

W. J. P. (Kun)

Προλετάριοι όλων τῶν χωρῶν, ἐνωθεῖτε!

ΛΕΝΙΝ

**ΑΠΑΝΤΑ
ΠΛΗΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗ
1**

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΟΜΑΔΑ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΩΝ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΓΙΝΕ ΜΕ ΑΠΟΦΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА • 1971

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ - ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΕ ΤΟΥ ΚΚΣΕ

Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΠΕΜΠΤΗ

ΤΟΜΟΣ

1

(1893 - 1894)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»

Α Θ Η Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΑ ΑΠΑΝΤΑ

Μέ απόφαση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης τό Ἰνστιτούτο μαρξισμοῦ λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ ἐκδίδει τά Ἐπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν σέ 55 τόμους.

Ἡ πρώτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν εἶχε γίνει μέ ἀπόφαση τοῦ ΙΧ συνεδρίου τοῦ κόμματος στήν περίοδο 1920-1926 σέ 20 τόμους. Εἶχαν ἐκδοθεῖ συνολικά 26 βιβλία (6 τόμοι ἀποτελοῦνταν ἀπό 2 μέρη), ὅπου εἶχαν δημοσιευτεῖ πάνω ἀπό 1500 ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἡ πρώτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν δέν ἦταν καθόλου πλήρης· δέν εἶχαν περιληφθεῖ σ' αὐτήν πολλά ἄρθρα τοῦ Λένιν, πού εἶχαν δημοσιευτεῖ χωρίς ὑπογραφή ἢ μέ ψευδώνυμο στίς ἐφημερίδες «Ἴσκρα», «Προλετάριος» καί «Πράβντα», γιατί ὡς τότε δέν εἶχε ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ ὅτι ἀνήκουν στόν Λένιν· δέν εἶχαν περιληφθεῖ ἐπίσης κι ἄλλες ἐργασίες καί γράμματα τοῦ Λένιν.

Ἡ δεύτερη καί τρίτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων, πού εἶναι ὅμοιες ἀπό ἀποψη περιεχομένων, βγήκαν μέ ἀπόφαση τοῦ ΙΙ συνεδρίου τῶν Σοβιέτ τῆς ΕΣΣΔ καί τοῦ ΧΙΙΙ συνεδρίου τοῦ κόμματος στήν περίοδο 1925-1932. Ἡ καθεμιά ἀπ' τίς ἐκδόσεις αὐτές ἀποτελεῖται ἀπό 30 τόμους. Περιλήφθηκαν σ' αὐτές πάνω ἀπό 2700 ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ὡστόσο οὔτε ἡ δεύτερη οὔτε ἡ τρίτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων ἦταν πλήρεις.

Ἡ τέταρτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν βγήκε μέ ἀπόφαση τῆς ΚΕ τοῦ κόμματος τό 1941 καί τό 1946-1950. Ἀποτελεῖται ἀπό 35 τόμους (ἀπ' αὐτούς δυό τόμοι περιέχουν γράμματα). Ἡ ἐκδοση αὕτη περιλαμβάνει 2927 ἐργασίες. Σέ σύγκριση μέ τήν τρίτη ἐκδοση, ἡ τέταρτη περιλαμβάνει πολλά καινούργια ντοκουμέντα (πού τά 62 ἀπό αὐτά δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη φορά). Κατά τήν προετοιμασία τῆς τέταρτης ἐκδοσης τά κείμενα

δλων τῶν ἔργων τοῦ Β. Ι. Λένιν παραβλήθηκαν ξανά μέ τό κείμενο τῶν πρώτων πηγῶν καί χάρις σ' αὐτό ἐξαλειφθηκαν ὀρισμένα λάθη καί ἀνακρίβειες στήν ἀπόδοση τῶν χειρογράφων τοῦ Β. Ι. Λένιν, ὅπως καί τά παροράματα, πού παρουσίαζαν οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις. Πολλά ἔργα τῆς τέταρτης ἐκδοσης, δημοσιεύτηκαν σύμφωνα μέ καινούργιες, πιό ἀκριβεῖς καί πιό πλήρεις πηγές, λογουχάρη, ἀπό τά χειρόγραφα κι ὄχι ἀπό τά τυπωμένα κείμενα, ἀπό τά στενογραφημένα πρακτικά κι ὄχι ἀπό τίς περιλήψεις, πού εἶχαν δημοσιευτεῖ στίς ἐφημερίδες. Ἡ ὅλη ἐκδοση συνοδεύτηκε μέ δίτομο εὐρετήριο, πού περιλαμβάνει πίνακα θεμάτων, ἀλφαβητικό πίνακα, καθώς καί διάφορους ἄλλους πίνακες.

Ὡστόσο στήν τέταρτη ἐκδοση δέν εἶχαν περιληφθεῖ μιά σειρά ντοκουμέντα καί πολλά προπαρασκευαστικά ὕλικά, τόσο ἀπό κείνα πού εἶχαν δημοσιευτεῖ τότε πού γράφτηκαν, ὅσο καί ἀπό κείνα πού δέν εἶχαν δημοσιευτεῖ καθόλου. Ἐκκληρώνοντας τίς ἐπιθυμίες τῶν συνδρομητῶν τῆς τέταρτης ἐκδοσης, τό Ἰνστιτούτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ ἐκδίδει 10 συμπληρωματικούς τόμους τῆς ἐκδοσης αὐτῆς.

Σέ τούτη, τήν πέμπτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν, περιλαμβάνονται ὄλα τά ὕλικά, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στήν τρίτη καί στήν τέταρτη ἐκδοση καί ἀνέρχονται σέ 3000 καί πλέον ντοκουμέντα. Στή συλλογή αὐτή τῶν Ἀπάντων περιλαμβάνονται μέ χρονολογική σειρά τά μεγαλοφυῆ ἔργα τοῦ Λένιν: «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες», «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», «Τί νά κάνουμε;», «Ἐνα βῆμα μπρός, δύο βήματα πίσω», «Δύο ταχτικές τῆς σοσιαλδημοκρατίας», «Υλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», «Ὁ ἱμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ», «Κράτος καί ἐπανάσταση», «Τά ἄμεσα καθήκοντα τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας», «Ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση κι ὁ ἀποστάτης Κάουτσκι», «Ὁ „ἀριστερισμός“ παιδική ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμοῦ», «Γιά τό φόρο σέ εἶδος», «Γιά τό συνεταιρισμό» καί ἄλλα. Στήν ἐκδοση αὐτή περιλαμβάνονται τά ἄρθρα τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στίς ἐφημερίδες «Ἴσκρα», «Βπεριόντ», «Προλετάριος», «Σοσιαλδημοκράτης», «Πράβντα», στά μπολσεβίκικα περιοδικά καί συλλογές, ὅπως καί τά ἄρθρα κ' οἱ συνεντεύξεις, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ σέ διάφορα ὄργανα τοῦ ρωσικοῦ καί τοῦ ξένου τύπου· θά περιληφθοῦν ἐπίσης οἱ εἰσηγήσεις καί οἱ λόγοι τοῦ Β. Ι. Λένιν στά κομματικά συνέδρια καί στίς συνδιασκέψεις, στά συνέδρια τῶν Σοβιέτ, στά συνέδρια τῆς Κομμουνι-

στικής Διεθνούς, οι όμιλίες του στίς συνεδριάσεις τών καθοδηγητικῶν κέντρων τοῦ κόμματος, στίς μαζικές συνελεύσεις καί συγκεντρώσεις· οί προκηρύξεις, οί δηλώσεις, οί ἐκκλήσεις, τά προγραμματικά ντοκουμέντα, τά σχέδια ἀποφάσεων, τά διατάγματα καί τά χαιρετιστήρια, πού γράφτηκαν ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν, τά γράμματα, τά τηλεγραφήματα, τά σημειώματα, τά κείμενα τών ἀπευθείας τηλεφωνικῶν του συνδιαλέξεων, ἐρωτηματολόγια καί ἄλλα ὕλικά.

Ἐκτός ἀπό τά τελειωμένα ἔργα, στά ἄπαντα περιλαμβάνονται καί προπαρασκευαστικά ὕλικά: σχέδια, περιλήψεις, πρόχειρα σχέδια, σημειώσεις, διορθώσεις σέ ντοκουμέντα, συνταγμένα ἀπό τρίτους, καθώς καί παρατηρήσεις καί σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν πάνω σέ βιβλία, προσοῦρες καί ἄρθρα ἄλλων συγγραφέων, περικοπές ἀπό βιβλία, περιοδικά καί ἐφημερίδες.

Στά ἄπαντα περιλαμβάνονται τά «Φιλοσοφικά τετράδια», τά «Τετράδια γιά τόν ἱμπεριαλισμό» μέ προπαρασκευαστικά ὕλικά γιά τό βιβλίον «Ὁ ἱμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ» καί τό τετράδιο «Ὁ μαρξισμός γιά τό κράτος», πού περιέχει τά προπαρασκευαστικά ὕλικά γιά τό βιβλίον «Κράτος καί ἐπανάσταση». Σάν συμπληρωματικά βιβλία στήν ἔκδοση αὐτή θά περιληφθοῦν τά προπαρασκευαστικά ὕλικά γιά τό βιβλίον τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», τά «Ἑλικά γιά τό ἀγροτικό ζήτημα» καί ἡ περίληψη, πού κράτησε ὁ Β. Ι. Λένιν, ὅταν μελέτησε τούς τέσσερις τόμους τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἐνγκελς, πού εἶχε ἐκδοθεῖ τό 1913 στή γερμανική γλώσσα.

Σέ σύγκριση μέ τίς προηγούμενες ἐκδόσεις οί τόμοι τῆς πέμπτης ἐκδοσης συμπληρώνονται μέ καινούργια ὕλικά, πού ἀνάγονται στήν περίοδο τῆς «Ἴσκρα», ὅπως γράμματα τοῦ Β. Ι. Λένιν πρὸς τόν Γ. Β. Πλεχάνοφ, τόν Γ. Μ. Κρζιζανόβσκι, τούς Σ. Ι. Ραντσένκο καί Ι. Ι. Ραντσένκο, τόν Β. Ντ. Μπόντς-Μπρουγέβιτς, συμπληρώνονται μέ σημαντικό ἀριθμό καινούργιων ντοκουμέντων τοῦ Λένιν, πού ἀνάγονται στίς παραμονές καί στήν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης· ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καί ὀρισμένα ὕλικά τοῦ III συνεδρίου τοῦ κόμματος.

Πολλά ντοκουμέντα, πού γιά πρώτη φορά περιλαμβάνονται στά ἄπαντα, χαρακτηρίζουν τή δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης καί στήν περίοδο τῆς καινούργιας ἐπαναστατικῆς ἀνόδου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Πρόκειται κυρίως γιά γράμματα πρὸς τόν Γ. Β. Πλεχάνοφ, τόν Β. Α. Καρπίνσκι, τόν Φ. Α. Ροτστέιν, τόν Λ. Τίσκα καί ἄλλους. Στά γράμματα αὐτά φαίνε-

ται ή πάλη τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐνάντια στοὺς λικβινταριστὲς γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὸ δυνάμωμα τοῦ κόμματος, ή πάλη ἐνάντια στὶς ἰδεολογικὲς ταλαντεύσεις καὶ στὶς παρεκκλίσεις ἀπ' τὸ μαρξισμό.

Στὰ ἜΑπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν περιλαβαίνονται πολλὰ καινούργια ὑλικά γιὰ τὸ ἀγροτικό καὶ τὸ ἐθνικό ζήτημα: γράμματα, σχέδια, σημειώσεις πάνω σὲ βιβλία πού εἶχε διαβάσει, περικοπές, ἀπὸ βιβλία πού συνοδεύονται ἀπὸ παρατηρήσεις, στατιστικοὶ πίνακες κτλ.· πολλὰ ἀπὸ τὰ ὑλικά αὐτὰ δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορά.

Στὴν ἐκδοση αὐτὴ περιλαβαίνονται διάφορα καινούργια ντοκουμέντα, πού ἀνάγονται στὴν περίοδο τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου: ή περίληψη καὶ τὰ κεντρικά σημεῖα μιᾶς μπροσούρας μὲ τὸν τίτλο «Ὁ εὐρωπαϊκὸς πόλεμος καὶ ὁ εὐρωπαϊκὸς σοσιαλισμὸς» πού τελικά δὲ γράφτηκε, ὑλικά τῆς συνδιάσκεψης τοῦ Τσίμμερβαλντ καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς γραμμάτων. Ὅλα αὐτὰ τὰ ντοκουμέντα ἀντικαθρεφτίζουν τὴν πάλη τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐνάντια στὸν ἱμπεριαλιστικό πόλεμο, ἐνάντια στὸ σοσιαλσωβινισμό καὶ τὸν κεντρισμό, τὴν πάλη γιὰ τὴ διεθνή συσπείρωση τῶν ἐργατῶν.

Γιὰ πρώτη φορά περιλαβαίνονται στὰ ἜΑπαντα πολλὰ ντοκουμέντα γιὰ τὴν ἀστικοδημοκρατικὴ ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη καὶ τὴν Ὀχτωβριανὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση: ὑλικά σχετικὰ μὲ τὴν ὀμιλία στὴ συγκέντρωση τῶν μπολσεβίκων πού ἐγινε στὸ ἀνάκτορο τῆς Ξεσίנסκαγια τὴ νύχτα τῆς 3 μὲ 4 τοῦ Ἀπρίλη 1917, μιὰ μισοτελειωμένη αὐτοβιογραφία, περίληψη τῆς ἀπόφασης γιὰ τὰ οἰκονομικά μέτρα πάλης ἐνάντια στὴν ἐρείπωση, γράμματα καὶ ἄλλα ὑλικά.

Τεράστια σημασία ἔχουν τὰ καινούργια ντοκουμέντα, πού γιὰ πρώτη φορά περιλαβαίνονται στὰ ἜΑπαντα καὶ ἀνάγονται στὴ σοβιετικὴ περίοδο. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ τὰ ντοκουμέντα αὐτὰ δείχνει τὴ δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν στὸν τομέα τῆς καθοδήγησης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας, τὴν ἐκπόνηση ἀπὸ μέρους του τῶν βασικῶν θέσεων γιὰ τὴν καθοδήγηση τῆς οἰκονομικῆς οἰκοδόμησης. Στὰ ἜΑπαντα περιλαβαίνονται, λογουχάρη, τὰ σχέδια τῆς γνωστῆς ἐργασίας «Τὰ ἄμεσα καθήκοντα τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας», ὅπου ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε τὸ πρόγραμμα τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης, ἐξήγησε τὴ σημασία τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, τῆς σοσιαλιστικῆς ἀμιλλας.

Σ' αυτά και σέ άλλα έργα, ο Β. Ι. Λένιν επεξεργάστηκε ολόπλευρα την άρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού στην καθοδήγηση της οικονομικής οικοδόμησης. Ο Β. Ι. Λένιν υποδείχνει σέ μιά σειρά ντοκουμέντα ότι είναι άπαραίτητη ή μελέτη της τοπικής πείρας, ή έκκλαϊκευση και ή διάδοσή της, δείχνει παραστατικά μέ ποιές μέθοδες μπορεί νά επιτευχθεί ή βελτίωση της δουλιᾶς.

Πολλά άπ' τά καινούργια ντοκουμέντα, πού είναι άφιερωμένα στή δουλιά του σοβιετικού κρατικού μηχανισμού, άντικαθρεφτίζουν την πάλη του Β. Ι. Λένιν ένάντια στή γραφειοκρατία, την πάλη γιά τή μείωση των έξόδων και την άπλοποίηση του μηχανισμού, γιά τό δυνάμωμα των δεσμών του μέ τό λαό και τό τράβηγμα των πίο πλατιών στρωμάτων των εργαζομένων στή διακυβέρνηση του κράτους, γιά την άυστηρή τήρηση των σοβιετικών νόμων. Στά "Απαντα περιλαβαίνεται τό «Σχέδιο διατύπωσης της τρίτης παραγράφου του γενικού πολιτικού μέρους του προγράμματος (γιά την έπιτροπή σύνταξης του προγράμματος στό VIII συνέδριο του κόμματος)», όπου ο Β. Ι. Λένιν έδειξε μέ σαφήνεια την ούσία της προλεταριακής, της πραγματικά λαϊκής σοβιετικής δημοκρατίας, τή ριζική της διαφορά άπό την άστική δημοκρατία.

Τά καινούργια ντοκουμέντα της περιόδου της ξένης ένοπλης επέμβασης και του έμφυλίου πολέμου δείχνουν την τεράστια δράση του Β. Ι. Λένιν σαν προέδρου του Συμβουλίου της Έργατικής και Άγροτικής Άμυνας, την άδιάκοπη φροντίδα του γιά τό δυνάμωμα του Κόκκινου Στρατού και την κινητοποίηση των δυνάμεων γιά τή συντριβή των έπεμβασιών και της έσωτερικής άντεπανάστασης, τον καθοδηγητικό του ρόλο στην έκπόνηση των πολεμικοστρατηγικών σχεδιών και όδηγιών.

Σέ πολλά ντοκουμέντα, πού περιλαβαίνονται γιά πρώτη φορά στα "Απαντα, περιέχεται ή θεμελίωση των λενινιστικών άρχών της ειρηνικής συνύπαρξης κρατών μέ διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα, φαίνεται ο καθοδηγητικός ρόλος του Β. Ι. Λένιν στον τομέα της έξωτερικής πολιτικής του Σοβιετικού κράτους, ή συνεπής πάλη του γιά την ειρήνη, γιά την άποκατάσταση έμπορικών σχέσεων μ' όλες τις χώρες.

Μεγάλο μέρος στα "Απαντα κατέχουν τά ύλικά γιά τό διεθνές εργατικό κίνημα. Στην έκδοση αυτή γιά πρώτη φορά περιλαβαίνονται: τό σχέδιο του άρθρου «Γιά τά καθήκοντα της III Διεθνούς», τό σχέδιο της εισήγησης στό II συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς γιά τή διεθνή κατάσταση και τά βασικά καθήκοντα της

Κομμουνιστικής Διεθνούς, τά ντοκουμέντα τά σχετικά μέ τίς εργασίες τοῦ III συνεδρίου τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς, «Παρατηρήσεις πάνω στίς θέσεις γιά τό ἐνιαῖο μέτωπο» καί ἄλλα.

Στά Ἄπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν περιλαμβάνονται τά σπουδαιότατα ντοκουμέντα, πού ὑπαγόρευε ὁ Λένιν στήν περίοδο Δεκεμβρῆς 1922–Γενάρῆς 1923: τό «Γράμμα πρός τό συνέδριο», τό γνωστό σάν «Διαθήκη», τά γράμματα «Γιά τήν ἀνάθεση νομοθετικῶν λειτουργιῶν στήν Ἐπιτροπή τοῦ Κρατικοῦ Σχεδίου» καί «Σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν ἐθνότητων ἢ τῆς „αὐτονομίης“». Τά ντοκουμέντα αὐτά ἀνήκουν στίς τελευταῖες εργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ἔχουν προγραμματική σημασία: «Σελίδες ἡμερολογίου», «Γιά τό συνεταιρισμό», «Γιά τήν ἐπανάστασή μας», «Πῶς νά ἀναδιοργανώσουμε τήν Ἐργατοαγροτική Ἐπιθεώρηση», «Κάλιο λιγότερα, μά καλύτερα».

Ὁ ὄγκος τῶν ντοκουμέντων, πού περιλαμβάνονται γιά πρώτη φορά στά Ἄπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν, φτάνει τούς 20 τόμους περίπου. Τά ντοκουμέντα αὐτά, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στίς Λενινιστικές Συλλογές, σέ περιοδικά καί ἐφημερίδες, δέν ἦταν σχετικά πολύ γνωστά στούς ἀναγνώστες. Μέ τή δημοσίευσή τους στά Ἄπαντα γίνονται προσφορότερα γιά μελέτη ἀπ' τίς πλατιές μάζες.

Στήν καινούργια ἔκδοση ὅλα τά λενινιστικά ντοκουμέντα καταχωροῦνται κατά χρονολογική σειρά.

Ἐξαίρεση γίνεται μόνο στίς περιπτώσεις πού ἀπαιτεῖται νά διατηρηθεῖ ἡ συνοχή κ' ἡ ὀργανική σύνδεση ἀνάμεσα σέ εργασίες πού γράφτηκαν σέ διαφορετικό χρόνο. Στόν κάθε τόμο ὅλα τά ὄλικά καταχωροῦνται σύμφωνα μέ τήν ἡμερομηνία πού γράφτηκαν (οἱ ὀμιλίες κ' οἱ εἰσηγήσεις σύμφωνα μέ τήν ἡμερομηνία πού ἔγιναν)· τά ντοκουμέντα πού δέν ἔχει ἔξακριβωθεῖ πότε γράφτηκαν, καταχωροῦνται σύμφωνα μέ τήν ἡμερομηνία τῆς δημοσίευσής τους. Τά σχέδια καί οἱ περιλήψεις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λένιν ὅπως εἶναι, λογουχάρη, τά σχέδια τοῦ ἄρθρου «Τό δικαίωμα αὐτοδιάθεσης τῶν ἐθνῶν», τά σχέδια τῆς ἐργασίας «Ὁ ἱμπεριαλισμός κ' ἡ διάσπαση τοῦ σοσιαλισμοῦ», καταχωροῦνται στούς τόμους ὅπου δημοσιεύονται οἱ ἀντίστοιχες εργασίες καί ἀποτελοῦν ξεχωριστό μέρος μέ τό γενικό τίτλο «προπαρασκευαστικά ὄλικά».

Ἡ ἀλληλογραφία (γράμματα, τηλεγραφήματα, ἐντολές, ὀδηγίες, σημειώματα κτλ.) συγκεντρώθηκε σέ ξεχωριστούς τόμους

καί δημοσιεύεται στό τέλος τῆς ὄλης ἔκδοσης. Τά γράμματα τοῦ Β. Ι. Λένιν στούς δικούς του θά ἀποτελέσουν ἰδιαίτερο τόμο.

Σέ ὀρισμένους τόμους τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ὑπάρχουν παραρτήματα, ὅπου περιέχονται δηλώσεις, αἰτήσεις καί ἄλλα ὕλικά βιογραφικοῦ χαρακτήρα.

Τό κείμενο τῶν ἐργασιῶν τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού περιλαμβάνονται στό Ἄπαντα, παραβάλλεται ἐκ νέου μέ τίς πρῶτες πηγές: μέ τά χειρόγραφα τοῦ Λένιν, μέ τίς ἐκδόσεις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λένιν, πού τίς εἶχε προετοιμάσει ὁ ἴδιος γιά ἐκτύπωση, μέ τά ἄρθρα σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά, πού εἶχαν δημοσιευτεῖ τόν καιρό πού ζοῦσε ἀκόμα, μέ τά στενογραφημένα ὕλικά, πού εἶχε θεωρήσει ὁ ἴδιος κλπ. Οἱ ἐργασίες, πού ἔγραψε ὁ Β. Ι. Λένιν σέ ξένες γλώσσες, δημοσιεύονται καί στή γλώσσα τοῦ πρωτότυπου καί σέ μετάφραση στή ρωσική γλώσσα.

Τά Ἄπαντα συνοδεύονται ἀπό ἐπιστημονικο-πληροφοριακό ὕλικό, πού ἔχει προορισμό νά βοηθήσει τοὺς ἀναγνώστες στή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Β. Ι. Λένιν καί ἀποτελεῖται: ἀπό ἓνα γενικό πρόλογο σ' ὄλη τήν ἔκδοση· ἀπό ἓναν πρόλογο σέ κάθε τόμο μέ σύντομο χαρακτηρισμό τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν ὅταν γράφτηκαν τά ἔργα τοῦ κάθε τόμου, καθώς ἐπίσης καί μέ ἔκθεση, πού παρουσιάζει ἐξελιχτικά τίς βασικές ἰδέες τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ὑπάρχουν στό ἔργα αὐτά. Στό πληροφοριακό ὕλικό περιλαμβάνονται ἐπίσης ἡμερομηνίες ἀπό τή ζωή καί τή δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν τῆς περιόδου πού περιλαμβάνει ὁ τόμος· σημειώσεις πού ἀναφέρονται σέ ἱστορικά γεγονότα, σέ διάφορα περιστατικά, σέ ἔντυπα κλπ· εὔρητήριο ὀνομάτων μέ σύντομα βιογραφικά στοιχεῖα τῶν ἀναφερομένων προσώπων καί πίνακας τῆς βιβλιογραφίας, πού ἀναφέρει ὁ Β. Ι. Λένιν καί ἀπό τήν ὁποία παραθέτει περικοπές.

Οἱ ὑποσημειώσεις περιέχουν μεταφράσεις ξένων κειμένων, βιβλιογραφικές παραπομπές σέ ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν, ἀναφερόμενα στό κείμενο εἴτε σέ ἔργα πού περικοπές τους μπαίνουν σ' αὐτό καί οἱ πιά σημαντικές παραλλαγές στήν ἀπόδοση βασικῶν σημείων τοῦ κειμένου.

Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού μπήκαν ἀπ' τή σύνταξη, σημειώνονται μέ ἀστερίσκο στόν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ κάθε τόμου.

* * *

Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν περιέχουν ἀνεκτίμητο ἰδεολογικό πλοῦτο, ἀποτελοῦν μιά ἀνεξάντλητη πραγματικά πηγὴ γνώσεων γιὰ τοὺς νόμους τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, γιὰ τοὺς δρόμους οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ. Στά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν — ὄργανωτῆ καὶ ἀρχηγοῦ τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, ἰδρυτῆ τοῦ Σοβιετικοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους — ἀναπτύχθηκε παραπέρα ἢ μεγάλη διδασκαλία τοῦ μαρξισμοῦ στὶς νέες ἱστορικές συνθήκες, στὴν ἐποχὴ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ τῶν προλεταριακῶν ἐπαναστάσεων, στὴν ἐποχὴ τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸν κομμουνισμὸ. Στά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀναπτύχθηκαν παραπέρα καὶ τὰ τρία συστατικά μέρη τοῦ μαρξισμοῦ — ἡ φιλοσοφία, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία καὶ ἡ θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ κομμουνισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν πλούτισε τὸ μαρξισμὸ μὲ καινούργια συμπεράσματα καὶ θέσεις καὶ τὸν ἀνάπτυξε δημιουργικά, σύμφωνα μὲ τὶς συνθήκες τῆς νέας ἱστορικῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὰ καινούργια καθήκοντα πού εἶχαν μπεῖ μπροστά στὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ στοῦ κόμμα τῆς στὴν περίοδο αὐτῆ. Ὁ Β. Ι. Λένιν μὲ τὰ ἀθάνατα ἔργα του ἔδωσε ἀπαντήσεις σ' ὄλα τὰ βασικά ζητήματα πού ἔβαλε μπροστά στοῦ διεθνῆ προλεταριάτο ἢ νέα ἱστορικὴ ἐποχῆ.

Ὁ Β. Ι. Λένιν δημιούργησε ὀλοκληρωμένη διδασκαλία γιὰ τὸ κόμμα, τὸν καθοδηγητικὸ του ρόλο, τὶς ὀργανωτικές, τὶς πολιτικές καὶ τὶς ἰδεολογικές του βάσεις, τὴ στρατηγικὴ καὶ τὴν ταχτικὴ, τὴν πολιτικὴ του θεμελίωσε τὴ διεθνιστικὴ ἀρχὴ συγκρότησης τοῦ προλεταριακοῦ κόμματος. Ὁ Λένιν ὑπογράμμισε πάντα, ὅτι χωρὶς τὴν καθοδήγηση ἑνὸς μαρξιστικοῦ κόμματος νέου τύπου, ἐξοπλισμένου μὲ πρωτοπόρα ἐπαναστατικὴ θεωρία, ἢ ἐργατικὴ τάξη δὲ θὰ μπορέσει νὰ ἐκπληρώσει τὴν ἱστορικὴ τῆς ἀποστολῆ, δηλ. τὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας, τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν δείχνουν τὴν ἀδιάκοπη πάλη του γιὰ τὴν ἐνότητα, τὴ μονολιθικότητα καὶ τὴν καθαρότητα τῶν γραμμῶν τοῦ κόμματος, γιὰ τὴν ἀκατάλυτη σύνδεση τοῦ κόμματος μὲ τὶς μάζες, γιὰ τὴν πιὸ ἀσθηρὴ κομματικὴ πειθαρχία, τὴ συνεπῆ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς κομματικῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς κομματικῆς καθοδήγησης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἢ κυριότερη εἶναι ἢ ἀρχὴ τῆς συλλογικότητας.

Ὁ Β. Ι. Λένιν εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔκανε βαθιὰ μαρξιστικὴ ἀνάλυση τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, σάν τελευταίου σταδίου τοῦ καπι-

ταλισμοῦ καὶ ἀποκάλυψε τὶς ἀξεπέραστες ἀντιθέσεις του. Ἔδειξε, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στό στάδιο αὐτό ἔχει ἐξαιρετικά ἀνισόμετρο καὶ ἄλματικό χαρακτήρα καὶ κατέληξε στό κοσμοϊστορικῆς σημασίας συμπέρασμα, ὅτι στήν ἐποχὴ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ νίκη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀρχικά σέ λίγες ἢ καὶ σέ μιά μόνο χωριστά παρμένη χώρα. Τό μεγαλοφυές αὐτό συμπέρασμα βρῆκε λαμπρὴ ἐπιβεβαίωση στὴ Μεγάλῃ Ὀκτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασι καὶ στήν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ στήν ΕΣΣΔ, στήν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ στίς χώρες τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας.

Γενικεύοντας τὴν πείρα τῆς Μεγάλῃς Ὀκτωβριανῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασι καὶ ἀποκαλύπτοντας τὴ διεθνή της σημασία, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε, ὅτι οἱ βασικὲς της νομοτέλειες καὶ τὰ βασικά της γνωρίσματα ἰσχύουν ἐξίσου καὶ γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς ἐπαναστάσεις σ' ὅλες τὶς χώρες. Ὁ μπολσεβικισμός, ἔγραφε ὁ Λένιν, ἔδωσε στό παγκόσμιο κομμουνιστικὸ κίνημα τὴ θεωρία, τὸ πρόγραμμα καὶ τὴν ταχτικὴ. «Ὁ μπολσεβικισμός ἀποτελεῖ κατάλληλο πρότυπο ταχτικῆς γιὰ ὄλους».(Ἄπαντα, 4η ῥωσ. ἐκδ., τόμ. 28ος, σελ. 270).

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀνάπτυξε τὴ μαρξιστικὴ θεωρία γιὰ τὸ κράτος, τὴ θεωρία τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Θεμέλιωσε τὴν ἰδέα ὅτι τὸ ζήτημα τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου εἶναι τὸ κύριο στὴ διδασκαλία τοῦ Μάρξ. Μαρξιστὴς εἶναι μόνο ἐκεῖνος, — ἐξηγοῦσε ὁ Λένιν, — πού δέν ἀναγνωρίζει μονάχα τὴν πάλῃ τῶν τάξεων, ἀλλὰ προχωράει καὶ πιο πέρα στήν ἀναγνώριση τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Ὁ Β. Ι. Λένιν ὑπογράμμισε, ὅτι ἡ διχτατορία τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἀνώτατος τύπος δημοκρατίας, πραγματικὴ λαϊκὴ δημοκρατία. Στὰ Σοβιέτ, πού γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ δημιουργικότητα τῆς ἐργατικῆς τάξι τῆς Ρωσίας ὁ Β. Ι. Λένιν ἀνακάλυψε τὴν κρατικὴ μορφή τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου ταυτόχρονα πρόβλεψε, ὅτι, ἀνάλογα μέ τὶς συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθήκες τῶν διάφορων χωρῶν, εἶναι ἀναπόφευχτὴ μιά ποικιλία πολιτικῶν μορφῶν τῆς προλεταριακῆς διχτατορίας, πράγμα πού βρῆκε λαμπρὴ ἐπιβεβαίωση στό καθεστῶς τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε τὸ πρόγραμμα τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησι στήν ΕΣΣΔ, χάραξε τὶς βασικὲς κατευθύνσεις σχετικὰ μέ τοὺς δρόμους πού ὀδηγοῦν στήν οἰκοδόμησι τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας. Τό λενινιστικὸ πρόγραμμα πρόβλεπε τὴ σοσιαλιστικὴ ἐκβιομηχάνισι τῆς χώρας, τὴν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς βαριᾶς βιομηχανίας, τὸν ἐξηλεκτρισμὸ ὅλης τῆς

έθνικῆς οἰκονομίας, τὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας πάνω σέ σοσιαλιστικὲς ἀρχές, τὴν πραγματοποίησιν τῆς πολιτιστικῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ λενινιστικοῦ προγράμματος ὁδήγησε εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ εἰς τὴν χώραν μας, εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς ΕΣΣΔ εἰς ἰσχυρὴν σοσιαλιστικὴν βιομηχανικὴν καὶ κολχόζινικὴν Δύναμιν.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε εἰς τὰ ἔργα του τὸ ζήτημα τοῦ καθοδηγητικοῦ ρόλου τοῦ προλεταριάτου, τῆς συμμαχίας τοῦ προλεταριάτου μετὰ τὴν ἀγροτιά, συμμαχίας ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀποφασιστικὴν δύναμιν τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἐλεγε ὅτι ἡ συμμαχία τῆς ἐργατικῆς τάξεως καὶ τῆς ἀγροτικῆς, μετὰ καθοδηγητὴν τὴν ἐργατικὴν τάξιν ἀποτελεῖ τὴν πρῶτον θαυμάσιον δύναμιν εἰς τὸν κόσμον, ποῦ εἶναι ἰκανὴ, κάτω ἀπ' τὴν καθοδήγησιν τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὴν κοινωνίαν πάνω εἰς νέας, εἰς σοσιαλιστικὰς ἀρχάς.

Μεγάλῃ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Β. Ι. Λένιν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος. Εἰς τὰ ἔργα του ὑποστήριξε τὸ δικαίωμα αὐτοδιάθεσιν τῶν ἐθνῶν μέχρι καὶ τὸν ἀποχωρισμὸν καὶ τὴν ἀνεξάρτητον κρατικὴν τοὺς ὑπόστασιν. Ὑπογράμμισε πάντα τὴν ἀνάγκην τῆς συνεποῦς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ προλεταριακοῦ διεθνισμοῦ, τῆς στενότητος συμμαχίας τῶν ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν ὅλων τῶν ἐθνότητων εἰς τὴν πάλην γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοὺς ἀπὸ τὸν κοινωνικὸν καὶ τὸν ἐθνικὸν ζυγόν, τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνειρήνευτης πάλης ἐναντίον τοῦ ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τοῦ σφωβινισμοῦ.

Ὁ Β. Ι. Λένιν διεξήγαγε ὁ ἴδιος καὶ δίδασκε νὰ διεξάγεται ἀνειρήνευτη πάλη ἐναντίον τοῦ ἀστικοῦ ἰδεολογίου, ἐναντίον τοῦ ἀναθεωρητῆ, τοῦ ὀπορτουμιστῆ — τοῦ πράχτορος τῆς ἀστικῆς τάξεως εἰς τὸ ἐργατικὸν κίνημα. Ὁ Β. Ι. Λένιν θεωροῦσε τὸν ὀπορτουμισμὸν ὡς τὸν κύριον ἐχθρὸν μέσα εἰς τὸ ἐργατικὸν κίνημα. Εἰς τὰ ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀντικαθρεφτίζουσι τὴν πάλην τοῦ ἐναντίον τοῦ «νόμιμου μαρξιστῆ», τοῦ «οἰκονομιστῆ», τοῦ μενσεβίκου, τοῦ τροτσικιστῆ, τοῦ ἀστικοῦ ἐθνικιστῆ, τοῦ ἀναρχικοῦ. Ἡ πάλη αὕτη ἔχει τεράστιαν διεθνήν σημασίαν. Μέσα ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν περνάει ὡς κόκκινον κλωστήν ἡ πάλη τοῦ ἐναντίον τοῦ δογματισμοῦ, ἐναντίον τῆς μετατροπῆς τοῦ μαρξισμοῦ εἰς ἄθροισμα ἀποστεωμένων θέσεων καὶ διατυπώσεων, ἀποσπασμένων ἀπὸ τὴν ζωὴν, ἀπὸ τὴν πράξιν.

* * *

Ἡ ἔκδοσις τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀποτελεῖ μεγάλο γε-

γονός στην ιδεολογική ζωή του Κομμουνιστικού κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτή η έκδοση θά βοηθήσει εκατομμύρια σοβιετικούς ανθρώπους νά ἀφομοιώσουν ἀκόμα πιό καλά τὰ ἀθάνατα δημιουργήματα τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Λένιν καί νά παλαίψουν πιό ἀποτελεσματικά γιά τήν πραγματοποίησή τους.

Τό Κόμμα μας καί ἡ Κεντρική του Ἐπιτροπή σέ ὄλη τή δράση τους γιά τήν οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας καθοδηγοῦνται ἀπό τίς μεγάλες ιδέες τοῦ λενινισμοῦ, παλαίβουν ἀδιάκοπα γιά τήν ἐφαρμογή τους στήν πράξη καί ἀναπτύσσουν δημιουργικά τή μαρξιστική-λενινιστική διδασκαλία. Τό κόμμα ὀφείλει ὅλες τίς ἐπιτυχίες του στήν πίστη του στό λενινισμό.

Ὁ μαρξισμός-λενινισμός ἀναπτύσσεται δημιουργικά ἀπό τὰ κομμουνιστικά καί τὰ ἐργατικά κόμματα ὅλων τῶν χωρῶν. Πλουτίζεται μέ τήν πείρα τῆς οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ στήν ΕΣΣΔ, τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ στή Λαϊκή Δημοκρατία τῆς Κίνας καί στίς ἄλλες χώρες τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας, μέ τήν πείρα τῆς πάλης τῶν ἐργαζομένων στίς χώρες, ὅπου κυριαρχεῖ ἀκόμα ὁ καπιταλισμός, μέ τήν πείρα τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος.

Ὁ μαρξισμός-λενινισμός εἶναι διεθνῆς διδασκαλία. Οἱ εὐγενικές του ιδέες, πού δείχνουν σ' ὄλη τήν ἀνθρωπότητα τό δρόμο πρὸς ἓνα φωτεινό μέλλον, διαδίδονται ὅλο καί πιό πλατιά στίς ἐργαζόμενες μάζες ὅλου τοῦ κόσμου, ἀσκοῦν ὅλο καί μεγαλύτερη ἐπίδραση στήν πορεία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Καμιά δύναμη δέν μπορεῖ νά σταματήσει τή νικηφόρα πορεία τοῦ μαρξισμοῦ λενινισμοῦ. Ὁ πλήρης θρίαμβος τῶν μεγάλων μαρξιστικῶν-λενινιστικῶν ιδεῶν εἶναι ἀναπόφευκτος.

*Τό Ἰνστιτούτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΤΟΜΟ

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τὰ ἔργα πού ἔγραψε ὁ Β. Ι. Λένιν στά χρόνια 1893-1894, δηλ. στήν πρώτη περίοδο τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης.

Ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα στή Ρωσία χαρακτηρίζεται ἀπό μιά γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καί ἀύξηση τῆς ἀριθμητικῆς δύναμης τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπό μιά γενική ἀνοδο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ὁ μέγανος βαθμός συγκέντρωσης τῆς μεγάλης βιομηχανίας συντελοῦσε στή συσπείρωση καί στήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν. Δυναμώνει σημαντικά ὁ ἀπεργιακός ἀγῶνας. Στούς ἐργάτες ἀρχισαν νά διαδίδονται οἱ ἰδέες τοῦ μαρξισμού.

Μέ τό ὄνομα τοῦ Λένιν συνδέεται ἡ ἀρχή τοῦ νέου σταδίου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς Ρωσίας. Στά ἔργα πού ἔγραψε ὁ Β. Ι. Λένιν στά 1893-1894, ἔκανε βαθιά μαρξιστική ἀνάλυση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος τῆς χώρας στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, καθόρισε τὰ βασικά καθήκοντα τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς σοσιαλδημοκρατίας τῆς Ρωσίας. Ὁ Λένιν ἔβαλε μπροστά στούς ρώσους σοσιαλδημοκράτες τό καθήκον τῆς δημιουργίας τοῦ μαρξιστικοῦ κόμματος. Ὁ Λένιν εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς μαρξιστές πού ἀντικρῦζοντας δημιουργικά τήν ἐπαναστατική θεωρία τοῦ μαρξισμού, ἐπεξεργάστηκε τό ζήτημα τῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἐπικείμενης ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης στή Ρωσία, τῶν κινητήριων δυνάμεων καί τῆς μετεξέλιξής της σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση.

Στά ἔργα του, πού περιλαμβάνονται σέ τοῦτον τόν τόμο, ὁ Β. Ι. Λένιν καταφέρει τό κύριο χτύπημα ἐνάντια στίς φιλοσοφικές καί στίς οἰκονομικές ἀντιλήψεις τῶν ναρόντικων, ἐνάντια στό πολιτικό τους πρόγραμμα καί στήν ταχτική τους, πού ἀπο-

τελοῦσαν ἐκείνη τὴν περίοδο τὸ κύριο ἰδεολογικὸ ἔμποδιο στή διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ καὶ στήν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κινήματος στή Ρωσία. Μὲ τὰ ἔργα του αὐτὰ ὁ Λένιν παλαίβει ἐπίσης ἐναντία στίς διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ πού γίνονταν ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ» σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας.

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τέσσερα ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν: «Νέες οἰκονομικὲς ἀλλαγές στήν ἀγροτικὴ ζωὴ (Ἄπ' ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ — „Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ τῆς νότιας Ρωσίας“)», «Ἄπ' ἀφορμὴ τὸ λεγόμενον πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες; (Ἀπάντηση στὰ ἄρθρα τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσοβ» ἐναντία στοὺς μαρξιστὲς)», «Τὸ οἰκονομικὸ περιεχόμενον τοῦ ναροντικισμοῦ καὶ ἡ κριτικὴ του στὸ βιβλίον τοῦ κ. Στρούβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστικὴ φιλολογία)».

Ὁ τόμος ἀρχίζει μὲ τὸ ἄρθρον «Νέες οἰκονομικὲς ἀλλαγές στήν ἀγροτικὴ ζωὴ», πού εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τίς φιλολογικὲς ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν πού διασώθηκε καὶ γράφτηκε στήν περίοδο τῆς δράσης του στή Σαμάρα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1893. Τὸ ἄρθρον αὐτὸ δείχνει μὲ πόση ἰκανότητα, ἀνεξαρτησία, βάθος καὶ συνέπεια ἐφάρμοξε ὁ νεαρός Λένιν τὴ μαρξιστικὴ θεωρίαν στή μελέτη τῆς ζωῆς τῶν ἀγροτῶν. Χρησιμοποιώντας τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμστρο, πού παραθέτει ὁ Πόστνικοφ στὸ βιβλίον του «Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ τῆς νότιας Ρωσίας», καὶ ἐπικρίνοντας τὸ συγγραφέα τοῦ βιβλίου γιὰ τὴν ἀσυνέπειάν του καὶ τὰ μεθοδολογικὰ λάθη του, ὁ Λένιν δίνει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κατάστασης στὸ χωριὸ ἀπ' τὴ μαρξιστικὴ σκοπιὰ, ἀποκαλύπτει τὰ προτσές καὶ τίς μορφές ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτικὴ οἰκονομία, διαλύει τὸ μῦθον τῶν ναρόντικων, ὅτι τάχα ὁ καπιταλισμὸς ἀφήνει ἄθιχτη τὴν ἀγροτικὴ «κοινότητα». Ἀποδείχνει, ὅτι ὁ καπιταλισμὸς στή Ρωσία, παρά τίς θεωρίες τῶν ναρόντικων, ἀναπτύσσεται μὲ ἀκατάσχετη δύναμη, ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἀγροτιά διασπάστηκε σὲ ἀνειρήνευτες τάξεις: τὴν ἀστικὴν τάξιν τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ προλεταριάτον τοῦ χωριοῦ, πού αὐξάνουνε μὲ τὴν καταστροφὴν τῆς μεσαίας ἀγροτιάς ἀπ' τὸν καπιταλισμόν. Στηριζόμενος σ' ἓνα ἐξαιρετικὰ πλούσιον ὕλικόν ὁ Λένιν ἀποκαλύπτει, ὅτι ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα ἔχει μικροαστικὸν χαρακτήρα κι ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τῶν ναρόντικων, πού θεωροῦν τὴν κοινότητα σάν βάση τοῦ σοσιαλισμοῦ, εἶναι ἀνόητες καὶ ἐπιζήμιες. Ἀποδεικνύει ὅτι στὸ χωριὸ ρίζωσαν γερὰ οἱ ἀστικὲς οἰκονομικὲς σχέσεις.

Τό ἄρθρο «Νέες οικονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» γράφτηκε γιά τό νόμιμο τύπο. Σ' ἓνα ἀπό τά γράμματα ἐκείνης τῆς περιόδου ὁ Β. Ι. Λένιν ὑπογραμμίζει, ὅτι οἱ θέσεις πού ὁ ἴδιος ἐκθέτει στό ἄρθρο ἀποτελοῦν γι' αὐτόν τή βάση γιά πολύ σοβαρότερα καί βαθύτερα συμπεράσματα σέ σχέση μέ αὐτά πού προβάλλονται στό παραπάνω ἄρθρο.

Στόν τόμο αὐτό καί στό μέρος «Προπαρασκευαστικά ὑλικά» δημοσιεύονται σημειώσεις, ὑπολογισμοί καί ὑπογραμμίσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν πάνω στό βιβλίον τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ, πού ἄν κρίνουμε ἀπό τό περιεχόμενό τους, ἀναφέρονται στό ἄρθρο «Νέες οικονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή». Ὅρισμένοι ἀπό τοὺς ὑπολογισμούς αὐτοῦ τοῦ Λένιν δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά.

Στήν ἐργασία του «'Α' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», πού γράφτηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1893, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδωσε ἓνα πρότυπο δημιουργικῆς ἐφαρμογῆς τῆς οικονομικῆς θεωρίας τοῦ Κ. Μάρξ στή μελέτη τῆς οικονομικῆς ζωῆς στή Ρωσία. Ὁ Λένιν βασιζόμενος στή βαθιά γνώση τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ καί ἐφαρμόζοντας τή διαλεκτική μέθοδο, ἔδειξε μέ ποιόν τρόπο ἡ φυσική οἰκονομία τῶν μικροπαραγωγῶν, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας μετατρέπεται βαθμιαία σέ ἐμπορευματική, καί ἡ ἐμπορευματική, μέ τή σειρά της, σέ κεφαλαιοκρατική, μέ ποιόν τρόπο ὁ καταμερισμός αὐτός τῆς ἐργασίας ὀδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ταξική διαφοροποίηση τῶν παραγωγῶν καί στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἔτσι, ὁ Λένιν ἀνέτρεψε τίς συνηθισμένες θεωρίες τῶν ναρόντικων, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες δέν ὑπάρχει τάχα ἔδαφος γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία καί ἀπόδειξε ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐγινε κιόλας «τό κύριο βᾶθος τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο σελ. 105). Ταυτόχρονα ὑπόβαλε σέ κριτική τοὺς ἰσχυρισμούς τοῦ Γ. Μπ. Κράσιν, πού τοὺς ὑποστήριζαν ἀργότερα οἱ «νόμιμοι μαρξιστές», ὅτι ἡ καπιταλιστική παραγωγή χρειάζεται ἀπαραίτητα ἐξωτερικές ἀγορές γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας καί ὅτι ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς δέ συνδέεται μέ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης. Ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι στήν οὐσία οἱ ἀντιλήψεις αὐτές δέ διαφέρουν καθόλου ἀπό τίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντικων γιά τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν καί τόνισε ὅτι οἱ μαρξιστές πρέπει νά φροντίζουν ὄχι γιά τήν ἐξασφάλιση ἀγορῶν στήν ἀστική τάξη, ἀλλά γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη.

Στήν ἐργασία του «'Απ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» ὁ Λένιν ἀνάπτυξε τή θέση τοῦ Μάρξ γιά τή σχέση τῶν δυό ὑποδιαίρεσεων τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, καθορίζοντας τήν κατά προτεραιότητα ἀνάπτυξη τῆς πρώτης ὑποδιαίρεσης σάν οἰκονομικό νόμο τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς. Μέ βάση τό μαρξιστικό σχῆμα τῆς ἀναπαραγωγῆς ἔδειξε τίς ἀλλαγές πού συντελοῦνται στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή σάν ἀποτέλεσμα τῆς τεχνικῆς προόδου.

Κεντρική θέση στόν πρῶτο τόμο κατέχει τό λαμπρό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;», πού γράφτηκε τήν ἀνοιξη καί τό καλοκαίρι τοῦ 1894.

Στά τέλη τοῦ 1893 τό περιοδικό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» — πού συγκέντρωνε γύρω του τοὺς φιλελεύθερους ναρόντικους — καί τά ἄλλα περιοδικά τῶν ναρόντικων, ἄρχισαν ἐκστρατεία ἐνάντια στό μαρξισμό. Στά περιοδικά αὐτά δημοσιεύονταν ἄρθρα, πού διαστρέβλωναν συνειδητά τή μαρξιστική διδασκαλία γιά τήν κοινωνία, τήν ἐπανάσταση καί τό σοσιαλισμό· οἱ ναρόντικοι ἔκαναν χονδροειδῆ διαστρέβλωση τῶν ἀπόψεων τῶν ρώσων μαρξιστῶν. Οἱ μαρξιστές, πού δέ διέθεταν δικό τους τύπο στή Ρωσία, δέν μπορούσαν νά δόσουν μέ τό νόμιμο τύπο τήν πρέπουσα ἀπάντηση στοὺς ναρόντικους. Μεγάλο ρόλο στή συντριβή τοῦ ναρόντικισμοῦ ἔπαιξε τό βιβλίο τοῦ Λένιν, πού ἐκδόθηκε παράνομα. Σ' αὐτό τό βιβλίο, πού εἶναι πραγματικό μανιφέστο τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ, πραγματικό ντοκουμέντο του, γίνεται βαθιά ἀνάλυση τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς κοσμοθεωρίας, τοῦ διαλεκτικοῦ καί τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, τῆς οἰκονομικῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ, καί ὀλόπλευρη κριτική τῶν φιλοσοφικῶν, τῶν οἰκονομικῶν καί τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τῶν φιλελεύθερων ναρόντικων, τοῦ προγράμματός τους καί τῆς ταχτικῆς τους. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε, ὅτι τό πολιτικό πρόγραμμα τῶν κάλπικων αὐτῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» ἐκφράζει τά συμφέροντα τῶν κουλάκων· ξεσκέπασε τοὺς φιλελεύθερους ναρόντικους σάν ἀντιπροσωπευτικούς τύπους μεταρρυθμιστῶν, πού, παίρνοντας θέση ἐνάντια στήν ἐπαναστατική πάλη κατά τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας, παρουσίαζαν τήν ἀπολυταρχία σάν ὑπερταξική καί ἱκανή νά βελτιώσει τήν κατάσταση τοῦ λαοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀπόδειξε τό ἀβάσιμο καί λαθεμένο τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντικων — ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας ἀκολουθεῖ ἕναν ἰδιαίτερο, ἐξωκαπιταλιστικό δρόμο — καί ἔδειξε μέ ποιόν τρόπο οἱ φιλελεύθεροι ναρόντι-

κοι συγκαλύπτουν έσκεμμένα τά στοιχεία τής καπιταλιστικής εκμετάλλευσης στό χωριό.

Στό έργο του αυτό ο Β. Ι. Λένιν ξεσκέπασε τούς θεωρητικούς του ναροντικισμού σάν εκπροσώπους τής αντιεπιστημονικής, τής υποκειμενικής μεθόδου στόν τομέα τής κοινωνιολογίας, σάν ιδεαλιστές, πού άρνοῦνται τόν αντικειμενικό χαρακτήρα τών νόμων τής κοινωνικής εξέλιξης και τόν άποφασιστικό ρόλο τών λαϊκών μαζών στήν Ιστορία. Οί ναρόντικοι θεωρούσαν, ότι ή πορεία τής Ιστορίας μπορεί νά κατευθύνεται αυθαίρετα σύμφωνα μέ τίς επιθυμίες όρισμένων «έξαιρετικών» προσωπικοτήτων. Ο Λένιν σύντριψε τίς υποκειμενιστικές αυτές αντιλήψεις και αντιπαράταξε σ' αυτές τήν ύλιστική αντίληψη τής κοινωνικής ζωής: άνάλυσε τό περιεχόμενο τής μαρξιστικής διδασκαλίας για τήν κοινωνία και έδειξε, ότι ή πορεία τής Ιστορίας καθορίζεται από τούς αντικειμενικούς νόμους τής εξέλιξης, ότι ή κύρια κινητήρια δύναμη τής κοινωνικής εξέλιξης είναι ο λαός, οι τάξεις κι ότι ή πάλη τους καθορίζει τήν εξέλιξη τής κοινωνίας.

Στό έργο του «Τί είναι οι „φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τούς σοσιαλδημοκράτες;» ο Β. Ι. Λένιν για πρώτη φορά έβαλε μπροστά στους ρώσους σοσιαλδημοκράτες τό καθήκον τής δημιουργίας ενός μαρξιστικού εργατικού κόμματος και διατύπωσε τήν ιδέα τής έπαναστατικής συμμαχίας τής εργατικής τάξης και τής άγροτιάς σάν βασικού μέσου για τήν άνατροπή του τσαρισμού, τών τσιφλικάδων και τής άστικής τάξης και τή δημιουργία τής κομμουνιστικής κοινωνίας.

Τονίζοντας τό μεγάλο ιστορικό ρόλο τής εργατικής τάξης τής Ρωσίας, ο Β. Ι. Λένιν έγραφε: «Και άκριβώς στήν τάξη τών εργατών στρέφουν όλη τήν προσοχή τους κι άφιερώνουν όλη τή δραστηριότητά τους οι σοσιαλδημοκράτες. Όταν οι πρωτοπόροι εκπρόσωποι αυτής τής τάξης άφομοιώσουν τίς ιδέες του επιστημονικού σοσιαλισμού, τήν ιδέα του ιστορικού ρόλου του ρώσου εργατή, όταν οι ιδέες αυτές διαδοθούν πλατιά, και μέσα στους εργατες δημιουργηθούν στέρεες οργανώσεις, πού νά μετατρέψουν τό σημερινό κομματιασμένο οικονομικό πόλεμο τών εργατών σε συνειδητή ταξική πάλη, τότε ο ρώσος **ΕΡΓΑΤΗΣ** θά σηκωθεί έπικεφαλής όλων τών δημοκρατικών στοιχείων, θά γκρεμίσει τήν άπολυταρχία και θά οδηγήσει τό **ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ** (δίπλα στό προλεταριάτο **ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ**) από τόν ίσιο δρόμο του άνοιχτού πολιτικού άγώνα στή **ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ**» (σελ. 310).

Ο πρώτος τόμος κλείνει μέ τήν έργασία «Τό οικονομικό πε-

ριεχόμενο του ναροντικισμού και ή κριτική του στο βιβλίο του κ. Στρούβε (‘Η άντανάκλαση τού μαρξισμού στην άστική φιλολογία»), πού γράφτηκε άπ’ τόν Λένιν στά τέλη του 1894 μέ άρχές του 1895. Όπως έλεγε ο Λένιν, ή έργασία αυτή άπό πολλές πλευρές άποτελεί περίληψη τών κατοπινών οικονομικών έργασιών του και ιδιαίτερα του βιβλίου «‘Η άνάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία». ‘Ο Β. Ι. Λένιν μέ τό έργο του αυτό έδειξε, ότι οι ναρόντικοι είναι έκπρόσωποι τών συμφερόντων του μικροπαραγωγού, ότι πηγή του ναροντικισμού είναι ή άριθμητική ύπεροχή της τάξης τών μικροπαραγωγών στην κεφαλαιοκρατική Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση. ‘Ο Λένιν συνέχισε τήν κριτική ενάντια στις άντιλήψεις τών ναρόντικων πού έκανε στά προηγούμενα έργα του, και έδειξε μέ τήν έργασία του «Τό οικονομικό περιεχόμενο του ναροντικισμού και ή κριτική του στο βιβλίο του κ. Στρούβε» τόν καθαρά άστικό χαρακτήρα τών αίτημάτων τών φιλελεύθερων ναρόντικων, τόν ούτοπικό και άντιδραστικό χαρακτήρα του πολιτικού τους προγράμματος, τήν ιδεαλιστική ούσία τών κοινωνιολογικών τους άντιλήψεων.

Κάνοντας άυστηρή κριτική στο σύστημα άντιλήψεων τών ναρόντικων, ο Λένιν στρέφει ταυτόχρονα τήν προσοχή τών άναγνωστών στα θετικά, άπό μαρξιστική άποψη, γνωρίσματα και πλευρές του ναροντικισμού της περιόδου 1860-1880, πού τόν χαρακτηρίζει σαν ένα έπαναστατικό-δημοκρατικό ρεύμα στις παραμονές της άστικής έπανάστασης όπου βρισκόταν ή χώρα.

‘Ο Λένιν επέκρινε ταυτόχρονα μέ τό έργο του αυτό τις διαστρεβλώσεις του μαρξισμού, πού γίνονταν άπό τόν έκπρόσωπο του «νόμιμου μαρξισμού» Π. Στρούβε σύμφωνα μέ τό πνεύμα της άστικής ιδεολογίας. ‘Ο Λένιν ξεσκέπασε τις προσπάθειες τών «νόμιμων μαρξιστών» νά εδνουχίσουν τό έπαναστατικό περιεχόμενο του μαρξισμού και έδειξε, ότι οι άπόψεις τών «νόμιμων μαρξιστών» έχουν—σά βάση τόν άστικό άντικειμενισμό, πού σημαίνει δικαίωση του καπιταλισμού και συγκάλυψη τών ταξικών άντιθέσεων. Στο στρουβισμό, στο «νόμιμο μαρξισμό», ο Λένιν είδε τό έμβρυο του διεθνούς άναθεωρητισμού. Μέ τήν εύκαιρία της κριτικής του άστικού άντικειμενισμού ο Β. Ι. Λένιν θεμελίωσε τήν άρχή της κομματικότητας της κοινωνικής έπιστήμης, της φιλοσοφίας. «... ‘Ο ύλισμός,— έλεγε ο Λένιν,— συνεπάγεται, μπορούμε νά πούμε, τήν κομματικότητα, ύποχρεώνοντας κάθε φορά πού δίνεται ή έκτίμηση ενός γεγονότος ν’ άκολουθείται άμεσα και άνοιχτά ή άποψη μιας όρισμένης κοινωνικής ομάδας...» (σελ. 418).

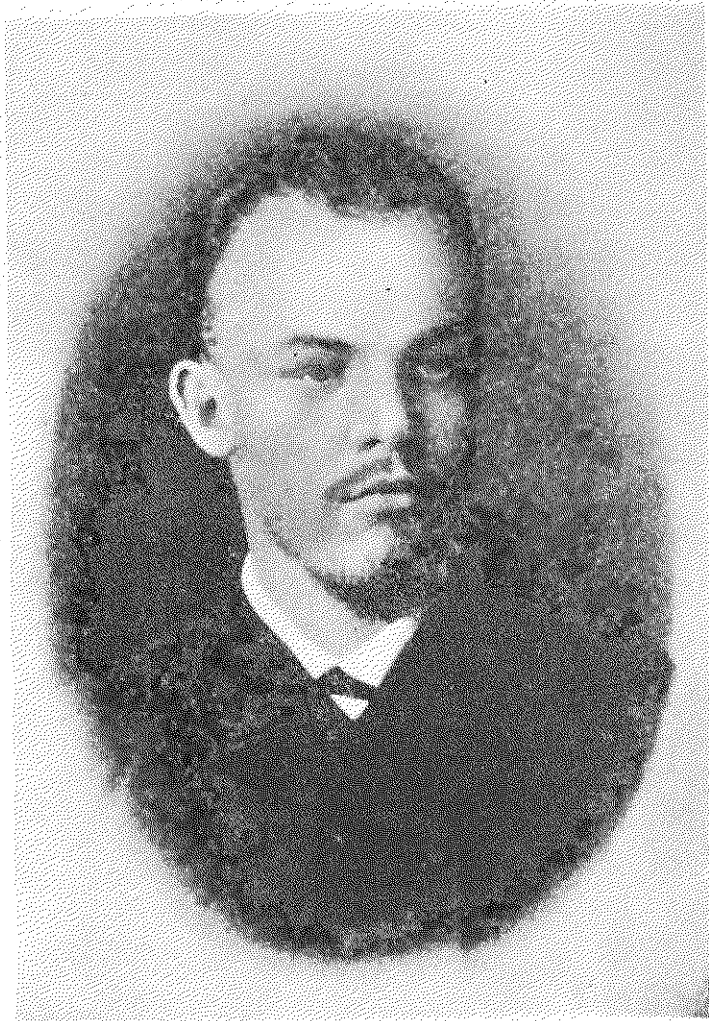
Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε ὅτι στίς συνθήκες τῆς ἀστικής κοινωνίας ὁ λεγόμενος ἀντικειμενισμός τῆς ἐπιστήμης ἀποτελεῖ προπέτασμα, πού σκεπάζει τὰ ταξικά ἰδιοτελεῖ συμφέροντα τῶν κυρίαρχων ἐκμεταλλευτριῶν τάξεων. Ἡ μαρξιστική ἐπιστήμη, πού ἀνοιχτά καί ἀκατάλυτα συνδέεται μέ τήν ἐργατική τάξη, ἐξυπηρετεῖ τόν ἐπαναστατικό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας, ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Γιά τό λόγο αὐτό, ἡ κομματικότητα τῆς ταυτίζεται μέ τήν ἐπιστημονικότητα.

Ἀπ' τήν πρώτη κιόλας περίοδο τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης ὁ Λένιν ἔδωσε τό πρότυπο τῆς στηριγμένης σέ ἀρχές κριτικῆς ἐναντία στίς διάφορες ψευτοσοσιαλιστικές καί ἀναθεωρητικές θεωρίες, ἔδωσε τό πρότυπο τῆς γεμάτης ἀταπάρνηση πάλης γιά τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν διαποτίζονται ἀπό μιά δημιουργική κατανόηση καί μιά ἀριστοτεχνική ἐφαρμογή τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀνάλυση τῆς οἰκονομικῆς καί τῆς πολιτικῆς κατάστασης τῆς Ρωσίας, στόν καθορισμό τῶν καθηκόντων, πού ἔμπαιναν μπροστά στό ἐργατικό κίνημα τῆς Ρωσίας.

Τά ἔργα τοῦ Λένιν διδάσκουν τό διεθνές προλεταριάτο, τὰ κομμουνιστικά καί τὰ ἐργατικά κόμματα ὅλων τῶν χωρῶν νά ξεσκεπάζουν μέ τέχνη τούς πολυάριθμους σύγχρονους «φίλους τοῦ λαοῦ» καί τούς ἀναθεωρητές, πού προσπαθοῦν νά ἐκμεταλλεθοῦν τό ἐργατικό κίνημα πρός τό συμφέρον τῆς ἀστικῆς τάξης.

Στά παραρτήματα τοῦ πρώτου τόμου περιλαμβάνονται γιά πρώτη φορά στά Ἄπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν οἱ «Αἰτήσεις τοῦ Β. Ι. Οὐλιάνοφ (Λένιν) στήν περίοδο 1887-1893». Τά ντοκουμέντα αὐτά ἀποτελοῦν συμπληρωματικό ὕλικό στή βιογραφία τοῦ Β. Ι. Λένιν. Οἱ δύο αἰτήσεις: πρός τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας μέ ἡμερομηνία 5 τοῦ Γενάρη 1893 καί πρός τόν πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας μέ ἡμερομηνία 16 τοῦ Αὐγούστου 1893, δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά.

*Τό Ἰνστιτούτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ*

B. I. LENIN

1890 - 1891

ΝΕΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ
ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ

ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Ε. ΠΟΣΤΝΙΚΟΦ —
«ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΡΩΣΙΑΣ»¹

*Γράφτηκε τήν άνοιξη τοῦ 1893.
Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1923
στή συλλογή «Στά εικοσιπεν-
τάχρονα τοῦ πρώτου συνεδρίου
τοῦ κόμματος (1898 - 1923)»*

*Δημοσιεύεται σύμφωνα
μέ τό χειρόγραφο*

I

Τό βιβλίον τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς νότιας Ρωσίας» (Μόσχα, 1891, σελ. XXXII+391), πού βγήκε πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια, ἀποτελεῖ μιά ἐξαιρετικά λεπτομερειακὴ καὶ ἐμπεριστατωμένη περιγραφή τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν κυβερνεῖων τῆς Ταυρίδας, τῆς Χερσώνας καὶ τοῦ Αἰκατερινοσλάβ καὶ κυρίως τῶν ἠπειρωτικῶν (βόρειων) νομῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας. Ἡ περιγραφή αὐτὴ στηρίζεται, πρῶτο, — καὶ προπαντός— στίς ἔρευνες τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο* τῶν παραπάνω τριῶν κυβερνεῖων καὶ δεύτερο, σέ προσωπικὲς παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα, πού τίς ἔκανε ἐνμέρει ἀπὸ ὑπηρεσιακοῦ καθήκον** καὶ ἐνμέρει μέ τὸν εἰδικὸ σκοπὸ νά μελετήσῃ τὸ ἀγροτικό νοικοκυριό τῶν χρόνων 1887-1890.

Ἡ προσπάθεια νά συνοψιστοῦν οἱ ἔρευνες τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιὰ μιά ὀλάκερη περιοχὴ καὶ νά ἐκτεθοῦν μέ συστηματικὴ μορφή τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας παρουσιάζει αὐτὴ καθαντὴ τεράστιο ἐνδιαφέρον, γιατί ἡ στατιστικὴ τῶν ζέμστβο², δίνει πλουσιότατο καὶ λεπτομερέστατο ὕλικό γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασιν τῆς ἀγροτικῆς, τὸ δίνει ὅμως μέ τέτια μορφή, πού γιὰ τὸ πολὺ κοινὸ οἱ ἔρευνες αὐτὲς δὲν προσφέρουν σχεδὸν κανένα ὄφελος: οἱ στατιστικὲς συλλογὲς τῶν ζέμστβο ἀποτελοῦν ὀλόκληρους τόμους ἀπὸ πίνακες (συνήθως ἀφιερώνεται ἰδιαιτερός τόμος γιὰ τὸν κάθε νομό), πού καὶ μόνο γιὰ τὴ συνόψισή τους σέ στήλες ἀρκετὰ συγκεντρωτικὲς καὶ σαφεῖς ἀπαιτεῖ-

* Στὴν τσαρική Ρωσία «ζέμστβο» λέγονταν τὰ τοπικὰ ὄργανα αὐτοδιοίκησης τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Εἶχαν περιορισμένα δικαιώματα κι ἀποτελοῦνταν στὴν πλειοψηφία τους ἀπὸ εὐγενεῖς. (Σημ. μετ.).

** Ὁ συγγραφέας ἦταν δημόσιος ὑπάλληλος στὴν ὑπηρεσία ἐκμετάλλευσης τῶν δημόσιων χτημάτων τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας.

ται ειδική άπασχόληση. Η άνάγκη νά συνοψιστοϋν και νά δουλευτοϋν τά στοιχειά τής στατιστικής τών ζέμστβο έχει γίνει αισθητή άπό καιρό. Τελευταία γιά τό σκοπό αυτό άρχισαν νά εκδίδονται τά «Συμπεράσματα τής στατιστικής τών ζέμστβο». Τό σχέδιο αυτής τής έκδοσης είναι τό έξής: παίρνεται ένα μερικότερο πρόβλημα, χαρακτηριστικό γιά τό άγροτικό νοικοκυριό, και άφιερώνεται ειδική έρευνα στή συνόψιση όλων τών στοιχείων πού ύπάρχουν στή στατιστική τών ζέμστβο σχετικά μ' αυτό τό πρόβλημα· ένώνονται όλα μαζί τά στοιχειά πού άφοροϋν και τή μαυρόχωμη Νότια Ρωσία και τό μή μαυρόχωμο Βορά, τά κυβερνεία πού είναι άποκλειστικά γεωργικά και τά κυβερνεία όπου οί άγρότες άσχολοϋνται και μέ άλλα επαγγέλματα. Σύμφωνα μ' αυτό τό σχέδιο έχουν συνταχθεί οί δύο τόμοι τών «Συμπερασμάτων» πού βγήκαν ως τώρα· ο πρώτος τόμος είναι άφιερωμένος στήν «άγροτική κοινότητα» (B. B.) κι ο δεύτερος στις «έκτός κλήρου γαιομισθώσεις τών άγροτών» (N. Κάρισεφ)³. Είναι άμφίβολο άν είναι σωστή μιá τέτια μέθοδος συνόψισης: πρώτο, είσαι ύποχρεωμένος νά συνοψίζεις στοιχεία πού αναφέρονται σέ διάφορες οικονομικές περιφέρειες μέ διαφορετικές οικονομικές συνθήκες (έδω ο χωριστός χαρακτηρισμός κάθε περιφέρειας παρουσιάζει τεράστιες δυσκολίες, επειδή οί έρευνες τών ζέμστβο είναι έλλιπείς και επειδή παραλείπονται πολλοί νομοί: οί δυσκολίες αυτές φάνηκαν κιόλας στό 2ο τόμο τών «Συμπερασμάτων»· ή προσπάθεια του Κάρισεφ νά κατατάξει τά στοιχειά πού περιέχει ή στατιστική τών ζέμστβο σέ διάφορες συγκεκριμένες περιφέρειες δέν είχε έπιτυχία)· και δεύτερο, είναι έντελώς άδύνατο νά περιγραφεί χωριστά μιá πλευρά του άγροτικού νοικοκυριού, χωρίς νά θιχτοϋν οί άλλες πλευρές του· αναγκάζεται κανείς ν' άποσπάει τεχνητά ένα ορισμένο ζήτημα, έτσι πού χάνεται ή συνολική εικόνα. Οί έκτός κλήρου γαιομισθώσεις τών άγροτών άποσποϋνται άπό τίς μισθώσεις κλήρων, άποσποϋνται άπ' τά γενικά στοιχειά τής κατάταξης τών άγροτών σέ ομάδες σύμφωνα μέ τήν οικονομική τους κατάσταση και άπ' τά γενικά στοιχειά τής έκτασης τής καλλιεργούμενης επιφάνειας, και έξετάζονται άπλως σαν μέρος του άγροτικού νοικοκυριού, ένω άποτελοϋν συχνά ειδικό τρόπο διεξαγωγής του νοικοκυριού, πού στηρίζεται στήν άτομική ιδιοκτησία. Γιαντό μου φαίνεται, πώς θά ήταν προτιμότερο νά συνοψίζονται τά στοιχειά τής στατιστικής τών ζέμστβο κατά ορισμένες περιφέρειες μέ όμοιογενείς οικονομικές συνθήκες.

Όστόσο, έκθέτοντας έν παρόδω τίς σκέψεις μου γιά τήν πιό

σωστή μέθοδο συνόψισης των έρευνών τής στατιστικής των ζέμστρο, σκέψεις πού μου προκαλεί ή σύγκριση των «Συμπερασμάτων» μέ τό βιβλίό του Πόστνικοφ, είμαι ύποχρεωμένος νά διατυπώσω τήν έπιφύλαξη δι τήν Πόστνικοφ δέν έβαλε ουσιαστικά σκοπό του νά κάνει *συνόψιση*: βάζει σέ δεύτερη μοίρα τούς αριθμούς και στρέφει όλη του τήν προσοχή στό νά δώσει πλήρη και ανάγλυφη περιγραφή.

Στήν περιγραφή του ό συγγραφέας άφιερώνει σχεδόν τήν ίδια προσοχή στά ζητήματα οικονομικού, διοικητικού-νομικού (μορφές γαιοκτησίας) και τεχνικού χαρακτήρα (ζήτημα συνόρων, σύστημα νοικοκυριού, σοδιές), είχε όμως τήν πρόθεση τά ζητήματα τής πρώτης κατηγορίας νά τά προβάλλει στήν πρώτη σειρά.

«Πρέπει νά όμολογήσω, — λέει ό κ. Πόστνικοφ στόν Πρόλογο, — ότι δίνω λιγότερη προσοχή στήν τεχνική του άγροτικού νοικοκυριού άπ' ό,τι θά μπορούσε νά γίνει, αυτό όμως τό κάνω γιατί, κατά τή γνώμη μου, οι συνθήκες οικονομικού χαρακτήρα παίζουν σπουδαιότερο ρόλο στό άγροτικό νοικοκυριό άπ' ό,τι ή τεχνική. Στόν τύπο μας... άγνοείται συνήθως ή οικονομική πλευρά... Πολύ λίγη προσοχή δίνεται στή μελέτη των θεμελιακών οικονομικών προβλημάτων, όπως είναι για τό άγροτικό νοικοκυριό μας τό πρόβλημα τής γής και τό πρόβλημα των συνόρων. Τουτό τό βιβλίό άφιερώνει περισσότερο χώρο στή διασάφηση αυτών ακριβώς των προβλημάτων και ειδικά του άγροτικού προβλήματος» (Πρόλογος, σελ. IX).

Συμμερίζομαι πέρα για πέρα τήν άποψη του συγγραφέα ότι τό οικονομικό πρόβλημα είναι σπουδαιότερο άπό τό τεχνικό, και γιαυτό σκοπεύω νά άφιερώσω τό άρθρο μου στήν άνάλυση μόνο εκείνου του μέρους του έργου του κ. Πόστνικοφ, όπου τό άγροτικό νοικοκυριό ύποβάλλεται σέ πολιτικο-οικονομική έρευνα*.

Τά κύρια σημεία αυτής τής έρευνας, ό συγγραφέας τά χαρακτηρίζει στόν πρόλόγο του ως εξής:

«Η χρησιμοποίηση μηχανών πού τον τελευταίο καιρό γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα στή γεωργία άπ' τούς άγρότες και ή αί-

* Μία άνάλυση αυτού του είδους δέ μου φαίνεται περιττή, γιατί τό βιβλίό του κ. Πόστνικοφ, ενώ άποτελεί ένα από τά πιο άξιοσημείωτα φαινόμενα τής οικονομικής μας φιλολογίας των τελευταίων χρόνων, έμεινε σχεδόν άπαρατήρητο. Αυτό ίσως εξηγείται ενμέρει μέ τό γεγονός ότι ό συγγραφέας, αν και άναγνωρίζει τή μεγάλη σπουδαιότητα των οικονομικών προβλημάτων, τά εκθέτει ώστόσο πολύ άποσπασματικά και παραφορτώνει τήν έκθεσή του μέ λεπτομέρειες πού άφορούν άλλα προβλήματα.

σθητή αύξηση τών διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς εὐπορης μερίδας τῆς ἀγροτιᾶς μάζουν τὴν ἀγροτική μας ζωὴ σὲ μιὰ καινούργια φάση, πού στήν ἀνάπτυξή της θά δόσουν ἀναμφισβήτητα καινούργια ὄθηση οἱ δύσκολες οἰκονομικές συνθήκες τῆς φειτειῆς χρονιάς. Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τῶν ἀγροτῶν καὶ ἡ ἱκανότητα ἐργασίας τῆς οἰκογένειας ἀνεβαίνουν σὲ σημαντικό βαθμὸ μὲ τὴν αύξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ τὴ χρησιμοποίηση μηχανῶν, πράγμα πού ὡς τὰ τώρα δέν παίρνονταν ὑπόψη κατὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἔκτασης, πού μπορεῖ νὰ καλλιεργήσει μιὰ ἀγροτική οἰκογένεια...

Ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία προκαλεῖ οὐσιαστικές ἀλλαγές στὸν τρόπο ζωῆς: περιορίζοντας τὴ ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν στή γεωργία καὶ κάνοντας ἀκόμα πιὸ αἰσθητὸ γιὰ τοὺς ἀγρότες τὸν ὑπερπληθυσμὸ πού ὑπάρχει στή γεωργία μας, συντελεῖ στήν αύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν, πού ὅταν γίνουν περίσσιες γιὰ τὸ χωριό, εἶναι ἀναγκασμένες νὰ ψάξουν ἄλλοῦ γιὰ μεροκάματο καὶ οὐσιαστικά γίνονται ἀχτήμονες. Μὲ τίς σημερινές μεθόδους τῆς γεωργίας καὶ μὲ τὴ σημερινή ἔκτατικότητά της ἡ εἰσαγωγή μεγάλων μηχανῶν στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ ἀνεβάζει ταυτόχρονα τὴν ἐνδημερία τῶν ἀγροτῶν σὲ ὕψος, πού δέν μποροῦσε καν νὰ τὸ σκεφτεῖ κανεὶς ὡς τώρα. Αὐτὸ τὸ περιστατικὸ ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὴ δύναμη τῶν νέων οἰκονομικῶν ἀλλαγῶν στήν ἀγροτική ζωὴ. Ἄμεσος σκοπὸς τοῦ βιβλίου μας αὐτοῦ εἶναι νὰ δείξει καὶ νὰ διασαφηνίσει αὐτές τίς ἀλλαγές πού γίνονται μέσα στήν ἀγροτιά τῆς Νότιας Ρωσίας» (Πρόλογος σελ. X).

Πρὶν δεῖξω σὲ τί συνίστανται, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα, οἱ καινούργιες αὐτές οἰκονομικές ἀλλαγές, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ διατυπώσω ἀκόμα δυὸ ἐπιφυλάξεις.

Πρῶτο, δεῖξαμε παραπάνω, ὅτι ὁ Πόστνικοφ δίνει στοιχεῖα γιὰ τὰ κυβερνεῖα τῆς Χερσῶνας, τοῦ Αἰκατερινοσλάβ καὶ τῆς Ταυρίδας, ὅμως μόνο τὰ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τὸ τελευταῖο κυβερνεῖο δίνουν ἀρκετές λεπτομέρειες κι αὐτές ὄχι γιὰ ὅλο τὸ κυβερνεῖο: ὁ συγγραφέας δὲ δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴν Κριμαία, πού βρίσκεται σὲ κάπως διαφορετικές οἰκονομικές συνθήκες, καὶ περιορίζεται ἀποκλειστικά στοὺς τρεῖς βόρειους ἡπειρωτικούς νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας: στοὺς νομοὺς Μπερντιάνσκ, Μελιτόπολης καὶ Δνείπερου. Θὰ περιοριστῶ στὰ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν μόνο αὐτοὺς τοὺς νομοὺς.

Δεύτερο, τὸ κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας ἐκτός ἀπὸ τοὺς ρώσους κατοικεῖται ἐπίσης καὶ ἀπὸ γερμανοὺς καὶ βουλγάρους, πού ὁ

ἀριθμός τους ὅμως δέν εἶναι μέγας σέ σύγκριση μέ τό ρωσικό πληθυσμό: στό νομό Δνείπερου ὑπάρχουν 113 νοικοκυριά γερμανῶν ἐποίκων σέ σύνολο 19 586 νοικοκυριῶν τοῦ νομοῦ, δηλ. 0,6%. Στό νομό Μελιτόπολης ἔχουμε 2159 νοικοκυριά γερμανῶν καί βουλγάρων (1874+285) σέ σύνολο 34 978 νοικοκυριῶν, δηλ. 6,1%. Τέλος, στό νομό Μπερντιάνσκ στούς γερμανούς καί στούς βουλγάρους ἀνήκουν 7224 νοικοκυριά ἀπό τά 28 794, δηλ. τά 25%. Συνολικά στούς τρεῖς νομούς ἀνήκουν στούς ἐποίκους 9496 νοικοκυριά ἀπό τά 83 358, δηλ. περίπου τό $\frac{1}{9}$. Συνεπῶς, γενικά ὁ ἀριθμός τῶν ἐποίκων εἶναι πολύ ἀσήμαντος, καί στό νομό Δνείπερου ἐντελῶς μηδαμινός. Ὁ συγγραφέας περιγράφει λεπτομερειακά τό νοικοκυριό τῶν ἐποίκων, ξεχωρίζοντας το πάντα ἀπό τό νοικοκυριό τῶν ρώσων. Παραλείπω ὅλες αὐτές τίς περιγραφές καί περιορίζομαι ἀποκλειστικά στό νοικοκυριό τῶν ρώσων ἀγροτῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στά ἀριθμητικά στοιχεία μπαίνουν ρῶσοι καί γερμανοί μαζί, ἢ προσθήκη ὅμως τῶν τελευταίων, ἐπειδή ὁ ἀριθμός τους εἶναι ἀσήμαντος, δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει τό γενικό συσχετισμό, κι ἔτσι εἶναι πέρα γιά πέρα δυνατό νά δοθεῖ μέ βάση αὐτά τά στοιχεία ὁ χαρακτηρισμός τῶν νοικοκυριῶν τῶν ρώσων ἀγροτῶν. Ὁ ρωσικός πληθυσμός τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, πού ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτή τήν περιοχή τά τελευταῖα 30 χρόνια, διαφέρει ἀπό τήν ἀγροτιά τῶν ἄλλων ρωσικῶν κυβερνεῖων μόνο στό ὅτι εἶναι πιό εὐπορος. Στήν περιοχή αὐτή, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ συγγραφέα, «τυπική καί σταθερή» μορφή γαιοκτησίας εἶναι ἡ κοινοτική* μέ δύο λόγια, ἂν ἀφαιρέσουμε τοὺς ἐποίκους, τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας δέν παρουσιάζει καμιά ριζική διαφορά ἀπό τό γενικό τύπο τοῦ ρωσικοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ.

II

«Σήμερα — λέει ὁ Πόστνικοφ — κάθε χωριό κάπως σημαντικό τῆς Νότιας Ρωσίας (τό ἴδιο προφανῶς μπορεῖ νά εἰπωθεῖ καί γιά τίς περισσότερες περιοχές τῆς Ρωσίας) παρουσιάζει τέτια ποικιλομορφία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν διάφορων ὁμάδων τοῦ πληθυσμοῦ του, ὥστε εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά μιλάει κανεῖς γιά εὐημερία ὀρισμένων χωριῶν παίρνοντας τα σάν ἕνιαῖα σύνολα καί νά παραστήσει αὐτή τήν εὐη-

* Μόνο σέ πέντε χωριά ὑπάρχει ἀτομική γαιοκτησία.

μερία μέ αριθμητικούς μέσους δρους. Τέτιοι μέσοι ἀριθμοί δείχνουν ὀρισμένους γενικούς καθοριστικούς ὄρους τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς ἀγροτιᾶς, δέ δίνουν ὅμως καθόλου εἰκόνα τῆς ποικιλομορφίας ἐκείνης τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων πού ὑπάρχει στήν πραγματικότητα» (σελ. 106).

Λίγο παρακάτω ὁ Πόστνικοφ ἐκφράζεται ἀκόμα πύ κατηγορηματικά:

«Ἡ ποικιλομορφία τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης — λέει — κάνει πολύ δύσκολη τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα: ποιό εἶναι τό γενικό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ; Ὅρισμένοι πού διασχίζουν βιαστικά τά μεγάλα χωριά τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας βγάζουν συνήθως τό συμπέρασμα πώς οἱ ἀγρότες τῆς περιοχῆς εἶναι πολύ εὐποροί. Μπορεῖ ὅμως νά ὀνομάσει κανεῖς εὐποροῦ ἕνα χωριό, ὅπου οἱ μισοί ἀγρότες εἶναι πλούσιοι καί οἱ ἄλλοι μισοί ζοῦν σέ μόνιμη ἀθλιότητα; Καί ποιὰ γνωρίσματα πρέπει νά παίρνει κανεῖς ὑπόψη του γιά νά καθορίζει τή σχετικά μεγαλύτερη ἢ μικρότερη εὐπορία τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου χωριοῦ; Εἶναι ὀλοφάνερο πώς οἱ μέσοι ἀριθμοί πού χαρακτηρίζουν τήν κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ ὀλάκερου τοῦ χωριοῦ ἢ ὀλάκερης τῆς περιοχῆς στήν περίπτωση αὐτή δέν ἀρκοῦν γιά νά βγεῖ τό συμπέρασμα πώς οἱ ἀγρότες εἶναι εὐκατάστατοι. Μπορεῖ νά κρίνει κανεῖς γι' αὐτό μόνο ὅταν στηριχθεῖ στό σύνολο πολλῶν στοιχείων καί *διαιρέσει τόν πληθυσμό σέ κατηγορίες*» (σελ. 154).

Μπορεῖ νά φανεῖ, πώς ἡ διαπίστωση αὐτή γιά τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς δέν παρουσιάζει τίποτε τό καινούργιο: ἡ διαπίστωση αὐτή ἀναφέρεται σχεδόν σέ κάθε ἔργο, πού ἀσχολεῖται γενικά μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι πώς, ἀναφέροντας αὐτό τό γεγονός, δέν τοῦ δίνουν συνήθως σημασία, τό θεωροῦν ἐπουσιῶδες, ἢ ἀκόμα καί τυχαῖο, βρίσκουν ὅτι μπορεῖ νά μιλάει κανεῖς γιά ἕναν τύπο ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, παρουσιάζοντας τά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ τύπου μέ μέσους ἀριθμούς, καί συζητοῦν γιά τή σημασία τῶν διάφορων πραχτικῶν μέτρων σέ σχέση μέ ὀλάκερη τήν ἀγροτιά. Στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ βλέπουμε μιά διαμαρτυρία ἐνάντια σ' αὐτές τίς ἀπόψεις. Ὁ Πόστνικοφ τονίζει (κι ὄχι μόνο μιά φορά) τήν «τεράστια ποικιλομορφία τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν διάφορων νοικοκυριῶν μέσα στήν κοινότητα» (σελ. 323) καί ξεσπαθώνει ἐνάντια στήν «τάση νά ἐξετάζεται ὁ ἀγροτικός κόσμος σάν κάτι τό ἐνιαῖο καί ὀμοιογενές, ὅπως τόν φαντάζονται καί μέχρι σήμερα ἀκόμα οἱ διανοούμενοί μας τῆς πόλης» (σελ. 351). «Οἱ στατιστικές ἔρευνες τῶν ζέμστβο τῆς τελευταίας δεκαετίας, — ἀναφέρει

Πρόσκληση στην Αγροτική Ζωή
Εκδοθέντος του 1893.

Το κομμάτι είναι Β. Ι. Λένιν
Πρώτη σελίδα χειρογράφου 1893

I

Προσκαλώμεθα να αφιερώσουμε τον χρόνο μας στην αγροτική
εργασία. Η αγροτική εργασία είναι η βάση της οικονομίας
και η πηγή της πλούσιας ζωής. Η αγροτική εργασία είναι η βάση
της υγείας και της ευτυχίας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση
της ανθρωπότητας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση της
κοινωνίας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση της πολιτείας.
Η αγροτική εργασία είναι η βάση της ζωής. Η αγροτική εργασία
είναι η βάση της ανθρωπότητας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση
της κοινωνίας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση της πολιτείας.
Η αγροτική εργασία είναι η βάση της ζωής. Η αγροτική εργασία
είναι η βάση της ανθρωπότητας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση
της κοινωνίας. Η αγροτική εργασία είναι η βάση της πολιτείας.

Η πρώτη σελίδα του χειρογράφου του Β. Ι. Λένιν
«Νέες οικονομικές αλλαγές στην αγροτική ζωή». — 1893

Σμίκρυνση

ὁ Πόστνικοφ, — ξεκαθάρισαν πῶς ἡ ἀγροτική μας κοινότητα δέν ἀποτελεῖ καθόλου μιὰ τέτια ὁμοιογενῆ μονάδα, ὅπως τή φαντάζονταν οἱ δημοσιολόγοι μας τοῦ 1870—1880, καί πῶς τίς τελευταῖες δεκαετίες συντελοῦνταν μέσα της μιὰ διαφοροποίηση τοῦ πληθυσμοῦ σέ ομάδες μέ πολύ διαφορετικό βαθμό οικονομικῆς ἐπάρκειας» (σελ. 323).

Ὁ Πόστνικοφ ὑποστηρίζει τή γνώμη του μ' ἓνα σωρό στοιχεῖα σκορπισμένα σ' ὅλο τό βιβλίο του, γιαντό πρέπει τώρα ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τή συστηματική συνόπιση ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων, γιά νά ἐλέγξουμε τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς γνώμης, καί νά λύσουμε τό πρόβλημα ποιός ἔχει δίκιο — «οἱ διανοοῦμενοι τῆς πόλης» πού θεωροῦν τήν ἀγροτιά κάτι τό ὁμοιογενές ἢ ὁ Πόστνικοφ πού ὑποστηρίζει πῶς ἡ ἀνομοιογένεια εἶναι τεράστια; κι ἔπειτα, πόσο μεγάλη εἶναι αὐτή ἡ ἀνομοιογένεια; ἐμποδίζει ἄραγε στό νά δοθεῖ ἓνας γενικός χαρακτηρισμός τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἀπό πολιτικοοικονομική πλευρά, μονάχα μέ βάση τούς μέσους ὄρους; εἶναι ἄραγε σέ θέση ἡ ἀνομοιογένεια αὐτή νά μεταβάλλει τό ἀποτέλεσμα καί τήν ἐπίδραση τῶν πρακτικῶν μέτρων πού παίρνονται γιά τίς διάφορες κατηγορίες τῆς ἀγροτιάς;

Προτοῦ παραθέσουμε τούς ἀριθμούς πού μᾶς παρέχουν ὑλικό γιά τή λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων, πρέπει νά σημειώσουμε πῶς ὁ Πόστνικοφ πῆρε ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἀπό τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας. Στήν ἀρχή ἡ στατιστική τῶν ζέμιστβο, ὅταν διενεργοῦσε ἀπογραφές, περιοριζόταν σέ στοιχεῖα κατά κοινότητες, χωρίς νά συγκεντρώνει στοιχεῖα γιά τό κάθε ἀγροτικό νοικοκυριό. Ὡστόσο σέ λίγο παρατήρησαν διαφορές στήν περιουσιακή κατάσταση αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν κι ἄρχισαν νά κάνουν ἀπογραφές κατά νοικοκυριό· αὐτό ἦταν τό πρῶτο βῆμα στό δρόμο γιά μιὰ βαθύτερη μελέτη τῆς οικονομικῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν. Τό ἐπόμενο βῆμα ἦταν ἡ εἰσαγωγή συνδυασμένων πινάκων: οἱ στατιστικοί, ξεκινώντας ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι οἱ περιουσιακές διαφορές τῶν ἀγροτῶν στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητος⁴ εἶναι πιό βαθιές ἀπό τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς διάφορες νομικές κατηγορίες τῶν ἀγροτῶν, ἄρχισαν νά κατατάσσουν σέ ομάδες ὄλους τούς δείχτες τῆς οικονομικῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν σύμφωνα μέ ὀρισμένες περιουσιακές διαφορές, καί νά χωρίζουν, λογουχάρη, τούς ἀγρότες σέ ομάδες σύμφωνα μέ τίς ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦν, σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό ζῶων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν καλλιεργήσιμη ἔκταση τοῦ κλήρου πού ἔχει κάθε νοικοκυριό κτλ.

Ἡ στατιστικὴ τῶν ζέμστρο τῆς Ταυρίδας κατατάσσει τοὺς ἀγρότες σὲ ομάδες ἀνάλογα μὲ τὶς ντεσιατίνες τῆς καλλιεργουμένης ἔκτασης. Ὁ Πόστνικοφ εἶναι τῆς γνώμης ὅτι μιὰ τέτια κατάταξη σὲ ομάδες «εἶναι πετυχημένη» (σελ. XII), γιατί «στὶς συνθήκες τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν νομῶν τῆς Ταυρίδας ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση ἀποτελεῖ τὸ πῖο οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῆς εὐημερίας τοῦ ἀγρότη» (σελ. XII). «Στὶς νότιες στεπῶδεις περιοχάς, — λέει ὁ Πόστνικοφ, — ἡ ἀνάπτυξη κάθε εἴδους μὴ γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες εἶναι γιὰ τὴν ὥρα σχετικὰ μηδαμινὴ καὶ ἡ κύρια ἀπασχόληση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι σήμερα ἡ γεωργία, πού στηρίζεται στὴν καλλιέργεια σιτηρῶν». «Ὅπως δείχνει ἡ στατιστικὴ τῶν ζέμστρο, στοὺς βόρειους νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας τὰ 7,6% τοῦ ντόπιου ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ ἄλλα ἐπαγγέλματα κι ἐκτός ἀπ' αὐτὸ τὰ 16,3% τοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολοῦνται δίπλα στὴν κυρίως γεωργία καὶ μὲ βοηθητικὰ ἐπαγγέλματα» (σελ. 108). Πραγματικὰ, ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς ἄλλες περιοχάς τῆς Ρωσίας, ἡ κατάταξη σὲ ομάδες ἀνάλογα μὲ τὴν καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι πολὺ πῖο σωστὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα κριτήρια, πού πῆραν σὰ βάση οἱ στατιστικοὶ τῶν ζέμστρο γιὰ τὴν κατάταξη σὲ ομάδες, ὅπως, λογουχάρη, ἀπὸ πόσες ντεσιατίνες ἀποτελεῖται ὁ κλῆρος ἢ ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση τοῦ κλήρου πού διαθέτει κάθε νοικοκυριό: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ μέγεθος τοῦ κλήρου δὲ δείχνει ἄμεσα τὴν ὕλική κατάσταση τοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί οἱ διαστάσεις τοῦ κλήρου καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνακαταγραμμένων⁵ ἀτόμων ἢ τῶν ἀτόμων ἀνδρικοῦ φύλου πού ἔχει ἡ οἰκογένεια καὶ βρίσκονται μόνο σὲ ἔμμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ὕλική κατάσταση τοῦ νοικοκύρη, κι ἀκόμα γιατί ὁ ἀγρότης ἴσως νὰ μὴν ἐκμεταλλεῖται τὸν κλῆρο, νὰ τὸν ἐκμισθώνει καὶ, ὅταν δέν ἔχει σύνεργα, νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ τὸν ἐκμεταλλεῖται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἂν ἡ κύρια ἀπασχόληση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ γεωργία, τότε ὁ καθορισμὸς τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ παραγωγή, γιὰ νὰ καθοριστεῖ ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού καταναλῶνει ὁ ἀγρότης, ἢ ποσότητα πού ἀγοράζει καὶ ἡ ποσότητα πού πάει γιὰ πούλημα, γιατί, ἂν δέν ξεκαθαριστοῦν αὐτὰ τὰ ζητήματα, θὰ μείνει σκοτεινὴ μιὰ πολὺ σπουδαία πλευρὰ τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, θὰ μείνει ἀσαφὴς ὁ χαρακτήρας τοῦ γεωργικοῦ τοῦ νοικοκυριοῦ, ἢ σημασία του σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἔσοδα ἀπὸ ἄλλες δουλιές κτλ. Τέλος, ἡ κατάταξη τῶν ἀγροτῶν σὲ ομάδες πρέπει νὰ γίνῃ μὲ βάση ἀκριβῶς τὴν

καλλιεργούμενη έκταση, για να έχουμε τη δυνατότητα να συγκρίνουμε τό νοικοκυριό του αγρότη, απ' τη μιά μεριά με τις λεγόμενες νόρμες της κατεχόμενης και της καλλιεργούμενης γης από τους αγρότες, κι απ' την άλλη μεριά με την επισιτιστική νόρμα (Nahrungsfäche) και με τη νόρμα εργασίας (Arbeitsfläche). Με λίγα λόγια, η κατάταξη ανάλογα με την καλλιεργούμενη έκταση δεν είναι άπλως πετυχημένη, αλλά είναι και η καλύτερη και η απόλυτα αναγκαία.

Οί στατιστικοί του κυβερνείου της Ταυρίδας χωρίζουν τους αγρότες σε 6 ομάδες ανάλογα με την καλλιεργούμενη έκταση: 1) αγρότες που δεν καλλιεργούν· 2) αγρότες που καλλιεργούν ως 5 ντεσιατίνας*· 3) από 5 ως 10 ντεσιατίνας· 4) από 10 ως 25 ντεσιατίνας· 5) από 25 ως 50 ντεσιατίνας και 6) πάνω από 50 ντεσιατίνας σε κάθε νοικοκυριό. Στους τρεις νομούς ή σχέση ανάμεσα σ' αυτές τις ομάδες ανάλογα με τον αριθμό των νοικοκυριών είναι η παρακάτω:

Ποσοστό νοικοκυριών	Νομοί			Στους 3 νομούς αναλογούν σε κάθε νοικοκυριό, κατά μέσο όρο, ντεσιατίνας καλλιεργούμενης έκτασης
	Μπερ-ντιάνσκ	Μελι-τόπο-λης	Δνει-περου	
	%	%	%	
Πού δεν καλλιεργούν	6	7,5	9	—
Πού καλλιεργ. ως 5 ντεσ.	12	11,5	11	3,5
» » 5—10 »	22	21	20	8
» » 10—25 »	38	39	41,8	16,4
» » 25—50 »	19	16,6	15,1	34,5
» » πάνω από 50 »	3	4,4	3,1	75

Ο γενικός συσχετισμός (τά ποσοστά αυτά περιλαμβάνουν όλoκληρο τον πληθυσμό, μαζί και τους γερμανούς) ελάχιστα αλλάζει όταν αφαιρέσουμε τους γερμανούς: έτσι ο συγγραφέας υπολογίζει ότι στους νομούς του κυβερνείου της Ταυρίδας 40% από τους αγρότες καλλιεργούν μικρή έκταση (ως 10 ντεσ.), 40% μέση έκταση (από 10 ως 25 ντεσ.) και 20% μεγάλη έκταση. *Αν αφαιρέσουμε τους γερμανούς ο τελευταίος αριθμός κατεβαίνει ως τό $\frac{1}{8}$ (16,7%, δηλ. μόνο κατά 3,3% πίο κάτω), ενώ ανεβαίνει αντίστοιχα ο αριθμός των αγροτών που καλλιεργούν μικρή έκταση.

* Ντεσιατίνα είναι ρωσική μονάδα μέτρησης επιφανείας της γης που ισοδυναμεί με 11 περίπου στρέμματα. Σημ. μετ.

Καθορίζοντας τό βαθμό άνομοιογένειας αὐτῶν τῶν ομάδων, θ' ἀρχίσουμε ἀπό τή γαιοκτησία καί τή γαιοχρησία.

Ὁ Πόστνικοφ μᾶς δίνει τόν παρακάτω πίνακα (ὁ συγγραφέας δέν ὑπολόγισε τό σύνολο τῶν τριῶν κατηγοριῶν τῆς γῆς πού ἀναφέρει στόν πίνακα (σελ. 145)):

Ὅμαδες ἀγροτῶν	Κατά μέσον ὄρο σέ κάθε νοικοκυριό ἀναλογῶν ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης											
	Νομός Μπερ- ντιάνσκ				Νομός Μελι- τόπολης				Νομός Δνεϊ- περου			
	γῆ κοινοτικό κλήρου	ἀγορασμένη γῆ	νοικιασμένη γῆ	σύνολο	γῆ κοινοτικό κλήρου	ἀγορασμένη γῆ	νοικιασμένη γῆ	σύνολο	γῆ κοινοτικό κλήρου	ἀγορασμένη γῆ	νοικιασμένη γῆ	σύνολο
Πού δέν καλ- λιεργοῦν	6,8	3,1	0,09	10	8,7	0,7	—	9,4	6,4	0,9	0,1	7,4
Πού καλλιεργ. ᾶς 5 ντεσ.	6,9	0,7	0,4	8,0	7,1	0,2	0,4	7,7	5,5	0,04	0,6	6,1
Πού καλλιεργ. 5 - 10 ντεσ.	9	—	1,1	10,1	9	0,2	1,4	10,6	8,7	0,05	1,6	10,3
Πού καλλιεργ. 10 - 25 ντεσ.	14,1	0,6	4	18,7	12,8	0,3	4,5	17,6	12,5	0,6	5,8	18,9
Πού καλλιεργ. 25 - 50 ντεσ.	27,6	2,1	9,8	39,5	23,5	1,5	13,4	38,4	16,6	2,3	17,4	36,3
Πού καλλιεργ. πάνω ἀπό 50 ντεσ.	36,7	31,3	48,4	116,4	36,2	21,3	42,5	100	17,4	30	44	91,4
Κατά νομό	14,8	1,6	5	21,4	14,1	1,4	6,7	22,2	11,2	1,7	7,0	19,9

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν — λέει ὁ Πόστνικοφ — πῶς ἡ πῖο εὐπορη ομάδα τῶν ἀγροτῶν στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας ὄχι μόνο διαθέτει μεγάλο κλήρο, πράγμα πού μπορεῖ νά ὀφείλεται στό μεγάλο ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, μά ταυτόχρονα εἶναι καί ἡ ομάδα πού ἀγοράζει καί μισθώνει περισσότερη γῆ» (σελ. 146).

Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή μοῦ φαίνεται πῶς πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι ἡ αὐξηση τοῦ κλήρου ἀπό τήν κατώτερη ομάδα πρὸς τήν ἀνώτερη δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὀλότελα μέ τήν αὐξηση τοῦ

αριθμού των μελών της οικογένειας. 'Ο Πόστνικοφ δίνει τον παρακάτω πίνακα για τον αριθμό των μελών της οικογένειας κατά ομάδες στους τρεις νομούς:

Σέ 1 οικογένεια αναλογούν κατά μέσον όρο

	Ν. Μπερ- ντιάνσκ		Ν. Μελι- τόπολης		Ν. Δνει- περου	
	άτομα και των δυό φύλων	εργαζό- μενοι	άτομα	εργαζό- μενοι	άτομα	εργαζό- μενοι
Σέ δσους δέν καλλιεργούν	4,5	0,9	4,1	0,9	4,6	1
» » καλλιεργ. ώς 5 ντεσ.	4,9	1,1	4,6	1	4,9	1,1
» » » 5-10 »	5,6	1,2	5,3	1,2	5,4	1,2
» » » 10-25 »	7,1	1,6	6,8	1,5	6,3	1,4
» » » 25-50 »	8,2	1,8	8,6	1,9	8,2	1,9
» » » πάνω από 50 »	10,6	2,3	10,8	2,3	10,1	2,3
<i>Κατά νομούς</i>	6,6	1,5	6,5	1,5	6,2	1,4

'Από τον πίνακα φαίνεται πώς ή έκταση της γής των κλήρων κατά νοικοκυριό αυξάνει από την κατώτερη ομάδα στην άνωτερη πολύ πιό γρήγορα άπ' ό,τι ό αριθμός των ατόμων και των δυό φύλων και ό αριθμός των εργαζομένων. Αυτό θά τό δείξουμε παραστατικά, παίρνοντας τους αριθμούς της κατώτερης ομάδας του νομού Δνειπερου ίσους μέ 100:

	κοινοτική γή	εργαζόμενοι	άτομα και των δυό φύλων
Σέ δσους δέν καλλιεργούν	100	100	100
» » καλλιεργούν ώς 5 ντεσ.	86	110	106
» » » 5-10 »	136	120	117
» » » 10-25 »	195	140	137
» » » 25-50 »	259	190	178
» » » πάνω από 50 »	272	230	219

Είμαι ξεκάθαρο πώς έκτός από τον αριθμό των μελών της οικογένειας, ή έκταση του κοινοτικού κλήρου καθορίζεται και από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού.

'Εξετάζοντας τά στοιχεία για την έκταση της άγορασμένης γής στις διάφορες ομάδες, βλέπουμε πώς αγοράζουν γή σχεδόν άποκλειστικά οί άνωτερες ομάδες, πού έχουν καλλιεργούμενη

έκταση πάνω από 25 ντεσ., και κυρίως οι πολύ μεγάλοι καλλιεργητές που έχουν καλλιεργούμενη έκταση 75 ντεσ. κατά νοικοκυριό.

Συνεπώς, τα στοιχεία για την αγορασμένη γη επιβεβαιώνουν πέρα για πέρα τη γνώμη του Πόστνικοφ για την ανομοιογένεια των ομάδων της αγροτιάς. Μία πληροφορία, λογουχάρη, σαν κι αυτήν που δίνει ο συγγραφέας στη σελ. 147, όπου λέει πως «οι αγρότες των νομών του κυβερνείου της Ταυρίδας έχουν αγοράσει 96 146 ντεσιατίνες γης» δέν χαρακτηρίζει καθόλου τό φαινόμενο: σχεδόν όλη αυτή ή γη βρίσκεται στά χέρια μιās άσήμαντης μειοψηφίας, που έχει εξασφαλίσει τούς μεγαλύτερους κλήρους στά χέρια των «εύπορων» αγροτών, όπως λέει ο Πόστνικοφ, που όμως αυτοί δέν αποτελούν πάνω από τό $\frac{1}{5}$ του πληθυσμού.

Τό ίδιο πρέπει νά πούμε και για τή γη που μισθώνεται. 'Ο παραπάνω πίνακας περιέχει τόν όλικό αριθμό της μισθωμένης γης που προέρχεται από κλήρους κι από έκτάσεις που δέν ανήκουν σέ κλήρους. 'Από τόν πίνακα φαίνεται πως ή έκταση της μισθωμένης γης αυξάνει κατά κανόνα άπαράβατο στό βαθμό που οι αγρότες είναι πιο ευκατάστατοι και, συνεπώς, όσο περισσότερη δική του γη έχει ένας αγρότης, τόσο περισσότερη γη μισθώνει, στερώντας έτσι τις πιο φτωχές ομάδες από τήν έκταση γης, που τούς είναι άπαραίτητη.

Πρέπει νά σημειωθεί, ότι τό φαινόμενο αυτό παρατηρείται γενικά σ' όλη τή Ρωσία. 'Ο καθηγητής Κάρισεφ, συνοψίζοντας τά στοιχεία άπ' όλες τις περιοχές της Ρωσίας, όπου φυσικά υπάρχουν στατιστικές έρευνες των ζέμιστβο, σχετικά μέ τις μισθώσεις γαιών έκ μέρους των αγροτών, που δέν περιλαμβάνονται στους κλήρους, διατυπώνει σά γενικό νόμο ότι οι διαστάσεις των εκμισθωμένων γαιών εξαρτιούνται άμεσα από τήν οικονομική κατάσταση του ένοικιαστή*.

'Εξάλλου, ο Πόστνικοφ δίνει ακόμα πιο λεπτομερειακούς αριθμούς για τήν κατανομή της γης που μισθώνεται (βάζοντας μαζί τόσο τή γη που δέν προέρχεται από κλήρους, όσο και τή γη που προέρχεται από κλήρους), αριθμούς που θά τούς αναφέρω κι έγώ:

* «Συμπεράσματα άπ' τήν έρευνα για τήν οικονομική κατάσταση της Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεία της στατιστικής των ζέμιστβο». Τόμ. II. Ν. Κάρισεφ. Οι έκτός κλήρου γαιομισθώσεις των αγροτών. Ντέρπτ. 1892. Σελ. 122, 133 κ. ά.

	Νομός Μπερτιάνσκ			Νομός Μελιτόπολης			Νομός Δνείπερου		
	ποσοστό νοικοκυ- ριών πού μισθώνουν	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γή	Τιμή 1 ντεσιατίνας	ποσοστό νοικοκυ- ριών πού μισθώνουν	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γή	Τιμή 1 ντεσιατίνας	ποσοστό νοικοκυ- ριών πού μισθώνουν	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γή	Τιμή 1 ντεσιατίνας
Όσοι καλλιεργ. ως 5 ντ.	18,7	2,1	11	14,4	3	5,50	25	2,4	15,25
» » 5-10 »	33,6	3,2	9,20	34,8	4,1	5,52	42	3,9	12
» » 10-25 »	57	7	7,65	59,3	7,5	5,74	69	8,5	4,75
» » 25-50 »	60,6	16,1	6,80	80,5	16,9	6,30	88	20	3,75
» » πάνω από 50»	78,5	62	4,20	88,8	47,6	3,93	91	48,6	3,55
Κατά νομούς	44,8	11,1	5,80	50	12,4	4,86	56,2	12,4	4,23

Βλέπουμε κι εδώ πώς οι μέσοι αριθμοί δέν είναι καθόλου σέ θέση νά χαρακτηρίσουν τό φαινόμενο: λέγοντας λογουχάρη διτι στό νομό Δνείπερου τά 56% τών αγροτών καταφεύγουν σέ μίσθωση γής, δίνουμε πολύ έλλιπή εικόνα αὐτῆς τῆς μίσθωσης, γιατί στίς ομάδες ἐκεῖνες πού δέν ἔχουν ἐπαρκῆ δική τους γή (ὅπως θά τό δείξουμε παρακάτω) τό ποσοστό τών ἐνοικιαστών εἶναι πολύ πιά χαμηλό—μόνο 25% στήν 1η ομάδα, ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ομάδα, πού ἔχει ὀλότελα ἐξασφαλισμένη δική τῆς γή, καταφεύγει σχεδόν ὀλάκερη σέ μίσθωση γής (91%). Ἡ διαφορά στήν ποσότητα τών ντεσιατίνων πού μισθώνονται κατά νοικοκυριό εἶναι ἀκόμα πιά σημαντική: ἡ ἀνώτερη κατηγορία μισθώνει 30-15-24 φορές περισσότερη γή ἀπό τήν κατώτερη. Εἶναι ὀλοφάνερο πώς αὐτό ἀλλάζει καί τόν ἴδιο τό χαρακτήρα τῆς μίσθωσης, γιατί στήν ἀνώτερη κατηγορία πρόκειται πιά γιά ἐμπορική ἐπιχείρηση, ἐνῶ στήν κατώτερη ἔχουμε ἴσως νά κάνουμε μέ μιά ἐνέργεια πού τήν προκαλεῖ ἡ μεγάλη ἀνέχεια. Ἡ τελευταία ὑπόθεση ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά στοιχεῖα γιά τήν πληρωμή τοῦ ἐνοικίου τῆς γής. Ὅπως ἀποδείχεται ἀπό τόν πίνακα, οἱ κατώτερες ομάδες πληρώνουν πιά ἀκριβά γιά τή γή, κάποτε μάλιστα τό τετραπλάσιο τοῦ ποσοῦ πού πληρώνει ἡ ἀνώτερη κατηγορία (στό νομό Δνείπερου). Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή πρέπει νά θυμίσουμε διτι καί ἡ αὐξηση τοῦ ἐνοικίου τῆς γής στό βαθμό πού ἐλαττώνεται ἡ ἔκταση τῆς γής πού μισθώνεται, δέν ἀποτελεῖ ἴδιομορφία τοῦ Νότου μας: ἡ ἐργασία τοῦ Κάρισεφ ἀποδείχνει διτι αὐτός ὁ νόμος ἰσχύει παντοῦ.

«Στούς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας—λέει ὁ Πόστνι-

κοφ' σχετικά μ' αὐτά τὰ στοιχεία — μισθώνουν γῆ κυρίως οἱ εὐποροὶ ἀγρότες πού ἔχουν ἐπαρκῆ κλῆρο καὶ ἰδιοχτητῆ γῆ. Αὐτό πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μίσθωση τῆς γῆς πού δέν ἀνήκει στοὺς κλήρους, δηλ. τῆς γῆς τῶν ἰδιωτῶν καὶ τοῦ δημοσίου, καὶ πού βρίσκεται σέ πῶς μακρινές ἀποστάσεις ἀπὸ τὰ χωριά. Οὐσιαστικά αὐτό εἶναι πολὺ φυσικό· γιὰ νὰ μισθώσει κανεὶς γῆ πού βρίσκεται πῶς μακριὰ πρέπει νὰ ἔχει ἀρκετὸ ἀριθμὸ ζώων ἐργασίας, οἱ ἀγρότες ὁμως πού εἶναι λιγότερο εὐποροὶ δέν ἔχουν ἐδῶ τὸν ἀπαιτούμενο ἀριθμὸ ζώων οὔτε γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν κλῆρων τους» (σελ. 148).

Δέν πρέπει νὰ νομιστεῖ, πῶς ἡ τέτια κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μίσθωση τῆς γῆς ἀτομικά. Τὸ πρᾶγμα δέν ἀλλάζει καθόλου στήν περίπτωση πού ἡ γῆ μισθώνεται ἀπὸ κοινοῦ, δέν ἀλλάζει γιὰ τὸν ἀπλουστάτο λόγο ἐπειδὴ ἡ κατανομή τῆς γῆς γίνεται μέ τὰ ἴδια κριτήρια, δηλ. «ἀνάλογα μέ τὰ λεφτά».

«Ἀπὸ τὰ φορολογικὰ βιβλία τῆς Διεύθυνσης Δημοσίων κτημάτων — λέει ὁ Πόστνικοφ — βγαίνει ὅτι τὸ 1890 στοὺς τρεῖς αὐτοὺς νομοὺς ἀπὸ τίς 133 852 ντεσ. γῆς τοῦ δημοσίου, πού ἐκμισθώνονταν μέ συμβόλαιο, βρισκόνταν σέ χρῆση τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων 84 756 ντεσ. κατάλληλης γῆς, δηλ. περίπου τὰ 63% τῆς συνολικῆς ἑκτασης. Ἡ γῆ ὁμως πού μισθωναν οἱ ἀγροτικὲς κοινότητες βρισκόταν σέ χρῆση ἑνὸς σχετικά μικροῦ ἀριθμοῦ νοικοκυρέων καὶ μάλιστα κατὰ προτίμηση τῶν εὐπορων. Ἡ ἀπογραφή πού διενήργησαν τὰ ζέμιστρο κατὰ νοικοκυριὸ δείχνει αὐτὸ τὸ γεγονός ἀρκετὰ ἀνάγλυφα» (σελ. 150)* : [βλ. πίνακα σελ. 17. Ἡ Σύντ.]

«Ἔτσι — συμπεραίνει ὁ Πόστνικοφ — στό νομὸ Δνείπερου ἡ εὐπορῆ ομάδα τῶν ἀγροτῶν χρησιμοποιοῦσε πάνω ἀπὸ τὸ $\frac{1}{2}$ δλης τῆς μισθωμένης καλλιεργήσιμης γῆς, στό νομὸ Μερντιάνσκ πάνω ἀπὸ τὰ $\frac{2}{3}$ καὶ στό νομὸ Μελιτόπολης, ὅπου μισθώνεται πῶς πολλὴ γῆ τοῦ δημοσίου, χρησιμοποιοῦσε ἀκόμα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ $\frac{4}{5}$ τῆς μισθωμένης ἑκτασης. Ἡ πῶς φτωχὴ ομάδα τῶν ἀγροτῶν (πού καλλιεργοῦν μέχρι 10 ντεσ. καλλιεργήσιμης γῆς) εἶχε σέ χρῆση τῆς καὶ στοὺς τρεῖς νομοὺς 1938 ντεσ., ἢ περίπου τὰ 4% τῆς μισθωμένης γῆς» (σελ. 150). Ἐπειτα ὁ συγγραφέας δίνει μιά σειρά παραδείγματα γιὰ τὴν ἀνισόμετρη κα-

* Ὁ Πόστνικοφ δέ δίνει τὴν τελευταία στήλη αὐτοῦ τοῦ πίνακα (σύνολο καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς νομοὺς). Στὸν πίνακα* σημειώνει ὅτι «σύμφωνα μέ τοὺς δρους τῆς μίσθωσης οἱ ἀγρότες ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὀργάνουν μόνο τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς γῆς πού μισθώνουν».

	Νομός Μπερ- ντιάσκ			Νομός Μελι- τόπολης			Νομός Δνεϊ- περου			Στους τρεις νομούς						
	'Αριθμός νοικουριών που μιθώων	'Αριθμός νεοσταίνες που μιθώσαν	Σε κάθε νοικοκυριό που μιθώει	'Αριθμός νοικουριών που μιθώων	'Αριθμός νεοσταίνες που μιθώσαν	Σε κάθε νοικοκυριό που μιθώει	'Αριθμός νοικουριών που μιθώων	'Αριθμός νεοσταίνες που μιθώσαν	Σε κάθε νοικοκυριό που μιθώει	'Αριθμός νοικουριών που μιθώων	'Αριθμός νεοσταίνες που μιθώσαν	Σε κάθε νοικοκυριό που μιθώει	σε ποσοτά			
													83	511	1	6,1
													444	1 427	3	3,2
Πού καλλιεργούν έως 5 στ.	39	66	1,7	24	383	16	20	62	3,1	83	511	1	6,1			
Πού καλλιεργούν 5 - 10 στ.	227	400	1,8	159	776	4,8	58	251	4,3	444	1 427	3	3,2			
Πού καλλιεργ. 10 - 25 στ.	687	2 642	3,8	707	4 569	6,4	338	1 500	4,4	1 732	8 711	20	5,0			
Πού καλλιεργ. 25 - 50 στ.	387	3 755	9,7	672	8 564	12,7	186	1 056	5,7	1 245	13 375	30	10,7			
Πού καλλ. πάνω από 50 στ.	113	3 194	28,3	440	15 365	34,9	79	1 724	21,8	632	20 283	46	32,1			
Σύνολο	1 453	10 057	7	2 002	29 657	14,8	681	4 593	6,7	4 136	44 307	100	10,7			

Όμάδες
άγροτων

τανομή τῆς γῆς πού μισθώνουν οἱ κοινότητες, δέ χρειάζεται, ὅμως, νά τά ἀναφέρουμε.

Σχετικά μέ τά συμπεράσματα τοῦ Πόστνικοφ γιά τήν ἐξάρτηση τῆς μίσθωσης ἀπό τήν εὐπορία τῶν ἐνοικιαστῶν εἶναι πάρα πολύ ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε τήν ἀντίθετη γνώμη τῶν στατιστικῶν τῶν ζέμστβο.

Στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου ὁ Πόστνικοφ δημοσίευσε τό ἄρθρο του: «Γιά τίς ἐργασίες τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο στά κυβερνεῖα τῆς Ταυρίδας, τῆς Χερσώνας καί τοῦ Αἰκατερινοσλάβ» (σελ. XI-XXXII). Σ' αὐτό τό ἄρθρο ἐξετάζει ἀνάμεσα στ' ἄλλα τό «Σημειωματάριο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας», πού ἐκδόθηκε τό 1889 ἀπ' τό ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας καί περιεῖχε σύντομα συμπεράσματα ἀπ' ὅλη τήν ἐρευνα. Ἀναλύοντας τό μέρος τοῦ βιβλίου πού εἶναι ἀφιερωμένο στή μίσθωση τῆς γῆς, ὁ Πόστνικοφ λέει:

«Στά νότια καί ἀνατολικά κυβερνεῖα μας πού ἔχουν πολλή γῆ, ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο ἀποκάλυψε ἀρκετά σημαντικό ποσοστό εὐπορίας ἀγροτικῆς, πού, ἐκτός ἀπό τό δικό της σημαντικό κλῆρο, μισθώνει ἐπιπλέον κι ἄλλη ἀρκετά μεγάλη ἔκταση γῆς. Τό νοικοκυριό ἐδῶ δέν ἐπιδιώκει ἀπλῶς νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειάς του, ἀλλά καί νά βγάλει ὀρισμένο περίσσειμα, ἕνα ὀρισμένο εἰσόδημα μέ τό ὅποιο οἱ ἀγρότες βελτιώνουν τά χτίριά τους, χρησιμοποιοῦν μηχανές, ἀγοράζουν γῆ. Ἡ ἐπιθυμία αὐτή εἶναι ἀρκετά φυσιολογική καί δέν περιέχει τίποτα τό κακό, γιατί δέ δείχνει ἀκόμα κανένα κουλάκικο στοιχείο». [Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν πραγματικά κουλάκικα στοιχεῖα, ὑπάρχουν ὅμως, ἀναμφισβήτητα, στοιχεῖα ἐκμετάλλευσης: οἱ εὐποροὶ ἀγρότες, μισθώνοντας γῆ σέ ἔκταση πού ξεπερνᾷ κατά πολύ τίς ἀνάγκες τους, ἀφαιροῦν ἀπό τοὺς φτωχοὺς ἀγρότες τή γῆ, πού τοὺς εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή διατροφή τους· ἐπεκτείνοντας τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, ἔχουν ἀνάγκη ἀπό πρόσθετη ἐργατική δύναμη καί καταφεύγουν σέ μίσθωση.] «Ὅρισμένοι ὅμως στατιστικοὶ τῶν ζέμστβο, θεωρώντας, ὅπως φαίνεται, πῶς τά φαινόμενα αὐτά τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς εἶναι κάτι τό ἀθέμιτο, προσπαθοῦν νά μειώσουν τή σημασία τους καί ν' ἀποδείξουν πῶς οἱ ἀγρότες μισθώνουν γῆ κυρίως γιατί ἔχουν ἀνάγκη νά ἐξασφαλίσουν τή διατροφή τους καί πῶς ἂν ὑπάρχουν ἀγρότες εὐποροὶ πού μισθώνουν πολλή γῆ, τό ποσοστό αὐτῶν τῶν ἐνοικιαστῶν ὀπωσδήποτε μειώνεται συνεχῶς μέ τήν αὐξηση τῶν διαστάσεων τοῦ κλήρου» (σελ. XVII) — ὁ συντάκτης τοῦ «Σημειωματρίου» κ. Βέρνερ, γιά νά ἀποδείξει τήν ὀρθότητα

αὐτῆς τῆς σκέψης, χώρισε τοὺς ἀγρότες *δλου* τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας πού ἔχουν 1-2 δουλευτές καί 2-3 ζῶα ἐργασίας σέ ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ κλήρου. Ἀποδείχτηκε ὅτι «μέ τήν αὐξηση τοῦ κλήρου ἐλαττώνεται κανονικά τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ καί λιγότερο κανονικά οἱ διαστάσεις τῆς γῆς πού μισθώνεται κατά νοικοκυριό» (σελ. XVIII). Ὁ Πόστνικοφ ὑποστηρίζει πολύ σωστά ὅτι μιά παρόμοια μέθοδος δέν εἶναι καθόλου ἀποδειχτική, γιατί ἐδῶ ξεχωρίστηκε αὐθαίρετα μιά μερίδα τῶν ἀγροτῶν (μόνο ἐκεῖνοι πού ἔχουν 2-3 ζῶα ἐργασίας), ἐνῶ δέν παίρνεται ὑπόψη κυρίως ἡ εὐπορη ἀγροτιά, κι ἐκτός ἀπ' αὐτό δέν μπορούμε νά βάζουμε σέ ἴση μοῖρα τοὺς ἠπειρωτικούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας καί τήν Κριμαία, γιατί οἱ συνθήκες μίσθωσης σ' αὐτές δέν εἶναι ἴδιες: στήν Κριμαία τό $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἀχτήμονες (οἱ λεγόμενοι ντεσιάτινσικι), ἐνῶ στοὺς βόρειους νομούς μόνο τά 3-4%. Στήν Κριμαία σχεδόν πάντα μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς εὐκολα γῆ γιά μίσθωση, ἐνῶ στοὺς βόρειους νομούς αὐτό κάποτε εἶναι ἀδύνατο. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι καί οἱ στατιστικοί τῶν ζέμιστρο τῶν ἄλλων κυβερνείων ἔκαναν ἀνάλογες ἀπόπειρες (φυσικά ἐξίσου ἀποτυχημένες) νά συγκαλύψουν τέτιες «ἀθέμιτες» ἐκδηλώσεις τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ μίσθωση μέ σκοπό νά ἀποχτήσουν εἰσόδημα. (Βλ. Κάρισεφ, στό ἔργο πού ἀναφέραμε).

Ἄν, συνεπῶς, ἡ κατανομή τῆς μισθωνόμενης ἀπό τοὺς ἀγρότες γῆς πού δέν ἀνήκει σέ κλήρους ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε ὄχι μονάχα ποσοτικές διαφορές ἀνάμεσα στά διάφορα ἀγροτικά νοικοκυριά (ἄλλα μισθώνουν ἀρκετή γῆ, ἄλλα μισθώνουν λίγη γῆ), ἀλλά καί ποιοτικές διαφορές (ἄλλα μισθώνουν γιά νά ἐξασφαλίσουν τή διατροφή τους, ἄλλα μισθώνουν γιά ἐμπορικούς σκοπούς), αὐτό πρέπει νά τό ποῦμε πολύ περισσότερο γιά τή μίσθωση γῆς πού ἀνήκει σέ κλήρους.

«Ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν πού ἔγινε τό 1884-1886 στοὺς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ Πόστνικοφ — διαπίστωσε πῶς ἡ συνολική ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνουν μερικοί ἀγρότες πάλι ἀπό ἀγρότες καί πού ἀνήκει σέ κλήρους, ἀνέρχεται σέ 256 716 ντεσιάτινες, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἐδῶ τό $\frac{1}{4}$ ὅλης τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τῶν ἀγροτικῶν κλήρων, καί μάλιστα χωρίς νά ὑπολογίζεται ἐδῶ ἡ ἔκταση πού οἱ ἀγρότες ἐκμισθώνουν στοὺς ραζνοτσίντσι* πού ζοῦν στά χωριά, καθώς

* Ἐτσι ἔλεγον στή Ρωσία τό XIX αἰώνα τοὺς διανοούμενους, πού δέν ἀνήκαν στοὺς εὐγενεῖς. Σημ. μετ.

καί στους κοινοτικούς γραμματείς, στους δασκάλους, στους εκπροσώπους του κλήρου καί σε άλλα πρόσωπα, πού δέν ανήκουν στην άγροτιά καί δέν καταγράφονται κατά την άπογραφή των νοικοκυριών. Όλη αυτή τή μεγάλη έκταση γής τή μισθώνουν σχεδόν έξολοκλήρου οί άγρότες των εύπορων ομάδων, πράγμα πού τό δείχνουν οί παρακάτω αριθμοί. Ή άπογραφή έχει καταγράψει πόσες ντεσιατίνες καλλιεργήσιμης γής, πού ανήκει σε κλήρους, μισθώνουν οί νοικοκυρέοι από τους γειτόνους τους:

Των νοικοκυριών πού

καθένα καλλιεργεί	ώς 10 ντεσ.	16 594	ντεσ. δηλ.	6%
»	» από 10 ως 25	» 89 526	»	» 35%
»	» πάνω από 25	» 150 596	»	» 59%
<i>Σύνολο</i>		256 716	ντεσ.	100%

Τό μεγαλύτερο μέρος αυτής τής γής πού εκμισθώνεται, όπως κι αυτοί οί ίδιοι οί εκμισθωτές ανήκουν στην ομάδα των άγροτων πού δέν καλλιεργούν τίποτα, πού δέν έχουν νοικοκυριό ή καλλιεργούν μικρή έκταση. Έτσι ένα σημαντικό μέρος τής άγροτιάς στους νομούς του κυβερνείου τής Ταυρίδας (περίπου τό $\frac{1}{3}$ όλου του πληθυσμού) ένμέρει γιατί δέν τό θέλει, κυρίως όμως γιατί δέ διαθέτει τά άπαραίτητα γιά τή διεξαγωγή του νοικοκυριού ζώα καί σύνεργα, δέν καλλιεργεί όλη τή γή του κλήρου της, τήν εκμισθώνει κι έτσι αυξάνει τήν έκταση γής πού χρησιμοποιεί ή άλλη, ή πιό εύπορη μερίδα των άγροτων. Δέ χωράει άμφιβολία, πώς ή πλειοψηφία εκείνων πού εκμισθώνουν τή γή τους ανήκει στους νοικοκυρέους πού καταστρέφονται ή ξεπέφτουν» (σελ. 136-137).

Τά όσα είπαμε παραπάνω επιβεβαιώνονται από τον έπόμενο πίνακα «γιά δύο νομούς του κυβερνείου τής Ταυρίδας (ή στατιστική των ζέμιστρο δέ δίνει στοιχεία γιά τό νομό Μελιτόπολης), πού δείχνει τό σχετικό αριθμό των νοικοκυρέων πού εκμισθώνουν τον κλήρο τους, καί τό ποσοστό τής έκτασης των κλήρων πού παραχωρούν μέ νοίκι γιά καλλιέργεια» (σελ. 135):

	Νομός Μπερντιάνσκ		Νομός Δνείπερου	
	Ποσοστό νοικο- κυρέων που έκ- μισθώνουν τόν κλήρο τους	Ποσοστό κλή- ρων που εκμι- σθώνεται	Ποσοστό νοικο- κυρέων που έκ- μισθώνουν τόν κλήρο τους	Ποσοστό κλή- ρων που εκμι- σθώνεται
Όσοι δέν καλλιεργούν	73	97	80	97,1
Όσοι καλλιεργούν ως 5 ντεσ.	65	54	30	38,4
» » 5-10 »	46	23,6	23	17,2
» » 10-25 »	21,5	8,3	16	8,1
» » 25-50 »	9	2,7	7	2,9
» » πάνω από 50 »	12,7	6,3	7	13,8
<i>Κατά νομούς</i>	32,7	11,2	25,7	14,9

Από τή γαιοκτησία τών αγροτών καί τή γαιοχρησία ἄς πε-
ράσουμε στήν κατανομή τών συνεργων καί ζώων ἐργασίας. Σχε-
τικά μέ τόν ἀριθμό τών ζώων ἐργασίας κατά ομάδες ὁ Πόστνικοφ
δίνει τά παρακάτω στοιχεῖα καί γιά τούς τρεῖς νομούς μαζί:

	Κατά μέσον ὄρο ἀναλόγων σέ I νοικοκυριό				σ/10 νοικοκυ- ριῶν πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας	
	Σύνολο ἀλόγων	βοδιῶν	ζῶα ἐργασίας	ἄλλα ζῶα*		
Σέ ὄσους δέν καλλιεργ.	—	—	0,3	0,8	1,1	80,5
» » καλλιερ. ὡς 5 ντ.	6 467	3 082	1,0	1,4	2,4	48,3
» » » » 5-10	25 152	8 924	1,9	2,3	4,2	12,5
» » » » 10-25	80 517	24 943	3,2	4,1	7,3	1,4
» » » » 25-50	62 823	19 030	5,8	8,1	13,9	0,1
» » πάνω ἀπό 50	21 003	11 648	10,5	19,5	30	0,03
<i>Σύνολο</i>	195 962	67 627	3,1	4,5	7,6	—

Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέ χαρακτηρίζουν αὐτοί καθαυτοί τίς κατη-
γορίες — αὐτό θά γίνῃ παρακάτω, κατά τήν περιγραφή τῆς τε-
χνικῆς τῆς γεωργίας καί κατά τήν κατάταξη τών αγροτῶν σέ
οικονομικές κατηγορίες. Ἐδῶ θά παρατηρήσουμε ἀπλῶς, πῶς ἡ
διαφορά ἀνάμεσα στίς ομάδες τών αγροτῶν ὡς πρός τόν ἀριθμό
τῶν ζώων ἐργασίας πού ἔχουν εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε στίς
ἀνώτερες ομάδες βλέπουμε πολύ περισσότερα ζῶα ἀπ' ὅσα μπο-
ρεῖ νά χρειάζονται γιά τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας, ἐνῶ οἱ κα-

* Ὑπολογιζόμενα σέ μεγάλα ζῶα ἐργασίας.

τώτερες ομάδες έχουν τόσο λίγα ζώα (ιδιαίτερα ζώα έργασίας), ώστε καταντᾶ ἀδύνατο νὰ διατηρήσουν ἀνεξάρτητο νοικοκυριό.

Ἐντελῶς πανομοιότυπα εἶναι τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν σύνεργων. «Ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν, πού κατέγραψε τὰ ἀγροτικά σύνεργα σὲ ἀλέτρια καὶ μπούκερ, δίνει τοὺς παρακάτω ἀριθμοὺς γιὰ ὄλο τὸν πληθυσμὸ τῶν νομῶν» (σελ.214):

Ποσοστὸ νοικοκυριῶν

Νομός	Μπερντιάνσκ	πού δέν ἔχουν καλλιεργητικά ἐργαλεῖα	πού ἔχουν μόνο μπούκερ	πού ἔχουν ἀλέτρια κ.ἀ.
	Μπερντιάνσκ	33	10	57
»	Μελιτόπολης	37,8	28,2	34
»	Δνείπερου	39,3	7	53,7

Ὁ πίνακας αὐτός δείχνει πόσο τεράστια εἶναι ἡ ομάδα τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ διατηροῦν αὐτοτελές νοικοκυριό. Ποιὰ εἶναι ἡ κατάσταση στίς ἀνώτερες ομάδες, αὐτό φαίνεται ἀπό τὰ παρακάτω στοιχεῖα πού δείχνουν πόσα σύνεργα ἀναλογοῦν στό κάθε νοικοκυριό τῶν διάφορων ομάδων μέ βάση τὴν καλλιεργούμενη ἔκταση:

Ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό

	Νομός Μπερ- ντιάνσκ		Νομός Μελι- τόπολης		Νομός Δνείπερου		
	Μεταφορικά μέσα (σού- στες κλπ.)	Μέσα ὀργῶ- ματος (ἀλέ- τρια καὶ μπούκερ)	Μεταφορικά μέσα	Μέσα ὀργῶ- ματος	Μεταφορικά μέσα	Μέσα ὀργῶ- ματος	
Σέ ὄσους καλλιεργ.	5-10 ντεσ.	0,8	0,5	0,8	0,4	0,8	0,5
» » »	10-25 »	1,2	1,3	1,2	1	1	1
» » »	25-50 »	2,1	2	2	1,6	1,7	1,5
» » »	πάνω ἀπὸ 50 »	3,4	3,3	3,2	2,8	2,7	2,4

Στόν ἀριθμὸ τῶν σύνεργων ἡ ἀνώτερη ομάδα ξεπερνᾶ 4-6 φορές τὴν κατώτερη (ὁ συγγραφέας παρέλειψε ὀλίγοτελα τὴν ομάδα μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὡς 5 ντεσ.) στόν ἀριθμὸ τῶν δουλευτῶν* ξεπερνᾶ τὴν ἴδια ομάδα $\frac{23}{12}$ φορές, δηλ. λιγότερο ἀπὸ τὸ διπλάσιο. Ἀπὸ δῶ βγαίνει κίόλας τὸ συμπέρασμα

* Βλ. παραπάνω τὸν πίνακα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας κατὰ ομάδες.

πώς ή ανώτερη ομάδα είναι υποχρεωμένη να καταφεύγει σε μίσθωση έργατων, ενώ στην κατώτερη ομάδα τα μισά νοικοκυριά δεν έχουν εργαλεία για δργωμα (N. B.* 'Η «κατώτερη» αυτή ομάδα είναι ή τρίτη από τα κάτω) και, συνεπώς, δεν έχουν ή δυνατότητα να διατηρούν αυτότελές νοικοκυριό.

Είναι φυσικό, πώς οί παραπάνω διαφορές στην έκταση της γής και στά σύνεργα καθορίζουν και τίς διαφορές στις διαστάσεις της καλλιεργούμενης έκτασης. Παραπάνω δόσαμε τους αριθμούς πού δείχνουν πόσες ντεσιατινες καλλιεργούμενης έκτασης αναλογούν σε κάθε νοικοκυριό της καθεμιάς από τίς 6 ομάδες. 'Η συνολική καλλιεργούμενη έκταση πού έχει ή άγροτιά του κυβερνείου της Ταυρίδας κατανέμεται ανάμεσα στις ομάδες ως εξής:

	Ντεσιατινες καλλιεργούμενης έκτασης	σε ποσοστά	
Όσοι καλλιεργ. ως 5 ντεσ.	34 070	2,4	} 12% της καλλ. έκτασης στά 40% πληθυσμού
» » 5-10 »	140 426	9,7	
» » 10-25 »	540 093	37,6	} 38% της καλλ. έκτασης στά 40% πληθυσμού
» » 25-50 »	494 095	34,3	
» πάνω από 50 »	230 583	16	} 50% της καλλ. έκτασης στά 20% πληθυσμού
Σύνολο	1 439 267	100%	

Οί αριθμοί αυτοί μιλούν μόνοι τους. Πρέπει να προσθέσουμε μόνο πώς ο Πόστινκοφ θεωρεί σαν μέσον δρο καλλιεργούμενης έκτασης, με την οποία μπορεί να ζήσει μιά οικογένεια άπασχολούμενη μόνο με ή γεωργία (σελ. 272), τίς 16-18 ντεσ. καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό.

III

Στό προηγούμενο κεφάλαιο συνοψίσαμε τά στοιχεία πού χαρακτηρίζουν τό επίπεδο της περιουσιακής κατάστασης των άγροτων και τίς διαστάσεις του νοικοκυριου τους στις διάφορες ομάδες. Τώρα πρέπει να συνοψίσουμε τά στοιχεία, πού καθορίζουν τό χαρακτήρα του νοικοκυριου των άγροτων των διάφορων ομάδων, τόν τρόπο και τό σύστημα διεξαγωγής του νοικοκυριου τους.

* Nota bene — σημειώστε το. 'Η Σύντ.

Θά σταθοῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα στή θέση πού ὑποστηρίζει ὁ Πόστνικοφ, ὅτι δηλ. «ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τῶν ἀγροτῶν καί ἡ ἱκανότητα ἐργασίας τῆς οἰκογένειας ἀνεβαίνουν σημαντικά μέ τήν αὐξηση τῆς ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ καί μέ τή χρησιμοποίηση μηχανῶν» (σελ. X). Ὁ συγγραφέας ἀποδείχνει αὐτή τή θέση ὑπολογίζοντας πόσα ἐργατικά χέρια καί πόσα ζῶα ἐργασίας ἀναλογοῦν σέ μιά *δοσμένη* καλλιεργούμενη ἔκταση στίς διάφορες οἰκονομικές ομάδες. Ἐδῶ δέν εἶναι δυνατό νά χρησιμοποιηθοῦν τά στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, γιατί «οἱ κατώτερες οἰκονομικές ομάδες προσφέρουν ἐργάτες γῆς, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες ομάδες μισθώνουν ἐργάτες γῆς» (σελ. 114). Ἡ στατιστική τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας δέ δίνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού μισθώνονται καί τῶν ἐργατῶν πού προσφέρονται καί ἔτσι ὁ Πόστνικοφ ὑπολογίζει τόν ἀριθμό αὐτό κατά προσέγγιση, ξεκινώντας ἀπ' τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο γιά τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες καί ἀπό ἕναν ὑπολογισμό τῶν ἐργατῶν πού χρειάζονται γιά μιά *δοσμένη* ἔκταση καλλιεργούμενης γῆς. Ὁ Πόστνικοφ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ ὑπολογισμοί αὐτοί δέν μποροῦν νά θεωροῦνται ἐντελῶς ἀκριβεῖς, ἀλλά ἔχει τή γνώμη πῶς ὁ ὑπολογισμός του μόνο στίς δύο ἀνώτερες ομάδες μπορεῖ ν' ἀλλάξει σημαντικά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, δεδομένου ὅτι στίς ὑπόλοιπες ομάδες ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν δέν εἶναι μεγάλος. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἐλέγξει τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἀποψης, ἂν συγκρίνει τά προαναφερόμενα στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν μέ τόν παρακάτω πίνακα:

Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας

Ἐναλογοῦν κατά νοικοκυριό

	Δ ο υ λ ε υ τ ῆ ς			ἄτομα στήν οἰκογένεια (μαζί μέ τοὺς μισθωτ. ἐργάτες)	δουλευτές
	μισθώνονταν	προσφέρονταν	διαφορά		
Σέ ὄσους δέν καλλιεργ.	239	1 077	— 838	4,3	0,9
» » καλλιεργ. ὥς 5 ντ.	247	1 484	— 1 237	4,8	1,0
» » » 5 - 10 »	465	4 292	— 3 827	5,2	1,0
» » » 10 - 25 »	2 846	3 389	— 543	6,8	1,6
» » » 25 - 50 »	6 041	—	+ 6 041	8,9	2,4
» » πάνω ἀπό 50 »	8 241	—	+ 8 241	13,3	5
<i>Σύνολο</i>	18 079	10 242	+ 7 837	—	—

Συγκρίνοντας την τελευταία αυτή στήλη με τά στοιχεία τά σχετικά μέ τόν αριθμό τών μελών τών οικογενειών, βλέπουμε πώς ό Πόστνικοφ παρουσίασε τόν αριθμό τών εργατών κάπως έλαττωμένο στίς κατώτερες ομάδες καί αύξημένο στίς άνωτερες. Έπειδή σκοπός του είναι ν' άποδείξει ότι μέ τήν αύξηση τών διαστάσεων του νοικοκυριού έλαττώνεται ό αριθμός τών εργατών για μία δοσμένη καλλιεργούμενη έκταση, οί κατά προσέγγιση ύπολογισμοί του συγγραφέα μπορούσαν συνεπώς νά παρουσιάσουν μάλλον μικρότερη παρά μεγαλύτερη αυτή τήν έλάττωση.

Ύστερα άπ' αυτόν τόν προκαταρκτικό ύπολογισμό, ό Πόστνικοφ δίνει τόν παρακάτω πίνακα για τήν άμοιβαία σχέση καλλιεργούμενης έκτασης καί αριθμού εργατικών χεριών καί ζώων εργασίας καί σέ συνέχεια πληθυσμού γενικά στίς διάφορες ομάδες τών άγροτών (σελ. 117):

	Σέ 100 ντεσ. καλλιεργούμενης έκτασης αναλογούσν				
	Καλλιεργούμ. έκταση κατά ζευγάρι ζώων εργασίας	νοικοκυριά	άτομα δουλευτές (μαζί μέ τούς μισθωτούς)	κεφάλια ζώων εργασίας	
Σέ όσους καλλιεργ. ώς 5 ντεσ.	7,1 ντεσ.	28,7	136	28,5	28,2
» » » 5-10 »	8,2 »	12,9	67	12,6	25
» » » 10-25 »	10,2 »	6,1	41,2	9,3	20
» » » 25-50 »	12,5 »	2,9	25,5	7	16,6
» » » πάνω άπό 50 »	14,5 »	1,3	18	6,8	14
Σύνολο	10,9 ντεσ.	5,4	36,6	9	18,3

«Έτσι μέ τήν αύξηση τών διαστάσεων του νοικοκυριού καί τής καλλιεργήσιμης έκτασης έλαττώνονται προσοδευτικά τά έξοδα τών άγροτών για τή συντήρηση τής εργατικής δύναμης, τών ανθρώπων καί τών ζώων, δηλ. τά κυριότερα έξοδα τής άγροτικής οίκονομίας, καί στίς ομάδες πού καλλιεργούν μεγάλες έκτάσεις γίνονται σχεδόν 2 φορές λιγότερα κατά ντεσιατίνα καλλιεργούμενης έκτασης άπ' ό,τι στίς ομάδες πού καλλιεργούν μικρή έκταση» (σελ. 117).

Γιά νά ύποστηρίξει τή θέση του, ότι τά έξοδα για τούς δουλευτές καί τά ζώα εργασίας είναι τά μεγαλύτερα έξοδα στήν άγροτική οίκονομία, ό συγγραφέας φέρνει παρακάτω σάν παράδειγμα τόν προύπολογισμό ενός νοικοκυριού μεννονιτών⁷ αναλυτικά: άπό τό σύνολο τών έξόδων τά έξοδα για τό νοικοκυριό είναι τά 24,3%, τά έξοδα για τά ζώα εργασίας τά 23,6% καί τά έξοδα για τούς δουλευτές τά 52,1% (σελ. 284).

4 Άπαντα Λένιν. Τόμος Ι.

Ὁ Πόστνικοφ ἀποδίδει μεγάλη σημασία στό συμπέρασμά του πὼς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει στό βαθμό πού μεγαλώνει ἡ ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ (αὐτό φαίνεται καί ἀπό μιά περικοπή ἀπό τόν πρόλογο τοῦ Πόστνικοφ πού δόσαμε προηγουμένα), καί δέν μπορεῖ νά μὴν ἀναγνωρίσει κανεὶς πὼς ἡ θέση αὐτῆ ἔχει πραγματικά σπουδαία σημασία, πρῶτο, γιὰ τὴ μελέτη τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῆς ἀγροτιᾶς μας καί τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν διάφορων ομάδων· δεύτερο, γιὰ τὸ γενικό πρόβλημα τῆς ἀμοιβαίας σχέσης μικρῆς καί μεγάλης καλλιέργειας. Πολλοὶ συγγραφεῖς ἔχουν δημιουργήσει μεγάλη σύγχυση γύρω ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα, καί κύρια αἰτία τῆς σύγχυσης αὐτῆς ἦταν τὸ γεγονός ὅτι συγκρίνονταν νοικοκυριά ἀνομοιογενῆ, πού βρίσκονταν κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς κοινωνικὲς συνθήκες, πού διέφεραν ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν τύπο, τῆς διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ· συγκρίνονταν λχ. νοικοκυριά, πού τὰ εἰσοδήματά τους προέρχονται ἀπὸ τὴν παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων, μὲ νοικοκυριά, πού τὰ εἰσοδήματά τους προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἀνάγκης τῶν ἄλλων νοικοκυριῶν σέ γῆ, (λχ. τὰ νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν καί τὰ νοικοκυριά τῶν τσιφλικῶδων στὴν ἀμέσως μετὰ τὴ μεταρύθμιση τοῦ 1861 περίοδο⁸). Ὁ Πόστνικοφ εἶναι ὀλότελα ἀπαλλαγμένος ἀπ' αὐτὸ τὸ λάθος καί δέν ξεχνᾷ τὸ βασικὸ κανόνα τῆς σύγκρισης: τὰ φαινόμενα πού συγκρίνονται πρέπει νά εἶναι ὁμοιογενῆ.

Θέλοντας ν' ἀποδείξει πιὸ λεπτομερειακὰ τὴ θέση του ὅσον ἀφορᾷ τοὺς νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, ὁ συγγραφέας παραθέτει στοιχεῖα, πρῶτο, γιὰ κάθε νομὸ χωριστὰ· καί, δεύτερο, χωριστὰ γιὰ τὸ ρωσικὸ πληθυσμὸ καί συγκεκριμένα γιὰ τὴν πιὸ πολυάριθμη ομάδα του — τοὺς πρῶην κρατικούς ἀγρότες (σελ. 273-274):

*Ἀναλογοῦν ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης
κατὰ ζευγάρι ζώων ἐργασίας*

	στοὺς νομοὺς γενικά			στὴν ομάδα πρῶην κρατικῶν ἀγροτῶν		
	Μπερντ. Μελιτ.	Δνείπ.	Μπερντ. Μελιτ.	Δνείπ.	Μπερντ. Μελιτ.	Δνείπ.
Σέ ὄσους καλλιεργοῦν ὡς 5 ντεσ.	8,9	8,7	4,3	—	—	—
» » 5-10 »	8,9	8,7	6,8	8,9	9,1	6,8
» » 10-25 »	10,2	10,6	9,7	10,3	10,9	9,6
» » 25-50 »	11,6	12,4	12,3	12,3	12,8	11,9
» » πάνω ἀπὸ 50 »	13,5	13,8	15,7	13,7	14,3	15
Κατὰ μέσον ὄρο »	10,7	11,3	10,1	—	—	—

Τό συμπέρασμα είναι τό ίδιο: «στό μικρό νοικοκυριό ό σχετικός αριθμός τών ζώων έργασίας για μία δοσμένη καλλιεργούμενη έκταση ξεπερνά 1 ½-2 φορές τόν αριθμό τών ζώων στό „πλήρες“ αγροτικό νοικοκυριό. Η απογραφή τών νοικοκυριών δείχνει πώς ό ίδιος νόμος ισχύει και για όλες τίς άλλες, τίς πιό μικρές ομάδες: αγρότες πρώην δουλοπάροικους, ένοικιαστές κλπ. και σέ όλες, και στίς πιό μικρές άκόμα περιφέρειες, πού περιορίζονται στά πλαίσια μιās μόνο έπαρχίας ή άκόμα κι ένός χωριού» (σελ. 274).

Η άμοιβαία σχέση ανάμεσα στην επιφάνεια τής καλλιεργούμενης έκτασης και στά έξοδα του νοικοκυριού διαπιστώνεται ότι δέν είναι πρός όφελος τών μικρών νοικοκυριών, άκόμα και όσον άφορα ένα άλλο είδος έξόδων: τά έξοδα για τή συντήρηση τών σύνεργων και τών παραγωγικών ζώων.

Είδαμε παραπάνω μέ τί ταχύτητα αύξάνει από τήν άνώτερη ομάδα πρός τήν κατώτερη ό αριθμός και τών σύνεργων και τών παραγωγικών ζώων πού αναλογούν στό κάθε νοικοκυριό. Αν κατανείμουμε αυτά τά σύνεργα και ζώα σέ μία δοσμένη καλλιεργούμενη έκταση, θά έχουμε *ελάττωσή* τους από τήν κατώτερη ομάδα πρός τήν άνώτερη (σελ. 318):

Αναλογούν σέ 100 ντεσ. καλλιεργούμενης έκτασης

		Παραγωγικά ζώα	άλéτρια και μπούκερ	σοούστες	
Σέ όσους καλλιεργ.	ώς 5 ντ.	42	κεφάλια	4,7	10
» » »	5-10 »	28,8	»	5,9	9
» » »	10-25 »	24,9	»	6,5	7
» » »	25-50 »	23,7	»	4,8	5,7
» » »	πάνω από 50 »	25,8	»	3,8	4,3
<i>Στούς τρεις νομούς :</i>		25,5	κεφάλια	5,4	6,5

«Ό πίνακας αυτός δείχνει ότι μέ τήν αύξηση τής καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό ό αριθμός τών πιό μεγάλων σύνεργων (καλλιεργητικά έργαλεία και μεταφορικά μέσα) ελάττώνεται προοδευτικά για τή δοσμένη καλλιεργούμενη έκταση, και γιαυτό στό νοικοκυριό τών άνώτερων ομάδων τά έξοδα για τή συντήρηση τών έργαλείων καλλιέργειας του έδάφους και τών μεταφορικών μέσων είναι κατανάγκην σχετικά λιγότερα κατά ντεσιατίνα. Η ομάδα μέ καλλιεργούμενη έκταση ως 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό άποτελεί κάποια έξαίρεση: έχει σχετικά λιγότερα καλλιεργητικά έργαλεία από τήν έπόμενη ομάδα μέ καλ-

λιεργούμενη έκταση 16 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό, αυτό όμως παρατηρείται μόνο γιατί πολλοί αγρότες αυτής της ομάδας δε δουλεύουν με δικά τους σύνεργα και ζώα, αλλά με σύνεργα και ζώα νοικιασμένα, πράγμα που δεν περιορίζει καθόλου τα έξοδα για τα σύνεργα και τα ζώα» (σελ. 318).

«Η στατιστική των ζέμστβο — λέει ο Πόστνικοφ — δείχνει με αναμφισβήτητη σαφήνεια, πώς όσο μεγαλύτερη είναι η επιφάνεια του αγροτικού νοικοκυριού, τόσο λιγότερα σύνεργα, έργατες και ζώα εργασίας υπάρχουν σε μία δοσμένη έκταση καλλιεργήσιμης γής» (σελ. 162).

«Στά προηγούμενα κεφάλαια δείξαμε κιόλας — παρατηρεί παρακάτω ο Πόστνικοφ — ότι στους νομούς του κυβερνείου της Ταυρίδας τό φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται σ' όλες τις ομάδες των αγροτών και σ' όλες τις επαρχίες της περιοχής. Σύμφωνα με τα στοιχεία της στατιστικής των ζέμστβο, τό φαινόμενο αυτό διαπιστώνεται και στό αγροτικό νοικοκυριό των άλλων κυβερνείων, όπου ή γεωργία αποτελεί επίσης τόν κύριο κλάδο του αγροτικού νοικοκυριού. Έτσι τό φαινόμενο αυτό είναι πλατιά διαδομένο και παίρνει τή μορφή νόμου που άποχτᾶ μεγάλη οικονομική σημασία, γιατί με τό νόμο αυτό χάνεται σε σημαντικό βαθμό τό οικονομικό νόημα του μικρού γεωργικού νοικοκυριού» (σελ. 313).

Η τελευταία παρατήρηση του Πόστνικοφ είναι κάπως πρόωρη: για ν' αποδειχτεί ότι είναι αναπόφευχτη ή έκτόπιση των μικρών νοικοκυριών από τά μεγάλα, δεν άρκει νά διαπιστωθεί ότι τά μεγάλα νοικοκυριά συμφέρουν περισσότερο (μεγάλη φτήνια του προϊόντος) είναι άπαραίτητο νά διαπιστωθεί επίσης ή επικράτηση της χρηματικής (άκριβέστερα: της έμπορευματικής) οικονομίας, άπέναντι στή φυσική, γιατί στίς συνθήκες της φυσικής οικονομίας, όταν τό προϊόν πάει για τήν άτομική κατανάλωση του παραγωγού κι όχι για τήν αγορά, τό φτηνό προϊόν δε θά συναντηθεί με τό άκριβό στήν αγορά και γιαυτό δε θά είναι σε θέση νά τό έκτοπίσει. Έξάλλου γιαυτό τό πράγμα θά γίνει πιο λεπτομερειακά λόγος παρακάτω.

Ο Πόστνικοφ, για ν' αποδείξει πώς ο πιο πάνω νόμος μπορεί νά ισχύσει για όλη τή Ρωσία, παίρνει τους νομούς, όπου ή στατιστική των ζέμστβο έκανε λεπτομερειακή οικονομική ταξινόμηση του πληθυσμού σε ομάδες και υπολογίζει τις διαστάσεις της καλλιεργήσιμης έκτασης που αναλογεί σε ένα ζευγάρι ζώων εργασίας και σ' ένα δουλευτή στίς διάφορες ομάδες. Τό συμπέρασμα που βγαίνει είναι τό ίδιο με τό προηγούμενο: «ότι σ' ένα

μικρό αγροτικό νοικοκυριό ή καλλιεργήσιμη έκταση πρέπει να πληρώνει για συντήρηση των εργατικών δυνάμεων 1½-2 φορές περισσότερο απ' ό,τι σ' ένα νοικοκυριό μεγαλύτερης έκτασης» (σελ. 316). Αυτό ισχύει τόσο για τό κυβερνείο του Πέρμ (σελ. 314), όσο και για τό κυβερνείο του Βορόνεζ, τόσο για τό κυβερνείο του Σαράτοφ, όσο και για τό κυβερνείο του Τσερνίγκοφ (σελ. 315), κι έτσι ο Πόστνικοφ απόδειξε άναμφισβήτητα ότι ο νόμος αυτός έχει ισχύ για όλη τή Ρωσία.

Άς περάσουμε τώρα στο ζήτημα των «εσόδων και των εξόδων» (κεφ. ΙΧ) των διάφορων ομάδων αγροτικών νοικοκυριών και τής σχέσης τους μέ τήν αγορά:

«Σέ κάθε νοικοκυριό — λέει ο Πόστνικοφ — πού είναι αυτοτελής μονάδα ή έκταση του εδάφους αποτελείται από τά παρακάτω 4 μέρη: τό πρώτο μέρος παράγει τά τρόφιμα, πού χρειάζονται για τή διατροφή τής εργατικής οικογένειας και των δουλευτών πού ζούν στο νοικοκυριό· αυτή είναι — μέ τή στενή έννοια — ή *επισιτιστική* έκταση του νοικοκυριού· τό δεύτερο μέρος εξασφαλίζει νομή για τά ζώα πού δουλεύουν στο νοικοκυριό και μπορεί να όνομαστέι *ζωοτροφική* έκταση. Τό τρίτο μέρος αποτελείται από τή γή πού βρίσκεται δίπλα στα σπίτια, από τους δρόμους, τίς τεχνητές δεξαμενές κτλ. και από τό μέρος τής καλλιεργούμενης επιφάνειας πού δίνει τό σπόρο για τή σπορά· αυτό τό μέρος μπορεί να όνομαστέι έκταση για τό *νοικοκυριό*, γιατί εξυπηρετεί χωρίς διάκριση όλο τό νοικοκυριό. Τέλος, τό τέταρτο μέρος παράγει σιτηρά και φυτά πού πρόκειται να πουληθούν στην αγορά άνεπεξέργαστα ή επεξεργασμένα. Αυτή είναι ή έκταση πού παράγει προϊόντα για τήν αγορά ή ή *εμπορευματική* έκταση. Η διαίρεση του εδάφους στα τέσσερα μέρη πού αναφέραμε καθορίζεται σε κάθε ιδιωτικό νοικοκυριό όχι από τό είδος των φυτών πού καλλιεργούνται, αλλά από τον άμεσο σκοπό πού επιδιώκεται μέ τήν καλλιέργειά τους.

Τά χρηματικά έσοδα του νοικοκυριού καθορίζονται από τήν εμπορευματική έκταση του εδάφους του, κι όσο μεγαλύτερη είναι ή τελευταία αυτή έκταση και άνώτερη ή σχετική άξια των προϊόντων πού παράγει, τόσο μεγαλύτερη είναι ή ζήτηση, πού παρουσιάζουν στην αγορά οί άγρότες νοικοκυρέοι και ή ποσότητα τής εργασίας πού μπορεί να διατηρεί ή χώρα έξω από τή γεωργία στη ζώνη τής αγοράς της, τόσο πίο μεγάλη είναι για τή χώρα ή κρατική (φορολογική) και πολιτιστική σημασία τής αγροτικής της οικονομίας, όπως επίσης, είναι πίο ύψηλά και τά καθαρά έσοδα του ίδιου του νοικοκύρη και οί πόροι πού μπορεί

νά διαθέτει για δαπάνες και βελτιώσεις στον τομέα της αγροτικής οικονομίας» (σελ. 257).

Ο συλλογισμός αυτός του Πόστνικοφ θά ήταν απόλυτα σωστός, αν του επιφέραμε μιά αρκετά ουσιαστική διόρθωση: ο συγγραφέας μιλάει για τή σημασία τής εμπορευματικής έκτασης του νοικοκυριού για όλη τή χώρα γενικά, ενώ είναι φανερό ότι μπορεί νά γίνει λόγος για μιά τέτια μόνο χώρα, όπου επικρατεί ή χρηματική οικονομία, όπου ένα μεγάλο μέρος τών προϊόντων παίρνει τή μορφή *εμπορευμάτων*. Τό νά ξεχνάει κανείς αυτόν τόν δρο, τό νά νομίζει πώς έξυπακούεται άφ' έαυτού και νά παραλείπει νά έρευνά συγκεκριμένα, ίσαμε ποιό βαθμό έχει ισχύ ό δρος αυτός στη δοσμένη χώρα — θά σήμαινε ότι πέφτει στό λάθος πού κάνει ή χυδαία πολιτική οικονομία.

Τό νά ξεχωρίζει κανείς άπ' όλο τό νοικοκυριό τήν έκταση πού παράγει προϊόντα για τήν αγορά έχει πολύ μεγάλη σημασία. Για τήν έσωτερική αγορά έκείνο πού έχει σημασία δέν είναι καθόλου τό εισόδημα του παραγωγού γενικά (δηλ. τό εισόδημα πού καθορίζει τήν εϋημερία αυτού του παραγωγού), αλλά αποκλειστικά τά *χρηματικά* του έσοδα. Η κατοχή χρηματικών μέσων δέν καθορίζεται καθόλου από τήν εϋημερία του παραγωγού: ό αγρότης πού παίρνει από τό χτήμα του μιά ποσότητα προϊόντων πού έπαρκει πέρα για πέρα για τή δική του κατανάλωση, πού τό νοικοκυριό του όμως είναι φυσικό νοικοκυριό, εϋημερεί, μά δέν κατέχει χρηματικά μέσα. Ένας μισοκαταστραμμένος αγρότης πού παίρνει από τό χτήμα του μόνο ένα μικρό μέρος από τά σιτηρά πού έχει ανάγκη και πού τήν υπόλοιπη ποσότητα σιτηρών (έστω και σέ μικρότερη ποσότητα και χειρότερη ποιότητα) τή βγάξει μέ «μεροκάματα» από δώ κι από κεί, δέν εϋημερεί, κατέχει όμως χρηματικά μέσα. Από δώ φαίνεται καθαρά, ότι κάθε συλλογισμός σχετικά μέ τή σημασία πού έχουν για τήν αγορά τά αγροτικά νοικοκυριά και τό μέγεθος του εισοδήματός τους, κάθε τέτιος συλλογισμός, πού δέ στηρίζεται στόν ύπολογισμό του χρηματικού μέρους του εισοδήματος, δέν μπορεί νά έχει καμιά αξία.

Ο Πόστνικοφ για νά καθορίσει πόσο μεγάλα είναι στό νοικοκυριό τών αγροτών τών διάφορων ομάδων τά τέσσερα προαναφερθέντα μέρη τής καλλιεργούμενης έκτασης, ύπολογίζει προκαταρκτικά τήν έτήσια κατανάλωση σιτηρών, παίρνοντας τό στρογγυλό άριθμό τών 2 τσέτβερτ* σιτηρών κατ' άτομο (σελ.

* Τσέτβερτ, παλιά ρωσική μετρική μονάδα δγκου τών σιτηρών, ίση μέ 209,91 λίτρα. Σημ. μετ.

259), πράγμα πού αντιστοιχεί σέ $\frac{2}{3}$ ντεσιατ. καλλιεργούμενης έκτασης κατ' άτομο. *Επειτα καθορίζει τή ζωοτροφική έκταση σέ $1\frac{1}{2}$ ντεσ. γιά κάθε άλλογο καί τήν καλλιεργούμενη έκταση σέ 6% του καλλιεργήσιμου εδάφους καί βγάζει τά παρακάτω στοιχεία* (σελ. 319):

	*Αναλογούν σέ 100 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης έκτασης				Παίρνεται χρηματικό εισόδημα	
	Παραγωγική έκταση	επισιτιστική έκταση	ζωοτροφική έκταση	έμπορευμα-τική έκταση	κατά ντεσια-τίνα καλ-λιεργούμε-νης έκτασης	κατά νοικοκυριό
Σέ όσους καλλιεργ. ως 5 ντεσ.	6	90,7	42,3	—39	—	—
» » » 5-10 »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30
» » » 10-25 »	6	27,5	30	36,5	11,68	191
» » » 25-50 »	6	17	25	52	16,64	574
» » » πάνω από 50 »	6	12	21	61	19,52	1500

«Η διαφορά πού δείξαμε στά χρηματικά έσοδα του νοικοκυριού των διάφορων ομάδων — λέει ο Πόστνικοφ — δείχνει αρκετά παραστατικά τή σημασία του μεγέθους του νοικοκυριού, στην πραγματικότητα όμως ή διαφορά αυτή ανάμεσα στά εισοδήματα πού αποδίδουν οί καλλιεργούμενες έκτάσεις στις διάφορες ομάδες πρέπει νά είναι ακόμα μεγαλύτερη, γιατί οί ανώτερες ομάδες πρέπει νά υποθέσουμε ότι παίρνουν μεγαλύτερες σοδιές κατά ντεσιατίνα καί είναι ανώτερη ή αξία των σιτηρών πού πουλάνε.

Σ' αυτόν τον υπολογισμό του εισοδήματος δέν πήραμε υπόψη όλη τήν έκταση του νοικοκυριού, αλλά μόνο τήν καλλιεργήσιμη, γιατί δέν έχουμε στή διάθεσή μας ακριβή στοιχεία γιά τίς άλλες έκτάσεις πού χρησιμοποιούνται γιά τή διατροφή διάφορων ειδών ζώων στά αγροτικά νοικοκυριά των νομών του κυβερνείου της Ταυρίδας· επειδή όμως τά χρηματικά έσοδα του αγρότη της νότιας Ρωσίας, πού ασχολείται αποκλειστικά μέ τή γεωργία, καθορίζονται σχεδόν ολοκληρωτικά από τήν καλλιεργούμενη έκταση, οί αριθμοί πού αναφέραμε παρουσιάζουν μέ αρκετή ακρίβεια τή διαφορά των χρηματικών εσόδων πού παίρνουν από τό

* Γιά νά καθορίσει τό χρηματικό εισόδημα ο Πόστνικοφ ενήργησε ως εξής: δέχτηκε πώς όλη ή έμπορευματική έκταση είναι σπαρμένη μέ τό πιό ακριβό είδος σιτηρών, δηλ. μέ στάρι καί, ξέροντας τό μέσο όρο της σοδιάς του καί τίς τιμές, λογάριασε τήν αξία πού παράγει αυτή ή επιφάνεια.

νοικοκυριό τους οι διάφορες ομάδες των αγροτών. Οι αριθμοί αυτοί δείχνουν πόσο αλλάζει αυτό το εισόδημα με την αλλαγή των διαστάσεων της καλλιεργούμενης έκτασης. Μιά οικογένεια που έχει 75 ντεσ. καλλιεργούμενη έκταση έχει χρηματικά έσοδα μέχρι 1500 ρούβλια τό χρόνο. Μιά οικογένεια με καλλιεργούμενη έκταση 34 1/2 ντεσ. έχει έσοδα 574 ρούβλια τό χρόνο και με καλλιεργούμενη έκταση 16 1/2 ντεσ. μόνον 191 ρούβλια. Μιά οικογένεια που καλλιεργεί 8 ντεσ. παίρνει μόνο 30 ρούβλια, δηλ. ένα ποσό που δεν έπαρκει για να καλύψει τα χρηματικά έξοδα του νοικοκυριού χωρίς απασχόληση με άλλες δουλιές έξω από τη γεωργία. Βέβαια, οι αριθμοί που αναφέραμε δέ δείχνουν ακόμα την έγγεια πρόσοδο που παίρνουν από τό νοικοκυριό τους, και για να υπολογίσουμε την έγγεια πρόσοδο πρέπει από τους αριθμούς αυτούς να αφαιρέσουμε όλα τα χρηματικά έξοδα του νοικοκυριού για φόρους, συνεργα και ζώα εργασίας, χτίρια, για αγορά ρούχων, παπουτσιών κτλ. Τα έξοδα όμως αυτά δεν αυξάνουν ανάλογα με την αύξηση των διαστάσεων του νοικοκυριού. Τα έξοδα για τη συντήρηση της οικογένειας αυξάνουν ανάλογα με τόν αριθμό των μελών της οικογένειας και ή αύξηση αυτού του αριθμού, όπως φαίνεται από τόν πίνακα, γίνεται πολύ πιο άργα από την αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης στις ομάδες. Όσον αφορά όλα τα έξοδα του νοικοκυριού (πληρωμή έγγειας φορολογίας και ένοικίου της γης, των εξόδων για επιδιόρθωση των χιτριών και των εργαλείων), αυτά αυξάνουν στο νοικοκυριό, εν πάση περιπτώσει, ανάλογα με την έκταση του νοικοκυριού, και όχι περισσότερο, ενώ τα συνολικά χρηματικά έσοδα του νοικοκυριού, όπως δείχνει ο προηγούμενος πίνακας, αυξάνουν περισσότερο από εϋθέως ανάλογα με τις διαστάσεις της καλλιεργούμενης έκτασης. Κι ακόμα όλα αυτά τα έξοδα του νοικοκυριού δεν είναι καθόλου μεγάλα σε σύγκριση με τα κύρια. έξοδα του νοικοκυριού που πάνε για τη συντήρηση των εργατικών δυνάμεων. Έτσι, μπορούμε να διαπιστώσουμε τό εξής φαινόμενο: στο αγροτικό νοικοκυριό ή έγγεια πρόσοδος από τη γεωργία ελαττώνεται προοδευτικά κατά ντεσιατίνα στο βαθμό που ελαττώνονται οι διαστάσεις του» (σελ. 320).

Έτσι, από τά στοιχεία του Πόστνικοφ βλέπουμε ότι, σε σχέση με την αγορά, τό γεωργικό νοικοκυριό των αγροτών παρουσιάζει στις διάφορες ομάδες οδσιαστικές διαφορές: οι ανώτερες ομάδες (με καλλιεργούμενη έκταση πάνω από 25 ντεσ. κατά νοικοκυριό) διατηρούν πιά νοικοκυριό με χαρακτήρα έμπορικό·

σκοπός της παραγωγής σιτηρών είναι να πάρουν εισόδημα. Αντίθετα, στις κατώτερες ομάδες ή γεωργία δεν καλύπτει τις απαραίτητες ανάγκες της οικογένειας (αυτό αφορά τους γεωργούς που καλλιεργούν ως 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό): αν υπολογίσει κανείς με ακρίβεια όλα τα έξοδα του νοικοκυριού, θά φανεί ασφαλώς ότι σ' αυτές τις ομάδες το νοικοκυριό παρουσιάζει έλλειμμα.

Είναι επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρον να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία που δίνει ο Πόστνικοφ, για να απαντήσουμε στο ερώτημα, ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα στη διάσπαση της αγροτιάς σε άνομοιογενείς ομάδες και στην έκταση της ζήτησης που παρουσιάζεται στην αγορά. Ξέρουμε ότι το μέγεθος αυτής της ζήτησης εξαρτάται από τις διαστάσεις της εμπορευματικής έκτασης κι ότι η εμπορευματική έκταση αυξάνει με την αύξηση των διαστάσεων του νοικοκυριού· όμως, παράλληλα με την αύξηση των διαστάσεων του νοικοκυριού στις ανώτερες ομάδες, έχουμε ελάττωση αυτών των διαστάσεων στις κατώτερες ομάδες. Ός προς τον αριθμό των νοικοκυριών οι κατώτερες ομάδες είναι διπλάσιες σε αριθμό από τις ανώτερες: οι κατώτερες ομάδες αποτελούν τα 40% στους νομούς της Ταυρίδας, ενώ οι ανώτερες μόνο τα 20%. Μήπως γενικότερα βγαίνει το συμπέρασμα πως ή προαναφερόμενη διάσπαση των νοικοκυριών ελαττώνει το μέγεθος της ζήτησης που παρουσιάζεται στην αγορά; Για να πούμε την αλήθεια, έχουμε το δικαίωμα να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό αρνητικά και μόνο με βάση όρισμένες εκ των προτέρων σχηματισμένες αντιλήψεις: το γεγονός είναι ότι στις κατώτερες ομάδες οι διαστάσεις του νοικοκυριού είναι τόσο μικρές, ώστε όλες οι ανάγκες της οικογένειας δεν μπορούν να καλυφθούν με τη γεωργία: για να μην πεθάνουν από την πείνα, οι εκπρόσωποι αυτών των κατώτερων ομάδων υποχρεώνονται να προσφέρουν στην αγορά την εργατική τους δύναμη, που ή πούλησή της θά τους δώσει χρηματικά μέσα και θά ισοροπήσει έτσι (ως ένα όρισμένο βαθμό) την ελάττωση της ζήτησης που θά προέλθει από την ελάττωση των διαστάσεων του νοικοκυριού. Τα στοιχεία όμως του Πόστνικοφ επιτρέπουν να δοθεί μία πιο ακριβολογημένη απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε.

Ας πάρουμε μία οποιαδήποτε επιφάνεια καλλιεργούμενης έκτασης, λογουχάρη 1600 ντεσ., κι ας φανταστούμε δυό διαφορετικούς τρόπους κατανομής της: πρώτο, ανάμεσα σε μία όμοιογενή από οικονομική άποψη αγροτιά και, δεύτερο, ανάμεσα σε αγρότες που έχουν χωριστεί σε άνομοιογενείς ομάδες, σάν κι αυ-

τές πού βλέπουμε σήμερα στους νομούς του κυβερνείου της Ταυρίδας. Στην πρώτη περίπτωση, αν κάνουμε την υπόθεση πως ένα μεσαίο αγροτικό νοικοκυριό έχει 16 ντεσ. καλλιεργούμενη έκταση (όπως συμβαίνει στην πραγματικότητα στους νομούς του κυβερνείου της Ταυρίδας), θά έχουμε 100 νοικοκυριά πού καλύπτουν στό άκέραιο τίς ανάγκες τους μέ τή γεωργία. Ἡ ζήτηση πού παρουσιάζεται στην αγορά θά ίσοῦται πρὸς $191 \times 100 = 19\ 100$ ρούβλια. — Δεύτερη περίπτωση: οἱ 1600 ντεσ. καλλιεργούμενης έκτασης κατανέμονται διαφορετικά ανάμεσα στά παραπάνω 100 νοικοκυριά, καί ἀκριβῶς ἔτσι ὅπως κατανέμεται στην πραγματικότητα ἡ καλλιεργούμενη έκταση ανάμεσα στους ἀγρότες τῶν νομῶν του κυβερνείου της Ταυρίδας: 8 νοικοκυριά δέν καλλιεργοῦν καθόλου, 12 καλλιεροῦν ἀπὸ 4 ντεσιατίνες: 20 ἀπὸ 8· 40 ἀπὸ 16· 17 ἀπὸ 34 καί 3 ἀπὸ 75 (συνολικά ἡ καλλιεργούμενη έκταση εἶναι 1583 ντεσ., δηλ. κατά τι λιγότερο ἀπὸ 1600 ντεσ.). Μέ μιά τέτια κατανομή ἕνα πολύ σημαντικό μέρος τῶν ἀγροτῶν (40%) δέ θά εἶναι σέ θέση νά πάρει ἀπὸ τή γῆ του εἰσόδημα ἀρκετό, ὥστε νά καλύψει ὅλες τίς ανάγκες του. Τό μέγεθος τῆς χρηματικῆς ζήτησης πού θά προβληθεῖ στην αγορά, ὑπολογίζοντας μόνο τά νοικοκυριά μέ καλλιεργούμενη έκταση πάνω ἀπὸ 5 ντεσιατίνες τό καθένα, θά εἶναι τό παρακάτω: $20 \cdot 30 + 40 \cdot 191 + 17 \cdot 574 + 3 \cdot 1500 = 21\ 350$ ρούβλια. Ἐτσι βλέπουμε παρ' ὄλο πού παραλείφθηκαν 20 ὀλόκληρα νοικοκυριά [πού ἀναμφισβήτητα ἔχουν ἐπίσης χρηματικά ἔσοδα, ὄχι ὅμως ἀπὸ τήν πούληση τῶν προϊόντων τους], παρ' ὄλο πού ἡ καλλιεργούμενη έκταση εἶναι περιορισμένη σέ 1535 ντεσ. — τό ὀλικό μέγεθος τῆς χρηματικῆς ζήτησης πού παρουσιάζεται στην αγορά ἔχει αὐξηθεῖ⁹.

Εἰπώθηκε κιόλας πως οἱ ἀγρότες τῶν κατώτερων οικονομικῶν ομάδων εἶναι ἀναγκασμένοι νά πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη· ἀντίθετα, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἀνώτερων ομάδων εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τήν ἀγοράζουν, γιατί οἱ δικοί τους ἐργάτες δέν ἐπαρκοῦν πιά γιά τήν καλλιέργεια τῆς μεγάλης καλλιεργούμενης έκτασῆς τους. Πρέπει τώρα νά σταθοῦμε πῶς λεπτομερικῶς σ' αὐτό τό σπουδαῖο φαινόμενο. Ὁ Πόστνικοφ φαίνεται σάν νά μὴν κατατάσσει αὐτό τό φαινόμενο στίς «νέες οικονομικές ἀλλαγές τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς» (τουλάχιστο δέν τό ἀναφέρει στόν πρόλογο, ὅπου συνοψίζει τά ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας), τό φαινόμενο ὅμως αὐτό ἀξίζει νά προσεχθεῖ περισσότερο ἀπὸ τήν εἰσαγωγή μηχανῶν ἢ τήν ἐπέκταση τῆς καλλιεργούμενης έκτασης τῶν εὐπορῶν ἀγροτῶν.

«Ἡ πῖο εὐπορη ἀγροτιά στοὺς νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ συγγραφέας — γενικά χρησιμοποιεῖ σέ σημαντικό βαθμὸ μισθωτοὺς ἐργάτες καὶ διεξάγει τὸ νοικοκυριὸ τῆς σέ μιά ἔκταση πού ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὴν ἱκανότητα ἐργασίας τῶν ἰδίων τῶν οἰκογενειῶν. Ἔτσι, στοὺς 3 νομοὺς σέ 100 οἰκογένειες κάθε κατηγορίας ἀγροτῶν ἀναλογοῦν μισθωτοὶ ἐργάτες:

Οἰκογένειες πού δέν καλλιεργοῦν	3,8%
» » καλλιεργοῦν ὡς 5 ντεσ	2,5
» » » 5-10 »	2,6
» » » 10-25 »	8,7
» » » 25-50 »	34,7
» » » πάνω ἀπὸ 50 »	64,1
<hr/> Σύνολο	<hr/> 12,9%

Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δείχνουν πὼς ἐκεῖνοι πού διατηροῦν μισθωτοὺς ἐργάτες εἶναι κυρίως οἱ εὐποροὶ νοικοκυρεοὶ, πού ἔχουν πῖο σημαντικές καλλιεργούμενες ἐκτάσεις» (σελ. 144).

Συγκρίνοντας τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέραμε παραπάνω γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν κατὰ ὁμάδες χωρὶς τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες (στοὺς τρεῖς νομοὺς χωριστά) καὶ μὲ τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες (στοὺς τρεῖς νομοὺς μαζί), βλέπουμε ὅτι οἱ νοικοκυρεοὶ πού καλλιεργοῦν ἀπὸ 25 ὡς 50 ντεσιατίνες κατὰ νοικοκυριὸ ἀξάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν τοῦ νοικοκυριοῦ τους, μισθώνοντας περίπου κατὰ τὸ $\frac{1}{3}$ (ἀπὸ 1,8-1,9 ἐργάτες κατὰ οἰκογένεια ὡς 2,4), καὶ ὅτι οἱ νοικοκυρεοὶ μὲ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπὸ 50 ντεσιατίνες κατὰ νοικοκυριὸ ἀξάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν σχεδὸν στὸ διπλάσιο (ἀπὸ 2,3 ὡς 5)· μάλιστα πάνω ἀπὸ τὸ διπλάσιο, σύμφωνα μὲ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ συγγραφέα, πού θεωρεῖ ὅτι τὰ νοικοκυριά αὐτὰ πρέπει νὰ μισθώνουν ὡς 8241 δουλευτές (σελ. 115), ἔχοντας καὶ 7129 δικοὺς τοὺς ἀνθρώπους. Ὅτι οἱ κατώτερες ὁμάδες εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ στέλνουν πολὺ σημαντικό ἀριθμὸ ἐργατῶν σέ ἄλλες δουλιές — αὐτὸ φαίνεται πῖα καθαρά ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ γεωργικὸ νοικοκυριὸ δέν εἶναι σέ θέση νὰ τοὺς δώσει τὴν ποσότητα τῶν προϊόντων, πού τοὺς εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ συντηρηθοῦν οἱ ἴδιοι. Δυστυχῶς δέν ἔχουμε ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού στέλνονται ἔξω σέ ἄλλες δουλιές. Ἐμμεσοῦ δείχτης γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὁ ἀριθμὸς τῶν νοικοκυρεῶν πού ἐκμισθώνουν τοὺς κλήρους τους: παραπάνω ἀναφέραμε τὴν δήλωσιν τοῦ Πόστνικοφ, ὅτι στοὺς νομοὺς τοῦ κυ-

βερνείου της Ταυρίδας περίπου τό $\frac{1}{3}$ του πληθυσμού δέν έκμεταλλεύεται στό άκέραιο τούς κλήρους του.

IV

Άπό τά στοιχεΐα πού παραθέσαμε παραπάνω μπορεί νά δει κανείς πώς ό Πόστνικοφ άπόδειξε πέρα γιά πέρα τή θέση του γιά τήν «τεράστια ποικιλομορφία» της οικονομικής κατάστασης των διάφορων νοικοκυριών. Η ποικιλομορφία αυτή ύπάρχει όχι μόνο σ' ό,τι άφορᾷ τό μέγεθος της περιουσιακής κατάστασης των άγροτών και τίς διαστάσεις καλλιέργειας, αλλά άκόμα και σ' ό,τι άφορᾷ τό χαρακτήρα του νοικοκυριού των διάφορων ομάδων. Κάτι περισσότερο. Φαίνεται πώς οί όροι «ποικιλομορφία», «διαφοροποίηση» δέν έπαρκοyn γιά τόν πλήρη χαρακτηρισμό του φαινομένου. Άν ένας άγρότης έχει ένα ζωο εργασίας κι ένας άλλος 10, αυτό τό όνομάζουμε διαφοροποίηση, αν όμως ένας άγρότης μισθώνει δεκάδες ντεσιατινες γή πάνω από τόν κλήρο του πού άρκει γιά νά τόν θρέψει, μέ μοναδικό σκοπό νά πάρει εισόδημα από τήν έκμετάλλευση αυτής της γής, και στερεί έτσι έναν άλλο άγρότη από τή δυνατότητα νά μισθώσει τή γή πού έχει άνάγκη γιά νά θρέψει τήν οικογένειά του, τότε ασφαλώς έχουμε μπροστά μας κάτι πολύ περισσότερο· τό φαινόμενο αυτό πρέπει νά τό όνομάσουμε «διάσταση» (σελ. 323), «πάλη οικονομικών συμφερόντων» (σελ. XXXII). Χρησιμοποιώντας αυτούς τούς όρους ό Πόστνικοφ δέν έκτιμᾷ ἄλλο πρέπει όλη τή σπουδαιότητά τους· επίσης δέν άντιλαμβάνεται πώς κι αυτοί οί τελευταίοι όροι άποδείχνονται άνεπαρκείς. Η εκμίσθωση των κλήρων άπομέρους της ομάδας του πληθυσμού πού φτώχηne, ή μίσθωση σαν εργάτη γής του άγρότη πού έπαψε νά διατηρεί νοικοκυριό, αυτά δέν είναι μία μονάχα διάσταση συμφερόντων, αλλά καθαρή έκμετάλλευση.

Διαπιστώνοντας πώς ύπάρχει βαθιά οικονομική διάσταση μέσα στη σύγχρονη άγροτιά, δέν μπορούμε πιά νά περιοριστοῦμε μόνο στη διαίρεση των άγροτών σε κάμποσα στρώματα σύμφωνα με τήν περιουσιακή τους κατάσταση. Μιά τέτια διαίρεση θά ήταν άρκετή, αν όλη ή προαναφερόμενη ποικιλομορφία άναγόταν σε ποσοτικές διαφορές. Δέ συμβαίνει όμως αυτό. Άν ένα μέρος των άγροτών άσχολείται με τή γεωργία γιά έμπορικούς σκοπούς και τό άποτέλεσμα είναι ότι έχει μεγάλα χρηματικά έσοδα, ενώ γιά τό άλλο μέρος ή γεωργία δέν καλύπτει ούτε τίς άπαραίτητες άνάγκες της οικογένειας, αν οί άνώτερες ομάδες

των αγροτών στηρίζουν τό βελτιωμένο νοικοκυριό τους πάνω στον άφανισμό των κατώτερων ομάδων, άν ή εύπορη αγροτιά χρησιμοποιεί σέ σημαντικό βαθμό μισθωτή εργασία, ένώ ή φτωχή αναγκάζεται νά καταφεύγει στην πούληση τής εργατικής της δύναμης, δέ χωράει άμφιβολία πώς όλα αυτά είναι πιά ποιοτικές διαφορές, και μπαίνει τό καθήκον σέ μās νά κατατάξουμε τώρα τήν αγροτιά σέ ομάδες σύμφωνα μέ τις διαφορές του ίδιου του χαρακτήρα του νοικοκυριού των αγροτών (έννοώντας μέ χαρακτήρα του νοικοκυριού τις ιδιομορφίες όχι τής τεχνικής αλλά τής οίκονομίας).

‘Ο Πόστνικοφ έδωσε πολύ λίγη προσοχή σ’ αυτές τις τελευταίες διαφορές. Γιαυτό άν και αναγνωρίζει τήν ανάγκη ενός «πιό γενικού χωρισμού του πληθυσμού σέ ομάδες» (σελ. 110) και προσπαθεί νά κάνει έναν τέτιο χωρισμό, ή προσπάθειά του, όπως θά δοϋμε άμέσως, δέν μπορεί νά θεωρηθεί πέρα για πέρα πετυχημένη.

«Γιά έναν πιό γενικό χωρισμό του πληθυσμού σέ οίκονομικές ομάδες — λέει ο Πόστνικοφ — θά χρησιμοποιήσουμε ένα άλλο γνώρισμα, πού, άν και δέν παρουσιάζει τήν ίδια οίκονομική σημασία για κάθε περιοχή, συμφωνεί όμως περισσότερο μέ τή διαίρεση σέ ομάδες πού κάνουν μεταξύ τους οι ίδιοι οι άγρότες και πού τή σημειώνουν επίσης σ’ όλους τους νομούς και οι στατιστικοί των ζέμιστβο. ‘Η διαίρεση αυτή γίνεται μέ βάση τό βαθμό ανεξαρτησίας των νοικοκυρέων όσον αφορά τους τρόπους διεξαγωγής του νοικοκυριού, σέ συνάρτηση μέ τόν αριθμό των ζών εργασίας του κάθε νοικοκυριού» (σελ. 110).

«Σήμερα ή αγροτιά τής νότιας Ρωσίας μπορεί νά διαιρεθεί, σύμφωνα μέ τό βαθμό τής οίκονομικής ανεξαρτησίας των νοικοκυρέων και ταυτόχρονα σύμφωνα μέ τους τρόπους διεξαγωγής του νοικοκυριού τους, στίς παρακάτω τρεις βασικές ομάδες:

1) Νοικοκυρέοι πού διαθέτουν τά αναγκαία ζώα έλξης, πού διαθέτουν δηλ. πλήρες αλέτρι ή κάποιο άλλο εργαλείο όργωματος πού αντικαθιστά τό αλέτρι, και πού στίς γεωργικές δουλιές τά βγάζουν πέρα μέ τά δικά τους ζώα, χωρίς νά νοικιάζουν ζώα και χωρίς νά ζεύουν τά δικά τους μέ τά ζώα των άλλων¹⁰ Στο όργωμα μέ αλέτρι ή στό σβάρνισμα οι νοικοκυρέοι αυτοί έχουν 3-2 ή περισσότερα ζευγάρια, και αντίστοιχα μ’ αυτό 3 ενήλικους δουλευτές ή τουλάχιστο 2 ενήλικους δουλευτές κι ένα μισοδουλευτή κατά νοικοκυριό.

2) Νοικοκυρέοι πού διαθέτουν τά μισά από τά αναγκαία ζώα έλξης ή νοικοκυρέοι-κολληγοι, δηλ. νοικοκυρέοι πού ζεύουν

μαζί τὰ ζῶα τους γιά τίς γεωργικές δουλιές, ἐπειδή δέν ἔχουν ἀρκετό ἀριθμό ζῶων γιά νά κάνουν ζευγάρι ὁ ἕνας ἀνεξάρτητα ἀπ' τόν ἄλλο. Αὐτοί οἱ νοικοκυρέοι ἔχουν στό νοικοκυριό τους ἕνα ἢ ἐνάμιση ζευγάρι καί μάλιστα σέ ὀρισμένες περιπτώσεις 2 ζευγάρια κι ἀντίστοιχα ἕναν ἢ δύο ἐνήλικους δουλευτές. Ὅταν τό ἔδαφος εἶναι δυσκολοκαλλιέργητο καθῶς καί ὅταν παρουσιάζεται ἀνάγκη νά δουλέψουν μέ ἀλέτρι (ἢ μέ μπουκερ πού ἀντικαθιστᾷ τό ἀλέτρι) μέ 3 ζευγάρια, οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί ζεύουν ὑποχρεωτικά μαζί τὰ ζῶα τους ἀκόμα κι ὅταν ἔχουν 2 ζευγάρια.

3) Νοικοκυρέοι πού δέν διαθέτουν ζῶα ἔλξης, ἢ „πεζοί“ αὐτοί δέν ἔχουν κανένα ζῶο ἢ ἔχουν μόνο ἕνα ζῶο ἐργασίας (τίς περισσότερες φορές ἕνα ἄλογο, μιά καί τὰ βόδια διατηροῦνται συνήθως δύο-δύο καί ὀργώνουν μόνο ὅταν εἶναι ζεμένα κατά ζευγάρι). Οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί δουλεύουν μισθώνοντας ξένα ζῶα ἢ ἐκμισθώνουν τή γῆ τους, παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα ἕνα μέρος τῆς σοδιάς, καί δέν καλλιεργοῦν οἱ ἴδιοι καθόλου.

Τό χωρισμό αὐτό σέ ὀμάδες, σύμφωνα μ' ἕνα θεμελιακό οικονομικό γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι στή δοσμένη περίπτωση ὁ ἀριθμός τῶν ζῶων ἐργασίας καί ὁ τρόπος ζεύξης, τόν κάνουν συνήθως οἱ ἴδιοι οἱ ἀγρότες. Ὁ χωρισμός ὅμως αὐτός παρουσιάζει πολλές παραλλαγές, καί μέσα στά πλαίσια κάθε ἰδιαίτερης ὀμάδας πού ἀναφέραμε παραπάνω, καί ὅσον ἀφορᾷ τό χωρισμό τῶν ἰδίων τῶν ὀμάδων μεταξύ τους» (σελ. 121).

Τά ποσοστά αὐτῶν τῶν ὀμάδων σέ σύγκριση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν εἶναι τὰ παρακάτω (σελ. 125):

	I	II	III	
	Ἐκείνων πού δούλεψαν μέ ζῶα δικά τους	Ἐκείνων πού δούλεψαν ζεύοντας μαζί τὰ ζῶα τους	Ἐκείνων πού δούλεψαν μισθώνοντας ζῶα	Ἐκείνων πού δέν καλλιέργησαν
Νομός Μπερντιάνσκ	37	44,6	11,7	6,7
» Μελιτόπολης	32,7	46,8	13	7,5
» Δνείπερου	43	34,8	13,2	9

Δίπλα σ' αὐτόν τόν πίνακα ὁ συγγραφέας δίνει καί τήν κατάταξη τῶν νοικοκυριῶν μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζῶων ἐργασίας πού συντηροῦν, γιά νά καθορίσει τή σύνθεση τῆς δύναμης ἔλξης στούς νομούς πού περιγράφει:

Ἄριθμός νοικοκυριῶν σέ ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τους

	Ποῦ ἔχουν ζῶα ἐργασίας			Ποῦ δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας
	4 ζῶα καί πάνω	2-3 ζῶα	1 ζῶο	
Νομός Μπερντιάνσκ	36,2	41,6	7,2	15
» Μελιτόπολης	34,4	44,7	5,3	15,6
» Δνείπερου	44,3	36,6	5,1	14

Συνεπῶς, στούς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, γιά νά ὑπάρχει πλήρης ἔλξη, ἀπαιτοῦνται ὄχι λιγότερα ἀπό 4 ζῶα κατά νοικοκυριό.

Αὐτή ἡ μέθοδος κατάταξης σέ ὁμάδες πού χρησιμοποιεῖ ὁ Πόστνικοφ δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πέρα γιά πέρα πετυχημένη, πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιατί στά πλαίσια τῆς καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς τρεῖς ὁμάδες παρατηροῦνται μεγάλες διαφορές:

«Στήν ὁμάδα τῶν νοικοκυρέων πού διαθέτουν τά ἀναγκαῖα ζῶα ἔλξης — λέει ὁ συγγραφέας — συναντοῦμε στή νότια Ρωσία μεγάλη ποικιλομορφία: δίπλα σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμό ζῶων ἔλξης πού διαθέτουν οἱ εὐποροὶ ἀγρότες ὑπάρχει κι ἓνας μικρός ἀριθμός ζῶων ἔλξης στούς πιο φτωχοῦς. Οἱ πρῶτοι χωρίζονται μέ τή σειρά τους σέ δύο ὁμάδες, μιὰ πού διαθέτει πλήρη ἔλξη (6-8 καί περισσότερα ζῶα ἐργασίας) καί ἄλλη μέ μή πλήρη (4-6 ζῶα ἐργασίας)... Ἡ κατηγορία τῶν „πεζῶν“ νοικοκυρέων παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλη ποικιλομορφία ὅσον ἀφορᾷ τήν οἰκονομική τῆς κατάσταση» (σελ. 124).

Ἕνα ἄλλο μειονέχτημα τοῦ χωρισμοῦ πού κάνει ὁ Πόστνικοφ εἶναι ὅτι στή στατιστική τῶν ζέμιστρο ἡ κατάταξη τοῦ πληθυσμοῦ σέ ὁμάδες ἔχει γίνει, ὅπως τονίσαμε πιο πάνω, μέ βάση τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί ὄχι μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζῶων ἐργασίας. Γι' αὐτό τό λόγο, γιά νά ἔχουμε τή δυνατότητα νά ἐκφράσουμε μέ ἀκρίβεια τήν περιουσιακή κατάσταση τῶν διάφορων ὁμάδων, θά χρειαστεῖ νά πάρουμε τήν κατάταξη σέ ὁμάδες μέ βάση τήν καλλιεργούμενη ἔκταση.

Σύμφωνα μ' αὐτό τό κριτήριο ὁ Πόστνικοφ χωρίζει τόν πληθυσμό, μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, σέ τρεῖς ὁμάδες: σέ νοικοκυρέους πού καλλιεργοῦν λίγα — ὡς 10 ντεσ. ἢ καθόλου· σέ νοικοκυρέους πού καλλιεργοῦν μέση ἔκταση — ἀπό 10 μέχρι 25 ντεσ., καί σέ νοικοκυρέους πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση — πάνω ἀπό 25 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό. Τήν πρώτη ὁμάδα ὁ συγγραφέας τήν ὀνομάζει «φτωχή», τή δεύτερη μεσαία καί τήν τρίτη εὐπορη.

Γιά τήν ἀριθμητική σύνθεση αὐτῶν τῶν ομάδων ὁ Πόστνικοφ λέει:

«Γενικά ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (χωρίς τοὺς ἔποικους) ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση ἀποτελοῦν περίπου τό $\frac{1}{6}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν, ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μέση ἔκταση περίπου τά 40 % καί ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση ἢ δέν καλλιεργοῦν καθόλου ἀποτελοῦν κάτι παραπάνω ἀπό τά 40 %. Συνολικά ἀπό τόν πληθυσμό τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (μαζί μέ τοὺς ἔποικους) ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση ἀποτελοῦν τό $\frac{1}{5}$ τοῦ πληθυσμοῦ ἢ περίπου τά 20 %, ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μέση ἔκταση τά 40 % καί ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση ἢ δέν καλλιεργοῦν καθόλου περίπου τά 40 %» (σελ. 112).

Συνεπῶς, ἡ προσθήκη τῶν γερμανῶν ἀλλάζει σέ πολύ ἀσημαντο βαθμό τή σύνθεση τῶν ομάδων, ἔτσι πού δέ θά κάνουμε λάθος ἂν χρησιμοποιήσουμε γενικά στοιχεῖα γιά ὄλο τό νομό.

Τό καθῆκον μας τώρα πρέπει νά εἶναι νά χαρακτηρίσουμε μέ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἀκρίβεια τήν οἰκονομική κατάσταση καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς ομάδες χωριστά καί νά προσπαθήσουμε νά ἐξακριβώσουμε μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ἔκταση καί τίς αἰτίες τῆς οἰκονομικῆς διάστασης πού ὑπάρχει μέσα στήν ἀγροτιά.

Ὁ Πόστνικοφ δέν ἔβαλε στόν ἑαυτό του ἓνα τέτιο καθῆκον γι αὐτό τά στοιχεῖα πού παραθέτει εἶναι πολύ σκόρπια καί οἱ γενικές κρίσεις του γιά τίς ομάδες δέν εἶναι ἀρκετά σαφεῖς.

Ἐς ἀρχίσουμε ἀπό τήν κατώτερη ομάδα, τή φτωχή, στήν ὁποία ἀνήκουν, στούς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, τά $\frac{2}{5}$ τοῦ πληθυσμοῦ.

Πόσο φτωχή εἶναι στήν πραγματικότητα αὐτή ἡ ομάδα, αὐτό μπορεῖ νά τό κρίνει κανεῖς καλύτερα ἀπ' ὅλα ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας (τό κύριο ἐργαλεῖο παραγωγῆς στήν ἀγροτική οἰκονομία). Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν 263 589 ζώων ἐργασίας ἡ κατώτερη ομάδα (σελ. 117) ἔχει 43 625 ζῶα, δηλ. μόνο τά 17 %, $2\frac{1}{2}$ φορές λιγότερα ἀπό τό μέσον ὄρο. Δόσαμε παραπάνω τά στοιχεῖα γιά τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας (80 % — 48 % — 12 % στίς τρεῖς ὑποδιαίρέσεις τῆς κατώτερης ομάδας). Μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα ὁ Πόστνικοφ ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι τό «ποσοστό τῶν νοικοκυρέων, πού δέν ἔχουν δικαίους ζῶα, εἶναι σημαντικό μόνο στίς ομάδες πού δέν καλλιεργοῦν ἢ καλλιεργοῦν ὡς 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό» (σελ. 135).

Ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση σ' αὐτή τήν ομάδα εἶναι ἀνάλογη μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων: καλλιεργοῦνται 146 114 ντεσ. ἀπό τό σύνολο τῶν 962 933 ντεσ. ἰδιόκτητης γῆς (στούς τρεῖς νομούς), δηλ. τά 15%. Ἄν προσθέσουμε τή μισθωμένη γῆ, ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση αὐξάνει καί φτάνει τίς 174 496 ντεσ., ἐπειδή ὅμως παράλληλα αὐξάνει ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση καί στίς ἄλλες ομάδες καί μάλιστα αὐξάνει σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι στήν κατώτερη ομάδα, τό ἀποτέλεσμα εἶναι πῶς ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση τῆς κατώτερης ομάδας ἀποτελεῖ μόνο τά 12% τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, δηλ. τό $\frac{1}{8}$ τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀναλογεῖ σέ περισσότερο ἀπό τά $\frac{3}{8}$ τοῦ πληθυσμοῦ. Κι ἂν θυμηθοῦμε, ὅτι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ κανονική καλλιεργούμενη ἔκταση (δηλ. καλλιεργούμενη ἔκταση πού καλύπτει ὅλες τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας) ἴσα-ἴσα τή μέση καλλιεργούμενη ἔκταση ἑνός ἀγρότη τῆς Ταυρίδας, εἶναι εὐκολο νά δοῦμε, πόσο ἀδικημένη εἶναι αὐτή ἡ ομάδα πού ἔχει καλλιεργούμενη ἔκταση $3\frac{1}{3}$ φορές μικρότερη ἀπό τό μέσον ὄρο.

Εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι κάτω ἀπό τέτιες συνθήκες τό γεωργικό νοικοκυριό αὐτῆς τῆς ομάδας βρίσκεται σέ ἐξαιρετικά θλιβερή κατάσταση: εἶδαμε παραπάνω, ὅτι τά 33-39% τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας — συνεπῶς, ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῆς κατώτερης ομάδας — δέν ἔχει καθόλου ἐργαλεῖα ὀργώματος. Ἡ ἔλλειψη σύνεργων ἀναγκάζει τοῦς ἀγρότες νά ἐγκαταλείπουν τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, νά ἐκμισθώνουν τοῦς κλήρους τους: ὁ Πόστνικοφ ἔχει τή γνώμη πῶς ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού ἐκμισθώνουν τή γῆ τους (πού τό νοικοκυριό τους εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἐντελῶς διαλυμένο) ἀνέρχεται περίπου στό $\frac{1}{3}$ τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι δηλ. καί πάλι μιά σημαντική πλειοψηφία τῆς φτωχῆς, ομάδας. Ἄς σημειώσουμε ἐν παρόδῳ πῶς ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο διαπίστωσε παντοῦ καί σέ πολύ μεγάλη ἔκταση αὐτό τό φαινόμενο τῆς «πούλησης» τῶν κλήρων (γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιά συνηθισμένη ἔκφραση τῶν ἀγροτῶν). Ὁ τύπος, πού σημείωσε αὐτό τό γεγονός, πρόλαβε κιόλας νά ἐφεύρει καί τό μέσο γιά τήν καταπολέμησή του — τό ἀναπαλλοτρίωτο τῶν κλήρων. Ὁ Πόστνικοφ πολύ δικαιολογημένα προβάλλει ἀντιρήσεις γιά τήν ἀποτελεσματικότητα παρόμοιων μέτρων πού μαρτυροῦν πῶς οἱ ἐφευρέτες τους τρέφουν καθαρά ὑπαλληλική πίστη στή δύναμη τῶν διαταγῶν πού δίνουν οἱ ἀρχές. «Εἶναι ἀναμφισβήτητο — λέει — ὅτι ἡ ἀπλή ἀπαγόρευση τῆς ἐκμίσθωσης γῆς δέ θά ἐξαφανίσει αὐτό τό φαινόμενο, πού οἱ ρίζες του βρίσκονται πολύ βαθιά μέσα

στό σημερινό οικονομικό σύστημα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Ὁ ἀγρότης, πού δέν ἔχει σύνεργα καί μέσα γιά νά κάνει δικό του νοικοκυριό, δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ στήν πράξη τόν κλῆρο του καί εἶναι ὑποχρεωμένος νά τόν ἐκμισθώνει σέ ἄλλους ἀγρότες πού ἔχουν τά μέσα γιά τή διατήρηση νοικοκυριοῦ. Ἡ ἐπίσημη ἀπαγόρευση τῆς ἐκμίσθωσης τῆς γῆς θά τόν ἀναγκάσει νά τήν ἐκμισθώνει μυστικά, χωρίς ἔλεγχο καί, πιθανότατα, μέ δρους, γιά τόν ἐκμισθωτή τῆς γῆς, χειρότερους ἀπ' ὅ,τι γίνεται σήμερα, γιατί ἐκεῖνος πού ἐκμισθώνει τή γῆ του τό κάνει αὐτό ἀπό ἀνάγκη. Ἐπειτα, γιά νά πληρωθοῦν τά καθυστερούμενα χρέη τῶν ἀγροτῶν πρὸς τό δημόσιο, οἱ κλῆροι τους θ' ἀρχίσουν νά ἐκμισθώνονται ὄλο καί πῖο συχνά μέσω τῆς σέλσκαγια ρασπράβα¹¹, καί γιά τούς φτωχοὺς ἀγρότες ἡ ἐκμίσθωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους θά εἶναι ἡ λιγότερο συμφέρουσα» (140).

Σ' ὄλη τῇ φτωχῇ ὁμάδα παρατηρεῖται πλήρης κατάπτωση τοῦ νοικοκυριοῦ:

«Ὀδσσιαστικά — λέει ὁ Πόστνικοφ — δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στήν οικονομική κατάσταση τῶν ἀγροτῶν πού δέν καλλιεργοῦν καί τῶν ἀγροτῶν πού καλλιεροῦν μικρὴ ἔκταση, νοικιάζοντας ξένα ζῶα γιά νά ὀργώσουν τή γῆ τους. Οἱ πρῶτοι ἐκμισθώνουν ὄλη τῇ γῆ τους σέ συγχωριανούς τους, οἱ ἄλλοι μόνο ἓνα μέρος της, ὅμως καί οἱ πρῶτοι καί οἱ δεύτεροι εἶτε δουλεύουν σάν ἐργάτες γῆς στοὺς συγχωριανούς τους, εἶτε κάνουν μεροκάματα ἔξω ἀπὸ τῇ δουλιὰ τους καί κατά τό μεγαλύτερο μέρος σέ γεωργικὲς δουλιές, ζώντας στό δικό τους χτῆμα. Γιαυτό καί οἱ δύο αὐτές κατηγορίες ἀγροτῶν, δηλ. καί ἐκεῖνοι πού δέν καλλιεροῦν καί ἐκεῖνοι πού καλλιεροῦν λίγα μποροῦν νά θεωροῦνται σάν μιὰ κατηγορία· καί οἱ πρῶτοι καί οἱ δεύτεροι ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν νοικοκυρέων πού χάνουν τό νοικοκυριό τους, πού στίς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι καταστραμμένοι ἢ καταστρέφονται καί δέν ἔχουν τά ἀπαραίτητα ζῶα καί σύνεργα γιά τῇ διεξαγωγή τοῦ νοικοκυριοῦ τους» (σελ. 135).

«Ἄν οἱ ἐγκαταλειμμένοι κλῆροι καί ἐκεῖνοι πού στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν καλλιεροῦνται ἀποτελοῦν νοικοκυριά καταστραμμένα, — λέει ὁ Πόστνικοφ λίγο παρακάτω — οἱ κλῆροι ἀπὸ τούς ὁποίους καλλιεργεῖται μιὰ μικρὴ ἔκταση καί πού ἐκμισθώνονται εἶναι ὑποψήφιοι γιά νά περάσουν στήν κατηγορία τῶν πρῶτων. Κάθε σημαντικὴ σιτοδεία ἢ τυχαία συμφορὰ, ὅπως μιὰ πυρκαγιά, χάσιμο τῶν ἀλόγων κτλ., ἀποσπᾷ κάθε φορά μιὰ μερίδα νοικοκυρέων ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα καί τῇ ρίχνει στήν κατηγορία τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν νοικοκυριό, στήν κατη-

γορία τῶν ἐργατῶν γῆς. Ὁ νοικοκύρης, πού γιά ὁποιοδήποτε λόγο ἔχασε τό ζῶο του ἐργασίας, κάνει τό πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν κατάπτωση. Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς μέ τὴ μίσθωση ξένων ζῶων περιέχει πολλά στοιχεῖα τυχαίου, ἀταξίας καὶ συνήθως ἔχει, κατανάγκην, σάν ἀποτέλεσμα νά ἐλαττώνεται ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση. Σ' ἓναν τέτιο μουζικό ἀρνοῦνται νά χορηγήσουν πιστώσεις καὶ τὰ τοπικά ἀγροτικά ταμεῖα δανεισμοῦ καὶ ἀποταμίευσης καὶ οἱ συγχωριανοὶ του [στὴν ὑπασημείωση: «στοὺς νομούς τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας ὑπάρχουν στά μεγάλα χωριά πάρα πολλές ἑταιρίες δανεισμοῦ καὶ ἀποταμίευσης, πού δουλεύουν παίρνοντας πιστώσεις ἀπὸ τὴν Τράπεζα τοῦ κράτους, ἀπὸ τίς ἑταιρίες ὁμοῦς αὐτές παίρνουν μόνο οἱ πλούσιοι καὶ οἱ εὐκατάστατοι νοικοκυρῆοι»]: αὐτός ὁ μουζικός παίρνει δάνειο συνήθως μέ ὄρους πῶς βαριούς ἀπ' ὅ,τι οἱ „εὐκατάστατοι“ ἀγρότες. „Πῶς νά τοῦ δόσουν δάνειο — λένε οἱ ἀγρότες — ἀφοῦ δέν ἔχουν τί νά τοῦ πάρουν“. Μιά καὶ τυλίχτηκε στά χρέη, μέ τὴν πρώτη συμφορὰ πού θά τὸν βρεῖ χάνει καὶ τὴ γῆ του, ἰδιαίτερα ἂν ἔχει νά πληρώσει καὶ καθυστερούμενα στό δημόσιο» (σελ. 139).

Πόσο βαθιὰ εἶναι ἡ κατάπτωση τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς φτωχῆς ομάδας, φαίνεται καλύτερα ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας δέ θεωρεῖ κἀν ἀναγκαῖο νά ἀπαντήσει στό ἐρώτημα, μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο οἱ ἀγρότες αὐτοὶ καλλιεργοῦν τό νοικοκυριό τους. Στά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν τό καθένα λιγότερο ἀπὸ 10 ντεσιατίνες, λέει, «ἡ γεωργία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τόσο τυχαῖες συνθήκες, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νά δόσουμε τὰ χαρακτηριστικά της μέ βάση κάτι τό σταθερὸ στοὺς τρόπους δουλιᾶς» (σελ. 278).

Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς κατώτερης ομάδας, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἂν καὶ πολυάριθμα, εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ: εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀρνητικά, ἐνῶ πρέπει νά ὑπάρχουν καὶ θετικὰ χαρακτηριστικά. Ὡς τὰ σήμερα ἀκούσαμε μόνο ὅτι δέν ὑπάρχει περίπτωση νά κατατάξει κανεὶς τοὺς ἀγρότες αὐτῆς τῆς ομάδας στοὺς ἀνεξάρτητους νοικοκυρῆους-γεωργοὺς, γιατί τό γεωργικό τους νοικοκυριό βρίσκεται σέ πλήρη κατάπτωση, γιατί ἡ καλλιεργούμενη ἔκτασή τους εἶναι πολὺ ἀνεπαρκῆς, τέλος, γιατί καλλιεργοῦν τὴ γῆ στὴν τύχη: «Μόνο οἱ εὐκατάστατοι καὶ οἱ εὐποροὶ νοικοκυρῆοι — παρατηροῦν οἱ στατιστικοὶ περιγράφοντας τό νομὸ Μπαχμούτ — πού δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ σπόρο μποροῦν ν' ἀκολουθοῦν κάποιον σύστημα καλλιέργειας, ἐνῶ οἱ φτωχοὶ ἀγρότες σπέρνουν ὅ,τι βρεθεῖ στά χέρια τους, ὅπου λάχει, κι ὅπως λάχει» (σελ. 278). Ὡστόσο

ή διαβίωση δλης αὐτῆς τῆς μάζας τῆς ἀγροτιᾶς, πού περιλαβαίνεται στήν κατώτερη ομάδα (στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας πάνω ἀπό 30 χιλιάδες νοικοκυριά καί πάνω ἀπό 200 χιλιάδες ἄτομα καί τῶν δυό φύλων), δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Ἄν δέν τοῦς τρέφει τό ἴδιο τό νοικοκυριό τους, τότε πῶς ζοῦν; Κυρίως πουλώντας τήν ἐργατική τους δύναμη. Εἶδαμε πῶς πάνω, πῶς ὁ Πόστνικοφ εἶπε γιά τοῦς ἀγρότες αὐτῆς τῆς ομάδας, ὅτι ζοῦν κάνοντας τόν ἐργάτη γῆς καί μέ μεροκάματα ἔξω ἀπό τό νοικοκυριό τους. Στό νότο, ἐπειδή λείπουν σχεδόν ὁλότελα τά ἐπαγγέλματα, τά μεροκάματα αὐτά προέρχονται κυρίως ἀπό τή δουλιά στή γεωργία καί, συνεπῶς, ἀνάγονται στή μίσθωση σέ γεωργικές ἐργασίες. Γιά νά ἀποδείξουμε πῶς λεπτομερειακά ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ πούληση τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς κατώτερης ομάδας, θά ἐξετάσουμε αὐτή τήν ομάδα σύμφωνα μέ τίς κατηγορίες, πού τή χωρίζει ἡ στατιστική τῶν ζέμιστβο. Γιά τοῦς νοικοκυρέους πού δέν καλλιεργοῦν, δέν ὑπάρχει λόγος νά ποῦμε τίποτε: εἶναι πέρα γιά πέρα ἐργάτες γῆς. Στή δευτέρα κατηγορία ἔχουμε πιά γεωγούς πού καλλιεργοῦν ὡς 5 ντεσ. σέ κάθε νοικοκυριό (κατά μέσον ὄρο 3,5 ντεσ.). Αὐτή ὁμως ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκής, ὅπως φαίνεται ἀπ' τόν προαναφερόμενο χωρισμό τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης σέ ἔκταση γιά τό ἴδιο τό νοικοκυριό, σέ ἔκταση ζωοτροφική, ἐπισιτιστική καί ἐμπορευματική. «Ἡ πρώτη ομάδα μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὡς 5 ντεσ. σέ κάθε νοικοκυριό — λέει ὁ Πόστνικοφ — δέν περιλαβαίνει στήν καλλιέργειά της ἔκταση γιά τήν ἀγορά, γιά τό ἐμπόριο ἢ συντήρησή της εἶναι δυνατή μόνο μέ μεροκάματα ἔξω, πού τά βγάζουν οἱ ἀγρότες σάν ἐργάτες γῆς καί μέ ἄλλους τρόπους» (σελ. 319). Μένει ἡ τελευταία κατηγορία, δηλ. οἱ νοικοκυρεῖοι μέ καλλιεργούμενη ἔκταση 5-10 ντεσ. σέ κάθε νοικοκυριό. Προβάλλει τό ἐρώτημα: ποιά εἶναι στούς ἀγρότες αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό καί στά λεγόμενα «μεροκάματα»; Γιά νά δώσει κανεῖς μιᾶ ἀκριβολογημένη ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα, θά ἔπρεπε νά ἔχει μερικούς τυπικούς προὑπολογισμούς ἀγροτῶν, πού ν' ἀφοροῦν τοῦς νοικοκυρέους αὐτῆς τῆς ομάδας. Ὁ Πόστνικοφ ἀναγνωρίζει πέρα γιά πέρα τήν ἀνάγκη καί τή σπουδαιότητα πού ἔχουν τά στοιχεῖα προὑπολογισμοῦ, τονίζει ὁμως πῶς «ἡ συγκέντρωση τέτιων στοιχείων εἶναι πολύ δύσκολη γιά τοῦς στατιστικούς καί σέ πολλές περιπτώσεις ἀπλούστατα ἀδύνατη» (σελ. 107). Εἶναι πολύ δύσκολο νά συμφωνήσουμε

μέ την τελευταία παρατήρηση: οί στατιστικοί τής Μόσχας συγκέντρωσαν όρισμένους πολύ ένδιαφέροντες και λεπτομερειακούς προϋπολογισμούς (βλ. τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνείο τής Μόσχας». Τμήμα οίκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμοι VI και VII) γιά όρισμένους νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ, ὅπως τονίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, ἔχουν συγκεντρωθεῖ στοιχεῖα προϋπολογισμῶν ἀκόμα και κατά νοικοκυριό.

Εἶναι πολύ λυπηρό ὅτι τά στοιχεῖα προϋπολογισμῶν πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Πόστνικοφ εἶναι ἐξαιρετικά ἀνεπαρκῆ: παραθέτει 7 προϋπολογισμούς γερμανῶν ἐποίκων και μόνο ἕναν προϋπολογισμό ρώσου ἀγρότη, και ὅλοι αὐτοί οἱ προϋπολογισμοί ἀφοροῦν καλλιεργητές μεγάλων ἐκτάσεων (τό minimum τῆς καλλιεργούμενης ἐκτασης πού δίνει εἶναι $39\frac{1}{2}$ ντεσ. και ἀφορᾷ τήν περίπτωση τοῦ ρώσου ἀγρότη), δηλ. μιά ὁμάδα πού τό νοικοκυριό τῆς μπορούμε νά τό ἀντιληφθοῦμε ἀρκετά καθαρά μέ βάση τά στοιχεῖα πού βρίσκουμε στή στατιστική τῶν ζέμιστβο. Ὁ Πόστνικοφ, ἐκφράζοντας τή λύπη του γιὰτί «δέν κατόρθωσε νά συγκεντρώσει κατά τό ταξίδι του μεγαλύτερο ἀριθμό προϋπολογισμῶν ἀγροτῶν», λέει ὅτι «γενικά δέν εἶναι εὐκόλο νά καθοριστοῦν μέ ἀκρίβεια αὐτοί οἱ προϋπολογισμοί. Οἱ κάτοικοι τῆς Ταυρίδας δίνουν πληροφορίες γιά τό νοικοκυριό τους μέ ἀρκετή εἰλικρίνεια, συνήθως ὅμως δέν ξέρουν οὔτε οἱ ἴδιοι τοὺς ἀκριβεῖς ἀριθμούς τῶν ἐσόδων και ἐξόδων τους. Μέ πῖό μεγάλη ἀκρίβεια θυμοῦνται οἱ ἀγρότες τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐξόδων τους, ἢ τά πῖό χοντρά ἔσοδα κι ἐξοδα, ὅμως οἱ μικροί ἀριθμοί σχεδόν πάντα τοὺς διαφεύγουν» (σελ. 288). Ὡστόσο, θά ἦταν καλύτερα νά συγκεντρωθοῦν μερικοί προϋπολογισμοί, ἔστω και χωρίς μικρολεπτομέρειες, παρά νά συγκεντρωθοῦν, ὅπως ἔκανε ὁ συγγραφέας, «90 περίπου περιγραφές μέ ἐκτίμηση» τῆς οίκονομικῆς κατάστασης, πράγμα πού ξεκαθαρίζεται ἐπαρκῶς μέ τίς ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν πού ἔκαναν τά ζέμιστβο.

Μιά και δέν ὑπάρχουν προϋπολογισμοί, ἔχουμε στή διάθεσή μας μόνο δύο εἰδῶν στοιχεῖα, γιά νά καθορίσουμε τό χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς ὁμάδας πού ἐξετάζουμε: πρῶτο, τοὺς ὑπολογισμούς τοῦ Πόστνικοφ γιά τήν καλλιεργούμενη ἐκταση κατά νοικοκυριό πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή διατροφή μιᾶς μεσαίας οἰκογένειας· δεῦτερο, τά στοιχεῖα γιά τό χωρισμό τῆς καλλιεργούμενης ἐκτασης σέ 4 μέρη και γιά τό μέσον ὄρο τῶν χρηματικῶν ἐξόδων τῶν ντόπιων ἀγροτῶν (κατά οἰκογένεια τό χρόνο).

Μέ βάση όρισμένους λεπτομερεῖς ὑπολογισμούς γιά τόν ἀριθμό τῶν ντεσιατίνων καλλιεργούμενης ἐκτασης, πού εἶναι ἀπα-

ραίτητος για να εξασφαλιστούν τα προϊόντα διατροφής μιας οικογένειας, για να εξασφαλισθεί ή σπορά και ή τροφή των ζώων, ο Πόστνικοφ βγάζει το παρακάτω τελικό συμπέρασμα:

«Μιά αγροτική οικογένεια με μέσο αριθμό μελών και μέσο οικονομικό επίπεδο, που ζει αποκλειστικά από τη γεωργία και κλείνει τον ισολογισμό της χωρίς έλλειμμα, πρέπει σε συνθήκες μέσης σοδιάς να έχει καλλιεργούμενη έκταση 4 ντεσ. για τή διατροφή μιας οικογένειας με $6\frac{1}{2}$ άτομα, $4\frac{1}{2}$ ντεσ. για τήν τροφή 3 άλλων εργασίας, $1\frac{1}{2}$ ντεσ. για να βγάλει το σπόρο που τής χρειάζεται και 6–8 ντεσ. για τα σιτηρά που προορίζονται για πούληση στην αγορά, συνολικά 16–18 ντεσ. καλλιεργούμενη έκταση. ... Ο αγρότης μεσαίας κατηγορίας του κυβερνείου της Ταυρίδας έχει περίπου 18 ντεσ. καλλιεργούμενη έκταση κατά νοικοκυριό, τα 40% όμως του πληθυσμού των τριών νομών του κυβερνείου Ταυρίδας έχουν καλλιεργούμενη έκταση κάτω από 10 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό, κι αν παρ' όλα αυτά ασχολούνται με τή γεωργία, τό κάνουν μόνο γιατί βγάζουν ένα μέρος των εσόδων τους κάνοντας μεροκάματα έξω και εκμισθώνοντας τή γή τους. Η οικονομική κατάσταση αυτής τής μερίδας του πληθυσμού δέν παρουσιάζει κάτι τό κανονικό και είναι άσταθής, γιατί στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν μπορεί να έχει αποθέματα για τίς δύσκολες χρονιές» (σελ. 272).

Επειδή στην ομάδα που εξετάζουμε ο μέσος όρος της καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό είναι 8 ντεσιατίνες, δηλ. λιγότερες από τό μισό τής αναγκαίας έκτασης (17 ντεσ.), έχουμε τό δικαίωμα να βγάλουμε τό συμπέρασμα πώς οι αγρότες αυτής τής ομάδας παίρνουν τό μεγαλύτερο μέρος των εσόδων τους από «μεροκάματα», δηλ. από τήν πούληση τής εργασίας τους.

Άλλος ύπολογισμός: σύμφωνα με τά προαναφερόμενα στοιχεία του Πόστνικοφ για τήν κατανομή τής καλλιεργούμενης έκτασης, από 8 ντεσ. καλλιεργούμενη έκταση 0,48 ντεσ. θά πάνε για τό σπόρο· 3 ντεσ. για τίς ζωοτροφές (στήν ομάδα αυτή σε κάθε νοικοκυριό αναλογούν από 2 κι όχι 3 ζώα εργασίας)· 3,576 ντεσ. για τά προϊόντα διατροφής τής οικογένειας (ο αριθμός των μελών της είναι επίσης μικρότερος από τό μέσον όρο — περίπου $5\frac{1}{2}$ άτομα κι όχι $6\frac{1}{2}$), κι έτσι για τήν έμπορευματική έκταση θά απομείνει λιγότερο από 1 ντεσ. (0,944), που τό εισόδημά της ο συγγραφέας τό ύπολογίζει σε 30 ρούβλια. Τό σύνολο όμως των αναγκαίων χρηματικών εξόδων ενός αγρότη τής Ταυρίδας είναι πολύ μεγαλύτερο. Είναι πολύ πιό εύκολο, λέει ο συγγραφέας, να

συγκεντρώσει κανείς στοιχεία για τὰ χρηματικά έξοδα παρά για τούς προϋπολογισμούς, γιατί οί αγρότες κάνουν συχνά μόνοι τους ύπολογισμούς πάνω σ' αυτό τό θέμα. Σύμφωνα μ' αὐτούς τούς ύπολογισμούς φαίνεται ὅτι:

«Οί αγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας ύπολογίζουν ὅτι μιά οἰκογένεια μέ μέσο ἀριθμό μελῶν, δηλ. μιά οἰκογένεια πού ἀποτελεῖται ἀπό τόν ἀντρα-δουλευτή, τή γυναίκα του καί 4 παιδιά καί ἐφήβους, ἄν ἀσχολεῖται μέ τό νοικοκυριό τῆς διαθέτοντας δική τῆς γῆ, πχ. 20 ντεσιατίνες, χωρίς νά καταφεύγει σέ μίσθωση γῆς, χρειάζεται 200-250 ρούβλια τό χρόνο για τὰ ἀπαραίτητα χρηματικά έξοδα. Τό ποσό τῶν 150-180 ρουβλίων θεωρεῖται σάν τό ἐλάχιστο ὄριο τῶν χρημάτων πού πρέπει νά ξοδέψει μιά μικρή οἰκογένεια, κι αὐτό μέ τόν ὄρο ὅτι θά ἐπιβάλλει στόν ἑαυτό τῆς περιορισμούς σέ ὄλα. Ἐνα χρονιατικό εἰσόδημα κατώτερο ἀπ' αὐτό τό ποσό θεωρεῖται κάτι τό ἀδύνατο, γιατί ἕνας ἀγρότης πού μισθώνεται σάν ἐργάτης γῆς μαζί μέ τή γυναίκα του, ἔχοντας τροφίμα καί κατοικία, βγάζει σ' αὐτή τήν περιοχή 120 ρούβλια τό χρόνο καί δέν κάνει κανένα έξοδο για τή συντήρηση τῶν ζώων, τῶν ἐργαλείων κτλ. καί μπορεῖ νά παίρνει ἀκόμα κάτι τό „πρόσθετο“ ἀπό τή γῆ, πού ἐκμισθώνει στούς συγχωριανούς του» (σελ. 289). Ἐπειδή ἡ ὁμάδα πού ἐξετάζουμε εἶναι κάτω ἀπό τή μεσαία, ἄς πάρουμε τὰ ἐλάχιστα κι ὄχι τὰ μέσα χρηματικά έξοδα καί μάλιστα τόν κατώτατο ἀριθμό τοῦ minimum, δηλ. τὰ 150 ρούβλια, πού πρέπει νά βγοῦν μέ «μεροκάματα». Στήν περίπτωση αὐτοῦ τοῦ ύπολογισμοῦ ὁ ἀγρότης τῆς ὁμάδας πού ἐξετάζουμε βγάζει ἀπό τό νοικοκυριό του $(30 + 87,5 * =)$ 117,5 ρούβλια καί ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργασίας του 120 ρούβλια. Συνεπῶς, βλέπουμε πάλι ὅτι οί αγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας μποροῦν νά καλύψουν μέ τό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό τους μόνο λιγότερα ἀπό τὰ μισά τοῦ ἐλάχιστου ὄριου ἐξόδων τους**.

* $3\frac{1}{2}$ ντεσ. ἐπισιτιστικῆς ἔκτασης θά δόσουν ἀγαθὰ ἀξίας 25 ρουβλίων κατά ντεσιατίνα $(25 \times 3,5 = 87,5)$ — ὁ ύπολογισμός εἶναι τοῦ Πόστνικοφ, σελ. 272.

** Οί ύπολογισμοί τοῦ κ. Γιουζακόφ στή «Ρούσκαγια Μίσλ»¹² τευχος 9 τοῦ 1885 («Οί νόρμες τῆς λαϊκῆς γαιοχτησίας») ἐπιβεβαιώνουν πέρα για πέρα αὐτό τό συμπέρασμα. Ὁ κ. Γιουζακόφ ύπολογίζει ὅτι για τὰ κυβερνεῖα τῆς Ταυρίδας τό ἐπισιτιστικό, δηλ. τό κατώτερο ὄριο κλῆρου κατά νοικοκυριό, εἶναι 9 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης. Ὁ κ. Γιουζακόφ δμως βάζει στό λογαριασμό τοῦ κλῆρου μόνο τὰ σιτηρά πού ἀπαιτοῦνται για τή διατροφή καί τούς φόρους, ἔχοντας τή γνώμη ὅτι τὰ ὑπόλοιπα έξοδα καλύπτονται μέ μεροκάματα. Οί προϋπολογισμοί τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο ἀποδείχνουν ὅτι τὰ έξοδα τῆς δευτέρης κατηγορίας εἶναι πάνω ἀπό τό μισό

Ἔτσι ἡ ἐξέταση τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ σ' ὄλες τίς ὑποδιαίρεσεις τῆς κατώτερης ομάδας μᾶς ὁδηγεῖ στό ἀδιαφιλονίκητο συμπέρασμα, ὅτι ἂν καί ἡ πλειοψηφία τῶν ἀγροτῶν ἔχει μιά μικρή καλλιεργούμενη ἔκταση, ὥστόσο κύρια πηγή μέσων συντήρησης εἶναι γι' αὐτούς ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Ὅλοι οἱ ἀγρότες αὐτῆς τῆς ομάδας εἶναι περισσότερο μισθωτοὶ ἐργάτες παρά νοικοκυρεοὶ-γεωργοί.

Ὁ Πόστνικοφ δέν ἔθεσε αὐτό τό πρόβλημα τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς κατώτερης ομάδας καί δέ διασάφησε τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά μεροκάματα τους καί τό νοικοκυριό τους — κι αὐτό ἀποτελεῖ μιά μεγάλη ἔλλειψη τῆς ἐργασίας του. Γι' αὐτό τό λόγο, δέ μᾶς ξεκαθάρισε ὅσο χρειάζεται τό περίεργο ἀπό πρώτη ματιὰ φαινόμενο, ὅτι οἱ ἀγρότες τῆς κατώτερης ομάδας, ἐνῶ ἔχουν ἐξαιρετικά λίγη γῆ δική τους, τήν ἐγκαταλείπουν, τή δίνουν μέ νοίκι· γι' αὐτό τό λόγο δέ συνδέεται καθόλου ὁ γενικός χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ μέ τό σπουδαῖο γεγονός πῶς ἡ ποσότητα τῶν μέσων παραγωγῆς (δηλ. τῆς γῆς καί τῶν ζώων καί σὺνεργων) πού ἔχουν οἱ ἀγρότες τῆς κατώτερης ομάδας εἶναι σημαντικά κάτω ἀπό τό μέσον ὄρο. Ἐπειδή, ὅπως εἶδαμε, ἡ μέση ποσότητα μέσων παραγωγῆς ἐξασφαλίζει ἴσα-ἴσα μόνο τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀπαραίτητων ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας, τό γεγονός πού τονίσαμε παραπάνω, ὅτι δηλ. ὁ ὄγκος τῶν μέσων παραγωγῆς πού διαθέτουν οἱ φτωχοὶ ἀγρότες εἶναι πολύ πιό κάτω ἀπό τό μέσον ὄρο, τοὺς ὑποχρεώνει μέ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, γιά νά βροῦν ἀπασχόληση, νά ἀναζητοῦν ξένα μέσα παραγωγῆς, δηλ. νά πουλιοῦνται.

Περνοῦμε στή δεύτερη ομάδα, τή *μεσαία*, πού περιλαμβάνει ἐπίσης τά 40% τοῦ πληθυσμοῦ. Στήν ομάδα αὐτή ἀνήκουν οἱ

τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν ἐξόδων. Ἔτσι, στό κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ τά μέσα ἔξοδα μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας εἶναι 495,39 ρούβλια, ὑπολογίζοντα καί τά ἔξοδα σέ ἔιδος καί τά ἔξοδα σέ χρήμα. Ἀπό τό ποσό αὐτό 109,10 πᾶνε γιά τή συντήρηση τῶν ζώων [N. B. Ὁ Γιουζακόφ θεωρεῖ ὅτι ἡ συντήρηση τῶν ζώων γίνεται ἀπό τό θερισμένο χόρτο καί ἀπό τά βοηθητικά ἐδάφη κι ὄχι ἀπό τήν καλλιεργήσιμη γῆ], 135,80 γιά φυτικά εἶδη διατροφῆς καί γιά φόρους, καί 250,49 γιά τά ὑπόλοιπα ἔξοδα: ροῦχα, ἐργαλεῖα, νοίκι τῆς γῆς, διάφορα ἔξοδα γιά τό νοικοκυριό κ.ἄ. [24 προῦπολογισμοὶ στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ»]. — Στό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας ὁ μέσος ὄρος τῶν χρονιατικῶν ἐξόδων μιᾶς οἰκογένειας εἶναι 348,83 ρούβλια, ἀπ' αὐτά τά 156,03 πᾶνε γιά τά σιτηρά πού ἀπαιτοῦνται γιά τή διατροφή καί γιά τοὺς φόρους καί 192,80 γιά τά ὑπόλοιπα ἔξοδα. [Ὁ μέσος ὄρος ἀπό τοὺς 8 προῦπολογισμοὺς πού συγκέντρωσαν οἱ στατιστικοὶ τῆς Μόσχας, — I. c. (loco citato — στό ἀναφερόμενο μέρος, *Ἡ Σύνετ.*)].

νοικοκυρέοι μέ καλλιεργούμενη έκταση από 10 ως 25 ντεσ. κατά νοικοκυριό. 'Ο όρος «μεσαία» ταιριάζει απόλυτα σ' αυτή τήν ομάδα, μέ τήν επιφύλαξη όμως ότι τά μέσα παραγωγής της είναι κάπως (λιγάκι) κάτω από τό μέσον όρο: καλλιεργούμενη έκταση κατά νοικοκυριό είναι 16,4 ντεσ., μέ μέσον όρο γιά δλους τούς άγρότες 17 ντεσ. Ζωά 7,3 κεφάλια κατά νοικοκυριό, μέ μέσον όρο 7,6 κεφάλια (ζωά έργασίας 3,2 μέ μέσον όρο 3,1). Όλη ή καλλιεργήσιμη γή κατά νοικοκυριό είναι 17-18 ντεσ. (κλήρος, άγορασμένη και μισθωμένη γή), μέ μέσον όρο 20-21 ντεσ. κατά νομούς. 'Η σύγκριση του άριθμου των ντεσιατινων καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό μέ τό μέσον όρο, πού έδοσε ο Πόστνικοφ, δείχνει ότι στην περίπτωση αυτής τής ομάδας τό νοικοκυριό σέ δική της γή μόλις τής εξασφαλίζει τόσα, όσα τής χρειάζονται γιά τή διατροφή της.

Κρίνοντας από όλα αυτά τά στοιχεία θά μπορούσε ίσως νά σκεφτεί κανείς, πώς τό νοικοκυριό των άγροτών αυτής τής ομάδας είναι από τά πιό σταθερά: ο άγρότης καλύπτει μ' αυτό όλα τά έξοδά του· δέ δουλεύει γιά νά παίρνει εισόδημα, αλλά μόνο γιά νά ίκανοποιεί τίς πρώτες ανάγκες του. Στην πραγματικότητα όμως βλέπουμε ακριβώς τό αντίθετο: τό νοικοκυριό των άγροτών αυτής τής ομάδας δέν είναι καθόλου, μά καθόλου σταθερό.

Πρωτ' άπ' όλα διαπιστώνουμε πώς ο μέσος όρος καλλιεργούμενης έκτασης πού έπαρκει γι' αυτή τήν ομάδα είναι 16 ντεσιατινες. Συνεπώς, οί νοικοκυρέοι πού έχουν από 10 ως 16 ντεσ. καλλιεργούμενη έκταση δέν καλύπτουν μέ τή γεωργία όλα τά έξοδά τους και είναι κι αυτοί αναγκασμένοι νά καταφεύγουν σέ μεροκάματα. 'Από τόν κατά προσέγγιση ύπολογισμό του Πόστνικοφ, πού δόσαμε παραπάνω, βλέπουμε πώς ή ομάδα αυτή παίρνει μέ μίσθωση 2846 εργάτες και στέλνει έξω γιά νά μισθωθούν 3389, δηλ. 543 περισσότερους. Συνεπώς, περίπου τά μισά νοικοκυριά αυτής τής ομάδας δέν είναι πέρα γιά πέρα εξασφαλισμένα.

Σέ συνέχεια, στην ομάδα αυτή αναλογούν κατά νοικοκυριό 3,2 ζωά έργασίας, ενώ τά αναγκαία ζωά έλξης πού χρειάζονται, όπως είδαμε παραπάνω, είναι 4 κεφάλια. Συνεπώς, μία σημαντική μερίδα των νοικοκυρέων αυτής τής ομάδας δέν μπορεί μέ τά δικά της ζωά νά τά βγάλει πέρα στην καλλιέργεια του έδάφους κι αναγκάζεται νά καταφεύγει στην κολληγιά. Σ' αυτή τήν ομάδα ο άριθμός εκείνων πού καταφεύγουν στην κολληγιά δέν είναι επίσης μικρότερος από τό 1/2: αυτό μπορούμε νά τό υποθέσουμε, γιατί ο συνολικός άριθμός των νοικοκυριών πού διαθέτουν τά αναγ-

καία ζῶα ἔλξης εἶναι περίπου 40%, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 20% συμπληρώνουν τὴν εὐπορὴ ἀνώτερη ὁμάδα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα 20% ἀναλογοῦν στὴ μεσαία, καὶ ἔτσι ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὸ $\frac{1}{2}$ τῆς μεσαίας ὁμάδας δέ διαθέτει τὰ ἀναγκαῖα ζῶα ἔλξης. Ὁ Πόστ-

Ἄπ' τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ καλλιεργούμενων

	Συνολικά στὴν ὁμάδα μὲ καλλιεργούμενη ἔκταση 10 - 25 ντεσιατίνες		μὲ δικά τους ζῶα	
	νοικοκυριά	ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης	νοικοκυριά	ντεσιατίνες
N. Μελιτόπολης	13 789	226 389,21	4 218	79 726,55
» Δνείπερου	8 234	137 343,75	4 029	71 125,2

Ἔτσι, καὶ στοὺς δύο νομοὺς τὰ λιγότερα νοικοκυριά τῆς μεσαίας ὁμάδας καλλιεργοῦν τὴ γῆ μὲ δικά τους ζῶα: στὸ νομὸ Μελιτόπολης λιγότερα ἀπὸ τὸ $\frac{1}{3}$ τῶν νοικοκυριῶν· στὸ νομὸ Δνείπερου λιγότερα ἀπὸ τὸ $\frac{1}{2}$. Συνεπῶς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγροτῶν πού ὀργάνουν μὲ συνέταιρο, ἀριθμὸς πού τὸν πήραμε παραπάνω καὶ γιὰ τοὺς 3 νομοὺς ($\frac{1}{2}$), εἶναι μᾶλλον πολὺ πιο μικρὸς καὶ καθόλου παραφουσκωμένος. Βέβαια, ἡ ἀδυναμία νὰ καλλιεργεῖ τὴ γῆ μὲ δικά του ζῶα χαρακτηρίζει κιόλας ἀρκετὰ τὴν ἀστάθεια τοῦ νοικοκυριοῦ, γιὰ νὰ δείξουμε ὅμως πιο παραστατικά αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, θὰ παραθέσουμε τὴν περιγραφὴ τοῦ ὀργώματος μὲ συνέταιρο πού μᾶς δίνει ὁ Πόστνικοφ. Δυστυχῶς ὁ Πόστνικοφ δίνει πολὺ λίγη προσοχὴ σ' αὐτὸ τὸ φαινόμενο, πού εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον τόσο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν τῶν ἀγροτῶν.

«Γιὰ τοὺς νοικοκυρέους πού ἔχουν τὰ ζῶα κολληγιά — λέει ὁ Πόστνικοφ — ὁ μέσος ὄρος τῆς ἔκτασης πού ὀργάνουν εἶναι μικρότερος [παρὰ στοὺς ἀγρότες πού δουλεύουν μὲ δικά τους ζῶα] σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τῆς μηχανικῆς πού λέει ὅτι 3 ἄλογα ζεμένα μαζί δέν τραβοῦν 3 φορές παραπάνω ἀπ' ὅ,τι ἓνα ἄλογο. Οἱ ἀγρότες πού ὀργάνουν μὲ κολληγιά μπορεῖ νὰ κατοικοῦν σὲ διάφορες ἄκρες τοῦ χωριοῦ (κάνουν κολληγιά κυρίως συγγενεῖς), ἔπειτα ὁ ἀριθμὸς τῶν χωραφιῶν δύο νοικοκυρέων (κάνουν κολληγιά ἀκόμα καὶ 3 νοικοκυρέοι) εἶναι δύο φορές μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι τοῦ ἑνός. Ὅλα αὐτὰ αὐξάνουν τὰ ἔξοδα γιὰ τίς μετακινήσεις. [Στὴ σημείωση: «Κατὰ τὴ διανομὴ τῆς γῆς κάθε νοικοκυριὸ παίρνει ἓνα συμπαγῆ κλῆρο σὲ ὀρισμένο μέρος ἀνάλογα

νικοφ δέν δίνει τόν ακριβή αριθμό τών αγροτῶν τῆς ομάδας αὐτῆς, πού κλείνουν κολληγιά. Προσφεύγοντας στίς συλλογές στατιστικῆς τών ζέμιστρο, βρίσκουμε τά παρακάτω στοιχεία (γιά δύο νομούς)*.

ντεσιατίων ὀργάνων:

μέ κολληγιά		μέ μίσθωση		μέ ἄλλον τρόπο	
νοικοκυριά	ντεσιατίνας	νοικοκυριά	ντεσιατίνας	νοικοκυριά	ντεσιατίνας
9 201	141 483,26	321	4 405,8	49	773,3
3 835	61 159,05	320	4 352,5	50	707,25

μέ τόν ἀριθμό τών ἀτόμων πού ἔχει, καί γι'αυτό ὅσοι ἔχουν λίγα ἄτομα ἔχουν καί μικρότερο κλῆρο. Στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας οἱ ὄροι τῆς κολληγιάς εἶναι πολύ διαφορετικοί. Ὁ συνέταιρος πού ἔχει μποῦκερ ὀργώνει μιά ντεσιατίνα παραπάνω, ὁ ἕνας, λογουχάρη, ὀργώνει 10 καί ὁ ἄλλος 11 ντεσ., ἢ ἐκεῖνος πού δέν ἔχει μποῦκερ ἐπιβαρύνεται μέ ὄλα τά ἔξοδα τῆς ἐπισκευῆς του τόν καιρό τῆς δουλιᾶς. Τό ἴδιο γίνεται ὅταν δέν εἶναι ἴσος ὁ ἀριθμός τών ζῶων τῶν συνεταίρων: ὁ ἕνας ὀργώνει μιά μέρα παραπάνω κτλ. Στό χωριό Κάμενκα ὁ κάτοχος τοῦ μποῦκερ παίρνει σέ χρῆμα ἀπό 3 ὡς 6 ρούβλια γιά τήν περίοδο τῆς ἀνοιξῆς. Γενικά, εἶναι πολύ συχνές οἱ ἀσυμφωνίες ἀνάμεσα στούς ἀγρότες πού ἔχουν κολληγιά.]] Ὡσπου νά ἐπέλθει συμφωνία, χάνεται ἐπίσης ὀρισμένος χρόνος, καί τυχαίνει νά χαλάσει ἡ συμφωνία πρὶν τελειώσουν οἱ δουλιές. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐκεῖνοι πού ἔχουν κολληγιά δέν ἔχουν ἀρκετά ἄλογα γιά τό σβάρνισμα, καί τότε ξεφεύουν ἀπό τό μποῦκερ: ἄλλα ἄλογα πηγαίνουν γιά νερό, κι ἄλλα σβαρνίζουν. Στό χωριό Γιουζκούι μοῦ εἶπαν, ὅτι πολλές φορές οἱ συνέταιροι δέν ὀργώνουν μέ τό μποῦκερ πάνω ἀπό 1 ντεσ. τήν ἡμέρα, δηλ. ὀργώνουν δύο φορές λιγότερο ἀπό τό κανονικό» (σελ. 233).

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Μελιτόπολης» (Παράρτημα στόν I τόμο τῆς Συλλογῆς γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας). Συμπερόπολη 1885. Σελ. Β. 195. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Δνείπερου» (τόμ. II τῆς Συλλογῆς γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας). Συμπερόπολη 1886. Σελ. Β. 123.

Στήν ανεπάρκεια τῶν ζώων ἐργασίας πρέπει νά προσθέσουμε καί τό μικρό ἀριθμό τῶν ἐργαλείων. Ἀπό τόν πίνακα πού δόσαμε παραπάνω γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργαλείων, πού ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό στίς διάφορες ομάδες, φαίνεται ὅτι σέ ὄλους τούς νομούς στή μεσαία ομάδα ἀναλογεῖ ὄχι λιγότερο ἀπό 1 ἐργαλεῖο ὀργώματος κατά νοικοκυριό. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ κατανομή τῶν ἐργαλείων, ἀκόμα καί μέσα στά πλαίσια τῆς ομάδας, δέ διακρίνεται γιά τήν ἰσομετρία της. Δυστυχῶς ὁ Πόστνικοφ δέ δίνει στοιχεῖα γι' αὐτό τό πράγμα, κι ἔτσι θά ὑποχρεωθοῦμε νά προσφύγουμε στίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο. Στό νομό Δνείπερου ἀπό τά 8227 νοικοκυριά τά 1808 δέν ἔχουν καθόλου ἐργαλεῖα ὀργώματος· στό νομό Μελιτόπολης ἀπό τά 13 789 τά 2954· στό νομό Δνείπερου τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ἐργαλεῖα ὀργώματος εἶναι 21,9%· στό νομό Μελιτόπολης τά 21,4%. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ νοικοκυρεοὶ πού δέν ἔχουν ἐργαλεῖα ὀργώματος πλησιάζουν, ὅσον ἀφορᾷ τήν οἰκονομική τους κατάσταση, τήν κατώτερη ομάδα, ἐνῶ οἱ νοικοκυρεοὶ πού ἔχουν πάνω ἀπό ἓνα ἐργαλεῖο ὀργώματος κατά νοικοκυριό πλησιάζουν τήν ἀνώτερη. Ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυρέων πού δέν ἔχουν ἀλέτρια εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερος: 32,5% στό νομό Δνείπερου καί 65,5% στό νομό Μελιτόπολης. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τίς μηχανές γιά τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν (πού ἔχουν πολύ μεγάλη σημασία γιά τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη τῆς νότιας Ρωσίας, ἐπειδή ὑπάρχει ἔλλειψη ἐργατῶν γιά τή συγκομιδή μέ τό χέρι καί τά χωράφια βρίσκονται σέ μακρινές ἀποστάσεις¹³, πράγμα πού κάνει ὥστε ἡ μεταφορά τῶν σιτηρῶν νά παρατείνεται ὀλάκερους μῆνες), οἱ νοικοκυρεοὶ αὐτῆς τῆς ομάδας ἔχουν μιά ἐντελῶς ἀσήμαντη ποσότητα τέτιων μηχανῶν: στό νομό Δνείπερου σ' ὅλη τήν ομάδα ἀναλογοῦν 20 χορτοθεριστικές καί θεριστικές μηχανές (1 σέ 400 νοικοκυριά)· στό νομό Μελιτόπολης 178 ½ (1 σέ 700 νοικοκυριά).

Ὁ Πόστνικοφ περιγράφει ὡς ἐξῆς τό γενικό σύστημα νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν αὐτῆς τῆς ομάδας:

«Οἱ νοικοκυρεοὶ πού ἔχουν λιγότερα ἀπό 4 κεφάλια ζῶα ἐργασίας κάνουν ὑποχρεωτικά κολληγιά γιά τό ὄργωμα τῶν χωραφιῶν καί γιά τή σπορά. Οἱ νοικοκυρεοὶ αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔχουν εἴτε 2 εἴτε 1 δουλευτή κατά νοικοκυριό. Ἡ σχετική ἱκανότητα ἐργασίας αὐτῶν τῶν νοικοκυρέων ἐλαττώνεται λόγω τῆς μικρότερης ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ, τῆς κολληγιάς καί τῶν πιά πενιχρῶν ἐργαλείων. Ἐκεῖνοι πού ἔχουν συνάψει κολληγιά ὀργώνουν τίς περισσότερες φορές μ' ἓνα μικρό μπουκερ μέ τρία ὑνιά,

πού δουλεύει πιά άργά. Στίς περιπτώσεις πού οί νοικοκυρέοι αúτοί θερίζουν τά σιτηρά τους μέ μηχανή, πού τή νοικιάζουν άπό τό γείτονα, τήν παίρνουν μόνο τότε, όταν ό γείτονας έχει θερίσει πιά τά σιτηρά του. *Όταν ή συγκομιδή γίνεται μέ τό χέρι παρατείνεται πιά πολύ, σέ όρισμένες περιπτώσεις άπαιτείται νά μισθωθοúν μεροκαματιάρηδες εργάτες καί στοιχίζει άκριβότερα. Οί νοικοκυρέοι πού δουλεύουν μόνοι τους, αναγκάζονται νά διακόψουν τή δουλιά τους σέ κάθε έκτακτη δουλιά του σπιτιού ή σέ κάθε έκτέλεση τών κοινωνικών τους ύποχρεώσεων. *Αν ένας νοικοκύρης πού δουλεύει μόνος του πάει γιά γεωργικές δουλιές σέ μακρινό χωράφι, όπου οί άγρότες μένουν πολλές φορές δλόκληρη βδομάδα τελειώνοντας μιά καί καλή τή σπορά καί τό δργωμα, πρέπει νά ξαναγυρίζει πιά συχνά στό σπίτι του στό χωριό γιά νά δει τήν οίκογένειά του πού έμεινε εκεί» (σελ. 278). Αúτοί οί νοικοκυρέοι πού δουλεύουν μόνοι τους (καί πού στό νοικοκυριό τους ύπάρχει μόνο ένα εργαζόμενο μέλος) άποτελοúν τήν πλειοψηφία στήν ομάδα πού έξετάζουμε, όπως φαίνεται άπό τόν παρακάτω πίνακα πού παραθέτει ό Πόστινικοφ πού άναφέρεται στίς διάφορες ομάδες άγροτών καί στους τρεις νομούς του κυβερνείου τής Ταυρίδας καί πού δείχνει πόσα εργαζόμενα μέλη έχουν οί οίκογένειες (σελ. 143).

Σέ 100 νοικοκυριά άναλογοúν

	Χωρίς εργαζόμενο άνδρικό φύλο	μέ 1 εργαζόμενο	μέ 2 εργαζόμενους	μέ 3 εργαζόμενους καί πάνω
Σέ όσους δέν καλλιεργοúν	19	67	11	3
» » καλλιεργοúν ως 5 ντ.	9	77,6	11,7	1,7
» » » 5-10 »	4,2	74,8	17,7	3,3
» » » 10-25 »	1,7	59	29	10,3
» » » 25-50 »	1,2	40	35,7	23,1
» » » πάνω άπό 50 »	0,9	25	34,3	39,8
Σύνολο	4,3	60,6	24,6	10,5

Από τόν πίνακα αúτόν φαίνεται ότι στή μεσαία ομάδα τά ³/₅ τών οίκογενειών έχουν άπό 1 εργαζόμενο ή δέν έχουν καθόλου εργαζόμενο.

* Ό Πόστινικοφ, γιά νά ύποστηρίξει τή θέση του πώς οί οίκογενειάρχες νοικοκυρέοι (δηλ. μέ πολλούς εργαζόμενους) έχουν σημαντικά πλεονεχτήματα στό νοικοκυριό τους σέ σύγκριση μέ τους νοικοκυρέους πού δουλεύουν μόνοι τους, επικαλεείται τό γνωστό βιβλίο του Τριρόγκοφ: «Η κοινότητα καί ό κεφαλικός φόρος».

Γιά νά δείξουμε παραστατικά τή σχέση τῆς μεσαίας ομάδας πρὸς τὴν ἀνώτερη καὶ γενικά τὴ σταθερότητα τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς, θά παραθέσουμε ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ νομὸ Δνειπερου τὰ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τὴν κατανομὴ

Ὅμαδες ἀγροτῶν	Ποσοτικὴ σχέση σέ % τῶν νοικοκυριῶν	Γῆ τῶν κλήρων		Ἀγορασμένη γῆ	
		ντεσιτινές	%	ντεσιτινές	%
Φτωχὴ ομάδα	39,9	56 444,95	25,5	2 003,25	6
Μεσαία	41,7	102 793,7	46,5	5 376	16
Εὐπορη	18,4	61 844,25	28	26 530,75	78
<i>Σύνολο</i>	100	221 082,9	100	33 910	100

Ἀπὸ τὸν πίνακα αὐτὸν φαίνεται, ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκταση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τῶν κλήρων, ἡ μεσαία ομάδα ἦταν πιὸ μπροστὰ ἀπ' ὅλες: εἶχε στὰ χέρια τῆς τὰ 46,5% τῆς γῆς. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν κλήρων ἀνάγκασε τοὺς ἀγρότες νά καταφύγουν σὲ μίσθωση γῆς καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἐκτάσεις πού χρησιμοποίησαν οἱ ἀγρότες αὐξήθηκαν συνολικά πάνω ἀπὸ μιάμιση φορά. Οἱ ἐκτάσεις τῆς μεσαίας ομάδας αὐξήθηκαν ἐπίσης ἀπόλυτα, ὅμως ἐλαττώθηκαν *σχετικά*: ἀπόμειναν στὴ μεσαία ομάδα μόνο τὰ 41,2% τῶν συνολικῶν ἐκτάσεων καὶ τὰ 43% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης: τὴν πρώτη θέση τὴν κατέλαβε ἡ ἀνώτερη ομάδα. Συνεπῶς, ὄχι μόνο ἡ κατώτερη ομάδα, μὰ καὶ ἡ μεσαία αἰσθάνεται ἄμεσα τὴν πίεση ἀπὸ τὴν ἀνώτερη, πού τοὺς ἀποσπᾷ ἐκτάσεις γῆς.

Ὅλα ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω μᾶς δίνουν τὸ δικαίωμα νά χαρακτηρίσουμε τὴν οικονομικὴ κατάσταση τῆς μεσαίας ομάδας ὡς ἐξῆς: Στὴν ομάδα αὐτὴ ἀνήκουν οἱ νοικοκυρεοὶ-γεωργοὶ πού ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸ εἰσόδημα πού παίρνουν ἀπὸ τὴ δική τους καλλιεργούμενη ἔκταση, πού εἶναι σχεδὸν ἴση μὲ τὴ μέση καλλιεργούμενη ἔκταση τῆς ντόπιας ἀγροτιᾶς (ἢ λίγο μικρότερη) καὶ πού καλύπτει μόλις τὶς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἀνεπάρκεια ὅμως τῶν ζώων καὶ τῶν ἐργαλείων καὶ ἡ ἀνισόμετρη κατανομὴ τους κάνουν τὸ νοικοκυριό τῶν ἀγρο-

ανάμεσα στις ομάδες όλης της έκτασης της γης που βρίσκεται στη διάθεση των αγροτών και ειδικά της καλλιεργούμενης έκτασης*. Έτσι έχουμε τον πιο κάτω πίνακα:

Μισθωμένη γη		Έκμισθωμένη γη	Όλη η γη που έχει σε χρήση της ή ομάδα		Καλλιεργούμενη έκταση	
ντεσιατίνες	%		ντεσιατίνες	%	ντεσιατίνες	%
7 838,75	6	21 551,25	44 735,7	12,4	38 439,25	11
48 397,75	35	8 311	148 256,45	41,2	137 343,75	43
81 645,95	59	3 039,25	166 981,7	46,4	150 614,45	46
137 882,45	100	32 901,5	359 973,85	100	326 397,45	100

των αυτής της ομάδας άσταθές, σαθρό, ιδιαίτερα λόγω της απειλητικής τάσης της άνωτερης ομάδας να έκτοπίσει την κατώτερη και τή μεσαία.

Περνάμε τώρα στην τελευταία, την άνωτερη ομάδα, που περιλαμβάνει την εύπορη αγροτιά. Στους νομούς του κυβερνείου της Ταυρίδας στην ομάδα αυτή ανήκει τό $\frac{1}{5}$ του πληθυσμού μέ καλλιεργούμενη έκταση πάνω από 25 ντεσ. κατά νοικοκυριό. Κατά πόσο ή ομάδα αυτή είναι πραγματικά πιο πλούσια από τις άλλες και σε ζώα έργασίας και σε έργαλεία και σε κλήρους και σε άλλη γη, γι' αυτό τό πράγμα δόθηκαν αρκετά στοιχεία παραπάνω. Για νά δείξουμε κατά πόσο άκριβώς οι αγρότες αυτής της ομάδας είναι πιο εύποροι από τους μεσαίους αγρότες, θά παραθέσουμε άκόμα μόνο τά στοιχεία που άφορουν την καλλιεργούμενη έκταση: στό νομό Δνείπερου στην εύπορη ομάδα αναλογον 41,3 ντεσ. καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό, ενώ κατά μέσον όρο σ' όλο τό νομό αναλογον 17,8 ντεσ., δηλ. λιγότερες από δύο φορές και κάτι. Γενικά αυτή ή πλευρά του ζητήματος,

* Τά στοιχεία άφορουν όλο τό νομό Δνείπερου, μαζί και τά χωριά που δέν ανήκουν σε επαρχίες.— Τά στοιχεία της στήλης «όλη ή γη που έχει σε χρήση της ή ομάδα» τά ύπολόγισα εγώ: πρόσθεσα την έκταση της γης των κλήρων, τή μισθωμένη και τήν αγορασμένη γη, κι άφαίρεσα τή γη που έκμισθώθηκε.— Πήρα τό νομό Δνείπερου γιατί κατοικείται σχεδόν έξολοκλήρου από ρώσους.

δηλ. τό ότι οί άγρότες πού καλλιεργοῦν μεγάλη έκταση εἶναι καί οί πió εὔποροι, ἔχει ξεκαθαριστεί αρκετά πλατιά από τόν Πόστνικοφ, πού όμως δέν πρόσεξε σχεδόν καθόλου ἕνα ἄλλο, πολύ πió σπουδαίο ζήτημα: τί σημασία ἔχει τό νοικοκυριό αὐτῆς τῆς ομάδας μέσα στή συνολική άγροτική παραγωγή τῆς περιφέρειας καί τί στοιχίζει (για τίς ἄλλες ομάδες) ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀνώτερης ομάδας.

Γεγονός εἶναι, ότι από ἀριθμητική ἄποψη ἡ ομάδα αὐτή εἶναι πολύ μικρή: στήν πió εὔπορη περιοχή τοῦ νότου, στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας, ἡ ομάδα αὐτή ἀποτελεῖ μόνο τά 20% τοῦ πληθυσμοῦ. Γιαυτό θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς πώς ἡ ομάδα αὐτή δέν ἔχει μεγάλη σημασία στήν οἰκονομία ὅλης τῆς περιοχῆς*. Στήν πραγματικότητα όμως βλέπουμε ἀκριβώς τό ἀντίθετο: στή συνολική παραγωγή άγροτικῶν προϊόντων ἡ εὔπορη αὐτή μειοψηφία παίζει κυρίαρχο ρόλο. Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, ἀπ' ὅλη τήν καλλιεργούμενη έκταση πού ἀνέρχεται σέ 1 439 267 ντεσ., στά χέρια τῆς εὔπορης άγροτιᾶς βρίσκονται 724 678 ντεσ., δηλ. πάνω από τίς μισές. Ἐννοεῖται ότι οί ἀριθμοί αὐτοί κάθε ἄλλο παρά ἐκφράζουν μέ ἀκρίβεια τόν κυρίαρχο ρόλο τῆς ἀνώτερης ομάδας, γιατί οί σοδιές τῶν εὔπορων άγροτῶν εἶναι πολύ ἀνώτερες ἀπό τίς σοδιές τῶν φτωχῶν καί τῶν μεσαίων, πού, σύμφωνα μέ τόν προαναφερόμενο χαρακτηρισμό τοῦ Πόστνικοφ, δέ διεξάγουν σωστά τό νοικοκυριό τους.

Ἔτσι παράγουν σιτηρά κυρίως οί άγρότες τῆς ἀνώτερης ομάδας, καί γιαυτό (πράγμα πού ἔχει πολύ σπουδαία σημασία καί άγνοεῖται πολύ συχνά) οί κάθε λογῆς χαρακτηρισμοί τῆς άγροτικῆς οἰκονομίας, οί κρίσεις για τίς άγροτεχνικές βελτιώσεις κτλ. ἀφοροῦν κυρίως καί προπάντων (κάποτε μάλιστα ἀποκλειστικά) τήν εὐκατάστατη μειοψηφία. Ἄς πάρουμε λχ. τά στοιχεῖα για τή διάδοση τελειοποιημένων ἐργαλείων.

Ἐπί τούτο Πόστνικοφ δίνει τίς παρακάτω πληροφορίες για τά ἐργαλεῖα τοῦ άγρότη τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας:

«Τά ἐργαλεῖα τῶν άγροτῶν, ἐκτός ἀπό μικρές ἐξαιρέσεις, εἶναι τά ἴδια μέ τά ἐργαλεῖα τῶν γερμανῶν ἐποίκων, ἔχουν όμως λιγότερη ποικιλία καί ἐνμέρει εἶναι χειρότερης ποιότητας καί γιαυτό εἶναι πió φτηνά. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό νοτιοδυτικό, ἀραιά καί λίγο κατοικημένο τμήμα τοῦ νομοῦ Δνείπερου, πού

* Σ' αὐτό τό λάθος πέφτει ὁ κ. Σλονίμσκι, πού σέ ἀρθρο του για τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ λέει: «Ἡ εὔπορη ομάδα τῶν άγροτῶν χάνεται μέσα στή μάζα τῆς φτωχολογιᾶς καί σέ ὀρισμένα μέρη σάν νά λείπει ὁλότελα» («Βέστνικ Εὐρώπη»¹⁴, 1893, τεῦχος 3, σελ. 307).

γιά τήν ώρα διατηρεῖ τά πρωτόγονα μικρορωσικά ἐργαλεῖα μέ τό βαρύ ξύλινο ἀλέτρι καθώς καί τό ξύλινο ἀλέτρι μέ σιδερένια δόντια. Στήν ὑπόλοιπη περιοχή τῶν νομῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας οἱ ἀγρότες χρησιμοποιοῦν παντοῦ βελτιωμένα, σιδερένια ἀλέτρια. Παράλληλα μέ τό σιδερένιο ἀλέτρι στήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους κατέχει πρώτη θέση καί τό μπουκερ, πού μάλιστα σέ πολλές περιπτώσεις εἶναι τό μοναδικό ἐργαλεῖο ὀργώματος πού ἔχουν οἱ ἀγρότες. Πιό συχνά ὅμως τό μπουκερ χρησιμοποιεῖται παράλληλα μέ τό σιδερένιο ἀλέτρι. . . Γιά τό σβάρνισμα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ ξύλινες σβάρνες μέ σιδερένια δόντια δυό εἰδῶν: σβάρνες γιά δυό ἄλογα πού πιάνουν μιά λουρίδα πλάτους 10 πόδια* καί σβάρνες γιά ἓνα ἄλογο μέ πλάτος περίπου ἓνα σάζεν**...Μπουκερ ὑπάρχουν τριῶν εἰδῶν: μέ τρία, τέσσερα καί πέντε ὕνιά...Πολλές φορές μπροστά ἀπ' τό μπουκερ δένουν μιά μικρή σπαρτική μηχανή πού συνδέεται καί λειτουργεῖ μαζί μέ τή ρόδα τοῦ μπουκερ. Ἡ σπαρτική αὐτή μηχανή ρίχνει τό σπόρο πού ταυτόχρονα σκεπάζεται μέ τό μπουκερ. Ἀπό τά ὑπόλοιπα ἐργαλεῖα καλλιέργειας τοῦ ἐδάφους συναντᾶ κανεῖς στούς ἀγρότες, ἂν καί ὄχι συχνά, ἓναν ξύλινο κύλινδρο πού χρησιμεύει γιά τό κυλίνδρισμα τῶν χωραφιῶν μετά τή σπορά. Οἱ θεριστικές μηχανές διαδόθηκαν ἀνάμεσα στούς ἀγρότες κυρίως τήν τελευταία δεκαετία. Στά εὐπορα χωριά, κατά τά λεγόμενα τῶν ἀγροτῶν, τά μισά σχεδόν νοικοκυριά ἔχουν θεριστικές μηχανές. . . Χορτοκοπτικές μηχανές συναντᾶ κανεῖς στούς ἀγρότες πολύ πιό σπάνια ἀπ' ὅ,τι θεριστικές. . . Ἐπίσης εἶναι λίγο διαδομένες στούς ἀγρότες οἱ χορτοσυλλεκτικές μηχανές μέ ἄλογα καί οἱ ἄλωνιστικές μηχανές. Μηχανές γιά τό λίχνισμα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ. . . Γιά τίς μεταφορές χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικά γερμανικές σοῦστες καί μακριά κᾶρα πού κατασκευάζονται τώρα σέ πολλά ρωσικά χωριά. . . Γιά τό ἄλώνισμα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ πέτρινοι ὀδοντωτοί κύλινδροι μέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο μήκος» (σελ. 213-215).

Γιά νά δοῦμε πῶς κατανέμονται αὐτά τά ἐργαλεῖα, θά χρειαστεῖ νά καταφύγουμε στίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστρο, ἂν καί δέ δίνουν πλήρη στοιχεῖα κι αὐτές: οἱ στατιστικοί τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας κατέγραψαν μόνο τά ἄροτρα καί τά μπουκερ, τίς θεριστικές, χορτοκοπτικές μηχανές καί τά μεταφορικά μέσα (δηλ. τίς σοῦστες καί τά μακριά κᾶρα). Συνοψίζοντας τά στοιχεῖα γιά τούς νομούς Μελιτόπολης καί Δνεΐ-

* — 3,05 μ. Σημ. μετ.

** — 2,13 μ. Σημ. μετ.

περου, βλέπουμε πώς στά χέρια τής ανώτερης ομάδας βρίσκονται: από τό συνολικό αριθμό τών άρότρων καί τών καλλιεργητικών μηχανών (46 522) 19 987 άροτρα καί μηχανές, δηλ. τά 42,9%: από τίς 59 478 σοδστες οί 23 747, δηλ. τά 39,9%: τέλος, από τίς 3061 θεριστικές καί χορτοκοπτικές μηχανές οί 2841, δηλ. τά 92,8%.

Παραπάνω παραθέσαμε στοιχεία πού δείχνουν πώς ή παραγωγικότητα τής έργασίας στίς ανώτερες ομάδες τής άγροτιάς είναι σημαντικά ανώτερη άπ' ό,τι στίς κατώτερες καί στίς μεσαίες. Άς δοθμε τώρα, ποιές είναι οί τεχνικές ιδιομορφίες πού άποτελοϋν τήν αίτία αύτης τής ιδιομορφίας του νοικοκυριου τών μεγάλων καλλιεργητών.

«Η έκταση τής γαιοχτησίας καί τής χρήσης γής από τούς άγρότες — λέει ό Πρόστικοςφ — καθορίζει σέ σημαντικό βαθμό καί τό σύστημα καί τό χαρακτήρα τής γεωργίας. Δυστυχώς ώς τά σήμερα ή άλληλοεξάρτηση αύτή πολύ λίγο έχει μελετηθεί στή χώρα μας από τούς έρευνητές τής άγροτικής οίκονομίας, πού συχνά φαντάζονται ότι ή άγροτική οίκονομία είναι ακόμα όμοιογενής σ' όλα τά στρώματα του άγροτικού πληθυσμου. Άφήνοντας καταμέρος τό σύστημα γεωργίας, θά προσπαθήσω νά συνοψίσω σέ συντομία αύτές τίς ιδιομορφίες σ' ό,τι άφορά τήν τεχνική κάθε νοικοκυριου τών διάφορων ομάδων άγροτών, όσο μόρεσα νά τό ξεκαθαρίσω στά ταξίδια μου στους νομούς του κυβερνείου τής Ταυρίδας.

Οί νοικοκυρέοι, πού δουλεύουν μέ δικά τους ζώα καί πού τά φέρνουν βόλτα χωρίς νά ζεύουν τά ζώα τους μέ τά ζώα άλλων, διατηροϋν στό νοικοκυριό τους 4-5-6 καί περισσότερα ζώα έργασίας*, καί ή οίκονομική τους κατάσταση παρουσιάζει παράλληλα πολλές ποικιλομορφίες. Τό μπουκερ μέ τέσσερα ύνιά πρέπει νά τό τραβοϋν 4 ζώα, ένώ για τό μπουκερ μέ πέντε ύνιά χρειάζονται 5 ζώα. Μετά τό όργωμα ακολουθεί τό σβάρνισμα, κι αν ό νοικοκύρης δέν έχει ακόμα ένα άλλογο δέν μπορεί νά σβάρνισει τό χωράφι του καταπόδι μέ τό όργωμα, αλλά στό τέλος του όργώματος, δηλ. είναι ύποχρεωμένος νά σκεπάσει τό σπόρο μέ χώμα κάπως πιο ξερό, πράγμα πού άποτελεί δυσμενή όρο για τό φύτρωμά του. Άν τό όργωμα γίνεται σέ μακρινή άπόσταση από τό χωριό καί χρειάζεται νά μεταφέρονται νερό καί ζωοτροφές, ή έλλειψη ενός ακόμα άλλογου διακόπτει επίσης τή δουλιά.

* Οί άγρότες τής ευπορης ομάδας έχουν 6-10 ζώα έργασίας κατά νοικοκυριό (βλ. παραπάνω).

Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, αν ο αγρότης δέν έχει τόν αναγκαίο αριθμό ζώων εργασίας, προκαλείται απώλεια χρόνου καί καθυστέρηση τής σποράς. "Όταν υπάρχουν περισσότερα ζώα εργασίας καί ή δουλιά γίνεται μέ μπουκερ μέ πολλά όνιά, οί αγρότες κάνουν τή σπορά τους πίο γρήγορα, έπωφελούνται καλύτερα από τόν εύνοικό καιρό, σκεπάζουν τό σπόρο μέ πίο ύγρό χώμα. Τά πλεονεχτήματα τής τεχνικής τής άνοιξιάτικης σποράς τά απολαβαίνει έτσι ο „πλήρης“ νοικοκύρης πού έχει στό νοικοκυριό του 6 ή, άκόμα καλύτερα, 7 ζώα εργασίας. "Όταν έχει 7 άλογα, μπορεί νά δουλέψει ταυτόχρονα ένα μπουκερ μέ πέντε όνιά καί 2 σβάρνες. Ένας τέτιος νοικοκύρης — λένε οί αγρότες — „κάνει τίσ δουλιές του χωρίς καμιά διακοπή“.

Άκόμα πίο σπουδαία είναι ή διαφορά τής οικονομικής κατάστασης αύτών των νοικοκυρέων στην περίοδο πού ακολουθεί τό θέρισμα των σιτηρών, τότε πού τό νοικοκυριό του τόπου, σε περίπτωση καλής σοδιάς, έχει ανάγκη από τή μεγαλύτερη ένταση των εργατικών δυνάμεων. Ένας νοικοκύρης μέ 6 ζώα εργασίας κάνει ταυτόχρονα μέ τή μεταφορά των θερισμένων σιτηρών καί τό άλώνισμά τους, τά θερισμένα σιτηρά δέν στιβάζονται σε θημωνιές, κι έτσι, φυσικά, έξοικονομείται χρόνος κι εργατική δύναμη» (σελ. 277).

Γιά νά δόσουμε πλήρη περιγραφή του χαρακτήρα του νοικοκυριού αυτών των μεγάλων καλλιεργητών, πρέπει νά σημειώσουμε άκόμα ότι σ' αυτή τήν ομάδα των γεωργών ή καλλιέργεια άποτελεί «έμπορική» επιχείρηση, όπως παρατηρεί ο Πόστνικοφ. Τά προαναφερόμενα στοιχεία για τίσ διαστάσεις τής έμπορευματικής έκτασης επιβεβαιώνουν στό άκέραιο τό χαρακτηρισμό του συγγραφέα, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος τής καλλιεργούμενης έκτασης δίνει προϊόν πού πάει στην αγορά, καί συγκεκριμένα τά 52% όλόκληρης τής επιφάνειας των νοικοκυριών πού καλλιεργούν 25 ως 50 ντεσ. καί τά 61% των νοικοκυριών πού καλλιεργούν πάνω από 50 ντεσ. Τό ίδιο πράγμα δείχνουν καί τά χρηματικά έσοδα πού παίρνουν: άκόμα καί τό minimum αυτών των έσόδων τής εύπορης ομάδας — 574 ρούβλια κατά νοικοκυριό — ξεπερνάει πάνω από δυό φορές τό ποσό των αναγκαίων χρηματικών έξόδων (200-250 ρούβλια), δημιουργώντας έτσι ένα περίσσευμα πού συσσωρεύεται καί χρησιμεύει για τήν επέκταση του νοικοκυριού καί τή βελτίωσή του. «Στους πίο εύπορους αγρότες, μέ καλλιεργούμενη έκταση πάνω από 50 ντεσ. κατά νοικοκυριό», «κι ένας άκόμα από τους κλάδους τής κτηνοτροφίας — ή συντήρηση χοντρόμαλλων προβάτων — άποκτά πιά

έμπορεύσιμο χαρακτήρα», όπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πόστνικοφ (σελ. 188).

Ἄς περάσουμε τώρα σ' ἓνα ἄλλο ζήτημα, πού ἐπίσης δέν τό ἐπεξεργάστηκε ἄρκετά (καί μάλιστα δέν τό ἔθιξε σχεδόν) ὁ Πόστνικοφ: ποιά ἀντανάκλαση ἔχουν οἱ οἰκονομικές ἐπιτυχίες τῆς μειοψηφίας τῶν ἀγροτῶν πάνω στίς μάζες; Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀντανάκλαση εἶναι ὀλότελα ἀρνητική: τά προαναφερόμενα στοιχεῖα (ἰδιαίτερα γιά τή μίσθωση) δίνουν ἄρκετές ἀποδείξεις γι' αὐτό τό πράγμα, ἔτσι πού ἐδῶ μπορούμε νά περιοριστοῦμε μόνο στή συγκεφαλαίωση τῶν συμπερασμάτων. Καί στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας οἱ ἀγρότες μισθώνουν συνολικά 476 334 ντεσ. γῆ (πού ἀνήκει σέ κλήρους καί ἄλλη πού δέν ἀνήκει σέ κλήρους). Ἀπό τή γῆ αὐτή ἡ εὐπορη ὁμάδα παίρνει τίς 298 727 ντεσ., δηλ. πάνω ἀπό τά $\frac{3}{5}$ (63%). Στό μερτικό τῆς φτωχῆς ὁμάδας πέφτουν μόνο τά 6% καί τῆς μεσαίας τά 31%. Ἄν πάρουμε ὑπόψη τό γεγονός πώς οἱ 2 κατώτερες ὁμάδες ἔχουν περισσότερο — ἂν ὄχι ἀποκλειστικά — ἀνάγκη ἀπό μίσθωση γῆς (τά προαναφερόμενα στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῆς γῆς ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν τοῦ νομοῦ Δνείπερου δείχνουν ὅτι στήν ἀνώτερη ὁμάδα καί μονάχα ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση τῶν κλήρων μόλις εἶναι ἄρκετή γιά μιά καλλιέργεια «κανονικῶν» διαστάσεων), θά καταλάβουμε πόσο τεράστια στενότητα γῆς πρέπει νά δοκιμάζουν αὐτές οἱ ὁμάδες λόγω τῆς ἐπέκτασης τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας τῶν εὐπορων ἀγροτῶν γιά ἐμπορικούς σκοπούς*.

Τά ἴδια ἀπολύτως συμπεράσματα βγαίνουν καί ἀπό τήν κατανομή τῆς μίσθωσης κλήρων, γιά τήν ὁποία δόσαμε στοιχεῖα παραπάνω. Γιά νά δείξουμε τί σημασία ἔχει γιά τούς ἀγρότες τῶν διάφορων ὁμάδων ἡ μίσθωση κλήρων, θά δόσουμε τήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀπό τό IV κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ Πόστνικοφ.

«Ἡ γῆ τῶν κλήρων — λέει ὁ Πόστνικοφ — ἀποτελεῖ σήμερα ἀντικείμενο πλατιᾶς κερδοσκοπίας στή ζωῆ τῶν ἀγροτῶν τῆς νότιας Ρωσίας. Οἱ ἀγρότες, ὑποθηκεύοντας τή γῆ, παίρνουν δάνεια μέ βάση γραμμάτια πού εἶναι πολύ διαδομένα ἐδῶ ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας· στήν προκειμένη

* «Ὁ γερμανός πνίγει τόν ντόπιο ἀγρότη. . . γιατί τοῦ στερεῖ τή γειτονική γῆ, πού θά μπορούσε νά τή νοικιάσει ἢ νά τήν ἀγοράσει» (σελ. 292) — λέει ὁ Πόστνικοφ. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ ρῶσος εὐπορος ἀγρότης στέκεται πιό κοντά στό γερμανό ἐποικο παρά στό φτωχό συμπατριώτη του.

περίπτωση τό εισόδημα από τή γή πάει ως τήν έξόφληση τοῦ χρέους πρὸς ὄφελος ἐκείνου πού ἔχει δώσει τό δάνειο, ἡ γή ἐκμισθώνεται ἢ ἐκχωρεῖται γιά ἓνα, δύο χρόνια ἢ καί γιά μεγαλύτερο διάστημα, γιά 8, 9 καί 11 χρόνια, καί αὐτές οἱ ἐκμισθώσεις κλήρων καταχωροῦνται ἐπίσημα ἀπό τά διοικητικά ὄργανα τῆς ἐπαρχίας καί τοῦ χωριοῦ. Τίς Κυριακές καί τίς γιορτές μοῦ ἔτυχε νά δῶ στά μεγάλα χωριά μπροστά στά γραφεῖα τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν ἓνα ζωηρότατο πλῆθος. Σέ ἐρώτησή μου γιατί μαζεύτηκε τόσος κόσμος, μοῦ ἀπάντησαν ὅτι γίνεται ἐκμίσθωση κλήρων πού καταχωρεῖται στά βιβλία τῶν ἀρχῶν τοῦ χωριοῦ καί κερνᾶνε. . . Ἡ ἐκμίσθωση κλήρων γιά ξένη χρήση συνηθίζεται τόσο στά χωριά, ὅπου ὑπάρχει διανομή τῆς γῆς μέ βάση τά καταγεγραμμένα ἄτομα καί δέ γίνεται κανενός εἴδους οὐσιαστική ἀναδιανομή, ὅσο καί στά χωριά ὅπου γίνεται διανομή τῆς γῆς μέ βάση τά πραγματικά ἄτομα καί ὅπου πραγματοποιοῦνται ριζικές ἀναδιανομές, μόνο πού σ' αὐτά τά τελευταῖα ἢ προθεσμία ἐκμίσθωσης εἶναι συνήθως μικρότερης διάρκειας καί ὑπολογίζεται ως τήν ἡμερομηνία πού θά γίνει ἡ ἀναδιανομή τῆς γῆς, πού τόν τελευταῖο καιρό τίς περισσότερες φορές καθορίζεται ἐδῶ ἀπό τά πρὶν μέ ἀπόφαση τῆς κοινότητας γιά ἀναδιανομή. Σήμερα στά χωριά τῆς νότιας Ρωσίας μ' αὐτή τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς τῶν κλήρων συνδέονται τά πιό ζωτικά συμφέροντα τῆς ντόπιας εὐπορης ἀγροτιάς, πού εἶναι τόσο πολυάριθμη σ' αὐτή τήν περιοχὴ, ἰδιαίτερα στοὺς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας. Ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἀποτελεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἓναν ἀπό τοὺς κυριότερους ὄρους γιά τήν ἐκχέρσωση τῆς γῆς σέ πλατιά κλίμακα πού συνηθίζουν ἐδῶ οἱ εὐποροὶ ἀγρότες τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας καί πού τοὺς ἀποφέρει μεγάλα οἰκονομικά ὄφελη. Γιαντό ἀκριβῶς οἱ εὐποροὶ ἀγρότες εἶναι σήμερα τόσο εὐαίσθητοι σέ κάθε ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς τους, πού θά μπορούσε νά τοὺς στερήσει αὐτὴ τῆ φτηνὴ στίς περισσότερες περιπτώσεις μίσθωση γῆς, καί μάλιστα γῆς πού βρίσκεται κοντά» (σελ. 140). Παρακάτω ὁ Πόστνικοφ ἱστορεῖ πῶς τό νομαρχιακό συμβούλιο γιά τίς ὑποθέσεις τῶν ἀγροτῶν τῆς Μελιτόπολης¹⁵ ἀπαίτησε κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση ἐκμίσθωσης κλήρου νά γίνεται μέ τὴ συγκατάθεση τῆς συνέλευσης τοῦ χωριοῦ, πόσο στριμώχτηκαν οἱ ἀγρότες μ' αὐτὴ τὴ διαταγὴ καί πῶς «ἡ διαταγὴ αὐτὴ εἶχε γιά τήν ὥρα σάν συνέπεια μόνο τό γεγονός ὅτι τά βιβλία συμβολαίων γιά τὴ γῆ ἐξαφανίστηκαν ἀπό τά τοπικά δικαστήρια, ἂν καί πιθανόν νά κρατιοῦνται ἀκόμα σάν ἀνεπίσημα βιβλία» (σελ. 140).

Οἱ εὐποροὶ ἀγρότες, παρ' ὄλο πού ἔχουν μισθώσει τεράστιες

εκτάσεις γης, είναι σχεδόν και οι μόνοι αγοραστές γης: στο νομό Δνείπερου έχουν στα χέρια τους τα 78 % όλης της αγορασμένης γης, στο νομό Μελιτόπολης 42 737 ντεσ. από συνολικό αριθμό 48 099 ντεσ., δηλ. τα 88 %.

Τέλος, η ίδια κατηγορία αγροτών είναι εκείνη που χρησιμοποιεί αποκλειστικά και τις πιστώσεις: σέ συνέχεια της προαναφερόμενης παρατήρησης του συγγραφέα για τα αγροτικά ταμεία του νότου, θα παραθέσουμε και τον εξής χαρακτηρισμό τους:

«Τά αγροτικά ταμεία και οι συνεταιρισμοί δανεισμού και αποταμίευσης, που τώρα είναι διαδομένα σέ μᾶς κατά τόπους, — λχ. υπάρχουν πάρα πολλά τέτια ταμεία και συνεταιρισμοί στα χωριά του κυβερνείου της Ταυρίδας — παρέχουν βοήθεια κυρίως στους εύπορους αγρότες. Ἡ βοήθεια αὐτή, ὑποθέτουμε, είναι οὐσιαστική. Πολλές φορές μου ἔτυχε νά ἀκούσω ἀπό αγρότες του κυβερνείου της Ταυρίδας, ὅπου λειτουργοῦν τέτιοι συνεταιρισμοί, τά παρακάτω λόγια: „δόξα νάχει ὁ θεός, τώρα γλυτώσαμε ἀπ’ τούς ἔβραίους“, αὐτά ὁμως τά λένε οἱ εὐποροὶ αγρότες. Οἱ φτωχοὶ αγρότες δέν μποροῦν νά βροῦν ἐγγυητές καί δέν παίρνουν δάνεια» (σελ. 368). Μιά τέτια μονοπώληση της πίστης δέν ἀποτελεῖ κάτι τό ἀναπάντεχο: ἡ πιστωτική πράξη δέν είναι τίποτ’ ἄλλο παρά ἀγοραπωλησία μέ προθεσμία πληρωμῆς. Είναι πολύ φυσικό ὅτι μπορεῖ νά πληρώσει μόνο ἐκεῖνος που ἔχει λεφτά καί μέσα στους αγρότες της νότιας Ρωσίας λεφτά ἔχει μόνο ἡ εὐπορη μειοψηφία.

Γιά νά δόσουμε πλήρη εἰκόνα του χαρακτήρα του νοικοκυριοῦ αὐτῆς της ομάδας, που ὅσον ἀφορᾶ τά ἀποτελέσματα της παραγωγικῆς της δράσης ξεπερνάει ὅλες τίς ἄλλες ομάδες παρμένες μαζί, δέ μᾶς μένει παρά νά θυμίσουμε πώς ἡ ομάδα αὐτή χρησιμοποιεῖ «σέ σημαντικό βαθμό» μισθωτή ἐργασία, που είναι ἀναγκασμένοι νά τήν προμηθεύουν οἱ ἐκπρόσωποι της κατώτερης ομάδας. Μ’ αὐτή τήν εὐκαιρία είναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε, πώς ὁ ἀκριβῆς ὑπολογισμός της μισθωτῆς ἐργασίας στήν αγροτική παραγωγή παρουσιάζει τεράστιες δυσκολίες καί τίς δυσκολίες αὐτές μου φαίνεται ὅτι δέν τίς ὑπερνίκησε ἀκόμα ἡ στατιστική μας τῶν ζέμιστρο. Ἐπειδή ἡ γεωργία δέν ἀπαιτεῖ συνεχῆ καί ἰσόμετρη δουλιά στή διάρκεια ὅλου του χρόνου, ἀλλά μόνο ἐντατική δουλιά σέ μία ὀρισμένη χρονική περίοδο, ἡ καταγραφή ἀπλῶς καί μόνο τῶν μόνιμων μισθωτῶν ἐργατῶν πολύ ἀπέχει ἀπό τό νά ἐκφράζει τό βαθμό ἐκμετάλλευσης της μισθωτῆς ἐργασίας καί είναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ὑπολογιστεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἐποχιακῶν ἐργατῶν (που πολλές φορές δου-

λεύουν αποκοπή). 'Ο Πόστνικοφ, υπολογίζοντας κατά προσέγγιση τόν αριθμό τών μισθωτών έργατων κάθε ομάδας, πήρε σάν νόρμα εργασίας στά πλαίσια τής εϋπορης ομάδας τίς 15 ντεσ. καλλιεργούμενης γής κατά δουλευτή*. 'Από τό VII κεφάλαιο του έργου του, όπου ο συγγραφέας εξετάζει λεπτομερειακά πόση είναι στήν πραγματικότητα ή επιφάνεια πού αναλογεί στόν κάθε εργαζόμενο, φαίνεται ότι μία παρόμοια νόρμα πετυχαίνεται μόνο μέ μηχανική συγκομιδή τών σιτηρών. Κι όμως άκόμα καί στήν εϋπορη ομάδα ο αριθμός τών θεριστικών μηχανών δέν είναι μεγάλος: στό νομό Δνείπερου λχ. 1 θεριστική μηχανή αναλογεί σέ 10 νοικοκυριά: έτσι κι αν άκόμα πάρουμε ύπόψη μας τή δήλωση του συγγραφέα, ότι οί ιδιοχτήτες τών μηχανών μετά τό τέλος τής συγκομιδής τους τίς εκμισθώνουν, θά προκύψει πάντως ότι τό μεγαλύτερο μέρος τών άγροτών αναγκάζεται νά τά φέρει βόλτα χωρίς μηχανές καί συνεπώς νά μισθώνει μεροκαματιάρηδες εργάτες. Γι' αυτό τό λόγο, ή χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας στήν άνώτερη ομάδα πρέπει νά έχει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις άπ' ό,τι υπολογίζει ο συγγραφέας, έτσι πού τά μεγάλα χρηματικά έσοδα πού παίρνουν οί άγρότες αϋτής τής ομάδας, αποτελοϋν σέ σημαντικό βαθμό (αν όχι στό άκέραιο) εισόδημα άπό τό κεφάλαιο μέ τήν ειδική σημασία πού δίνει σ' αυτό τόν όρο ή έπιστημονική πολιτική οικονομία.

Συνοψίζοντας τά όσα ειπώθηκαν για τήν 3η ομάδα, έχουμε τόν άκόλουθο χαρακτηρισμό της: ή εϋπορη άγροτιά, πού τά μέσα παραγωγής της είναι σέ σημαντικό βαθμό άνώτερα άπό τό μέσον όρο καί πού γι' αυτό τό λόγο τήν εργασία της τή χαρακτηρίζει μεγαλύτερη παραγωγικότητα, είναι ο κυριότερος παραγωγός άγροτικών προϊόντων σέ όλη τήν περιοχή, παραγωγός πού υπερέχει άπέναντι στίς άλλες ομάδες: τό νοικοκυριό αϋτής τής ομάδας άπό τό χαρακτήρα του είναι έμπορευματικό καί στηρίζεται σέ πολύ σημαντικό βαθμό στήν εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας.

'Η σύντομη αϋτή άνασκόπηση τών πολιτικοοικονομικών διαφορών πού παρουσιάζει τό νοικοκυριό τών τριών ομάδων του ντόπιου πληθυσμού, έγινε μέ βάση τή συστηματοποίηση του ύλικού, πού ύπάρχει στό βιβλίο του Πόστνικοφ για τό άγροτικό νοι-

* Μέ 1,8-2,3 δουλευτές, τό σύνολο θά είναι 27-34,5 ντεσ., ενώ οί άγρότες τής εϋπορης ομάδας καλλιεργοϋν 34,5-75 ντεσ. Συνεπώς, τό γενικό χαρακτηριστικό αϋτής τής ομάδας είναι, ότι οί διαστάσεις του νοικοκυριού της είναι μεγαλύτερες άπό τή νόρμα εργασίας μιάς οικόγενείας.

κοκυριό της νότιας Ρωσίας. Ἡ ἀνασκόπηση αὐτή ἀποδείχνει, μὴ φαίνεται, πὼς εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ μελετηθεῖ τὸ ἀγροτικό νοικοκυριό (ἀπὸ πολιτικοοικονομικὴ πλευρὰ) χωρὶς νὰ χωριστοῦν οἱ ἀγρότες σὲ ὁμάδες. Ὁ Πόστνικοφ, ὅπως τὸ τονίσαμε κιόλας παραπάνω, τὸ ἀναγνωρίζει αὐτό, καὶ μάλιστα μέμφεται τῇ στατιστικῇ τῶν ζέμστβο, γιατί δέν κάνει αὐτό τὸ χωρισμό, γιατί οἱ συνδυασμοὶ της, παρ' ὄλη τὴν ἀφθονία τῶν ἀριθμῶν, «δέν εἶναι ξεκάθαροι», γιατί «πίσω ἀπὸ τὰ δέντρα δέ βλέπει τὸ δάσος» (σελ. XIII). Ζήτημα εἶναι ἂν ὁ Πόστνικοφ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀπευθύνει παρόμοια μομφή στὴ στατιστικὴ τῶν ζέμστβο, γιατί κι ὁ ἴδιος δέ χώρισε συστηματικὰ τοὺς ἀγρότες σὲ «ξεκάθαρες» ὁμάδες, δέ χωρεῖ ὁμως ἀμφιβολία, πὼς ἡ ἀπαίτησή του εἶναι σωστή. Μιὰ καὶ ἀναγνωρίζεται πὼς ἀνάμεσα στὰ διάφορα νοικοκυριά παρατηροῦνται ὄχι μόνον ποσοτικές, ἀλλὰ καὶ ποιοτικές διαφορές*, εἶναι πιά ἀπολύτως ἀπαραίτητο νὰ χωρίζονται οἱ ἀγρότες σὲ ὁμάδες, πού νὰ διαφέρουν ὄχι ὅσον ἀφορᾷ τὴν «οἰκονομικὴ κατάσταση», ἀλλὰ ὅσον ἀφορᾷ τὸν κοινωνικοοικονομικὸ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ. Θέλουμε νὰ ἐλπίζουμε πὼς ἡ στατιστικὴ τῶν ζέμστβο δέ θ' ἀργήσει νὰ τὸ κάνει αὐτό.

V

Ὁ Πόστνικοφ δέν περιορίζεται ἀπλῶς στὴ διαπίστωση τῆς οικονομικῆς διάστασης πού ὑπάρχει μέσα στὴν ἀγροτιά, ἀλλὰ τονίζει ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ μεγαλώνει:

«Ἡ ποικιλομορφία τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν κατὰ ὁμάδες ὑπάρχει σὲ μᾶς παντοῦ — λέει ὁ Πόστνικοφ — καὶ ὑπῆρχε ἀπὸ παλιά, τίς τελευταῖες δεκαετίες ὁμως ἡ διαφοροποίηση αὐτῆ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται πολὺ ἔντονα καί, ὅπως φαίνεται, αὐξάνει προοδευτικὰ» (σελ. 130). Οἱ δύσκολες συνθήκες τοῦ 1891¹⁶ δέν μπορούσαν παρά νὰ δόσουν, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα, καινούργια ὄθηση σ' αὐτὸ τὸ προτσές.

Γεννιέται τὸ ἐρώτημα: ποιές εἶναι οἱ αἰτίες τοῦ φαινομένου, πού ἀσκεῖ τόσο τεράστια ἐπίδραση σ' ὄλο τὸν ἀγροτικό πληθυσμό;

* Χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ: γιὰ δική του κατανάλωση καὶ γιὰ ἐμπορικούς σκοπούς· χαρακτήρας τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας: πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν κύρια πηγὴ πορισμοῦ τῶν μέσων ζωῆς καὶ ἀγορὰ ἐργατικῆς δύναμης σάν ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐπέκτασης τῆς καλλιέργειας πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἱκανότητος ἐργασίας τῆς οἰκογένειας.

«Τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ Πόστνικοφ — εἶναι ἓνα ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας πού ἔχουν τήν περισσότερη γῆ, ἓνα κυβερνεῖο ὅπου οἱ ἀγρότες ἔχουν τοὺς μεγαλύτερους κλήρους, ὅπου ὑπάρχει παντοῦ κοινοτική γαιοχτησία, μέ λίγο-πολύ ἰσόμετρη κατανομή τῆς γῆς κατ' ἄτομο, καί ἡ γεωργία ἀποτελεῖ τήν ἀποκλειστική σχεδόν ἀπασχόληση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, κι ὁμως κι ἐδῶ ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν δείχνει ὅτι τὰ 15% τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δέν ἔχουν κανένα ζῶο ἐργασίας καί ὅτι περίπου τό $\frac{1}{3}$ τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἔχει ἀρκετά ἐργαλεῖα γιά νά καλλιεργήσῃ τόν κλῆρο» (σελ. 106). «Ποῦ ὀφείλεται — ρωτᾶει ὁ συγγραφέας — μιᾶ τόσο πλατιά ποικιλομορφία μέσα στίς ὁμάδες καί, εἰδικά, ἀπό τί καθορίζεται στίς συνθήκες ἑνός νοικοκυριοῦ ἀποκλειστικά γεωργικοῦ ἓνα τόσο ὑψηλό ποσοστό νοικοκυρέων χωρίς καλλιέργειες καί χωρίς ζῶα ἐργασίας, σάν αὐτό πού ὑπάρχει σήμερα στήν περιοχή πού περιγράφουμε;» (σελ. 130).

Ξεκινώντας νά βρεῖ τίς αἰτίες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ὁ Πόστνικοφ παραστρατίζει ὁλότελα (εὐτυχῶς ὄχι γιά πολύ) κι ἀρχίζει νά μιᾷ γιά «τεμπελιά», «μεθύσια», ἀκόμα καί γιά πυρκαγιές καί κλέψιμο ἀλόγων. Παρ' ὅλα αὐτά, τό συμπέρασμα πού βγαίνει εἶναι ὅτι ἡ «πιό οὐσιαστική πλευρά τῆς ὑπόθεσης δέν ὀφείλεται» σ' αὐτές τίς αἰτίες. Ἡ ὀρφάνια τῶν οἰκογενειῶν, δηλ. ἡ ἔλλειψη ἐνήλικων δουλευτῶν, κι αὐτή ἐπίσης δέν ἐξηγεῖ τίποτε: στοὺς νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας οἱ ὀρφανές οἰκογένειες ἀποτελοῦν μόνο τό 18% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν πού δέν διατηροῦν νοικοκυριό (δηλ. ἐκείνων πού δέν καλλιεργοῦν).

«Οἱ κύριες αἰτίες πού δέ διατηροῦν νοικοκυριό — συμπεραίνει ὁ συγγραφέας — πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σέ ἄλλους παράγοντες τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῶν ἀγροτῶν» (σελ. 134). Καί συγκεκριμένα, ὁ Πόστνικοφ ἔχει τή γνώμη πῶς «Ἀπό τίς προαναφερόμενες αἰτίες, πού συντελοῦν στήν κατάπτωση τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ὀρισμένων νοικοκυρέων, ἐκείνη πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ πιό βασική καί πού δυστυχῶς ὡς τὰ σήμερα ἡ στατιστική μας τῶν ζέμστρο τήν ἔχει ξεδιαλύνει πολύ λίγο, εἶναι ὁ κατατεμαχισμός τῶν κλήρων καί ἡ περιορισμένη ἔκταση τῆς γῆς πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἀγρότες, ἡ ἐλάττωση τῆς μέσης ἔκτασης τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ» (σελ. 141). «Ἡ βασική αἰτία τῆς οικονομικῆς φτώχειας τῆς Ρωσίας — λέει ὁ συγγραφέας — εἶναι ἡ μικρή ἔκταση τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας καί τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, πράγμα πού δέν ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιεθεῖ ὅλη ἡ ἱκανότητα τῆς ἐργασίας μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας» (σελ. 341).

Γιά νά ξεκαθαρίσουμε τή θέση αὐτή τοῦ Πόστνικοφ — πού εἶναι διατυπωμένη μέ πολύ μεγάλη ἀνακρίβεια, γιατί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἔχει διαπιστώσει ὅτι οἱ μέσες διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ (17-18 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση) εἶναι ἀρκετές γιά νά ἐξασφαλίσουν στήν οἰκογένεια μιᾶ ζωή χωρίς στερήσεις καί ὅτι δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ἕνας γενικός, χοντρικός χαρακτηρισμός ὅλης τῆς ἀγροτιᾶς ὅσον ἀφορᾷ τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ — πρέπει νά θυμίσουμε, ὅτι ὁ Πόστνικοφ καθόρισε παραπάνω τόν γενικό νόμο πῶς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη ἀνεβαίνει στό μέτρο πού ἀδξάνουν οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἡ πλήρης χρησιμοποίηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων τῆς οἰκογένειας (καί τῶν ζώων ἐργασίας) πετυχαίνεται, σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς του, μόνο στίς ἀνώτερες ομάδες: λχ. στούς νομούς τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας μόνο στούς εὐποροῦς ἀγρότες· ἡ τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ «σκαλίζει τή γῆ μή παραγωγικά» (σελ. 340), ξοδεύοντας τζάμπα πολλές δυνάμεις.

Παρ' ὄλο πού ὁ συγγραφέας ἀπόδειξε πέρα γιά πέρα πῶς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἐξαρτᾶται ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ καί ὅτι στίς κατώτερες ομάδες τῶν ἀγροτῶν ἡ παραγωγικότητα εἶναι ἐξαιρετικά χαμηλή, δέν μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι σ' αὐτόν τόν νόμο (ὁ Πόστνικοφ τόν ὀνομάζει ὑπερπληθυσμό τῆς γεωργίας στή Ρωσία, κορεσμό τῆς γεωργίας μέ ἐργασία) βρίσκεται ἡ αἰτία τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς: τό ζήτημα εἶναι ἴσα-ἴσα γιά ποιό λόγο διασπάστηκε ἡ ἀγροτιά σέ τόσο διαφορετικές ομάδες, καί ὁ ὑπερπληθυσμός στή γεωργία προϋποθέτει κιόλας μιᾶ τέτια διάσπαση· αὐτή τήν ἀντίληψη γιά τόν ὑπερπληθυσμό τή σχημάτισε ὁ συγγραφέας συγκρίνοντας τά μικρά μέ τά μεγάλα νοικοκυριά καί τό εἰσόδημα πού ἀποδίνουν. Γιαυτό δέν μπορεῖς ν' ἀπαντήσεις στό ἐρώτημα: «ἀπό τί ἐξαρτᾶται ἡ πλατιά ποικιλομορφία τῶν ομάδων;» ἐπικαλούμενος τόν ὑπερπληθυσμό τῆς γεωργίας. Αὐτό τό καταλαβαίνει, ὅπως φαίνεται, κι ὁ Πόστνικοφ, μόνο πού δέν ἔβαλε μπροστά του τό συγκεκριμένο καθῆκον νά ἐρευνήσει τίς αἰτίες τοῦ φαινομένου κι ἔτσι οἱ παρατηρήσεις του πᾶσχουν ἀπό ὀρισμένη ἔλλειψη συνοχῆς: δίπλα σέ μή ὀλοκληρωμένες, ἀσαφεῖς θέσεις ὑπάρχουν καί σωστές σκέψεις. Ἔτσι λχ. λέει:

«Δέν μποροῦμε νά περιμένουμε ὅτι ἡ σκληρή πάλη πού γίνεται τώρα στή ζωή τοῦ χωριοῦ σέ σχέση μέ τή γαιοκτησία θά συντελέσει στό μέλλον στήν ἀνάπτυξη μέσα στόν πληθυσμό τῶν ἀρχῶν τῆς κοινότητος καί τῆς καλῆς συνεννόησης. Καί ἡ πάλη

αυτή δέν εἶναι προσωρινή, δέν προκαλεῖται ἀπό τυχαῖα περιστατικά. . . Δέν ἐμφανίζεται σάν πάλη ἀνάμεσα στίς παραδόσεις τῆς κοινότητας καί τόν ἀτομικισμό πού ἀναπτύσσεται στή ζωὴ τοῦ χωριοῦ, ἀλλά ἀπλῶς σάν πάλη τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει μοιραία ἔκβαση γιά μιὰ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ λόγω τῆς ὑπαρξης μικροῦ κλήρου» (σελ. XXXII).

«Εἶναι ἀρκετά καθαρή ἡ ἀλήθεια — λέει ὁ Πόστνικοφ σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο — ὅτι σέ συνθήκες μικροῦ κλήρου καί μικροῦ νοικοκυριοῦ, σέ συνθήκες ὅπου δέν ὑπάρχουν ἀρκετά ἐπαγγέλματα, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει εὐημερία γιά τήν ἀγροτιά καί ὅτι καθετί τό ἀδύνατο ἀπό οἰκονομική ἀποψη θά πεταχθεῖ κατανάγκην ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἀργά ἢ γρήγορα, ἔξω ἀπό τή γεωργία» (σελ. 368).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές περιέχουν πολὺ πῶ σωστή ἀπάντηση στό ἐρώτημα πού μῆκε, καί μάλιστα μιὰ τέτια ἀπάντηση πού βρίσκεται σέ πλήρη ἁρμονία μέ τό φαινόμενο τῆς διαφοροποίησης τοῦ πληθυσμοῦ πού διαπιστώθηκε παραπάνω. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἡ ἑξῆς: ἡ ἐμφάνιση μιᾶς μάζας νοικοκυριῶν χωρίς καλλιέργειες καί ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους καθορίζεται ἀπό τήν πάλη τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων μέσα στήν ἀγροτιά. Πάνω σέ ποιά βάση διεξάγεται αὐτή ἡ πάλη καί μέ ποιά μέσα; Ὅσον ἀφορᾷ τά μέσα, τέτια εἶναι ὄχι μόνο, καί μάλιστα ὄχι τόσο, ἡ ἀνιση κατοχή γῆς (ὅπως θά μπορούσε νά νομίσει κανεῖς ἀπό τίς πῶ πάνω παρατηρήσεις τοῦ Πόστνικοφ), ὅσο ἡ ἐλάττωση τῶν ἐξόδων παραγωγῆς πού ἀκολουθεῖ τήν αὐξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ — πράγμα γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε ἀρκετά παραπάνω. Ὅσο γιά τή βάση, πάνω στήν ὁποία ἐμφανίζεται ἡ πάλη, μᾶζο δειχνεῖ ἀρκετά καθαρά ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Πόστνικοφ:

«Ὑπάρχει ἓνα ὀρισμένο minimum οἰκονομικῆς ἔκτασης, κάτω ἀπό τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά κατέβει τό ἀγροτικό νοικοκυριό, γιατί τότε γίνεται ἀσύμφορο εἴτε ἀκόμα καί δέν μπορεῖ νά σταθεῖ. Γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας καί τῶν ζώων (:) χρειάζεται μιὰ ὀρισμένη ἐπισιτιστική ἔκταση στό νοικοκυριό· τό νοικοκυριό, ὅπου δέν ἀσχολεῖται μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα, ἢ ὅπου τά ἐπαγγέλματα αὐτά εἶναι περιορισμένα, ἔχει ἀνάγκη ἀκόμα καί ἀπό μιὰ ὀρισμένη ἐμπορευματική ἔκταση πού τά προϊόντα τῆς νά πουλιοῦνται στήν ἀγορά, μέ σκοπό νά δίνουν στήν ἀγροτική οἰκογένεια τά χρηματικά μέσα γιά νά πληρώνει τοὺς φόρους, νά ἀγοράζει ροῦχα καί παπούτσια, νά κάνει τά ἀναγκαῖα γιά τό νοικοκυριό ἔξοδα γιά ἐργαλεῖα, χτίρια κτλ. Ἄν οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ κατέβουν κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο αὐτό ὄριο, τό νοικοκυριό δέν μπορεῖ νά σταθεῖ. Σ' αὐτή τήν περίπτωσι

ὁ ἀγρότης θά βρεῖ ὅτι τόν συμφέρεῖ πιά πολύ νά ἐγκαταλείψει τό νοικοκυριό καί νά γίνει ἐργάτης γῆς, πού τά ἔξοδά του εἶναι πιά περιορισμένα καί οἱ ἀνάγκες του μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν πληρέστερα καί μέ μικρότερο συνολικό εἰσόδημα» (σελ. 141).

Ἄν ἀπό τό ἕνα μέρος ὁ ἀγρότης βρίσκει συμφέρον νά ἐπεκτείνει τήν καλλιέργειά του πολύ πιά πέρα ἀπό τά ὄρια τῶν δικῶν του ἀναγκῶν σέ σιτηρά, αὐτό γίνεται γιατί μπορεῖ νά πουλήσει τό προϊόν του. Ἄν ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ ἀγρότης βρίσκει συμφέρον νά ἐγκαταλείψει τό νοικοκυριό καί νά γίνει ἐργάτης γῆς, αὐτό γίνεται γιατί ἡ ἱκανοποίηση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἀναγκῶν του ἀπαιτεῖ χρηματικά ἔξοδα, δηλ. πούληση*· κι ἐπειδή πουλώντας τά προϊόντα τοῦ νοικοκυριοῦ του συναντᾷ στήν ἀγορά ἕναν ἀνταγωνιστή, μέ τόν ὁποῖο ἡ πάλη εἶναι ἀνώτερη ἀπό τίς δυνάμεις του, δέν τοῦ μένει παρά νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη. Μέ δύο λόγια, τό ἔδαφος ὅπου ἀναπτύσσονται τά φαινόμενα πού περιγράψαμε πιά πάνω εἶναι ἡ παραγωγή προϊόντων γιά τήν ἀγορά. Βασική αἰτία γιά τήν ἐμφάνιση τῆς πάλης τῶν οικονομικῶν συμφερόντων μέσα στήν ἀγροτιά εἶναι ἡ ὑπαρξη μιᾶς τάξης πραγμάτων, ὅπου ρυθμιστής τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀγορά.

Ἄφου τέλειωσε τήν περιγραφή τῶν «νέων οικονομικῶν ἀλλαγῶν στήν ἀγροτική ζωή» καί τήν προσπάθεια νά τίς ἐξηγήσει, ὁ Πόστνικοφ περνάει στήν ἐκθεση τῶν πραχτικῶν μέτρων πού πρέπει νά ὀδηγήσουν στή λύση τοῦ «ἀγροτικοῦ ζητήματος». Δέ θά ἀκολουθήσουμε τό συγγραφέα σ' αὐτή τήν περιοχή, πρῶτο, γιατί αὐτό δέν περιέχεται στό σχέδιο τούτου τοῦ ἄρθρου· δεύτερο, γιατί αὐτό τό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Πόστνικοφ εἶναι τό πιά ἀδύνατο. Αὐτό θά γίνει πέρα γιά πέρα κατανοητό, ἂν θυμηθοῦμε, ὅτι τίς περισσότερες ἀντιφάσεις καί τά περισσότερα κενά ὁ συγγραφέας τά παρουσίασε, ἀκριβῶς ὅταν προσπαθοῦσε νά ἐξηγήσει τά οικονομικά προτσές. Καί χωρίς τήν ὀλοκληρωτική καί ἀκριβολογημένη ἐξήγησή τους, οὔτε κἀν λόγος μπορεῖ νά γίνει γιά ὑπόδειξη ὁποιοδήποτε πραχτικῶν μέτρων.

* Σόγκρινε τά παραπάνω στοιχεῖα γιά τήν ἐπισιτιστική καί ἐμπορευματική ἔκταση καλλιιεργειῶν (μόνο τό εἰσόδημα ἀπ' αὐτές τίς ἐκτάσεις πάει γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τοῦ γεωργοῦ κι ὄχι τῆς γεωργίας, δηλ. ἀποτελεῖ εἰσόδημα, μέ τήν κυριολεξία τῆς λέξης, κι ὄχι ἔξοδα παραγωγῆς) μέ τά στοιχεῖα γιά τά μέσα χρηματικά ἔξοδα ἑνός ἀγρότη τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας σέ σχέση μέ τήν ποσότητα σιτηρῶν πού χρειάζεται γιά τή διατροφή του (2 τσέβερτ κατ' ἄτομο καί τῶν δύο φύλων).

ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ
ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ¹⁷

Γράφτηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1893.

*Πρωτοδημοσιεύτηκε στίς 7 τοῦ Νοέμβρη 1937
στό περιοδικό «Μπολσεβίκ» τεῦχος 21*

*Δημοσιεύεται σύμφωνα
μέ τό χειρόγραφο*

Το πρόβλημα περί-κατάστασεως
βούροα - ροσενκαχ.

I.

Μπορούμε... και η Ρωσία γυμναστική και να
και γυμναστική και να γυμναστική, κατά μιας κατόχου
απόδοσης και επένδυσης σε τάνισι; Ποιος γυμναστική
καταναλωτική καταπόνηση υπέρτατη βυθισμένη γυμ-
ναστική, α γυμναστική γυμναστική υποδέχεται ομαδική
γυμναστική, γυμναστική σωματικών εργασιών εσώ και εσώτατη
γυμναστική ομαδική ομαδική και γυμναστική ομαδική
ομαδική. Τα γυμναστική, γυμναστική, πιο γυμναστική και γυμ-
ναστική ομαδική και γυμναστική ομαδική γυμ-
ναστική ομαδική και γυμναστική ομαδική ομαδική ομαδική
ομαδική ομαδική, το ομαδική-ομαδική ομαδική,
ομαδική να ομαδική ομαδική ομαδική ομαδική ομαδική
ομαδική και γυμναστική ομαδική ομαδική ομαδική ομαδική

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν
«Ἀπ' ἀφορμὴ τὸ λεγόμενον πρόβλημα τῶν ἀγορῶν». — 1893

Σμίκρυνση

I

Μπορεί άραγε σέ μās, στή Ρωσία, ν' αναπτύσσεται και ν' αναπτυχθεί πέρα για πέρα ό καπιταλισμός, τή στιγμή πού ή μάζα τοῦ λαοῦ εἶναι φτωχή και φτωχαίνει ὄλο και περισσότερο; Ὅπως εἶναι γνωστό για τήν ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ πλατιά ἐσωτερική ἀγορά, ἐνῶ ή καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς ὑπονομεύει τήν ἀγορά αὐτή, ἀπειλεῖ νά τήν κλείσει τελείως και νά κάνει ἀδύνατη τήν ὀργάνωση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Λένε, βέβαια, ὅτι ὁ καπιταλισμός, μετατρέποντας τή φυσική οἰκονομία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν μας σέ ἐμπορευματική, δημιουργεῖ ἔτσι τήν ἀγορά για τόν ἑαυτό του. Μπορεῖ ὁμως νά δεχτεῖ κανεῖς ὅτι μέ τά ἄθλια ὑπολείμματα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τῶν μισοεξαθλιωμένων ἀγροτῶν εἶναι δυνατό ν' αναπτυχθεῖ στή χώρα μας ή ἰσχυρή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πού βλέπουμε στή Δύση; Δέν εἶναι άραγε ξεκάθαρο ὅτι και μόνο ἐπειδὴ φτωχαίνει ή μάζα ὁ καπιταλισμός μας ἀποτελεῖ κάτι τό ἀνίσχυρο και ἀνεδαφικό, κάτι πού δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀγκαλιάσει ὄλη τήν παραγωγή τῆς χώρας και νά γίνει ή βάση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας;

Αὐτά εἶναι τά ζητήματα πού προβάλλει συνήθως ὁ τύπος τῆς χώρας μας ἐνάντια στοὺς ρώσους μαρξιστές· ή ἀντίληψη ὅτι δέν ὑπάρχει ἀγορά ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κυριότερα ἐπιχειρήματα ἐνάντια στή δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ στή Ρωσία. Στήν ἀνατροπή τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ἀφιερώνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ή διάλεξη «*Τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν*», πού πρόκειται νά μās ἀπασχολήσει.

II

Ὁ ὁμιλητής ξεκινάει μέ βάση τήν προϋπόθεση ὅτι «κυριαρχεῖ γενικά και ἀποκλειστικά ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή».

Ξεκινώντας από την προϋπόθεση αυτή ο όμιλητής έκθετει το περιεχόμενο του XXI κεφαλαίου του II τόμου του «Κεφαλαίου» (Μέρος 3ο — «Αναπαραγωγή και κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου»).

Ο Μάρξ βάζει έδω τό καθήκον νά εξετάσει μέ ποιόν τρόπο ή κοινωνική παραγωγή αναπληρώνει τό μέρος του προϊόντος, πού χρησιμεύει γιά τήν ίκανοποίηση των άτομικών αναγκών των εργατών και των κεφαλαιοκρατών, και τό μέρος πού χρησιμεύει γιά τό σχηματισμό των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου. Γιά τό λόγο αυτό, άν στον I τόμο κατά τήν εξέταση τής παραγωγής και τής αναπαραγωγής του άτομικού κεφαλαίου, μπορούσε νά περιοριστεί στην άνάλυση των συστατικών μερών του κεφαλαίου και του προϊόντος μέ βάση τήν άξια τους, — [ή άξια του προϊόντος, όπως άποδείχεται στον I τόμο του «Κεφαλαίου», άποτελείται από σ (σταθερό κεφάλαιο) + μ (μεταβλητό κεφάλαιο) + υ (υπεραξία)] — έδω είναι πιά άπαραίτητο νά παρθεί ύπόψη ο χωρισμός του προϊόντος μέ βάση τήν ύλική του σύνθεση, γιατί τό μέρος του προϊόντος πού άποτελείται από τά στοιχεία του κεφαλαίου δέν μπορεί νά χρησιμεύει γιά τήν άτομική κατανάλωση, και αντίστροφα. Γιά τό λόγο αυτό ο Μάρξ χωρίζει όλη τήν κοινωνική παραγωγή — συνεπώς και όλο τό κοινωνικό προϊόν — σε δύο ύποδιαιρέσεις: I) παραγωγή μέσω παραγωγής, δηλ. των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου — των έμπορευμάτων πού μπορούν νά χρησιμοποιηθούν μόνο γιά παραγωγική κατανάλωση, και II) παραγωγή μέσω κατανάλωσης, δηλ. των έμπορευμάτων πού χρησιμοποιούνται γιά τήν άτομική κατανάλωση τής τάξης των εργατών και τής τάξης των κεφαλαιοκρατών.

Σά βάση τής έρευνας παίρνεται τό παρακάτω σχήμα [οί άραβικοί αριθμοί σημαίνουν μονάδες άξιας — λχ. έκατομμύρια ρούβλια, και οί λατινικοί τής ύποδιαιρέσεις τής κοινωνικής παραγωγής πού αναφέραμε. Τό ποσοστό τής υπεραξίας ύπολογίζεται σε 100%]:

$$\begin{array}{l} \text{I} \quad 4000 \sigma + 1000 \mu + 1000 \upsilon = 6000 \\ \text{II} \quad 2000 \sigma + 500 \mu + 500 \upsilon = 3000 \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} = 7500 \\ \text{Προϊόν} = 9000 \end{array} \right\}$$

*Ας ύποθέσουμε στην άρχή ότι έχουμε νά κάνουμε μέ άπλή αναπαραγωγή, δηλ. ως δεχτούμε ότι ή παραγωγή δέ διευρύνεται,

ὅτι ἔχει πάντοτε τὶς ἴδιες διαστάσεις· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὄλη ἡ ὑπεραξία¹⁸ καταναλώνεται ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες ὄχι παραγωγικά, ὅτι ξοδεύεται γιὰ ἀτομικὲς ἀνάγκες κι ὄχι γιὰ συσσώρευση. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι ὀλοφάνερο, πρῶτον, ὅτι τὰ 500 μ καὶ τὰ 500 υ τῆς ὑποδιαίρεσης II πρέπει νὰ καταναλωθοῦν ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες καὶ τοὺς ἐργάτες τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης, δηλ. τῆς II, ἐπειδὴ τὸ προϊόν αὐτὸ ὑπάρχει μὲ τὴ μορφή μέσων κατανάλωσιν, πού προορίζονται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ἀτομικῶν ἀναγκῶν. Παρακάτω, τὰ 4000 σ τῆς ὑποδιαίρεσης I μὲ τὴ φυσικὴ τους μορφή πρέπει νὰ καταναλωθοῦν ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης, δηλ. τῆς I, γιατί ὁ ὄρος νὰ μείνουν οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς ἀμετάβλητες ἀπαιτεῖ νὰ διατηρηθεῖ κατὰ τὸν ἐπόμενον χρόνον τὸ ἴδιο πάλι κεφάλαιον γιὰ τὴν παραγωγή μέσων παραγωγῆς· συνεπῶς, καὶ ἡ ἀναπλήρωσις αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου δέν παρουσιάζει καμιά δυσκολία: τὸ ἀντίστοιχο μέρος τοῦ προϊόντος, πού ὑπάρχει μὲ τὴ φυσικὴ μορφή τοῦ κάρβουνου, τοῦ σίδηρου, τῶν μηχανῶν κτλ., θὰ ἀνταλλαγῇ ἀνάμεσα στοὺς κεφαλαιοκράτες, πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παραγωγή μέσων παραγωγῆς καὶ θὰ ἀποτελέσει γι' αὐτούς, ὅπως καὶ προηγουμένα, τὸ σταθερὸ κεφάλαιον. Κι ἔτσι μένουν τὸ I (μ + υ) καὶ τὸ II σ. Δηλαδή τὰ 1000 μ + 1000 υ τῆς ὑποδιαίρεσης I — προϊόν πού ὑπάρχει μὲ τὴ μορφή μέσων παραγωγῆς, καὶ τὰ 2000 σ τῆς ὑποδιαίρεσης II — πού ὑπάρχουν μὲ τὴ μορφή μέσων κατανάλωσιν. Οἱ ἐργάτες καὶ οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης I (στὴν περίπτωσιν πού γίνεται ἀπλή ἀναπαραγωγή, δηλ. στὴν περίπτωσιν πού καταναλώνεται ὄλη ἡ ὑπεραξία) πρέπει νὰ καταναλώσουν μέσα κατανάλωσιν ἀξίας 2000 [1000 (μ) + 1000 (υ)]. Οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II, γιὰ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσουν τὴν παραγωγή στίς προηγουμένες διαστάσεις, πρέπει νὰ ἐφοδιαστοῦν μὲ μέσα παραγωγῆς ἀξίας 2000, γιὰ νὰ ἀναπληρώσουν τὸ σταθερὸ τους κεφάλαιον (2000 II σ). Ἀπὸ δῶ φαίνεται καθαρά ὅτι τὸ I μ + I υ πρέπει ν' ἀνταλλαγῶν μὲ τὸ II σ, γιατί ἂν αὐτὸ δέ γίνει εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ παραγωγή στίς προηγουμένες διαστάσεις. Ὅρος γιὰ τὴν ἀπλή ἀναπαραγωγή εἶναι ὅτι τὸ ἄθροισμα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ὑπεραξίας τῆς ὑποδιαίρεσης I πρέπει νὰ εἶναι ἴσο μὲ τὸ σταθερὸ κεφάλαιον τῆς ὑποδιαίρεσης II: I (μ + υ) = II σ. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ νόμος αὐτός μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: τὸ ἄθροισμα ὄλης τῆς καινούργιας ἀξίας, πού ἔχει παραχθεῖ μέσα σ' ἓνα χρόνο (καὶ στίς δύο ὑποδιαίρεσεις), πρέπει νὰ εἶναι ἴσο μὲ τὴ συνολικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος πού ὑπάρ-

χει μέ τή μορφή μέσων κατανάλωσης: $I(\mu + \nu) + II(\mu + \nu) = II(\sigma + \mu + \nu)$.

Φυσικά, στήν πραγματικότητα δέν μπορεί νά γίνεται άπλή άναπαραγωγή, καί γιατί ή παραγωγή όλης τής κοινωνίας δέν μπορεί νά μένει κάθε χρόνο στίς προηγούμενες διαστάσεις, καί γιατί ή συσσώρευση άποτελεί νόμο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Γιά τό λόγο αὐτό ἄς ἐξετάσουμε μέ ποιό τρόπο γίνεται ή κοινωνική παραγωγή σέ διευρυνόμενη κλίμακα, μ' ἄλλα λόγια ή συσσώρευση. Ὄταν γίνεται συσσώρευση, μόνο ἓνα μέρος τής ὑπεραξίας καταναλώνεται ἀπό τοὺς κεφαλαιοκράτες γιά τίς ἀτομικές τους ἀνάγκες, ἐνῶ τό ἄλλο μέρος καταναλώνεται παραγωγικά, δηλ. μετατρέπεται σέ στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου γιά τή διεύρυνση τής παραγωγῆς. Γιά τό λόγο αὐτό, ὅταν γίνεται συσσώρευση τό $I(\mu + \nu)$ δέν μπορεί νά εἶναι ἴσο μέ τό $II\sigma$: εἶναι ἀπαραίτητο τό $I(\mu + \nu)$ νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό $II\sigma$, ἔτσι, ὥστε ἓνα μέρος τής ὑπεραξίας τής ὑποδιαίρεσης $I(I\nu)$ νά μὴν ἀνταλλαγεῖ μέ μέσα κατανάλωσης, ἀλλά νά χρησιμεύσει γιά τή διεύρυνση τής παραγωγῆς. Ἔτσι ἔχουμε

A. Σχῆμα τής ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς:

$$I \ 4000 \sigma + 1000 \mu + 1000 \nu = 6000.$$

$$II \ 2000 \sigma + 500 \mu + 500 \nu = 3000.$$

$$I(\mu + \nu) = II\sigma.$$

B. Σχῆμα ἀφετηρίας γιά τή συσσώρευση:

$$I \ 4000 \sigma + 1000 \mu + 1000 \nu = 6000.$$

$$II \ 1500 \sigma + 750 \mu + 750 \nu = 3000.$$

$$I(\mu + \nu) > II\sigma.$$

*Ἄς δοῦμε τώρα μέ ποιόν τρόπο πρέπει νά γίνεται ή κοινωνική παραγωγή στίς συνθήκες τής συσσώρευσης.

Πρῶτος χρόνος.

$$\begin{array}{l} I \ 4000 \sigma + 1000 \mu + 1000 \nu = 6000. \\ II \ 1500 \sigma + 750 \mu + 750 \nu = 3000. \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} = 7250 \\ \text{Προϊόν} = 9000 \end{array} \right\}$$

Τά $I(1000 \mu + 500 \nu)$ ἀνταλλάσσονται μέ τά $II \ 1500 \sigma$ (ὅπως καί στήν περίπτωση τής ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς).

Τά I 500 υ συσσωρεύονται, δηλ. πηγαίνουν για τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, μετατρέπονται σέ κεφάλαιο. Ἐάν πάρουμε τήν προηγούμενη διαίρεση σέ σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο, θά ἔχουμε

$$I \ 500 \ υ = 400 \ \sigma + 100 \ \mu.$$

Τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο (400 σ) ὑπάρχει στό ἴδιο τό προϊόν τῆς ὑποδιαίρεσης I (φυσική του μορφή εἶναι τά μέσα παραγωγῆς)· ἐνῶ τό πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο (100 μ) θά πρέπει νά παρθεῖ ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II, πού πρέπει κατά συνέπεια νά κάνουν κι αὐτοί συσσώρευση: ἀνταλλάσσουν ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας τους (II 100 υ) μέ μέσα παραγωγῆς (I 100 μ) καί μετατρέπουν αὐτά τά μέσα παραγωγῆς σέ πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο. Ἐπομένως, τό δικό τους σταθερό κεφάλαιο θ' αὐξηθεῖ ἀπό 1500 σ σέ 1600 σ· γιά τήν κίνησή του εἶναι ἀπαραίτητη πρόσθετη ἐργατική δύναμη — 50 μ, — καί οἱ μονάδες αὐτές παίρνονται πάλι ἀπό τήν ὑπεραξία τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς II ὑποδιαίρεσης.

Ἐάν προσθέσουμε τό πρόσθετο κεφάλαιο τῆς I καί τῆς II ὑποδιαίρεσης στό ἀρχικό κεφάλαιο θά ἔχουμε τήν παρακάτω κατανομή τοῦ προϊόντος:

$$\begin{aligned} I \ 4400 \ \sigma + 1100 \ \mu + (500 \ \upsilon) &= 6000. \\ II \ 1600 \ \sigma + 800 \ \mu + (600 \ \upsilon) &= 3000. \end{aligned}$$

Ἡ ὑπεραξία πού μπαίνει σέ παρένθεση δείχνει τό καταναλωτικό φόντο τῶν κεφαλαιοκρατῶν, δηλ. τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού πηγαίνει γιά τίς προσωπικές ἀνάγκες τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί ὄχι γιά τή συσσώρευση.

Ἐάν ἡ παραγωγή συνεχιστεῖ ὅπως καί προηγούμενα, στό τέλος τοῦ χρόνου θά ἔχουμε:

$$\begin{array}{l} I \ 4400 \ \sigma + 1100 \ \mu + 1100 \ \upsilon = 6600 \\ II \ 1600 \ \sigma + 800 \ \mu + 800 \ \upsilon = 3200 \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} = 7900 \\ \text{Προϊόν} = 9800 \end{array} \right\}$$

Τά (1100 μ + 550 υ) τῆς ὑποδιαίρεσης I ἀνταλλάσσονται μέ τά 1650 σ τῆς ὑποδιαίρεσης II, ὁπότε τό πρόσθετο 50 σ παίρνεται ἀπό τά 800 μ τῆς ὑποδιαίρεσης II [στήν περίπτωση αὐτή ἡ αὐξηση τοῦ σ κατά 50 μονάδες προκαλεῖ αὐξηση τοῦ μ κατά 25].

Σέ συνέχεια τό 550 I υ συσσωρεύεται ὅπως καί προηγούμενα:

$$550 \text{ I } v = 440 \sigma + 110 \mu$$

$$165 \text{ II } v = 110 \sigma + 55 \mu.$$

*Αν προσθέσουμε τώρα στο αρχικό κεφάλαιο τό πρόσθετο [στά 4400 σ τῆς ὑποδιαίρεσης I — τά 440 σ· στά 1100 μ τῆς ὑποδιαίρεσης I — τά 110 μ. Στά 1600 σ τῆς ὑποδιαίρεσης II — τά 50 σ καί τά 110 σ καί στά 800 μ τῆς ὑποδιαίρεσης II — τά 25 μ — καί τά 55 μ], θά ἔχουμε:

$$\text{I } 4840 \sigma + 1210 \mu + (550 v) = 6600.$$

$$\text{II } 1760 \sigma + 880 \mu + (560 v) = 3200.$$

Στήν παραπέρα κίνηση τῆς παραγωγῆς θά ἔχουμε

$$\begin{array}{l} \text{I } 4840 \sigma + 1210 \mu + 1210 v = 7260 \\ \text{II } 1760 \sigma + 880 \mu + 880 v = 3520 \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} = 8\ 690 \\ \text{Προϊόν} = 10\ 780 \end{array} \right\}$$

καί οὕτω καθεξῆς.

Αὐτά εἶναι — στίς βασικότερες γραμμές — τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Μάρξ πάνω στό ζήτημα τῆς ἀναπαραγωγῆς ὄλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Οἱ ἐρευνες αὐτές (πρέπει νά κάνουμε αὐτή τήν ἐπιφύλαξη) δίνονται ἐδῶ μέ τήν πιό συμπυκνωμένη μορφή: παραλείπονται πάρα πολλά πράγματα πού ἀναλύονται λεπτομερειακά ἀπό τόν Μάρξ, λχ. ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, ἡ ἀναπλήρωση τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού φθεῖρεται σιγά-σιγά κτλ., γιατί ὄλα αὐτά δέν ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ.

III

Ποιά λοιπόν συμπεράσματα βγάξει ὁ ὁμιλητής ἀπό τίς ἐρευνες αὐτές τοῦ Μάρξ; Δυστυχῶς, δέ μᾶς δίνει μιᾶ ἐντελῶς ἀκριβολογημένη καί συγκεκριμένη διατύπωση τῶν συμπερασμάτων του, κι ἔτσι θά ἀναγκαστῶ νά τά βγάλω μόνος μου, στηριζόμενος σέ ὀρισμένες παρατηρήσεις πού δέ βρίσκονται σέ πλέρια ἀρμονία ἢ μιᾶ μέ τήν ἄλλη. *Ἐτσι, λογουχάρη, διαβάζουμε:

«Είδαμε ἐδῶ — λέει ὁ ὁμιλητής — μέ ποιόν τρόπο γίνεται ἡ συσσώρευση στήν I ὑποδιαίρεση, στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς: . . . ἡ συσσώρευση αὐτή συντελεῖται ἀνεξάρτητα τόσο ἀπό τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς εἰδῶν κατανάλωσης, ὅσο καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἀτομική κατανάλωση, ὅποιοσδήποτε καί ἂν κάνει τήν κατανάλωση αὐτή» (φύλλο $15/3$).

Φυσικά, δέν μπορεῖ νά μιλάει κανεῖς γιά «ἀνεξαρτησία» τῆς συσσώρευσης ἀπό τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης καί μόνο γιά τό λόγο ὅτι ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς χρειάζεται νέο μεταβλητό κεφάλαιο, συνεπῶς, καί εἶδη κατανάλωσης· ὅπως φαίνεται, ὁ συγγραφέας μέ τήν ἔκφραση αὐτή ἤθελε νά ὑπογραμμίσει ἀπλῶς τήν ἰδιομορφία τοῦ σχήματος, ὅτι ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ I σ — τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου στήν ὑποδιαίρεση I — γίνεται χωρίς ἀνταλλαγές μέ τήν ὑποδιαίρεση II, δηλ. κάθε χρόνο στήν κοινωνία μιά ὀρισμένη ποσότητα, λογουχάρη, κάρβουνου παράγεται γιά τήν ἐξόρυξη πάλι κάρβουνου. Φυσικά, ἡ παραγωγή αὐτή (κάρβουνου γιά τήν ἐξόρυξη κάρβουνου) μέ μιά σειρά κατοπινές ἀνταλλαγές θά συνδεθεῖ μέ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης· διαφορετικά δέ θά μπορούσαν νά ὑπάρχουν οὔτε οἱ ἀνθρακοβιομήχανοι, οὔτε οἱ ἐργάτες τους.

Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ ὁμιλητής ἐκφράζεται κιόλας μέ πολύ λιγότερη σαφήνεια: «Ἡ κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης — λέει — γίνεται καί γινόταν (ἐκτός ἀπό τίς πολύ παλιές περιόδους) ἀνεξάρτητα ἀπό ὅποιοσδήποτε ἄμεσους παραγωγούς, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση ὅποιουδήποτε στρώματος τοῦ πληθυσμοῦ» (φύλλο 8). Ἐδῶ πιά τονίζεται μόνο ἡ ὑπεροχή τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς ἀπέναντι στήν παραγωγή μέσων κατανάλωσης στήν ἱστορική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ὑπόδειξη αὐτή ἐπαναλαμβάνεται ἀκόμα μιά φορά: «Ἐάν γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία εἶναι χαρακτηριστική, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ συσσώρευση γιά τή συσσώρευση, ἡ παραγωγική κατανάλωση, ὄχι ὅμως ἡ ἀτομική, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι χαρακτηριστική γιά τήν κοινωνία αὐτή ἀκριβῶς ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς» (φύλλο $21/2$). Ἐάν ὁ συγγραφέας μέ τίς ὑποδείξεις αὐτές ἤθελε νά πεί ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία διαφέρει ἀπό τίς ἄλλες οἰκονομικές ὀργανώσεις πού προηγήθηκαν ἀπ' αὐτήν Ἰσα-Ἰσα γιατί παρουσιάζει ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν καί τῶν εἰδῶν πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τίς μηχανές (κάρβουνο, σίδηρο κτλ), αὐτό εἶναι ἀπόλυτα σωστό. Ὅσον ἀφορᾷ τό ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς,

ή κεφαλαιοκρατική κοινωνία στέκει ψηλότερα απ' όλες τις άλλες και ή πρόοδος τής τεχνικής εκδηλώνεται ακριβώς στο ότι ή ανθρώπινη εργασία μπροστά στην εργασία των μηχανών περνάει ολο και περισσότερο σε δεύτερη μοίρα.

Γιά τό λόγο αυτό, αντί ν' ασχοληθούμε μέ τήν κριτική των δηλώσεων του όμιλητή, πού δέν είναι αρκετά σαφείς, είναι καλύτερα νά καταφύγουμε άμεσα στον Μάρξ και νά δοϋμε αν από τή θεωρία του μπορούμε νά βγάλουμε τό συμπέρασμα για «υπεροχή» τής I υποδιαίρεσης άπέναντι στη II και μέ ποιά έννοια πρέπει νά καταλαβαίνουμε τήν υπεροχή αυτή.

Από τό πιό πάνω σχήμα του Μάρξ δέν μπορούμε νά βγάλουμε καθόλου τό συμπέρασμα ότι υπερέχει ή I υποδιαίρεση άπέναντι στη II: εκεί και οι δύο αναπτύσσονται παράλληλα. Τό σχήμα όμως αυτό δέν παίρνει υπόψη ακριβώς τήν τεχνική πρόοδο. Όπως άπόδειξε ό Μάρξ στον I τόμο του «Κεφαλαίου», ή τεχνική πρόοδος εκδηλώνεται στο ότι ό λόγος του μεταβλητού κεφαλαίου προς τό σταθερό $\left(\frac{\mu}{\sigma}\right)$ μικραίνει σιγά-σιγά, ένδω στο σχήμα ό λόγος αυτός παίρνεται σαν άμετάβλητος.

Είναι πιά αυτόνομητο πώς αν προστεθει ή άλλαγή αυτή στο σχήμα, θά έχουμε πιό γρήγορη αύξηση των μέσων παραγωγής σε σύγκριση μέ τά είδη κατανάλωσης. Παρ' όλα αυτά, μου φαίνεται, ότι δέ θά είναι περιττό νά κάνουμε τον ύπολογισμό αυτό, πρώτο, για νά φανεί τό πράγμα πιό καθαρά, και δεύτερο, για νά προλάβουμε ένδεχόμενα λαθεμένα συμπεράσματα πού μπορεί νά προκύψουν απ' αυτή τήν προϋπόθεση.

[Στον παρακάτω πίνακα τό ποσοστό συσσώρευσης παίρνεται άμετάβλητο: ή μισή υπεραξία συσσωρεύεται και ή μισή καταναλώνεται άτομικά.]

[Τό παρακάτω σχήμα μπορούμε νά τό παραλείψουμε και νά περάσουμε κατευθείαν στα συμπεράσματα πού βγαίνουν απ' αυτό στην έπόμενη σελίδα. Τό γράμμα π σημαίνει τό πρόσθετο κεφάλαιο, πού πηγαίνει για τή διεύρυνση τής παραγωγής, δηλ. τό μέρος τής υπεραξίας πού συσσωρεύεται.]

	1ος	I	4000 σ + 1000 μ + 1000 υ = 6000		μ: (σ+μ) = 20,0%
χρόνος)	II	1500 σ + 750 μ + 750 υ = 3000		»	» 33,3%
		I (1000 μ + 500 υ) = II 1500 σ			
	π. I	500 υ = 450 σ + 50 μ		»	» $\frac{1}{10}$
		↙ ↘			
	π. II	60 υ = 50 σ + 10 μ		»	» $\frac{1}{6}$
	I	4450 σ + 1050 μ + (500 υ) = 6000			
	II	1550 σ + 760 μ + (690 υ) = 3000			

	2ος	I	4450 σ + 1050 μ + 1050 υ = 6550		» » 19,2%
χρόνος)	II	1550 σ + 760 μ + 760 υ = 3070		»	» 32,9%
		I (1050 μ + 525 υ) = II 1575 σ			
		II (1550 σ + 25 υ)			
	π. II	28 υ = 25 σ + 3 μ		»	» περ. $\frac{1}{9}$
		↙ ↘			
	π. I	525 υ = 500 σ + 25 μ		»	» περ. $\frac{1}{21}$
		↙ ↘			
	π. II	28 υ = 25 σ + 3 μ		»	» περ. $\frac{1}{9}$
	I	4950 σ + 1075 μ + (525 υ) = 6550			
	II	1602 σ + 766 μ + (702 υ) = 3070			

	3ος	I	4950 σ + 1075 μ + 1075 υ = 7100		» » 17,8%
χρόνος)	II	1602 σ + 766 μ + 766 υ = 3134		»	» 32,3%
		I (1075 μ + 537 $\frac{1}{2}$ υ) = II 1612 $\frac{1}{2}$ σ			
		II (1602 σ + 10 $\frac{1}{2}$ υ)			
	π. II	11 $\frac{1}{2}$ υ = 10 $\frac{1}{2}$ σ + 1 μ		»	» περ. $\frac{1}{12}$
		↙ ↘			
	π. I	537 $\frac{1}{2}$ υ = 517 $\frac{1}{2}$ σ + 20 μ		»	» περ. $\frac{1}{26}$
		↙ ↘			
	π. II	22 υ = 20 σ + 2 μ		»	» περ. $\frac{1}{11}$
	I	5467 $\frac{1}{2}$ σ + 1095 μ + (537 $\frac{1}{2}$ υ) = 7100			
	II	1634 $\frac{1}{2}$ σ + 769 μ + (730 $\frac{1}{2}$ υ) = 3134			

	4ος	I	5467 $\frac{1}{2}$ σ + 1095 μ + 1095 υ = 7657 $\frac{1}{2}$		» » 16,7%
χρόνος)	II	1634 $\frac{1}{2}$ σ + 769 μ + 769 υ = 3172 $\frac{1}{2}$		»	» 32,0%

καί οὕτω καθέξης ¹⁹.

Ἐὰν ἀντιπαραβάσουμε τώρα τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ σχῆμα αὐτὸ σχετικὰ μὲ τὴν αὐξηση τῶν διάφορων τμημάτων τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος²⁰:

	Μέσα παραγωγῆς γιὰ μέσα		Μέσα παραγωγῆς γιὰ μέσα		Μέσα κατανάλω-σης		Ὅλοκληρο τὸ κοινωνικὸ προϊόν	
	παραγωγῆς	σὲ πο-σοστά	κατανά-λωσης	σὲ πο-σοστά		σὲ πο-σοστά		σὲ πο-σοστά
1ος χρόνος	4 000	100	2 000	100	3 000	100	9 000	100
2ος χρόνος	4 450	111,25	2 100	105	3 070	102	9 620	107
3ος χρόνος	4 950	123,75	2 150	107,5	3 134	104	10 234	114
4ος χρόνος	5 467 ¹ / ₂	136,7	2 190	109,5	3 172	106	10 828 ¹ / ₂	120

Βλέπουμε ἔτσι ὅτι γρηγορότερα ἀπ' ὅλα αὐξάνει ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιὰ μέσα παραγωγῆς, ἔπειτα ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιὰ μέσα κατανάλωσης καὶ ἀργότερα ἀπὸ ὅλα ἡ παραγωγή μέσων κατανάλωσης. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ φτάσουμε καὶ χωρὶς τίς ἔρευνες τοῦ Μάρξ στὸ II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» μὲ βάση τὸ νόμο ὅτι τὸ σταθερὸ κεφάλαιο ἔχει τὴν τάση νὰ αὐξάνει πιο γρήγορα ἀπὸ τὸ μεταβλητό: ἡ θέση ὅτι τὰ μέσα παραγωγῆς αὐξάνουν πιο γρήγορα εἶναι μιὰ ἀπλή παράφραση τοῦ νόμου αὐτοῦ, σχετικὰ μὲ ὅλη τὴν κοινωνικὴ παραγωγή.

Μήπως ὁμως θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουμε ἀκόμα ἓνα βῆμα παραπέρα; Ἐφόσον δεχτήκαμε ὅτι ὁ λόγος τοῦ μ πρὸς τὸ $\sigma + \mu$ μικραίνει συνεχῶς, γιατί νὰ μὴ δεχτοῦμε ὅτι τὸ μ γίνεται ἴσο μὲ τὸ μηδέν, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἀριθμὸς ἐργατῶν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὸς γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ποσότητα μέσων παραγωγῆς; Τότε τὸ μέρος τῆς ὑπεραξίας πού συσσωρεύεται θὰ προστίθεται ἄμεσα στὸ σταθερὸ κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης I, καὶ ἡ αὐξηση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς θὰ γίνεται ἀποκλειστικὰ γιὰ λογαρια-

σμό των μέσων παραγωγής για μέσα παραγωγής και στη II υποδιαίρεση* θά έχουμε πλήρη στασιμότητα.

Φυσικά αυτό θά ήταν πιά κακή χρησιμοποίηση των σχημάτων, γιατί ένα τέτιο συμπέρασμα στηρίζεται σε άπιθανες υποθέσεις και για τό λόγο αυτό δέν είναι σωστό. Μπορεί άραγε νά δεχτεί κανείς, ότι ή πρόοδος τής τεχνικής, πού μικραίνει τό λόγο του μ προς τό σ , θά έκδηλωθει μόνο στην I υποδιαίρεση, αφήνοντας τή II απόλυτα στάσιμη; Συμβιβάζεται άραγε μέ τούς νόμους τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, πού κάτω από τήν άπειλή τής καταστροφής απαιτεί από τόν κάθε κεφαλαιοκράτη νά επεκτείνει τήν επιχείρησή του, ή έλλειψη κάθε συσσώρευσης στη II υποδιαίρεση;

Κι έτσι, τό μοναδικά σωστό συμπέρασμα πού μπορούμε νά βγάλουμε από τίς πίο πάνω έρευνες του Μάρξ, είναι ότι στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία ή παραγωγή μέσων παραγωγής αυξάνει πίο γρήγορα από τήν παραγωγή μέσων κατανάλωσης. Όπως είπαμε κιόλας, τό συμπέρασμα αυτό είναι τό άμεσο επακόλουθο τής πασίγνωστης θέσης, ότι ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή δημιουργεί ασύγκριτα πίο ύψηλά αναπτυγμένη τεχνική, σε σύγκριση μέ τίς προηγούμενες εποχές**. Ειδικά για τό ζήτημα αυτό ο Μάρξ μόνο σε ένα σημείο εκφράζεται άπολύτως κατηγορηματικά, και τό σημείο αυτό επιβεβαιώνει πέρα για πέρα τήν όρθότητα τής διατύπωσής μας:

* Δέ θέλω νά πώ, ότι ένα παρόμοιο φαινόμενο θά ήταν απόλυτα αδύνατο, σάν μεμονωμένη περίπτωση. Έδω όμως δέν πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά για τό γενικό νόμο ανάπτυξης τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Θά εξηγήσω μέ τή βοήθεια ενός σχήματος περί τίνος πρόκειται:

$$I \quad 4000 \sigma + 1000 \mu + 1000 \nu = 6000$$

$$II \quad 1500 \sigma + 750 \mu + 750 \nu = 3000$$

$$I \quad (1000 \mu + 500 \nu) = II \quad 1500 \sigma$$

I 500 ν συσσωρεύεται και προστίθεται στο I 4000 σ :

$$I \quad 4500 \sigma + 1000 \mu + (500 \nu) = 6000$$

$$II \quad 1500 \sigma + 750 \mu + 750 \nu = 3000$$

$$I \quad 4500 \sigma + 1000 \mu + 1000 \nu = 6500$$

$$II \quad 1500 \sigma + 750 \mu + 750 \nu = 3000$$

$$I \quad (1000 \mu + 500 \nu) = II \quad 1500 \sigma$$

Τά 500 ν τής I υποδιαίρεσης συσσωρεύονται όπως και προηγούμενα κλπ.

** Για τό λόγο αυτό τό συμπέρασμα πού εκθέσαμε μπορεί νά διατυπωθεί και κάπως διαφορετικά: στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία ή αύξηση τής παραγωγής (και συνεπώς και τής «άγοράς») μπορεί νά γίνεται είτε μέ τήν αύξηση τής παραγωγής ειδών κατανάλωσης είτε κυρίως μέ τήν πρόοδο τής τεχνικής, δηλ. μέ τήν εκτόπιση τής χειρωνακτικής εργασίας από τήν εργασία των μηχανών, γιατί ή άλλαγή του λόγου του μ προς σ εκφράζει ακριβώς τή μείωση του ρόλου τής χειρωνακτικής εργασίας.

«Ἡ διαφορὰ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας ἀπὸ τοὺς ἄγριους δὲ συνίσταται, ὅπως λέει ὁ Σένιερ, στὸ ὅτι προνόμιο καὶ ἰδιομορφία τοῦ ἄγριου εἶναι δῆθεν νὰ ξοδεύει τὴν ἐργασία του ἔτσι πού νὰ μὴν τοῦ δίνει κανένα προϊόν, ἱκανὸ νὰ μετατραπῆ σὲ εἰσόδημα, δηλ. σὲ μέσα κατανάλωσης, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ συνίσταται στὸ ὅτι

α) ἡ κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία ξοδεύει τὸ μεγαλύτερο μέρος [Nota bene*] τοῦ ἐτήσιου χρόνου ἐργασίας πού ἔχει στή διάθεσὴ τῆς γιὰ τὴν παραγωγή μέσων παραγωγῆς (ergo** — σταθεροῦ κεφαλαίου), πού δὲν μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ εἰσόδημα οὔτε μὲ τὴ μορφή μισθοῦ ἐργασίας, οὔτε μὲ τὴ μορφή ὑπεραξίας, ἀλλὰ μποροῦν νὰ λειτουργοῦν μόνο σάν κεφάλαιο» («Das Kapital», II Bd., Seite 436***).

IV

Γεννιέται τώρα τὸ ἐρώτημα, τί σχέση ἔχει ἡ θεωρία πού ἐκθέσαμε μὲ τὸ «περιβόητο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν»; Ἡ θεωρία αὐτὴ ξεκινάει ἀπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς «γενικῆς καὶ ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς», ἐνῶ τὸ «πρόβλημα» βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ «ἂν εἶναι δυνατὴ» ἡ πλεῖρα ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ τροποποιεῖ τὴ συνηθισμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι ὁμως ὀλοφάνερο, ὅτι ἡ διασάφηση τοῦ ζητήματος, τοῦ πῶς δηλ. ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμὸς γενικά, δὲν προωθεῖ καθόλου τὸ ζήτημα τῆς «δυνατότητας» (καὶ τῆς ἀναγκαιότητας) τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία.

Ὡστόσο ὁ ὁμιλητὴς δὲν περιορίζεται στὴν ἐκθεση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν πορεία ὅλης τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ὀργανωμένης μὲ κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο. Τονίζει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεχωρίζουμε «δύο οὐσιαστικὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα στὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου: 1) τὴν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σὲ πλάτος, ὅταν ἀγκαλιάζει τίς ἑτοιμῆς πιά σφαῖρες ἐργασίας, ἐκτοπίζοντας τὴ φυσικὴ οἰκονομία, καὶ διευρύνεται σὲ βάρος αὐτῆς τῆς τελευταίας· καὶ 2) τὴν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σὲ βάθος, ἂν μποροῦμε νὰ ἐκφραστοῦμε ἔτσι, ὅταν ἡ διεύρυνσή της γίνεται ἀνεξάρτητα

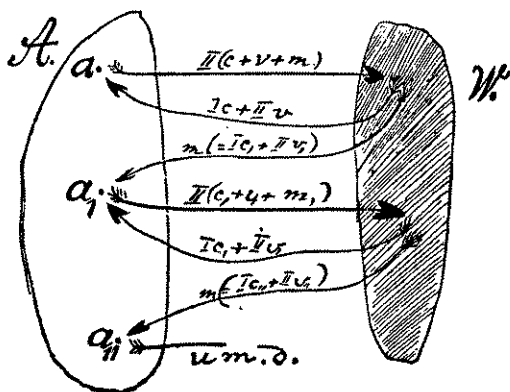
*— Σημειώστε το. Ἡ Σύντ.

**— συνεπῶς. Ἡ Σύντ.

***— «Τὸ Κεφάλαιο», τόμ. II, σελ. 436. ²¹ Ἡ Σύντ.

ἀπό τή φυσική οἰκονομία, δηλ. σέ συνθήκες γενικῆς καί ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς». Χωρίς νά ἀσχοληθοῦμε γιά τήν ὥρα μέ τήν κριτική τοῦ χωρισμοῦ αὐτοῦ, θά περάσουμε κατευθείαν στήν ἐξέταση τοῦ τί ἐννοεῖ ὁ συγγραφεύς ὅταν λέει ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος: ἡ διασάφηση τοῦ προοιῶν αὐτοῦ, πού συνίσταται στήν ἀντικατάσταση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική, θά πρέπει νά μᾶς δείξει μέ ποιό τρόπο ὁ ρωσικός καπιταλισμός «θ' ἀγκαλιάσει ὅλη τή χώρα».

Ὁ ὁμιλητής δείχνει παραστατικά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος μέ τό παρακάτω σχῆμα:

A εἶναι οἱ κεφαλαιοκράτες· W εἶναι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί. Τά a , a_1 καί a_{11} εἶναι οἱ κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις.

Τά βέλη δείχνουν τήν κίνηση τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀνταλλάσσονται.

Τά γράμματα σ , μ καί ν εἶναι τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων.

I καί $\bar{I}$ εἶναι ἡ φυσική μορφή τῶν ἐμπορευμάτων: I — τά μέσα παραγωγῆς· $\bar{I}$ — τά μέσα κατανάλωσης.

«Ἡ οὐσιαστική διαφορά τῶν τομέων A καί W — λέει ὁ ὁμιλητής — συνίσταται στό γεγονός ὅτι τό A εἶναι οἱ παραγωγοί, δηλ. οἱ κεφαλαιοκράτες πού καταναλώνουν τήν ὑπεραξία τους παραγωγικά, καί τό W εἶναι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, πού καταναλώνουν τήν ὑπεραξία τους (ἐδῶ ἐννοῶ τήν ἐπιπλέον διαφορά τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος ἀπέναντι στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῶν ἀπαραίτητων μέσων διατροφῆς) ὄχι παραγωγικά.

Ἄς παρακολουθήσουμε τὰ βέλη στό σχῆμα καί θά δοῦμε εὐκόλα πῶς ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στό A σέ βάρος τῆς κατανάλωσης στό W , καταχτώντας τήν βαθμιαία». Τό προϊόν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐπιχείρησης a στέλνεται στούς «ἄμεσους παραγωγούς» μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης· σέ ἀντάλλαγμα τοῦ προϊόντος αὐτοῦ οἱ «ἄμεσοι παραγωγοί» ἐπιστρέφουν τό σταθερό κεφάλαιο (σ) μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί τό μεταβλητό κεφάλαιο (μ) μέ τή μορφή μέσων κατανάλωσης καί τήν ὑπεραξία (ν) μέ τή μορφή στοιχείων τοῦ συμπληρωματικοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου: $\sigma_1 + \mu_1$. Τό κεφάλαιο αὐτό χρησιμεύει γιά τήν ἴδρυση μιᾶς καινούργιας κεφαλαιοκρατικῆς ἐπιχείρησης a_1 , πού κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο στέλνει τό προϊόν της μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης στούς «ἄμεσους παραγωγούς» καί οὕτω καθεξῆς. «Ἀπό τό παρατιθέμενο σχῆμα ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος βγαίνει ὅτι ὅλη ἡ παραγωγή βρίσκεται σέ στενότητι ἐξάρτησι ἀπό τήν κατανάλωσι στίς „ἐξωτερικές“ ἀγορές, ἀπό τήν κατανάλωσι τῶν μαζῶν (ἀπό γενική μάλιστα ἄποψι εἶναι ἀπολύτως ἀδιάφορο πού βρίσκονται αὐτές οἱ μάζες — πλᾶι στούς κεφαλαιοκράτες ἢ κάπου πέρα ἀπ' τόν ὠκεανό). Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ διεύρυνσι τῆς παραγωγῆς στό A , δηλ. ἡ ἀνάπτυξι τοῦ καπιταλισμοῦ πρὸς τήν κατεύθυνσι αὐτή θά τελειώσι μόλις ὅλοι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί τοῦ W μετατραποῦν σέ ἐμπορευματοπαραγωγούς, γιατί, ὅπως εἶδαμε πῶ πάνω, ἡ κάθε καινούργια ἐπιχείρησι (εἶτε ἡ διεύρυνσι τῆς παλιᾶς) ὑπολογίζει νά ἐξασφαλίσι ἕναν καινούργιο κύκλον καταναλωτῶν στό W . Ἡ συνηθισμένη ἀντίληψι — λέει κλείνοντας ὁ ὀμιλητής — γιά τήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευσι, δηλ. γιά τήν κεφαλαιοκρατική ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένες διαστάσεις, περιορίζεται ἁπλῶς σέ μιᾶ παρόμοια ἀντίληψι γιά τὰ πράγματα, χωρίς νά ὑποψιάζεται ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀναπτύσσεται σέ βάθος, ἀνεξάρτητα ἀπό ὅποιεσδήποτε χῶρες μέ ἄμεσους παραγωγούς, δηλ. ἀνεξάρτητα ἀπό τίς λεγόμενες ἐξωτερικές ἀγορές».

Ἄπ' ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ μπορεῖ νά συμφωνήσι κανεῖς μόνο μέ τό ὅτι ἡ ἀντίληψι αὐτή γιά τήν ἀνάπτυξι τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος καί τό σχῆμα πού τήν ἀπεικονίζει βρίσκονται σέ πλήρη ἀντιστοιχία μέ τίς συνηθισμένες ἀπόψεις τῶν ναρόντικων σχετικῶν μέ τό ζήτημα αὐτό.

Πραγματικά, εἶναι δύσκολο νά ἀποδοθεῖ πῶ ἀνάγλυφα καί πῶ παραστατικά ὅλη ἡ ἀνοησία καί ἡ κενότητα τῶν συνηθισμένων ἀπόψεων ἀπ' ὅσο γίνεται μέ τό παραπάνω σχῆμα.

«Ἡ συνηθισμένη ἄποψη» ἔβλεπε πάντοτε τόν καπιταλισμό μας σάν κάτι τό ἀποσπασμένο ἀπό τό «λαϊκό καθεστώς», κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό καθεστώς αὐτό, ἀπαράλλαχτα ὅπως δίνεται στό σχῆμα: ἀπό τό σχῆμα δέ φαίνεται καθόλου ποιὰ εἶναι ἡ σύνδεση τῶν δυῶ «τομέων», τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καί τοῦ λαϊκοῦ. Γιατί τά ἐμπορεύματα πού στέλνονται ἀπό τό *A* βρίσκουν κατανάλωση στό *W*; τί εἶναι ἐκεῖνο πού προκαλεῖ τή μετατροπή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τοῦ *W* σέ ἐμπορευματική; Ἡ συνηθισμένη ἄποψη ποτέ δέν ἔδωσε ἀπάντηση στά ἐρωτήματα αὐτά, θεωρώντας τήν ἀνταλλαγὴν σάν κάτι τό τυχαῖο καί ὄχι σάν ἓνα ὀρισμένο σύστημα οἰκονομίας.

Σέ συνέχεια, ἡ συνηθισμένη ἄποψη ποτέ δέν ἐξηγοῦσε ἀπό ποῦ καί πῶς ἐφανίστηκε ὁ καπιταλισμός μας, ἀκριβῶς ὅπως δέν τό ἐξηγεῖ αὐτό καί τό σχῆμα: τό πράγμα παρουσιάζεται ἔτσι, σά νά ἦρθαν οἱ κεφαλαιοκράτες ἀπέξω, ἀπό κάπου καί δέ βγήκαν ἀπό τοὺς κόλπους τῶν ἰδίων τῶν «ἄμεσων παραγωγῶν». Μένει ἀκατανόητο, ἀπό ποῦ παίρνουν οἱ κεφαλαιοκράτες τοὺς «ἐλεύθερους ἐργάτες» πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις α , α_1 κτλ. Ὁ καθένας ξέρεي ὅτι στήν πραγματικότητα τοὺς ἐργάτες αὐτοὺς τοὺς παίρνουν ἀκριβῶς ἀπό τοὺς «ἄμεσους παραγωγούς», στό σχῆμα ὅμως δέ φαίνεται καθόλου ὅτι ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ἀγκαλιάζοντας τόν «τομέα» *W*, δημιουργοῦσε ἐκεῖ τήν κατηγορίαν τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν.

Μέ λίγα λόγια, τό σχῆμα αὐτό — ἀπαράλλαχτα ὅπως καί ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη — δέν ἐξηγεῖ ἀπολύτως τίποτε ἀπό τά φαινόμενα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ μας συστήματος καί γιὰ τό λόγο αὐτό εἶναι τελειῶς ἄχρηστο. Τό σκοπὸ πού ἐπέδιωσε ἡ κατάρτισή του — δηλ. νά ἐξηγήσει μέ ποιὸ τρόπο ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός σέ βάρος τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, ἀγκαλιάζοντας ὅλη τὴ χώρα — δέν τόν πετυχαίνει καθόλου, γιατί, ὅπως τό βλέπει καί ὁ ἴδιος ὁ ὀμιλητής, «ἂν ἀκολουθήσουμε μέ συνέπεια τὴν ἄποψη πού ἐξετάζουμε, πρέπει νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι τά πράγματα δέν μποροῦν σέ καμιά περίπτωση νά φτάσουν ὡς τὴ γενικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς».

Ἔστερα ἀπ' αὐτό εἶναι νά ἀπορεῖ κανεὶς, πού ὁ ὀμιλητής προσχωρεῖ ὁ ἴδιος, ἔστω κι ἐνμέρει, στήν ἀντίληψη αὐτή, λέγοντας ὅτι «ὁ καπιταλισμός ἀναπτυσσόταν πραγματικά (:) στήν περίοδο τῆς παιδικῆς του ἡλικίας μέ ἓνα εὐκολότατο (sic!;*)

* — ἔτσι!; Ἡ Σύντ.

τρόπο (εύκολότατο γιατί ἐδῶ ἀγκαλιάζονται ἔτοιμοι κλάδοι ἐργασίας), καί ὅτι ἐνμέρει ἀναπτύσσεται πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καί σήμερα (;), ἐφόσον στὴν ὑδρόγειο ὑπάρχουν ἀκόμα ὑπολείμματα φυσικῆς οἰκονομίας κι ἐφόσον ἀδξάνει ὁ πληθυσμός».

Στὴν πραγματικότητα αὐτὸ δὲν εἶναι «εύκολότατος» τρόπος ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ ἀπλούστατα «εύκολότατος τρόπος κατανόησης» τοῦ προτσές, τόσο «εύκολότατος», πού θά ἦταν πιό σωστό νά τόν ὀνομάσει κανεῖς πλήρη ἀκατανοησία. Οἱ ρῶσοι ναρόντικοι ὄλων τῶν ἀποχρώσεων ἱκανοποιοῦνται καί τώρα ἀκόμα μέ τίς «εύκολότατες» αὐτές μέθοδες: χωρίς νά σκεφτοῦν ποτέ νά ἐξηγήσουν μέ ποιό τρόπο ἐμφανίστηκε ὁ καπιταλισμός μας καί πῶς λειτουργεῖ, περιορίζονται στὴν ἀντιπαράθεση τοῦ «ἄρρωστου σημείου» τοῦ καθεστῶτος μας, τοῦ καπιταλισμοῦ, στό «ὑγιές», δηλ. στούς ἄμεσους παραγωγούς, στό «λαό»· τό πρῶτο μπαίνει ἀριστερά, τό δεύτερο δεξιά καί ὅλη ἡ βαθύνοια ὀλοκληρῶνεται μέ συναισθηματικές φράσεις γιά τό τί εἶναι «βλαβερό» καί τί «ῶφέλιμο» γιά τή «συμβίωση τῶν ἀνθρώπων».

V

Γιά νά διορθώσουμε τό πιό πάνω σχῆμα, εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀρχίσουμε ἀπό τὴν ἐξήγηση τοῦ περιεχομένου τῶν ἐννοιῶν γιά τίς ὁποῖες γίνεται λόγος. Ὅταν λέμε ἐμπορευματικὴ παραγωγή ἐννοοῦμε τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ὅπου τὰ προϊόντα παράγονται ἀπό ξεχωριστούς, ἀπό μεμονωμένους παραγωγούς, καί μάλιστα ὁ καθένας τους εἰδικεύεται στὴν παραγωγή ἐνός ὀρισμένου προϊόντος, ἔτσι πού γιά τὴν ἱκανοποίηση τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀγοραπωλησία τῶν προϊόντων (πού γι' αὐτὸ τό λόγο γίνονται ἐμπορεύματα) στὴν ἀγορά. Ὅταν λέμε καπιταλισμό, ἐννοοῦμε τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἐμπορεύματα δέ γίνονται μόνο τὰ προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἀλλὰ καί ἡ ἴδια ἡ ἐργατικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι στὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σημασία ἔχουν δύο στοιχεῖα: 1) ἡ μετατροπὴ τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τῶν ἄμεσων παραγωγῶν σέ ἐμπορευματικὴ καί 2) ἡ μετατροπὴ τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατικὴ. Ἡ πρώτη μετατροπὴ συντελεῖται γιὰ τὴν ἐμφανίζετα ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας — ἡ εἰδίκευση τῶν ἀπομονωμένων [NB: αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητος

όςος τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας], τῶν ξεχωριστῶν παραγωγῶν στή δουλιὰ μόνο ἑνός κλάδου τῆς παραγωγῆς. Ἡ δευτέρη μετατροπὴ συντελεῖται γιατί, οἱ ξεχωριστοὶ παραγωγοί, πού παράγουν ὁ καθένας χῶρια ἀπὸ τόν ἄλλο ἐμπορεύματα γιὰ τὴν ἀγορά, γίνονται ἀνταγωνιστές: ὁ καθένας προσπαθεῖ νά πουλήσει πιὸ ἀκριβὰ, ν' ἀγοράσει πιὸ φτηνά καὶ αὐτὸ ἔχει σάν ἀναπόφευχτο ἀποτέλεσμα νά ἀνεβαίνει ὁ ἰσχυρὸς καὶ νά πέφτει ὁ ἀδύνατος, νά πλουτίζει ἢ μειοψηφία καὶ νά καταστρέφονται οἱ μάζες, πράγμα πού ὀδηγεῖ στή μετατροπὴ τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν σέ μισθωτοὺς ἐργάτες καὶ τῶν πολλῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων σέ λίγες μεγάλες. Ἔτσι τὸ σχῆμα πρέπει νά γίνει μὲ τέτιο τρόπο, πού νά δείχνει καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεῖα στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τίς ἀλλαγές πού προκαλεῖ ἢ ἀνάπτυξη αὐτὴ στό μέγεθος τῆς ἀγορᾶς, δηλ. στήν ποσότητα τῶν προϊόντων πού μετατρέπονται σέ ἐμπορεύματα.

Τὸ παρακάτω σχῆμα ἔγινε ἀκριβῶς σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο αὐτό: ἔχει γίνει ἀφαίρεση ὄλων τῶν ἐξωτερικῶν περιστατικῶν, δηλ. πάρθηκαν σάν ἀμετάβλητα (λχ. ἡ ἀριθμητικὴ-δύναμη τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καὶ πολλὰ ἄλλα), γιὰ ν' ἀναλυθεῖ ἡ ἐπίδραση πού ἔχουν πάνω στήν ἀγορά μόνο οἱ συντελεστές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἀναφέρουμε πιὸ πάνω.

[Βλ. τὸν πίνακα-σχῆμα στή σελ. 90-91.]

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὸ σχῆμα αὐτό, πού δείχνει τίς διαδοχικὲς ἀλλαγές τοῦ συστήματος τῆς οἰκονομίας μιᾶς κοινότητας ἀπὸ 6 παραγωγούς. Στὸ σχῆμα ἀναφέρονται 6 περίοδοι, πού ἐκφράζουν τὰ στάδια μετατροπῆς τῆς φυσικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατικὴ.

Περίοδος 1η. Ἔχουμε 6 παραγωγούς καὶ ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς ξοδεύει τὴν ἐργασία του καὶ στοὺς τρεῖς κλάδους παραγωγῆς (στόν α , στό β καὶ στό γ). Τὸ προϊόν πού παίρνουν (9 γιὰ τὸν κάθε παραγωγό: $\alpha + \beta + \gamma = 9$) τὸ ξοδεύουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους στό δικό τους νοικοκυριό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔχουμε μιὰ καθαρὴ μορφή φυσικῆς οἰκονομίας: στήν ἀγορά δέν πᾶνε καθόλου προϊόντα.

Περίοδος 2η. Ὁ παραγωγός I ἀλλάζει τὸ εἶδος τῆς παραγωγῆς του: ἐγκαταλείπει τὸν κλάδο παραγωγῆς β καὶ τὸ χρόνο πού ξόδευε προηγουμένα στόν κλάδο αὐτὸ τὸν διαθέτει στόν κλάδο γ . Λόγω τῆς εἰδίκευσης αὐτῆς τοῦ ἑνός παραγωγοῦ, οἱ ὑπόλοιποι ἐλαττώνουν τὴν παραγωγή γ , γιατί ὁ νοικοκύρης I ἔχει παράγει περισσότερα ἀπὸ τὴ δικὴ του κατανάλωση, καὶ ἐντείνουν τὴν

Ἐξηγήσεις γιὰ τὸ σχῆμα:

Οἱ ἀριθμοὶ I—II...—VI — δεί- 1.
χνουν τοὺς παραγωγούς.

Τὰ γράμματα α, β, γ, δείχνουν
τοὺς κλάδους παραγωγῆς (λχ. γεωρ-
γία, βιομηχανία—ἐξορυχτικὴ καὶ
ἐπεξεργασία).

Τὸ $\alpha = \beta = \gamma = 3$. Τὸ μέγεθος
τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων $\alpha = \beta = \gamma$
ἴσονται μὲ 3 (τρεῖς μονάδες ἀξίας),
ἀπὸ τίς ὅποισ ἐ 1 εἶναι ὑπεραξία*.

Στὴ στήλη «ἀγορά» σημειώνεται
τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν *προϊόν-* 3.
των πού πουλιῶνται (καὶ ἀγορά-
ζονται) σὲ παρενθέσεις μπαίνει τὸ
μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς
δύναμης πού πουλιέται (κι ἀγορά-
ζεται) (= ἐρ. δ.).

Τὰ βέλη πού πᾶνε ἀπὸ τὸν ἕνα
παραγωγὸ στὸν ἄλλο σημαίνουν
ὅτι ὁ Ιος εἶναι μισθωτὸς ἐργάτης
τοῦ δεύτερου.

Προϋποτίθεται ἀπλή ἀναπαραγω-
γῆ: ὅλη ἡ ὑπεραξία καταναλώνεται
ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες μὴ πα-
ραγωγικά.

5.

* Τὸ μέρος τῆς ἀξίας πού ἀναπλη-
ρώνει τὸ σταθερὸ κεφάλαιο θεωρεῖται
ἀμετάβλητο καὶ γι' αὐτὸ παραλείπεται.

Παραγω- γοί	Παραγωγή				φυσικὴ κατανάλωση
	κλάδοι παραγωγῆς			συνολικά	
	α	β	γ		
I	α	β	γ	9	9
II	α	β	γ	9	9
III	α	β	γ	9	9
IV	α	β	γ	9	9
V	α	β	γ	9	9
VI	α	β	γ	9	9
Σύνολο	6α	6β	6γ	54	54
I	α	-	2γ	9	6
II	α	2β	-	9	6
III	α	-	2γ	9	6
IV	α	2β	-	9	6
V	α	-	2γ	9	6
VI	α	2β	-	9	6
Σύνολο	6α	6β	6γ	54	36
I	2α	-	6γ	24	11
II	$\frac{1}{2}\alpha$			$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
III	$\frac{1}{2}\alpha$			$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
IV	2α		6β	24	11
V	$\frac{1}{2}\alpha$			$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
VI	$\frac{1}{2}\alpha$			$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
Σύνολο	6α	6β	6γ	54	28

Άγορά		Παραγωγός	Παραγωγή				φυσική κατανάλοση	Άγορά		
Πουλάει	Άγοράζει		κλάδοι παραγωγής			συνολικά		Πουλάει	Άγοράζει	
			α	β	γ					
-	-	I	α	—	2γ	9	6	3	3	2.
-	-	II	α	$\frac{6}{5}\beta$	$\frac{4}{5}\gamma$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{3}{5}$	$\frac{3}{5}$	
-	-	III	α	$\frac{6}{5}\beta$	$\frac{4}{5}\gamma$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{3}{5}$	$\frac{3}{5}$	
-	-	IV	α	$\frac{6}{5}\beta$	$\frac{4}{5}\gamma$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{3}{5}$	$\frac{3}{5}$	
-	-	V	α	$\frac{6}{5}\beta$	$\frac{4}{5}\gamma$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{3}{5}$	$\frac{3}{5}$	
-	-	VI	α	$\frac{6}{5}\beta$	$\frac{4}{5}\gamma$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{3}{5}$	$\frac{3}{5}$	
-	-	Σύνολο	6α	6β	6γ	54	48	6	6	
3	3	I	α		6γ	21	10	11	3 (+8έρ.δ.)	4.
3	3	II	α	→		3	3	(4 έρ. δ.)	4	
3	3	III	α	→		3	3	(4 έρ. δ.)	4	
3	3	IV	α		6β	21	10	11	3 (+8έρ.δ.)	
3	3	V	α	→		3	3	(4 έρ. δ.)	4	
3	3	VI	α	→		3	3	(4 έρ. δ.)	4	
18	18	Σύνολο	6α	6β	6γ	54	32	22 (+16έρ.δ.)	22 (+16έρ.δ.)	
13	$\frac{3}{(+10έρ.δ.)}$	I	6α	—	—	18	6	12	6 (+6έρ.δ.)	6.
(5 έρ. δ.)	5	II	↑	—	—	—	—	(6 έρ. δ.)	6	
(5 έρ. δ.)	5	III	—	6β	—	18	6	12	6 (+6έρ.δ.)	
13	$\frac{3}{(+10έρ.δ.)}$	IV	→	↑	—	—	—	(6 έρ. δ.)	6	
(5 έρ. δ.)	5	V	—	—	6γ	18	6	12	6 (+6έρ.δ.)	
(5 έρ. δ.)	5	VI	→	—	↑	—	—	(6 έρ. δ.)	6	
26	$\frac{26}{(+20έρ.δ.)}$	Σύνολο	6α	6β	6γ	54	18	36 (+18έρ.δ.)	36 (+18έρ.δ.)	

παραγωγή β , για να παράγουν προϊόν για τον παραγωγό I. 'Ο καταμερισμός της εργασίας, πού έχει εμφανιστεί, οδηγεί αναπόφευχτα στην εμπορευματική παραγωγή: ο παραγωγός I πουλάει 1 γ και αγοράζει 1 β , οι υπόλοιποι παραγωγοί πουλάνε 1 β (ο καθένας από τους 5 από $\frac{1}{5}$ β) και αγοράζουν 1 γ (ο καθένας από $\frac{1}{5}$ γ): στην αγορά πηγαίνει μιά ποσότητα προϊόντος αξίας 6 μονάδων. Το μέγεθος της αγοράς αντιστοιχεί ακριβώς στο βαθμό ειδικεύσης της κοινωνικής εργασίας: ειδικεύτηκε η παραγωγή του ενός γ (1 $\gamma = 3$) και τού ενός β (1 $\beta = 3$), δηλ. τού ενός ενάτου όλης της κοινωνικής παραγωγής [18 γ (= $\alpha = \beta$)], και στην αγορά πήγε τό $\frac{1}{9}$ όλου τού κοινωνικού προϊόντος.

Περίοδος 3η. 'Ο καταμερισμός της εργασίας προχωρεί παραπέρα και αγκαλιάζει στο άκέραιο τούς κλάδους παραγωγής β και γ : τρεις παραγωγοί ασχολούνται μόνο μέ τήν παραγωγή β και τρεις μόνο μέ τήν παραγωγή γ . 'Ο καθένας πουλά 1 γ (ή 1 β), δηλ. 3 μονάδες αξίας και αγοράζει επίσης 3-1 β (ή 1 γ). 'Η ένταση αυτή τού καταμερισμού της εργασίας οδηγεί στή διεύρυνση της αγοράς, όπου φτάνουν τώρα 18 μονάδες αξίας. Το μέγεθος της αγοράς και πάλι αντιστοιχεί ακριβώς στο βαθμό ειδικεύσης (= καταμερισμού) της κοινωνικής εργασίας: ειδικεύτηκε η παραγωγή 3 β και 3 γ , δηλ. τό $\frac{1}{3}$ της κοινωνικής παραγωγής, και στην αγορά πηγαίνει τό $\frac{1}{3}$ τού κοινωνικού προϊόντος.

'Η 4η περίοδος απεικονίζει πιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή: τό προτσές τού μετασχηματισμού της εμπορευματικής παραγωγής σέ κεφαλαιοκρατική δέν περιλαμβάνεται στό σχήμα και για τό λόγο αυτό πρέπει νά περιγραφεί ξεχωριστά.

Στήν προηγούμενη περίοδο ο κάθε παραγωγός ήταν κιάλας εμπορευματοπαραγωγός (στους τομείς της παραγωγής β και γ , για τούς οποίους μόνο γίνεται λόγος): ο καθένας παρήγε χωριστά, μόνος του, ανεξάρτητα από τούς άλλους παραγωγούς, παρήγε για τήν αγορά, τίς διαστάσεις της οποίας δέν τίς ήξερε, βέβαια, κανένας τους. 'Η σχέση αυτή τών απομονωμένων παραγωγών, πού δουλεύουν για τήν ίδια αγορά λέγεται συναγωνισμός. Είναι αυτονόητο, ότι κάτω από τίς συνθήκες αυτές η ισοροπία μέσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση (προσφορά και ζήτηση) πετυχαίνεται μόνο ύστερα από πολλές διακυμάνσεις. 'Εξαιτίας τών διακυμάνσεων αυτών θά δυναμώσει ακόμα περισσότερο ο πιό επιδέξιος, επιχειρηματικός και δυνατός παραγωγός και ο αδύνατος και αδέξιος θά καταστραφεί. 'Ο πλουτισμός λίγων ατόμων και η εξαθλίωση της μάζας είναι οι αναπόφευχτες συνέπειες τού νόμου τού συναγωνισμού. Στο τέλος

οί καταστραμμένοι παραγωγοί χάνουν τήν οικονομική τους αυτοτέλεια και γίνονται μισθωτοί εργάτες στή διευρυμένη επιχείρηση του τυχερού ανταγωνιστή τους. Και άκριβώς αυτή ή κατάσταση απεικονίζεται στο σχήμα. Οί κλάδοι τής παραγωγής β και γ , πού προηγούμενα ήταν κατανεμημένοι ανάμεσα στους 6 παραγωγούς, συγκεντρώθηκαν τώρα στα χέρια 2 παραγωγών (του I και του IV). Οί υπόλοιποι παραγωγοί δουλεύουν σ' αυτούς μισθωτοί και δέν παίρνουν πιά όλο τό προϊόν τής εργασίας τους, δέν παίρνουν τήν υπεραξία πού τήν ιδιοποιείται τό άφεντικό [θά θυμίσω έδω ότι ή υπεραξία, όπως υποθέσαμε, είναι ίση μέ τό $\frac{1}{3}$ του προϊόντος και έτσι όποιος παράγει 2 β (= 6) θά πάρει από τό νοικοκύρη τά $\frac{2}{3}$ — δηλ. 4]. Σάν αποτέλεσμα δυνάμει ό καταμερισμός τής εργασίας — και διευρύνεται ή αγορά, όπου πηγαίνουν ήδη 22 μονάδες, παρ' όλο πού ή «μάζα» «φτώχυνε»: ό καθένας από τους παραγωγούς πού έγιναν (ένμέρει) μισθωτοί εργάτες, δέν παίρνει πιά και τά 9 του συνολικού προϊόντος αλλά μόνον 7, απ' αυτά τά 3 τά παίρνει από τό ανεξάρτητο νοικοκυριό (από τό γεωργικό κλάδο παραγωγής α) και τά 4 από τή μισθωτή εργασία (από τήν παραγωγή 2 β ή 2 γ). Οί παραγωγοί αυτοί, πού είναι τώρα περισσότερο μισθωτοί εργάτες παρά ανεξάρτητοι νοικοκυρέοι, έχουν χάσει τή δυνατότητα νά βγάλουν στήν αγορά όποιοδήποτε προϊόν τής εργασίας τους, γιατί ή καταστροφή τους άφαίρεσε τά μέσα παραγωγής, πού είναι άπαραίτητα γιά τήν παραγωγή του προϊόντος. Άναγκάστηκαν νά καταφύγουν σέ «μεροκάματα», δηλ. νά βγάλουν στήν αγορά τήν εργατική τους δύναμη και μέ τά χρήματα πού παίρνουν από τήν πούληση αυτή του καινούργιου εμπορεύματος ν' αγοράσουν τά προϊόντα πού έχουν ανάγκη.

Άπό τό σχήμα φαίνεται ότι ό καθένας από τους παραγωγούς II και III, V και VI πουλάει εργατική δύναμη, πού αντιστοιχεί σέ 4 μονάδες αξίας και αγοράζουν μέ τό ίδιο ποσό είδη κατανάλωσης. Όσον αφορά τους κεφαλαιοκράτες παραγωγούς, τον I και τον IV, ό καθένας τους παράγει προϊόντα αξίας 21 μονάδων από αυτές ό ίδιος καταναλώνει 10 [3 (= α) + 3 (= γ ή β) + 4 (υπεραξία από τό 2 γ ή τό 2 β)] και πουλάει 11 μονάδες: αγοράζει όμως εμπορεύματα γιά 3 μονάδες (γ ή β) + 8 μονάδες (εργατική δύναμη).

Είναι άπαραίτητο νά σημειώσουμε ότι στήν περίπτωση αυτή δέν έχουμε απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα στο βαθμό ειδίκευσης τής κοινωνικής εργασίας (έχει ειδικευτεί ή παραγωγή 5 β και 5 γ , δηλ. συνολικά παραγωγή αξίας 30 μονάδων) και στίς

διαστάσεις αγοράς (22), — αυτό τό λάθος όμως τοῦ σχήματος ὀφείλεται στό ὅτι πήραμε τήν ἀπλή ἀναπαραγωγή*, δεχτήκαμε δηλ. ὅτι δέ γίνεται συσσώρευση, καί ἔτσι ὅλη ἡ ὑπεραξία πού παίρνεται ἀπό τούς ἐργάτες (4 μονάδες ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης) καταναλώνεται *σέ εἶδος*. Ἐπειδή στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία εἶναι ἀδύνατο νά μή γίνεται συσσώρευση, παρακάτω θά κάνουμε τήν ἀνάλογη διόρθωση.

Περίοδος 5η. Ἡ ἀποσύνθεση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν ἐπεκτάθηκε καί στή γεωργική παραγωγή (α): οἱ μισθωτοί ἐργάτες δέν μποροῦσαν νά συνεχίσουν τό νοικοκυριό τους, ἐφόσον δούλευαν κυρίως σέ ξένες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, καί καταστράφηκαν: τούς ἔμειναν μόνο μερικά ἄθλια ὑπολείμματα γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, τό $1\frac{1}{2}$ τῆς προηγούμενης ἔκτασης (πού ἔφτανε κατά τούς ὑπολογισμούς μας νά καλύψει τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας) — ἀκριβῶς ὅπως οἱ σημερινές σπερνόμενες ἔκτασεις τῆς τεράστιας μάζας τῶν ἀγροτῶν μας, τῶν «γεωργῶν» δέν εἶναι παρά τά ἄθλια ψίχουλα ἐνός ἀνεξάρτητου γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ κλάδος παραγωγῆς α ἄρχισε μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο νά συγκεντρώνεται σ' ἕναν ἀσήμαντο ἀριθμό μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Ἐπειδή οἱ μισθωτοί ἐργάτες τώρα δέν εἶναι πιά σέ θέση νά τά βγάλουν πέρα μέ τά δικά τους σιτηρά, τό μεροκάματο, πού τό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό τῶν ἐργατῶν τό κρατοῦσε σέ χαμηλό ἐπίπεδο, ἀνεβαίνει, δίνοντας στόν ἐργάτη τά χρηματικά μέσα γιά τήν αγορά σιτηρῶν (ἂν καί σέ μικρότερη ποσότητα ἀπ' ὅ,τι κατανάλωνε ὅταν ἦταν ὁ ἴδιος νοικοκύρης): τώρα ὁ ἐργάτης παράγει ὁ ἑαυτοῦ 1 $\frac{1}{2}$ μονάδα (= $\frac{1}{2}$ α) καί ἀγοράζει 1 μονάδα, παίρνοντας συνολικά 2 $\frac{1}{2}$ μονάδες ἀντί τίς προηγούμενες 3 (= α) μονάδες. Τά ἀφεντικά, οἱ κεφαλαιοκράτες, πού προσκόλησαν στίς βιομηχανικές τους ἐπιχειρήσεις ἕνα διευρυμένο γεωργικό νοικοκυριό, παράγουν τώρα ἀπό 2 α (= 6): ἀπό αὐτές τίς 2 μονάδες τίς παίρνουν οἱ ἐργάτες μέ τή μορφή μεροκάματος καί τή 1 μονάδα ($\frac{1}{3}$ α) — τήν ὑπεραξία — τήν παίρνουν οἱ ἴδιοι. Τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, πού τήν ἀπεικονίζει τό σχῆμα αὐτό, τή συνοδεύει τό «φτώχεια» τοῦ «λαοῦ» (ὁ κάθε ἐργάτης καταναλώνει τώρα μόνον 6 $\frac{1}{2}$ μονάδες καί ὄχι 7, ὅπως γινόταν στήν 4η περίοδο) καί ἡ διεύρυνση τῆς αγοράς, ὅπου πᾶνε πιά 26 μονάδες. «Ἡ παρακμή τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ» τῆς πλειοψηφίας τῶν παραγωγῶν δέν προκάλεσε στένεμα, ἀλλά διεύρυνση τῆς αγοράς τῶν γεωργικῶν προϊόντων.

* Αὐτό ἀφορᾷ ἐξίσου καί τήν 5η καί τήν 6η περίοδο.

Περίοδος 6η. Ὁλοκλήρωση τῆς εἰδίκευσης, δηλ. τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς παραγωγῆς ξεχώρισαν καί ἔγιναν εἰδικότητα τῶν διάφορων παραγωγῶν. Οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες ἔχασαν τελείως τὸ ἀνεξάρτητο νοικοκυριό τους καί ζοῦν τώρα ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴ μισθωτὴ ἐργασία. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι καί πάλι τὸ ἴδιο: ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ [τὸ αὐτοτελές νοικοκυριό γιὰ τὸν ἴδιο τὸν παραγωγό ἐκτοπίστηκε ὀριστικά], «φτώχεια τῆς μάζας» [ἂν καί τὸ μεροκάματο ἀυξήθηκε, ἡ κατανάλωση ὅμως τῶν ἐργατῶν ἔπεσε ἀπὸ $6\frac{1}{2}$ μονάδες σέ 6: ὁ καθένας παράγει 9 μονάδες (3α, 3β, 3γ) καί δίνει στὸ ἀφεντικό τὸ $\frac{1}{3}$ σάν ὑπεραξία] καί παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς, ὅπου τώρα πᾶνε τὰ $\frac{2}{3}$ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος (36).

VI

Ἄς βγάλουμε τώρα τὰ συμπεράσματα πού ἀπορέουν ἀπὸ τὸ παραπάνω σχῆμα.

Τὸ πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια «ἀγορά» δέν μπορεῖ καθόλου νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἔννοια κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας — αὐτῆς, τῆς «γενικῆς, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, βάσης κάθε ἐμπορευματικῆς [καί συνεπῶς — θὰ προσθέσουμε ἐμεῖς — καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς] παραγωγῆς». «Ἀγορά» ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται καί στὸ βαθμὸ πού ἐμφανίζεται ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή. Οἱ διαστάσεις τῆς ἀγορᾶς συνδέονται ἀδιάσπαστα μὲ τὸ βαθμὸ εἰδίκευσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας.

Ἐν γένει ὅμως κοινωνικά ἰσχύουσα ἰσοδύναμη μορφή παίρνει τὸ ἐμπόρευμα μόνο σάν χρῆμα, καί τὸ χρῆμα βρίσκεται σέ ξένη τσέπη. Γιὰ νὰ τὸ βγάλει κανεὶς ἀπὸ ἐκεῖ μέσα, πρέπει τὸ ἐμπόρευμα νᾶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ἀξία χρήσης γιὰ τὸν κάτοχο τοῦ χρήματος, δηλ. ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτό, νάχει ξοδευτεῖ μὲ κοινωνικά ὠφέλιμη μορφή, ἢ νάχει ἀποδείξει ὅτι ἀποτελεῖ κρῖκο τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ καταμερισμός ὅμως τῆς ἐργασίας εἶναι ἓνας αὐτοφυῆς παραγωγικός ὀργανισμός, πού τὰ νήματά του ὑφάνθησαν καί ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφαίνονται πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ἴσως τὸ ἐμπόρευμα νᾶναι τὸ προϊόν ἑνός καινούργιου τρόπου ἐργασίας, πού διατείνεται ὅτι ἱκανοποιεῖ μιά νεογεννημένη ἀνάγκη ἢ ὅτι θέλει νὰ δημιουργήσῃ πρῶτα γιὰ λογαριασμό του μιά νέα ἀνάγκη. Μιά ὅποιαδήποτε ἰδιαίτερη ἐνέργεια στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας, πού χτᾶς ἀκόμα ἀποτελοῦσε μιά ἀπὸ τίς πολλές λειτουργίες ἑνός

σήμερα αποσπᾶται, ἴσως, ἀπ' αὐτῆ τῆ συνάφεια, αὐτοτελοποιεῖται καί γιαντό ἀκριβῶς στέλνει στήν ἀγορά τό μερικότερο προϊόν της σάν αὐτοτελές ἐμπόρευμα» («Das Kapital», I Bd., S. 85*. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

Ἔτσι τὰ ὄρια ἀνάπτυξης τῆς ἀγορᾶς στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας καθορίζονται ἀπό τὰ ὄρια τῆς εἰδίκευσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Καί ἡ εἰδίκευση αὐτή, ἀπό τήν ἴδια τή φύση της, εἶναι ἀπεριόριστη, ἀκριβῶς ὅπως ἀπεριόριστη εἶναι καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς. Γιά νά ἀνεβεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, πού ἀποβλέπει, λχ., στήν κατασκευή κάποιου μικροῦ κομματιοῦ τοῦ προϊόντος, εἶναι ἀπαραίτητο νά εἰδικευτεῖ ἡ παραγωγή τοῦ κομματιοῦ αὐτοῦ, νά γίνεи ξεχωριστή παραγωγή, πού ἔχει νά κάνει μέ μαζικό προϊόν καί γιά τό λόγο αὐτό ἐπιτρέπει (καί προκαλεῖ) τή χρησιμοποίηση μηχανῶν κλπ. Αὐτό ἀπό τή μιὰ μεριά. Κι ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία συνίσταται στήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας καί ἡ κοινωνικοποίηση αὐτή ἀπαιτεῖ ὑποχρεωτικά νά εἰδικευτοῦν οἱ διάφορες λειτουργίες τοῦ προτσῆς τῆς παραγωγῆς, νά μετατραποῦν ἀπό λειτουργίες σκόρπιες, μεμονωμένες, πού ἐπαναλαμβάνονται χωριστά σέ κάθε ἐπιχείρηση πού ἀσχολεῖται μέ τήν παραγωγή αὐτή σέ κοινωνικοποιημένες, συγκεντρωμένες σέ μιὰ, καινούργια, ἐπιχείρηση καί προορισμένες νά ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες ὅλης τῆς κοινωνίας. Θά φέρω ἓνα παράδειγμα.

«Τόν τελευταῖο καιρό στίς Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς τὰ ἐργοστάσια ἐπεξεργασίας ξύλου εἰδικεύονται ὄλο καί περισσότερο, ἐμφανίζονται ἐργοστάσια πού κατασκευάζουν, λογουχάρη, μόνο στυλιάρια γιά τσεκούρια, ἢ σκουπόξυλα, ἢ τραπέζια πού ἀνοίγουν. . . Οἱ μηχανές σημειώνουν ἀδιάκοπη πρόοδο, συνεχῶς ἐφευρίσκονται νέες μηχανές πού ἀπλοποιοῦν καί φτηναίνουν μιὰ ὀρισμένη πλευρά τῆς παραγωγῆς. . . Κάθε κλάδος, λχ., ἡ ἐπιπλοποιία, ἔχει μετατραπεί σέ μιὰ εἰδικότητα, ἀπαιτεῖ εἰδικές μηχανές καί εἰδικούς ἐργάτες. . . Στήν ἀμαξοποιία τὰ στεφάνια τῶν τροχῶν παράγονται σέ εἰδικά ἐργοστάσια (στό Μισσούρι, Ἀρκάνζας, Τένεσσι), οἱ ἀχτίνες τῶν τροχῶν στήν Ἰνδιάννα καί στό Ὁχάιο, τὰ περιαξόνια φτιάχνονται ἐπίσης σέ εἰδικά ἐργοστάσια τοῦ Κέντωκι καί τοῦ Ἰλλινόις. Ὅλα αὐτά τὰ χωριστά ἐξαρτήματα ἀγοράζονται ἀπό εἰδικά ἐργοστάσια, πού ἔχουν εἰδικευθεῖ νά παράγουν ὀλόκληρους τροχοῦς. Ἔτσι ὀλόκληρη δεκάδα ἐργο-

*— «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, σελ. 85. ²² Ἡ Σύντ.

στασίων συμμετέχουν στήν κατασκευή ενός φτηνοῦ ὀχήματος» (Κ. Τβερσκί, «Δέκα χρόνια στήν Ἀμερική». «Βέστνικ Ἐβρόπι» 1893, 1. — Οἱ περικοπές παίρνονται ἀπό τόν Νικ.— ον, σελ. 91, σημ. 1).

Ἄπό δὴ φαίνεται πόσο λαθεμένος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, πού προκαλεῖται ἀπό τήν εἰδίκευση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, θά τερματιστεῖ δῆθεν μόλις ὅλοι οἱ παραγωγοί πού ἀσχολοῦνται μέ τή φυσική οἰκονομία μετατραποῦν σέ ἐμπορευματοπαραγωγούς. Στή Ρωσία ἀπό καιρό κιόλας ἡ παραγωγή ἀμαξιδῶν ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐμπορευματική, ὥστόσο ὀρισμένα στεφάνια τροχῶν παράγονται ἀκόμα χωριστά σέ κάθε ἀμαξοποιεῖο (ἢ τροχοποιεῖο)· ἡ τεχνική βρίσκεται σέ χαμηλό ἐπίπεδο, ἡ παραγωγή εἶναι κομματιασμένη ἀνάμεσα σ' ἕνα σωρό παραγωγούς. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς πρέπει νά ἔχει σάν ἐπακόλουθο τήν εἰδίκευση τῶν διάφορων τμημάτων τῆς παραγωγῆς, τήν κοινωνικοποίησίν τους καί, συνεπῶς, τή διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς.

Ἐδῶ πρέπει νά διατυπώσουμε μίαν ἐπιφύλαξη. Ὅσα ἐκθέσαμε δέν ἀναιροῦν καθόλου τή θέση, ὅτι ἕνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς ἐξωτερικές ἀγορές. Στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ ἰσοροπία ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση πετυχαίνεται μόνο ὕστερα ἀπό πολλές διακυμάνσεις· ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ παραγωγή, ὅσο πιό πλατύς εἶναι ὁ κύκλος τῶν καταναλωτῶν γιά τούς ὁποίους προορίζεται, τόσο πιό μεγάλες εἶναι οἱ διακυμάνσεις αὐτές. Γιά τό λόγο αὐτό εἶναι εὐνόητο ὅτι, ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή φτάσει σέ ἕνα ὑψηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, δέν μπορεῖ πιά νά κρατηθεῖ στά πλαίσια τοῦ ἐθνικοῦ κράτους· ὁ συναγωνισμός ἀναγκάζει τούς κεφαλαιοκράτες νά διευρύνουν διαρκῶς τήν παραγωγή καί νά ἀναζητοῦν ἐξωτερικές ἀγορές γιά τή μαζική πούληση τῶν προϊόντων τους. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ ἀνάγκη τῶν ἐξωτερικῶν ἀγορῶν γιά ἕνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος τόσο λίγο παραβιάζει τό νόμο ὅτι ἡ ἀγορά εἶναι ἀπλή ἔκφραση τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί ὅτι συνεπῶς μπορεῖ νά ἀναπτύσσεται ἐξίσου ἀπεριόριστα ὅπως κι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ὅσο λίγο οἱ κρίσεις παραβιάζουν τό νόμο τῆς ἀξίας. Οἱ κλάψες γιά τίς ἀγορές ἐμφανίστηκαν στό ρωσικό τύπο μόνον ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή μας σέ ὀρισμένους κλάδους της (λχ. στή βαμβακουργία) ἔφτασε σέ πλέρια ἀνάπτυξη, ἀγκάλιασε σχεδόν ὀλόκληρη τήν ἐσωτερική ἀγορά καί συγκεντρώ-

θηκε σέ λίγες τεράστιες επιχειρήσεις. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη, ὅτι ἴσα-ἴσα τὰ συμφέροντα τῆς μεγάλης μας κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας ἀποτελοῦν τὴν ὕλική βάση τῶν συζητήσεων καὶ τῶν «προβλημάτων» σχετικά μέ τίς ἀγορές, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὸν τύπο μας κανένας ἀκόμα δέν ἔχει προφητέψει ὅτι θά καταστραφεῖ ἡ βιοτεχνία μας ἐξαιτίας τῆς ἐξαφάνισης τῶν «ἀγορῶν», ἂν καὶ ἡ βιοτεχνία μας παράγει ἀγαθὰ πού ἡ ἀξία τους ξεπερνάει τὸ ἓνα δισεκατομμύριο ρούβλια καὶ ἐργάζεται γιὰ τὸν ἴδιο αὐτὸ ἐξαθλιωμένο «λαό». Οἱ κραυγές ὅτι ἡ βιομηχανία μας θά καταστραφεῖ ἀπὸ ἔλλειψη ἀγορῶν δέν εἶναι παρά μιὰ ὀλοφάνερη μανούβρα τῶν κεφαλαιοκρατῶν μας, πού ἀσκοῦν μέ τὸν τρόπο αὐτὸ πίεση στὴν πολιτική, ταυτίζουν (ἀναγνωρίζοντας μετριόφρονα τὴν «ἀδυναμία» τους) τὰ συμφέροντα τῆς τσέπης τους μέ τὰ συμφέροντα τῆς «χώρας» καὶ ἀποδείχνονται ἱκανοὶ νά σπρώξουν τὴν κυβέρνηση στό δρόμο μιᾶς καταχτητικῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς, νά τὴν παρασύρουν ἀκόμα καὶ σέ πόλεμο γιὰ τὴν περιφρούρηση τῶν «κρατικῶν» αὐτῶν συμφερόντων. Πραγματικά μόνο ἡ ἀπύθμενη ἄβυσσος τῆς ναροντικιστικῆς οὐτοπίας καὶ τῆς ναροντικιστικῆς ἀφέλειας μπορεῖ νά παίρνει τίς κραυγές σχετικά μέ τίς ἀγορές — τὰ κροκοδείλια αὐτὰ δάκρυα τῆς κεφαλαιοκρατίας πού δυνάμωσε γιὰ καλά καὶ πρόλαβε κιόλας νά σηκώσει ψηλά τὴ μύτη — σάν ἀπόδειξη τῆς «ἀδυναμίας» τοῦ καπιταλισμοῦ μας!

Τὸ δεύτερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ «φτώχαιμα τῆς μάζας τοῦ λαοῦ» (τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ σκέλος ὄλων τῶν συλλογισμῶν τῶν ναρόντικων γιὰ τὴν ἀγορά) ὄχι μόνο δέν ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, μά ἀπεναντίας, ἐκφράζει ἴσα-ἴσα τὴν ἀνάπτυξή του, ἀποτελεῖ ὄρο τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὸν δυναμώνει. Ὁ καπιταλισμός ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ «ἐλεύθερο ἐργάτη», καὶ τὸ φτώχαιμα συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι οἱ μικροὶ παραγωγοὶ μετατρέπονται σέ μισθωτοὺς ἐργάτες. Τὸ φτώχαιμα αὐτὸ τῆς μάζας συνοδεύεται ἀπὸ τὸν πλουτισμὸ λίγων ἐκμεταλλευτῶν, ἡ καταστροφή καὶ ὁ μαρasmus τῶν μικρῶν επιχειρήσεων συνοδεύεται ἀπὸ τὸ δυνάμωμα καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πιό μεγάλων· καὶ τὰ δύο προτσές συντελοῦν στή διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς: ὁ ἀγρότης πού ζοῦσε προηγούμενα ἀπὸ τὸ νοικοκυριό του, καὶ «φτώχυνε» τώρα ζεῖ ἀπὸ τὸ «μεροκάματο», δηλ. ἀπὸ τὴν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης· τώρα εἶναι ἀναγκασμένος ν' ἀγοράζει τὰ εἶδη κατανάλωσης πού τοῦ χρειάζονται (ἂν καὶ σέ μικρότερη ποσότητα καὶ χειρότερη ποιότητα)· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ μέσα παραγωγῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλευθερώνεται ὁ ἀγρότης αὐτός, συγ-

κεντρώνονται στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, μετατρέπονται σέ κεφάλαιο, καί τό προϊόν πού παράγεται πηγαίνει πιά στήν ἀγορά. Μόνον ἔτσι ἐξηγιέται καί τό φαινόμενο ὅτι ἡ μαζική ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιᾶς μας, στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τή μεταρύθμιση συνοδευόταν ὄχι ἀπό ἐλάττωση, ἀλλά ἀπό ἀύξηση τῆς συνολικῆς παραγωγῆς τῆς χώρας* καί ἀπό τή διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς: εἶναι πασίγνωστο τό γεγονός ὅτι ἀυξήθηκε σέ τεράστιο βαθμό ἡ παραγωγή τῶν μεγάλων ἐργοστασίων, ὅτι διαδόθηκαν σέ σημαντικό βαθμό τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα — καί τά πρῶτα καί τά δεύτερα ἐργάζονται κυρίως γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά — ὅτι ἀυξήθηκε ἐξίσου καί ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού πᾶνε στήν ἐσωτερική ἀγορά (ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου σιτηρῶν μέσα στή χώρα).

Τό τρίτο συμπέρασμα — γιά τή σημασία τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς — ἐπιβάλλει νά γίνουν διορθώσεις στό σχῆμα. Ὅπως ἀναφέρθηκε κιάλας, τό σχῆμα αὐτό δέν ἔχει καθόλου τήν ἀξίωση νά ἀπεικονίσει ὄλο τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά νά δείξει μόνο μέ ποιόν τρόπο ἐκδηλώνεται

* Τό πράγμα αὐτό μπορεί νά εἶναι συζητήσιμο μόνο ὅσον ἀφορᾷ τή γεωργική παραγωγή. «Ἡ παραγωγή σιτηρῶν βρίσκεται σέ ἀπόλυτη στασιμότητα», λέει, λχ., ὁ κ. Ν.—ον. Αὐτός βγάζει τό συμπέρασμα αὐτό στηριζόμενος σέ στοιχεῖα μιᾶς μόνο δετίας (1871—1878). Ἄς δοῦμε τά στοιχεῖα γιά μιᾶ μεγαλύτερη περίοδο: τά 8 χρόνια εἶναι, φυσικά, περίοδος πολύ μικρή. Ἄς συγκρίνουμε τά στοιχεῖα τῆς δεκαετίας 1860—1870 [«Συλλογή τῆς στρατιωτικῆς στατιστικῆς», 1871], τῆς δεκαετίας 1870—1880 [στοιχεῖα τοῦ Ν.—ον] καί τῆς δεκαετίας 1880—1890 [«Συλλογή πληροφοριῶν γιά τή Ρωσία», 1890]. Τά στοιχεῖα αὐτά ἀφοροῦν 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καί περιλαμβάνουν ὄλα τά σιτηρά, καθώς καί τήν πατάτα.

Ἔτησιος μέσος ὄρος	Ἐπάρθηκαν	Συγκεντρώθηκαν	Ἐναλογία τῆς ποσότητας πού συγκομιήθηκε πρὸς τήν ποσότητα πού σπάρθηκε	Πληθυσμός (σέ χιλιάδες)
	χιλιάδες τσέτβερτ			
γιά τό	(χωρίς τό σπόρο)			
1864—1866 (3)	71 696 100	151 840 100	3,12	61 421 100 (τό 1867)
1871—1878 (8)	71 378 99,5	195 024 128,4	3,73	76 594 124,7 (τό 1876)
1883—1887 (5)	80 293 111,9	254 914 167,8	4,17	85 395 139,0 (τό 1886)

στήν αγορά ή αντικατάσταση τής φυσικής οικονομίας από τήν έμπορευματική και ή τελευταία αυτή από τήν κεφαλαιοκρατική. Γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο στό σχήμα κάνουμε άφαίρεση τής συσσώρευσης. Στήν πραγματικότητα όμως ή κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν μπορεί νά ύπάρχει χωρίς νά συσσωρεύει, γιατί ό συναγωνισμός αναγκάζει τόν κάθε κεφαλαιοκράτη, μέ τήν άπειλή τής καταστροφής, νά διευρύνει τήν παραγωγή του. Μιά τέτια διεύρυνση τής παραγωγής άπεικονίζεται και στό σχήμα: ό παραγωγός I, λχ., στό χρονικό διάστημα ανάμεσα στήν 3η και στήν 4η περίοδο διεύρυνε στό τριπλάσιο τήν παραγωγή γ: από 2 γ σέ 6 γ πρώτα δούλευε μόνος του στήν επιχείρηση, τώρα δουλεύει μέ δυό μισθωτούς εργάτες. Είναι φανερό ότι ή διεύρυνση αυτή τής παραγωγής δέν μπορούσε νά γίνει χωρίς συσσώρευση: χρειαζόταν νά χτιστεί ιδιαίτερο έργαστήρι γιά κάμποσα άτομα, νά έξασφαλιστούν περισσότερα εργαλεία παραγωγής, νά αγοραστούν πρώτες ύλες σέ μεγαλύτερη ποσότητα και πολλά άλλα. Τό ίδιο μπορεί νά ειπωθεί και γιά τόν παραγωγό IV, πού διεύρυνε τήν παραγωγή β. Ή διεύρυνση αυτή τών διάφορων επιχειρήσεων, ή συγκέντρωση τής παραγωγής, έπρεπε κατανάγκην νά προκαλέσει (ή νά έντείνει — τό ίδιο είναι) τήν παραγωγή μέσων παραγωγής γιά τούς κεφαλαιοκράτες: μηχανών, σίδηρου, κάρβουνου κτλ. Ή συγκέντρωση τής παραγωγής ανέβασε τήν παραγωγικότητα τής εργασίας, αντικατέστησε τή χειρωναχτική εργασία μέ τήν εργασία τών μηχανών και πέταξε στό δρόμο όρισμένο αριθμό εργατών. Από τό άλλο μέρος, αναπτυσσόταν και ή παραγωγή τών μηχανών αυτών και τών άλλων μέσων παραγωγής, τά όποια μετατρέπονται από τούς καπιταλιστές σέ σταθερό κεφάλαιο πού αρχίζει τώρα ν' αυξάνει πío γρήγορα από τό μεταβλητό. Αν συγκρίνει κανείς, λχ., τήν 4η περίοδο μέ τήν 6η, θά δει ότι ή παραγωγή μέσων παραγωγής αυξήθηκε 1½ φορά (γιατί στήν 1η περίπτωση έχουμε 2 κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις πού ζητούν αύξηση του σταθεροϋ κεφαλαίου, και στήν τελευταία περίπτωση έχουμε 3): όταν συγκρίνουμε τήν αύξηση αυτή μέ τήν αύξηση τής παραγωγής ειδών κατανάλωσης, θά δοϋμε τήν ίδια ταχύτατη αύξηση τής παραγωγής μέσων παραγωγής, πού αναφέραμε πío πάνω.

Όλο τό νόημα και όλη ή σημασία του νόμου αυτού γιά τήν ταχύτατη αύξηση τών μέσων παραγωγής συνίσταται μόνο στό ότι ή αντικατάσταση τής χειρωναχτικής εργασίας μέ τήν εργασία τών μηχανών — γενικά ή πρόοδος τής τεχνικής στις συνθήκες τής μηχανικής βιομηχανίας — απαιτεί έντατική ανάπτυξη

της εξόρυξης κάρβουνου και σίδηρου, πού αποτελούν τά πραγματικά «μέσα παραγωγής για μέσα παραγωγής». Τό ότι ο δήμιλητής δέν κατάλαβε τό νόημα τοῦ νόμου αὐτοῦ καί ότι πίσω ἀπό τά σχήματα πού δείχνουν τό προτσές αὐτό δέν εἶδε τό πραγματικό περιεχόμενο τοῦ προτσές, φαίνεται καθαρά ἀπό τήν παρακάτω δήλωσή του: «Γιά τόν ἀκατατόπιστο ἤ παραγωγή αὐτή μέσων παραγωγής για μέσα παραγωγής φαίνεται ὁλότελα παράλογο, μά καί [sic!] ἡ συνήθεια τοῦ Πλιοδσκιν* νά μαζεύει χρήματα για τά χρήματα ἦταν ἐπίσης ἕνα προτσές (;!) ἐντελῶς παράλογο. Γιατί οὔτε ἐκεῖνοι οὔτε αὐτός δέν ξέρουν τί κάνουν». Καί οἱ ναρόντικοι προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν ἴσα-ἴσα τό ἴδιο πράγμα, δηλ. τόν παραλογισμό τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ πού καταστρέφει, ὅπως λένε, τό λαό καί δέν προσφέρει ἀνώτερη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἐννοεῖται, πῶς αὐτά εἶναι παραμύθια. Στήν ἀντικατάσταση τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας μέ τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν δέν ὑπάρχει τίποτε τό «παράλογο»: ἀπεναντίας, αὐτοῦ ἀκριβῶς βρίσκεται ὅλη ἡ προοδευτικῆ δουλιά τῆς τεχνικῆς πού δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ἡ τεχνική, τόσο περισσότερο ἐκτοπίζεται ἡ χειρωναχτικῆ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου καί ἀντικατασταίνεται ἀπό μηχανές πού γίνονται ὄλο καί πῖο σύνθετες: στή συνολική παραγωγή τῆς χώρας οἱ μηχανές καί τά ἀπαραίτητα για τήν κατασκευή τους εἶδη καταλαμβάνουν ὄλο καί σπουδαιότερη θέση**.

Τά τρία αὐτά συμπεράσματα πρέπει νά συμπληρωθοῦν μέ ἄλλες δύο παρατηρήσεις.

Πρῶτο, ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ δέν ἀναιροῦν καθόλου τήν «ἀντίθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς», πού ἀναφέρει ὁ Μάρξ λέγοντας τά παρακάτω: «Οἱ ἐργάτες ὡς ἀγοραστῆς ἐμπορευμάτων ἔχουν σημασία για τήν ἀγορά. Ἡ κεφαλαιοκρατικῆ ὁμοῦ κοινωνία ἔχει τήν τάση νά περιορίζει τήν πληρωμή

* Ὁ Πλιοδσκιν εἶναι ἕνα πρόσωπο ἀπό τό ἔργο τοῦ Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές». Σημ. μετ..

** Για τό λόγο αὐτό εἶναι φανερό ότι δέν εἶναι σωστό νά χωρίζει κανεῖς τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ἀνάπτυξη σέ πλάτος καί σέ βάθος: ὅλη ἡ ἀνάπτυξη προχωρεῖ κατά τόν ἴδιο τρόπο μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας: δέν ὑπάρχει «οὐσιαστικῆ» διαφορά ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές πλευρές. Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει πραγματικά ἀνάμεσά τους ἀνάγεται στά διάφορα στάδια προόδου τῆς τεχνικῆς. Στά κατώτερα στάδια ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τεχνικῆς — στήν ἀπλή συνἐργασία καί στή μανιφακτούρα — δέν ὑπάρχει ἀκόμα παραγωγή μέσων παραγωγῆς για μέσα παραγωγῆς: αὐτή ἐμφανίζεται καί ἀναπτύσσεται τεράστια μόνο στό ἀνώτερο στάδιο — στή μεγάλη μηχανικῆ βιομηχανία.

τών έργατων, σάν πωλητῶν τοῦ ἐμπορεύματός τους — τῆς ἐργατικῆς δύναμης — στό ἐλάχιστο τῆς τιμῆς» («Das Kapital» Bd. II, S. 303. Νο 32*). Πιο πάνω εἶπαμε κίόλας ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν μπορεῖ νά μήν αὐξάνει καί τό μέρος ἐκεῖνο τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, πού παράγει εἶδη κατανάλωσης. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς ἀπλῶς παραμερίζει τήν ἀντίθεση πού ἀναφέραμε, μά δέν τήν ἐκμηδενίζει. Αὐτή μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ μόνο μέ τήν ἐξάλειψη τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Εἶναι, ὥστόσο, αὐτονόητο, πῶς εἶναι πιά τελειῶς παράλογο νά βλέπει κανεῖς αὐτή τήν ἀντίθεση σάν ἐμπόδιο γιά τήν πλέρια ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία (ὅπως ἀρέσκονται νά τό κάνουν οἱ ναρόντικοι)· ἐξάλλου αὐτό ἐξηγήθηκε ἤδη ἀρκετά μέ τό σχῆμα.

Δεύτερο, ὅταν ἐξετάζει κανεῖς τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί στήν ἀνάπτυξη τῆς «ἀγορᾶς», δέν πρέπει νά ξεχνάει τήν ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ προκαλεῖ ἀναπόφευχτα ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ ἐργατικοῦ προλεταριάτου. Ἡ ἄνοδος αὐτή δημιουργεῖται γενικά ἀπό τήν αὐξηση τῆς ἀνταλλαγῆς προϊόντων, πού ὀδηγεῖ σέ πιο συχνές συγκρούσεις ἀνάμεσα στούς κατοίκους τῆς πόλης καί τοῦ χωριοῦ, ἀνάμεσα στούς κατοίκους τῶν διάφορων γεωγραφικῶν περιοχῶν κτλ. Στό ἴδιο πράγμα ὀδηγεῖ καί ἡ συγκέντρωση, ἡ πυκνότητα τοῦ ἐργατικοῦ προλεταριάτου, πού ἀνεβάζει τή συνειδητότητά του καί τό αἶσθημα τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καί τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά ἀντιπαλαίβει μέ ἐπιτυχία τίς ληστρικές τάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος. Ὁ νόμος αὐτός τῆς αὐξησης τῶν ἀναγκῶν ἐκδηλώθηκε μέ ὄλη του τή δύναμη στήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης — φτάνει νά συγκρίνουμε λχ. τό γάλλο προλετάριο τοῦ τέλους τοῦ XVIII καί τοῦ τέλους τοῦ XIX αἰῶνα ἢ τόν ἄγγλο ἐργάτη τῆς δεκαετίας 1840-1850** μέ τό σημερινό. Ὁ ἴδιος αὐτός νόμος δρᾷ καί στή Ρωσία: ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τή μεταρύθμιση (προκάλεσε καί τήν ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τῆς «ἀγροτιάς»: οἱ ἀγρότες ἄρχισαν νά ζοῦν «πιο καθαρά» (ἀπό ἄποψη ρούχων, κατοικίας κτλ.). Ὅτι

* — «Τό Κεφάλαιο», τόμ. II, σελ. 303, ὑποσημείωση 32.²³ Ἡ Σύντ.

** Βλ. *Fr. Engels* (Φρ. Ἐνγκελς, Ἡ Σύντ.) «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία τό 1844». Εἶναι μία κατάσταση τῆς πιο φριχτῆς καί τῆς πιο μαύρης ἀθλιότητος (μέ τήν κυριολεχτική σημασία τῆς λέξης) καί τῆς πλείριας κατάπιωσης τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας.

τό αναμφισβήτητο προοδευτικό αυτό φαινόμενο πρέπει νά γραφεί στο ένεργητικό ίσα-ίσα του ρωσικού καπιταλισμού καί δι κανενός άλλου, αποδείχεται ακόμα καί από τό πασίγνωστο γεγονός (πού τό σημειώνουν όλοι οί έρευνητές τής βιοτεχνίας μας καί του άγροτικού μας νοικοκυριού γενικά) ότι οί άγρότες τών βιομηχανικών περιοχών ζουν πολύ «πιό καθαρά» από τούς άγρότες πού άσχολούνται μόνο μέ τή γεωργία καί δέν τούς άγγιξε σχεδόν ό καπιταλισμός. Έννοείται ότι τό φαινόμενο αυτό εκδηλώνεται πρῶτ' άπ' όλα καί εύκολότερα άπ' όλα στην άπομίμηση τής καθαρά έξωτερικής, τής επιφανειακής πλευράς του «πολιτισμού», όμως μόνο άπροκάλυπτοι αντιδραστικοί, σαν τόν κ. Β. Β., είναι ίκανοί νά θρηνούν γιά τό φαινόμενο αυτό καί νά μή βλέπουν σ' αυτό τίποτ' άλλο έκτός από «κατάπτωση».

V II

Γιά νά καταλάβουμε πώς άκριβώς έχει τό «πρόβλημα τών αγορών», είναι καλύτερα νά συγκρίνουμε τήν άποψη τών ναρόντικων καί τών μαρξιστών γιά τό προτσές, πού φαίνεται παραστατικά στο 1ο σχήμα (γιά τήν άνταλλαγή άνάμεσα στους κεφαλαιοκράτες του τομέα Α καί στους άμεσους παραγωγούς του τομέα W) καί στο 2ο σχήμα (γιά τή μετατροπή τής φυσικής οίκονομίας τών 6 παραγωγών σέ κεφαλαιοκρατική).

Αν πάρουμε τό 1ο σχήμα, δέ θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε τίποτε. Γιατί αναπτύσσεται ό καπιταλισμός; από που προήλθε; Ο καπιταλισμός παρουσιάζεται σαν κάτι τό «τυχαίο», ή εμφάνισή του άποδίδεται είτε στο γεγονός ότι «έμεις δέν τραβήξαμε από τό δρόμο πού έπρεπε». . ., είτε στο γεγονός ότι τόν «εισάγουν» οί άρχές. Γιατί «φτωχαίνει ή μάζα»; καί σ' αυτό πάλι δέ δίνει άπάντηση τό σχήμα, καί οί ναρόντικοι, αντί ν' άπαντήσουν, ξεφεύγουν μέ συναισθηματικές φράσεις γιά τό «καθαγιασμένο από τούς αιώνες καθεστώς», γιά παρέκκλιση από τό σωστό δρόμο καί άλλες παρόμοιες κουταμάρες, γιά τίς όποιες δείχνει τόση έφευρετικότητα ή περιβόητη «όποκειμενική μέθοδος στην κοινωνιολογία».

Η άνικανότητα νά εξηγήσουν τόν καπιταλισμό καί ή προτίμηση τής ουτοπίας από τή μελέτη καί τήν εξήγηση τής πραγματικότητας οδηγούν στην άρνηση τής σημασίας καί τής δύναμης του καπιταλισμού. Σά νά πρόκειται άκριβώς γιά κάποιον άνίατα άρρωστο, πού δέν έχει από που νά άντλήσει δύναμη γιά ν' αναπτυχθεί. Κι έμεις θά επιφέρουμε στην κατάσταση του άρ-

ρώστου αυτού μιά μηδαμινή, σχεδόν ανεπαίσθητη βελτίωση, αν πουμε ότι μπορεί νά αναπτύσσεται μέ τήν παραγωγή «μέσων παραγωγής γιά μέσα παραγωγής». Γιά νά γίνει όμως αυτό χρειάζεται ανάπτυξη τῆς τεχνικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ*, ἐνῶ «ἐμεῖς βλέπουμε» ὅτι ἴσα-ἴσα αὐτή ἡ ανάπτυξη δέν ὑπάρχει. Γιά νά γίνει αὐτό, πρέπει ὁ καπιταλισμός ν' ἀγκαλιάσει ὅλη τή χώρα, ἐνῶ ἐμεῖς βλέπουμε ὅτι «τά πράγματα δέν μποροῦν καθόλου νά φτάσουν ὡς τή γενική ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ».

Ἄπεναντίας, ἂν πάρουμε τό 2ο σχῆμα, δέ θά μᾶς φανεῖ τυχαῖο φαινόμενο οὔτε ἡ ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, οὔτε τό φτώχαιμα τοῦ λαοῦ. Τά φαινόμενα αὐτά εἶναι ἀναγκαῖοι συνοδοιπόροι τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Τό πρόβλημα τῆς ἀγορᾶς παραμερίζεται ὁλότελα, γιατί ἡ ἀγορά δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δέν παρουσιάζεται πιά μόνο δυνατή [πράγμα πού στήν καλύτερη περίπτωση** θά μπορούσε νά τό ἀποδείξει ὁ ὀμιλητής], ἀλλά καί ἀναγκαῖα, γιατί ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, μιά καί ἡ κοινωνική οἰκονομία στηρίζεται πιά στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στήν ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος, δέν μπορεί παρά νά ὀδηγήσει στό δυνάμωμα καί στό βᾶθαιμα τοῦ καπιταλισμοῦ.

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα: γιατί πρέπει νά δεχτοῦμε ἀκριβῶς τή δεύτερη ἄποψη; ποιό εἶναι τό κριτήριο τῆς ὀρθότητάς της;

Τά γεγονότα τῆς σύγχρονης ρωσικῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας.

Τό κέντρο τοῦ βάρους στό 2ο σχῆμα εἶναι τό πέρασμα ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία στήν κεφαλαιοκρατική, ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν σέ κεφαλαιοκράτες καί σέ προλεταριάτο. Καί ἂν ἐξετάσουμε τά φαινόμενα τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας, θά δοῦμε ὅτι τήν κύρια θέση τήν κατέχει ἴσα-ἴσα ἡ διαφοροποίηση τῶν μικρῶν παραγωγῶν μας. Ἄν πάρουμε τούς ἀγρότες-γεωργούς θά δοῦμε, ἀπό τή μιά μεριά, ἀγρότες νά ἐγκαταλείπουν κατά μάζες τή γῆ, νά χάνουν τήν οἰκονομική τους αὐτοτέλεια, νά μετατρέπονται

* Δηλαδή ἀντικατάσταση τῶν μικρῶν βιομηχανικῶν μονάδων ἀπό μεγάλες, ἐκτόπιση τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν.

** Δηλαδή στήν περίπτωση πού θά ἐκτιμοῦσε καί θά καταλάβαινε σωστά τή σημασία τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς.

σέ προλετάρειους, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἄλλους ἀγρότες νά ἐπεκτείνουν συνεχῶς τήν καλλιιεργούμενη ἐπιφάνεια καί νά περνοῦν στή βελτιωμένη καλλιέργεια. Ἀπό τή μιὰ μεριά, ἀγρότες νά χάνουν τά γεωργικά τους μέσα ἐργασίας (ἐμψυχα καί ἀψυχα), καί ἀπό τήν ἄλλη, ἀγρότες νά εἰσάγουν τελειοποιημένα μέσα ἐργασίας, νά ἀρχίζουν ν' ἀποχτοῦν μηχανές κτλ. [πρβλ. Β. Β. «Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό»]. Ἀπό τή μιὰ μεριά, ἀγρότες νά ἐγκαταλείπουν τή γῆ, νά πουλᾶνε τοὺς κλήρους τους, νά τοὺς δίνουν μέ νοίκι, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἀγρότες πάλι νά νοικιάζουν τοὺς κλήρους καί νά ἀγοράζουν μέ ἀπληστία τήν ιδιόχτητη γῆ. Ὅλα αὐτά εἶναι πασιγνώστα γεγονότα*, διαπιστωμένα ἀπό πάρα πολύν καιρό, καί ἡ μοναδική ἐξήγησή τους βρίσκεται στοὺς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού ἀποσυνθέτει καί τήν «κοινοτική» μας ἀγροτιά σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο. Ἄν πάρουμε τοὺς βιοτεχνες, θά δοῦμε ὅτι στήν ἐποχὴ πού ἀκολούθησε τῇ μεταρύθμιση δέν ἐμφανίζονταν μόνο καινούργια ἐπαγγέλματα καί δέν ἀναπτύσσονταν πιό γρήγορα τά παλιά [τό φαινόμενο αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιάς πού μόλις τήν ἀναφέραμε, ἀποτέλεσμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας πού προχωρεῖ**], ἀλλά, ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ μάζα τῶν βιοτεχνῶν φτώχαινε ὄλο καί περισσότερο, ἐπεφτε σέ ἀθλιότητα καί ἔχανε τήν οἰκονομική της αὐτοτέλεια, ἐνῶ μιὰ ἀσήμαντη μειοψηφία πλούτιζε σέ βάρος τῆς μάζας αὐτῆς, συσσώρευε τεράστια κεφάλαια, μετατρέπονταν σέ ἐμπόρους, πού συγκέντρωναν στά χέρια τους τήν πούληση καί ὀργάνωσαν τελικά, στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν βιοτεχνικῶν μας ἐπαγγελμάτων, ἓνα πέρα γιά πέρα κεφαλαιοκρατικό πιά οἰκιακό σύστημα μεγάλης παραγωγῆς.

Ἡ ὑπαρξη τῶν δυό αὐτῶν διαμετρικά ἀντίθετων ρευμάτων στοὺς κόλπους τῶν μικρῶν μας παραγωγῶν δείχνει παραστατικά ὅτι ὁ καπιταλισμός καί τό φτώχαιμα τῆς μάζας ὄχι μόνο δέν ἀλληλοαποκλείονται, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀλληλοεξαρτιοῦνται καί ἀποδεικνύει ἀναντίρητα ὅτι ὁ καπιταλισμός σήμερα κιόλας ἀποτελεῖ τό κύριο βάθρο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας.

Νά γιατί δέ θά εἶναι παράδοξο νά ποῦμε ὅτι ἡ λύση τοῦ «προβλήματος τῶν ἀγορῶν» βρίσκεται ἀκριβῶς στό γεγονός τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιάς.

* Οἱ ἴδιοι οἱ ἀγρότες ὀνόμασαν πολύ εἰστοχα τό προτσές αὐτό «ἀποαροτοποίηση». [Βλ. τήν «Ἀγροτική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Νίζιν Νόβγκοροντ γιά τό 1892». Ν.— Ν., 1893 Τεύχος III, σελ. 186—187].

** Ἐνα ἀπό τά μεγαλύτερα θεωρητικά λάθη τοῦ κ. Νικολάι — ον εἶναι ὅτι ἀγνοεῖ τό φαινόμενο αὐτό.

Πρέπει επίσης νά παρατηρήσουμε ὅτι καί ἡ ἴδια αὐτή (συνηθισμένη) τοποθέτηση τοῦ περιβόητου «προβλήματος τῶν ἀγορῶν» κρύβει μιὰ σειρά παραλογισμοῦς. Ἡ συνηθισμένη διατύπωση (βλ. § I) στηρίζεται ἄμεσα στίς πιό ἀπίθανες ὑποθέσεις, λχ. στήν ὑπόθεση ὅτι τό οἰκονομικό καθεστῶς μιᾶς κοινωνίας μπορεῖ δῆθεν νά δημιουργιέται ἢ νά ἐκμηδενίζεται σύμφωνα μέ τή θέληση μιᾶς ὁποιασδήποτε ομάδας ἀνθρώπων — τῆς «διανοήσεως» ἢ τῆς «κυβέρνησεως» (γιατί διαφορετικά δέ θά ἔπρεπε νά ρωτᾶνε: «μπορεῖ» ἄραγε ν' ἀναπτυχθεῖ ὁ καπιταλισμός; «πρέπει» ἄραγε ἡ Ρωσία νά περάσει ἀπό τόν καπιταλισμό; «χρειάζεται» ἄραγε νά διατηρηθεῖ ἡ κοινότητα; κτλ.) — λές καί ὁ καπιταλισμός ἀποκλείει τό φτώχαιμα τοῦ λαοῦ, λές καί ἡ ἀγορά εἶναι κάτι τό ξεχωριστό καί τό ἀνεξάρτητο ἀπό τόν καπιταλισμό, κάποιος εἰδικός ὅρος τῆς ἀνάπτυξής του.

Ἄν δέ διορθωθοῦν οἱ παραλογισμοί αὐτοί, εἶναι ἀδύνατο νά λυθεῖ τό πρόβλημα.

Ἄς ὑποθέσουμε, πραγματικά, ὅτι στό ἐρώτημα: «μπορεῖ ἄραγε στή Ρωσία νά ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός, ὅταν ἡ μάζα τοῦ λαοῦ εἶναι φτωχή καί φτωχαίνει ὄλο καί περισσότερο;» θά σκεφτόταν κάποιος ν' ἀπαντήσῃ μέ τόν ἐξῆς τρόπο: «Ναί, μπορεῖ, γιατί ὁ καπιταλισμός θ' ἀναπτύσσεται ὄχι ἀναπτύσσοντας τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, ἀλλά μέσων παραγωγῆς». Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ ἀπάντηση αὐτή ἔχει σάν βάση μιὰ πολύ σωστή σκέψη, ὅτι δηλ. ἡ ἀνάπτυξη τῆς συνολικῆς παραγωγῆς ἐνός κεφαλαιοκρατικοῦ ἔθνους γίνεται κυρίως μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς (δηλ. περισσότερο μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς παρά εἰδῶν κατανάλωσης), εἶναι ὁμως ἀκόμα πιό ὀλοφάνερο ὅτι μιὰ τέτια ἀπάντηση δέν μπορεῖ οὔτε κατά ἓνα γιῶτα νά προωθήσῃ τή λύση τοῦ προβλήματος, ὅπως δέν μπορεῖ νά βγεῖ σωστό συμπέρασμα ἀπό ἓνα συλλογισμό ὅταν εἶναι σωστή ἡ ἐλάσσων πρόταση, εἶναι ὁμως παράλογη ἡ μείζων. Μιά τέτια ἀπάντηση (τό ξαναλέω ἀκόμα μιὰ φορά) προϋποθέτει πιά ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀναπτύσσεται, ἀγκαλιάζει ὅλη τή χώρα, περνᾷ σέ ἀνώτερο τεχνικό στάδιο (στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία), ἐνῶ τό πρόβλημα τοποθετεῖται ἀκριβῶς στήν ἄρνηση τῆς δυνατότητας ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἀντικατάστασης τῆς μικρῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς ἀπό τή μεγάλη.

Τό «πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» πρέπει νά μεταφερθεῖ ἀπό τή σφαῖρα τῶν ἄγονων συζητήσεων γιά τό «δυνατό» καί τό «ἀπαράιτητο» στό ἔδαφος τῆς πραγματικότητας, στό ἔδαφος τῆς με-

λέτης και τῆς ἐξήγησης τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο διαμορφώνεται τό ρωσικό οἰκονομικό καθεστῶς και γιατί διαμορφώνεται ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι ἄλλιῶς.

Θά περιορισθῶ σέ μερικά παραδείγματα ἀπό τό ὕλικό πού ἔχω στή διάθεσή μου, γιά νά δείξω συγκεκριμένα τί εἶδους ἀκριβῶς στοιχεῖα βρίσκονται στή βάση τῆς ἐκθεσης πού προηγήθηκε.

Γιά νά δείξω ὅτι οἱ μικροί παραγωγοί διαφοροποιούνται και ὅτι στούς κόλπους τους συντελεῖται ὄχι μόνο τό προτσές τῆς ἐξαθλίωσης, ἀλλά και τό προτσές τῆς δημιουργίας μεγάλης (σχετικά) κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, θά παραθέσω στοιχεῖα γιά τρεῖς καθαρά γεωργικούς νομούς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἀνήκουν σέ διάφορα κυβερνεῖα: γιά τό νομό Δνείπερου τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, γιά τό νομό Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνεῖου τῆς Σαμάρας και γιά τό νομό Καμίσιν τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Σαράτοφ. Τά στοιχεῖα πάρθηκαν ἀπό τίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο. Γιά νά προλάβω ἐνδεχόμενες ἀντιρήσεις, ὅτι οἱ νομοί πού διάλεξα δέν εἶναι χαρακτηριστικοί (στῖς ἀκρινές μας περιοχές, πού δέ γνώρισαν σχεδόν δουλοπαροικία και πού σέ σημαντικό βαθμό κατοικήθηκαν ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση στῖς συνθήκες τοῦ «ἐλεύθερου» πιά καθεστῶτος, ἡ διαφοροποίηση ἔγινε πραγματικά μέ πιό γρήγορους ρυθμούς ἀπό ὅ,τι στό κέντρο), θά πῶ τά παρακάτω:

1) Ἀπό τοὺς τρεῖς μεσόγειους νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας διάλεξα τό νομό Δνείπερου, γιατί εἶναι καθαρά ρωσικός [0,6% τῶν νοικοκυριῶν ἀνήκουν σέ ἔποικους] και κατοικεῖται ἀπό κοινοτικούς ἀγρότες.

2) Γιά τό νομό Νοβοουζένσκ πῆρα τά στοιχεῖα μόνο γιά τό ρωσικό (κοινοτικό) πληθυσμό [βλ. τή «Σύλλογή τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Νοβοουζένσκ», σελ. 432-439. Στήλη α], χωρίς νά συμπεριλάβω τά στοιχεῖα γιά τοὺς λεγόμενους «χουτόρνικους», δηλ. γιά τοὺς κοινοτικούς ἀγρότες πού βγήκαν ἀπό τήν κοινότητα και ἐγκαταστάθηκαν χωριστά σέ ἀγορασμένη ἢ νοικιασμένη γῆ. Ἄν προσθέσουμε τοὺς ἄμεσους αὐτοὺς ἐκπροσώπους τοῦ νοικοκυριοῦ τύπου φάρμας*, θά δυνάμωνε σημαντικά ἡ διαφοροποίηση.

3) Γιά τό νομό τοῦ Καμίσιν πῆρα τά στοιχεῖα μόνο γιά τό μεγαλωρωσικό (κοινοτικό) πληθυσμό.

* Πραγματικά οἱ 2294 χουτόρνικοι ἔχουν 123 252 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση (δηλ. ἀπό 53 ντεσ. κατὰ μέσον ὄρο ὁ κάθε νοικοκύρης). Ἔχουν 2662 μισθωτοὺς ἐργάτες (και 234 ἐργάτριες). Περισσότερα ἀπό 40 000 ἄλογα και βόδια. Πάρα πολλά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα: βλ. σελ. 453 τῆς «Σύλλογης τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Νοβοουζένσκ».

Όμαδες άρροτων σχηματα με την οικονομική τους κατάσταση	Νομός Δυπέρου					Νομός Νοβοουζένσκ					Νομός Καμίσιν				
	Άριθμός voικokupιών	Σε ποσοστά	Πόσες vεστιαιτες καλλιεργούνται συνολικά	Σε ποσοστά	Πόσες vεστιαιτες καλλιεργούνται κατά voικokupίο	Άριθμός voικokupιών	Σε ποσοστά	Πόσες vεστιαιτες καλλιεργούνται συνολικά	Σε ποσοστά	Πόσες vεστιαιτες καλλιεργούνται κατά voικokupίο	Άριθμός voικokupιών	Σε ποσοστά	Πόσες vεστιαιτες καλλιεργούνται συνολικά	Σε ποσοστά	Πόσες vεστιαιτες καλλιεργούνται κατά voικokupίο
Φτωχή όμάδα	7 880	40	38 439	11	4,8	10 504	37	36 007	8	3,4	9 313	54	29 194	20	3,1
Μεσαία όμάδα	8 234	42	137 344	43	16,6	10 757	38	128 986	29	12	4 980	29	52 735	35	10,6
Εύπορη όμάδα	3 643	18	150 614	46	41,3	7 015 ²⁴	25	284 069	63	40,5	2 881	17	67 844	45	23,5
Σύνολο	19 757	100	326 397	100	17,8	28 276	100	449 062	100	15,9	17 174	100	149 773 ²⁵	100	8,7

Ὁ χωρισμός σέ ομάδες γίνεται στίς συλλογές ὡς ἑξῆς: γιά τό νομό Δνείπερου μέ βάση τίς ντεσιατίνας πού σπέρνονται κατά νοικοκυριό, καί γιά τούς ὑπόλοιπους μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζῶων ἐργασίας.

Ἡ *φτωγή* ομάδα περιλαμβάνει — στό νομό Δνείπερου — τά νοικοκυριά πού δέν καλλιεργοῦν καθόλου κι ὅσα καλλιεργοῦν μέχρι 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό· στούς νομούς Νοβοουζένσκ καί Καμίσιν — τά νοικοκυριά χωρίς ζῶα ἐργασίας, καί μέ 1 ζῶο ἐργασίας. Ἡ *μεσαία* ομάδα περιλαμβάνει στό νομό Δνείπερου τά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν 10-25 ντεσ. κατά νοικοκυριό· στό Νοβοουζένσκ τά νοικοκυριά μέ 2-4 ζῶα ἐργασίας καί στό νομό Καμίσιν τά νοικοκυριά μέ 2-3 ζῶα ἐργασίας. Ἡ *εὔπορη* ομάδα περιλαμβάνει τά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 25 ντεσ. (νομός Δνείπερου) ἢ ἔχουν πάνω ἀπό 4 (νομός Νοβοουζένσκ) ἢ πάνω ἀπό 3 (νομός Καμίσιν) ζῶα ἐργασίας κατά νοικοκυριό.

Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά φαίνεται καθαρά ὅτι στήν κοινοτική μας ἀγροτιά, πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία, δέ συντελεῖται ἕνα προτσές ἐξαθλίωσης καί καταστροφῆς γενικά, ἀλλά ἕνα προτσές διαφοροποίησης σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο. Μιά τεράστια μάζα τῶν ἀγροτῶν (φτωγή ομάδα) — περίπου οἱ μισοί κατά μέσον ὄρο — χάνει τήν οἰκονομική της αὐτοτέλεια. Στά χέρια της βρίσκεται μόνο ἕνα μηδαμινό μέρος ἀπό ὅλη τήν ἀγροτική οἰκονομία τῶν ντόπιων ἀγροτῶν — κάπου 13% (κατά μέσον ὄρο) τῆς καλλιεργούμενης ἑκτασῆς· στό κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν 3-4 ντεσιατίνας καλλιεργούμενη ἑκταση. Γιά νά κρίνει κανεῖς τί σημαίνει ἡ καλλιεργούμενη αὐτή ἑκταση, θά ποῦμε ὅτι στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας ἕνα ἀγροτικό νοικοκυριό γιά νά μπορεῖ νά συντηρεῖται ἀποκλειστικά ἀπό τό δικό του ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό, χωρίς νά καταφεύγει στά λεγόμενα «μεροκάματα»: εἶναι ἀπαραίτητο νά καλλιεργεῖ 17-18 ντεσ.*. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατώτερης ομάδας συντηροῦνται πιά πολύ περισσότερο ἀπό τά μεροκάματα, δηλ. ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης παρά ἀπό τό νοικοκυριό τους. Καί ἂν πάρουμε πιά λεπτομερειακά στοιχεῖα, πού χαρακτηρίζουν τήν κατάσταση τῶν ἀγροτῶν τῆς ομάδας αὐτῆς, θά δοῦμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτή δίνει τό μεγαλύτερο ἀριθμό τῶν ἀγροτῶν πού ἐγκαταλείπουν τό νοικοκυριό τους, πού

* Στά κυβερνεῖα τῆς Σαμάρας καί τοῦ Σαράτοφ ὁ ἀριθμός αὐτός θά εἶναι μιάμιση περίπου φορά μικρότερος — γιατί ὁ ντόπιος πληθυσμός εἶναι λιγότερο εὐπορος.

νοικιάζουν τόν κληρο τους, πού δέν έχουν μέσα ἐργασίας και πηγαίνουν γιά μεροκάματα. Οἱ ἀγρότες τῆς ομάδας αὐτῆς ἀποτελοῦν τούς ἐκπρόσωπους τοῦ ἀγροτικοῦ μας προλεταριάτου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἀπό τούς ἴδιους πάλι κοινοτικούς ἀγρότες ξεχωρίζει μιά ἐντελῶς διαφορετική ομάδα μέ διαμετρικά ἀντίθετο χαρακτήρα. Οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ομάδας καλλιεργοῦν ἔκταση 7-10 φορές μεγαλύτερη ἀπό τήν ἔκταση πού καλλιεργοῦν οἱ ἀγρότες τῆς κατώτερης ομάδας. Ἄν συγκρίνουμε αὐτή τήν ἔκταση (23-40 ντεσ. κατά νοικοκυριό) μέ τόν «κανονικό» ἀριθμό ντεσιατίνων καλλιεργούμενης ἔκτασης, πού χρειάζεται μιά οἰκογένεια γιά νά ζεῖ ἄνετα μόνο ἀπό τό γεωργικό της νοικοκυριό, θά δοῦμε ὅτι εἶναι 2-3 φορές μεγαλύτερη. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀγροτιά αὐτή ἀσχολεῖται πιά μέ τή γεωργία γιά νά παίρνει εἰσόδημα, νά κάνει ἐμπόριο σιτηρῶν. Μαζεύει ἀρκετές οἰκονομίες καί τίς χρησιμοποιεῖ γιά νά βελτιώνει τό νοικοκυριό της καί τίς μέθοδες καλλιέργειας, χρησιμοποιεῖ λχ. γεωργικές μηχανές καί τελειοποιημένα ἐργαλεῖα: λχ., στό νομό Νοβοουζένσκ ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυρέων τά 14% ἔχουν βελτιωμένα γεωργικά ἐργαλεῖα, ἐνῶ ἀπό τούς ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ομάδας τά 42% τῶν νοικοκυρέων ἔχουν βελτιωμένα ἐργαλεῖα (ἔτσι πού στή μερίδα τῶν ἀγροτῶν τῆς ἀνώτερης ομάδας ἀναλογοῦν τά 75% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν τοῦ νομοῦ πού ἔχουν βελτιωμένα γεωργικά ἐργαλεῖα) καί συγκεντρώνουν στά χέρια τους τά 82% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων, πού διαθέτει ἡ «ἀγροτιά»*. Οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ομάδας δέν μποροῦν πιά νά καλλιεργήσουν τά χωράφια τους μόνο μέ τίς δικές τους ἐργατικές δυνάμεις καί γιά τό λόγο αὐτό καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν: λχ. στό νομό Νοβοουζένσκ τά 35% τῶν νοικοκυρέων τῆς ἀνώτερης ομάδας διατηροῦν μόνιμους μισθωτούς ἐργάτες (χωρίς νά ὑπολογίσουμε τούς ἐργάτες πού μισθώνονται, λχ. γιά τό θέρο κτλ.) τό ἴδιο καί στό νομό Δνείπερου. Μέ λίγα λόγια, οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ομάδας εἶναι πιά, ἀναντίρητα, ἀστική τάξη. Ἡ δύναμή τους δέ στηρίζεται πιά στήν καταλήστευση τῶν ἄλλων παραγωγῶν (ὅπως ἡ δύναμη τῶν τοκογλύφων καί τῶν «κουλάκων») ἀλλά στήν ἀνεξάρτητη ὀργάνωση** τῆς παραγωγῆς: στά χέρια τῆς ομάδας αὐτῆς, πού ἀποτελεῖ συνολικά τό $\frac{1}{8}$ τῆς ἀγρο-

* Ἡ ἀγροτιά τοῦ νομοῦ ἔχει συνολικά 5724 βελτιωμένα ἐργαλεῖα.

** Πού κι αὐτή, βέβαια, στηρίζεται στή ληστεία, ὄχι ὅμως πιά τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν, ἀλλά τῶν ἐργατῶν.

τιᾶς, ἔχει συγκεντρωθεῖ τό $1/2$ καί πλέον τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης [παίρνω τό γενικό μέσο ὄρο καί γιά τούς τρεῖς νομούς]. Ἐάν πάρουμε ὑπόψη, ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας (δηλ. οἱ σοδιές) τῶν ἀγροτῶν αὐτῶν εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι τῶν προλετάρων τῆς κατώτερης ὁμάδας πού γρατσουνίζουν τή γῆ, δέν μπορούμε παρά νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι κύριος κινητήρας τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν εἶναι ἡ ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ.

Τί ἐπίδραση θά ἔπρεπε νά ἀσκήσει αὐτή ἡ διάσπαση τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο [οἱ ναρόντικοι δέ βλέπουν στό προτσές αὐτό τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό «φτώχεια τῆς μάζας»] στίς διαστάσεις τῆς «ἀγορᾶς», δηλ. στήν ποσότητα τῶν σιτηρῶν, πού μετατρέπονται σέ *ἐμπορεύμα*; Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ ποσότητα αὐτή ἔπρεπε ν' ἀδξηθεῖ σημαντικά, γιατί ὁ ὄγκος τῶν σιτηρῶν τῶν ἀγροτῶν τῆς ἀνώτερης ὁμάδας ἔχει ξεπεράσει κατά πολύ τίς δικές τους ἀνάγκες καί πῆρε τό δρόμο τῆς ἀγορᾶς· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατώτερης ὁμάδας ἦταν ἀναγκασμένοι ν' ἀγοράζουν σιτηρά μέ τά χρήματα, πού ἔπαιρναν ἀπό τά μεροκάματα.

Γιά νά δόσουμε ἀκριβῆ στοιχεῖα πάνω στό ζήτημα αὐτό, θά χρειαστεῖ νά καταφύγουμε πιά στό ἔργο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ: «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας», καί ὄχι στίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Ὁ Πόστνικοφ περιγράφει, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῶν 3 μεσογειακῶν νομῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας (Μπερντιάνσκ, Μελιτόπολης καί Δνείπερου) καί ἀναλύει τό νοικοκυριό αὐτό κατά διάφορες ὁμάδες ἀγροτῶν [χωρισμένων σέ 6 κατηγορίες σύμφωνα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση: 1) σ' αὐτούς πού δέ σπέρνουν καθόλου· 2) σ' αὐτούς πού σπέρνουν μέχρι 5 ντεσ· 3) σ' αὐτούς πού σπέρνουν ἀπό 5 μέχρι 10 ντεσ· 4) ἀπό 10 μέχρι 25 ντεσ· 5) ἀπό 25 μέχρι 50 ντεσ· 6) ἀπό 50 ντεσ. καί πάνω]. Μελετώντας τή σχέση τῶν διάφορων ὁμάδων πρὸς τήν ἀγορά, ὁ συγγραφέας χωρίζει τήν καλλιεργούμενη ἔκταση τοῦ κάθε γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ στά παρακάτω 4 μέρη: 1) *στήν ἔκταση γιά τό νοικοκυριό* — ἔτσι ὀνομάζει ὁ Πόστνικοφ τό μέρος τῆς σπαρμένης ἔκτασης πού δίνει τό σπόρο, τόν ἀπαραίτητο γιά τή σπορά· 2) *στήν ἐπισιτιστική ἔκταση* — πού δίνει τά σιτηρά γιά τή διατροφή τῆς ἐργαζόμενης οἰκογένειας καί τῶν ἐργατῶν· 3) *στή ζωοτροφική ἔκταση* — πού δίνει τίς ζωοτροφές γιά τά ζῶα ἐργασίας καί τέλος 4) *στήν ἐμπορευματική ἔκταση* ἢ *στήν ἔκταση γιά τήν ἀγορά* — πού δίνει τό προϊόν

πού μετατρέπεται σέ εμπόρευμα και έκποιεΐται στήν αγορά. Είναι εδνόητο διι μόνο ή τελευταία έκταση δίνει *χρηματικό* εισόδημα, ένώ οι υπόλοιπες δίνουν εισόδημα σέ είδος, δηλ. προϊόντα πού καταναλώνονται στο ίδιο τό νοικοκυριό.

Υπολογίζοντας τό μέγεθος τής καθεμιάς από τίς έκτάσεις αυτές κατά διάφορες ομάδες τής άγροτιās, ο Πόστνικοφ δίνει τόν παρακάτω πίνακα: [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 113. Σύντ.]

Από τά στοιχεΐα αυτά βλέπουμε, διι όσο μεγαλύτερο γίνεται τό νοικοκυριό, τόσο περισσότερο άποχτā εμπορευματικό χαρακτήρα, τόσο μεγαλύτερη είναι ή ποσότητα τών σιτηρών πού παράγει για πούληση [12-36-52-61 % κατά ομάδες]. Οι κυριότεροι καλλιεργητές, οι άγρότες τών 2 άνωτερων ομάδων (πού έχουν τό 1/2 και πλέον τής συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης), πουλουν περισσότερο από τό μισό του συνολικού γεωργικού τους προϊόντος, [52 και 61 %].

Αν δέν υπήρχε ή διάσπαση τής άγροτιās σέ άστική τάξη και σέ προλεταριάτο, άν μέ άλλα λόγια ή καλλιεργούμενη έκταση ήταν μοιρασμένη «έξίσου» ανάμεσα σ' όλους τούς «άγρότες», τότε *όλοι* οι άγρότες θ' ανήκανε στή μεσαία ομάδα (πού σπέρνει 10-25 ντεσ.), και στήν αγορά θά πήγαιναν μόνο τά 36% όλων τών σιτηρών, δηλ. τό προϊόν από 518136 σπαρμένες ντεσιατινες (τά 36% από τό 1 439 267 ντεσ. = 518 136). Ένώ τώρα, όπως φαίνεται από τόν πίνακα, στήν αγορά πάνε τά 42% όλων τών σιτηρών, δηλ. τό προϊόν από 608 869 ντεσιατινες. Έτσι, τό «φτώχαιμα τής μάζας», ή πλήρης κατάπτωση του νοικοκυριου τών 40% τών άγροτών (φτωχή ομάδα, δηλ. αυτή πού σπέρνει μέχρι 10 ντεσ.) και ή δημιουργία άγροτικού προλεταριάτου, είχαν σαν αποτέλεσμα νά ριχτεί στήν αγορά τό προϊόν από τίς 90 *χιλιάδες** ντεσιατινες καλλιεργούμενης έκτασης.

Δέ θέλω καθόλου νά πω διι ή διεύρυνση τής «αγοράς» λόγω τής διαφοροποίησης τής άγροτιās περιοριζόταν σ' αυτό. Κάθε άλλο. Εΐδαμε, λογουχάρη, διι οι άγρότες προμηθεύονται βελτιωμένα εργαλεία, δηλ. διαθέτουν τίς οικονομίες τους για τήν «παραγωγή μέσων παραγωγής». Εΐδαμε διι στήν αγορά, έκτός από τά σιτηρά, παρουσιάστηκε κι ένα άλλο εμπόρευμα, ή εργατική δύναμη του ανθρώπου. Δέν τ' αναφέρω όλα αυτά απλώς και μόνο γιατί μέ τό παράδειγμα πού έφερα απέβλεπα σ' ένα περιορισμένο και ειδικό σκοπό: νά δείξω διι σέ μās, στή Ρωσία, τό φτώχαιμα τής μάζας οδηγεί πραγματικά στο δυνάμωμα τής έμ-

* 90 733 ντεσ. = 6,3% τής συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης.

	'Αναλογούν σε 100 νεοστατίες καλλιεργούμενης έκτασης				Παίρνεται χρηματικό εισόδημα		Στους 3 νομούς του κυβερνείου της Τσαρδας		Μέσος όρος καλλιεργούμενης έκτασης κατά ομάδα
	Παραγωγική	Επιστατιστική	Ζωοτροφική	Εμπορευματική	Κατά ντες καλλιεργούμενης έκτασης	Κατά νοκομυρίο	'Αριθμός ντες καλλιεργούμενης έκτασης	'Αρ' αδέσγη στην εμπορευματική	
Σε δσους καλλιεργ. μέχρι 5 ντ.	6	90,7	42,3	— 39	—	—	34 070	—	3,5 ντες.
» » 5-10 »	6	44,7	37,5	+ 11,8	3,77	30	140 426	16 851	8 »
» » 10-25 »	6	27,5	30	36,5	11,68	191	540 093	194 433	16,4 »
» » 25-50 »	6	17,0	25	52	16,64	574	494 095	256 929,	34,5 »
» » πάνω από 50 »	6	12,0	21	61	19,52	1 500	230 583	140 656	75 »
Σύνολο	6			42			1 439 267	608 869	17-18 ντες.

Σημειώσεις στον πίνακα:

- 1) 'Ο Πόστινοφ δέν παραθέτει την τελευταία στήλη· την υπολόγισα εγώ.
- 2) 'Ο Πόστινοφ γιά νά καθορίσει τό μέγεθος του χρηματικού εισοδήματος υποθέτει ότι όλα η έμπορικη έκταση σπέρνεται μέ σιτάρι και κάνει υπολογισμό μέ μέση σοδιά και μέση αξία των σιτηρών.

πορευματικῆς καὶ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας. Διάλεξα ἐπίτηδες ἓνα προϊόν σάν τὰ σιτηρά, πού παντοῦ καὶ πάντα τραβιέται στήν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία πιό ἀργά καὶ πιό σιγά ἀπ' ὄλα τὰ ἄλλα. Γιά τὸ λόγο αὐτόν ἀκριβῶς διάλεξα καὶ μιὰ περιφέρεια ἀποκλειστικά γεωργική.

Τώρα θά πάρω ἓνα ἄλλο παράδειγμα, πού ἀφορᾷ μιὰ περιοχὴ καθαρὰ βιομηχανική, τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τὸ ἀγροτικό νοικοκυριό περιγράφεται ἀπὸ τοὺς στατιστικούς τῶν ζέμστρο στοὺς τόμους VI καὶ VII τῆς «Συλλογῆς τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας», πού περιέχουν μιὰ σειρά ἐξαιρετες μελέτες γιά τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα. Θά περιοριστῶ ν' ἀναφέρω ἓνα μόνο σημεῖο ἀπὸ τὴ μελέτη «*Ἡ ταντελοποιία*»*, πού ἐξηγεῖ πῶς καὶ γιατί στήν ἐποχὴ πού ἀκολούθησε τὴ μεταρύθμιση ἀναπτύσσονταν πολὺ γρήγορα τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν.

Ἡ ταντελοποιία ἐμφανίστηκε στά 1820–1830 σέ δύο γειτονικά χωριά τῆς ἐπαρχίας Βορονόφ τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ. «Στά 1840–1850 ἡ ταντελοποιία ἀρχίζει νά διαδίδεται σιγά-σιγά στά ἄλλα κοντινά χωριά, ἂν καὶ δέν ἀγκαλιάζει ἀκόμα μεγάλη περιοχὴ. Ἀντίθετα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ 1860–1870, ἰδιαίτερα τὰ τελευταῖα 3–4 χρόνια, διαδίδεται γρήγορα στή γύρω περιοχὴ».

Ἀπὸ τὰ 32 χωριά, ὅπου ὑπάρχει σήμερα ταντελοποιία, αὐτὴ παρουσιάστηκε

σέ	2	χωριά	—	τό	1820
»	4	»	—	»	1840
»	5	»	—	»	1860–1870.
»	7	»	—	»	1870–1875.
»	14	»	—	»	1876–1879.

«Ἄν ἐμβαθύνουμε στὶς αἰτίες πού προκαλοῦν τὸ φαινόμενο αὐτό,— λέει ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης,— δηλ. τὸ φαινόμενο τῆς ἐξαιρετικῆς γρήγορης διάδοσης τῆς βιοτεχνίας αὐτῆς τὰ τελευταῖα ἀκριβῶς χρόνια, θά δοῦμε ὅτι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὸ διάστημα αὐτὸ χειροτέρεψαν σημαντικά οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν ἀγροτῶν καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ — ἐκείνης τῆς μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ πιὸ εὐνοϊκὲς συνθήκες — ἀξήθησαν σημαντικά».

* «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας». Τμήμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI, τεῦχος II. Οἱ βιοτεχνίες τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας, τεῦχος II, Μόσχα, 1880.

Γιὰ νά ἐπιβεβαιώσῃ τό γεγονός αὐτό ὁ συγγραφέας παίρνει ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμιστρο τῆς Μόσχας τά παρακάτω στοιχεῖα, πού τά παραθέτω μέ τή μορφή τοῦ πίνακα *: [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 116. Σύντ.]

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί — συνεχίζει ὁ συγγραφέας — μιᾶνε εὐγλωττα γιά τό ὅτι ὁ *συνολικός ἀριθμός τῶν ἀλόγων, τῶν ἀγελάδων καί τῶν μικρῶν ζώων* στήν ἐπαρχία αὐτή ἀυξήθηκε, ἡ βελτίωση ὅμως τῆς κατάστασης αὐτῆς ἀφορᾷ ὀρισμένα ἄτομα, καί συγκεκριμένα τήν κατηγορία τῶν νοικοκυρέων, πού ἔχουν 2-3 καί περισσότερα ἄλογα. . .

. . . Συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι παράλληλα μέ τήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν οὔτε ἀγελάδα, οὔτε ἄλογο, αὐξάνει κι ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού παύουν νά καλλιεργοῦν τή γῆ: δέν ἔχουν ζῶα, δέν ἔχουν καί ἀρκετή ποσότητα λιπασμάτων· ἡ γῆ ἐξαντλεῖται, δέν ἀξίζει τόν κόπο νά σπαρθεῖ· γιά νά συντηρήσουν τόν ἑαυτό τους καί τήν οἰκογένειά τους, γιά νά μήν πεθάνουν ἀπό τήν πείνα, δέν ἀρκεῖ νά ἀσχολοῦνται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα μόνο οἱ ἄντρες, — γιὰτί οἱ ἄντρες καί προηγούμενα ἀσχολοῦνταν μέ αὐτά, τόν καιρό πού ἦταν ἐλεύθεροι ἀπό τίς γεωργικές ἐργασίες — χρειάζεται νά ψάξουν γιά μεροκάματο ἔξω ἀπό τό νοικοκυριό τους καί τά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας. . .

. . . Τά ἀριθμητικά στοιχεῖα, πού δόσαμε στούς πίνακες, μᾶς ἔδειξαν κι ἓνα ἄλλο φαινόμενο· σ' αὐτά τά κεφαλοχώρια καί χωριά *αὐξήθηκε* ἐπίσης καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν 2-3 ἄλογα καί ἀγελάδες. Συνεπῶς, ἀνέβηκε ἡ εὐημερία τῶν ἀγροτῶν αὐτῶν· ὅμως δηλώσαμε ταυτόχρονα ὅτι „ὄλες οἱ γυναῖκες, καί ὄλα τά παιδιά τοῦ τάδε χωριοῦ ἀσχολοῦνται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα“. Πῶς μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ τό φαινόμενο αὐτό; . . . Γιὰ νά κατανοήσουμε τό φαινόμενο αὐτό, θά χρειαστεῖ νά δοῦμε πῶς ζοῦν στά χωριά αὐτά, νά γνωρίσουμε ἀπό πῶς κοντά τίς συνθήκες τοῦ σπιτιοῦ τους καί τότε, ἴσως, θά καταλάβουμε τί εἶναι ἐκεῖνο πού προκαλεῖ τήν ἰσχυρή αὐτή τάση πρὸς τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων γιά πούληση.

Φυσικά, δέ θά ἐξετάσουμε ἐδῶ λεπτομερειακά κάτω ἀπό ποιές εὐνοϊκές συνθήκες ξεχωρίζουν σιγά-σιγά μέσα ἀπό τόν ἀγροτικό πληθυσμό τά πῶς δυνατά ἄτομα καί οἰκογένειες, κάτω ἀπό ποιές συνθήκες δημιουργεῖται ἡ εὐημερία τους καί κάτω ἀπό ποιές κοινωνικές συνθήκες ἡ εὐημερία αὐτή, μιά καί ἐμφανί-

* Παράλειψα τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν ἀγελάδων (τό συμπέ-
ρασμα εἶναι τό ἴδιο) καί πρόσθεσα τά ποσοστά ὑπολογίζοντάς τα.

Ἐπαρχία Βορονόφ τοῦ νομοῦ Ποντόσκ:

Στὴν ἐπαρχία Βορονόφ	Ἀριθμὸς νοικοκυρέων		Ἀριθμὸς νοικοκυρέων ἀλλοτρίων				Ἀριθμὸς ἀλλοτρίων τοῦ εἴχεν of νοικοκυρέων				Ἀριθμὸς νοικοκυρέων μέ κλῆρο				Τὸ 1877 ἦταν
	ἀλλοτρίων	ἀλλοτρίων	χωρὶς κλῆρο	μέ 1 κλῆρο	μέ 2 κλῆρο	μέ 3 κλῆρο	μέ 1 κλῆρο	μέ 2 κλῆρο	μέ 3 κλῆρο	μέ περισσότερα ἀπὸ 3 κλῆρο	Σύνολο	μόνοι τους	μέ μίσθωσι	ποῦ κατ- λίεργονταν τὸν κλῆρο	
1 233	1 473	1 472	22	22	30	276	567	298	70	22	1 067	900	92	75	1 869
			22%	46%	24%	24%	39%	40%	14%	7%		84%	90%	7%	ἦταν
1 244	1 607	1 726	25	27	38	319	465	313	95	52	1 166	965	5	196	Τὸ 1877
			26%	37%	25%	26%	37%	25%	8%	4%		82,5%	0,5%	17%	ἦταν

στηκε, μπορεί νά αναπτυχθεί γρήγορα καί αναπτύσσεται τόσο, ὥστε νά ξεχωρίσει σημαντικά ἢ μιὰ μερίδα τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ ἀπό τήν ἄλλη. Ἄρκει νά παρακολουθήσουμε τό προτσές αὐτό, στρέφοντας τήν προσοχή σ' ἕνα ἀπό τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα τοῦ χωριοῦ. Σέ κάποιο χωριό ἕνας ἀγρότης φημίζεται μέσα στους συγχωριανούς του ὅτι εἶναι ἄνθρωπος γερός, δυνατός, δουλευτάρης καί δέν πίνει· ἔχει μεγάλη οἰκογένεια, τά πιό πολλά παιδιά του εἶναι ἀγόρια, πού ἔχουν ἐξίσου γερή διάπλαση καί καλή διαγωγή· ζοῦνε ὅλοι μαζί, δέ χωρίζουν· παίρνουν κληρο γιά 4-5 ἄτομα. Εἶναι εὐνόητο ὡστόσο, ὅτι γιά τήν καλλιέργεια τοῦ κλήρου αὐτοῦ δέ χρειάζονται ὅλα τά ἐργατικά χέρια πού ἔχει ἡ οἰκογένεια. Γιά τό λόγο αὐτό 2-3 γιοί ἀσχολοῦνται μόνιμα μέ ἄλλο ἐπάγγελμα μέσα ἢ ἐξω ἀπό τό χωριό καί μόνο ὅταν θερίζουνε τό χόρτο ἀφήνουν γιά λίγον καιρό τή δουλιά αὐτή καί βοηθᾶνε τήν οἰκογένεια στίς γεωργικές δουλιές. Τά ἔσοδα τῶν διάφορων μελῶν τῆς οἰκογένειας δέ μοιράζονται ἀλλά ἀποτελοῦν κοινή περιουσία· ὅταν οἱ ἄλλες συνθήκες εἶναι εὐνοϊκές, τά ἔσοδα ξεπερνοῦν σέ σημαντικό βαθμό τά ἔσοδα γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας. Δημιουργοῦνται οἰκονομίες κι ἔτσι ἡ οἰκογένεια εἶναι σέ θέση νά ἀσχολεῖται μέ τό βιοτεχνικό ἐπάγγελμα κάτω ἀπό καλύτερους ὄρους: μπορεί νά ἀγοράζει πρῶτες ὕλες τοῖς μετρητοῖς ἀπό πρῶτο χέρι, νά πουλᾶει τό ἐμπόρευμα πού παράγει ὅταν θά βρίσκει καλή τιμή, μπορεί νά κάνει τή δουλιά της χωρίς τή μεσολάβηση τῶν διάφορων „εὐεργετῶν“, ἐμπόρων καί ἐμποριστῶν κτλ.

Παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νά μισθώσει ἕναν ἐργάτη, ὕστερα δεύτερο, ἢ νά δώσει δουλιά στους φτωχοὺς ἀγρότες στό σπίτι πού ἔχασαν τή δυνατότητα νά κάνουν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μιὰ ὀποιαδήποτε δουλιά. Χάρη σ' αὐτές καί σέ ἄλλες παρόμοιες συνθήκες, ἡ ἰσχυρή οἰκογένεια, πού ἀναφέραμε, ἔχει τή δυνατότητα νά βγάζει κέρδος ὄχι μόνο ἀπό τή δική της ἐργασία. Φυσικά, ἐδῶ δέν ἀσχολοῦμαστε μέ τίς περιπτώσεις ὅταν ἀπό τοὺς κόλπους τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν βγαίνουν πρόσωπα, γνωστά μέ τό ὄνομα κουλάκοι, παράσιτα, ἀλλά ἐξετάζουμε μόνο τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα πού παρουσιάζονται στόν ἀγροτικό πληθυσμό. Οἱ πίνακες πού δημοσιεύονται στό II τόμο τῆς Συλλογῆς καί στό τεῦχος I τοῦ VI τόμου δείχνουν καθαρά, πῶς στό βαθμό πού χειροτερεῖ ἡ κατάσταση μιᾶς μερίδας τῆς ἀγροτικῆς παρουσιάζεται στίς περισσότερες περιπτώσεις ἄνοδος τῆς εὐημερίας μιᾶς ἄλλης μερίδας, μιᾶς μικρῆς μερίδας τῆς ἀγροτικῆς ἢ ὀρισμένων μελῶν της.

Στό μέτρο πού ἐπεκτείνεται ἡ ἀπασχόληση σέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, γίνεται πιά συχνή ἡ ἐπικοινωνία μέ τόν ἔξω κόσμο, μέ τήν πόλη, μέ τή Μόσχα στήν προκειμένη περίπτωση καί ὀρισμένες συνήθειες τῆς Μόσχας διεισδύουν σιγά-σιγά στό χωριό καί στήν ἀρχή παρουσιάζονται σ' αὐτές ἀκριβῶς τίς πιά εὐπορες οἰκογένειες. Ἀγοράζουν σαμοβάρι, τά ἀπαραίτητα γυαλικά καί πιατικά, ἐμφανίζονται μέ ρούχα „πιά καθαρά“. Ἄν στήν περίπτωση τοῦ μουζίκου ἡ καθαριότητα αὐτή τῶν ρούχων στήν ἀρχή ἐκδηλώνεται μέ τό ὅτι ἀντί πλεχτά πέδιλα ἀπό χόρτο φορεῖ μπότες, στίς γυναῖκες τά παπούτσια καί τά μποτάκια συμπληρώνουν, μποροῦμε νά ποῦμε, τά πιά καθαρά ρούχα· τίς γυναῖκες τίς τραβᾶνε πρῶτ' ἀπ' ὅλα τά ζωηρά καί πολύχρωμα τσιτάκια, οἱ μαντήλες, τά μάλλινα κεντητά σάλια καί ἄλλα μαγευτικά πράγματα. . .

. . . Στήν ἀγροτική οἰκογένεια ὑπάρχει „ἀπό ἀνέκαθεν“ ἡ συνήθεια ἡ γυναίκα νά ντύνει τόν ἄντρα, τόν ἑαυτό της καί τά παιδιά. . . Ὅσον καιρό ἔσπερναν δικό τους λινάρι, ξόδευαν λιγότερα χρήματα γιά ν' ἀγοράσουν ὑφάσματα καί ἄλλα εἶδη ἀπαραίτητα γιά τό ρουχισμό, καί τά χρήματα αὐτά τά ἔβρισκαν πουλώντας κότες, αὐγά, μανιτάρια, μοῦρα, ἕνα κουβάρι νῆμα ἢ ἕνα κομμάτι πανί πού περίσσεψε. Ὅλα τά ἄλλα παράγονταν στό σπίτι. Αὐτές ἀκριβῶς οἱ συνθήκες, δηλ. ἡ οἰκιακή παραγωγή ὄλων τῶν πραγμάτων πού ἔπρεπε νά φτιάξουν οἱ ἀγρότισσες καί τό γεγονός ὅτι ἡ δουλιὰ αὐτή ἀποροφοῦσε ὄλο τόν ἐλεύθερο ἀπό τίς γεωργικές δουλιές χρόνο τῶν γυναικῶν, ἐξηγοῦν στήν προκειμένη περίπτωση τήν ἐξαιρετικά ἀργή ἀνάπτυξη τῆς ταντελοποιίας στά χωριά τῆς ἐπαρχίας Βορονόφ. Ταντέλες ἐπλέκαν κυρίως οἱ κοπέλες τῶν πιά εὐκατάστατων ἢ τῶν πιά πολυμελῶν οἰκογενειῶν, πού δέν εἶχαν ἀνάγκη νά ἀπασχολοῦν ὄλα τά διαθέσιμα γυναικεῖα χέρια στό γνέσιμο λιναριοῦ ἢ στήν ὕφανση πανιοῦ. Τά φτηνά ὅμως τσιτάκια καί χασεδάκια ἄρχισαν σιγά σιγά νά ἐκτοπίζουν τό λινό· σ' ὄλα αὐτά προστέθηκαν καί ἄλλοι λόγοι: πότε δέν εὐδοκίμοῦσε τό λινάρι, πότε ἤθελε νά ράψει ἕνα κόκκινο πουκάμισο γιά τόν ἄντρα της ἢ ἕνα πιά κομψό „κοντογούνη“ (σαραφάν) γιά τόν ἑαυτό της, κι ἔτσι σιγά-σιγά ἐκτοπίζεται ἡ περιορίζεται πάρα πολύ ἡ συνήθεια νά ὑφαίνουν στό σπίτι διάφορα πανικά καί μαντήλες γιά τίς ἐνδυμασίες τῶν χωρικών. Καί τά ἴδια τά ρούχα ἀλλάζουν, ἐνμέρει κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἐκτόπισης τῶν ὑφασμάτων οἰκιακῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀντικατάστασής τους μέ ὑφάσματα πού παράγονται στά ἔργοστάσια. . .

... Έτσι εξηγείται τό γεγονόςόσ δτι ή πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ὑποχρεωμένη νά τείνει πρός τήν παραγωγή ἔμπορευμάτων γιά τήν πούληση καί νά τραβάει ἀκόμα καί παιδικά χέρια στήν παραγωγή αὐτή».

Αὐτή ή ἀπλή ἀφήγηση ἑνός προσεχτικοῦ παρατηρητῆ δείχνει παραστατικά μέ ποιόν τρόπο συντελεῖται στήν ἀγροτική μας μάζα τό προτσές τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, μέ ποιόν τρόπο τό πράγμα αὐτό ὀδηγεῖ στήν αὐξηση τῆς ἔμπορευματικῆς παραγωγῆς [ἐπομένως καί τῆς ἀγορᾶς] καί μέ ποιόν τρόπο ή ἔμπορευματική αὐτή παραγωγή μόνη της, δηλ. λόγω τῶν ἴδιων τῶν σχέσεων πού δημιουργεῖ ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στήν ἀγορά, ὀδηγεῖ στό νά γίνεται ή ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου τό «πιό συνηθισμένο φαινόμενο».

VIII

Τελειώνοντας, ἴσως νά μήν εἶναι περιττό γιά τή διασαφήνιση τοῦ ἐπίμαχου ζητήματος — πού, ὅπως φαίνεται, παραφορτώθηκε μέ ἀφαιρέσεις, σχήματα καί τύπους — νά ἀναλύσουμε τίς ἀπόψεις ἑνός ἀπό τοὺς πιό νέους καί πιό ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τῶν «συνηθισμένων ἀντιλήψεων».

Ἐννοῶ τόν κ. Νικολάι—ον*.

Τό μεγαλύτερο «ἐμπόδιο» στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία ὁ Νικολάι—ον τό βλέπει στόν «περιορισμό» τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, στή «μείωση» τῆς ἀγοραστικῆς ἰκανότητας τῶν ἀγροτῶν. Ἡ κεφαλαιοκρατικοποίηση τῶν βιοτεχνιῶν — λέει — ἐκτόπισε τήν οἰκιακή παραγωγή διάφορων εἰδῶν ὁ ἀγρότης ὑποχρεώθηκε ν' ἀγοράζει τά ρούχα του. Γιά νά βγάξει τά ἀπαραίτητα γι' αὐτό χρήματα, ὁ ἀγρότης κατέφυγε στήν ἐντατική καλλιέργεια τῆς γῆς καί λόγω τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ κοινοτικοῦ κλήρου διεύρυνε τήν καλλιέργεια αὐτή πολύ πέρα ἀπό τά ὄρια πού προβλέπει ἕνα λογικό νοικοκυριό· ἀνέβασε μέχρι ἐκεῖ πού δέν παίρνει τό νοῖκι τῆς γῆς καί τελικά καταστράφηκε. Ὁ καπιταλισμός ἔσκαψε ἄλλοις του τόν τάφο του, ὀδήγησε τήν «ἐθνική οἰκονομία» στήν τρομερή κρίση τοῦ 1891 καί. . . σταμάτησε, ἐπειδή δέν εἶχε ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια του, δέν εἶχε τή δύ-

* Φυσικά, οὔτε λόγος μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ γιά ἀνάλυση ὄλου τοῦ ἔργου του — γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται εἰδική ἐργασία — ἀλλά μόνο γιά ἀνάλυση ἑνός ἀπό τά προσφιλή του ἐπιχειρήματα.

ναμη νά εξακολουθήσει «τόν ἴδιο δρόμο». Ἐχοντας ἐπίγνωση ὅτι «ἐμεῖς παρεκλίναμε ἀπό τό λαϊκό καθεστῶς τό καθαγιασμένο ἀπό τούς αἰῶνες», ἡ Ρωσία περιμένει ἴσα-ἴσα τώρα. . . τίς ἐντολές τῶν ἀρχῶν γιά «νά μπολιάσει τή μεγάλη παραγωγή στήν κοινότητα».

Ποῦ βρίσκεται ὁ παραλογισμός αὐτῆς τῆς «πάντα νέας» (γιά τούς ναρόντικους τῆς Ρωσίας) θεωρίας;

Μήπως στό ὅτι ὁ δημιουργός της δέν καταλαβαίνει τή σημασία τῆς «παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς»; Φυσικά, ὄχι. Ὁ κ. Νικ.—ον ξέρει καλά τό νόμο αὐτό καί ἀναφέρει μάλιστα ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἐκδηλώθηκε καί σέ μᾶς (σελ. 186, 203–204). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι λόγω τῆς ἱκανότητάς του νά ἔρχεται σέ ἀντιφάσεις μέ τόν ἑαυτό του, κάποτε (πρβλ. σελ. 123) ξεχνᾷ τό νόμο αὐτό, εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ διόρθωση τῶν ἀντιφάσεων αὐτῶν δέ θά διόρθωνε καθόλου τό βασικό (πού ἀναφέραμε πύ πάνω) συλλογισμό τοῦ συγγραφέα.

Ὁ παραλογισμός τῆς θεωρίας του συνίσταται στό ὅτι δέν μπορεῖ νά ἐξηγήσει τόν καπιταλισμό μας καί στηρίζει τούς συλλογισμούς του γιά τόν καπιταλισμό σέ καθαρά πλάσματα τῆς φαντασίας.

Τήν «ἀγροτιά» πού καταστράφηκε λόγω τῆς ἐκτόπισης τῶν οἰκιακῶν προϊόντων ἀπό τά ἐργοστασιακά προϊόντα τή θεωρεῖ ὁ κ. Νικ.—ον κάτι τό ὁμοιογενές, τό ἀλληλέγγυο ἐσωτερικά, πού ἀντιδρᾷ σάν ἕνας ἄνθρωπος σέ κάθε φαινόμενο τῆς ζωῆς.

Στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει τίποτε ἀπό αὐτά. Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή δέ θά μπορούσε νά ἐμφανιστεῖ στή Ρωσία, ἂν δέν ὑπῆρχε ἡ ἀπομόνωση τῶν παραγωγικῶν μονάδων (τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν), καί ὁ καθένας ξέρει ὅτι ὁ ἀγρότης μας στήν πραγματικότητα διεξάγει τό νοικοκυριό του χωριστά καί ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ἄλλους· παράγει προϊόντα, πού ἀποτελοῦν τήν ἀτομική του ἰδιοκτησία, μέ ἀτομικό του κίνδυνο καί προσωπική του εὐθύνη· ἔρχεται μόνος του σέ δοσοληψίες μέ τήν «ἀγορά».

Ἄς δοῦμε πῶς ἔχει τό ζήτημα στήν «ἀγροτιά».

«Ὁ ἀγρότης, ἐπειδή ἔχει ἀνάγκη ἀπό χρήματα, ἐπεκτείνει ὑπερβολικά τήν καλλιέργεια καί καταστρέφεται».

Ἄλλά μόνο ὁ εὐκατάστατος ἀγρότης, πού ἔχει σπόρο γιά νά σπείρει καί ἀρκετά ζῶα καί ἐργαλεῖα, εἶναι σέ θέση νά ἐπεκτείνει τήν καλλιέργειά του. Οἱ τέτιοι ἀγρότες (πού ὅπως ξέρουμε ἀποτελοῦν μειοψηφία) διευρύνουν πραγματικά τήν καλλιερημένη ἔκταση καί ἐπεκτείνουν τό νοικοκυριό τους σέ δια-

στάσεις, πού δέν μποροῦν νά τό φέρουν βόλτα χωρίς τή βοήθεια ἐργατῶν. Ἡ πλειοψηφία ὁμως τῶν ἀγροτῶν δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες της σέ χρήμα μέ τήν ἐπέκταση τοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί δέν ἔχει καθόλου ἀποθέματα, οὔτε ἀρκετά μέσα παραγωγῆς. Ἐνας τέτιος ἀγρότης γιά νά βγάλει χρήματα ζητάει νά βρεῖ «μεροκάματα», δηλ. τώρα δέν πηγαίνει στήν ἀγορά τό προϊόν του, ἀλλά τήν ἐργατική του δύναμη. Ἡ ἀπασχόληση σέ ἄλλες δουλιές ἔχει σά φυσική συνέπεια νά ξεπέφτει πιό πολύ τό γεωργικό του νοικοκυριό καί ὁ ἀγρότης αὐτός καταλήγει νά δώσει μέ νοίκι τόν κλῆρο του σ' ἓναν πλούσιο ἀγρότη τῆς ἴδιας κοινότητος, πού στρογγυλεῦει τό νοικοκυριό του, καί, ἐννοεῖται, τό προϊόν τοῦ κλήρου πού παίρνει μέ νοίκι, δέν τό καταναλῶνει ὁ ἴδιος, ἀλλά τό στέλνει στήν ἀγορά. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι «φτώχαιμα τοῦ λαοῦ», ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς. Καί κάτι ἀκόμα. Ὁ πλούσιος ἀγρότης μας, πού ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τό διευρυμένο γεωργικό νοικοκυριό του, τώρα δέν μπορεῖ ὅπως προηγουμένα νά παράγει ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του, λχ. παπούτσια: τόν συμφέρει καλύτερα νά τά ἀγοράζει. Ὅσον ἀφορᾷ τόν ἀγρότη πού φτώχυνε, κι αὐτός ἀναγκάζεται ἐπίσης νά ἀγοράζει ἔτοιμα παπούτσια: αὐτός δέν μπορεῖ νά τά παράγει στό νοικοκυριό του, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο, ὅτι δέν ἔχει πιά δικό του νοικοκυριό. Παρουσιάζεται ζήτηση παπουτσιῶν καί προσφορά σιτηρῶν πού παράγονται σέ πλεόνασμα ἀπό τόν εὐπορο μουζικό, πού συγκινεῖ τόν κ. Β. Β. μέ τήν προοδευτική κατεύθυνση τοῦ νοικοκυριοῦ του. Οἱ γειτόνοι, οἱ βιοτέχνες πού παράγουν παπούτσια, βρίσκονται στήν ἴδια κατάσταση μέ τούς γεωργούς: γιά νά μποροῦν νά ἀγοράσουν σιτηρά — τό νοικοκυριό πού καταστρέφεται δίνει μιά πολύ μικρή ποσότητα ἀπό αὐτά — πρέπει νά διευρύνουν τήν παραγωγή. Καί πάλι, ἐννοεῖται, διευρύνει τήν παραγωγή μόνον ὁ βιοτέχνης πού ἔχει οἰκονομίες, δηλ. ὁ ἐκπρόσωπος τῆς μειοψηφίας: αὐτός ἔχει τή δυνατότητα νά μισθώνει ἐργάτες ἢ νά μοιράζει δουλιὰ στούς φτωχοῦς ἀγρότες πού δουλεύουν στό σπίτι. Οἱ ἐκπρόσωποι ὁμως τῆς πλειοψηφίας τῶν βιοτεχνῶν δέν μποροῦν καί νά σκεφτοῦν γιά διεύρυνση τῆς ἐπιχείρησής: θά εἶναι εὐτυχεῖς «ἂν τούς δώσει δουλιὰ» ὁ ἔμπορος πού πλούτισε, δηλ. ἂν μποροῦν νά βροῦν ἀγοραστή γιά τό μοναδικό τους ἐμπόρευμα — τήν ἐργατική δύναμη. Ἔχουμε καί πάλι φτώχαιμα τοῦ λαοῦ, ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς: δίνεται μιά νέα ὄθηση στήν παραπέρα ἀνάπτυξη καί στό παραπέρα βάθαιμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Πού

θά καταλήξει ή κίνηση αυτή; Αυτό δέν μπορεί νά τό πεί κανείς, όπως δέν μπορεί νά πεί και από ποῦ ἄρχισε· ἐξάλλου αυτό δέν είναι και τό σπουδαίο. Σπουδαίο είναι ὅτι ἔχουμε μπροστά μας ἕνα ἔντονο ὀργανικό προτσές, τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας και τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ «ἀποαγορευτική» τοῦ χωριοῦ μᾶς δείχνει τήν ἀρχή τοῦ προτσές αὐτοῦ, τή γέννησή του, τά πρῶτα του στάδια· ὁ μέγανος καπιταλισμός τῶν πόλεων μᾶς δείχνει τό τέλος αὐτοῦ τοῦ προτσές, τό τέλος τῆς τάσης του. Δοκιμάστε νά κομματιάσετε τά φαινόμενα αὐτά, δοκιμάστε νά τά ἐξετάσετε χωριστά και ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τ' ἄλλο και δέ θά μπορέσετε νά βρῆτε ἄκρη στό συλλογισμό σας, δέ θά μπορέσετε νά ἐξηγήσετε οὔτε τό ἕνα, οὔτε τό ἄλλο φαινόμενο, οὔτε τό φτώχαιμα τοῦ λαοῦ, οὔτε τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ.

Και τίς περισσότερες φορές συμβαίνει, ὥστε ὅσοι κάνουν παρόμοιους συλλογισμούς χωρίς ἀρχή και χωρίς τέλος, ἐπειδή δέν είναι σέ θέση νά ἐξηγήσουν τό προτσές, νά σταματοῦν τήν ἔρευνα, δηλώνοντας ὅτι τό ἕνα ἀπό τά δύο φαινόμενα, πού ἐξίσου δέν τά κατάλαβαν [και ἀσφαλῶς θά είναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τό φαινόμενο πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση «μέ τό ἠθικά ἀναπτυγμένο αἶσθημα τοῦ ἀτόμου πού σκέφτεται κριτικά»], είναι «παράλογο», «τυχαίο», «κρέμεται στόν ἀέρα».

Φυσικά, στήν πραγματικότητα «κρέμονται στόν ἀέρα» μόνον οἱ δικοί τους συλλογισμοί.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ «ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»
ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΟΛΕΜΟΥΝ
ΤΟΥΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ;

(ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΑ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ «ΡΟΥΣΚΟΓΕ ΜΠΟΓΚΑΤΣΒΟ»
ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΜΑΡΞΙΣΤΕΣ) 26

*Γράφτηκε τήν άνοιξη καί τό καλοκαίρι
τοῦ 1894
Βγήκε τό 1894 στόν πολύγραφο*

*Δημοσιεύεται σύμφωνα
μέ τήν πολυγραφημένη
έκδοση τοῦ 1894*

ΜΕΡΟΣ

I

Τό περιοδικό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»²⁷ ἄρχισε ἐκστρατεία ἐνάντια στούς σοσιαλδημοκράτες. Ἄκόμα ἀπό τόν περασμένο χρόνο, ἕνας ἀπό τούς κυριότερους συνεργάτες αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ, ὁ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι, ἀνακοίνωσε στό 10ο τεῦχος του ὅτι πρόκειται ν' ἀρχίσει «πολεμική» ἐνάντια στούς «λεγόμενους μαρξιστές ἢ σοσιαλδημοκράτες μας»²⁸. Ἐπειτα ἔκανε τήν ἐμφάνισή του ἕνα ἄρθρο τοῦ κ. Σ. Κριβένκο: «Σχετικά μέ τούς μεμονωμένους καλλιεργημένους ἀνθρώπους» (τεῦχος 12) καί ἕνα τοῦ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι: «Φιλολογία καί ζωή» («Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τεύχη 1 καί 2 τοῦ 1894). Ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ περιοδικοῦ γιά τήν οἰκονομική μας πραγματικότητα, αὐτές ἔχουν ἐκτεθεῖ ὅσο τό δυνατό πιά ὀλοκληρωμένα ἀπό τόν κ. Σ. Γιουζακόφ στό ἄρθρο του: «Τά προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας» (τεύχη 11 καί 12). Οἱ κύριοι αὐτοί, ἐνῶ γενικά ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκπροσωποῦν στό περιοδικό τους τίς ιδέες καί τήν ταχτική ἀληθινῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», στήν πραγματικότητα εἶναι ἄσπονδοι ἐχθροί τῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἄς ἐπιχειρήσουμε νά ἐξετάσουμε ἀπό πιά κοντά αὐτούς τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», τήν κριτική πού κάνουν στό μαρξισμό, στίς ιδέες τους καί στήν ταχτική τους.

Ὁ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι συγκεντρώνει τήν προσοχή του κυρίως στή θεωρητική θεμελίωση τοῦ μαρξισμοῦ καί γι' αὐτό σταματᾷ εἰδικά στήν ἀνάλυση τῆς ὕλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἐκθέτει σέ γενικές γραμμές τό περιεχόμενο τῆς ἐκτεταμένης μαρξιστικῆς φιλολογίας, πού εἶναι ἀφιερωμένη σ' αὐτή τήν διδασκαλία, καί ἀρχίζει τήν κριτική του μέ τό παρακάτω μακρινάρι:

«Πρὶν ἀπ' ὅλα — λέει — προβάλλει μόνο του τὸ ἐρώτημα: σέ ποιὸ ἔργο του ὁ Μάρξ ἔχει ἐκθέσει τὴν ὀλιστική ἀντίληψή του τῆς ἱστορίας; Στὸ „Κεφάλαιο“ μᾶς ἔδωσε ἓνα μικρὸ δείγμα συνδυασμοῦ τῆς δύναμης τῆς λογικῆς μέ τὴν πολυμαθεῖα, μέ τὴν ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τόσο ὅλης τῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας ὅσο καὶ τῶν ἀντίστοιχων γεγονότων. Ἐβγαλε στὸ φῶς τῆς ἡμέρας ἀπὸ καιρὸ λησμονημένους ἢ καὶ ὀλοτέλα ἀγνωστούς σήμερα θεωρητικούς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ δὲν διέφυγαν τὴν προσοχή του οὔτε καὶ οἱ παραμικρότερες λεπτομέρειες ἀπὸ ὁποιοσδήποτε ἐκθέσεις ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἢ ἀπὸ μαρτυρίες πραγματογνωμόνων στὶς διάφορες εἰδικές ἐπιτροπές. Μὲ λίγα λόγια ἀνασκάλεσε ἓνα συντριπτικὸ ὄγκο ἀπὸ συγκεκριμένο ὕλικό, ἐνμέρει γιὰ νὰ στηριξοῖ καὶ ἐνμέρει γιὰ νὰ δείξει παραστατικά τίς οἰκονομικές του θεωρίες. Ἐνδημιούργησε μιά „ἐντελῶς νέα“ ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς πορείας, ἂν ἐξήγησε ὅλο τὸ παρελθόν τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ μιά νέα ἄποψη καὶ συνοψισε ὅλες τίς προηγούμενες φιλοσοφικο-ἱστορικές θεωρίες, αὐτὸ τὸ ἔκανε, βέβαια, μέ τὸν ἴδιο ζήλο: πραγματικά ἐπανεξέτασε καὶ ἀνέλυσε κριτικά ὅλες τίς γνωστές θεωρίες τῆς ἱστορικῆς πορείας καὶ ἐπεξεργάστηκε ἓναν ὄγκο γεγονότων τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ἡ σύγκρισή του μέ τὸν Δαρβίνο, πράγμα πού τόσο συνηθίζεται στή μαρξιστικὴ φιλολογία, ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα περισσότερο τὴ σκέψη αὐτή. Τί ἀντιπροσωπεύει ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Δαρβίνο; Μερικές συνθετικές ἰδέες, στενότατα συνδεδεμένες μεταξύ τους, πού ἐπιστεγάζουν ἓνα ὀλόκληρο Λευκὸ Ὅρος ἀπὸ συγκεκριμένο ὕλικό. Καὶ πού βλέπετε ἓνα ἀντίστοιχο ἔργο τοῦ Μάρξ; Δέν ὑπάρχει. Καὶ ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει ἓνα παρόμοιο ἔργο τοῦ Μάρξ, μὰ δέν ὑπάρχει καὶ σ' ὀλόκληρη τὴ μαρξιστικὴ φιλολογία παρ' ὄλο πού εἶναι τόσο ἐκτενής ἀπὸ ἄποψη ποσότητας καὶ τόσο διαδομένη».

Ὅλο αὐτὸ τὸ μακρινάρι εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό, γιὰτὶ δείχνει πόσο λίγο τὸ κοινὸ καταλαβαίνει «Τὸ Κεφάλαιο» καὶ τὸν Μάρξ. Συμπιεσμένοι ἀπὸ τὴν τεράστια δύναμη πειστικότητας τῆς ἐκθεσης, ὑποκλίνονται μπροστὰ στὸν Μάρξ, τὸν ἐπαινοῦν, ταυτόχρονα ὄμως ἀφήνουν νὰ τοὺς διαφύγει ὀλοτέλα τὸ βασικὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του καὶ συνεχίζουν, σάν νὰ μὴ συνέβηκε τίποτε, τὸ παλιὸ τροπάρι τῆς «ὀποκειμενικῆς κοινωνιολογίας». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ δέν μπορεῖ νὰ μὴ θυμηθεῖ κανεὶς τὸ πολὺ σωστὸ ἐπίγραμμα πού διάλεξε ὁ Κάουτσκι στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διδασκαλία τοῦ Μάρξ:

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
 Doch wird ihn jeder lesen? Nein!
 Wir wollen weniger erhaben
 Und fleissiger gelesen sein! *

Ἄκριβῶς ἔτσι! Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά ἔπρεπε νά ἐπαινῆ λιγότερο τόν Μάρξ καί νά τόν διαβάσει μέ περισσότερη ἐπιμέλεια, ἢ καλύτερα, νά ἐμβαθύνει σοβαρότερα στά ὅσα διαβάσει.

«Στό „Κεφάλαιο“ ὁ Μάρξ μᾶς ἔδωσε ἓνα μικρό δείγμα συνδυασμοῦ τῆς δύναμης τῆς λογικῆς μέ τήν πολυμάθεια» — λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. Μέ τή φράση του αὐτή ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μᾶς ἔδωσε ἓνα μικρό δείγμα συνδυασμοῦ φανταχτερῆς φράσης μέ περιεχόμενο χωρίς νόημα, — παρατήρησε ἓνας μαρξιστής. Καί ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Πραγματικά, ποῦ ἐκδηλώθηκε αὐτή ἡ δύναμη τῆς λογικῆς τοῦ Μάρξ; Τί ἀποτελέσματα ἔδωσε; Διαβάζοντας τό παραπάνω μακρινάρι τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ νά σκεφεῖ κανεῖς ὅτι ὅλη αὐτή ἡ δύναμη εἶχε συγκεντρωθεῖ στίς «οἰκονομικές θεωρίες» μέ τήν πιο στενή σημασία τῆς λέξης, — καί τίποτε ἄλλο. Καί γιά νά τονίσει ὅσο τό δυνατό περισσότερο τά στένά ὄρια τοῦ πεδίου, ὅπου ὁ Μάρξ ἐκδήλωσε τή δύναμη τῆς λογικῆς του, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὑπογραμμίζει τίς «παραμικρότερες λεπτομέρειες», τήν «ἐξονυχιστική ἔρευνα», τούς «δλότελα ἀγνωστούς θεωρητικούς» κτλ. Ἄπ' ὅλα αὐτά προκύπτει, ὅτι ὁ Μάρξ δέν ἔχει προσθέσει τίποτε τό οὐσιαστικά νέο καί ἀξιο μνείας στίς μέθοδες οἰκοδόμησης αὐτῶν τῶν θεωριῶν, ὅτι ἔχει ἀφήσει δῆθεν τά ὄρια τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου τά εἶχαν φτάσει οἱ προγενέστεροι οἰκονομολόγοι, χωρίς νά τά ἐπεκτείνει, χωρίς νά μπάσει μίαν «ἐντελῶς νέα» ἀντίληψη τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης. Καί ὅμως, ὅποιος ἔχει διαβάσει «Τό Κεφάλαιο» ξέρει πῶς ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά καθαρό ψέμα. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή δέν μπορούμε νά μή θυμηθοῦμε τί ἔγραφε γιά τόν Μάρξ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι πρὶν ἀπό 16 χρόνια στήν πολεμική του ἐναντία στόν ἀγοραῖο ἀστό κ. Γ. Ζουκόβσκι²⁹. Ἴσως οἱ καιροί νάταν τότε διαφορετικοί, ἴσως τά αἰσθήματα νά ἦταν πιο πρόσφατα, πάντως καί ὁ τόνος καί τό περιεχόμενο τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ἦταν ἐντελῶς διαφορετικά.

— «„Τελικός σκοπός τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι νά δείξει τό νόμο ἐξέλιξης (στό πρωτότυπο: Das ökonomische Bewegungsgesetz —

* — Ποιός δέν θά ἐπαινέσει ἓναν Κλόπστοκ; Θά τόν διαβάσει ὅμως ὁ καθένας; Ὅχι! Θέλουμε νά μᾶς ἐξυμνοῦν λιγότερο καί νά μᾶς διαβάζουν μέ περισσότερη ἐπιμέλεια! (Λέσσινγκ). Ἡ Σύντ.

τόν οικονομικό νόμο κίνησης) τῆς σύγχρονης κοινωνίας“ — λέει ὁ Κάρλ Μάρξ γιά „Τό Κεφάλαιό“ του καί τηρεῖ μέ αὐστηρή συνέπεια αὐτό τό πρόγραμμά του» — δηλώνει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στά 1877. Ἐξομολογεῖται ὅτι ὡς δοῦμε λοιπόν ἀπό πῶς κοντά αὐτό τό πρόγραμμα, πού σύμφωνα μέ τήν ὁμολογία τοῦ κριτικοῦ παρουσιάζει αὐστηρή συνέπεια. Ἀποβλέπει στό «νά δείξει τόν οικονομικό νόμο ἐξέλιξης τῆς σύγχρονης κοινωνίας».

Καί μόνη αὐτή ἡ διατύπωση μᾶς θέτει ἀντιμέτωπος μέ μερικά προβλήματα, πού ἀπαιτοῦν διευκρίνιση. Γιατί ὁ Μάρξ μιλάει γιά τή «σύγχρονη (modern)» κοινωνία, ἐνῶ ὅλοι οἱ οικονομολόγοι πρίν ἀπ' αὐτόν μιλοῦσαν γιά τήν κοινωνία γενικά; Μέ ποιὰ ἔννοια χρησιμοποιοῦν τή λέξη «σύγχρονη», σύμφωνα μέ ποιό κριτήριον κατατάσσει χωριστά αὐτή τή σύγχρονη κοινωνία; Καί παρακάτω — τί σημαίνει: οικονομικός νόμος κίνησης τῆς κοινωνίας; Ἐχομε συνηθίσει ν' ἀκοῦμε ἀπό τοὺς οικονομολόγους — κι αὐτό, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, εἶναι μιά ἀπό τίς προσφιλεῖς ἰδέες τῶν δημοσιολόγων καί τῶν οικονομολόγων τοῦ περιβάλλοντος, στό ὅποιο ἀνήκει τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» — ὅτι μόνο ἡ παραγωγή ἀξιών ὑποτάσσεται ἀποκλειστικά σέ οικονομικούς νόμους, ἐνῶ ἡ διανομή ἐξαρτᾶται, τάχα, ἀπό τήν πολιτική, ἀπό τό ποιὰ θά εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς ἐξουσίας, τῆς διανοήσεως κτλ. πάνω στήν κοινωνία. Μέ ποιὰ λοιπόν ἔννοια μιλάει ὁ Μάρξ γιά τόν οικονομικό νόμο κίνησης τῆς κοινωνίας, καί μάλιστα ὀνομάζει τό νόμο αὐτό Naturgesetz, δηλ. φυσικό νόμο; Πῶς πρέπει νά τό καταλαβαίνουμε αὐτό, ὅταν τόσοι κοινωνιολόγοι τῆς χώρας μας ἔχουν μουντζουρώσει στίβες χαρτί γιά ν' ἀποδείξουν, ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ξεχωρίζει ἀπό τήν περιοχὴ τῶν φυσικο-ιστορικῶν φαινομένων καί ὅτι συνεπῶς γιά τήν ἔρευνα τῶν πρώτων πρέπει νά ἐφαρμόζεται μιά ἐντελῶς ἰδιαίτερη «ὑποκειμενικὴ μέθοδος στήν κοινωνιολογία»;

Ἄλλες αὐτές οἱ ἀπορίες προβάλλουν φυσιολογικά καί ἀναγκαῖα καί, ὅπως εἶναι φυσικό, μόνο ἓνας ἐντελῶς ἀγράμματος μπορεῖ νά τίς ἀγνοεῖ μιλώντας γιά «Τό Κεφάλαιο». Γιά νά διαλευκάνουμε αὐτά τά ζητήματα, ἄς παραθέσουμε προκαταβολικά ἀκόμα ἓνα χωρίο ἀπό τόν ἴδιον πρόλογο τοῦ «Κεφαλαίου», χωρίο πού ἀκολουθεῖ μόνο λίγες σειρές παρακάτω:

«Ἡ δική μου ἄποψη — λέει ὁ Μάρξ — εἶναι τούτη: τήν ἐξέλιξη τῶν οικονομικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆ θεωρῶ φυσικο-ιστορικό προτσές»³⁰.

Ἄρκει μιά ἀπλή ἀντιπαράθεση, ἔστω καί τῶν δύο μόνο χω-

ρίων του προλόγου πού παραθέσαμε, για να δοῦμε ὅτι ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ βασική ἰδέα τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἀκολουθεῖται, ὅπως ἀκούσαμε, μέ αὐστηρή συνέπεια καί σπάνια δύναμη λογικῆς. Ἐς σημειώσουμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα δυό περιστατικά μέ τήν εὐκαιρία αὐτή : ὁ Μάρξ μιλάει μόνο γιά ἓνα «κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό», γιά τόν καπιταλιστικό, δηλ. λέει ὅτι ἐρεύνησε τό νόμο ἐξέλιξης μόνο αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ καί κανενός ἄλλου. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Δεύτερο, ἄς σημειώσουμε τίς μέθοδοι πού χρησιμοποίησε ὁ Μάρξ γιά νά βγάλει τά συμπεράσματά του: οἱ μέθοδοι αὐτές ἦταν, ὅπως ἀκούσαμε τώρα-δά ἀπό τόν κ. Μιχαηλόβσκι, ἡ «ἐξονυχιστική ἐρευνα τῶν ἀντιστοιχῶν γεγονότων».

Ἐς περάσουμε τώρα στήν ἀνάλυση τῆς βασικῆς αὐτῆς ἰδέας τοῦ «Κεφαλαίου», πού μέ τόση ἐπιτηδειότητα προσπάθησε νά τήν παρακάμψει ὁ ὑποκειμενικός μας φιλόσοφος. Σέ τί κυρίως συνίσταται ἡ ἔννοια οἰκονομικός κοινωνικός σχηματισμός; καί μέ ποιόν τρόπο ἡ ἀνάπτυξη ἑνός τέτοιου σχηματισμοῦ μπορεῖ καί πρέπει νά θεωρεῖται φυσικο-ιστορικό προτσές; Αὐτά εἶναι τά ἐρωτήματα πού μπαίνουν τώρα μπροστά μας. Ἐδειξα κιόλας ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τῶν παλιῶν (ἄχι γιά τή Ρωσία) οἰκονομολόγων καί κοινωνιολόγων ἡ ἔννοια κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός εἶναι ἐντελῶς περιττή : ὅλοι αὐτοί μιλοῦν γιά κοινωνία γενικά, λογομαχοῦν μέ τούς διάφορους Σπένσερ γιά τό τί εἶναι κοινωνία γενικά, ποιός εἶναι ὁ σκοπός καί ποιά ἡ οὐσία τῆς κοινωνίας γενικά κτλ. Κάνοντας τέτοιους συλλογισμούς οἱ ὑποκειμενικοί αὐτοί κοινωνιολόγοι στηρίζονται σέ ἐπιχειρήματα σάν κι αὐτά, ὅτι σκοπός τῆς κοινωνίας εἶναι νά ὠφελῆσει ὅλα τά μέλη της, ὅτι γι' αὐτό ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ μιὰ κάποια ὀργάνωση καί ὅτι μιὰ τάξη πραγμάτων πού δέν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτή τήν ἰδανική ὀργάνωση εἶναι ἀντικανονική καί πρέπει νά παραμεριστεῖ («Ἡ κοινωνιολογία πρέπει ν' ἀρχίσει ἀπό κάποια οὐτοπία» — τά λόγια αὐτά ἑνός ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ὑποκειμενικῆς μεθόδου, τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, χαρακτηρίζουν θαυμάσια τήν οὐσία τῶν μεθόδων τους). «Ἡ οὐσιαστική ἀυστολή τῆς κοινωνιολογίας — ἰσχυρίζεται λχ. ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — εἶναι νά ἐξηγήσει τίς κοινωνικές συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες βρίσκουν τήν ἱκανοποίησή τους ἢ μιὰ εἶτε ἢ ἄλλη ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης». Ὅπως βλέπετε, αὐτόν τόν κοινωνιολόγο τόν ἐνδιαφέρει μόνο μιὰ κοινωνία πού ἱκανοποιεῖ τήν ἀνθρώπινη φύση καί δέν τόν ἐνδιαφέρουν καθόλου κάποιοι κοινωνικοί σχηματισμοί, πού ἐξάλλου μπορεῖ καί νά στηρίζονται σ' ἓνα

φαινόμενο τόσο αντίθετο με την «άνθρωπινη φύση», όπως είναι ή υποδούλωση της πλειοψηφίας από την μειοψηφία. Βλέπετε επίσης ότι σύμφωνα με την άποψη του κοινωνιολόγου αυτού δεν μπορεί ούτε λόγος να γίνει για τό ότι ή εξέλιξη της κοινωνίας πρέπει να θεωρείται φυσικο-ιστορικό προτσές. («Από τή στιγμή πού ο κοινωνιολόγος θά δεχτεί κάτι σάν επιθυμητό ή σάν ανεπιθύμητο, πρέπει να βρεί τούς δρους για τήν πραγματοποίηση αυτού του επιθυμητού ή για τόν παραμερισμό του ανεπιθύμητου» — «για τήν πραγματοποίηση τούτων ή εκείνων τών ιδανικῶν», — Ισχυρίζεται ο ίδιος ο κύριος Μιχαηλόβσκι.) Κάτι παραπάνω. Δεν μπορεί ούτε λόγος να γίνει για εξέλιξη, αλλά μόνο για διάφορες παρεκκλίσεις από τό «επιθυμητό», για «ατέλειες», πού παρουσιάστηκαν στήν Ιστορία λόγω. . . λόγω του ότι οί άνθρωποι δεν ήταν έξυπνοι, δεν μπόρεσαν να καταλάβουν καλά-καλά τί απαιτεί ή ανθρώπινη φύση, δεν μπόρεσαν να βροῦν τούς δρους για τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς λογικῆς τάξης πραγμάτων. Είναι ὀλοφάνερο, ὅτι ή θεμελιακή ἰδέα του Μάρξ για τό φυσικο-ιστορικό προτσές ἐξέλιξης τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχηματισμῶν ὑποσκάπτει συθέμελα τήν παιδαριῶδη αὐτή ἠθική, πού ἔχει τήν ἀξίωση να λέγεται κοινωνιολογία. Μέ ποιόν τρόπο ἐπεξεργάστηκε ὁ Μάρξ τή θεμελιακή αὐτή ἰδέα; Τήν ἐπεξεργάστηκε ξεχωρίζοντας ἀπό τίς διάφορες περιοχές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τήν οἰκονομική περιοχή, ξεχωρίζοντας ἀπ' ὄλες τίς κοινωνικές σχέσεις τίς σχέσεις παραγωγῆς, σάν βασικές, πρωταρχικές, καθοριστικές για ὄλες τίς ὑπόλοιπες σχέσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ περιγράφει ὡς ἐξῆς τήν πορεία τῶν συλλογισμῶν του πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα:

«Ἡ πρώτη ἐργασία πού ἀνέλαβα για τή λύση τῶν ἀμφιβολιῶν πού μέ κατέτρωγαν ἦταν μία κριτική ἀναθεώρηση τῆς χεικελιανῆς φιλοσοφίας του δικαίου³¹. Ἡ ἐρευνά μου κατέληξε στό συμπέρασμα, ὅτι οἱ νομικές σχέσεις, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ κρατικές μορφές, δεν μποροῦν να ἐξαχθοῦν καί να κατανοηθοῦν οὔτε ἀπ' αὐτές τίς ἴδιες, οὔτε ἀπό τή λεγόμενη γενική ἐξέλιξη του ἀνθρώπινου πνεύματος, ἀλλά ὅτι ἀντίθετα ἔχουν τή ρίζα τους στίς ὑλικές σχέσεις ζωῆς, πού στό σύνολό τους ὁ Χέγκελ τίς ὀνομάζει, κατά τό παράδειγμα τῶν ἀγγλων καί τῶν γάλλων συγγραφέων του 18ου αἰῶνα, „ἀστική κοινωνία“, καί ή ἀνατομία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πρέπει να ἀναζητηθεῖ στήν πολιτική οἰκονομία. Τό γενικό συμπέρασμα στό ὁποῖο κατέληξα μπορεῖ να διατυπωθεῖ σύντομα ὡς ἐξῆς: Στήν κοινωνική παραγωγή τῆς ζωῆς τους οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται σέ ὀρισμένες, ἀναγκαῖες, ἀνε-

ξάρτητες από τή θέλησή τους σχέσεις, *σέ σχέσεις παραγωγής*, πού ἀντιστοιχούν σέ μιά καθορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν σχέσεων παραγωγῆς ἀποτελεῖ τήν οικονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τήν πραγματική βάση πού πάνω της ὑψώνεται ἕνα νομικό καί πολιτικό ἐποικοδόμημα καί στήν ὁποία ἀντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικῆς συνείδησης. Ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς καθορίζει τό κοινωνικό, πολιτικό καί πνευματικό προτσές τῆς ζωῆς γενικά. Δέν εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, πού καθορίζει τό εἶναι τους, μά ἀντίθετα τό κοινωνικό τους εἶναι καθορίζει τή συνείδησή τους. Σέ ὀρισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής τους οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τίς ὑπάρχουσες σχέσεις παραγωγῆς ἢ —πρᾶγμα πού ἀποτελεῖ μονάχα τή νομική τους ἔκφραση— μέ τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, μέσα στίς ὁποῖες εἶχαν κινηθεῖ ὡς τώρα. Ἀπό μορφές ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων οἱ σχέσεις αὐτές μεταβάλλονται σέ δεσμά τους. Τότε ἔρχεται ἡ ἐποχή τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Μέ τήν ἀλλαγή τῆς οικονομικῆς βάσης ἀνατρέπεται, μέ ἀργούς ἢ γρήγορους ρυθμούς, ὀλόκληρο τό τεράστιο ἐποικοδόμημα. Ὅταν ἐξετάζουμε τέτιες ἀνατροπές, πρέπει νά κάνουμε πάντα διάκριση ἀνάμεσα στήν ὑλική ἀνατροπή τῶν οικονομικῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς, πού μπορούμε νά τή διαπιστώσουμε μέ ἀκρίβεια φυσικῶν ἐπιστημῶν, καί στίς νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ἢ φιλοσοφικές, μέ δυό λόγια στίς ἰδεολογικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἀποχτοῦν συνείδηση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης καί παλαίβουν ὡς τή λύση της. Ὅπως δέν μπορούμε νά κρίνουμε ἕνα ἄτομο ἀπό τή γνώμη πού ἔχει τό ἴδιο γιά τόν ἑαυτό του, ἄλλο τόσο δέν μπορούμε νά κρίνουμε μιά τέτια ἐποχή ἀνατροπῆς ἀπό τή συνείδησή της. Ἀπεναντίας, τή συνείδηση αὐτή πρέπει νά τήν ἐξηγήσουμε ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς ὑλικῆς ζωῆς, ἀπό τή σύγκρουση πού συντελεῖται ἀνάμεσα στίς κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις καί στίς σχέσεις παραγωγῆς. . . Σέ γενικές γραμμές ὁ ἄσιατικός, ὁ ἀρχαῖος, ὁ φεουδαρχικός καί ὁ σύγχρονος ἀστικός τρόπος παραγωγῆς μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν σάν προοδευτικές ἐποχές στήν ἱστορία τοῦ οικονομικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ»³².

Αὐτή καθαυτή ἡ ἰδέα τοῦ ὕλισμοῦ στήν κοινωνιολογία ἦταν κιόλας μεγαλοφυῆς ἰδέα. Ἐννοεῖται ὅτι *κείνη τή στιγμή* δέν ἦταν παρά μιά ὑπόθεση, ὅμως μιά ὑπόθεση, πού γιά πρώτη φορά δημιουργοῦσε τή δυνατότητα γιά ἕνα αὐστηρά ἐπιστημονικό

ἀντίκρουσμα τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων. Ὡς τότε οἱ κοινωνιολόγοι, ἀνίκανοι νὰ κατέβουν ὡς τὶς ἀπλούστατες καὶ τόσο πρωταρχικὲς σχέσεις, ὅπως εἶναι οἱ σχέσεις παραγωγῆς, καταπιάνονταν ἀπευθείας μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τῶν πολιτικο-νομικῶν μορφῶν, σκόνταφταν στὸ γεγονός τῆς γέννησης αὐτῶν τῶν μορφῶν ἀπὸ τοῦτες ἢ ἐκεῖνες τὶς ιδέες τῆς ἀνθρωπότητος σὲ μιά δοσμένη ἐποχὴ καὶ σταματοῦσαν ἐκεῖ. Ἔτσι ἔβγαине τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ἀνοικοδομοῦνται τάχα συνειδητὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτό, πού βρῆκε τὴν ὀλοκληρωμένη ἔκφρασή του στὴν ἰδέα τοῦ *Contrat Social*³³ (πού τὰ ἴχνη του διακρίνονται πολὺ καθαρά σ' ὅλα τὰ συστήματα τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ), ἐρχόταν σὲ διαμετρικὴ ἀντίθεση μὲ ὅλες τὶς παρατηρήσεις τῆς ἱστορίας. Ποτέ δὲν ὑπῆρξε προηγούμενα οὔτε καὶ τώρα ὑπάρχει περίπτωση πού τὰ μέλη τῆς κοινωνίας νὰ συλλαμβάνουν τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, μέσα στὶς ὁποῖες ζοῦν, σάν κάτι τὸ καθορισμένο, τὸ ὀλοκληρωμένο, σάν κάτι πού τὸ διέπει μιά ὀρισμένη ἀρχή. Ἀντίθετα, ἡ μάζα προσαρμόζεται ἀσύνειδα σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις καὶ ἔχει σὲ τόσο μικρὸ βαθμὸ ἰδέα ὅτι ἀποτελοῦν ἰδιαίτερες ἱστορικὲς κοινωνικὲς σχέσεις, ὥστε οἱ σχέσεις ἀνταλλαγῆς λχ., μέσα στὶς ὁποῖες οἱ ἀνθρώποι ζοῦσαν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες, ἔχουν ἐξηγηθεῖ μόλις τελευταῖα. Ὁ ὕλισμος ἀπομάκρυνε αὐτὴ τὴν ἀντίφαση, συνεχίζοντας πῶς βαθιὰ τὴν ἀνάλυση ὡς τὴν ἴδια τὴν καταγωγή αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τὸ συμπέρασμά του ὅτι ἡ πορεία τῶν ἰδεῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων εἶναι τὸ μόνον πού ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία. Ἀκόμα, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, καὶ ἀπὸ μίαν ἄλλη πλευρά, ἀνύψωσε γιὰ πρώτη φορά τὴν κοινωνιολογία ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης. Ὡς τώρα γιὰ τοὺς κοινωνιολόγους ἦταν δύσκολο, μέσα στὸ πολὺπλοκο δίκτυο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, νὰ κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στὰ σπουδαῖα καὶ στὰ μὴ σπουδαῖα φαινόμενα (αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ρίζα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στὴν κοινωνιολογία) καὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ βροῦν ἓνα ἀντικειμενικὸ κριτήριον γιὰ νὰ κάνουν ἓναν τέτιον διαχωρισμό. Ὁ ὕλισμός ἔδωσε ἓνα ἀπόλυτον ἀντικειμενικὸ κριτήριον, ξεχωρίζοντας τὶς σχέσεις παραγωγῆς, σάν διάρθρωση τῆς κοινωνίας καὶ δημιουργώντας τὴ δυνατότητα νὰ ἐφαρμοστεῖ σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις τὸ γενικὸ ἐκεῖνο ἐπιστημονικὸ κριτήριον τῆς ἐπανάληψης, πού οἱ ὑποκειμενιστὲς ἀρνοῦνταν ὅτι μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν κοινωνιολογία. Ὅσο οἱ ὑποκειμενιστὲς περιορίζονταν στὶς ἰδεολογικὲς κοινωνικὲς

σχέσεις (δηλαδή σέ κείνες, πού προτοῦ διαμορφωθοῦν περνοῦν ἀπό τή συνείδηση* τῶν ἀνθρώπων) δέν μποροῦσαν νά παρατηρήσουν τήν ἐπανάληψη καί τήν κανονικότητα πού ὑπάρχει στά κοινωνικά φαινόμενα τῶν διάφορων χωρῶν καί ἡ ἐπιστήμη τους, στήν καλύτερη περίπτωση, δέν ἦταν παρά ἀπλή περιγραφή τῶν φαινομένων αὐτῶν, συλλογή ἀκατέργαστου ὕλικου. Ἡ ἀνάλυση τῶν ὕλικῶν κοινωνικῶν σχέσεων (δηλαδή τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται χωρίς νά περνοῦν ἀπό τή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων: οἱ ἄνθρωποι, ἀνταλλάσσοντας μεταξύ τους προϊόντα, ἔρχονται σέ σχέσεις παραγωγῆς χωρίς νά ἔχουν κἀν ἐπίγνωση ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά κοινωνική σχέση παραγωγῆς) — ἡ ἀνάλυση τῶν ὕλικῶν κοινωνικῶν σχέσεων δημιούργησε μονομιᾶς τή δυνατότητα νά διαπιστωθεῖ ἡ ἐπανάληψη καί ἡ κανονικότητα καί νά γενικευθοῦν τά συστήματα τῶν διάφορων χωρῶν ἔτσι ὥστε νά φτάσουμε σέ μιᾶ μόνη θεμελιακή ἔννοια, στήν ἔννοια *κοινωνικός σχηματισμός*. Μόνο μιᾶ τέτια γενίκευση ἔδωσε τή δυνατότητα νά περάσουμε ἀπό τήν περιγραφή τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (καί τήν ἐκτίμησή τους ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ιδανικοῦ) στήν αὐστηρά ἐπιστημονική ἀνάλυσή τους, πού παραμερίζει λχ. ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τή μιᾶ κεφαλαιοκρατική χώρα ἀπό τήν ἄλλη καί ἐρευνᾷ ἐκεῖνο πού εἶναι κοινό σέ ὄλες.

Τέλος, τρίτο, ἕνας ἄλλος λόγος, πού ἡ ὑπόθεση αὐτή δημιούργησε γιά πρώτη φορά τή δυνατότητα μιᾶς *ἐπιστημονικῆς* κοινωνιολογίας, εἶναι ὅτι μόνον ἡ ἀναγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στίς σχέσεις παραγωγῆς καί αὐτῶν τῶν τελευταίων στό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἔδωσε μιᾶ στέρεη βάση γιά νά βλέπουμε τήν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν σάν ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές. Καί εἶναι αὐτονόητο ὅτι χωρίς μιᾶ τέτια ἀντίληψη δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει κοινωνική ἐπιστήμη. (Οἱ ὑποκειμενιστές λχ., ἐνῶ παραδέχονταν τή νομοτέλεια τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, δέν ἦταν σέ θέση νά δοῦν τήν ἐξέλιξή τους σάν ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές, κι αὐτό συνέβαινε ἀκριβῶς γιατί σταματοῦσαν στίς κοινωνικές ιδέες καί στοὺς κοινωνικοὺς σκοποὺς τοῦ ἀνθρώπου καί δέν ἦταν σέ θέση νά ἀναγάγουν αὐτές τίς ιδέες κι αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς στίς ὕλικές κοινωνικές σχέσεις.)

Νά, ὁμως, ἔρχεται ὁ Μάρξ, πού διατύπωσε αὐτή τήν ὑπόθεση στή δεκαετία 1840-1850, καί καταπιάνεται μέ τήν ἔμπρακτη

* Ἐννοεῖται πῶς ἐδῶ μιλάμε πάντα γιά τή συνείδηση τῶν κοινωνικῶν καί ὄχι ἄλλων σχέσεων.

// Ἄπαντα Λένιν. Τόμος I.

(αὐτό nota bene*) μελέτη τοῦ ὄλικοῦ. Παίρνει ἕναν ἀπό τοὺς κοινωνικο-οικονομικοὺς σχηματισμοὺς — τὸ σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — καὶ στηριζόμενος σ' ἕνα τεράστιο ὄγκο στοιχείων (πού τὰ μελέτησε τουλάχιστο 25 χρόνια) δίνει μιά λεπτομερέστατη ἀνάλυση τῶν νόμων τῆς λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἀνάπτυξής του. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ περιορίζεται μονάχα στὶς σχέσεις παραγωγῆς ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνίας: Ὁ Μάρξ, χωρὶς νὰ καταφύγει οὔτε μιά φορά γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ ζητήματος σέ ὁποιαδήποτε στοιχεῖα πού νὰ βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτές τὶς σχέσεις παραγωγῆς, μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ δοῦμε πῶς ἀναπτύσσεται ἡ ἐμπορευματικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, πῶς μετατρέπεται σέ κεφαλαιοκρατικὴ, δημιουργώντας τὶς ἀνταγωνιστικὲς (μέσα στὰ πλαίσια πιά τῶν σχέσεων παραγωγῆς) τάξεις — τὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο — πῶς ἀναπτύσσει τὴν παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καὶ μπάζει ἔτσι ἕνα στοιχεῖο, πού ἔρχεται σέ ἀνειρήνευτη ἀντίθεση μέ τὶς βάσεις αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης.

Αὐτὸς εἶναι ὁ σκελετός τοῦ «Κεφαλαίου». Οὐσιαστικὸ εἶναι ὅμως τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ δέν ἱκανοποιήθηκε μ' αὐτὸ τὸ σκελετό, ὅτι δέν περιορίστηκε μονάχα στὴν «οἰκονομικὴ θεωρία» μέ τὴ συνηθισμένη ἔννοια τῆς λέξης, ὅτι — ἐξηγώντας τὴ διάρθρωση καὶ τὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀποκλειστικά μέ τὶς σχέσεις παραγωγῆς — παρακολούθησε ὥστόσο παντοῦ καὶ πάντα τὰ ἐποικοδομήματα πού ἀντιστοιχοῦσαν σ' αὐτές τὶς σχέσεις παραγωγῆς καὶ ἔδινε στό σκελετό σάρκα καὶ ὀστά. «Τὸ Κεφάλαιο» εἶχε τόσο κολοσιαία ἐπιτυχία, ἀκριβῶς γιατί τὸ βιβλίο αὐτὸ ἑνὸς «γερμανοῦ οἰκονομολόγου» ἔδειξε στὸν ἀναγνώστη ὅλο τὸν κεφαλαιοκρατικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ σάν κάτι τὸ ζωντανό — μέ τὶς πλευρὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς του, μέ τὴν πραγματικὴ κοινωνικὴ ἐκδήλωση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν τάξεων, πού ἐνυπάρχει στὶς σχέσεις παραγωγῆς, μέ τὸ ἀστικὸ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα, πού περιφρουρεῖ τὴν κυριαρχία τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, μέ τὶς ἀστικὲς ιδέες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος κτλ., μέ τὶς ἀστικὲς οἰκογενειακὲς σχέσεις. Καταλαβαίνετε τώρα γιατί ἡ σύγκριση μέ τὸν Δαρβίνο εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής: «Τὸ Κεφάλαιο» δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά «μερικές συνθετικές ιδέες στενότερα συνδεμένες μεταξύ τους, πού

* σημειώστε το.

ἐπιστεγάζουν ἓνα ὀλόκληρο Λευκό Ὅρος ἀπό συγκεκριμένο ὕλικό». Καί ἂν κάποιος, διαβάζοντας «Τό Κεφάλαιο» δέν μπόρεσε ν' ἀντιληφθεῖ αὐτές τίς συνθετικές ἰδέες, γι' αὐτό δέ φταίει ὁ Μάρξ, πού ἀκόμα στόν πρόλογο, ὅπως εἶδαμε, τόνιζε αὐτές τίς ἰδέες. Κάτι παραπάνω. Ἡ σύγκριση αὐτή εἶναι σωστή ὄχι μόνο ἀπό ἐξωτερική ἄποψη (πού ἄγνωστο γιατί ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα τόν κ. Μιχαηλόβσκι), μά καί ἀπό ἐσωτερική. Ὅπως ὁ Δαρβίνοσ ἔβαλε τέρμα στήν ἀντίληψη ὅτι τὰ εἶδη τῶν ζῶων καί τῶν φυτῶν εἶναι τελείως ἀσύνδετα μεταξύ τους, τυχαῖα, «δημιουργημένα ἀπό τό θεό» καί ἀμετάβλητα, καί τοποθέτησε γιά πρώτη φορά τή βιολογία σέ ὀλότελα ἐπιστημονικό ἔδαφος, διαπιστώνοντας τή μεταβλητότητα τῶν εἰδῶν καί τή διαδοχικότητα μεταξύ τους, ἔτσι καί ὁ Μάρξ ἔβαλε τέρμα στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι μιά μηχανική ἔνωση ἀτόμων, πού ἐπιτρέπει κάθε εἶδους ἀλλαγές κατὰ τή βούληση τῶν ἀρχῶν (ἢ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, κατὰ τή βούληση τῆς κοινωνίας καί τῆς κυβέρνησης), πού ἐμφανίζεται καί μεταβάλλεται τυχαῖα, καί γιά πρώτη φορά τοποθέτησε τήν κοινωνιολογία σέ ἐπιστημονικό ἔδαφος, καθορίζοντας τήν ἔννοια τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ, σάν συνόλου τῶν δοσμένων σχέσεων παραγωγῆς, καθορίζοντας ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν εἶναι ἓνα φυσικο-ιστορικό προτσές.

Τώρα, ὕστερα ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ «Κεφαλαίου», ἡ ὕλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας δέν εἶναι πιά ὑπόθεση, ἀλλά ἐπιστημονικά ἀποδειγμένη θέση, κι ὅσο δέ θά ὑπάρχει ἄλλη προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ ἐπιστημονικά ἡ λειτουργία καί ἡ ἐξέλιξη ὀποιοῦδήποτε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ — ἀκριβῶς ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καί ὄχι τῆς ζωῆς μιᾶς ὀποιασδήποτε χώρας ἢ ἐνός λαοῦ, ἢ ἀκόμα καί μιᾶς τάξης κτλ. — ὅσον καιρό δέ θά ὑπάρχει μιά ἄλλη προσπάθεια, ἰκανή νά βάλει τάξη στά «ἀντίστοιχα γεγονότα», ὅπως ἀκριβῶς μπόρεσε νά τό κάνει ὁ ὕλισμός, καί νά δώσει τή ζωντανή εἰκόνα ἐνός ὀρισμένου σχηματισμοῦ μέ μιά ταυτόχρονη αὐστηρά ἐπιστημονική ἐξήγησή του, ὡς τότε ἡ ὕλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας θά εἶναι τό συνώνυμο τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης. Ὁ ὕλισμός δέν εἶναι μιά «κατ' ἐξοχήν ἐπιστημονική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας», ὅπως νομίζει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ἀλλά ἡ μοναδική ἐπιστημονική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας.

Καί τώρα μπορεῖτε νά φανταστεῖτε κάτι πῶ διασκεδαστικό καί ἀξιοπεριεργό ἀπό τό γεγονός ὅτι βρέθηκαν ἄνθρωποι πού μπόρεσαν νά διαβάσουν «Τό Κεφάλαιο» καί νά μὴ βροῦν σ' αὐτό

τό ἔργο ὕλισμό! Ποῦ εἶναι ὁ ὕλισμός; — ρωτᾶ μέ εἰλικρινή ἀπορία ὁ κ. Μιχαηλόβσκι.

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διάβασε τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» καί δέν πρόσεξε ὅτι ἡ ἐξήγηση τῶν σύγχρονων θεσμῶν — καί τῶν νομικῶν, καί τῶν πολιτικῶν, καί τῶν οἰκογενειακῶν, καί τῶν θρησκευτικῶν, καί τῶν φιλοσοφικῶν — δίνεται ἐκεῖ κατά τρόπο ὕλιστικό, ὅτι ἀκόμα καί ἡ κριτική τῶν σοσιαλιστικῶν καί τῶν κομμουνιστικῶν θεωριῶν ψάχνει καί βρίσκει τίς ρίζες τους σέ τοῦτες ἢ σέ κείνες τίς σχέσεις παραγωγῆς.

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διάβασε τήν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» καί δέν πρόσεξε ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Προυντόν γίνεται σ' αὐτό τό ἔργο ἀπό ὕλιστική ἀποψη, ὅτι ἡ κριτική στήν ὁποία ὑποβάλλονται οἱ λύσεις, πού πρότεινε ὁ Προυντόν γιά τά πιό διαφορετικά ἱστορικά προβλήματα, ξεκινάει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ὕλισμοῦ, ὅτι οἱ ἴδιες οἱ ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τό πού πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν τά στοιχεῖα γιά τή λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἀνάγονται ὅλες στίς σχέσεις παραγωγῆς.

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διάβασε «Τό Κεφάλαιο» καί δέν πρόσεξε ὅτι βρίσκεται μπροστά σ' ἕνα πρότυπο ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης μέ τήν ὕλιστική μέθοδο ἑνός, ἀπό τοῦς πιό σύνθετους, κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, πρότυπο πού ἀναγνωρίστηκε ἀπό ὅλους καί δέν ξεπεράστηκε ἀπό κανένα. Καί νά τώρα κάθεται καί σπάζει τό κεφάλι του πάνω στό βαθύτατο πρόβλημα: «σέ ποιό ἔργο ἐξέθεσε ὁ Μάρξ τήν ὕλιστική του ἀντίληψη τῆς ἱστορίας;».

Ὁ καθένας πού ἔχει γνωρίσει τά ἔργα τοῦ Μάρξ, θά τοῦ ἀπαντοῦσε μ' ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: σέ ποιό ἔργο του ὁ Μάρξ δέν ἔχει ἐκθέσει τήν ὕλιστική του ἀντίληψη τῆς ἱστορίας; Ἴσως ὅμως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά μάθει γιά τίς ὕλιστικές ἔρευνες τοῦ Μάρξ μόνο τότε, ὅταν οἱ ἔρευνες αὐτές θ' ἀναγραφοῦν μέ τοῦς ἀντίστοιχους ἀριθμούς σέ κάποια ἱστορικο-σοφιστική ἐργασία κάποιου Καρέγεφ, στή στήλη «οἰκονομικός ὕλισμός».

Τό πιό ἀξιοπερίεργο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κατηγορεῖ τόν Μάρξ γιατί δέν «ἀναθεώρησε (sic!*) ὅλες τίς γνωστές θεωρίες, γιά τό ἱστορικό προτσές». Αὐτό πιά εἶναι πολύ διασκεδαστικό. Μά τί ἦταν κατά τά $\frac{9}{10}$ αὐτές οἱ θεωρίες; Καθαρά ἀπριορικά, δογματικά, ἀφηρημένα κατασκευάσματα γιά τό τί εἶναι κοινωνία, τί εἶναι πρόοδος; κτλ. (Διαλέγω σκόπιμα παραδείγματα πού μιᾶνε στό νοῦ καί στήν καρδιά τοῦ κ. Μι-

* — Ἔτσι! Ἡ Σύντ.

χαηλόβσκι.) Μά οί θεωρίες αὐτές εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλες καί μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν, εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλες ἀπό τίς βασικές τους μέθοδες, ἀπό τήν ὀλοκληρωτική καί ἀθεράπευτη μεταφυσικότητά τους. Γιατί τό ν' ἀρχίσει κανεῖς νά ρωτᾷ: τί εἶναι κοινωνία, τί εἶναι πρόοδος; — σημαίνει ὅτι ἀρχίζει ἀπό τό τέλος. Ἐπί ποῦ θά πάρετε τήν ἔννοια τῆς κοινωνίας καί τῆς προόδου γενικά, ὅταν δέν ἔχετε ἀκόμα μελετήσει κανένα κοινωνικό σχηματισμό εἰδικά, ὅταν δέν μπορέσατε οὔτε νά καθορίσετε αὐτή τήν ἔννοια, καί δέν μπορέσατε οὔτε νά καταπιαστεῖτε στά σοβαρά μέ τήν ἐμπρακτική μελέτη τῶν γεγονότων, μέ τήν ἀντικειμενική ἀνάλυση ὁποιοῦδήποτε κοινωνικῶν σχέσεων; Αὐτό εἶναι τό πιό ἐκδηλο γνῶρισμα τῆς μεταφυσικῆς, μέ τήν ὁποία ἀρχισε κάθε ἐπιστήμη: ὅσον καιρό δέν ἦταν σέ θέση νά καταπιαστούν μέ τή μελέτη τῶν γεγονότων, ἐπινοοῦσαν πάντα a priori* γενικές θεωρίες, πού ἔμεναν πάντα στεῖρες. Ὁ μεταφυσικός-χημικός, πού δέν ἦταν ἀκόμα σέ θέση ν' ἀναλύσει τίς πραγματικά χημικές λειτουργίες, ἐπινοοῦσε μιᾶ θεωρία γιά τό τί εἶναι δύναμη τῆς χημικῆς συγγένειας. Ὁ μεταφυσικός-βιολόγος μιλοῦσε γιά τό τί εἶναι ζωή καί ζωική δύναμη. Ὁ μεταφυσικός-ψυχολόγος ἔκανε συλλογισμούς γιά τό τί εἶναι ψυχή. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ ἴδια ἡ μέθοδος ἦταν ἀνόητη. Δέν μπορεῖς νά κάνεις συλλογισμούς γιά τήν ψυχή ἂν δέν ἐξηγήσεις εἰδικά τίς ψυχικές λειτουργίες: ἡ πρόοδος ἐδῶ πρέπει νά συνίσταται ἀκριβῶς στήν ἀπόριψη τῶν γενικῶν θεωριῶν καί τῶν φιλοσοφικῶν κατασκευασμάτων γιά τό τί εἶναι ψυχή καί στήν ἱκανότητα νά τοποθετηθεῖ σέ ἐπιστημονικό ἔδαφος ἡ μελέτη τῶν γεγονότων πού χαρακτηρίζουν τοῦτες ἡ ἐκεῖνες τίς ψυχικές λειτουργίες. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ κατηγορία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι μοιάζει πέρα γιά πέρα μέ τήν κατηγορία ἑνός μεταφυσικοῦ-ψυχολόγου, πού ἐνώ σ' ὄλη του τή ζωή ἔγραφε «ἔρευνες» γιά τό τί εἶναι ψυχή (χωρίς νά ξέρει νά ἐξηγήσει μέ ἀκρίβεια οὔτε ἓνα, ἔστω καί τό πιό ἀπλό, ψυχικό φαινόμενο) — θάρχιζε νά κατηγορεῖ ἕναν ἐπιστήμονα ψυχολόγο, γιατί δέν ἀναθεώρησε ὄλες τίς γνωστές θεωρίες γιά τήν ψυχή. Αὐτός ὁ ἐπιστήμονας ψυχολόγος ἀπέριψε τίς φιλοσοφικές θεωρίες γιά τήν ψυχή καί καταπιάστηκε ἄμεσα μέ τή μελέτη τοῦ ὕλικου ὑποστρώματος τῶν ψυχικῶν φαινομένων — τῶν νευρικῶν λειτουργιῶν, κι ἔδωσε, ἄς ποῦμε, τήν ἀνάλυση καί τήν ἐξήγηση τούτων ἢ ἐκείνων τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Καί νά πού ὁ μεταφυσικός-ψυ-

* — ἐκ τῶν προτέρων, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πείρα. Ἡ Σύντ.

χολόγος μας διαβάζει αυτή την εργασία και την έπαινει — καλά έχουν περιγραφεί οι λειτουργίες, λέει, και έχουν μελετηθεί τα γεγονότα — μά δέν είναι ίκανοποιημένος. Έπιτρέψτε μου — λέει παραγμένος, άκούοντας νά συζητάνε γύρω του γιά τήν όλο-τελα νέα άντίληψη τής ψυχολογίας αύτου τοϋ έπιστήμονα, γιά τήν ιδιαίτερη μέθοδο έπιστημονικής ψυχολογίας — έπιτρέψτε μου — λέει άναμμένος ό φιλόσοφος — μά σέ ποιό έργο έχει εκτεθεί αύτή ή μέθοδος; Καί όμως σ' αύτό τό έργο δέν ύπάρχουν «παρά μόνο γεγονότα»; Σ αύτό τό έργο δέ γίνεται καν νύξη γιά άναθεώρηση όλων «τών γνωστών φιλοσοφικών θεωριών γιά τήν ψυχή»; Μά αύτό τό έργο δέν άνταποκρίνεται καθόλου στίς άπαιτήσεις!

Κατά τόν ίδιο άκριβώς τρόπο καί «Τό Κεφάλαιο» δέν είναι, έννοείται, έργο κατάλληλο γιά έναν κοινωνιολόγο μεταφυσικό, πού δέν προσέχει πόσο στείροι είναι οι άπριορικοί συλλογισμοί γιά τό τί είναι κοινωνία, πού δέν καταλαβαίνει ότι οι μέθοδοι αυτές, άντί νά μελετούν καί νά έξηγούν τά φαινόμενα, άπλώς ύποκαθιστούν λαθραία τήν έννοια τής κοινωνίας ή μέ τίς άστικές ιδέες τοϋ άγγελου έμπορα, ή μέ τά μικροαστικά σοσιαλιστικά ιδανικά τοϋ ρώσου δημοκράτη, καί τίποτε παραπάνω. Γι' αύτό τό λόγο όλες αυτές οι φιλοσοφικο-ιστορικές θεωρίες έμφανίστηκαν καί έσκασαν σάν σαπουνόφουσκες, καί στήν καλύτερη περίπτωση ήταν σύμπτωμα των κοινωνικών ιδεών καί σχέσεων τοϋ καιροϋ τους, χωρίς νά προωθούν ούτε κατά κεραία τήν ίκανότητα τοϋ άνθρώπου ν' άντιληφθεί έστω καί κάποιες μεμονωμένες, όμως σέ άντάλλαγμα πραγματικές (καί όχι κείνες πού «άνταποκρίνονται στήν άνθρώπινη φύση») κοινωνικές σχέσεις. Τό γιγάντιο βήμα πρós τά μπρός, πού έκανε από τήν άποψη αύτή ό Μάρξ, συνίσταται άκριβώς στό ότι άπέριψε όλους αυτούς τούς συλλογισμούς γιά τήν κοινωνία καί τήν πρόοδο γενικά καί σέ άντάλλαγμα έδωσε τήν έπιστημονική άνάλυση μιās μόνο κοινωνίας καί μιās προόδου — τής κεφαλαιοκρατικής. Καί ό κ. Μιχαηλόβσκι τόν κατηγορεί γιατί άρχισε από τήν άρχή, καί όχι από τό τέλος, γιατί άρχισε από τήν άνάλυση των γεγονότων, καί όχι από τά τελικά συμπεράσματα, από τή μελέτη των μερικών, ιστορικά καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων, καί όχι από τίς γενικές θεωρίες γιά τό τί είναι αυτές οι κοινωνικές σχέσεις γενικά! Καί ρωτάει: «πού είναι λοιπόν τό έργο πού άνταποκρίνεται στίς άπαιτήσεις;». Ω, πάνσοφε ύποκειμενικό κοινωνιολόγε!!

Αν ό ύποκειμενικός μας φιλόσοφος περιοριζόταν μόνο στό

νά εκφράσει τήν άπορία του σέ σχέση μέ τό ζήτημα, σέ ποιό έργο θεμελιώθηκε ό ύλισμός, τό κακό δέ θάταν καί τόσο μεγάλο. Ο κ. Μιχαηλόβσκι, όμως, παρ' όλο πού δέ βρήκε πουθενά όχι μόνο θεμελίωση, μά έστω καί μία έκθεση τής ύλιστικής αντίληψης τής Ιστορίας (καί, ίσως, άκριβώς γιατί δέν τήν βρήκε), άρχίζει ν' άποδίδει στή διδασκαλία αυτή άξιώσεις, πού ποτέ της δέν έχει διατυπώσει. Παραθέτοντας μία περικοπή από τόν Μπλός, πού λέει ότι ό Μάρξ διακήρυξε μία όλότελα νέα αντίληψη τής Ιστορίας, Ισχυρίζεται σέ συνέχεια, χωρίς νά στενοχωριέται καθόλου, πώς ή θεωρία αυτή έχει τάχα τήν άξίωση ότι «έξήγησε στήν άνθρωπότητα τό παρελθόν της», ότι εξήγησε «όλο (sic ! !) τό παρελθόν τής άνθρωπότητας» κτλ. Μά αυτό είναι καθαρή παραποίηση ! Η θεωρία αυτή έχει τήν άξίωση, ότι εξήγησε μόνο τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνική όργάνωση καί καμιάν άλλη. Αν ή έφαρμογή του ύλισμου στήν άνάλυση καί στήν εξήγηση μόνο ενός κοινωνικού σχηματισμού έδωσε τόσο λαμπρά άποτελέσματα, είναι όλότελα φυσικό ότι ό ύλισμός στήν Ιστορία δέν είναι πιά ύπόθεση, μά έπιστημονικά επαληθευμένα θεωρία ή ανάγκη μιās τέτιας μεθόδου είναι όλότελα φυσικό νά έπεκταθεί καί στους ύπόλοιπους κοινωνικούς σχηματισμούς, έστω καί αν οί σχηματισμοί αυτοί δέν έχουν ύποβληθεί σέ ειδική συγκεκριμένη μελέτη καί σέ λεπτομερειακή άνάλυση, άκριβώς όπως ή ιδέα τής μεταμόρφωσης τών ειδών, πού έχει άποδειχτεί γιά αρκετά γεγονότα, έπεκτείνεται σ' όλη τήν περιοχή τής βιολογίας, αν καί δέν κατορθώθηκε ακόμα νά διαπιστωθεί μέ άκρίβεια γιά μερικά είδη ζώων καί φυτών τό γεγονός τής μεταμόρφωσής τους. Καί όπως ή θεωρία τής μεταμόρφωσης δέν προβάλλει καθόλου τήν άξίωση ότι εξηγεί «όλη» τήν Ιστορία του σχηματισμού τών ειδών, μά μονάχα ότι τοποθετεί τίς μεθόδους αυτής τής εξήγησης σέ έπιστημονικό ύψος, έτσι άκριβώς καί ό ύλισμός στήν Ιστορία ποτέ δέν πρόβαλε τήν άξίωση ότι εξηγεί τά πάντα, μά μόνο ότι δείχνει τή «μοναδικά έπιστημονική», κατά τήν έκφραση του Μάρξ («Τό Κεφάλαιο») μέθοδο εξήγησης τής Ιστορίας³⁴. Άπ' αυτό μπορούμε νά κρίνουμε πόσο έξυπνες, σοβαρές καί εύπρεπείς μέθοδοι πολεμικής χρησιμοποιοεί ό κ. Μιχαηλόβσκι όταν στήν αρχή παραποιεί τόν Μάρξ, άποδίδοντας στον ύλισμό τήν παράλογη άξίωση ότι θέλει «νά εξηγήσει τά πάντα» στήν Ιστορία, νά βρει «τό κλειδί γιά όλες τίς Ιστορικές κλειδαριές» (άξίωση, πού φυσικά άναιρέθηκε άμέσως καί μέ πολύ δηχτικό τρόπο από τόν Μάρξ στό «γράμμα» του³⁵ άπ' άφορμή τά άρθρα του Μιχαηλόβσκι), ύστερα είρωνεύεται μέ

ταχυδακτυλουργικό τρόπο αυτή την αξίωση, πού την έφευρε ο ίδιος και, τέλος, παραθέτοντας με ακρίβεια τις σκέψεις του Ένγκελς — με ακρίβεια, γιατί τούτη τή φορά παραθέτει περικοπή και δέν μās δίνει παράφραση — πώς ή πολιτική οικονομία, όπως την έννοουν οί ύλιστές, «πρέπει ακόμα νά δημιουργηθεί», πώς «δ,τι μās έδωσε ή πολιτική οικονομία περιορίζεται» στην ιστορία τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας³⁶, βγάζει τό συμπέρασμα ότι «μέ τά λόγια αυτά στενεύει πολύ τό πεδίο δράσης του οικονομικού ύλισμου!» Τί άπροσμέτρητη άφέλεια, ή τί άπροσμέτρητη έπαρση πρέπει νάχει ένας άνθρωπος, γιά νά πιστεύει ότι τέτια ταχυδακτυλουργικά κόλπα μπορούν νά περάσουν άπαρατήρητα! Στην αρχή παραποίησε τόν Μάρξ, έπειτα ειρωνεύτηκε τό ίδιο του τό ψέμα, κατόπι παρέθεσε με ακρίβεια ορισμένες σκέψεις, και τώρα έχει την άναίδεια νά δηλώνει ότι οί σκέψεις αυτές στενεύουν τό πεδίο δράσης του οικονομικού ύλισμου!

Τί είναι και τί αξία έχει αυτή ή ειρωνεία του κ. Μιχαηλόβσκι, μās τό δείχνει τό παρακάτω παράδειγμα: «Ο Μάρξ πουθενά δέν τίς θεμελιώνει» — δηλαδή τίς βάσεις τής θεωρίας του οικονομικού ύλισμου — λέει ο κ. Μιχαηλόβσκι. «Είναι αλήθεια ότι ο Μάρξ είχε σκεφτεί νά γράψει μαζί με τόν Ένγκελς ένα έργο φιλοσοφικο-ιστορικού και ιστορικο-φιλοσοφικού χαρακτήρα και μάλιστα τό έγραψε (στά 1845-1846), τό έργο όμως αυτό ποτέ δέν τυπώθηκε. Ο Ένγκελς λέει: „Τό πρώτο μέρος του έργου αυτού³⁷ είναι μιá έκθεση τής ύλιστικής αντίληψης τής ιστορίας, πού δείχνει μόνο πόσο ανεπαρκείς ήταν οί γνώσεις μας στην περιοχή τής οικονομικής ιστορίας“. Έτσι — συμπεραίνει ο κ. Μιχαηλόβσκι — τά βασικά σημεία του „έπιστημονικού σοσιαλισμού“ και τής θεωρίας του οικονομικού ύλισμου ανακαλύφθηκαν και έκτέθηκαν κατόπι στό „Μανιφέστο“ σέ έποχή, πού, σύμφωνα με την ίδια την όμολογία ενός από τούς συγγραφείς του, δέ διέθεταν παρά ανεπαρκείς γνώσεις γιά ένα τέτιο έργο».

Πολύ χαριτωμένη κριτική, δέν είναι έτσι; Ο Ένγκελς λέει ότι ήταν ανεπαρκείς οί γνώσεις τους τής οικονομικής «ιστορίας» και ότι γιαυτό δέν τύπωσαν τό έργο τους πού είχε «γενικό» ιστορικο-φιλοσοφικό χαρακτήρα. Και ο κ. Μιχαηλόβσκι έρμηνεύει λαθεμένα τά λόγια αυτά του Ένγκελς, λέγοντας ότι είχαν ανεπαρκείς γνώσεις «γιά ένα τέτιο έργο», όπως είναι ή έπεξεργασία των «βασικών σημείων του έπιστημονικού σοσιαλισμού», δηλ. ή έπεξεργασία μιās έπιστημονικής κριτικής του άστικού κα-

θεσιῶτος, πού είχε ἤδη δοθεῖ στό «Μανιφέστο». Ἐνα ἀπό τὰ δυό: ἢ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν μπορεῖ νά καταλάβει τή διαφορά ανάμεσα στήν προσπάθεια ν' ἀγκαλιάσεις ὄλη τή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καί στήν προσπάθεια νά ἐξηγήσεις τό ἀστικό καθεστῶς, ἢ ὑποθέτει ὅτι ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς δέν εἶχαν ἀρκετές γνώσεις γιά νά κάνουν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι πολύ σκληρόκαρδος ἀπέναντί μας, γιατί δέ μᾶς κάνει γνωστές τίς δικές του ἀντιλήψεις γι' αὐτή τήν ἀνεπάρκεια, τίς δικές του διορθώσεις καί συμπληρώσεις. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς νά μή δημοσιεύσουν τήν ἱστορικο-φιλοσοφική ἐργασία τους καί νά συγκεντρώσουν ὄλες τίς δυνάμεις τους στήν ἐπιστημονική ἀνάλυση μόνο μιᾶς κοινωνικῆς ὀργάνωσης δείχνει ἀπλῶς ἕνα ἀνώτατο βαθμό ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας. Ἡ ἀπόφαση τοῦ κ. Μιχαηλόφσκι νά εἰρωνευτεῖ, κάνοντας τήν προσθήκη ὅτι τάχα ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ἐκθέσανε τίς ἀπόψεις τους, ἐνῶ ὁμολογοῦσαν οἱ ἴδιοι ὅτι δέν ἦταν ἀρκετές οἱ γνώσεις τους γιά νά τίς ἐπεξεργαστοῦν, χαρακτηρίζει ἀπλῶς τίς μέθοδες πολεμικῆς του, πού δέν μαρτυροῦν οὔτε ἐξυπνάδα, οὔτε εὐπρέπεια.

Ἐνα ἄλλο δείγμα: «Γιά τή θεμελίωση τοῦ οἰκονομικοῦ ὕλισμοῦ, σάν ἱστορικῆς θεωρίας, περισσότερα ἔκανε τό alter ego * τοῦ Μάρξ — ὁ Ἐνγκελς — λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ Ἐνγκελς ἔγραψε μιά εἰδική ἱστορική ἐργασία: „Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί τοῦ κράτους σέ σχέση (im Anschluss) μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Μόργκαν“. Αὐτό τό „Anschluss“ εἶναι ἐξαιρετικά ἀξιοθαύμαστο. Τό βιβλίο τοῦ ἀμερικάνου Μόργκαν βγήκε πολλά χρόνια ὕστερα ἀπό τή διακήρυξη τῶν βάσεων τοῦ οἰκονομικοῦ ὕλισμοῦ ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἐνγκελς καί τελειῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεωρία αὐτή». Καί νά πού «οἱ οἰκονομικοὶ ὕλιστές τάχτηκαν», ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Μιχαηλόβσκι, μέ τό μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καί, μιά καί στοὺς προϊστορικούς χρόνους δέν ὑπῆρχε πάλι τῶν τάξεων, ἐπιφέρει μιά «τροποποίηση» στή διατύπωση τῆς ὕλιστικῆς ἀντιλήψης τῆς ἱστορίας, πού λέει ὅτι καθοριστικό στοιχεῖο παράλληλα μέ τήν παραγωγή τῶν ὕλικῶν ἀξιών εἶναι καί ἡ παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ παραγωγή παιδιῶν πού ἔπαιζε πρωταρχικό ρόλο στήν πρωτόγονη ἐποχή, δταν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἦταν ἀκόμα πολύ λίγο ἀναπτυγμένη.

* — τό ἄλλο ἐγώ. Ἡ Σύντ.

«Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία τοῦ Μόργκαν — λέει ὁ Ἐνγκελς — εἶναι ὅτι βρῆκε στίς σχέσεις τῶν γενῶν τῶν βορειοαμερικανῶν Ἰνδιάνων τὸ κλειδί γιὰ τὰ σπουδαιότατα, ἅλτα ὡς τότε, αἰνίγματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς γερμανικῆς ἱστορίας»³⁸.

«Ἔτσι — ἀποφαίνεται σέ σχέση μ' ὅλα αὐτά ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — στὰ τέλη τῆς δεκαετίας 1840-1850 ἀνακαλύφθηκε καὶ διακηρύχθηκε μιὰ ἐντελῶς νέα, ὑλιστικὴ καὶ ἀληθινὴ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, πού ἔκανε γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστῆμη ὅ,τι ἀκριβῶς ἔκανε ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου γιὰ τίς σύγχρονες φυσικὲς ἐπιστῆμες». Ἡ ἀντίληψη ὁμως αὐτὴ — ἐπαναλαμβάνει κατόπι ἀκόμα μιὰ φορά ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — δέν ἔχει ποτέ θεμελιωθεῖ ἐπιστημονικά. «Ὅχι μόνο δέν ἔχει ἐλεγχθεῖ στὸ μεγάλο καὶ ποικιλόμορφο πεδίο τοῦ συγκεκριμένου ὕλικου («Τὸ Κεφάλαιο» — «δέν εἶναι» ἔργο «πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις»: περιέχει μόνο γεγονότα καὶ ἐξονυχιστικὲς ἐρευνες!), μὰ δέν ἔχει ἀκόμα καὶ ἀρκετὰ αἰτιολογηθεῖ, ἔστω καὶ μὲ τὴν κριτικὴ καὶ τὸν ἀποκλεισμό τῶν ἄλλων φιλοσοφικο-ιστορικῶν συστημάτων». Τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνγκελς — «Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft» * — «δέν ἀποτελεῖ παρά μιὰ πνευματώδη προσπάθεια, πού ἔγινε στὰ πεταχτά» καὶ γι' αὐτὸ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔχει τὴ γνώμη ὅτι εἶναι δυνατό νά παρακάμψει τελειῶς ἕνα σωρὸ οὐσιαστικὰ ζητήματα, πού θίγονται σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, παρά τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ πνευματώδης αὐτὴ προσπάθεια» δείχνει πολὺ πνευματώδικα τὴν ἔλλειψη περιεχομένου τῶν κοινωνιολογιῶν, «πού ἀρχίζουν ἀπὸ οὐτοπίες», παρ' ὅλο πού στὸ ἔργο αὐτὸ γίνεται λεπτομερειακὴ κριτικὴ σέ κείνη τὴ «θεωρία τῆς βίας», πού κηρύχνει, ὅτι τὰ πολιτικο-νομικά συστήματα καθορίζουν τὰ οἰκονομικά, θεωρία πού μὲ τόσο ζῆλο διαδίδουν οἱ κ.κ. δημοσιολόγοι τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Πραγματικὰ εἶναι πολὺ πιὸ εὐκόλο ν' ἀραδιάζει κανεὶς γιὰ ἕνα ἔργο κάμποσες φράσεις πού δέ λένε τίποτε, παρά νά ἐξετάζει στὰ σοβαρὰ ἔστω καὶ ἕνα μόνο ζήτημα, πού λύνεται ὑλιστικά σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἄλλωστε αὐτὸ εἶναι καὶ ἀκίνδυνο, γιατί τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ λογοκρισία δέ θά ἐπιτρέψει ποτέ τὴ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καὶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ νά τὸ ὀνομάζει πνευματώδες, χωρὶς νά φοβᾶται καθόλου γιὰ τὴν ὑποκειμενικὴ του φιλοσοφία.

Ἄκόμα πιὸ χαρακτηριστικὴ καὶ πιὸ διδαχτικὴ (γιὰ νά φανεῖ

* -- «Ἡ ἀνάτροπὴ τῆς ἐπιστῆμης ἀπὸ τὸν κ. Ε. Ντύρινγκ». Ἡ Σύντ.

παραστατικά ότι ή γλώσσα δόθηκε στον άνθρωπο για να κρύβει τις σκέψεις του ή για να δίνει στην κουφότητα τη μορφή σκέψης) είναι ή γνώμη του για τό «Κεφάλαιο» του Μάρξ. «Στό „Κεφάλαιο“ υπάρχουν λαμπρές σελίδες μέ ιστορικό περιεχόμενο, **δ μ ω ς** (αυτό τό «δμως» είναι υπέροχο! Αυτό πιά δέν είναι «δμως», μά τό περίφημο «mais», πού μεταφρασμένο στά ρωσικά σημαίνει: «τ' άφτιά δέ μεγαλώνουν πάνω άπό τό μέτωπο») σύμφωνα μέ τόν ίδιο τό σκοπό του βιβλίου οί σελίδες αυτές αναφέρονται μόνο σέ μία όρισμένη ιστορική περίοδο και δέν επιβεβαιώνουν τις βασικές θέσεις του οικονομικού ύλισμου, παρά άπλως θίγουν τήν οικονομική πλευρά μιās όρισμένης ομάδας ιστορικών φαινομένων». Μ' άλλα λόγια: «Τό Κεφάλαιο», πού ό μοναδικός του σκοπός είναι νά μελετήσει άκριβώς τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, μās δίνει τήν ύλιστική άνάλυση αυτής τής κοινωνίας και των έποικοδομημάτων της, «**δ μ ω ς**» ό κ. Μιχαηλόβσκι προτιμά νά παρακάμψει αυτή τήν άνάλυση: έδω, όπως βλέπετε, γίνεται λόγος μόνο για «μιά» περίοδο, ένω ό κ. Μιχαηλόβσκι θέλει ν' άγκαλιάσει όλες τις περιόδους και νά τις άγκαλιάσει έτσι, ώστε νά μή μιλήσει ιδιαίτερα για καμιά άπ' αυτές. Είναι ένόητο ότι για νά πετύχει κανείς αυτό τό σκοπό, δηλαδή για ν' άγκαλιάσει όλες τις περιόδους χωρίς νά θίξει ουσιαστικά καμιά, δέν υπάρχει παρά ένας δρόμος: ό δρόμος των κοινοτοπιών, των φράσεων «πού λάμπουν» και δέν έχουν περιεχόμενο. Και κανείς δέν μπορεί νά παραβληθεί μέ τόν κ. Μιχαηλόβσκι στην τέχνη του νά ξεφεύγει μέ φράσεις. Άποδειχεται ότι δέν άξίζει τόν κόπο νά μιλάει κανείς (ξεχωριστά) για τήν ουσία των έρευνών του Μάρξ, γιατί ό Μάρξ «δέν επιβεβαιώνει τις θεμελιακές άρχές του οικονομικού ύλισμου, μά άπλούστατα θίγει τήν οικονομική πλευρά μιās όρισμένης ομάδας ιστορικών φαινομένων». Τί βαθυστόχαστη σκέψη! «Δέν έπιβεβαιώνει», μά «άπλούστατα θίγει»! Πραγματικά, πόσο άπλά μπορεί νά καλυφθεί κάθε ζήτημα μέ μία φράση! Όταν λχ. ό Μάρξ δείχνει επανειλημμένα πώς ή ισότητα των πολιτών, ή έλευθερία σύμβασης και οί άλλες παρόμοιες άρχές του κράτους δικαίου έχουν σαν βάση τις σχέσεις έμπορευματοπαραγωγών — τί είναι αυτό; επιβεβαιώνει μ' αυτό τόν ύλισμό ή «άπλως» τόν θίγει; Ό φιλόσοφος μας μέ τή σεμνότητα πού τόν διακρίνει άποφεύγει νά δώσει άπάντηση σχετικά μέ τήν ουσία του ζητήματος και βγάζει άμεσα συμπεράσματα άπό τήν «πνευματώδη προσπάθειά» του νά μιλάει λαμπρά και νά μή λέει τίποτε.

«Δέν είναι άξιο άπορίας — λέει σ' αυτό τό συμπέρασμα —

ὅτι γιὰ τὴ θεωρία αὐτὴ, πού εἶχε τὴν ἀξίωση ὅτι φωτίζει τὴν παγκόσμια ἱστορία, 40 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ διακήρυξή της, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ, ἡ ρωμαϊκὴ καὶ ἡ γερμανικὴ ἱστορία ἐξακολουθοῦσαν νὰ παραμένουν ἅλυστα αἰνίγματα. Καὶ τὸ κλειδί γιὰ τὰ αἰνίγματα αὐτὰ τόδοσε, πρῶτον, ἓνας ἄνθρωπος πού ἦταν ὁλοτελὴ ξένος πρὸς τὴ θεωρία τοῦ οἰκονομικοῦ ὕλισμοῦ, πού δὲν ἤξερε τίποτε γι' αὐτὴν, καὶ δεῦτερο, τόδοσε μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς παράγοντα ὄχι οἰκονομικοῦ. Κἀπως διασκεδαστικὴ ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ ὄρος „παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου“, δηλαδὴ παραγωγή παιδιῶν, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πιάνεται ὁ Ἐνγκελς γιὰ νὰ διατηρήσει ἔστω καὶ μιά λεχτικὴ σύνδεση μὲ τὴ θεμελιακὴ διατύπωση τοῦ οἰκονομικοῦ ὕλισμοῦ. Ὅμως ὁ Ἐνγκελς ἀναγκάζεται νὰ παραδεχτεῖ, ὅτι ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος δὲ διαμορφωνόταν σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ διατύπωση. Ἡ πολεμικὴ Σας, κ. Μιχαηλόσκι, εἶναι πραγματικὰ πολὺ «ἀπλοϊκὴ»! Ἡ θεωρία ἔλεγε, ὅτι τίς βάσεις γιὰ τὸ «φῶτισμα» τῆς ἱστορίας δὲν πρέπει νὰ ψάχνουμε νὰ τίς βροῦμε στὶς ἰδεολογικὲς, μὰ στὶς ὕλικές κοινωνικὲς σχέσεις. Ἡ ἀνεπάρκεια συγκεκριμένου ὕλικου δὲν ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ εφαρμοστεῖ ἡ μέθοδος αὐτὴ στὴν ἀνάλυση ὀρισμένων πολὺ σπουδαίων φαινομένων τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Εὐρώπης, λχ. τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν³⁹, πού γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο παρέμεινε αἰνίγμα*. Νὰ δῶμος πού τὸ πλούσιο ὕλικό πού μάζεψε ὁ Μόργκαν στὴν Ἀμερικὴ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα ν' ἀναλύσει τὴν οὐσία τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν καὶ νὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξήγησή της δὲν πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὶς ἰδεολογικὲς σχέσεις (λχ. στὶς νομικὲς ἢ στὶς θρησκευτικὲς), ἀλλὰ στὶς ὕλικές. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει περίλαμπρα τὴν ὕλιστικὴ μέθοδο καὶ τίποτε παραπάνω. Καὶ ὅταν ὁ κ. Μιχαηλόσκι *κατηγορεῖ* αὐτὴ τὴ διδασκαλία, πρῶτον, γιὰ τὸ κλειδί γιὰ τὰ πιὸ δύσκολα ἱστορικὰ αἰνίγματα τὸ βρῆκε ἓνας ἄνθρωπος «ὁλότελα ξένος» πρὸς τὴ θεωρία τοῦ οἰκονομικοῦ ὕλισμοῦ, δὲν μπορεῖς παρά νὰ ἀπορήσεις, βλέποντας ὡς ποιὸ βαθμὸ οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν κείνο πού εἶναι ὑπὲρ τους ἀπὸ ὅ,τι εἶναι κατηγορηματικὰ ἐναντίον τους. Δεῦτερο — διατείνεται ὁ φιλό-

* Ὁ κ. Μιχαηλόσκι δὲν παραλείπει καὶ δῶ τὴν εὐκαιρία νὰ εἰρωνευτεῖ: πῶς συμβαίνει, λέει, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ ἔχουμε μιά ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ ἀρχαία ἱστορία νὰ παραμένει αἰνίγμα! Ἀπὸ κάθε σχολικὸ ἐγχειρίδιο μπορεῖτε νὰ μάθετε, κ. Μιχαηλόσκι, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ δυσκολότερα προβλήματα καὶ ἔχει γεννήσει ἓνα σωρὸ θεωρίες γιὰ τὴν ἐξήγησή του.

σοφός μας — ή παραγωγή παιδιών δέν είναι οικονομικός παράγοντας. Μά σέ ποιό έργο του Μάρξ ή του Ένγκελς έχετε διαβάσει νά γίνεται όπωσδήποτε λόγος γιά οικονομικό ύλισμό; 'Ο Μάρξ καί ό Ένγκελς χαρακτηρίζοντας τήν κοσμοθεωρία τους τήν όνόμαζαν άπλώς ύλισμό. 'Η βασική τους ιδέα (πού εκφράζεται μέ άπόλυτη ακρίβεια άκόμα καί στήν παραπάνω περικοπή του Μάρξ) ήταν πώς οί κοινωνικές σχέσεις χωρίζονται σέ υλικές καί ιδεολογικές. Οί τελευταίες άποτελοϋν άπλώς τό έποικοδόμημα πάνω στίς πρῶτες, πού διαμορφώνονται παρά τή θέληση καί τή συνείδηση του άνθρώπου, σάν (άποτέλεσμα) μορφή τής δράσης του άνθρώπου, πού άποβλέπει στή διατήρηση τής ύπαρξής του. 'Η εξήγηση γιά τίς πολιτικο-νομικές μορφές — λέει ό Μάρξ στήν παραπάνω περικοπή — πρέπει ν' αναζητηθεί στίς «υλικές σχέσεις ζωής». Τί λοιπόν, μήπως ό κ. Μιχαηλόβσκι νομίζει ότι οί σχέσεις τής παραγωγής παιδιών άνήκουν στίς ιδεολογικές σχέσεις; Οί εξηγήσεις πού μās δίνει στό σημείο αυτό ό κ. Μιχαηλόβσκι είναι τόσο χαρακτηριστικές, πού αξίζει τόν κόπο νά σταθοϋμε σ' αυτές. «'Ο,τι κι άν σοφιστείτε γιά τήν παραγωγή παιδιών — λέει — προσπαθώντας νά διαπιστώνετε έστω καί μιá λεχτική σύνδεση άνάμεσα σ' αυτήν καί στόν οικονομικό ύλισμό, όσο καί άν ή παραγωγή παιδιών διασταυρώνεται στό πολύπλοκο δίχτυ τών φαινομένων τής κοινωνικής ζωής μέ άλλα φαινόμενα — μέσα σ' αυτά συμπεριλαμβάνονται καί τά οικονομικά — παρ' όλα αυτά έχει τίς δικές της ρίζες, τίς φυσιολογικές καί ψυχικές ρίζες. (Σέ κανένα μωρό μιλάτε, κ. Μιχαηλόβσκι, καί λέτε ότι ή παραγωγή παιδιών έχει φυσιολογικές ρίζες!; Ποιόν πάτε νά κοροϊδέψετε;) Κι αυτό μās θυμίζει ότι οί θεωρητικοί του οικονομικού ύλισμου δέν ξεκαθάρισαν τούς λογαριασμούς τους όχι μόνο μέ τήν ιστορία, μά οϋτε καί μέ τήν ψυχολογία. Δέν ύπάρχει καμιά άμφιβολία ότι οί σχέσεις τών γενών έχασαν τή σημασία τους στήν ιστορία τών πολιτισμένων χωρών, δέν μπορούμε όμως νά τό ποϋμε αυτό μέ τήν ίδια σιγουριά καί γιά τίς καθαρά σεξουαλικές καί οικογενειακές σχέσεις. 'Ασφαλώς οί σχέσεις αυτές έχουν ύποστει μεγάλες αλλαγές κάτω άπό τήν πίεση τής ζωής, πού γίνεται γενικά όλο καί πιό πολύπλοκη, μέ όρισμένη όμως διαλεχτική δεξιοτεχνία θά μπορούσε ν' άποδειχτεί πώς όχι μόνο οί νομικές, αλλά καί οί ίδιες οί οικονομικές σχέσεις άποτελοϋν έποικοδόμημα πάνω στίς σεξουαλικές καί στίς οικογενειακές σχέσεις. Δέν πρόκειται ν' άσχοληθοϋμε μέ τό ζήτημα αυτό, ώστόσο θά μιλήσοϋμε λογουχάρη γιά τό θεσμό τής κληρονομίας».

Ἐπιτέλους, ὁ φιλόσοφος μας τὰ κατάφερε νά βγεῖ ἀπό τήν περιοχή τῶν κενῶν φράσεων* καί νά πλησιάσει τά γεγονότα, τά συγκεκριμένα γεγονότα, πού ἐπιδέχονται ἔλεγχο καί δέν ἐπιτρέπουν «νά συγκαλύπτεται» τόσο εὐκολα ἢ οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἄς δοῦμε λοιπόν πῶς ὁ κριτικός μας τοῦ Μάρξ προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας εἶναι ἐποικοδόμημα πάνω στίς σεξουαλικές καί οἰκογενειακές σχέσεις. «Σάν κληρονομία μεταβιβάζονται — ἰσχυρίζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — τὰ προϊόντα τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς («Τά προϊόντα τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς»!! Τί περισπούδαστο! τί εὐηχο! καί τί περίκομψη γλώσσα!), κι αὐτός ἀκόμα ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας ὡς ἕνα βαθμό καθορίζεται ἀπό τό γεγονός τοῦ οἰκονομικοῦ συναγωνισμοῦ. Μά, πρῶτον, σάν κληρονομία μεταβιβάζονται καί μή ὕλικές ἀξίες, πράγμα πού ἐκφράζεται στίς φροντίδες γιά τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν στό πνεῦμα τῶν πατεράδων τους». Ἔτσι λοιπόν ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν περιλαμβάνεται στό θεσμό τῆς κληρονομίας! Λογουχάρη, στό ρωσικό ἀστικό κώδικα ὑπάρχει ἕνα ἄρθρο, πού λέει ὅτι «κατά τήν ἀνατροφή στό σπίτι οἱ γονεῖς πρέπει νά προσπαθοῦν νά διαμορφώσουν τό ἦθος τους (τῶν παιδιῶν) σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τῆς κυβέρνησης». Μήπως αὐτό τό πράγμα τό ὀνομάζει ὁ φιλόσοφος μας θεσμό τῆς κληρονομίας; — «καί δεύτερο — ἀκόμα κι ἂν παραμείνουμε ἀποκλειστικά στήν οἰκονομική περιοχή — ἂν ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ χωρίς τὰ προϊόντα τῆς παραγωγῆς πού μεταβιβάζονται κληρονομικά, δέν μπορεῖ ἐπίσης νά νοηθεῖ καί χωρίς τὰ προϊόντα τῆς „παραγωγῆς παιδιῶν“ — χωρίς αὐτά καί χωρίς ἐκείνη τήν πολυσύνθετη καί ἔντονη ψυχολογική πού συνδέεται ἄμεσα μαζί τους». (Προσέξτε, σᾶς παρακαλῶ, τή γλώσσα: ἡ πολυσύνθετη ψυχολογική πού «συνδέεται» μέ τὰ προϊόντα τῆς παραγωγῆς παιδιῶν! Μά εἶναι χαριτωμένο!) Καί ἔτσι, ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας εἶναι ἐποικοδόμημα πάνω στίς οἰκογενειακές καί στίς σεξουαλικές σχέσεις, γιατί ἡ κληρονομία δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ χωρίς τήν παραγωγή παιδιῶν! Μά αὐτό εἶναι πραγματική ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς! Ὡς τὰ τώρα ὅλος ὁ κόσμος εἶχε τή γνώμη, ὅτι ἡ παραγωγή παιδιῶν μπορεῖ

* Πραγματικά, πῶς ἀλλιῶς νά ὀνομάσει κανεῖς μιά μέθοδο, πού συνίσταται στό νά κατηγορεῖς τοὺς ὀλιστές γιατί δέν ξεκαθάρισαν τοὺς λογαριασμούς τους μέ τήν ἱστορία, χωρίς ὅμως νά προσπαθεῖς ν' ἀναλύσεις *κυριολεκτικά* καμιά ἀπό τίς πολυάριθμες ὀλιστικές ἐξηγήσεις πού ἔδωσαν οἱ ὀλιστές γιά τὰ διάφορα ἱστορικά ζητήματα; ἢ ὅταν λές πῶς αὐτό θά μπορούσε ν' ἀποδειχτεῖ, μά ἐμεῖς δέ θ' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτό τό ζήτημα;

νά εξηγήσει τό θεσμό τῆς κληρονομίας, τόσο λίγο ὅσο καί ἡ ἀνάγκη νά παίρνει κανεῖς τροφή μπορεῖ νά εξηγήσει τό θεσμό τῆς ιδιοκτησίας. Ὡς τά τώρα ὅλος ὁ κόσμος νόμιζε ὅτι ἂν, λχ. στή Ρωσία τήν ἐποχή πού ἄκμαζε τό τιμαριωτικό σύστημα⁴⁰ ἡ γῆ δέν μποροῦσε νά μεταβιβαστεῖ κληρονομικά (γιατί θεωροῦνταν ἀπλῶς συμβατική ιδιοκτησία), ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἔπρεπε ν' ἀναζητηθεῖ στίς ιδιομορφίες τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὑποθέτει, ὅπως φαίνεται, ὅτι τό πράγμα ἐξηγεῖται ἀπλούστατα μέ τό ὅτι ἡ ψυχοσύνθεση, πού συνδεόταν μέ τά προϊόντα τῆς παραγωγῆς παιδιῶν τοῦ τσιφλικῆ τοῦ καιροῦ ἐκείνου, δέν ἦταν ἀρκετά σύνθετη.

Εὔστε λιγάκι τό «φίλο τοῦ λαοῦ» — θά μπορούσαμε νά ποῦμε παραφράζοντας τό γνωστό ρητό — καί θά βρῆτε τόν ἀστό. Πραγματικά, τί ἄλλο νόημα μποροῦν νά ἔχουν οἱ συλλογισμοί αὐτοῦ τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι γιά σχέση τοῦ θεσμοῦ τῆς κληρονομίας μέ τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, μέ τήν ψυχοσύνθεση τῆς παραγωγῆς παιδιῶν κτλ., ἂν ὄχι τῆ σημασία ὅτι ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας εἶναι ἐξίσου αἰώνιος, ἀναγκαῖος καί ἱερός, ὅπως καί ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν! Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι προσπάθησε ν' ἀφήσει ἀνοιχτό ἓνα παραθυράκι, ὅταν δήλωσε: «ὡς ἓνα βαθμό ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας καθορίζεται ἀπό τό γεγονός τοῦ οἰκονομικοῦ συναγωνισμοῦ» — αὐτός ὅμως ὁ ἰσχυρισμός δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μιᾶ ἀπόπειρα νά μή δοθεῖ συγκεκριμένη ἀπάντηση στό ἐρώτημα καί μάλιστα ἀπόπειρα πού γίνεται μέ ἀκατάλληλα μέσα. Πῶς μποροῦμε νά πάρουμε ὑπόψη αὐτή τήν παρατήρηση, ὅταν δέ μᾶς λέει οὔτε λέξη, ὡς ποιόν ἀκριβῶς «βαθμό» ἡ κληρονομία ἐξαρτᾶται ἀπό τό συναγωνισμό; ὅταν δέ μᾶς ξεκαθαρίζει καθόλου, πῶς ἀκριβῶς ἐξηγεῖται αὐτή ἡ σχέση ἀνάμεσα στό συναγωνισμό καί στό θεσμό τῆς κληρονομίας; Στήν πραγματικότητα, ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας ἤδη προϋποθέτει τήν ὕπαρξη τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καί ἡ τελευταία αὐτή ἐμφανίζεται μονάχα μέ τήν ἐμφάνιση τῆς ἀνταλλαγῆς. Στή βάση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας βρίσκεται ἡ ἐμφανιζόμενη κίβλας εἰδίκευση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί ἡ ἐκποίηση τῶν προϊόντων στήν ἀγορά. Ὅσον καιρό, λχ., ὄλα τά μέλη τῆς πρωτόγονης κοινότητος τῶν Ἰνδιάνων ἔφτιαχναν ἀπό κοινοῦ ὄλα τά προϊόντα πού τούς ἦταν ἀναγκαῖα, δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει ἀτομική ιδιοκτησία. Ὅταν ὅμως στήν κοινότητα ἐφανίστηκε ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί τά μέλη τῆς ἀρχισαν ν' ἀσχολοῦνται τό καθένα μόνο του μέ τήν παραγωγή τοῦ

ένός ή του άλλου προϊόντος και νά τό πουλάνε στην αγορά, τότε ό ύλικός αυτός χωρισμός των εμπορευματοπαραγωγών βρήκε την έκφρασή του στό θεσμό τής άτομικής ιδιοχτησίας. Καί ή άτομική ιδιοχτησία και ή κληρονομία είναι κατηγορίες μιās κοινωνικής τάξης πραγμάτων, στην όποία έχουν ήδη διαμορφωθεί χωριστές μικρές οικογένειες (μονογαμικές) και έχει αρχίσει ν' αναπτύσσεται ή ανταλλαγή. Τό παράδειγμα του κ. Μιχαηλόβσκι άποδείχνει ακριβώς τό αντίθετο από κείνο πού ήθελε ν' άποδείξει.

Στόν κ. Μιχαηλόβσκι βρίσκουμε μιά ακόμα συγκεκριμένη παρατήρηση, μά κι αυτή τή φορά πρόκειται για ένα μαργαριτάρι στό είδος του! «Όσο για τούς δεσμούς του γένους — συνεχίζει διορθώνοντας τόν ύλισμό — έχουν ξεθωριάσει μέσα στην ιστορία των πολιτισμένων λαών ένμέρει πραγματικά κάτω από τίς άκτίνες τής επίδρασης των μορφών παραγωγής (πάλι ύπεκφυγή, μόνο πού είναι αυτή τή φορά πιό έκδηλη. Ποιων ακριβώς μορφών παραγωγής; Κενή φράση!) και ένμέρει έχουν διαλυθεί μέσα στους έθνικούς δεσμούς, πού άποτελοϋν την ίδια τους τή συνέχεια και γενίκευσή τους». Έτσι λοιπόν οί έθνικοί δεσμοί είναι συνέχεια και γενίκευση των δεσμών του γένους! 'Ο κ. Μιχαηλόβσκι, όπως φαίνεται, δανείζεται τίς αντίλήψεις του για την ιστορία τής κοινωνίας από τό παιδικό εκείνο παραμυθάκι, πού διδάσκουν στά γυμνασιόπαιδα. 'Η ιστορία τής κοινωνίας — λέει αυτό τό σχολικό δόγμα — συνίσταται στό ότι στην αρχή ύπήρχε ή οικογένεια, αυτός ό πυρήνας κάθε κοινωνίας*, ύστερα ή οικογένεια εξελίχθηκε τάχα σε φυλή και ή φυλή σε κράτος. 'Αν ό κ. Μιχαηλόβσκι επαναλαβαίνει μέ σοβαροφάνεια αυτή την παιδιάστικη άνοησία, αυτό δείχνει άπλως, εκτός άπ' όλα τ' άλλα, ότι δέν έχει ούτε την ελάχιστη ιδέα για την πορεία έστω και μόνο τής ρωσικής ιστορίας. 'Αν μπορούσε νά μιλάει κανείς για ύπαρξη γενών στην αρχαία Ρωσία, δέ χωράει άμφιβολία ότι στό μεσαιώνα, στην εποχή του μοσχοβίτικου βασιλείου, οί δεσμοί αυτοί του γένους δέν ύπήρχαν πιά, δηλαδή τό κράτος στηριζόταν σε έδαφικές ένώσεις και όχι σε ένώσεις γενών: οί τσιφλικάδες και τά μοναστήρια δέχονταν στά χτήματά τους άγρότες από διάφορα μέρη, και οί κοινότητες, πού σχηματίζον-

* Αυτό είναι μιá καθαρά άστική ιδέα: οί σκόρπιες, μικρές οικογένειες έγιναν κυρίαρχες μονάχα στό άστικό καθεστώς. Έλειπαν έντελώς στό προϊστορικά χρόνια. Δέν ύπάρχει τίποτε πιό χαρακτηριστικό για έναν άστό από τή μεταφορά των γνωρισμάτων τής σύγχρονης τάξης πραγμάτων σε όλες τίς εποχές και σ' όλους τούς λαούς.

ταν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἦταν καθαρὰ ἐδαφικὲς ἐνώσεις. Ὡστόσο δύσκολα θὰ μπορούσε κείνη τὴν ἐποχὴ νὰ γίνει λόγος στὴν κυριολεξία γιὰ ἐθνικούς δεσμούς: τὸ κράτος χωριζόταν σὲ χωριστὰ «ἐδάφη», κατὰ ἓνα μέρος ἀκόμη καὶ σὲ πριγκηπάτα πού διατηροῦσαν ζωηρὰ ἴχνη τῆς παλιᾶς αὐτονομίας, παλιές διοικητικὲς ἰδιομορφίες, κάποτε καὶ δικά τους στρατεύματα (οἱ κατὰ τόπους μιογιάροι πῆγαιναν στὸν πόλεμο μὲ τὰ δικά τους συντάγματα), ἰδιαίτερα τελωνειακὰ σύνορα κτλ. Μόνο ἡ νέα περίοδος τῆς ρωσικῆς ἱστορίας (πού ἀρχίζει περίπου ἀπὸ τὸ 170 αἰῶνα) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ συγχώνευση ὅλων αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἐδαφῶν καὶ πριγκηπάτων σὲ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο. Ἡ συγχώνευση αὐτὴ δὲν προκλήθηκε ἀπὸ τοὺς δεσμούς τοῦ γένους, ἀξιότιμο κ. Μιχαηλόβσκι, οὔτε καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια καὶ τὴ γενίκευσή τους: προκλήθηκε ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στὶς περιοχές, ἀπὸ τὴ βαθμιαία ἀνάπτυξη τῆς ἔμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῶν μικρῶν τοπικῶν ἀγορῶν σὲ μιὰ πανρωσικὴ ἀγορά. Καὶ ἐπειδὴ ἡγέτες καὶ κύριοι αὐτῆς τῆς πορείας ἦταν οἱ κεφαλαιοκράτες-ἔμποροι, ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν δεσμῶν δὲν ἦταγ παρά δημιουργία ἀστικῶν δεσμῶν. Καὶ μὲ τίς δύο συγκεκριμένους παρατηρήσεις τοῦ δ κ. Μιχαηλόβσκι δὲν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρά νὰ μαστιγῶνει τὸν ἑαυτὸ του καὶ δὲ μᾶς ἔδωσε τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπὸ δείγματα ἀστικῆς κοινοτοπίας — *κοινοτοπίας*, γιατί ἐξήγησε τὸ θεσμό τῆς κληρονομίας μὲ τὴν παραγωγή παιδιῶν καὶ τὴν ψυχροσύνθεσή της, καὶ τὴν ἐθνότητα — μὲ τοὺς δεσμούς τοῦ γένους: *ἀστικῆς*, γιατί πῆρε τίς κατηγορίες καὶ τὰ ἐποικοδομήματα ἑνὸς ἱστορικὰ καθορισμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ (πού βασιζέται στὴν ἀνταλλαγὴ) γιὰ κατηγορίες τόσο γενικὲς καὶ αἰώνιες, ὅπως εἶναι ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν καὶ οἱ «καθαρὰ» σεξουαλικοὶ δεσμοί.

Ἐδῶ εἶναι ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὸ τὸ ἐξῆς γεγονός: μόλις ὁ ὑποκειμενικὸς φιλόσοφος μας δοκίμασε νὰ περάσει ἀπὸ τίς φράσεις σὲ συγκεκριμένα γεγονότα, τὴν ἔπαθε, βάλτωσε. Καί, ὅπως φαίνεται, νιώθει τὸν ἑαυτὸ του θαυμάσια σ' αὐτὴ τὴν ὄχι καὶ τόσο καθαρὴ θέση: στρογγυλοκάθεται, καλλωπίζεται καὶ πιτσιλάει γύρω του λάσπη. Θέλει λχ. ν' ἀνασκευάσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπεισόδια ταξικῆς πάλης καί, ἀφοῦ δηλώσει μὲ ὕφος βαθυστόχαστο ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ «ἀκρότητα», λέει: «Ἡ Διεθνὴς Ἐνωση Ἐργατῶν, πού ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Μάρξ καὶ ὀργανώθηκε μὲ σκοπὸ τὴν ταξικὴ πάλη, δὲν ἐμπόδισε τοὺς γάλλους καὶ τοὺς γερμανοὺς ἐργάτες νὰ σφάζουν

καί νά ρημάζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο», πράγμα πού ἀποδείχνει, ὅπως βλέπετε, ὅτι ὁ ὕλισμός δέν ξεκαθάρισε τούς λογαριασμούς του «μέ τό δαίμονα τοῦ ἔθνικοῦ ἐγωισμοῦ καί τοῦ ἔθνικοῦ μίσους». Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός δείχνει ὅτι ὁ κριτικός μας δέν εἶναι κυριολεχτικά σέ θέση νά καταλάβει, ὅτι τά πολύ ρεαλιστικά συμφέροντα τῆς ἐμπορικῆς καί βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης ἀποτελοῦν τήν κύρια βάση αὐτοῦ τοῦ μίσους καί ὅτι τό νά μιλάει κανεῖς γιά τό ἔθνικό αἶσθημα, σάν αὐτοτελή παράγοντα, σημαίνει ἀπλῶς πῶς συγκαλύπτει τήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἄλλωστε εἶδαμε κίόλας τί βαθυστόχαστη ἀντίληψη ἔχει ὁ φιλόσοφος μας γιά τήν ἐθνότητα. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν μπορεῖ νά μιλήσει διαφορετικά γιά τή Διεθνή⁴¹ παρά μέ καθαρή μπουρενινική⁴² εἰρωνεία: «Ὁ Μάρξ ὑπῆρξε ὁ ἡγέτης τῆς Διεθνούς Ἐνωσης τῶν Ἑργατῶν, πού, εἶναι ἀλήθεια, διαλύθηκε μά θά ἀναγεννηθεῖ». Φυσικά, ἄν βλέπει κανεῖς τό *ne plus ultra** τῆς διεθνούς ἀλληλεγγύης στό σύστημα τῆς «δίκαιης» ἀνταλλαγῆς, ὅπως τό ἐκθέτει μέ φιλισταιϊκή προστυχιά ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τεῦχος 2, καί δέν καταλαβαίνει ὅτι ἡ ἀνταλλαγή, καί ἡ δίκαιη καί ἡ ἀδίκη, προϋποθέτει πάντα καί κλείνει μέσα της τήν κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης καί ὅτι χωρίς τήν ἐξάλειψη τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης πού βασιζέται στήν ἀνταλλαγή εἶναι ἀδύνατο νά σταματήσουν οἱ διεθνεῖς συγκρούσεις — τότε εἶναι εὐνόητο ὅτι πρόκειται γιά χλευασμό σέ βάρος τῆς Διεθνούς καί τίποτε παραπάνω. Καί εἶναι τότε εὐνόητο γιατί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν μπορεῖ καθόλου νά συλλάβει τήν ἀπλή ἀλήθεια, πῶς δέν ὑπάρχει ἄλλο μέσο πάλης ἐναντία στό ἔθνικό μίσος, ἐκτός ἀπό τήν ὀργάνωση καί τή συσπείρωση τῆς τάξης τῶν καταπιεζομένων γιά τόν ἀγῶνα ἐναντία στήν τάξη τῶν καταπιεστών σέ κάθε χώρα χωριστά, ἐκτός ἀπό τή συνένωση τῶν ἔθνικῶν αὐτῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων σέ μιᾶ διεθνή ἐργατική στρατιά γιά τόν ἀγῶνα ἐναντία στό διεθνές κεφάλαιο. Ὅσον ἀφορᾷ τήν παρατήρηση ὅτι ἡ Διεθνῆς δέν ἐμπόδισε τούς ἐργάτες νά ἀλληλοσφάζονται, ἀρκεῖ νά θυμίσουμε στόν κ. Μιχαηλόβσκι τά γεγονότα τῆς Κομμουνιστικῆς, πού ἔδειξαν τήν πραγματική στάση τοῦ ὀργανωμένου προλεταριάτου ἀπέναντι στίς ἰθύνουσες τάξεις, οἱ ὁποῖες ξαπόλυσαν τόν πόλεμο.

Ἐκεῖνο ὅμως πού προκαλεῖ τή μεγαλύτερη ἀγανάκτηση σ' ὅλη αὐτή τήν πολεμική τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι ἀκριβῶς οἱ

* — τό ἀκρότατο ὄριο. Ἡ Σύντ.

μέθοδες του. *Αν δέν είναι ίκανοποιημένος από τήν ταχτική τής Διεθνούς, άν δέ συµµερίζεται τίς ιδέες, πού στό όνομά τους όργανώνονται οί έργάτες τής Εύρώπης, άς τίς κριτικάρει τουλάχιστο καθαρά καί ξάστερα, έκθέτοντας τίς δικές του άπόψεις για µιά πιό λογική ταχτική, για πιό σωστές άντιλήψεις. Δέν φέρνει όµως καµιά συγκεκριµένη, σαφή άντίρηση, αλλά µονάχα σκορπάει έδώ κι εκεί άνόητους χλευασµούς μέσα σ' ένα άτέλειωτο χείµαρο από φράσεις. Πώς νά µήν τό όνοµάσουµε αυτό βοϋρκο; ιδιαίτερα άν πάρουµε ύπόψη µας ότι ή νόµιµη ύπεράσπιση τών ιδεών καί τής ταχτικής τής Διεθνούς δέν έπιτρέπεται στη Ρωσία; Τίς ίδιες μέθοδες χρησιµοποιεί ό κ. Μιχαηλόβσκι στην πολεµική του ενάντια στους ρώσους µαρξιστές: χωρίς νά κάνει τόν κόπο νά διατυπώσει εύσυνείδητα καί µέ ακρίβεια τή µιά ή τήν άλλη θέση τους, για νά τήν ύποβάλει σε άνοιχτή καί συγκεκριµένη κριτική, προτιµά νά γαντζώνεται από περικοπές τής µαρξιστικής έπιχειρηµατολογίας πού έφτασαν στ' άφτιά του καί νά τή διαστρεβλώνει. Κρίνετε µόνοι σας: «Ο Μάρξ ήταν πάρα πολύ έξυπνος καί διαβασµένος καί δέν µπορούσε νά νοµίζει ότι αυτός ακριβώς άνακάλυψε τήν ιδέα τής ιστορικής άναγκαιότητας καί τής νοµοτέλειας τών κοινωνικών φαινοµένων. . . Στά χαµηλότερα σκαλοπάτια (τής µαρξιστικής κλίµακας)* δέν τό ξέρουν αυτό (ότι δηλ. «ή ιδέα τής ιστορικής άναγκαιότητας δέν είναι κάτι τό καινούργιο, πού τό έφευρε ή τό άνακάλυψε ό Μάρξ, µά µιά άλήθεια διαπιστωµένη από καιρό») ή τό πολύ πολύ έχουν µιά άµυδρή ιδέα για τίς πνευµατικές δυνάµεις καί τήν ένέργεια πού καταναλώθηκαν επί αιώνες για νά διαπιστωθεί αυτή ή άλήθεια».

Είναι εύνόητο ότι παρόµοιες δηλώσεις µπορούν πραγµατικά νά προκαλέσουν έντύπωση σ' ένα κοινό πού πρώτη φορά άκούει για µαρξισµό καί πού άπέναντί του µπορεί εύκολα ό κριτικός νά πετύχει τό σκοπό του: νά διαστρεβλώσει, νά κάνει τόν σπου-

* Σχετικά µέ τόν παράλογο αυτόν όρο πρέπει νά παρατηρήσουµε ότι ό κ. Μιχαηλόβσκι ξεχωρίζει ιδιαίτερα τόν Μάρξ (πού είναι πολύ έξυπνος καί διαβασµένος ώστε νά µήν µπορεί νά κριτικαριστεί καθαρά καί ξάστερα αυτή ή εκείνη ή θέση του από τόν κριτικό µας), έπειτα τοποθετεί τόν Ένγκελς («όχι καί τόσο δηµιουργικό µυαλό») καί κατόπι τά περισσότερο ή λιγότερο αυτότελη πρόσωπα, σάν τόν Κάουτσκι καί τούς υπόλοιπους µαρξιστές. Τί σοβαρή σηµασία µπορεί νάχει αυτή ή ταξινόµηση; *Αν ό κριτικός δέν είναι ίκανοποιηµένος από τούς έκλαϊκευτές του Μάρξ, ποιός τόν έµποδίζει νά τούς διορθώσει σύµφωνα µέ τίς άντιλήψεις του Μάρξ; Δέν κάνει όµως τίποτε τέτιο. Είναι φανερό, πώς ήθελε νά πουλήσει πνεϋµα, µά τό πνεϋµα αυτό είναι πολύ φτηνό.

δαίο καί «νά νικήσει» (ὅπως λέγεται ὅτι κρίνουν τὰ ἄρθρα τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι οἱ συνεργάτες τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»). Ὅποιος γνωρίζει ἔστω καί λίγο τή θεωρία τοῦ Μάρξ, θά δεῖ ἀμέσως πόσο κάλπικες καί παραφουσκωμένες εἶναι αὐτές οἱ μέθοδοι. Μπορεῖ νά μή συμφωνεῖ κανεῖς μέ τόν Μάρξ, δέν μπορεῖ ὅμως ν' ἀμφισβητήσῃ ὅτι ὁ Μάρξ ἔχει διατυπώσῃ μέ τή μεγαλύτερη ἀκρίβεια τίς ἀπόψεις του ἐκεῖνες, πού σέ σχέση μέ τούς προγενέστερους σοσιαλιστές ἀποτελοῦσαν *κάτι τό καινούργιο*. Τό καινούργιο ἦταν ὅτι, ἐνῶ οἱ προηγούμενοι σοσιαλιστές πίστευαν πώς γιά νά στηρίξουν τίς ἀντιλήψεις τους εἶναι ἀρκετό νά δείξουν τήν καταπίεση τῶν μαζῶν μέσα στό σύγχρονο καθεστῶς, νά δείξουν τήν ὑπεροχή ἑνός συστήματος, ὅπου ὁ καθένας θά ἔπαιρνε τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, νά δείξουν ὅτι τό ἰδανικό αὐτό καθεστῶς ἀνταποκρίνεται στήν «ἀνθρώπινη φύση», στήν ἔννοια μιᾶς λογικῆς καί ἠθικῆς ζωῆς κτλ., ὁ Μάρξ πίστευε, πώς δέν μπορεῖ νά ἰκανοποιηθεῖ κανεῖς μ' ἕναν τέτιο σοσιαλισμό. Χωρίς νά περιοριστεῖ στό νά δόσῃ τό χαρακτηρισμό τοῦ σύγχρονου καθεστῶτος, νά τό κρίνει καί νά τό καταδικάσῃ, ὁ Μάρξ ἔδωσε τήν ἐπιστημονική του ἐξήγηση, ἀνάγοντας τό σύγχρονο αὐτό καθεστῶς, πού εἶναι διαφορετικό στά διάφορα εὐρωπαϊκά καί μή εὐρωπαϊκά κράτη, σέ μιᾶ κοινή βάση, στόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, καί ὑπόβαλε σέ ἀντικειμενική ἀνάλυση τούς νόμους τῆς λειτουργίας καί τῆς ἀνάπτυξης του (ἔδειξε τήν *ἀναγκαιότητα* τῆς ἐκμετάλλευσης μέσα σ' αὐτό τό καθεστῶς). Ἐπίσης δέ νόμισε πώς μπορεῖ νά ἰκανοποιηθεῖ μέ τόν ἰσχυρισμό, ὅτι μόνο τό σοσιαλιστικό καθεστῶς ἀνταποκρίνεται στήν ἀνθρώπινη φύση, ὅπως ἔλεγαν οἱ μεγάλοι οὐτοπιστές σοσιαλιστές καί οἱ ἄθλιοι ἐπίγονοί τους, οἱ ὑποκειμενικοί κοινωνιολόγοι. Μέ τήν ἴδια *ἀντικειμενική* ἀνάλυση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος ἀπόδειξε τήν *ἀναγκαιότητα* τῆς μετατροπῆς του σέ σοσιαλιστικό. (Θ' ἀναγκαστοῦμε νά ἐπανέλθουμε στό ζήτημα πώς ἀκριβῶς τό ἀπόδειξε αὐτό ὁ Μάρξ καί τί ἀντιρήσεις ἔχει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι.) Ἐδῶ βρίσκεται ἡ πηγὴ τῆς προσφυγῆς στήν ἀναγκαιότητα, πού τόσο συχνά μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεῖς στοὺς μαρξιστές. Ἡ διαστρέβλωση πού ἔκανε ὁ κ. Μιχαηλόφσκι στό ζήτημα αὐτό εἶναι ὀλοφάνερη: παρέλειψε ὅλο τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς θεωρίας, ὅλη τήν οὐσία της καί παρουσίασε τό ζήτημα κατά τέτιο τρόπο, λές κι ὅλη ἡ θεωρία συνοψίζεται στή μοναδική λέξη «ἀναγκαιότητα» («δέν κάνει νά τήν ἐπικαλοῦμαστε μονάχα στά πολὺπλοκα πραχτικά ζητήματα»), λές καί ἡ *ἀπόδειξη* αὐτῆς τῆς θεωρίας βρίσκεται

στό γεγονός, ότι αυτό απαιτεί ή ιστορική αναγκαιότητα. Μ' άλλα λόγια, αφού αποσιώπησε τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας, γαντζώθηκε μονάχα από ένα παρατσούκλι της και τώρα ξαναρχίζει νά ειρωνεύεται τό «άπλως ρηχό πράγμα», στό όποιο πάσκισε ό ίδιος νά μετατρέψει τή διδασκαλία του Μάρξ. Δέ θά παρακολουθήσουμε, βέβαια, τά καμώματα αυτά, γιατί αρκετά τά έχουμε γνωρίσει. Άς κάνει τουμπες γιά νά διασκεδάσει και νά ευχαριστήσει τόν κ. Μπουρένιν (πού δέν κολάκεψε του κάκου τόν κ. Μιχαηλόβσκι στό «Νόβογε Βρέμια») ⁴³, άς κρυφουγαυγίζει τόν Μάρξ, ύστερα από μιάν ύπόκλιση μπροστά του, μέ τά παρακάτω: «ή πολεμική του ενάντια στους ούτοπιστές και στους ιδεαλιστές, έτσι είτε άλλιώς, είναι μονόπλευρη», δηλ. και χωρίς οί μαρξιστές νά επαναλαμβάνουν τά έπιχειρήματά της. Έμεις σέ καμιά περίπτωση δέν μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε αυτά τά ξεσπαθώματα άλλιώς παρά γαυγίσματα, γιατί δέ φέρνουν κυριολεκτικά καμιά πραγματική, συγκεκριμένη, έπαληθεύσιμη αντίρηση ενάντια σ' αυτή τήν πολεμική του Μάρξ, κι έτσι παρ' όλη τήν ευχαρίστηση πού αισθανόμαστε νά συζητήσουμε αυτό τό θέμα, επειδή θεωρούμε τήν πολεμική αυτή εξαιρετικά σπουδαία γιά τήν επίλυση των σοσιαλιστικών προβλημάτων τής Ρωσίας, δέν είμαστε άπλούστατα σέ θέση ν' άπαντήσουμε στά γαυγίσματα και δέν μπορούμε παρά μόνο νά πούμε σηκώνοντας τους ώμους:

«Ω, τί δυνατό πού θάναί τό κουταβάκι, γιά νά γαυγίζει τόν έλέφαντα!

Δέν είναι χωρίς ένδιαφέρον και ό επόμενος ισχυρισμός του κ. Μιχαηλόβσκι γιά τήν ιστορική αναγκαιότητα, γιατί ξεσκεπάζει μπροστά μας έστω και ένα μέρος από τά πραγματικά ιδεολογικά έφόδια του «γνωστου μας κοινωνιολόγου» (είναι ό τίτλος πού έχει ό κ. Μιχαηλόβσκι, σέ ίση μοίρα μέ τόν κ. Β.Β. ανάμεσα στους φιλελεύθερους εκπροσώπους τής «καλλιεργημένης κοινωνίας» μας). Μιλάει γιά «σύγκρουση ανάμεσα στην ιδέα τής ιστορικής αναγκαιότητας και στή σημασία τής άτομικής δράσης»: οί κοινωνικοί παράγοντες γελιοϋνται όταν θεωρουν τόν έαυτό τους δρωντες παράγοντες, ενώ είναι «έτεροκίνητα», «άνδρείκελα, πού τά κινουν μέσα από μυστηριώδη ύπόγεια σημεία οί ένυπάρχοντες νόμοι τής ιστορικής αναγκαιότητας» — αυτό είναι, όπως λέει, τό συμπέρασμα πού πρέπει νά βγει από τήν ιδέα αυτή πού τή χαρακτηρίζει «στείρα» και «άκαθόριστη». Ό κάθε άναγνώστης δέ θά καταλάβει, ίσως, από πού πήρε ό κ. Μιχαηλόβσκι όλες αυτές τίς άνοησίες: άνδρείκελα κτλ. Η όλήθεια είναι, ότι ένα από

τά αγαπημένα θέματα τοῦ ὑποκειμενικοῦ φιλοσόφου εἶναι ἡ ἰδέα τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὸν ντετερμινισμό καὶ τὴν ἠθική, ἀνάμεσα στὴν ἱστορική ἀναγκαιότητα καὶ τὸ ρόλο τῆς προσωπικότητας. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μουντζούρωσε μιὰ στίβα χαρτιά γι' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ εἶπε ἕνα σωρὸ συναισθηματικὲς μικροαστικὲς ἀνοησίες γιὰ νὰ λύσει τὴ σύγκρουση αὐτὴ πρὸς ὄφελος τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ ρόλου τῆς προσωπικότητας. Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει ἐδῶ καμιὰ σύγκρουση: τὴ σύγκρουση αὐτὴ τὴν ἐπινόησε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι πού φοβήθηκε (ὄχι χωρὶς λόγο), ὅτι ὁ ντετερμινισμὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀφαιρέσει τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῆς τόσο ἀγαπημένης του μικροαστικῆς ἠθικῆς. Ἡ ἰδέα τοῦ ντετερμινισμοῦ, διαπιστώνοντας τὴν ἀναγκαιότητα τῶν ἀνθρώπινων πράξεων, ἀπορίπτοντας τὸ ἀνόητο παραμῦθι γιὰ ἐλευθερία τῆς βούλησης, δὲν καταργεῖ καθόλου οὔτε τὴ λογική, οὔτε τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε τὴν ἐκτίμηση τῶν πράξεών του. Ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο, μόνο ἡ ντετερμινιστικὴ ἄποψη ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε μιὰ αὐστηρὴ καὶ σωστὴ ἐκτίμηση καὶ ὄχι νὰ τὰ φορτώνουμε ὅλα στὴν ἐλεύθερη βούληση. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας δὲν ὑποσκάπτει καθόλου τὸ ρόλο τῆς προσωπικότητας στὴν ἱστορία: ὅλη ἡ ἱστορία ἀποτελεῖται ἴσα-ἴσα ἀπὸ πράξεις προσωπικοτήτων, πού ἀναμφισβήτητα εἶναι δρῶντες παράγοντες. Τὸ πραγματικὸ ἐρώτημα, πού προβάλλει κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς κοινωνικῆς δράσης τῆς προσωπικότητας, εἶναι τοῦτο δῶ: μέσα σέ ποιὲς συνθήκες ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς δράσης; Τί ἐγγυήσεις ὑπάρχουν ὅτι ἡ δράση αὐτὴ δὲ θὰ παραμείνει μιὰ μεμονωμένη πράξη, πνιγμένη μέσα στὸν ὠκεανὸ ἀντίθετων πράξεων; Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε καὶ τὸ πρόβλημα, πού τὸ λύνουν κατὰ διαφορετικὸ τρόπο οἱ σοσιαλδημοκράτες καὶ οἱ ἄλλοι ρῶσοι σοσιαλιστές: ἡ δράση, πού τείνει στὴν πραγματοποίηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ καθεστώτος, μέ ποιὸν τρόπο πρέπει νὰ τραβήξει τίς μάζες γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δώσει σοβαρὰ ἀποτελέσματα; Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἐξαρτᾶται κατευθείαν καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πού ἔχει κανεὶς γιὰ τὴ διάταξη τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων στὴ Ρωσία, γιὰ τὴν πάλη τῶν τάξεων, πού ἀποτελεῖ τὴ ρωσικὴ πραγματικότητα. Μά κι ἐδῶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κλωθογυρίζει ἀπλῶς γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα, χωρὶς νὰ κάνει οὔτε ἀπόπειρα νὰ τὸ τοποθετήσῃ σωστὰ καὶ νὰ δοκιμάσῃ νὰ δώσει τούτη ἢ ἐκείνη τὴ λύση. Ἡ σοσιαλδημοκρατικὴ λύση τοῦ ζητήματος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στηρίζεται στὴν ἄποψη ὅτι τὸ ρωσικὸ οἰκονομικὸ σύστημα ἀποτελεῖ μιὰ ἀστική κοινωνία ἀπὸ τὴν ὁποία

μπορεί νά ὑπάρχει μιά μόνο διέξοδος, πού ἀπορέει κατανάγκη ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, καί συγκεκριμένα ἡ ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη. Εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι μιά σοβαρή κριτική θά ἔπρεπε νά στραφεῖ εἴτε ἐνάντια στήν ἀποψη ὅτι τό καθεστῶς μας εἶναι ἀστικό, εἴτε ἐνάντια στόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται κανεῖς τήν οὐσία αὐτῆς τῆς τάξης πραγμάτων καί τῶν νόμων ἐξέλιξής της, — ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅμως οὔτε κἀν σκέφτεται νά θίξει σοβαρά ζητήματα. Προτιμᾷ νά ξεφεύγει μέ κενές φράσεις, μέ τόν ἰσχυρισμό, ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα εἶναι μιά πάρα πολύ γενική παρένθεση κλπ. Φυσικά, κάθε ἰδέα θά γίνει μιά πολύ γενική παρένθεση, κ. Μιχαηλόβσκι, ἂν ἀδειάσετε, ὅπως θά κάνατε μέ μιά καπνιστή ρέγγα, πρῶτα ὄλο τό περιεχόμενό της, κι ἔπειτα ἀρχίσετε νά ἀσχολεῖστε μόνο μέ τήν πέτσα! Αὐτή ἡ περιοχὴ τῆς πέτσας, πού σκεπάζει τά πραγματικά σοβαρά καί φλέγοντα προβλήματα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, εἶναι ἡ ἀγαπημένη περιοχὴ τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ὑπογραμμίζει μέ ἰδιαίτερη περηφάνεια, λχ., ὅτι «ὁ οἰκονομικός ὕλισμός ἀγνοεῖ ἢ φωτίζει λαθεμένα τό πρόβλημα τῶν ἡρώων καί τοῦ ὄχλου». Ὅπως βλέπετε, τό ζήτημα: ἀπό τήν πάλη ποιῶν ἀκριβῶς τάξεων καί πάνω σέ ποῖο ἔδαφος διαμορφώνεται ἡ σύγχρονη ρωσική πραγματικότητα, τό ζήτημα αὐτό, εἶναι ὅπως φαίνεται, πολύ γενικό γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι καί τό παρακάμπτει. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὅμως τό ζήτημα: τί σχέσεις ὑπάρχουν ἀνάμεσα στόν ἥρωα καί στό πλῆθος, ἀδιάφορο ἂν τό πλῆθος αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό ἐργάτες, ἀγρότες, ἐργοστασιάρχες, τσιφλικάδες — αὐτό τό ζήτημα τόν ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικά. Ἴσως αὐτά ὅλα τά ζητήματα νά εἶναι «ἐνδιαφέροντα», τό νά κατηγορεῖς ὅμως τούς ὕλιστές γιατί συγκεντρῶνουν ὅλες τίς προσπάθειές τους στή λύση τῶν ζητημάτων, πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργαζόμενης τάξης, σημαίνει ὅτι εἶσαι θαυμαστής τῆς φιλισταϊκῆς ἐπιστήμης καί τίποτε παραπάνω. Στό τέλος τῆς «κριτικῆς» του (:) τοῦ ὕλισμοῦ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κάνει ἀκόμα μιά προσπάθεια νά παρουσιάσει λαθεμένα τά γεγονότα καί ἀκόμα μιά λαθροχειρία. Ἀφοῦ ἐξέφρασε τήν ἀμφιβολία του γιά τήν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ Ἐνγκελς, ὅτι οἱ ἐπίσημοι οἰκονομολόγοι ⁴⁴ ἀποσιώπησαν «Τό Κεφάλαιο» (καί γιά νά στηρίξει τόν ἰσχυρισμό του προβάλλει τό περίεργο ἐπιχείρημα ὅτι στή Γερμανία ὑπάρχουν πολλά πανεπιστήμια!), ὁ κ. Μιχαηλόβσκι λέει: «Ὁ Μάρξ δέν εἶχε καθόλου ὑπόψη του αὐτόν ἀκριβῶς τόν κύκλο ἀναγνωστῶν (τούς ἐργάτες) καί περίμενε κάτι καί ἀπό τούς ἀνθρώπους τῆς ἐπιστή-

μης». Αυτό δέν είναι καθόλου σωστό: ό Μάρξ καταλάβαινε θαυμάσια, πόσο λίγο μπορεί νά υπολογίζει κανείς σέ άμεροληψία καί έπιστημονική κριτική άπομέρους τών άστών έκπροσώπων τής έπιστήμης, καί στόν έπίλογο τής 2ης έκδοσης του «Κεφαλαίου» έκφράστηκε άπολύτως συγκεκριμένα γι' αυτό τό ζήτημα. Έκει λέει: «Η κατανόηση πού γρήγορα βρήκε „Τό Κεφάλαιο“ στούς πλατιούς κύκλους τής γερμανικής έργατικής τάξης, είναι ή καλύτερη άμοιβή γιά τήν έργασία μου. Ένας άνθρωπος πού στά οίκονομικά ζητήματα έκπροσωπεί τήν άστική άποψη, ό κ. Μάγερ, σέ μιά μπροσούρα του, πού βγήκε στό διάστημα του γαλλογερμανικού πολέμου, έδειξε πολύ σωστά, ότι τή μεγάλη ικανότητα γιά θεωρητική σκέψη (der grosse theoretische Sinn), πού θεωρούνταν κληρονομική άρετή τών γερμανών, τήν έχουν χάσει τελείως οί λεγόμενες μορφωμένες τάξεις τής Γερμανίας, ένώ αντίθετα ξαναγεννιέται μέσα στήν έργατική τής τάξη»⁴⁵.

Η λαθροχειρία άφορά καί πάλι τόν ύλισμό, καί σκαρώθηκε έντελώς σύμφωνα μέ τό πρώτο πρότυπο. «Η θεωρία (του ύλισμου) ποτέ δέ θεμελιώθηκε ούτε έπαληθεύτηκε έπιστημονικά». Αυτό είναι ή θέση. Νά καί ή άπόδειξη: «Όρισμένες καλές σελίδες ιστορικού περιεχομένου στίς έργασίες του Ένγκελς, του Κάουτσκι καθώς καί μερικών άλλων (όπως καί στήν αξιόλογη έργασία του Μπλός) θά μπορούσαν νά περάσουν καί χωρίς τήν έτικέτα του οίκονομικού ύλισμου, γιατί (σημειώστε το αυτό τό «γιατί!») στήν πραγματικότητα (sic!) στίς σελίδες αυτές παίρνεται ύπόψη τό σύνολο τής κοινωνικής ζωής, έστω καί όταν επικρατεί ή οίκονομική χορδή μέσα σ' αυτή τή συγχορδία». Συμπέρασμα...: «ό οίκονομικός ύλισμός δέ βρήκε τή δικαίωση του στήν έπιστήμη».

Γνωστή ιστορία! Για ν' άποδείξει τό άστήριχτο μιάς θεωρίας ό κ. Μιχαηλόβσκι πρώτα τή διαστρεβλώνει, άποδίδοντάς της τήν άνόητη πρόθεση, ότι δέν παίρνει ύπόψη τό σύνολο τής κοινωνικής ζωής, — τή στιγμή πού συμβαίνει έντελώς τό αντίθετο: οί ύλιστές (μαρξιστές) ήταν οί πρώτοι σοσιαλιστές πού έβαλαν τό ζήτημα ότι είναι άνάγκη ν' αναλύεται όχι μόνο ή οίκονομική, αλλά όλες οί πλευρές τής κοινωνικής ζωής* — έπειτα διαπι-

* Αυτό έκφράστηκε πολύ καθαρά στό «Κεφάλαιο» καί στήν ταχτική τών σοσιαλδημοκρατών σέ σύγκριση μέ τούς προγενέστερους σοσιαλιστές. Ό Μάρξ διατύπωσε τή ρητή άπαίτηση νά μήν περιορίζομαστε μόνο στήν οίκονομική πλευρά. Τό 1843 χαράζοντας τό πρόγραμμα του περιοδικού, ποί έμελλε νά έκδοθεί⁴⁶, ό Μάρξ έγραφε στόν Ρούγκε: «Η σοσιαλιστική άρχή

στώνει ότι «στήν πραγματικότητα» οί ύλιστές μέ τήν οικονομία ἐξήγησαν «καλά» τό σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (γεγονός πού ὀλοφάνερα στρέφεται ἐνάντια στό συγγραφέα) καί τέλος βγά-
ζει τό συμπέρασμα ὅτι ὁ ύλισμός «δέ βρῆκε τή δικαίωσή του». Οί λαθροχειρίες σας ὁμως, κ. Μιχαηλόβσκι, βρῆκαν θαυμάσια τή δικαίωσή τους!

Αὐτά εἶναι ὅλα ὅσα παραθέτει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, γιά «νά ἀναιρέσει» τόν ύλισμό. Ἐπαναλαβαίνω ὅτι ἐδῶ δέν ὑπάρχει κα-
μιά κριτική, ἀλλά κενή φλυαρία ὄλο ἀξιώσεις. Ἐν ρωτήσετε ὅποιον θέλετε, ποιές ἀντιρήσεις ἔφερε τελοσπάντων ὁ κ. Μι-
χαηλόβσκι ἐνάντια στήν ἄποψη ὅτι οί σχέσεις παραγωγῆς ἀπο-
τελοῦν τή βάση ὄλων τῶν ἄλλων; πῶς ἀναιρέσε τήν ὀρθότητα
τῆς ἐννοίας τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καί τοῦ φυσικο-ιστο-
ρικοῦ προτσές ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν, πού τήν ἐπε-
ξεργάστηκε ὁ Μάρξ χρησιμοποιοῦντας τήν ύλιστική μέθοδο;
πῶς ἀπέδειξε ὅτι δέν εἶναι σωστές οί ύλιστικές ἐξηγήσεις τῶν
διάφορων ἱστορικῶν ζητημάτων, πού δίνουν ἔστω καί οί συγ-
γραφεῖς πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος; — ὁ καθένας τό δίχως ἄλλο θά
σᾶς ἀπαντήσει ὅτι δέν ἔφερε καμιά ἀντίρρηση, δέν ἀνασκεύασε
τίποτε, δέν ἔδειξε καμιά ἀνακρίβεια. Στριφογύρισε μόνο γύρω
ἀπό τό θέμα, προσπάθησε νά συγκαλύψει τήν οὐσία τοῦ ζητή-
ματος μέ φράσεις καί ταυτόχρονα σοφίστηκε διάφορες ὑπεκ-
φυγές χωρίς καμιά ἀξία.

Εἶναι δύσκολο νά περιμένει κανεῖς κάτι τό σοβαρό ἀπό ἕναν
τέτιο κριτικό, ὅταν συνεχίζει στό τεῦχος 2 τοῦ «Ρούσκογε Μπο-
γκάτσβιο» ν' ἀνασκευάζει τό μαρξισμό. Ὅλη ἡ διαφορά εἶναι
ὅτι ἡ ἐφευρετικότητά του ὅσον ἀφορᾶ τίς λαθροχειρίες ἔχει πιά

στό σύνολό της δέν ἐκπροσωπεῖ παρά μόνο μιᾶ πλευρά... Ἐμεῖς ὁμως πρέπει
νά δόσουμε τήν ἴδια προσοχή καί στήν ἄλλη πλευρά, στή θεωρητική ὑπαρξη
τοῦ ἀνθρώπου, καί συνεπῶς, νά κάνουμε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς μας τή
θρησκεία, τήν ἐπιστήμη κτλ. ... Ὅπως ἡ θρησκεία εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση
τῶν θεωρητικῶν ἀγῶνων τῆς ἀνθρωπότητας, ἔτσι καί τό πολιτικό κράτος
εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση τῶν πρακτικῶν τῆς ἀγῶνων. Τό πολιτικό κράτος
ἐκφράζει ἔτσι μέσα στά πλαίσια τῆς μορφῆς του sub specie rei publicae
(ἀπό πολιτική ἀποψη) ὄλους τούς κοινωνικούς ἀγῶνες, τίς κοινωνικές ἀνάγ-
κες, τά κοινωνικά συμφέροντα. Γιαυτό τό νά κάνουμε ἀντικείμενο τῆς κρι-
τικῆς ἕνα ἐντελῶς εἰδικό πολιτικό ζήτημα — ὅπως εἶναι λχ. ἡ διαφορά ἀνά-
μεσα στό σύστημα τῶν προνομιούχων τάξεων καί στό ἀντιπροσωπευτικό
σύστημα — δέ σημαίνει καθόλου ὅτι κατεβαίνουμε ἀπό τήν hauteur des prin-
cipes (ἀπό τό ὕψος τῶν ἀρχῶν. *Η Σύνη.*), γιατί τό ζήτημα αὐτό ἐκφράζει μέ
πολιτική γλώσσα τή διαφορά ἀνάμεσα στήν κυριαρχία τῶν ἀνθρώπων καί
στήν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Συνεπῶς, ὁ κριτικός ὄχι μόνο
μπορεῖ, ἀλλά καί πρέπει νά ἀσχολεῖται μέ τά πολιτικά αὐτά ζητήματα (πού
ὁ φανατικός σοσιαλιστής νομίζει ὅτι δέν ἀξίζουν καθόλου τήν προσοχή)»⁴⁷.

στερέψει και αρχίζει να χρησιμοποιεί τις λαθροχειρίες άλλων.

Στήν αρχή δημηγορεί με θέμα τό «πολύπλοκο» τής κοινωνικής ζωής: νά, λέει, άκόμα και άνάμεσα στό γαλβανισμό και στόν οικονομικό ύλισμό ύπάρχει κάποια σχέση, γιατί τά πειράματα τοϋ Γαλβάνι «προξένησαν έντύπωση» και στόν Χέγκελ. Καταπληχτική έξυπνάδα! Θα μπορούσαμε με τήν ίδια έπιτυχία νά βροϋμε κάποια σχέση άνάμεσα στόν κ. Μιχαηλόβσκι και στόν αυτοκράτορα τής Κίνας! Τι άλλο μπορούμε νά συμπεράνουμε άπ' αυτό έκτός άπό τό ότι ύπάρχουν άνθρωποι πού νιώθουν ευχαρίστηση νά λένε άνοησίες;!

«Η ουσία τής ιστορικής πορείας τών πραγμάτων — συνεχίζει ό κ. Μιχαηλόβσκι — πού είναι γενικά άσύλληπτη, δέν έχει συλληφθεί ούτε άπό τή διδασκαλία τοϋ οικονομικού ύλισμού, παρ' όλο πού ή διδασκαλία αυτή στηρίζεται, όπως φαίνεται, σέ δυό βάθρα: στήν ανακάλυψη τής αρχής, ότι οι μορφές τής παραγωγής και τής ανταλλαγής έχουν γενική καθοριστική σημασία και στό άδιαφιλονίκητο τής διαλεκτικής πορείας».

Έτσι λοιπόν, οι ύλιστές στηρίζονται στό «άδιαφιλονίκητο» τής διαλεκτικής πορείας! δηλ. στηρίζουν τις κοινωνιολογικές θεωρίες τους στις τριάδες⁴⁸ τοϋ Χέγκελ. Έχουμε μπροστά μας τή στερεότυπη εκείνη κατηγορία πού ισχυρίζεται ότι ό μαρξισμός κάνει χεγκελιανή διαλεκτική, κατηγορία πού τήν έχουν άναμασήσει άρκετές φορές οι άστοί κριτικοί τοϋ Μάρξ. Οι κύριοι αυτοί, άνίκανοι νά προβάλουν όποιαδήποτε ουσιαστική άντίρηση ένάντια στή διδασκαλία τοϋ Μάρξ, γαντζώθηκαν άπό τόν τρόπο έκφρασης τοϋ Μάρξ, έπιτέθηκαν ένάντια στήν προέλευση τής θεωρίας, νομίζοντας ότι έτσι θά ύποσκάψουν τήν ουσία της. Και ό κ. Μιχαηλόβσκι δέ στενοχωριέται καθόλου όταν καταφεύγει σέ παρόμοιες μέθοδες. Σάν πρόσχημα τοϋ χρησίμευσε ένα κεφάλαιο άπό τό έργο τοϋ Ένγκελς ένάντια στόν Ντύρινγκ⁴⁹. Ο Ένγκελς, άντικρούοντας τόν Ντύρινγκ, πού πολεμούσε τή διαλεκτική τοϋ Μάρξ, λέει ότι ό Μάρξ ούτε καν σκέφτηκε ποτέ του «ν' άποδειξει» ό,τιδήποτε με τις τριάδες τοϋ Χέγκελ, ότι ό Μάρξ άπλως μελετούσε και έρενοϋσε τό πραγματικό προτσές, ότι για τόν Μάρξ μοναδικό κριτήριο τής θεωρίας ήταν ή συμφωνία της με τήν πραγματικότητα. Κι άν καμιά φορά, λέει, συνέβαινε ή έξέλιξη κάποιου κοινωνικού φαινομένου νά έντάσσεται μέσα στό χεγκελιανό σχήμα: θέση — άρνηση — άρνηση τής άρνησης, δέν ύπάρχει σ' αυτό τίποτε τό παράξενο, γιατί γενικά ή περίπτωση αυτή δέν είναι σπάνια στή φύση. Και ό Ένγκελς αρχίζει νά φέρνει παραδείγματα άπό τήν περιοχή

τῶν φυσικο-ιστορικῶν ἐπιστημῶν (ἀνάπτυξη τοῦ σπόρου) καί ἀπό τήν περιοχή τῆς κοινωνίας, ὅπως λχ. ὅτι στήν ἀρχή ἦταν ὁ πρωτόγονος κομμουνισμός, ἔπειτα ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία καί ἀργότερα ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας. Ἡ στήν ἀρχή ὁ πρωτόγονος ὕλισμός, ἔπειτα ὁ ἰδεαλισμός καί, τέλος, ὁ ἐπιστημονικός ὕλισμός κτλ. Ὁ καθένας βλέπει ξεκάθαρα, πῶς τό κέντρο βάρους τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἐνγκελς βρίσκεται στό ὅτι τό καθήκον τῶν ὕλιστῶν εἶναι νά περιγράψουν σωστά καί μέ ἀκρίβεια τό πραγματικό ἱστορικό προτσές, ὅτι ἡ ἐπιμονή στή διαλεκτική, ἡ ἐπιλογή τῶν παραδειγμάτων, πού ἀποδείχνουν τήν ὀρθότητα τῆς τριάδας, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ὑπολείμματα τοῦ χεγκελιανισμοῦ, μέσα ἀπό τόν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ὁ ἐπιστημονικός σοσιαλισμός, ὑπολείμματα τοῦ τρόπου ἔκφρασης τοῦ χεγκελιανισμοῦ. Πραγματικά, ἀπό τή στιγμή πού δηλώνεται κατηγορηματικά ὅτι εἶναι ἀνοησία νά προσπαθεῖ κανεῖς «ν' ἀποδείξει» ὅ,τιδήποτε μέ τίς τριάδες, ὅτι αὐτό οὔτε κἀν τό σκέφτηκε κανεῖς, τότε ποιά σημασία μποροῦν νά ἔχουν τά παραδείγματα τῶν «διαλεκτικῶν» προτσές; Δέν εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι αὐτό μᾶς δείχνει τήν προέλευση τῆς διδασκαλίας καί τίποτε παραπάνω; Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τό νιώθει αὐτό κι ὁ ἴδιος, ὅταν λέει ὅτι δέν πρέπει νά κατηγοροῦμε μιᾶ θεωρία γιά τήν προέλευσή της. Γιά νά μπορεῖ ὁμοῦς κανεῖς νά δεῖ στούς συλλογισμούς τοῦ Ἐνγκελς κάτι περισσότερο ἀπό τήν προέλευση τῆς θεωρίας, θάπρεπε προφανῶς ν' ἀποδείξει, ὅτι ἔστω καί ἕνα μόνο ἱστορικό ζήτημα ἔχει λυθεῖ ἀπό τοῦς ὕλιστές ὄχι μέ βάση τά ἀντίστοιχα γεγονότα, ἀλλά μέ τίς τριάδες. Δοκίμασε ἄραγε νά τό ἀποδείξει αὐτό ὁ κ. Μιχαηλόβσκι; Καθόλου. Ἀντίθετα, ἀναγκάστηκε κι ὁ ἴδιος νά ὁμολογήσει, ὅτι «ὁ Μάρξ σέ τέτιο βαθμό γέμισε τό ἄδειο διαλεκτικό σχῆμα μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο, πού μποροῦμε νά ἀφαιρέσουμε ἀπό τό σχῆμα αὐτό τό περιεχόμενο, ὅπως τό καπάκι ἀπό ἕνα κύπελο, χωρίς ν' ἀλλάξει τίποτε» (γιά τήν ἐξαιρέση πού κάνει ἐδῶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι σχετικά μέ τό μέλλον θά μιλήσουμε παρακάτω). Ἄν εἶν' ἔτσι, γιατί τότε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀσχολεῖται μέ τόσο ζήλο μ' αὐτό τό καπάκι πού δέν ἀλλάζει τίποτε; Γιατί τότε φλυαρεῖ ὅτι οἱ ὕλιστές «στηρίζονται» στό ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεκτικοῦ προτσές; Γιατί, παλαίβοντας ἐνάντια σ' αὐτό τό καπάκι, δηλώνει ὅτι παλαίβει ἐνάντια σ' ἕνα ἀπό τά «βάθρα» τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐνῶ αὐτό εἶναι ἐκδηλη ἀναλήθεια;

Δέ θά ἐξετάσω, βέβαια, πῶς ἀναλύει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τά παραδείγματα τῶν τριάδων, γιατί, τό ξαναλέω, τό ζήτημα αὐτό

δέν έχει καμιά σχέση ούτε με τόν ἐπιστημονικό ὕλισμό, οὔτε με τό ρωσικό μαρξισμό. Εἶναι ὁμως ἐνδιαφέρον νά ξέρει κανεῖς ποιούς λόγους εἶχε, παρ' ὄλα αὐτά, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νά διαστρεβλώσει τή στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στή διαλεχτική. Οἱ λόγοι ἦταν δύο: πρῶτον, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἄκουσε τόν ἦχο, δέν κατάλαβε ὁμως ἀπό ποῦ ἔρχεται· καί δεύτερο, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔκαμε (ἢ πιό σωστά δανείστηκε ἀπό τόν Ντύρινγκ) ἀκόμα μιά παραποίηση.

Ad 1)*. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, διαβάζοντας τή μαρξιστική φιλολογία, σκόνταφτε συνεχῶς στή «διαλεχτική μέθοδο» τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, στή «διαλεχτική νόηση» καί πάλι στή σφαῖρα τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων (γιά τήν ὁποία ἀκριβῶς γίνεται λόγος) κτλ. Μέ τήν ἀπλοϊκότητα τῆς ψυχῆς του (καλό θάταν ἂν ἦταν μόνο ἀπλοϊκότητα) νόμισε ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή συνίσταται στή λύση ὅλων τῶν κοινωνιολογικῶν προβλημάτων σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς τριάδας τοῦ Χέγκελ. Ἄν ἐξέταζε τό ζήτημα ἔστω καί λίγο προσεχτικότερα, δέ θά μπορούσε παρά νά πειστεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι παράλογη. Κεῖνο πού ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ὀνόμαζαν διαλεχτική μέθοδο — σέ ἀντίθεση πρὸς τή μεταφυσική μέθοδο — δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐπιστημονική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας, πού θεωρεῖ τήν κοινωνία ἕνα ζωντανό ὄργανισμό σέ συνεχῆ ἀνάπτυξη (καί ὄχι κάτι τό μηχανικά συνδεμένο, πού γι' αὐτό τό λόγο ἐπιτρέπει κάθε λογῆς αὐθαίρετους συνδυασμούς τῶν διάφορων κοινωνικῶν στοιχείων), πού γιά τή μελέτη του (τοῦ ὄργανισμοῦ) εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀντικειμενική ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού συγκροτοῦν τό δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό, καί ἡ ἔρευνα τῶν νόμων τῆς λειτουργίας καί τῆς ἀνάπτυξής του. Θά προσπαθήσουμε παρακάτω νά δόσουμε παραστατικά τή σχέση τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου πρὸς τή μεταφυσική (στήν ἔννοια αὐτή περιλαμβάνεται χωρίς ἀμφιβολία καί ἡ ὑποκειμενική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας), παίρνοντας γιά παράδειγμα τούς ἴδιους τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Πρὸς τό παρόν ἄς σημειώσουμε ἀπλῶς, ὅτι ὁ καθένας πού ἔχει διαβάσει τόν ὄρισμό καί τήν περιγραφή τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου εἴτε στόν Ἐνγκελς (πολεμική του ἐνάντια στόν Ντύρινγκ. Στά ρωσικά βλέπε: «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη»), εἴτε στόν Μάρξ (διάφορες ὑποσημειώσεις στό «Κεφάλαιο», «Ἐπίλογος» τῆς δευτέρας ἐκδόσῆς του καί «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας») ⁵⁰,

* — Στό πρῶτο σημείο. Ἡ Σύντ.

θά δεῖ πὼς ἐδῶ δέ γίνεται λόγος γιὰ τὶς τριάδες τοῦ Χέγκελ, ἀλλὰ ὄλο τὸ ζήτημα συνοψίζεται στό νά ἐξετάζεται ἡ κοινωνική ἐξέλιξη σάν ἓνα φυσικο-ιστορικό προτσές ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχηματισμῶν. Γιὰ νά τὸ ἀποδείξω αὐτό, θά ἀναφέρω, in extenso* τὴν περιγραφή τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου πού δίνεται στό τεῦχος 5 τοῦ 1872 τῆς ἐπιθεώρησης «Βέστνικ Ἐβρόπι» (σημείωμα: «Ἡ ἀποψη τῆς πολιτικο-οικονομικῆς κριτικῆς στόν Κ. Μάρξ») ⁵¹ καί πού ὁ Μάρξ τὴν παραθέτει στόν «Ἐπίλογο» τῆς δεύτερης ἐκδοσης τοῦ «Κεφάλαιου». Ὁ Μάρξ λέει ἐκεῖ ὅτι ἡ μέθοδος πού χρησιμοποίησε στό «Κεφάλαιο» ἔχει κατανοηθεῖ ἄσχημα. «Οἱ γερμανοὶ κριτικοὶ φώναζαν, φυσικά, πὼς πρόκειται γιὰ χεγκελιανὴ σοφιστικὴ». Καί γιὰ νά ἐκθέσει πιὸ καθαρά τὴν μέθοδό του, ὁ Μάρξ παραθέτει τὴν περιγραφή τῆς ἀπὸ τὸ σημείωμα πού ἀναφέρουμε παραπάνω. Γιὰ τὸν Μάρξ ἓνα πράγμα ἔχει σημασία, λέει τὸ σημείωμα: συγκεκριμένα, νά βρεῖ τὸ νόμο τῶν φαινομένων πού ἐρευνᾷ: ἰδιαίτερη σημασία ἔχει γι' αὐτόν ὁ νόμος τῆς ἀλλαγῆς, τῆς ἐξέλιξης αὐτῶν τῶν φαινομένων, τοῦ περάσματός τους ἀπὸ μιά μορφή σὲ ἄλλη, ἀπὸ ἓνα καθεστῶς κοινωνικῶν σχέσεων σὲ ἄλλο. Γιαυτό ὁ Μάρξ φροντίζει γιὰ ἓνα πράγμα: νά δείξει μὲ τὴν ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ δοσμένου καθεστῶτος κοινωνικῶν σχέσεων, διαπιστώνοντας μὲ ὄλη τὴ δυνατὴ πληρότητα τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, πού τοῦ χρησιμεύουν σάν σημεῖα ἀφετηρίας καί στήριξης. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τοῦ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀρκετὸ ἄν, ἀποδείχνοντας τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος, ἀποδείχνει ταυτόχρονα καί τὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς ἄλλου καθεστῶτος, πού δέν μπορεῖ παρά νά προκύψει ἀναπόφευχτα ἀπὸ τὸ προηγούμενο, ἀδιάφορο ἂν οἱ ἄνθρωποι τὸ πιστεύουν αὐτὸ ἢ ὄχι, ἂν ἔχουν ἐπίγνωσή του ἢ ὄχι. Ὁ Μάρξ ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴ κίνηση σάν ἓνα φυσικο-ιστορικό προτσές, πού υποτάσσεται σὲ νόμους, πού ὄχι μόνο δέν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούληση, τὴ συνείδηση καί τὶς προθέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἀντίθετα, καθορίζουν τὴ βούληση, τὴ συνείδηση καί τὶς προθέσεις τους. (Πρὸς γνώση τῶν κ.κ. ὑποκειμενιστῶν, πού ξεχωρίζουν τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ φυσικο-ιστορική, ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἄνθρωπος βάζει μπροστά του συνειδητούς «σκοπούς» καί καθοδηγεῖται ἀπὸ συγκεκριμένα ἰδανικά.) Ἄν τὸ συνειδητὸ στοιχεῖο παίξει στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἓνα τόσο ὑποδεέστερο ρόλο, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ κριτικὴ, πού γιὰ ἀντικείμενό της

* — ἐν ἐκτάσει. Ἡ Σύντ.

Έχει αυτό τον ίδιο τον πολιτισμό λιγότερο από κάθε άλλο μπορεί να στηρίζεται σε μία οποιαδήποτε μορφή ή σ' ένα οποιοδήποτε αποτέλεσμα της συνείδησης. Μ' άλλα λόγια, δέν είναι καθόλου ή ιδέα, αλλά μόνο τό εξωτερικό, τό αντικειμενικό φαινόμενο, πού μπορεί νά τής χρησιμεύσει σάν σημείο αφετηρίας. 'Η κριτική πρέπει νά συνίσταται στό νά συγκρίνεται και νά παραβάλλεται ένα δοσμένο γεγονός όχι μέ τίς ιδέες, μά μ' ένα άλλο γεγονός. Γιά τήν κριτική έχει σημασία μόνο νά ερευνηθοῦν μέ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια και τά δυό γεγονότα και ν' αποτελέσουν τό ένα σέ σχέση μέ τό άλλο διάφορα σημεῖα εξέλιξης· και κείνο πού εἶναι ιδιαίτερα ἀπαραίτητο εἶναι νά ερευνηθεῖ μέ τήν ίδια ακρίβεια ὅλη ἡ σειρά τῶν γνωστῶν καταστάσεων. ἡ σχέση διαδοχῆς τους και ἡ ἀλληλουχία ἀνάμεσα στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης. 'Ο Μάρξ ἀρνεῖται ἴσα-ἴσα τήν ιδέα, ὅτι οἱ νόμοι τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἶναι οἱ ἴδιοι και γιά τό παρελθόν και γιά τό παρόν. 'Αντίθετα, κάθε ἱστορική περίοδος έχει τούς δικούς της νόμους. 'Η οἰκονομική ζωή μᾶς προσφέρει ένα φαινόμενο ἀνάλογο μέ τήν ἱστορία τῆς εξέλιξης στούς ἄλλους τομεῖς τῆς βιολογίας. Οἱ παλιότεροι οἰκονομολόγοι δέν καταλάβαιναν τή φύση τῶν οἰκονομικῶν νόμων, ὅταν τούς σύγκριναν μέ τούς νόμους τῆς φυσικῆς και τῆς χημείας. Μιά βαθύτερη ἀνάλυση δείχνει, ὅτι οἱ κοινωνικοὶ ὀργανισμοὶ παρουσιάζουν τόσο βαθιές διαφορές ὡς ἕνας ἀπό τόν ἄλλο ὅπως και οἱ ὀργανισμοὶ τῶν ζῶων και τῶν φυτῶν. 'Ο Μάρξ, βάζοντας γιά καθῆκον του νά ερευνησε ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομική ὀργάνωση, δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά διατυπώνει μέ τρόπο αὐστηρά ἐπιστημονικό τό σκοπό, πού πρέπει νά ἐπιδιώκει κάθε ἀκριβῆς ἐρευνα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. 'Η ἐπιστημονική σημασία μιᾶς τέτιας ἐρευνας βρίσκεται στήν ἀποσαφήνιση τῶν ιδιαίτερων (ἱστορικῶν) ἐκείνων νόμων, πού ρυθμίζουν τή γέννηση, τήν ὑπαρξη, τήν ἀνάπτυξη και τό θάνατο ἑνός δοσμένου κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ και τήν ἀντικατάστασή του ἀπό ἕναν ἄλλο, ἀνώτερο ὀργανισμό.

Αὐτή εἶναι ἡ περιγραφή τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου, πού ὁ Μάρξ τήν ἐβγαλε μέσα ἀπό ἕνα ἄπειρο πλῆθος σημειωμάτων πού δημοσιεύτηκαν σέ περιοδικά και ἡμερησίδες γιά «Τό Κεφάλαιο» και πού τή μετάφρασε στά γερμανικά, γιατί αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τῆς μεθόδου, ὅπως λέει και ὁ ἴδιος, εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβῆς. Καί προβάλλει τό ἐρώτημα: μήπως ἀναφέρεται ἐδῶ ἔστω και μία λέξη γιά τριάδες, τριχοτομήσεις, γιά ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές και γιά ἄλλες παρόμοιες ἀνοησίες, πού τόσο

ίποτικά ἔχει ξεσπαθώσει ἐναντίον τους ὁ κ. Μιχαηλόβσκι; Καί ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν περιγραφή ὁ Μάρξ ὑποστηρίζει καθαρά, ὅτι ἡ μέθοδος του εἶναι «διαμετρικά ἀντίθετη» ἀπό τή μέθοδο τοῦ Χέγκελ. Κατά τόν Χέγκελ ἡ ἐξέλιξη τῆς ιδέας, σύμφωνα μέ τούς διαλεχτικούς νόμους τῆς τριάδας, καθορίζει τήν ἐξέλιξη τῆς πραγματικότητας. Μόνο σ' αὐτή τήν περίπτωση, ἐννοεῖται, μπορεῖ νά μιλάει κανεῖς γιά τή σημασία τῶν τριάδων, γιά τό ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές. Κατά τή γνώμη μου, λέει ὁ Μάρξ, ἀντίθετα: «τό ἰδεατό δέν εἶναι παρά ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ὕλικου». Καί ὅλο τό ζήτημα καταλήγει ἔτσι στή «θετική κατανόηση τοῦ παρόντος καί τῆς ἀναγκαίας ἐξέλιξής του»: γιά τίς τριάδες δέ μένει ἄλλη θέση ἐκτός ἀπό τό ρόλο τοῦ καπακιῦ καί τῆς πέτσας («ἐρωτοτρόπησα μέ τόν τρόπο ἔκφρασης τοῦ Χέγκελ» — λέει ὁ Μάρξ στόν ἴδιο ἐπίλογο), γιά τόν ὁποῖο εἶναι ἱκανοί νά ἐνδιαφέρονται μόνο οἱ φιλισταῖοι. Καί τώρα προβάλλει τό ἐρώτημα, πῶς πρέπει νά κρίνουμε ἕναν ἄνθρωπο, πού ἤθελε νά κάνει κριτική σ' ἕνα ἀπό τά «βάθρα» τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὕλισμοῦ, δηλαδή στή διαλεχτική, κι ἄρχισε νά μιλάει γιά ὅ,τι θέλετε, ἀκόμα καί γιά τά βατράχια καί γιά τό Ναπολέοντα, καί δέ μίλησε μόνο γιά τό τί εἶναι αὐτή ἡ διαλεχτική, γιά τό ἄν πραγματικά ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας εἶναι ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές; γιά τό ἄν εἶναι ἡ ὄχι σωστή ἡ ὕλιστική ἀντίληψη γιά τούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς σάν ἰδιαίτερους κοινωνικούς ὀργανισμούς; γιά τό ἄν εἶναι ἡ ὄχι σωστές οἱ μέθοδες τῆς ἀντικειμενικῆς ἀνάλυσης αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν; γιά τό ἄν πραγματικά οἱ κοινωνικές ιδέες δέν καθορίζουν τήν κοινωνική ἐξέλιξη, ἀλλά ὅτι καθορίζονται οἱ ἴδιες ἀπ' αὐτήν; κτλ. Μποροῦμε ἄραγε νά παραδεχτοῦμε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ὑπάρχει μόνο μή κατανόηση;

Ad 2)*. Ὑστερα ἀπό μιά τέτια «κριτική» τῆς διαλεχτικῆς, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποδίδει στόν Μάρξ αὐτές τίς μέθοδες ἀπόδειξης «μέσω» τῆς χεγκελιανῆς τριάδας καί, φυσικά, τίς κατατροπώνει. «Ὅσο γιά τό μέλλον — λέει — οἱ ἐνυπάρχοντες νόμοι τῆς κοινωνίας διατυπώνονται κατά τρόπο ἀποκλειστικά διαλεχτικό». (Αὐτή εἶναι ἡ ἐξαιρεση πού ἀναφέραμε παραπάνω.) Ὁ συλλογισμός τοῦ Μάρξ γιά τό ἀναπόφευχτο τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν ἀπαλλοτριωτῶν δυνάμει τῶν νόμων ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ ἔχει «ἀποκλειστικά διαλεχτικό χαρακτήρα». Τό «ἰδανικό» τοῦ Μάρξ γιά τήν κοινοκτημοσύνη τῆς γῆς καί τοῦ κε-

* — Στό δεύτερο σημεῖο. *Η Σόφτ.*

φαλαίου — «μέ την έννοια του αναπόφευχτου και του αδιαφιλονίκητου κρατιέται αποκλειστικά από την άκρη της χεικελιανής τριμελούς άλυσίδας».

Τό επιχείρημα αυτό είναι *παρμένο απόφιο* από τον Ντύρινγκ, πού τό χρησιμοποίησε στό βιβλίο του «Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus» (3-te Aufl., 1879. S. 486—487)*. Για τον Ντύρινγκ, έννοείται, ό κ. Μιχαηλόβσκι δέν αναφέρει ούτε λέξη. Ίσως νά κατέληξε μόνος του σ' αυτή τή διαστρέβλωση του Μάρξ;

Ό Ένγκελς έδωσε μιά θαυμάσια άπάντηση στον Ντύρινγκ, και μιά πού παραθέτει και τήν κριτική του Ντύρινγκ, θά περιοριστούμε σ' αυτή τήν άπάντηση του Ένγκελς⁵². Ό αναγνώστης θά δει, ότι ή άπάντηση του Ένγκελς ισχύει στό άκέραιο και για τον κ. Μιχαηλόβσκι.

«„Αυτή ή ιστορική σκιαγραφία (ή γένεση τής λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Άγγλία), — λέει ό Ντύρινγκ, — είναι τό σχετικά καλύτερο μέρος του βιβλίου του Μάρξ, και θά ήταν άκόμα καλύτερο, άν εκτός από τά επιστημονικά δέν στηριζόταν άκόμα και στά διαλεχτικά δεκανίκια. Ή χεικελιανή άρνηση τής άρνησης παίζει εδώ — έπειδή λείπουν καλύτερα και πιό σαφή επιχειρήματα — τό ρόλο μαμής, πού μέσ τις ύπηρεσίες της ξεγεννιέται τό μέλλον από τά σπλάχνα του παρελθόντος. Ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας, πού συντελέστηκε μέ τον παραπάνω τρόπο αρχίζοντας από τον 16ο αιώνα, άποτελεί τήν πρώτη άρνηση. Τήν άρνηση αυτή θά τήν ακολουθήσει μιά δεύτερη, πού χαρακτηρίζεται σαν άρνηση τής άρνησης και ταυτόχρονα σαν άποκατάσταση τής «άτομικής ιδιοκτησίας» σέ μιά άνώτερη όμως μορφή, πού στηρίζεται στην κοινοκτημοσύνη του έδάφους και των μέσων έργασίας. Ή αν αυτή τήν καινούργια «άτομική ιδιοκτησία» ό κ. Μάρξ τήν ονομάζει ταυτόχρονα και «κοινωνική ιδιοκτησία», σ' αυτό άκριβώς τό γεγονός εκδηλώνεται ή χεικελιανή άνώτερη ένότητα, μέσα στην όποία αίρεται ή αντίφαση (aufgehoben — είναι ό ειδικός χεικελιανός όρος), δηλαδή σύμφωνα μέ τό λογοπαίγνιο του Χέγκελ ξεπερνιέται όσο και διατηρείται.

... Έτσι ή άπαλλοτριώση των άπαλλοτριωτών είναι σαν ένα είδος αυτόματο προϊόν τής ιστορικής πραγματικότητας στις ύλικές, έξωτερικές της συνθήκες. . . Θά ήταν δύσκολο νά πεί-

*— «Κριτική Ιστορία τής έθνικής οικονομίας και του σοσιαλισμού» (3η έκδ., 1879. Σελ. 486—487). Ή Σύντ.

σεις ένα λογικό άνθρωπο για την αναγκαιότητα της κοινοκτημοσύνης του έδάφους και του κεφαλαίου, με βάση την πίστη σε ταχυδακτυλουργίες όπως ή άρνηση της άρνησης του Χέγκελ. Ο νεφελώδικος και διφορούμενος χαρακτήρας των αντιλήψεων του Μάρξ δέ θα παραξενέψει, άλλωστε, κανέναν που ξέρει τι μπορεί να προκύψει από ένα επιστημονικό υλικό σαν τη χεικελιανή διαλεκτική, ή, καλύτερα, τι άσυναρτησίες προκύπτουν κατανάγκη απ' αυτό. Για κείνους που δεν ξέρουν αυτά τα τεχνάσματα πρέπει να πω ρητά ότι στον Χέγκελ ή πρώτη άρνηση παίζει το ρόλο του προπατορικού άμαρτήματος, που τό δανειζεται από την κατήχηση, και ή δεύτερη τό ρόλο μιάς άνωτερης ενότητας, που οδηγεί στη λύτρωση. Σε τέτιες ταχυδακτυλουργικές άναλογίες, δανεισμένες από την περιοχή της θρησκείας, δέ θα μπορούσε, βέβαια, να στηριχτεί ή λογική των γεγονότων. . . Ο κ. Μάρξ έφησυχάζει στη νεφελώδικη ιδέα του της ιδιοκτησίας, που είναι ταυτόχρονα άτομική και κοινωνική, και αφήνει τους όπαδούς του να λύσουν μόνοι τους αυτό τό βαθύ διαλεκτικό αίνιγμα". Αυτά λέει ο κ. Ντύρινγκ.

Συνεπώς — συμπεραίνει ο Ένγκελς — ο Μάρξ δέν είναι σε θέση ν' άποδείξει άλλιώς την αναγκαιότητα της κοινωνικής επανάστασης, την αναγκαιότητα της έγκαθίδρυσης ενός κοινωνικού καθεστώτος που νά στηρίζεται στην κοινοκτημοσύνη της γής και των μέσων παραγωγής που δημιουργούνται με την έργασία, παρά μόνο καταφεύγοντας στη χεικελιανή άρνηση της άρνησης. Και στηρίζοντας τη σοσιαλιστική του θεωρία σε τέτιες ταχυδακτυλουργικές άναλογίες, δανεισμένες από τη θρησκεία, καταλήγει στό συμπέρασμα, ότι στη μελλοντική κοινωνία θά κυριαρχεί μιά ιδιοκτησία που θά είναι ταυτόχρονα και άτομική και κοινωνική, σαν χεικελιανή άνωτερη ενότητα της αντίφασης που έχει άρθει*.

*Οτι ή διατύπωση αυτή των αντιλήψεων του Ντύρινγκ μπορεί νά εφαρμοστεί στό άκέραιο και στον κ. Μιχαηλόβσκι, άποδείχεται και από τό παρακάτω μέρος του άρθρου του: «Ο Κ. Μάρξ δικαζόμενος από τον κ. Γιου. Ζουκόβσκι». Ο κ. Μιχαηλόβσκι, άπαντώντας στον κ. Ζουκόβσκι, που ισχυρίστηκε ότι ο Μάρξ είναι υπέρμαχος της άτομικής ιδιοκτησίας, άναφέρεται στό σχήμα αυτό του Μάρξ και τό έξηγεί με τον παρακάτω τρόπο: «Ο Μάρξ έμπασε στό σχήμα του τά δυό πασίγνωστα ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα της χεικελιανής διαλεκτικής. Πρώτο, τό σχήμα είναι φτιαγμένο σύμφωνα με τό νόμο της χεικελιανής τριάδας. Δεύτερο, ή σύνθεση βασίζεται στην ταυτότητα των αντιθέσεων: της άτομικής και της κοινής ιδιοκτησίας. Συνεπώς, ή λέξη „άτομική" έχει στην περίπτωση αυτή την ιδιαίτερη, την καθαρά συμβατική έννοια του ενός μέλους του διαλεκτικού προ-

“Ας αφήσουμε για την ώρα κατά μέρος την άρνηση της άρνησης κι ας εξετάσουμε την „ιδιοκτησία πού είναι ταυτόχρονα και άτομική και κοινωνική“. Ο κ. Ντύρινγκ τό ονομάζει αυτό „νεφέλη“ και, όσο κι αν αυτό είναι εκπληκτικό, έδω έχει πραγματικά δίκιο. Δυστυχώς, στή „νεφέλη“ αυτή, δέ βρίσκεται ο Μάρξ, μά πάλι ο ίδιος ο κ. Ντύρινγκ. . . Διορθώνοντας τόν Μάρξ άλά Χέγκελ, του άποδίδει κάποια άνώτερη ένότητα ιδιοκτησίας, γιά τήν όποία ο Μάρξ δέν έχει πει ούτε λέξη.

“Ο Μάρξ λέει: „Αυτό είναι ή άρνηση της άρνησης. Αυτό παλινορθώνει τήν άτομική ιδιοκτησία, πάνω στή βάση όμως των κατακτήσεων της κεφαλαιοκρατικής εποχής, της συνεργασίας ελεύθερων δουλευτών και της κοινής τους ιδιοκτησίας πάνω στή γή και στά μέσα παραγωγής, πού παράγονται μέ τήν ίδια τήν εργασία τους. Η μετατροπή της κομματιασμένης άτομικής ιδιοκτησίας, πού βασίζεται στήν προσωπική εργασία των χωριστών ατόμων, σε κεφαλαιοκρατική είναι, φυσικά, ένα προτσές άσύγκριτα πιο μακρόχρονο, όδυνηρό και δύσκολο, άπ’ ό,τι ή μετατροπή σε κοινωνική ιδιοκτησία της κεφαλαιοκρατικής άτομικής ιδιοκτησίας, πού στηρίζεται κιόλας σε κοινωνικοποιημένη παραγωγή“. Αυτό είναι όλο. Έτσι ή κατάσταση πραγμάτων, πού δημιουργείται μέ τήν άπαλλοτριώση των άπαλλοτριωτών, χαρακτηρίζεται σαν άποκατάσταση της άτομικής ιδιοκτησίας πάνω στή βάση όμως της κοινωνικής ιδιοκτησίας της γής και των μέσων παραγωγής, πού τά παράγουν οί ίδιοι οί δουλευτές. Γιά τόν καθένα πού καταλαβαίνει τά γερμανικά (καθώς και τά ρωσικά, κ. Μιχαηλόβσκι, γιατί ή μετάφραση είναι άπόλυτα άκριβής), αυτό σημαίνει πως ή κοινωνική ιδιοκτησία επεκτείνεται στή γή και στ’ άλλα μέσα παραγωγής, και ή άτομική ιδιοκτησία στά υπόλοιπα προϊόντα, δηλαδή στά είδη κατανάλωσης. Και γιά νά γίνει αυτό κατανοητό άκόμα και άπο ένα παιδί έξι χρονών, ο Μάρξ προϋποθέτει στή σελ. 56 (στή ρωσ. έκδ. σελ. 30)⁵³ μιάν „ένωση ελεύθερων ανθρώπων πού εργάζονται μέ κοινά μέσα παραγωγής και πού ξοδεύουν σχεδιασμένα τις άτομικές τους εργατικές δυνάμεις σαν μιά και μόνη κοινωνική εργατική δύνα-

τες, και πάνω της δέν μπορεί νά στηριχθεί άπολύτως τίποτε». Αύτά τά είπε ένας άνθρωπος μέ τις πιο άγαθές προθέσεις, υπερασπίζοντας μπροστά στό ρωσικό κοινό τόν «αιματώδη» Μάρξ άπο τόν άστό κ. Ζουκόβσκι. Και νά πού μ’ αυτές τις άγαθές προθέσεις έξηγει τόν Μάρξ κατά τρόπο πού βγαίνει, ό,τι ο Μάρξ στηρίζει σε «ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα» τήν αντίληψη του γιά τό προτσές! Ο κ. Μιχαηλόβσκι μπορεί άπ’ όλα αυτά νά βγάλει ένα ήθικό συμπέρασμα, πού δέν θά του είναι άνώφελο, ό,τι δηλ. σε κανένα ζήτημα δέν είναι άρκετές μόνο οί άγαθές προθέσεις.

μη“, δηλαδή προϋποθέτει μίαν ένωση σοσιαλιστικά οργανωμένη, και λέει: „Τό συνολικό προϊόν τής ένωσης είναι κοινωνικό προϊόν. Ένα μέρος από τό προϊόν αυτό χρησιμεύει ξανά σάν μέσο παραγωγής. Τό μέρος αυτό παραμένει κοινωνικό. Ένα άλλο όμως μέρος καταναλώνεται από τά μέλη τής ένωσης μέ τή μορφή μέσων συντήρησης. Γιαντό πρέπει νά κατανέμεται μεταξύ τους“. Και αυτό είναι αρκετά καθαρό άκόμα και για τόν κ. Ντύρινγκ.

‘Η ιδιοκτησία πού είναι ταυτόχρονα και άτομική και κοινωνική, αυτή ή συγκεκριμένη διαφορούμενη μορφή, αυτή ή άσυναρτησία πού βγαίνει άναγκαστικά από τή χεικελιανή διαλεχτική, αυτή ή σύγχυση, αυτό τό βαθύ διαλεχτικό αίνιγμα, πού ό Μάρξ άφήνει νά τό λύσουν οι όπαδοί του — είναι και πάλι ένα αθάιρητο δημιούργημα και μία έπινόηση του κ. Ντύρινγκ. . .

Και τώρα — συνεχίζει ό Ένγκελς — τί ρόλο παίξει στόν Μάρξ ή άρνηση τής άρνησης; Στή σελ. 791 κ.έ. (στή ρωσ. έκδ. σελ. 648 κ.έ.)⁵⁴ ό Μάρξ συνοψίζει τά τελικά συμπεράσματα τής οικονομικής και ιστορικής έρευνας για τή λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου πού έκανε στίς προηγούμενες 50 σελίδες (στή ρωσ. έκδ. στίς προηγούμενες 35 σελίδες). Πρίν από τήν κεφαλαιοκρατική έποχή υπήρχε, τουλάχιστο στήν Άγγλία, ή μικρή παραγωγή πού είχε για βάση της τήν άτομική ιδιοκτησία του δουλευτή πάνω στά μέσα του τής παραγωγής. ‘Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου συνίσταται έδω στήν άπαλλοτρίωση αυτών των άμεσων παραγωγών, δηλαδή στήν εξάλειψη τής άτομικής ιδιοκτησίας τής βασισμένης στήν προσωπική εργασία. ‘Η εξάλειψη αυτή έγινε δυνατή, γιατί ή προαναφερόμενη μικρή παραγωγή συμβιβάζεται μόνο μέ τά στενά, πρωτόγονα πλαίσια τής παραγωγής και τής κοινωνίας, και γιαυτό σέ μία όρισμένη βαθμίδα εξέλιξης ή μικρή παραγωγή δημιουργεί τά υλικά μέσα για τόν άφανισμό της. ‘Ο άφανισμός αυτός, ή μετατροπή των άτομικών και σκόρπιων μέσων παραγωγής σέ κοινωνικά συγκεντρωμένα — άποτελεί τήν προΐστορία του κεφαλαίου. Μόλις οι δουλευτές μετατραπούν σέ προλετάριους και τά μέσα εργασίας τους σέ κεφάλαιο, μόλις ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής σταθεί στά πόδια του, ή παραπέρα κοινωνικοποίηση τής εργασίας και ή παραπέρα μετατροπή τής γής και των άλλων μέσων παραγωγής (σέ κεφάλαιο), συνεπώς και ή παραπέρα άπαλλοτρίωση των άτομικών ιδιοκτητητών παίρνει νέα μορφή. „Εκείνος πού πρέπει ν’ άπαλλοτριωθεί τώρα δέν είναι πιά ό δουλευτής πού διευθύνει μόνος τό

νοικοκυριό του, αλλά ο κεφαλαιοκράτης πού εκμεταλλεύεται πολλούς εργάτες. Αυτή ή άπαλλοτριώση συντελείται μέ τό παιχνίδι τών έσωτερικών νόμων τής ίδιας τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, μέ τή συγκεντροποίηση τών κεφαλαίων. 'Ο κάθε κεφαλαιοκράτης ξεκάνει πολλούς άλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι μέ χέρι μ' αυτή τή συγκεντροποίηση ή μέ τήν άπαλλοτριώση πολλών κεφαλαιοκρατών άπό λίγους άναπτύσσεται, σέ διαρκώς αύξανόμενη κλίμακα, ή συνεργατική μορφή τοῦ προτσές έργασίας, ή συνειδητά τεχνολογική έφαρμογή τής έπιστήμης, ή άπό κοινού σχεδιασμένη εκμετάλλευση τής γής, ή μετατροπή τών μέσων έργασίας σέ μέσα έργασίας πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο άπό κοινού, ή πραγματοποίηση οικονομικών σέ όλα τά μέσα παραγωγής μέ τή χρησιμοποίησή τους σάν μέσων παραγωγής συνδουασμένης κοινωνικής έργασίας. Παράλληλα μέ τή συνεχή έλάττωση τοῦ άριθμοῦ τών μεγιστάνων τοῦ κεφαλαίου, πού σφετερίζονται καί μονοπωλοῦν όλα τά όφέλη αὐτοῦ τοῦ προτσές μετατροπής, μεγαλώνει ό όγκος τής άθλιότητας, τής καταπίεσης, τής ύποδούλωσης, τοῦ εκφυλισμοῦ, τής εκμετάλλευσης, αλλά μαζί μεγαλώνει καί ή άγανάκτηση τής εργατικής τάξης, πού διαρκώς πληθαίνει, διδάσκεται, συνενώνεται καί όργανώνεται άπό τόν ίδιο τό μηχανισμό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγής. Τό κεφάλαιο μετατρέπεται σέ δεσμά τοῦ τρόπου παραγωγής, πού άνθισε μαζί του καί κάτω άπ' αὐτό. 'Η συγκεντροποίηση τών μέσων παραγωγής καί ή κοινωνικοποίηση τής έργασίας φτάνουν σέ σημείο πού δέν μποροῦν νά συμβιβαστοῦν μέ τό κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Τό περίβλημα αὐτό σπάει. Σημαίνει τό τέλος τής κεφαλαιοκρατικής άτομικής ιδιοκτησίας. Οί άπαλλοτριωτές άπαλλοτριώνονται“.

Καί τώρα ρωτάω τόν άναγνώστη: πού είναι τά διαλεχτικά στριφογυρίσματα καί άραβουργήματα, πού είναι ή σύγχυση έννοιων πού σβήνει όλες τίς διαφορές, πού είναι τά διαλεχτικά θαύματα γιά τούς πιστούς, πού είναι τά διαλεχτικά μυστήρια καί τά ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα μέ κλίμακα χεικελιανής διδασκαλίας τοῦ λόγου, πού χωρίς αὐτά, κατά τόν Ντύρινγκ, ό Μάρξ δέν ήταν σέ θέση νά φέρει σέ πέρας τήν εκθεσή του; 'Ο Μάρξ άπλούστατα δείχνει ιστορικά καί διαπιστώνει έδω σέ συντομία, ότι, όπως ακριβώς κάποτε ή μικρή παραγωγή μέ τήν ίδια τήν εξέλιξη της γέννησε άναγκαστικά τούς όρους τοῦ άφανισμοῦ της, έτσι ακριβώς καί τώρα ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή έχει δημιουργήσει ή ίδια τούς υλικούς όρους τοῦ αναγ-

καστικού χαμού της. Αυτό είναι ένα ιστορικό προτσές, κι αν τό προτσές αυτό είναι ταυτόχρονα καί διαλεχτικό, γιαντό δέ φταίει ο Μάρξ, όσο μοιραίο κι αν τοῦ φαίνεται τοῦ κ. Ντύρινγκ.

Μονάχα, τώρα, ἀφοῦ τελείωσε τήν ιστορικο-οικονομική ἀπόδειξή του, ὁ Μάρξ συνεχίζει: „Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ἰδιοποίησης, συνεπῶς καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοχτησία, εἶναι ἡ πρώτη ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία. Ἡ ἄρνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς παράγεται ἀπό τήν ἴδια, μέ ἀναγκαιότητα φυσικοῦ προτσές. Εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης“ κτλ. (ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω).

Χαρακτηρίζοντας αὐτό τό προτσές σάν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, ὁ Μάρξ δέ σκέφτεται κόν ν' ἀποδείξει μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ιστορική ἀναγκαιότητά του. Ἀπεναντίας: ἀφοῦ ἀπέδειξε ἱστορικά ὅτι τό προτσές αὐτό ἔχει κίόλας ἐνμέρει πραγματικά συντελεστεί καί ἐνμέρει πρέπει ἀκόμα νά συντελεστεί, τότε μόνο τό χαρακτηρίζει σάν προτσές πού συντελεῖται σύμφωνα μ' ἕνα ὀρισμένο διαλεχτικό νόμο. Αὐτό εἶναι ὄλο. Ἔτσι λοιπόν, ὁ κ. Ντύρινγκ παραποιεῖ ἀπλούστατα ξανά τόν Μάρξ, ὅταν λέει ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης στήν προκειμένη περίπτωση προσφέρει τάχα ὑπηρεσίες μαμῆς, πού μ' αὐτές ξεγεννιέται τό μέλλον μέσα ἀπό τά σπλάχνα τοῦ παρελθόντος, ἡ ὅτι τάχα ὁ Μάρξ, μέ βάση τήν πίστη στό νόμο τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης, ἔχει τήν ἀξίωση νά πείσει ὁποιοῦδήποτε γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινοχτημοσύνης τῆς γῆς καί τοῦ κεφαλαίου» (σελ. 125).

Ὁ ἀναγνώστης βλέπει ὅτι ὄλη ἡ ὑπέροχη ἀπάντηση τοῦ Ἐνγκελς στόν Ντύρινγκ μπορεῖ νά εφαρμοστεί στό ἀκέραιο καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἰσχυρίζεται ἀκριβῶς τά ἴδια, ὅτι δηλ. τό μέλλον στόν Μάρξ κρατιέται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄκρη τῆς χεγκελιανῆς ἀλυσίδας καί ὅτι ἡ πεποιθήση γιά τό ἀναπόφευχτό του μπορεῖ νά στηρίζεται μόνο στήν πίστη*.

* Νομίζω ὅτι μέ τήν εὐκαιρία αὐτή δέν εἶναι περιττό νά σημειώσω πῶς ὄλη αὐτή τήν ἐξήγηση ὁ Ἐνγκελς τή δίνει στό ἴδιο τό κεφάλαιο, ὅπου μιλάει γιά τό σπόρο, γιά τή διδασκαλία τοῦ Ρουσσώ καί γιά ἄλλα παραδείγματα τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές. Θά νόμιζε κανεῖς ὅτι καί μόνη ἡ ἀντιπαράθεση αὐτῶν τῶν παραδειγμάτων μέ τίς τόσο σαφεῖς καί κατηγορηματικές δηλώσεις τοῦ Ἐνγκελς (καί τοῦ Μάρξ, ὁ Ἐνγκελς τοῦ εἶχε διαβάσει προηγούμενα τό χειρόγραφο αὐτοῦ τοῦ ἔργου), πῶς δέν πρέπει οὔτε κόν λόγος νά γίνεται ὅτι μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ ὅ,τιδήποτε, μέ τίς τριάδες, ἡ ὅτι μπορεῖ νά μπουδ λαθραῖα στήν περιγραφή τοῦ πραγματικοῦ προτσές τά «συμβατικά μέλη» αὐτῶν τῶν τριάδων, ὅτι καί μόνη αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση θά ἦταν πέρα γιά πέρα ἀρκετή γιά νά καταλάβει κανεῖς πόσο ἀνόητο εἶναι νά κατηγορεῖται ὁ μαρξισμός ὅτι μπάζει τή χεγκελιανή διαλεχτική.

Ἡ ὅλη ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Ντύρινγκ καὶ στὸν κ. Μιχαηλόβσκι συνοψίζεται στὰ παρακάτω δυὸ μικρὰ σημεῖα: Πρῶτο, ὁ Ντύρινγκ, παρ' ὅλο πού δὲν μπορεῖ νὰ μιλήσει γιὰ τὸν Μάρξ χωρὶς νὰ βγάλει ἀφρούς ἀπὸ τὸ στόμα του, θεώρησε ὡστόσο ἀπαραίτητο ν' ἀναφέρει στὴν ἐπόμενη παράγραφο τῆς «Ἱστορίας» του, ὅτι ὁ Μάρξ στὸν ἐπίλογο⁵⁵ ἀπορίπτει κατηγορηματικὰ τὴν κατηγορία γιὰ χεγκελιανισμό. Ἀντίθετα ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποσιώπησε αὐτὴ τὴν τελείως συγκεκριμένη καὶ σαφῆ γνώμη τοῦ Μάρξ (πού ἀναφέρουμε παραπάνω) γιὰ τὸ τί ἐννοεῖ λέγοντας διαλεκτικὴ μέθοδο.

Δεύτερο. Ἡ δεύτερη πρωτοτυπία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι συνίσταται στὸ ὅτι συγκέντρωσε ὅλη τὴν προσοχὴ του στὴ χρησιμοποίησιν τοῦ χρόνου τῶν ρημάτων. Γιατί ὁ Μάρξ, μιλώντας γιὰ τὸ μέλλον, χρησιμοποιοῦ τὸν ἐνεστώτα; — ρωτᾷ ὁ φιλόσοφος μας μὲ θριαμβευτικὸ ὕφος. Γιαυτὸ μπορεῖτε νὰ συμβουλευτεῖτε ὅποιαδήποτε γραμματικὴ, ἀξιότιμη κριτικὴ: θὰ σᾶς ποῦνε ὅτι ὁ ἐνεστώτας χρησιμοποιοῦται στὴ θέσιν τοῦ μέλλοντα, δταν αὐτὸ τὸ μέλλον παρουσιάζεται ἀναπόφευχτο καὶ ἀναμφισβήτητο. Πῶς ὅμως γίνεται αὐτό, γιατί εἶναι ἀναμφισβήτητο τὸ μέλλον; — ρωτᾷ ἀνήσυχος ὁ κ. Μιχαηλόβσκι καὶ προσποιεῖται ὅτι αἰσθάνεται μιὰ τέτια συγκίνηση πού μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει ἀκόμα καὶ μιὰ παραποίηση. — Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Μάρξ ἔχει δώσει ὀλίγετε συγκεκριμένη ἀπάντηση. Μπορεῖ νὰ θεωρεῖς τὴν ἀπάντηση αὐτὴ ἀνεπαρκῆ ἢ ὄχι σωστὴ, τότε ὅμως πρέπει νὰ ἀποδείξεις κατὰ τί ἀκριβῶς καὶ γιατί ἀκριβῶς δὲν εἶναι σωστὴ καὶ ὄχι ν' ἀραδιάξεις ἀνοησίες γιὰ χεγκελιανισμό.

Ἦταν ἓνας καιρὸς πού ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὄχι μόνο ἤξερε ὁ ἴδιος ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπάντηση, μὰ καὶ τὴν δίδασκε στοὺς ἄλλους. Ὁ κ. Ζουκόβσκι, — ἔγραφε στὰ 1877 ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, — μπορούσε μὲ τὸ δίκιο του νὰ θεωρεῖ προβληματικὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μάρξ γιὰ τὸ μέλλον, ἀλλὰ «δὲν εἶχε τὸ ἠθικὸ δικαίωμα» νὰ παρακάμψει τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας, «πού ὁ Μάρξ τοῦ ἀποδίδει τεράστια σημασία». Μὰ βέβαια! Στὰ 1877 ὁ Ζουκόβσκι δὲν εἶχε τὸ ἠθικὸ δικαίωμα νὰ παρακάμψει τὸ ζήτημα, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅμως ἔχει στὰ 1894 αὐτὸ τὸ ἠθικὸ δικαίωμα! Ἴσως — quod licet Jovi, non licet bovi*!

Δὲν μπορῶ νὰ μὴ θυμίσω ἐδῶ ἓνα περίεργο γεγονός σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο πού κατανοήθηκε κάποτε ἡ κοινωνικοποίηση αὐτὴ ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ὁτέσσεσβενιγε Ζαπίσκι»⁵⁶. Στὸ τεῦχος 7

* — ὅ,τι ἐπιτρέπεται στὸν Δία, δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ταῦρο. Ἡ Σὺντ.

τοῦ 1883 τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ δημοσιεύτηκε ἕνα «Γράμμα πρὸς τὴ σύνταξη» κάποιου κ. Ποστορόννι, πού ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θεωροῦσε προβληματικό τὸ «οἰκοδόμημα» τοῦ Μάρξ γιὰ τὸ μέλλον. «Οὐσιαστικά — ἰσχυρίζοταν ὁ κύριος αὐτός — ἡ κοινωνικὴ μορφή τῆς ἐργασίας, σέ συνθήκες κυριαρχίας τοῦ καπιταλισμοῦ, συνοψίζεται στὸ ὅτι μερικές ἑκατοντάδες ἢ χιλιάδες ἐργάτες σκαλίζουν, κοπανᾶνε, γυρίζουν, στιβάζουν, κατεβάζουν, σέρνουν καὶ κάνουν ἀκόμα ἕνα σωρὸ ἄλλες δουλιές σ' ἕνα καὶ τὸ ἴδιο χτίριο. Ὁ γενικός ὁμως χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος ἐκφράζεται θαυμάσια μέ τὴν παροιμία: „ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτό του κι ὁ θεός γιὰ ὅλους“. Τί δουλιὰ ἔχει ἐδῶ ἡ κοινωνικὴ μορφή τῆς ἐργασίας;»

Ἐδῶ βλέπουμε ἀμέσως ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατάλαβε περὶ τίνας πρόκειται! «Ἡ κοινωνικὴ μορφή τῆς ἐργασίας» «συνοψίζεται» στὴ «δουλιὰ σ' ἕνα καὶ τὸ ἴδιο χτίριο»!! Καὶ ὕστερα ἀπὸ τέτοιες ἐξωφρενικὲς σκέψεις, πού δημοσιεύτηκαν σ' ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ρωσικὰ περιοδικὰ, θέλουν νά μᾶς διαβεβαιώσουν ὅτι τὸ θεωρητικό μέρος τοῦ «Κεφαλαίου» ἔχει ἀναγνωριστεῖ γενικά ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Ναι, βέβαια, «ἡ γενικά ἀναγνωρισμένη ἐπιστήμη», μὴ ὄντας σέ θέση νά φέρει ἔστω καὶ τὴν παραμικρότερη σοβαρὴ ἀντίρρηση στὸ «Κεφάλαιο», ἄρχισε νά ὑποκλίνεται μπροστά του, συνεχίζοντας ταυτόχρονα νά δείχνει τὴν πιὸ στοιχειώδη ἀμάθεια καὶ νά ἐπαναλαβαίνει τίς παλιές κοινοτοπίες τῆς σχολικῆς οἰκονομίας. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά σταματήσουμε λίγο σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, γιὰ νά δείξουμε στὸν κ. Μιχαηλόβσκι ποιά εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος, πού, ὅπως τὸ συνηθίζει πάντα, τὴν ἀγνόησε τελείως.

Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή δέ συνίσταται καθόλου στὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δουλεύουν σ' ἕνα καὶ τὸ ἴδιο χτίριο (αὐτὸ εἶναι μόνο ἕνα μικρὸ μέρος τοῦ προτύπου), μὰ στὸ ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων συνοδεύεται ἀπὸ τὴν εἰδίκευση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὴν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κεφαλαιοκρατῶν σέ κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας καὶ ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰδικῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας — στὸ ὅτι πολλές τεμαχισμένες λειτουργίες τῆς παραγωγῆς συγχωνεύονται σέ μιά ἐνιαία κοινωνικὴ λειτουργία τῆς παραγωγῆς. Στὴν ἐποχὴ λχ. τῆς χειροτεχνικῆς ὕφαντουργίας οἱ μικροπαραγωγοὶ ἐκλώθαν μονάχοι τους τὸ νῆμα καὶ ἔφτιαχναν ἀπὸ τὸ νῆμα ὑφάσματα, καὶ τότε εἴχαμε λίγους κλάδους βιομηχανίας (τὸ κλώσιμο καὶ ἡ ὕφανση ἦταν συγχωνευμένα). Ἀπὸ τότε ὁμως πού ἡ παραγωγή κοινωνικοποιεῖται ἀπὸ τὸν

καπιταλισμό, ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδικῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας αὐξάνει: γίνεται χωριστά τὸ βαμπακερὸ νῆμα καὶ χωριστά ἡ ὕφανση· αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ εἰδίκευση καὶ ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς γεννοῦν καινούργιους κλάδους — παραγωγή μηχανῶν, ἐξόρυξη πετροκάρβουνοῦ κλπ. Στόν κάθε βιομηχανικό κλάδο, πού τώρα ἔχει πιά πολὺ εἰδικευτεῖ, ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαιοκρατῶν συνεχῶς λιγοστεύει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στοὺς παραγωγούς ὅλο καὶ δυναμώνουν, ὅτι οἱ παραγωγοὶ ἐνώνονται σ' ἓνα ἐνιαῖο σύνολο. Οἱ σκόρπιοι μικροπαραγωγοὶ ἐκτελοῦσαν ὁ καθένας τοὺς ταυτόχρονα κάμποσες ἐργασίες καὶ γι' αὐτὸ ἦταν σχετικὰ ἀνεξάρτητοι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο: ἂν λχ. ὁ χειροτέχνης μόνος τοῦ ἔσπερνε τὸ λινάρι, μόνος τοῦ τὸ ἔκλωθε καὶ τὸ ὕφαινε — ἦταν σχεδὸν ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἀκριβῶς σ' ἓνα τέτιο καθεστῶς μέ μικροὺς, σκόρπιους ἐμπορευματοπαραγωγούς (καὶ μονάχα σ' αὐτὸ) δικαιολογοῦνταν ἡ παροιμία: «ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του κι ὁ θεὸς γιὰ ὄλους», δηλ. ἀναρχία τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς. Τελείως διαφορετικὰ παρουσιάζονται τὰ πράγματα, ὅταν χάρη στόν καπιταλισμὸ πραγματοποιεῖται ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας. Ὁ ἐργοστασιάρχης πού παράγει ὑφάσματα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐργοστασιάρχη τοῦ βαμπακοκλωστηρίου. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη ἰδιοχτήτη τῆς φυτείας, πού ἔχει σπείρει τὸ βαμπάκι, ἀπὸ τὸν ἰδιοχτήτη τοῦ ἐργοστασίου κατασκευῆς μηχανῶν, τοῦ ἀνθρακορυχείου κλπ. κλπ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πὼς κανένας κεφαλαιοκράτης δέν μπορεῖ νὰ τὰ βγάλει πέρα χωρὶς τοὺς ἄλλους. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ παροιμία «ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του» δέν μπορεῖ πιά καθόλου νὰ ἐφαρμοστεῖ σ' ἓνα τέτιο καθεστῶς: ἐδῶ πιά ὁ καθένας δουλεύει γιὰ ὄλους καὶ ὄλοι γιὰ τὸν καθένα (καὶ δέ μένει θέση γιὰ τὸ θεό, οὔτε σάν ἐπουράνια φαντασία, οὔτε σάν ἐπίγειο «χρυσὸ μόνχο»). Ὁ χαρακτήρας τοῦ καθεστῶτος ἀλλάζει τελείως. Ἄν τὸν καιρὸ πού ὑπῆρχαν οἱ μικρὲς σκόρπιες ἐπιχειρήσεις ἡ δουλιὰ σταματοῦσε σέ μιά ἀπ' αὐτές, τὸ γεγονός αὐτὸ ἀντανακλοῦσε μόνο σ' ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ μελῶν τῆς κοινωνίας, δέ δημιουργοῦσε γενικὴ σύγχυση καὶ γι' αὐτὸ δέν τραβοῦσε τὴ γενικὴ προσοχή, δέν προκαλοῦσε τὴν κοινωνικὴ ἐπέμβαση σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἄν ὅμως ἓνα τέτιο σταμάτημα γίνεи σέ μιά μεγάλη ἐπιχείρηση, πού ἀνήκει σ' ἓνα πολὺ εἰδικευμένο κλάδο τῆς βιομηχανίας, πού δουλεύει συνεπῶς γιὰ ὄλη σχεδὸν τὴν κοινωνία καὶ ἐξαρτᾶται μέ τὴ σειρά της ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία (γιὰ ἀπλοποίηση παίρνω τὴν περίπτωση πού ἡ κοινωνικοποίηση ἔχει φτάσει στό ἀποκορύφωμά της), τότε πιά

θά σταματήσουν κατανάγκην οί δουλιές σ' όλες τίς υπόλοιπες ἐπιχειρήσεις τῆς κοινωνίας, γιατί οί τελευταῖες ἐπιχειρήσεις μποροῦν νά παίρνουν τά ἀπαραίτητα προϊόντα μόνο ἀπό τήν πρώτη ἐπιχείρηση, μποροῦν νά πουλᾶνε ὅλα τά ἐμπορεύματά τους μόνο ὅταν ἡ ἐπιχείρηση αὐτή διαθέτει ἐμπορεύματα. Ἔτσι ὅλη ἡ παραγωγή στό σύνολό της συγχωνεύεται σ' ἕνα ἐνιαῖο κοινωνικό παραγωγικό προτσές, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ κάθε ἐπιχείρηση διευθύνεται ἀπό ἕνα χωριστό κεφαλαιοκράτη, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν αὐθαιρεσία του καί τοῦ παραδίνει τά κοινωνικά προϊόντα σάν ἀτομική του ἰδιοκτησία. Μήπως δέν εἶναι καθαρό, ὅτι ἡ μορφή τῆς παραγωγῆς βρίσκεται σέ ἀνειρήνευτη ἀντίθεση μέ τή μορφή τῆς ἰδιοποίησης; Μήπως δέν εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ μορφή τῆς ἰδιοποίησης δέν μπορεῖ νά μήν προσαρμοστεῖ στήν πρώτη, δέν μπορεῖ νά μή γίνει ἐπίσης κοινωνική, δηλ. σοσιαλιστική; Ὁ πνευματώδης ὁμως φιλισταῖος τοῦ «Ὁτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» ἀνάγει ὅλο τό ζήτημα στή δουλιά μέσα σ' ἕνα καί τό ἴδιο χτίριο. Τώρα μάλιστα, πάτησε πραγματικά τήν πῆτα! (Περιέγραψα μόνο ἕνα ὑλικό προτσές, μόνο μιά ἀλλαγὴ τῶν σχέσεων παραγωγῆς, χωρίς νά θίξω τήν κοινωνική πλευρά τοῦ προτσές, τή συνένωση, τή συσπείρωση καί τήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν, γιατί αὐτό εἶναι φαινόμενο παράγωγο, δευτεροβάθμιο.)

Ἄν εἶμαστε ἀναγκασμένοι νά ἐξηγοῦμε στούς ρώσους «δημοκράτες» πράγματα τόσο στοιχειώδη, εἶναι γιατί ἔχουν βουλιάξει ὡς τ' ἄφτιά μέσα στίς μικροαστικές ἰδέες, σέ σημεῖο πού δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά φανταστοῦν ἄλλη τάξη πραγμάτων ἐκτός ἀπό τή μικροαστική.

Ἄς γυρίσουμε, ὁμως, στόν κ. Μιχαηλόβσκι. Τί ἀντιρήσεις ἔφερε στά γεγονότα καί στά ἐπιχειρήματα, στά ὁποῖα ὁ Μάρξ στήριξε τό συμπέρασμά του, ὅτι εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ σοσιαλιστικοῦ συστήματος, δυνάμει αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν νόμων ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ; Μήπως ἔδειξε ὅτι — σέ συνθήκες ὀργάνωσης μιᾶς κοινωνικῆς οἰκονομίας μέ ἐμπορευματική παραγωγή — δέ σημειώνεται στήν πραγματικότητα αὐξηση τῆς εἰδίκευσης τοῦ κοινωνικοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, συγκέντρωση κεφαλαίων καί ἐπιχειρήσεων, κοινωνικοποίηση ὄλου τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας; Ὁχι, δέν ἔφερε οὔτε ἕνα ἐπιχείρημα γιά νά διαψεύσει αὐτά τά γεγονότα. Μήπως κλόνισε τή θέση ὅτι τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία τή χαρακτηρίζει ἀναρχία πού δέ συμβιβάζεται μέ τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας; Ὁχι, δέν εἶπε τίποτε γι' αὐτό τό πράγμα. Μήπως ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἔνωση τοῦ προτσές ἐργασίας ὄλων τῶν κεφαλαιοκρατῶν σ' ἕνα

ένιαίο κοινωνικό προτσές εργασίας μπορεί νά συμβιβαστεί μέ τήν άτομική ιδιοκτησία; ὅτι εἶναι δυνατή καί νοητή μιᾶ ἄλλη διέξοδος ἀπ' αὐτή τήν ἀντίφαση, ἐκτός ἀπό κείνη πού ὑπέδειξε ὁ Μάρξ; Ὁχι, δέν εἶπε οὔτε λέξη γι' αὐτό τό ζήτημα.

Ποῦ λοιπόν στηρίζεται ἡ κριτική του; Σέ λαθροχειρίες, σέ παραπονήσεις καί σ' ἓνα χεῖμαρο ἀπό φράσεις, πού δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά κουδουνίστρες.

Πραγματικά, πῶς ἀλλιῶς μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε τίς μέθοδες αὐτές, ὅταν ὁ κριτικός — ἀφοῦ ἀράδιασε προκαταβολικά ἓνα σωρό ἀνοησίες σχετικά μέ τίς τρεῖς διαδοχικές βαθμίδες τῆς ἱστορίας — βάζει μέ σοβαρό ὕφος στόν Μάρξ τό ἐξῆς ἐρώτημα: «καί ὕστερα τί θά γίνει;», δηλ. πῶς θά ἐξελιχθεῖ ἡ ἱστορία πέρα ἀπό τό τελικό στάδιο τοῦ προτσές πού περιέγραψε; Δέστε λοιπόν, ὁ Μάρξ ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή τῆς φιλολογικῆς καί τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης διατύπωσε πάρα πολύ συγκεκριμένα τίς ἀπαιτήσεις του ἀέναντι στήν κοινωνιολογική θεωρία: ἡ κοινωνιολογική θεωρία πρέπει νά ἀπεικονίζει μέ ἀκρίβεια τά πραγματικά προτσές καί τίποτε παραπάνω (συγκρ. λχ. τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» γιά τό κριτήριό τῆς θεωρίας τῶν κομμουνιστῶν⁵⁷). Στό «Κεφάλαιό» του τήρησε μέ μεγάλη αὐστηρότητα αὐτή του τήν ἀπαίτηση: ἀφοῦ ἔθεσε γιά καθήκον του ν' ἀναλύσει ἐπιστημονικά τόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό ἔβαλε τελεία καί παύλα, ὅταν ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, πού συντελεῖται πραγματικά μπροστά στά μάτια μας, ἔχει μιᾶ ὀρισμένη τάση, ὅτι δηλ. ἡ ὀργάνωση αὐτή δέν μπορεί παρά νά χαθεῖ ἀναπόφευχτα καί νά μετατραπεῖ σέ μιάν ἄλλη ἀνώτερη ὀργάνωση. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅμως, ἀγνοώντας ὅλη τήν οὐσία τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ, βάζει τό πολύ κουτό ἐρώτημά του: «καί ὕστερα τί θά γίνει;» Καί προσθέτει βαθυστόχαστα: «Πρέπει νά ὁμολογήσω μέ εἰλικρίνεια ὅτι δέν μοῦ εἶναι καθόλου καθαρῆ ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἑνγκελς». Ἐμεῖς ὅμως πρέπει νά ὁμολογήσουμε μέ εἰλικρίνεια, κ. Μιχαηλόβσκι, ὅτι καταλαβαίνουμε πολύ καλά τό πνεῦμα καί τίς μέθοδες μιᾶς παρόμοιας «κριτικῆς»!

Ἡ ἀκόμα ἓνας τέτιος συλλογισμός: «Στό μεσαιῶνα ἡ μαρξιστική άτομική ιδιοκτησία, πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία, δέν ἦταν οὔτε ὁ μοναδικός, οὔτε ὁ κυρίαρχος παράγοντας, ἀκόμα καί στήν περιοχὴ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Δίπλα τῆς ὑπῆρχαν καί πολλοὶ ἄλλοι, ἡ διαλεχτική ὅμως μέθοδος, ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπό τόν Μάρξ (καί ὄχι ὅπως παραποιεῖται ἀπό τόν κ. Μιχαηλόβσκι;) δέ μᾶς καλεῖ νά ξαναγυρίσουμε σ' αὐτούς. . .

Είναι ολοφάνερο, ότι όλα αυτά τα σχήματα δέ μας δίνουν μία εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας, ή και μόνο των αναλογιών της, αλλά απλώς ικανοποιούν την κλίση του ανθρώπινου πνεύματος νά νοεί τό κάθε αντικείμενο στην κατάσταση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος». 'Ακόμα και οι μέθοδοι των παραποιήσεων Σας, κ. Μιχαηλόβσκι, είναι μονότονες μέχρι αηδίας! 'Ο κ. Μιχαηλόβσκι, στην αρχή έμπασε λαθραία στό σχήμα του Μάρξ — πού έχει την αξίωση ότι διατυπώνει απλώς τό πραγματικό προτσές εξέλιξης του καπιταλισμού* και τίποτε παραπάνω — την πρόθεση ν' άποδείξει τά πάντα μέ τίς τριάδες, κατόπι διαπιστώνει ότι τό σχήμα του Μάρξ δέν ανταποκρίνεται σ' αυτό τό σχέδιο πού του φόρτωσε ό ίδιος (τό τρίτο στάδιο δέν άποκαθιστά παρά μόνο τή μιά πλευρά του πρώτου σταδίου, παραλείποντας όλες τίς άλλες), βγάξει μέ τόν πιό ξετσιπίωτο τρόπο τό συμπέρασμα πώς «είναι ολοφάνερο ότι τό σχήμα δέ μας δίνει την εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας»!

Μπορεί νά βοηθει πολεμική σοβαρή μ' έναν άνθρωπο πού δέν είναι σέ θέση (γιά νά χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του 'Ενγκελς γιά τόν Ντύρινγκ) νά παραθέσει άκριβείς περικοπές, άκόμα και ύπό τύπον εξαίρεσης; Μπορεί νά γίνει συζήτηση από τή στιγμή πού διαβεβαιώνει τό κοινό πώς «είναι ολοφάνερο» ότι τό σχήμα δέν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ένω ταυτόχρονα δέν κάνει καμιά προσπάθεια γιά νά άποδείξει γιατί δέν είναι σωστό;

'Ο κ. Μιχαηλόβσκι, αντί νά κάνει κριτική στό πραγματικό περιεχόμενο των αντιλήψεων του Μάρξ, κάνει επιδείξεις έξυπνάδας, μιλώντας γιά τίς κατηγορίες του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. 'Ο 'Ενγκελς, λχ., αντικρούοντας τίς «αίώνιες αλήθειες» του κ. Ντύρινγκ, λέει ότι «σήμερα μας κηρύχουν» μιά τριπλή ήθική: τή χριστιανο-φεουδαρχική, την άστική και την προλεταριακή, και έτσι τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον έχουν τό καθένα τή θεωρία τους γιά τήν ήθική⁵⁸. 'Απ' άφορμή αυτές τίς σκέψεις ό κ. Μιχαηλόβσκι κάνει τόν παρακάτω συλλογισμό: «νομίζω ότι στή βάση όλων των τρια-

* Τά άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των οικονομικών συστημάτων του μεσαίωνα παραλείφθηκαν άκριβώς γιατί ανήκουν στό φεουδαρχικό κοινωνικό σχηματισμό, ένω ό Μάρξ μελετάει μόνο τόν κεφαλαιοκρατικό. Στην καθαρή του μορφή τό προτσές εξέλιξης του καπιταλισμού άρχισε στην πραγματικότητα (λχ. στην 'Αγγλία) μέ τό καθεστώς των μικρών, σκόρπιων έμπορευματοπαραγωγών και μέ την άτομική τους ιδιοκτησία, πού ήταν καρπός της δουλιās τους.

δικῶν διαιρέσεων τῆς ἱστορίας σέ περιόδους βρίσκονται ἀκριβῶς οἱ κατηγορίες τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος». Τί βαθιά σκέψη! Μά ποιός δέν ξέρει ὅτι, ἂν ἐξετάσουμε ὁποιοδήποτε κοινωνικό φαινόμενο στήν πορεία τῆς ἐξέλιξης του, θά βροῦμε πάντα μέσα του ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος, βάσεις τοῦ παρόντος καί σπέρματα τοῦ μέλλοντος; Μά μήπως ὁ Ἐνγκελς διανοήθηκε λχ. νά ὑποστηρίξει, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἠθικῆς (δέ μιλοῦσε παρά μόνο γιά τό «παρόν») περιορίζεται στά τρία στοιχεῖα πού ἀναφέρθηκαν; Ὅτι πρῖν ἀπό τή φεουδαρχική ἠθική δέν προηγήθηκε λχ. ἡ δουλοχτητική καί πρῖν ἀπό τή δουλοχτητική ἡ ἠθική τῆς πρωτόγονης κομμουνιστικῆς κοινότητας; Ἀντί νά κάνει μιὰ σοβαρή κριτική στήν προσπάθεια τοῦ Ἐνγκελς νά ξεδιαλύνει τά σύγχρονα ρεύματα τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν μέ τήν ὑλιστική τους ἐξήγηση, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μᾶς σερβίρει τήν πιό κούφια φρασεολογία!

Παίρνοντας ἀφορμή ἀπ' αὐτές τίς μέθοδες «κριτικῆς» τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἄρχισε μέ τή δήλωση ὅτι δέν ξέρει σέ ποῖο ἔργο ἐκτίθεται ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δέ θάταν ἴσως ἀνώφελο νά ὑπενθυμίσουμε πῶς ἦταν ἕνας καιρός πού ὁ συγγραφέας γνώριζε ἕνα ἀπ' αὐτά τά ἔργα καί ἤξερε νά τό ἐκτιμήσει πιό σωστά. Στά 1877 ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔκρινε «Τό Κεφάλαιο» μέ τά παρακάτω λόγια: «Ἄν ἀφαιρέσουμε ἀπό „Τό Κεφάλαιο“ τό βαρῦ, κακοφτιαγμένο κι ἄχρηστο καπάκι τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς (Τί περίεργο πράγμα εἶναι πάλι αὐτό; Γιατί στά 1877 ἡ «χεγκελιανή διαλεκτική» ἦταν «ἄχρηστη», ἐνῶ στά 1894 βγαίνει ὅτι ὁ ὑλισμός στηρίζεται στό «ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεκτικοῦ προτσές»); τότε, θά βροῦμε σ' αὐτό τό ἔργο, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἄλλες ἀρετές του ἕνα θαυμάσια δουλεμένο ὑλικό γιά τή λύση τοῦ γενικοῦ προβλήματος τῆς σχέσης τῶν μορφῶν πρὸς τοὺς ὑλικούς ὄρους ὑπαρξῆς τους καί μιὰ θαυμάσια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ γιά μιὰ ὀρισμένη περιοχὴ». «Σχέση τῶν μορφῶν πρὸς τοὺς ὑλικούς ὄρους ὑπαρξῆς τους», μά αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό πρόβλημα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἀνάμεσα στίς διάφορες πλευρές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τό πρόβλημα τοῦ ἐποικοδομήματος τῶν ἰδεολογικῶν κοινωνικῶν σχέσεων πάνω στίς ὑλικές, πού ἡ γνωστή λύση του ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τή διδασκαλία τοῦ ὑλισμοῦ. Πάμε παρακάτω.

«Γιά νά κυριολεχτήσουμε, ὅλο „Τό Κεφάλαιο“ (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) εἶναι ἀφιερωμένο στήν ἔρευνα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο μιὰ κοινωνική μορφή, ὅταν μιὰ φορά ἐμφανιστεῖ, συνεχῶς ἀναπτύσσεται, δυναμώνει τά τυπικά χαρακτηριστικά

της, υποτάσσοντας και άφομοιώνοντας τις άνακαλύψεις, τις έφευρέσεις, τις βελτιώσεις των τρόπων παραγωγής, τις νέες άγορές, την ίδια την έπιστήμη, υποχρεώνοντάς τες νά δουλεύουν για λογαριασμό της, και, τέλος, στην έρευνα του τρόπου μέ τον όποιο αυτή ή δοσμένη μορφή δέν μπορεί ν' άντέξει στίς παραπέρα άλλαγές των ύλικών συνθηκών».

Καταπληχτικό γεγονός! Στά 1877 «όλο „Τό Κεφάλαιο“» ήταν άφιερωμένο στην ύλιστική έρευνα μιās δοσμένης κοινωνικής μορφής (τί άλλο είναι ο ύλισμός, άν όχι ή εξήγηση των κοινωνικών μορφών από τους ύλικούς όρους;) — ένώ στά 1894 βγαίνει ξαφνικά, πώς δέν είναι καν γνωστό ποϋ, σέ ποιό έργο πρέπει νά άναζητηθεί ή έκθεση αυτού του ύλισμού!

Στά 1877 «Τό Κεφάλαιο» «έρευνοϋσε πώς ή δοσμένη μορφή (δηλ. ή κεφαλαιοκρατική; δέν είναι έτσι;) δέν μπορεί πιά ν' άντέξει (προσέξτε το αυτό) στίς παραπέρα άλλαγές των ύλικών όρων», και στά 1894 άποδείχτηκε, ότι δέ γίνεται καμιά έρευνα, και ότι ή πεποίθηση πώς ή κεφαλαιοκρατική μορφή δέν μπορεί ν' άντέξει στην παραπέρα άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων — κρατιέται «άποκλειστικά από την άκρη της χεγκελιανής τριάδας»! Στά 1877 ο κ. Μιχαηλόβσκι έγραφε, ότι «ή άνάλυση των σχέσεων άνάμεσα σέ μία όρισμένη κοινωνική μορφή και στους ύλικούς όρους ύπαρξής της θά μείνει για πάντα (ή ύπογράμμιση είναι δική μου) μνημείο τής δύναμης τής λογικής και τής τεράστιας πολυμάθειας του συγγραφέα», και στά 1894 δηλώνει, ότι ή διδασκαλία του ύλισμού ποτέ και πουθενά δέν έχει έπαληθευτεί και θεμελιωθεί έπιστημονικά!

Καταπληχτικό! Τί σημαίνει, στ' αλήθεια, αυτό; Τί νά συνέβηκε;

Συνέβηκαν δύο πράγματα: πρώτο, ο ρωσικός, ο άγροτικός σοσιαλισμός τής δεκαετίας 1870—1880, πού «έξέφραζε την άπέχθειά του» για την έλευθερία λόγω του άστικού της χαρακτήρα, πού πολεμοϋσε τους «καθαρομέτωπους φιλελεύθερους», — πού σκέπαζαν μέ ζήλο τον άνταγωνιστικό χαρακτήρα τής ρωσικής ζωής και όνειρευόνταν μιá επανάσταση των χωρικών, — ο άγροτικός αυτός σοσιαλισμός άποσυντέθηκε τελείως και γέννησε τον πρόστυχο εκείνο μικροαστικό φιλελευθερισμό, πού βρίσκει «ένθαρρυντικές έντυπώσεις» στίς προοδευτικές τάσεις τής οικονομίας του άγρότη, ξεχνώντας ότι οι τάσεις αυτές συνοδεϋονται (και καθορίζονται) από τή μαζική άπαλλοτριώση τής άγροτιάς. Δεύτερο, στά 1877, ο κ. Μιχαηλόβσκι έχει τόσο άποροφηθεί από τό καθήκον του νά υπερασπίσει τον «αίματώδη» (δηλ. τό

σοσιαλιστή επαναστάτη) Μάρξ από τούς φιλελεύθερους κριτικούς, πού δέν πρόσεξε ότι ή μέθοδος του Μάρξ είναι ασυμβίβαστη μέ τή δική του μέθοδο. Νά όμως πού του εξήγησαν αυτή τήν ανειρήνευτη αντίφαση ανάμεσα στό διαλεκτικό ύλισμό και στην υποκειμενική κοινωνιολογία — του τήν εξήγησαν τά άρθρα και τά βιβλία του Ένγκελς, του τήν εξήγησαν οί ρώσοι σοσιαλδημοκράτες (στά έργα του Πλεχάνοφ συναντούμε επανειλημμένα πολύ εύστοχες παρατηρήσεις γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι) — και ό κ. Μιχαηλόβσκι, αντί νά καταπιαστεί σοβαρά μέ τήν επανεξέταση του ζητήματος, άπλως άφηνίασε. Άντί νά χαιρετίσει τόν Μάρξ (όπως έκανε στά 1872 και στά 1877)⁵⁹, τώρα τόν γαυγίζει, κρυμμένος πίσω από έπαίνους άμφίβολης ποιότητας, και θορυβεί και άφρίζει ένάντια στους ρώσους μαρξιστές, πού δέ θέλουν νά ίκανοποιηθούν μέ τήν «προστασία του οικονομικά πιά άδύνατου», μέ τίς άποθηκές έμπορευμάτων και μέ τίς βελτιώσεις στό χωριό, μέ τά μουσεια και μέ τίς συνεργατικές των χειροτεχνών και μέ άλλες τέτιες καλοπροαίρετες μικροαστικές προόδους — μά θέλουν νά μείνουν «αίματώδεις» όπαδοί τής κοινωνικής επανάστασης και νά διδάσκουν, νά καθοδηγούν και νά οργανώνουν τά πραγματικά επαναστατικά κοινωνικά στοιχεία.

Ύστερα από τή μικρή αυτή παρέκβαση στην περιοχή ενός μακρινού παρελθόντος, μπορούμε, νομίζω, νά τελειώσουμε μέ τήν άνάλυση τής «κριτικής» τής θεωρίας του Μάρξ από τόν κ. Μιχαηλόβσκι. Άς δοκιμάσουμε λοιπόν νά συνοψίσουμε και νά άνακεφαλαιώσουμε τά «έπιχειρήματα» του κριτικού.

Η διδασκαλία, πού είχε τήν πρόθεση νά έκμηδενίσει, στηρίζεται, πρώτο, στην ύλιστική αντίληψη τής ιστορίας και, δεύτερο, στη διαλεκτική μέθοδο.

Όσον άφορᾷ τό πρώτο, ό κριτικός δήλωσε πρίν άπ' όλα ότι δέν ξέρει σε ποιο έργο γίνεται έκθεση του ύλισμου. Μιά και δέ βρήκε πουθενά αυτή τήν έκθεση, βάλθηκε νά φκιάσει μόνος του έναν όρισμό του ύλισμου. Γιά νά μᾶς δώσει μια ιδέα γιά τίς υπερβολικές αξιώσεις αυτού του ύλισμου, υποστήριξε ότι οί ύλιστές διατείνονται τάχα πώς έχουν εξηγήσει όλο τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον τής άνθρωπότητας — και όταν μία σύγκριση μέ τίς άυθεντικές δηλώσεις των μαρξιστών, έδειξε ότι αυτοί θεωρούν πώς έχει εξηγηθεί μόνο ένας κοινωνικός σχηματισμός, τότε ό κριτικός αποφάνθηκε ότι οί ύλιστές στενεύουν τό πεδίο δράσης του ύλισμου, κι ότι έτσι χτυπάνε τάχα οί ίδιοι τόν έαυτό τους. Γιά νά μᾶς δώσει μια εικόνα των μεθόδων έπεξεργασίας αυτού του ύλισμου, ό κριτικός σκάρωσε τήν αντίληψη

ὅτι οἱ ὕλιστές παραδέχτηκαν μόνοι τους πῶς οἱ γνώσεις τους εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιά νά πραγματοποιήσουν ἕνα τέτιο ἔργο, ὅπως ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ὁ Μάρξ καί ὁ Ἑνγκελς ἀναγνώρισαν (τό 1845-1846) ὅτι οἱ γνώσεις τους ἦταν ἀνεπαρκεῖς στήν περιοχὴ τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας γενικά, καί δέ δημοσίευσαν ποτέ τό ἔργο πού ἔδειχνε ἀνεπάρκεια τῶν γνώσεών τους. Ὑστερα ἀπό ἕνα τέτιο προοίμιο μᾶς σερβίρουν καί τήν κριτική: «Τό Κεφάλαιο» ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἀπό τό ἐπιχείρημα ὅτι ἀναφέρεται μόνο σέ μιὰ περίοδο, ἐνῶ ὁ κριτικός χρειάζεται ὅλες τίς περιόδους, καθῶς καί ἀπό τό ἐπιχείρημα, ὅτι «Τό Κεφάλαιο» δέν ἐπιβεβαιώνει τόν οἰκονομικό ὕλισμό, παρά ἀπλῶς καί μόνο ἀναφέρεται σ' αὐτόν, — ἐπιχειρήματα τόσο πειστικά καί σοβαρά ὅπως εἶναι φανερό, πού ἀναγκάζεται κανεῖς νά ὁμολογήσει, ὅτι ὁ ὕλισμός ποτέ δέν ἔχει θεμελιωθεῖ ἐπιστημονικά. Ἐπειτα ὁ κριτικός ἐπικαλέσθηκε ἐναντία στόν ὕλισμό τό γεγονός ὅτι ἕνας ἄνθρωπος, τελειῶς ξένος πρὸς αὐτή τή διδασκαλία, πού μελέτησε τοὺς προῖστορικούς χρόνους σέ μιάν ἐντελῶς ἄλλη χώρα, κατέληξε ἐπίσης σέ ὕλιστικά συμπεράσματα. Γιά νά δείξει παραπέρα, ὅτι δέν εἶναι καθόλου σωστό πού ἡ παραγωγή παιδιῶν συνδέθηκε μέ τόν ὕλισμό, ὅτι αὐτό εἶναι μονάχα ἕνα λεκτικό τέχνασμα, ὁ κριτικός βάλθηκε ν' ἀποδείξει, ὅτι οἱ οἰκονομικές σχέσεις ἀποτελοῦν τό ἐποικοδόμημα πάνω στίς σεξουαλικές καί οἰκογενειακές σχέσεις. Οἱ ὑποδείξεις, πού ἔκανε μέ τήν εὐκαιρία αὐτή ὁ σοβαρός κριτικός γιά νά διδάξει τοὺς ὕλιστές, μᾶς πλούτισαν μέ τή βαθιὰ ἀλήθεια, ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει κληρονομία χωρίς παραγωγή παιδιῶν, ὅτι μέ τά προϊόντα αὐτῆς τῆς παραγωγῆς παιδιῶν «συνδέεται στενά» μιὰ περίπλοκη ψυχολογία καί ὅτι τά παιδιά ἀνατρέφονται μέ τό πνεῦμα τῶν πατεράδων τους. Μάθαμε ἐπίσης ἐν παρόδῳ, ὅτι οἱ ἐθνικοί δεσμοί ἀποτελοῦν συνέχεια καί γενίκευση τῶν σχέσεων τοῦ γένους. Συνεχίζοντας τίς θεωρητικές του ἔρευνες γιά τόν ὕλισμό, ὁ κριτικός παρατήρησε, ὅτι τό περιεχόμενο πολλῶν ἐπιχειρημάτων τῶν μαρξιστῶν συνίσταται στό ὅτι ἡ καταπίεση καί ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μαζῶν εἶναι «ἀναγκαῖες» μέσα στό ἀστικό καθεστῶς καί ὅτι τό καθεστῶς αὐτό πρέπει «κατανάγκη» νά μετατραπεῖ σέ σοσιαλιστικό. Κι ἐδῶ δέν ἄρκει νά δηλώσει, ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα εἶναι μιὰ πολύ γενική παρένθεση (ὅταν δέν ἀναφέρουμε τί ἀκριβῶς θεωροῦν οἱ ἄνθρωποι ἀναγκαῖο) καί ὅτι γι' αὐτό οἱ μαρξιστές εἶναι μυστικιστές καί μεταφυσικοί. Ὁ κριτικός δήλωσε ἐπίσης, ὅτι ἡ πολεμική τοῦ Μάρξ ἐναντία στοὺς ἰδεαλιστές εἶναι «μο-

νόπλευρη», χωρίς να πει ούτε λέξη τί σχέση υπάρχει ανάμεσα στις αντιλήψεις των ιδεαλιστών αυτών και στην υποκειμενική μέθοδο και τί σχέση υπάρχει ανάμεσα στις αντιλήψεις αυτές και στο διαλεκτικό ύλισμό του Μάρξ.

Όσον αφορά το δεύτερο βήμα του μαρξισμού, δηλ. τή διαλεκτική μέθοδο, μιά σπρωξιά του θαρραλέου κριτικού ήταν αρκετή για να το γκρεμίσει. Και ή σπρωξιά αυτή έγινε με μεγάλη δεξιότητα: ο κριτικός κατέβαλε άπιστευτες προσπάθειες για ν' αντικρούσει τήν άποψη, ότι με τίς τριάδες θά μπορούσε τάχα να άποδειχθεί ό,τιδήποτε, και άποσιώπησε τό γεγονός, ότι ή διαλεκτική μέθοδος δέ συνίσταται καθόλου στις τριάδες, ότι ή μέθοδος αυτή συνίσταται ακριβώς στην άρνηση των μεθόδων του ιδεαλισμού και του υποκειμενισμού στην κοινωνιολογία. Ή άλλη σπρωξιά έβαζε ειδικό στόχο τόν Μάρξ: με τή βοήθεια του γενναίου κ. Ντύρινγκ ο κριτικός απέδωσε στόν Μάρξ τήν άπίστευτη άνοησία, ότι προσπάθησε δήθεν ν' άποδείξει με τίς τριάδες τήν αναγκαιότητα τής καταστροφής του καπιταλισμού — και ξεσπάθωσε νικηφόρα ένάντια σ' αυτή τήν άνοησία.

Νά ή έποποιία των περιλαμβρων «νικών» του «γνωστού μας κοινωνιολόγου»! Άλήθεια, δέν είναι «διδασχικό» (Μπουρένιν) τό θέαμα των νικών αυτών;

Δέν μπορούμε να μην άναφερθούμε έδω και σ' ένα άλλο περιστατικό, πού δέν έχει άμεση σχέση με τήν κριτική τής διδασκαλίας του Μάρξ, μά πού είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικό για να ξεκαθαρίσουμε τά ιδανικά του κριτικού και τόν τρόπο πού αντιλαμβάνεται τήν πραγματικότητα. Είναι ή στάση του άπέναντι στο εργατικό κίνημα τής Δύσης.

Παραπάνω άναφέραμε τή δήλωση του κ. Μιχαηλόβσκι, ότι ο ύλισμός δέ βρήκε τή δικαίωσή του στην «έπιστήμη» (ίσως στην έπιστήμη των γερμανών «φίλων του λαου»);, ο ύλισμός όμως αυτός, άποφαίνεται ο κ. Μιχαηλόβσκι, «πραγματικά διαδίδεται πολύ γρήγορα μέσα στην εργατική τάξη». Πώς λοιπόν εξηγεί αυτό τό γεγονός ο κ. Μιχαηλόβσκι; «Όσο για τήν έπιτυχία — λέει — πού έχει ο οικονομικός ύλισμός, σά να λέμε, σέ πλάτος, τή διάδοσή του με μορφή πού δέν έχει έπαληθευτεί κριτικά, τό κέντρο βάρους αυτής τής έπιτυχίας δέ βρίσκεται στην έπιστήμη, αλλά στην καθημερινή πραχτική, όπως καθορίζεται από τίς προοπτικές του μέλλοντος». Τί άλλο νόημα μπορεί να έχει ή άδέξια αυτή φράση για τήν πραχτική, «πού καθορίζεται» από τίς προοπτικές του μέλλοντος, εκτός από τό ότι ο ύλισμός διαδίδεται όχι γιατί έξήγησε σωστά τήν πραγματικότητα, αλλά γιατί

γύρισε τις πλάτες στην πραγματικότητα αυτή και στράφηκε προς τό μέρος της προοπτικής; Και παρακάτω λέει: «Οί προοπτικές αυτές, πού τις άφομοιώνει ή γερμανική έργατική τάξη, δέν άπαιτούν άπ' αυτήν και άπό κείνους πού ένδιαφέρονται φλογερά για τις τύχες της, ούτε γνώσεις, ούτε δουλιά κριτικής σκέψης. Άπαιτούν μόνο πίστη». Μ' άλλα λόγια, ή διάδοση του ύλισμου και του έπιστημονικού σοσιαλισμού σέ πλάτος έξαρτάται άπό τό γεγονός ότι ή διδασκαλία αυτή ύπόσχεται στους έργάτες ένα καλύτερο μέλλον! Άρκει όμως ή πιό στοιχειώδης γνώση της ιστορίας του σοσιαλισμού και του έργατικού κινήματος της Δύσης, για νά δει κανείς όλη την άνοησία και παραποίηση της έξήγησης αυτής. Ό καθένας ξέρει ότι ό έπιστημονικός σοσιαλισμός δέ χάραξε ποτέ κανενός είδους προοπτικές για τό μέλλον: περιορίστηκε στην άνάλυση του σύγχρονου άστικού καθεστώτος, στη μελέτη των τάσεων έξέλιξης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνικής όργάνωσης, και τίποτε περισσότερο. «Έμεις δέ λέμε στον κόσμο — έγραφε ό Μάρξ άκόμα στά 1843 και έκπλήρωσε αυτό τό πρόγραμμα — έμεις δέ λέμε στον κόσμο: „πάψε νά παλαίβεις, όλος ό άγώνας σου δέν έχει κανένα νόημα“. Έμεις του δίνουμε τό άληθινό σύνθημα του άγώνα. Έμεις δείχνουμε άπλώς στον κόσμο για ποιό πράγμα στην ουσία άγωνίζεται, όσο για τή συνείδηση, είναι ένα πράγμα, πού ό κόσμος θά τό αποχτήσει τό δίχως άλλο, είτε τό θέλει είτε όχι»⁶⁰. Ό καθένας ξέρει λχ. ότι «Τό Κεφάλαιο» — αυτό τό κύριο και βασικό έργο πού έκθέτει τον έπιστημονικό σοσιαλισμό — περιορίζεται στους πιό γενικούς ύπαινιγμούς για τό μέλλον και δέν έρευνά παρά μόνο τά στοιχεία πού ύπάρχουν σήμερα και μέσα άπό τά όποια βγαίνει τό μελλοντικό καθεστώς. Ό καθένας ξέρει, ότι όσον άφορā τις προοπτικές του μέλλοντος έχουν δώσει άσύγκριτα περισσότερα οί προγενέστεροι σοσιαλιστές, πού περιγράψανε μέ όλες τις λεπτομέρειες τή μελλοντική κοινωνία, θέλοντας νά γοητεύσουν τήν άνθρωπότητα μέ τήν εικόνα ενός καθεστώτος, όπου οί άνθρωποι θά τά βγάσουν πέρα χωρίς άγώνα, όπου οί κοινωνικές τους σχέσεις δέ θά στηρίζονται στην έκμετάλλευση, αλλά στίς άληθινές άρχές της προόδου, πού ανταποκρίνονται στίς συνθήκες της άνθρώπινης φύσης. Ωστόσο — παρά τό ότι όλόκληρη φάλαγγα άπό άνθρωπους μέ μεγάλο ταλέντο και βαθύτατα πεπεισμένους σοσιαλιστές έξέθεσαν αυτές τις ιδέες — οί θεωρίες τους έμειναν έξω άπό τή ζωή και τά προγράμματά τους ξένα προς τά λαϊκά πολιτικά κινήματα, όσον καιρό ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία δέν είχε άκόμα παρασύρει στό στρόβιλο της πολιτικής

ζωής τις μάζες του εργατικού προλεταριάτου και όσο δέν είχε βρεθεί τό ἀληθινό σύνθημα του ἀγώνα του. Τό σύνθημα αὐτό τό βρήκε ὁ Μάρξ — «ένας ὄχι οὐτοπικός, μά αὐστηρός καί κάπου-κάπου καί ξερός ἐπιστήμονας», ὅπως ἐκφράστηκε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι σέ πολύ μακρινούς καιρούς, στά 1872 — δέν τό βρήκε ὅμως καθόλου μέ τή βοήθεια ὀρισμένων προοπτικῶν, ἀλλά μέ τήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου ἀστικού καθεστώτος, μέ τήν ἐξήγηση τῆς ἀναγκαιότητας τῆς ἐκμετάλλευσης μέσα σ' αὐτό τό καθεστῶς, μέ τή μελέτη τῶν νόμων ἀνάπτυξῆς του. Φυσικά, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ νά βεβαιώνει τοὺς ἀναγνώστες τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», ὅτι ἡ ἀφομοίωση αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης δέν ἀπαιτεῖ οὔτε γνώσεις, οὔτε σκέψη, ἐμεῖς ὅμως εἶδαμε καί σ' αὐτόν τόν ἴδιο (καί θά δοῦμε ἀκόμα περισσότερο στόν οἰκονομολόγο συνεργάτη του⁶¹) μιά τόσο χοντροκομμένη ἔλλειψη κατανόησης τῶν στοιχειωδῶν ἀληθειῶν πού διαπιστώνονται μ' αὐτή τήν ἀνάλυση, ὥστε μιά παρόμοια δήλωση δέν μπορεῖ, φυσικά, παρά νά προκαλέσει μειδιάματα. Παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητο ἡ διάδοση καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ εργατικοῦ κινήματος ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ἀναπτύσσεται καί στό βαθμό πού ἀναπτύσσεται ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική μηχανική βιομηχανία. Παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ σοσιαλιστική διδασκαλία σημειώνει ἐπιτυχίες στήν περίπτωση ἀκριβῶς πού ἀφήνει κατά μέρος τίς ἀπόψεις γιά κοινωνικές συνθήκες πού ἀνταποκρίνονται στήν ἀνθρώπινη φύση καί καταπιάνεται μέ τήν ὕλιστική ἀνάλυση τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν σχέσεων, μέ τήν ἐξήγηση τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος ἐκμετάλλευσης.

Ἄφου δοκίμασε νά παρακάμψει τίς πραγματικές αἰτίες τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὕλισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες, χαρακτηρίζοντας τή σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτή τή διδασκαλία καί στίς «προοπτικές» κατά τρόπο διαμετρικά ἀντίθετο πρὸς τήν ἀλήθεια, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀρχίζει τώρα νά κοροϊδεύει μέ τόν πιό πρόστυχο, μικροαστικό τρόπο τίς ἰδέες καί τήν ταχτική τοῦ εργατικοῦ κινήματος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὅπως εἶδαμε, δέν μπόρεσε νά φέρει κυριολεκτικά οὔτε ἓνα ἐπιχείρημα ἐνάντια στίς ἀποδείξεις τοῦ Μάρξ γιά τό ἀναπόφευχο τῆς μετατροπῆς τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος σέ σοσιαλιστικό σάν συνέπεια τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας, καί ὅμως αὐτό δέν τόν ἐμποδίζει νά διατυπώνει εἰρωνεῖες γεμάτες αὐθάδεια, ὅτι δῆθεν ἡ «στρατιά τῶν προλετάρων» προετοιμάζει τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί ὅτι «ὄστερ' ἀπ' αὐτό θά σταματήσει πιά κάθε ταξική

πάλη, και θά επέλθει επί γῆς εἰρήνη και ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ξέρει ἀσύγκριτα πιό ἀπλούς και πιό σίγουρους δρόμους γιά νά πραγματοποιήσῃ ὁ ἴδιος τό σοσιαλισμό: χρειάζεται ἀπλῶς οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» νά δείξουν πιό λεπτομερειακά τούς «ξεκάθαρους και ἀλάθευτους» δρόμους τῆς «ἐπιθυμητῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης» — και τότε «αὐτούς τούς φίλους τοῦ λαοῦ θά τούς καλέσουν ἀσφαλῶς» νά λύσουν τά «πραχτικά οἰκονομικά προβλήματα» (βλ. τό ἄρθρο τοῦ κ. Γιουζακόφ: «Προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας», τεύχος 11 τοῦ «Ρ. Μπ.»), γιά τήν ὥρα δμως... γιά τήν ὥρα οἱ ἐργάτες πρέπει νά περιμένουν, νά βασιζονται στούς «φίλους τοῦ λαοῦ» και νά μὴν ἀρχίσουν μέ «ἀβάσιμη αὐτοπεποίθηση» ἀνεξάρτητο ἀγῶνα ἐνάντια στούς ἐκμεταλλευτές. Ὁ συγγραφέας μας, ἐπιθυμώντας νά καταφέρει ἕνα θανάσιμο χτύπημα σ' αὐτή τήν «ἀβάσιμη αὐτοπεποίθηση», ἀγαναχτεῖ μέ πάθος «γι' αὐτή τήν ἐπιστήμη, πού θά χωροῦσε σχεδόν ὀλόκληρη σ' ἕνα λεξικό τῆς τσέπης». Πραγματικά, τί φρίκη: ἀπό τό ἕνα μέρος ἐπιστήμη και ἀπό τό ἄλλο σοσιαλδημοκρατικές μπροσοῦρες πού ἀξίζουν μιά δεκάρα και χωρᾶνε στήν τσέπη!! Δέν εἶναι ἄραγε ξεκάθαρο πόσο ἀβάσιμη εἶναι ἡ αὐτοπεποίθηση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκτιμοῦν τήν ἐπιστήμη μόνο στό μέτρο πού διδάσκει στούς ἐκμεταλλευόμενους τόν ἀνεξάρτητο ἀγῶνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους, στό μέτρο πού τούς διδάσκει ν' ἀποφεύγουν τούς κάθε λογῆς «φίλους τοῦ λαοῦ», πού συγκαλύπτουν τόν ἀνταγωνισμό τῶν τάξεων και θέλουν ν' ἀναλάβουν μόνοι τους ὅλη τήν ὑπόθεση, και οἱ ὁποῖοι γι' αὐτό ἐκθέτουν τήν ἐπιστήμη αὐτή μέσα σέ ἐκδόσεις τῆς δεκάρας, πού τόσο πολύ σοκάρουν στούς φιλισταίους; Θά ἦταν πολύ διαφορετικά, ἂν οἱ ἐργάτες ἐμπιστεύονταν τήν τύχη τους στούς «φίλους τοῦ λαοῦ»: αὐτοὶ θά τούς ἐδειχναν τήν ἀληθινὴ ἐπιστήμη, τήν πολύτομη, πανεπιστημιακὴ και φιλισταϊκὴ ἐπιστήμη, θά τούς μάθαιναν λεπτομερειακά τήν κοινωνικὴ ὀργάνωση πού ταιριάζει στήν ἀνθρώπινη φύση, ἂν μόνο... οἱ ἐργάτες συμφωνοῦσαν νά περιμένουν και δέν ἄρχιζαν μόνοι τους τόν ἀγῶνα μέ μιά τόσο ἀβάσιμη αὐτοπεποίθηση!

Πρὶν περάσουμε στό δεύτερο μέρος τῆς «κριτικῆς» τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού στρέφεται πιά ὄχι ἐνάντια στή θεωρία τοῦ Μάρξ γενικά, ἀλλὰ ἐνάντια στούς ρώσους σοσιαλδημοκράτες εἰδικά, πρέπει νά κάνουμε μιά μικρὴ παρέκβαση. Πρόκειται γιά τό γεγονός ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, — ἀκριβῶς ὅπως ὅταν ἔκανε

κριτική στον Μάρξ, όχι μόνο δέν προσπάθησε νά ἐκθέσει μέ ἀκρίβεια τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἀλλά ἀπλῶς καί μόνο τή διαστρέβλωσε, — τό ἴδιο ἀκριβῶς παραποιεῖ ἀσύστολα καί τίς ιδέες τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν. Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποκαταστήσουμε τήν ἀλήθεια. Ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά τό κάνουμε αὐτό εἶναι νά συγκρίνουμε τίς ιδέες τῶν προηγούμενων ρώσων σοσιαλιστῶν μέ τίς ιδέες τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. Παίρνω τήν ἀνάλυση τῶν ιδεῶν τῶν πρώτων ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι στό 6ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκαγια Μίσλ» τοῦ 1892, ὅπου ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μιλοῦσε καί γιά μαρξισμό (καί μιλοῦσε — ἄς τοῦ τό ποῦμε ὑπό τύπον ἐπίπληξης — μέ τόνο εὐπρεπῆ, χωρίς νά θίγει ζητήματα, πού μέσα σ' ἓνα λογοκρινόμενο τύπο μπορεῖ νά τά πραγματοποιεῖ κανεῖς μόνο ἀλά Μπουρένιν, χωρίς νά ρίχνει στοὺς μαρξιστές κάθε λογῆς λάσπη) καί ὅπου σάν ἀντίβαρο στό μαρξισμό — ἢ ἂν ὄχι σάν ἀντίβαρο, τουλάχιστο σάν παραλληλισμό — ἐξέθετε τίς δικές τους ἀπόψεις. Δέν ἐπιθυμῶ φυσικά νά προσβάλω καί στό ἐλάχιστο τόν κ. Μιχαηλόβσκι, δηλ. νά τόν κατατάξω στοὺς σοσιαλιστές, οὔτε νά προσβάλω τοὺς ρώσους σοσιαλιστές, ἐξισώνοντας μ' αὐτούς τόν κ. Μιχαηλόβσκι: νομίζω μόνο ὅτι ἡ πορεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους ὅπως καί τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι στήν οὐσία ἡ ἴδια, κι ὅτι ἡ διαφορά βρίσκεται στό βαθμό τῆς σταθερότητας, τῆς εὐθύτητας καί τῆς συνέπειας τῶν πεποιθήσεων.

Ἐκθέτοντας τίς ιδέες τοῦ «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραφε: «Στά ἠθικο-πολιτικά ἰδανικά περιλάβαμε καί τό ἰδανικό ν' ἀνήκει ἡ γῆ στον καλλιεργητή καί τά ἐργαλεῖα στον παραγωγό». Ἡ ἀφετηρία, ὅπως βλέπετε, εἶναι πολύ καλοπροαίρετη καί μαρτυρεῖ τίς πιό ἀγαθές προθέσεις. . . «Οἱ μεσαιωνικές μορφές ἐργασίας*, πού ὑπάρχουν ἀκόμα σέ μᾶς, ἔχουν πολύ κλονιστεῖ, δέ βλέπουμε ὅμως τό λόγο νά τελειώνουμε ὀριστικά μ' αὐτές γιά τό χατίρι ὁποίωνδήποτε θεωριῶν, φιλελεύθερων ἢ μή φιλελεύθερων».

Παράξενος συλλογισμός! Ὅποιες κι ἂν εἶναι «οἱ μορφές ἐργασίας» δέν μποροῦν νά κλονιστοῦν παρά μόνο ὅταν ἀντικατασταθοῦν ἀπό κάποιες ἄλλες. Δέ βρίσκουμε ὅμως στό συγγρα-

* «Ὅταν λέμε μεσαιωνικές μορφές ἐργασίας — ἐξηγοῦσε ὁ συγγραφέας σέ ἄλλο μέρος — δέν πρέπει νά ἐννοοῦμε μόνο τήν κοινοτική γαιοκτησία, τή βιοτεχνία καί τή συνεργατική ὀργάνωση. Δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι μεσαιωνικές μορφές, σ' αὐτά ὅμως πρέπει νά προστεθοῦν κι ὅλες οἱ μορφές ὅπου ἡ γῆ ἢ τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς ἀνήκουν σ' ἐκεῖνον πού τά δουλεύει».

φέα μας (καί δέ θά μπορούσαμε νά βροῦμε σέ κανέναν ἀπό τούς ὁμοϊδεάτες του) οὔτε τήν ἐλάχιστη ἀπόπειρα ν' ἀναλύσει τίς νέες αὐτές μορφές καί νά τίς ἐξηγήσει, καθὼς καί νά διασαφηνίσει γιά ποιές αἰτίες οἱ νέες αὐτές μορφές ἐκτοπίζουν τίς παλιές. Ἄκόμα πιό παράξενο εἶναι τὸ δεύτερο μέρος τῆς περικοπῆς: «δὲ βλέπουμε τὸ λόγο νά τελειώνουμε ὀριστικά μ' αὐτές τίς μορφές γιά τὸ χατίρι τῶν θεωριῶν». Τί μέσα ὅμως διαθέτουμε «ἐμεῖς» (δηλ. οἱ σοσιαλιστές — βλ. τὴν παραπάνω ἐπιφύλαξη) γιά «νά τελειώνουμε» μέ τίς μορφές ἐργασίας, δηλ. νά μετασχηματίσουμε τίς σχέσεις παραγωγῆς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνίας; Δέν εἶναι ἄραγε παράλογη ἢ σκέψη νά μετασχηματιστοῦν αὐτές οἱ σχέσεις σύμφωνα μέ μιὰ ὀρισμένη διδασκαλία; Ἄς ἀκούσουμε παρακάτω: «τὸ καθήκον μας δέν εἶναι ν' ἀναπτύξουμε μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σπλάχνα τοῦ ἔθνους ἕναν ὀπωσδήποτε „αὐτόχθονα“ πολιτισμό, μὰ οὔτε καί νά μεταφέρουμε στή χώρα μας ἀτόφιο τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ μέ ὅλες τίς ἀντιθέσεις πού τὸν σπαράζουν: πρέπει νά παίρνουμε τὸ καλὸ ἀπὸ παντοῦ, ἀπ' ὅπου μπορούμε, κι ἂν αὐτὸ τὸ καλὸ εἶναι δικό μας ἢ ξένο, αὐτὸ πιά δέν εἶναι ζήτημα ἀρχῆς μὰ πρακτικῆς ἐδ-κολίας. Ὅπως φαίνεται, αὐτὸ εἶναι τόσο ἀπλό, καθαρὸ καί κατανοητὸ, πού κάθε ἄλλη συζήτηση εἶναι ἀνώφελη». Καί πραγματικά, τί ἀπλό πού εἶναι! «Νά παίρνουμε» τὸ καλὸ ἀπὸ παντοῦ, καί τὰ πάντα θά εἶναι ἐντάξει! Ἀπὸ τίς μεσαιωνικὲς μορφές «νά πάρουμε» τὸ γεγονός, ὅτι τὰ μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν σ' ἐκεῖνον πού τὰ δουλεύει, καί ἀπὸ τίς νέες (δηλ. τίς κεφαλαιοκρατικὲς) μορφές «νά πάρουμε» τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα, τὴν μόρφωση, τὸν πολιτισμὸ. Κάθε ἄλλη συζήτηση εἶναι περιττή! Ἡ ὑποκειμενικὴ μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας εἶναι ἐδῶ ὀλοφάνερη: ἡ κοινωνιολογία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν οὐτοπία — ἡ γῆ ν' ἀνήκει σ' ἐκεῖνον πού τὴ δουλεύει — καί ὑποδείχνει σέ συνέχεια τοὺς ὅρους γιά νά πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ πού ἐπιθυμοῦμε: «νά πάρουμε» τὸ καλὸ ἀπὸ δῶ κι ἀπὸ κεῖ. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς βλέπει ἐντελῶς μεταφυσικά τίς κοινωνικὲς σχέσεις, τίς θεωρεῖ μιὰ ἀπλή μηχανικὴ ἔνωση τούτων ἢ ἐκείνων τῶν θεσμῶν, μιὰ ἀπλή μηχανικὴ συναρμολόγηση τούτων ἢ ἐκείνων τῶν φαινομένων. Ἀποσπᾶ ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα — τὴ μεσαιωνικὴ μορφή κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἔδαφος ἀνήκει στὸν καλλιεργητὴ — καί νομίζει ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ μπορεῖ νά μεταφυτευθεῖ σέ κάθε ἄλλη μορφή, ὅπως ἀκριβῶς ἕνα τοῦβλο μπορεῖ νά μεταφερθεῖ ἀπὸ μιὰ οἰκοδομὴ σέ ἄλλη. Αὐτὸ ὅμως δὲ θά πεῖ ὅτι μελετᾷς τίς κοινωνικὲς σχέσεις, ἀλλὰ ὅτι παραμορφώνεις τὸ ὕλικὸ πού πρόκειται

νά μελετηθεί: γιατί στην πραγματικότητα δέν υπάρχει κατοχή γης χωριστή καί ανεξάρτητη ἀπό τόν καλλιεργητή, ὅπως τό νομίζετε σεις: ἡ κατοχή γης εἶναι μονάχα ἕνας ἀπό τούς κρίκους τῶν παραγωγικῶν σχέσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πού συνίσταντο στό ὅτι ἡ γῆ ἦταν μοιρασμένη ἀνάμεσα στούς μεγάλους γαιοχτήμονες, στούς τσιφλικάδες, στό ὅτι οἱ τσιφλικάδες ἔδιναν αὐτή τή γῆ στούς ἀγρότες γιά νά τούς ἐκμεταλλεύονται, κι ἔτσι ἡ γῆ ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος μεροκάματου σέ εἶδος: ἡ γῆ ἔδινε στόν ἀγρότη τά ἀπαραίτητα προϊόντα, γιά νά μπορεί νά παράγει ὑπερπροϊόν γιά τόν τσιφλικά: ἦταν ἡ βάση γιά νά ἐκπληρώνουν οἱ ἀγρότες τίς ὑποχρεώσεις τους ἀπέναντι στόν τσιφλικά. Γιατί ὁ συγγραφέας δέν ἐρεῦνησε αὐτό τό σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀλλά περιορίστηκε μόνο στό ν' ἀποσπάσει ἕνα φαινόμενο καί νά τό παρουσιάσει ἔτσι κάτω ἀπό ἕνα ἐντελῶς ψεύτικο φῶς; Ἐπειδή δέν ξέρει νά πραγματεῦεται τά κοινωνικά ζητήματα: ὁ κ. Μιχαηλόβσκι (τό ξαναλέω ὅτι χρησιμοποιοῦ τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ἀπλῶς σάν παράδειγμα γιά τό πῶς κρίνεται ὁλος ὁ ρωσικός σοσιαλισμός) δέ βάζει καθόλου γιά σκοπό του νά ἐξηγήσει τίς «μορφές ἐργασίας» κείνης τῆς ἐποχῆς, νά τίς παρουσιάσει σάν ἕνα ὀρισμένο σύστημα σχέσεων παραγωγῆς, σάν ἕνα ὀρισμένο κοινωνικό σχηματισμό. Τοῦ εἶναι ξένη, γιά νά μιλήσουμε μέ τή γλώσσα τοῦ Μάρξ, ἡ διαλεκτική μέθοδος, πού μᾶς ὑποχρεώνει νά βλέπουμε τήν κοινωνία σάν ἕνα ζωντανό ὄργανισμό στήν πορεία τῆς λειτουργίας του καί τῆς ἐξέλιξής του.

Χωρίς νά διερωτηθεῖ καθόλου ποιές εἶναι οἱ αἰτίες πού οἱ νέες μορφές ἐργασίας ἐκτοπίζουν τίς παλιές, ἐπαναλαμβάνει τό ἴδιο ἀκριβῶς λάθος στό συλλογισμό του γιά τίς νέες αὐτές μορφές. Ἰκανοποιεῖται μέ τό νά διαπιστώσει, ὅτι οἱ μορφές αὐτές «κλονίζουν» τήν κατοχή γης ἀπό τόν καλλιεργητή, δηλ., μιλώντας γενικά, ὅτι οἱ μορφές αὐτές βρίσκουν τήν ἐκφρασή τους στό χωρισμό τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς — γιά νά καταδικάσει αὐτό τό γεγονός σάν κάτι πού δέν ἀνταποκρίνεται στό ἰδανικό. Καί πάλι ὁ συλλογισμός του εἶναι ἐντελῶς παράλογος: ἀποσπᾷ ἕνα φαινόμενο (ὅτι δηλ. οἱ ἀγρότες μένουν χωρίς γῆ) χωρίς νά δοκιμάσει νά τό παρουσιάσει σάν στοιχεῖο ἑνός ἄλλου πιά συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, πού στηρίζεται στήν ἐμπορευματική οἰκονομία, πού γεννᾷ ἀναγκαῖα τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, τήν ἀνισότητα, τήν καταστροφή ὀρισμένων καί τόν πλουτισμό ἄλλων. Διαπιστώνοντας ἕνα φαινόμενο, τήν καταστροφή τῆς μάζας, παρέλειψε

ένα άλλο, τόν πλουτισμό τῆς μειοψηφίας κι ἔτσι βρέθηκε σέ ἀδυναμία νά καταλάβει καί τό ένα καί τό άλλο.

Καί ἡ χρησιμοποίηση τέτοιων μεθόδων σημαίνει, κατά τή γνώμη του, «νά ψάχνεις νά βρεῖς τήν ἀπάντηση στά προβλήματα τῆς ζωῆς στή μορφή τους καθώς ἐμφανίζονται στήν πραγματικότητα» («Ρ.Μπ.» τευχός 1 τοῦ 1894), ἐνώ αὐτός, ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, μή μπορώντας καί μή θέλοντας νά ἐξηγήσει τήν πραγματικότητα, νά τή δει κατά πρόσωπο, λιποτάχτησε ἐπαίσχυντα ἀπό τά προβλήματα αὐτά τῆς ζωῆς, μέ τήν πάλη τῆς ἀνάμεσα στούς εὐπορους καί στούς ἀπορους κι ἀποτραβήχτηκε στήν περιοχὴ τῶν ἀθῶων οὐτοπιῶν. Κι αὐτό σημαίνει, κατά τή γνώμη του, «νά ψάχνεις νά βρεῖς ἀπάντηση στά προβλήματα τῆς ζωῆς ἔτσι ὅπως παρουσιάζονται κατά τρόπο ἰδανικό ἀπό τήν ἄμεση καί περίπλοκη ζωντανή πραγματικότητα» («Ρ. Μπ.» τευχός 1), ἐνώ πράγματι οὔτε κἀν ἐπιχείρησε ν' ἀναλύσει καί νά ἐξηγήσει τή ζωντανή αὐτή πραγματικότητα.

Ἄντί νά τό κάνει αὐτό, μᾶς πρόσφερε μιά οὐτοπία, πού τήν ἐπλασε ἀπό μεμονωμένα στοιχεῖα ἀποσπασμένα κατά τόν πιό παράλογο τρόπο ἀπό διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς: ἀπό τό μεσαιωνικό σχηματισμό πῆρε τοῦτο, ἀπό τόν «νέο» ἐκεῖνο, κτλ. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι μιά θεωρία πού στηρίζεται σ' αὐτή τή βάση δέν μποροῦσε παρά νά μείνει ἔξω ἀπό τήν πραγματική κοινωνική ἐξέλιξη, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο, ὅτι οἱ οὐτοπιστές μας ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ζοῦν καί νά δροῦν ὄχι μέσα σέ κοινωνικές σχέσεις πού ἀποτελοῦνται ἀπό στοιχεῖα παρμένα ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ, ἀλλά μέσα στίς κοινωνικές σχέσεις πού καθορίζονται ἀπό τίς σχέσεις τοῦ ἀγρότη πρὸς τόν κουλάκο (εὐκατάστατο μουζικό), τοῦ χειροτέχνη πρὸς τόν προαγοραστή ἔμπορο, τοῦ ἐργάτη πρὸς τόν ἐργοστασιάρχη — σχέσεις πού τοὺς ἦταν ἐντελῶς ἀκατανόητες. Οἱ ἀπόπειρες καί οἱ προσπάθειές τους νά μεταπλάσουν τοῦτες τίς ἀκατανόητες γι' αὐτούς σχέσεις σύμφωνα μέ τό ἰδανικό τους δέν μποροῦσαν παρά ν' ἀποτύχουν.

Νά, σέ πολύ γενικές γραμμές, πῶς ἔμπαινε τό πρόβλημα τοῦ σοσιαλισμοῦ στή Ρωσία τόν καιρό πού «γεννήθηκαν οἱ ρῶσοι μαρξιστές».

Οἱ ρῶσοι μαρξιστές ἄρχισαν ἀκριβῶς ἀπό τήν κριτική τῶν ὑποκειμενικῶν μεθόδων τῶν προγενέστερων σοσιαλιστῶν. Δέν ἱκανοποιήθηκαν μέ τή διαπίστωση τῆς ἐκμετάλλευσης καί μέ τήν καταδίκη της, ἀλλά θέλησαν νά τήν ἐξηγήσουν. Βλέποντας ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση συνίσταται στήν καταστροφή τῆς μάζας καί στόν πλουτισμό μῖας

μειοψηφίας, παρακολουθώντας την τεράστια άπαλλοτριώση των μικρών παραγωγών που συντελούνταν παράλληλα με τη γενική τεχνική πρόοδο, διαπιστώνοντας ότι αυτά τα διαμετρικά αντίθετα ρεύματα εμφανίζονται και δυναμώνουν εκεί που αναπτύσσεται και σταθεροποιείται ή εμπορευματική οικονομία και στο βαθμό που αναπτύσσεται και σταθεροποιείται, δέν μπορούσαν παρά νά καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι έχουν νά κάνουν με μία άστική (κεφαλαιοκρατική) οργάνωση της κοινωνικής οικονομίας, που γεννά *κατανάγκην* την άπαλλοτριώση και την καταπίεση των μαζών. Τό πραχτικό τους πρόγραμμα καθορίζονταν πιά άμεσα από την πεποίθηση αυτή: τό νόημα του προγράμματος ήταν ότι έπρεπε νά προσχωρήσουν σ' αυτόν τόν άγώνα του προλεταριάτου ένάντια στην άστική τάξη, στόν άγώνα των άπορων τάξεων ένάντια στις εύπορες τάξεις, που άποτελεί τό κύριο περιεχόμενο της οικονομικής πραγματικότητας της Ρωσίας, αρχίζοντας από τό πιό άπόμερο χωριουδάκι και τελειώνοντας στο πιό σύγχρονο και τελειοποιημένο έργοστάσιο. Πώς νά προσχωρήσουν; Τήν άπάντηση τούς την ύπαγόρευσε και πάλι ή ίδια ή πραγματικότητα. 'Ο καπιταλισμός έφτασε τούς κυριότερους κλάδους της βιομηχανίας ως τό στάδιο της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας· έχοντας κοινωνικοποιήσει έτσι την παραγωγή, δημιούργησε τούς ύλικούς όρους για τή νέα τάξη πραγμάτων και ταυτόχρονα δημιούργησε μία νέα κοινωνική δύναμη: την τάξη των εργοστασιακών εργατών, τό προλεταριάτο των πόλεων. "Αν και υποβάλλεται στην ίδια άστική εκμετάλλευση, όπως είναι στην οικονομική της ουσία ή εκμετάλλευση όλου του εργαζόμενου πληθυσμού της Ρωσίας, ή τάξη αυτή βρίσκεται ώστόσο, σ' ό,τι αφορά την άπελευθέρωσή της, σε ειδικά ευνοϊκές συνθήκες: δέν τή συνδέει πιά τίποτε με την παλιά κοινωνία, που στηρίζεται ολοκληρωτικά στην εκμετάλλευση· οί ίδιοι οί όροι της εργασίας της και οί συνθήκες της ζωής της την οργανώνουν, την αναγκάζουν νά σκέφτεται, της δίνουν τή δυνατότητα νά βγει στο στίβο της πολιτικής πάλης. "Όπως είναι φυσικό, οί σοσιαλδημοκράτες έστρεψαν όλη την προσοχή τους κι όλες τους τίς έλπίδες στην τάξη αυτή, έκαναν πρόγραμμά τους την ανάπτυξη της ταξικής της συνείδησης και συγκέντρωσαν όλη τή δραστηριότητά τους στο νά τή βοηθήσουν νά όρθωθεί στην άνοιχτή πολιτική πάλη ένάντια στο σημερινό καθεστώς και νά τραβήξει στην πάλη αυτή όλο τό ρωσικό προλεταριάτο.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς πολεμᾷ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τοὺς σοσιαλ-δημοκράτες. Τί ἀντιρήσεις φέρνει στὶς θεωρητικὲς τοὺς ἀντιλήψεις; στὴν πολιτικὴ σοσιαλιστικὴ τους δράση;

Ὁ κριτικὸς ἐκθέτει τὶς θεωρητικὲς ἀντιλήψεις τῶν μαρξιστῶν μὲ τὸν παρακάτω τρόπο:

«Ἡ ἀλήθεια — κατὰ τὰ λεγόμενα δῆθεν τῶν μαρξιστῶν — εἶναι ὅτι, σύμφωνα μὲ τοὺς ἐνυπάρχοντες νόμους τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας, ἡ Ρωσία θ' ἀναπτύξει μιὰ δική της κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ μὲ ὄλες τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις της, μὲ τὴν καταβρόχθιση τῶν μικρῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὰ μεγάλα, καὶ στό μεταξύ ὁ ἀποσπασμένος ἀπὸ τὴ γῆ μουζικός θά μετατραπῆ σὲ προλετάριο, θά ἐνωθεῖ, θά κοινωνικοποιηθεῖ, κι ἔτσι ὄλα θά εἶναι ἐντάξει καὶ ἡ ἀνθρωπότητα μπορεῖ νὰ ζήσει πανευτυχῆς».

Κοιτάξτε τι λένε—οἱ μαρξιστὲς δὲ διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τοὺς «φίλους τοῦ λαοῦ» ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὴν πραγματικότητα, μὰ μόνο ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ φαντάζονται τὸ μέλλον: δὲν ἀσχολοῦνται καθόλου, θάλεγε κανεὶς, μὲ τὸ παρόν, ἀλλὰ μόνο μὲ «προοπτικὲς». Δὲ χωράει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ σκέψη τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι: οἱ μαρξιστὲς, λέει, «εἶναι πέρα γιὰ πέρα βέβαιοι, ὅτι στὶς προβλέψεις τους γιὰ τὸ μέλλον δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ οὐτοπικό, καὶ ὅτι ὄλα εἶναι ζυγισμένα καὶ μετρημένα σύμφωνα μὲ τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς αὐστηρῆς ἐπιστήμης». Καὶ τέλος, λέει ἀκόμα πιὸ ξεκάθαρα: οἱ μαρξιστὲς «πιστεύουν καὶ κηρύχνουν τὸ ἀναλλοίωτο ἐνὸς ἀφηρημένου ἱστορικοῦ σχήματος».

Μὲ λίγα λόγια, ἔχουμε μπροστὰ μας τὴν πιὸ τετριμμένη καὶ τὴν πιὸ ἀγοραία κατηγορία σὲ βάρος τῶν μαρξιστῶν, κατηγορία ποὺ ἀπὸ πολὺν καιρὸ τὴ χρησιμοποιοῦν ὄλοι ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ φέρουν καμιά οὐσιαστικὴ ἀντίρρηση στὶς ἀντιλήψεις τῶν μαρξιστῶν. «Οἱ μαρξιστὲς κηρύχνουν τὸ ἀναλλοίωτο ἐνὸς ἀφηρημένου ἱστορικοῦ σχήματος»!!

Μὰ αὐτὸ δὲν εἶναι παρά ψέμα καὶ ἐπινόηση!

Κανένας μαρξιστὴς ποτέ καὶ πουθενά δὲν ἔφερε τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι στὴ Ρωσία «θὰ ἐμφανιστεῖ κατανάγκη» ὁ καπιταλισμός, «ἐπειδὴ» ὑπῆρξε στὴ Δύση κτλ. Κανένας μαρξιστὴς δὲν εἶδε ποτέ τὴ θεωρία τοῦ Μάρξ σὰν κάποιο φιλοσοφικο-ἱστορικό σχῆμα ὑποχρεωτικό γιὰ ὄλους, δὲν τὴ θεώρησε ποτέ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐξήγηση ἐνὸς ὀρισμένου κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Μόνο ἓνας ὑποκειμενικὸς φιλόσοφος, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, τὰ κατάφερε νὰ δείξει μιὰ τέτλια ἔλλειψη κατανόησης τοῦ Μάρξ, ὥστε νὰ ἀποδόσει σ' αὐτόν μιὰ γενικὴ φιλοσοφικὴ θεωρία· καὶ

σάν απάντηση τά κατάφερε νά πάρει από τόν Μάρξ τήν απόλυτα συγκεκριμένη ἐξήγηση, πώς ἔκανε λάθος στή διεύθυνση. Ποτέ κανένας μαρξιστής δέ στήριξε τίς σοσιαλδημοκρατικές του ἀντιλήψεις σέ τίποτε ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ἀντιστοιχία τῆς θεωρίας μέ τήν πραγματικότητα καί μέ τήν ἱστορία τῶν δοσμένων, δηλαδή τῶν ρωσικῶν, κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων. Καί δέν μποροῦσε νά κάνει διαφορετικά, γιατί αὐτή τήν ἀπαίτηση ἀπό τή θεωρία τήν εἶχε ἀπολύτως καθαρά καί συγκεκριμένα διατυπώσει καί τοποθετήσῃ σάν ἀγκωνάρι ὅλης τῆς διδασκαλίας ὁ ἴδιος ὁ ἰδρυτής τοῦ «μαρξισμοῦ», ὁ Μάρξ.

Φυσικά, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ ὅσο τοῦ ἀρέσει νά προσπαθεῖ νά διαψεύσει αὐτές τίς δηλώσεις, λέγοντας ὅτι ἄκουσε «μέ τ' ἄφτιά του» νά κηρύσσεται αὐτό ἀκριβῶς τό ἀφηρημένο ἱστορικό σχῆμα. Τί μᾶς ἐνδιαφέρει ὅμως ἐμᾶς τούς σοσιαλδημοκράτες ἢ ὅποιονδήποτε ἄλλον, ἂν τοῦ ἔτυχε τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ν' ἀκούσει ἀπό τούς συνομιλητές του κάθε λογῆς παραλογισμούς; Μήπως αὐτό δέν ἀποδείχνει μόνο, ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διαλέγει πολύ πετυχημένα τούς συνομιλητές του καί τίποτε περισσότερο; Φυσικά, εἶναι πολύ πιθανό οἱ πνευματώδεις αὐτοί συνομιλητές τοῦ πνευματώδους φιλοσόφου νά αὐτονομάζονται μαρξιστές, σοσιαλδημοκράτες κτλ. — μά ποιός δέν ξέρει ὅτι σήμερα (πράγμα πού ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπό καιρό) ὁ κά'ε κατεργάρης ἀγαπάει νά ἐμφανίζεται μέ «κόκκινη» περιβολή;* Κι ἂν ὁ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι τόσο διορατικός, ὥστε νά μὴν εἶναι σέ θέση νά ξεχωρίσει τούς «μεταμφιεσμένους» ἀπό τούς μαρξιστές, ἢ ἂν κατάλαβε τόσο βαθιά τόν Μάρξ, ὥστε νά μὴν ἔχει προσέξει τό κριτήριο αὐτό ὅλης τῆς διδασκαλίας του, κριτήριο πού ὁ Μάρξ τό τονίζει μέ τόση ἐμφαση (τή διατύπωση «κείνου πού συντελεῖται μπροστά στά μάτια μας»), αὐτό — ἀποδείχνει ἀκόμα μιά φορά ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν εἶναι ἐξυπνος, καί τίποτε παραπάνω.

Πάντως ἀφοῦ βάλθηκε νά κάνει πολεμική ἀπό τόν τύπο ἐναντία στούς σοσιαλδημοκράτες, — θά ἔπρεπε νά ἔχει ὑπόψη του τήν ομάδα ἐκείνη τῶν σοσιαλιστῶν, πού ἀπό καιρό ἔχουν αὐτό τό ὄνομα καί τό ἔχουν μόνο αὐτοί, ἔτσι πού νά μὴν μπορεῖ νά τούς συγχέει κανεῖς μέ ἄλλες ομάδες, καί πού διαθέτουν τούς δικούς τους φιλολογικούς ἐκπροσώπους — τόν Πλεχάνοφ καί τόν ὀμιλό του⁶². Καί ἂν τό εἶχε κάνει αὐτό, — καί εἶναι ὀλοφά-

* Ὅλα αὐτά γράφτηκαν μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἄκουσε πραγματικά νά κηρύχονται ἀφηρημένα ἱστορικά σχήματα καί δέν παραποίησε τίποτε. Θεωρῶ ὅμως ἀπόλυτα ἀπαραίτητο μέ τήν εὐκαιρία αὐτή νά διατυπώσω μιά ἐπιφύλαξη: πούλάω ὅ,τι ἄγώρασα.

νερο ότι έτσι έπρεπε νά ενεργήσει κάθε κάπως αξιοπρεπής άνθρωπος, — και είχε ανατρέξει έστω στό πρώτο σοσιαλδημοκρατικό έργο, στό βιβλίο του Πλεχάνοφ: «Οί διαφωνίες μας», — θά έβλεπε εκεί, από τίς πρώτες σελίδες, τήν κατηγορηματική δήλωση του συγγραφέα εξονόματος όλων των μελών του όμίλου:

«Σέ καμιά περίπτωση δέ θέλουμε νά καλύψουμε τό πρόγραμμα μας μέ τό κύρος του μεγάλου αυτού όνόματος» (δηλαδή μέ τό κύρος του Μάρξ). Καταλαβαίνετε τά ρωσικά, κ. Μιχαηλόβσκι; Καταλαβαίνετε τή διαφορά πού ύπάρχει ανάμεσα στό κήρυγμα άφηρημένων σχημάτων και στην άρνηση κάθε κύρους του Μάρξ όταν κρίνονται τά ρωσικά προβλήματα;

Καταλαβαίνετε ότι δέ φερθήκατε τίμια, παρουσιάζοντας για μαρξιστική τήν πρώτη κρίση πού έτυχε ν' ακούσετε από τους συνομιλητές σας, και μή δίνοντας προσοχή στην έντυπη δήλωση πού έκανε ένα σημαίνον μέλος της σοσιαλδημοκρατίας εξονόματος όλης της ομάδας;

Και παρακάτω ή δήλωση γίνεται ακόμα πιο συγκεκριμένη: «Έπαναλαβαίνω — λέει ο Πλεχάνοφ — ότι ανάμεσα στους πιο συνεπείς μαρξιστές είναι δυνατό νά ύπάρξουν διαφωνίες σ' ό,τι άφορᾷ τήν εκτίμηση της σύγχρονης ρωσικής πραγματικότητας». «Η διδασκαλία μας είναι «ή πρώτη άπόπειρα εφαρμογής της επιστημονικής αυτής θεωρίας στην άνάλυση έξαιρετικά περίπλοκων και συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων».

Νομίζω ότι είναι δύσκολο νά εκφραστεί κανείς μέ μεγαλύτερη σαφήνεια: οί μαρξιστές παίρνουν χωρίς συζήτηση από τή θεωρία του Μάρξ μόνο τίς πολύτιμες μέθοδες, χωρίς τίς όποιες είναι άδύνατο νά εξηγηθούν οί κοινωνικές σχέσεις και, συνεπώς, δέν έχουν καθόλου κριτήριό τους για τήν εκτίμηση αυτών των σχέσεων τά άφηρημένα σχήματα και άλλες παρόμοιες άνοησίες, αλλά τήν όρθότητα αυτής της θεωρίας και τήν αντίστοιχία της μέ τήν πραγματικότητα.

«Η ίσως νομίζετε, ότι ο συγγραφέας κάνοντας αυτές τίς δηλώσεις στην πραγματικότητα σκεπτόταν διαφορετικά; Αυτό όμως δέν είναι σωστό. Τό ζήτημα πού τον άπασχολούσε ήταν: «άραγε ή Ρωσία θά περάσει κατανάγκη από τήν κεφαλαιοκρατική φάση ανάπτυξης;» Τό πρόβλημα δέ διατυπώθηκε, συνεπώς, κατά τρόπο μαρξιστικό, μά σύμφωνα μέ τίς ύποκειμενικές μέθοδες των διάφορων φιλοσόφων της πατρίδας μας, πού έβλεπαν τό κριτήριο αυτής της δεοντολογίας πότε στην πολιτική των άρχων, πότε στη δράση της «κοινωνίας», πότε στό ιδανικό της κοινωνίας, «πού ταιριάζει στην ανθρώπινη φύση», και σέ άλλες

παρόμοιες παρλαπίπες. Καί ρωτᾶμε τώρα: πῶς θά ἀπαντοῦσε σ' ἓνα τέτιο ἐρώτημα ἓνας ἄνθρωπος πού κηρύχνει ἀφηρημένα σχήματα; Ἐπιβεβαιωθῆναι ἄρχιζε νά μιλάει γιά τό ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεκτικοῦ προτσές, γιά τή γενική φιλοσοφική σημασία τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, γιά τό ὅτι κάθε χώρα θά περάσει ἀναπόφευχτα ἀπό τή φάση... κτλ. κτλ.

Καί πῶς ἀπάντησε ὁ Πλεχάνοφ;

Ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως μπορούσε ν' ἀπαντήσῃ ἓνας μαρξιστής:

Ἄφησε ὁλότελα κατά μέρος τό ζήτημα τῆς δεοντολογίας, σάν κάτι τό ἀνώφελο πού θά μπορούσε νά ἐνδιαφέρει μόνο τοῦς ὑποκειμενιστές, κι ὅλο τόν καιρό μιλοῦσε μόνο γιά τίς πραγματικές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, γιά τήν πραγματική τους ἐξέλιξη. Γιαντό καί δέν ἔδωσε ἄμεση ἀπάντηση στό ἐρώτημα πού ἔμπαινε τόσο λαθεμένα, μά ἀπάντησε διαφορετικά, δηλ. ὡς ἐξῆς: «Ἡ Ρωσία ἔχει μπεῖ στόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο».

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅμως δημηγορεῖ μέ ὕφος εἰδήμονα γιά τό κήρυγμα ἑνός ἀφηρημένου ἱστορικοῦ σχήματος, γιά τοῦς ἐνυπάρχοντες νόμους τῆς ἀναγκαιότητας καί ἄλλες παρόμοιες ἀπίστευτες ἀνοησίες! Καί αὐτό τό ὀνομάζει «πολεμική ἐναντία τοῦς σοσιαλδημοκράτες»!!

Δηλώνω κατηγορηματικά πῶς τίποτε δέν καταλαβαίνω: ἄν αὐτός κάνει πολεμική, τότε ποιός εἶναι κύμβαλον ἀλαλάζον;!

Παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τόν παραπάνω συλλογισμό τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, δέν μπορῶ νά μή σημειώσω καί τό γεγονός ὅτι ἐκθέτει τίς ἀπόψεις τῶν σοσιαλδημοκρατῶν ὡς ἐξῆς: ὅτι τάχα «Ἡ Ρωσία θ' ἀναπτύξει δική της κεφαλαιοκρατική παραγωγή». Προφανῶς, κατά τή γνώμη αὐτοῦ τοῦ φιλόσοφου ἡ Ρωσία δέν ἔχει «δική της» κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἴσως ὁ συγγραφέας νά συμμαρτυρεῖται τή γνώμη ὅτι ὁ ρωσικός καπιταλισμός περιορίζεται στό 1,5 ἑκατομμύριο ἐργάτες, — παρακάτω θά συναντήσουμε ξανά αὐτή τήν παιδαριῶδη ἰδέα τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», οἱ ὅποιοι κατατάσσουν ἄγνωστο ποῦ ὅλους τοῦς ὑπόλοιπους τρόπους ἐκμετάλλευσης τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας. «Ἡ Ρωσία θ' ἀναπτύξει δική της κεφαλαιοκρατική παραγωγή μ' ὅλες τίς ἐσωτερικές της ἀντιθέσεις, καί στό διάστημα αὐτό ὁ μουζίκος, ἀποσπασμένος ἀπό τή γῆ, θά μετατραπῆ σέ προλετάριο». Ὅσο πιό βαθιά μπαίνεις στό δάσος, τόσο πιό πολλά δέντρα βλέπεις! Ὡστε, στή Ρωσία δέν υπάρχουν «ἐσωτερικές ἀντιθέσεις»; δηλ. δέν ὑπάρχει γιά νά μιλήσουμε καθαρά καί ξάστερα, ἐκμετάλλευση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀπό μιὰ χούφτα κεφαλαιοκράτες; δέν ὑπάρχει καταστροφή τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ

πληθυσμοῦ καί πλουτισμός μιᾶς χούφτας ἀτόμων; Ὁ μουζικός μόνο τώρα πρόκειται ν' ἀποσπαστεῖ ἀπό τῆ γῆ; Καί τί εἶναι ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας μετὰ τῆ μεταρύθμιση, ἂν ὄχι μαζική, πρωτοφανῆς ὡς πρὸς τὴν ἔντασή της, ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιᾶς; Πρέπει νά ἔχει κανεὶς μεγάλο θάρρος γιὰ νά δηλώνει μπροστά σ' ὅλο τὸν κόσμο τέτια πράγματα. Καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔχει αὐτό τὸ θάρρος. «Ὁ Μάρξ δημιουργοῦσε θεωρητικά μὲ βάση ἕνα ἔτοιμο προλεταριάτο καί ἕναν ἔτοιμο καπιταλισμό, ἐνῶ ἔμεῖς ὄλ' αὐτὰ πρέπει ἀκόμα νά τὰ δημιουργήσουμε». Ἡ Ρωσία ἔχει ἀκόμα νά δημιουργήσῃ προλεταριάτο;! Στῆ Ρωσία, στῆ μόνη χώρα ὅπου μπορεῖς νά βρεῖς τόσο ἀπελπιστική ἀθλιότητα τῶν μαζῶν, τόσο ξεδιάντροπη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, στῆ Ρωσία πού τῆ σύγκριναν (καί πολύ δικαιολογημένα) μὲ τὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κατάστασης τῆς φτωχολογιᾶς της, στῆ Ρωσία ὅπου ἡ πείνα, πού δέρνει τὰ ἑκατομῦρια τοῦ λαοῦ, εἶναι μόνιμο φαινόμενο δίπλα λχ. στῆ συνεχῶς ἀξαναόμνη ἐξαγωγή σιτηρῶν, — στῆ Ρωσία δέν ὑπάρχει προλεταριάτο!!

Νομίζω ὅτι γιὰ τὰ κλασικά αὐτὰ λόγια θάπρεπε νά στηθεῖ ἀνδριάντας στὸν κ. Μιχαηλόβσκι, ὅσο εἶναι ἀκόμα ζωντανός!*

Θά δοῦμε ἐξάλλου καί παρακάτω ὅτι ἔχουμε κι ἐδῶ νά κάνουμε μὲ μιὰ μόνιμη καί πολύ συνεπῆ ταχτική τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», τὴν ταχτική νά κλείνουν φαρισαϊκά τὰ μάτια μπροστά στὴν ἀφόρητη κατάσταση τῶν ἐργαζομένων τῆς Ρωσίας, νά τὴν παρουσιάζουν ἀπλῶς «κλονισμένη», ἔτσι πού ν' ἄρκοῦν οἱ προσπάθειες τῆς «πολιτισμένης κοινωνίας», καί τῆς κυβέρνησης γιὰ νά μποῦν ὅλα στὸ σωστό δρόμο. Οἱ ἱπότες αὐτοὶ νομίζουν πῶς ἂν κλείσουν τὰ μάτια μπροστά στὸ γεγονός, ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ἐργαζομένων μαζῶν εἶναι ἄσχημη, ὄχι γιατί «κλονίστηκε», ἀλλὰ γιατί οἱ μάζες ὑποβάλλονται στὴν πιὸ ξεδιάντροπη ληστεία ἀπὸ μιὰ χούφτα ἐκμεταλλευτές, πῶς ἂν κρύψουν σάν τῆ στρουθοκάμηλο τὸ κεφάλι τους γιὰ νά μὴ βλέπουν αὐτοὺς τοὺς ἐκμεταλλευτές — οἱ ἐκμεταλλευτές αὐτοὶ θά ἐξαφανιστοῦν. Καί ὅταν οἱ σοσιαλδημοκράτες τοὺς λένε, ὅτι εἶναι ἐπαίσχυντη

* Ἴσως ὅμως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νά δοκιμάσει καί δῶ νά ξεφύγει: δέν ἤθελα καθόλου — θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ — νά πῶ ὅτι στῆ Ρωσία δέν ὑπάρχει γενικά προλεταριάτο, ἀλλὰ μόνο ὅτι δέν ὑπάρχει κεφαλαιοκρατικό προλεταριάτο. Ἔτσι; Τότε γιατί δέν τό εἶπατε; Κι ὅμως αὐτό εἶναι ὅλο τὸ ζήτημα: τὸ ρωσικό προλεταριάτο εἶναι ἄραγε ἕνα προλεταριάτο πού προσιδιάζει στὴν ἀστική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ἢ ἄλλου εἴδους προλεταριάτο; Καί ποῖος φταίει ἂν σέ δυὸ ὀλόκληρα ἄρθρα δέν εἶπατε οὔτε λέξη γι' αὐτὸ τὸ μοναδικὰ σοβαρὸ καί σπουδαῖο ζήτημα, μὰ προτιμήσατε νά λέτε ἄλλ' ἄντ' ἄλλων κι ὅ,τι σᾶς κατέβει στὸ κεφάλι;

δειλία νά φοβοῦνται νά κοιτάζουν τήν πραγματικότητα κατά πρόσωπο, ὅταν οἱ σοσιαλδημοκράτες ξεκινᾶν ἀπ' αὐτό τό γεγονός τῆς ἐκμετάλλευσης καί λένε ὅτι ἡ μόνη δυνατή ἐξήγησή της βρίσκεται στήν ἀστική ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, πού χωρίζει τή μάζα τοῦ λαοῦ σέ προλεταριάτο καί σέ ἀστική τάξη, καί στόν ταξικό χαρακτήρα τοῦ ρωσικοῦ κράτους, πού δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ὄργανο τῆς κυριαρχίας αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅτι γι' αὐτό τό λόγο ἡ μοναδική διέξοδος βρίσκεται στήν ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη — τότε αὐτοί οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» οὐρλιάζουν, ὅτι οἱ σοσιαλδημοκράτες θέλουν νά πάρουν τή γῆ ἀπό τό λαό!! θέλουν νά καταστρέψουν τήν ἐθνική μας οἰκονομική ὀργάνωση!!

Ἐρχόμαστε τώρα στό πιό ἐξωφρενικό σημεῖο ὅλης αὐτῆς τῆς «πολεμικῆς», πού τό λιγότερο εἶναι ἀπρεπῆς — καί συγκεκριμένα στήν «κριτική»(;) τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι γιά τήν πολιτική δράση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. Ὁ καθένας καταλαβαίνει, ὅτι ἡ δράση τῶν σοσιαλιστῶν καί τῶν προπαγανδιστῶν ἀνάμεσα στούς ἐργάτες δέν μπορεῖ νά συζητηθεῖ τίμια στό νόμιμο τύπο μας καί ὅτι τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἓνας ἀξιοπρεπῆς λογοκρινόμενος τύπος εἶναι «νά σωπαίνει μέ τάκτ». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ξέχασε αὐτόν τόν στοιχειωδέστατο κανόνα καί δέν ντράπηκε νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τό μονοπώλιο πού ἔχει ν' ἀπευθύνεται στό ἀναγνωστικό κοινό, γιά νά γεμίσει μέ λάσπη τοὺς σοσιαλιστές.

Θά βρεθοῦν ὥστόσο κι ἐξω ἀπό τή νόμιμη δημοσιογραφία μέσα γιά νά πολεμήσουμε αὐτόν τόν ζετσίπωτο κριτικό!

«Ἀπ' ὅ,τι καταλαβαίνω — λέει κάνοντας τόν ἀφελή ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — οἱ ρῶσοι μαρξιστές μποροῦν νά χωριστοῦν σέ τρεῖς κατηγορίες: σέ μαρξιστές-θεατές (ἀμέτοχοι παρατηρητές τοῦ προτσές), σέ μαρξιστές παθητικούς (αὐτοί «ἀπλῶς ἀνακουφίζουν τοὺς πόνους τῆς γέννας». «Δέν ἐνδιαφέρονται γιά τό λαό πού εἶναι προσκολλημένος στή γῆ καί στρέφουν τήν προσοχή καί τίς ἐλπίδες τους σέ κείνους πού ἔχουν πιά ἀποχωριστεῖ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς»), καί σέ δραστήριους μαρξιστές (πού ἐπιμένουν ἀνοιχτά νά συνεχιστεῖ ἡ παραπέρα καταστροφή τοῦ χωριοῦ)».

Τί εἶναι αὐτό;! Ὁ κ. κριτικός δέν μπορεῖ νά μήν ξέρει ὅτι οἱ ρῶσοι μαρξιστές εἶναι σοσιαλιστές, πού ξεκινοῦν ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι πραγματικότητα εἶναι ἀκριβῶς ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία καί ὅτι μόνο μιά διέξοδος ὑπάρχει ἀπ' αὐτήν: ἡ ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη. Πῶς καί

μέ ποιό δικαίωμα συγγέει τίς ἀντιλήψεις τους μέ προστυχιές χωρίς νόημα; Τί δικαίωμα (ἠθικό, φυσικά) ἔχει νά ἐπεκτείνει τόν ὄρο μαρξιστής σέ ἀνθρώπους πού ὀλοφάνερα δέν παραδέχονται οὔτε τίς πύο στοιχειώδεις καί θεμελιακές θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ, σέ ἀνθρώπους πού ποτέ καί πουμενά δέν παρουσιάστηκαν σάν ἰδιαίτερη ὀμάδα, ποτέ καί πουμενά δέ διακήρυξαν κάποιο ἰδιαίτερο δικό τους πρόγραμμα;

Ἐκ. Μιχαηλόβσκι ἄφησε μιά ὀλόκληρη σειρά παραθυράκια γιά νά δικαιολογήσει αὐτές τίς σκανδαλώδεις μέθοδες.

«Ἴσως — λέει, πουλώντας πνευμα μέ ἔλαφρότητα κοσμικεῦ δανδῆ — αὐτοί καί νά μήν εἶναι πραγματικοί μαρξιστές, νομίζουν ὀμως καί διακηρύχουν ὀτι εἶναι μαρξιστές». Πού τό διακήρυξαν καί πότε; Στά φιλελεύθερα καί ριζοσπαστικά σαλόνια τῆς Πετρούπολης; Σέ ἰδιωτικά γράμματα; Ἄς εἶναι κι ἔτσι. Τότε ὀμως νά κουβεντιάζετε μαζί τους στά σαλόνια σας καί στήν ἀλληλογραφία σας! Ἐσεῖς ὀμως παρουσιάζετε στόν τύπο καί μιλάτε δημόσια ἐνάντια σέ ἀνθρώπους πού ποτέ καί πουμενά δέν παρουσιάστηκαν δημόσια (κάτω ἀπό τῆ σημαία τοῦ μαρξισμοῦ). Κι ἔπειτα τολμάτε νά δηλώνετε ὀτι κάνετε πολεμική ἐνάντια στοῦς σοσιαλδημοκράτες, ἐνῶ ξέρετε πῶς τό ὀνομα αὐτό τό ἔχει μόνο μιά ὀμάδα σοσιαλιστές ἐπαναστάτες καί πῶς κανέναν ἄλλο δέν μπορεῖτε νά συγγέετε μέ τήν ὀμάδα αὐτή!*

Ἐκ. Μιχαηλόβσκι ὀλο καί στριφογυρίζει σάν γυμνασιόπαιδο πού τό τσάκωσαν ἐπ' αὐτοφῶρω: ἐγῶ δέ φταῖω καθόλου γι' αὐτά, λέει, προσπαθώντας νά πείσει τόν ἀναγνώστη, «τ' ἄκουσα μέ τ' ἄφτιά μου καί τά εἶδα μέ τά μάτια μου». Πολύ καλά! Πιστεύουμε εὐχαρίστως ὀτι μπροστά σας δέν ὑπάρχουν παρά πρόστυχοι καί παλιάνθρωποι, τί σχέση ὀμως ἔχουν ὀλα αὐτά μέ

* Ἐὰ σταματήσω ἔστω σέ μιά μόνη συγκεκριμένη παρατήρηση τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Ἐκ καθέναν πού ἔχει διαβάσει τό ἄρθρο του δέν μπορεῖ παρά νά συμφωνήσει πῶς κατατάσσει καί τόν κ. Σκβορτσόφ (τόν συγγραφέα τοῦ ἔργου «Οἱ ὀικονομικές αἰτίες τῶν λιμῶν») στοῦς «μαρξιστές». Ἐκ κύριος αὐτός ὀμως δέν αὐτοτιλοφορεῖται ἔτσι, καί ἄρκει ἠ πύο στοιχειώδης γνώση τῶν συγγραμμάτων τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, γιά νά δει κανεῖς ὀτι, κατά τήν ἄποψη τους, πρόκειται γιά ἔναν πολύ ἄγοραῖο ἄστο καί τίποτε παραπάνω. Τί μαρξιστής εἶναι, ὀταν δέν καταλαβαίνει ὀτι τό κοινωνικό περιβάλλον, γιά τό ὀποῖο διατυπώνει τά σχέδιά του, εἶναι περιβάλλον ἄστικό, καί ὀτι συνεπῶς ὀλες οἱ «βελτιώσεις πολιτισμοῦ», πού παρατηροῦνται πραγματικά ἄκόμα καί στήν ἄγροτική ὀικονομία, ἀποτελοῦν ἄστική πρόοδο, πού βελτιώνει τῆ θέση τῆς μελλοψηφίας καί προλεταροποιεῖ τίς μάζες! Τί μαρξιστής εἶναι, ὀταν δέν καταλαβαίνει ὀτι τό κράτος, στό ὀποῖο ἀπευθύνεται μέ τά σχέδιά του, εἶναι κράτος ταξικό, ἱκανό μόνο νά ὑποστηρίζει τήν ἄστική τάξη καί νά καταπιεζει τό προλεταριάτο!

μᾶς, τοὺς σοσιαλδημοκράτες; Ποιὸς δὲν ξέρει ὅτι «σήμερα, πού» ὄχι μόνο ἡ σοσιαλιστικὴ μὰ καὶ κάθε ἔστω καὶ λίγο ἀνεξάρτητη καὶ τίμια δημόσια δράση προκαλεῖ πολιτικές διώξεις, στὸν καθένα, πού δουλεύει πραγματικά κάτω ἀπὸ τούτη ἢ ἐκείνη τὴ σημαία — τῆς «Ναρόντναγια Βόλια», τοῦ μαρξισμοῦ ἢ ἔστω καὶ τοῦ συνταγματισμοῦ, — ἀναλογοῦν μερικές δεκάδες φρασολόγοι, πού κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα κρύβουν τὴ φιλελεύθερη δειλία τους, καὶ ἴσως ἀκόμα καὶ μερικοὶ ἀληθινοὶ παλιάνθρωποι, πού κοιτάζουν τὴ δουλίτσα τους; Μήπως δὲν εἶναι φανερό, ὅτι μόνο ὁ πιὸ πρόστυχος ἀπὸ τοὺς πρόστυχους θὰ μπορούσε νὰ κατηγορήσει ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτές τίς κατευθύνσεις γιὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κάθε σκυλολόι λερώνει (κι αὐτὸ ὄχι δημόσια καὶ ὄχι ἀνοιχτά) τὴ σημαία τῆς; Ὁλη ἡ ἐκθεση τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι μιὰ συνεχῆς ἀλυσίδα ἀπὸ παραποιήσεις, διαστρεβλώσεις καὶ λαθροχειρίες. Πιὸ πάνω εἶδαμε ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διαστρέβλωσε τελείως ὅλες τίς «ἀλήθειες», πού ἀποτελοῦν τὰ σημεῖα ἀφετηρίας τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, τίς διαστρέβλωσε ἐκθέτοντάς τες μέ τρόπο πού κανένας μαρξιστῆς ποτέ καὶ πουθενά δὲν τίς ἔχει ἐκθέσει καὶ δὲν μπορούσε νὰ τίς ἐκθέσει. Κι ἂν εἶχε ἐκθέσει τίς πραγματικές ἀντιλήψεις πού ἔχουν οἱ σοσιαλδημοκράτες γιὰ τὴ ρωσικὴ πραγματικότητα, δέ θὰ μπορούσε νὰ μὴ δεῖ ὅτι ὑπάρχει *μόνο ἓνας* τρόπος «νὰ συμφωνήσει» κανεὶς μ' αὐτές, καὶ συγκεκριμένα ὅταν βοηθᾷ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, ὅταν τὸ ὀργανώνει καὶ τὸ συσπειρώνει γιὰ τὸν πολιτικὸ ἀγῶνα ἐνάντια στό σημερινὸ καθεστῶς. Τοῦ ἔμεινε, ἄλλωστε, ἀκόμα ἓνα κόλπο. Μὲ ὕφος προσβλημένης ἀθωότητος σηκώνει φαρισαϊκὰ τὰ μάτια του στὸν οὐρανὸ καὶ ἀναφωνεῖ μέ μελιστάλαχτο ὕφος: «Χαίρομαι πολὺ πού τὸ ἀκούω, δὲν καταλαβαίνω ὅμως γιατί διαμαρτύρεστε» (αὐτὸ ἀκριβῶς λέει στό τεῦχος 2 τοῦ «Ρ. Μπ.»). «Διαβάστε πιὸ προσεχτικὰ τὴ γνώμη μου γιὰ τοὺς παθητικούς μαρξιστές καὶ θὰ δεῖτε ὅτι λέω: ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καμιὰ ἀντίρηση».

Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι, βέβαια, τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἀναμάσημα τῶν προηγούμενων ἀξιοθρήνητων ὑπεκφυγῶν.

Πέστε μου, σᾶς παρακαλῶ, πῶς θὰ χαρακτηρίζατε τὴ διαγωγή ἑνὸς ἀνθρώπου πού ἐνῶ θὰ δήλωνε ὅτι κριτικάρει τὸ σοσιαλεπαναστατικὸ ναροντνικισμό (παίρνω τὴν περίοδο ὅπου δὲν εἶχε ἀκόμα ἐμφανιστεῖ ἄλλο κίνημα), θ' ἄρχιζε ν' ἀραδιάζει πᾶνω-κάτω τέτια πράγματα:

«Ἀπ' ὅ,τι καταλαβαίνω, οἱ ναρόντνικοὶ χωρίζονται σὲ τρεῖς κατηγορίες: σὲ συνεπεῖς ναρόντνικούς, πού ἀποδέχονται πέρα

Часть III

ЧТО ТАКОЕ „ДРУЗЬЯ НАРОДА“

и

КАКЪ ОНИ ВОЮЮТЪ ПРОТИВЪ

СОЦІАЛ - ДЕМΟΚΡΑΤОВЪ.

Сентябрь 1894.

Изданіе
артистическаго тиража
полнаго лектораго.

Τό ἐξώφυλλο τοῦ III μέρους τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι „οἱ φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» — 1894

Σμίθουσα

γιά πέρα τίς ιδέες τοῦ μουζίκου καί πού, ἀνταποκρινόμενοι μέ ἀκρίβεια στίς ἐπιθυμίες του, γενικεύουν τό βούρδουλα, τόν ξυλοδαρμό τῆς γυναίκας καί γενικά ἐφαρμόζουν τή σιχαμερή ἐκείνη κυβερνητική πολιτική τοῦ κνούτου καί τοῦ ξύλου, πού ὥστόσο ὀνομαζόταν λαϊκή πολιτική· ἔπειτα, ἀκολουθοῦν οἱ δειλοὶ ναρόντικοι, πού δέν ἐνδιαφέρονται γιά τίς γνώμες τοῦ μουζίκου καί προσπαθοῦν ἀπλῶς νά μεταφέρουν στή Ρωσία ἕνα ξένο πρὸς αὐτὴν ἐπαναστατικό κίνημα, χρησιμοποιοῦντας γι' αὐτό τούς συλλόγους κτλ. — κανένας, ἄλλωστε, δέ θά μπορούσε νά φέρει ἀντιρήσεις σ' αὐτό ἀπὸ ἠθική ἀποψη, ἂν ὁ δρόμος δέν ἦταν τόσο γλιστερός, πού εὐκολα μπορεῖ τό δειλὸ ναρόντικο νά τόν κάνει συνεπῆ ἢ τολμηρό· καί, τέλος, ἔρχονται οἱ τολμηροὶ ναρόντικοι, πού πραγματοποιοῦν πέρα γιά πέρα τὰ λαϊκὰ ἰδανικά τοῦ εὐκατάστατου μουζίκου καί γι' αὐτό προσκολοῦνται στή γῆ, γιά νά γίνουν πέρα γιά πέρα κουλάκοι». Ὅλα αὐτά ὁ κάθε καθὼς πρέπει ἄνθρωπος θά τὰ ὀνόμαζε βέβαια αἰσχυρὴ καί ποταπὴ κοροϊδία. Καί ἂν, κοντὰ σ' αὐτά, τόν ἄνθρωπο πού θάλεγε τέτια πράγματα δέν μπορούσαν νά τόν διαψεύσουν οἱ ναρόντικοὶ στὸν ἴδιο τύπο, ἂν κοντὰ σ' αὐτά, οἱ ιδέες αὐτῶν τῶν ναρόντικων εἶχαν ἐκτεθεῖ ὡς τότε μόνο παράνομα καί γι' αὐτό ὁ πολὺς κόσμος δέν εἶχε ἀκριβῆ ἰδέα γι' αὐτές καί μπορούσε εὐκολα νά πιστέψει σέ ὅ,τι θά τοῦ ἔλεγαν γιά τούς ναρόντικούς, τότε ὅλοι θά συμφωνοῦσατε πὼς ἕνας τέτιος ἄνθρωπος εἶναι. . .

Ἴσως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νά μὴν ἔχει ξεχάσει ἀκόμα ὀλότελα τὴ λέξη πού θάπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ ἐδῶ.

Ἄρκετά δμως! Θά βροῦμε πολλές ἀκόμα μπηχτές αὐτοῦ τοῦ εἶδους στὸν κ. Μιχαηλόβσκι, μὰ δέν ξέρω δουλιὰ πῶς κουραστική, πῶς ἄχαρη καί πῶς ἀνυπόφορη ἀπὸ τό νά τσαλαβουτᾶ κανεὶς μέσα σ' αὐτὴ τὴ βρωμιά, νά μαζεῦει τούς σκόρπιους ἐδῶ καί ἐκεῖ ὑπαινιγμούς, νά τούς συγκρίνει, γιά νά βρεῖ ἔστω καί μιὰ κάπως σοβαρὴ ἀντίρρηση.

Ἄρκετά!

Ἄπριλης 1894.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ ⁶³

Στό κείμενο τοῦ ἄρθρου ὁ ἀναγνώστης θά συναντήσῃ ὑποσημειώσεις πού λένε ὅτι ὀρισμένα ζητήματα θά ἀναλυθοῦν πῶς κάτω, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέ γίνεται αὐτή ἡ ἀνάλυση.

Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι τό ἄρθρο αὐτό δέν ἀποτελεῖ παρά τό πρῶτο μέρος τῆς ἀπάντησης στά ἄρθρα γιά τό μαρξισμό πού δημοσιεύτηκαν στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Ἀπό μεγάλη ἔλλειψη χρόνου τό ἄρθρο αὐτό δέν μπόρεσε νά δημοσιευτεῖ ἔγκαιρα, ἔχουμε ὅμως τή γνώμη ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτή δέν μπορεῖ πιά νά καθυστερήσῃ περισσότερο: ἔτσι κι ἔτσι ἀργήσαμε 2 μήνες. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἀποφασίσαμε νά ἐκδόσουμε γιά τήν ὥρα τήν ἀνάλυση τῆς «κριτικῆς» τοῦ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι, χωρίς νά περιμένουμε νά τελειώσῃ τό τύπωμα ὄλου τοῦ ἄρθρου.

Στή 2η καί στήν 3η ἔκδοση πού ἐτοιμάζονται, ὁ ἀναγνώστης θά βρεῖ, ἐκτός ἀπό τήν ἀνάλυση αὐτή, καί τήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν ἀντιλήψεων τῶν ἄλλων σημερινῶν προσώπων τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», τῶν κ.κ. Σ. Γιουζακόφ καί Σ. Κριβένκο, σέ σχέση μέ τή μελέτη τῆς οικονομικῆς πραγματικότητος τῆς Ρωσίας καί «τίς ἰδέες καί τήν ταχτική τῶν σοσιαλδημοκρατῶν» πού ἀπορέουν ἀπ' αὐτήν.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΤΗ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ⁶⁴

Τούτη ή έκδοση είναι μιά ακριβής ανατύπωση τής πρώτης. Έπειδή δέν έχουμε καμιά άπολύτως άνάμιξη στή σύνταξη του κειμένου δέ νομίσαμε ότι έχουμε τό δικαίωμα νά επιφέρουμε όποιασδήποτε τροποποιήσεις και περιοριστήκαμε μόνο στήν έκδοτική δουλιά. Άναλάβαμε αυτή τήν έκδοση γιατί έχουμε τήν πεποίθηση ότι τό έργο θά δώσει ώθηση για μιά όρισμένη αναζωογόνηση τής σοσιαλδημοκρατικής μας προπαγάνδας.

Έχοντας τή γνώμη ότι ή έπιθυμία νά έξυπηρετηθεί τό έργο αυτό τής προπαγάνδας πρέπει νά είναι τό άπαραίτητο έπακόλουθο των σοσιαλδημοκρατικών πεποιθήσεων, άπευθυνόμαστε πρός όλους τούς όμοιόεάτες του συγγραφέα τής μπροσούρας αυτής μέ τήν πρόταση νά συμβάλλουν μέ όλα τά μέσα (ιδιαίτερα, βέβαια, μέ τήν επανέκδοση) στήν όσο τό δυνατό πιό πλατιά διάδοση του έργου, όπως και όλων γενικά των εκδόσεων τής μαρξιστικής προπαγάνδας. Η σημερινή στιγμή είναι πολύ κατάλληλη για νά δοθεί μιά τέτια βοήθεια. Η δράση του «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» παίρνει όλο και πιό προκλητικό χαρακτήρα άπέναντί μας. Τό περιοδικό αυτό, επιδιώκοντας νά παραλύσει τή διάδοση των σοσιαλδημοκρατικών ιδεών στήν κοινωνία, έφθασε ως τό σημείο νά μάς κατηγορεί άπροκάλυπτα, ότι δείχνουμε άδιαφορία για τά συμφέροντα του προλεταριάτου και ότι επιμένουμε στήν καταστροφή των μαζών. Τολμούμε νά πιστεύουμε ότι μέ τέτιες μέθοδες τό περιοδικό ζημιώνει μόνο τόν έαυτό του και προετοιμάζει τή νίκη μας. Ωστόσο δέν πρέπει νά ξεχνάμε, ότι οί συκοφάντες διαθέτουν όλα τά ύλικά μέσα για νά διαδίδουν πλατιά τίς συκοφαντίες τους. Στή διάθεσή τους βρίσκονται άρκετές χιλιάδες αντίτυπα του περιοδικού, στή διάθεσή τους βρίσκονται αναγνωστήρια και βιβλιοθήκες. Γι' αυτό τό λόγο πρέπει

πει νά καταβάλουμε όλες μας τίς προσπάθειες γιά ν' ἀποδείξουμε
στούς ἐχθρούς μας ὅτι καί τά πλεονεχτήματα μιᾶς προνομιακῆς
θέσης δέν ἐξασφαλίζουν πάντα τήν ἐπιτυχία τῶν ὑπαιγιμῶν.
Εἴμαστε ἀπόλυτα πεπεισμένοι ὅτι θά καταβληθοῦν αὐτές οἱ
προσπάθειες.

Ἰούλης 1894

ΜΕΡΟΣ

III

Τελειώνοντας, ἄς γνωριστοῦμε μ' ἓναν ἀκόμα «φίλο τοῦ λαοῦ», τόν κ. Κριβένκο, πού ἐπίσης κηρύχνει ἀνοιχτά τόν πόλεμο στούς σοσιαλδημοκράτες.

Ἐξάλλου δέ θά ἀναλύσουμε τά ἄρθρα του («Σχετικά μέ τοὺς μεμονωμένους καλλιεργημένους ἀνθρώπους» στό τεύχος 12 τοῦ 1893 καί τά «Ταξιδιωτικά γράμματα» στό τεύχος 1 τοῦ 1894), ὅπως κάναμε γιά τά ἄρθρα τῶν κ.κ. Μιχαηλόβσκι καί Γιουζακόφ. Στήν περίπτωση αὐτῶν τῶν κυρίων ἡ ἀνάλυση τῶν ἄρθρων τοὺς ἦταν τελείως ἀπαραίτητη γιά νά σχηματίσουμε στήν πρώτη περίπτωση, μιά καθαρή ἰδέα γιά τό περιεχόμενο τῶν ἀντιρήσεων τοὺς ἐναντία στόν ὕλισμό καί στό μαρξισμό γενικά, καί στή δεύτερη περίπτωση, γιά νά σχηματίσουμε μιά καθαρή ἰδέα γιά τίς πολιτικο-οικονομικές τοὺς θεωρίες. Τώρα, γιά νά σχηματίσουμε πλήρη εἰκόνα γιά τοὺς «φίλους τοῦ λαοῦ», μᾶς μένει νά γνωρίσουμε τήν ταχτική τοὺς, τίς πρακτικές τοὺς προτάσεις, τό πολιτικό τοὺς πρόγραμμα. Τό πρόγραμμα αὐτό πουθενά δέν ἔχει ἐκτεθεῖ ἀπό τοὺς ἴδιους ἀνοιχτά, μέ τήν ἴδια συνέπεια καί πληρότητα, μέ τήν ὁποία ἐκτέθηκαν οἱ θεωρητικές τοὺς ἀπόψεις. Γιαυτό εἶμαι ἀναγκασμένος νά πάρω αὐτό τό πρόγραμμα ἀπό διάφορα ἄρθρα τοῦ περιοδικοῦ, πού τό διακρίνει ἀρκετή ἀλληλεγγύη τῶν συνεργατῶν του, ὥστε νά μή συναντῶνται ἀντιφάσεις. Θά σταθῶ μόνο στά προαναφερόμενα ἄρθρα τοῦ κ. Κριβένκο κατά προτίμηση ἀπό τ' ἄλλα, τόσο γιατί δίνουν περισσότερο ὕλικό, ὅσο καί γιατί ὁ συντάχτης τοὺς εἶναι ἓνας ἐξίσου τυπικός γιά τό περιοδικό εἰδικός γιά τά πρακτικά ζητήματα καί πολιτικός, ὅπως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι κοινωνιολόγος καί ὁ κ. Γιουζακόφ οἰκονομολόγος.

Ὡστόσο, πρὶν περάσουμε στό πρόγραμμά τοὺς, εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε ἀκόμα σ' ἓνα θεωρητικό σημεῖο.

Παραπάνω είδαμε πώς ο κ. Γιουζακόφ προσπάθησε να ξεφύγει με φράσεις πού δέ λένε τίποτε, με φράσεις για λαϊκή μίσθωση πού ν' αποτελέσει τή βάση για τήν ύποστήριξη τής λαϊκής οικονομίας κτλ., καλύπτοντας μ' αυτές τις φράσεις τό γεγονός ότι δέν καταλαβαίνει τή συγκρότηση τής οικονομίας τών γεωργών μας. Δέν έθιξε τά άλλα επαγγέλματα, αλλά περιορίστηκε σέ στοιχεία για τήν ανάπτυξη τής μεγάλης έργοστασιακής βιομηχανίας. Τώρα ο κ. Κριβένκο επαναλαβαίνει τις ίδιες ακριβώς φράσεις για τή βιοτεχνία. 'Αντιπαραθέτει άμεσα τή «λαϊκή μας βιομηχανία», δηλ. τή βιοτεχνία, στην κεφαλαιοκρατική βιομηχανία (τεϋχος 12, σελ. 180-181). «'Η λαϊκή παραγωγή (sic!) — λέει — εμφανίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις φυσιολογικά», ενώ ή κεφαλαιοκρατική βιομηχανία «δημιουργείται σχεδόν πάντα τεχνητά». Σ' ένα άλλο σημείο αντιπαραθέτει τή «μικρή λαϊκή βιομηχανία», στη «μεγάλη, τήν κεφαλαιοκρατική». 'Αν ρωτήσετε σέ τί συνίσταται ή ιδιομορφία τής πρώτης, θά μάθετε μόνο ότι είναι «μικρή»* κι ότι τά έργαλεία είναι ένωμένα με τόν παραγωγό (δανείζομαι τόν τελευταίο αυτόν όρισμό από τό προαναφερόμενο άρθρο του κ. Μιχαηλόβσκι). Αυτό όμως απέχει ακόμα πολύ από τό να καθορίζει τήν οικονομική της όργάνωση και επιπλέον δέν είναι καθόλου σωστό. 'Ο κ. Κριβένκο λέει λχ. ότι «ή μικρή λαϊκή βιομηχανία κι ως τά σήμερα ακόμα δίνει πολύ μεγαλύτερη συνολική παραγωγή και άπασχολεί περισσότερα χέρια από τή μεγάλη κεφαλαιοκρατική βιομηχανία». 'Ο συγγραφέας έχει ύπόψη του, όπως φαίνεται, τά στοιχεία για τόν αριθμό τών βιοτεχνών πού φτάνει στά 4 έκατομμύρια και σύμφωνα μ' έναν άλλο ύπολογισμό στά 7 έκατομμύρια. Ποιός όμως δέν ξέρει ότι κυρίαρχη μορφή τής οικονομίας τής βιοτεχνίας μας είναι τό οικιακό σύστημα τής μεγάλης παραγωγής; ότι ή μάζα τών βιοτεχνών δέν κατέχει καθόλου ανεξάρτητη, αλλά όλότελα έξαρτημένη, δευτερεύουσα θέση στην παραγωγή, δέ δουλεύει με δικά της ύλικά, αλλά με ύλικά του εμπόρου πού πληρώνει στο βιοτέχνη άπλως ένα μεροκάματο; Στοιχεία πού νά δείχνουν ότι δεσπόζει αυτή ή μορφή έχουν δοθεί ακόμα και από τή νόμιμη φιλολογία. Θά αναφερθώ λογουχάρη στην εξαιρετη εργασία του γνωστού στατιστικού Σ. Χαριζομένου στο

* Μπορείτε ακόμα να μάθετε και τό εξής: «άπ' αυτή μπορεί να άναπτυχθεί μιá πραγματική (sic!) λαϊκή βιομηχανία», — λέει ο κ. Κριβένκο. Συνηθισμένη μέθοδος τών «φίλων του λαού» είναι να λένε άνόητες φράσεις χωρίς περιεχόμενο, αντί να δίνουν ένα συγκεκριμένο και άμεσα χαρακτηρισμό τής πραγματικότητας.

«Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ»⁶⁵ (1883, τεύχη 11 καὶ 12). Ὁ Σ. Χαριζομένοφ, συνοψίζοντας τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στή φιλολογία γιά τή βιοτεχνία μας τῶν κεντρικῶν κυβερνεῖων, ὅπου εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένη, κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖνο πού δεσπάζει ἀπόλυτα εἶναι τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς, δηλ. μιᾶ ἀναμφισβήτητη κεφαλαιοκρατική μορφή βιομηχανίας. «Καθορίζοντας τόν οἰκονομικό ρόλο τῆς μικρῆς ἀνεξάρτητης παραγωγῆς — λέει — καταλήγουμε στά παρακάτω συμπεράσματα: στό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας τὰ 86,5% τοῦ χρονιάτικου τζίρου τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τὰ δίνει τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς, καί μόνο τὰ 13,5% ἀνήκουν στή μικρή ἀνεξάρτητη παραγωγή. Στούς νομούς Ἀλεξάντροφσκι καί Ποκρόφσκι τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ τὰ 96% τοῦ χρονιάτικου τζίρου τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἀναλογοῦν στή μερίδα τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος τῆς μεγάλης παραγωγῆς καί τῆς μανουφακτούρας, καί μόνο τὰ 4% τὰ δίνει ἡ μικρή ἀνεξάρτητη παραγωγή».

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀπ' ὅ,τι ξέρομε, κανένας δέν ἐπιχείρησε νά τὰ διαψεύσει, μά οὔτε καί μποροῦν νά διαψευσθοῦν. Πῶς μπορεῖ λοιπόν νά ἀγνοεῖ κανεὶς καί ν' ἀποσιωπᾷ αὐτά τὰ γεγονότα, νά ὀνομάζει τήν παραγωγή αὐτή σέ ἀντίθεση ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική «λαϊκή» καί νά συζητᾷ γιά τή δυνατότητα νά ἀναπτυχθεῖ ἀπ' αὐτή μιᾶ πραγματική βιομηχανία;

Ἡ ἐξήγηση γιά τήν πλήρη αὐτή ἀγνοία τῶν γεγονότων εἶναι μόνο μιᾶ: ἡ γενική τάση τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», ὅπως κι ὄλων τῶν φιλελευθέρων τῆς Ρωσίας, νά συγκαλύπτουν τόν ἀνταγωνισμό τῶν τάξεων καί τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου στή Ρωσία, παρουσιάζοντας ὅλα αὐτά ἀπλῶς σάν ὀρισμένες «ἀτέλειες». Καί ἴσως ἡ αἰτία νά βρίσκεται, ἐπιπλέον, σέ τέτια βαθιά γνώση τοῦ ἀντικειμένου, σάν κι αὐτήν πού δείχνει λχ. ὁ κ. Κριβένκο, ὀνομάζοντας τήν «παραγωγή μαχαιριῶν τοῦ Πάβλοβο» — «παραγωγή μισοχειροτεχνικοῦ χαρακτήρα». Εἶναι ἀφάνταστο, σέ ποιό βαθμό μποροῦν νά διαστρεβλώνουν τὰ πράγματα οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»! Πῶς μπορεῖ νά μιλάει κανεὶς στήν περίπτωση αὐτή γιά χειροτεχνικό χαρακτήρα, ὅταν οἱ μαχαιράδες τοῦ Πάβλοβο δουλεύουν γιά τήν ἀγορά κι ὄχι κατά παραγγελία; Μήπως ὁ κ. Κριβένκο ἔχει τή γνώμη, ὅτι ἀνήκει στή χειροτεχνία ἕνα σύστημα στό ὁποῖο ὁ ἔμπορος παραγγέλλει στό βιοτέχνη νά τοῦ φτιάξει ὀρισμένα εἶδη, γιά νά τὰ στείλει στήν ἔμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ; Αὐτό εἶναι πάρα πολύ διασκεδαστικό, εἶναι ὁμοῦς γεγονός.

Στήν πραγματικότητα ἡ παραγωγή μαχαιριῶν διατήρησε σέ μικρότερο βαθμό (σέ σύγκριση μέ τούς ἄλλους παραγωγικούς κλάδους τοῦ Πάβλοβο) τή μικρή βιοτεχνική μορφή μέ (φαινομενική) αὐτοτέλεια τῶν παραγωγῶν: «Ἡ παραγωγή μαχαιριῶν τραπεζιοῦ καί μαχαιριῶν γιά τή βιοτεχνία*, — λέει ὁ Ν. Φ. Ἄννεσκι, — πλησιάζει πιά σέ σημαντικό βαθμό τήν ἐργοστασιακή παραγωγή ἢ πιά σωστά τή μανουφακτούρα». Ἀπό τούς 396 βιοτέχνες τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ πού ἀσχολοῦνται μέ τήν παραγωγή μαχαιριῶν τραπεζιοῦ, μόνο οἱ 62 (16%) δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, οἱ 273 (69%) δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικό**, καί οἱ 61 (15%) δουλεύουν μισθωτοί ἐργάτες. Συνεπῶς, μόνο τό $\frac{1}{6}$ τῶν βιοτεχνῶν δέν εἶναι ὑποδουλωμένο ἄμεσα στόν ἐπιχειρηματία. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἄλλη ὑποδιαίρεση τῆς παραγωγῆς μαχαιριῶν — τήν παραγωγή σουγιάδων — ἡ ὑποδιαίρεση αὕτη, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ ἴδιου συγγραφέα, — «κατέχει ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στά μαχαίρια τραπεζιοῦ καί στίς κλειδαριές: ἕνα μεγάλο μέρος τῶν μαστόρων δουλεύει πιά ἐδῶ γιά τ' ἀφεντικό, δίπλα ὁμως σ' αὐτούς ὑπάρχει κι ἕνας ἀρκετά μεγάλος ἀριθμός ἀνεξάρτητων βιοτεχνῶν πού ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἀγορά».

Συνολικά σ' αὐτό τό εἶδος τῶν μαχαιριῶν δουλεύουν 2552 βιοτέχνες τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ, ἀπ' τούς ὁποίους τά 48% (1236) δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, τά 42% (1058) γιά τ' ἀφεντικό καί τά 10% (258) εἶναι μισθωτοί ἐργάτες. Συνεπῶς, κι ἐδῶ οἱ ἀνεξάρτητοι (;) βιοτέχνες ἀποτελοῦν τή μειοψηφία. Κι ὅσοι ὁμως δουλεύουν γιά τήν ἀγορά δέν εἶναι, βέβαια, ἀνεξάρτητοι παρά μόνο φαινομενικά, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι λιγότερο ὑποδουλωμένοι στό κεφάλαιο τῶν προαγοραστῶν ἐμπόρων. Ἄν πάρουμε τά στοιχεῖα γιά τή βιοτεχνία ὄλου τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ, ὅπου μέ τά διάφορα ἐπαγγέλματα ἀσχολοῦνται 21 983 δουλευτές, δηλ. τά **84,5%** ὄλων τῶν δουλευτῶν πού ὑπάρχουν***, θά ἔχου-

* Εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες καί δίνει εἶδη ἀξίας 900 χιλιάδων ρουβλίων ἀπό τή συνολική ἀξία τῶν εἰδῶν τοῦ Πάβλοβο πού εἶναι 2750 χιλιάδες ρούβλια.

** Δηλαδή γιά τόν ἔμπορο πού δίνει στούς βιοτέχνες τά ὑλικά καί τούς πληρώνει γιά τή δουλιά τους ἕνα συνηθισμένο μεροκάματο.

*** Οἱ οἰκονομολόγοι μας τῆς Ρωσίας, μετρώντας τό ρωσικό καπιταλισμό μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (sic!), κατατάσσουν χωρίς πολλές τσιριμόνιες αὐτούς τούς δουλευτές κι ἕνα σωρό ἄλλους ὁμοίους μ' αὐτούς στόν πληθυσμό, πού ἀπασχολεῖται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί πού δέν ὑποφέρει ἀπό τήν καταπίεση τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά ἀπό τίς τεχνητές πιέσεις πάνω στό «λαϊκό καθεστῶς» (;;!!!).

με τὰ παρακάτω στοιχεία (ἀκριβῆ στοιχεία γιά τήν οἰκονομία τῆς βιοτεχνίας ὑπάρχουν μόνο γιά 10 808 ἐργάτες — στίς βιοτεχνίες: ἐπεξεργασίας μετάλλου, βυρσοδεψίας, σαγματοποιίας, κατασκευῆς πιλημάτων, καναβουργίας): τὰ 35,6% ἀπό τοὺς βιοτέχνες δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, τὰ 46,7% γιά τ' ἀφεντικό καί τὰ 17,7% εἶναι μισθωτοί. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι κι ἐδῶ δεσπόζει τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς, δεσπόζουν οἱ σχέσεις ὅπου ἡ ἐργασία εἶναι ὑποδουλωμένη στό κεφάλαιο.

Ἄν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ἀντιπαρέρχονται τόσο αὐθαίρετα παρόμοια γεγονότα, αὐτό ὀφείλεται ἀκόμα καί στό γεγονός ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τους γιά τόν καπιταλισμό δέν ἔχουν προχωρήσει πέρα ἀπό τίς συνηθισμένες ἀγοραῖες ἀντιλήψεις, ὅτι καπιταλιστής = πλούσιος καί μορφωμένος ἐπιχειρηματίας πού ἔχει μεγάλες μηχανικές ἐγκαταστάσεις στό νοικοκυριό του, καί δέ θέλουν νά ξέρουν τό ἐπιστημονικό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐννοίας. Στό προηγούμενο κεφάλαιο εἶδαμε πῶς ὁ κ. Γιουζακόφ τοποθετοῦσε τήν ἀρχή τοῦ καπιταλισμοῦ κατευθείαν στή μηχανική βιομηχανία, παρακάμπτοντας τήν ἀπλή συνεργασία καί τή μανουφακτούρα. Αὐτό εἶναι ἓνα πολύ συνηθισμένο λάθος, πού ἀνάμεσα σ' ἄλλα ἔχει σάν ἐπακόλουθο τό ὅτι ἀγνοοῦν τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς βιοτεχνικῆς μας παραγωγῆς.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς εἶναι κεφαλαιοκρατική μορφή βιομηχανίας: ἔχουμε ἐδῶ ὅλα τὰ γνωρίσματά της — ἐμπορευματική παραγωγή μέ ὑψηλή πιά βαθμίδα ἀνάπτυξης, συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια χωριστῶν ἀτόμων, ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν πού δέν ἔχουν δικά τους μέσα παραγωγῆς καί γι' αὐτό δουλεύουν σέ ξένους, δουλεύουν γιά τόν καπιταλιστή κι ὄχι γιά τόν ἑαυτό τους. Εἶναι φανερό ὅτι ἀπό τήν ἀποψη τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς ἔχουμε νά κάνουμε μέ καθαρό καπιταλισμό· ἡ ἰδιομορφία του σέ σύγκριση μέ τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία εἶναι ἡ τεχνική καθυστέρηση (αὐτό ἐξηγεῖται κυρίως μέ τὰ ἐξαιρετικά χαμηλά μεροκάματα) καί τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες διατηροῦν ἓνα μικροσκοπικό γεωργικό νοικοκυριό. Τό τελευταῖο αὐτό περιστατικό προκαλεῖ μεγάλη σύγχυση στοὺς «φίλους τοῦ λαοῦ» πού εἶναι συνηθισμένοι νά σκέφτονται, ὅπως ταιριάζει σέ ἀληθινούς μεταφυσικούς, μέ καθαρές, ἄμεσες ἀντιφάσεις: «ναί, ναί — οὐ, οὐ, τὰ δέ ἐπιπλέον προέρχονται ἐκ τοῦ πονηροῦ».

Δέν ἔχουν γῆ οἱ ἐργάτες, ἔχουμε καπιταλισμό· ἔχουν ἴη, δέν ἔχουμε καπιταλισμό· καί περιορίζονται σ' αὐτήν τήν παρήγορη

φιλοσοφία, παραβλέποντας όλη τήν κοινωνική όργάνωση τής οίκονομίας, ξεχνώντας τό πασίγνωστο γεγονός ότι ή κατοχή γής δέν εξαλείφει καθόλου τή χτηνώδικη άθλιότητα αύτών των κατόχων ενός κομματιού γής, πού υποβάλλονται στην πιό ξετσιώπητη ληστεία άπομέρους άλλων επίσης κατόχων γής — «άγροτών».

Όπως φαίνεται, δέν ξέρουν καν ότι ό καπιταλισμός — όσο βρισκόταν σέ σχετικά χαμηλές βαθμίδες ανάπτυξης — πουθενά δέν мүόρεσε νά άποσπάσει όλότελα τόν έργάτη από τή γή. Σχετικά μέ τή Δυτική Εύρώπη ό Μάρξ διατύπωσε τό νόμο, ότι μόνο ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία άπαλλοτριώνει όριστικά τόν έργάτη. Γιαυτό είναι εύνόητο πώς οί συνηθισμένοι συλλογισμοί, ότι στή χώρα μας δέν ύπάρχει καπιταλισμός — συλλογισμοί, πού στηρίζονται στό έπιχείρημα ότι «ό λαός είναι κάτοχος γής», — δέν έχουν κανένα νόημα, γιατί ό καπιταλισμός στό στάδιο τής άπλής συνεργασίας και τής μανουφακτούρας ποτέ και πουθενά δέ συνεπαγόταν τήν πλήρη άπόσπαση του δουλευτή από τή γή, χωρίς γιαυτό νά παύει καθόλου, όπως είναι εύνόητο, νά είναι καπιταλισμός.

Όσο για τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία τής Ρωσίας — κι αυτή τή μορφή παίρνουν γρήγορα οί μεγαλύτεροι και σπουδαιότεροι κλάδοι τής βιομηχανίας μας — ή βιομηχανία αυτή παρ' όλο τόν ειδικό χαρακτήρα των συνθηκών τής χώρας μας, παρουσιάζει τίς ίδιες ιδιότητες πού έχει και σ' όλη τήν κεφαλαιοκρατική Δύση, δέ συμβιβάζεται πιά καθόλου μέ τή διατήρηση τής σύνδεσης του έργάτη μέ τή γή. Τό γεγονός αυτό τό απέδειξε, ανάμεσα σ' άλλους, και ό Ντεμέντιεφ μέ συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία, από τά όποια έβγαλε (έντελώς ανεξάρτητα από τόν Μάρξ) τό συμπέρασμα ότι ή μηχανική παραγωγή συνδέεται άδιάρρηχτα μέ τήν πλήρη άπόσπαση του δουλευτή από τή γή. Η έρευνα αυτή απέδειξε ακόμα μιá φορά ότι ή Ρωσία είναι χώρα κεφαλαιοκρατική, ότι στή Ρωσία ή σύνδεση του έργαζόμενου μέ τή γή είναι τόσο άδύνατη και πλασματική, ή παντοδυναμία του πλούσιου (του κατόχου χρημάτων, του προαγοραστή έμπορου, του πλουσιοχωρικού, του ιδιοκτήτη μανουφακτούρας κτλ.) είναι πιά τόσο στέρεη, ώστε άρκει ένα ακόμα βήμα τής τεχνικής για νά μετατραπεί ό «άγρότης» (;; πού έδώ και πολύν καιρό ζεί από τήν πούληση τής εργατικής του δύναμης) σέ γνήσιο έργάτη*. Όστόσο ή μή κατανόηση άπομέρους

* Τό οικιακό σύστημα τής μεγάλης παραγωγής δέν είναι μόνο κεφαλαιο-

των «φίλων του λαού» της οικονομικής οργάνωσης της βιοτεχνικής μας παραγωγής δέν περιορίζεται μόνο σ' αυτό, κάθε άλλο. Ἡ ἰδέα πού σχημάτισαν ἀκόμα καί γιά τούς κλάδους τῆς βιοτεχνίας, ὅπου ἡ δουλιὰ δέ γίνεται «γιά τ' ἀφεντικά», εἶναι τόσο ἐπιτόλαια, ὅσο καί ἡ ἰδέα πού ἔχουν γιά τό γεωργό (πράγμα πού τό εἶδαμε πιό πάνω). Αὐτό ἐξάλλου εἶναι πολύ φυσικό ἀπ' τῆ στιγμῆ πού καταπιάνονται νά κρίνουν καί νά σχολιάσουν πολιτικο-οικονομικά ζητήματα κύριοι πού, ὅπως φαίνεται, τό μόνο πού ξέρουν εἶναι ὅτι στόν κόσμο ὑπάρχουν μέσα παραγωγῆς πού «μποροῦν» νά συνενωθοῦν μέ τόν ἐργαζόμενο — κι αὐτό εἶναι πολύ καλό· μά τά μέσα παραγωγῆς «μποροῦν» καί νά χωριστοῦν ἀπ' αὐτόν, κι αὐτό εἶναι πολύ ἄσχημο. Μ' αὐτά ὁμως τά ἐφόδια δέν πᾶς μακριά.

Ὁ κ. Κριβένκο, διατυπώνοντας τά συμπεράσματά του γιά τούς βιοτεχνικούς κλάδους πού γίνονται κεφαλαιοκρατικοί καί γιά κείνους πού δέ γίνονται κεφαλαιοκρατικοί (ὅπου «μπορεῖ νά ὑπάρχει ἐλεύθερη μικρῆ παραγωγή»), τονίζει, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, ὅτι σέ μερικούς κλάδους τῆς παραγωγῆς «οἱ βασικές δαπάνες γιά τήν παραγωγή» εἶναι πολύ ἀσήμαντες, καί γι' αὐτό εἶναι δυνατό νά ὑπάρχει σ' αὐτούς μικρῆ παραγωγή. Σάν παράδειγμα ἀναφέρει τήν παραγωγή τούβλων, ὅπου ἡ ἀξία τῶν δαπανῶν μπορεῖ, λέει, νά εἶναι 15 φορές μικρότερη ἀπό τό χρονιατικό τζίρο τῶν ἐργοστασίων.

Ἐπειδή αὐτή εἶναι ἡ μοναδική σχεδόν συγκεκριμένη παρατήρηση τοῦ συγγραφέα (τό ξαναλέω ὅτι αὐτό εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ὑποκειμενικῆς κοινωνιολογίας, ὅτι δηλ. φοβᾶται νά χαρακτηρίσει καί ν' ἀναλύσει ἀνοιχτά καί συγκεκριμένα τήν πραγματικότητα καί πλανᾶται στή σφαῖρα τῶν «ιδανικῶν». . . τοῦ μικροαστισμοῦ), θά τήν πάρουμε, γιά νά δείξουμε πόσο λαθεμένες εἶναι οἱ ἀντιλήψεις τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» γιά τήν πραγματικότητα.

Ἡ περιγραφή αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας (παραγωγή τούβλων ἀπό ἄσπρο ἀργιλόχωμα) βρίσκεται στήν οικονομική στατιστική τοῦ ζέμιστρο τῆς Μόσχας («Συλλογή», τόμ. VII, τεύχος 1, μέρος 2 κ.ο.κ.). Ἡ βιοτεχνία αὐτή εἶναι συγκεντρωμένη κυρίως στίς 3 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ, ὅπου βρίσκονται 233 ἐπιχει-

---

κρατικό, μά καί τό χειρότερο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, πού συνδυάζει τή μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου μέ τή μικρότερη δυνατότητα γιά τούς ἐργάτες νά ἀγωνιστοῦν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους.

ρήσεις με 1402 εργάτες (567 μέλη οικογενειών* = 41% και 835 μισθωτοί — 59%), με συνολική χρονιάτικη παραγωγή αξίας 357 000 ρουβλίων. Η βιοτεχνία αυτή εμφανίστηκε εδώ και πολύ καιρό, αναπτύχθηκε όμως ιδιαίτερα τα τελευταία 15 χρόνια, χάρη στην κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς πού διευκόλυνε σημαντικά τήν πούληση τῶν τούβλων. Πρίν κατασκευαστεῖ ἡ σιδηροδρομική γραμμή τόν κύριο ρόλο τόν ἔπαιζε ἡ οἰκογενειακή μορφή παραγωγῆς, πού σήμερα παραχωρεῖ τή θέση της στήν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Καί ἡ βιοτεχνία αὐτή ἐπίσης δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν πούληση, ἀπό τήν ἐξάρτηση τῶν μικρῶν ἐπιχειρηματιῶν ἀπό τοῦς μεγάλους: λόγω «ἔλλειψης χρηματικῶν μέσων» οἱ πρῶτοι πούλουν στοῦς τελευταίους τά τούβλα ἐπιτόπου (κάποτε μέ «ἀκατέργαστη» μορφή — ἄψητα) σέ τρομερά χαμηλές τιμές.

Ὡστόσο ἔχουμε τή δυνατότητα νά γνωρίσουμε καί τόν τρόπο ὀργάνωσης αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας ἔξω ἀπ' αὐτή τήν ἐξάρτηση χάρη στήν ἀπογραφή τῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων, πού παρατίθεται σέ χωριστό παράρτημα στή μελέτη, καί ἀναφέρει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τή συνολική ἐτήσια παραγωγή κάθε τουβλοποιείου.

Γιά νά διαπιστώσουμε ἂν μπορεῖ νά εφαρμοστεῖ σ' αὐτή τή βιοτεχνία ὁ νόμος πού λέει ὅτι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, δηλ. ὅτι σέ μιᾶ ὀρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία μετασχηματίζεται ἀναπότρεπτα σέ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, πρέπει νά συγκρίνουμε τά διάφορα τουβλοποιεῖα μέ βάση τό μέγεθός τους: ὅλο τό ζήτημα βρίσκεται ἀκριβῶς στήν ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στά μικρά καί στά μεγάλα τουβλοποιεῖα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ρόλου τους στήν παραγωγή καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Παίρνοντας σάν βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν διαιροῦμε τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια σέ τρεῖς ὁμάδες: I) ἐργαστήρια πού ἔχουν ἀπό 1-5 εργάτες (καί μέλη οικογενειῶν καί μισθωτοῦς μαζί)· II) ἐργαστήρια πού ἔχουν ἀπό 6-10 εργάτες καί III) ἐργαστήρια πού ἔχουν πάνω ἀπό 10 εργάτες.

Παρακολουθώντας τό μέγεθος τῶν ἐργαστηρίων, τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς σέ κάθε ὁμάδα, ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα:

* Λέγοντας μέλη «οἰκογενειῶν» ἔννοοῦν, σέ ἀντιδιαστολή ἀπό τοῦς μισθωτοῦς, τά ἐργαζόμενα μέλη τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀφεντικῶν.

Ομάδες βιοτεχνών μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν	Μέσος ἀριθμὸς ἐργατῶν κατὰ ἐργαστήρι	Ποσοστὸ		Ἐτήσια παραγωγή I ἐργάτη	Κατανομή σὲ ποσοστά			Ἀπόλυτοι ἀριθμοί		
		Ἐργαστήρια μέ μισθοῦς ἐργάτες	Μισθοῦοι ἐργάτες		Ἐργαστήρια	Ἐργάτες	Σύνολο παραγωγῆς	Ἀριθμὸς ἐργαστηρίων*	Ἀριθμὸς ἐργατῶν	Ἄξια τῆς παραγωγῆς (σὲ ρούβλια)
I. Μέ 1—5 ἐργ.	2,8	25	19	251	72	34	34	167/43	476/92	119 500
II. » 6—10 »	7,3	90	58	249	18	23	22	43/39	317/186	79 000
III. » πάνω ἀπὸ 10 »	26,4	100	91	260	10	43	44	23/23	609/557	158 500
Σύνολο	6	45	59	254	100	100	100	233/105	1402/835	357 000

Μελετεῖστε προσεχτικὰ αὐτόν τόν πίνακα καί θά δεῖτε τήν ἀστική ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς βιοτεχνίας: στό μέτρο πού τά ἐργαστήρια γίνονται μεγαλύτερα, ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας** (ἡ μεσαία ὁμάδα ἀποτελεῖ ἐξαιρεση), δυναμώνει ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας***, ἀξάνει ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς****.

Ἡ τρίτη ὁμάδα, πού στηρίζει σχεδόν ὀλοκληρωτικὰ τό νοικοκυριό της στή μισθωτή ἐργασία, κρατᾷ στά χέρια της τά 44% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς, ἂν καί διαθέτει τά 10% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαστηρίων.

Αὐτή ἀκριβῶς ἡ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, συγκέντρωση πού συνεπάγεται τήν ἀπαλλοτριώση τῆς πλειοψηφίας (μισθωτοὶ ἐργάτες), μᾶς ἐξηγεῖ τόσο τήν ἐξάρτηση τῶν μικρῶν παραγωγῶν ἀπὸ τοὺς προαγοραστῆς ἐμπόρους (οἱ μεγάλοι βιομήχανοι εἶναι ταυτόχρονα καί προαγοραστῆς), ὅσο καί τήν καταπίεση τῆς ἐργασίας σ' αὐτόν τόν

* Ὁ παρανομαστής δείχνει τόν ἀριθμὸ τῶν ἐργαστηρίων πού ἔχουν μισθωτοὺς ἐργάτες καί τόν ἀριθμὸ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Τό ἴδιο καί στόν ἐπόμενον πίνακα.

** Ἐνας ἐργάτης παράγει τό χρόνο στήν ὁμάδα I ἀξία 251 ρούβλια. Στή II—249· στή III—260.

*** Τό ποσοστὸ τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτοὺς ἐργάτες εἶναι στήν ὁμάδα I: 25%· στήν II: 90%· καί στήν III: 100%. τό ποσοστὸ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν εἶναι 19%—58%—91%.

**** Στήν ὁμάδα I τά 72% τῶν ἐργαστηρίων δίνουν τά 34% τῆς παραγωγῆς· στή II, τά 18% δίνουν τά 22%· στήν III, τά 10% δίνουν τά 44%.

κλάδο της βιοτεχνίας. Συνεπώς, βλέπουμε ότι η αιτία της απαλλοτριώσεως του εργαζομένου και της εκμετάλλευσής του βρίσκεται στις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής.

Οι ρώσοι σοσιαλιστές-ναρόντικοι, όπως είναι γνωστό, είχαν αντίθετη γνώμη, θεωρούσαν ότι η αιτία της καταπίεσης της εργασίας στη βιοτεχνία δεν πρέπει να αναζητιέται στις σχέσεις παραγωγής (έλεγαν ότι αυτές στηρίζονται σε μία αρχή που αποκλείει την εκμετάλλευση), αλλά έξω απ' αυτές — στην πολιτική, και συγκεκριμένα στην αγροτική πολιτική, στην πολιτική πληρωμών κτλ. Και προβάλλει το ερώτημα: πού στηριζόταν και εξακολουθεί να στηρίζεται αυτή η γνώμη, πού τώρα έχει αποχτήσει σχεδόν τή στερεότητα πρόληψης; Μήπως στο ότι επικρατούσε διαφορετική αντίληψη για τις σχέσεις παραγωγής στη βιοτεχνία; Κάθε άλλο. Η γνώμη αυτή εξακολουθεί να υπάρχει μόνο γιατί δεν έγινε καμιά προσπάθεια να χαρακτηριστούν καθαρά και συγκεκριμένα τα στοιχεία, οι πραγματικές μορφές της οικονομικής οργάνωσης· εξακολουθεί να υπάρχει μόνο γιατί δεν ξεχωρίζονται ιδιαίτερα οι σχέσεις παραγωγής και δεν υποβάλλονται σε ειδική ανάλυση. Με λίγα λόγια, εξακολουθεί να υπάρχει μόνο γιατί δεν έγινε κατανοητή ή μοναδική επιστημονική μέθοδος της κοινωνιολογίας, ή ύλιστική μέθοδος. Τώρα μπορεί να εξηγηθεί και ο τρόπος σκέψης των παλιών σοσιαλιστών μας. Σχετικά με τή βιοτεχνία οι παλιοί σοσιαλιστές μας ανάγουν τήν αιτία της εκμετάλλευσης σε φαινόμενα που βρίσκονται έξω από τις σχέσεις παραγωγής· σχετικά με τό μεγάλο, τόν εργοστασιακό καπιταλισμό δεν μπορούσαν να μή δουν ότι στην περίπτωση αυτή η αιτία της εκμετάλλευσης βρίσκεται ακριβώς στις σχέσεις παραγωγής. 'Απ' έδω προέκυψε μία άλυτη αντίφαση, μία ασυμφωνία· δεν ήταν δυνατό να εξηγηθεί από πού μπορούσε να προέλθει αυτός ο μεγάλος καπιταλισμός, μία και στις σχέσεις παραγωγής της βιοτεχνίας (πού δεν τις εξέταζαν!) δεν υπάρχει τίποτε τό κεφαλαιοκρατικό. Και βγαίνει φυσιολογικά τό συμπέρασμα: μία και δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τή σχέση πού υπάρχει ανάμεσα στη βιοτεχνική και στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, αντιπάρθεσαν τήν πρώτη στη δεύτερη, σάν βιομηχανία «λαϊκή» άπέναντι σε βιομηχανία «τεχνητή». Έμφανίζεται έτσι η ιδέα μιάς αντίφασης ανάμεσα στον καπιταλισμό και στο «λαϊκό καθεστώς» μας, ιδέα πού είναι τόσο πλατιά διαδομένη και πού τελευταία ακόμα τή σέρβριρε στο ρωσικό κοινό ο κ. Νικολάι—ον σε ανανεωμένη και βελτιωμένη έκδοση. Η ιδέα αυτή εξακολουθεί να παραμένει από ρουτίνα, παρ'

δλο πού είναι τρομερά παράλογη: τόν ἐργοστασιακό καπιταλισμό τόν βλέπουν ὅπως είναι στήν πραγματικότητα, ἐνῶ τή βιοτεχνική παραγωγή τή φαντάζονται ὅπως «θά μπορούσε νά είναι» τόν πρῶτο μέ βάση τήν ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, καί τή δεύτερη χωρίς νά προσπαθοῦν κἀν νά ἐξετάσουν χωριστά τίς σχέσεις παραγωγῆς καί μεταφέροντας ὄλο τό ζήτημα κατευθείαν στόν τομέα τῆς πολιτικῆς. Ἄρκει ὁμως νά ἀναλύσουμε τίς σχέσεις αὐτές τῆς παραγωγῆς καί θά δοῦμε ὅτι τό «λαϊκό καθεστῶς» δέν είναι παρά οἱ ἴδιες οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς, ἄν καί σέ μή ἀναπτυγμένη, σέ ἐμβρυώδικη κατάσταση, ὅτι ἄν παραιτηθεῖ κανεῖς ἀπό τήν ἀφελῆ πρόληψη, πῶς ὄλοι οἱ βιοτέχνες είναι ἴσοι μεταξύ τους, καί ἐκφράσει μέ ἀκρίβεια τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα τους, τότε ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν «κάπιταλιστή» τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου καί στό «βιοτέχνη» θά φανεῖ πολλές φορές μικρότερη ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στόν ἕνα καί στόν ἄλλο «βιοτέχνη», — τέλος, ὅτι ὁ καπιταλισμός δέ βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τό «λαϊκό καθεστῶς», ἀλλά ἀποτελεῖ μιᾶ κατευθείαν, κωντική καί ἄμεση συνέχιση καί ἀνάπτυξή του.

Ἴσως μερικοὶ νά θεωρήσουν ἀκατάλληλο τό παράδειγμα πού πήραμε, γιατί, κατά τή γνώμη τους, στήν προκειμένη περίπτωση είναι γενικά πολύ μεγάλη* ἡ ἀναλογία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Ἡ ἀλήθεια, ὁμως, είναι ὅτι ἐδῶ δέν ἔχουν μεγάλη σημασία οἱ ἀπόλυτοι ἀριθμοί, ἀλλά οἱ σχέσεις πού ἐκφράζουν αὐτοὶ οἱ ἀριθμοί, σχέσεις πού στήν οὐσία τους είναι ἀστικές καί δέν παύουν νά είναι ἀστικές, ἄσχετα ἄν ὁ ἀστικός τους χαρακτήρας ἐκφράζεται ἔντονα ἢ ὄχι ἔντονα.

Θά πάρω, ἄν θέλετε, ἕνα ἄλλο παράδειγμα — σκόπιμα ἕνα παράδειγμα ὅπου ὁ ἀστικός αὐτός χαρακτήρας ἐκφράζεται ἀδύνατα — θά πάρω τήν ἀγγειοπλαστική (ἀπό τό βιβλίον τοῦ κ. Ἰσάγεφ γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας), πού εἶναι, κατά τά λεγόμενα τοῦ κ. καθηγητῆ, «καθαρή οἰκοτεχνία». Ἡ βιοτεχνία αὐτή μπορεῖ, βέβαια, νά θεωρηθεῖ σάν ἀντιπροσωπευτικός τύπος τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς βιοτεχνίας: ἡ τεχνική της εἶναι ἡ πιό ἀπλή, οἱ ἐγκαταστάσεις της οἱ πιό ἀσημαντες, ἡ παραγωγή της δίνει ἀντικείμενα ἀπό τά πιό ἀπαραίτητα πού χρησιμοποιοῦνται παντοῦ. Καί νά πού χάρη στήν ἀπο-

* Αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται καί πολύ στήν ἀλήθεια ὅσον ἀφορᾷ τή βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας, μπορεῖ ὁμως νά ναι σωστό ὅσον ἀφορᾷ τή λιγότερο ἀναπτυγμένη βιοτεχνική παραγωγή τῆς ὑπόλοιπης Ρωσίας.

γραφή τῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων ἔχουμε τή δυνατότητα μέ τά ἴδια στοιχεῖα, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, νά μελετήσουμε τήν οἰκονομική ὀργάνωση τῆς βιοτεχνίας αὐτῆς, πού ἀναμφισβήτητα εἶναι ἐντελῶς χαρακτηριστική γιά ὅλη τήν τεράστια μάζα τῶν μικρῶν «λαϊκῶν» βιοτεχνιῶν τῆς Ρωσίας. Ἄς χωρίσουμε τοὺς βιοτέχνες σέ ομάδες: I) ὅσοι ἔχουν ἀπό 1-3 ἐργάτες (μέλη τῆς οἰκογένειας καί μισθωτοί μαζί)· II) ὅσοι ἔχουν 4-5 ἐργάτες· III) ὅσοι ἔχουν πάνω ἀπό 5 ἐργάτες, κι ἄς κάνουμε τοὺς ἴδιους ὑπολογισμούς:

Ὅμαδες βιοτεχνῶν μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν	Ποσοστό			Ἔτησια παραγωγή 1 ἐργάτη	Κατανομή σέ ποσοστά			Ἀπόλυτοι ἀριθμοί		
	Μέσος ἀριθμός ἐργατῶν κατὰ ἐργαστήρι	Ἔργαστήρια μέ μισθωτοὺς ἐργάτες	Μισθωτοὶ ἐργάτες		Ἔργαστήρια	Ἔργατες	Ἀξία τῆς παραγωγῆς	Ἀριθμὸς ἐργαστηρίων	Ἀριθμὸς ἐργατῶν	Ἀξία τῆς παραγωγῆς (σέ ρούβλια)
I. Ὅσοι ἔχουν 1-3 ἐργ.	2,4	39	19	468	60	38	36	72/28	174/33	81 500
II. » » 4-5 »	4,3	48	20	498	27	32	32	33/16	144/29	71 800
III. » πάνω ἀπό 5 »	8,4	100	65	533	13	30	32	16/16	134/87	71 500
Σύνολο	3,7	49	33	497	100	100	100	121/60	452/149	224 800

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ *σχέσεις* καί σ' αὐτόν τόν κλάδο τῆς βιοτεχνίας — καί τέτια παραδείγματα θά μπορούσαμε νά φέρομε ὅσα θέλετε — διαπιστώνεται ὅτι εἶναι ἀστικές: βλέπουμε τήν ἴδια διαφοροποίηση πάνω στό ἔδαφος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί μάλιστα διαφοροποίηση εἰδικά κεφαλαιοκρατική, πού ὀδηγεῖ στήν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας· ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή παίζει πιά τόν κυριότερο ρόλο στήν ἀνώτερη ὀμάδα, πού ἔχει συγκεντρώσει σχεδόν τό $\frac{1}{3}$ ὅλης τῆς παραγωγῆς μέ μιά σημαντικά ἀνώτερη, σέ σύγκριση μέ τό μέσο ὄρο παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἐνῶ δέν ἔχει παρά τό $\frac{1}{8}$ τῶν ἐργαστηρίων καί τά 30% τῶν ἐργατῶν. Ἦδη καί μόνες οἱ παραγωγικές αὐτές σχέσεις μᾶς ἐξηγοῦν τήν ἐμφάνιση καί τή δύναμη τῶν προαγοραστῶν ἐμπόρων. Βλέπουμε πῶς μιά μειοψηφία, πού διαθέτει πιό μεγάλα καί πιό προσοδοφόρα ἐργαστήρια καί παίρνει «καθαρό» εἰσόδημα ἀπό τήν ξένη ἐργασία (στήν ἀνώτερη ὀμάδα τῶν ἀγγειοπλαστῶν ἀναλογοῦν κατὰ ἐργαστήρι

5,5 μισθωτοί εργάτες), μπορεί νά συσσωρευεί «οικονομίες», ἐνῶ ἡ πλειοψηφία καταστρέφεται, καί ἀκόμα καί οἱ μικροί νοικοκυρέοι (χωρίς νά μιλήσουμε πιά γιά τούς μισθωτούς εργάτες) δέν εἶναι σέ θέση νά τά βγάλουν πέρα. Εἶναι εὐνόητο καί ἀναπόφευχτο ὅτι οἱ τελευταῖοι θά εἶναι ὑποδουλωμένοι στούς πρώτους, — ἀναπόφευχτο λόγω ἀκριβῶς τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Οἱ σχέσεις αὐτές συνίστανται στό ὅτι τό προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τῆς ὀργανωμένης, ἀπό μιά οἰκονομία πού στηρίζεται σέ ἐμπορευματικές σχέσεις, πηγαίνει σέ χέρια ἰδιωτῶν καί στά χέρια τους χρησιμεύει σάν ὄργανο καταπίεσης καί ὑποδούλωσης τοῦ ἐργαζομένου, σάν μέσο ἀτομικοῦ πλουτισμοῦ μέ τήν ἐκμετάλλευση τῆς μάζας. Καί μή νομίζετε ὅτι αὐτή ἡ ἐκμετάλλευση κι αὐτή ἡ καταπίεση ἐκδηλώνονται πιά ἀδύνατα, ἐπειδή ὁ χαρακτήρας τῶν σχέσεων αὐτῶν εἶναι ἀκόμα ἀδύνατα ἀναπτυγμένος, ὅτι ἡ συσσώρευση κεφαλαίου, πού γίνεται παράλληλα μέ τήν καταστροφή τῶν παραγωγῶν, εἶναι μηδαμινή. Ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Αὐτό ὀδηγεῖ μόνο σέ πιά ὤμες, φεουδαρχικές μορφές ἐκμετάλλευσης, ὀδηγεῖ στό ὅτι τό κεφάλαιο, πού δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά ὑποτάξει ἄμεσα τόν ἐργάτη μέ τήν ἀπλή ἀγορά τῆς ἐργατικῆς του δύναμης σύμφωνα μέ τήν ἀξία της, τυλίγει τόν ἐργαζόμενο μ' ἓνα ὀλάκερο δίχτυ τοκογλυφικῶν πιέσεων, τόν δένει μαζί του μέ κουλάκιες μέθοδες, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τοῦ ληστεύει ὄχι μόνο τήν ὑπεραξία, ἀλλά καί ἓνα τεράστιο μέρος ἀπό τό μεροκάματό του, κι ἐπιπλέον τόν ἀποβλακώνει, ἀφαιρώντας του τή δυνατότητα νά ἀλλάξει «ἀφεντικό», τόν κοροϊδεύει, ὑποχρεώνοντάς τον νά θεωρεῖ εὐεργεσία τό ὅτι τοῦ «δίνει» (sic!) δουλιά. Εἶναι εὐνόητο ὅτι κανένας ἐργάτης δέ θά δεχόταν ποτέ ν' ἀλλάξει τή θέση του μέ τή θέση αὐτοῦ τοῦ ρώσου «ἀνεξάρτητου» βιοτέχνη μέσα στήν «πραγματική», «λαϊκή» βιομηχανία. Εἶναι εὐνόητο ἐπίσης ὅτι ὅλα τά προσφιλή μέτρα τῶν ριζοσπαστῶν τῆς Ρωσίας ἢ δέ θά θίξουν καθόλου τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου καί τήν ὑποδούλωσή του ἀπό τό κεφάλαιο, παραμένοντας μεμονωμένα πειράματα (ἀρτέλ), ἢ θά χειροτερέψουν τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων (ἀναπαλλοτρίωτο τῶν ναντέλ), ἢ, τέλος, θά καθαρίσουν ἀπλῶς, θά ἀναπτύξουν καί θά στερεώσουν τίς δοσμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις (βελτίωση τῆς τεχνικῆς, πιστώσεις κτλ.).

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ἄλλωστε, δέ θά μπορέσουν ποτέ νά καταλάβουν πῶς στήν ἀγροτική βιοτεχνία, παρ' ὅλη τή γενική ἀθλιότητά της, παρά τό σχετικά πολύ μικρό μέγεθος τῶν ἐργα-

στηρίων και την εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, παρά την πρωτόγονη τεχνική και το μικρό αριθμό των μισθωτών εργατών, υπάρχει *καπιταλισμός*. Δέν είναι καθόλου σέ θέση νά καταλάβουν ότι τό *κεφάλαιο* είναι όρισμένη σχέση ανάμεσα σέ ανθρώπους, σχέση πού παραμένει ή ίδια τόσο στίς συνθήκες του μεγαλύτερου, όσο και στίς συνθήκες του μικρότερου βαθμού ανάπτυξης των κατηγοριών πού συγκρίνονται. Οί άστοί οικονομολόγοι ποτέ δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν αυτό τό πράγμα: πάντα πρόβαλλαν αντιρήσεις ενάντια σ' αυτό τόν όρισμό του κεφαλαίου. Θυμάμαι ότι στή «Ρούσκαγια Μίσλ» ένας άπ' αυτούς, μιλώντας για τό βιβλίο του Ζίμπερ (για τή θεωρία του Μάρξ), ανέφερε αυτό τόν όρισμό (τό κεφάλαιο είναι μία σχέση), έβαλε θαυμαστικά και άγαναχτούσε.

Τό πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα των άστων φιλοσόφων είναι ότι θεωρούν τίς κατηγορίες του άστικού καθεστώτος αιώνιες και φυσικές· και για τό κεφάλαιο, συνεπώς, καταφεύγουν σέ όρισμούς, όπως λογουχάρη ό εξής: συσσωρευμένη εργασία πού χρησιμεύει για τήν παραπέρα παραγωγή, δηλ. καθορίζουν τό κεφάλαιο σαν αίώνια κατηγορία της ανθρώπινης κοινωνίας, συγκαλύπτοντας έτσι τόν ειδικό, ιστορικά συγκεκριμένο οικονομικό σχηματισμό, όταν αυτή ή *συσσωρευμένη εργασία*, οργανωμένη από τήν έμπορευματική οικονομία, περνάει στα χέρια εκείνου πού δέ δουλεύει και χρησιμεύει για τήν εκμετάλλευση της ξένης εργασίας. Γιαυτό, αντί της άνάλυσης και της μελέτης ενός συγκεκριμένου συστήματος σχέσεων παραγωγής, οί άστοί φιλόσοφοι μās προσφέρουν μία σειρά κοινοτοπίες πού μπορούν νά εφαρμοστούν σέ κάθε καθεστώς, και είναι σεβριρισμένες μέ μία συναισθηματική σάλτσα μικροαστικής ήθικης.

Θέλετε νά δείτε τώρα γιατί οί «φίλοι του λαού» ονομάζουν αυτή τή βιομηχανία «λαϊκή», νά δείτε γιατί τήν αντιπαραθέτουν στην κεφαλαιοκρατική; Μόνο επειδή οί κύριοι αυτοί είναι ιδεολογικοί εκπρόσωποι του μικροαστισμού και δέν είναι σέ θέση ούτε καν νά αντιληφθούν ότι οί μικροί αυτοί παραγωγοί ζούν και διευθύνουν τό νοικοκυριό τους μέσα στο σύστημα της έμπορευματικής οικονομίας (γιαυτό και τούς ονομάζω μικροαστούς) και ότι οί σχέσεις τους προς τήν αγορά τούς χωρίζουν αναγκαστικά και αναπότρεπτα σέ άστική τάξη και σέ προλεταριάτο. Δοκιμάστε, παρακαλώ, νά μελετήσετε τήν πραγματική όργάνωση της «λαϊκής» μας βιοτεχνίας, αντί νά άερολογείτε για τό τί «μπορεί» νά βγει άπ' αυτή· θά βλέπατε τότε άν θά μπορούσατε νά βρήτε στή Ρωσία έναν έστω και λίγο άναπτυγμένο κλάδο της

βιοτεχνίας, πού νά μήν είναι οργανωμένος κατά κεφαλαιοκρατικό τρόπο.

Κι ἂν δέ συμφωνᾶτε ὅτι ἀπαραίτητα καί ἐπαρκῆ γνωρίσματα τῆς ἔννοιας αὐτῆς εἶναι ἡ μονοπώληση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, ἡ ἀποστέρηση τῆς πλειοψηφίας ἀπ' αὐτά τά μέσα καί ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (μιλώντας γενικότερα, ἡ ἰδιοποίηση ἀπό ἰδιώτες τοῦ προϊόντος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού εἶναι οργανωμένη ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία — αὐτή εἶναι ἡ οὐσία τοῦ καπιταλισμοῦ) τότε κοπιάστε νά δόσετε «δικό σας» ὄρισμό καί «δική σας» ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ.

Στήν πραγματικότητα ἡ ὀργάνωση τῆς «λαϊκῆς» μας βιοτεχνίας μᾶς προσφέρει μιᾶ ὑπέροχη παραστατική εἰκόνα τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Μᾶς δείχνει ἀνάγλυφα τή γέννηση, τήν ἐμβρυώδη φάση του μέ τή μορφή, λογουχάρη, τῆς ἀπλῆς συνεργασίας (ἡ ἀνώτερη ὁμάδα στήν ἀγγειοπλαστική), δείχνει σέ συνέχεια πῶς οἱ «οἰκονομίες» πού συσσωρεύονται στά χέρια χωριστῶν ἀτόμων — χάρη στήν ἐμπορευματική οἰκονομία — μετατρέπονται σέ κεφάλαιο, μέ τή μονοπώληση στήν ἀρχή τῆς πούλησης («προαγοραστές» καί ἔμποροι), ἐπειδή μόνο οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν «οἰκονομιῶν» ἔχουν τά ἀπαραίτητα μέσα γιά χοντρική πούληση, πού τοὺς ἐπιτρέπουν νά περιμένουν νά πουληθοῦν τά ἐμπορεύματα στίς μακρινές ἀγορές· πῶς σέ συνέχεια τό ἐμπορικό αὐτό κεφάλαιο ὑποδουλώνει τή μάζα τῶν παραγωγῶν καί ὀργανώνει τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, τό κεφαλαιοκρατικό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς· πῶς, τέλος, ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, τό δυνάμωμα τοῦ συναγωνισμοῦ ὀδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, πῶς τό ἐμπορικό αὐτό κεφάλαιο γίνεται βιομηχανικό καί ὀργανώνει τή μεγάλη μηχανική παραγωγή. Κι ὅταν αὐτό τό κεφάλαιο, πού δυνάμωσε καί ὑποδούλωσε ἑκατομμύρια ἐργαζόμενους, ὀλόκληρες περιφέρειες, ἀρχίζει ἀνοιχτά πιά καί ξεδιάντροπα νά πιέζει τήν κυβέρνηση, μετατρέποντάς την σέ ὑπηρέτη του, τότε οἱ ἔξυπνοί μας «φίλοι τοῦ λαοῦ» βάζουν τίς φωνές γιά «καλλιέργεια τοῦ καπιταλισμοῦ», γιά «τεχνητή δημιουργία» του!

Οὕτε κουβέντα νά γίνεται, ξύπνησαν στήν ὥρα τους!

Ἔτσι ὁ κ. Κριβένκο μέ τίς φράσεις πού ἀράδιασε γιά λαϊκή, ἀληθινή, σωστή κτλ. βιομηχανία προσπάθησε ἀπλούστατα νά συγκαλύψει τό γεγονός, ὅτι ἡ βιοτεχνία μας ἐκπροσωπεῖ τόν ἴδιο τόν καπιταλισμό στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξής του. Οἱ μέθοδοι αὐτές μᾶς εἶναι πιά ἀρκετά γνώριμες ἀπό τήν περι-

πτωση του κ. Γιουζακόφ, πού, αντί νά μελετήσει τήν αγροτική μεταρύθμιση, ἀράδιασε φράσεις γιά τό βασικό σκοπό του βαρυσήμαντου μανιφέστου⁶⁶ κτλ., αντί νά μελετήσει τή μίσθωση τῆς γῆς, τήν ὀνόμασε λαϊκή, αντί νά μελετήσει πῶς διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά του καπιταλισμοῦ, φιλοσοφοῦσε γιά τόν ἀναπόφευχτο χαμό του λόγω ἔλλειψης ἀγορῶν κτλ.

Γιά νά δείξω πόσο διαστρεβλώνουν τά γεγονότα οἱ κ. κ. «φίλοι του λαοῦ», θά σταθῶ σ' ἕνα ἀκόμα παράδειγμα*. Οἱ ὑποκειμενικοί μας φιλόσοφοι τόσο σπάνια μᾶς κάνουν τή χάρη νά μᾶς δόσουν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιά τά γεγονότα, ὥστε δέ θά ἦταν σωστό ἀπομέρους μας νά ἀγνοήσουμε μιά ἀπό τίς πιό συγκεκριμένες παρατηρήσεις τους, καί συγκεκριμένα τήν παραπομπή του κ. Κριβένκο (τεῦχος 1 του 1894) στούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν του Βορόνεζ. Μποροῦμε ἐδῶ, παίρνοντας γιά παράδειγμα τά στοιχεῖα πού διάλεξαν οἱ ἴδιοι, νά πειστοῦμε ἐποπτικά, ποιανοῦ ἡ ἀντίληψη γιά τήν πραγματικότητα εἶναι ἡ πιό σωστή, τῶν ρώσων ριζοσπαστῶν καί τῶν «φίλων του λαοῦ» ἢ τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν.

Ὁ κ. Στσερμπίνα, στατιστικός τῶν ζέμιστρο του Βορόνεζ, μᾶς δίνει στό παράρτημα τῆς περιγραφῆς του του ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ του νομοῦ Ὀστρογκόζσκ 24 προϋπολογισμούς τυπικῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί τούς ἀναλύει στό κείμενο**.

Ὁ κ. Κριβένκο ἐπαναλαμβάνει αὐτή τήν ἀνάλυση, χωρίς νά βλέπει ἢ, πιό σωστά, χωρίς νά θέλει νά δεῖ ὅτι οἱ μέθοδοι πού χρησιμοποιοῦνται στήν ἀνάλυση αὐτή εἶναι τελείως ἀκατάλληλες γιά νά σχηματίσει κανεῖς μιά εἰκόνα τῆς οἰκονομίας τῶν γεωργῶν-ἀγροτῶν μας. Γεγονός εἶναι, ὅτι οἱ 24 αὐτοῖ προϋπολογισμοῖ περιγράφουν νοικοκυριά τελείως διαφορετικά — καί εὐπορα καί μεσαῖα καί φτωχά, πράγμα πού τό τονίζει καί ὁ ἴδιος ὁ κ. Κριβένκο (σελ. 159), στό μεταξύ ὁμοῦς ὁ κ. Κριβένκο, ὅπως

* Ἄν καί τό παράδειγμα αὐτό ἀφορᾷ τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτικῆς, γιά τήν ὁποία ἔχουν πιά εἰπωθεῖ ἀρκετά, θεωρῶ ὥστόσο ἀπαραίτητο νά ἀναλύσω τά *δικά τους στοιχεῖα*, γιά νά δείξω παραστατικά πόσο ζετισίπωτο εἶναι τό ψέμα τους, πῶς τάχα οἱ σοσιαλδημοκράτες δέν ἐνδιαφέρονται γιά τήν πραγματικότητα, ἀλλά γιά τίς «προβλέψεις του μέλλοντος», καί πόσο τσαρλατάνικα ἐνεργοῦν οἱ «φίλοι του λαοῦ», ὅταν στήν πολεμική τους ἐναντίον μας παρακάμπτουν τήν οὐσία τῶν ἀντιλήψεῶν μας καί προσπαθοῦν νά ξεφύγουν μέ ἀνόητες φράσεις.

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο του Βορόνεζ». Τόμ. II, τεῦχος II. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Ὀστρογκόζσκ. Βορόνεζ. 1887.—Οἱ ἴδιοι οἱ προϋπολογισμοῖ ὑπάρχουν στά παραρτήματα, σελ. 42-49. Ἡ ἐπεξεργασία στό XVIII κεφάλαιο: «Ἡ σύνθεση καί οἱ προϋπολογισμοῖ τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν».

καί ὁ κ. Στσερμπίνα, χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς μέσους ἀριθμούς, συμπεριλαβαίνοντας σ' ἓνα σύνολο τούς πῶ διαφορετικούς τύπους νοικοκυρέων, κι ἔτσι συγκαλύπτει ὁλότελα τή διαφοροποίησή τους. Ἡ διαφοροποίηση ὅμως τοῦ μικροπαραγωγοῦ μας εἶναι γεγονός τόσο καθολικό καί τόσο μεγάλο (γεγονός στό ὁποῖο ἀπό πολύν καιρό ἐπισύρουν οἱ σοσιαλδημοκράτες τήν προσοχή τῶν ρώσων σοσιαλιστῶν. Βλ. τά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ), ὥστε διαγράφεται πεντακάθαρα ἀκόμα καί σ' ἓνα τόσο μικρό ἀριθμό στοιχείων σάν κι αὐτά πού διάλεξε ὁ κ. Κριβένκο. Ὁ κ. Κριβένκο μιλώντας γιά τό *νοικοκυριό* τῶν ἀγροτῶν, ἀντί νά τούς χωρίσει σέ κατηγορίες μέ βάση τό μέγεθος τοῦ νοικοκυριοῦ τους, καί τόν τύπο διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ τους, τούς χωρίζει, ὅπως καί ὁ κ. Στσερμπίνα, σέ νομικές κατηγορίες — ἀγρότες πού ἄλλοτε ἀνήκαν στό κράτος καί πρώην κολήγοι τσιφλικάδων — καί στρέφει ὅλη του τήν προσοχή στό γεγονός ὅτι οἱ πρῶτοι βρίσκονται σέ καλύτερη θέση σέ σύγκριση μέ τούς τελευταίους ἀφήνοντας νά τοῦ διαφύγει τό γεγονός, ὅτι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στούς ἀγρότες μέσα στήν κάθε κατηγορία εἶναι πολύ μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στή μιά καί στήν ἄλλη κατηγορία*. Γιά νά τό ἀποδείξω αὐτό, χωρίζω τούς 24 αὐτούς προϋπολογισμούς σέ τρεῖς δμάδες: α) ξεχωρίζω ἰδιαίτερα 6 εὔπορους ἀγρότες, ἔπειτα β) 11 μεσαίους (ἀρ. 7-10, 16-22 τοῦ Στσερμπίνα) καί γ) 7 φτωχοῦς (ἀρ. 11-15, 23-24 τῶν προϋπολογισμῶν τοῦ πίνακα τοῦ Στσερμπίνα). Ὁ κ. Κριβένκο λέει, λχ., ὅτι τά ἔξοδα κατά νοικοκυριό στήν περίπτωση τῶν ἀγροτῶν πού ἀνήκαν ἄλλοτε στό κράτος εἶναι 541,3 ρούβλια καί στήν περίπτωση τῶν ἀγροτῶν πρώην κολήγων σέ τσιφλικάδες 417,7 ρούβλια. Ἐδῶ τοῦ διαφεύγει τό γεγονός, ὅτι τά ἔξοδα αὐτά δέν εἶναι καθόλου τά ἴδια στούς διάφορους ἀγρότες: ἀνάμεσα στούς ἀγρότες πού ἀνήκαν στό κράτος ὑπάρχει, λχ. ἀγρότης μέ ἔξοδα 84,7 ρούβλια καί μέ ἔξοδα *δεκαπλάσια* — 887,4 ρούβλια (χωρίς νά κάνουμε λόγο καί γιά τό γερμανό-ἔποικο πού ἔχει ἔξοδα 1456,2 ρούβλια). Τί νόημα μπορεῖ νά ἔχει ἓνας

* Εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη, πού ζεῖ ἀποκλειστικά ἀπό τό γεωργικό νοικοκυριό του καί διατηρεῖ ἓναν ἐργάτη γῆς, διαφέρει ὡς πρὸς τόν τύπο του ἀπό τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη, πού ζεῖ δουλεύοντας ἐργάτης γῆς καί ἐξασφαλίζει ἀπό τή δουλιὰ του αὐτή τὰ $\frac{3}{5}$ τῶν ἐσόδων του. Μέσα στούς 24 αὐτούς νοικοκυρέους ὑπάρχουν ἀγρότες καί ἀπό τούς πρῶτους καί ἀπό τούς δευτέρους. Κρίνετε μόνοι σας πόσο «ἐπιστημονικός» τρόπος εἶναι νά βάζεις στό ἴδιο τσουβάλι ἐργάτες γῆς καί νοικοκυρέους, πού διατηροῦν ἐργάτες γῆς, καί νά χρησιμοποιεῖς γενικούς μέσους ὄρους!

μέσος όρος πού προκύπτει από τήν πρόσθεση όρισμένων παρόμοιων άριθμών; *Αν πάρουμε τή διαίρεση πού έκανα κατά κατηγορίες, θά δοϋμε ότι τά έξοδα του εϋπορου άγρότη είναι κατά μέσο όρο 855,86 ρούβλια κατά νοικοκυριό, του μεσαιού 471,61 ρούβλια και του φτωχού 223,78 ρούβλια*.

Η διαφορά πού παρουσιάζεται εκφράζεται περίπου με τή σχέση 4 : 2 : 1.

Πάμε παρακάτω. Ο κ. Κριβένκο, ακολουθώντας τον Στσερμπίνα, παραθέτει τό ποσό των έξόδων για προσωπικές ανάγκες στις διάφορες νομικές κατηγορίες τής άγροτιάς: στους άγρότες πού άλλοτε άνήκαν στό κράτος, λχ., τά έξοδα για τρόφιμα φυτικής προέλευσης άνέρχονται τό χρόνο σε 13,4 ρούβλια κατ' άτομο, και στους πρώην κολήγους τσιφλικάδων σε 12,2 ρούβλια. Οι άντίστοιχοι όμως άριθμοί κατά οικονομικές κατηγορίες είναι: α) 17,7· β) 14,5 και γ) 13,1. Τά έξοδα για κρέας και γάλα στους πρώην κολήγους τσιφλικάδων είναι 5,2 ρούβλια τό άτομο και στους άγρότες πού άνήκαν στό κράτος 7,7 ρούβλια. Κατά κατηγορίες: 11,7—5,8—3,6. Είναι όλοφάνερο ότι ό ύπολογισμός κατά νομικές κατηγορίες άπλούστατα συγκαλύπτει τις τεράστιες διαφορές και τίποτε παραπάνω. Γιαυτό είναι όλοφάνερο ότι δέν έχει καμιά άπολύτως άξία. Τό εισόδημα των άγροτών πού άνήκαν άλλοτε στό κράτος είναι κατά 53,7% μεγαλύτερο από τό εισόδημα των πρώην κολήγων σε τσιφλικάδες, λέει ό κ. Κριβένκο: ό γενικός μέσος όρος είναι 539 ρούβλια (με βάση τους 24 προϋπολογισμούς)· ύπολογιζόμενο για τήν καθεμιά από τις κατηγορίες αυτές τό εισόδημα είναι 600 ρούβλια και κάτι και γύρω στα 400 ρούβλια. *Αν πάρουμε όμως σαν κριτήριο τήν οικονομική κατάσταση τό εισόδημα είναι: α) 1053,2 ρούβλια· β) 473,8 ρούβλια· γ) 202,4 ρούβλια, και έτσι ή αναλογία είναι 10 : 2 και όχι 3 : 2.

«Η άξία τής περιουσίας των νοικοκυριών των άγροτών πού άνήκαν άλλοτε στό κράτος είναι 1060 ρούβλια και των πρώην κολήγων σε τσιφλικάδες 635 ρούβλια», λέει ό κ. Κριβένκο. Κατά κατηγορίες όμως είναι**· α) 1737,91 ρούβλια· β) 786,42 ρούβλια και γ) 363,38 ρούβλια— ή αναλογία πάλι δέν είναι 3 : 2 αλλά

* Οι διακυμάνσεις του άριθμου των μελών μιας μέσης οικογένειας είναι πολύ μικρότερες: α) 7,83, β) 8,36, γ) 5,28 άτομα κατά οικογένεια.

** Πολύ μεγάλες είναι οι διαφορές όσον άφορά τήν άξία των σύνεργων: κατά μέσον όρο ή άξία των σύνεργων κατά νοικοκυριό είναι 54,83 ρούβλια. Στους εϋπορους όμως άγρότες είναι διπλάσια: 111,80 ρούβλια και στους φτωχούς τρεις φορές μικρότερη: 16,04 ρούβλια. Στους μεσαιούς είναι 48,44 ρούβλια.

10 : 2. Χωρίζοντας την *άγροτιά* σε νομικές κατηγορίες, ὁ συγγραφέας παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ σχηματίσει μιὰ ἀληθινὴ εἰκόνα γιὰ τὴν οἰκονομία αὐτῆς τῆς *άγροτιάς* :

Ἄν ἐξετάσουμε τὰ *άγροτικά νοικοκυριά* τῶν διάφρων τῶν πῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς οἰκονομικῆς τους κατάστασης θὰ δοῦμε ὅτι οἱ εὐπορες οἰκογένειες ἔχουν κατὰ μέσο ὄρο 1053,2 ρούβλια ἔσοδα καὶ 855,86 ρούβλια ἔξοδα, δηλ. ἔχουν καθαρὸ εἰσόδημα 197,34 ρούβλια. Μιὰ μέση οἰκογένεια ἔχει ἔσοδα 473,8 ρούβλια καὶ ἔξοδα 471,61 ρούβλια, δηλ. καθαρὸ εἰσόδημα 2,19 ρούβλια κατὰ νοικοκυριό (κι αὐτὸ χωρὶς νὰ ὑπολογίζουμε τίς πιστώσεις καὶ τὰ χρεωστικά ὑπόλοιπα). Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ μέση αὐτὴ ὁμάδα μόνις τὰ βγάζει πέρα: ἀπὸ τὰ 11 νοικοκυριά τῆς τὰ 5 παρουσιάζουν ἔλλειμμα. Ἡ κατώτερη, ἡ φτωχὴ ὁμάδα δουλεῖ ἀπλούστατα μέ ζημιά: ἔσοδα 202,4 ρούβλια καὶ ἔξοδα 223,78 ρούβλια, δηλ. ἔλλειμμα 21,38 ρούβλια*. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι, ἂν βάλουμε μαζί τὰ νοικοκυριά αὐτὰ καὶ πάρουμε τὸ γενικὸ μέσο ὄρο (καθαρὸ εἰσόδημα 44,11 ρούβλια), θὰ διαστρεβλώσουμε ὀλότελα τὴν πραγματικότητα. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἀγνοήσουμε τὸ γεγονός (ὅπως τὸ ἀγνόησε ὁ κ. Κριβένκο), ὅτι οἱ εὐποροὶ *άγροτες* πού παίρνουν καθαρὸ εἰσόδημα, καὶ οἱ ἔξι τους, διατηροῦν ἐργάτες γῆς (8 ἄτομα) — γεγονός πού μᾶς ἐξηγεῖ τὸ χαρακτήρα τοῦ γεωργικοῦ τους νοικοκυριοῦ (βρίσκεται στὸ δρόμο τῆς μετατροπῆς του σὲ φάρμα), πού τοὺς δίνει καθαρὸ εἰσόδημα καὶ τοὺς ἀπαλλάσσει σχεδὸν ὀλότελα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ καταφεύγουν σὲ «ἄλλα ἐπαγγέλματα». Οἱ νοικοκυρεὶ αὐτοὶ (ὄλοι μαζί) καλύπτουν ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα μόνον τὰ 6,5% τοῦ προϋπολογισμοῦ τους (412 ρούβλια ἀπὸ τὰ 6319,5), καὶ τὰ ἐπαγγέλματα αὐτὰ — σύμφωνα μέ μιὰ παρατήρησιν τοῦ κ. Στερμπίνα — εἶναι τὰ «ἀγώγια» ἢ ἀκόμα καὶ ἡ «προαγορά προβάτων», δηλ. δουλιές πού ὄχι μόνον δὲ δείχνουν ἐξάρτησιν, ἀλλ' ἀντίθετα προϋποθέτουν τὴν ἐκμετάλλευσιν ἄλλων (συγκεκριμένα στὴν τελευταία περίπτωσιν: οἱ συσσωρευμένες «οἰκονομίες» μετατρέπονται σὲ ἐμπορικὸ *κεφάλαιον*). Οἱ νοικοκυρεὶ αὐτοὶ ἔχουν 4 βιοτεχνικά ἐργαστήρια πού τοὺς δίνουν 320 ρούβλια (5%) εἰσόδημα**.

* Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐργάτες γῆς — 2 ἀπὸ τοὺς 7 φτωχοὺς νοικοκυρεοὺς — κλείνουν τὸν προϋπολογισμό τους χωρὶς ἔλλειμμα: 99 ρούβλια ἔσοδα καὶ 93,45 ρούβλια ἔξοδα κατὰ οἰκογένεια. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐργάτες γῆς ζεῖ παίρνοντας τροφή, ρούχα καὶ παπούτσια ἀπὸ τὸ νοικοκύρη.

** Βλ. Παράρτημα 1 (σὲ τοῦτο τὸν τόμο, σελ. 311. Ἡ Σύντ.).

Διαφορετικός είναι ο τύπος του νοικοκυριού των μεσαιών αγροτών: όπως είδαμε, αυτοί μόλις τα βγάζουν πέρα. Η γεωργία δεν καλύπτει τις ανάγκες τους και τα 19% των εσόδων τους τους δίνουν τα λεγόμενα άλλα επαγγέλματα. Τι λογής είναι αυτά τα επαγγέλματα, το μαθαίνουμε από το άρθρο του κ. Στσερμπίνα. Ο κ. Στσερμπίνα αναφέρει περιπτώσεις 7 νοικοκυρέων: μόνο οι δύο απ' αυτούς κάνουν ανεξάρτητη βιοτεχνική δουλιά (ραφείο και παραγωγή ξυλοκάρβουνου), οι υπόλοιποι 5 πουλάν την εργατική τους δύναμη («πήγαινε θεριστής στην κοιλάδα», «πηγαίνει εργάτης στο εργοστάσιο οινοπνευματοποιίας», «δουλεύει μεροκαματιάρης στην περίοδο του θέρους», «κάνει τον βοσκό», «δούλευε στα χωράφια του αφεντικού της περιοχής»). Αυτοί είναι πιά μισοαγρότες, μισοεργάτες. Οι απασχολήσεις έξω από τη γεωργία τους αποσπούν από το νοικοκυριό κι έτσι το υποσκάπτουν έντελως.

Όσον αφορά τους φτωχούς αγρότες, η απασχόλησή τους με τη γεωργία άπλουστατα τους αφήνει έλλειμμα· η σημασία των «άλλων επαγγελμάτων» στον προϋπολογισμό τους ανεβαίνει ακόμα περισσότερο (τά άλλα επαγγέλματα δίνουν τα 24% του εισοδήματός τους), και τα επαγγέλματα αυτά ανάγονται σχεδόν ολοκληρωτικά (έκτός από ένα νοικοκύρη) στην πούληση της εργατικής τους δύναμης. Σε δύο απ' αυτούς επικρατούν τα «επαγγέλματα» (εργάτης γής), που τους δίνουν τα $\frac{2}{3}$ του εισοδήματος.

Από δώ φαίνεται ξεκάθαρα, ότι έχουμε να κάνουμε με μικροπαραγωγούς που βρίσκονται στο δρόμο της ολοκληρωτικής διαφοροποίησης: οι ανώτερες ομάδες τους περνούν στην αστική τάξη, ενώ οι κατώτερες στο προλεταριάτο. Είναι ευνόητο, πώς, αν πάρουμε τους γενικούς μέσους όρους, δέ θα δομει τίποτε απ' όλα αυτά και δέ θα σχηματίσουμε καμιά εικόνα για την οικονομία του χωριού.

Μόνο η χρησιμοποίηση των πλασματικών αυτών μέσων δρων επέτρεψε στο συγγραφέα να ακολουθήσει μιá τέτια μέθοδο. Για να καθορίσει τη θέση που κατέχουν τα χαρακτηριστικά αυτά νοικοκυριά μέσα στα πλαίσια του γενικού τύπου του αγροτικού νοικοκυριού του αντίστοιχου νομού, ο κ. Στσερμπίνα παίρνει την κατάταξη των αγροτών σε ομάδες με βάση τη γη του κλήρου (ναντέλ). Από τον υπολογισμό αυτό βγαίνει, ότι τα 24 νοικοκυριά που παίρνει (κατά γενικό μέσο όρο) είναι όσον αφορά την οικονομική τους κατάσταση περίπου κατά $\frac{1}{3}$ ανώτερα από το μέσο νοικοκυριό για όλο το νομό. Ο υπολογισμός αυτός δέν

μπορεί νά θεωρηθεί ικανοποιητικός, τόσο γιατί ανάμεσα στους 24 αυτούς νοικοκυρέους παρατηρούνται τεράστιες διαφορές, όσο και γιατί ή κατάταξη σέ ομάδες μέ βάση τή γή του κλήρου συγκαλύπτει τήν άποσύνθεση τής άγροτιάς: ή θέση του συγγραφέα ότι «ή γή του κλήρου άποτελεί τή βασική αίτια τής εϋημερίας» του άγρότη δέν είναι καθόλου σωστή. Ο καθένας ξέρει ότι ή «έξισωτική» διανομή τής γής μέσα στην κοινότητα δέν έμποδίζει καθόλου τά μέλη της πού δέν έχουν άλογο νά έγκαταλείπουν τή γή, νά τήν εκμισθώνουν, νά πηγαίνουν για δουλιά έξω και νά μετατρέπονται σέ προλετάριους, και τά μέλη τής κοινότητας πού έχουν πολλά άλογα νά μισθώνουν μεγάλη έκταση γής και νά διατηρούν μεγάλο προσοδοφόρο νοικοκυριό. Άν πάρουμε, λχ., τους 24 προϋπολογισμούς μας, θά δοϋμε ότι ένας πλούσιος άγρότης μέ 6 ντεσιατίνες γή του κλήρου παίρνει συνολικό εισόδημα 758,5 ρούβλια, ένας μεσαίος μέ 7,1 ντεσ. κλήρο — 391,5 ρούβλια κι ένας φτωχός μέ 6,9 ντεσ. κλήρο — 109,5 ρούβλια. Γενικά είδαμε ότι ή σχέση του εισοδήματος στίς διάφορες ομάδες είναι 4:2:1, ένω ή σχέση τής γής του κλήρου είναι ή παρακάτω: 22,1:9,2:8,5 = 2,6:1,08:1. Αυτό είναι άπόλυτα κατανοητό, γιατί βλέπουμε λχ. ότι οί εϋποροι άγρότες μέ 22,1 ντεσ. κλήρο κατά νοικοκυριό μισθώνουν άλλες 8,8 ντεσ. ένω οί μεσαίοι, μέ μικρότερο κλήρο (9,2 ντεσ.), μισθώνουν λιγότερη γή — 7,7 ντεσ. και οί φτωχοί μέ άκόμα μικρότερο κλήρο (8,5 ντεσ.) μισθώνουν μόνο 2,8 ντεσ.* Γιαυτό, όταν ο κ. Κριβένκο λέει: «Δυστυχώς, τά στοιχεία πού παραθέτει ο κ. Στσερμπίνα δέν μπορούν ν' άποτελέσουν άκριβές μέτρο τής γενικής κατάστασης όχι μόνο του κυβερνείου, αλλά ούτε και του νομου» — σ' αυτά μπορούμε νά απαντήσουμε απλώς ότι δέν μπορούν ν' άποτελέσουν μέτρο μόνο στην περίπτωση πού θά κατέφευγε κανείς σέ λαθεμένη μέθοδο ύπολογισμού των γενικών μέσων δρων (σ' αυτήν άκριβώς τή μέθοδο δέν έπρεπε νά καταφύγει ο κ. Κριβένκο), και ότι, μιλώντας γενικά, τά στοιχεία του κ. Στσερμπίνα είναι τόσο έκτενή και πολύτιμα, ώστε δίνουν τή δυνατότητα νά βγάλει κανείς σωστά συμπεράσματα, κι αν ο κ. Κριβένκο δέν τό έκανε, δέ φταίει γι' αυτό καθόλου ο κ. Στσερμπίνα.

Ο κ. Στσερμπίνα δίνει, λχ., στή σελ. 197 τήν κατάταξη των άγροτων σέ ομάδες μέ βάση όχι τή γή του κλήρου, αλλά τά ζώα

* Δέ θέλω βέβαια νά πώ ότι μόνο τους τά στοιχεία για τά 24 νοικοκυριά θά μπορούσαν νά άναιρέσουν τή θέση για τή βασική σημασία πού έχει ή γή του κλήρου. Πιο πάνω όμως παραθέσαμε στοιχεία για κάμποσους νομούς, πού τήν άναιροϋν πέρα για πέρα⁶⁷.

ἐργασίας, δηλ. τήν κατάταξη σέ ομάδες μέ βάση τό οικονομικό γνώρισμα κι ὄχι τό νομικό, καί ὁ τρόπος αὐτός κατάταξης μᾶς δίνει ὄλο τό δικαίωμα νά ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες τῶν 24 τυπικῶν νοικοκυριῶν πού πήραμε ὑπόψη εἶναι ὀλότελα ὁμοιες μέ τίς σχέσεις τῶν διάφορων οικονομικῶν ὁμάδων γιά ὄλο τό νομό.

Ἡ κατάταξη αὐτή εἶναι ἡ ἐξῆς*:

Νομός Ὀστρογκόζσκ τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ

Ὅμαδες νοικοκυρέων μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας	Ἀριθμός		Κατά νοικοκυριό ἀνάλογεῖ			Μέση οἰκονόμεια (ἀτομα)	Ποσοστό νοικοκυριῶν					
	Νοικοκυρέων	Ποσοστό τους	Ἀριθμός μεγάλων ζώων	γῆ (ντ.)			Μέ ἐργάτες γῆς	Μέ ἐργαστήρι ἢ μαγαζί	Χωρίς σπίτι	Χωρίς δουλειά	Πού δέν καλλιεργοῦν	Χωρίς ἐργαλεῖα
				Κλήρου	Μισθωμένη γῆ							
I. Χωρίς ζῶα ἐργασίας	8 728	26,0	0,7	6,2	0,2	4,6	0,6	4,0	9,5	16,6	41,6	98,5
II. Μέ ἓνα ζῶο ἐργασίας	10 510	31,3	3,0	9,4	1,3	5,7	1,4	5,4	1,4	4,9	2,9	2,5
III. Μέ 2-3 ζῶα ἐργασίας	11 191	33,3	6,8	13,8	3,6	7,7	8,3	12,3	0,4	1,3	0,4	—
IV. Μέ 4 καί πάνω ζῶα ἐργασίας	3 152	9,4	14,3	21,3	12,3	11,2	25,3	34,2	0,1	0,4	0,3	—
Σύνολο	33 581	100,0	4,4	11,2	2,5	6,7	5,7	10,0	3,0	6,3	11,9	23,4
Ἀπό τά 24 τυπικά νοικοκυριά**	{	ἐργάτες γῆς	0,5	7,2	0	4,5						
		φτωχοί	2,8	8,7	3,9	5,6						
		μεσαῖοι	8,1	9,2	7,7	8,3						
		εὐποροί	13,5	22,1	8,8	7,8						
Σύνολο			7,2	12,2	6,6	7,3***						

* Ἡ σύγκριση τῶν 24 τυπικῶν νοικοκυριῶν μέ τίς κατηγορίες νοικοκυριῶν ὄλου τοῦ νομοῦ ἐγίνε μέ τίς ἴδιες μέθοδες μέ τίς ὁποῖες ὁ κ. Στερμπίνα σύγκρινε τό μεσαῖο ἀπό τά 24 νοικοκυριά μέ τίς ὁμάδες, παίρνοντας σάν βάση τή γῆ τοῦ κλήρου.

** Ἐδῶ ἀπό τοὺς φτωχοὺς ξεχωρίσαμε δυό ἐργάτες γῆς (ἀρ. 14 καί 15 τῶν προπολογισμῶν τοῦ Στερμπίνα), κι ἔτσι φτωχοί μένουν μόνο 5.

*** Σχετικά μ' αὐτό τόν πίνακα πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε ὅτι βλέπουμε κι ἐδῶ αὐξηση τῆς ἔκτασης τῆς μισθωμένης γῆς ἀνάλογη μέ τό βαθμό τῆς εὐπορίας, παρ' ὅλη τήν αὐξηση τῆς ἔκτασης τῆς γῆς τοῦ κλήρου. Ἐτσι, μέ τά στοιχεῖα ἀπό ἓνα ἀκόμα νομό ἐπιβεβαιώνεται πόσο ἐσφαλμένη εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ γῆ τοῦ κλήρου ἔχει βασική σημασία. Ἀντίθετα, βλέπουμε,

Δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία ότι γενικά και κατά μέσο όρο τά 24 τυπικά νοικοκυριά στέκονται πιά ψηλά από τον τύπο του άγροτικού νοικοκυριού του νομού. Άν όμως αντί αυτούς τούς πλασματικούς μέσους όρους πάρουμε τίς οικονομικές κατηγορίες, θά έχουμε τή δυνατότητα νά κάνουμε τή σύγκριση.

Βλέπουμε ότι οί έργάτες γής στά τυπικά νοικοκυριά βρίσκονται σέ κάπως κατώτερη θέση από τούς νοικοκυρέους πού δέν έχουν ζώα εργασίας, είναι όμως πολύ κοντά σ' αυτούς. Οί φτωχοί νοικοκυρέοι είναι πολύ κοντά στους ιδιοχτήτες I ζώου έρ-

δοι ή άναλογία τής γής αυτής μέσα σ' όλη τή γαιοκτησία τής δοσμένης ομάδας πέφτει στό μέτρο πού ή ομάδα γίνεται πιά εύκατάστατη. Άν προσθέσουμε τον κλήρο και τή μισθωμένη γή και ύπολογίσουμε τήν άναλογία τής γής του κλήρου μέσα σ' αυτό τό άθροισμα, θά έχουμε τά εξής στοιχεία κατά ομάδες: I) 96,8%· II) 85,0%· III) 79,3%· IV) 63,3%. Και τό φαινόμενο αυτό είναι πέρα γιά πέρα κατανοητό. Ξέρουμε ότι από τον καιρό τής άπελευθερωτικής μεταρρύθμισης ή γή στη Ρωσία έχει μετατραπεί σέ εμπόρευμα. Όποιος έχει χρήματα μπορεί πάντα ν' αγοράσει γή: και τή γή κοινοτικού κλήρου πρέπει νά τήν αγοράζει. Είναι εύνοητο γιατί οί εύποροι άγρότες συγκεντρώνουν στά χέρια τους τή γή κι ότι ή συγκέντρωση αυτή εκφράζεται πιά έντονα άπ' άλλου στη μίσθωση λόγω των μεσαιωνικών περιορισμών τής αγοραπωλησίας τής γής του κλήρου. Οί «φιλοι του λαού», πού ύπερασπίζον αυτούς τούς περιορισμούς, δέν καταλαβαίνουν ότι αυτό τό άνόητο αντιδραστικό μέτρο χειροτερεύει άπλώς τήν κατάσταση τής φτωχολογιάς: οί άγρότες καταστραμμένοι, χωρίς εργαλεία, είναι όπωσδήποτε άναγκασμένοι νά εκμισθώσουν τή γή τους και ή άπαγόρευση αυτής τής εκμίσθωσης (ή τής πούλησης) θά έχει σάν συνέπεια είτε νά τήν εκμισθώνουν στά κρυφά, και συνεπώς μέ χειρότερους όρους γιά τον εκμισθωτή, είτε ή φτωχολογία νά δίνει δωρεάν τή γή στην «κοινότητα», δηλ. στον ίδιο τον κουλάκο.

Δέν μπορώ νά μήν αναφέρω εδώ ένα βαθύ και σωστό συλλογισμό του Γκούρβιτς γιά τό περιβόητο αυτό «άναπαλλοτριώτο»:

«Γιά νά ξεκαθαρίσουμε αυτό τό ζήτημα, πρέπει νά δοθμε ποιός είναι ό αγοραστής τής γής του άγρότη. Είδαμε πώς μόνο μιά μικρότερη μερίδα τής γής των τσέτβερετ έχει αγοραστεί από τούς εμπόρους. Γιά νά μιλήσουμε γενικά, τά μικρά κομμάτια γής πού πούλοσαν οί εγγενείς τά αγοράζαν μόνο οί άγρότες. Συνεπώς, τό ζήτημα αυτό θίγει τίς σχέσεις μόνο των άγροτών και δέ θίγει τά συμφέροντα ούτε των εύγενών, ούτε τής τάξης των κεφαλαιοκρατών. Είναι πολύ πιθανό ότι σέ παρόμοιες περιπτώσεις ή ρωσική κυβέρνηση θά εδραστηθεί νά κάνει μιά έλεημοσύνη στους ναρόντικους. Ή άταίριαστη αυτή ένωση (mésalliance) τής άνατολίτικης πατριαρχικής κηδεμονίας (oriental paternalism) μέ ένα τερατώδικο κρατικό σοσιαλιστικό άπαγορευτικό είναι πολύ πιθανό ότι θά προκαλέσει τήν αντίσταση άκριβώς εκείνων τούς οποίους θέλουν νά εδρεγέτησουν. Έπειδή τό προτσές τής διαφοροποίησης του χωριού προχωρεί, όπως φαίνεται, από μέσα κι όχι απέξω — τό άναπαλλοτριώτο τής γής των άγροτών θά ίσοδυναμώσε άπλούστατα μέ τή χωρίς αποζημίωση άπαλλοτριώση τής φτωχολογιάς ύπέρ των πλούσιων μελών τής κοινότητας.

Παρατηρούμε ότι άνάμεσα στους άγρότες πού πήραν τσέτβερετ⁸⁸ τό πο-

γασίας (άν οι φτωχοί έχουν ζώα λιγότερα κατά 0,2 — οι φτωχοί 2,8 και οι άγρότες μέ ένα άλλογο 3, — σέ αντίσάθμισμα όμως όλη ή γή τους και τοϋ κλήρου και ή μισθωμένη είναι λίγο περισσότερη — 12,6 ντες. έναντι 10,7). Οι μεσαίοι νοικοκυρέοι στέκονται λίγο ψηλότερα από τούς νοικοκυρέους μέ 2-3 ζώα έργασίας (έχουν ζώα κάπως περισσότερα και γή κάπως λιγότερη), ενώ οι εύκατάστατοι νοικοκυρέοι πλησιάζουν τούς άγρότες πού έχουν 4 και πάνω ζώα έργασίας και είναι λίγο πύό κάτω άπ' αυτούς. Συνεπώς, έχουμε δίκιο νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ότι συνολικά στό νομό ύπάρχουν όχι λιγότεροι από 0,1 νοικοκυρέοι, πού διατηροϋν κανονικό, προσοδοφόρο γεωργικό νοικοκυριό και δέν έχουν ανάγκη νά πάνε άλλοδο για μεροκάματα. (Τό εισόδημα αυτό — πρέπει νά σημειωθεί — εκφράζεται σέ χρήμα

οσστό τών μετοίκων, πού είχαν τό δικαίωμα νά εκποιοϋν τή γή τους, ήταν σημαντικά μεγαλύτερο άπ' ό,τι άνάμεσα στους πρώην κρατικούς άγρότες μέ κοινοτική γαιοκτησία: και συγκεκριμένα, στό νομό Ράνενμπουργκ (κυβερνείο τοϋ Ριαζάν) τό ποσοστό τών μετοίκων είναι 17% στήν πρώτη κατηγορία και 9% στή δεύτερη. Στο νομό Ντανκόφ είναι 12% στήν πρώτη κατηγορία και 5% στή δεύτερη. Ποδ όφείλεται αυτή ή διαφορά; Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα θά μάς τό διασαφηνίσει:

„Τό 1881 μιά μικρή κοινότητα, πού αποτελοϋνταν από 5 νοικοκυρέους πρώην δουλοπάροικους τοϋ Γκριγκόροφ, μετοίκησε από τό χωριό Μπιγκίλντινο τοϋ νομοϋ Ντανκόφ. Τή γή τους, 30 ντες., τήν πούλησαν σ' ένα πλούσιο άγρότη για 1500 ρούβλια. Στο μέρος πού μετοίκησαν δέν είχαν μέ τί νά ζήσουν, και γιαυτό στήν πλειοψηφία τους έγιναν εργάτες μέ τό χρονιάτικο“ («Σύλλογή στατιστικών στοιχείων», μέρος II, σελ. 115, 247). Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τοϋ κ. Γκριγκόριεφ («*Η μετοίκηση τών άγροτών τοϋ κυβερνείου Ριαζάν*») άρκοϋν 300 ρούβλια — αυτή είναι ή τιμή ενός μεσαίου άγροτικού κλήρου από 6 ντες. — για νά μπορέσει μιά άγροτική οικογένεια νά οργανώσει γεωργικό νοικοκυριό στή Νότια Σιβηρία. Έτσι ένας τελείως καταστραμμένος άγρότης θά είχε τή δυνατότητα, πουλώντας τή γή τοϋ κλήρου του, νά γίνει γεωργός σέ μιά νέα περιοχή. Ό σεβασμός άπέναντι στις ίερές συνήθειες τών προγόνων δύσκολα θά μπορούσε νά αντίσταθει σ' ένα τέτιο πειρασμό, άν δέν ύπήρχε ή επέμβαση τής εϋσπλαχνικότατης γραφειοκρατίας πού δρ ά αντίθετη κατεύθυνση.

Θά μέ κατηγορήσουν άσφαλώς, για άπαισιοδοξία, όπως μέ κατηγορούσαν τελευταία για τίς άπόψεις μου σχετικά μέ τή μετοίκηση τών άγροτών («Σέβερνι Βέστνικ», 1892, τεϋχος 5, άρθρο τοϋ Μπογκντάνοφσκι). Συνήθως σκέφτονται πάνω-κάτω έτσι: άς ύποθέσουμε ότι τά πράγματα τά έχουν παρουσιάσει όπως ακριβώς είναι στή ζωή, όπως είναι στήν πραγματικότητα, οι βλαβερές όμως συνέπειες (τής μετοίκησης) όφείλονται στις άντικανονικές συνθήκες όπου βρίσκεται ή άγροτιά, ενώ σέ κανονικές συνθήκες οι αντίρρήσεις (ένάντια στή μετοίκηση) „δέ θά είχαν καμιά άξία“. Δυστυχώς όμως αυτές οι πραγματικά „άντικανονικές“ συνθήκες ανάπτυσσονται αθόορητα, ενώ οι προστάτες τής άγροτιάς δέν είναι σέ θέση νά δημιουργήσουν „κανονικές“ συνθήκες» (στό προαναφερόμενο έργο, σελ. 137)⁶⁹.

καί συνεπῶς προϋποθέτει ἔμπορικό χαρακτήρα τῆς γεωργίας.) Αὐτοὶ διεξάγουν τὸ νοικοκυριό τους σέ σημαντικό βαθμό μέ μισθωτοὺς ἐργάτες: ὄχι λιγότερα ἀπὸ τὸ $\frac{1}{4}$ τῶν νοικοκυριῶν διατηροῦν μόνιμους ἐργάτες γῆς καὶ εἶναι ἄγνωστο πόσους ἄλλους παίρνουν προσωρινά μέ μεροκάματο. Ἐπειτα στὸ νομό οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς νοικοκυρέους εἶναι φτωχοὶ (ὡς 0,6: κείνοι πού δέν ἔχουν ἄλογο ἢ πού ἔχουν μόνο ἓνα ἄλογο, $26\% + 31,3\% = 57,3\%$), πού τὸ νοικοκυριό τους τοὺς ἀφήνει πραγματικά μέ ζημιὰ καὶ συνεπῶς καταστρέφονται, ὑποβάλλονται σέ μόνιμη καὶ σταθερὴ ἀπαλλοτριώση. Οἱ ἀγρότες ἀναγκάζονται νά πουλοῦν τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη, καὶ τὸ $\frac{1}{4}$ περίπου τῶν ἀγροτῶν ζοῦν πιά πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ μισθωτὴ ἐργασία παρά ἀπὸ τὴ γεωργία. Οἱ ὑπόλοιποι ἀγρότες εἶναι μεσαῖοι πού διατηροῦν κουτσά-στραβὰ γεωργικὸ νοικοκυριό μέ μόνιμα ἔλλείμματα, μέ πρόσθετα μεροκάματα καί, συνεπῶς, δέν ἔχουν ἔστω καὶ τὴν ἐλάχιστη οἰκονομικὴ εὐστάθεια.

Ἐπίτηδες στάθηκα μέ τόσες λεπτομέρειες σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, γιὰ νά δείξω πόσο διαστρεβλωμένα παρουσιάζει τὴν πραγματικότητα ὁ κ. Κριβένκο. Χωρὶς νά πολυσκεφετῆ παίρνει τοὺς γενικούς μέσους ὄρους καὶ στηρίζεται σ' αὐτούς: εἶναι εὐνόητο, ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὄχι ἀπλῶς χιμαιρικό, ἀλλὰ πραγματικά κάλπικο. Εἶδαμε λχ. ὅτι ἓνας εὐπορος ἀγρότης (ἀπὸ τοὺς τυπικούς προϋπολογισμοὺς) μέ τὸ καθαρὸ του εἰσόδημα (+197,34) καλύπτει τὰ ἔλλείμματα τῶν ἐννιά φτωχῶν νοικοκυριῶν ($-21,38 \times 9 = -192,42$), κι ἔτσι τὰ 10% τῶν πλούσιων ἀγροτῶν τοῦ νομοῦ ὄχι μόνο θά καλύψουν τὰ ἔλλείμματα τῶν 57% τῆς φτωχολογιᾶς, ἀλλὰ καὶ θά δόσουν ὀρισμένο πλεόνασμα. Καὶ ὁ κ. Κριβένκο, παίρνοντας ἀπὸ τὸ μέσο προϋπολογισμό τῶν 24 νοικοκυριῶν ἓνα τέτιο πλεόνασμα ἀπὸ 44,14 ρούβλια — δηλ. ἀφαιρώντας τὰ χρέη καὶ τὰ καθυστερούμενα 15,97 ρούβλια — μιλάει ἀπλῶς γιὰ «κατάπτωση» τῶν μεσαίων νοικοκυρέων καὶ τῶν νοικοκυρέων πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως μπορεῖ νά μιλάει κανεὶς γιὰ κατάπτωση μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴ μεσαία ἀγροτιά*, ἐνῶ γιὰ τὴ μάζα τῆς φτωχολογιᾶς διαπιστώνουμε καθαρὴ ἀπαλλοτριώση, πού ἐπιπλέον συν-οδεύεται ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στὰ χέρια

* Μά οὔτε κι αὐτὸ δέν εἶναι πολὺ σωστό, γιατί ἡ κατάπτωση προϋποθέτει προσωρινὴ καὶ τυχαία ἀπώλεια τῆς σταθερότητας, ἐνῶ ἡ μεσαία ἀγροτιά, ὅπως εἶδαμε, βρίσκεται πάντοτε σέ ἀσταθῆ κατάσταση, στὸ χεῖλος τῆς καταστροφῆς.

μῆς μειοψηφίας, πού ἔχει σχετικὰ μεγάλα νοικοκυριά μέ σταθερή κατάσταση.

Ἡ ἄγνοια τοῦ τελευταίου αὐτοῦ γεγονότος ἐμπόδισε τό συγγραφέα νά προσέξει καί τό παρακάτω, πολύ ἐνδιαφέρον χαρακτηριστικό τῶν προϋπολογισμῶν αὐτῶν: οἱ προϋπολογισμοί αὐτοί ἀποδείχνουν ἐξίσου ὅτι ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτικῆς δημιουργεῖ ἐσωτερική ἀγορά. Ἀπό τό ἕνα μέρος, διαπιστώνουμε ὅτι ἀπό τήν ἀνώτερη ὁμάδα πρὸς τήν κατώτερη αὐξάνει ἡ σημασία τοῦ εἰσοδήματος ἀπό ἄλλα ἐπαγγέλματα (6,5% — 18,8% — 23,6% τοῦ συνολικοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν εὐπορῶν, τῶν μεσαίων καί τῶν φτωχῶν), δηλ. κυρίως ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Ἀπό τό ἄλλο μέρος διαπιστώνουμε ὅτι ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες πρὸς τίς ἀνώτερες μεγαλώνει ὁ ἐμπορευματικός (καί μάλιστα κάτι παραπάνω: ὁ ἀστικός, ὅπως εἶδαμε) χαρακτήρας τῆς γεωργίας, αὐξάνει τό ποσοστό τῶν σιτηρῶν πού προορίζονται γιά πούληση: τό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία παρουσιάζεται κατά κατηγορίες ὄλων τῶν νοικοκυρέων ὡς ἑξῆς: α) $\frac{3\ 861,7}{1\ 774,4}$

β) $\frac{3\ 163,8}{899,9}$ γ) $\frac{689,9}{175,25}$. Ὁ παρονομαστής δείχνει τό χρηματικό μέρος τοῦ εἰσοδήματος*, πού εἶναι 45,9% — 28,3% — 25,4% ἀπό τήν ἀνώτερη κατηγορία πρὸς τήν κατώτερη.

Ἐδῶ βλέπουμε πάλι παραστατικά πῶς τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τά ὁποῖα ἀποχωρίζονται οἱ ἀπαλλοτριωμένοι ἀγρότες, μετατρέπονται σέ κεφάλαιο.

Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ὁ κ. Κριβένκο δέν μπόρεσε νά βγάλει σωστά συμπεράσματα ἀπό τό ὕλικό, πού χρησιμοποίησε — ἢ, πιό

* Γιά νά ὑπολογίσουμε τό χρηματικό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία (ὁ Στσερμπίνα δέ μᾶς τό δίνει) ἀναγκαστήκαμε νά καταφύγουμε σέ ἀρκετά περίπλοκους ὑπολογισμούς. Χρειάστηκε ἀπ' ὄλο τό εἰσόδημα πού προέρχεται ἀπό τά σιτηρά νά ἀφαιρέσουμε τό εἰσόδημα ἀπό τό ἄχυρο καί ἀπό τά λιχνίδια, πού, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας, χρησιμοποιοῦνται γιά τροφή τῶν ζῶων. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τά ἀφαιρεῖ στό κεφ. XVIII, ὁμως μόνο γιά τοὺς συνολικούς ἀριθμούς ὄλου τοῦ νομοῦ καί ὄχι γιά τά στοιχεῖα τῶν 24 νοικοκυριῶν. Ἀπό τά συνολικά του στοιχεῖα καθόρισα τό ποσοστό τοῦ εἰσοδήματος ἀπό τόν καρπό (σέ σύγκριση μέ ὄλο τό εἰσόδημα ἀπό τά σιτηρά, δηλ. καί ἀπό τόν καρπό καί ἀπό τό ἄχυρο μέ τά λιχνίδια), καί μέ βάση τά στοιχεῖα του ἀφαίρεσα στήν προκειμένη περίπτωση τό ἄχυρο καί τά λιχνίδια. Τό ποσοστό αὐτό εἶναι γιά τή σίκαλη 78,98%, γιά τό στάρι — 72,67%, γιά τή βρώμη καί τό κριθάρι — 73,32%, γιά τό κεχρί καί τήν γκρετσίχα (φαγόπυρον τό ἐδώδιμο, σημ. μετ.) — 77,78%. Ἐπειτα ὑπολόγισα τήν ποσότητα τοῦ καθαροῦ καρποῦ πού προοριζόταν γιά πούλημα, ἀφοῦ ἀφαίρεσα τήν ποσότητα πού ξοδεύεται στό νοικοκυριό τους.

σωστά, πού διαστρέβλωσε — κατ' αὐτόν τόν τρόπο. Ἀφοῦ περιέγραψε σύμφωνα μέ τήν ἀφήγηση ἑνός ἀγρότη τοῦ Νόβγκοροντ, μέ τόν ὁποῖο συνταξίδεψε στό ἴδιο βαγόνι τοῦ τραίνου, τό χρηματικό χαρακτήρα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἐκείνης τῆς περιοχῆς, ἀναγκάστηκε νά βγάλει τό σωστό συμπέρασμα, ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἢ κατάσταση, ἢ κατάσταση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, «δημιουργεῖ» «εἰδικές ἱκανότητες», γεννάει μιὰ μοναδική φροντίδα: «πῶς νά θερίσει κανεῖς πιό φτηνά (θέρισμα χόρτου)» καί «νά πουλήσει πιό ἀκριβά» (σελ. 156)*. Ἡ κατάσταση αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος «σχολειοῦ», «πού ξυπνᾷ (σωστά!) καί ἀναπτύσσει τά ἐμπορικά χαρίσματα». «Ἀποκαλύπτονται ταλέντα, μέσα ἀπό τά ὁποῖα ἀναδειχνοῦνται οἱ διάφοροι Κολουπάγεφ, Ντεροῦνοφ κι ἄλλα ὄνόματα λαογδαρτῶν**, ἐνῶ οἱ καλόψυχοι καί ἀγαθοί μένουσιν πίσω, ξεπέφτουν, καταστρέφονται καί μετατρέπονται σέ ἐργάτες γῆς» (σελ. 156).

Τά στοιχεῖα γιά ἕνα κυβερνεῖο πού βρίσκεται σέ ἐντελῶς διαφορετικές συνθήκες — γιά ἕνα γεωργικό κυβερνεῖο (τοῦ Βορόνεζ) — ὀδηγοῦν στά ἴδια συμπεράσματα. Θά νόμιζε κανεῖς, ὅτι τό ζήτημα εἶναι ἀρκετά καθαρό: διαγράφεται ἀνάγλυφα τό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σάν τό βασικό θεμέλιο τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας γενικά καί τῆς «κοινοτικῆς» «ἀγροτιᾶς» εἰδικά, ὅπως διαγράφεται καί τό γεγονός ὅτι ἡ ἐμπορευματική αὐτή οἰκονομία καί ἀκριβῶς αὐτή διασπᾷ τό «λαό» καί τήν «ἀγροτιά» σέ προλεταριάτο (καταστρέφονται καί μετατρέπονται σέ ἐργάτες γῆς) καί σέ ἀστική τάξη (λαογδάρτες), δηλ. μετατρέπεται σέ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὅμως ποτέ δέν τολμοῦν νά δοῦν τήν *πραγματικότητα* κατὰ πρόσωπο καί νά ποῦν τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους (αὐτό εἶναι ὑπερβολικά «αὐστηρό»)! Καί ὁ κ. Κριβένκο ἰσχυρίζεται:

«Ὅρισμένοι ἔχουν τή γνώμη πῶς αὐτή ἢ κατάσταση πραγμάτων εἶναι πέρα γιά πέρα φυσιολογική (θά ἔπρεπε νά προστεθεῖ: πέρα γιά πέρα φυσικό ἐπακόλουθο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ χαρακτήρα τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτό θά ἦταν μιὰ ἀκριβῆς ἀναμετάδοση τῆς γνώμης «ὀρισμένων», ὅποτε δέ θά μπορούσε νά

* «Πρέπει νά μισθώσει τόν ἐργάτη πιό φτηνά, καί νά βγάλει ἀπ' αὐτό κέρδος», λέει πολύ σωστά στό ἴδιο σημεῖο ὁ κ. Κριβένκο.

** Κύριε Γιουζακόφ! Μά πῶς γίνεται αὐτό: ὁ σύντροφός σας λέει ὅτι «λαογδάρτες» γίνονται τά «ταλέντα», ἐνῶ Σεῖς βεβαιώνετε ὅτι τέτιοι γίνονται οἱ ἄνθρωποι μόνο ἐπειδή «δέν ἔχουν κριτικό μυαλό»; Δέν εἶναι ἁπλοῦς ὁ πρῶτος κύριος, στό ἴδιο περιοδικό νά φάσκετε καί ν' ἀντιφάσκετε μεταξύ σας!

ξεφύγει κανείς από τις γνώμες αυτές με κούφιας φράσεις, αλλά θά ήταν ύποχρεωμένος νά εξετάσει τό ζήτημα στην ουσία του. Όταν ο συγγραφέας δέν βάζει ειδικά γιά σκοπό του νά καταπολεμήσει «όρισμένους», έπρεπε νά παραδεχτεί κι ο ίδιος ότι ή χρηματική οίκονομία είναι ίσα-ίσα τό «σχολειό», από τό όποιο βγαίνουν οί «ταλαντοϋχοι» λαογδάρτες και οί «καλόψυχοι» εργάτες γής) και βλέπουν σ' αυτό τήν άκατανίκητη άποστολή του καπιταλισμού. (Έ, βέβαια! Τό νά έχεις τή γνώμη ότι πρέπει νά διεξάγεις πάλι ακριβώς ένάντια σ' αυτό τό «σχολειό» και ένάντια στους «λαογδάρτες», πού άλωνίζουν μέσα σ' αυτό μέ τούς διοικητικούς και διανοούμενους λακέδες τους — σημαίνει ότι θεωρείς τόν καπιταλισμό άκατανίκητο. Αντίθετα, τό νά αφήνεις έντελώς άθιχτο τό κεφαλαιοκρατικό «σχολειό» μέ τούς λαογδάρτες και νά θέλεις νά παραμερίσεις μέ φιλελεύθερα ήμίμετρα τίς κεφαλαιοκρατικές του συνέπειες — σημαίνει ότι είσαι πραγματικός «φίλος του λαού»!) Έμεϊς βλέπουμε τό ζήτημα κάπως διαφορετικά. Ο καπιταλισμός παίζει άναμφισβήτητα στην περίπτωση αυτή σημαντικό ρόλο, πράγμα πού τό τονίσαμε παραπάνω (πρόκειται ακριβώς γιά τήν παραπάνω παρατήρησή μας γιά τή σχολή των λαογδαρτών και των εργατών γής), ώστόσο δέν μπορούμε νά ποϋμε ότι ο ρόλος του αυτός είναι τόσο καθολικός και άποφασιστικός, ώστε νά μήν ύπάρχουν άλλοι παράγοντες στίς άλλαγές πού γίνονται στη λαϊκή οίκονομία και καμιά άλλη διέξοδος στό μέλλον» (σελ. 160).

Νάτα μας, λοιπόν! Αντί νά δόσει έναν ακριβή και άμεσο χαρακτηρισμό του σύγχρονου καθεστώτος, αντί νά άπαντήσει συγκεκριμένα στό έρώτημα, γιατί ή άγροτιά διασπάται σέ λαογδάρτες και σέ εργάτες γής, — ο κ. Κριβένκο περιορίζεται σέ φράσεις πού δέ λένε τίποτε. «Δέν μπορούμε νά ποϋμε ότι ο ρόλος του καπιταλισμού είναι άποφασιστικός». — Μά αυτό ακριβώς είναι όλο τό ζήτημα, αν μπορούμε ή όχι νά τό ποϋμε.

Γιά νά υπερασπίσετε τή γνώμη Σας, θά έπρεπε νά αναφέρετε ποιές άλλες αιτίες κρίνουν τό ζήτημα, ποιά άλλη διέξοδος μπορεί νά ύπάρχει, έκτός από τή διέξοδο πού δείχνουν οί σοσιαλδημοκράτες, δηλαδή τήν ταξική πάλη του προλεταριάτου ένάντια στους λαογδάρτες*. Δέ γίνεται ώστόσο καμιά υπόδειξη.

* Αν γιά τήν ώρα είναι σέ θέση νά υιοθετουν τήν ιδέα της ταξικής πάλης του προλεταριάτου ένάντια στην άστική τάξη μόνο οί εργοστασιακοί εργάτες των πόλεων κι όχι οί «καλόψυχοι και άγαθοί» εργάτες γής του χωριού, δηλ. είναι σέ θέση νά τήν υιοθετουν οί άνθρωποι πού έχασαν αυτές τίς ώραιές άρετές, οί όποίες συνδέονται τόσο στενά «μει νά αλώνια βάρβα»

Ίσως όμως ο συγγραφέας να θεωρεί σαν υπόδειξη ακριβώς τα όσα ακολουθούν παρακάτω; Όσο κι αν είναι διασκεδαστικό, όμως από τους «φίλους του λαού» όλα μπορείς να τα περιμένεις.

«Όπως είδαμε, αρχίζουν να ξεπέφτουν σε πρώτη σειρά τα αδύνατα νοικοκυριά που έχουν λιγιστή γη», και συγκεκριμένα λιγότερες από 5 ντεσ. κλήρο. «Αντίθετα, τα τυπικά νοικοκυριά των κρατικών αγροτών με 15,7 ντεσ. κλήρο τα διακρίνει εδσθάθεια. . . Είναι αλήθεια ότι για να πάρουν ένα τέτιο εισόδημα (καθαρό εισόδημα 80 ρούβλια) μισθώνουν κι άλλες 5 ντεσ., αυτό όμως δείχνει άπλως τί τους χρειάζεται».

Σέ τί λοιπόν ανάγεται αυτή ή «διόρθωση», πού ζευγαρώνει τόν καπιταλισμό μέ τήν περιβόητη «λιγιστή γη»; Στο γεγονός ότι όσοι έχουν λιγιστή γη τή χάνουν κι αυτή, ενώ όσοι έχουν γη (άπό 15,7 ντεσ.) άποχτούν άκόμα περισσότερη*. Μά αυτό είναι μία κενή παράφραση τής θέσης, ότι όρισμένοι καταστρέφονται κι άλλοι πλουτίζουν!! Είναι καιρός ν' αφήσουμε αυτές τίς χωρίς περιεχόμενο φράσεις για λιγιστή γη, πού δέ μάς έξηγοούν τίποτε (γιατί τή γη του κλήρου δέν τή δίνουν δωρεάν στους άγρότες, αλλά τους τήν πουλάνε), παρά μόνο περιγράφουν τό σχετικό προτσές, και μάλιστα όχι μέ άκρίβεια, γιατί πρέπει να γίνεται λόγος όχι μόνο για τή γη, αλλά για τά μέσα παραγωγής γενικά, όχι για τό ότι οι άγρότες έχουν «λίγα» μέσα παραγωγής, αλλά για τό ότι χάνουν τά μέσα παραγωγής, άπαλλοτριώνονται άπό τόν άναπτυσσόμενο καπιταλισμό. «Δέ θέλουμε καθόλου να ποδύμε — λέει κλείνοντας τή φιλοσοφία του ό κ. Κριβένκο — ότι ή άγροτική οίκονομία πρέπει και μπορεί κάτω άπό όποιοσδήποτε συνθήκες να μείνει „φυσική“ και χωρισμένη άπό τή βιομηχανία κατεργασίας (πάλι φράσεις! μά μήπως δέν είσασταν Σεις ό ίδιος πού τώρα-δά βρεθήκατε στην άνάγκη να άναγνωρίσετε, ότι σήμερα ύπάρχει κιόλας ή σχολή τής χρηματικής οίκονομίας, πού προϋποθέτει τήν άνταλλαγή και συνεπώς τό χωρισμό τής γεωργίας άπό τή βιομηχανία κατεργασίας; Τί χρειάζεται πάλι αυτή ή πολυλογία για τό τί μπορεί και τί πρέπει;), αλλά λέμε άπλως ότι δέν είναι λογικό να δημιουργεί κανείς τεχνητά χωριστή βιομηχανία (θά ήταν ενδιαφέρον να μάθουμε

και τό «κοινοτικό πνεύμα»),— αυτό άποδείχνει άπλως τήν όρθότητα τής θεωρίας των σοσιαλδημοκρατών για τήν προοδευτική, επαναστατική δουλιά του ρωσικού καπιταλισμού.

* Δέ μιλώ πιά για τόν παραλογισμό τής αντίληψης ότι δήθεν οι άγρότες πού έχουν τόν ίδιο κλήρο είναι ίσοι μεταξύ τους και δέ διαιροούνται επίσης σε «λαογδάρες» και σε «εργάτες γής».

άν είναι «χωριστή» ή όχι ή βιομηχανία παπουτσιών του Κίμρι και μαχαιριών του Πάβλοβο και ποιός, πώς και πότε τή «δημιούργησε τεχνητά»), ότι ή απόσπαση του δουλευτή από τή γή και τά μέσα παραγωγής δέ συντελείται μόνο κάτω από τήν επίδραση του καπιταλισμού, αλλά και άλλων παραγόντων πού προηγούνται άπ' αυτόν και του είναι ευνοϊκοί».

Έδω, άσφαλώς, έχουμε πάλι μπροστά μας μία βαθιά σκέψη, τή σκέψη πώς άν ό δουλευτής άποστειρείται τή γή, πού περνάει στο λαογδάρτη, αυτό γίνεται επειδή ό πρώτος έχει «λιγοστή» γή, ένω ό δεύτερος «πολλή».

Και μία τέτια φιλοσοφία κατηγορεί τους σοσιαλδημοκράτες για «στενότητα», επειδή θεωρούν σαν άποφασιστικό παράγοντα τον καπιταλισμό!... Στάθηκα άκόμα μία φορά τόσο λεπτομερειακά στη διαφοροποίηση των άγροτών και των βιοτεχνών, επειδή άκριβώς ήταν άνάγκη νά εξηγήσω μέ τρόπο παραστατικό, πώς βλέπουν τό ζήτημα οί σοσιαλδημοκράτες και πώς τό εξηγούν. Ήταν άνάγκη ν' άποδείξουμε, ότι τά ίδια γεγονότα, πού για τον ύποκειμενικό κοινωνιολόγο δείχνουν ότι οί άγρότες «φτώχυναν», ένω οί «έρασιτέχνες» και οί «λαογδάρτες» «ίδιοποιήθηκαν τά κέρδη», από τήν άποψη ενός ύλιστή σημαίνουν άστική διαφοροποίηση των έμπορευματοπαραγωγών, διαφοροποίηση πού προκαλείται άναγκαστικά δυνάμει τής ίδιας τής έμπορευματικής οικονομίας. Ήταν άπαραίτητο νά δείξουμε σέ ποιά γεγονότα στηρίζεται ή θέση (πού αναφέραμε πιο πάνω, στο I μέρος*), ότι ή πάλη άνάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς διεξάγεται στη Ρωσία παντού, όχι μόνο στίς φάμπρικες και στα έργοστάσια, αλλά και στο πιο άπόμερο χωριουδάκι, και ή πάλη αυτή είναι παντού πάλη άνάμεσα στην άστική τάξη και στο προλεταριάτο, πού διαμορφώνονται πάνω στο έδαφος τής έμπορευματικής οικονομίας. Ή διαφοροποίηση, ή άποαγροτικοποίηση των άγροτών και των βιοτεχνών μας, πού μπορούμε νά τήν άναπαραστήσουμε μέ άκριβεια χάρη σ' ένα τόσο έξαιρετο ύλικό, όπως είναι ή στατιστική των ζέμιστρο, άποτελεί έμπραχτη άπόδειξη ότι είναι σωστός άκριβώς ό τρόπος μέ τον όποιο οί σοσιαλδημοκράτες βλέπουν τή ρωσική πραγματικότητα, σύμφωνα μέ τον όποιο ό άγρότης κι ό βιοτέχνης είναι μικροπαραγωγοί μέ τήν «κατηγορηματική» έννοια αυτής τής λέξης, δηλ. μικροαστοί. Ή θέση αυτή μπορεί νά όνομαστέι κεντρικό σημείο τής θεωρίας του **ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ** σέ σχέση μέ τον παλιό

* Βλ. σέ τουτό τον τόμο, σελ. 191-192. Ή Σύντ.

ἀγροτικό σοσιαλισμό, πού δέν καταλάβαινε οὔτε τίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ αὐτός ὁ μικροπαραγωγός, οὔτε τήν κεφαλαιοκρατική διαφοροποίησή του, πού πραγματοποιεῖται πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος. Καί γι' αὐτό ὁποῖος θά ἤθελε νά κάνει σοβαρή κριτική στό σοσιαλδημοκρατισμό, — θά ἔπρεπε νά συγκεντρώσει τήν ἐπιχειρηματολογία του πρὸς αὐτήν ἀκριβῶς τήν κατεύθυνση, νά δείξει, δηλαδή, ὅτι ἀπό πολιτικο-οικονομική ἄποψη ἡ Ρωσία, δέν ἀποτελεῖ σύστημα ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, ὅτι ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτικῆς δέ γίνεται πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος, ὅτι ἡ ἀπαλλοτριώση τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ καί ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ κάτι ἄλλο κι ὄχι μέ τήν ἀστική, κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας (μαζί καί τῆς ἀγροτικῆς) οἰκονομίας.

Δοκιμάστε, λοιπόν, κύριοι!

Ἐπάρχει καί ἓνας ἄλλος λόγος πού μ' ἔκανε, γιά νά δείξω παραστατικά τῆ σοσιαλδημοκρατική θεωρία, νά προτιμήσω τά στοιχεῖα ἴσα-ἴσα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς βιοτεχνίας. Θά ἦταν παρέκκλιση ἀπό τήν ὑλιστική μέθοδο, ἂν ὑποβάλλοντας σέ κριτική τίς ἀντιλήψεις τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», περιοριζόμενον στή σύγκριση τῶν ἰδεῶν τους μέ τίς μαρξιστικές ἰδέες. Εἶναι ἀνάγκη νά ἐξηγηθοῦν καί οἱ «ναροντικιστικές» ἰδέες, νά δειχθεῖ ἡ **ΥΔΙΚΗ** τους βάση στίς σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές μας σχέσεις. Οἱ εἰκόνες καί τά παραδείγματα ἀπό τήν οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν μας δείχνουν τί εἶναι αὐτός ὁ «ἀγρότης», πού ἰδεολογικοί του ἐκπρόσωποι θέλουν νά εἶναι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ». Ἀποδείχνουν τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τοῦ χωριοῦ μας κι ἔτσι ἐπιβεβαιώνουν, ὅτι εἶναι σωστή ἡ κατάταξη τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» στούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τοῦ μικροαστισμοῦ. Κάτι παραπάνω: δείχνουν ὅτι ὑπάρχει ἡ πιό στενή σύνδεση ἀνάμεσα στίς ἰδέες καί στά προγράμματα τῶν ριζοσπαστῶν μας, ἀπό τό ἓνα μέρος, καί στά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης, ἀπό τό ἄλλο. Ἰσα-ἴσα ἡ σύνδεση αὐτή, πού θά φανεῖ ἀκόμα πιό ξεκάθαρα ὅταν ἀναλύσουμε τό πρόγραμμά τους, στίς λεπτομέρειές του, μᾶς ἐξηγεῖ πῶς καί γιατί διαδόθηκαν τόσο πλατιά στήν «κοινωνία» μας οἱ ριζοσπαστικές αὐτές ἰδέες: μᾶς ἐξηγεῖ ἐπίσης θαυμάσια καί τήν πολιτική δουλικότητα τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» καί τῆ διάθεσή τους νά ἔρθουν σέ συμβιβασμούς.

Ἐπῆρχε, τέλος, ἓνας ἀκόμα λόγος γιά νά σταθοῦμε τόσο λεπτομερειακά στήν οἰκονομική διάρθρωση ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν

πλευρών της κοινωνικής μας ζωής, στις όποιες ο καπιταλισμός είναι λιγότερο αναπτυγμένος κι από τις όποιες άντλούσαν συνήθως οι ναρόντικοι τό υλικό για τις θεωρίες τους. Μελετώντας και παρουσιάζοντας αυτή την οικονομία, μπόρεσα εύκολότερα νά απαντήσω ουσιαστικά σέ μιά από τις πιό διαδομένες ενάντια στή σοσιαλδημοκρατία αντιρήσεις, πού κυκλοφορούν στό κοινό μας. Οι ριζοσπάστες μας, ξεκινώντας από την τρέχουσα ιδέα ότι υπάρχει αντίθεση του καπιταλισμού πρὸς τό «λαϊκό καθεστώς» και βλέποντας ότι οι σοσιαλδημοκράτες θεωρούν τό μεγάλο καπιταλισμό προοδευτικό φαινόμενο, ότι θέλουν νά στηριχθουν άκριβῶς σ' αυτόν για νά αγωνιστούν ενάντια στό σύγχρονο ληστρικό καθεστώς — οι ριζοσπάστες μας, λέω, χωρίς νά τό πολυσκεφτούν, κατηγορούν τούς σοσιαλδημοκράτες πώς άγνοούν τά συμφέροντα της μάζας του άγροτικού πληθυσμού, πώς θέλουν «νά βράσουν τόν κάθε μουζικό στό καζάνι του έργοστασίου» κτλ.

Όλοι αυτοί οι συλλογισμοί στηρίζονται άκριβῶς στην καταπληκτικά παράλογη και άλλόκοτη μέθοδο, νά κρίνεται ο καπιταλισμός από τό τί είναι στην πραγματικότητα, ενώ τό χωριό νά κρίνεται από τό τί «μπορεί νά γίνει». Άσφαλῶς, ή καλύτερη απάντηση πού μπορεί νά τούς δώσει κανείς είναι νά τούς δείξει τό *πραγματικό* χωριό, την *πραγματική* οικονομική του διάρθρωση.

Όποιος εξετάσει άμερόληπτα, έπιστημονικά την οικονομική αυτή διάρθρωση θά παραδεχτεί ότι ή Ρωσία της υπαίθρου αποτελεί ένα σύστημα από μικρές, σκόρπιες άγορές (ή μικρά τμήματα της κεντρικής άγοράς), πού ρυθμίζουν την κοινωνικο-οικονομική ζωή των διάφορων μικρών περιφερειών. Και σέ κάθε τέτια περιφέρεια βλέπουμε όλα εκείνα τά φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν γενικά την κοινωνικο-οικονομική όργάνωση, πού ρυθμιστής της είναι ή άγορά: βλέπουμε τή διαφοροποίηση των άλλοτε ίσων, πατριαρχικών άμεσων παραγωγών σέ πλούσιους και σέ φτωχολογία, βλέπουμε την εμφάνιση του *κεφαλαίου*, ιδιαίτερα του έμπορικού, πού πλέκει τά δίχτυα του γύρω από τόν εργαζόμενο, ρουφώντας όλο τό αίμα του. Όταν συγκρίνετε τις περιγραφές της οικονομίας της άγροτιάς, πού δίνουν οι ριζοσπάστες μας, μέ τά άκριβή στοιχεία των πρώτων πηγών για την οικονομική ζωή του χωριού, σās προκαλεί κατάπληξη τό γεγονός, ότι στό κρινόμενο σύστημα άντιλήψεων δέ γίνεται λόγος για τή μάζα των μικροπραματευτάδων, από τούς όποιους είναι γεμάτη κάθε τέτια άγορά, για όλους εκείνους τούς σιμπάγεφ και ίβας

καί δέν ξέρω πῶς ἀλλιῶς τούς ὀνομάζουν οἱ ἀγρότες τοῦ τόπου, γιά ὅλη ἐκείνη τή μάζα τῶν μικρῶν ἐκμεταλλευτῶν, πού ἀλωνίζουσι τίς ἀγορές καί καταπιέζουσι ἀμείλιχτα τόν ἐργαζόμενον. Συνήθως τούς ἀφήνουσι ἀπλούστατα κατά μέρος λέγοντας: «αὐτοὶ δέν εἶναι πιά ἀγρότες, ἀλλά πρᾶματευτάδες». Ναι, ἔχετε ἀπόλυτα δίκιο: αὐτοὶ «δέν εἶναι πιά ἀγρότες». Δοκιμάστε ὁμως νά ξεχωρίσετε σέ ἰδιαίτερη ὀμάδα ὄλους αὐτούς τούς «πρᾶματευτάδες», δηλαδή, γιά νά μιλήσουμε ἀκριβῶς μέ τή γλώσσα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὄλους ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μέ τό ἐμπόριο καί ἰδιοποιοῦνται ἔστω καί ἐνμέρει ξένη ἐργασία, δοκιμάστε νά ἐκφράσετε μέ ἀκριβῆ στοιχεῖα τήν οἰκονομική δύναμη αὐτῆς τῆς ὀμάδας καί τό ρόλο της μέσα σ' ὅλη τήν οἰκονομία τῆς περιφέρειας· δοκιμάστε ἔπειτα νά ξεχωρίσετε σέ μίαν ἀντίθετη ὀμάδα ὄλους ἐκείνους πού ἐπίσης «δέν εἶναι πιά ἀγρότες», γιὰτί προσφέρουσι στήν ἀγορά τήν ἐργατική τους δύναμη, γιὰτί δέ δουλεύουσι γιά τόν ἑαυτό τους, ἀλλά γι' ἄλλον· δοκιμάστε νά ἀνταποκριθεῖτε στίς στοιχειώδεις αὐτές ἀπαιτήσεις μῆς ἀμερόληπτης καί σοβαρῆς ἐρευνας καί θά δεῖτε μιά τόσο ζωηρή εἰκόνα ἀστικῆς διαφοροποίησης, ὥστε ἀπό τό μῦθο γιά «λαϊκό καθεστῶς» δέ θά μείνει παρά μιά ἀπλή ἀνάμνηση. Ἡ μάζα αὐτή τῶν μικρῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ χωριοῦ ἀποτελεῖ τρομερή δύναμη, τρομερή κυρίως γιὰτί καταπιέζουσι τούς ἐργαζομένους χωριστά, ἕναν-ἕναν, γιὰτί τούς ἀλωσοδένουσι καί τούς ἀφαιροῦσι κάθε ἐλπίδα ἀπολύτρωσης, τρομερή γιὰτί αὐτή ἡ ἐκμετάλλευση μέ τήν ἄγρια κατάστασιν τοῦ χωριοῦ, πού τή γεννοῦσι ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τό σύστημα πού περιγράφουσι, δέν ἀποτελεῖ μόνο ληστεία τῆς ἐργασίας, μά ἀκόμα καί ἀσιατικό χλευασμό τῆς προσωπικότητας, πρᾶγμα πού παρατηρεῖται μόνιμα στό χωριό. Ἔτσι, ἂν ἀρχίσετε νά συγκρίνετε αὐτό τό *πραγματικό* χωριό μέ τόν καπιταλισμό μας, θά καταλάβετε τότε γιὰτί οἱ σοσιαλδημοκράτες θεωροῦσι προοδευτικό τό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ μας, ὅταν συνδέει αὐτές τίς μικρές σκόρπιες ἀγορές σέ μιά ἐνιαία πανρωσική ἀγορά, ὅταν, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἀμέτρητοι μικροὶ καλοπροαίρετοι λαογδάρτες, δημιουργεῖ μιά χούφτα μεγάλους «στυλοβάτες τῆς πατρίδας», ὅταν κοινωνικοποιεῖ τήν ἐργασία καί ἀνεβάζει τήν παραγωγικότητά της, ὅταν σπάζει τήν ὑποταγή αὐτοῦ τοῦ ἐργαζομένου στίς ντόπιες βδέλλες καί δημιουργεῖ τήν ὑποταγή στό μεγάλο κεφάλαιο. Ἡ ὑποταγή αὐτή εἶναι προοδευτική σέ σύγκρισιν μέ τήν ἄλλη, παρ' ὅλη τή φρίκη τῆς καταπίεσιν τῆς ἐργασίας, τόν ἀργό θάνατο, τήν ἀποκτῆνωσιν, τό

σακάτεμα τοῦ ὄργανισμοῦ τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν κτλ., γιατί **ΞΥΠΝΑ ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΗ**, μετατρέπει τήν ὑπόκωφη καί ἀόριστη δυσαρέσκεια σέ συνειδητή διαμαρτυρία, μετατρέπει τή σκόρπια, μικρή, χωρίς νόημα ἀνταρσία σέ ὀργανωμένη ταξική πάλη γιά τήν ἀπελευθέρωση ὄλου τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, σέ πάλη πού ἀντλεῖ τή δύναμή της ἀπό τίς ἴδιες τίς συνθήκες ὑπαρξης αὐτοῦ τοῦ μεγάλου καπιταλισμοῦ, καί γι'αὐτό μπορεῖ νά ὑπολογίζει ἀναμφισβήτητα σέ **ΣΙΓΟΥΡΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑ**.

Οἱ σοσιαλδημοκράτες, ἀπαντώντας στήν κατηγορία ὅτι ἀγνοοῦν τή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς, ἔχουν ὄλο τό δικαίωμα νά ἀναφέρουν τά λόγια τοῦ Κάρλ Μάρξ:

«Ἡ κριτική δέν ἀπόσπασε ἀπό τίς ἀλυσίδες τά φανταστικά λουλούδια πού τίς στόλιζαν, γιά νά ἐξακολουθεῖ ἡ ἀνθρωπότητα νά σέρνει αὐτά τά δεσμά στερημένα ἀπό κάθε φαντασία καί κάθε χαρά, ἀλλά γιά νά πετάξει μακριά αὐτές τίς ἀλυσίδες καί νά ἀπλώσει τό χέρι στό ζωντανό λουλούδι.»⁷⁰

Οἱ ρῶσοι σοσιαλδημοκράτες βγάζουν τά φανταστικά λουλούδια πού στολιζοῦν τό χωριό μας, πολεμοῦν τήν ἐξιδανίκευση καί τή φαντασία, κάνουν τήν καταστροφική ἐκείνη δουλιὰ, γιά τήν ὁποία τοὺς μισοῦν τόσο θανάσιμα οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», — ὄχι γιά νά μείνει ἡ μάζα τῆς ἀγροτιᾶς στήν κατάσταση τῆς σημερινῆς καταπίεσης, τοῦ ἀργοπεθαμοῦ καί τῆς ὑποδούλωσης, ἀλλά γιά νά καταλάβει τό προλεταριάτο τί λογῆς εἶναι οἱ ἀλυσίδες πού δένουν παντοῦ τόν ἐργαζόμενο, γιά νά καταλάβει πῶς χαλκεύονται αὐτές οἱ ἀλυσίδες καί νά μπορέσει νά ξεσηκωθεί ἐναντίον τους, νά τίς ἀποσεισει καί ν' ἀπλώσει τό χέρι στό ἀληθινό λουλούδι.

Καί ὅταν οἱ σοσιαλδημοκράτες μεταφέρουν αὐτή τήν ἰδέα στοὺς ἐκπροσώπους ἐκείνους τῆς ἐργαζόμενης τάξης, πού ἀπό τήν ἴδια τους τή θέση εἶναι οἱ μόνοι ἱκανοί ν' ἀφομοιώσουν τήν ταξική αὐτοσυνειδηση καί ν' ἀρχίσουν τήν ταξική πάλη, — τότε τοὺς κατηγοροῦν ὅτι θέλουν νά βράσουν τό μουζικό στό καζάνι.

Καί ποιός τοὺς κατηγορεῖ; —

Ἄνθρωποι πού οἱ ἴδιοι τους στηρίζουν τίς ἐλπίδες τους γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐργαζομένου στήν «κυβέρνηση» καί στήν «κοινωνία», δηλ. στά ὄργανα αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἀλυσόδεσε παντοῦ τοὺς ἐργαζομένους!

Καί ὄλοι αὐτοί οἱ γλοιώδεις τύποι φουσκώνουν, ὅταν φιλο-

σοφούν, λέγοντας ότι οί σοσιαλδημοκράτες δέν ἔχουν ἰδανικά!

* Ἄς περάσουμε στό πολιτικό πρόγραμμα τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ»: μέ τίς θεωρητικές ἀντιλήψεις τους ἀσχοληθήκαμε, μοῦ φαίνεται, πάρα πολύ. Μέ ποιά μέτρα θέλουν «νά σβήσουν τήν πυρκαγιά»; Ποῦ βλέπουν τή διέξοδο, πού, ὅπως λένε, δέν τή δείχνουν σωστά οί σοσιαλδημοκράτες;

«Ἀναδιοργάνωση τῆς ἀγροτικῆς τράπεζας — λέει ὁ κ. Γιουζακόφ στό ἄρθρο του: «Τό ὑπουργεῖο Γεωργίας» (τεῦχος 10 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»), — ἴδρυση διεύθυνσης ἐποικισμού, ρύθμιση τῆς ἐκμίσθωσης τῆς γῆς τοῦ δημοσίου πρὸς τό συμφέρον τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, .. ἐπεξεργασία καί ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῆς ἐκμίσθωσης, — αὐτό εἶναι τό πρόγραμμα ἀνόρθωσης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καί τῆς περιφρούρησῆς της ἀπό τήν οἰκονομική βία (sic!) τῆς πλουτοκρατίας πού γεννιέται». Καί στό ἄρθρο: «Ζητήματα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης» τό πρόγραμμα αὐτό τῆς «ἀνόρθωσης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» συμπληρώνεται μέ τά παρακάτω «πρῶτα, ἀλλά ἀπαραίτητα μέτρα»: «ἀπομάκρυνση ὅλων τῶν ἐμποδίων πού στέκονται σήμερα στό δρόμο τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας: ἀπαλλαγὴ της ἀπό τήν κηδεμονία, πέρασμα στήν κοινή καλλιέργεια (κοινωνικοποίηση τῆς γεωργίας) καί ἀνάπτυξη ἀπό τήν κοινότητα τῆς κατεργασίας τῶν πρώτων ὕλων πού ἐξάγονται ἀπό τή γῆ». Καί οἱ κ.κ. Κριβένκο καί Κάρισεφ προσθέτουν: «φτηνή πίστωση, συνεταιρική μορφή νοικοκυριοῦ, ἐξασφάλιση τῆς ἐκποίησης τῶν προϊόντων, δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία (γι' αὐτό θά μιλήσουμε εἰδικά παρακάτω), ἐφεύρεση πιό φτηνῶν κινητῆρων κι ἄλλων τεχνικῶν βελτιώσεων», τέλος, — «μουσεῖα, ἀποθήκες, μεσιτικά γραφεῖα».

Ἐξετάστε προσεχτικά τό πρόγραμμα αὐτό καί θά δεῖτε ὅτι οἱ κύριοι αὐτοί τοποθετοῦνται ὀλοκληρωτικά καί ἀπόλυτα στό ἔδαφος τῆς σύγχρονης κοινωνίας (δηλ. στό ἔδαφος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος, πράγμα γιά τό ὁποῖο δέν ἔχουν ἐπίγνωση) καί θέλουν νά περιοριστοῦν στό μάλωμα καί στήν ἐπισκευή του, χωρίς νά καταλαβαίνουν ὅτι ὅλες οἱ πρόοδοί τους — φτηνή πίστωση, βελτίωση τῆς τεχνικῆς, τράπεζες κτλ. — δέν μποροῦν παρά νά δυναμώσουν καί ν' ἀναπτύξουν τήν ἀστική τάξη.

Ἄ Νικ. — ὄν ἔχει φυσικά ἀπόλυτα δίκιο, — κι αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς πολυτιμότερες θέσεις του πού ἐναντία της δέν μπο-

ροῦσαν νά μή διαμαρτυρηθοῦν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», — δταν λέει πῶς καμιά μεταρῦθμιση μέσα στά πλαίσια τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος δέν μπορεῖ νά βοηθήσει τήν ὑπόθεση, πῶς οὔτε ἡ πίστωση, οὔτε οἱ μετοικήσεις, οὔτε οἱ φορολογικές μεταρῦθμίσεις, οὔτε τό πέρασμα ὄλης τῆς γῆς στά χέρια τῶν ἀγροτῶν, — δέ θά φέρουν καμιά οὐσιαστική ἀλλαγῆ, ἀλλά ἀντίθετα θά δυναμώσουν καί θά ἀναπτύξουν τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία πού σήμερα τή συγκρατεῖ ἡ ὑπερβολική «κηδεμονία», τά ὑπολείμματα τῶν φεουδαρχικῶν πληρωμῶν, τό δέσιμο τῶν ἀγροτῶν στή γῆ κτλ. Οἱ οἰκονομολόγοι, λέει ὁ Νικ. — ον, πού ἐπιθυμοῦν τήν ἐκτατική ἀνάπτυξη τῆς πίστωσης, ὅπως ὁ πρίγκηπας Βασίλ-τσικοφ (ὡς πρός τίς ἰδέες του εἶναι ἀναμφισβήτητα «φίλος τοῦ λαοῦ»), θέλουν τό ἴδιο πράγμα μέ τούς «φιλελεύθερους», δηλ. τούς ἀστούς οἰκονομολόγους, «ἐπιδιώκουν τήν ἀνάπτυξη καί τή στερέωση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων». Δέν καταλαβαίνουν τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῶν σχέσεων μας παράγωγῆς (καί μέσα στήν ἀγροτιά, ὅπως καί μέσα στίς ἄλλες κλειστές τάξεις), κι ἀντί νά προσπαθήσουν νά βγάλουν τόν ἀνταγωνισμό αὐτό στήν ἐπιφάνεια, ἀντί νά πάρουν ἀνοιχτά τό μέρος ἐκείνου πού ὑποδουλώνεται ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί νά προσπαθήσουν νά τόν βοηθήσουν νά ξεσηκωθεῖ στήν πάλῃ — ὄνειρεύονται νά βάλουν τέρμα στήν πάλῃ μέ μέτρα προορισμένα γιά ὅλους, μέ μέτρα πού ἀποβλέπουν στόν κατευνασμό καί στήν ἔνωση. Δέν εἶναι δύσκολο νά καταλάβουμε σέ ποιό ἀποτέλεσμα μπορεῖ νά ὀδηγήσουν ὄλα αὐτά τά μέτρα: ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε τά παραδείγματα διαφοροποίησης πού ἀναφέρουμε πιά πάνω γιά νά πειστοῦμε ὅτι ὄλες αὐτές τίς πιστώσεις*, τίς βελτιώσεις, τίς τράπεζες καί τίς λοιπές «προόδους» θά τίς ἀπολαύσει μόνο ἐκεῖνος πού ἔχει ὀρισμένες «οἰκονομίες» καί στηρίζεται σέ κανονικό, στέρεο νοικοκυριό, δηλ. ὁ ἐκπρόσωπος μιᾶς ἀσήμαντης μειοψηφίας, τῆς μικροαστικῆς τάξης. Κι ὅπως κι ἂν ἀναδιοργανώσετε τήν ἀγροτική τράπεζα καί τά ἄλλα παρόμοια ἰδρύματα, δέ θ' ἀλλάξετε οὔτε κατά ἓνα γιώτα τό θεμελιακό καί οὐσιαστικό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει ἀπαλλοτριωθεῖ κι ἐξα-

* Ἡ ἰδέα αὐτή — ἡ ἰδέα νά ὑποστηριχτεῖ μέ πιστώσεις τό «λαϊκό νοικοκυριό», δηλ. τό νοικοκυριό τῶν μικροπαραγωγῶν σέ συνθήκες κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων (καί τίς συνθήκες αὐτές δέν μποροῦν πιά νά τίς ἀρνηθοῦν, ὅπως εἶδαμε, οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»), — ἡ παράλογη αὐτή ἰδέα, πού μαρτυρεῖ ἀγνοία τῶν στοιχειώδων ἀληθειῶν τῆς θεωρητικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, δείχνει πολύ παραστατικά, πόσο ἀγοραῖα εἶναι ἡ θεωρία τῶν κυρίων αὐτῶν, πού προσπαθοῦν νά κρατήσουν μεσοβέζικη θέση.

κολουθεί νά ἀπαλλοτριώνεται, χωρίς νά διαθέτει τά μέσα οὔτε κἀν γιά νά τραφεῖ, καί πολύ περισσότερο γιά νά ἔχει καλό νοικοκυριό.

Τό ἴδιο πρέπει νά εἰπωθεῖ καί γιά τούς «συνεταιρισμούς» («ἀρτέλλ») καί γιά τήν «κοινή καλλιέργεια». Ὁ κ. Γιουζακόφ ὀνομάζει τήν τελευταία αὐτή «κοινωνικοποίηση τῆς γεωργίας». Αὐτό βέβαια, εἶναι ἀπλῶς γελοῖο, γιατί γιά τήν κοινωνικοποίηση χρειάζεται ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ὄχι στά πλαίσια κάποιου μικροῦ χωριοῦ, γιατί γιά νά γίνει αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν «λαογδαρτῶν», πού ἔχουν μονοπωλήσει τά μέσα παραγωγῆς καί διευθύνουν τή σημερινή κοινωνική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Καί γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται πάλι, πάλι καί πάλι, κι ὄχι φιλισταϊκή ἠθική χωρίς καμιά ἀξία.

Γιαυτό καί ὅλα αὐτά τά μέτρα τους μετατρέπονται σέ δειλά φιλελεύθερα ἡμίμετρα, πού φυτοζωοῦν χάρη στή γενναιοδωρία φιλάνθρωπων ἀστῶν καί φέρνουν, ἐπειδὴ ἀποσποῦν τούς ἐκμεταλλεζόμενους ἀπό τήν πάλι, πολύ περισσότερη ζημιά ἀπό τό ὄφελος πού θά ἔφερνε μιά ἐνδεχόμενη καλύτερευση τῆς θέσης ὀρισμένων ἀτόμων, πού μέσα στά γενικά πλαίσια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἄθλια καί ἀσταθῆς. Σέ ποῖο βαθμό ἀναίδειας φτάνει ἡ συγκάλυψη ἀπό τούς κυρίους αὐτούς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού ὑπάρχει στή ρωσική ζωή — συγκάλυψη πού γίνεται, βέβαια, μέ τίς πιό ἀγαθές προθέσεις, γιά νά σταματήσῃ ἡ σημερινή πάλι, δηλ. ἀκριβῶς μέ προθέσεις σάν κι ἐκεῖνες μέ τίς ὁποῖες εἶναι στρωμένη ἡ κόλαση, — αὐτό τό δείχνει ὁ παρακάτω συλλογισμός τοῦ κ. Κριβένκο:

«ἡ διανόηση διευθύνει τίς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν, καί μπορεῖ νά διευθύνει καί τή λαϊκή βιομηχανία».

Ὅλη ἡ φιλοσοφία τους ἀνάγεται σέ κλάψες γιά τό ὅτι ὑπάρχει πάλι καί ἐκμετάλλευση, «θά μπορούσε» ὅμως καί νά μήν ὑπάρχει, ἂν... ἂν δέν ὑπῆρχαν ἐκμεταλλευτές. Πραγματικά, τί ἤθελε νά πεῖ ὁ συγγραφέας μέ τήν ἀσυνάρτητη φράση του; Μήπως μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κανεῖς, ὅτι τά ρωσικά πανεπιστήμια καί τά ἄλλα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα βγάζουν κάθε χρόνο μιά τέτια «διανόηση» (;), πού δέ ζητάει παρά μόνο ἐκεῖνον πού θά τή θρέψῃ; Μήπως μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κανεῖς ὅτι τά μέσα πού χρειάζονται γιά νά συντηρηθεῖ αὐτή ἡ «διανόηση» σήμερα στή Ρωσία τά ἔχει μόνο ἡ ἀστική μειοψηφία; Μήπως ἡ ἀστική διανόηση τῆς Ρωσίας θά ἐξαφανιστεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» θά ποῦν πῶς «θά μπορούσε» νά μήν ὑπηρετεῖ τήν ἀστική τάξη; Ναι, «θά μπορούσε», ἂν δέν ἦταν ἀστική. «Θά

μποροῦσε» νά μὴν εἶναι ἀστική, «ἄν» δέν ὑπῆρχε στή Ρωσία ἀστική τάξη καί καπιταλισμός! Καί ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού σ' ὄλη τους τή ζωὴ ἱκανοποιοῦνται μόνο μ' αὐτά τὰ «ἄν» καί «ἄν»! Καί ἐξάλλου, οἱ κύριοι αὐτοὶ ὄχι μόνο ἀρνοῦνται νά ἀποδόσουν ἀποφασιστική σημασία στὸν καπιταλισμό, ἀλλὰ καί γενικά δέ θέλουν νά βλέπουν τίποτε τὸ ἄσχημο στὸν καπιταλισμό. Ἄν φύγουν ἀπὸ τή μέση ὀρισμένες «ἀτέλειες», θά τακτοποιηθοῦν ἴσως ἀρκετά καλά μέσα στὰ πλαίσιά του. Ὅριστε, παρακαλῶ, καί ἡ παρακάτω δῆλωση τοῦ κ. Κριβένκο:

«Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἐξέλιξη τῆς βιοτεχνίας δέν ἀποτελοῦν καθόλου πύλες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ βιομηχανία κατεργασίας δέν μπορεῖ παρά νά ἀπομακρυνεῖται ἀπὸ τὸ λαό. Ἐννοεῖται ὅτι μπορεῖ νά ἀπομακρυνθεῖ, μπορεῖ ὅμως ἐπίσης καί νά μπεῖ στή ζωὴ τοῦ λαοῦ καί νά προσεγγίσει περισσότερο στήν ἀγροτική οἰκονομία καί στήν ἐξορυχτική βιομηχανία. Εἶναι δυνατό νά γίνουν κάμποσοι συνδυασμοὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση καί γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ μποροῦν νά χρησιμεύουν τόσο αὐτές οἱ πύλες ὅσο καί ἄλλες» (161). Ὁ κ. Κριβένκο ἔχει ὀρισμένα πολὺ καλά προτερήματα, σέ σύγκριση μὲ τὸν κ. Μιχαηλόβσκι. Λογουχάρη, εἰλικρίνεια καί εὐθύτητα. Ἐκεῖ ὅπου ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά γέμιζε ὀλόκληρες σελίδες μὲ στρωτές καί ζωηρές φράσεις, στριφογυρίζοντας γύρω ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο χωρὶς νά τὸ θίγει, ὁ κ. Κριβένκο μὲ τὸ ἐπιχειρηματικὸ καί πραχτικὸ του πνεῦμα βαραίει μέσα στὰ ὅλα καί χωρὶς τύψεις ἐκθέτει μπροστὰ στὸν ἀναγνώστη ὅλους τοὺς παραλογισμοὺς τῶν ἀντιλήψεων του στό σύνολό τους. Βλέπετε λοιπόν: «ὁ καπιταλισμὸς μπορεῖ νά μπεῖ στή ζωὴ τοῦ λαοῦ». Δηλαδή ὁ καπιταλισμὸς εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει χωρὶς τὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ ἐργαζομένου ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς! Ἀλήθεια, εἶναι ὑπέροχο· τώρα τουλάχιστο βλέπουμε πεντακάθαρα τί θέλουν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ». Θέλουν ἐμπορευματικὴ οἰκονομία χωρὶς καπιταλισμό, — καπιταλισμό χωρὶς ἀπαλλοτρίωση καί χωρὶς ἐκμετάλλευση, μόνο μὲ μικροαστοὺς πού φυτοζωοῦν εἰρηνικά κάτω ἀπὸ τὴν προστασία ἀνθρωπιστῶν τσιφλικάδων καί φιλελεύθερων διοικητῶν. Καί μὲ σοβαρὸ ὕφος ἐνός τμηματάρχη, πού ἔχει τὴν πρόθεση νά εὐεργετήσῃ τὴ Ρωσία, ἀρχίζουν νά ἐπινοοῦν συνδυασμοὺς γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς τάξης πραγμάτων, ὅπου καί ἡ πῆτα θά εἶναι ὀλάκερη καί ὁ σκύλος χορτάτος. Μποροῦμε νά σχηματίσουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν συνδυασμῶν, ἂν διαβάσουμε τὸ ἄρθρο τοῦ ἴδιου συγγραφέα στό τεῦχος 12 τοῦ περιοδικοῦ («Σχετικὰ μὲ τοὺς μεμονωμένους καλλιεργη-

μένους ανθρώπους): «Η συνεταιρική καί κρατική μορφή βιομηχανίας, — διατείνεται ὁ κ. Κριβένκο, πού φαντάστηκε, ὅπως φαίνεται, ὅτι τόν ἔχουν ἤδη «καλέσει» γιά «νά λύσει τά πραχτικά οἰκονομικά προβλήματα», — δέν ἀποτελεῖ καθόλου τό ἅπαντο πού θά μπορούσαμε νά φανταστοῦμε στήν προκειμένη περίπτωση. Εἶναι λχ., δυνατός ἕνας τέτιος συνδυασμός». Καί σέ συνέχεια ἀφηγεῖται, πῶς στή σύνταξη τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» ἤρθε κάποιος τεχνικός μ' ἕνα σχέδιο γιά τήν τεχνική ἐκμετάλλευση τῆς περιοχῆς τοῦ Ντόν μέ μορφή μετοχικῆς ἐπιχείρησης μέ μικρές μετοχές (ὄχι πάνω ἀπό 100 ρούβλια). Στό συντάχτη τοῦ σχεδίου. ἔγινε ἡ πρόταση νά κάνει ὀρισμένες τροποποιήσεις, πάνω-κάτω τίς ἐξῆς: «οἱ μετοχές νά μὴν ἀνήκουν σέ ἰδιώτες, ἀλλά στίς ἀγροτικές κοινότητες, καί ἡ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ τους, πού θ' ἀρχίσει νά δουλεύει στίς ἐπιχειρήσεις, νά παίρνει ἕνα συνηθισμένο μεροκάματο, ἐνῶ οἱ ἀγροτικές κοινότητες θά ἐγγυοῦνται τή σύνδεση αὐτῆς τῆς μερίδας μέ τή γῆ».

Ἀλήθεια, τί διοικητική μεγαλοφυΐα! Μέ πόση συγκινητική ἀπλότητα κι εὐκολία εἰσάγεται ὁ καπιταλισμός στή ζωὴ τοῦ λαοῦ καί παραμερίζονται οἱ βλαβερές του ἰδιότητες! Πρέπει μόνο νά ὀργανωθοῦν ἔτσι τά πράγματα, ὥστε νά μποροῦν οἱ πλούσιοι τοῦ χωριοῦ ν' ἀγοράζουν μέσω τῆς κοινότητος μετοχές* καί νά ἔχουν ἔσοδα ἀπό τήν ἐπιχείρηση, ὅπου θά δουλεύει «μιά μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ», πού ἔχει ἐξασφαλισμένη σύνδεση μέ τή γῆ, μιά τέτια «σύνδεση», πού δέν τῆς δίνει τή δυνατότητα νά ζεῖ ἀπ' αὐτὴ τή γῆ (διαφορετικά ποίος θά πήγαινε νά δουλέψει

---

* Μιλῶ γιά ἀγορά μετοχῶν ἀπό τοὺς πλουσίους — παρ' ὅλη τὴν ἐπιφύλαξη τοῦ συγγραφέα ὅτι οἱ μετοχές πρέπει νά ἀνήκουν στίς κοινότητες — γιατί ὁ συγγραφέας σημειώνει ὀπωσδήποτε, ὅτι οἱ μετοχές θά ἀγοράζονται μέ χρήματα, καί χρήματα ἔχουν μόνον οἱ πλούσιοι. Γιαντὸ ἀδιάφορο ἂν δλ' αὐτὰ θά γίνονται μέσω τῆς κοινότητος εἴτε ὄχι, ἔτσι εἴτε ἄλλιῶς, μόνον οἱ πλούσιοι θά μποροῦν νά πληρώσουν, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀγορὰ ἢ ἡ μίσθωση γῆς ἀπὸ τὴν κοινότητα δέν ἐξαλείφει καθόλου τὴ μονοπώληση αὐτῆς τῆς γῆς ἀπὸ τοὺς πλουσίους. Εἰσόδημα (μέρισμα) θά παίρνει ἐπίσης ἐκεῖνος πού πλήρωσε, διαφορετικά ἡ μετοχὴ δὲ θά εἶναι μετοχὴ. Τὴν πρόταση τοῦ συγγραφέα τὴν καταλαβαίνω μέ τὴν ἔννοια, ὅτι ὀρισμένο μέρος τοῦ κέρδους θά διατίθεται γιά «νά ἐξασφαλιστεῖ στὸν ἐργάτη σύνδεση μέ τὴ γῆ». — Ἄν ὅμως ὁ συγγραφέας δέν ἔννοεῖ αὐτὸ τό πράγμα (ἂν κι αὐτὸ βγαίνει ἀναπόφευχτα ἀπὸ τὰ λεγόμενά του), ἀλλὰ θέλει νά πεῖ ὅτι οἱ πλούσιοι θά πληρώνουν χρήματα γιά τίς μετοχές χωρὶς νά παίρνουν μέρισμα, τότε τό σχέδιό του συνοψίζεται ἀπλῶς στήν ἰδέα οἱ εὐποροὶ νά μοιράζονται τὰ ἔσοδα μέ τοὺς ἄπορους. Αὐτὸ μοιάζει μέ τό φάρμακο γιά τὴν ἐξόντωση τῆς μύγας, πού ἀναφέρει κάποιον ἀνέκδοτο: πιάνετε τὴ μύγα, τὴν κλείνετε μέσα σ' ἕνα κουτί, — καί ἡ μύγα θά ψοφήσει ἀμέσως.

για ένα «συνηθισμένο μεροκάματο»);, είναι όμως αρκετή για να δέσει τον άνθρωπο επιτόπου, να τον υποδουλώσει ίσα-ίσα στην ντόπια κεφαλαιοκρατική επιχείρηση και να του στερήσει τη δυνατότητα να αλλάξει αφεντικό. Μιλώ για αφεντικό, καπιταλιστή — και έχω όλο το δικαίωμα να τον ονομάσω έτσι, γιατί όποιος δίνει στον εργαζόμενο μεροκάματο δεν μπορεί να ονομαστεί διαφορετικά.

Ο άναγώστης ίσως να τάχει βάλει μαζί μου, γιατί στάθηκε τόσο πολύ σ' έναν παραλογισμό που δεν αξίζει, όπως φαίνεται, καθόλου να του δοθεί προσοχή. Μέ συμπαθάτε όμως. Άν και έχουμε να κάνουμε μέ παραλογισμό, ο παραλογισμός όμως αυτός είναι τέτιος που είναι ωφέλιμο και χρήσιμο να τον μελετήσουμε, γιατί αντικαθρεφτίζει τις πραγματικές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις τής Ρωσίας και γιαυτό ανήκει στις κοινωνικές ιδέες που έχουν τή μεγαλύτερη διάδοση στη χώρα μας και που οί σοσιαλδημοκράτες είναι υποχρεωμένοι να τις παίρνουν ύπόψη για πολύν καιρό ακόμα. Γεγονός είναι, ότι στη Ρωσία τό πέραςμα από τό δουλοπαροικιακό, φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στον κεφαλαιοκρατικό δημιουργήθηκε για τόν εργαζόμενο, και ένμέρει δημιουργεί και τώρα ακόμα, μία κατάσταση μέσα στην οποία ο αγρότης, μή όντας σέ θέση καλλιεργώντας τή γη να θρέψει τόν έαυτό του και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του άπέναντι στον τσιφλικά (και που πρέπει να τις εκπληρώνει και τώρα ακόμα), αναγκαζόταν να καταφεύγει σέ «έξωτερικά μεροκάματα», που είχαν στην άρχή, στον παλιό καλό καιρό, τή μορφή ή άνεξάρτητου επαγγέλματος (λχ. άγώγια), ή έξαρτημένης εργασίας, που πληρωνόταν όμως σχετικά ύποφερτά, λόγω τής έξαιρετικά αδύνατης ανάπτυξης τής βιοτεχνίας. Η κατάσταση αυτή έξασφάλιζε, σέ σύγκριση μέ τή σημερινή, μία κάποια εϋημερία τής άγροτιάς, εϋημερία των δουλοπαροικων που φυτοζωούσαν ειρηνικά κάτω από τήν προστασία έκατό χιλιάδων εϋγενων άστυνομικών και των άστων, των καινούργιων αυτών συγκεντρωτών τής ρωσικής γής.

Και να που οί «φιλοι του λαού» έξιδανικεύουν αυτό τό καθεστώς, άγνοώντας άπλούστατα τις σκοτεινές πλευρές του, όνειρεύονται αυτό τό καθεστώς· τό «όνειρεύονται», γιατί από πολύν καιρό δεν ύπάρχει πιά στην πραγματικότητα, από πολύν καιρό τό έχει καταστρέψει ο καπιταλισμός, που προκάλεσε τή μαζική άπαλλοτρίωση των καλλιεργητών και μετέτρεψε τά προηγούμενα «μεροκάματα» στην πιό άχαλίνωτη έκμετάλλευση των εργατικών «χεριών» που προσφέρονται σέ άφθονία.

Οί ἰπότες μας τοῦ μικροαστισμοῦ θέλουν νά διατηρηθεῖ ἡ «σύνδεση» τοῦ ἀγρότη μέ τή γῆ, δέ θέλουν ὅμως τή δουλοπαροικία, δηλαδή τό μόνο καθεστῶς πού ἐξασφάλιζε αὐτή τή σύνδεση καί πού τσακίστηκε μόνο μέ τήν ἐμπορευματική οἰκονομία καί τόν καπιταλισμό, πού ἔκανε ἀδύνατη αὐτή τή σύνδεση. Θέλουν μεροκάματα — ἔξω ἀπό τό χωριό, πού νά μήν ἀποσποῦν τόν ἀγρότη ἀπό τή γῆ, πού — σέ περίπτωση παραγωγῆς γιά τήν ἀγορά — νά μή γεννοῦν τό συναγωνισμό, νά μή δημιουργοῦν κεφάλαιο καί νά μήν ὑποδουλώνουν τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ σ' αὐτό τό κεφάλαιο. Πιστοί στήν ὑποκειμενική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας, θέλουν «νά πάρουν» τό καλό κι ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ, ἐννοεῖται ὅμως ὅτι στήν πράξη ἡ παιδαριώδης αὐτή ἐπιθυμία ὀδηγεῖ ἀπλῶς σέ ἀντιδραστικά ὄνειροπολήματα, πού ἀγνοοῦν τήν πραγματικότητα, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τοὺς καθιστᾷ ἀνίκανους νά κατανοήσουν καί νά χρησιμοποιοῦν τίς πραγματικά προοδευτικές, ἐπαναστατικές πλευρές τοῦ νέου καθεστώτος καί τοὺς κάνει νά συμπαθοῦν τά μέτρα πού διαιωνίζουν τό καλό, παλιό καθεστῶς τῆς μισοδουλοπαροικιακῆς, μισοελευθερῆς ἐργασίας, — καθεστώς πού εἶχε μέσα του ὅλη τή φρίκη τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς καταπίεσης καί δέν πρόσφερε καμιά δυνατότητα διεξόδου.

Γιά νά ἀποδείξω τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἐξήγησης πού κατατάσσει τοὺς «φίλους τοῦ λαοῦ» στοὺς ἀντιδραστικούς, θά ἀναφέρω δυό παραδείγματα.

Στή στατιστική τῶν ζέμιστρο τῆς Μόσχας, μπορούμε νά διαβάσουμε τήν περιγραφή τοῦ νοικοκυριοῦ κάποιας κυρίας Κ. (στό νομό Ποντόλσκ), πού (τό νοικοκυριό κι ὄχι ἡ περιγραφή) προκάλεσε τό θαυμασμό καί τῶν στατιστικῶν τῆς Μόσχας καί τοῦ κ. Β.Β., ἄν δέ μέ ἀπατᾷ ἡ μνήμη (ἀπ' ὅτι ῥωμᾶι, ἔγραφε γι' αὐτό τό πράγμα σέ ἄρθρο του σέ κάποιο περιοδικό).

Αὐτό τό περιβόητο νοικοκυριό τῆς κυρίας Κ. ἀποτελεῖ γιά τόν κ. Β. Ὁρλόφ «γεγονός, πού ἐπιβεβαιώνει πειστικά στήν πράξη» τήν ἀγαπημένη του θέση, ὅτι «ἐκεῖ ὅπου ἡ γεωργία τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἐντάξει, ἐκεῖ καί τό νοικοκυριό τῶν ἀτομικῶν ἰδιοκτητῶν γῆς διεξάγεται καλύτερα». Ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ κ. Ὁρλόφ γιά τό κτῆμα αὐτῆς τῆς κυρίας φαίνεται, ὅτι ἡ κυρία αὐτή χρησιμοποιεῖ στό νοικοκυριό της τήν ἐργασία ντόπιων ἀγροτῶν, πού καλλιεργοῦν τά χωράφια της γιά τό ἀλεύρι πού παίρνουν τό χειμῶνα ὑπό τύπον βινείου κτλ., καί μάλιστα ἡ κυρία δείχνει ἐξαιρετική φροντίδα γιά τοὺς ἀγρότες αὐτοὺς, τοὺς βοηθᾷ, ἔτσι πού εἴρα εἶναι οἱ πῶ ἐντάξει ἀγρότες στήν

ἐπαρχία τους, καί τά σιτηρά τους τούς «ἐπαρκοῦν σχεδόν ὡς τή νέα σοδιά (προηγούμενα δέν τούς ἔφταναν οὔτε ὡς τό χειμῶνα, ὡς τοῦ Ἁγίου Νικολάου)».

Καί προβάλλει τό ἐρώτημα, ἀποκλείει τάχα «μιά τέτια τοποθέτηση τοῦ ζητήματος τήν ἀντίθεση συμφερόντων ἀνάμεσα στόν ἀγρότη καί στό γαιοχτήμονα», ὅπως νομίζουν οἱ κ.κ. Ν. Καμπλουκόφ (τόμ. V, σελ. 175) καί Β. Ὀρλόφ (τόμ. II, σελ. 55-59 κ.ἄ.); Ἀσφαλῶς ὄχι, γιατί ἡ κυρία Κ. ζεῖ ἀπό τήν ἐργασία τῶν ἀγροτῶν της. Συνεπῶς, ἡ ἐκμετάλλευση δέν ἐξαλείφθηκε καθόλου. Ἄν μπορεῖ νά συγχωρηθεῖ στήν κυρία Κ. τό γεγονός ὅτι δέ βλέπει τήν ἐκμετάλλευση πίσω ἀπό τήν καλή συμπεριφορά της ἀπέναντι στούς ἐκμεταλλεζόμενους, δέν μπορεῖ ὅμως νά συγχωρηθεῖ καθόλου σ' ἕναν οἰκονομολόγο-στατιστικό, ὁ ὁποῖος στήν προκειμένη περίπτωση, ἐκδηλώνοντας τέτιο θαυμασμό, ἐξισώνεται ἐντελῶς μέ τούς Menschenfreunde* τῆς Δύσης, πού θαυμάζουν τήν καλή συμπεριφορά τοῦ καπιταλιστῆ ἀπέναντι στόν ἐργάτη, ἀναφέρουν μέ ἀγαλλίαση περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ὁ ἐργοστασιάρχης φροντίζει γιά τούς ἐργάτες, ὀργανώνει γι' αὐτούς πρατήρια τροφίμων, κατοικίες κτλ. Τό νά συμπεραίνει κανεῖς ἀπό τήν ὑπαρξη (καί συνεπῶς ἀπό τή «δυνατότητα») παρόμοιων «γεγονότων» ὅτι δέν ὑπάρχει ἀντίθεση συμφερόντων, σημαίνει ὅτι δέ βλέπει πίσω ἀπό τά δέντρα τό δάσος. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο.

Καί δεύτερο, ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ κ. Ὀρλόφ βλέπουμε ὅτι οἱ ἀγρότες τῆς κυρίας Κ. «χάρη στίς ἐξαιρετες σοδιές (ἡ τσιφλικῶν τούς ἔδωσε καλό σπόρο) ἀπόχτησαν ζῶα» καί ἔχουν «ἐντάξει» νοικοκυριό. Ἄς υποθέσουμε, ὅτι αὐτοί οἱ «ἐντάξει νοικοκυρεοί» ἔγιναν ὄχι «σχεδόν», ἀλλά πέρα γιά πέρα ἐντάξει: τά σιτηρά τούς ἐπαρκοῦν ὄχι «σχεδόν» ὡς τή νέα σοδιά κι ὄχι μόνο τά σιτηρά τῆς «πλειοψηφίας», ἀλλά καί ὄλων καί γιά ὄλο τό χρόνο. Ἄς υποθέσουμε ὅτι οἱ ἀγρότες αὐτοί ἔχουν ἀρκετή γῆ, ὅτι ἔχουν καί «λειβάδι καί βοσκότοπο», πού σήμερα δέν τά ἔχουν (πολύ ἐντάξει νοικοκυριό!) ἀλλά τά μισθώνουν ἀπό τήν κυρία Κ., ξεπληρώνοντας τό νοίκι μέ ἐργασία. Μήπως ὁ κ. Ὀρλόφ νομίζει ὅτι τότε — δηλ. ἂν τό ἀγροτικό νοικοκυριό ἦταν πραγματικά ἐντάξει — οἱ ἀγρότες αὐτοί «θά ἐκτελοῦσαν ὅλες τίς δουλιές στό κτῆμα τῆς κυρίας Κ. μέ ἐπιμέλεια, ἐγκαιρα καί γρήγορα», ὅπως κάνουν σήμερα; Ἡ μήπως ἡ εὐγνωμοσύνη πρὸς τήν καλή ἀρχόντισσα, πού μέ τόση μητρική στοργή ξε-

* — φιλόανθρωποι. Ἡ Σύντ.

ζουμίζει τούς εντάξει αγρότες, θά αποτελεῖ κίνητρο ὄχι λιγότερο ἰσχυρό ἀπό τό ἀδιέξοδο τῆς σημερινῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν, πού δέν μποροῦν νά τά βγάλουν πέρα χωρίς λειβάδια καί βοσκότοπο;

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τέτιες εἶναι στήν οὐσία τους οἱ ἰδέες τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ»: σάν πραγματικοί ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ, δέ θέλουν τήν ἐξάλειψη τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλά τό μετριασμό τῆς, δέ θέλουν τήν πάλη, ἀλλά τήν εἰρηνική συμβίωση. Τά πλατιά ἰδανικά τους, ἐνονόματι τῶν ὁποίων κατακεραυνώνουν μέ τόσο ζήλο τούς στενοὺς σοσιαλδημοκράτες, δέν προχωροῦν πέρα ἀπό τήν «εντάξει» ἀγροτιά, πού ἐκτελεῖ τίς «ὕποχρεώσεις» τῆς ἀπέναντι στοὺς τσιφλικάδες καί στοὺς κεφαλαιοκράτες, ἀρκεῖ μόνο οἱ τσιφλικάδες καί οἱ κεφαλαιοκράτες νά φέρονται δίκαια ἀπέναντί τῆς.

* Ἄλλο παράδειγμα. Ὁ κ. Γιουζακόφ στό ἀρκετά γνωστό ἄρθρο του: «Διαστάσεις τῆς γῆς πού πρέπει νά κατέχει στή Ρωσία ὁ λαός» («Ρούσκαγια Μίσλ», 1885, τεῦχος 9) ἐξέθεσε τίς ἀπόψεις του γιά τίς διαστάσεις πού πρέπει νά ἔχει ἡ «λαϊκή» γαιοχτησία, δηλ., σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τῶν φιλελευθέρων μας, μιᾶ γαιοχτησία, πού νά ἀποκλείει τόν καπιταλισμό καί τήν ἐκμετάλλευση. Τώρα ξέρομε — ὕστερα ἀπό τήν ὑπέροχη αὐτή διασαφήση τοῦ ζητήματος ἀπό τόν κ. Κριβένκο — ὅτι καί ὁ κ. Γιουζακόφ ἔβλεπε τά πράγματα ἀπό τήν ἀποψη τῆς «εἰσαγωγῆς τοῦ καπιταλισμοῦ στή ζωὴ τοῦ λαοῦ». Σάν *minimum* «λαϊκῆς» γαιοχτησίας ἔπαιρνε τέτιους κλήρους πού θά κάλυπταν «τίς ἀνάγκες διατροφῆς καί τίς ἄλλες πληρωμές»* ἐνῶ τά ὑπόλοιπα, ὅπως λέει, μποροῦν νά βγοῦν ἀπό «μεροκάματα». . . Μ' ἄλλα λόγια, συμβιβαζόταν ἀπλούστατα μ' ἓνα καθεστῶς, μέσα στό ὅποιο, ὁ ἀγρότης, διατηρώντας τή σύνδεσή του μέ τή γῆ, θά ὑφίστατο διπλή ἐκμετάλλευση, ἐνμέρει ἀπό τόν τσιφλικά μέ τόν «κλήρο», κι ἐνμέρει ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη μέ τά «μεροκάματα». Ἡ κατάσταση αὐτῆ τῶν μικροπαραγωγῶν, πού ὑφίστανται

* Γιά νά δείξω τήν ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ἔξοδο καί στό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ἀγρότη, θά ἀναφερθῶ πάλι στοὺς 24 προϋπολογισμοὺς τοῦ νομοῦ Ὁστρογκόζκ. Ὁ μέσος ὅρος ἐξόδων μιᾶς οἰκογένειας εἶναι 495 ρούβλια καί 39 καπίκια (καί σέ εἶδος καί σέ χρῆμα). Ἀπ' αὐτά, τά 109 ρούβλια καί 10 καπίκια πηγαίνουν γιά τὴ συντήρηση τῶν ζώων, τά 135 ρούβλια καί 80 καπίκια γιά τὰ φυτικά προϊόντα διατροφῆς καί τούς φόρους, καί τά ὑπόλοιπα 250 ρούβλια καί 49 καπίκια γιά τὰ ὑπόλοιπα ἔξοδα — μὴ φυτικά προϊόντα διατροφῆς, ρούχα, ἐργαλεῖα, νοίκι τῆς γῆς κτλ. Ὁ κ. Γκιουζακόφ ὑπολογίζει ὅτι τὰ ζῶα συντηροῦνται ἀπό τό θεωρημένο χόρτο καί τὰ βοηθητικά χτήματα.

διπλή έκμετάλλευση και παράλληλα βρίσκονται σέ βιοτικές συνθήκες πού άναπόφευχτα προκαλοϋν τήν άποβλάκωση και τήν καταπίεση, άφαιρώντας κάθε έλπίδα όχι μόνο για νίκη, αλλά και για πάλη τής τάξης τών καταπιεζομένων, αυτή ή μισομεσαιωνική κατάσταση είναι τό *pec plus ultra* του όρίζοντα και τών ιδανικών τών «φίλων του λαού». Και, όταν ο καπιταλισμός, πού άναπτυσσόταν μέ τεράστια ταχύτητα στή διάρκεια όλης τής ιστορίας τής Ρωσίας μετά τή μεταρρύθμιση, άρχισε νά άποσπᾶ όλότελα τήν πατριαρχική, μισοδουλοπάροικη άγροτιά, — αυτό τό βάθρο τής παλιάς Ρωσίας, — νά τήν άποσπᾶ από τή μεσαιωνική, μισοφεουδαρχική κατάσταση και νά τή μεταφέρει σέ νέες, έντελώς κεφαλαιοκρατικές συνθήκες, άναγκάζοντάς τήν νά έγκαταλείπει τά μέρη πού ζούσε και νά διατρέχει όλη τή Ρωσία, ψάχνοντας για δουλιά, ξεκόβοντας μέ τήν ύποδούλωση στόν ντόπιο «έργοδότη» και δείχνοντας πού βρίσκεται ή βάση τής έκμετάλλευσης γενικά, ή βάση τής ταξικής έκμετάλλευσης και όχι τής ληστείας από μία όρισμένη όχιά, — όταν ο καπιταλισμός άρχισε νά τραβᾷ κατά μάζες στή δίνη τής όλο και πιο πολύπλοκης κοινωνικο-οικονομικής ζωής τό ύπόλοιπο μέρος του άγροτικού πληθυσμοϋ, τό άποβλακωμένο και καταπιεσμένο, πού βρισκόταν σχεδόν σέ κτηνώδικη κατάσταση, — τότε οί ίππότες μας άρχισαν νά κλαίνε και νά οδύρονται για τήν πτώση και τήν καταστροφή τών βάθρων. Και έξακολουθοϋν και ως τά σήμερα άκόμα νά στεναρίζουν και νά κλαίνε για τόν παλιόν εκείνο καλόν καιρό, άν και τώρα, μου φαίνεται, πρέπει νά είναι κανείς τυφλός για νά μή βλέπει τήν επαναστατική πλευρά αυτοϋ του νέου συστήματος ζωής, για νά μή βλέπει πώς ο καπιταλισμός δημιουργεί μία καινούργια κοινωνική δύναμη, πού δέν τή συνδέει τίποτε μέ τό παλιό καθεστώς τής έκμετάλλευσης κι έχει τή δυνατότητα νά παλαίψει έναντίον του.

Οί «φίλοι του λαού», όμως, δέν έκδηλώνουν οϋτε τήν έλάχιστη έπιθυμία νά δουν έστω και μία λίγο ριζική άλλαγή τής σημερινής κατάστασης πραγμάτων. Τούς ίκανοποιούν πέρα για πέρα τά φιλελεύθερα μέτρα πού παίρνονται πάνω στό σημερινό έδαφος, και ο κ. Κριβένκο έκδηλώνει στό πεδίο τής έφευρεσης τέτιων μέτρων πραγματικές διοικητικές ίκανότητες ενός ντόπιου πομπαντούρ⁷¹.

«Γενικά τό ζήτημα αυτό, — λέει σχετικά μέ τήν άνάγκη «λεπτομερειακής μελέτης και ριζικού μετασχηματισμοϋ» «τής λαϊκής μας βιομηχανίας», — άπαιτεί ειδική μελέτη και διαίρεση τής παραγωγής σέ ομάδες παραγωγής, πού μποροϋν νά

ἐφαρμοστοῦν στή ζωὴ τοῦ λαοῦ (sic !!), καὶ σέ ομάδες πού ἡ ἐφαρμογή τους συναντᾷ ὀρισμένες σοβαρές δυσκολίες».

Ἐνα πρότυπο τέτιας διαίρεσης σέ ομάδες μᾶς δίνει ὁ ἴδιος πάλι ὁ κ. Κριβένκο, πού χωρίζει τίς βιοτεχνίες σέ βιοτεχνίες πού δέ γίνονται κεφαλαιοκρατικές, σέ βιοτεχνίες πού ἔγιναν κιόλας κεφαλαιοκρατικές, καὶ σέ βιοτεχνίες πού μποροῦν «νά διαφιλονικήσουν ἀπό τή μεγάλη βιομηχανία τήν ὑπαρξή τους».

«Στήν πρώτη περίπτωση, — συμπεραίνει ὁ κυβερνήτης μας, — ἡ μικρή παραγωγή μπορεῖ νά ὑπάρχει ἐλεύθερα» — καί, ρωτᾶμε ἐμεῖς, νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀγορά, πού οἱ διακυμάνσεις της ἀποσυνθέτουν τοὺς μικροπαραγωγούς καὶ τοὺς χωρίζουν σέ ἀστική τάξη καὶ σέ προλεταριάτο; νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τή διεύρυνση τῶν τοπικῶν ἀγορῶν καὶ τό τράβηγμά τους σέ μιὰ μεγάλη ἀγορά; νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς; Ἡ μήπως αὐτή ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς — στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — μπορεῖ καί νά μὴν ἔχει κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα; Στήν τελευταία περίπτωση ὁ συγγραφέας ζητᾷ «ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ἐπίσης σέ πλατιά κλίμακα»: «Εἶναι ξεκάθαρο, — λέει, — ὅτι ἐδῶ χρειάζεται πιά ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς σέ ἐπίσης πλατιά κλίμακα, χρειάζεται πάγιο καὶ κυκλοφοριακό κεφάλαιο, μηχανές κτλ. ἡ ἰσοφάριση τῶν ὄρων αὐτῶν μέ ἄλλα πράγματα: μέ φτηνές πιστώσεις, μέ τήν κατάργηση τῶν περιττῶν μεσαζόντων, μέ τή συνεταιρική μορφή τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ μέ τή δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, μέ τήν ἐξασφάλιση τῆς πούλησης, μέ τήν ἐφεύρεση πιά φτηνῶν κινητῶν κι ἄλλων τεχνικῶν βελτιώσεων ἢ, τέλος, μέ μιὰ ὀρισμένη ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου, ἂν αὐτή ἡ ἐλάττωση θά ἀντισταθμισθεῖ μέ ἄλλα ὀφέλη».

Πολύ κατάλληλος συλλογισμός γιά τό χαρακτηρισμό τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» μέ τά πλατιά ἰδανικά τους στά λόγια καὶ τό στερεότυπο φιλελευθερισμό τους στήν πράξη. Ὁ φιλόσοφος μας, ὅπως βλέπετε, ἀρχίζει οὔτε λίγο οὔτε πολύ ἀπό τή δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος καὶ ἀπό τήν ὀργάνωση μεγάλης παραγωγῆς. Θαυμάσια: **ΑΥΤΟ** ἀκριβῶς θέλουν καὶ οἱ σοσιαλδημοκράτες. Μά πῶς θέλουν νά τό πετύχουν αὐτό οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»; Ὅπως εἶναι γνωστό, γιά τήν ὀργάνωση μᾶς μεγάλης παραγωγῆς χωρίς ἐπιχειρηματίες εἶναι ἀπαραίτητο, πρῶτο, νά ἐξαλειφθεῖ ἡ ἐμπορευματική ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τῆς κοινωνίας καὶ νά ἀντικατασταθεῖ μέ τήν κοινοτική, τήν κομμουνιστική ὀργάνωση, ὅποτε ρυθμιστής τῆς παραγωγῆς δέ θά εἶναι ἡ ἀγορά, ὅπως σήμερα, μά οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί, ἡ

Ίδια ή κοινότητα τών έργατῶν, ὅποτε τά μέσα παραγωγῆς δέ θά ἀνήκουν σέ ἰδιῶτες, ἀλλά σ' ὅλη τήν κοινωνία. Μιά τέτια ἀντικατάσταση τῆς ἀτομικῆς μορφῆς ἰδιοποίησης μέ τήν κοινωνική ἀπαιτεῖ, ἀσφαλῶς, ἕναν προκαταρκτικό μετασχηματισμό τῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς, ἀπαιτεῖ τή συγχώνευση τών σκόρπιων, μικρῶν, ἀπομονωμένων προτσές τῆς παραγωγῆς τών μικροπαραγωγῶν σ' ἕνα κοινωνικό παραγωγικό προτσές, μέ λίγα λόγια, ἀπαιτεῖ ἐκείνους ἀκριβῶς τούς ὑλικούς ὄρους πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ὅμως, δέ σκοπεύουν καθόλου νά στηριχτοῦν στόν καπιταλισμό. Πῶς σκοπεύουν λοιπόν νά ἐνεργήσουν; Ἐγνωστο. Οὔτε κἀν μιλάνε γιά ἐξάλειψη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας: εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τά πλατιά ἰδανικά τους δέν μποροῦν μέ κανένα τρόπο νά βγοῦν ἐξω ἀπό τά πλαίσια τοῦ συστήματος αὐτοῦ κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ἐπειτα, γιά νά ἐξαλειφθεῖ τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, θά χρειαστεῖ νά ἀπαλλοτριωθοῦν οἱ ἐπιχειρηματίες, πού τά «κέρδη» τους προέρχονται ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός ὅτι μονοπώλησαν τά μέσα παραγωγῆς. Γιά νά γίνει ὅμως ἡ ἀπαλλοτρίωση αὐτή τών στυλοβατῶν τῆς πατρίδας μας, χρειάζεται ἕνα λαϊκό ἐπαναστατικό κίνημα ἐνάντια στό ἀστικό καθεστῶς, κίνημα πού εἶναι ἱκανό νά τό ξαπολύσει μόνο τό ἐργατικό προλεταριάτο, πού δέν τό συνδέει τίποτε μέ τό καθεστῶς αὐτό. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὅμως, οὔτε σκέψη κάνουν γιά ὅποιαδήποτε πάλη, καί οὔτε ὑποψιάζονται, ὅτι εἶναι δυνατοί καί ἀπαραίτητοι κάποιοι ἄλλοι κοινωνικοί παράγοντες, ἐκτός ἀπό τά διοικητικά ὄργανα τών ἰδίων τών ἐπιχειρηματιῶν. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι δέν ἔχουν τήν πρόθεση νά στραφοῦν στά σοβαρά ἐνάντια στό «ἐπιχειρηματικό κέρδος»: ὁ κ. Κριβένκο μᾶς ἀράδιασε ἀπλῶς ἕνα σωρό φλυαρίες. Κι ἀμέσως ἔκανε τή διόρθωση: μπορεῖ «νά ἰσοφαρίσει» κανεῖς ἕνα τέτιο πράγμα, ὅπως εἶναι «ἡ δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος», «μέ κάτι ἄλλο», καί συγκεκριμένα μέ τίς πιστώσεις, μέ τήν ὀργάνωση τῆς πούλησης, μέ τή βελτίωση τῆς τεχνικῆς. Ὅλα δηλαδή κανονίστηκαν ὅσο μποροῦσε καλύτερα: ἀντί ἕνα πράγμα τόσο δυσᾶρεστο γιά τούς κυρίους ἐπιχειρηματίες, ὅπως εἶναι ἡ κατάργηση τών ἱερῶν δικαιωμάτων τους γιά «κέρδη», ἐφανίστηκαν τόσο ἥπια φιλελεύθερα μέτρα, πού τό μόνο πού θά κάνουν εἶναι ὅτι θά δόσουν στά χέρια τοῦ καπιταλισμοῦ καλύτερα ὄπλα πάλης, πού τό μόνο πού θά κάνουν εἶναι ὅτι θά δυναμώσουν, θά στερεώσουν καί θ' ἀναπτύξουν τή «λαϊκή» μας μικροαστική τάξη. Καί γιά νά μή μείνει καμιά ἀμφιβολία, ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὑπερασπίζονται τά συμφέροντα μόνο αὐτῆς τῆς μικροαστικῆς τάξης,

δ κ. Κριβένκο μᾶς δίνει ἀκόμα τὴν παρακάτω ὑπέροχη διασάφηση. Ἐκ τῶν παραπάνω βγαίνει, ὅτι ἡ κατάργηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους μπορεῖ «νά ἰσοφαριστεῖ». . . «μέ τὴν ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου»!!! Ἐκ πρώτης ματιᾶς μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι αὐτὰ εἶναι ἀνοησίες. Μά δὲν εἶναι ἔτσι. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι παρά ἡ συνεπὴς ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ μικροαστισμοῦ. Ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ ἓνα γεγονός, ὅπως εἶναι ἡ πάλη τοῦ μεγάλου κεφαλαίου ἐνάντια στό μικρό, καί σάν πραγματικός «φίλος τοῦ λαοῦ» τάσσεται, βέβαια, μέ τό μέρος τοῦ μικροῦ. . . κεφαλαίου. Ἐκκουσε ἐπιπλέον ὅτι ἓνα ἀπό τὰ πιό ἰσχυρά μέσα πάλης τῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι ἡ ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου παράλληλα μέ τὴν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας — γεγονός πού πολύ σωστά ἔχει παρατηρηθεῖ, διαπιστωθεῖ σέ πολλοὺς παραγωγικούς κλάδους καί στή Ρωσία. Καί, θέλοντας νά σώσει μέ κάθε θυσία τοὺς μικροὺς. . . κεφαλαιοκράτες, προτείνει «ὀρισμένη ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου, ἂν ἡ ἐλάττωση αὐτὴ θά ἀντισταθμισθεῖ μέ ἄλλα ὀφέλη»! Οἱ κύριοι ἐπιχειρηματίες, πού γιὰ τὰ «κέρδη» τοὺς εἰπώθηκαν στήν ἀρχὴ κάπως περίεργα πράγματα, μποροῦν νά εἶναι ἐντελῶς ἡσυχοί. Πιστεύω ὅτι θά διόριζαν πρόθυμα ὑπουργοὶ τῶν Οἰκονομικῶν τό μεγαλοφυῆ αὐτόν κυβερνήτη μας, πού προτείνει ἐνάντια στοὺς ἐπιχειρηματίες τὴν ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου.

Θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε κι ἓνα ἄλλο παράδειγμα, πού δείχνει πῶς οἱ ἀνθρωπιστές-φιλελεύθεροι κυβερνήτες, πού εἶναι συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», ἀποδείχονται καθαρόαιμοι ἄστοι, μόλις γίνεи λόγος γιὰ κάποιο πραχτικό ζήτημα. Στό «Χρονικό τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς» στό τεῦχος 12 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» γίνεται λόγος γιὰ τὰ μονοπώλια.

«Τὰ μονοπώλια καί τὰ συνδικάτα, — λέει ὁ συγγραφέας, — αὐτὰ εἶναι τὰ ἰδανικά τῆς ἀναπτυγμένης βιομηχανίας». Καί τοῦ προκαλεῖ κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ ἐμφανίζονται καί σέ μᾶς, ἂν καί δὲν ἔχουμε «δυνατό συναγωνισμό κεφαλαίων». «Οὔτε ἡ βιομηχανία ζάχαρης, οὔτε ἡ πετρελαιοβιομηχανία ἔχουν πάρει ἀκόμα μεγάλη ἀνάπτυξη. Ἡ κατανάλωση καί τῆς ζάχαρης καί τοῦ πετρελαίου βρίσκονται στή χώρα μας σέ ἐμβρυώδη σχεδόν κατάσταση, ἂν πάρει κανεῖς ὑπόψη τὴ μηδαμινὴ ποσότητα αὐτῶν τῶν προϊόντων, πού ἀναλογεῖ σέ κάθε καταναλωτὴ μας σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες χώρες. Θά νόμιζε κανεῖς, ὅτι τό πεδίο ἀνάπτυξης τῶν κλάδων αὐτῶν τῆς βιομηχανίας εἶναι ἀκόμα πολύ μεγάλο καί θά μπορούσε νά ἀποροφήσει πολλά ἀκόμα κεφάλαια».

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακριβώς έδω, σ' ένα πραχτικό ζήτημα, ο συγγραφέας ξέχασε την αγαπημένη ιδέα του «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» για περιορισμό της έσωτερικής αγοράς. Αναγκάστηκε να όμολογήσει ότι ή αγορά αυτή έχει ακόμα μπροστά της μιά προοπτική τεράστιας ανάπτυξης κι όχι περιορισμού. Καταλήγει σ' αυτό τό συμπέρασμα, κάνοντας σύγκριση μέ τή Δύση, όπου ή κατανάλωση είναι μεγαλύτερη. Γιατί; Γιατί ο πολιτισμός είναι ανώτερος. Ποιά όμως είναι ή υλική βάση αυτού του πολιτισμού, αν όχι ή ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής τεχνικής, ή ανάπτυξη της έμπορευματικής οικονομίας και των ανταλλαγών που όδηγοϋν τούς ανθρώπους σε πίο συχνές συγκρούσεις μεταξύ τους και καταστρέφουν τή μεσαιωνική απομόνωση των διάφορων περιοχών; Μήπως στή Γαλλία, λχ., πριν από τή μεγάλη επανάσταση, όταν δεν είχε ακόμα τελειώσει ή διάσπαση της μισομεσαιωνικής άγροτιάς της σε άστική τάξη του χωριού και σε προλεταριάτο, ο πολιτισμός δεν ήταν όχι ανώτερος από τό δικό μας; Κι αν ο συγγραφέας είχε δώσει μεγαλύτερη προσοχή στή ρωσική ζωή, δέ θά μπορούσε παρά να παρατηρήσει λχ. τό γεγονός, ότι στίς περιοχές μέ αναπτυγμένο καπιταλισμό οί ανάγκες του άγροτικού πληθυσμού είναι σε σημαντικό βαθμό ανώτερες απ' ό,τι στίς καθαρά γεωργικές περιοχές. Αυτό τό τονίζουν όμόφωνα όλοι οί έρευνητές των βιοτεχνιών μας σ' όλες τίς περιπτώσεις, που οί βιοτεχνίες αυτές φτάνουν σε τέτιο βαθμό ανάπτυξης, ώστε να βάζουν τή σφραγίδα τους σ' όλη τή ζωή του πληθυσμού*.

Οί «φίλοι του λαού» δεν προσέχουν τέτιες «λεπτομέρειες» γιατί «άπλούστατα» έξηγοϋν τό γεγονός αυτό μέ τόν πολιτισμό ή μέ τή ζωή, που γενικά γίνεται πίο περίπλοκη, και ούτε καν βάζουν στον έαυτό τους τό έρώτημα ποιά είναι ή υλική βάση αυτού του πολιτισμού κι αυτού του περίπλοκου φαινομένου. Αν όμως έστρεφαν τά βλέμματά τους έστω και στήν οικονομία της υπαίθρου μας, θά ήταν υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουν ότι ίσα-ίσα ή διαφοροποίηση της άγροτιάς σε άστική τάξη και σε προλεταριάτο δημιουργεί τήν έσωτερική αγορά.

Νομίζουν, ίσως, ότι ή ανάπτυξη της αγοράς δέ σημαίνει καθόλου και ανάπτυξη της άστικής τάξης. «Τά μονοπώλια, συνεχίζει τό συλλογισμό του ο χρονικογράφος της έσωτερικής ζωής

* Σάν παράδειγμα θά αναφέρω έστω και μόνο τούς βιοτέχνες του Πάβλοβο σε σύγκριση μέ τούς άγρότες των γειτονικών χωριών. Βλ. τά έργα του Γκριγκόριεφ και του Άννεσκι. Επίτηδες παίρνω πάλι για παράδειγμα ένα χωριό όπου υπάρχει ένα δήθεν ιδιαίτερο «λαϊκό καθεστώς».

πού αναφέραμε παραπάνω, θά ἀποτελέσουν στή χώρα μας, μέ τήν ἀδύνατη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γενικά καί μέ τήν ἀπουσία ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος καί πρωτοβουλίας, καινούργια τροχοπέδη γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν *δυνάμεων τῆς χώρας*». Μιλώντας γιά τό μονοπώλιο καπνοῦ, ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει, ὅτι τό μονοπώλιο αὐτό «θά ἀποσύρει ἀπό τή *λαϊκή* κυκλοφορία 154 ἑκατομμύρια ρούβλια». Ἐδῶ πιά ἀπλούστατα ξεχνάει ὅτι βάση τοῦ οικονομικοῦ καθεστώτος μας εἶναι ἡ ἐμπορευματική οικονομία, πού καθοδηγητική τῆς δύναμη εἶναι καί στή χώρα μας, ὅπως καί παντοῦ ἄλλοῦ, ἡ ἀστική τάξη. Κι ἀντί νά μιλήσει γιά τόν περιορισμό τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπό τά μονοπώλια, ὁ συγγραφέας μιλάει γιά τή «χώρα», ἀντί νά μιλήσει γιά ἐμπορευματική, ἀστική κυκλοφορία, μιλάει γιά «*λαϊκή*» κυκλοφορία*. Ὁ ἀστός δέν εἶναι ποτέ σέ θέση νά συλλάβει τή διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἔννοιες, ὅσο τεράστια κι ἂν εἶναι. Γιά νά δείξω πόσο ἐξόφθαλμη εἶναι πραγματικά αὐτή ἡ διαφορά, θά ἀναφερθῶ σ' ἕνα περιοδικό πού ἔχει κύρος στά μάτια τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», στό «Ὁτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». Στό τεῦχος 2 τοῦ 1872, στό ἄρθρο «Ἡ πλουτοκρατία καί οἱ βάσεις τῆς» διαβάζουμε:

«Σύμφωνα μέ τό χαρακτηρισμό πού δίνει ὁ Μαρλό, τό πῶ οὐσιαστικό γνώρισμα τῆς πλουτοκρατίας εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς πρὸς τή φιλελεύθερη μορφή κράτους, ἢ τουλάχιστο πρὸς τήν ἀρχή τῆς ἐλευθερίας πλουτισμοῦ. Ἄν πάρουμε αὐτό τό γνώρισμα καί σκεφτοῦμε τί ὑπῆρχε ἐδῶ καί 8-10 περίπου χρόνια, θά δοῦμε ὅτι στόν τομέα τοῦ φιλελευθερισμοῦ σημειώσαμε τεράστιες ἐπιτυχίες. . . Ὅποια ἐφημερίδα ἢ περιοδικό κι ἂν πάρετε, ἀντιπροσωπεύουν προφανῶς λίγο-πολύ τή δημοκρατική ἀρχή, παλαίβουν ὄλες γιά τά συμφέροντα τοῦ λαοῦ. Παράλληλα ὅμως μέ τίς δημοκρατικές ἀπόψεις, καί μάλιστα κάτω ἀπό τό κάλυμμα τους (*σημειώστε* το αὐτό) διοχετεύονται κάθε τόσο, μέ πρόθεση ἢ χωρίς πρόθεση, οἱ πλουτοκρατικές τάσεις».

Ὁ ἀρθρογράφος φέρνει γιά παράδειγμα ἕνα ἔγγραφο τῶν ἐμπόρων τῆς Πετρούπολης καί τῆς Μόσχας πρὸς τόν ὑπουργό τῶν Οἰκονομικῶν, στό ὁποῖο τοῦ ἐκφράζεται ἡ εὐγνωμοσύνη αὐτοῦ τοῦ τόσο ἀξιότιμου στρώματος τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς Ρωσίας, γιατί ὁ κ. ὑπουργός «ἔβαλε γιά θεμέλιο τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας τήν ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη διεύρυνση τῆς μο-

* Χρησιμοποίηση λέξεων, γιά τίς ὁποῖες πρέπει νά κατηγορηθεῖ ὁ συγγραφέας, πολύ περισσότερο γιὰ τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τοῦ ἀρέσει νά χρησιμοποιεῖ τή λέξη «λαϊκός» σέ ἀντίθεση πρὸς τή λέξη ἀστικός.

ναδικά γόνιμης ιδιωτικής δράσης». Κι ὁ ἄρθρογράφος συμπεραίνει: «Πλουτοκρατικά στοιχεία καὶ παρόμοιες τάσεις ὑπάρχουν ἀναμφισβήτητα στὴν κοινωνία μας καὶ μάλιστα σὲ ἄρκετὰ μεγάλο βαθμό».

Ὅπως βλέπετε — οἱ πρόδρομοὶ σας σὲ πολὺ μακρινούς καιρούς, τότε πού ἦταν ἀκόμα ζωντανές καὶ πρόσφατες οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀπελευθερωτικὴ μεταρύθμιση (πού ἔπρεπε, ὅπως ἀνακάλυψε ὁ κ. Γιουζακόφ, ν' ἀνοίξει ἡσυχούς καὶ σωστοὺς δρόμους ἀνάπτυξης τῆς «λαϊκῆς» παραγωγῆς, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀνοίξε μόνο τὸ δρόμο ἀνάπτυξης τῆς πλουτοκρατίας), δὲν μπορούσαν παρά ν' ἀναγνωρίσουν οἱ ἴδιοι τὸν πλουτοκρατικό, δηλ. τὸν ἀστικό χαρακτήρα τοῦ ἀτομικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος στὴ Ρωσία.

Γιατί τὸ ξεχάσατε αὐτό; Γιατί, ὅταν μιλάτε γιὰ «λαϊκὴ» κυκλοφορία καὶ ἀνάπτυξη τῶν «δυνάμεων τῆς χώρας» χάρη στὴν ἀνάπτυξη τοῦ «ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος καὶ τῆς πρωτοβουλίας», δὲν ἀναφέρετε τὸν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης; γιατί δὲ μιλάτε γιὰ τὸν ἐκμεταλλευτικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος κι αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας; Μπορεῖ καὶ πρέπει, ἐννοεῖται, νὰ ἐκφράζεται κανεὶς ἐνάντια στὰ μονοπώλια καὶ στὰ παρόμοια ἰδρύματα, γιατί χειροτερεύουν ἀναμφισβήτητα τὴν κατάσταση τοῦ ἐργαζόμενου, δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ ξεχνᾷ ὅτι ἐκτός ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ μεσαιωνικὰ δεσμὰ ὁ ἐργαζόμενος εἶναι δεμένος μὲ ἀκόμα πιὸ δυνατὰ, νεότερα, ἀστικά δεσμὰ. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ κατάργηση τῶν μονοπωλίων θὰ φέρει ὄφελος σ' ὅλο τὸ «λαὸ», γιατί ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἀστικὴ οἰκονομία ἔγινε τὸ θεμέλιο τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας, τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ καθεστώτος ἀπλῶς προσθέτουν στίς συμφορές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος ἀκόμα πιὸ πικρές συμφορές, τίς μεσαιωνικές. Δὲ χωράει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαλειφθοῦν — κι ὅσο πιὸ γρήγορα, ὅσο πιὸ ριζοσπαστικά γίνεи αὐτό, τόσο τὸ καλύτερο — γιὰ νὰ μπορέσουμε μὲ τὸ ξεκαθάρισμα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὰ κληρονομημένα μισοφεουδαρχικὰ δεσμὰ, νὰ λύσουμε τὰ χέρια τῆς ἐργατικῆς τάξης, νὰ τῆς κάνουμε πιὸ εὐκολὴ τὴν πάλη ἐνάντια στὴν ἀστικὴ τάξη.

Ἔτσι ἀκριβῶς πρέπει νὰ μιλάει κανεὶς, ὅταν θέλει νὰ πεῖ τὰ πράγματα μὲ τ' ὄνομά τους, ὅτι δηλ. ἡ κατάργηση τῶν μονοπωλίων καὶ ὄλων τῶν ἄλλων μεσαιωνικῶν περιορισμῶν (πού τὸ πλῆθος τους στὴ Ρωσία εἶναι ἄπειρο) εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ πάλη τῆς ἐνάντια

στό αστικό καθεστώς. Αυτό είναι όλο. Και μόνο άστοί μπορούν, έπικαλούμενοι τήν άλληλεγγύη των συμφερόντων όλου του «λαού» ενάντια στους μεσαιωνικούς, δουλοπαροικιακούς θεσμούς, νά ξεχνούν τό βαθύ και άνειρήνευτο άνταγωνισμό αστικής τάξης και προλεταριάτου μέσα στους κόλπους αυτού του «λαού».

Μά, έξάλλου, θάταν παράλογο νά νομίζουμε ότι μ' αυτά θά μπορούσαμε νά κάνουμε τούς «φίλους του λαού» νά ντραπούν, τή στιγμή πού, μιλώντας για τίς άνάγκες του χωριού, λένε λχ. τέτια πράγματα:

«Όταν πρίν από κάμποσα χρόνια, — άφηγείται ό κ. Κριβένκο, — όρισμένες έφημερίδες τίς άπασχολούσε τό ζήτημα, ποιά έπαγγέλματα και τί είδους διανοούμενους χρειάζεται τό χωριό, ό κατάλογος πού έγινε ήταν πολύ μεγάλος και ποικίλος και άγκάλιαζε σχεδόν όλη τή ζωή: μετά τούς γιατρούς και τίς γιάτρισσες άκολουθούσαν οί βοηθοί γιατρών, μετά οί δικηγόροι, μετά τούς δικηγόρους οί δάσκαλοι, οί όργανωτές βιβλιοθηκών και βιβλιοπωλείων, οί γεωπόνοι, οί δασοκόμοι και γενικά οί άνθρωποι πού άσχολούνται μέ τήν άγροτική οίκονομία, οί τεχνικοί μέ τίς πιό διαφορετικές ειδικότητες (πολύ έκτεταμένη περιοχή πού έμεινε σχεδόν άθιχτη), ~~οί~~ όργανωτές και οί διευθυντές πιστωτικών ίδρυμάτων, άποθηκών έμπορευμάτων κλπ.»

Άς σταθοϋμε έστω και στους «διανοούμενους» (;) εκείνους, πού ή δράση τους έχει άμεση σχέση μέ τή σφαίρα τής οίκονομίας, σ' αυτούς τούς δασοκόμους, γεωπόνους, τεχνικούς κλπ. Πόσο μās χρειάζονται, πραγματικά, αυτοί οί άνθρωποι στό χωριό! Μά σέ ΠΟΙΟ χωριό; Έννοείται, σ' ένα χωριό ιδιοκτητών γής, σ' ένα χωριό νοικοκυρέων μουζίκων πού διαθέτουν «οίκονομίες» και μπορούν νά πληρώσουν για τίς ύπηρεσίες τους όλους αυτούς τούς επαγγελματίες, πού ό κ. Κριβένκο εδάρεστήθηκε νά τούς ανεβάσει στή σειρά των «διανοουμένων». Αυτό τό χωριό διψάει πραγματικά, έδω και πολύν καιρό, και για τεχνικούς, και για πιστώσεις, και για άποθήκες έμπορευμάτων — αυτό μαρτυρεί όλη ή οικονομική φιλολογία. Μά ύπάρχει κι ένα άλλο χωριό, ασύγκριτα πιό πολυάριθμο, πού δέ θά ήταν άσχημο νά τό θυμούνται πιό συχνά οί «φίλοι του λαού», — τό χωριό τής καταστραμμένης και άπογυμνωμένης, ληστεμένης μέχρι τό βελόνι άγροτιάς, πού όχι μόνο δέν έχει «οίκονομίες» για νά πληρώσει τούς «διανοούμενους» για τή δουλιά τους, μά ούτε και ψωμί σέ ποσότητα άρκετή για νά μή πεθάνει τής πείνας. Κι αυτό τό χωριό θέλετε νά τό βοηθήσετε μέ *άποθήκες έμπορευμάτων*!! Τί θά βάλουν σ' αυτές τίς άποθήκες έμπορευμάτων οί άγρότες μας,

πού έχουν ένα άλλογο ή δέν έχουν καθόλου; Τά ρούχα τους; — τά έχουν κιόλας βάλει ένέχυρο τό 1891 στους κουλάκους του χωριού και της πόλης που έφτιαχναν τότε, έκτελώντας την άνθρωπιστική-φιλελεύθερη συνταγή σας, αληθινές «άποθήκες έμπορευμάτων» στά σπίτια τους, στίς ταβέρνες τους και στά μαγαζιά τους. Δέν τους έμεναν πιά παρά μόνο τά εργατικά τους «χέρια». Γι' αυτό όμως τό έμπόρευμα ούτε και οί άνώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι της Ρωσίας δέ σοφίστηκαν ως τά σήμερα «άποθήκες έμπορευμάτων» . . .

Είναι δύσκολο νά φανταστεί κανείς πίο παραστατική άπόδειξη άκρου έκχυδαίσμου αυτών των «δημοκρατών», — νιώθουν τρυφερή συγκίνηση για τίς τεχνικές προόδους, που συντελούνται μέσα στην «άγροτιά» και κλείνουν τά μάτια μπροστά στην μαζική άπαλλοτρίωση της ίδιας πάλι «άγροτιάς». Στο 2ο τεύχος, λχ., του περιοδικού «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» («Σκίτσα», § XII) ό κ. Κάρισεφ άφηγείται καταγοητευμένος, σάν φιλελεύθερος ήλίθιος, περιπτώσεις «τελειοποιήσεων και βελτιώσεων» του άγροτικού νοικοκυριού — «είσαγωγής στό άγροτικό νοικοκυριό βελτιωμένων ποιότητων σπόρων» — άμερικάνικης βρώμης, σίκαλης της Βάζας, βρώμης του Κλάιντεσνταλ κτλ. «Σέ όρισμένα μέρη οί άγρότες χωρίζουν ειδικά για σπόρο μικρά κομμάτια γης, στά όποια ύστερα από έπιμελημένη καλλιέργεια φυτεύουν μέ τό χέρι έκλεκτούς σπόρους». «Πολλές και πολυποίκιλες καινοτομίες» παρατηρούνται «στόν τομέα των βελτιωμένων εργαλείων και μηχανών»* — σκαλιστικές μηχανές, έλαφρά μικρά άλέτρια, άλωνιστικές και λιχνιστικές μηχανές, διαλογείς. Διαπιστώνεται «αύξηση της ποικιλίας λιπασμάτων» — φωσφορίτης, λιπάσματα από κόκκαλα, κοπριά περιστεριού κτλ. «Οί άνταποκριτές έπιμένουν, ότι είναι άνάγκη νά οργανωθούν στά χωριά τοπικές άποθήκες των ζέμιστρο για την πούληση φωσφορίτη», — και ό κ. Κάρισεφ, παραθέτοντας περικοπές από τό έργο του κ. Β. Β.: «Τά προοδευτικά ρεύματα στό άγροτικό νοικοκυριό» (σ' αυτόν άναφέρεται και ό κ. Κριβένκο), καταλαμβάνεται από πραγματική έκσταση για όλες αυτές τίς συγκινητικές προόδους:

«Ένθαρρυντική και παράλληλα θλιβερή έντύπωση προξε-

* Θά θυμίσω στόν άναγνώστη την κατανομή αυτών των τελειοποιημένων εργαλείων στό νομό Νοβοούζενσκ: τά 37% των (φτωχών) άγροτών, δηλ. τά 10 χιλ. νοικοκυριά από τά 28 χιλ., έχουν 7 εργαλεία από τά 5724, δηλ. τό $\frac{1}{5}\%$! Τά $\frac{4}{5}$ των εργαλείων έχουν μονοπωληθεί από τους πλούσιους, που έχουν στά χέρια τους μόνο τό $\frac{1}{4}$ των νοικοκυριών.

νοῦν αὐτές οἱ πληροφορίες πού μπορέσαμε νά τίς ἐκθέσουμε μόνο σέ συντομία. . . Ἐνθαρρυντική, γιατί αὐτός ὁ λαός πού φτώχυνε, βουτήχτηκε στά χρέη, πού σημαντική μερίδα του ἔμεινε χωρίς ἄλογο, δέ σταυρώνει τά χέρια, δέν πέφτει σέ ἀπόγνωση, δέν ἀλλάζει ἐπάγγελμα, μά μένει πιστός στή γῆ, γιατί καταλαβαίνει ὅτι ἡ γῆ, ἡ καλή καλλιέργεια τῆς γῆς, εἶναι τό μέλλον του, ἡ δύναμή του, ὁ πλοῦτος του. (Ἄ, βέβαια! Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι αὐτός ἀκριβῶς ὁ ἀγρότης, πού φτώχυνε κι ἔμεινε χωρίς ἄλογο, ἀγοράζει φωσφορίτη, διαλογεῖς, ἀλωνιστικές μηχανές, σπόρο βρώμης τοῦ Κλάιντεσνταλ! Ὡ, sancta simplicitas!* Κι αὐτά δέν τά γράφει κάποια μαθήτρια παρθεναγωγείου, μά ἕνας καθηγητής, διδάχτορας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας!! Ὅχι, ὅτι καί νά πεῖς, μόνο μέ τήν ἀγία ἀπλοϊκότητα δέν μπορεῖς νά ἐξηγήσεις τό ζήτημα). Ψάχνει ὁ ἀγρότης πυρετώδικα νά βρεῖ τρόπους γι' αὐτή τήν κατάλληλη καλλιέργεια, ψάχνει νά βρεῖ νέους δρόμους, μέθοδες καλλιέργειας, σπόρους, ἐργαλεῖα, λιπάσματα, τό καθετί πού θά συντελοῦσε στή γονιμότητα τῆς γῆς πού τόν θρέφει καί πού ἀργά ἢ γρήγορα θά τόν ἀνταμείψει στό ἑκατονταπλάσιο γι' αὐτό τό πράγμα**. . . θλιβερή ἐντύπωση προξενοῦν οἱ πληροφορίες πού ἀναφέρθηκαν, γιατί (θά νομίζετε, ἴσως, ὅτι ὁ «φίλος τοῦ λαοῦ» θά ἀναφέρει ἔστω κι ἐδῶ τή μαζική ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς, πού συνοδεύει καί προκαλεῖ τή συγκέντρωση τῆς γῆς στά χέρια τῶν ἀγροτῶν νοικοκυρέων, τή μετατροπή της σέ κεφάλαιο, μέ βάση τό βελτιωμένο νοικοκυριό, — τήν ἀπαλλοτρίωση ἐκείνη πού ρίχνει ἀκριβῶς στήν ἀγορά τά «ἐλεύθερα» καί «φτηνά» «χέρια», πού δημιουργοῦν τίς ἐπιτυχίες τοῦ ντόπιου «ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος» μέ πεδίο δράσης ὅλες αὐτές τίς ἀλωνιστικές μηχανές, διαλογεῖς, λιχνιστικές μηχανές; — τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά), γιατί. . . χρειάζεται νά ξυπνήσουμε ἴσα-ἴσα ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Πῶς βοηθᾶμε ἐμεῖς τόν

* — Ὡ, ἀγία ἀπλοϊκότητα! Σύντ.

** Ἐχετε ἀπόλυτα δίκιο, ἀξιότιμε κ. καθηγητά, όταν λέτε πῶς τό βελτιωμένο νοικοκυριό θά ἀνταμείψει στό ἑκατονταπλάσιο αὐτό τό «λαό» πού δέν «πέφτει σέ ἀπόγνωση» καί «μένει πιστός στή γῆ». Μά δέ βλέπετε, ὡ μεγάλε διδάχτορα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅτι ὁ «μουζικός», γιά ν' ἀποχτήσει ὅλους αὐτούς τοὺς φωσφορίτες κτλ., πρέπει νά ξεχωρίζει ἀπό τή μάζα τῶν πεινασμένων ζητιάνων μέ τά διαθέσιμα χρήματα πού θά ἔχει, τά χρήματα ὅμως εἶναι προϊόν κοινωνικῆς ἐργασίας πού περνάει σέ χέρια ἰδιωτῶν δέ βλέπετε ὅτι ἡ ἰδιοποίηση τῆς «ἀνταμοιβῆς» γι' αὐτό τό βελτιωμένο νοικοκυριό θά εἶναι ἰδιοποίηση ξένης ἐργασίας; ὅτι μόνο ἄθλιοι τσανακογλύφτες τῆς ἀστικῆς τάξης μποροῦν νά βλέπουν τήν πηγὴ αὐτῆς τῆς ἀφθονῆς ἀνταμοιβῆς στὸν ἀτομικὸ ζῆλο τοῦ νοικοκύρη, πού «χωρίς νά σταυρώνει τά χέρια του» «κάνει γόνιμη τή γῆ πού τόν θρέφει»;

ἀγρότη σ' αὐτή του τήν ἐπιδίωξη νά ἀνεβάσει τό νοικοκυριό του; Ἔχουμε στή διάθεσή μας ἐπιστήμη, φιλολογία, μουσεῖα, ἀποθήκες, μεσιτικά γραφεῖα. (Ἀλήθεια, κύριοι, ἔτσι ἀκριβῶς μπαίνουν πλάι πλάι: ἡ «ἐπιστήμη» καί τὰ «μεσιτικά γραφεῖα». . . Τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» δέν πρέπει νά τούς μελετάει κανεῖς ὅταν πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες, γιατί στήν περίπτωση αὐτή φορᾶνε στολή ραμμένη ἀπό τὰ κουρέλια τῶν «ιδανικῶν τῶν πατέρων» τους, ἀλλά ὅταν φορᾶνε τὰ καθημερινά τους ροῦχα, ὅταν συζητοῦν λεπτομερειακά τὰ ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Καί τότε μπορεῖτε νά παρακολουθήσετε τούς ἰδεολογικούς αὐτούς ἐκπροσώπους τοῦ μικροαστισμοῦ σ' ὄλη τή μεγαλοπρέπειά τους.) Ἔχει ἄραγε κάτι τέτιο ὁ μουζίκος; Διαθέτει, βέβαια, ἔμβρυα, ἔμβρυα, ὅμως, πού ἀναπτύσσονται κάπως βασανιστικά. Ὁ μουζίκος θέλει νά δεῖ παραδείγματα, μά πού εἶναι οἱ πειραματικοί ἀγροί μας, τὰ πρότυπα νοικοκυριά; Ὁ μουζίκος ζητᾷ ἔντυπο λόγο, — μά πού εἶναι ἡ ἐκλαϊκευτική μας φιλολογία σχετικά μέ τή γεωπονία; . . . Ὁ μουζίκος ζητᾷ λιπάσματα, ἔργα-λεῖα, σπόρο, — μά πού εἶναι οἱ ἀποθήκες τῶν ζέμστρο μας γιά ὄλ' αὐτά, ἡ χοντρική συγκέντρωση γεωργικῶν προϊόντων, οἱ εὐκολίες τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης; . . . Ποῦ εἶστε σεῖς, οἱ παράγοντες ἰδιῶτες καί οἱ παράγοντες τῶν ζέμστρο; Πᾶτε καί δουλέψτε, ἡ ὄρα ἔφτασε προπολλοῦ, καί

Ὅθι σᾶς πεῖ ἀπό τήν καρδιά του εὐχαριστῶ
ὁ ρωσικός λαός!»

N. Κάρισεφ («Ρούσκογε Μπογκάτστρο», τεῦχος 2, σελ. 19).

Αὐτοί εἶναι λοιπόν οἱ φίλοι τῶν «λαϊκῶν» μικροαστῶν, πού αἰσθάνονται μόνοι τους ἀπόλαυση γιά τίς μικροαστικές τους προόδους!

Ὅθι νόμιζε κανεῖς, ὅτι ἀκόμα κι ἂν δέν κάνουμε μιά ἀνάλυση τῆς οἰκονομίας τοῦ χωριοῦ μας ἀρκεῖ νά παρακολουθήσουμε αὐτό τό γεγονός τῆς νέας οἰκονομικῆς μας ἱστορίας πού χτυπάει στά μάτια — ὄλες τίς γενικά διαπιστωμένες προόδους τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, παράλληλα μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς πού συντελεῖται σέ τεράστια κλίμακα, — γιά νά πειστοῦμε πόσο ἀνόητη εἶναι ἡ ἀντίληψη, πού θεωρεῖ τήν ἀγροτιᾶ κάποιον ὁμοιογενές σύνολο ἐσωτερικά ἀλληλέγγυο, γιά νά πειστεῖ ὅτι ὄλες αὐτές οἱ πρόοδοι ἔχουν ἀστικό χαρακτήρα! Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὅμως μένουν τυφλοί ἀπέναντι σ' ὄλα αὐτά. Δέν ἔχουν διατηρήσει καμιά ἀπό τίς θετικές πλευρές τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ κοινωνικο-επαναστατικοῦ ναροντικισμοῦ καί γαντζώθηκαν γερά

σέ ένα από τά μεγάλα του λάθη, — τήν μή κατανόηση τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ μέσα στήν ἀγροτιά.

«Ὁ ναρόντικος τῶν χρόνων 1870—1880, — λέει πολύ εὔστοχα ὁ Γκούρβιτς, — δέν εἶχε ἰδέα γιά τόν ταξικό ἀνταγωνισμό μέσα στήν ἴδια τήν ἀγροτιά καί περιορίζε αὐτό τόν ἀνταγωνισμό ἀποκλειστικά στίς σχέσεις ἀνάμεσα στόν «ἐκμεταλλευτή» — τόν κουλάκο ἢ τό παράσιτο — καί τό θύμα του, τόν ἀγρότη, πού εἶναι διαποτισμένος μέ κομμουνιστικό πνεῦμα*. Ὁ Γκλέμπ Οὐσπένσκι παρέμεινε μόνος μέ τό σκεπτικισμό του καί ἀπαντοῦσε μέ εἰρωνικό μειδίαμα στή γενική αὐταπάτη. Μέ τήν ὑπέροχη γνώση του τῆς ἀγροτιᾶς καί τό μεγάλο καλλιτεχνικό του ταλέντο, πού εἰσχωροῦσε στήν ἴδια τήν οὐσία τῶν φαινομένων, δέν μπορούσε νά μή βλέπει ὅτι ὁ ἀτομικισμός ἐγινε ἡ βάση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ὄχι μόνο ἀνάμεσα στόν τοκογλύφο καί στόν ὀφειλέτη, μά κι ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες γενικά. Βλ. τό ἄρθρο του „Γενική ἰσοπέδωση“⁷² στό περιοδικό „Ρούσκαγια Μίσλ“ τεῦχος 1 τοῦ 1882» (στό προαναφερόμενο ἔργο, σελ. 106).

Ἄν ὅμως ἐπιτρεπόταν καί μάλιστα ἦταν φυσικό νά πέφτει κανεῖς σέ τέτιες αὐταπάτες στίς δεκαετίες 1860—1870 καί 1870—1880, τότε πού δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα παρά πολύ λίγες ἀκριβεῖς γνώσεις σχετικά μέ τήν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ, τότε πού δέν εἶχε ἀκόμα ἐκδηλωθεῖ τόσο καθαρά ἡ διαφοροποίηση τοῦ χωριοῦ, τώρα πρέπει νά κλείνει κανεῖς ἐπίτηδες τά μάτια του γιά νά μή βλέπει αὐτή τή διαφοροποίηση. Εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό, ὅτι ἴσα-ἴσα τόν τελευταῖο καιρό, πού ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς ἔφτασε, ὅπως φαίνεται, στό ἀπόγειό της, ἀκούει κανεῖς νά μιᾶνε παντοῦ γιά προοδευτικά ρεύματα στήν οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν. Ὁ κ. Β. Β. (πού ἐπίσης εἶναι ἀναμφισβήτητα «φίλος τοῦ λαοῦ») ἔγραψε πάνω σ' αὐτό τό θέμα ὀλόκληρο βιβλίο. Καί δέν μπορεῖτε νά τόν κατηγορήσετε, ὅτι δέν εἶναι σωστά τά γεγονότα πού περιγράφει. Ἀπεναντίας, τό γεγονός αὐτό — τῆς τεχνικῆς καί τῆς ἀγροτεχνικῆς προόδου μέσα στήν ἀγροτιά — εἶναι ἀναμφισβήτητο, ἀναμφισβήτητο ὅμως εἶναι ἐπίσης καί τό γεγονός τῆς μαζικῆς ἀπαλλοτριώσεως τῆς ἀγροτιᾶς. Καί νά πού οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» συγκεντρώνουν ὅλη τους τήν προσοχή στό πῶς ὁ «μουζικός» ψάχνει πυρετώδεια νά βρεῖ καινούργιες

* «Μέσα στήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ ἐμφανίστηκαν ἀνταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις», — λέει ὁ Γκούρβιτς σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο (σελ. 104). Παραθέτω τά λόγια αὐτά τοῦ Γκούρβιτς μόνο γιά νά συμπληρώσω ὅσα ἐμπράγματα στοιχεῖα ἀνέφερα πῶς πάνω.

μέθοδες καλλιέργειας, πού θά τόν βοηθοῦσαν νά κ' νει γόνιμη τή γῆ πού τόν τρέφει, καί ἀφήνουν νά τούς διαφύγει ἡ ἄλλη πλευρά τοῦ νομίσματος, ὁ πυρετώδικος χωρισμός τοῦ ἴδιου τοῦ «μουζίκου» ἀπό τή γῆ του. Κρύβουν σάν τή στρουθοκάμηλο τό κεφάλι γιά νά μή βλέπουν κατά πρόσωπο τήν πραγματικότητα, γιά νά μή βλέπουν ὅτι παρευρίσκονται ἀκριβῶς στό προτσές τῆς μετατροπῆς σέ κεφάλαιο τῆς γῆς, ἀπό τήν ὁποία ἀποσπᾶται ἡ ἀγροτιά, στό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς*. Δοκιμάστε νά διαψεῦσετε ὅτι στήν ἀγροτική μας κοινότητα *παρουσιάζονται* τά δυό αὐτά διαμετρικά ἀντίθετα προτσές, δοκιμάστε *νά τά ἐξηγήσετε* μέ κάτι ἄλλο κι ὄχι μέ τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς κοινωνίας μας! Ποῦ τέτια πράγματα! Νά ψάλλουν ἀλληλοῦια καί νά ψελλίζουν ἀνθρωπιστικές καλοκάγαθες φράσεις — αὐτό εἶναι τό ἄλφα καί τό ὦμέγα ὅλης τῆς «ἐπιστήμης» τους, ὅλης τῆς πολιτικῆς τους «δράσης».

Κι αὐτό τό δειλο-φιλελεύθερο μάλωμα τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος τό ἀνάγουν ἀκόμα καί σέ ὀλάκερη φιλοσοφία. «Ἐνα μικρό ζωντανό ἔργο, — διατείνεται βαθυστόχαστα ὁ κ. Κριβένκο, — ἀξίζει πολύ περισσότερο ἀπό μιά μεγάλη ἀδράνεια». Αὐτό εἶναι καί καινούργιο καί ἔξυπνο. Κι ἔπειτα, συνεχίζει, — «ἔνα μικρό ἔργο δέν εἶναι καθόλου συνώνυμο μ' ἔνα μικρό σκοπό». Σάν παράδειγμα «ἐπέκτασης τῆς δράσης», πού στήν πορεία τῆς τό ἔργο ἀπό μικρό γίνεται «σωστό καί καλό», ἀναφέρεται ἡ δράση μιᾶς κυρίας πού φρόντισε γιά τήν ἴδρυση σχολειῶν, ἔπειτα ἡ δράση πού ἀναπτύσσουν οἱ δικηγόροι μέσα στήν ἀγροτιά, δράση πού ἐκτοπίζει τούς δικολάβους, ἡ σκέψη τῶν δικηγόρων νά ἀκολουθοῦν στήν ἐπαρχία τά κινητά περιφερειακά δικαστήρια γιά νά ὑπερασπίζουν τούς ὑπόδικους, τέλος, ἡ γνωστή μας ὀργάνωση ἀποθηκῶν, γιά τούς βιοτέχνες: ἡ ἐπέκταση τῆς δράσης (ὡς τίς διαστάσεις ἑνός μεγάλου σκοποῦ) πρέπει νά συνίσταται στήν ἴδρυση ἀποθηκῶν «στά πιά ἐπίκαιρα σημεῖα μέ τίς ἐνωμένες δυνάμεις ὅλων τῶν ζέμστρο».

Ἄλλα αὐτά εἶναι, βέβαια, πολύ ὑψηλά, ἀνθρωπιστικά καί φιλελεύθερα ἔργα — «φιλελεύθερα», γιατί θά ξεκαθαρίσουν τό ἀστικό σύστημα οἰκονομίας ἀπ' ὅλους τούς μεσαιωνικούς πε-

* Οἱ ἀναζητήσεις «νέων μεθόδων καλλιέργειας» γίνονται «πυρετώδικες», ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ νοικοκύρης ἀγρότης εἶναι ὑποχρεωμένος νά διατηρεῖ πιά μεγάλο νοικοκυριό, καί μέ τό νοικοκυρό αὐτό δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα μέ τίς παλιές μέθοδες· ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ συναγωνισμός τόν ἀναγκάζει νά ψάχνει νά βρεῖ νέες μέθοδες καλλιέργειας, μιά πού ἡ γεωργία ἀποχτᾷ ὄλο καί περισσότερο ἐμπορευματικό, ἀστικό χαρακτήρα.

ριορισμούς και θά κάνουν έτσι πιό εύκολη τήν πάλη του έργατη ἐνάντια στό σύστημα αὐτό, πού, ἐννοεῖται, παρόμοια μέτρα ὄχι μόνο δέ θά τό θίξουν, ἀλλά ἀντίθετα θά τό δυναμώσουν — κι ὄλα αὐτά τά ἔχουμε διαβάσει ἐδῶ καιρό σ' ὄλα τά ρωσικά φιλελεύθερα δημοσιεύματα. Κι οὔτε θάξιζε τόν κόπο νά πάρουμε θέση ἐνάντια σ' ὄλα αὐτά, ἂν δέν μᾶς ἀνάγκαζαν νά τό κάνουμε οἱ κύριοι τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», πού ἄρχισαν νά διατυπώνουν αὐτές τίς «δειλές φιλελεύθερες πρωτοβουλίες» **ENANTIA** στούς σοσιαλδημοκράτες, παρουσιάζοντάς τες σάν παράδειγμα γι' αὐτούς και κατηγορώντας τους ταυτόχρονα, ὅτι ἀπαρνοῦνται τά «ιδανικά τῶν πατέρων». Καί δέν μπορούμε νά μήν ἀναφέρουμε, ὅτι στήν περίπτωση αὐτή αὐτό εἶναι τουλάχιστο διασκεδαστικό — νά διατυπώνεις ἀντιρήσεις ἐνάντια στούς σοσιαλδημοκράτες, προτείνοντας και ὑποδείχνοντας μιά τόσο μετριοπαθῆ και καθαρά *φιλελεύθερη* δράση (δηλαδή δράση πού ἐξυπηρετεῖ τήν ἀστική τάξη). Σχετικά μέ τούς πατέρες και τά ιδανικά τους πρέπει νά σημειώσουμε, ὅτι ὄσο λαθεμένες, ὄσο οὐτοπικές κι ἂν ἦταν οἱ παλιές θεωρίες τῶν ῥώσων ναρόντικων, ὄμως, ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ ῥῶσοι ναρόντικοι κρατοῦσαν **ANAMΦΙΣΒΗΤΗΤΑ** ἀρνητική στάση ἀπέναντι σέ παρόμοιες «δειλές φιλελεύθερες πρωτοβουλίες». Παίρνω τήν τελευταία αὐτή ἔκφραση ἀπό τό σχόλιο τοῦ κ. Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι: «Ἀπ' ἀφορμή τήν ἔκδοση στά ρωσικά τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. Μάρξ» («Ὁτέσεστβενγε Ζαπίσκι», 1872, τεῦχος 4), σχόλιο γραμμένο μέ πολλή ζωντάνια, σφρίγος και φρεσκάδα (σέ σύγκριση μέ τά σημερινά γραφτά του), πού διαμαρτυρόταν ἐντονότατα ἐνάντια στήν πρόταση νά μήν προσβάλλονται οἱ νεαροί μας φιλελεύθεροι.

Αὐτά ὄλα ὄμως ἔγιναν ἐδῶ καιρό, τόσον πολύ, πού οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» μπόρεσαν ἤδη νά τά ξεχάσουν ὄλοτελα, και μέ τήν ταχτική τους ἔδειξαν συγκεκριμένα, ὅτι χωρίς ὕλιστική κριτική τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, χωρίς τήν κατανόηση τοῦ ταξικοῦ χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου κράτους, δέν ὑπολείπεται παρά μόνο ἓνα βῆμα ἀπό τόν πολιτικό ριζοσπαστισμό ὄς τόν πολιτικό ὄπορτουνισμό.

Νά μερικά μικρά δείγματα τοῦ ὄπορτουνισμοῦ αὐτοῦ:

«Ἡ μετατροπή τοῦ ὄπουργείου Δημοσίων Κτημάτων σέ ὄπουργεῖο Γεωργίας, — δηλώνει ὁ κ. Γιουζακόφ, — μπορεῖ νά ἀσκήση βαθιά ἐπίδραση στήν πορεία τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης, μπορεῖ ὄμως και νά ἀποδειχτεῖ ἀπλή μετακίνηση δημοσίων ὄπαλλήλων» (τεῦχος 10 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»).

Συνεπώς, τό πᾶν ἐξαρτᾶται ἀπό τό ποιόν θά «καλέσουν στήν ἐξουσία»: τούς φίλους τοῦ λαοῦ ἢ τούς ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τῶν τσιφλικᾶδων καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τά ἴδια τά συμφέροντα μπορεῖ καί νά μείνουν ἄθικτα.

«Ἡ προστασία τοῦ οἰκονομικά πιό ἀδύνατου ἀπό τόν οἰκονομικά ἰσχυρό ἀποτελεῖ τήν πρώτη φυσική ἀποστολή τῆς κρατικῆς ἐπέμβασης», συνεχίζει στό ἴδιο σημεῖο πάλι ὁ κ. Γιουζακόφ, καί τοῦ κρατάει τόν ἴσο μέ τίς ἴδιες ἐκφράσεις ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ τεύχους 2 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Καί γιά νά μήν ὑπάρξει καμιά ἀμφιβολία, ὅτι καταλαβαίνει αὐτή τή φιλόφρονη ἀνοησία* ὅπως καί οἱ ἀντάξιοι συνάδελφοί του, οἱ φιλελεύθεροι καί ριζοσπάστες ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, προσθέτει ἀμέσως ὕστερα ἀπ' αὐτά:

«Οἱ νόμοι τοῦ Γλάδστονα γιά τή γῆ⁷³, οἱ νόμοι τοῦ Βίσμαρκ γιά τίς κοινωνικές ἀσφαλίσεις τῶν ἐργατῶν, ἡ ἐπιθεώρηση ἐργασίας, ἡ ἰδέα γιά τήν ἰδρυση ἀγροτικῆς τράπεζας στή χώρα μας, ἡ ὀργάνωση τῆς μετοίκησης, τά μέτρα ἐναντία στούς κουλάκους, ὅλα αὐτά εἶναι προσπάθειες ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀρχῆς τῆς κρατικῆς ἐπέμβασης μέ σκοπό τήν ὑπεράσπιση τοῦ οἰκονομικά πιό ἀδύνατου».

Αὐτά τά λόγια ἔχουν τουλάχιστο τό καλό ὅτι εἶναι εἰλικρινῆ. Ὁ συγγραφέας διακηρύττει ἐδῶ ἀπροκάλυπτα, ὅτι θέλει νά εἶναι τοποθετημένος στό ἔδαφος τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ κύριοι Γλάδστον καί Βίσμαρκ, ὅτι θέλει, ἀκριβῶς ὅπως κι αὐτοί, νά ἐπισκευάσει καί νά μπαλώσει τή σύγχρονη κοινωνία (τήν ἀστική, πράγμα πού δέν τό καταλαβαίνει, ὅπως δέν τό καταλαβαίνουν καί οἱ δυτικοευρωπαῖοι ὁπαδοί τῶν διάφορων Γλάδστον καί Βίσμαρκ), κι ὄχι νά παλαίψει ἐναντίον της. Σέ πλήρη ἁρμονία μ' αὐτή τή βασική θεωρητική τους ἀντίληψη βρίσκεται καί τό γεγονός, ὅτι θεωροῦν ὄργανο τῶν μεταρρυθμίσεων ἓνα ὄργανο πού ἀναπτύχθηκε στό ἔδαφος τῆς σύγχρονης κοινωνίας καί περιφρουρεῖ τά συμφέροντα τῶν τάξεων, πού κυριαρχοῦν σ' αὐτή, δηλ. τό κράτος. Τό θεωροῦν ἀπλούστατα παντοδύναμο καί πάνω ἀπό τάξεις, καί περιμένουν ἀπ' αὐτό ὄχι μόνο «νά ὑποστηρίξει» τόν ἐργαζόμενο, ἀλλά καί νά δημιουργήσει μιᾶ πραγματικά δίκαιη τάξη πραγμάτων (ὅπως ἀκούσαμε ἀπ' τό στόμα τοῦ κ. Κριβένκο). Εἶναι εὐνόητο, ἐξάλ-

* Ἄνοησία, γιατί ἡ δύναμη τοῦ «οἰκονομικά ἰσχυροῦ» βρίσκεται, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, στό γεγονός ὅτι κρατᾶ στά χέρια του τήν πολιτική ἐξουσία. Χωρίς αὐτή δέ θά μπορούσε νά διατηρήσει τήν οἰκονομική του κυριαρχία.

λου, ότι δέν μπορεί νά περιμένει κανείς τίποτε άλλο από τούς ανθρώπους αὐτούς, πού εἶναι οἱ πιά γνήσιοι ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ. Γιατί ἕνα ἀπό τά βασικά καί χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μικροαστικῆς τάξης, γνωρίσματα πού, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, τήν κάνει τάξη ἀντιδραστική, εἶναι τό ὅτι ὁ μικροπαραγωγός, ξεκομμένος καί ἀπομονωμένος ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες τῆς παραγωγῆς, προσκολλημένος σ' ἕναν ὀρισμένο τόπο καί σ' ἕναν ὀρισμένο ἐκμεταλλευτή, δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβει τόν ταξικό χαρακτήρα τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς καταπίεσης, ἀπό τίς ὁποῖες ὑποφέρει κάποτε ὄχι λιγότερο ἀπό τόν προλετάριο, δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβει ὅτι καί τό κράτος στήν ἀστική κοινωνία δέν μπορεί παρά νά εἶναι ταξικό κράτος*.

Πῶς συμβαίνει ὁμως, ἀξιότιμοι κύριοι «φίλοι τοῦ λαοῦ», ὥστε ὡς τά σήμερα — καί μέ ἰδιαίτερη ἐνεργητικότητα ἀπό τόν καιρό τῆς ἀπελευθερωτικῆς μεταρύθμισης — ἡ κυβέρνησή μας «νά ὑποστηρίζει, νά προστατεύει καί νά δημιουργεῖ» μόνο τήν ἀστική τάξη καί τόν καπιταλισμό; Πῶς συμβαίνει ἡ ὄχι καλή δράση τῶν ἀπολυταρχικῶν κυβερνήσεων, πού στέκονταν δῆθεν πάνω ἀπό τάξεις, νά συμπίπτει ἀκριβῶς μέ μιά ἱστορική περίοδο πού στήν ἐσωτερική ζωῆ χαρακτηρίζεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας; Γιατί νομίζετε ὅτι οἱ τελευταῖες αὐτές ἀλλαγές στήν ἐσωτερική ζωῆ ἀποτελοῦν τό ἐπακόλουθο καί ἡ πολιτική τῆς κυβέρνησης τήν ἀρχή, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ πρῶτες ἀλλαγές συντελοῦνταν τόσο βαθιά, ὥστε ἡ κυβέρνηση οὔτε κἀν τίς πρόσεχε καί ἔβαζε σ' αὐτές ἕνα σωρό ἐμπόδια, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια «ἀπολυταρχική» κυβέρνηση, σέ ἄλλες συνθήκες τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, «ὑποστήριζε», «προστάτευε» καί «δημιουργοῦσε» μίαν ἄλλη τάξη;

* Γιαντό ἀκριβῶς οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» εἶναι οἱ χειρότεροι ἀντιδραστικοί, ὅταν λένε ὅτι φυσική ἀποστολή τοῦ κράτους εἶναι νά προστατεύει τόν οἰκονομικά ἀδύνατο (ἔτσι πρέπει νά εἶναι τά πράγματα, σύμφωνα μέ τήν ἠθική τους, τετριμμένη ἠθική γραϊδίου), ἐνῶ ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας καί ἡ ἐσωτερική πολιτική τῆς μαρτυροῦν ὅτι ἀποστολή τοῦ κράτους μας εἶναι νά προστατεύει μόνο τούς τσιφλικάδες-φεουδάρχες καί τή μεγαλοαστική τάξη καί νά πνίγει μέ τόν πιά θηριώδικο τρόπο κάθε προσπάθεια τῶν «οἰκονομικά ἀδύνατων» νά ὑπερασπίσουν τόν ἑαυτό τους. Κι αὐτή βέβαια εἶναι ἡ φυσική του ἀποστολή, γιατί ἡ ἀπολυταρχία καί ἡ γραφειοκρατία εἶναι διαποτισμένες πέρα γιά πέρα μέ φεουδαρχικό καί ἀστικό πνεῦμα καί γιατί στό οἰκονομικό πεδίο ἡ ἀστική τάξη βασιλεύει καί κυβερνᾷ ἀδιαίρετα, κρατώντας τόν ἐργάτη σέ μιά κατάστασι ὑποταγῆς, πού μπορεί νά χαρακτηριστεῖ μέ τά λόγια «πιά ἡσυχία κι ἀπό τό νερό, πιά χαμηλά κι ἀπό τό χόρτο».

“Ω, οί «φίλοι του λαού» δέ βάζουν ποτέ στον έαυτό τους παρόμοια έρωτήματα! “Ολ’ αυτά είναι, βλέπετε, ύλισμός και διαλεκτική, «χεγκελιανισμός», «μυστικισμός και μεταφυσική». Νομίζουν άπλουστάτα ότι, άν τό ζητήσει κανείς όμορφα και μέ περισσότερη ευγένεια άπ’ αυτή τήν κυβέρνηση, τότε μπορεί όλα νά τά κανονίσει έντάξει. Κι όσον άφορά τήν ευγένεια, πρέπει ν’ άποδόσουμε δικαιοσύνη στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»: άλήθεια, άκόμα και μέσα στό ρωσικό φιλελεύθερο τύπο τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» ξεχωρίζει για τήν άνικανότητά του νά φέρνεται έστω και μέ κάποια άνεξαρτησία. Κρίνετε μόνοι σας:

«Η κατάργηση του φόρου στό άλάτι, ή κατάργηση του κεφαλικού φόρου και ή έλάττωση των πληρωμών έξαγοράς» χαρακτηρίζονται άπό τον κ. Γιουζακόφ, «σοβαρή άνακούφιση τής λαϊκής οικονομίας». “Α, βέβαια! Μήπως όμως ή κατάργηση του φόρου στό άλάτι δέ συνοδευόταν μέ τήν έπιβολή μιās σειράς νέων έμμεσων φόρων και μέ τήν αύξηση των παλιών; μήπως ή κατάργηση του κεφαλικού φόρου δέν συνοδευόταν μέ τήν αύξηση των πληρωμών των άγροτών που άνήκαν άλλοτε στό κράτος, μέ τό πρόσχημα ότι τους πέρασαν στην κατηγορία τής έξαγοράς; μήπως δέν έχει μείνει και τώρα άκόμα, ύστερα άπό τήν περιβόητη έλάττωση των πληρωμών έξαγοράς (έλάττωση κατά τήν όποία τό κράτος δέν έδωσε στους άγρότες άκόμα και τό κέρδος που άποκόμισε άπό τήν πράξη τής έξαγοράς), — μιá δυσαναλογία άνάμεσα στις πληρωμές και στην άποδοτικότητα τής γής, δηλ. μιá άμεση έπιβίωση των φεουδαρχικών δοσιμάτων; — Δέν πειράζει καθόλου! Σημασία έχει μόνο τό «πρώτο βήμα», ή «άρχή», κ’ ύστερα. . . ύστερα μπορούμε νά ζήσουμε μιá χαρά!

“Όλα αυτά όμως είναι μόνο λουλουδάκια. Οί καρποί έρχονται παρακάτω:

«Η δεκαετία 1880-1890 έλάφρωσε τά βάρη του λαού (κι αυτό έγινε μέ τά μέτρα που άναφέραμε) κι έτσι τον έσωσε άπό τελειωτική καταστροφή».

Κι αυτή ή φράση είναι επίσης κλασική ως προς τή δουλόπρητη ξετσιπωσιά της, φράση που μπορεί νά τή συγκρίνει κανείς μόνο μέ τήν προαναφερόμενη δήλωση του κ. Μιχαηλόβσκι, που ισχυρίζεται ότι πρέπει άκόμα νά δημιουργήσουμε προλεταριάτο. Μέ τήν ευκαιρία αυτή δέν μπορούμε νά μή θυμηθούμε τήν ιστορία τής εξέλιξης του φιλελεύθερου τής Ρωσίας που τήν περιγράφει τόσο εύστοχα ό Στσεντρίν. Ο φιλελεύθερος αυτός στην άρχή ζητάει άπό τίς άρχές μεταρρυθμίσεις «στό μέτρο του

δυνατοῦ» σέ συνέχεια ζητιανεύει: «δότε ἔστω καί κάτι» καί τελειώνει μέ τήν αἰώνια καί ἀπαρασάλευτη θέση «κατά τήν προστυχιά». Ἔ, πῶς νά μήν ποῦμε γιά τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» ὅτι ἀκολουθοῦν αὐτή τήν αἰώνια καί ἀπαρασάλευτη θέση, ὅταν, κάτω ἀπό τήν πρόσφατη ἐντύπωση τοῦ λιμοῦ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, πού ἡ κυβέρνηση στήν ἀρχή τόν ἀντιμετώπισε μέ ψιλικατζίδικη τσιγκουνιά κι ἔπειτα μέ ἐπίσης ψιλικατζίδικη δειλία, λένε ἀπό τόν τύπο ὅτι ἡ κυβέρνηση ἔσωσε τό λαό ἀπό τήν τελική καταστροφή!! Θά περάσουν ἀκόμα κάμποσα χρόνια, θά ἀκολουθήσει μιὰ πιό γρήγορη ἀκόμα ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιάς, ἡ κυβέρνηση θά προσθέσει στήν ἴδρυση τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας τήν κατάργηση ἐνός-δυσ ἄμεσων φόρων καί θά ἐπιβάλλει κάμποσους καινούργιους ἔμμεσους φόρους· ἔπειτα ὁ λιμός θά πλήξει 40 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, καί οἱ κύριοι αὐτοί θά γράφουν ἀκριβῶς τά ἴδια πράγματα: βλέπετε λοιπόν, πεινᾶνε 40 κι ὄχι 50 ἑκατομμύρια· αὐτό ἔγινε γιατί ἡ κυβέρνηση ἐλάφρωσε τά βάρη τοῦ λαοῦ κι ἔσωσε τό λαό ἀπό τήν τελική καταστροφή, αὐτό ἔγινε γιατί ἄκουσε τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» καί ἴδρυσσε ὑπουργεῖο Γεωργίας!

* Ἄλλο παράδειγμα:

Ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς στό τεῦχος 2 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσιβο», σχολιάζοντας τό γεγονός, ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι «εὐτυχῶς» (sic!) μιὰ καθυστερημένη χώρα, «πού διατηρεῖ τά ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιά τή θεμελίωση τοῦ οικονομικοῦ της καθεστώτος πάνω στήν ἀρχή τῆς ἀλληλεγγύης»*, — ὑποστηρίζει, ὅτι γι' αὐτό εἶναι σέ θέση νά παρουσιάζεται «στίς διεθνεῖς τῆς σχέσεις σάν φορέας τῆς οικονομικῆς ἀλληλεγγύης» κι ὅτι οἱ πιθανότητες, πού ἔχει ἡ Ρωσία νά ἐμφανίζεται ἔτσι, αὐξάνουν τήν ἀδιαφιλονίκητη «πολιτική ἰσχή» τῆς!!

* Ἔτσι λοιπόν αὐτός ὁ χωροφύλακας τῆς Εὐρώπης, τό μόνιμο καί ἀσφαλές προπύργιο κάθε ἀντίδρασης, πού κατάντησε τό ρωσικό λαό σέ τέτιο αἰσχος, ὥστε, καταπιεζόμενος στήν ἴδια τή χώρα του, νά χρησιμεύει σάν ὄργανο καταπίεσης τῶν λαῶν τῆς Δύσης, — αὐτός ὁ χωροφύλακας παρουσιάζεται σάν φορέας τῆς οικονομικῆς ἀλληλεγγύης!

* Ἄνάμεσα σέ ποιόν; ἀνάμεσα στόν τσιφλικά καί στόν ἀγρότη; ἀνάμεσα στό νοικοκύρη ἀγρότη καί στόν ξυπόλυτο; ἀνάμεσα στόν ἐργοστασιάρχη καί στόν ἐργάτη; Γιά νά κατανοήσει κανεῖς αὐτή τήν κλασική «ἀρχή τῆς ἀλληλεγγύης», πρέπει νά θυμηθεῖ, ὅτι ἡ ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στόν ἐπιχειρηματία καί στόν ἐργάτη πετυχαίνεται μέ τήν «ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου».

Αυτό πιά ξεπερνάει κάθε όριο! Οί κ. κ. «φίλοι του λαού» έχουν ξεπεράσει όλους τους φιλελεύθερους. Όχι μόνο παρακαλούν την κυβέρνηση, όχι μόνο την εξυμνούν, μά και προσκυνούν κυριολεκτικά αυτή την κυβέρνηση, την προσκυνούν κάνοντας έδαφιαίες μετάνοιες, την προσκυνούν μέ τόσο ζήλο, ώστε κι απέξω σέ πιάνει ανατριχίλα, όταν άκους πώς χτυπών χάμω τά πιστά τους μέτωπα.

Θυμάστε τό γερμανικό όρισμό του φιλισταίου;

Was ist der Philister?
Ein hohler Darm,
Voll Furcht und Hoffnung,
Dass Gott erbarm*.

Αυτός όμως ό όρισμός δέν είναι και τόσο κατάλληλος για την περίπτωση μας. Ό θεός. . . ό θεός σέ μάς βρίσκεται έντελώς σέ δεύτερη μοίρα. Από την άλλη, οί άρχές είναι έντελώς άλλο πράγμα. Κι αν σ' αυτό τον όρισμό αντί της λέξης «θεός» βάλουμε τή λέξη «άρχές», θά έχουμε την πιο άκριβη έκφραση των ιδεολογικών έφοδίων, του ήθικου επιπέδου και του πολιτικού θάρρους των ρώσων άνθρωπιστών-φιλελεύθερων «φίλων του λαού».

Στήν τόσο παράλογη αυτή αντίληψη των «φίλων του λαού» για την κυβέρνηση, έρχεται νά προστεθει και μία ανάλογη στάση άπέναντι στή λεγόμενη «διάνοηση». Έτσι ό κ. Κριβένκο γράφει: «Η φιλολογία». . . πρέπει «νά κρίνει τά φαινόμενα σύμφωνα μέ τό κοινωνικό τους νόημα και νά ένθαρρύνει κάθε δραστήρια προσπάθεια για τό καλό. Η φιλολογία επέμενε και έξακολουθει νά επιμένει, ότι υπάρχει έλλειψη δασκάλων, γιατρών, τεχνικών, ότι ό λαός άρρωσταίνει, φτωχαίνει (είναι λίγοι οί τεχνικοί!), δέν ξέρει γράμματα κτλ., κι όταν παρουσιάζονται άνθρωποι, πού βαρέθηκαν νά κάθονται μπροστά στά τραπέζια του χαρτοπαίγνιου, πού βαρέθηκαν νά παίρνουν μέρος σέ έρασιτεχνικές παραστάσεις και νά καλοτρώνε στό σπίτι του προεστού των εύγενών, άνθρωποι πού πάνε στή δουλιά μέ σπάνια αυταπάρηση (σκεφθείτε το μονάχα: παράτησαν τά τραπέζια του χαρτοπαίγνιου, τίς παραστάσεις και τίς λιχουδιές!) και μάλιστα παρ' όλα τά έμπόδια — ή φιλολογία πρέπει νά χαιρετά την εμφάνισή τους».

Δυό σελίδες παρακάτω επιπλήττει μέ σοβαρότατη πολυπραγμοσύνη σοφού και έμπειρου ύπαλλήλου τους άνθρωπους πού

* — Τί είναι φιλισταίος; Ένα κούφιο έντερο γεμάτο φόβο κι έλπίδα, ότι ό θεός θά τό λυπηθεί (Γκαίτε). Η Σίντ.

«ταλαντεύονταν μπροστά στο πρόβλημα: νά γίνουν ἢ ὄχι ζέμσκιε νατσάλνικι*, δήμαρχοι, πρόεδροι καί μέλη τῶν διοικήσεων τῶν ζέμστβο σύμφωνα μέ τίς καινούργιες διατάξεις. Σέ μιά κοινωνία μέ ἀναπτυγμένη τή συνείδηση τῶν ἀναγκῶν καί τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πολίτη (ἀκοῦτε, κύριοι: ἀλήθεια, γιαντό θάξιζε νά βγάλουν λόγους οἱ περιβόητοι Ρῶσοι πομπαντούρ, οἱ διάφοροι Μπαράνοφ ἢ Κόσιτσι!) οὔτε παρόμοιες ταλαντεύσεις, οὔτε μιά παρόμοια στάση ἀπέναντι στό ζήτημα θά ἦταν ἀκατανόητες, γιατί ἡ κοινωνία αὐτή θά ἀφομοίωνε μέ τό δικό της τρόπο κάθε μεταρύθμιση, ἀρκεῖ μόνο ἡ μεταρύθμιση αὐτή νά εἶχε βιώσιμες πλευρές, δηλ. ἡ κοινωνία θά ἐπωφελοῦνταν καί θά ἀνέπτυσσε τίς χρήσιμες πλευρές της, ἐνῶ τίς ἄχρηστες πλευρές τῆς μεταρύθμισης θά τίς μετάρτεπε σέ νεκρό γράμμα· κι ἂν ἡ μεταρύθμιση δέν ἦταν καθόλου βιώσιμη, θά ἔμενε ὀλότελα ξένο σῶμα».

Ὁ διάβολος μόνο ξέρει, τί εἶναι αὐτό! Κάποιος ὀπορτουνισμός τῆς δεκάρας πού ἐκδηλώνεται μέ τόσο αὐτοθουμασμό! Ὁ προορισμός τῆς φιλολογίας εἶναι νά συγκεντρῶνει τά κουτσομπολιά τῶν σαλονιῶν γιά τοὺς κακοὺς μαρξιστές, νά κάνει ἐδαφιαῖες ὑποκλίσεις μπροστά στήν κυβέρνηση γιά τή σωτηρία τοῦ λαοῦ ἀπό τήν τελική καταστροφή, νά χαιρετάει τοὺς ἀνθρώπους πού βαρέθηκαν νά κάθονται μπροστά στά τραπέζια τοῦ χαρτοπαίγνιου, νά διδάσκει τό «κοινό» νά μὴν ἀποφεύγει ἀκόμα καί θέσεις, σάν τή θέση τοῦ ζέμσκι νατσάλνικ. . . Μά τί διαβάσω; «Νεντέλια»⁷⁴ ἢ «Νόβογε Βρέμια»;— Ὁχι, εἶναι τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», τό ὄργανο τῶν πρωτοπόρων δημοκρατῶν τῆς Ρωσίας. . .

Κι αὐτοὶ οἱ κύριοι μιλοῦν γιά «ιδανικά τῶν πατέρων» καί διατείνονται ὅτι αὐτοί, καί μόνο αὐτοί, διατηροῦν τίς παραδόσεις τῶν καιρῶν ἐκείνων, πού ἡ Γαλλία σκορποῦσε σ' ὅλη τήν Εὐρώπη τίς ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ⁷⁵ καί πού ἡ ἀφομοίωση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στή Ρωσία ἔδινε τίς θεωρίες καί τίς διδασκαλίες τοῦ Χέρτσεν καί τοῦ Τσερνισέφσκι. Αὐτό πιά ἀποτελεῖ ἀσχημία, πού θά ἦταν ἐξωφρενική καί προσβλητική, ἂν τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» δέν ἦταν τόσο φαιδρό, ἂν παρόμοιες δηλώσεις στίς σελίδες ἐνός τέτιου περιοδικοῦ δέν προκαλοῦσαν ὀμηρικά γέλια. Ναι, κηλιδώνετε αὐτά τά ἰδανικά! Ποιά ἦταν πραγματικά τά ἰδανικά τῶν πρώτων ρώσων σοσιαλιστῶν, τῶν σοσιαλιστῶν

* Ἐγγενεῖς πού ἐξασκοῦσαν καί ἀστυνομικά καθήκοντα ἔχοντας διοικητική καί δικαστική ἀρμοδιότητα. (Σημ. μτ.)

τῆς ἐποχῆς, πού τόσο εὐστοχα τή χαρακτήρισε ὁ Κάουτσκι μετὰ λόγια:

— «τότε πού κάθε σοσιαλιστής ἦταν ποιητής καί κάθε ποιητής — σοσιαλιστής».

— *Πίστη σ' ἓνα ιδιαίτερο καθεστῶς, στό κοινοτικό σύστημα τῆς ρωσικῆς ζωῆς· ἀπ' αὐτήν ἀνάβλυξε ἡ πίστη στή δυνατότητα τῆς ἀγροτικῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης*, — νά τί ἦταν ἐκεῖνο πού ἐμψύχωνε, τί ἦταν ἐκεῖνο πού ξεσήκωνε δεκάδες κι ἑκατοντάδες ἀνθρώπους στόν ἥρωικό ἀγῶνα ἐνάντια στήν κυβέρνηση. Καί δέ θά μπορούσατε νά κατηγορήσετε τούς σοσιαλδημοκράτες, ὅτι δέν μπόρεσαν νά ἐκτιμήσουν τήν τεράστια ἱστορική ὑπηρεσία, πού πρόσφεραν αὐτοί οἱ καλύτεροι ἀνθρώποι τῆς ἐποχῆς τους, ὅτι δέν ἤξεραν νά σέβονται βαθιά τή μνήμη τους. Σᾶς ρωτῶ ὅμως: πού εἶναι τώρα αὐτή ἡ πίστη; Δέν ὑπάρχει, δέν ὑπάρχει σέ τέτιο βαθμό, ὥστε ὅταν ὁ κ. Β. Β. δοκίμασε πέρσι νά πεί, ὅτι ἡ κοινότητα διαπαιδαγωγεῖ τό λαό μέ πνεῦμα ἀλληλεγγυας δράσης, ὅτι ἀποτελεῖ ἐστία ἀλτρονιστικῶν αἰσθημάτων κτλ.⁷⁶, ἀκόμα καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ντράπηκε καί, στενοχωρημένος, ἄρχισε νά κάνει παρατηρήσεις στόν κ. Β. Β., λέγοντας ὅτι «δέν ἔχει γίνει καμιὰ ἔρευνα, πού νά ἀποδείχνει τή σύνδεση τῆς κοινότητάς μας μέ τόν ἀλτρονισμό»⁷⁷. Καί πραγματικά δέν ἔχει γίνει μιὰ τέτια ἔρευνα. Κι ὅμως βλέπετε: ἦταν ἓνας καιρός πού οἱ ἀνθρώποι πίστευαν, καί χωρίς καμιὰ ἔρευνα, καί μάλιστα πίστευαν ἀκράδαντα.

Πῶς; γιατί; μέ ποιά βάση; . . .

— «κάθε σοσιαλιστής ἦταν ποιητής καί κάθε ποιητής — σοσιαλιστής».

Κι ἔπειτα, προσθέτει ὁ ἴδιος πάλι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅλοι οἱ εὐσυνείδητοι ἐρευνητές συμφωνοῦν ὅτι τό χωριό διασπᾶται, ξεχωρίζοντας ἀπό τό ἓνα μέρος τή μάζα τοῦ προλεταριάτου κι ἀπό τό ἄλλο μτά χούφτα «κουλάκους», πού κρατοῦν κάτω ἀπό τό πέλμα τους τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Καί πάλι ἔχει δίκιο: τό χωριό πραγματικά διασπᾶται. Κάτι παραπάνω, τό χωριό ἀπό καιρό ἔχει διασπαστεῖ ἐντελῶς. Μαζί του διασπάστηκε καί ὁ παλιός ρωσικός ἀγροτικός σοσιαλισμός: παραχώρησε τή θέση του, ἀπό τό ἓνα μέρος στόν ἐργατικό σοσιαλισμό, -κι ἀπό τό ἄλλο, ἐκφυλίστηκε σέ ἀγοραῖο μικροαστικό ριζοσπαστισμό. Ἡ μετατροπή αὐτή δέν μπορεί νά χαρακτηριστεῖ διαφορετικά παρά ἐκφυλισμός. Ἀπό μιὰ διδασκαλία πού μιλοῦσε γιά ιδιαίτερο καθεστῶς τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, γιά ἐντελῶς ἰδιόμορφους δρόμους ἐξέλιξης στή χώρα μας, γεννήθηκε ἓνας ρευ-

στός έκλεκτικισμός, πού δέν μπορεί πιά ν' ἀρνηθεῖ, ὅτι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία ἐγινε ἡ βάση τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης, ὅτι μετεξελίχθηκε σέ καπιταλισμό, καί πού παρ' ὅλα αὐτά δέ θέλει νά δεῖ τόν ἀστικό χαρακτήρα ὄλων τῶν σχέσεων παραγωγῆς, δέ θέλει νά δεῖ τήν ἀνάγκη τῆς ταξικῆς πάλης μέσα σ' αὐτό τό καθεστῶς. Ἐπί ἑνα πολιτικό πρόγραμμα, πού ἀπέβλεπε στό νά ξεσηκώσει τήν ἀγροτιά σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἐναντία στίς βάσεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας*, γεννήθηκε ἕνα πρόγραμμα πού ἀποβλέπει στό νά μπαλώσει, «νά βελτιώσει» τήν κατάσταση τῆς ἀγροτιάς, διατηρώντας τίς βάσεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Γιά νά κυριολεκτήσουμε, ὅσα εἰπώθηκαν παραπάνω θά μπορούσαν νά μᾶς δόσουν μιὰ εἰκόνα γιά τό τί εἶδους «κριτική» μπορούμε νά περιμένουμε ἀπό τοὺς κυρίους αὐτοὺς τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσικο» ὅταν ἀρχίζουν «νά κατακεραυνώνουν» τοὺς σοσιαλδημοκράτες. Οἱ κύριοι αὐτοὶ δέν κάνουν οὔτε τήν ἐλάχιστη προσπάθεια νά ἐκθέσουν ἀνοιχτά κι εὐσυνεϊδήτα τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονται τή ρωσική πραγματικότητα (τό πρᾶγμα αὐτό θάταν ἀπολύτως δυνατό, καί παίρνοντας ὑπόψη τή λογοκρισία γιά νά τήν ἀποφύγουν θά τόνιζαν ἰδιαίτερα τήν οἰκονομική πλευρά καί θά χρησιμοποιοῦσαν τίς ἴδιες γενικές, ἐνμέρει αἰσωπικές, ἐκφράσεις, μέ τίς ὁποῖες διεξαγόταν ὅλη ἡ «πολεμική» τους), δέν κάνουν τήν ἐλάχιστη προσπάθεια νά διατυπώσουν οὐσιαστικές ἀντιρῆσεις, νά διατυπώσουν ἀντιρῆσεις ἐναντία στήν ὀρθότητα τῶν πρακτικῶν συμπερασμάτων πού βγαίνουν ἀπό τήν ἀντίληψη αὐτή. Ἐντὶ νά τό κάνουν αὐτό προτιμοῦν νά ξοφλᾶνε μέ κενές φράσεις γιά ἀφηρημένα σχήματα καί γιά πίστη σ' αὐτά, γιά τήν πεποίθηση ὅτι κάθε χώρα θά περάσει κατανάγκη ἀπό τή φάση... καί ἄλλες παρόμοιες κουτάρμαρες πού μᾶς εἶναι πιά ἄρκετά γνωστές ἀπό τά γραφτά τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Ἐπιπρόσθετα βρίσκει κανεῖς καί καθαρές διαστρεβλώσεις. Ὁ κ. Κριβένκο λχ. δηλώνει ὅτι ὁ Μάρξ «θεωροῦσε πὼς εἶναι δυνατό στή δική μας περίπτωση, ἂν τό θελήσουμε (;!! Κι ἔτσι, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων ἐξαρτᾶται ἀπό τή βούληση καί τή

* Σ' αὐτό συνοψίζονταν, οὐσιαστικά, ὅλα τὰ καλιά ἐπαναστατικά μας προγράμματα — ἀρχίζοντας ἔστω ἀπό τοὺς μακουνινιστές καί τοὺς στασιαστές⁷⁸, προχωρώντας στοὺς ναρόντικους καί τελειώνοντας μέ τοὺς ναροντοβόλτσι⁷⁹, προγράμματα σ' ὅσα δέν κατεῖχε καθόλου τήν τελευταία θέση ἡ πεποίθηση, ὅτι ἡ ἀγροτιά, θά στείλει μιὰ συντριπτική πλειοψηφία σοσιαλιστῶν στό μελλοντικό Ζέμσκι σομπόρ⁸⁰.

συνείδηση τῶν ἀνθρώπων; Τί εἶναι αὐτό: ὑπερβολική ἀμάθεια ἢ ἀναίδεια χωρίς προηγούμενο;!) κι ἂν ἀναπτύξουμε ἀνάλογη δράση, ν' ἀποφύγουμε τίς κεφαλαιοκρατικές περιπέτειες καί νά περάσουμε σ' ἄλλον πιό κατάλληλο δρόμο (sic!!!)».

Γιά νά μπορέσει νά πει ὅλες αὐτές τίς ἀνοησίες, ὁ ἱπότης μας ἀναγκάστηκε νά καταφύγει σέ μιά ὀλοφάνερη διαστρέβλωση. Παραθέτοντας ἀπό τό περίφημο «Γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ» («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1888, τεῦχος 10) τό σημεῖο ὅπου ὁ Μάρξ μιλάει γιά τή βαθιά ἐκτίμησή του πρὸς τόν Τσερνισέφσκι, πού θεωροῦσε ὅτι ἡ Ρωσία ἔχει τή δυνατότητα «νά μὴν ὑποστει τὰ βάσανα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος», ὁ κ. Κριβένκο, κλείνοντας τὰ εἰσαγωγικά, δηλ. τελειώνοντας τήν ἀκριβῆ παράθεση τῶν λέξεων τοῦ Μάρξ (πού τελειώνει ὡς ἑξῆς: «αὐτός (ὁ Τσερνισέφσκι) ἐκφράζεται ὑπέρ τῆς τελευταίας λύσης»), προσθέτει: «Κι ἐγώ, λέει ὁ Μάρξ, *συμμερίζομαι* (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ κ. Κριβένκο) αὐτές τίς ἀπόψεις» (σελ. 186, τεῦχος 12).

Στὴν πραγματικότητα ὁμοῦς ὁ Μάρξ λέει τὰ παρακάτω: «Κι ὁ ἀξιώτιμος κριτικός μου εἶχε τουλάχιστο, τόσο λίγο τό δικαίωμα νά βγάλει ἀπό τήν ἐκτίμησή μου πρὸς „τό μεγάλο ρῶσο ἐπιστήμονα καί κριτικό“ τό συμπέρασμα ὅτι *συμμερίζομαι* τίς ἀπόψεις τοῦ τελευταίου σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα, ὅσο καί τό ἀντίθετο, ἀπό τήν πολεμική μου ἐναντία στό ρῶσο „μυθιστοιογράφο“ καί πανσλαβιστὴ νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι τίς ἀπορίπτω»⁸¹, («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1888, τεῦχος 10, σελ. 271).

Ἔτσι ὁ Μάρξ λέει, ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν εἶχε τό δικαίωμα νά τόν θεωρεῖ ἀντίπαλο τῆς ιδέας μιᾶς ἰδιαίτερης ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας, δεδομένου ὅτι ἐκφράζει τήν ἐκτίμησή του καί γιά κείνους πού *συμμερίζονται* αὐτὴ τὴν ιδέα, ὁ κ. Κριβένκο ὁμοῦς παρερμηνεύει τὰ πράγματα καί τὰ παρουσιάζει ἔτσι πού βγαίνει πὼς ὁ Μάρξ «*παραδεχόταν*» τάχα αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη ἐξέλιξη. Καθαρὴ διαστρέβλωση. Ἡ δήλωση τοῦ Μάρξ πού παραθέσαμε δείχνει πεντακάθαρα ὅτι ὁ Μάρξ ἀποφεύγει νά ἀπαντήσῃ στὴν οὐσία τοῦ ζητήματος: «ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά μπορούσε νά πάρει ὅποιαδήποτε ἀπ' αὐτές τίς δυὸ ἀντιφατικές παρατηρήσεις, μέ ἄλλα λόγια δέν εἶχε τό δικαίωμα νά στηρίξει οὔτε στή μιά παρατήρηση οὔτε στὴν ἄλλη τὰ συμπεράσματά του γιά τὴ γνώμη μου σχετικά μέ τὰ ρωσικά πράγματα γενικά». Καί γιά νά μὴ δόσουν οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἀφορμὴ γιά παρερμηνεῖες, ὁ Μάρξ στό ἴδιο «γράμμα» ἔδωσε κατηγορηματικὴ ἀπάντηση στό ἐρώτημα, πὼς μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ ἡ θεωρία του στίς συνθήκες τῆς Ρωσίας. Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ δείχνει πολὺ παραστατικά ὅτι ὁ Μάρξ

ἀποφεύγει νά δώσει ἀπάντηση πάνω στήν οὐσία, νά ἀναλύσει τά στοιχεῖα γιά τή Ρωσία, πού αὐτά καί μόνο μποροῦν νά λύσουν τό πρόβλημα: «Ἐάν ἡ Ρωσία, — ἀπαντοῦσε, — τείνει νά γίνει κεφαλαιοκρατικό ἔθνος σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῶν ἔθνῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης — καί στά τελευταῖα χρόνια ἔκανε ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη πολύ κακό στόν ἑαυτό της — δέ θά τό πετύχει χωρίς νά μετατρέψει προκαταρχτικά μιά σημαντική μερίδα τῶν ἀγροτῶν της σέ προλετάρους»⁸².

Μοῦ φαίνεται πώς τό πράγμα εἶναι πεντακάθαρο: τό ζήτημα ἦταν ἀκριβῶς ἄν ἡ Ρωσία τείνει νά γίνει κεφαλαιοκρατικό ἔθνος, ἄν ὑπάρχει ἀφανισμός τῆς ἀγροτιᾶς της — προτσές δημιουργίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος, τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προλεταριάτου· κι ὁ Μάρξ λέει πώς «ἄν» ἡ Ρωσία ἔχει αὐτή τήν τάση, γιά νά γίνει αὐτό, εἶναι ἀπαραίτητο μιά σημαντική μερίδα ἀγροτῶν νά μετατραπῆ σέ προλετάρους. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ συνίσταται στήν ἔρευνα καί στήν ἐρμηνεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστώτος τῶν διάφορων χωρῶν, καί ἡ «ἐφαρμογή» τῆς θεωρίας αὐτῆς στή Ρωσία δέν μπορεῖ νά γίνει παρά μόνο μέ τή **ΜΕΛΕΤΗ** τῶν σχέσεων παραγωγῆς στή Ρωσία καί τῆς ἐξέλιξής τους, **ΜΕ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ** τῶν τρόπων πού ἐπεξεργάστηκε ἡ **ΥΛΙΣΤΙΚΗ** μέθοδος καί ἡ **ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ** πολιτική οἰκονομία*.

Ἡ ἐπεξεργασία μιᾶς νέας μεθοδολογικῆς καί πολιτικο-οικονομικῆς θεωρίας σήμαινε μιά τέτια γιγάντια πρόοδο τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ἓνα τέτιο κολοσιαῖο βῆμα τοῦ σοσιαλισμοῦ πρὸς τά μπρὸς ὥστε γιά τούς ρώσους σοσιαλιστές σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἐμφάνιση τοῦ «Κεφαλαίου» τό πρόβλημα «τῆς τύχης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἔγινε τό κύριο θεωρητικό πρόβλημα. Γύρω ἀπό τό πρόβλημα αὐτό ἔγιναν οἱ πιό ζωνῆρες συζητήσεις, καί σέ σχέση μέ αὐτό κρίνονταν οἱ πιό σπουδαῖες προγραμματικές θέσεις. Καί εἶναι ἀξιοσημείωτο, πώς ὅταν ἐμφανίστηκε (πρὶν ἀπό 10 περίπου χρόνια) μιά ἰδιαίτερη ὁμάδα σοσιαλιστῶν, πού ἔδωσε καταφατική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας καί στήριξε αὐτή τή λύση στά δεδομένα τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας, ἡ ὁμάδα αὐτή δέ συνάντησε ἀνοιχτή καί συγκεκριμένη κριτική πάνω στήν οὐσία τοῦ ζητήματος, κριτική πού θά υἱό-

* Τό συμπέρασμα αὐτό, τό ἐπαναλαμβάνω, δέν μποροῦσε παρά νά εἶναι ξεκάθαρο γιά ὅποιον διάβασε τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», τήν «Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας» καί «Τό Κεφάλαιο», καί μόνο γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι χρειάστηκε εἰδική ἐξήγηση.

θετοῦσε τίς ἴδιες γενικές μεθοδολογικές καί θεωρητικές θεμελιακές θέσεις καί ταυτόχρονα θά ἐξηγοῦσε διαφορετικά τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα.

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ἐνῶ ἀνέλαβαν ὀλόκληρη ἐκστρατεία ἐνάντια στοὺς μαρξιστές, δέ χρησιμοποιοῦν οὔτε κι αὐτοί, στήν ἀνάλυσή τους, συγκεκριμένα στοιχεῖα. Περιορίζονται, ὅπως εἶδαμε στό πρῶτο ἄρθρο, σέ φράσεις. Ἐπιπλέον, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν παραλείπει τήν εὐκαιρία νά ἐπιδειξέι πνεῦμα, παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τό ὅτι ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστές δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία, ὅτι δέ συμφώνησαν μεταξύ τους. Καί ὁ «διάσημός μας» Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι γελάει μέ μεγάλη ὄρεξη γιά τίς ἐξυπνάδες του σχετικά μέ τοὺς «ἀληθινούς» καί τοὺς «μὴ ἀληθινούς» μαρξιστές. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέσα στοὺς μαρξιστές δέν ὑπάρχει πλήρης ὁμοφωνία. Τό γεγονός ὅμως αὐτό ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τό παρουσιάζει, πρῶτο, ὄχι σωστά καί, δεύτερο, τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὄχι τῆς ἀδυναμίας, ἀλλά ἀκριβῶς τῆς δύναμης καί τῆς ζωτικότητας τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Γεγονός εἶναι ὅτι τό τελευταῖο διάστημα, — κι αὐτό εἶναι τό χαρακτηριστικό, — οἱ σοσιαλιστές φτάνουν στίς σοσιαλδημοκρατικές ἀντιλήψεις περνώντας ἀπό διάφορους δρόμους καί γι' αὐτό, ἂν καί εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνοι στή βασική καί κύρια θέση ὅτι ἡ Ρωσία ἀποτελεῖ ἀστική κοινωνία πού ἀναπτύχθηκε μέσα ἀπό τό καθεστῶς τῆς δουλοπαροικίας, ὅτι ἡ πολιτική της μορφή εἶναι τό ταξικό κράτος, κι ὅτι ὁ μοναδικός δρόμος γιά νά σταματήσει ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου εἶναι ἡ ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου — διαφωνοῦν σέ πολλά ἐπιμέρους ζητήματα καί στίς μεθόδους ἐπιχειρηματολογίας καί στίς λεπτομέρειες τῆς ἐξήγησης τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου φαινομένου τῆς ρωσικῆς ζωῆς. Γι' αὐτό μπορῶ νά χαροποιήσω προκαταβολικά τόν κ. Μιχαηλόβσκι, κάνοντας τή δήλωση ὅτι καί σχετικά μέ τά ζητήματα, λχ., πού θίχτηκαν σ' αὐτά ἐδῶ τά φευγαλέα σημειώματα, — γιά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση, γιά τήν οἰκονομία τῆς γεωργίας τῶν ἀγροτῶν καί γιά τή βιοτεχνία, γιά τή μίσθωση κτλ. — ὑπάρχουν διαφορές γνώμες, μέσα στά πλαίσια τῆς βασικῆς θέσης πού ἀναφέραμε τώρα-δᾶ, θέσης κοινῆς γιά ὅλους τοὺς σοσιαλδημοκράτες. Ἡ ὁμοφωνία ὀρισμένων ἀνθρώπων πού περιορίζονται ν' ἀναγνωρίσουν ὁμόφωνα «ὀψηλές ἀλήθειες», ὅπως λχ. ὅτι ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση θά μποροῦσε νά ἀνοίξει γιά τή Ρωσία ἡσυχους δρόμους κανονικῆς ἀνάπτυξης, ὅτι τό κράτος θά μποροῦσε νά καλεῖ στήν ἐξουσία ὄχι τοὺς ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά τοὺς «φίλους

του λαού», ότι η κοινότητα θά μπορούσε νά κοινωνικοποιήσει τή γεωργία μαζί μέ τή βιομηχανία κατεργασίας, πού ό βιοτέχνης θά μπορούσε νά τήν άνεβάσει στό επίπεδο τής μεγάλης παραγωγής, — ή *λαϊκή* μίσθωση στήριζε τή *λαϊκή* οίκονομία, — αυτή ή τρυφερή καί συγκινητική όμοφωνία άντικαταστάθηκε μέ τή διαφωνία άνθρώπων πού προσπαθούν νά εξηγήσουν τήν *πραγματική*, τή *σημερινή* οίκονομική όργάνωση τής Ρωσίας, παρμένη σάν σύστημα όρισμένων σχέσεων παραγωγής, νά εξηγήσουν τήν *πραγματική* της οίκονομική εξέλιξη, τό πολιτικό καί κάθε άλλο έποικοδόμημά της.

Κι άν ή δράση αυτή — πού ξεκινώντας από διάφορες απόψεις όδηγεί στην άναγνώριση τής γενικής εκείνης θέσης, πού καθορίζει άπόλυτα καί μιά άλληλέγγυα πολιτική δράση, δημιουργώντας έτσι τό δικαίωμα καί τήν ύποχρέωση για όλους όσους τήν υίοθετούν νά θεωρούν καί νά όνομάζουν τόν έαυτό τους «**ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΗ**», — αφήνει άκόμα εύρύ πεδίο για διαφωνίες σ' ένα σωρό έπιμέρους ζητήματα, πού λύνονται κατά διαφορετικό τρόπο, αυτό δέ δείχνει βέβαια παρά μόνο τή δύναμη καί τή ζωτικότητα τής ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας*.

Παράλληλα οί συνθήκες μέσα στις όποιες ζετυλίγεται αυτή ή δράση είναι τόσο άσχημες, πού δύσκολα μπορεί νά φανταστεί κανείς χειρότερες: δέν ύπάρχει καί δέν μπορεί νά ύπάρξει ένα όργανο πού νά συντονίζει τίς διάφορες δουλιές: ή προσωπική έπαφή έχει καταντήσει πολύ δύσκολη μέσα στις συνθήκες πού δημιουργεί ή άστυνομία. Καταλαβαίνουμε, γιατί οί σοσιαλδημοκράτες δέν μπορούν νά συνεννοηθούν όπως πρέπει καί νά συμφωνήσουν στις λεπτομέρειες, γιατί έρχονται σέ άντίφαση ό ένας μέ τόν άλλο. . .

* Αλήθεια, αυτό δέν είναι πραγματικά γελοίο;

Στήν «πολεμική» του κ. Κριβένκο ένάντια στους σοσιαλδημοκράτες μπορεί νά γεννήσει άπορία τό γεγονός, ότι μιλάει για

* Για τόν άπλούστατο λόγο ότι ως τά τώρα στά ζητήματα αυτά δέ δινόταν καμιά λύση. Πραγματικά δέν μπορεί νά όνομάσει κανείς λύση του ζητήματος τής μίσθωσης τόν Ισχυρισμό ότι ή «λαϊκή μίσθωση στήριζε τή λαϊκή οίκονομία», ή τήν έξής περιγραφή του συστήματος καλλιέργειας τής γής των τσιφλικάδων μέ έργαλεία του άγρότη: «ό άγρότης άποδείχτηκε πίο δυνατός από τόν τσιφλικά», πού «θυσίασε τήν άνεξαρτησία του ύπέρ του άνεξάρτητου άγρότη» «ό άγρότης άπόσπασε από τά χέρια του τσιφλικά τή μεγάλη παραγωγή» «ό λαός παραμένει νικητής στην πάλη για τή μορφή τής γεωργικής καλλιέργειας». Αυτό είναι μιά φιλελεύθερη κούφια φλαβρία, πού βρίσκει στό έργο «Οί τύχες του καπιταλισμού» του «διάσημού μας» κ. Β. Β.

κάποιους «νεομαρξιστές». Όρισμένοι αναγνώστες θά νομίσουν ίσως πώς μέσα στους σοσιαλδημοκράτες συνέβηκε κάτι πού μοιάζει μέ διάσπαση, πώς παρουσιάστηκαν κάποιοι «νεομαρξιστές», πού ξεχώρισαν από τους παλιούς σοσιαλδημοκράτες. Τίποτα τέτοιο δέ συμβαίνει. Κανένας ποτέ καί πουθενά δέν έκανε δημόσια έξονόματος του μαρξισμού κριτική τών θεωριών καί του προγράμματος τών ρώσων σοσιαλδημοκρατών καί δέν υπεράσπισε άλλο μαρξισμό. Γεγονός είναι, ότι οί κ. κ. Κριβένκο καί Μιχαηλόβσκι άκουσαν διάφορα κουτσομπολιά τών σαλονιών για τους μαρξιστές, γνώρισαν πλήθος φιλελεύθερους πού καλύπτουν μέ τό μαρξισμό τή φιλελεύθερη κενότητά τους, καί μέ τήν δξύνοια καί τό τάκτ πού τους χαρακτηρίζει καταπιάστηκαν, μέ τέτια έφόδια, νά κάνουν «κριτική» τών μαρξιστών. Δέν είναι έκπληχτικό, ότι ή «κριτική» αυτή άποτελεί μιά συνεχή άλυσίδα από γελοίες καί βρωμερές επιθέσεις.

«Γιά νά είμαστε συνεπείς, — συλλογίζεται ο κ. Κριβένκο, — πρέπει νά δόσουμε καταφατική άπάντηση» (στό έρώτημα: «δέν πρέπει άραγε νά προσπαθούμε νά αναπτύσσουμε τήν κεφαλαιοκρατική βιομηχανία») καί «νά μή διστάζουμε ούτε μπροστά στήν άγορά γής πού άνήκει σέ άγρότες, ούτε μπροστά στό άνοιγμα πρατηρίων καί ταβερνών», πρέπει «νά χαιρόμαστε για τήν επιτυχία πού έχουν πολλοί ταβερνιάρηδες στή Δούμα, νά βοηθάμε άκόμα πιό πολύ τους πολυάριθμους προαγοραστές σιτηρών από τους άγρότες».

Άλήθεια, αυτό είναι πολύ διασκεδαστικό. Δοκιμάστε νά πείτε σ' έναν τέτιο «φιλο του λαου», πώς ή έκμετάλλευση του εργαζομένου στή Ρωσία είναι στήν ουσία της παντου κεφαλαιοκρατική, πώς στό χωριό οί ευκατάστατοι μουζικοί καί οί προαγοραστές πρέπει νά συγκαταριθμούνται στους εκπροσώπους του καπιταλισμού για τουτα ή εκείνα τά πολιτικο-οικονομικά γνωρίσματα, πού άποδείχνουν τόν άστικό χαρακτήρα της διαφοροποίησης της άγροτιάς καί θά δείτε ότι θά μπήξει τίς φωνές, θά τό χαρακτηρίσει αυτό άπίστευτη αίρεση καί θ' άρχισει νά φωνάζει για τυφλή άπομίμηση τών τύπων καί τών άφηρημένων σχημάτων της Δυτικής Εδρώπης (παρακάμπτοντας ταυτόχρονα μέ τή μεγαλύτερη προσοχή τό πραγματικό περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας τών «αίρετικών»). Κι όταν θά χρειαστεί νά περιγραφούν οί «φρίκες», πού φέρνουν μαζί τους οί καταραμένοι οί μαρξιστές, τότε μπορούν νά άφεθούν καταμέρος καί ή ύψηλή έπιστήμη καί τά καθαρά ιδανικά, τότε μπορεί καί νά αναγνωριστεί τό γεγονός, ότι οί προαγοραστές τών σιτηρών καί της γής

των ἀγροτῶν εἶναι πραγματικά ἐκπρόσωποι τοῦ καπιταλισμοῦ κι ὄχι ἀπλῶς «ἐρασιτέχνες» πού βάζουν χέρι σέ ξένες περιουσίες.

Δοκιμάστε νά ἀποδείξετε σ' αὐτόν τό «φίλο τοῦ λαοῦ», ὅτι ἡ ρωσική ἀστική τάξη ὄχι μόνο ἀπό τώρα κιόλας ἐξουσιάζει τήν ἐργασία τοῦ λαοῦ, γιατί ἔχει συγκεντρώσει ἀποκλειστικά στά χέρια της τά μέσα παραγωγῆς, μά καί ἀσκεῖ πίεση στήν κυβέρνηση, γεννώντας, ἐπιβάλλοντας καί καθορίζοντας τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης — θά τόν πιάσει ἀκράτητη μανία καί θ' ἀρχίσει νά φωνάζει, ὅτι ἡ κυβέρνησή μας εἶναι παντοδύναμη, ὅτι μόνο ἀπό μοιραία παρεξήγηση καί ἀτυχῆ σύμπτωση «καλεῖ» συνέχεια στήν ἐξουσία τούς ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλισμοῦ κι ὄχι τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», ὅτι φυτεύει τεχνητά τόν καπιταλισμό. . . Καί στή ζούλα οἱ ἴδιοι τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀναγνωρίσουν γιά ἐκπροσώπους τοῦ καπιταλισμοῦ τούς ταβερνιάρηδες τῆς Δούμας, δηλ. ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κυβέρνησης, πού στέκεται δῆθεν πάνω ἀπό τάξεις. Μά μήπως, κύριοι, τά συμφέροντα τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιπροσωπεύονται σέ μᾶς ἐδῶ, στή Ρωσία, μόνο στή «Δούμα» καί μόνο ἀπό τούς «ταβερνιάρηδες»; . . .

Ὅσον ἀφορᾷ τίς βρωμερές ἐπιθέσεις, εἶδαμε ὑπεραρκετές στά γραφτά τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι καί τίς ξανασυναυτοῦμε στά γραφτά τοῦ κ. Κριβένκο, πού, θέλοντας λχ. νά ἐκμηδενίσει τό μισητό σοσιαλδημοκρατισμό, ἀφηγεῖται πῶς «ὀρισμένοι πίνουν δουλιά στά ἐργοστάσια (πάντως ὅταν παρουσιάζονται καλές τεχνικές θέσεις καί θέσεις στά γραφεῖα), αἰτιολογώντας τήν εἴσοδό τους ἀποκλειστικά μέ τήν ἰδέα τῆς ἐπιτάχυνσης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές». Φυσικά, δέν ὑπάρχει καν ἀνάγκη νά ἀπαντήσουμε σέ τέτια, ὀλότελα ἀναξιοπρεπῆ, πράγματα. Μποροῦμε ἀπλῶς νά βάλουμε ζελεῖα καί παύλα.

Συνεχίστε, κύριοι, μέ τό ἴδιο πνεῦμα, συνεχίστε ἄφοβα! Ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση — ἡ ἴδια κυβέρνηση, πού, ὅπως ἀκούσαμε τώρα-δά ἀπό σᾶς, πῆρε μέτρα (ἂν καί παρουσιάζουν ἀτέλειες) γιά νά σώσει τό λαό ἀπό τήν τελική καταστροφή, — θά πάρει μέτρα γιά νά σᾶς σώσει ἀπό τό ξεσκέπασμα τῆς προστυχιάς καί τῆς ἀμάθειάς σας, μέτρα τούτη τή φορά ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε ἀτέλεια. Ὅπως καί προηγούμενα, ἡ «καλλιεργημένη κοινωνία» μέ εὐχαρίστηση θά συζητᾷ, μεταξύ φαγητοῦ καί χαρτοπαίγνιου, γιά τόν μικρότερο ἀδελφό καί θά καταστρώνει ἀνθρωπιστικά σχέδια γιά τήν «καλυτέρευση» τῆς θέσης του· οἱ ἐκπρόσωποί της θά μάθουν μ' εὐχαρίστηση ἀπό σᾶς ὅτι, κατέχοντας θέσεις ζέμσκι νατσάλνικ ἢ ἄλλων ἐπιθεωρητῶν τῆς

τσέπης τῶν ἀγροτῶν, δείχνουν πῶς ἔχουν ἀναπτυγμένη τὴ συνείδηση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πολίτη. Συνεχίστε! Ἔχετε ἐξασφαλισμένη ὄχι μόνο τὴν ἡσυχία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τοὺς ἐπαίνους. . . τῶν κυρίων Μπουρένιν.

Κλείνοντας δὲ θὰ εἶναι, μοῦ φαίνεται, περιττό, ν' ἀπαντήσω σ' ἓνα ἐρώτημα ποῦ θὰ γεννήθηκε ἀσφαλῶς σὲ πολλοὺς ἀναγνώστες. Ἄξιζε ἄραγε τὸν κόπο νὰ συζητήσουμε τόσο πολὺ μὲ τέτοιους κυρίους; ἄξιζε ἄραγε τὸν κόπο νὰ ἀπαντήσουμε ἐπὶ τῆς οὐσίας σ' αὐτὸ τὸ χείμαρο φιλελευθερῆς βρωμιάς, ποῦ τὴν προστατεύει ἡ λογοκρισία καὶ ποῦ εὐαρεστήθηκαν νὰ τὴν ὀνομάσουν πολεμική;

Μοῦ φαίνεται ὅτι ἄξιζε τὸν κόπο, ὄχι βέβαια γιὰ τὸ χατίρι τους κι οὔτε γιὰ χατίρι τοῦ «καλλιεργημένου» κοινοῦ, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὠφέλιμο διδάγμα ποῦ μποροῦν καὶ πρέπει νὰ βγάλουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ οἱ ῥῶσοι σοσιαλιστές. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ μᾶς προσφέρει τὴν πιὸ παραστατική, τὴν πιὸ πειστική ἀπόδειξη, ὅτι πέρασε πιά γιὰ πάντα καὶ ἀνεπιστρεπτί ἡ ἐποχὴ ἐκείνη τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, κατὰ τὴν ὁποία ὁ δημοκρατισμὸς κι ὁ σοσιαλισμὸς συγχωνεύονταν σ' ἓνα ἀδιάρρηκτο, ἀδιαίρετο σύνολο (ὅπως συνέβαινε, λχ. στὴν ἐποχὴ τοῦ Τσερνισέφσκι). Τώρα δὲν ἔχει πιά καμιὰ ἀπολύτως βάση ἢ ἰδέα, — ποῦ καὶ ὡς τὰ σήμερα ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖται κάπου-κάπου ἀνάμεσα στοὺς ῥώσους σοσιαλιστές, καὶ ἔχει ἐξαιρετικά ἐπιζήμια ἀντανάκλαση καὶ στή θεωρία καὶ στήν πραχτική τους δράση, — ὅτι στή Ρωσία δὲν ὑπάρχει ἤδηθεν βαθιά, ποιοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἰδέες τῶν δημοκρατῶν καὶ στὶς ἰδέες τῶν σοσιαλιστῶν.

Ἄκριβῶς τὸ ἀντίθετο: τίς ἰδέες αὐτές τίς χωρίζει ὀλόκληρη ἄβυσσος, καὶ οἱ ῥῶσοι σοσιαλιστές θὰ ἔπρεπε ἀπὸ καιρὸ πιά νὰ τὸ καταλάβουν, νὰ καταλάβουν **ΤΟ ΑΝΑΠΟΦΕΥΧΤΟ** καὶ **ΤΗΝ ΕΠΙΤΑΧΤΙΚΗ ΑΝΑΓΚΗ ΜΙΑΣ ΠΛΕΡΙΑΣ** καὶ **ΟΡΙΣΤΙΚΗΣ ΡΗΞΗΣ** μὲ τίς ἰδέες τῶν δημοκρατῶν.

Ἄς δοῦμε, στ' ἀλήθεια, τί ἦταν αὐτὸς ὁ ῥῶσος δημοκράτης τὸν καιρὸ ποῦ γεννήθηκε ἡ ἰδέα αὐτὴ καὶ τί ἔγινε. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» μᾶς δίνουν ἄρκετὸ ὕλικὸ γιὰ νὰ κάνουμε ἓναν τέτιο παραλληλισμὸ.

Ἄπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπίθεση τοῦ κ. Κριβένκο ἐνάντια στὸν κ. Στρούβε, ποῦ σὲ μιὰ γερμανικὴ ἔκδοση τάχθηκε ἐνάντια στὸν οὐτοπισμὸ τοῦ κ. Νικ.—ὠν

(τό σχόλιο τοῦ Στρούβε μέ τόν τίτλο: «Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας», Zur Beurtheilung der kapitalistischen Entwicklung Russlands — δημοσιεύτηκε στό «Sozialpolitisches Centralblatt»⁸³, III, τεύχος 1 τῆς 2 τοῦ Ὀκτώβρη 1893). Ὁ κ. Κριβένκο ρίχνεται τοῦ κ. Στρούβε γιατί δῆθεν ὁ κ. Στρούβε συγκαταλέγει στόν «ἐθνικό σοσιαλισμό» (πού, σύμφωνα μέ τά λεγόμενά του, ἔχει «καθαρά οὐτοπικό χαρακτήρα») τίς ἰδέες ἐκείνων πού «εἶναι ὑπέρ τῆς κοινότητος καί τῆς γῆς τοῦ κλήρου». Ἡ τρομερή αὐτή κατηγορία δῆθεν γιά σοσιαλισμό κάνει τόν ἀξιότιμο συγγραφέα νά λυσομανάει:

«Μήπως, — ἀναφωνεῖ, — δέν ὑπῆρξε κανένας ἄλλος (ἐκτός ἀπό τόν Χέρτσεν, τόν Τσερνισέφσκι καί τούς ναρόντικους), πού νά ὑποστήριξε τήν κοινότητα καί τή γῆ τοῦ κλήρου; Καί οἱ συντάχτες τῶν κανονισμῶν γιά τούς ἀγρότες, πού ἔβαλαν τήν κοινότητα καί τήν οἰκονομική ἀνεξαρτησία τῶν ἀγροτῶν στή βάση τῆς μεταρύθμισης, καί οἱ ἐρευνητές τῆς ἱστορίας μας καί τῆς σύγχρονης ζωῆς, πού ἐκφράζονται ὑπέρ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, καί σχεδόν ὅλος ὁ σοβαρός καί καθωσπρέπει τύπος μας, πού ὑποστηρίζει ἐπίσης αὐτές τίς ἀρχές — μήπως ὅλοι αὐτοί εἶναι θύματα τῆς πλάνης, πού λέγεται „ἐθνικός σοσιαλισμός“;»

Ἦσυχάστε, ἀξιότιμε κ. «φίλε τοῦ λαοῦ»! Τόσο πολύ τρομάξατε ἀπ' αὐτή τήν τρομερή κατηγορία γιά σοσιαλισμό, ὥστε δέν κάνατε καν τόν κόπο νά διαβάσετε προσεχτικά τό «μικρό ἀρθράκι» τοῦ κ. Στρούβε. Καί πραγματικά, τί ἐκδηλη ἀδικία θά ἦταν νά κατηγοροῦμε γιά σοσιαλισμό ἐκείνους πού εἶναι «ὑπέρ τῆς κοινότητος καί τῆς γῆς τοῦ κλήρου»! Μά σᾶς παρακαλῶ, τί τό σοσιαλιστικό ὑπάρχει σ' ὅλα αὐτά; Σοσιαλισμός, ὅπως εἶναι γνωστό, λέγεται ἡ διαμαρτυρία καί ἡ πάλη ἐνάντια στήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, πάλη πού ἔχει γιά σκοπό τήν πλήρη ἐξάλειψη αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης, ἐνῶ τό «νά εἶσαι ὑπέρ τοῦ κλήρου» σημαίνει νά εἶσαι ὀπαδός τῆς ἐξαγορᾶς ἀπό τούς ἀγρότες ὅλης τῆς γῆς πού βρίσκεται στή διάθεσή τους. Κι ἂν ἀκόμα δέν εἶσαι ὑπέρ τῆς ἐξαγορᾶς, ἀλλά ὑποστηρίζεις νά ἀφεθεῖ στους ἀγρότες χωρίς ἀποζημίωση ὅλη ἡ γῆ πού κατεῖχαν πρὶν ἀπό τή μεταρύθμιση, καί σ' αὐτή τήν περίπτωση δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἐδῶ τίποτε τό σοσιαλιστικό, γιατί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἰδιοχτησία τῶν ἀγροτῶν πάνω στή γῆ (ἰδιοχτησία πού ἔχει δημιουργηθεῖ στή διάρκεια τῆς φεουδαρχικῆς περιόδου) ἦταν παντοῦ στή Δύση, ὅπως καί σέ μᾶς στή Ρωσία*, ἡ βάση

* Ἀπόδειξη: ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς.

τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. «Νά ἐκφράζῃσαι ὑπὲρ τῆς κοινότητος», δηλ. νά διαμαρτύρῃσαι ἐναντία στίς ἀστυνομικῆς ἐπεμβάσεις στίς συνηθισμένους μέθοδος διανομῆς τῆς γῆς, τί τό σοσιαλιστικό ὑπάρχει σ' αὐτό τό γεγονός, ἀπό τή στιγμή πού ὁ καθένας ξέρει, ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου βολεῦται θαυμάσια καί γεννιέται στούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς κοινότητος; Αὐτό σημαίνει νά ἐπεκτείνῃς ὡς ἐκεῖ πού δέν παίρνει τήν ἔννοια τῆς λέξεως «σοσιαλισμός»: ἔτσι θά φτάσεις νά κατατάξεις, ἴσως, καί τόν κ. Πομπεντονόστσεφ στούς σοσιαλιστές!

Ὁ κ. Στρούβε δέν κάνει καθόλου τέτια τρομερή ἀδικία. Μιλᾷει γιά τόν «οὐτοπικό χαρακτήρα τοῦ ἔθνικοῦ σοσιαλισμοῦ» τῶν *ναρόντικων*, ποιόν ὅμως κατατάσσει στούς ναρόντικους φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὀνομάζει τό ἔργο τοῦ Πλεχάνοφ «Οἱ διαφωνίες μας» πολεμική ἐναντία στούς ναρόντικους. Εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ὁ Πλεχάνοφ ἔκανε πολεμική ἐναντία στούς σοσιαλιστές, ἐναντία στούς ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν τίποτε τό κοινό μέ τό «σοβαρό καί καθωσπρέπει» ρωσικό τύπο. Καί γι' αὐτό ὁ κ. Κριβένκο δέν εἶχε κανένα δικαίωμα νά πάρει γιά λογαριασμό του ὅσα ἀφοροῦν τούς ναρόντικους. Ἄν πάλι ἤθελε ὅπωςδήποτε νά μάθει τή γνώμη τοῦ κ. Στρούβε γιά τήν κατεύθυνση πού ἀκολουθεῖ ὁ ἴδιος, ἀπορᾷ γιατί δέν πρόσεξε καί δέ *μετάφρασε* γιά τό «*Ρούσκογε Μπογκάτσβο*» τό παρακάτω χωρίο ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Στρούβε:

«Στό βαθμό πού προχωρεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη, — λέει ὁ συγγραφέας, — ἡ κοσμοθεωρία (τῶν ναρόντικων) πού περιγράψαμε λίγο παραπάνω δέν μπορεῖ παρά νά χάνει ἔδαφος. Εἴτε θά ἐκφυλιστεῖ (*wird herabsinken*) καί θά γίνει μιά ἀρκετά ἄτονη κατεύθυνση μεταρρυθμίσεων, ἱκανή γιά συμβιβασμούς καί ἐπιζητούσα συμβιβασμούς*, — ὅσον ἀφορᾷ αὐτό τό πράγμα ὑπάρχουν ἤδη σίγουρες ἐνδείξεις ἀπό καιρό, — εἴτε θά ἀναγνωρίσει τόν ἀναπόφευχτο χαρακτήρα τῆς πραγματικῆς ἐξέλιξης καί θά βγάλει τά θεωρητικά καί πρακτικά συμπεράσματα, πού ἀπορέουν κατανάγκην ἀπό τό γεγονός αὐτό, — μ' ἄλλα λόγια, θά πάψει νά εἶναι οὐτοπική».

Ἄν ὁ κ. Κριβένκο δέ μαντεύει πού ὑπάρχουν σέ μᾶς οἱ ἐνδείξεις μιᾶς τέτιας κατεύθυνσης, πού δέν εἶναι ἱκανή παρά μόνο γιά συμβιβασμούς, θά τοῦ σύστηνα νά φυλλομετρήσει τό «Ρού-

* Ziemlich blasse kompromissfähige und kompromissüchtige Reformrichtung — ρωσικά αὐτό μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ, μοῦ φαίνεται, ἔτσι: πολιτιστικός ὀπορτουρισμός.

σκογε Μπογκάτσβο», νά εξετάσει τίς θεωρητικές απόψεις του περιοδικού αὐτοῦ, πού ἀποτελοῦν ἀξιοθρήνητη ἀπόπειρα νά συγκολληθοῦν τά συντρίμμια τῆς διδασκαλίας τῶν ναρόντικων μέ τήν ἀναγνώριση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας, νά στρέψει τό βλέμμα του στό πολιτικό πρόγραμμα τοῦ περιοδικού αὐτοῦ, πού ἀποβλέπει στήν καλύτερευση καί στήν ἀνόρθωση τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν μικροπαραγωγῶν στό ἔδαφος τῆς σημερινῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξεως πραγμάτων*.

Αὐτό εἶναι γενικά ἓνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά καί τά πιό ἀξιοσημεῖωτα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς τόν τελευταῖο καιρό: ὁ ἐκφυλισμός τοῦ ναροντικισμοῦ σέ μικροαστικό ὀπορτουισμό.

Πραγματικά, ἂν πάρουμε τό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» μέ ὅλη αὐτή τή ρύθμιση τῆς μετοίκησης καί τῆς μίσθωσης, μέ ὅλες αὐτές τίς φτηνές πιστώσεις, τά μουσεῖα, τίς ἀποθήκες, τίς βελτιώσεις τῆς τεχνικῆς, τά ἀρτέλ καί τήν ἀπό κοινοῦ καλλιέργεια τῆς γῆς, θά δοῦμε ὅτι τό πρόγραμμα αὐτό πραγματικά εἶναι πολύ διαδομένο σ' ὅλο «τό σο-

* Προκαλεῖ οἰκτρῆ ἐντύπωση γενικά ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Κριβένκο νά κάνει πολεμική κατά τοῦ κ. Στρούβε. Αὐτό εἶναι μιὰ πραγματικά παιδική ἀδυναμία τό νά προβάλλει ὅποιαδήποτε οὐσιαστική ἀντίρρηση καί ταυτόχρονα παιδικός ἐκνευρισμός. Ὁ κ. Στρούβε λέει, λχ. ὅτι ὁ κ. Νικ.—ον εἶναι «οὐτοπιστής» καί ταυτόχρονα τονίζει πολύ καθαρά γιατί τόν χαρακτηρίζει ἔτσι: 1) γιατί ἀγνοεῖ «τὴν πραγματικὴ ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας»· 2) γιατί ἀπευθύνεται στήν «κοινωνία» καί στό «κράτος», χωρὶς νά καταλαβαίνει τὸν ταξικό χαρακτῆρα τοῦ κράτους μας. Ποιά ἀντίρρηση μπορεῖ νά φέρει σ' ὅλα αὐτά ὁ κ. Κριβένκο; Μήπως ἀρνεῖται, ὅτι ἡ ἐξέλιξή μας εἶναι πραγματικά κεφαλαιοκρατικὴ; μήπως λέει ὅτι εἶναι κάτι ἄλλο; ὅτι τό κράτος μας δέν εἶναι ταξικό; Ὁχι, προτιμᾷ νά παρακάμπτει ὀλωσδιόλου αὐτά τά ζητήματα καί νά πολεμᾷ μέ κωμικὴ μανία ἐνάντια σέ κάτι «καλοῦπια» πού τά ἐπινόησε ὁ ἴδιος. Κι ἓνα ἄλλο παράδειγμα. Ὁ κ. Στρούβε κατηγορεῖ τόν κ. Νικ.—ον, ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τό γεγονός πὼς δέν καταλαβαίνει τὴν ταξικὴ πάλη, ἔχει κάνει στὴ θεωρία του μεγάλα λάθη στήν περιοχὴ τῶν «καθαρῶν ὀικονομικῶν γεγονότων». Τονίζει, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, ὅτι ὁ κ. Νικ.—ον, μιλώντας γιὰ τὸν ἀσήμαντο ἀριθμὸ τοῦ μὴ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ μας, «δέν παρατηρεῖ ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας θά ἐξαλείψει ἴσα-ἴσα αὐτὴ τὴ διαφορά τῶν 80% (ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Ρωσίας) καί τῶν 44% (ἀγροτικὸς πληθυσμὸς στὴν Ἀμερικὴ): αὐτὴ, μποροῦμε νά ποῦμε, εἶναι ἡ ἱστορικὴ τῆς ἀποστολῆς». Ὁ κ. Κριβένκο, πρῶτο, διαστρεβλώνει αὐτό τό σημεῖο, λέγοντας ὅτι ἀποστολὴ «μιας» (;) εἶναι νά ἀπαλλοτριώσουμε τοὺς ἀγρότες ἀπὸ τὴ γῆ τους, ἐνῶ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τὴν τάση τοῦ καπιταλισμοῦ νά ἐλαττώνει τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ, καί, δεύτερο, χωρὶς νά πεῖ λέξη γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ζητήματος (μπορεῖ νά ὑπάρξει καπιταλισμὸς, πού νά μὴν ὀδηγεῖ στὴν ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ;), ἀρχισε νά φλυαρεῖ καί νά λέει ἀνοησίες γιὰ «βιβλιοπόντικους» κτλ. Βλ. τό Παράρτημα II (σέ τοῦτο τὸν τόμο σελ. 318. Σύντ.).

βαρό και καθώς πρέπει τύπο», δηλ. σ' όλο τό φιλελεύθερο τύπο πού δέν άνήκει στά όργανα τών φεουδαρχών ή στά έρπετά⁸⁴. 'Η ιδέα ότι όλ' αυτά τά μέτρα είναι αναγκαία, ώφέλιμα, έπιταχτικά, «άβλαβή» έχει ριζώσει βαθιά σ' όλη τή διανόηση και είναι έξαιρετικά πλατιά διαδομένη: θά τή συναντήσετε και στά έπαρχιακά φυλλάδια κι έφημερίδες, και σ' όλες τίς έρευνες, συλλογές, περιγραφές πού δημοσιεύουν τά ζέμστβο κτλ. κτλ. Δέ χωρεί άμφιβολία, πώς άν όλα αυτά θεωρηθούν ναροντικισμός, ή έπιτυχία θά είναι τεράστια και αναμφισβήτητη.

Μόνο πού όλα αυτά δέν είναι καθόλου ναροντικισμός (μέ τήν παλιά, συνηθισμένη σημασία τής λέξης) ή έπιτυχία αυτή και ή τεράστια αυτή διάδοση σέ πλάτος έπιτεύχθηκαν μέ αντίτιμο τόν έκχυδαισμό του ναροντικισμού, μέ αντίτιμο τή μετατροπή του κοινωνικο-επαναστατικού ναροντικισμού, πού βρισκόταν σέ όξεία αντίθεση μέ τό φιλελευθερισμό μας, σέ πολιτιστικό όπορτουνισμό, πού συγχωνεύεται μ' αυτόν τό φιλελευθερισμό και δέν εκφράζει παρά μόνο τά συμφέροντα τής μικροαστικής τάξης.

Γιά νά πειστούμε γι' αυτό, φτάνει νά προσφύγουμε στίς παραπάνω εικόνες τής διαφοροποίησης τών άγροτών και τών βιοτεχνών· οι εικόνες αυτές δέ μās προσφέρουν κάποια μεμονωμένα ή καινούργια γεγονότα, αλλά άποτελούν άπλή προσπάθεια νά εκφραστεί μέ πολιτικο-οικονομικό τρόπο ή «σχολή» τών «λαογδαρτών» και τών «έργατών γής», πού τήν ύπαρξή της στήν ύπαιθρό μας δέν τήν άρνούνται ούτε και οι αντίπαλοί μας. Είναι εύνόητο, ότι τά μέτρα τών «ναρόντικων» μπορούν μονάχα νά δυναμώσουν τή μικροαστική τάξη ή (τά άρτέλ και ή από κοινού καλλιέργεια τής γής) θά παραμείνουν άθλια ήμίμετρα, άξιοθρήνητα πειράματα, καλλιεργημένα μέ τόση τρυφερότητα από τή φιλελεύθερη άστική τάξη παντού στήν Εύρώπη, κι αυτό γιά τόν άπλούστατο λόγο ότι δέ θίγουν τήν ίδια τή «σχολή». Γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο δέν μπορούν νά έχουν καμιά αντίρηση γι' αυτές τίς προόδους άκόμα και οι διάφοροι κ.κ. 'Ερμόλοφ και Βίττε. 'Ακριβώς τό αντίθετο. Στίς διαταγές σας, κύριοι! Θά σας δώσουν μάλιστα και χρήματα γιά τά «πειράματα» — άρκει νά άποτραβηχτεί ή «διανόηση» από τήν επαναστατική δουλιά (ύπογράμμιση του άνταγωνισμού, διασαφήνισή του στο προλεταριάτο, προσπάθειες νά βγει αυτός ό άνταγωνισμός στο δρόμο τής άνοιχτής πολιτικής πάλης) και νά κατευθυνθεί σ' ένα παρόμοιο μάλωμα του άνταγωνισμού, στο δρόμο του συμβιβασμού και τής συνένωσης. Στίς διαταγές σας, κύριοι!

Ἄς σταθοῦμε λίγο στό προτσές πού ὀδήγησε σ' ἓναν τέτιο ἐκφυλισμό τοῦ ναροντικισμοῦ. Ἡ θεωρία αὐτή μόλις πρωτοεμφανίστηκε, στήν πρωταρχική της μορφή, ἦταν ἀρκετά συγκροτημένη — ξεκινώντας ἀπό τήν ἀντίληψη ἑνός εἰδικοῦ καθεστῶτος τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, πίστευε στά κομμουνιστικά ἐνστιχτα τοῦ «κοινοτικοῦ» ἀγρότη καί γιαντό θεωροῦσε τήν ἀγροτιά ἄμεσο ἀγωνιστή γιά τό σοσιαλισμό — δέν ἦταν ὅμως ἀρκετά δουλεμένη θεωρητικά καί ἐπιβεβαιωμένη ἀπό τά γεγονότα τῆς ρωσικῆς ζωῆς, ἀπό τό ἓνα μέρος, καί, ἀπό τό ἄλλο, δέν εἶχε πείρα γιά τήν ἐφαρμογή ἑνός τέτιου πολιτικοῦ προγράμματος πού νά στηρίζεται σ' αὐτές τίς ὑποτιθέμενες ἰδιότητες τοῦ ἀγρότη.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τράβηξε ἀκριβῶς πρὸς τίς δύο αὐτές κατευθύνσεις, τῆ θεωρητική καί τήν πραχτική. Ἡ θεωρητική δουλιά στράφηκε κυρίως στή μελέτη τῆς μορφῆς ἐκείνης τῆς γαιοχτησίας, στήν ὅποια οἱ ναρόντικοι ἤθελαν νά δοῦν σπέρματα κομμουνισμοῦ· καί ἡ δουλιά αὐτή ἐβγαλε στήν ἐπιφάνεια ἓνα ποικιλομορφότατο καί πλουσιότατο ὑλικό ἀπό γεγονότα. Τό ὑλικό, ὅμως, αὐτό, πού ἀναφερόταν κυρίως στή μορφή τῆς γαιοχτησίας, ἐκρυσπε ὀλότελα ἀπό τούς ἐρευνητές τήν *οἰκονομία* τοῦ χωριοῦ. Καί τόσο φυσικότερα ἔγινε αὐτό, ὅσο, πρῶτον, οἱ ἐρευνητές αὐτοί δέν εἶχαν μιά γερή μεθοδολογική θεωρία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, μιά θεωρία πού νά ξεκαθαρίζει τήν ἀνάγκη νά ξεχωριστοῦν καί νά μελετηθοῦν εἰδικά οἱ σχέσεις παραγωγῆς· καί, δεύτερο, ὅσο τό συγκεντρωμένο ὑλικό ἀπό γεγονότα ἀποκάλυπτε ἀπευθείας κι ἄμεσα τίς πῖο ἐπείγουσες ἀνάγκες τῆς ἀγροτιᾶς, τίς ἄμεσες συμφορές πού ἀσκοῦσαν καταπιεστική ἐπίδραση στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Ἔτσι, ὄλη ἡ προσοχή τῶν ἐρευνητῶν συγκεντρώθηκε στή μελέτη τῶν συμφορῶν αὐτῶν, τῆς λιγοστῆς γῆς, τῶν μεγάλων πληρωμῶν, τῆς ἔλλειψης δικαιωμάτων, τῆς ἀποβλάκωσης καί τοῦ κατατρεγμοῦ τῶν ἀγροτῶν. Ὅλα αὐτά περιγράφηκαν, μελετήθηκαν κι ἐξηγήθηκαν μέ τέτιον πλοῦτο ὑλικό, μέ τέτιες μικρολεπτομέρειες, πού τό κράτος μας, ἂν βέβαια δέν ἦταν ταξικό κράτος, ἂν ἡ πολιτική του δέν ὑπαγορευόταν ἀπό τά συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων, ἀλλά ἀπό τήν ἀμερόληπτη ἐξέταση τῶν «ἀναγκῶν τοῦ λαοῦ», θά ἔπρεπε χίλιες φορές νά πειστεῖ γιά τήν ἀνάγκη νά ἐξαλειφθοῦν αὐτές οἱ συμφορές. Οἱ ἀφελεῖς ἐρευνητές, πού πίστευαν ὅτι εἶναι δυνατό «νά μεταπειστεῖ» ἡ κοινωνία καί τό κράτος, πνίγηκαν κυριολεχτικά στίς λεπτομέρειες τῶν συγκεντρωμένων στοιχείων κι ἄφησαν νά τούς διαφύγει ἓνα οὐσιαστικό στοιχεῖο — ἡ πολιτικο-οικονομική διάρθρωση τοῦ χωριοῦ,

ἄφησαν νά τούς διαφύγουν τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ νοικοκυριοῦ, πού πραγματικά δοκίμαζε ἄμεσα αὐτές τίς συμφορές. Τό ἀποτέλεσμα, φυσικά, ἦταν ὅτι ἡ ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τοῦ νοικοκυριοῦ, πού ὑποφέρει ἀπό ἔλλειψη γῆς κτλ., ἔγινε ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῆς τάξης πού κρατοῦσε στά χέρια τῆς αὐτό τό νοικοκυριό, τῆς μοναδικῆς τάξης πού θά μπορούσε νά κρατηθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ στίς δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, πού ὑπάρχουν μέσα στήν κοινότητα, στό δοσμένο σύστημα οἰκονομίας τῆς χώρας.

Ἡ θεωρητική δουλιὰ πού ἀποσκοποῦσε στή μελέτη αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ — ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά χρησιμέψει σάν βάση καί στήριγμα γιά τήν ἐξάλειψη τῆς ἐκμετάλλευσης — ὀδήγησε στήν ἐπεξεργασία ἑνός προγράμματος, πού ἐκφράζει τά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης, δηλ. τῆς τάξης ἀκριβῶς, πάνω στήν ὁποία στηρίζεται τό ἐκμεταλλευτικό αὐτό καθεστῶς!

Ταυτόχρονα ἡ πραχτική ἐπαναστατική δουλιὰ ἀναπτυσσόταν ἐπίσης πρὸς μιά ἐντελῶς ἀναπάντεχη κατεύθυνση. Ἡ πίστη στά κομμουνιστικά ἐνστιχτα τοῦ μουζίκου, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπαιτοῦσε ἀπό τούς σοσιαλιστές νά βάλουν σέ δεύτερη μοίρα τήν πολιτική καί «νά πᾶνε στό λαό». Μέ τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος καταπιάστηκαν ἕνα σωρό δραστηριότατα στελέχη μέ ταλέντο, πού βρέθηκαν στήν ἀνάγκη νά πεισθοῦν στήν πράξη, πόσο ἀπλοϊκές ἦταν οἱ ἰδέες τους γιά τά κομμουνιστικά ἐνστιχτα τοῦ μουζίκου. Ἀποφασίστηκε, ἐξάλλου, ὅτι τό ζήτημα δέ βρίσκεται στό μουζικό, ἀλλά στήν κυβέρνηση, κι ὅλη ἡ δουλιὰ τους κατευθύνθηκε στήν πάλη ἐνάντια στήν κυβέρνηση, πάλη πού τή διεξῆγαν πιά μόνο οἱ διανοούμενοι καί οἱ ἐργάτες πού ἔσμιγαν πού καί πού μαζί τους. Στήν ἀρχή ἡ πάλη αὐτή διεξαγόταν στό ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ καί στηριζόταν στή θεωρία, ὅτι ὁ λαός εἶναι ἔτοιμος γιά τό σοσιαλισμό κι ὅτι μέ τήν ἀπλή κατάληψη τῆς ἐξουσίας θά μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ ὄχι μόνο ἡ πολιτική, ἀλλά καί ἡ κοινωνική ἐπανάσταση. Τόν τελευταῖο καιρό ἡ θεωρία αὐτή, ὅπως φαίνεται, δέν εὐδοκμεῖ διόλου, καί ἡ πάλη τῶν ναροντοβόλτσι ἐνάντια στήν κυβέρνηση γίνεται πάλη τῶν ριζοσπαστῶν γιά πολιτική ἐλευθερία.

Συνεπῶς, καί ἀπό τήν πλευρά αὐτή ἡ δράση ὀδήγησε σέ ἀποτελέσματα διαμετρικά ἀντίθετα ἀπό τό ξεκίνημά της· καί ἀπό τήν πλευρά αὐτή προέκυψε ἕνα πρόγραμμα, πού ἐκφράζει μόνο τά συμφέροντα τῆς ριζοσπαστικῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Γιά νά κυριολεχτήσουμε, τό προτσές αὐτό δέν ἔχει ἀκόμα ὀλοκλη-

ρωθεί, μού φαίνεται όμως ότι έχει διαγραφεί πολύ καθαρά. Αυτή ή εξέλιξη του ναροντικισμού ήταν απόλυτα φυσιολογική και αναπόφευκτη, γιατί στη βάση της διδασκαλίας του βρισκόταν μία καθαρά μυθική αντίληψη για κάποιο ιδιαίτερο καθεστώς (κοινοτικό) της αγροτικής οικονομίας: μόλις ήρθε σ' επαφή με την πραγματικότητα ο μύθος διαλύθηκε και ο αγροτικός σοσιαλισμός έγινε μία ριζοσπαστική-δημοκρατική εκπροσώπηση της μικροαστικής αγροτιάς.

Δίνω ορισμένα παραδείγματα της εξέλιξης του δημοκράτη:

«Πρέπει να φροντίσουμε — υποστηρίζει ο κ. Κριβένκο — ώστε αντί του πανανθρώπου να μη γίνουμε πανρωσικός χαλβάς, γεμάτοι άοριστα ευγενικά αισθήματα, άνίκανοι όμως για μία άληθινή αυταπάρηση, για κάτι τό στέρεο στη ζωή». Υπέροχο ήθικό δίδαγμα. "Ας δοϋμε όμως πώς εφαρμόζεται. «Από την τελευταία αυτή άποψη — συνεχίζει ο κ. Κριβένκο — ξέρω τό έξης θλιβερό γεγονός»: ύπηρχαν στά νότια μέρη της Ρωσίας νέοι «έμπορούμενοι από τίς καλύτερες διαθέσεις κι από άγάπη πρós τόν μικρότερο άδελφό· τό μουζικό τόν περιέβαλλαν μέ κάθε φροντίδα κι εκτίμηση· τόν έβαζαν σχεδόν στην πρώτη θέση, έτρωγαν μαζί του από τό ίδιο πιάτο, τόν κερνοϋσαν γλυκό και μπισκότα· για τό κάθε πράγμα τοϋ πλήρωναν πιό ακριβά από τούς άλλους, τοϋ έδιναν και δανεικά και „φιλοδωρήματα“, ή άπλως τοϋ τά χάριζαν — αυτοί οι νεολαίοι λοιπόν τοϋ διηγούνταν για τό καθεστώς της Εϋρώπης και τίς έργατικές οργανώσεις κτλ. Στο ίδιο μέρος ζοϋσε κι ένας νεαρός γερμανός, ό Σμίθ, διαχειριστής ή, πιό σωστά, άπλως κηπουρός, άνθρωπος χωρίς καμιά άνθρωπιστική ιδέα, μία άληθινά περιορισμένη τυπική γερμανική ψυχή (sic ;;!!)» κτλ. Και νά, λοιπόν, οι νέοι μας, άφοϋ κάθησαν 3-4 χρόνια σ' αυτή την περιοχή, σκόρπισαν. Πέρασαν άκόμα 20 περίπου χρόνια κι ό συγγραφέας κ. Κριβένκο, έπισκέφθηκε την περιοχή κι έμαθε ότι ό «κ. Σμίθ» (για την ωφέλιμη δράση του από κηπουρός Σμίθ μετονομάστηκε σέ κ. Σμίθ) δίδαξε στους άγρότες την άμπελουργία, πού τούς δίνει τώρα «κάποιο εισόδημα» 75-100 ρούβλια τό χρόνο, και γιαυτό διατηροϋν «τίς καλύτερες αναμνήσεις» άπ' αυτόν, ένδω «τους κυρίους πού έτρεφαν άπλως ευγενικά αισθήματα για τό μουζικό, μά δέν έκαναν γι' αυτόν τίποτε τό οϋσιαστικό (!) οϋτε καν τους θυμοϋνται».

Ένας πρόχειρος άπολογισμός θά μās δείξει πώς τά γεγονότα αυτά άνάγονται στα 1869-1870, δηλ. περίπου στην έποχή πού οι ρώσοι σοσιαλιστές-ναροντικοί έκαναν προσπάθειες νά είσα-

γάγουν στή Ρωσία τήν πιό πρωτοπόρα καί τήν πιό μεγάλη ιδιομορφία τῆς «εὐρωπαϊκῆς τάξης πραγμάτων» — τή Διεθνή⁸⁵.

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ἀφήγηση τοῦ κ. Κριβένκο προξενεῖ πολύ ὀδυνηρή ἐντύπωση. Γιαντό βιάζεται νά διατυπώσει τήν ἐπιφύλαξη:

«Βέβαια, μ' αὐτό δέ θέλω νά πῶ, — ἐξηγεῖ, — πῶς ὁ Σμίθ ἦταν καλύτερος ἀπ' αὐτούς τούς κυρίους, μά θέλω νά πῶ ὅτι παρ' ὅλα τ' ἄλλα ἐλαττώματά του ἄφησε ὥστόσο πιό ζωνηρή ἀνάμνηση στήν περιφέρεια αὐτή καί στούς κατοίκους τῆς. (Δέ θέλω νά πῶ πῶς εἶναι καλύτερος, μά θέλω νά πῶ πῶς ἄφησε πιό ζωνηρή ἀνάμνηση — τί κουταμάρες εἶναι αὐτές;!) Δέ θέλω ἐπίσης νά πῶ ὅτι ἔκανε κάτι πολύ σπουδαῖο, ἀλλά, ἀπεναντίας, ἀναφέρω αὐτό πού ἔκανε, τό ἀναφέρω σάν πρότυπο μιᾶς ἐξαιρετικά μικρῆς δουλιᾶς, πού τήν ἔκανε ἐν παρόδῳ καί δέν τοῦ στοίχισε τίποτε, ἦταν ὅμως δουλιά ἀναμφισβήτητα βιώσιμη».

Ἡ ἐπιφύλαξη αὐτή, ὅπως βλέπετε, εἶναι πολύ διαφοροῦμενη, ἡ οὐσία ὅμως τοῦ ζητήματος δέν εἶναι ὁ διαφοροῦμενος χαρακτήρας τῆς, ἀλλά τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας, δείχνοντας τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς μιᾶς δράσης καί τῆ μή ἀποτελεσματικότητα τῆς ἄλλης, δέν ὑπονιάζεται κἀν, ὅπως εἶναι ὀλοφάνερο, τῆ ριζική διαφορά πού ὑπάρχει στίς κατευθύνσεις αὐτῶν τῶν δυό εἰδῶν δράσης. Αὐτοῦ βρίσκεται ὅλη ἡ οὐσία, πού κάνει αὐτή τήν ἀφήγηση τόσο χαρακτηριστική γιά τόν καθορισμό τῆς φυσιογνωμίας τοῦ σύγχρονου δημοκράτη.

Οἱ νέοι αὐτοί, ὅταν διηγοῦνταν στό μουζικό γιά «τήν τάξη πραγμάτων τῆς Εὐρώπης καί τίς ὀργανώσεις τῶν ἐργατῶν», ἤθελαν ἀσφαλῶς νά τόν ξεσηκώσουν καί νά τόν τραβήξουν στό δρόμο τῆς ἀναδιοργάνωσης τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (ἴσως τό συμπέρασμά του αὐτό στήν προκειμένη περίπτωση νά εἶναι λαθεμένο, νομίζω ὅμως ὅτι ὁ καθένας θά συμφωνήσει, πῶς εἶναι δικαιολογημένο, γιατί ἔπεται ἀναγκαστικά ἀπό τήν προαναφερόμενη ἀφήγηση τοῦ κ. Κριβένκο), ἤθελαν νά τόν ξεσηκώσουν καί νά τόν τραβήξουν στήν κοινωνική ἐπανάσταση ἐναντία στή σύγχρονη κοινωνία, πού γεννάει μιά τόσο ἀπαίσια ἐκμετάλλευση καί καταπίεση τοῦ ἐργαζομένου, παράλληλα μέ τό γενικό ἐνθουσιασμό γιά τίς κάθε λογῆς φιλελεύθερες πρόόδους. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ «κ. Σμίθ», σάν ἀληθινός νοικοκύρης, ἤθελε ἀπλῶς νά βοηθήσει τούς ἄλλους νοικοκυρέους νά ὀργανώσουν τίς δουλιές τους, καί τίποτε παραπάνω. Πῶς μπορεῖ λοιπόν νά συγκρίνει κανεῖς, νά ἀντιπαραβάλλει τίς δυό αὐτές δράσεις πού ἔχουν διαμετρικά ἀντίθετες κατευθύνσεις; Εἶναι τό ἴδιο,

σά νά ἤθελε νά συγκρίνει τήν ἀποτυχία τῆς δράσης ἑνός ἀτόμου, πού προσπαθοῦσε νά γκρεμίσει κάποιο οἰκοδόμημα, μέ τήν ἐπιτυχία τῆς δράσης ἐκείνου, πού ἤθελε νά τό στεριώσει! Γιά νά γίνει μιά σύγκριση πού θά ἔχει κάποιο νόημα, θά ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ γιατί σημείωσε τέτια ἀποτυχία ἢ προσπάθεια αὐτῶν τῶν νέων, πού πῆγαν στό λαό, ἢ προσπάθειά τους νά ξεσηκώσουν τοὺς ἀγρότες σέ ἐπανάσταση, — ἂν αὐτό ἐγινε ἐπειδὴ ξεκινούσαν ἀπό τή λαθεμένη ἄποψη ὅτι ἀκριβῶς ἡ «ἀγροτιά» εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἐργαζομένου καί ἐκμεταλλεζόμενου πληθυσμοῦ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἡ ἀγροτιά δέν ἀποτελεῖ ξεχωριστή τάξη (— αὐταπάτη πού μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἴσως μόνο μέ τήν ἀντανάκλαση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐποχῆς τῆς πτώσης τῆς δουλοπαροικίας, τότε πού ἡ ἀγροτιά πρόβαλε πραγματικά σάν τάξη, ὅμως μόνο σάν τάξη τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας), γιατί μέσα στοὺς κόλπους της συγκροτεῖται ἡ ἀστική τάξη καί ἡ τάξη τοῦ προλεταριάτου, μέ λίγα λόγια, θά ἔπρεπε νά ἀναλύσει τίς παλιές σοσιαλιστικές θεωρίες καί τήν κριτική τους ἀπό τοὺς σοσιαλδημοκράτες. Ὁ κ. Κριβένκο, ὅμως, ἀντὶ νά τό κάνει αὐτό τρῶει τὰ λυσσακά του γιά ν' ἀποδείξει, ὅτι τό ἔργο τοῦ «κυρίου Σμίθ» «εἶναι ἔργο ἀναμφισβήτητα βιώσιμο». Μέ συμπαθατε, ἀξίότιμε κ. «φίλε τοῦ λαοῦ», γιατί σπάζετε τὰ μοῦτρα σας μπροστά σέ ἀνοιχτή πόρτα; ποῖός ἀμφιβάλλει γι' αὐτό τό πράγμα; Πραγματικά, τί μπορεῖ νά εἶναι πιο βιώσιμο ἀπό τό νά φυτεύεις ἀμπέλι καί νά παίρνεις ἀπ' αὐτό 75-100 ρούβλια εἰσόδημα;*

Καί ὁ συγγραφέας καταπιάνεται νά ἐξηγήσει, πῶς ἂν ἕνας νοικοκύρης φυτέψει στό κτῆμα του ἀμπέλι, θά ἔχουμε στήν περίπτωση αὐτή σκόρπια δράση, ἐνῶ ἂν φυτέψουν κάμποσοι νοικοκυρεοί — θάναι δράση γενικευμένη καί διαδομένη, πού μετατρέπει τό μικρό ἔργο σέ πραγματικό, σέ ἀληθινό, ὅπως λογουχάρη ὁ Α. Ν. Ἐνγκελχαρντ⁸⁶. Ὄχι μόνο χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος φωσφορίτη, μά εἰσήγαγε καί στοὺς ἄλλους τή χρησιμοποίηση φωσφορούχων λιπασμάτων.

Ἀλήθεια, πόσο ὑπέροχος εἶναι αὐτός ὁ δημοκράτης!

Ἄς πάρουμε ἕνα ἄλλο παράδειγμα ἀπό τήν περιοχή τῶν γνωμῶν πού ἀφοροῦν τήν ἀγροτική μεταρύθμιση. Τί θέση ἔπαιρ-

* Ἄς δοκιμάζετε νά παρουσιάσετε μέ τήν πρόταση ἑνός τέτιου «βιώσιμου» ἔργου μπροστά στοὺς νέους ἐκείνους πού διηγούνταν στό μουζικο γιά τίς ὁργανώσεις τῆς Εὐρώπης! Θά βλέπατε πῶς θά σᾶς ὑποδέχονταν, τί θαυμάσια ἀπάντηση θά σᾶς ἔδιναν! Θά ἀρχίζατε νά δοκιμάζετε τόν ἴδιο θανάσιμο φόβο μπροστά στίς ιδέες τους, ὅπως σήμερα μπροστά στόν ὕλισμό καί τή διαλεχτική!

νε άπέναντί της ό Τσερνισέφσκι, ό δημοκράτης τής προαναφερόμενης εποχής, πού στόν καιρό της ό δημοκρατισμός και ό σοσιαλισμός ήταν άδιαίρετοι; Έπειδή δέν μπορούσε νά εκφράσει άνοιχτά τίς γνώμες του, σιωπούσε, όμως χαρακτήριζε μέ ύπονοούμενα τήν προετοιμαζόμενη μεταρύθμιση ώς έξής:

«*Άς ύποθέσουμε ότι ένδιαφερόμωνα νά παρθοῦν μέτρα γιά τή φύλαξη τών τροφίμων, από τά άποθέματα τών όποίων παρασκευάζεται τό γεῦμα σας. Είναι έννόητο πώς άν τό έκανα αυτό από συμπάθεια γιά σās, ό ζήλος μου θά στηριζόταν στήν προϋπόθεση, ότι τά τρόφιμα σās ανήκουν κι ότι τό φαγητό πού μαγειρεύεται άπ' αυτά θά είναι ύγιεινό και χρήσιμο γιά σās. Φανταστείτε λοιπόν τά αισθήματά μου, όταν μάθω ότι τά τρόφιμα δέν ανήκουν καθόλου σέ σās κι ότι γιά κάθε γεῦμα, πού παρασκευάζεται άπ' αυτά, σās παίρνουν χρήματα, πού όχι μόνο δέν τ' αξίζει τό ίδιο τό γεῦμα (αυτά όλα γράφτηκαν πριν από τή μεταρύθμιση. Αυτό όμως δέν έμποδίζει σήμερα τούς κ. κ. Γιουζακόφ νά ισχυρίζονται ότι βασική άρχή τής μεταρύθμισης ήταν νά εξασφαλίσει τούς άγρότες!), αλλά και τά πληρώνετε μέ έξαιρετική δυσκολία. Ποιές σκέψεις έρχονται στό μυαλό μου, όταν ανακαλύπτω πράγματα τόσο παράξενα; . . . Πόσο άνόητος ήμουν πού φροντίζα γιά μιá δουλιά, γιά τήν όποία δέν ήταν εξασφαλισμένοι οί όροι γιά νά καταστει ώφέλιμη! Ποιός άλλος εκτός από έναν άνόητο μπορεί νά φροντίζει νά διατηρηθει ή ιδιοκτησία σέ όρισμένα χέρια, χωρίς νά έχει πιστοποιηθει προηγούμενα, ότι ή ιδιοκτησία θά φτάσει σ' αυτά τά χέρια και θά φτάσει κάτω από ένδοϊκούς όρους; . . . Καλύτερα νά χαθοῦν όλα αυτά τά τρόφιμα, πού δέ φέρνουν παρά ζημιá στόν αγαπημένο μου άνθρωπο! Καλύτερα νά χαθει όλο τό έργο πού σās φέρνει μόνο καταστροφή!»*

Υπογραμμίζω τά σημεία πού δείχνουν πió παραστατικά πόσο βαθιά και πόσο καλά καταλάβαινε ό Τσερνισέφσκι τή σύγχρονη του πραγματικότητα, καταλάβαινε τί είναι οί πληρωμές πού έκαναν οί άγρότες, καταλάβαινε τόν άνταγωνιστικό χαρακτήρα τών κοινωνικών τάξεων τής Ρωσίας. Σπουδαία σημασία έχει επίσης νά σημειωθεί, ότι ό Τσερνισέφσκι ήξερε νά εκθέτει παρόμοιες καθαρά επαναστατικές ιδέες στό λογοκρινόμενο τύπο. Τό ίδιο έγραφε και στά παράνομα έργα του, χωρίς όμως ύπονοούμενα. Στόν «Πρόλογο τοῦ προλόγου» ό Βόλγκιν (πού στό στόμα του βάζει ό Τσερνισέφσκι τίς δικές τους σκέψεις) λέει:

«*Δέν έχουν παρά νά μεταβιβάσουν τό έργο τής άπελευθέρωσης τών άγροτῶν στα χέρια τοῦ κόμματος τῶν τσιφλικάδων. Ἡ*

διαφορά δέν είναι μεγάλη»*, καί σέ παρατήρηση τοῦ συνομιλητῆ του ὅτι, ἀπεναντίας, ἡ διαφορά εἶναι κολοσιαία, γιατί τό κόμμα τῶν τσιφλικάδων εἶναι ἐνάντια στήν παραχώρηση γῆς στοὺς ἀγρότες, ἀπαντᾷ κατηγορηματικά:

«*Όχι, ἡ διαφορά δέν εἶναι κολοσιαία, ἀλλά μηδαμινή. Θά ἦταν κολοσιαία, ἂν οἱ ἀγρότες ἔπαιρναν τή γῆ χωρίς ἐξαγορά. Ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στό νά πάρεις ἀπό κάποιον κάτι ἢ νά τοῦ τό ἀφήσεις, ἂν ὁμως τόν βάλεις νά πληρώσει γι' αὐτό, τότε δέν ὑπάρχει διαφορά. Τό σχέδιο τοῦ κόμματος τῶν τσιφλικάδων διαφέρει ἀπό τό σχέδιο τῶν προοδευτικῶν μόνο γιατί εἶναι πιό ἀπλό, πιό σύντομο. Γιαντό εἶναι καί καλύτερο. Λιγότερα χασομέρια σημαίνουν, ἀσφαλῶς, καί λιγότερη ἐπιβάρυνση τῶν ἀγροτῶν. Ὁποῖος ἀγρότης ἔχει χρήματα, θά ἀγοράσει γῆ. Κι ὁποῖος δέν ἔχει, δέν ὑπάρχει λόγος νά τόν ὑποχρεώσεις νά ἀγοράσει. Αὐτό ἀπλῶς θά τόν καταστρέψει καί τίποτ' ἄλλο. Ἡ ἐξαγορά εἶναι ἐπίσης ἀγορά».*

Χρειαζόταν ἀκριβῶς ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Τσερνισέφσκι, γιά νά κατανοηθεῖ στήν ἐποχή πού πραγματοποιοῦνταν ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση (τότε πού δέν εἶχε ἀκόμα φωτισεῖ ἀρκετά ὁ χαρακτήρας της οὔτε καί στή Δύση), γιά νά κατανοηθεῖ μέ τέτια σαφήνεια ὁ βασικά ἀστικός χαρακτήρας της, γιά νά κατανοηθεῖ, ὅτι ἀπό τότε ἀκόμα στή ρωσική «κοινωνία» καί στό ρωσικό «κράτος» βασιλευσαν καί κυβερνοῦσαν οἱ κοινωνικές τάξεις, πού εἶναι ἀδιάλλαχτα ἐχθρικές πρὸς τόν ἐργαζόμενο, τάξεις πού ἀναμφισβήτητα προκαθορίζουν τήν καταστροφή καί τήν ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιάς. Ὁ Τσερνισέφσκι καταλάβαινε ἐπίσης, ὅτι ἡ παρουσία μιᾶς κυβέρνησης, πού συγκαλύπτει τίς ἀνταγωνιστικές κοινωνικές μας σχέσεις, εἶναι πολύ μεγάλο κακό, πού χειροτερεύει ἐξαιρετικά τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων.

«*Γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, — συνεχίζει ὁ Βόλγκιν, — ἄς ἀπελευθερωθοῦν καλύτερα χωρίς γῆ».* (Δηλαδή ἂν οἱ ἀφέντες τῶν δουλοπάροικων εἶναι τόσο δυνατοί στή χώρα μας, καλύτερα ἄς ἐκδηλώνονται ἀνοιχτά, ἀπευθείας, κι ἄς λένε τίς σκέψεις τους ὡς τό τέλος, παρά νά κρύβουν τά ἴδια τά φεουδαρχικά συμφέροντα κάτω ἀπό συμβιβαστικές λύσεις μιᾶς ὑποκριτικῆς ἀπολυταρχικῆς κυβέρνησης.)

«*Τό ζήτημα μπῆκε ἔτσι, πού δέν ὑπάρχει καν λόγος νά ἐξά-*

* Ἡ περικοπή εἶναι παρμένη ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Πλεχάνοφ «Ν. Γ. Τσερνισέφσκι» στό «Σοσιαλδημοκράτη»⁸⁷.

πτομαι για τό άν οι άγρότες θά άπελευθερωθοϋν είτε όχι πολύ λιγότερο ύπάρχει λόγος νά έξάπτομαι για τό ποιός θά τούς άπελευθερώσει, οι φιλελεύθεροι, ή οι τσιφλικάδες. Κατά τή γνώμη μου τό ίδιο κάνει. Θάταν καλύτερα μάλιστα νά τούς άπελευθερώσαν οι τσιφλικάδες».

Στά «Γράμματα χωρίς διεύθυνση»: «Λένε: πρέπει νά άπελευθερωθοϋν οι άγρότες. . . Ποϋ είναι οι δυνάμεις για τήν έκπλήρωση ενός τέτιου έργου; Δέν τίς έχουμε άκόμα. Δέν μπορείς νά καταπιάνεσαι μ' ένα έργο, όταν δέν έχεις άρκετές δυνάμεις για νά τό τελειώσεις. Βλέπετε ποϋ τραβάμε: θ' αρχίσουν ν' άπελευθερώνουν τούς άγρότες. Ποιό θά είναι τό άποτέλεσμα — κρινετέ το μόνοι σας. Ποιό θά είναι τό άποτέλεσμα, όταν καταπιάνεσαι μ' ένα έργο πού δέν μπορείς νά τό πραγματοποιήσεις. Θά χαλάσεις τή δουλιά, θά βγει κάτι τό άπαίσιο»⁸⁸.

Ο Τσερνισέφσκι καταλάβαινε, ότι τό ρωσικό φεουδαρχογραφειοκρατικό κράτος δέν είναι σέ θέση ν' άπελευθερώσει τούς άγρότες, δηλ. νά ανατρέψει τούς φεουδάρχες, ότι είναι σέ θέση όμως νά κάνει «κάτι τό άπαίσιο», έναν έλεεινό συμβιβασμό άνάμεσα στά συμφέροντα τών φιλελευθέρων (ή έξαγορά είναι τό ίδιο μέ τήν άγορά) και στά συμφέροντα τών τσιφλικάδων, συμβιβασμό πού έξαπατά τούς άγρότες μέ τό δράμα τής έξασφάλισής τους και τής έλευθερίας τους, ενώ στήν πραγματικότητα τούς καταστρέφει και τούς παραδίνει όλοκληρωτικά στους τσιφλικάδες. Και γιαυτό διαμαρτυρόταν, γιαυτό καταριόταν τή μεταρύθμιση, εύχόταν τήν άποτυχία της, εύχόταν νά μπερδευτεί ή κυβέρνηση στίς άκροβασίες της άνάμεσα στους φιλελεύθερους και στους τσιφλικάδες και νά χρεωκοπήσει, για νά βγει έτσι ή Ρωσία στό δρόμο τής άνοιχτής πάλης τών τάξεων.

Τώρα πού οι μεγαλοφυείς προβλέψεις του Τσερνισέφσκι έγιναν πραγματικότητα, τώρα πού ή ιστορία τριάντα χρόνων διέψευσε άμείλιχτα τίς κάθε λογής οικονομικές και πολιτικές άυταπάτες, οι σύγχρονοι μας «δημοκράτες» πλέκουν έγκώμια στή μεταρύθμιση, τή θεωροϋν επικύρωση τής «λαϊκής» παραγωγής, προσπαθοϋν μέ διάφορες πονηριές ν' άντλήσουν άπό τή μεταρύθμιση τήν άπόδειξη ότι είναι δυνατός ένας άλλος δρόμος, πού θά παρέκαμπτε τίς έχθρικές πρός τόν εργαζόμενο κοινωνικές τάξεις. Τό ξαναλέω, ή στάση άπέναντι στήν άγροτική μεταρύθμιση είναι ή πιό παραστατική άπόδειξη για τό πόσο βαθιά άστοποιήθηκαν οι δημοκράτες μας. Οι κύριοι αυτοί δέ διδάχτηκαν τίποτε, και ξέχασαν πολλά, πάρα πολλά.

Γιά νά κάνω έναν παραλληλισμό, θά πάρω τό περιοδικό «Ο-

τέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» τοῦ 1872. Παρέθεσα κίολας ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἄρθρο «Ἡ πλουτοκρατία καὶ οἱ βάσεις τῆς» σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιτυχίες, πού σημείωσε ἡ ρωσικὴ κοινωνία πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ φιλελευθερισμοῦ (πού καλύπτει τὰ πλουτοκρατικὰ συμφέροντα) ἀπὸ τὴν πρώτη ἀκόμα δεκαετία μετὰ τὴ «μεγάλῃ ἀπελευθερωτικῇ» μεταρύθμιση.

Ἄν παλιότερα, — ἔγραφε ὁ ἴδιος συγγραφεὺς σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο, — μπορούσαν νὰ βρεθοῦν συχνὰ ἄνθρωποι, πού μωλοκλαίγανε ἀπαφορμὴ τὶς μεταρρυθμίσεις καὶ θρηνοῦσαν γιατί χάθηκαν τὰ παλιὰ, σήμερα δὲν ὑπάρχουν πιά τέτιοι ἄνθρωποι. «Σ' ὄλους ἀρέσει ἡ νέα τάξη πραγμάτων, σ' ὄλων ὧν τὰ μάτια βλέπει κανεὶς τὴ χαρὰ καὶ τὴ γαλήνη», κι ὁ συγγραφεὺς δείχνει σέ συνέχεια πὼς καὶ ἡ φιλολογία «γίνεται κι αὐτὴ ὄργανο τῆς πλουτοκρατίας», προωθώντας τὰ πλουτοκρατικὰ συμφέροντα καὶ τοὺς πλουτοκρατικοὺς πόθους «κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο τοῦ δημοκρατισμοῦ». Μελετεῖστε πιὸ προσεχτικὰ αὐτὸν τὸ συλλογισμό. Ὁ συγγραφεὺς εἶναι δυσαρεστημένος, γιατί «ὄλοι» εἶναι εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴ νέα τάξη πραγμάτων, πού δημιουργήθηκε μὲ τὴ μεταρύθμιση, γιατί «ὄλοι» (βέβαια οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «κοινωνίας» καὶ τῆς «διανόησης» κι ὄχι οἱ ἐργαζόμενοι) εἶναι χαρούμενοι καὶ γαλήνιοι παρ' ὄλα τὰ ὄλοφάνερα ἀνταγωνιστικά, ἀστικά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς νέας τάξης πραγμάτων: τὸ κοινὸ δὲν παρατηρεῖ, ὅτι ὁ φιλελευθερισμὸς συγκαλύπτει ἀπλῶς τὴν «ἐλευθερία ἀπόχτησης», καί, ἐννοεῖται, ἀπόχτησης σέ βάρος τῆς μάζας τῶν ἐργαζομένων καὶ πρὸς ζημιὰ τῆς. Καὶ ὁ συγγραφεὺς διαμαρτύρεται. Καὶ τὸ πολῦτιμο μέσα στοῦ συλλογισμό του εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ διαμαρτυρία, χαρακτηριστικὴ γιὰ ἓνα σοσιαλιστὴ. Σημειώστε, ὅτι ἡ διαμαρτυρία αὐτὴ ἐνάντια στοῦ πλουτοκρατισμοῦ, τὸ συγκαλυμμένο μὲ δημοκρατισμὸ, ἔρχεται σέ ἀντίθεση μὲ τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ περιοδικοῦ: ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀρνοῦνται ὅτι ὑπάρχουν ὅποιοιδήποτε ἀστικοὶ συντελεστές, στοιχεῖα καὶ συμφέροντα στὴν ἀγροτικὴ μεταρύθμιση, ἀρνοῦνται τὸν ταξικὸ χαρακτῆρα τῆς ρωσικῆς διανόησης καὶ τοῦ ρωσικοῦ κράτους, ἀρνοῦνται ὅτι ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία — καὶ παρ' ὄλα αὐτὰ δὲν μπορούν νὰ μὴ νιώθουν, νὰ μὴ διαισθάνονται τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὴν ἀστικὴ ἀτμόσφαιρα. Καὶ στοῦ μέτρο πού τὸ «Ὁτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», νιώθοντας τὸν ἀνταγωνιστικὸ χαρακτῆρα τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, πολέμησε τὸν ἀστικὸ φιλελευθερισμὸ καὶ δημοκρατισμὸ, στοῦ μέτρο αὐτὸ δούλεψε γιὰ τὴν κοινὴ ὑπόθεση ὄλων τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν μας, πού, ἂν καὶ δὲν ἦταν σέ θέση νὰ καταλάβουν

αυτόν τόν ανταγωνιστικό χαρακτήρα, είχαν ώστόσο επίγνωση δι ύπάρχει καί ήθελαν νά παλαίψουν ενάντια στήν ίδια τήν όργάνωση τής κοινωνίας, πού γεννά τόν ανταγωνιστικό χαρακτήρα — στό μέτρο αυτό τό «Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκι» είχε προοδευτικό χαρακτήρα (έννοεΐται από τήν άποψη του προλεταριάτου). Οί «φίλοι του λαού» ξέχασαν αυτόν τόν ανταγωνιστικό χαρακτήρα, έχασαν κάθε αΐσθηση γιά τό πώς καί στή χώρα μας, στήν άγία Ρωσία, «κάτω από τόν πέπλο του δημοκρατισμού» κρύβονται οί καθαρόαιμοι άστοί· καί γιαυτό οί «φίλοι του λαού» είναι τώρα αντιδραστικοί (άπέναντι στό προλεταριάτο), γιατί συγκαλύπτουν τόν ανταγωνισμό, δέ μιλάνε γιά πάλη, αλλά γιά συμφιλιωτική πολιτιστική δράση.

Μήπως, όμως, κύριοι, ό ρώσος φιλελεύθερος μέ τό άνέφελο μέτωπο, ό δημοκρατικός εκπρόσωπος τής πλουτοκρατίας στή δεκαετία 1860—1870, έπαψε νά είναι ό ιδεολογικός εκπρόσωπος τής άστικής τάξης στή δεκαετία 1890—1900, μόνο έπειδή τό μέτωπό του σκιάστηκε από τά σύννεφα τής θλίψης του σάν πολίτη;

Μήπως ή «έλευθερία άπόχτησης» σέ μεγάλη κλίμακα, ή έλευθερία άπόχτησης μεγάλων πιστώσεων, μεγάλων κεφαλαίων, μεγάλων τεχνικών βελτιώσεων θά πάψει νά είναι φιλελεύθερη, δηλ. άστική — άν οί δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις παραμείνουν άμετάβλητες — μόνο έπειδή αντικατασταίνεται μέ τήν έλευθερία άπόχτησης μικρών πιστώσεων, μικρών κεφαλαίων, μικρών τεχνικών βελτιώσεων;

Έπαναλαβαίνω δι «οί φίλοι του λαού» δέν έλλαξαν γνώμη κάτω από τήν επίδραση μιās ριζοσπαστικής άλλαγής των άποψεων ή μιās ριζοσπαστικής άνατροπής τής τάξης πραγμάτων μας. Όχι, απλώς ξέχασαν.

Οί «φίλοι του λαού» άφου έχασαν τό μοναδικό γνώρισμα πού έκανε κάποτε τούς προκατόχους τους προοδευτικούς, παρ' όλο πού οί θεωρίες τους ήταν ασύστατες, παρ' όλο πού ή άντίληψή τους γιά τήν πραγματικότητα ήταν άφελής καί ούτοπική, δέ διδάχτηκαν άπολύτως τίποτε σ' όλο αυτό τό διάστημα. Κι όμως, άκόμα καί άνεξάρτητα από τήν πολιτικο-οικονομική άνάλυση τής ρωσικής πραγματικότητας, καί μόνη ή πολιτική ιστορία τής Ρωσίας σ' αυτά τά 30 χρόνια θά έπρεπε νά τούς είχε διδάξει πολλά.

Τότε, στή δεκαετία 1860—1870, ή δύναμη των φεουδαρχών είχε τσακιστεί: είναι άλήθεια δι ή ήττα πού έπαθαν δέν ήταν όριστική, πάντως όμως ήταν τόσο άποφασιστική, πού αναγκάστηκαν νά αποχωρήσουν από τή σκηνή. Οί φιλελεύθεροι άπε-

ναντίας σήκωσαν κεφάλι. Ἄρχισαν νά κυλᾶνε ἀπό τό στόμα τους φιλελεύθερες φράσεις γιά πρόοδο, ἐπιστήμη, καλό, πάλη ἐνάντια στήν ἀναλήθεια, γιά λαϊκά συμφέροντα, γιά λαϊκή συνείδηση, λαϊκές δυνάμεις κτλ. κτλ.,— οἱ ἴδιες ἐκεῖνες φράσεις, ἀπό τίς ὁποῖες καί τώρα, σέ στιγμές μεγάλης θλίψης αἰσθάνονται ἀηδία οἱ ριζοσπάστες κλασιάρηδες μας στά σαλόνια τους, οἱ φιλελεύθεροι λογοκόποι μας στά γεύματα γιά τὰ ἰωβηλαῖα τους, στίς σελίδες τῶν περιοδικῶν καί τῶν ἐφημερίδων τους. Οἱ φιλελεύθεροι ἀποδείχτηκαν τόσο ἰσχυροί, ὥστε μεταμόρφωσαν μέ τόν τρόπο τους τή «νέα τάξη πραγμάτων», ὄχι βέβαια ὀλότελα, μά σέ ἀρκετά σημαντικό βαθμό. Ἄν καί δέν ὑπῆρχε οὔτε τότε στή Ρωσία τό «καθαρό φῶς μιᾶς ἀνοιχτῆς ταξικῆς πάλης», πάντως ὁμως ὑπῆρχε περισσότερο ἀπό σήμερα, κι ἔτσι ἀκόμα καί κείνοι οἱ ἰδεολογικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἐργαζόμενης τάξης, πού δέν εἶχαν οὔτε τήν παραμικρότερη ἰδέα γι' αὐτή τήν ταξική πάλη, πού προτιμοῦσαν νά ὄνειροπολοῦν ἕνα καλύτερο μέλλον παρά νά ἐξηγοῦν τό ἀπαίσιον παρόν, ἀκόμα καί κείνοι δέν μποροῦσαν νά μή δοῦν, ὅτι πίσω ἀπό τό φιλελευθερισμό κρύβεται ἡ πλουτοκρατία, ὅτι ἡ νέα αὐτή τάξη πραγμάτων σημαίνει τάξη πραγμάτων ἀστική. Ἰσα-ἴσα ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τή σκηνή τῶν φεουδαρχῶν, πού δέν ἀποσποῦσαν πιά τήν προσοχή ἀπό τά πιό ἐπίκαιρα καί τά πιό φλέγοντα ζητήματα τῆς ἡμέρας καί δέν ἐμπόδιζαν νά βλέπει κανεῖς τή νέα τάξη πραγμάτων σέ καθαρή (σχετικά) μορφή, ἐπέτρεψε νά δεῖ κανεῖς αὐτό τό πράγμα. Οἱ δημοκράτες, ὁμως, κείνου τοῦ καιροῦ, ἂν καί ἤξεραν νά καταδικάζουν τόν πλουτοκρατικό φιλελευθερισμό, δέν ἦταν ὥστόσο σέ θέση νά τόν καταλάβουν καί νά τόν ἐξηγήσουν ἐπιστημονικά, δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν τήν ἀναγκαιότητά του μέσα στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν τόν προοδευτικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ καινούργιου τρόπου ζωῆς σέ σύγκριση μέ τόν παλιό, τό δουλοπαροικιακό, δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν τόν ἐπαναστατικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου, πού γεννᾷ αὐτός ὁ καινούργιος τρόπος ζωῆς, καί περιορίζονταν στό «νά κοροϊδεύουν» αὐτό τό καθεστῶς τῆς «ἐλευθερίας» καί τοῦ «ἀνθρωπισμοῦ», θεωρώντας τό ἀστικό καθεστῶς κάτι τό τυχαῖο καί περιμένοντας ὅτι στό «λαϊκό καθεστῶς» θά ἀποκαλυφθοῦν κάποιες ἄλλες κοινωνικές σχέσεις.

Καί νά πού ἡ ἱστορία τοῦς ἔδειξε αὐτές τίς ἄλλες κοινωνικές σχέσεις. Οἱ ἀφέντες δουλοπαροικῶν, πού δέν τσακίστηκαν ὀλοκληρωτικά ἀπό τή μεταρύθμιση, πού παραμορφώθηκε τόσο τε-

ρατώδικα πρὸς τὸ συμφέρον τους, ἀναζωογονήθηκαν (γιὰ λίγο) κι ἔδειξαν παραστατικά ποιῆς εἶναι αὐτές οἱ ἄλλες κοινωνικές μας σχέσεις ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀστικές, καὶ τὸ ἔδειξαν αὐτὸ μὲ τὴ μορφή μιᾶς τόσο ἀποχαλινωμένης, ἀφάνταστα παράλογης καὶ θηριώδικης ἀντίδρασης, ὥστε οἱ δημοκράτες μας, ἀντὶ νὰ τραβήξουν μπροστά, γιὰ νὰ μετατρέψουν σὲ σοσιαλισμὸ τὸν ἀφελῆ δημοκρατισμὸ τους, πού ἦταν σὲ θέση νὰ διαισθάνεται τὸν ἀστικό χαρακτήρα, μὰ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὸν καταλάβει, δειλίασαν, κάθησαν στ' αὐγά τους, τράβηξαν πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τοὺς φιλελεύθερους, καὶ τώρα περηφανεύονται γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τίς κλάψες τους... ἤθελα νὰ πῶ τίς θεωρίες τους καὶ τὰ προγράμματά τους, τὰ συμμερίζεται «ὄλος ὁ σοβαρὸς καὶ καθωσπρέπει τύπος». Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι τὸ δίδαγμα ἦταν πολὺ ἐποικοδομητικό: ἄρχισε νὰ γίνεται πολὺ ἐκδηλῆ ἡ αὐταπάτη τῶν παλιῶν σοσιαλιστῶν γιὰ ἓνα ἰδιαίτερο καθεστῶς λαϊκῆς ζωῆς, γιὰ σοσιαλιστικά ἐνστιχτα τοῦ λαοῦ, γιὰ τυχαῖο χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης· θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι μποροῦν πιά νὰ δοῦν τὴν πραγματικότητα κατὰ πρόσωπο καὶ νὰ ἀναγνωρίσουν ἀνοιχτά ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καὶ δὲν ὑπάρχουν κανενὸς εἴδους ἄλλες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στὴ Ρωσία ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀστικές καὶ τίς φεουδαρχικές, πού βρίσκονται στὴν πορεία τῆς ἐξαφάνισης, κι ὅτι γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἄλλος δρόμος πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, παρὰ μόνο μέσω τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Αὐτοὶ ὅμως οἱ δημοκράτες δὲ διδάχτηκαν τίποτε, κι ἔτσι οἱ ἀφελεῖς αὐταπάτες τοῦ μικροαστικοῦ σοσιαλισμοῦ παραχώρησαν τὴ θέση τους στὸ στενὸ πραχτικισμὸ τῶν μικροαστικῶν προόδων.

Σήμερα οἱ θεωρίες αὐτῶν τῶν ἰδεολογικῶν ἐκροσώπων τοῦ μικροαστισμοῦ, ὅταν αὐτοὶ παρουσιάζονται σάν ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν ἐργαζομένων, εἶναι καθαρὰ ἀντιδραστικές. Οἱ θεωρίες αὐτές συγκαλύπτουν τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν σύγχρονων κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας, γιὰ τὸ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ πρόβλημα μπορεῖ τάχα νὰ λυθεῖ μὲ γενικά μέτρα γιὰ «ἀνοδο», «βελτίωση» κτλ., μέτρα κατάλληλα γιὰ ὅλους, λές καὶ μπορεῖ νὰ πετύχει κανεὶς τὴ συμφιλίωση καὶ τὴν ἔνωση ὅλων. Εἶναι ἀντιδραστικές, γιὰ τὸ παρουσιάζουν τὸ κράτος μας σάν κάτι πού στέκεται πάνω ἀπὸ τάξεις, κ' εἶναι ἔτσι κατάλληλο καὶ ἱκανὸ νὰ παρέχει κάποια σοβαρὴ καὶ τίμια βοήθεια στὸν ἐκμεταλλεζόμενο πληθυσμὸ.

Τέλος, εἶναι ἀντιδραστικές, γιὰ τὸ δὲν καταλαβαίνουν καθόλου τὴν ἀνάγκη τῆς πάλης καὶ μάλιστα μιᾶς ἀποφασιστικῆς πάλης τῶν ἰδίων τῶν ἐργαζομένων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους. Ἀπ'

ὅσα λένε οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», αὐτοί, λογουχάρη, θά μπορούσαν μᾶλλον ὅλα νά τά κάνουν μόνοι τους. Οἱ ἐργάτες μπορούν νά εἶναι ἡσυχιοι. Νά, στή σύνταξη τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» ἦρθε κιάλας ἕνας τεχνικός, καί ἦταν τώρα-δά ἔτοιμοι νά καταρτίσουν ἕναν ἀπό τούς «συνδυασμούς», πού ἀποβλέπει στήν «εἰσαγωγή τοῦ καπιταλισμοῦ στή ζωή τοῦ λαοῦ». Οἱ σοσιαλιστές πρέπει νά ξεκόψουν **ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΑ** καί **ΟΡΙΣΤΙΚΑ** ἀπ' ὄλες τίς μικροαστικές ιδέες καί θεωρίες — **ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΩΦΕΛΙΜΟ ΔΙΔΑΓΜΑ** πού πρέπει νά βγεῖ ἀπό τήν ἐκστρατεία αὐτή.

Σημειώστε, παρακαλῶ, ὅτι μιλῶ γιά ρήξη μέ τίς μικροαστικές ιδέες κι ὄχι μέ τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», οὔτε μέ τίς ιδέες τους, γιατί δέν μπορεί νά γίνει ρήξη μέ κάτι μέ τό ὅποιο δέν ὑπῆρξε ποτέ καμιά σύνδεση. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» δέν εἶναι παρά ἐκπρόσωποι μιᾶς ἀπό τίς κατευθύνσεις μικροαστικῶν-σοσιαλιστικῶν ιδεῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Κι ἄν στήν προκειμένη περίπτωση βγάλω τό συμπέρασμα, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ρήξη μέ τίς μικροαστικές-σοσιαλιστικές ιδέες, μέ τίς ιδέες τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ ἀγροτικοῦ σοσιαλισμοῦ γενικά, αὐτό γίνεται, γιατί ἡ σημερινή ἐκστρατεία ἐνάντια στούς μαρξιστές τῶν ἐκπροσώπων τῶν παλιῶν ιδεῶν, πού ἔχουν τρομοκρατηθεῖ ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ μαρξισμοῦ, τούς ἀνάγκασε νά παρουσιάσουν πολύ ὀλοκληρωμένα καί ἀνάγλυφα τίς μικροαστικές ιδέες. Ἀντιπαραβάλλοντας τίς ιδέες αὐτές μέ τό σύγχρονο σοσιαλισμό, καί τά σημερινά δεδομένα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, μπορούμε νά δοῦμε ἐξαιρετικά καθαρά σέ ποιό βαθμό οἱ ιδέες αὐτές ξέφτισαν, πόσο ἔχασαν κάθε ὀλοκληρωμένη θεωρητική βάση, καί κατακύλησαν στό ἐπίπεδο ἑνός ἀξιοθρήνητου ἐκλεκτικισμοῦ, στό ἐπίπεδο τοῦ πιό τετριμμένου πολιτιστικο-οπορτουμιστικοῦ προγράμματος. Μποροῦν νά μᾶς φέρουν τήν ἀντίρηση ὅτι γι' αὐτό δέ φταῖνε οἱ παλιές ιδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ γενικά, ἀλλά μόνο οἱ κύριοι αὐτοί, πού κανεῖς ἄλλωστε δέν τούς συγκαταλέγει στούς σοσιαλιστές· μιά τέτια ὁμως ἀντίρηση μοῦ φαίνεται ἐντελῶς ἀσύστατη. Παντοῦ προσπάθησα νά δείξω τήν ἀναγκαιότητα ἑνός παρόμοιου ἐκφυλισμοῦ τῶν παλιῶν θεωριῶν, παντοῦ προσπάθησα νά παραχωρήσω ὅσο τό δυνατό λιγότερο χῶρο στήν κριτική αὐτῶν τῶν κυρίων εἰδικά καί ὅσο τό δυνατό περισσότερο στίς γενικές καί θεμελιακές θέσεις τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ σοσιαλισμοῦ. Κι ἄν οἱ σοσιαλιστές ἔχουν τή γνώμη ὅτι τίς θέσεις αὐτές δέν τίς ἔχουν ἐκθέσει πιστά καί μέ ἀκρίβεια, ἢ ὅτι δέν τίς ἔχουν ἐκθέσει ὡς τό τέλος, μπορῶ νά τούς ἀπαντήσω μόνο

μέ την ταπεινότητα παράκληση: όρίστε, κύριοι, έκθέστε τες μόνοι σας, έκθέστε τες ώς τό τέλος καί όπως πρέπει!

Ἄλθθεια, κανείς δέ θά χαιρόταν περισσότερο από τούς σοσιαλδημοκράτες γιά τή δυνατότητα πού μᾶς δίνεται νά κάνουμε πολεμική μ' αὐτούς τούς σοσιαλιστές.

Μήπως όμως νομίζετε ότι μᾶς εἶναι εὐχάριστο νά ἀπαντοῦμε στίς «πολεμικές» παρόμοιων κυρίων καί ότι θά καταπιανόμαστε μ' αὐτή τή δουλιά, ἄν δέ μᾶς προκαλοῦσαν αὐτοί οἱ ἴδιοι ἀνοιχτά, ἐπίμονα καί ἔντονα;

Μήπως νομίζετε ότι χωρίς νά πιέσουμε τόν ἑαυτό μας μπορούμε νά διαβάσουμε, νά ξαναδιαβάσουμε καί νά ἐμβαθύνουμε σ' αὐτόν τόν ἀποκρουστικό συνδυασμό στερεότυπων φιλελεύθερων φράσεων καί μικροαστικής ἠθικῆς;

Δέ φταίμε όμως ἐμεῖς, ἄν μέ τή θεμελίωση καί τήν έκθεση τῶν ιδεῶν αὐτῶν καταπιάνονται σήμερα μόνο τέτιοι κύριοι. Σημειώστε ἐπίσης, παρακαλῶ, ότι μιλῶ γιά τήν ἀνάγκη τῆς ρήξης μέ τίς μικροαστικές ιδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ μικροαστικές θεωρίες πού ἀναλύσαμε εἶναι **ΑΝΑΜΦΙΣΒΗΤΗΤΑ** ἀντιδραστικές, **ΣΤΟ ΜΕΤΡΟ ΠΟΥ** παρουσιάζονται σάν σοσιαλιστικές θεωρίες.

Ἄν όμως καταλάβουμε ότι στήν πραγματικότητα δέν περιέχουν τίποτε τό σοσιαλιστικό, ότι δηλ. όλες αὐτές οἱ θεωρίες δέν ἐξηγοῦν ἔστω καί στό ἐλάχιστο τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου καί ότι κατά συνέπεια δέν μποροῦν καθόλου νά χρησιμεύσουν γιά τήν ἀπελευθέρωσή του, ότι στήν πραγματικότητα όλες αὐτές οἱ θεωρίες ἀντανακλοῦν καί προάγουν τά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης, τότε πρέπει νά κρατήσουμε διαφορετική στάση ἀπέναντί τους, τότε πρέπει νά βάλουμε τό ἐρώτημα: *ποιά πρέπει νά εἶναι ἡ στάση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπέναντι στή μικροαστική τάξη καί στά προγράμματά της;* Καί σ' αὐτό τό ἐρώτημα δέν μπορεῖ ν' ἀπαντήσει κανείς ἄν δέν πάρει ὑπόψη του τό διπλό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς τάξης (σέ μᾶς, στή Ρωσία, ὁ διπλός αὐτός χαρακτήρας εἶναι πολύ ἔντονος λόγω τοῦ μικρότερου βαθμοῦ ἀνάπτυξης τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στή μικροαστική καί στή μεγαλοαστική τάξη). Ἡ τάξη αὐτή εἶναι προοδευτική στό μέτρο πού διατυπώνει γενικές δημοκρατικές διεκδικήσεις, δηλ. παλαίβει ἐνάντια σέ κάθε ὑπόλειμμα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς καί τῆς δουλοπαροικίας· εἶναι ἀντιδραστική στό μέτρο πού παλαίβει γιά νά διατηρήσει τή θέση της σάν μικροαστική τάξη, προσπαθώντας νά συγκρατήσει, νά στρέψει πρὸς τά πίσω τή γενική ἀνάπτυξη τῆς χώρας, πού συντελεῖται

πρός τήν άστική κατεύθυνση. Τέτιες άντιδραστικές διεκδικήσεις, όπως λχ. τό περιβόητο αναπαλλοτριώτο τών ναντέλ καί πολλά άλλα σχέδια κηδεμονίας τής άγροτιάς, κρύβονται συνήθως κάτω άπό τήν εύσημη πρόφαση τής υπεράσπισης τών εργαζομένων· στήν πραγματικότητα όμως οί διεκδικήσεις αυτές χειροτερεύουν άπλώς τήν κατάσταση τών εργαζομένων καί ταυτόχρονα δυσκολεύουν τήν πάλη τους γιά τήν άπελευθέρωσή τους. Πρέπει νά κάνουμε άυστηρή διάκριση ανάμεσα σ' αυτές τίς δύο πλευρές τοϋ μικροαστικού προγράμματος, καί, άρνούμενοι κατηγορηματικά όποιονδήποτε σοσιαλιστικό χαρακτήρα αυτών τών θεωριών, πολεμώντας τίς άντιδραστικές τους πλευρές, δέν πρέπει νά ξεχνάμε τή δημοκρατική τους πλευρά. Θά εξηγήσω μ' ένα παράδειγμα πώς ή παντελής άρνηση τών μικροαστικών θεωριών άπό τούς μαρξιστές όχι μόνο δέν άποκλείει τό δημοκρατισμό τοϋ προγράμματός τους, αλλά, άντίθετα, άπαιτεί άκόμα μεγαλύτερη έπιμονή προς αυτή τήν κατεύθυνση. Πιο πάνω αναφέρθηκαν οί τρεις θεμελιακές θέσεις, πού χρησιμοποιούσαν πάντοτε οί εκπρόσωποι τοϋ μικροαστικού σοσιαλισμού στίς θεωρίες τους: έλλειψη γής, μεγάλες πληρωμές, καταπίεση άπομέρους τής διοίκησης.

Δέν ύπάρχει άπολύτως τίποτε τό σοσιαλιστικό στή διεκδίκηση νά έξαλειφθούν αυτά τά κακά, γιατί δέν εξηγούν καθόλου τήν άπαλλοτριώση καί τήν εκμετάλλευση, καί ή έξάλειψή τους δέ θά θίξει καθόλου τήν καταπίεση τής εργασίας άπό τό κεφάλαιο. Η έξάλειψή τους όμως θά καθαρήσει αυτή τήν καταπίεση άπό τά μεσαιωνικά ύπολείμματα πού τή δυναμώνουν, θά διευκολύνει τόν εργάτη στήν άνοιχτή πάλη του ένάντια στό κεφάλαιο καί γιά τό λόγο αυτό σάν δημοκρατική διεκδίκηση θά βρει τήν πιο ένεργητική ύποστήριξη άπομέρους τών εργατών. Οί πληρωμές καί οί φόροι είναι, γιά νά μιλήσουμε γενικά, ένα ζήτημα στό όποιο μπορούν νά δίνουν μεγάλη σημασία μόνο οί μικροαστοί· σέ μās όμως οί πληρωμές άπομέρους τών άγροτών άποτελοϋν άπό πολλές άπόψεις άπλή επιβίωση τής δουλοπαροικίας: τέτιες είναι λογουχάρη οί πληρωμές έξαγοράς, πού πρέπει νά άκυρωθούν άμέσως καί χωρίς όρους· τέτιοι είναι οί φόροι εκείνοι πού βαραίνουν μόνο τούς άγρότες καί τούς μικροαστούς κι άπό τούς όποιους είναι άπαλλαγμένοι οί «εύγενεις». Οί σοσιαλδημοκράτες θά ύποστηρίζουν πάντα τή διεκδίκηση γιά τήν έξάλειψη αυτών τών ύπολειμμάτων τών μεσαιωνικών σχέσεων, πού άποτελοϋν τήν αίτία τής οικονομικής καί πολιτικής στασιμότητας. Τό ίδιο πρέπει νά ποϋμε καί γιά τήν έλλειψη γής. Παρα-

πάνω έχω σταθεί πολύ για ν' αποδείξω τόν άστικό χαρακτήρα τών κραυγών σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα. Όστόσο είναι άναμφισβήτητο, λχ., ότι ή άγροτική μεταρύθμιση μέ τά άτρέζκι* καταλήστεψε κυριολεκτικά τούς άγρότες πρός όφελος τών τσιφλικάδων, προσφέροντας ύπηρεσία σ' αυτή τήν τεράστια άντιδραστική δύναμη και άμεσα (μέ τό άρπαγμα τής γής τών άγροτών) και έμμεσα (μέ τήν τεχνητή όροθεσία σχετικά μέ τά ναντέλ). Και οί σοσιαλδημοκράτες θά έπιμείνουν μέ τόν πιό δραστήριο τρόπο νά επιστραφεί άμέσως στους άγρότες ή γή πού τούς άφαιρέθηκε, νά άπαλλοτριωθεί όλοκληρωτικά ή γή τών τσιφλικάδων — τό προπύργιο αυτό τών δουλοπαροικιακών θεσμών και παραδόσεων. Τό τελευταίο αυτό σημείο, πού συμπίπτει μέ τήν έθνικοποίηση τής γής, δέν περιέχει τίποτε τό σοσιαλιστικό, γιατί οί σχέσεις φάρμερ, πού διαμορφώνονται κίόλας στή χώρα μας, θά άνθούσαν, ύστερα από ένα τέτιο γεγονός, πιό γρήγορα και πιό πλούσια, είναι όμως έξαιρετικά σπουδαίο από δημοκρατική άποψη σάν μοναδικό μέτρο πού θά μπορούσε νά τσακίσει όριστικά τούς εύγενείς τσιφλικάδες. Τέλος, μόνο οί κ.κ. Γιουζακόφ και Β. Β. μπορούν, βέβαια, νά παρουσιάζουν τήν έλλειψη δικαιωμάτων του άγρότη σάν αίτία τής άπαλλοτρίωσης και τής εκμετάλλευσης τών άγροτών, ή καταπίεση όμως τής άγροτιάς άπομέρους τών διοικητικών άρχών όχι μόνον είναι άναμφισβήτητη, μά και άποτελεί όχι άπλώς καταπίεση, αλλά και άμεση κακομεταχείριση τής άγροτιάς σάν «χύδην όχλου», προορισμένου νά είναι ύποταγμένος στους εύγενείς τσιφλικάδες, πού μπορεί νά άπολαμβάνει τά γενικά δικαιώματα του πολίτη μόνο σάν ιδιαίτερη χάρη (λχ., μετοικήσεις**) και πού ό κάθε πομπαντούρ μπορεί νά τόν διαθέτει σάν μάζα άνθρώπων κλεισμένων σέ στρατόπεδο έργασίας. Και οί σοσιαλδημοκράτες άποδέχονται χωρίς όρους τή διεκδίκηση νά άποκατασταθούν στό άκέραιο τά πολιτικά δικαιώματα τής άγροτιάς, νά καταργηθεί πέρα για πέρα κάθε προνόμιο τών εύγενών, νά καταργηθεί

* — κομμάτια, από τό ρήμα άτρέζατ, πού σημαίνει κόβω. Σημ. μετ.

** Δέν μπορούμε νά μή θυμηθούμε έδώ τήν άναίδεια, τυπική άναίδεια ρώσου φεουδάρχη, μέ τήν όποια ό κ. Γερμόλοφ, σημερινός ύπουργός τής Γεωργίας, εκφράζεται ενάντια στις μετοικήσεις στό βιβλίο του «Η σιτοδεία και ή άθλιότητα του λαου». Δέν μπορούμε, λέει, νά τίς θεωρούμε από κρατική άποψη λογικές, όταν στην Εύρωπαϊκή Ρωσία οί τσιφλικάδες έχουν άκόμα άνάγκη από έλεύθερα χέρια. — Πραγματικά, γιατί ύπάρχουν οί άγρότες, άν όχι για νά τρέφουν μέ τή δουλιά τους τά παράσιτα τούς τσιφλικάδες και τά τσανάκια τους «πού κατέχουν ύψηλές θέσεις»;

ή γραφειοκρατική κηδεμονία πάνω στην αγροτιά και νά της παραχωρηθεῖ αὐτοδιοίκηση.

Γενικά, οἱ ῥῶσοι κομμουνιστές, ὁπαδοί τοῦ μαρξισμού, πρέπει, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον, νά αὐτονομάζονται **ΣΟΣΙΑΛ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ** καί νά μὴν ξεχνοῦν ποτέ στή δράση τους τήν τεράστια σπουδαιότητα τοῦ **ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ***.

Στή Ρωσία τὰ ὑπολείμματα τῶν μεσαιωνικῶν, μισοδουλοπαροικιακῶν θεσμῶν εἶναι ἀκόμα τόσο ἰσχυρά (σέ σύγκριση μέ τή Δυτική Εὐρώπη), ἀποτελοῦν ἀκόμα ἓνα ζυγό τόσο καταθλιπτικό γιά τό προλεταριάτο καί γενικά γιά τό λαό, ἐμποδίζοντας τήν ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς σκέψης σέ ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα καί σέ ὅλες τίς τάξεις, — ὥστε δέν μποροῦμε νά μὴν ἐπιμένουμε στήν τεράστια σπουδαιότητα πού ἔχει γιά τοὺς ἐργάτες ἡ πάλι ἐνάντια στοὺς κάθε λογῆς φεουδαρχικούς θεσμούς, ἐνάντια στό σύστημα τῆς ἀπολυταρχίας, τοῦ χωρισμοῦ σέ κοινωνικά στρώματα, τῆς γραφειοκρατίας. Πρέπει νά δείξουμε μέ ὅλες τίς λεπτομέρειες στοὺς ἐργάτες πόσο τρομερά ἀντιδραστική δύναμη εἶναι αὐτοὶ οἱ θεσμοί, πῶς δυναμώνουν τήν ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο, πόσο ταπεινωτικά καταπιέζουν τοὺς ἐργαζόμενους, πῶς συντελοῦν στή διατήρησιν τοῦ κεφαλαίου στίς μεσαιωνικές του μορφές, πού ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐργασίας δέ μένουν πίσω ἀπό τίς σύγχρονες, τίς βιομηχανικές μορφές, πού ὅμως προσθέτουν σ' αὐτή τήν ἐκμετάλλευσιν τίς τρομερές δυσκολίες τῆς πάλης γιά τήν ἀπελευθέρωση. Οἱ ἐργάτες πρέπει νά ξέρουν, ὅτι χωρίς τήν ἀνατροπή αὐτῶν τῶν στυλοβατῶν τῆς ἀντίδρασης** δέ θά ἔχουν καμιά δυνατότητα

* Αὐτό τό σημεῖο εἶναι πολύ σπουδαῖο. Ὁ Πλεχάνοφ, ἔχει πολύ δίκιο ὅταν λέει ὅτι οἱ ἐπαναστάτες μας ἔχουν «δύο ἐχθρούς: ἀπό τό ἓνα μέρος τίς παλιές προλήψεις πού δέν ἔχουν ξεριζωθεῖ ὀλότιστα, καί, ἀπό τό ἄλλο, τίς στενές ἀντιλήψεις ὅσον ἀφορᾷ τό νέο πρόγραμμα». Βλ. Παράρτημα III (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 338. *Ἡ Σύντ.*).

** Ἐνας ἐξαιρετικά ἰσχυρός ἀντιδραστικός θεσμός, τοῦ σχετικά λίγο τόν ἔχουν προσέξει οἱ ἐπαναστάτες μας, εἶναι ἡ *γραφειοκρατία* μας, πού κυβερνᾷ de facto (οὐσιαστικά, στήν πράξιν. *Σύντ.*) τό ρωσικό κράτος. Ἡ γραφειοκρατία αὐτή, πού στρατολογεῖται κυρίως ἀπό τίς γραμμές τῶν ραζνοτσίντσι, εἶναι, κι ὅσον ἀφορᾷ τήν προέλευσίν της, κι ὅσον ἀφορᾷ τόν προορισμό καί τό χαρακτήρα τῆς δράσης της, βαθιά ἀστική, ὅμως ἡ ἀπολυταρχία καί τὰ τεράστια πολιτικά προνόμια τῶν εὐγενῶν τσιφλικῶν τῆς, ἔχουν προσδόσει ἐξαιρετικά ἐπιβλαβεῖς ιδιότητες. Εἶναι μιά πραγματικῆ ἀνεμωδούρα πού ἀνώτερο καθῆκον της θεωρεῖ τό συνδυασμό τῶν συμφερόντων τοῦ τσιφλικῶ μέ τὰ συμφέροντα τοῦ ἀστοῦ. Εἶναι ἓνας Ἰουδάκος, πού ἐπιωφελεῖται ἀπό τίς συμπάθειες καί τοὺς δεσμούς του μέ τοὺς φεουδάρχες γιά νά ἐξαπατᾷ τοὺς ἐργάτες καί τοὺς ἀγρότες, ἐνῶ ταυτόχρονα μέ τό πρόσχημα τῆς «περιφρούρησης τοῦ οἰκονομικά ἀδύνατου» καί τῆς «κηδεμονίας»

νά διεξάγουν μέ ἐπιτυχία τόν ἀγώνα ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, γιατί, ὅσο θά ὑπάρχουν αὐτοί οἱ στυλοβάτες, τό ρωσικό προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ, πού ἡ ὑποστήριξή του ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὄρο γιά τή νίκη τῆς ἐργατικῆς τάξης, δέ θά πάψει ποτέ νά εἶναι μιά μάζα ἀπό ἀνθρώπους ἀποβλακωμένους, κατατρεγμένους, ἱκανούς μόνο γιά ἀγόγγυστη ἀπόγνωση κι ὄχι γιά μυαλωμένη καί ἐπίμονη διαμαρτυρία καί πάλη. Γιαντό ἀκριβῶς ἡ πάλη δίπλα στή ριζοσπαστική δημοκρατία ἐνάντια στό σύστημα τῆς ἀπολυταρχίας καί στίς ἀντιδραστικές προνομιούχες τάξεις καί θεσμούς εἶναι ἄμεση ὑποχρέωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὑποχρέωση πού πρέπει νά τῆς ἐμπνέουν οἱ σοσιαλδημοκράτες, χωρίς νά ξεχνᾶν οὔτε στιγμή νά τῆς ἐμπνέουν ταυτόχρονα καί τήν ἰδέα, ὅτι ἡ πάλη ἐνάντια σ' ὄλους αὐτούς τούς θεσμούς εἶναι ἀναγκαία μόνο σάν μέσο γιά νά διευκολύνει τήν πάλη ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, ὅτι ἡ πραγματοποίηση τῶν γενικῶν δημοκρατικῶν αἰτημάτων εἶναι ἀναγκαία στόν ἐργάτη μόνο σάν ἐνέργεια πού καθαρίζει τό δρόμο τῆς νίκης ἐνάντια στόν κύριο ἐχθρό τῶν ἐργαζομένων — ἐνάντια σ' ἕνα θεσμό καθαρά δημοκρατικό ἀπό τή φύση του, στό κεφάλαιο, πού σέ μᾶς, στή Ρωσία, ἔχει σέ μεγάλο βαθμό τήν τάση νά θυσιάσει τό δημοκρατισμό του καί νά κλείνει συμμαχία μέ τούς ἀντιδραστικούς, γιά νά συνθλίψει τούς ἐργάτες καί νά φρενάρει πιό γερά τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

Ἔοσα ἐκθέσαμε πιό πάνω καθορίζουν νομίζω, ἀρκετά τή στάση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν ἀπέναντι στήν ἀπολυταρχία καί στήν πολιτική ἐλευθερία, καθώς καί τή στάση τους ἐπέναντι στό ρεύμα ἐκεῖνο πού τελευταία δυναμώνει πολύ καί ἀποβλέπει στήν «ἐνωση» καί στή «συμμαχία» ὄλων τῶν ὁμάδων τῶν ἐπαναστατῶν γιά τήν κατάχτηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας⁹⁰.

Αὐτό εἶναι ἕνα ρεύμα ἀρκετά πρωτότυπο καί χαρακτηριστικό.

Εἶναι πρωτότυπο, γιατί οἱ προτάσεις γιά «συμμαχία» δέν προέρχονται ἀπό μιά ὀρισμένη ὁμάδα ἢ ἀπό ὀρισμένες ὁμάδες μέ ὀρισμένα προγράμματα, πού συμφωνοῦν στό ἕνα ἢ στό ἄλλο σημεῖο. Ἄν ἦταν ἔτσι, τό πρόβλημα τῆς συμμαχίας θά ἦταν

του γιά τήν υπεράσπισή του ἀπό τόν κουλάκο καί τόν τοκογλύφο, ἐφαρμόζει μέτρα, πού ὑποβιβάζουν τούς ἐργαζομένους στή θέση τοῦ «χύδην ὄχλου», παραδίνοντάς τους δεμένους χειροπόδαρα στό φεουδάρχη-τσιφλικά καί καθιστώντας τους ἔτσι πιό ἀνυπεράσπιστους ἀπέναντι στήν ἀστική τάξη. Ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνος ὑποκριτής, πού ἔχει τήν πείρα τῶν δυτικοευρωπαϊῶν μαστόρων τῆς ἀντιδρασης κρύβει ἐπιδέξια τούς ἀρακτσεγεφικούς⁹¹ του πόθους κάτω ἀπό τό φύλλο συκῆς φράσεων προσφιλῶν στό λαό.

ένα πρόβλημα πού θά λυνόταν ξεχωριστά γιά τήν κάθε περίπτωση, ένα πρόβλημα συγκεκριμένο πού θά ἔπρεπε νά λυθεῖ ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν ομάδων πού ἐνώνονται. Δέ θά μπορούσε τότε νά ὑπάρχει ένα ιδιαίτερα «ένωτικό» ρεύμα. Ἐνα τέτοιο ρεύμα ὅμως ὑπάρχει καί προέρχεται ἀπλῶς ἀπό τούς ἀνθρώπους, πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τά παλιά, χωρίς ὅμως νά προσχωρήσουν σέ κάτι τό καινούργιο: ἡ θεωρία στήν ὁποία στηρίζονταν ὡς τά σήμερα οἱ ἀγωνιστές στήν πάλη τους ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία, ὅπως φαίνεται, γκρεμίζεται, καταστρέφοντας καί τούς δρους ἀλληλεγγύης καί ὀργάνωσης πού εἶναι ἀναγκαῖοι γιά τήν πάλη αὐτή. Καί νά πού οἱ κύριοι «ένωτικοί» καί «σύμμαχοι» νομίζουν, ὅπως φαίνεται, ὅτι τό εὐκολότερο ἀπ' ὅλα εἶναι νά δημιουργήσει κανεῖς μιά τέτια θεωρία, ἀνάγοντάς την στή διαμαρτυρία ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία καί στή διεκδίκηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καί παρακάμπτοντας ὅλα τά ἄλλα σοσιαλιστικά καί μὴ σοσιαλιστικά προβλήματα. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ ἀφελής αὐτή πλάνη ἀναπόφευχτα θά διαψευσθεῖ μόνη της μέ τίς πρῶτες προσπάθειες γιά παρόμοια ἔνωση.

Αὐτό ὅμως τό «ένωτικό» ρεύμα εἶναι χαρακτηριστικό γιὰτί ἐκφράζει ένα ἀπό τά τελευταῖα στάδια τοῦ προτσές τῆς μετατροπῆς τοῦ μαχητικοῦ, ἐπαναστατικοῦ ναροντικισμοῦ σέ πολιτικο-ρίζοσπαστικό δημοκρατισμό, προτσές πού προσπάθησα νά σκιαγραφήσω πιό πάνω. Μιά στέρεη ἔνωση ὅλων τῶν μὴ σοσιαλδημοκρατικῶν ἐπαναστατικῶν ομάδων κάτω ἀπό τή σημαία πού ἀναφέραμε θά εἶναι δυνατή μόνον ὅταν θά καταρτιστεῖ ένα στέρεο πρόγραμμα *δημοκρατικῶν* διεκδικήσεων, πού νά βάλει τέρμα στίς προλήψεις τῆς παλιᾶς ἀντίληψης γιά ρωσική ἰδιομορφία. Οἱ σοσιαλδημοκράτες θεωροῦν, βέβαια, τή δημιουργία ἐνός τέτιου δημοκρατικοῦ κόμματος ένα ἀφέλιμο βῆμα πρὸς τά μπρὸς καί ἡ δουλιά τους, πού κατευθύνεται ἐνάντια στό ναροντικισμό, πρέπει νά συντελέσει σ' αὐτό τό πράγμα, νά συντελέσει στό ξερίζωμα ὅλων τῶν προλήψεων καί τῶν μύθων, στή συγκέντρωση τῶν σοσιαλιστῶν κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ μαρξισμοῦ καί στό σχηματισμό ἀπό τίς ὑπόλοιπες ομάδες ἐνός κόμματος δημοκρατικοῦ.

Βέβαια οἱ σοσιαλδημοκράτες δέ θά μπορούσαν νά δεχτοῦν «ἔνωση» μ' αὐτό τό κόμμα, γιὰτί θεωροῦν ἀναγκαῖα τήν αὐτοτελεῖ ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν σέ ιδιαίτερο ἐργατικό κόμμα — οἱ ἐργάτες ὅμως θά ὑποστήριζαν κατὰ τόν πιό δραστήριο τρόπο κάθε πάλη τῶν δημοκρατῶν ἐνάντια στούς ἀντιδραστικούς θεσμούς.

Ὁ ἐκφυλισμός τοῦ ναροντικισμοῦ σέ μιά ἀπό τίς πιό τετριμ-

μένες θεωρίες του μικροαστικού ριζοσπαστισμού — και χτυπητή απόδειξη γι' αυτό τον έκφυλισμό αποτελούν οι «φίλοι του λαού» — μάς δείχνει πόσο τεράστιο λάθος κάνουν όσοι διδάσκουν στους εργάτες την ιδέα της πάλης ενάντια στην απολυταρχία, χωρίς να τους εξηγούν ταυτόχρονα τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των κοινωνικών μας σχέσεων — πού κάνει ώστε και οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης να εκφράζονται υπέρ της πολιτικής ελευθερίας, — χωρίς να τους εξηγούν τον ιστορικό ρόλο του ρώσου εργάτη σαν αγωνιστή για την απελευθέρωση όλου του εργαζόμενου πληθυσμού.

Υπάρχει η τάση να κατηγορούν τους σοσιαλδημοκράτες, ότι θέλουν τάχα να πάρουν σε αποκλειστική τους χρήση τη θεωρία του Μάρξ, ενώ, όπως λένε, την οικονομική θεωρία του Μάρξ τη δέχονται όλοι οι σοσιαλιστές. Προβάλλει όμως το ερώτημα, τί νόημα έχει να διευκρινίζουμε στους εργάτες τη μορφή της αξίας, την ουσία της αστικής τάξης πραγμάτων και τον επαναστατικό ρόλο του προλεταριάτου, αν έδω σε μάς, στη Ρωσία, την εκμετάλλευση του εργαζόμενου την εξηγούν γενικά και παντού όχι με την αστική οργάνωση της κοινωνικής οικονομίας — μά, λχ., με την έλλειψη γης, με τις πληρωμές, με την καταπίεση πού άσκει η διοίκηση;

Τί νόημα έχει να εξηγοϋμε στους εργάτες τη θεωρία της ταξικής πάλης, αν η θεωρία αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει ούτε και τις σχέσεις τους προς τον εργοστασιάρχη (ό καπιταλισμός μας φυτεύθηκε τεχνητά από την κυβέρνηση), χωρίς να μιλάμε για τη μάζα του «λαού», πού δεν ανήκει στην ήδη διαμορφωμένη τάξη των εργατών της φάμπρικας;

Πώς μπορεί να γίνει δεχτή η οικονομική θεωρία του Μάρξ με τό συμπέρασμά της για τον επαναστατικό ρόλο του προλεταριάτου σαν οργανωτή του κομμουνισμού διαμέσου του καπιταλισμού, όταν σε μάς θέλουν να αναζητούν δρόμους προς τον κομμουνισμό, παρακάμπτοντας τον καπιταλισμό και τό προλεταριάτο, πού δημιουργεί ο καπιταλισμός;

Είναι ολοφάνερο ότι, κάτω από τέτιες συνθήκες, τό να καλείς τον εργάτη στην πάλη για την πολιτική ελευθερία θά ίσοδυναμούσε με τό να τον καλείς να βγάλει τά κάστανα από τή φωτιά προς όφελος της προηγμένης αστικής τάξης, γιατί δεν μπορεί να άρνηθει κανείς (και είναι χαρακτηριστικό ότι άκόμα και οι ναρόντικοι και οι ναροντοβόλτσι δεν τό άρνήθηκαν αυτό) ότι η πολιτική ελευθερία θά έξυπηρετήσει πρώτ' άπ' όλα τά συμφέροντα της αστικής τάξης, χωρίς να προσφέρει στους εργάτες

ένα ξαλάφρωμα τῆς θέσης τους, παρά μόνο. . . μόνο ένα ξαλάφρωμα τῶν ὄρων τῆς πάλης. . . *ἐνάντια στήν ἴδια τήν ἀστική τάξη*. Τό λέω αὐτό ἐνάντια σέ κείνους τοὺς σοσιαλιστές, πού, ἐνῶ δέ δέχονται τή θεωρία τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, κάνουν ὡστόσο ζύμωση ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες, ἔχοντας πειστεῖ ἐμπειρικά ὅτι μόνο μέσα σ' αὐτούς μποροῦν νά βρεθοῦν ἐπαναστατικά στοιχεῖα. Ἡ θεωρία αὐτῶν τῶν σοσιαλιστῶν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν πράξη καί κάνουν πολύ σοβαρό λάθος, γιατί ἀποσποῦν τοὺς ἐργάτες ἀπό τό ἄμεσο καθῆκον τους — τό καθῆκον τῆς **ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΕΝΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ***.

Τό λάθος αὐτό γεννήθηκε φυσιολογικά τότε πού οἱ ταξικοί ἀνταγωνισμοί τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δέν ἦταν ἀκόμα καθόλου ἀναπτυγμένοι, τότε πού τοὺς ἐπιγε ἡ φεουδαρχία, τότε πού ἡ τελευταία αὐτή γεννοῦσε τήν ἀλληλέγγυα διαμαρτυρία καί τήν πάλη ὅλης τῆς διανόησης, δημιουργώντας τήν αὐταπάτη ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἰδιαίτερος δημοκρατισμός τῆς διανόησής μας, ὅτι δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στίς ἰδέες τῶν φιλελευθέρων καί τῶν σοσιαλιστῶν. Τώρα, — πού ἡ οἰκονομική ἐξέλιξη προχώρησε τόσο πολύ, ὥστε ἀκόμα καί οἱ ἄνθρωποι, πού προηγούμενα ἀρνοῦνταν ὅτι στή Ρωσία ὑπάρχει ἕδαφος κατάλληλο γιά τόν καπιταλισμό, παραδέχονται ὅτι μῆκαμε ἀκριβῶς στόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο ἀνάπτυξης, — τώρα πιά δέν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει καμιά αὐταπάτη ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη. Ἡ σύνθεση τῆς «διανόησης» διαγράφεται τόσο καθαρά, ὅσο καί ἡ σύνθεση τῆς κοινωνίας πού ἀσχολεῖται μέ τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν: ἂν στήν κοινωνία βασιλεύει καί κυβερνάει ὁ κεφαλαιοκράτης, στή διανόηση δίνει τόν τόνο ἡ ὄλο καί πιο γρήγορα ἀναπτυσσόμενη συμμορία τῶν καριεριστῶν καί μισθοφό-

* Μπορεῖ νά φτάσει κανεῖς ἀπό δύο δρόμους στό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ξεσηκωθεί ὁ ἐργάτης στήν πάλη κατά τῆς ἀπολυταρχίας: εἴτε μέ τό νά βλέπει τόν ἐργάτη σάν τό μοναδικό ἀγωνιστή γιά τό σοσιαλιστικό καθεστῶς, καί τότε θά βλέπει στήν πολιτική ἐλευθερία ἕναν ἀπό τοὺς ὁρους πού διευκολύνουν τήν πάλη του. Καί αὐτή εἶναι ἡ ἄποψη τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. *Εἴτε* μέ τό νά φέρνεται στόν ἐργάτη ἀπλῶς σάν σέ ἄνθρωπο πού ὑποφέρει περισσότερο ἀπό τό σημερινό καθεστῶς, ἄνθρωπο πού δέν ἔχει νά χάσει τίποτε καί πού γι' αὐτό τό λόγο μπορεῖ νά παλαίψει πιο ἀποφασιστικά ἀπ' ὄλους ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία. Ἴσα-ἴσα ὅμως αὐτό θά σήμαινε νά τόν ἀναγκάζει νά σέρνεται στήν οὐρά τῶν ἀστῶν ριζοσπαστῶν, πού δέ θέλουν νά δοῦν, πίσω ἀπό τήν ἀλληλεγγύη ὄλου τοῦ «λαοῦ» ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία, τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στό προλεταριάτο.

ρων τῆς ἀστικῆς τάξης, — μιὰ «διανόηση» ἱκανοποιημένη καὶ ἥσυχη, ξένη πρὸς κάθε παραλήρημα καὶ πού ξέρει καλά τί θέλει. Οἱ ριζοσπάστες μας καὶ οἱ φιλελεύθεροί μας ὄχι μόνο δὲν ἀρνοῦνται αὐτό τό γεγονός, μά ἀντίθετα τό ὑπογραμμίζουν ἔντονα, προσπαθώντας νά ἀποδείξουν ὅτι αὐτό εἶναι ἀνήθικο, προσπαθώντας νά τό καταδικάσουν, νά τό συντρίψουν, νά δείξουν πόσο ἐπαίσχυντο εἶναι. . . καὶ νά τό ἐκμηδενίσουν. Οἱ ἀφελεῖς αὐτές ἀξιώσεις νά κάνουν τὴν ἀστική διανόηση νά *τραπεῖ* γιὰ τὸν ἀστικό τῆς χαρακτῆρα εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ γελοῖες, ὅσο καὶ οἱ ἐπιδιώξεις τῶν μικροαστῶν οἰκονομολόγων μας νά φοβερίσουν τὴν ἀστική μας τάξη (ἐπικαλούμενοι τὴν πείρα τῶν «μεγαλύτερων ἀδελφῶν») μέ τὴν προειδοποίηση ὅτι τραβάει στὴν καταστροφή τοῦ λαοῦ, στὴν ἀθλιότητα, στὴν ἀνεργία καὶ στὴν πείνα τῶν μαζῶν· αὐτὴ ἡ καταδίκη τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων τῆς θυμίζει τὴν καταδίκη τοῦ λούτσου, πού ἀποφασίστηκε νά τὸν πετάξουν στὸ ποτάμι. Πέρα ἀπ' αὐτά τὰ ὄρια ἀρχίζει ἡ φιλελεύθερη καὶ ριζοσπαστικὴ «διανόηση», πού ξεχύνει ἕναν ἀτέλειωτο χεῖμαρο φράσεων γιὰ πρόοδο, ἐπιστήμη, ἀλήθεια, λαὸ κτλ., πού τῆς ἀρέσει νά χύνει δάκρυα γιὰ τὴ δεκαετία 1860-1870, τότε πού δὲν ὑπῆρχαν διχόνοιες, κατάπτωση, ἀπογοήτευση καὶ ἀπάθεια, κι ὅλες οἱ καρδιές φλογίζονταν ἀπὸ δημοκρατισμὸ.

Οἱ κύριοι αὐτοί, μέ τὴν ἀφέλεια πού τοὺς χαρακτηρίζει, δὲ θέλουν καθόλου νά καταλάβουν ὅτι ἡ ἀλληλεγγύη κείνου τοῦ καιροῦ εἶχε σάν αἰτία τοὺς ὑλικούς ὄρους κείνου τοῦ καιροῦ, πού δὲν μποροῦν νά γυρίσουν πίσω: ἡ δουλοπαροικία τοὺς συνέθλιβε ὅλους ἐξίσου — καὶ τό δουλοπάροικο ἐπιστάτη τοῦ τσιφλικιοῦ, πού εἶχε μάσει ἀρκετὰ λεφτουδάκια καὶ ἤθελε νά ζήσει ὅπως τοῦ τόλεγε ἡ ψυχὴ του, καὶ τό νοικοκύρη μουζικο, πού μισοῦσε τὸν ἀφέντη γιὰ τὰ δοσίματα, γιὰ τὴν ἐπέμβασή του καὶ γιὰ τὸν ἀποσποῦσε ἀπὸ τό νοικοκυριό του, καὶ τὸν προλετάριο ὑπηρέτη καὶ τό φτωχεμένο μουζικο, πού τὸν πουλοῦσαν σάν δοῦλο στὸν ἔμπορο· ἀπὸ τὴ δουλοπαροικία ὑπέφεραν καὶ ὁ ἔμπορος-ἐργοστασιάρχης καὶ ὁ ἐργάτης, καὶ ὁ βιοτέχνης καὶ ὁ κάλφας. Τό μόνο πού συνέδεε ὅλους αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους ἦταν ἡ ἔχθρα τους ἀπέναντι στὴ δουλοπαροικία: πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια αὐτῆς τῆς ἀλληλεγγύης ἀρχίζει ὁ πῶς ὀξύς οἰκονομικός ἀνταγωνισμός. Πόσο πρέπει νά βαυκαλίζεται κανεὶς μέ γλυκὰ ὄνειρα γιὰ νά μὴ βλέπει ἀκόμα καὶ σήμερα αὐτό τὸν ἀνταγωνισμό, πού πῆρε τόσο τεράστια ἀνάπτυξη· γιὰ νά κλαίει γιὰ τὸν δὲν ξαναγυρίζει ὁ καιρὸς τῆς ἀλληλεγγύης, τὴ στιγμὴ πού ἡ πραγματικὸ-

τητα απαιτεί αγώνα, απαιτεί από τόν καθένα, πού δέν επιθυμεί νά γίνει **ΘΕΛΗΜΑΤΙΚΑ** ἢ **ΑΘΕΛΑ** του τσιράκι τῆς ἀστικής τάξης, νά ταχθεῖ μέ τό μέρος τοῦ προλεταριάτου.

Ἄν δέν πάρετε τοῖς μετρητοῖς τά παχιά λόγια γιά «λαϊκά συμφέροντα» καί δοκιμάσετε νά σκαλίσετε πιά βαθιά, θά δεῖτε ὅτι ἔχετε μπροστά σας τοὺς πιά γνήσιους ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικής τάξης, πού ὄνειρεύεται τή βελτίωση, τήν ὑποστήριξη καί τήν ἀνόρθωση τοῦ («λαϊκοῦ» στή γλώσσα τους) νοικοκυριοῦ της μέ διάφορες ἀσήμαντες προόδους καί πού δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά καταλάβει ὅτι στά πλαίσια τῶν σημερινῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὅλες αὐτές οἱ πρόοδοι δέν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρά νά προλεταριοποιοῦν ὄλο καί πιά βαθιά τίς μάζες. Δέν μπορούμε παρά νά εὐγνωμονοῦμε τοὺς «φίλους τοῦ λαοῦ», γιατί συντέλεσαν πολύ νά ξεκαθαριστεῖ ὁ ταξικός χαρακτήρας τῆς διανόησής μας, κι ἐπιβεβαίωσαν ἔτσι τή θεωρία τῶν μαρξιστῶν γιά τό μικροαστικό χαρακτήρα τῶν μικροπαραγωγῶν μας· οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» θά ἐπιταχύνουν ἀναπόφευχτα τήν ἐξάλειψη τῶν παλιῶν αὐταπατῶν καί μύθων, πού τόσο καιρό προκαλοῦσαν ἀναταραχή μέσα στοὺς ρώσους σοσιαλιστές. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» χρησιμοποίησαν τόσο πολύ, ἔφθειραν καί λέρωσαν αὐτές τίς θεωρίες, ὥστε μπροστά στοὺς ρώσους σοσιαλιστές πού ἀκολουθοῦσαν αὐτές τίς θεωρίες μπαίνει ἐπιταχτικά τό δίλημμα: ἢ νά ἀναθεωρήσουν αὐτές τίς θεωρίες, ἢ νά τίς ἐγκαταλείψουν τελείως, ἀφήνοντάς τες στήν ἀποκλειστική χρῆση τῶν κυρίων πού μέ αὐτοϊκανοποίηση καί θριαμβευτικό ὕφος ἀνακοινώνουν *urbi et orbi** τήν ἀγορά τελειοποιημένων ἐργαλείων ἀπό τοὺς πλούσιους τοῦ χωριοῦ, πού μέ σοβαρό ὕφος μᾶς βεβαιώνουν ὅτι πρέπει νά χαιρετοῦμε τοὺς ἀνθρώπους, πού βαρέθηκαν νά κάθονται μπροστά στά τραπέζια τοῦ χαρτοπαιγνίου. Καί μ' αὐτή τήν ἐννοια μιλάνε γιά «λαϊκό καθεστώς» καί «διανόηση» ὄχι μόνο μέ ὕφος σοβαρό, μά καί μέ πολύ πομπώδικες φράσεις γιά μεγάλα ἰδανικά, γιά ἰδανική διατύπωση τῶν ζητημάτων τῆς ζωῆς! . . .

Ἡ σοσιαλιστική διανόηση μόνο τότε μπορεί νά ὑπολογίζει σέ γόνιμη δράση, ὅταν βάλει τέλος στίς αὐταπάτες κι ἀρχίσει νά ἀναζητεῖ στήριγμα στήν πραγματική κι ὄχι στήν ἐπιθυμητή ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας, στίς πραγματικές κι ὄχι στίς ἐνδεχόμενες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις. **Ἡ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ** τῆς δράσης πρέπει παράλληλα νά κατευθυνθεῖ *στή συγκεκριμένη μελέτη*

* — σ' ὄλο τόν κόσμο. Ἡ Σόντ.

ὄλων τῶν μορφῶν τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στή *Ρωσία*, στή μελέτη τῆς σύνδεσής τους καί τῆς διαδοχικῆς τους ἀνάπτυξης· πρέπει ν' ἀποκαλύψει αὐτό τόν ἀνταγωνισμό παντοῦ ὅπου εἶναι σκεπασμένος μέ τήν πολιτική ἱστορία, μέ τίς ἰδιομορφίες τοῦ νομικοῦ καθεστώτος, μέ τίς θεωρητικές προλήψεις πού ἔχουν ἐπικρατήσει. Πρέπει νά παρουσιάσει μιὰ δλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς πραγματικότητάς μας, σάν καθορισμένον συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, νά δείξει τόν ἀναγκαῖο χαρακτήρα τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἐργαζομένων μέσα σ' αὐτό τό σύστημα, νά δείξει τή διέξοδο ἐκείνη ἀπ' αὐτό τό καθεστώς, τήν ὁποία ὑποδείχνει ἡ οἰκονομική ἐξέλιξη.

Ἡ θεωρία αὐτή, στηριγμένη σέ λεπτομερειακή καί ἐπισταμένη μελέτη τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος πρέπει νά δώσει ἀπάντηση στά ἐρωτήματα τοῦ προλεταριάτου, — κι ἄν ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, κάθε ζῦπνημα διαμαρτυρίας τῆς σκέψης τοῦ προλεταριάτου θά ὀδηγήσει ἀναπόφευχτα αὐτή τή σκέψη στήν κοίτη τοῦ σοσιαλδημοκρατισμοῦ. Ὅσο περισσότερο θά προχωρεῖ ἡ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς θεωρίας, τόσο πιά γρήγορα θά ἀναπτύσσεται ὁ σοσιαλδημοκρατισμός, γιατί καί οἱ πιά ἔξυπνοι φύλακες τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος δέν εἶναι σέ θέση νά ἐμποδίσουν τό ζῦπνημα τῆς σκέψης τοῦ προλεταριάτου, δέν εἶναι σέ θέση, γιατί τό ἴδιο τό καθεστώς συνεπάγεται ἀναγκαῖα κι ἀναπόφευχτα μιὰ ὄλο καί μεγαλύτερη ἀπαλλοτρίωση τῶν παραγωγῶν, μιὰ ὄλο καί μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ προλεταριάτου καί τοῦ ἐφεδρικοῦ του στρατοῦ — κι αὐτό παράλληλα μέ τήν αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, μέ τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό. Ὅσο πολλά κι ἄν πρέπει νά γίνουν ἀκόμα γιά τήν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς θεωρίας, ὅμως ἐγγύηση γιά τό ὅτι οἱ σοσιαλιστές θά ἐκπληρώσουν αὐτή τή δουλιά εἶναι ἡ διάδοση στίς γραμμές τους τοῦ ὕλισμοῦ, τῆς μοναδικῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, πού ἀπαιτεῖ κάθε πρόγραμμα νά εἶναι ἡ ἀκριβῆς διατύπωση τοῦ πραγματικοῦ προτοσές, ἐγγύηση ἀποτελεῖ ἡ ἐπιτυχία τῆς σοσιαλδημοκρατίας πού υἱοθετεῖ αὐτές τίς ἰδέες, — ἐπιτυχία πού τόσο πολύ ἀναστάτωσε τοὺς φιλελεύθερους καί τοὺς δημοκράτες μας, ὥστε τά ὀγκώδη περιοδικά τους ἔπαψαν, ὅπως παρατήρησε κάποιος μαρξιστής, νά εἶναι ἀνιαρά.

Τονίζοντας τήν ἀνάγκη, τή σπουδαιότητα καί τήν ἔκταση τῆς θεωρητικῆς δουλιᾶς τῶν σοσιαλδημοκρατῶν δέ θέλω καθόλου νά πῶ, ὅτι ἡ δουλιά αὐτή πρέπει νά μπεῖ στήν πρώτη θέση

σέ σχέση μέ τήν ΠΡΑΧΤΙΚΗ δουλιά *, — καί πολύ περισσότερο δέ θέλω νά πώ ότι ή δεύτερη πρέπει νά αναβληθεῖ ὡσότου τελειώσει ή πρώτη. Σ' ἕνα τέτιο συμπέρασμα θά μπορούσαν νά καταλήξουν μόνον οἱ ὁπαδοί τῆς «ὑποκειμενικῆς μεθόδου στήν κοινωνιολογία», ἢ οἱ ὁπαδοί τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ. Βέβαια, ἄν τό καθῆκον τῶν σοσιαλιστῶν ἦταν νά ἀναζητοῦν «ἄλλους (ἐκτός ἀπό τοὺς πραγματικούς) δρόμους ἐξέλιξης» τῆς χώρας, στήν περίπτωση αὐτή εἶναι φυσικό ὅτι ή πραχτική δουλιά θά γίνει δυνατή μόνο τότε ὅταν οἱ μεγαλοφρεῖς φιλόσοφοι θά ἀνακαλύψουν καί θά δείξουν αὐτοὺς τοὺς «ἄλλους δρόμους»· κι ἀντίθετα, μόλις ἀνακαλυφθοῦν καί ὑποδειχθοῦν αὐτοί οἱ δρόμοι, τελειώνει ή θεωρητική δουλιά κι ἀρχίζει ή δουλιά ἐκείνων, πού πρέπει νά κατευθύνουν τήν «πατρίδα» στόν «ἄλλο δρόμο» πού «μόλις ἀνακαλύφτηκε». Ἐντελῶς διαφορετικά παρουσιάζονται τά πράγματα, ὅταν τό καθῆκον τῶν σοσιαλιστῶν συνοψίζεται στό νά εἶναι οἱ ἰδεολογικοί καθοδηγητές τοῦ προλεταριάτου στήν πραγματική του πάλη ἐνάντια στοὺς πραγματικούς καί ἀληθινούς ἐχθρούς του, πού στέκονται μπροστά του στόν *πραγματικό* δρόμο τῆς δοσμένης κοινωνικο-οικονομικῆς ἐξέλιξης. Μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους ή θεωρητική καί ή πραχτική δουλιά συγχωνεύονται σέ μιά μόνη δουλιά, πού τή χαρακτήρισε τόσο εὔστοχα ὁ παλαιάμαχος τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας Λήμπκνεχτ μέ τά λόγια:

Studieren, Propagandieren, Organisieren **

Δέν μπορείς νά εἶσαι ἰδεολογικός καθοδηγητής χωρίς νά κάνεις θεωρητική δουλιά μέ τήν παραπάνω ἔννοια, ὅπως δέν μπορείς νά εἶσαι τέτιος καθοδηγητής χωρίς νά κατευθύνεις τή δουλιά αὐτή στήν τροχιά τῶν πραχτικῶν ἀπαιτήσεων, χωρίς δηλ. νά προπαγανδίζεις τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς θεωρίας μέσα στοὺς ἐργάτες καί νά βοηθᾷς στήν ὀργάνωσή τους.

Ὁ τρόπος αὐτός διατύπωσης τοῦ καθήκοντος ἀποτελεῖ ἐγγύηση, ὅτι ή σοσιαλδημοκρατία δέ θά παρουσιάσει δογματισμό καί

* Ἀντίθετα. Στήν πρώτη θέση ἀναμφισβήτητα μπαίνει πάντα ή πραχτική δουλιά τῆς προπαγάνδας καί τῆς ζύμωσης. Κι αὐτό γιατί, πρῶτο, ή θεωρητική δουλιά ἀπλῶς δίνει ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα πού βάζει ή πραχτική δουλιά. Καί δεύτερο, οἱ σοσιαλδημοκράτες ἀναγκάζονται πολύ συχνά, γιά λόγους ἀνεξάρτητους ἀπό τή θέλησή τους, νά περιορίζονται μόνο στή θεωρητική δουλιά, καί γι' αὐτό δέν μπορούν παρά νά θεωροῦν πολύτιμη κάθε στιγμή, πού εἶναι δυνατή ή πραχτική δράση.

** — Νά μελετᾶμε, νά προπαγανδίζουμε, νά ὀργανώνουμε. *Η Σύνη*.

σεχταρισμό, τίς ἔλλειψεις δηλ. ἐκεῖνες, ἀπό τίς ὁποῖες πάσχουν τόσο συχνά οἱ ὀμάδες τῶν σοσιαλιστῶν.

Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει δογματισμός ἐκεῖ ὅπου ἀνώτερο καί μοναδικό κριτήριό τῆς διδασκαλίας θεωρεῖται ἡ ἀντιστοιχία τῆς μέ τὸ πραγματικό προτσές τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἐξέλιξης· δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει σεχταρισμός ἐκεῖ ὅπου τὸ καθῆκον συνοψίζεται στό νά συμβάλει στήν ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου, ὅπου συνεπῶς ὁ ρόλος τῆς «διανόησης» συνοψίζεται στό νά κάνει περιττή τήν ὑπαρξή εἰδικῶν, διανοοῦμενων καθοδηγητῶν.

Γιαυτό, παρά τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν διαφωνίες ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστές γύρω ἀπὸ διάφορα θεωρητικά προβλήματα, οἱ μέθοδοι τῆς πολιτικῆς τους δράσης παρέμειναν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐμφάνισης τῆς ὀμάδας καί ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν ὡς τώρα οἱ παλιές.

Ἡ πολιτικὴ δράση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν συνίσταται στό νά συμβάλλουν στήν ἀνάπτυξη καί στήν ὀργάνωση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς Ρωσίας, νά τὸ βγάλουν ἀπὸ τὴ σημερινή φάση τῶν σκόρπιων, χωρὶς καθοδηγητικὴ ἰδέα, ἀποπειρῶν διαμαρτυρίας, «ταραχῶν» καί ἀπεργιῶν καί νά τὸ μετατρέψουν σέ ὀργανωμένη πάλι **Ο Λ Ο Κ Λ Η Ρ Η Σ** τῆς ρωσικῆς ἐργατικῆς **Τ Α Ξ Η Σ**, πού θά στρέφεται ἐνάντια στό ἀστικό καθεστῶς καί θά ἀποβλέπει στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν, στήν ἐξάλειψη τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν πού στηρίζονται στήν καταπίεση τοῦ ἐργαζομένου. Βάση τῆς δράσης αὐτῆς εἶναι ἡ κοινὴ πεποίθηση τῶν μαρξιστῶν, ὅτι ὁ ρῶσος ἐργάτης εἶναι ὁ μοναδικός καί φυσικός ἐκπρόσωπος ὄλου τοῦ ἐργαζομένου καί ἐκμεταλλεομένου πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας*.

Φυσικός ἐκπρόσωπος — γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου στὴ Ρωσία *στήν οὐσία τῆς εἶναι παντοῦ κεφαλαιοκρατικὴ*, ἂν ἀφήσει κανεὶς κατὰ μέρος τὰ ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχικῆς οἰκονομίας πού βρίσκονται στό δρόμο τῆς ἐξαφάνισής τους· μόνο πού ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν γίνεται σέ μικρὴ κλίμακα, κομματιαστά, δέν εἶναι ἀναπτυγμένη, ἐνῶ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ προλεταριάτου τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα, εἶναι κοινωνικοποιη-

* Ὁ ἄνθρωπος τοῦ μέλλοντος στὴ Ρωσία εἶναι ὁ μουζικός, αὐτὸ πιστευαν οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγροτικοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ ναρόντικοι μέ τὴν πρὸ πλατιά σημασία αὐτῆς τῆς λέξης. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ μέλλοντος στὴ Ρωσία εἶναι ὁ ἐργάτης, αὐτὸ πιστεύουν οἱ σοσιαλδημοκράτες. Ἔτσι διατυπώθηκε σέ κάποιο χειρόγραφο ἡ ἀποψη τῶν μαρξιστῶν.

μένη και συγκεντρωμένη. Στην πρώτη περίπτωση ή έκμετάλλευση αυτή είναι ακόμα μπλεγμένη με μεσαιωνικές μορφές, με διάφορα πολιτικά, νομικά και βιοτικά προσαρτήματα, κόλπα και πονηριές, που εμποδίζουν τον εργαζόμενο και τον ιδεολογικό του εκπρόσωπο να δουν την ουσία του καθεστώτος που πνίγει τον εργαζόμενο, να δουν ποδ και πως είναι δυνατή ή διεξοδος απ' αυτό. Αντίθετα, στην τελευταία περίπτωση ή έκμετάλλευση είναι πιά πέρα για πέρα αναπτυγμένη και προβάλλει με την καθαρή της μορφή, χωρίς τίς κάθε λογής λεπτομέρειες που μπερδεύουν τά πράγματα. Ο εργάτης δέν μπορεί να μή βλέπει πιά οτι τον καταπιέζει τό κεφάλαιο, οτι πρέπει να διεξάγει πάλη ενάντια στην αστική τάξη. Και ή πάλη αυτή των εργατών, που έχει για αντικείμενό της την ίκανοποίηση των πίο άμεσων οικονομικών αναγκών, την καλύτερευση της οικονομικής τους κατάστασης, απαιτεί αναγκαστικά απ' αυτούς οργάνωση, μετατρέπεται αναγκαστικά σε πόλεμο όχι ενάντια σ' ένα άτομο, αλλά ενάντια σε μία τάξη, ενάντια στην ίδια εκείνη τάξη, που όχι μόνο στίς φάμπρικες και στά εργοστάσια, μά παντοδ και πάντα καταπιέζει και πνίγει τον εργαζόμενο. Νά γιατί ο εργάτης της φάμπρικας και τοδ εργοστασίου δέν είναι παρά ο πρωτοπόρος εκπρόσωπος οδου τοδ έκμεταλλευόμενου πληθυσμού, και για να έκπληρώνει τό καθήκον του, σαν αντιπρόσωπος στην οργανωμένη και επίμονη αυτή πάλη, απαιτείται να μήν παρασέρνεται καθόλου από κάποιες «προοπτικές» για τό σκοπό αυτό απαιτείται απλως και μόνο να τοδ εξηγηθει ή θέση του, να τοδ εξηγηθει τό πολιτικο-οικονομικό καθεστώς τοδ συστήματος που τον καταπιέζει, να τοδ εξηγηθει ή αναγκαιότητα και ο αναπόφευχτος χαρακτήρας τοδ ταξικοδ ανταγωνισμού σ' αυτό τό σύστημα. Η θέση αυτή τοδ εργατή της φάμπρικας και τοδ εργοστασίου μέσα στο γενικό σύστημα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων τον κάνει να είναι ο μοναδικός αγωνιστής για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης, γιατί μόνο τό ανώτατο στάδιο ανάπτυξης τοδ καπιταλισμού, ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, δημιουργει τούς ύλικούς όρους και τίς κοινωνικές δυνάμεις που είναι αναγκαίες γι' αυτή την πάλη. Σ' όλα τά άλλα μέρη, στίς κατώτερες μορφές ανάπτυξης τοδ καπιταλισμού δέν υπάρχουν οι ύλικοί αυτοί όροι: ή παραγωγή είναι κομματιασμένη σε χιλιάδες μικρότατα νοικοκυριά (που δέν παύουν να είναι κομματιασμένα νοικοκυριά ακόμα και με τίς πίο εξισωτικές μορφές κοινοτικής γαιοκτησίας), ο έκμεταλλευόμενος συνήθως κατέχει ακόμα ένα μικροσκοπικό νοικοκυριό κι έτσι προσκολλάται σε

κεῖνο ἀκριβῶς τό ἀστικό σύστημα, ἐνάντια στό ὁποῖο πρέπει νά διεξάγει πάλη: αὐτό συγκρατεῖ καί δυσκολεύει τήν ἀνάπτυξη ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, πού εἶναι σέ θέση νά ἀνατρέψουν τόν καπιταλισμό. Ἡ κομματιασμένη, ἀπομονωμένη, μικρή ἐκμετάλλευση δένει τοὺς ἐργαζόμενους σ' ἕναν ὀρισμένο τόπο, τοὺς ἀπομονώνει, δέν τοὺς δίνει τή δυνατότητα νά καταλάβουν τήν ταξική τους ἀλληλεγγύη, δέν τοὺς δίνει τή δυνατότητα νά ἐνωθοῦν, ἀφοῦ καταλάβουν ὅτι αἰτία τῆς καταπίεσης δέν εἶναι τό ἕνα ἢ τό ἄλλο πρόσωπο, ἀλλά ὀλόκληρο τό οἰκονομικό σύστημα. Ἀπεναντίας, ὁ μέγας καπιταλισμός κόβει ἀναγκαστικά κάθε σύνδεση τοῦ ἐργάτη μέ τήν παλιά κοινωνία, μ' ἕνα ὀρισμένο τόπο καί μ' ἕνα ὀρισμένο ἐκμεταλλευτή, τόν συνενώνει, τόν ἀναγκάζει νά σκέφτεται καί τόν τοποθετεῖ σέ συνθήκες πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα ν' ἀρχίσει τήν ὀργανωμένη πάλη. Καί ἀκριβῶς στήν τάξη τῶν ἐργατῶν στρέφουν οἱ σοσιαλδημοκράτες ὅλη τήν προσοχή τους κι ὅλη τή δραστηριότητά τους. Ὅταν οἱ πρωτοπόροι ἐκπρόσωποι τῆς τάξης αὐτῆς ἀφομοιώσουν τίς ἰδέες τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν ἰδέα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ ρώσου ἐργάτη, ὅταν οἱ ἰδέες αὐτές διαδοθοῦν πλατιά, καί μέσα στοὺς ἐργάτες δημιουργηθοῦν στέρεες ὀργανώσεις, πού νά μετατρέψουν τό σημερινό μεμονωμένο οἰκονομικό πόλεμο τῶν ἐργατῶν σέ συνειδητή ταξική πάλη, τότε ὁ ρώσος **ΕΡΓΑΤΗΣ** μπαίνοντας ἐπικεφαλῆς ὅλων τῶν δημοκρατικῶν στοιχείων, θά γκρεμίσει τήν ἀπολυταρχία καί θά ὀδηγήσει **ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ** (δίπλα στό προλεταριάτο **ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ**) ἀπό τόν ἴσιο δρόμο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς πάλης
στή **ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ**

Τέλος.

1894.

Παράρτημα Ι

Δίνω ἐδῶ στὸν παρακάτω πίνακα τὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς 24 προϋπολογισμοὺς, πού ἀναφέρονται στὸ κείμενο.

Συλλογὴ στοιχείων γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ τοὺς προϋπολογισμοὺς τῶν 24 τυπικῶν νοικοκυριῶν τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ.

Ἐξήγηση στὸν πίνακα.

1) Οἱ πρώτες 21 στήλες εἶναι παρμένες αὐτούσιες ἀπὸ τὴ συλλογὴ. Ἡ 22η στήλη εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στὴ σίκαλη, στάρι, βρώμη καὶ κριθάρι, κεχρί καὶ φαγόπυρο, τὰ ὑπόλοιπα σιτηρά, στὴν πατάτα, στὰ λαχανικά καὶ στὸ ξερὸ χόρτο (8 στήλες). Στὸ κείμενο ἀναφέρεται πῶς ὑπολογίστηκε τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὰ σιτηρά (23η στήλη), ἐκτός ἀπὸ τὰ σκύβαλα καὶ τὸ ἄχυρο. Ἐπειτα ἡ 24η στήλη εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στὰ ἄλογα, στὰ κερασφόρα ζῶα, στὰ πρόβατα, γουρούνια, στὰ πουλερικά, δέρματα καὶ μαλλί, στὸ λίπος καὶ στὸ κρέας, προϊόντα γάλατος, βούτυρο (9 στήλες). Οἱ στήλες 25–29 εἶναι παρμένες αὐτούσιες ἀπὸ τὴ συλλογὴ. Οἱ στήλες 30–34 εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στὰ ἐξοδα γιὰ τὴ σίκαλη, στάρι, κεχρί, ἀλάτι καὶ φαγόπυρο, πατάτα, λαχανικά, βούτυρο, λίπος καὶ κρέας, ψάρια, προϊόντα γάλατος, βότκα, τσάι (12 στήλες). Ἡ 35η στήλη εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στὸ σαποῦνι, πετρέλαιο, κεριά, ροῦχα καὶ σκεύη (4 στήλες). Οἱ ὑπόλοιπες στήλες εἶναι σαφεῖς.

2) Ἡ 8η στήλη ὑπολογίστηκε μὲ βάση τὴν πρόσθεση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ντεσιατίνων τῆς μισθωμένης γῆς στὸν ἀριθμὸ τῶν ντεσιατίνων τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τοῦ κοινοτικοῦ κλήρου (στὴ συλλογὴ ὑπάρχει μιὰ τέτια στήλη).

3) Οἱ ἀριθμοὶ κάτω ἀπὸ τὶς στήλες «Κατανομή τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων» σημαίνουν τὸ χρηματικὸ μέρος τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων. Στὶς στήλες 25–28 καὶ 37–42 ὅλα τὰ ἐσοδα (ἐξοδα) εἶναι χρηματικά. Τὸ χρηματικὸ μέρος ὑπολογίστηκε (ὁ συγγραφεὴς δὲν τὸ ξεχωρίζει) μὲ βάση τὴν ἀφαίρεση τοῦ μέρους τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος πού καταναλώθηκε στὸ νοικοκυριό.

Κατηγορίες νοικοκυρέων καί ἀριθμός τους		Ἀριθμός προσώπων καί τῶν δύο φύλων	Ἀριθμός δουλεωτῶν ἀνδρικοῦ φύλου	Ἐργάτες γῆς	
				Νοικοκυ- ριά μέ ἐρ- γάτες γῆς	Ἀριθμός τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν δύο φύλων
		1	2	3	4
6 εὐποροὶ νοικοκυρεοὶ	Σύνολο	47	11	6	8
	Μέσος δρος κατά νοικο- κυριό.....	7,83	1,8	—	—
11 μεσαῖοι εὐκατάστα- τοι νοικοκυ- ρεοὶ	Σύνολο	92	26	2	2
	Μέσος δρος κατά νοικο- κυριό.....	8,36	2,4	—	—
7 φτωχοὶ νοικοκυ- ρεοὶ	Σύνολο	37	10	2	2
	Μέσος δρος κατά νοικο- κυριό.....	5,28	1,4	—	—
Τό ἄλο 24 νοικοκυ- ρεοὶ	Σύνολο	176	47	10	12
	Μέσος δρος κατά νοικο- κυριό.....	7,33	1,9	—	—
2 ἐργάτες γῆς (πού συμπε- ριλήφθη- καν στοὺς φτωχοὺς)	Σύνολο	9	2	—	—
	Μέσος δρος κατά νοικο- κυριό.....	4,5	1	—	—

Γη του κλήρου, ντεσατινές	Μίσθωση		Σύνολο καλλιεργησιμής γης	Αριθμός χτιρίων	Αριθμός βιοτεχνικών εργαστηρίων	Αριθμός γεωργικών εργαλείων	Ζώα (κεφάλια)	
	Νοικοκυριά	Ντεσατινές					Ζώα εργασίας	Σύνολο υπολογιζόμενο σε μεγάλα ζώα
5	6	7	8	9	10	11	12	13
132,6	6	52,8	123,4	52	4	224	35	81
22,1	—	8,8	20,6	8,6	—	37,3	5,8	13,5
101,2	10	85,5	140,2	70	—	338	40	89,1
9,2	—	7,7	12,7	6,4	—	30,7	3,6	8,1
57,8	4	19,8	49,8	31	—	108	7	15,3
8,5	—	2,8	7,1	4,4	—	15,4	1	2,2
291,6	20	158,1	313,4	153	4	670	82	185,4
12,1	—	6,6	13	6,4	—	27,9	3,4	7,7
14,4	—	—	6,8	6	—	11	—	1,1
7,2	—	—	3,4	3	—	5,5	—	0,5

Κατηγορίες νοικοκυριών καί αριθμός τους		Έξια σε ρούβλια						
		Χιτρίαν	* Άλλης ἀκίνη- της περιου- σίας	Σόνερ- γαν	Έκρευθ	Ρούχαν	Ζώων καί με- λισσιών	Σύν- ολο
		14	15	16	17	18	19	20
6 εύποροι νοικοκυ- ρέοι	Σύνολο	2 696	2 237	670,8	453	1 294,2	3 076,5	10 427,5
	Μέσος όρος κα- τά νοικοκυριό...	449,33	372,83	111,80	75,5	215,7	512,75	1 737,91
11 μεσαίοι εόκατά- στατοι νοικοκυ- ρέοι	Σύνολο	2 362	318	532,9	435,9	2 094,2	2 907,7	8 650,7
	Μέσος όρος κα- τά νοικοκυριό...	214,73	28,91	48,44	39,63	190,38	264,33	786,42
7 φτωχοί νοικοκυ- ρέοι	Σύνολο	835	90	112,3	254	647,1	605,3	2 543,7
	Μέσος όρος κα- τά νοικοκυριό...	119,28	12,85	16,04	36,29	92,45	86,47	363,38
Τό όλο 24 νοικο- κυρέοι	Σύνολο	5 893	2 645	1 316	1 142,9	4 035,5	6 589,5	21 621,9
	Μέσος όρος κα- τά νοικοκυριό...	245,55	110,21	54,83	47,62	168,14	274,56	900,91
2 έργάτες γής (πού συμπερι- λήφθηκαν στους φτωχούς)	Σύνολο	155	25	6,4	76,8	129,3	9,1	401,6
	Μέσος όρος κα- τά νοικοκυριό...	77,5	12,5	3,2	38,4	64,65	4,55	200,8

Σύνολο καθυστερούμενων πιστώσεων σε ρούβλια	Κατανομή του εισοδήματος							
	'Απ' τη γεωργία		'Από τη χημνοτροφία	'Από τη μελισσοκομία και την κηπουρική	'Από τη βιοτεχνία	'Από τα βιοτεχνικά έργαστηρία	Διάφορα έσοδα	Σύνολο σε ρούβλια.
	Σύνολο	Μαζί και από τα σιτηρά						
21	22	23	24	25	26	27	28	29
80	61,2% 3 861,7 1 774,4	2 598,2 1 774,4	15,4% 972,6 396,5	4,3% 271	6,5% 412	5% 320	7,6% 482,2	100% 6 319,5 3 656,1
13,3	643,6	—	162,1	45,2	68,6	53,3	80,4	1 053,2 609,3
357	60,7% 3 163,8 899,9	2 203,8 899,9	16,1% 837,5 423,2	0,7% 36,1	18,8% 979,3	—	3,7% 195,5	100% 5 212,2 2 534
32,4	287,7	—	76,1	3,2	89	—	17,8	473,8 230
233,6	48,7% 689,9 175,25	502,08 175,24	22,9% 324,2 216,6	1,9% 27	23,8% 336,8	—	2,7% 39	100% 1 416,9 794,64
33,4	98,5	—	46,3	3,9	48,1	—	5,5	202,4 113,5
670,6	59,6% 7 715,4 2 849,54	5 304,8 2 849,54	16,5% 2 134,3 1 036,3	2,6% 334,1	13,3% 1 728,1	2,5% 320	5,5% 716,7	100% 12 948,6 6 984,74
27,9	321,5	—	88,9	13,9	72	13,3	29,9	539,5 291,03
50	59,5 3	—	5,7 4,8	—	128,8	—	4	198 140,6
25	29,75	—	2,85	—	64,4	—	2	99 70,3

Κατηγορίες νοικοκυρέων και αριθμός τους		Κατανομή					
		Τροφή				Ρούχα και οικιακές ανάγκες	
		Τό δλο	Φυτική	Υπό- λοιπη	Μέσα σ' αυτή		
					Γάλα, κρέας κτλ.		Άλατι, βότκα, τσάι
30	31	32	33	34	35		
6 εδικοί νοικοκυ- ρέοι	Σύνολο	29,2 % 1 500,6 218,7	823,8	676,8	561,3 103,2	115,5	8,2 % 423,8 58,6
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό	250,1	—	—	—	—	70,63
11 μεσαίοι εγκατάστα- τοι νοικο- κυρέοι	Σύνολο	37,6 % 1 951,9 257,7	1 337,3 33,4	614,6	534,3 144	80,3	10,6 % 548,1 49,5
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό	177,45	—	—	—	—	49,83
7 φτωχοί νοικοκυ- ρέοι	Σύνολο	42,1 % 660,8 253,46	487,7 160,96	173,1	134,4 53,8	38,7	14,6 % 229,6 26,8
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό	94,4	—	—	—	—	32,8
Τό δλο 24 νοικοκυ- ρέοι	Σύνολο	34,6 % 4 113,3 729,86	2 648,81	1 464,5	1 230	234,5	10,1 % 1 201,5 134,9
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό	171,39	110,37	61,02	51,25	9,77	50,06
2 έργατες γής (που συμπερι- λήφθηκαν σταύς φτωχούς)	Σύνολο	81,7 50,7	72,1 42,5	9,6	6,1 4,7	3,5	14,9 4,6
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό	40,85	—	—	—	—	7,45

των εξόδων								Καθαρό εισόδημα + Ελλείμμα —
Συντήρηση ζώων	Εργαλεία και ζώα	Για τους εργάτες και τους βοσκούς	Μίσθωση	Φόροι	Για τους παπάδες	Διάφορα έξοδα	Σύνολο σερούβλια	
36	37	38	39	40	41	42	43	44
24,9% 1 276,6	9,4% 484,5	13,5% 691,7	6,5% 332	4,9% 253,5	1,1% 56	2,3% 116,5	100% 5 135,2 2 211,5	+ 1 184,3
212,76	80,75	115,29	55,33	42,25	9,33	19,42	855,86 368,6	+ 197,34
21,2% 1 098,2	5% 256	0,9% 47,6	6,8% 351,7	4,9% 254,9	1,3% 69,9	11,7% 609,4	100% 5 187,7 1 896,7	+ 24,5
99,84	23,27	4,33	31,97	23,17	6,35	55,4	471,6 172,5	+ 2,19
15,6% 243,7	7,1% 110,6	1,6% 24,3	6% 94,5	6,5% 101,8	1,8% 28	4,7% 73,2	100% 1 566,5 712,66	— 149,6
34,81	15,8	3,47	13,5	14,54	4	10,46	223,78 101,8	— 21,38
22,2% 2 618,5	7,1% 851,1	6,4% 763,6	6,5% 778,2	5,1% 610,2	1,3% 153,9	6,7% 799,1	100% 11 889,4 4 820,86	+ 1 059,2
109,1	35,46	31,82	32,43	25,43	6,41	33,29	495,39 200,87	+ 44,11
8	53,2	0,4	—	22,6	2,8	3,3	186,9 137,6	+ 11,1
4	26,6	0,2	—	11,3	1,4	1,65	93,45 68,8	+ 5,55

Παράρτημα II

Στό κέντρο τῆς κριτικῆς πού κάνει στόν Νικ.—ον ὁ κ. Στρούβε βάζει πολύ σωστά τή διαπίστωση ὅτι ἡ «διδασκαλία τοῦ Μάρξ γιά τήν ταξική πάλη καί τό κράτος εἶναι ὀλότελα ξένη πρὸς αὐτόν τό ρῶσο οἰκονομολόγο». Δέν ἔχω τήν τόλμη τοῦ κ. Κριβένκο γιά νά μπορέσω, στηριζόμενος μόνο σ' αὐτή τή μικρή σημείωση (4ῃ στήλῃ τῆς ἐφημερίδας) τοῦ κ. Στρούβε, νά κρίνω γιά τό σύστημα τῶν ἀντιλήψεων του (δέ μοῦ εἶναι γνωστά τά ἄλλα του ἄρθρα)· ἐπίσης δέν μπορῶ νά πῶ ὅτι τάσσομαι ἀλληλέγγυος μέ ὅλες τίς θέσεις πού διατυπώνει ὁ κ. Στρούβε, καί γι' αὐτό δέν μπορῶ νά ὑπερασπίσω ὀλόκληρο τό ἄρθρο του, ἀλλά μόνο ὀρισμένες βασικές θέσεις πού παραθέτει. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τό ἐν λόγω περιστατικό ἔχει ἐκτιμηθεῖ πάρα πολύ σωστά: πραγματικά, ἡ μή κατανόηση τῆς ταξικῆς πάλης, πού εἶναι συμφυῆς μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, εἶναι τό *θεμελιακό λάθος* τοῦ κ. Νικ.—ον. Ἡ διόρθωση καί μόνο αὐτοῦ τοῦ λάθους θά ἦταν ἀρκετή γιά νά προκύψουν ἀναγκαστικά, ἀκόμα κι ἀπό τίς θεωρητικές του θέσεις καί ἔρευνες, σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματα. Πραγματικά, τό γεγονός ὅτι δέ βλέπει τήν ταξική πάλη μαρτυρεῖ χονδροειδέστατη ἔλλειψη κατανόησης τοῦ μαρξισμοῦ — ἔλλειψη κατανόησης, γιά τήν ὁποία πρέπει νά κατηγορηθεῖ πολύ περισσότερο ὁ κ. Νικ.—ον, γιατί θέλει νά παρουσιάζεται σάν αὐστηρός θιασώτης τῶν ἀρχῶν τοῦ Μάρξ. Μπορεῖ ἄραγε ὁποιοσδήποτε, πού ξέρει ἔστω καί λίγο τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ, νά ἀμφισβητήσῃ ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ταξικῆς πάλης ἀποτελεῖ τό κέντρο βάρους ὅλου τοῦ συστήματος τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ;

Ὁ κ. Νικ.—ον θά μπορούσε βέβαια νά δεχτεῖ τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἐκτός ἀπ' αὐτό τό σημεῖο, ἔστω καί γιά τό λόγο, λχ., ὅτι τό σημεῖο αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται, ἄς ποῦμε, στά δεδομένα

τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος, στήν περίπτωσιν αὐτήν, ὅμως, δέ θά μπορούσε νά ὑποστηρίξει κανεῖς, πρῶτο, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἐξηγεῖ τό καθεστῶς μας, δέ θά μπορούσε ἀκόμα νά μιλάει γι' αὐτή τή θεωρία καί τόν καπιταλισμό, γιατί θά ἦταν ἀναγκασμένος νά μεταπλάσει τή θεωρία καί νά ἐπεξεργαστεῖ τήν ἔννοια κάποιου ἄλλου καπιταλισμοῦ, πού δέ θά τοῦ εἶναι συμφυεῖς οἱ ἀνταγωνιστικές σχέσεις καί ἡ πάλιν τῶν τάξεων. Ὅπως κι ἂν ἔχει τό πράγμα, θά ἔπρεπε νά διατυπωθοῦν μέ τόν πῶς λεπτομερειακό τρόπο ἐπιφυλάξεις σχετικά μ' αὐτό καί νά ἐξηγηθεῖ γιατί ὁ συγγραφεύς, προφέροντας τό Α τοῦ μαρξισμοῦ, δέ θέλει νά προφέρει καί τό Β. Ὁ κ. Νικ. — ον δέν προσπάθησε κἀν νά κάνει κάτι τέτιο.

Καί ὁ κ. Στρούβε ἔβγαλε πολύ δικαιολογημένα τό συμπέρασμα ὅτι ὁ κ. Νικ. — ον μή κατανοώντας τήν ταξική πάλιν, καταντᾶ οὐτοπιστής, γιατί ὁποῖος ἀγνοεῖ τήν ταξική πάλιν στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἀγνοεῖ εο ἴρσο* ὅλο τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς κοινωνίας, καί γιά νά πραγματοποιήσῃ τούς πόθους τοῦ εἶναι ἀναπόφευχτα καταδικασμένος νά πλανᾶται στή σφαῖρα τῶν ἀθῶων ὀνειροπολημάτων. Αὐτή ἡ μή κατανόηση τόν κάνει ἀντιδραστικό, γιατί οἱ ἐκκλήσεις πρὸς τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος», δηλ. πρὸς τούς ἰδεολογικούς καί πολιτικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀστικῆς τάξης, τό μόνο πού μποροῦν νά κάνουν εἶναι νά ἀποπροσανατολίσουν τούς σοσιαλιστές, κάνοντάς τους νά θεωροῦν συμμάχους τούς χειρότερους ἐχθρούς τοῦ προλεταριάτου, τό μόνο πού μποροῦν νά κάνουν εἶναι νά φρενάρουν τήν πάλιν τῶν ἐργατῶν γιά τήν ἀπελευθέρωσίν τους ἀντί νά συντελοῦν στό δυνάμωμα, στή διασάφηση καί στή μεγαλύτερη ὀργάνωση αὐτῆς τῆς πάλιν.

Μιά κι ἔγινε λόγος γιά τό ἄρθρο τοῦ κ. Στρούβε, δέν μπορούμε νά μή θίξουμε ἐδῶ καί τήν ἀπάντησιν τοῦ κ. Νικ. — ον στό 6ο τεῦχος τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»**.

* — ἔτσι, μ' αὐτό. Ἡ Σύντ.

** Γενικά μέ τά ἄρθρα τοῦ στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» ὁ κ. Νικ. — ον, ὅπως φαίνεται, προσπαθεῖ μέ ὅλες του τίς δυνάμεις ν' ἀποδείξει ὅτι καθόλου δέν ἀπέχει τόσο πολύ ἀπό τό μικροαστικό ριζοσπαστισμό, ὅπως θά μπορούσε νά νομίσει κανεῖς· ὅτι κι αὐτός εἶναι σέ θέση νά βλέπει στήν ἀνάπτυξιν τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ χωριοῦ (τεῦχος 6, σελ. 118 — τή διάδοσιν ἀνάμεσα στούς «ἀγρότες» τελειοποιημένων ἐργαλείων, φωσφορίτη etc.) (et cetera — καί τά λοιπά. Ἡ Σύντ.) μιᾶ ἐνδειξιν τοῦ ὅτι «ἡ ἴδια ἡ ἀ γ ρ ο τ ι ᾶ» (ἐκείνη πού ἀπαλλοτριώνεται κατά μάζες;) «καταλαβαίνει τήν ἀνάγκη νά βγεῖ ἀπό τήν κατάστασιν πού βρίσκεται».

«Από τά παραπάνω προκύπτει, — Ισχυρίζεται ό κ. Νικ. — ον, παραθέτοντας στοιχεία πού δείχνουν μιá άργή αύξηση του άριθμου των έργατών της φάμπρικας και του έργοστασίου, αύξηση μικρότερη από την άριθμητική αύξηση του πληθυσμού, — προκύπτει ότι ό καπιταλισμός στη χώρα μας όχι μόνο δέν εκπληρώνει την „Ιστορική του άποστολή“, αλλά και μόνος του βάζει όρια στην ίδια την ανάπτυξη του. Νά γιατί, ανάμεσα στ' άλλα, έχουν χίλιες φορές δίκιο όσοι άναζητούν „γιά την πατρίδα τους δρόμο εξέλιξης διαφορετικό από κείνον πού άκολουθοϋσε και άκολουθεί ή Δυτική Εϋρώπη“». (Κι όλα αυτά τά γράφει ένας άνθρωπος πού άναγνωρίζει ότι ή Ρωσία άκολουθεί τον ίδιο κεφαλαιοκρατικό δρόμο!) Ό κ. Νικ. — ον έχει τή γνώμη ότι ή «Ιστορική άποστολή» του καπιταλισμού δέν εκπληρώνεται, γιατί «τό έχθρικό πρós την κοινότητα οικονομικό ρεύμα, (δηλ. ό καπιταλισμός), καταστρέφει τις ίδιες τις βάσεις της ύπαρξης της, χωρίς νά παίξει τον ένοποιητικό ρόλο πού είναι τόσο χαρακτηριστικός γιά τή Δυτική Εϋρώπη και άρχίζει νά εκδηλώνεται μέ ιδιαίτερη ένταση στη Βόρεια Άμερική».

Μ' άλλα λόγια, έχουμε μπροστά μας ένα στερεότυπο έπιχείρημα ένάντια στους σοσιαλδημοκράτες, έπιχείρημα έπινοημένο από τον περιβόητο κ. Β. Β., πού έβλεπε τον καπιταλισμό από την άποψη ενός τμηματάρχη ύπουργείου, πού λύνει ως έξής τό κρατικό πρόβλημα της «είσαγωγής του καπιταλισμού στη ζωή του λαού»: αν εκπληρώνει την «άποστολή» του, μπορεί νά γίνει δεχτός, αν δέν την εκπληρώνει «δέν είναι δεχτός». Έκτός άπ' όλες τις άλλες άρετές αυτού του πνευματώδους συλλογισμού ό κ. Β. Β. κατανοούσε την ίδια την «άποστολή» του καπιταλισμού — και προφανώς έτσι την κατανοεί και ό κ. Νικ. — ον — κατά τρόπο άφάνταστα λαθεμένο και στενό· κι όμως, έννοείται, οί κύριοι αυτοί έπιρίπτουν χωρίς τσιριμόνιες τή στενότητα της δικής τους αντίληψης στους σοσιαλδημοκράτες: τους σοσιαλδημοκράτες μπορεί νά τους συκοφαντεί κανείς, σά νά πρόκειται γιά νεκρούς, μιá και δέν τους έπιτρέπεται νά γράφουν στό νόμιμο τύπο!

Ό Μάρξ θεωρούσε πώς τό προοδευτικό, τό επαναστατικό έργο του καπιταλισμού συνίσταται στό γεγονός, ότι, κοινωνικοποιώντας την έργασία, ταυτόχρονα, μέ τό μηχανισμό αυτού του ίδιου προτσές «διαπαιδαγωγεί, συνενώνει και όργανώνει την εργατική τάξη», τή διδάσκει νά παλαίβει, όργανώνει τό «ξεσήκωμά» της, τή συνενώνει γιά την «άπαλλοτρίωση των άπαλλοτριωτών», γιά την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας και την άφαίρεση των μέσων παραγωγής από τά χέρια των «λίγων σφετερι-

στῶν» γιά νά τά μεταβιβάσει στά χέρια ὅλης τῆς κοινωνίας. («Τό Κεφάλαιο», 650)⁹¹.

Αὐτή εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Μάρξ.

Οὔτε κán ἀναφέρεται, βέβαια, «ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου»: μιλάει γιά τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί γιά τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι τά κριτήρια αὐτά δέν ἔχουν τίποτε τό κοινό μέ «τόν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου».

Οἱ δικοί μας ὅμως, πρωτότυποι ἐρμηνευτές τοῦ Μάρξ τά παρερμήνευσαν αὐτά τά λόγια καί τοὺς ἀπέδωσαν τήν ἔννοια ὅτι ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας στίς συνθήκες τοῦ καπιταλισμοῦ περιορίζεται στό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου δουλεύουν στό ἴδιο χτίριο καί γι'αυτό, ὅπως ἰσχυρίζονται, ὁ προοδευτικὸς ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ μετριέται. . . μέ τόν ἀριθμὸ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν!!! Αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου — αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμὸς ἐκπληρώνει καλά τό προοδευτικὸ τοῦ ἔργο· ἐλαττώνεται — αὐτό σημαίνει ὅτι «δέν ἐκπληρώνει καλά τήν ἱστορικὴ του ἀποστολή» (σελ. 103 τοῦ ἀρθροῦ τοῦ κ. Νικ. — ον), καί ἡ «διανόηση» πρέπει «νά ἀναζητᾶ ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα της».

Καί νά πού ἡ διανόηση τῆς Ρωσίας ἀρχίζει νά ἀναζητᾶ «ἄλλους δρόμους». Καί δέν εἶναι ἡ πρώτη δεκαετία πού ψάχνει νά τοὺς βρεῖ καί τοὺς βρῖσκει, προσπαθώντας ν' ἀποδείξει* μ' ὅλες τίς δυνάμεις της ὅτι ὁ καπιταλισμὸς «δέν ἀποτελεῖ κανονικὴ» ἐξέλιξη, γιατί ὀδηγεῖ σέ ἀνεργία καί κρίσεις. Τό 1880 βρισκόμασταν μπροστά σέ κρίση· τό ἴδιο καί τό 1893: εἶναι καιρὸς νά ἀλλάξουμε δρόμο, γιατί εἶναι ὀλοφάνερο πὼς δέν πᾶμε καλά.

Καί ἡ ρωσικὴ ἀστικὴ τάξη «ἀκούει καί συνεχίζει τή δουλίτσα της»⁹²: πραγματικά, «δέν πᾶμε καλά», ἀπὸ τή στιγμή πού δέν μπορούμε ν' ἀποκομίσουμε πιά μυδῶθη κέρδη· καί σεγοντάρει

* Οἱ ἀποδείξεις αὐτές πᾶνε χαμένες ὄχι γιατί δέν εἶναι σωστές: ἡ καταστροφή, ἡ ἐξαθλίωση καί ἡ πείνα τοῦ λαοῦ ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητο καί ἀναπόφευχτο συνοδοιπόρο τοῦ καπιταλισμοῦ — μά γιατί κρέμονται στὸν ἀέρα. «Ἡ κοινωνία», ἀκόμα καί κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο τοῦ δημοκρατισμοῦ, προάγει τὰ πλουτοκρατικὰ συμφέροντα, καί φυσικά ἡ πλουτοκρατία δέν πρόκειται νά ταχθεῖ ἐνάντια στὸν καπιταλισμὸ. «Ἡ κυβέρνηση». . . — θά ἀναφέρω τὴ γνώμη ἐνὸς ἀντιπάλου, τοῦ κ. Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι: — ὅσο λίγο κι ἂν ξέρουμε τὰ προγράμματά τῆς κυβερνήσεώς μας, — ἔγραφε κάποτε, — τὰ ξέρουμε ἀρκετά, ὥστε νά εἶμαστε σίγουροι ὅτι «ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας» δέ συμπεριλαμβάνεται στό πρόγραμμά της.

ἐν χορῶ τοὺς φιλελεύθερους καὶ τοὺς ριζοσπάστες καὶ καταπιάνεται μὲ ὄλες τίς δυνάμεις νά κατασκευάζει μὲ τὰ ἀποδεσμευμένα καὶ πιό φτηνά κεφάλαια καινούργιες σιδηροδρομικές γραμμές. «Δέν πᾶμε» καλά, γιατί στά παλιά μέρη «γδάραμε» κυριολεκτικά τό λαό καὶ εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά περάσουμε στό βιομηχανικό κεφάλαιο πού δέν εἶναι σέ θέση νά μᾶς ἐξασφαλίσει πλοῦτη στόν ἴδιο βαθμό ὅπως τό ἐμπορικό: κι ἔτσι θά «πᾶμε» στίς ἀνατολικές καὶ βόρειες ἐπαρχίες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, ὅπου εἶναι ἀκόμα δυνατή «ἡ πρωταρχική συσσώρευση», πού μᾶς δίνει κέρδος ἑκατό στά ἑκατό, καὶ ὅπου ἡ ἀστική διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς ἀπέχει ἀκόμα πολύ ἀπό τήν ὀλοκλήρωσή της. Ἡ διανόηση τὰ βλέπει ὅλα αὐτά καὶ ἀπειλεῖ συνεχῶς ὅτι θά «φτάσουμε» πάλι σέ χρεωκοπία. Καὶ πραγματικά ἐπέρχεται καινούργια χρεωκοπία. Ἡ μεγάλη μάζα τῶν μικρῶν καπιταλιστῶν ἐξοντώνεται ἀπό τοὺς μεγάλους, ἡ μάζα τῶν ἀγροτῶν ἐκτοπίζεται ἀπό τή γεωργία, πού περνᾷ ὄλο καὶ περισσότερο στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης· ὁ ὠκεανός τῆς ἀθλιότητος, τῆς ἀνεργίας, τοῦ ἀργοῦ θανάτου ἀπό τήν πείνα παίρνει κολοσιαῖες διαστάσεις, καὶ ἡ «διανόηση» μὲ ἡσυχῇ τῇ συνείδησὶ τῆς ἐπικαλεῖται τίς προφητεῖες τῆς καὶ ἐξακολουθεῖ νά κλαίγεται γιά τό λαθεμένο δρόμο, προσπαθώντας νά ἀποδείξει τήν ἀστάθεια τοῦ καπιταλισμοῦ μας μὲ τήν ἔλλειψη ἐξωτερικῶν ἀγορῶν.

Καὶ ἡ ρωσική ἀστική τάξη «ἀκούει καὶ συνεχίζει τῇ δουλίτσα της». Τῇ στιγμῇ πού ἡ «διανόηση» ἀναζητᾷ καινούργιους δρόμους, αὐτὴ κατασκευάζει τεράστιες σιδηροδρομικές γραμμές στίς ἀποικίες τῆς, δημιουργώντας ἐκεῖ ἀγορά, κομίζοντας στή νεαρὴ χώρα τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, ἀναπτύσσοντας μὲ ἐξαιρετικὴ ταχύτητα καὶ στίς χώρες αὐτές τῇ βιομηχανικῇ ἀστικῇ τάξει καὶ τήν ἀστικὴν τάξιν τοῦ χωριοῦ καὶ ρίχνοντας τῇ μάζα τῶν παραγωγῶν στίς γραμμές τοῦ αἰῶνια πεινασμένου ἀνεργοῦ κοσμάκη.

Ἄραγε οἱ σοσιαλιστές θά ἐξακολουθήσουν νά περιορίζονται σέ κλάψες γιά τοὺς ὄχι σωστοὺς δρόμους καὶ νά προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν τήν ἀστάθεια τοῦ καπιταλισμοῦ... ἐπικαλούμενοι τήν ἀργὴ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καὶ τοῦ ἐργοστασίου!!;

Πρὶν περάσουμε στήν παιδαριώδη αὐτὴ ἰδέα*, πρέπει νά θυ-

* Πραγματικά, πῶς νά μὴ χαρακτηρίσουμε αὐτὴ τὴν ἰδέαν παιδαριώδη ὅταν γιά τὸν καθορισμὸ τοῦ προοδευτικοῦ ἔργου τοῦ καπιταλισμοῦ δέν παίρνεται ὑπόψη ὁ βαθμὸς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ ἓνας τόσο κυ-

μίσουμε ότι ό κ. Νικ.—ον μετέδωσε πάρα πολύ ανακριβώς τό σημείο του άρθρου του κ. Στρούβε πού κριτικάρεται. Στο άρθρο του κ. Στρούβε διαβάζουμε επί λέξει τά παρακάτω:

«Αν ό συγγραφέας (δηλ. ό κ. Νικ.—ον) τονίζει τή διαφορά τής σύνθεσης του ρωσικού και του αμερικάνικου πληθυσμού από τήν άποψη των άπασχολήσεων τους — για τή Ρωσία υπολογίζεται ότι τά 80% όλου του πληθυσμού, πού είναι οικονομικά άπασχολημένος (erwerbsthätigen), άσχολείται μέ τήν άγροτική οίκονομία, ένω στίς Ένωμένες Πολιτείες μόνο τά 44% — δέν παρατηρεί όμως ότι ή κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη τής Ρωσίας θά δουλεύει άκριβώς για νά έλαττώσει αυτή τή διαφορά των 80-44: αυτή είναι, μπορούμε νά πούμε, ή ιστορική άποστολή του καπιταλισμού».

Μπορεί νά πει κανείς ότι ή λέξη «άποστολή» χρησιμοποιείται έδώ όχι και τόσο πετυχημένα, ή σκέψη όμως του κ. Στρούβε είναι ξεκάθαρη: ό κ. Νικ.—ον δέν παρατήρησε ότι ή κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη τής Ρωσίας (κι ό ίδιος άναγνωρίζει ότι ή ανάπτυξη αυτή είναι πραγματικά κεφαλαιοκρατική) θά έλαττώνει τόν άγροτικό πληθυσμό, από τή στιγμή πού αυτό είναι γενικός νόμος του καπιταλισμού. Συνεπώς, αν ό κ. Νικ.—ον ήθελε ν' αντικρούσει αυτή τήν αντίρηση, έπρεπε νά δείξει είτε 1) ότι δέν άφησε νά του διαφύγει ή τάση αυτή του καπιταλισμού, είτε 2) ότι ό καπιταλισμός δέν έχει μιά τέτια τάση.

Αντί νά ένεργήσει έτσι, ό κ. Νικ.—ον καταπιάνεται μέ τήν άνάλυση των στοιχείων πού έχουν σχέση μέ τόν αριθμό των έργοστασιακών εργατών (1% του πληθυσμού σύμφωνα μέ τόν υπολογισμό του). Μά μήπως ό κ. Στρούβε μιλάει για έργοστασιακούς εργάτες; Μήπως τά 20% του πληθυσμού τής Ρωσίας και τά 56% του πληθυσμού τής Αμερικης είναι έργοστασιακοί εργάτες; μήπως οι έννοιες: «έργοστασιακός εργάτης» και «πληθυσμός πού δέν άσχολείται μέ τήν άγροτική οίκονομία» είναι ταυτόσημες; Μπορεί μήπως νά μπει υπό άμφισβήτηση τό γεγονός ότι και στή Ρωσία έλαττώνεται τό ποσοστό του πληθυσμού πού άσχολείται μέ τήν άγροτική οίκονομία;

Υστερα άπ' αυτή τή διόρθωση, πού τή θεωρώ πολύ περισ-

μαινόμενος δείκτης ανάπτυξης ενός μόνο κλάδου τής λαϊκής εργασίας! Ό καθένας ξέρει ότι ό αριθμός των εργατών δέν μπορεί παρά νά είναι έξαιρετικά άσταθής στίς συνθήκες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ότι έξαρτάται από ένα σωρό δευτερεύοντες παράγοντες, όπως λχ. οι κρίσεις, τό μέγεθος του έφεδρικού στρατού, ό βαθμός εκμετάλλευσης τής εργασίας, ό βαθμός έντατικότητας της κτλ. κτλ.

σότερο απαραίτητη, γιατί ο κ. Κριβένκο διαστρέβλωσε ήδη μία φορά στο ίδιο περιοδικό αυτό το σημείο, ως περάσουμε στην ιδέα του κ. Νικ.—ον σύμφωνα με την όποια «ο καπιταλισμός μας δεν εκπληρώνει καλά την αποστολή του».

Πρώτο, είναι ανόητο να ταυτίζει κανείς τον αριθμό των εργατών της φάμπρικας και του εργοστασίου με τον αριθμό των εργατών που είναι απασχολημένοι στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, όπως κάνει ο συγγραφέας των «Δοκιμίων». Αυτό σημαίνει ότι επαναλαμβάνει (και μάλιστα μεγαλώνει) το λάθος των μικροαστών οικονομολόγων της Ρωσίας, που αρχίζουν τον καπιταλισμό κατευθείαν από τη μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Μήπως τα εκατομμύρια των ρώσων βιοτεχνών, που δουλεύουν για τους εμπόρους με υλικά αυτών των τελευταίων και για ένα συνηθισμένο μεροκάματο, δεν είναι απασχολημένοι στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή; Μήπως οι εργάτες γης και οι μεροκαματιάρηδες στη γεωργία δεν παίρνουν από τα αφεντικά μεροκάματα και δεν τους δίνουν υπεραξία; Μήπως οι εργάτες που είναι απασχολημένοι στη βιομηχανία οικοδομών (του αναπτύσσεται γρήγορα σέ μας ύστερα από τη μεταρύθμιση), δεν υποβάλλονται σέ κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση; κτλ.*.

* Περιορίζομαι εδώ στην κριτική της μεθόδου του κ. Νικ.—ον να κρίνει για «τόν ενωτικό ρόλο του καπιταλισμού» με βάση τον αριθμό των εργοστασιακών εργατών. Δεν μπορώ να καταπιαστώ με την ανάλυση των αριθμών, γιατί δεν έχω στα χέρια μου τίς πηγές που χρησιμοποιεί ο κ. Νικ.—ον. Δεν μπορώ ωστόσο να μη σημειώσω ότι ο κ. Νικ.—ον δέ διάλεξε πετυχημένα αυτές τίς πηγές. Στην αρχή παίρνει στοιχεία από τη «Συλλογή της στρατιωτικής στατιστικής» για τό 1865 κι από τό «Δείκτη για τίς φάμπρικες και τα εργοστάσια» του 1894 για τό 1890. 'Απ' αυτά προκύπτει, ότι ο αριθμός των εργατών (έκτός από τούς εργάτες όρυχειών) είναι 829 573 και 875 764. 'Η αύξηση κατά 5,5% είναι πολύ μικρότερη από την αύξηση του πληθυσμού (91 και 61,42 εκατομμύρια, δηλ. κατά 48,1%). Στην επόμενη σελίδα παίρνει άλλα στοιχεία: τόσο για τό 1865 όσο και για τό 1890 από τό «Δείκτη» του 1893. Σύμφωνα μ' αυτά τά στοιχεία, ο αριθμός των εργατών είναι 392 718 και 716 792, δηλ. έχουμε αύξηση κατά 82%. Τά στοιχεία αυτά όμως δεν περιλαμβάνουν τη βιομηχανία που φορολογείται έμμεσα, όπου ο αριθμός των εργατών (σελ. 104) ήταν τό 1865: 186 053 και τό 1890: 144 332. Προσθέτοντας αυτούς τούς τελευταίους αριθμούς στους προηγούμενους, έχουμε συνολικό αριθμό εργατών (έκτός από τούς εργάτες όρυχειών) για τό 1865: 578 771 και για τό 1890: 861 124. Αύξηση κατά 48,7% και αύξηση του πληθυσμού κατά 48,1%. Κι έτσι, μέσα σέ πέντε σελίδες ο συγγραφέας παραθέτει στοιχεία από τά όποια άλλα δείχνουν αύξηση κατά 5% κι άλλα κατά 48%! Και με βάση τέτια άντιφατικά στοιχεία κρίνει για την άστάθεια του καπιταλισμού μας!!

Κ' ύστερα, γιατί ο συγγραφέας δεν πήρε τά στοιχεία για τον αριθμό των εργατών που αναφέρονται στα «Δοκίμια» (τούς πίνακες XI και XII) και που

Δεύτερο, είναι ανόητο νά συγκρίνει κανείς τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (1 400 000) μέ ὄλο τόν πληθυσμό καί νά ἐκφράζει αὐτή τήν ἀναλογία σέ ποσοστά. Αὐτό σημαίνει ἀπλῶς νά συγκρίνει πρῦγματα μή συγκρίσιμα: τόν ἱκανό γιά ἐργασία πληθυσμό μέ τόν μή ἱκανό, τόν πληθυσμό πού ἀσχολεῖται μέ τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν μέ τίς «ἰδεολογικές καταστάσεις» κτλ. Μήπως οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου δέν συντηροῦν ὁ καθένας τους ἕναν ὀρισμένο ἀριθμό μελῶν οἰκογένειας πού δέν ἐργάζονται; Μήπως οἱ ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες δέν διατρέφουν — ἐκτός ἀπό τ' ἀφεντικά τους καί ἕνα ὀλάκερο κοπάδι ἐμπόρους — πλῆθος στρατιῶτες, ὑπαλλήλους κι ἄλλους παρόμοιους κυρίους, πού τούς περιλαβαίνετε στόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἀντιπαραθέτοντας ὄλο αὐτό τό συνονθύλευμα στούς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες; Κ' ὕστερα, μήπως στή Ρωσία δέν ὑπάρχουν τέτιοι κλάδοι παραγωγῆς, ὅπως ἡ ἄλιεία κτλ., πού εἶναι ἐπίσης ανόητο νά τούς κατατάσσει κανείς στή γεωργία καί νά τούς ἀντιπαραθέτει στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία; Ἄν θέλατε νά ἔχετε μιᾶ εἰκόνα τῆς σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τίς ἀπασχολήσεις του, θά ἔπρεπε, πρῶτο, νά ξεχωρίσετε τόν πληθυσμό πού εἶναι ἀπασχολημένος μέ τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν (ἀφαιρώντας, συνεπῶς, τό μή ἐργαζόμενο πληθυσμό, ἀπό τό ἕνα μέρος, κι ἀπό τό ἄλλο, τούς στρατιῶτες, τούς δημόσιους ὑπαλλήλους, τούς παπάδες κτλ.), καί δεύτερο, νά προσπαθήσετε νά τόν κατανείμετε στούς διάφορους κλάδους τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας. Ἄν δέν ὑπῆρχαν στοιχεῖα γιά νά τό κάνετε, θάπρεπε νά μήν καταπιάνεστε μέ παρό-

μᾶς δείχνουν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν κατά 12-13% μέσα σέ *τρία χρόνια* (1886-1889), δηλ. αὐξηση πού ξεπερνᾶ κατά πολύ τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ; Ὁ συγγραφέας ἴσως πεῖ ὅτι τό χρονικό διάστημα εἶναι πολύ μικρό. Ἄπό τό ἄλλο μέρος ὁμως τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ὁμοιογενῆ, ἐπιδεχτικά σύγκρισης καί περισσότερο ἀξιόπιστα· αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Καί δεύτερο, μήπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δέ χρησιμοποίησε αὐτά ἀκριβῶς τά στοιχεῖα, παρ' ὄλο πού εἶναι μικρό τό χρονικό διάστημα στό ὁποῖο ἀναφέρονται, γιά νά κρίνει κανείς τήν αὐξηση τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας;

Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά στοιχεῖα γιά ἕνα μόνο κλάδο τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας δέν μποροῦν παρά νά εἶναι ἀσταθῆ, ὅταν παίρνεται σάν βάση ἕνας τόσο εὐμετάβλητος δείκτης τῆς κατάστασης αὐτοῦ τοῦ κλάδου, ὅπως εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν. Γιά σκεφθεῖτε πόσο ἀπροσμέτρητα ἀφελῆς ὄνειροπόλος πρέπει νά εἶναι κανείς γιά νά μπορεῖ, στηριζόμενος σέ παρόμοια στοιχεῖα, νά ἐλπίζει ὅτι ὁ καπιταλισμός μας θά καταρεύσει, θά γίνῃ σκόνῃ μόνος του, χωρίς πεισματική ἀποφασιστική πάλη! — γιά νά ἀντιπαραθέτει αὐτά τά στοιχεῖα στήν ἀναμφισβήτητη κυριαρχία καί ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σ' ὄλους τούς κλάδους τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας!

μοιους ύπολογισμούς*, και νά μή λέτε άνοησίες γιά 1% (;!!) τοῦ πληθυσμοῦ, πού εἶναι άπασχολημένος στήν έργοστασιακή βιομηχανία.

Τρίτο, — κι αὐτό εἶναι τό κυριότερο και ἡ πιό έξωφρενική διαστρέβλωση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ σ' ὅ,τι άφορᾷ τό προοδευτικό, έπαναστατικό έργο τοῦ καπιταλισμοῦ, — πού τό βρήκατε ὅτι «ὀ ένωτικός ρόλος» τοῦ καπιταλισμοῦ έκφράζεται στήν ένωση μόνο τῶν έργοστασιακῶν έργατῶν; Μήπως τίς ιδέες σας γιά τό μαρξισμό τίς δανεῖζεστε άπό τά ἄρθρα πού δημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Ὁτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» σχετικά μέ τήν κοινωνικοποίηση τῆς έργασίας; Μήπως τήν έννοια τῆς έργασίας τήν άνάγετε και σεῖς στή δουλιά σ' ένα και τό αὐτό χτίριο;

*Ὁμως ὄχι. Τόν Νικ.— ον δέ θά μπορούσε, ὅπως φαίνεται, νά τόν μεμφθεῖ κανεῖς γιά ένα τέτιο πράγμα, γιατί χαρακτηρίζει μέ άκρίβεια τήν κοινωνικοποίηση τῆς έργασίας άπό τόν καπιταλισμό στή δεύτερη σελίδα τοῦ ἄρθρου του στό τεῦχος 6 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», σημειώνοντας σωστά και τά δύο γνωρίσματα αὐτῆς τῆς κοινωνικοποίησης: 1) δουλιά γιά ὄλη τήν κοινωνία και 2) ένωση τῶν διάφορων δουλευτῶν γιά νά παραχθεῖ τό προϊόν τῆς κοινῆς έργασίας. Ὡστόσο, ἂν εἶναι έτσι, τότε τί λόγος ὑπάρχει νά κρίνει κανεῖς γιά τήν «άποστολή» τοῦ

* Ὁ κ. Νικ.— ον ἐπιχείρησε νά παρουσιάσει έναν τέτιο ὑπολογισμό στά «Δοκίμια», ὅμως πολύ άποτυχημένα. Στή σελ. 302 διαβάζουμε:

«Τόν τελευταῖο καιρό ἔγινε προσπάθεια νά καθορισθεῖ ὁ αριθμός ὄλων τῶν ἐλεύθερων έργατῶν τῶν 50 κυβερνεῖων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. (Σ. Α. Κορολένκο. «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή έργασία», Πετροῦπολη 1892). Ἡ έρευνα πού ἔκανε τό τμήμα άγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ ὑπουργείου καθορίζει τό συνολικό αριθμό τοῦ ἱκανοῦ γιά έργασία άγροτικοῦ πληθυσμοῦ στα 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σέ 35 712 000 άτομα, ἐνῶ ὁ συνολικός αριθμός τῶν έργατῶν, πού χρειάζονται γιά τίς άνάγκες τῆς άγροτικῆς οἰκονομίας, γιά τή βιομηχανία καταργασίας, γιά τήν έξορυχτική βιομηχανία, τίς μεταφορές κτλ. καθορίζεται μόνο σέ 30 124 000 άτομα. Ἐτσι, τό πλεόνασμα τῶν έργατῶν, πού εἶναι ὀλότελα περιττοῖ, μπορεί νά έκφρασεῖ μέ τόν τεράστιο αριθμό 5 588 000 άτομα· ὁ αριθμός αὐτός μέ τίς οἰκογένειές τους, σύμφωνα μέ τόν καθιερωμένο μέσο ὄρο, θά φτάσει τουλάχιστο τά 15 ἑκατομμύρια άτομα. (Ἐπαναλαμβάνεται ακόμα μιά φορά στή σελ. 341).

Ἄν πάρουμε ὑπόψη μας αὐτή τήν «έρευνα», θά δοῦμε ὅτι ἔχει «έρευνηθεῖ» μόνο ἡ χρησιμοποίηση ἐλεύθερης μισθωτῆς έργασίας άπό τοῦς τσιφλικάδες, και στήν έρευνα αὐτή ὁ κ. Σ. Κορολένκο πρόσθεσε σάν παράτημα μιά «ἐπισκόπηση» τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας «άπό άγροτική και βιομηχανική άποψη». Στήν ἐπισκόπηση αὐτή γίνεται προσπάθεια (ὄχι μέ βάση μιά κάποια «έρευνα», αλλά σύμφωνα μέ τά παλιά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν) νά κατανεμηθεῖ ὁ έργατικὸς πληθυσμός τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τίς άπασχολήσεις του. Ὁ κ. Σ. Α. Κορολένκο ἔβγαλε τά παρακάτω συμ-

καπιταλισμού μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, τή στιγμή πού ἡ «ἀποστολή» αὐτή ἐκπληρώνεται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας γενικά καί μέ τή δημιουργία γενικά τοῦ προλεταριάτου, ἀπέναντι στό ὅποιο οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου παίζουν τό ρόλο μόνο πρωτοπόρων τμημάτων, ἐμπροσθοφυλακῆς. Εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητο ὅτι τό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ προλεταριάτου ἐξαρτᾶται καί ἀπό τόν ἀριθμό αὐτῶν τῶν ἐργατῶν, κι ἀπό τό βαθμό συγκέντρωσῆς τους, κι ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξῆς τους κτλ., ὅλα αὐτά, ὅμως, δέ δίνουν οὔτε τό παραμικρό δικαίωμα νά ἀνάγει κανεῖς τόν «ἐνωτικό ρόλο» τοῦ καπιταλισμοῦ στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου. Αὐτό σημαίνει ὅτι στενεύει στό ἔπακρο τίς ιδέες τοῦ Μάρξ.

Θά φέρω ἕνα παράδειγμα. Στήν προσούρα του: «Zur Wohnungsfrage»* ὁ Φρίντριχ Ἐνγκελς μιλάει γιά τή γερμανική βιομη-

περάσματα: ὑπάρχουν συνολικά στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 35 712 000 ἐργαζόμενοι. Ἄπ' αὐτούς ἦταν ἀπασχολημένοι:

στή γεωργία	27 435,4	χιλ.	} 30 124 χιλ.
στήν καλλιέργεια εἰδικῶν φυτῶν	1 466,4	»	
στήν ἐργοστασιακή καί ἐξορυχτική βιομηχανία ἔβραιοι	1 222,7	»	
στά δασικά ἐπαγγέλματα	1 400,4	»	
στά δασικά ἐπαγγέλματα	2 000	»	
στή χτηνοτροφία	1 000	»	
στis σιδηροδρομικές μεταφορές	200	»	
στήν ἀλιεία	200	»	
στή βιοτεχνία μέσα κι ἔξω ἀπό τό χωριό, στό κунήγι καί σ' ἄλλα παρόμοια ἐπαγγέλματα ..	787,2	»	
<i>Σύνολο</i>	35 712,1	χιλ.	

*Ἔτσι, ὁ κ. Κορολένκο κατένειμε (καλά ἡ ἀσχημα) ὅλους τοὺς ἐργάτες σύμφωνα μέ τό εἶδος τῆς ἀπασχόλησῆς τους, ἐνῶ ὁ κ. Νικ.—ον πῆρε αὐθαίρετα τίς πρῶτες τρεῖς στήλες καί μιλάει γιά 5 588 000 «ὀλότελα περιττοῦς» (;) ἐργάτες!

Ἐκτός ἀπ' αὐτή τήν ἀποτυχία, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ ὑπολογισμός τοῦ κ. Κορολένκο εἶναι πολύ χοντροειδῆς καί ἀνακριβῆς: ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν γῆς ὑπολογίζεται μόνο μέ βάση ἕνα γενικό μέσο ὄρο γιά ὅλη τή Ρωσία καί δέ δείχνεται χωριστά ὁ μὴ παραγωγικός πληθυσμός (ὁ κ. Κορολένκο, ἐπηρεασμένος ἀπό τήν ἔβραιοφοβία τῶν ἀρχῶν, κατέταξε σ' αὐτή τήν κατηγορία. . . τοὺς ἔβραιοις! Ὁ ἀριθμός τῶν μὴ παραγωγικῶν ἀτόμων πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερος ἀπό 1,4 ἑκατομμύρια: πρραματευτάδες, ζητιάνοι, ἀλήτες, ἐγκληματίες κτλ.), ὑπερβολικά μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν βιοτεχνῶν (ἡ τελευταία στήλη: μέσα κι ἔξω ἀπό τό χωριό) κτλ. Θάταν καλύτερα μὴ γίνονταν τέτοιου εἶδους ὑπολογισμοί.

* — «Τό ζήτημα τῆς κατοικίας». Ἡ Σὺντ.

χανία καί τονίζει ὅτι σέ καμιά ἄλλη χώρα, ἐκτός ἀπό τή Γερμανία — ὁ Ἑνγκελς μιλάει μόνο γιά τή Δυτική Εὐρώπη — δέν ὑπάρχει τόσο μεγάλος ἀριθμός μισθωτῶν ἐργατῶν, πού νά ἔχουν ἰδιοκτησία τους ἕνα περιβόλι ἢ ἕνα μικρό κομμάτι καλλιεργήσιμης γῆς. «*Ἡ οἰκιακή βιομηχανία τῆς ὑπαίθρου πού γίνεται σέ συνδυασμό μέ τήν κηπουρική ἢ τή γεωργία, — λέει ὁ Ἑνγκελς, — ἀποτελεῖ τήν πλατιά βάση τῆς νεαρῆς μεγάλης βιομηχανίας τῆς Γερμανίας*»⁹³. Ἡ οἰκιακή αὐτή βιομηχανία, στό βαθμό πού αὐξάνουν οἱ ἀνάγκες τῆς γερμανικῆς μικρῆς ἀγροτιᾶς, ἀναπτύσσεται ὄλο καί περισσότερο (ὅπως καί στή Ρωσία — θά προσθέταμε ἐμεῖς)· αὐτός ὁμως ὁ **ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ** τῆς βιομηχανίας μέ τή γεωργία δέν ἀποτελεῖ ὄρο **ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ** τοῦ βιοτέχνη, ἀλλά ἀντίθετα ὄρο γιά ἀκόμα μεγαλύτερη **ΚΑΤΑΠΙΕΣΗ** του. Ὦντας δεμένος στόν τόπο του, εἶναι ἀναγκασμένος νά δέχεται ὁποιαδήποτε τιμή γιά τό προϊόν του καί γι'αυτό δίνει στόν κεφαλαιοκράτη ὄχι μόνο τήν ὑπεραξία, ἀλλά κι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τό μεροκάματό του (ὅπως καί στή Ρωσία μέ τήν τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος τῆς μεγάλης παραγωγῆς). «*Αὐτή εἶναι ἡ μιά ὄψη τοῦ ζητήματος, — συνεχίζει ὁ Ἑνγκελς, — ὑπάρχει ὁμως καί μιά ἀντίθετη ὄψη. . . Μέ τήν ἐπέκταση τῆς οἰκιακῆς βιομηχανίας καί οἱ ἀγροτικές περιοχές ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη τραβιοῦνται στή βιομηχανική κίνηση τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Αὐτή ἡ ἐπαναστατικοποίηση τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἀπό τήν οἰκιακή βιομηχανία ἀπλώνει τή βιομηχανική ἐπανάσταση στή Γερμανία σέ πολύ πῶ ἐκτεταμένες περιοχές ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀγγλία καί στή Γαλλία. . . Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ γιατί στή Γερμανία, σέ ἀντίθεση μέ τήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία, τό ἐπαναστατικό ἐργατικό κίνημα πῆρε τόσο τεράστια ἀνάπτυξη σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῆς χώρας καί δέν περιορίστηκε ἀποκλειστικά στά βιομηχανικά κέντρα. Κι αὐτό πάλι ἐξηγεῖ τήν ἡρεμῆ, σίγουρη, ἀσφαλῆ καί ἀσυγκράτητη πρόοδο τοῦ κινήματος. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι στή Γερμανία τότε μόνο θά μπορέσει νά γίνει μιά νικηφόρα ἐξέγερση στήν πρωτεύουσα καί στίς ἄλλες μεγάλες πόλεις, ὅταν θά ἔχουν ὠριμάσει οἱ συνθήκες γιά τήν ἀνατροπή καί στίς περισσότερες μικρές πόλεις καί ἀκόμα σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν*»⁹⁴.

Ἔτσι λοιπόν: ὄχι μόνο «ὁ ἐνωτικός ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ», μά καί ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐξαρτᾶται, ὅπως διαπιστώνεται, ὄχι μόνο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, ἀλλά καί ἀπό τόν ἀριθμό. . . τῶν βιοτεχνῶν! Καί οἱ πρωτότυποι συγγραφεῖς μας, ἀγνοώντας τήν καθαρὰ κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν κλάδων τῆς βιοτε-

«... три самых труднейших вопроса современного
 земледелия». Эксплуататорский класс в большинстве случаев еще пре-
 ступил домысливать и так обр. привносится к той самой бур-
 жуазной системе, против и раз должны вести борьбу: это содержание
 вать и затрудняют развитие той социальный сил; в-третьих, спа-
 собны испробовать инициативы. Раздробленная, единичная, безная
 эксплуатация привносится трудящихся к месту, разобщает их,
 не дает им возможности урегулировать свои классовые solidarity-
 ты, не дает возможности объединиться, понимая, что причина угне-
 тения — не та или другая личность, — а вся хозяйственная система.
 Напротив, крупный капиталист неизменно превращает в свою
 пользу рабочего со старыми обществами, с определенными местами
 и определенными эксплуататорами, объединяет его, заставляет мыс-
 лить и ставить на условия, дающие возможность начать организо-
 ванную борьбу. На класса рабочих и образуют социальную демокра-
 ты все свое внимание и всю свою деятельность. Тогда передо-
 вые представители его усвоить идеи научного социализма, идею
 об исторической роли русского рабочего; когда эти идеи полу-
 чают широкое распространение и среди рабочих создаются проч-
 ные организации, преобразующие таперешнюю разрозненную экономичес-
 кую войну рабочих в сознательную классовую борьбу, — тогда
 русский РАБОЧИЙ, поднявшись во главе вселх демократичес-
 ких элементов, свалит абсолютизм и поведет РУССКИМ
 ПРОЛЕТАРИАТЪ (рядом с Пролетариатом ИСХЪ
 СТРАНЪ) путем широкой открытой бо-
 левнической борьбы к ПОБЕДОНОСИОЙ

КОММУНИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ.

Киевъ.
 1894.

'Η τελευταία σελίδα του III τεύχους της πολυγραφημένης έκδοσης
 του βιβλίου του Β. Ι. Λένιν «Τί είναι οί „φίλοι του λαού“
 και πώς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» — 1894

Σύμμεσηση

χνίας τῆς Ρωσίας, τὴν ἀντιπαραθέτουν στὸν καπιταλισμό, σὰν ἓνα εἶδος «λαϊκῆς» βιομηχανίας καὶ κρίνουν γιὰ τὸ «ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ, πού βρίσκεται ἄμεσα στὴ διάθεση τοῦ καπιταλισμοῦ», μέ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν! Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τὸν παρακάτω συλλογισμό τοῦ κ. Κριβένκο: οἱ μαρξιστὲς θέλουν νὰ στρέψουν ὅλη τὴν προσοχὴ τους στοὺς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες, ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐργάτες αὐτοὶ εἶναι μόνο 1 ἑκατομμῦριο στὰ 100, δὲν ἀποτελοῦν παρά μιὰ μικρὴ γωνιά τῆς ζωῆς, τὸ νὰ ἀφιερώνεται κανεὶς σὲ μιὰ τέτια γωνιά εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ περιορίζεται στὴ δουλιὰ μέσα στὰ συντεχνιακὰ καὶ ἀγαθοεργὰ ἰδρύματα (τεῦχος 12 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»). Οἱ φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια ἀποτελοῦν μιὰ τόσο μικρὴ γωνιά τῆς ζωῆς, ὅπως καὶ τὰ συντεχνιακὰ καὶ ἀγαθοεργὰ ἰδρύματα!! Ὡ, πόσο μεγαλοφυῆς εἶστε κ. Κριβένκο! Μά μήπως τὰ συντεχνιακὰ ἰδρύματα εἶναι κεῖνα πού παράγουν προϊόντα γιὰ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία; μήπως τὸ σύστημα τῶν συντεχνιακῶν ἰδρυμάτων εἶναι κεῖνο πού ἐξηγεῖ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργαζομένων; μήπως στὰ συντεχνιακὰ ἰδρύματα πρέπει νὰ ψάχνει νὰ βρεῖ κανεὶς τοὺς πρωτοπόρους ἐκπροσώπους τοῦ προλεταριάτου, πού εἶναι ἱκανοὶ νὰ ὑψώσουν τὴ σημαία τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἐργατῶν;

Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ ν' ἀκούει κανεὶς παρόμοια πράγματα ἀπὸ τὸ στόμα μικρῶν ἀστῶν φιλοσόφων, ὅταν ὅμως συναντᾷε κάτι τέτια στὸν κ. Νικ. — ον τὸ πράγμα εἶναι κάπως θλιβερό!

Στὴ σελ. 393 τοῦ «Κεφαλαίου»⁹⁵ ὁ Μάρξ μᾶς δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας. Συνολικὰ στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Οὐαλλία τὸ 1861 ὑπῆρχαν 20 ἑκατομμῦρια ἄνθρωποι. Οἱ ἐργάτες πού δούλευαν στοὺς κυριότερους κλάδους τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας ἦταν 1 605 440*. Ταυτόχρονα οἱ ὑπηρετὲς στὰ σπίτια διαπιστώνεται ὅτι ἦταν 1 208 648, καὶ στὴ σημείωση τῆς δεύτερης ἐκδοσης ὁ Μάρξ τονίζει ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ τάξη αὐξάνει πολὺ γρήγορα. Φανταστεῖτε τώρα

* 642 607 ἄτομα ἦταν ἀπασχολημένα στὴν ὕφαντουργικὴ βιομηχανία, στὴν καλτισοποιία καὶ στὴ δαντελοποιία (στὴ χώρα μας δεκάδες χιλιάδες γυναῖκες πού δουλεύουν στὴν καλτισοποιία καὶ στὴ δαντελοποιία ὑφίστανται τὴν πιὸ ἀπίστευτὴ ἐκμετάλλευση ἀπὸ τίς «ἐμπόρισσες», γιὰ τίς ὁποῖες δουλεύουν. Τὸ μεροκάματο φτάνει κάποτε στὰ 3 (sic!) καπίκια τὴν ἡμέρα! Μήπως οἱ γυναῖκες αὐτές, κ. Νικ. — ον, δὲ «βρίσκονται ἄμεσα στὴ διάθεση τοῦ καπιταλισμοῦ»); ἔπειτα 565 835 ἄτομα δούλευαν στὰ ἀνθρακωρυχεῖα καὶ στὰ μεταλλεῖα καὶ 396 998 σὲ ὄλους τοὺς κλάδους ἐπεξεργασίας μετάλλου καὶ στὶς μανουφακτοῦρες.

23 Ἀπαντα Λένιν. Τόμος 1.

νά βρίσκονταν στην Ἀγγλία «μαρξιστές», πού γιά νά κρίνουν γιά τόν «ένωτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ» θ' ἀρχίζαν νά διαιροῦν τό 1,6 ἑκατομ. μέ τά 20 ἑκατομ.!! Βγαίνει 8% — δηλ. λιγότερο ἀπό τό ἓνα δωδέκατο!!! Πῶς μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά «ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει ἐνώσει οὔτε τό ἓνα δωδέκατο τοῦ πληθυσμοῦ! Κι ἐκτός ἀπ' αὐτό πιά γρήγορα ἀναπτύσσεται ἡ τάξη τῶν «δούλων τοῦ σπιτιοῦ» — καθαρῆ ἀπώλεια τῆς «ἐθνικῆς ἐργασίας», πού δείχνει πῶς «ἐμεῖς», οἱ ἄγγλοι, τραβᾶμε ἀπό «ὄχι σωστό δρόμο»! δέν εἶναι τάχα ξεκάθαρο ὅτι «ἐμεῖς» πρέπει «νά ψάχνουμε νά βροῦμε γιά τήν πατρίδα μας ἄλλους δρόμους ἐξέλιξης», μή κεφαλαιοκρατικούς;!

Ἀπό τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Νικ.—ον ἔμεινε ἓνα ἀκόμα σημεῖο: λέγοντας ὅτι ὁ καπιταλισμός μας δέν παίξει τόν ἐνωτικό ρόλο, πού «εἶναι τόσο χαρακτηριστικός γιά τή Δυτική Εὐρώπη καί πού ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται μέ ἰδιαίτερη ἔνταση στή Β. Ἀμερική», ὁ κ. Νικ.—ον ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τό ἐργατικό κίνημα. Συνεπῶς, πρέπει νά ψάχνουμε νά βροῦμε ἄλλους δρόμους, γιατί ὁ καπιταλισμός μας δέ φέρνει τό ἐργατικό κίνημα. Τό ἐπιχείρημα αὐτό, μοῦ φαίνεται, τό διατύπωσε πιά μπροστά ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ Μάρξ εἶχε ὑπόψη του ἓνα διαμορφωμένο προλεταριάτο — δίδασκε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τούς μαρξιστές. Καί σέ παρατήρηση πού τοῦκανε ἓνας μαρξιστής, ὅτι στήν ἀθλιότητα δέ βλέπει παρά μόνον ἀθλιότητα, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποκρίθηκε ὡς ἐξῆς: αὐτή τήν παρατήρηση συνήθως τή δανείζονται αὐτοῦσια ἀπό τόν Μάρξ. Ἄν ὅμως, λέει, ἀνατρέξουμε σ' αὐτό τό χωρίο τῆς «Ἀθλιότητος τῆς φιλοσοφίας», θά δοῦμε ὅτι αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στίς δικές μας συνθήκες, ὅτι ἡ ἀθλιότητά μας εἶναι μόνο ἀθλιότητα.— Στήν πραγματικότητα, ὅμως, στήν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» δέν μποροῦμε νά βροῦμε τίποτα. Ὁ Μάρξ σ' αὐτό τό χωρίο μιλάει γιά τούς κομμουνιστές τῆς παλιάς σχολῆς καί λέει, ὅτι στήν ἀθλιότητα δέ βλέπουν παρά μόνον ἀθλιότητα, καί δέν προσέχουν τήν ἐπαναστατική, καταστροφική της πλευρά, πού θά ἀνατρέψει τήν παλιά κοινωνία⁹⁶. Εἶναι φανερό πῶς ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅταν βεβαιώνει ὅτι τό χωρίο αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στίς δικές μας συνθήκες, στηρίζεται στήν ἔλλειψη «ἐκδηλώσεων» τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στή χώρα μας. Σχετικά μέ τό συλλογισμό αὐτό θά παρατηρήσουμε, πρῶτο, ὅτι μόνο μιά πολύ ἐπιπόλαια γνώση τῶν γεγονότων μπορεῖ νά ἐμπνεύσει τήν ἰδέα ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε ὑπόψη του ἓνα διαμορφωμένο προλεταριάτο. Ὁ Μάρξ ἐπεξεργάστηκε τό κομμουνιστικό πρόγραμμα πρὶν ἀκόμα ἀπό τό 1848. Τί ἐργα-

τικό κίνημα* υπήρχε τότε στη Γερμανία; Τότε δέν υπήρχε καν πολιτική έλευθερία, καί ή δουλιά τών κομμουνιστών περιορίζονταν σέ όρισμένους μυστικούς όμίλους (όπως σήμερα σέ μάς). Τό σοσιαλδημοκρατικό έργατικό κίνημα, πού έδειξε παραστατικά σέ όλους τόν έπαναστατικό καί ένωτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ, άρχισε δυό δεκαετίες άργότερα, όταν διαμορφώθηκε όριστικά ή διδασκαλία τοῦ επιστήμονικοῦ σοσιαλισμοῦ, όταν αναπτύχθηκε σέ πλατύτερη κλίμακα ή μεγάλη βιομηχανία καί παρουσιάστηκαν τά άποσπάσματα τών προικισμένων καί δραστήριων προπαγανδιστών αὐτῆς τῆς διδασκαλίας μέσα στους έργάτες. Παρουσιάζοντας λαθεμένα τά ιστορικά γεγονότα, ξεχνώντας τόν τεράστιο όγκο δουλιᾶς πού κατέβαλαν οί σοσιαλιστές γιά νά προσδώσουν συνειδητό καί οργανωμένο χαρακτήρα στοῦ έργατικό κίνημα, οί φιλόσοφοί μας έπιπλέον άποδίδουν λαθραία στόν Μάρξ τίς πιό άνόητες μοιραλατρικές άπόψεις. "Ότι δῆθεν, κατά τή γνώμη τοῦ Μάρξ, ή όργάνωση καί ή κοινωνικοποίηση τών εργατῶν γίνονται μόνες τους καί, συνεπῶς, άν βλέπουμε τόν καπιταλισμό καί δέν μπορούμε νά δοῦμε τό έργατικό κίνημα, αὐτό γίνεται έπειδή ό καπιταλισμός δέν εκπληρώνει τήν άποστολή του, κι όχι έπειδή αναπτύσσουμε μία άδύνατη δράση γι' αὐτή τήν όργάνωση καί προπαγάνδα μέσα στους έργάτες. Δέν αξίζει καν τόν κόπο νά άντικρούσει κανείς αὐτή τή δειλή καί μικροαστική ύπεκφυγή τών πρωτότυπων φιλοσόφων μας: τήν άναιρεί όλη ή δράση τών σοσιαλδημοκρατῶν όλων τών χωρῶν, τήν άναιρεί κάθε δημόσιος λόγος όποιοῦδήποτε μαρξιστῆ. "Η σοσιαλδημοκρατία — λέει πολύ σωστά ό Κάουτσκι — εἶναι ή ένωση τοῦ εργατικοῦ κινήματος μέ τό σοσιαλισμό. Καί γιά νά «έκδηλωθεῖ» τό προοδευτικό έργο τοῦ καπιταλισμοῦ καί στή χώρα μας, οί σοσιαλιστές μας πρέπει νά βάλουν στή δουλιά τους όλη τους τή δραστηριότητα· πρέπει νά έπεξεργαστοῦν πιό λεπτομερειακά τή μαρξιστική αντίληψη γιά τή ρωσική ιστορία καί τή ρωσική πραγματικότητα, παρακολουθώντας πιό συγκεκριμένα όλες τίς μορφές τῆς ταξικῆς πάλης καί έκμετάλλευσης, πού στή Ρωσία εἶναι έξαιρετικά μπερδεμένες καί συγκαλυμμένες. Πρέπει ακόμα νά εκλαϊκεύσουν αὐτή τή θεωρία, νά τή φέρουν στόν εργατή, πρέπει νά βοηθήσουν τόν

* Πόσο μικρή αριθμητικά ήταν τότε ή εργατική τάξη μπορεί νά κρίνει κανείς από τό γεγονός ότι 27 χρόνια άργότερα, τό 1875, ό Μάρξ έγραφε: «ό εργαζόμενος λαός τῆς Γερμανίας άποτελεῖται στήν πλειοψηφία του από άγρότες κι όχι από προλετάρους»⁹⁷. Αὐτό σημαίνει — «νά έχεις ύπόψη σου (;) ένα έτοιμο προλεταριάτο»!

ἐργάτη νά τήν ἀφομοιώσει καί νά ἐπεξεργαστοῦν ταυτόχρονα τήν πιά **ΚΑΤΑΛΛΗΛΗ** γιά τίς συνθήκες μας μορφή ὀργάνωσης γιά τή διάδοση τοῦ σοσιαλδημοκρατισμοῦ καί τή συσπείρωση τῶν ἐργατῶν σέ πολιτική δύναμη. Οἱ ῥῶσοι σοσιαλδημοκράτες ὄχι μόνο δέν ἔλεγαν ποτέ ὅτι τελείωσαν, ὅτι ἐκπλήρωσαν αὐτή τή δουλιά τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐργατικῆς τάξης (καί στόν τομέα αὐτόν ἡ δουλιά αὐτή δέν ἔχει τέλος), ἀλλά ἀντίθετα πάντα ὑπογράμμιζαν, ὅτι μόλις τώρα τήν ἀρχίζουν, ὅτι χρειάζονται ἀκόμα πολλές προσπάθειες ἀπό πάρα πολλά ἄτομα γιά νά δημιουργηθεῖ κάτι τό σταθερό.

Ἐκτός ἀπό τή μῆ ἱκανοποιητική καί ἀφάνταστα στενή ἀντίληψη πού ἔχουν γιά τή θεωρία τοῦ Μάρξ, αὐτή ἡ συνηθισμένη ἀντίρρηση, ὅτι ὁ καπιταλισμός μας δέν παρουσιάζει προοδευτικό ἔργο, στηρίζεται, μοῦ φαίνεται, καί στήν ἀνόητη ἰδέα γιά κάποιο μυθικό «λαϊκό καθεστῶς».

Ὅταν οἱ «ἀγρότες» μέσα στήν περιβόητη «κοινότητα» διασπῶνται σέ ξυπόλητους καί πλούσιους, σέ ἐκπροσώπους τοῦ προλεταριάτου καί τοῦ κεφαλαίου (κυρίως τοῦ ἐμπορικοῦ), — στό γεγονός αὐτό οἱ ὀπαδοί τῆς θεωρίας γιά ῥωσική ἰδιομορφία δέ θέλουν νά δοῦν ἕναν ἐμβρυώδικο, μεσαιωνικό καπιταλισμό, καί παρακάμπτοντας τήν πολιτικο-οικονομική διάρθρωση τοῦ χωριοῦ, φλυαροῦν κατά τίς ἀναζητήσεις τους γιά «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα», γιά ἀλλαγές τῆς μορφῆς γαιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν, μέ τήν ὁποία (μορφή) συγγέουν ἀσυγχώρητα τή μορφή τῆς οικονομικῆς ὀργάνωσης, σά νά μὴν ἔχει ἀκμάσει μέσα στήν ἴδια τήν «ἐξισωτική κοινότητά» μας ἡ καθαρά ἀστική διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιάς. Κι ὅταν αὐτός ὁ καπιταλισμός στήν ἀνάπτυξή του ξεπερνᾷ τίς στενές μορφές τοῦ μεσαιωνικοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ χωριοῦ, ὅταν σπάει τή φεουδαρχική ἐξουσία τῆς γῆς καί ἀναγκάζει τόν ἀπό καιρό πιά καταληστεμένο καί πεινασμένο ἀγρότη νά ἐγκαταλείψει τή γῆ στήν κοινότητα γιά ἐξισωτική διανομή στούς πανηγυρίζοντες κουλάκους, καί νά φύγει ἄλλοῦ, νά περιπλανᾶται σ' ὅλη τή Ρωσία, χάνοντας πολύν καιρό χωρίς δουλιά, νά πιάνει δουλιά μέ μεροκάματο σήμερα σ' ἕνα τσιφλικά, αὔριο σ' ἕναν ἐργολάβο πού ἀνέλαβε τήν κατασκευή σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, ἔπειτα σάν ἀνειδίκευτος ἐργάτης στήν πόλη ἢ ἐργάτης γῆς σ' ἕναν πλούσιο ἀγρότη κτλ. ὅταν ὁ «ἀγρότης» αὐτός, ἀλλάζοντας ἀφεντικά σ' ὀλόκληρη τή Ρωσία, βλέπει ὅτι παντοῦ, ὅπου κι ἂν πάει, ὑποβάλλεται στήν πιά ξετσιπίωτη ληστεία, βλέπει ὅτι μαζί μ' αὐτόν ληστεύουν κι ἄλλους ἐπίσης ξυπόλητους σάν κι

αὐτόν, βλέπει ὅτι δὲν τὸν ληστεύει κατανάγκην ὁ «ἄρχοντας» μὰ κι ὁ «ἀδερφός του ὁ ἀγρότης», ὅταν ἔχει χρήματα γιὰ ν' ἀγοράσει ἐργατικὴ δύναμη, βλέπει πῶς ἡ κυβέρνησις ἐξυπηρετεῖ παντοῦ τ' ἀφεντικά περιορίζοντας τὰ δικαιώματα τῶν ἐργατῶν καὶ πνίγοντας μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀνταρσίας κάθε προσπάθεια νὰ ὑπερασπίσουν τὰ πιὸ στοιχειώδη δικαιώματά τους, βλέπει πῶς ἡ ἐργασία τοῦ ρώσου ἐργάτη γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἐντατικὴ, πῶς αὐξάνουν ὄλο καὶ πιὸ γρήγορα ὁ πλοῦτος καὶ ἡ πολυτέλεια, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ ἐργάτη χειροτερεύει ὄλο καὶ περισσότερο, ἡ ἀπαλλοτριώσις δυναμώνει καὶ ἡ ἀνεργία γίνεται κανόνας, — ἐνῶ συμβαίνουν ὄλα αὐτὰ οἱ κριτικοὶ μας τοῦ μαρξισμοῦ ἀναζητοῦν ἄλλους δρόμους γιὰ τὴν πατρίδα, καὶ θέλουν νὰ λύσουν ἓνα πρόβλημα μέγιστης σημασίας: ἂν μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ προοδευτικὸ τὸ ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν βλέπουμε πόσο ἀργὰ αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, κι ἂν δὲ θάπρεπε ν' ἀποριφθεῖ ὁ καπιταλισμὸς μας καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἓναν ἐσφαλμένο δρόμο, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἐκπληρώνει τόσο «ἄσχημα, πολὺ, παραπολύ ἄσχημα τὴν ἱστορικὴν του ἀποστολή».

Πόσο ὑψηλὴ ἀσχολία, πλατιά ἀνθρωπιστικὴ, δὲν εἶν' ἔτσι; Καὶ πόσο στενοκέφαλοι δογματιστές εἶναι αὐτοὶ οἱ κακοὶ μαρξιστές, ὅταν ὑπόστηρίζουν ὅτι τὸ νὰ ψάχνει κανεὶς νὰ βρεῖ ἄλλους δρόμους γιὰ τὴν πατρίδα, τὴ στιγμὴ πού παντοῦ στή Ρωσία ὑπάρχει κεφαλαιοκρατικὴ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐργαζομένου, σημαίνει ὅτι κρύβεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ καταφεύγει στή σφαῖρα τῆς οὐτοπίας, καὶ ὅταν ἔχουν τὴ γνώμη ὅτι δὲν ἐκπληρώνουν καλὰ τὴν ἀποστολή τους, ὄχι ὁ καπιταλισμὸς μας, ἀλλὰ οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές μας, πού δὲ θέλουν νὰ καταλάβουν ὅτι τὸ νὰ ὄνειρεύεται κανεὶς τὸ σταμάτημα τῆς προαιωνίας οἰκονομικῆς πάλης τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σημαίνει ὅτι πέφτει σὲ μανιλοφισμό⁹⁸, πού δὲ θέλουν νὰ καταλάβουν ὅτι πρέπει νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ προσδώσει ὄργανωμένο καὶ συνειδητὸ χαρακτῆρα σ' αὐτὴ τὴν πάλη, καὶ γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ πρέπει νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ δουλιὰ.

Κλείνοντας δὲν μπορούμε νὰ μὴ σημειώσουμε μιὰ ἀκόμα ἐπίθεσις τοῦ κ. Νικ. — ὄν ἐνάντια στὸν κ. Στρούβε, στὸ ἴδιο τεύχος 6 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσκι».

«Δὲν μπορούμε νὰ μὴν προσέξουμε, — λέει ὁ κ. Νικ. — ὄν, —

ένα ειδικό χαρακτηριστικό της πολεμικής του κ. Στρούβε. Ὁ κ. Στρούβε ἔγραφε γιά τό γερμανικό κοινό, σέ σοβαρό γερμανικό περιοδικό, χρησιμοποιοῦσε ὁμως μεθόδους, πού μοῦ φαίνονται τελειῶς ἀκατάλληλες. Θέλουμε νά πιστεύουμε ὅτι ὄχι μόνο τό γερμανικό, ἀλλά ἀκόμα καί τό ρωσικό κοινό ἀναπτύχθηκε, „ἐνηλικιώθηκε“, ὥστε νά μήν πέφτει θύμα τῶν διάφορων „σκιάχτρων“ ἀπ’ τά ὁποῖα βρίθει τό ἄρθρο τοῦ κ. Στρούβε. „Οὐτοπία“, „ἀντιδραστικό πρόγραμμα“ καί ἄλλες παρόμοιες ἐκφράσεις συναντῶνται σέ κάθε στήλη του. Ἄλοῖμονο ὁμως, αὐτά τά „τρομερά λόγια“ δέν προξενοῦν πιά καθόλου τήν ἐντύπωση, στήν ὁποία ὑπολόγιζε κατά τά φαινόμενα, ὁ κ. Στρούβε» (σελ. 128).

* Ἄς δοκιμάσουμε νά ξεδιαλύνουμε, ἂν ὑπάρχουν σ’ αὐτή τήν πολεμική τῶν κ.κ. Νικ.—ον καί Στρούβε «ἀκατάλληλες μέθοδοι», κι ἂν ὑπάρχουν, ποιός τίς χρησιμοποιεῖ.

Ὁ κ. Στρούβε κατηγορεῖται ὅτι χρησιμοποιεῖ «ἀκατάλληλες μεθόδους», γιά τό λόγο ὅτι σ’ ἓνα σοβαρό ἄρθρο προσπαθεῖ νά κάνει ἐντύπωση στό κοινό μέ «σκιάχτρα» καί «τρομερά λόγια».

Νά χρησιμοποιεῖς «σκιάχτρα» καί «τρομερά λόγια» σημαίνει νά δίνεις στόν ἀντίπαλό σου ἓνα χαρακτηρισμό ἐντονα ἀποδοκιμαστικό, χωρίς ὁ χαρακτηρισμός αὐτός νά εἶναι ταυτόχρονα καθαρά καί συγκεκριμένα αἰτιολογημένος, χωρίς νά ἀπορέει ἀναπόφευχτα ἀπό τήν ἄποψη ἐκείνου πού γράφει (ἄποψη καθαρά διατυπωμένη), ἀλλά ἀπλῶς ἀπό τήν ἐπιθυμία σου νά βρῖσεις, νά κακολογήσεις τόν ἀντίπαλο.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι μόνο αὐτό τό τελευταῖο γνώρισμα μετατρέπει τά πολύ ἀποδοκιμαστικά ἐπίθετα σέ «σκιάχτρα». Ἄς πάρουμε, λχ., τήν περίπτωση τοῦ κ. Σλονίμσκι πού ἐκφράστηκε μέ πολλή δριμύτητα γιά τόν κ. Νικ.—ον, ἐπειδή ὁμως ταυτόχρονα διατύπωσε καθαρά καί συγκεκριμένα τήν ἄποψή του, ἄποψη ἑνός συνηθισμένου φιλελεύθερου, ἀπόλυτα ἀνίκανου νά καταλάβει τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς σημερινῆς τάξης πραγμάτων, ἐπειδή διατύπωσε πεντακάθαρα τά παράδοξα ἐπιχειρήματά του, μπορεῖς νά τόν κατηγορήσεις γιά ὅ,τιδήποτε ἄλλο, ὄχι ὁμως γιά «ἀκατάλληλες μεθόδους». Καί ὁ κ. Νικ.—ον ἐπίσης ἐκφράστηκε μέ πολύ δριμύτητα γιά τόν κ. Σλονίμσκι, ἀναφέροντάς του, ἀνάμεσα σ’ ἄλλα, πρὸς γνῶσιν καί συμμόρφωσιν τά λόγια τοῦ Μάρξ, «πού δικαιώθηκαν καί σέ μᾶς» (ὁμολογία τοῦ κ. Νικ.—ον), σχετικά μέ τόν ἀντιδραστικό καί οὐτοπικό χαρακτήρα τῆς υπεράσπισης τῆς μικρῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς γαιοκτησίας, πού πρεσβεύει ὁ κ. Σλονίμσκι καί τόν κατη-

γορεί για «στενοκεφαλιά», «*ἀπλοϊκότητα*» κτλ. Κοιτάξτε τό ἄρθρο τοῦ κ. Νικ.—ον — «βρίθει» ἀπό τά ἴδια ἐπίθετα (ὑπογραμμισμένα), σάν κι αὐτά τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Στροῦβε, καί ὅμως δέν μπορούμε νά μιᾶμε γιά «ἀκατάλληλες μεθόδους», γιατί ὅλα αὐτά εἶναι αἰτιολογημένα, ὅλα αὐτά ἀπορέουν ἀπό μιά καθορισμένη ἄποψη καί ἀπό ἓνα καθορισμένο σύστημα ἀντιλήψεων τοῦ συγγραφέα, πού μπορεί νά μήν εἶναι σωστές, πού ἂν τίς δεχθούμε ὅμως δέν μπορούμε παρά νά χαρακτηρίσουμε τόν ἀντίπαλο ἀπλοϊκό, στενοκέφαλο καί ἀντιδραστικό οὐτοπιστή.

Ἄς δοῦμε πῶς ἔχουν τά πράγματα μέ τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε. Κατηγορώντας τόν κ. Νικ.—ον γιά οὐτοπία, ἀπό τήν ὁποία θά προκύψει ἀναγκαστικά ἓνα ἀντιδραστικό πρόγραμμα, καί γιά ἀπλοϊκότητα, ὁ κ. Στροῦβε τονίζει πεντακάθαρα τούς λόγους πού τόν ἔκαναν νά καταλήξει σ' αὐτή τή γνώμη. Πρῶτο: ὁ κ. Νικ.—ον, ἐπιθυμώντας τήν «κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς», «κάνει ἐκκληση στήν κοινωνία (sic!) καί στό κράτος». Αὐτό «ἀποδείχνει ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν ταξική πάλη καί γιά τό κράτος εἶναι ὀλότελα ξένη πρὸς τό ρῶσο οἰκονομολόγο». Τό κράτος μας εἶναι «ἐκπρόσωπος τῶν κυρίαρχων τάξεων». Δεύτερο: «Ἄν ἀντιπαράθετε κανεῖς στόν *πραγματικό* καπιταλισμό ἓνα *φανταστικό* οἰκονομικό καθεστῶς, πού θά πρέπει νά ἐμφανιστεῖ μόνο γιατί τό *θέλουμε*, μ' ἄλλα λόγια, ἂν θέλει κανεῖς τήν κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς, ἔξω ἀπό τόν καπιταλισμό, αὐτό δέ δείχνει παρά μιά ἀπλοϊκή ἀντίληψη, πού δέν ἀνταποκρίνεται στήν ἱστορία». Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ τήν ἐκτόπιση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, μέ τήν ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, «τό σύγχρονο κράτος θά βγεῖ ἀπό τά σκοτάδια τῆς πατριαρχικῆς μας ἐποχῆς ὅπου βρίσκεται ἀκόμα (μιᾶμε γιά τή Ρωσία), θά βγεῖ στό καθαρό φῶς τῆς ἀνοιχτῆς ταξικῆς πάλης, καί γιά τήν κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς θά χρειαστεῖ ν' ἀναζητηθοῦν ἄλλες δυνάμεις καί ἄλλοι παράγοντες».

Ἔ, λοιπόν, ὅλα αὐτά δέν ἀποτελοῦν ἀρκετά καθαρή καί συγκεκριμένη αἰτιολόγηση; Θά μπορούσε νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι ὁ κ. Στροῦβε δέν ἀποδίδει σωστά τίς ιδέες τοῦ συγγραφέα στόν ὁποῖο κάνει πολεμική; Μήπως ὁ κ. Νικ.—ον πῆρε πραγματικά ὑπόψη του τήν ταξική πάλη πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Ὅχι. Ὁ κ. Νικ.—ον μιλάει γιά τήν κοινωνία καί τό κράτος, ξεχνώντας αὐτή τήν πάλη, ἀποκλείοντάς την. Λέει λχ. ὅτι τό κράτος ὑποστήριξε τόν καπιταλισμό, ἀντί νά κοινωνικοποιήσει τήν ἐργασία μέσω τῆς κοινότητος κτλ. Εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ἔχει τή γνώμη ὅτι τό κράτος θά μπορούσε

νά ενεργήσει καί κατά τόν ένα καί κατά τόν άλλο τρόπο, ότι, συνεπώς, στέκεται έξω από τάξεις. Μήπως δέν είναι ξεκάθαρο ότι ή κατηγορία ενάντια στόν κ. Στρούβε γιά χρησιμοποίηση «σκιάχτρων» είναι φανερή άδικία; Μήπως δένι είναι ξεκάθαρο ότι ένας άνθρωπος, πού έχει τή γνώμη ότι τό κράτος μας είναι ταξικό, δέν μπορεί παρά νά θεωρεί άπλοϊκό καί αντιδραστικό ούτοπιστή έκείνον πού άπευθύνεται σ' αυτό τό κράτος γιά νά ζητήσει τήν κοινωνικοποίηση τής έργασίας, δηλ. τήν εξάλειψη τών κυρίαρχων τάξεων; Κάτι παραπάνω όταν κατηγορούν τόν αντίπαλο γιά χρησιμοποίηση «σκιάχτρων», άποσιωπώντας ταυτόχρονα τίς αντιλήψεις του από τίς όποιες άπορεί ή κρίση αυτή, παρά τό γεγονός ότι διατυπώνει ξεκάθαρα τίς αντιλήψεις του αυτές, όταν ταυτόχρονα ή κατηγορία διατυπώνεται στίς στήλες ενός νόμιμου περιοδικού, όπου δέν μπορούν νά εισχωρήσουν οί αντιλήψεις αυτές, δέν πρέπει νά θεωροϋμε ότι ή στάση αυτή άποτελεεί μιá «έντελώς άκατάλληλη μέθοδο»;

Πάμε παρακάτω. Τό δεύτερο έπιχείρημα τοϋ κ. Στρούβε είναι διατυπωμένο εξίσου καθαρά. Δέ χωρεί άμφιβολία ότι ή κοινωνικοποίηση τής έργασίας έξω από τόν καπιταλισμό, μέσω τής κοινότητας, είναι ένα φανταστικό σύστημα, γιατί τέτιο πράγμα δέν ύπάρχει στήν πραγματικότητα. Τήν πραγματικότητα αυτή ό ίδιος ό κ. Νικ.—ον τήν περιγράφει ως έξής: ως τό 1861 παραγωγικές μονάδες ήταν ή «οίκογένεια» καί ή «κοινότητα» («Δοκίμια», σελ. 106—107). Αύτή «ή μικρή, κομματιασμένη, αυτόταρκης παραγωγή δέν μόρεσε νά αναπτυχθεί σέ σημαντικό βαθμό, καί γιαυτό άκριβώς τή χαρακτηρίζει εξαιρετική ρουτίνα καί μικρή παραγωγικότητα». Ή παραπέρα άλλαγή ήταν ότι «ό κοινωνικός καταμερισμός τής έργασίας προχωροϋσε συνεχώς όλο καί πιό βαθιά». Συνεπώς, ό καπιταλισμός είναι κείνος πού έσπασε τά στενά πλαίσια τών παλιών παραγωγικών μονάδων καί κοινωνικοποίησε τήν έργασία σ' όλη τήν κοινωνία. Αύτή τήν κοινωνικοποίηση τής έργασίας από τόν καπιταλισμό μας τήν παραδέχεται καί ό κ. Νικ.—ον. Γιαυτό, έφόσον γιά τήν κοινωνικοποίηση τής έργασίας δέ θέλει νά στηριχτεί στόν καπιταλισμό, πού κοινωνικοποίησε κιόλας τήν έργασία, αλλά στήν κοινότητα, πού άκριβώς ή καταστροφή τής έφερε γιά πρώτη φορά τήν κοινωνικοποίηση τής έργασίας σ' όλη τήν κοινωνία, είναι ένας αντιδραστικός ούτοπιστής. Αύτή είναι ή σκέψη πού διατυπώνει ό κ. Στρούβε. Μπορείς νά τή θεωρείς ή νά μή τή θεωρείς σωστή, δέν μπορείς όμως νά άμφισβητήσεις, ότι από τή γνώμη αυτή πήγασε μέ λογική άναγκαιότητα ό δριμύς χαρα-

κτηρισμός για τον κ. Νικ.—ον κι ότι γιαυτό δεν μπορεί να γίνεται λόγος για «σκιάχτρα».

Κάτι παραπάνω. Όταν ο κ. Νικ.—ον τελειώνει την πολεμική του έναντι στον κ. Στρούβε, αποδίδοντας στον αντίπαλό του την επιθυμία ν' αφήσει την αγροτιά χωρίς γη («αν λέγοντας προοδευτικό πρόγραμμα πρέπει να εννοούμε να μείνει ή αγροτιά χωρίς γη. . . τότε ο συγγραφέας των „Δοκιμίων“ είναι συντηρητικός»), παρ' όλο που ο κ. Στρούβε δηλώνει καθαρά ότι θέλει την κοινωνικοποίηση της εργασίας, ότι τή θέλει μέσω του καπιταλισμού, ότι θέλει για τό σκοπό αυτό να στηριχτεί στις δυνάμεις που θα αποκαλύπτονται κάτω από «τό καθαρό φως της ανοιχτής ταξικής πάλης», αυτό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί παρά άναμετάδοση, διαμετρικά αντίθετη προς την αλήθεια. Κι αν πάρουμε υπόψη ότι ο κ. Στρούβε στο νόμιμο τύπο δέ θα μπορούσε να μιλήσει για δυνάμεις που προβάλλουν κάτω από τό καθαρό φως της ταξικής πάλης, ότι, συνεπώς, βούλωσαν τό στόμα του αντιπάλου του κ. Νικ.—ον, τότε θά ήταν δύσκολο να άμφισβητήσει κανείς ότι ή μέθοδος του κ. Νικ.—ον είναι έντελώς «άκατάλληλη μέθοδος».

Παράρτημα III

Όταν μιλώ για στενή αντίληψη του μαρξισμού, έχω υπόψη μου τους ίδιους τους μαρξιστές. Δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε, απ' αυτή την άποψη, πώς όταν οι φιλελεύθεροι μας και οι ριζοσπάστες μας καταπιάνονται με την έκθεση του μαρξισμού στις σελίδες του νόμιμου τύπου, τόν στενεύουν και τόν διαστρεβλώνουν μέχρι αηδίας. Τί έκθεση είναι αυτή! Σκεφθείτε το μόνο, ως ποιό βαθμό πρέπει να παραμορφώσει κανείς αυτή την επαναστατική διδασκαλία, για να την κάνει να χωρέσει στην κλίση του Προκρούστη⁹⁹ της ρωσικής λογοκρισίας! Και οι δημοσιολόγοι μας κάνουν αυτό τό έγχειρημα μέ ελαφριά καρδιά: στην έκθεσή τους ο μαρξισμός υποβιβάζεται, μπορούμε να ποῦμε, στό επίπεδο μιᾶς διδασκαλίας, πού δείχνει μέ ποιόν τρόπο μέσα στό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς ή άτομική ιδιοκτησία, ή στηριγμένη στή δουλιά του ιδιοκτήτη, πραγματοποιοει τή διαλεχτική της εξέλιξη, μέ ποιόν τρόπο μετατρέπεται στην ἄρνησή της καί κατόπιν κοινωνικοποιείται. Καί πιστεύουν στά σοβαρά ότι αυτό τό «σχῆμα» εκφράζει ὄλο τό περιεχόμενο του μαρξισμού, ἐνώ ἄγνοοῦν ὄλες τίς ιδιομορφίες τῆς κοινωνιολογικῆς του μεθόδου, ἄγνοοῦν τή διδασκαλία τῆς ταξικῆς πάλης, ἄγνοοῦν τόν ἄμεσο σκοπό τῆς ἔρευνας, πού εἶναι νά βγάλει στήν ἐπιφάνεια ὄλες τίς μορφές του ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς ἐκμετάλλευσης, για νά βοηθήσει τό προλεταριάτο νά τίς ἐκμηδενίσει. Δεν εἶναι ἐκπληχτικό ότι απ' ὄλα αὐτά προκύπτει κάτι τόσο ὠχρο καί στενό, πού οἱ ριζοσπάστες μας ἀρχίζουν νά κλαῖνε τούς καημένους τούς ρώσους μαρξιστές. Τί μᾶς λέτε! Ἡ ρωσική ἀπολυταρχία καί ή ρωσική ἀντίδραση δέ θά ἦταν ἀπολυταρχία καί ἀντίδραση, ἄν, ἐνόσω ὑπάρχουν, μπορούσε νά ἐκθέτει κανείς στό ἀκέραιο, μέ ἀκρίβεια καί πληρότητα τό μαρξισμό, μέ ὄλα τά συμπεράσματά

του διατυπωμένα ως τό τέλος! Κι αν οί φιλελεύθεροι καί οί ριζοσπάστες μας ήξεραν όπως πρέπει τό μαρξισμό (έστω κι άπ' τή γερμανική φιλολογία), θά ντρέπονταν νά τόν παραμορφώσουν μέ τέτιο τρόπο στίς σελίδες του νόμιμου τύπου. *Αν δέν μπορείτε νά εκθέσετε τή θεωρία αυτή, σωπάστε ή διατυπώστε τήν επιφύλαξη, διτι ή εκθεσή σας απέχει πολύ από τό νά είναι πλήρης, διτι παραλείπετε τό πιο ουσιαστικό· γιατί όμως, ενώ εκθέτετε μόνο άποσπάσματα, βάζετε τίς φωνές διτι υπάρχει στενότητα;

Γιατί, μόνο έτσι μπορεί νά καταλήξει κανείς σέ τέτια άξιοπερίεργα πράγματα, πού μόνο στή Ρωσία μπορεί νά υπάρξουν, όταν κατατάσσουν στους μαρξιστές άνθρωπος πού δέν έχουν ιδέα γιά τήν πάλη των τάξεων, γιά τόν αναγκαίο χαρακτήρα του ανταγωνισμού, πού ένυπάρχει στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία καί γιά τήν ανάπτυξη αυτού του ανταγωνισμού, άνθρωπος πού δέν έχουν ιδέα γιά τόν επαναστατικό ρόλο του προλεταριάτου· άκόμα καί άνθρωπος πού προτείνουν καθαρά άστικά σχέδια, άρκει νά χρησιμοποιούν λεξούλες σαν κι αυτές: «χρηματική οικονομία», «αναγκαιότητά» της, καί άλλες παρόμοιες εκφράσεις, πού γιά νά θεωρηθούν ειδικά μαρξιστικές χρειάζεται ολο τό βάθος τής σοφίας του κ. Μιχαηλόβσκι.

Ο Μάρξ όμως έβλεπε όλη τήν άξία τής θεωρίας του στο ότι «άπό τήν ίδια τήν ουσία είναι θεωρία κριτική* κι επαναστατική»¹⁰⁰. Καί ή τελευταία αυτή ιδιότητα χαρακτηρίζει πράγματι τό μαρξισμό ολοκληρωτικά καί άπόλυτα, γιατί άμεση άποστολή τής θεωρίας αυτής είναι ν' αποκαλύψει όλες τίς μορφές του ανταγωνισμού καί τής εκμετάλλευσης τής σύγχρονης κοινωνίας, νά παρακολουθήσει τήν εξέλιξή τους, ν' άποδείξει τόν παροδικό χαρακτήρα τους, τό αναπόφευχτο τής μετατροπής τους σέ άλλη μορφή καί νά έξυπηρετήσσει έτσι τό προλεταριάτο, γιά νά μπορέσει όσο τό δυνατό πιο γρήγορα κι όσο τό δυνατό πιο εύκολα νά βάλει τέρμα σέ κάθε εκμετάλλευση. Η άκατανίκητη δύναμη έλλξης πού τραβάει προς αυτή τή θεωρία τους σοσιαλιστές όλων

* *Ας σημειώσουμε διτι ο Μάρξ μιλάει έδω γιά τήν ύλιστική κριτική, τή μόνη πού θεωρεί επιστημονική, δηλ. γιά τήν κριτική πού αντιπαραβάλλει τά πολιτικο-νομικά, κοινωνικά, βιοτικά κ. ά. γεγονότα μέ τήν οικονομία, μέ τό σύστημα των σχέσεων παραγωγής, μέ τά συμφέροντα των τάξεων, πού διαμορφώνονται αναπόφευκτα πάνω στο έδαφος όλων των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων. Κανείς δέν υπάρχει πού ν' άμφιβάλλει, διτι οί ρωσικές κοινωνικές σχέσεις είναι ανταγωνιστικές. Κανείς όμως δέ δοκίμασε άκόμα νά τίς πάρει σαν βάση γιά μία τέτια κριτική.

των χωρών, συνίσταται ακριβώς στο ότι συνδυάζει την αυστηρή κι ανώτερη επιστημονικότητα (γιατί είναι η τελευταία λέξη των κοινωνικών επιστημών) με την επαναστατικότητα και τις συνδυάζει όχι τυχαία, όχι μόνο επειδή ο θεμελιωτής της διδασκαλίας αυτής συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τις ιδιότητες του επιστήμονα και του επαναστάτη, αλλά τις συνδυάζει μέσα στην ίδια τη θεωρία έσωτερικά και αδιάσπαστα. Άλήθεια, αποστολή της θεωρίας, σκοπός της επιστήμης είναι να βοηθήσει άμεσα την τάξη των καταπιεζομένων στην οικονομική της πάλη που συντελείται πραγματικά.

«Εμείς δέ λέμε στον κόσμο: πάψε να παλαίβεις — όλη ή πάλη σου είναι μάταιη. Το δίνουμε μόνο τό άληθινό σύνθημα της πάλης»¹⁰¹.

Συνεπώς, τό άμεσο καθήκον της επιστήμης, κατά τόν Μάρξ, είναι να δώσει τό άληθινό σύνθημα της πάλης, δηλ. να ξέρει να παρουσιάσει αντικειμενικά αυτή την πάλη σαν προϊόν ενός καθορισμένου συστήματος σχέσεων παραγωγής, να μπορεί να καταλάβει την ανάγκη αυτής της πάλης, τό περιεχόμενό της, την πορεία και τούς όρους ανάπτυξής της. Δέν μπορείς να δώσεις ένα «σύνθημα πάλης», χωρίς να μελετήσεις όλες τις λεπτομέρειες κάθε ιδιομορφίας αυτής της πάλης, χωρίς να παρακολουθείς κάθε βήμα της κατά τό πέρασμά της από τή μιά μορφή στην άλλη, για να μπορείς σέ κάθε δοσμένη στιγμή να καθορίζεις την κατάσταση, χωρίς να διαφεύγει την προσοχή σου ό γενικός χαρακτήρας της πάλης, ό γενικός της σκοπός — ή πλέρια και τελειωτική εκμηδένιση κάθε εκμετάλλευσης και κάθε καταπίεσης.

Δοκιμάστε τώρα να συγκρίνετε με «τήν κριτική κι επαναστατική» θεωρία του Μάρξ τις σαχλαμάρες που εξέθεσε στην κριτική του κι έπειτα τις πολέμησε ό «διάσημός μας» Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι, και θά μείνετε κατάπληχτοι, πώς μπορεί να υπάρχουν πραγματικά άνθρωποι, που θεωρούν τόν έαυτό τους «ιδεολογικούς εκπροσώπους της εργαζόμενης τάξης» και που περιορίζονται... σ' αυτές τις «κοινοτοπίες», στις όποιες οί δημοσιολόγοι μας μετατρέπουν τή θεωρία του Μάρξ, αφαιρώντας απ' αυτή καθετί τό ζωντανό.

Δοκιμάστε να συγκρίνετε με τις απαιτήσεις αυτής της θεωρίας τή φιλολογία των ναρόντικων μας, που επίσης ξεκινάει από την επιθυμία να είναι ό ιδεολογικός εκπρόσωπος των εργαζομένων, τή φιλολογία που είναι αφιερωμένη στην ιστορία

καί στή σημερινή κατάσταση τοῦ οἰκονομικοῦ μας καθεστῶτος γενικά καί τῆς ἀγροτιᾶς εἰδικά, καί θά μείνετε κατάπληχτοι, πῶς μπόρεσαν οἱ σοσιαλιστές νά ἱκανοποιηθοῦν ἀπό μιά τέτια θεωρία πού περιορίζεται νά μελετᾶ καί νά περιγράφει τίς συμφορές καί νά διατυπώνει ἠθικά διδάγματα σχετικά μέ τίς συμφορές αὐτές. Τή δουλοπαροικία δέν τήν παρουσιάζουν σάν μιά καθορισμένη μορφή οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, πού γέννησε τήν τάδε μορφή ἐκμετάλλευσης, τίς τάδε ἀνταγωνιστικές τάξεις, τό τάδε πολιτικό, νομικό κλπ. καθεστῶς, ἀλλά ἀπλῶς σάν μιά σειρά καταχρήσεις τῶν τσιφλικάδων καί ἀδικία ἀπέναντι στοῦς ἀγρότες. Τήν ἀγροτική μεταρύθμιση δέν τήν παρουσιάζουν σάν σύγκρουση ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες οἰκονομικές μορφές καί συγκεκριμένες οἰκονομικές τάξεις, ἀλλά σάν ἓνα μέτρο τῶν ἀρχῶν, πού «διάλεξαν» κατά λάθος «ὄχι σωστό δρόμο», παρ' ὄλες τίς ἀγαθές προθέσεις τους. Τή Ρωσία τῆς περιόδου μετά τή μεταρύθμιση τήν παρουσιάζουν σάν μιά παρέκκλιση ἀπό τόν ἀληθινό δρόμο, παρέκκλιση πού συνοδεύεται ἀπό τήν ἄθλια κατάσταση τῶν ἐργαζομένων κι ὄχι σάν ὀρισμένο σύστημα ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού ἔχει μιά ὀρισμένη ἐξέλιξη.

Τώρα, ἐξάλλου, εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ θεωρία αὐτή ἔπαυε νά ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη, κι ὅσο πιό γρήγορα καταλάβουν οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές, ὅτι μέ τό σημερινό ἐπίπεδο τῶν γνώσεων δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἐπαναστατική θεωρία ἐξω ἀπό τό μαρξισμό, ὅσο πιό γρήγορα κατευθύνουν ὄλες τίς δυνάμεις τους στήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς θεωρίας στή Ρωσία, ἀπό θεωρητική καί πραχτική ἄποψη, τόσο πιό σίγουρη καί πιό γρήγορη θά εἶναι ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστατικῆς δουλιᾶς.

Γιά νά δείξουμε παραστατικά, πῶς οἱ κ.κ. «φίλοι τοῦ λαοῦ» διαφθείρουν τή σύγχρονη «φτωχή ρωσική σκέψη» μέ τήν ἐκκληση πού ἀπευθύνουν στή διανόηση νά ἀσκήσει πολιτιστική ἐπίδραση πάνω στό «λαό», γιά «νά δημιουργηθεῖ» μιά σωστή, ἀληθινή βιομηχανία κτλ., θ' ἀναφέρουμε τή γνώμη ὀρισμένων ἀνθρώπων, πού ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο σκέψης ἀπό τό δικό μας, τή γνώμη τῶν «ναροντοπράβτσι», αὐτῶν τῶν ἀπευθείας καί ἄμεσων ἀπογόνων τῶν ναροντοβόλτσι. Βλ. τήν προσούρα: «Ἐνα ἐπίκαιρο ζήτημα», 1894. Ἐκδ. τοῦ κόμματος «Ναρόντογε Πράβο».

Οἱ ναροντοπράβτσι δίνουν πρῶτα μιά περίφημη ἀπάντηση στοῦς ναρόντικους ἐκείνους, πού ὑποστηρίζουν ὅτι «σέ καμιά

περίπτωση, ακόμα και σέ συνθήκες πλατιᾶς ἐλευθερίας, ἡ Ρωσία δέν πρέπει ν' ἀποχωριστεῖ ἀπό τήν οἰκονομική της ὀργάνωση, πού ἐξασφαλίζει (!) στόν ἐργαζόμενο αὐτοτελῆ θέση στήν παραγωγή», πού ὑποστηρίζουν ὅτι «δέ μᾶς χρειάζονται πολιτικές μεταρρυθμίσεις, ἀλλά μεταρρυθμίσεις οἰκονομικές πού νά ἐφαρμόζονται συστηματικά καί σχεδιασμένα», καί συνεχίζουν:

«Δέν εἴμαστε ὑπερασπιστές τῆς ἀστικής τάξης καί πολύ λιγότερο θαυμαστές τῶν ἰδανικῶν της· ἂν ὅμως κάποια κακή μοῖρα ἀνάγκαζε τό λαό νά διαλέξει ἀνάμεσα στίς „σχεδιασμένες οἰκονομικές μεταρρυθμίσεις“ κάτω ἀπό τήν προστασία τῶν ζέμσκι νατσάλνικ, πού τίς ὑπερασπίζουν μέ ζῆλο ἀπό τίς ἐπιβουλές τῆς ἀστικής τάξης, καί στήν τελευταία αὐτή πάνω στό ἔδαφος τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, δηλ. σέ συνθήκες πού νά ἐξασφαλίζουν στό λαό τή δυνατότητα νά ὑπερασπίσει ὀργανωμένα τά συμφέροντά του, νομίζουμε ὅτι ὁ λαός διαλέγοντας τήν ἀστική τάξη θά εἶχε καθαρό κέρδος. Τώρα δέν ἔχουμε „πολιτικές μεταρρυθμίσεις“ πού ν' ἀπειλοῦν ν' ἀφαιρέσουν ἀπό τό λαό τή δῆθεν αὐτοτελῆ οἰκονομική του ὀργάνωση — ἀλλά ἔχουμε κείνο πού ὄλος ὁ κόσμος ὀνομάζει παντοῦ ἀστική πολιτική, καί βρίσκει τήν ἐκφρασή της στήν πιό ὠμή ἐκμετάλλευση τῆς λαϊκῆς ἐργασίας. Τώρα δέν ἔχουμε οὔτε πλατιά, οὔτε στενή ἐλευθερία, ἀλλά προστασία τῶν συμφερόντων τῶν προνομιούχων τάξεων, καθεστῶς πού ἔπαψαν πιά νά τό ὀνειρεύονται οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ κεφαλαιοκράτες τῶν συνταγματικῶν χωρῶν. Τώρα δέν ἔχουμε «ἀστικό κοινοβουλευτισμό» ἢ καλλιεργημένη κοινωνία κρατιέται σέ ἀπόσταση βολῆς ἀπό τή διοίκηση, ἔχουμε ὅμως σέ ἀντάλλαγμα τούς διάφορους κ.κ. Ναϊντένοφ, Μορόζοφ, Καζί καί Μπέρλοφ, πού ζητοῦν νά στηθεῖ σινικό τεῖχος γιά νά προστατευθοῦν τά συμφέροντά τους, καί παράλληλα ἔχουμε τούς ἐκπροσώπους τῶν „πιστῶν εὐγενῶν μας“, πού φτάνουν στό σημεῖο νά ζητοῦν νά τούς χορηγηθοῦν δωρεάν πιστώσεις 100 ρούβλια κατά ντεσιατίνα. Ὅλους αὐτούς τούς καλοῦν σέ ἐπιτροπές, τούς ἀκοῦν μέ σεβασμό, ἡ ψῆφος τους ἔχει ἀποφασιστική σημασία στά πιό σοβαρά ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας. Ταυτόχρονα ὅμως ποιός ὑψώνει τή φωνή του γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ λαοῦ καί ποῦ; Μήπως οἱ ζέμσκι νατσάλνικ; Μήπως πρὸς ὄφελος τοῦ λαοῦ σχεδιάζεται ἡ συγκρότηση λόχων ἀπό ἐργάτες γῆς; Μήπως δέ δηλώθηκε τώρα-δά μέ εἰλικρίνεια πού ἐγγίζει τά ὄρια τοῦ κυνισμοῦ, ὅτι στό λαό ἔχουν δοθεῖ κληροί μόνο καί μόνο γιά νά μπορεῖ νά πληρώνει τούς φόρους καί νά ἀνταποκρίνεται στίς ὑποχρεώσεις του, ὅπως ἐκφράστηκε στήν ἐγκύκλιό του ὁ γενικός

διοικητής του κυβερνείου Βολογκντά; Αὐτός ἀπλῶς διατύπωσε καὶ διακήρυξε βροντόφωνα ἐκεῖνο πού ἐφαρμόζει μοιραῖα στήν πολιτική της ἡ ἀπολυταρχία ἢ, πῶς σωστά, ὁ γραφειοκρατικός ἀπολυταρχισμός».

Ὅσο νεφελῶδεις κι ἂν εἶναι ἀκόμα οἱ ἰδέες τῶν ναροντοπράβ-τσι γιά τό «λαό» ἐκεῖνο, πού τά συμφέροντά του θέλουν νά ὑπερασπίζουν, γιά τήν «κοινωνία», πού ἐξακολουθοῦν νά τή βλέπουν σάν ἀξιόπιστο ὄργανο περιφρούρησης τῶν συμφερόντων τῆς ἐργασίας, ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ κόμματος «Ναρόντογε Πράβο» εἶναι ἓνα βῆμα πρὸς τά μπρός, ἓνα βῆμα γιά νά ἐξαφανιστοῦν ὀριστικά οἱ αὐταπάτες καί τά ὄνειρα γιά «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα», γιά νά γίνουν ἄφοβα δεχτοί οἱ πραγματικοί δρόμοι καί νά ἀναζητηθοῦν πάνω σ' αὐτή τή βάση τά στοιχεῖα γιά τήν ἐπαναστατική πάλη. Διαγράφεται ἔτσι μέ σαφήνεια ἡ τάση γιά τό σχηματισμό δημοκρατικοῦ κόμματος. Μιλῶ ἀπλῶς γιά «τάση», γιατί οἱ ναροντοπράβτσι δέν ἐφαρμόζουν, δυστυχῶς, μέ συνέπεια τή βασική τους ἄποψη. Ἐξακολουθοῦν νά μιλοῦν γιά ἔνωση καί συμμαχία μέ τούς σοσιαλιστές, καί δέ θέλουν νά καταλάβουν, πῶς τό νά τραβάει κανεῖς τούς ἐργάτες στό δρόμο ἑνός ἀπλοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ σημαίνει μόνο ὅτι ἀποσπᾷ τούς ἐργάτες διανοούμενους ἀπό τήν ἐργατική μάζα, σημαίνει ὅτι καταδικάζει σέ ἀδυναμία τό ἐργατικό κίνημα, γιατί τό κίνημα αὐτό δέν μπορεῖ νά εἶναι γερό παρά μόνον ὅταν στηρίζεται στό ἔδαφος τῆς πλήρους καί ὀλόπλευρης προαγωγῆς τῶν συμφερόντων τῆς ἐργατικῆς τάξης, παρά μόνον ὅταν στηρίζεται στό ἔδαφος τῆς οἰκονομικῆς πάλης ἐνάντια στό κεφάλαιο, πάλης πού νά συγχωνεύεται ἀδιάσπαστα μέ τήν πολιτική πάλη ἐνάντια στους ὑπηρετές τοῦ κεφαλαίου. Δέ θέλουν νά καταλάβουν ὅτι ἡ «ἔνωση» ὅλων τῶν ἐπαναστατικῶν στοιχείων πετυχαίνεται πολύ καλύτερα μέ τήν ξεχωριστή ὀργάνωση τῶν ἐκπροσώπων τῶν ξεχωριστῶν συμφερόντων* καί μέ τήν κοινή δράση σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί

* Καί οἱ ἴδιοι τους διαμαρτύρονται ἐνάντια στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ διανόηση μπορεῖ νά κάνει θαύματα, καί οἱ ἴδιοι μιλοῦν γιά τήν ἀνάγκη νά τραβηχτεῖ στήν πάλη ὁ ἴδιος ὁ λαός. Γιαυτό ὁμως εἶναι ἀνάγκη νά συνδεθεῖ ἡ πάλη αὐτή μέ ὀρισμένα ζωτικά συμφέροντα, συνεπῶς εἶναι ἀνάγκη νά γίνεταί διάκριση ἀνάμεσα στά διάφορα συμφέροντα καί νά τραβιοῦνται χωριστά στήν πάλη... Κι ἂν αὐτά τά χωριστά συμφέροντα καλύπτονται μέ ἀποκλειστικά πολιτικές διεκδικήσεις, πού τίς καταλαβαίνει μόνο ἡ διανόηση, αὐτό δέ σημαίνει ἄραγε ὅτι ξαναγυρνᾶμε πρὸς τά πίσω, ὅτι περιοριζόμεστε ξανά στήν πάλη μόνο τῆς διανόησης, πού ἡ ἀδυναμία της τώρα-δᾶ ἔχει ἀναγνωριστεῖ;

τῶν δύο κομμάτων. Ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά ὀνομάζουσι τό κόμμα τους «κοινωνικο-επαναστατικό» (βλ. τό Μανιφέστο τοῦ κόμματος «Ναρόντογε Πράβο», μέ ἡμερομηνία 19 τοῦ Φλεβάρη 1894), ἄν καί ταυτόχρονα περιορίζονται ἀποκλειστικά σέ πολιτικές μεταρρυθμίσεις, παρακάμπτοντας μέ τή μεγαλύτερη φροντίδα τά «καταραμένα» σοσιαλιστικά μας ζήτηματα. Ἕνα κόμμα, πού μέ τόση θέρμη ἀπευθύνει ἔκκληση γιά πάλη ἐναντία στίς αὐταπάτες, δέ θά ἔπρεπε νά γεννάει αὐταπάτες σέ ἄλλους καί μάλιστα μέ τά πρῶτα λόγια τοῦ «μανιφέστου» του· δέ θά ἔπρεπε νά μιλάει γιά σοσιαλισμό ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό *συνταγματισμό*. Τό ξαναλέω, ὥστόσο, ὅτι δέν μπορούμε νά σηματοδοτήσουμε σωστή γνώμη γιά τοὺς ναροντοπράβτσι, ἄν δέν πάρομε ὑπόψη τήν προέλευσή τους ἀπό τοὺς ναροντοβόλτσι. Γιαυτό δέν μπορούμε νά μήν ἀναγνωρίσουμε ὅτι κάνουν ἕνα βῆμα πρὸς τά μπρός, ὅταν τήν ἀποκλειστικά πολιτική πάλη, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό σοσιαλισμό, τή θεμελιώνουν μέ ἕνα ἀποκλειστικά πολιτικό πρόγραμμα. Οἱ σοσιαλδημοκράτες εὐχονται μ' ὅλη τους τήν καρδιά ἐπιτυχία στοὺς ναροντοπράβτσι, τοὺς εὐχονται ἄνοδο καί ἀνάπτυξη τοῦ κόμματός τους, τοὺς εὐχονται τήν πιό στενή προσέγγισή τους μέ κείνα τά κοινωνικά στοιχεῖα πού στέκονται στό ἔδαφος τοῦ ὑπάρχοντος οἰκονομικοῦ καθεστώτος* καί πού τά συμφέροντα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους εἶναι στήν πραγματικότητα στενότερα συνδεδεμένα μέ τό δημοκρατισμό.

Δέ θά μπορέσει νά κρατηθεῖ γιά πολύ ὁ συμβιβαστικός, δειλός, συναισθηματικός καί ὄνειροπόλος ναροντοπράβτσι τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», ἀπό τή στιγμή πού θά δεχτεῖ ἐπίθεση κι ἀπό τίς δύο πλευρές: καί ἀπό τοὺς πολιτικούς ριζοσπάστες, γιά τό γεγονός ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» εἶναι σέ θέση νά ἐκφράζουν ἐμπιστοσύνη πρὸς τή γραφειοκρατία, ὅτι δέν καταλαβαίνουν τήν ἀπόλυτη ἀνάγκη τῆς πολιτικῆς πάλης· καί ἀπό τοὺς σοσιαλδημοκράτες, γιά τό γεγονός ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» προσπαθοῦν νά παρουσιάξουν σχεδόν σάν σοσιαλιστές, χωρίς νά ἔχουν καμιά σχέση μέ τό σοσιαλισμό, χωρίς νά ἔχουν τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τίς αἰτίες τῆς καταπίεσης τοῦ ἐργαζομένου καί γιά τό χαρακτήρα τῆς διεξαγόμενης ταξικῆς πάλης.

* (Δηλαδή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ) — κι ὄχι στό ἔδαφος τῆς ἀναγκαίας ἀρνήσεως αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος καί τῆς ἀμείλιχτης πάλης ἐναντίον του.

ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
ΤΟΥ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ
ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Κ. ΣΤΡΟΥΒΕ

(Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Ἐπ' ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Π. Στροῦβε: «Κριτικά σημειώματα
γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας».
Πετρούπολη. 1894 ¹⁰²

Γράφηκε στὰ τέλη τοῦ 1894—ἀρχὲς τοῦ 1895.

Δημοσιεύτηκε τὸ 1895 στὴ συλλογὴ
«Ἐλικὰ γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς οἰ-
κονομικῆς μας ἀνάπτυξης».

Πετρούπολη.

Ἐπογραφή: Κ. Τούλιε

Δημοσιεύεται σύμφωνα μὲ τὸ κεί-
μενο τῆς συλλογῆς «Ἐλικὰ γιὰ τὸ
χαρακτηρισμὸ τῆς οἰκονομικῆς μας
ἀνάπτυξης», ποὺ παραβλήθηκε μὲ
τὸ κείμενο τῆς συλλογῆς:

Βλ. Ἰλιν. «Μέσα σὲ 12 χρόνια»,
1907

ΜΑΤΕΡΙΑΛΥ

ΚΪ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΪ

ΝΑΪΗΓΟ ΧΟΖΥΪΪΤΒΕΝΝΑΓΟ ΡΑΖΒΙΤΪΑ.

ΪΒΟΡΝΙΚΪ ΪΤΑΤΕΪ.

Ϊ-ΠΕΤΕΡΒΥΡΓΪ

ΤυπογραφΪα Π. Π. ΪοϪκκινα, Ϊτραμνιная υλ., № 12

1895

Τό εξώφυλλο τΪηΪ ϪλλογΪηΪ, οπου δημοσιευτΪηκε ἡ ἔργαΪα του Β. Ι. Λένιν
«Τό οΪκονομικό περιεχόμενο του ναροντικισμοḡ και ἡ κριτικΪη του
στο βιβλίο του κ. Ϊτροḡβε».— 1895

Τό βιβλίον πού ἀναφέραμε τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι μιά συστηματική κριτική τοῦ ναροντικισμοῦ, παίρνοντας τή λέξη αὐτή μέ τήν πλατιά της ἔννοια — σάν θεωρητική διδασκαλία, πού λύνει συγκεκριμένα σπουδαιότατα κοινωνιολογικά καί οἰκονομικά προβλήματα, καί σάν «σύστημα δογμάτων τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς» (σελ. VII). Καί μόνο τό γεγονός ὅτι βάζει μπροστά του ἕνα τέτιο καθῆκον θά μπορούσε νά προσδόσει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον στό βιβλίον· ὅμως ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἐδῶ ἡ ἀποψη ἀπό τήν ὁποία γίνεται ἡ κριτική. Γι' αὐτήν ὁ συγγραφέας λέει στόν πρόλόγονό του τά παρακάτω:

«Συμμεριζόμενος σέ ὀρισμένα θεμελιακά ζητήματα ἀπόψεις τελείως ἀποκρυσταλωμένες στή φιλολογία, δέ θεώρησε (ὁ συγγραφέας) τόν ἑαυτό του οὔτε στό ἐλάχιστο δεσμευμένο ἀπό τό γράμμα καί τόν κώδικα ὁποιασδήποτε θεωρίας. Δέν εἶναι μολυσμένος ἀπό τήν ὀρθοδοξία» (IX).

Ἄπ' ὄλο τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου βγαίνει πώς, λέγοντας «ἀπόψεις τελείως ἀποκρυσταλωμένες στή φιλολογία», ἐννοεῖ τίς μαρξιστικές ἀπόψεις. Γεννιέται τό ἐρώτημα, ποιές ἀκριβῶς «ὀρισμένες θεμελιακές» θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ ἀποδέχεται ὁ συγγραφέας καί ποιές ἀπορίπτει; — γιατί καί σέ ποιό βαθμό; Ὁ συγγραφέας δέ δίνει ἄμεση ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα. Γιαυτό, γιά νά ξεκαθαριστεῖ τί ἀκριβῶς μπορεί νά καταλογιστεῖ στό μαρξισμό ἀπό τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ποιές θέσεις τῆς θεωρίας δέχεται ὁ συγγραφέας καί μέ πόση συνέπεια τίς ἀκολουθεῖ, ποιές ἀπορίπτει καί ποιό εἶναι τό ἀποτέλεσμα σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, γιά νά ξεκαθαριστοῦν ὄλα αὐτά εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναλύσουμε λεπτομερειακά τό βιβλίον.

Τό περιεχόμενό του παρουσιάζει ἐξαιρετική ποικιλία: ὁ συγ-

γραφείας δίνει, πρώτα, μιά έκθεση τῆς «ὑποκειμενικῆς μεθόδου τῆς κοινωνιολογίας», πού τήν ἀκολουθοῦν οἱ ναρόντικοί μας, τήν κριτικάρει καί τῆς ἀντιπαραθέτει τή μέθοδο τοῦ «ἱστορικο-οικονομικοῦ ὕλισμου». Κάνει ἔπειτα κριτική τοῦ ναροντικισμοῦ ἀπό οἰκονομική ἄποψη, πρώτο, μέ βάση τήν «πανανθρώπινη πείρα» (σελ. IX) καί, δεύτερο, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας. Παράλληλα γίνεται καί κριτική τῶν δογμάτων τῆς ναροντικιστικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Αὐτή ἡ ποικιλία τοῦ περιεχομένου (ἀπόλυτα ἀναπόφευχτη ὅταν γίνεται κριτική τοῦ μεγαλύτερου ρεύματος τῆς κοινωνικῆς μας σκέψης) καθορίζει καί τή μορφή τῆς ἀνάλυσης: εἶσαι ὑποχρεωμένος νά παρακολουθεῖς βῆμα πρὸς βῆμα τήν έκθεση τοῦ συγγραφέα καί νά στέκεσαι σέ κάθε σειρά τῶν ἐπιχειρημάτων του.

Πρὶν ὅμως περάσουμε στήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου, νομίζω πῶς εἶναι ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε πιο λεπτομερειακά σέ μιά προκαταβολική ἐξήγηση. Σκοπός αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου εἶναι ἡ κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε ἀπό τήν ἄποψη ἑνός ἀνθρώπου πού σέ ὅλα (κι ὄχι μόνο σέ «ὀρισμένα») «τά βασικά ζητήματα συμμερίζεται ἀπόψεις τελείως ἀποκρυσταλωμένες στή φιλολογία».

Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἔχουν κιόλας ἐκτεθεῖ ἐπανειλημμένα ἀπό τίς στήλες τοῦ τύπου τῶν φιλελευθέρων ναρόντικων μέ σκοπό τήν κριτική, καί ἡ έκθεση αὐτή τίς συσκότισε μέχρι ἀηδίας, κάτι παραπάνω: τίς παραμόρφωσε, μπερδεύοντάς τες μέ τό χεγκελιανισμό, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μαζί τους, «μέ τήν πίστη ὅτι κάθε χώρα πρέπει ὑποχρεωτικά νά περάσει ἀπό τή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ», καί μέ πολλές ἄλλες ἀνοησίες, καθαρά προϊόντα τῆς ἐφημερίδας «Νόβογε Βρέμια».

Ἰδιαίτερα παραμορφώθηκε ἡ πραχτική πλευρά τῆς θεωρίας, ἡ ἐφαρμογή της στίς ρωσικές συνθήκες. Οἱ φιλελεύθεροι καί οἱ ναρόντικοί μας, μή θέλοντας νά καταλάβουν ὅτι ἡ θεωρία τοῦ ρωσικοῦ μαρξισμοῦ ξεκινάει ἀπό ὀλότελα διαφορετική ἀντίληψη γιά τή ρωσική πραγματικότητα, συγκρίνανε τή θεωρία μέ τήν παλιά τους ἄποψη γι' αὐτή τήν πραγματικότητα καί βγάζανε συμπεράσματα πού ὄχι μονάχα ἦταν τελείως ἀσυνάρτητα, ἀλλά καί περιεῖχαν ἐπιπλέον τίς πιο ἀλλόκοτες κατηγορίες ἐνάντια σιούς μαρξιστές.

Γι' αὐτό τό λόγο νομίζω πῶς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀρχίσω τήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, ἂν προηγούμενα δέν ξεκαθα-

ρίσω μέ ακρίβεια τή στάση μου ἀπέναντι στό ναροντνικισμό. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ προκαταβολική ἀντιπαραβολή τῆς ναροντνικιστικῆς καί τῆς μαρξιστικῆς ἀποψῆς εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά ἐξηγηθοῦν πολλά σημεῖα τοῦ βιβλίου πού ἐξετάζουμε καί πού περιορίζεται στήν ἀντικειμενική πλευρά τῆς θεωρίας, ἐνῶ ἀφήνει σχεδόν ὀλότελα κατά μέρος τά πραχτικά συμπεράσματα.

Ἡ ἀντιπαραβολή αὐτή θά μᾶς δείξει ποιές εἶναι οἱ κοινές ἀφετηρίες τοῦ ναροντνικισμοῦ καί τοῦ μαρξισμοῦ, καί ποιές οἱ ριζικές διαφορές τους. Γιά τό σκοπό αὐτό εἶναι πιά ἐνδεδειγμένο νά πάρουμε τόν παλιό ρωσικό ναροντνικισμό, πρῶτο, γιατί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή συνέπεια καί τήν πληρότητα τῆς ἐκθεσης τῶν ἀπόψεών του στεκόταν ἀσύγκριτα πιά ψηλά ἀπό τό σημερινό (πού τόν ἀντιπροσωπεύουν ὄργανα σάν τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»), καί, δεύτερο, γιατί δείχνει πιά ὀλοκληρωμένα τίς καλύτερες πλευρές τοῦ ναροντνικισμοῦ, πού ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις τίς συμμερίζεται καί ὁ μαρξισμός.

Ἄς πάρουμε μιά ἀπ' αὐτές τίς professions de foi* τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ ναροντνικισμοῦ κι ἄς παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τό συγγραφέα.

---

* — σύμβολα πίστεως. Ἡ Σὺντ.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΚΟ ΣΧΟΛΙΟ

ΣΤΗΝ PROFESSION DE FOI ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ

Στόν CCXLII τόμο τοῦ «Ὅτέσεστβενιγε Ζαπίσκι»* δημοσιεύτηκε ἓνα ἀνυπόγραφο ἄρθρο μέ τόν τίτλο: «Νέα βλαστάρια στόν κάμπο τοῦ λαοῦ», πού προβάλλει ἀνάγλυφα τίς προοδευτικές πλευρές τοῦ ναροντνικισμοῦ σέ ἀντιδιαστολή μέ τό ρωσικό φιλελευθερισμό.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μέ τά λόγια, ὅτι «τώρα» θεωρεῖται «σχεδόν προδοσία» ἡ διαμαρτυρία ἐναντία στούς «ἀνθρώπους πού ξεχωρίζουν ἀπό τό περιβάλλον τοῦ λαοῦ κι ἀνεβαίνουν στό ἀνώτατο κοινωνικό σκαλοπάτι».

«Τελευταία ἀκόμα ἓνας φιλολογῶν γάιδaros ἔδωσε μιά κλωσιά στό „Ὅτέσεστβενιγε Ζαπίσκι“ κατηγορώντας το γιά ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι στό λαό, ὅπως ἐκφράστηκε παίρνοντας ἀφορμή ἀπό μιά σύντομη κριτική γιά τό βιβλίο τοῦ Ζλατοβράτσκι, στό ὁποῖο, ἐκτός ἀπό ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι στήν τοκογλυφία καί στή διαφθείρουσα ἐπίδραση τοῦ χρήματος γενικά, δέν ὑπῆρχε τίποτε τό ἀπαισιόδοξο· κι ὅταν ἀργότερα ὁ Γκλ. Οὐσπένσκι ἔγραψε ἓνα σχόλιο γιά τά τελευταία του δοκίμια («Ὅτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», τεῦχος 11, τοῦ 1878), ἀναταράχθηκε ὁ φιλελεύθερος βάλτος, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται στό παραμῦθι. . . καί ξαφνικά κι ἀναπάντεχα παρουσιάστηκε ἓνα τέτιο πλῆθος ὑπερασπιστῶν τοῦ λαοῦ, πού πραγματικά μείναμε κατάπληκτοι ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ λαός μας ἔχει τόσους φίλους. . . Δέν μπορῶ παρά νά βλέπω μέ συμπάθεια. . . ὅταν θέτουν τό πρόβλημα τοῦ πεντάμορφου χωριοῦ καί τῆς στάσης πού κρατοῦν ἀπέναντί του οἱ νεαροί μας φιλόλογοι ἢ, θά λέγαμε καλύτερα, ὄχι οἱ νεαροί, ἀλλά οἱ γεροκολασμένοι κ.κ. εὐγενεῖς καί λακέδες, καί οἱ νέοι ἔμποροι. . . Ὅταν τραγουδᾷς σερνάτες καί „κάνεις τά γλυκά μάτια“ στό χωριό, δέ σημαίνει καθόλου ἀκόμα ὅτι τό ἀγαπᾷς καί τό σέβεσαι, ἀκριβῶς ὅπως ὅταν ὑποδείχνεις τίς ἑλλείψεις του δέ σημαίνει καθόλου ἀκόμα ὅτι κρατᾷς ἐχθρική στάση ἀπέναντί του. Ἄν ρωτήσετε τόν ἴδιο τόν Οὐσπένσκι. . . ποιόν ἔχει περισσότερο στήν καρδιά του, πού βλέπει περισσότερες ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον — στό χωριό ἢ στά στρώματα τῶν

* Τοῦ 1879, τεῦχος 2, «Σύγχρονη Ἐπισκόπηση», σελ. 125-152.

παλιών εὐγενῶν καὶ τῶν καινούργιων ἀστῶν; — μπορεῖ ἄραγε νά ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θά ἀπαντήσει: „στό χωριό“.

Ἡ περικοπή αὐτή εἶναι πολύ χαρακτηριστική. Πρῶτο, δείχνει παραστατικά, πού βρίσκεται ἡ οὐσία τοῦ ναρόντικισμοῦ: στή διαμαρτυρία ἐνάντια στή δουλοπαροικία (στρῶμα τῶν παλιῶν εὐγενῶν) καὶ στόν ἀστισμό (καινούργιο ἀστικό στρῶμα) τῆς Ρωσίας ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἀγρότη, τοῦ μικροπαραγωγῶ. Δεύτερο, δείχνει ταυτόχρονα τόν ὄνειροπόλο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς διαμαρτυρίας καὶ τό ξέκομμά της ἀπό τά γεγονότα.

Μήπως «τό χωριό» ὑπάρχει κάπου ἔξω ἀπό τό καθεστῶς τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» ἢ τῶν «καινούργιων ἀστῶν»; Μήπως ἴσα ἴσα «τό χωριό» δέν τό φτιάχναν καὶ δέν τό φτιάχνουν μέ τό δικό τους τρόπο οἱ ἐκπρόσωποι καὶ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων; Τό χωριό εἶναι ἀκριβῶς ἓνα «στρῶμα» ἐνμέρει «παλιῶν εὐγενῶν» καὶ ἐνμέρει «καινούργιων ἀστῶν». Ὅπως κι ἂν τό γυρίσετε τό χωριό, δταν βέβαια θά περιορίζεστε στή διαπίστωση τῆς πραγματικότητος (καὶ γι' αὐτή μόνο πρόκειται), καὶ ὄχι στίς δυνατότητες, δέ θά μπορέσετε νά βρεῖτε στό χωριό τίποτ' ἄλλο, κανένα τρίτο «στρῶμα». Κι ἂν οἱ ναρόντικοι βερίσκουν, αὐτό γίνεται, γιατί πίσω ἀπό τά δέντρα δέ βλέπουν τό δάσος, πίσω ἀπό τή μορφή γαιοκτησίας τῶν διάφορων ἀγροτικῶν κοινοτήτων δέ βλέπουν τήν οἰκονομική ὀργάνωση ὅλης τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Ἡ ὀργάνωση αὐτή, μετατρέποντας τόν ἀγρότη σέ ἐμπορευματοπαραγωγό, τόν κάνει μικροαστό, μικρό ξεχωριστό νοικοκύρη πού παράγει γιά τήν ἀγορά· γιά τό λόγο αὐτό ἀποκλείει τή δυνατότητα νά ἀναζητᾷ τίς «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον» πρὸς τά πίσω καὶ σέ ἀναγκάζει νά τίς ἀναζητᾷ πρὸς τά μπρός, νά μὴν τίς ἀναζητᾷ δηλαδή στό «χωριό», ὅπου ὁ συνδυασμός τοῦ στρώματος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» καὶ τῶν «καινούργιων ἀστῶν» χειροτερεῦει τρομερά τήν κατάσταση τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀφαιρεῖ τή δυνατότητα νά παλαίβει ἐνάντια στοὺς κυρίους τοῦ «καινούργιου ἀστικοῦ» καθεστώτος, γιατί αὐτή ἢ ἴδια ἢ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους μέ τά συμφέροντα τῆς ἐργασίας δέν εἶναι ἀρκετά ἀναπτυγμένη, ἀλλά νά τίς ἀναζητᾷ στό πλέρια ἀναπτυγμένο, πέρα γιά πέρα «καινούργιο ἀστικό» στρῶμα, πού ξεκαθαρίστηκε ὀλοτέλα ἀπό τά θέλγητρα τοῦ καθεστώτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», πού ἔχει κοινωνικοποιήσει τήν ἐργασία, ἔχει ὀλοκληρώσει καὶ ξεκαθαρίσει τήν κοινωνικὴ ἀντίθεση, αὐτὴν τήν ἀντίθεση πού στό χωριό βρίσκεται ἀκόμα σέ ἐμβρυώδη, λανθάνουσα κατάσταση.

Τώρα πρέπει νά σημειώσουμε τίς θεωρητικές διαφορές ανάμεσα στίς διδασκαλίες, πού *ὀδηγοῦν* στό ναροντικισμό καί στό μαρξισμό, ανάμεσα στίς *ἀντιλήψεις* γιά τή ρωσική πραγματικότητα καί ἱστορία.

Ἄς ἀκολουθήσουμε παραπέρα τό συγγραφέα.

Βεβαιώνει τούς «κ.κ. πού ἀγανάχτησε ἡ ψυχὴ τους», ὅτι ὁ Οὐσπένσκι καταλαβαίνει τή σχέση ἀνάμεσα στή φτώχεια τοῦ λαοῦ καί στήν ἠθική τοῦ λαοῦ

«καλύτερα ἀπό πολλοὺς θαυμαστὲς τοῦ χωριοῦ, γιά τούς ὁποίους... τό χωριό εἶναι... κάτι σάν πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ, πού, σέ μιά ἐποχὴ σάν τὴ σημερινή, ἐφοδιάζονται μ' αὐτό συνήθως ὅλοι οἱ ἔξυπνοι καί πραχτικοὶ ἄστοί».

Γιατί ἄραγε, κύριε ναρόντικε, νομίζετε ὅτι σ' ἕναν ἄνθρωπο, πού ἐπιθυμεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει τὰ συμφέροντα τῆς ἐργασίας, συμβαίνει ἕνα τόσο θλιβερό καί προσβλητικό πρᾶγμα, νά μετατρέπει δηλαδή σέ «πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ» ἐκεῖνο πού τό θεωρεῖ «ἐγγύηση γιά τό μέλλον»; Τό μέλλον αὐτό πρέπει ν' ἀποκλείει τὴν ἀστική τάξη, ἐνῶ τό δρόμο, ἀπό τόν ὁποῖο ἐσεῖς θέλετε νά τραβήξετε πρὸς αὐτό τό μέλλον, ὄχι μόνο δέν τὸν βλέπουν ἐχθρικά οἱ «πραχτικοὶ καί ἔξυπνοι ἄστοί», ἀλλὰ ἀντίθετα τὸν δέχονται μέ προθυμία καί τὸν παίρνουν σάν «πιστοποιητικό».

Τί νομίζετε, θά μπορούσε νά νοηθεῖ ἕνα τόσο σκανδαλώδικο πρᾶγμα, ἂν δέν ἀρχίζατε ἐσεῖς νά ὑποδείχνετε τίς «ἐγγυήσεις τοῦ μέλλοντος» ὄχι ἐκεῖ πού οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις, οἱ χαρακτηριστικές γιά τό καθεστῶς ὅπου διαφεντεύουν οἱ «πραχτικοὶ καί ἔξυπνοι ἄστοί», βρίσκονται ἀκόμα σέ μὴ ἀναπτυγμένη, ἐμβρυώδικοι κατάσταση, ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ὡς τό τέλος, ὡς τό *non plus ultra**, ἐκεῖ, ὅπου, συνεπῶς, δέν μπορεῖ νά περιορίζεται κανεὶς σέ καταπραϋντικά καί σέ ἡμίμετρα, ἐκεῖ ὅπου δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τὰ *desiderata*** τῶν ἐργαζομένων γιά δικό του ὄφελος, ἐκεῖ ὅπου τό ζήτημα ἔχει μπεῖ ὀρθά κοφτά.

Μήπως καί σεῖς δέ λέτε παρακάτω τὰ ἐξῆς:

«Οἱ παθητικοὶ φίλοι τοῦ λαοῦ δέ θέλουν νά καταλάβουν τό ἀπλό αὐτό πρᾶγμα, ὅτι ὅλες οἱ δυνάμεις πού δροῦν στήν κοινωνία συντίθενται συνή-

* — στό ἑπακρο. Ἡ Σύντ.

** — πόθους, διεκδικήσεις. Ἡ Σύντ.

θως σέ δύο συνισταμένες δυνάμεων πού ἀλληλοαντιτίθενται κι ὅτι οἱ παθητικές δυνάμεις πού, ὅπως φαίνεται, δέ συμμετέχουν στήν πάλη, ἐξυπηρετοῦν μόνο τή δύναμη, πού σέ μιά δοσμένη στιγμή ἔχει τήν ὑπεροχή» (σελ. 132).

Μήπως ὁ χαρακτηρισμός αὐτός δέν ἀφορᾷ καί τό χωριό, μήπως τό χωριό εἶναι κάποιος ἰδιαίτερος κόσμος, ὅπου δέν ὑπάρχουν αὐτές οἱ «ἀλληλοαντιτιθέμενες δυνάμεις» καί αὐτή ἡ πάλη, γιά νά μπορεῖτε νά μιλάτε γι' αὐτό ἀβασάνιστα χωρίς νά φοβᾶστε ὅτι παίξετε ἔτσι τό παιγνίδι τῆς «δύναμης πού ἔχει τήν ὑπεροχή»; Εἶναι ἄραγε εὐλογο, μιά καί γίνεται πιά λόγος γιά πάλη, ν' ἀρχίζει κανεῖς ἀπό κεῖ, ὅπου τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς πάλης εἶναι παραφορτωμένο μ' ἓνα σωρό ξένα περιστατικά, πού ἐμποδίζουν νά χωρίσουμε σταθερά καί ὀριστικά τή μιά ἀπό τήν ἄλλη αὐτές τίς ἀλληλοαντιτιθέμενες δυνάμεις, πού ἐμποδίζουν νά δοῦμε καθαρά τόν κύριο ἐχθρό; Μήπως δέν εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τό πρόγραμμα πού διατυπώνει ὁ συγγραφέας στό τέλος τοῦ ἄρθρου — μόρφωση, διεύρυνση τῆς ἀγροτικῆς γαιοκτησίας, ἐλάττωση τῶν φόρων — δέν εἶναι σέ θέση νά θίξει οὔτε κατά ἓνα γιῶτα ἐκεῖνον πού ἔχει τήν ὑπεροχή, καί ὅτι τό τελευταῖο ἄρθρο τοῦ προγράμματος — «ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς» — προϋποθέτει κιόλας ὄχι μόνο ὅτι ἔγινε ἡ πάλη, ἀλλά ἀκόμα καί ὅτι τέλειωσε μάλιστα μέ νίκη; Τό πρόγραμμά σας στέκει μακριά ἀπό τόν ἀνταγωνισμό ἐκεῖνο, πού τήν ὑπαρξή του δέν μπορούσατε νά μήν τήν ἀναγνωρίσετε καί σεις οἱ ἴδιοι. Γιαυτό ἀκριβῶς δέν τρομάζει τούς νοικοκυρέους τοῦ «καινούργιου ἀστικοῦ στρώματος». Τό πρόγραμμά σας εἶναι ἓνα μικροαστικό ὄνειρο. Γιαυτό ἀκριβῶς δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει παρά μόνο σάν «πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ».

«Ἀκόμα καί οἱ ἄνθρωποι, γιά τούς ὁποίους τό χωριό εἶναι μιά ἀφηρημένη ἔννοια καί ὁ μουζικός ἓνας ἀφηρημένος Νάρκισσος, δέ σκέφτονται καλά, ὅταν λένε ὅτι τό χωριό πρέπει μόνο νά τό ἐπαινεῖ κανεῖς καί νά ὑποστηρίζει ὅτι ἀντιστέκεται θαυμάσια σ' ὅλες τίς ἐπιροές πού τό καταστρέφουν. Ἄν τό χωριό βρίσκεται σέ τέτιες συνθήκες, ὥστε νά εἶναι ἀναγκασμένο νά παλαίβει κάθε μέρα γιά τό καπίκι, ἄν τό μαδοῦν οἱ τοκογλύφοι, τό ἐξαπατοῦν οἱ κουλάκοι, τό καταπιέζουν οἱ τσιφλικάδες, ἄν κάποτε οἱ χωριάτες τῶνε ξύλο στό ἐπαρχεῖο, μήπως ὅλα αὐτά μπορεῖ νά μήν ἔχουν τήν ἐπίδρασή τους στήν ἠθική πλευρά τοῦ χωριοῦ;... Ἄν τό ρούβλι, αὐτό τό καπιταλιστικό φεγγάρι, βρίσκεται στό κέντρο τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου, ἄν πρὸς αὐτό στρέφονται ὅλα τά βλέμματα, ὅλες οἱ σκέψεις καί οἱ ψυχικές δυνάμεις, ἄν αὐτό γίνεται σκοπός τῆς ζωῆς καί μέτρο τῶν ἱκανότητων τοῦ ἀτόμου, μπορεῖ μήπως νά κρύβει κανεῖς αὐτό τό γεγονός καί νά λέει ὅτι ὁ μουζικός εἶναι ἀνάργυρος Κοσμάς, πού δέν τοῦ χρειάζονται καθόλου χρήματα;

Ἄν στό χωριό παρατηροῦνται τάσεις γιά διχόνοια, ἂν βρίσκονται σέ πλείρια ἄνθρωποι οἱ κουλάκοι καί προσπαθοῦν νά ὑποδουλώσουν τήν πιά ἀδύνατη ἄγροτιά καί νά τή μετατρέψουν σέ ἐργάτες γῆς, νά διαλύσουν τήν κοινοῖτητα κτλ. μήπως, σᾶς ρωτῶ, μπορεῖ κανεῖς νά κρύβει ὅλα αὐτά τά γεγονότα;! Μποροῦμε νά ἐπιθυμοῦμε μιά πιά ἐπισταμένη κι ὀλόπλευρη ἔρευνα αὐτῶν τῶν γεγονότων, μποροῦμε νά τά ἐξηγοῦμε μέ τίς καταθλιπτικές συνθήκες τῆς φτώχειας (ἄπ' τήν πείνα οἱ ἄνθρωποι κλέβουν, σκοτώνουν καί σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις ἀκόμα καί τρώνε ὁ ἓνας τόν ἄλλον), εἶναι ὅμως τελείως ἀδύνατο νά τό κρύβουμε. Νά κρύβει κανεῖς αὐτά τά γεγονότα σημαίνει ὅτι ὑπερασπίζει τό status quo*, σημαίνει ὅτι ὑπερασπίζει τό περιβόητο laissez faire, laissez aller** ὅσο καιρό τά θλιβερά φαινόμενα δέν ἔχουν πάρει τρομακτικές διαστάσεις. Γενικά εἶναι πάντα περιττό νά ἐξωραϊζεται ἡ ἀλήθεια».

Καί πάλι, πόσο πετυχημένος εἶναι αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τοῦ χωριοῦ καί πόσο ἀνάξια λόγου τά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτόν! πόσο σωστά σημειώνονται τά γεγονότα καί πόσο μίζερη εἶναι ἡ ἐξήγηση καί ἡ κατανόησή τους! Ἐδῶ βλέπουμε πάλι τήν ἴδια τεράστια ἄβυσσο ἀνάμεσα στά desiderata σχετικά μέ τήν ὑπεράσπιση τῆς ἐργασίας καί στά μέσα τῆς πραγματοποίησης τους. Γιά τό συγγραφέα ὁ καπιταλισμός στό χωριό δέν εἶναι παρά ἓνα «θλιβερό φαινόμενο». Παρ' ὅλο πού ὁ συγγραφέας βλέπει ἕναν τέτιον καπιταλισμό σέ μεγάλες διαστάσεις καί στήν πόλη, παρ' ὅλο πού βλέπει πώς ὁ καπιταλισμός ἔχει καθυποτάξει ὄχι μόνο ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἐργασίας τοῦ λαοῦ, ἀλλά ἀκόμα καί τήν «προοδευτική» φιλολογία, πού παρουσιάζει τά ἀστικά μέτρα σάν μέτρα παρμένα ἐξονόματος τοῦ λαοῦ καί γιά τό λαό, παρ' ὅλα αὐτά, δέ θέλει νά παραδεχτεῖ ὅτι πρόκειται γιά εἰδική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, καί αὐτοπαρηγοριέται μέ τό ὄνειρο, ὅτι πρόκειται ἀπλῶς γιά ἓνα θλιβερό φαινόμενο, πού προκαλεῖται ἀπό τίς «καταθλιπτικές συνθήκες». Καί ὑποστηρίζει πώς, ἂν ἐγκαταλειφθεῖ ἡ θεωρία τῆς μή ἐπέμβασης, τότε μποροῦν νά παραμεριστοῦν αὐτές οἱ συνθήκες. Ναι, ἔν και ἄν! Ποτέ ὅμως δέν εἶχαμε στή Ρωσία πολιτική μή ἐπέμβασης· πάντα εἶχαμε ἐπέμβαση. . . ὑπέρ τῆς ἀστικῆς τάξης, καί μόνο τά γλυκά ὄνειρα ἑνός «ἀπογευματινοῦ ὑπνάκου» μποροῦν νά γεννήσουν τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ κατάσταση θ' ἀλλάξει χωρίς μιά «ἀνακατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς τάξεις», ὅπως λέει ὁ κ. Στροῦβε.

Ἐξελθᾶμε ὅτι ἡ κοινωνία μας χρειάζεται ἰδανικά — πολιτικά, ἀστικά καί ἄλλα — κυρίως γιά νά μπορεῖ, ἐφοδιασμένη μ' αὐτά, νά μή σκέφτεται

* — τήν ὑπάρχουσα κατάσταση. Ἡ Σόντ.

** — ἀφήστε τά γεγονότα νά ἀκολουθοῦν τήν πορεία τους. Ἡ Σόντ.

τίποτε άλλο, ότι τά ιδανικά αυτά τά ἀναζητᾶ ὄχι μέ νεανική ἀνησυχία, ἀλλά σάν ἄνθρωπος πού παίρνει τόν ἀπογευματινό ὑπνάκο του, ότι ἀπογοητεύεται ἀπ' αὐτά χωρὶς ψυχικά βάσανα, ἀλλά μέ ἐλαφρότητα πρίγκηπα τῆς Ἀρκαδίας. Τέτια εἶναι τουλάχιστο ἡ τεράστια πλειοψηφία τῆς κοινωρίας μας. Γιὰ νά κυριολεκτήσουμε, δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό κανένα ἰδανικό, γιατί εἶναι χορτάτη καί ἱκανοποιεῖται πέρα γιὰ πέρα μέ τίς στομαχικές λειτουργίες τῆς.

Ἐπέροχος χαρακτηρισμός τῆς φιλελευθερο-ναροντνικιστικῆς κοινωρίας μας.

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα, ποιοί εἶναι περισσότερο συνεπεῖς: οἱ «ναρόντικοι», πού ἐξακολουθοῦν νά χάνουν τόν καιρό τους νταντεύοντας αὐτή τήν «κοινωνία», πού τῆς προσφέρουν τήν εἰκόνα τῆς φρίκης τοῦ «ἐπερχόμενου» καπιταλισμοῦ, τοῦ «κακοῦ πού τήν ἀπειλεῖ»*, ὅπως ἐκφράστηκε ὁ ἀρθρογράφος, πού καλοῦν τούς ἐκπροσώπους τῆς νά ἐγκαταλείψουν τό στραβό δρόμο στόν ὁποῖο «παραστρατήσαμε» κτλ., ἢ οἱ μαρξιστές, πού εἶναι τόσο «στενοί», ὥστε τραβοῦν μιά αὐστηρά διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στόν ἑαυτό τους καί στήν κοινωνία καί θεωροῦν ἀπαραίτητο ν' ἀπευθυνθοῦν ἀποκλειστικά σέ κείνους πού δέν «ἱκανοποιοῦνται» καί δέν *μποροῦν* νά *ἱκανοποιηθοῦν* ἀπό τίς «στομαχικές λειτουργίες», πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἰδανικά καί γιὰ τούς ὁποίους τά ἰδανικά εἶναι ζήτημα τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Αὐτή εἶναι στάση μαθήτριας παρθεναγωγείου, συνεχίζει ὁ συγγραφέας. Αὐτό

«δείχνει τή βαθιά διαφθορά τῆς σκέψης καί τοῦ αἰσθήματος. . . ποτέ ὡς τώρα δέν ὑπῆρξε τόσο ταιριαστή, λουστραρισμένη, τόσο ἀθῶα καί ταυτόχρονα βαθιά διαφθορά. Ἡ διαφθορά αὐτή ἀνήκει ὀλοκληρωτικά στή νεώτατη ἱστορία μας, ἀνήκει στόν ἀστικό πολιτισμό [δηλ., γιὰ νά ἀκριβολογήσουμε, περισσότερο στό ἀστικό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς. Κ. Τ.], πού ἀναπτύχθηκε πάνω στό ἔδαφος τοῦ ἀρχοντολογίου, τῆς ἀριστοκρατικῆς συναισθηματικότητος, τῆς ἀμάθειας καί τῆς τεμπελιάς. Ἡ ἀστική τάξη ἔφερε μαζί τῆς τήν ἐπιστήμη τῆς, τόν ἠθικό τῆς κώδικα καί τά σοφίσματά τῆς».

Θά νόμιζε κανεῖς ότι ὁ συγγραφέας ἐκτίμησε τήν πραγματικότητα ἀρκετά σωστά, ὥστε νά καταλάβει ποιά εἶναι ἡ μοναδικά δυνατή διέξοδος. Ἄν ὄλη ἡ αἰτία εἶναι ὁ ἀστικός πολιτισμός μας, θά πεί ότι οἱ «ἐγγυήσεις γιὰ τό μέλλον» δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν ἄλλοῦ, παρά μονάχα στόν «ἀντίποδα» αὐτῆς τῆς

* Ποῖόν ἀπειλεῖ τό κακό; Τίς στομαχικές λειτουργίες; Ὁ καπιταλισμός ὄχι μόνο δέν τίς ἀπειλεῖ, ἀλλά ἀντίθετα τούς ὑπόσχειται τά πιό ἐκλεκτά καί ἐξεζητημένα φαγητά.

άστικης τάξης, γιατί είναι ο μόνος πού «διαφοροποιήθηκε» όριστικά άπ' αυτόν τόν «άστικό πολιτισμό», είναι όριστικά κι άμετάκλητα έχθρικός άπέναντί του και λόγω τής φύσης του δέν κάνει κανέναν άπό κείνους τούς συμβιβασμούς, άπό τούς όποιους βγαίνουν μέ τόση εύκολία τά «πιστοποιητικά φιλελευθερισμού».

Ήλλά όχι. Μπορεί άκόμα κανείς νά όνειροπολήσει. 'Ο «πολιτισμός» είναι πραγματικά μόνο «άστική ύποκρισία», μόνο διαφθορά. Μά αυτό είναι άπλώς άποτέλεσμα τού παλιού άρχοντολογίου (ό ίδιος μόλις τώρα-δά άναγνώρισε ότι ό πολιτισμός αυτός δημιουργήθηκε άπό τή νεότατη ιστορία, άπό τήν ιστορία, ή όποία εκμηδένισε ίσα-ίσα τό παλιό άρχοντολόι) και τής τεμπελιάς, είναι δηλ. κάτι τό τυχαίο, πού δέν έχει γερές ρίζες κτλ. κτλ. Άκολουθοϋν φράσεις χωρίς κανένα νόημα, πού δέν δείχνουν παρά ξεκόμμα άπό τά γεγονότα και συναισθηματική όνειροπόληση, πού δέ θέλει νά δει ότι *ύπάρχουν* «άλληλοαντιτιθέμενες δυνάμεις». Άκούστε:

«Αυτή (ή άστική τάξη) πρέπει νά τά μπάσει (τήν έπιστήμη, τόν ήθικό κώδικα) στις καθέδρες, στη φιλολογία, στο δικαστήριο και στους άλλους τομείς τής ζωής. [Πιο πάνω είδαμε ότι τά έχει κιάλας μπάσει σ' ένα τόσο εύρύ «τομέα τής ζωής», όπως τό χωριό. Κ. Τ.] Πρώτα άπ' όλα δέ βρίσκει άρκετά κατάλληλους ανθρώπους γι' αυτό τό πράγμα και κατανάγκην άπευθύνεται σέ ανθρώπους πού έχουν άλλες παραδόσεις. [Ή ρωσική άστική τάξη «δέ βρίσκει ανθρώπους»;! Δέν αξίζει τόν κόπο νά τό άναιρέσουμε αυτό, πολύ περισσότερο πού ό ίδιος ό συγγραφέας θ' άναιρέσει πιο κάτω τόν ίδιο τόν έαυτό του. Κ. Τ.] Οί άνθρωποι αυτοί δέν ξέρουν τή δουλιά τους [οί ρώσοι κεφαλαιοκράτες;! Κ. Τ.], οι ενέργειές τους δείχνουν άνθρωπους χωρίς πείρα, οι κινήσεις τους είναι άδέξιες, [άρκετά καλά «ξέρουν τή δουλιά τους» γιά νά βγάσουν κέρδη δεκάδες και εκατοντάδες στά εκατό· έχουν άρκετή «πείρα» γιά νά εφαρμόζουν παντοϋ τό truck-system¹⁰³· είναι άρκετά επιδέξιοι γιά νά πετυχαίνουν προστατευτικούς δασμούς. Μόνον εκείνος πού δέν αισθάνεται *άμεσα και κατευθείαν* στις πλάτες του τήν καταπίεση αυτών των ανθρώπων, μόνον ένας μικροαστός μπορεί νά σχηματίσει μιá τέτια λαθμενής αντίληψη. Κ. Τ.] προσπαθοϋν νά μιμηθοϋν τήν άστική τάξη τής Δυτικής Εϋρώπης, παραγγέλνουν βιβλία, μαθαίνουν [νά πού ό συγγραφέας ό ίδιος άναγκάζεται πιά νά άναγνωρίσει τό φανταστικό χαρακτήρα τού δράματος πού μόλις επινόησε: ότι τάχα στη χώρα μας ό «άστικός πολιτισμός» άναπτύχθηκε πάνω στο έδαφος τής *αμάθειας*. Δέν είν' αλήθεια. Άκριβώς αυτός έφερε στη Ρωσία ύστερα άπό τή μεταρύθμιση τήν πολιτιστική *εμπύση*, τή «μόρφωση». «Γενικά είναι πάντα περιττό» «νά έξωραίζει κανείς τήν αλήθεια», νά παρασταίνει τόν έχθρό άνίσχυρο και άνεδαφικό. Κ. Τ.] πότε-πότε τούς πιάνει πόνος γιά τό παρελθόν, και πότε έχουν άμφιβολίες γιά τό μέλλον, γιατί άκούγονται άπό κάπου φωνές ότι ή άστική τάξη είναι ένας άναιδής νεόπλοτος, ότι ή επιστήμη της δέν άντέχει σέ κριτική και ό ήθικός της κώδικας είναι τελείως άχρηστος».

Μήπως ἡ ρωσική ἀστική τάξη πέφτει στό ἀμάρτημα «νά πο-
νάει γιά τό παρελθόν» καί «ν' ἀμφιβάλλει γιά τό μέλλον»;! Ἐφῆ-
στε τα αὐτά! Ὁρεξη πού τήν ἔχουν μερικοί ἄνθρωποι νά κοροϊ-
δεύουν τόν ἑαυτό τους, νά συκοφαντοῦν τόσο ἀπεριόριστα τήν
καημένη τή ρωσική ἀστική τάξη, πώς τάχασε δῆθεν ἀπό τίς
φωνές ὅτι «εἶναι ἄχρηστη ἡ ἀστική τάξη»;! Μήπως συμβαίνει
τό ἀντίθετο: μήπως «τάχασαν» αὐτοί πού «φωνάζουν», ὅταν τοὺς
κατσάδιασαν γιά καλά, μὴν εἶναι αὐτοί πού ἐκδηλώνουν «ἀμφι-
βολίες γιά τό μέλλον»; . .

Καί οἱ κύριοι αὐτοί μένουν κατάπληχτοι καί κάνουν πώς δέν
καταλαβαίνουν γιὰ τί τοὺς ὀνομάζουν ρωμαντικούς!

«Καί ὅμως πρέπει νά σωθοῦμε. Ἡ ἀστική τάξη δέ σέ παρακαλεῖ, ἀλλὰ
σέ διατάζει, μέ τήν ἀπειλή τοῦ ἀφανισμοῦ, νά πᾶς στή δουλιὰ*. Ἄν δέν πᾶς
θά μείνης χωρίς ψωμί, θά στέκεσαι στή μέση τοῦ δρόμου καί θά φωνάζεις:
„Βοηθεῖστε ἕναν ἀπόστρατο λοχαγό“, καί ἴσως μάλιστα νά ψοφήσεις ἀπό
τήν πείνα. Καί νά, ἀρχίζει ἡ δουλιὰ, ἀκούγονται στριγγλιές, τριξίματα, κρό-
τοι, γίνεται θόρυβος. Ἡ δουλιὰ βιάζει, δέν μπορείς νά τήν ἀναβάσεις. Τέλος,
μπῆκε μπρός ὁλος ὁ μηχανισμός. Σά νά λιγόστεψαν οἱ στριγγλιές καί οἱ
διαπεραστικοί ἤχοι, σά νά συνταιριάστηκαν τά διάφορα κομμάτια, ἀκού-
γεται μόνον ὁ κρότος ἀπό κάποιο ἀσουλούπωτο πράγμα. Εἶναι ὅμως πῶ
τρομερό: τά σανίδια λυγίζουν ὅλο καί περισσότερο, οἱ βίδες λασκάρουν καί
ἀπό ὦρα σέ ὦρα περιμένεις πώς θά γίνουν ὅλα συντρίμια».

Ἡ περικοπή αὐτή εἶναι πολὺ χαρακτηριστική, γιὰ τί μέ μιὰ
ἀνάγλυψη, λακωνική καί ὠραία μορφή ἐκθέτει τοὺς συλλογι-
σμούς ἐκείνους, πού οἱ ναρόντικοι τῆς Ρωσίας ἀγαποῦν νά
τοὺς περιβάλλουν μέ ἐπιστημονική μορφή. Ξεκινώντας ἀπό γε-
γονότα ἀδιαφιλονίκητα, πού δέν μποροῦν καθόλου ν' ἀμφισβη-
τηθοῦν, πού ἀποδείχνουν τήν ὑπαρξη ἀντιφάσεων στό κεφαλαιο-
κρατικό καθεστῶς, τήν ὑπαρξη καταπίεσης, ἀφανισμοῦ, ἀνερ-
γίας, κτλ., προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι
ἕνα ἐξαιρετικά ἄσχημο, «ἀσουλούπωτο» πράγμα [πρβλ. τόν Β. Β.,
τόν *Καμπλουκόφ* («Τό πρόβλημα τῶν ἐργατῶν στήν ἀγροτική
οἰκονομία»), ἐνμέρει τόν κ. Νικολάι — ον], πού «περιμένεις ἀπό
ὦρα σέ ὦρα» νά γίνεи συντρίμια.

Περιμένουμε πολλά, πάρα πολλά χρόνια, περιμένουμε καί

* Σημειώστε το αὐτό, ἀναγνώστη. Ὅταν ὁ ναρόντικος λέει ὅτι σέ μᾶς
στή Ρωσία «ἡ ἀστική τάξη διατάζει νά πᾶμε στή δουλιὰ», αὐτό εἶναι ἀλή-
θεια. Κι ὅταν ὁ μαρξιστής πεί ὅτι ἐδῶ σέ μᾶς κυριαρχεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός
τρόπος παραγωγῆς, τότε ὁ κ. Β. Β. φωνάζει ὅτι ὁ μαρξιστής ἐπιδιώκει «νά
ἀντικαταστήσει τό δημοκρατικό(sic!!) (ἔτσι!! // Σύντ.) καθεστῶς μέ τό κε-
φαλαιοκρατικό».

βλέπουμε πώς αυτή ή δύναμη, πού διατάζει τό ρωσικό λαό νά πάει στή δουλιά, διαρκώς αναπτύσσεται καί δυναμώνει, καυχιέται μπροστά σ' ὄλη τήν Εὐρώπη γιά τήν ἰσχή τῆς Ρωσίας, πού αὐτή δημιουργεῖ, καί καγγάζει, φυσικά, γιατί «ἀκούγονται φωνές», πού δέν λένε τίποτ' ἄλλο, παρά μονάχα πώς πρέπει νά ἐλπίζει κανεῖς ὅτι «θά λασκάρουν οἱ βίδες».

«Τούς ἀδύνατους ἀνθρώπους τούς πιάνει ή καρδιά ἀπό τό φόβο. „Τόσο τό καλύτερο“, λένε οἱ παράτολμοι ἀνθρώποι. „Τόσο τό καλύτερο“ λέει καί ή ἀστική τάξη: „σύντομα θά παραγγείλουμε ἕνα καινούργιο μηχανήμα ἀπό τό ἐξωτερικό, σύντομα θά ἐτοιμάσουμε τό βάθρο, τά σανίδια καί ἄλλα χοντρά κομμάτια ἀπό ντόπια ὕλικά, σύντομα θά δημιουργήσουμε ἐπιδέξιους χειριστές τῶν μηχανῶν“. Στό μεταξύ ή ἠθική πλευρά τῆς κοινωνίας βρίσκειται σ' ὄλο αὐτό τό διάστημα στήν πιό ἀσχημη κατάσταση. Μερικοὶ εὐχαριστοῦνται μέ τήν καινούργια δράση καί καταβάλλουν ὑπεράνθρωπες προσπάθειες, ἄλλοι μένουν πίσω καί ἀπογοητεύονται ἀπό τή ζωή».

Ἡ καημένη ρωσική ἀστική τάξη! Καταβάλλει «ὑπεράνθρωπες» προσπάθειες γιά νά ἰδιοποιεῖται τήν ὑπεραξία! καί δέ νιώθει τόν ἑαυτό της καλά ἀπό τήν ἠθική πλευρά! (Μήν ξεχνᾶτε ὅτι στήν προηγούμενη σελίδα ὄλη αὐτή ή ἠθική πλευρά συνοψιζόταν στίς στομαχικές λειτουργίες καί στή διαφθορά). Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἐδῶ πιά δέ χρειάζεται καθόλου πάλι ἐναντία της — καί μάλιστα κάποια ταξική πάλι — μά χρειάζεται ἀπλῶς νά τήν καταδιάσεις γιά καλά καί θά πάψει νά ἐξασκεῖ βία πάνω στόν ἑαυτό της.

«Τό λαό τώρα σχεδόν κανεῖς δέν τόν σκέφτεται· καί ὁμως, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς ἀστικής τάξης, ὄλα γίνονται γιά τό λαό, γιά λογαριασμό του· καί ὁμως ὄλοι οἱ κοινωνικοὶ παράγοντες καί οἱ δημοσιολόγοι θεωροῦν χρέος τους νά μιλᾶνε πολύ γιά τό καλό τοῦ λαοῦ. . . Αὐτό τό φιλάρεσκο φιλελεύθερο ρεῦμα ἐπνίξε ὄλα τά ἄλλα κι ἔγινε κυρίαρχο. Στό δημοκρατικό αἰῶνα μας δέν εἶναι μόνο ὁ κ. Σουβόριν πού ἐξομολογεῖται δημόσια τήν ἀγάπη του πρὸς τό λαό καί λέει: „ἕνα πράγμα ἀγαποῦσα πάντα καί θά πεθάνω μ' αὐτή μου τήν ἀγάπη — τό λαό, κι ἐγώ ὁ ἴδιος βγήκα ἀπό τό λαό“ (πράγμα πού δέν ἀποδείχνει ἀκόμα ἀπολύτως τίποτε)· ἀλλά ἀκόμα καί ή ἐφημερίδα „Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι“ σά νά κρατάει τώρα ἐντελῶς διαφορετική στάση ἀπέναντι στό λαό. . . καί σά νά φροντίζει, μέ δικό της τρόπο, φυσικά, γιά τήν εὐημερία του. Σήμερα δέν ὑπάρχει πιά κανένα ὄργανο τοῦ τύπου, σάν τό μακαρίτικο „Βέστι“ πού νά κρατάει ἀνοιχτά ἀντιλαϊκή στάση. Κι ὁμως ή ἀνοιχτά ἀντιλαϊκή στάση ἦταν προτιμότερη, γιατί τότε τόν ἐχθρό τόν ἐβλεπε καθαρά σά νά τόν εἶχες μπροστά σου: διέκρινες καί τίς βλακεῖες του καί τίς πονηριές του. Τώρα ὄλοι εἶναι φίλοι καί ταυτόχρονα ὄλοι εἶναι ἐχθροί· ὄλοι ἀνακατεῦτηκαν μέσα σ' ἕνα γενικό χάος. Ὁ λαός, ὅπως λέει ὁ Οὐσπένσκι, σκεπάζεται ἀκριβῶς ἀπό κάποια ομίχλη πού μπερδεύει τόν ἄπειρο ἀνθρώπο καί τόν ὀδηγεῖ σέ πλάνη. Προηγούμενα δέν ἐβλεπε μπροστά

του παρά μόνο ἀπροκάλυπτη αὐθαιρεσία. Τώρα τοῦ λένε ὅτι εἶναι ἐξίσου ἐλεύθερος, ὅπως καὶ ὁ τσιφλικάς, τοῦ λένε ὅτι χειρίζεται μόνος του τὶς ὑποθέσεις του, τοῦ λένε ὅτι τὸν σηκώνουν ἀπὸ τὴ μηδαμινότητα καὶ τὸν στηρίζουν στὰ πόδια, ἐνῶ ὅλες αὐτὲς τὶς φροντίδες τὶς διαπερνᾷ καὶ τὶς τυλίγει ἓνα λεπτό μὰ γερό νῆμα ἀπέραντης ψευτιάς καὶ ὑποκρισίας».

Τό σωστό, σωστό!

«Τότε κάθε ἄλλο παρά ὅλοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἴδρυση συνεταιρισμῶν δανεισμοῦ καὶ ἀποταμίευσης, πού ἐνθαρρύνουν τὸν κουλάκο κι ἀφήνουν τοὺς πραγματικά φτωχοὺς ἀγρότες χωρὶς πιστώσεις».

Στὴν ἀρχὴ θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κανεὶς ὅτι ὁ ἀρθρογράφος, κατανοώντας τὸν ἀστικό χαρακτήρα τῆς πίστεως, θ' ἀποφευγε ὁλότελα κάθε τέτιο ἀστικό μέτρο. Χαρακτηριστικό ὅμως καὶ βασικό γνώρισμα τοῦ μικροαστοῦ εἶναι νὰ πολεμᾷ ἐνάντια στοῦ ἀστικό καθεστῶς μὲ τὰ μέσα τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Γιαυτό ἀκριβῶς ὁ συγγραφέας, ὅπως καὶ οἱ ναρόντικοι γενικά, διορθώνει τὴν ἀστική δράση, ἀπαιτώντας πῶς πλατιές πιστώσεις, πιστώσεις γιὰ τοὺς πραγματικά φτωχοὺς!

«... δὲ μιλοῦσαν γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐντατικοῦ νοικοκυριοῦ, πού ἐμπόδιό του στέκουν στοῦ ξαναμοίρασμα τῶν χωραφῶν καὶ ἡ κοινότητα(;)· δὲ μιλοῦσαν γιὰ τὸ βάρος τῶν κεφαλικῶν φόρων, ἀποσιωπώντας τοὺς ἔμμεσους φόρους καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ φόρος εἰσοδήματος μετατρέπεται συνήθως στὴν πράξη σὲ φόρο πού βαραίνει τοὺς ἴδιους· πάλι τοὺς φτωχοὺς· δὲ μιλοῦσαν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖες οἱ ἀγροτικὲς πιστώσεις γιὰ νὰ ἀγοράζουν οἱ ἀγρότες γῆ ἀπὸ τοὺς τσιφλικάδες σὲ ἐξαιρετικά ὑψηλὲς τιμὲς κτλ... Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν κοινωνία: κι ἐκεῖ ἐπίσης ὑπάρχουν τόσοι πολλοὶ φίλοι τοῦ λαοῦ, ὥστε ν' ἀπορεῖ κανεὶς... Ἀσφαλῶς σὲ λίγο καὶ οἱ ἐνεχυροδανειστὲς καὶ οἱ κάπηλοι θ' ἀρχίσουν νὰ μιλᾶνε γιὰ ἀγάπη πρὸς τὸ λαό».

Ἡ διαμαρτυρία ἐνάντια στοῦ ἀστικό σύστημα εἶναι θαυμάσιος· τὰ συμπεράσματα ὅμως εἶναι ἄθλια: ἡ ἀστικὴ τάξη κυριαρχεῖ καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὴν κοινωνία. Ὅπως φαίνεται, πρέπει νὰ γυρίσει κανεὶς τὶς πλάτες τοῦ στήν κοινωνία καὶ νὰ πάει στὸν ἀντίποδα τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ὅχι, πρέπει νὰ προπαγανδίζεται ἡ παροχὴ πιστώσεων στοὺς «πραγματικά φτωχοὺς»!

«Εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστεῖ ποίος φταίει περισσότερο γι' αὐτὴ τὴ συγκεχυμένη κατάσταση πραγμάτων, — ἡ φιλολογία ἢ ἡ κοινωνία — μὰ καὶ εἶναι ἀπολύτως ἀνώφελο νὰ καθοριστεῖ. Λένε ὅτι τὸ ψάρι βρωμάει ἀπὸ τὸ κεφάλι, ἐγὼ ὅμως δὲ δίνω καμὴ σημασία σ' αὐτὴ τὴν καθαρὰ μαγειρικὴ παρατήρηση».

Ἡ ἀστική κοινωνία ἀποσυντίθεται — αὐτή, λοιπόν, εἶναι ἡ σκέψη τοῦ συγγραφέα. Ἄρκει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἀκριβῶς ἀπ' αὐτό τό σημεῖο ξεκινοῦν οἱ μαρξιστές.

«Τή στιγμή ὅμως πού ἐμεῖς ἐρωτοτροποῦμε μέ τό χωριό καί τοῦ κάνουμε τά γλυκά μάτια, ὁ τροχός τῆς ἱστορίας γυρίζει, δροῦν οἱ στοιχειακές δυνάμεις, ἤ, γιά νά μιλήσουμε πιό κατανοητά καί πιό ἀπλά, κάθε λογῆς ἀγύρτες προσκολοῦνται στή ζωή καί τή μετασχηματίζουν μέ τόν τρόπο τους. Τόν καιρό πού ἡ φιλολογία θά συζητάει γιά τό χωριό, γιά τήν ἀγαθή ψυχή τοῦ μουζίκου καί γιά τό γεγονός ὅτι τοῦ λείπουν οἱ γνώσεις, τόν καιρό πού οἱ δημοσιολόγοι θά ξεοδεύουν ὀλόκληρους κουβάδες μελάνι γιά τά ζητήματα τῆς κοινότητας καί τίς μορφές γαιοκτησίας, καί πού ἡ ἐπιτροπή φορολογίας θά ἐξακολουθεῖ νά συζητάει τή φορολογική μεταρύθμιση, τό χωριό θά φτάσει στά ἔσχατα τῆς ἀθλιότητος».

Ἔτσι λοιπόν! «Τόν καιρό πού ἐμεῖς μιᾶμε, ὁ τροχός τῆς ἱστορίας γυρίζει, δροῦν οἱ στοιχειακές δυνάμεις»!

Τί ντόρο θά ξεσηκώνατε, φίλοι, ἂν αὐτό τό πράγμα τόλεγα ἐγώ! ¹⁰⁴

Ὅταν οἱ μαρξιστές μιᾶνε γιά «τροχό τῆς ἱστορίας καί γιά στοιχειακές δυνάμεις», ἐξηγώντας παράλληλα μέ ἀκρίβεια ὅτι αὐτές οἱ «στοιχειακές δυνάμεις» εἶναι δυνάμεις τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικής τάξης, οἱ κύριοι ναρόντικοι προτιμοῦν νά μή λένε τίποτε γιά τό ζήτημα, ἂν εἶναι σωστό κι ἂν ἐκτιμήθηκε σωστά τό γεγονός τῆς ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν «στοιχειακῶν δυνάμεων» καί προτιμοῦν νά ἀραδιάζουν τίς πιό ἀπίστευτες βλακεῖες γιά τό πόσο «μυστικιστές καί μεταφυσικοί» εἶναι οἱ ἄνθρωποι, πού εἶναι ἱκανοί νά μιᾶνε γιά «τροχό τῆς ἱστορίας» καί γιά «στοιχειακές δυνάμεις».

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὁμολογία τοῦ ναρόντικου πού δόσαμε μέ τήν παραπάνω περικοπή καί στή συνηθισμένη θέση τῶν μαρξιστῶν — διαφορά πολύ οὐσιαστική — βρίσκεται μόνο στό ὅτι, ἐνῶ γιά τό ναρόντικο αὐτές οἱ «στοιχειακές δυνάμεις» συνοψίζονται στούς «ἀγύρτες» πού «προσκολοῦνται στή ζωή», γιά τό μαρξιστή οἱ στοιχειακές δυνάμεις ἐνσαρκώνονται στήν ἀστική τάξη, ἡ ὁποία εἶναι προϊόν καί ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς «ζωῆς» πού ἀντιπροσωπεύει τόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, καί δέν «προσκολοῦνται στή ζωή» τυχαῖα ἢ κάπου ἀπέξω. Περιοριζόμενος σέ μιά ἐπιφανειακή ἐξέταση τῶν διαφορῶν πιστώσεων, φόρων, μορφῶν γαιοκτησίας, ἀναδασμῶν, βελτιώσεων κτλ., ὁ ναρόντικος δέν μπορεῖ νά δεῖ ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἔχει βαθιές ρίζες στίς σχέσεις παραγωγῆς τῆς Ρωσίας καί γι' αὐτό παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του μέ παιδικές ἀταπάτες, ὅτι πρό-

κενται μόνο για «αγύρτες». Καί είναι φυσικό, όταν υπάρχει μία τέτλια άποψη, νά είναι πραγματικά άπολύτως άκατανόητη ή ύπαρξη τής ταξικῆς πάλης, τή στιγμή πού ὄλη ἡ ὑπόθεση συνίσταται άπλῶς στήν άπομάκρυνση τῶν «αγυρτῶν». Είναι φυσικό, ὅτι στίς ἐπίμονες καί ἐπανειλημμένες ὑποδείξεις τῶν μαρξιστῶν σχετικά μ' αὐτή τήν πάλη οἱ κ. κ. ναρόντικοί άπαντοῦν μέ τή σιωπή ἀνθρώπου, πού δέν καταλαβαίνει τίποτε καί πού δέ βλέπει τήν τάξη, μά βλέπει μόνο «αγύρτες».

Ἐνάντια σέ μία τάξη μπορεῖ νά παλαίψει μόνο μία ἄλλη τάξη, καί μάλιστα μία τάξη πού ἀπαραίτητα ἔχει κίόλας πέρα γιά πέρα «διαφοροποιηθεῖ» ἀπό τόν ἐχθρό της καί εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετη μ' αὐτόν, ἐνῶ ἐνάντια στούς «αγύρτες» ἄρκει, φυσικά, μόνον ἡ πάλη τῆς ἀστυνομίας, καί σέ ἔσχατη ἀνάγκη — τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους».

Ὡστόσο, σέ λίγο θά δοῦμε ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ «αγύρτες», ὅπως τοῦς χαρακτηρίζει αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ναρόντικος, πόσο βαθιές εἶναι οἱ ρίζες τους, πόσο καθολικές οἱ κοινωνικές τους λειτουργίες.

Ἀμέσως ὕστερα ἀπό τά λόγια γιά τοῦς «παθητικούς φίλους τοῦ λαοῦ» πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὁ συγγραφέας συνεχίζει:

«Αὐτό εἶναι κάτι χειρότερο ἀπό τήν ἐνοπλη οὐδετερότητα στήν πολιτική· χειρότερο, γιατί ἐδῶ παρέχεται πάντα ἐνεργητική βοήθεια στόν ἰσχυρότερο. Ὅσο εἰλικρινῆ κι ἄν εἶναι τά αἰσθήματα τοῦ παθητικοῦ φίλου, ὅσο ταπεινή καί ἡσυχῆ κι ἄν εἶναι ἡ θέση πού προσπαθεῖ νά καταλάβει στήν καθημερινή ζωῆ, ὅπωςδῆποτε θά κάνει κακό στούς φίλους. . .»

«. . . Γιά τοῦς ἀνθρώπους πού εἶναι λίγο-πολύ ἀκέραιοι καί ἀγαποῦν εἰλικρινά τό λαό*, μία τέτλια κατάσταση πραγμάτων γίνεται τελικά ἀφόρητα ἀποκρουστική. Ἀρχίζουν νά νιώθουν ντροπή καί ἀηδία ὅταν ἀκοῦν αὐτή τή συνεχῆ γλυκανάλατη ἐρωτική ἐξομολόγηση πού ἀπό χρονο σέ χρόνο ἐπαναλαμβάνεται καθημερινά, ἐπαναλαμβάνεται καί στά γραφεῖα, καί στά σαλόνια τῆς ἀνώτερης κοινωνίας, καί στίς ταβέρνες δίπλα σ' ἕνα μπουκάλι καμπανιτή, καί πού ποτέ δέ γίνεται πράξη. Γιαυτό ἀκριβῶς στό τέλος ἀρνοῦνται ἀσυζητητῆ ὄλο αὐτό τό ἀνακάτεμα».

Αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τῆς στάσης τῶν παλιῶν ρώσων ναρόντικων ἀπέναντι στούς φιλελεύθερους θά ταίριαζε σχεδόν

* Πόσο ἄοριστα εἶναι ἐδῶ τά γνωρίσματα πού τοῦς ξεχωρίζουν ἀπό τοῦς «παθητικούς φίλους»! Μά κι αὐτοί εἶναι ἐπίσης ἀνθρωποί «ἀκέραιοι» κι ἀναμφισβήτητα «ἀγαπᾶνε τό λαό» «εἰλικρινά». Ἀπό τήν προηγούμενη ἀντιπαράθεση βγαίνει ξεκάθαρα τό συμπέρασμα ὅτι στόν παθητικό πρέπει νά ἀντιπαράθετομε ἐκεῖνον πού συμμετέχει στήν πάλη τῶν «ἀλληλοαντιτιθέμενων» *κοινωνικῶν δυνάμεων*. Hier liegt der Hund begraben (Ἐδῶ κρύβεται ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἡ Σύνη.).

δλοκληρωτικά για τή στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στούς σημερινούς ναρόντικους. Καί για τούς μαρξιστές ἐπίσης εἶναι πιά «ἀνυπόφορο» ν' ἀκούνε νά μιλᾶνε για βοήθεια τοῦ «λαοῦ» μέ πιστώσεις, μέ ἀγορά γῆς, μέ τεχνικές βελτιώσεις, μέ συνεταιρισμούς, μέ καλλιέργειες ἀπό κοινού* κλπ. Κι αὐτοί ἐπίσης ἀπαιτοῦν ἀπό τούς ἀνθρώπους πού ἐπιθυμοῦν νά στέκονται στό πλευρό. . . ὄχι τοῦ «λαοῦ», ὄχι, ἀλλά ἐκείνου πού ἡ ἀστική τάξη τόν διατάζει νά πηγαίνει στή δουλιά, «ν' ἀρνηθοῦν ἀσυζητητί» ὅλο αὐτό τό φιλελεύθερο — ναροντικιστικό ἀνακάτεμα. Ἐχουν τή γνώμη πώς εἶναι «ἀνυπόφορη» ὑποκρισία νά συζητάει κανεῖς για ἐκλογή δρόμων για τή Ρωσία, για τά δεινά τοῦ καπιταλισμοῦ «πού μᾶς ἀπειλεῖ», για τίς «ἀνάγκες, τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς», ὅταν σέ ὅλους τούς τομεῖς αὐτῆς τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς βασιλεύει τό κεφάλαιο, διεξάγεται ὑπόκωφη πάλη τῶν συμφερόντων, καί τήν πάλη αὐτή δέν πρέπει νά τήν σκεπάζει κανεῖς, ἀλλά νά τήν ἀποκαλύπτει, δέν πρέπει νά ὄνειρεῖται ὅτι «θάταν καλύτερα χωρίς πάλη»** ἀλλά ν' ἀναπτύσσει αὐτή τήν πάλη, ἀπό τήν ἄποψη τῆς σταθερότητας, τῆς συνέχειας, τῆς συνέπειας καί, τό κυριότερο, ἀπό ἰδεολογική ἄποψη.

«Γι' αὐτό ἀκριβῶς τελικά ἐμφανίζονται οἱ γνωστές ἐντολές πρὸς τόν πολίτη, οἱ γνωστές κατηγορηματικές ἀπαιτήσεις εὐπρέπειας, ἀπαιτήσεις ἀδυστηρῆς καί κάποτε μάλιστα στενῆς, πού γι' αὐτό δέν τίς ἀγαποῦν καθόλου οἱ φιλελεύθεροι, οἱ φιλελεύθεροι μέ τά μεγάλα φτερά, πού ἀγαποῦν νά πετᾶνε στά σκοτάδια καί ξεχνοῦν τή λογική τους προέλευση».

Θαυμάσια ἀπαίτηση! Οὔτε συζήτηση ὅτι εἶναι ἀπαραίτητες ἴσα-ἴσα οἱ «ἀδυστηρῆς» καί «στενῆς» ἀπαιτήσεις.

Τό κακό ὅμως εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ὑπέροχες προθέσεις τῶν ναρόντικων ἔμειναν στήν περιοχὴ τῶν «εὐσεβῶν πόθων». Παρά τό γεγονός ὅτι συναισθάνονταν τήν ἀνάγκη τέτοιων ἀπαιτήσεων, παρά τό γεγονός ὅτι εἶχαν μπροστά τους ἀρκετό χρόνο για νά τίς πραγματοποιήσουν, δέν τίς ἐπεξεργάστηκαν ὡς τώρα· οἱ ναρόντικοι συγχωνεύονταν διαρκῶς μέ τή φιλελεύθερη κοινωνία τῆς Ρωσίας ὕστερα ἀπό μιὰ ὀλόκληρη σειρά βαθμιαία

* Ὁ κ. Γιουζακόφ στό τεῦχος 7 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τοῦ 1894.

** Πρόκειται για ἐκφραση τοῦ κ. Κριβένκο («Ρούσκογε Μπογκάτσβο», 1894, τεῦχος 10) σέ ἀπάντηση στά λόγια τοῦ κ. Στρούβε για «σκληρὴ πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων».

περάσματα καί ἐξακολουθοῦν νά συγχωνεύονται μ' αὐτή κι ὡς τὰ σήμερα*.

Γιαυτό, ἄς τὰ βάλουν πιά μέ τόν ἑαυτό τους, ἂν τώρα οἱ μαρξιστές προβάλλουν ἐναντίον τους ἀπαιτήσεις πραγματικά πολύ «αὐστηρές» καί πολύ «στενές» — ἀπαιτήσεις γιά τήν ἀποκλειστική ἐξυπηρέτηση ἀποκλειστικά μιᾶς τάξης (καί συγκεκριμένα τῆς τάξης πού «διαφοροποίησε ἡ ζωή»), γιά τήν ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη τῆς σκέψης της, ἀπαιτήσεις νά ξεκόψουν ὀριστικά μέ τήν «ἀστική» ἀξιοπρέπειά τῶν «καθωσπρέπει» ἀστῶν τῆς Ρωσίας.

«Πραγματικά, ὅσο στενές κι ἂν εἶναι στίς λεπτομέρειες αὐτές οἱ ἐντολές, σέ καμιά περίπτωση δέν μπορείς νά πεις τίποτε ἐνάντια στή γενική ἀπαίτηση: „ἔνα ἀπό τά δυό: ἢ νά εἶστε ἀληθινοί φίλοι, ἢ νά γίνετε ἀνοιχτοί ἐχθροί!“

Σήμερα ζοῦμε ἕνα ἐξαιρετικά σπουδαῖο ἱστορικό προτσές, τό προτσές τῆς διαμόρφωσης μιᾶς τρίτης τάξης. Μπροστά στά μάτια μας πραγματοποιεῖται ἡ ἐπιλογή τῶν ἐκπροσώπων τῆς καινούργιας κοινωνικῆς δύναμης καί συντελεῖται ἡ ὀργάνωση τῆς δύναμης αὐτῆς, πού ἐτοιμάζεται νά διευθύνει τή ζωή».

Μόνο «ἐτοιμάζεται» ἀκόμα; Καί ποιός «διευθύνει»; Ποιά ἄλλη «κοινωνική δύναμη»;

Μήπως ἡ δύναμη ἐκείνη πού ἐκφράστηκε στά ὄργανα à la** «Βέστ»;¹⁰⁶ — Ἄδύνατο. Δέ· βρισκόμαστε στό 1894, ἀλλά στό 1879, στίς παραμονές τῆς «διχτατορίας τῆς καρδιάς»¹⁰⁷, ὅταν, σύμφωνα μέ τήν ἐκφραση τοῦ ἀρθρογράφου, «τούς ἄκρους συντηρητικούς τούς δείχνουν στό δρόμο μέ τό δάχτυλο» καί «ξεκαρδίζονται στά γέλια» ὅταν τούς βλέπουν.

Μήπως διευθύνει ὁ «λαός», οἱ ἐργαζόμενοι; — Ὅλοκληρο τό ἄρθρο δίνει ἀρνητική ἀπάντηση.

* Ὅρισμένοι ἀφελεῖς ναρόντικοι παινεύονται μάλιστα γι' αὐτό καί μέ τήν ἀφέλειά τους δέν καταλαβαίνουν διι γράφουν ἐνάντια στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους:

«Ἡ διανόσή μας γενικά καί ἡ φιλολογία μας εἰδικά — γράφει ὁ κ. Β. Β. ἐνάντια στόν κ. Στρούβε — ἀκόμα καί οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πιό ἀντιπροσωπευτικῶν ἀστικῶν ρευμάτων ἔχουν, μπορούμε νά ποῦμε, ναρόντικιστικό χαρακτήρα» («Νεντέλια», 1894, ἀρ. φύλλου 47, σελ. 1506).

Ὅπως στή ζωή ἕνας μικροπαραγωγός ὄστερα ἀπό μιά σειρά ἀπαρατήρητα περάσματα συγχωνεύεται μέ τήν ἀστική τάξη, ἔτσι καί στή φιλολογία οἱ εὐσεβεῖς πόθοι τῶν ναρόντικων γίνονται «πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ», γιά τούς φορεῖς τῶν στομαχικῶν λειτουργιῶν, γιά τούς ξαφριστές¹⁰⁸ κλπ.

** — σάν τό. Ἡ Σύντ.

Καί ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά ἐξακολουθεῖ νά λέει: «έτοιμάζεται νά διευθύνει»;! Ὁχι, ἡ δύναμη αὐτή «ἔχει έτοιμαστει» ἀπό πολύν καιρό, «διευθύνει» ἀπό πολύν καιρό· καί μόνο οἱ ναρόντικοι «έτοιμάζονται» νά διαλέξουν καλύτερους δρόμους γιά τή Ρωσία, καί θά έτοιμάζονται σίγουρα, ὥσπου ἡ συνεπής ανάπτυξη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων νά έκτοπίσει, νά πετάξει έξω ὅλους ἐκείνους πού τίς ἀποφεύγουν.

«Τό προτές αὐτό, πού ἔχει ἀρχίσει στήν Εὐρώπη πολύ πιό μπροστά ἀπό μᾶς, σέ πολλά κράτη ἔφτασε πιά στό τέλος του*· σέ ἄλλα κράτη ἀναχαιτίζεται ἀπό τά συντρίμια τῆς φεουδαρχίας κι ἀπό τήν ἀντίδραση τῶν ἐργαζομένων τάξεων, κι ἐδῶ ὁμως ὁ τροχός τῆς ἱστορίας ἀπό χρόνο σέ χρόνο κομματιάζει ὄλο καί περισσότερο αὐτά τά συντρίμια καί προλειάνει τό ἔδαφος γιά νέα καθεστῶτα».

Ὅριστε λοιπόν ἴσαμε ποῖο βαθμό δέν καταλαβαίνουν οἱ ναρόντικοί μας τό ἐργατικό κίνημα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης! «Ἀναχαιτίζει», λένε, τόν καπιταλισμό καί τόν τοποθετοῦν σάν «συντρίμμι» δίπλα στή φεουδαρχία!

Τά παραπάνω ἀποτελοῦν μιά χειροπιαστή ἀπόδειξη, ὅτι ὄχι μόνο γιά τίς συνθήκες τῆς Ρωσίας, ἀλλά οὔτε καί γιά τίς συνθήκες τῆς Δύσης οἱ ναρόντικοί μας δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβουν μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά παλαίβει κανεῖς ἐνάντια στόν καπιταλισμό ὄχι «ἀναχαιτίζοντας», ἀλλά ἐπιταχύνοντας τήν ἀνάπτυξή του· ὄχι ἀπό τά νῶτα, ἀλλά ἀπό μπροστά· ὄχι μέ ἀντιδραστικές, ἀλλά μέ προοδευτικές μεθόδους.

«Σέ γενικές γραμμές τό προτές αὐτό συνίσταται στά παρακάτω: ἀνάμεσα στούς εὐγενεῖς καί στό λαό σχηματίζεται ἕνα νέο κοινωνικό στρώμα ἀπό στοιχεῖα πού κατεβαίνουν ἀπό τά πάνω, κι ἀπό στοιχεῖα πού ἀνεβαίνουν ἀπό τά κάτω, ἀπό στοιχεῖα πού φαίνεται νάχουν τό ἴδιο εἰδικό βάρος, ἄν μπορεῖ κανεῖς νά χρησιμοποιήσῃ αὐτή τήν ἔκφραση· τά στοιχεῖα αὐτά συσπειρώνονται στενά, συνενώνονται, ὑφίστανται βαθιά ἐσωτερική ἀλλαγῆ κι ἀρχίζουν ν' ἀλλάζουν καί τό πάνω καί τό κάτω στρώμα, προσαρμόζοντάς τα στίς ἀνάγκες τους. Τό προτές αὐτό εἶναι αὐτό καθαυτό ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον καί ἔχει γιά μᾶς πολύ σπουδαία σημασία. Γιά μᾶς γεννιοῦνται ἐδῶ μιά σειρά ἐρωτήματα: μήπως ἡ κυριαρχία τῆς τρίτης τάξης ἀποτελεῖ μοιραία κι ἀναπόφευχτη βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ κάθε λαοῦ; . . .»

* Δηλαδή, τί θά πεί «ἔφτασε στό τέλος του»; Μήπως ὅτι φαίνεται πιά τό τέλος του, ὅτι συγκεντρώνεται πιά «ἡ καινούργια δύναμη»; — τότε καί σέ μᾶς τραβάει πρὸς τό τέλος του. Ἡ ὅτι ἐκεῖ πιά δέ γεννιέται 3ῆ τάξη; αὐτό δέν εἶναι σωστό, γιατί κι ἐκεῖ ὑπάρχουν ἀκόμα μικροπαραγωγοί πού γεννοῦν τή χούφτα τῆς ἀστικής τάξης καί τίς μάζες τοῦ προλεταριάτου.

Τί άνοησία είναι αυτή;! 'Από πού κι ως πού αυτό «τό μοιραίο καί αναπόφευχτο»; Μήπως ό ίδιος ό συγγραφέας δέν έχει περιγράψει καί δέ θά περιγράψει παρακάτω άκόμα πιό λεπτομερειακά τήν κυριαρχία τής 3ης τάξης σέ μās, στήν άγία Ρωσία, στή δεκαετία 1870-1880;

Ό συγγραφέας χρησιμοποιεί, όπως φαίνεται, τά θεωρητικά εκείνα επιχειρήματα πού πίσω τους κρύβονταν οί εκπρόσωποι τής άστικής μας τάξης.

Δέν είναι λοιπόν όνειροπόλα επιπολαιότητα, όταν παίρνει κανείς τοίς μετρητοίς αυτές τις επινοήσεις; όταν καταλαβαίνει ότι πίσω άπ'αυτούς τούς «θεωρητικούς» συλλογισμούς βρίσκονται *συμφέροντα*, τά συμφέροντα εκείνης τής κοινωνίας πού τώρα-δά εκτιμήθηκε τόσο σωστά, τά συμφέροντα τής άστικής τάξης;

Μόνο ένας ρωμαντικός μπορεί νά νομίζει ότι μπορεί νά αντιπαλαίψει τά συμφέροντα μέ συλλογισμούς.

«. . . δέν μπορεί άραγε τό κράτος νά περάσει κατευθείαν από τό ένα σκαλοπάτι στό άλλο, χωρίς νά κάνει τά σαλτομορτάλε, πού βλέπουν μέ τή φαντασία τους σέ κάθε βήμα οί υπερβολικά προβλεπτικοί φιλισταίοι, καί χωρίς ν' άκούει τούς μοιρολάτρες, πού βλέπουν στήν Ιστορία μόνο ένα μοιραίο καθεστώς, χάρη στό όποιο ή κυριαρχία τής τρίτης τάξης είναι εξίσου αναπόφευχτη γιά τό κράτος, όπως είναι αναπόφευχτα γιά τόν άνθρωπο τά γηρατιά ή τά νιάτα;. . .»

Νά πόσο βαθιά καταλαβαίνουν οί ναρόντικοι τήν πραγματικότητα μας! 'Αν τό κράτος συμβάλλει στήν ανάπτυξη του καπιταλισμού, αυτό δέ γίνεται καθόλου έπειδή ή άστική τάξη κατέχει τέτια ύλική δύναμη, ώστε «νά στέλνει στή δουλιά» τό λαό καί νά κατευθύνει πρός όφελός της τήν πολιτική. Κάθε άλλο. Τό ζήτημα είναι άπλώς ότι οί καθηγητές σάν τούς Βερνάτσκι, Τσιτσέριν, Μεντελέγεφ κλπ. άκολουθούν τις λαθεμένες θεωρίες περί «μοιραίου» καθεστώτος, καί τό κράτος τούς «άκούει».

«. . . τέλος, δέν μπορούμε άραγε νά μετριάσουμε τις άρνητικές πλευρές του έπερχόμενου καθεστώτος, νά τό τροποποιήσουμε κάπως ή νά περιορίσουμε τό χρόνο τής κυριαρχίας του; Μήπως καί πραγματικά, είναι δυνατό τό κράτος νά είναι κάτι τό άδρανές, τό άβουλο κι άνίσχυρο, ώστε νά μήν μπορεί νά έπιδρά πάνω στις ίδιες του τις τύχες καί νά τις αλλάξει; Καί πραγματικά, είναι δυνατό νά είναι κάτι σάν σβούρα πού τήν έβαλε σέ κίνηση ή θεία πρόνοια, μιά σβούρα πού κινείται μόνο πάνω σέ ένα καθορισμένο δρόμο, μόνο ένα όρισμένο χρονικό διάστημα καί κάνει όρισμένο αριθμό στροφών, ή κάτι σάν όργανισμός μέ εξαιρετικά περιορισμένη θέληση; Καί πραγματικά, είναι δυνατό νά διευθύνεται από ένα είδος γιγάντιου σιδερένιου τροχού, πού συνθλίβει κάθε τολμηρό πού θά άποτολμούσε νά άναζητήσει τούς πιό σύντομους δρόμους πού οδηγούν στήν εύτυχία του ανθρώπου;!»

Πρόκειται για μιά εξαιρετικά χαρακτηριστική περικοπή, πού δείχνει πολύ παραστατικά τόν *αντιδραστικό, μικροαστικό τρόπο*, μέ τόν όποιο οί ρώσοι ναρόντικοι αντιπροσώπευαν καί αντιπροσωπεύουν τά συμφέροντα τών άμεσων παραγωγών. Οί μικροπαραγωγοί, πού έχουν έχθρικές διαθέσεις άπέναντι στόν καπιταλισμό, άποτελούν μιά μεταβατική τάξη, πού συνδέεται μέ τήν άστική τάξη, καί γιαντό δέν είναι σέ θέση νά καταλάβουν ότι ό δυσάρεστος γι' αὐτούς μέγάλος καπιταλισμός δέν είναι τυχαίο φαινόμενο, αλλά άμεσο προϊόν όλου τοῦ σύγχρονου οικονομικοῦ (καί τοῦ κοινωνικοῦ, καί τοῦ πολιτικοῦ, καί τοῦ νομικοῦ) καθεστῶτος πού διαμορφώνεται άπό τήν πάλη τών ἀλληλοαντιτιθέμενων κοινωνικῶν δυνάμεων. Μόνο ή μή κατανόηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ μιά τόσο ἀπόλυτη άνοησία, ὅπως ή ἔκκληση πρὸς τό «κράτος», λές καί τό πολιτικό καθεστῶς δέν έχει τίς ρίζες του στό οικονομικό, λές καί δέν ἔκφράζει καί δέν ἐξυπηρετεῖ τό οικονομικό καθεστῶς.

Εἶναι δυνατό τό κράτος νά είναι κάτι τό ἀδρανές; ρωτᾶει γεμάτος ἀπόγνωση ό μικροπαραγωγός, βλέποντας ότι άπέναντι στά συμφέροντα τοῦ μικροπαραγωγοῦ τό κράτος είναι πραγματικά ἐξαιρετικά ἀδρανές.

“Οχι, θά μπορούσαμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε, τό κράτος σέ καμιά περίπτωση δέν είναι κάτι τό ἀδρανές, πάντα δρᾷ καί δρᾷ πολύ δραστήρια, πάντα ἐνεργητικά καί ποτέ παθητικά, κι ό ἴδιος ό συγγραφέας στήν προηγούμενη σελίδα χαρακτήρισε αὐτή τήν ἐνεργητική δράση, τόν άστικό της χαρακτήρα, τούς φυσικούς καρπούς της. Τό κακό είναι μόνο ότι δέ θέλει νά δεῖ τή σύνδεση ανάμεσα σ' αὐτόν της τό χαρακτήρα καί στήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οικονομίας, καί γιαντό είναι τόσο ἐπιφανειακός.

Εἶναι δυνατόν, τό κράτος νά είναι σβούρα, νά είναι σιδερένιος τροχός; ρωτᾷ ό kleinbürger*, βλέποντας ότι ό «τροχός» δέ γυρίζει καθόλου ἔτσι ὅπως θά τόθελε αὐτός.

“Ω, ὄχι, θά μπορούσαμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε, δέν είναι σβούρα, δέν είναι τροχός, δέν είναι νόμος τῆς μοίρας, δέν είναι θέληση τῆς θείας πρόνοιας: τό κράτος τό κινοῦν «ζωντανά πρόσωπα» «άνάμεσα άπό μιά σειρά ἐμπόδια»** (τέτια ἐμπόδια είναι

* — μικροαστός. Ἡ Σόντ.

** Στήν περικοπή τοῦ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι, πού παραθέτει ό κ. Στρούβε, σελ. 8, ἀναφέρεται: «Τό ζωντανό πρόσωπο μέ όλες τίς σκέψεις καί τά αἰσθηματά του γίνεται παράγοντας τῆς ἱστορίας μέ δική του εὐθύνη. Αὐτό, κι ὄχι κάποια μυστικιστική δύναμη, βάζει σκοπούς στήν ἱστορία καί κινεῖ

λχ. ἡ ἀντίσταση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἢ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ στρώματος τῶν παλιῶν εὐγενῶν), καί συγκεκριμένα τό κινουδὺν «ζωντανά πρόσωπα» τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στήν κοινωνική δύναμη πού ἔχει τήν ὑπεροχή. Καί γι' αὐτό, γιά νά ἀναγκάσει κανεῖς τόν τροχό νά γυρίζει πρὸς ἄλλη κατεύθυνση, πρέπει, γιά νά παλαίψει ἐνάντια σέ «ζωντανά πρόσωπα» (δηλ. ἐνάντια στά κοινωνικά στοιχεῖα, πού δέν ἀνήκουν σέ ἰδεολογικές καταστάσεις, ἀλλά ἐκφράζουν ἄμεσα ζωτικά οἰκονομικά συμφέροντα), νά ἀπευθυνθεῖ ἐπίσης σέ «ζωντανά πρόσωπα» γιά νά παλαίψει ἐνάντια σέ μιά τάξη — πρέπει ν' ἀπευθυνθεῖ ἐπίσης σέ τάξη. Γιά νά γίνει αὐτό, εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς οἱ καλοὶ καί εὐσεβεῖς πόθοι γιά «πιό σύντομους δρόμους»· γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται «ἀνακατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς τάξεις», γιά νά γίνει αὐτό πρέπει νά εἶναι κανεῖς ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος ὄχι τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τήν πάλη, ἀλλά ἐκείνου πού βρίσκεται μέσα στήν πιό ζωηρή πάλη, ἐκείνου πού τελικά ἔχει πιά «διαφοροποιηθεῖ στή ζωὴ» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Αὐτός εἶναι ὁ μοναδικός, καί γι' αὐτό ὁ πιό σύντομος «δρόμος πού ὀδηγεῖ στήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου», ὁ δρόμος ἀπὸ τόν ὁποῖο μπορεῖ νά πετύχει κανεῖς ὄχι ἀπλῶς τό μετριασμό τῶν ἀρνητικῶν πλευρῶν τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων, ὄχι ἀπλῶς τὴ συντόμευση τῆς ὑπαρξῆς τῆς μέ τὴν ἐπιτάχυνση τῆς ἀνάπτυξής τῆς, ἀλλά καί νά βάλει ὀριστικό τέρμα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἀναγκάζοντας τόν «τροχό» (τῶν κοινωνικῶν πιά κι ὄχι τῶν κρατικῶν δυνάμεων) νά γυρίζει πρὸς μιά ἐντελῶς ἄλλη κατεύθυνση.

«... Ἐμᾶς μᾶς ἀπασχολεῖ μόνο τό προτσές ὀργάνωσης τῆς τρίτης τάξης καί μάλιστα μόνον οἱ ἄνθρωποι πού βγαίνουν μέσα ἀπὸ τό λαό καί μπαίνουν στίς γραμμές τῆς. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον ἐκτελοῦν ἐξαιρετικά σπουδαίες κοινωνικές λειτουργίες, ἀπ' αὐτοὺς ἐξαρτιέται ἄμεσα ὁ βαθμὸς ἐντατικότητος τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος. Καμιά χώρα, ὅπου γεννιόταν τό καθεστῶς αὐτό, δέν τάβγαλε πέρα χωρὶς αὐτοὺς. Ἄν δέν ὑπάρχουν μέσα στὴ χώρα ἢ ἂν ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι ἀνεπαρκής, πρέπει νά παρθοῦν μέσα ἀπὸ τό λαό, πρέπει νά δημιουργηθοῦν στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ οἱ συνθήκες πού συντελοῦν στὴ διαμόρφωση καί στό ξεχώρισμά τους, πρέπει, τέλος, νά τοὺς διαφυλάττουμε καί νά βοηθοῦμε τὴν ἀνάπτυξή τους, ὥσπου δυναμώσουν. Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά ἄμεση ἐπέμβαση στά ἱστορικά πεπρωμένα ἀπομέρους ἀνθρώπων πάρα πολὺ ἐνεργητικῶν, πού ἐκμεταλλεῖνται τίς περιστάσεις καί τὴ στιγμή πρὸς τό συμφέρον τους. Οἱ περιστάσεις

πρὸς τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς τὰ γεγονότα ἀνάμεσα ἀπὸ μιά σειρά ἐμπόδια πού βάζουν μπροστά του οἱ στοιχειακὲς δυνάμεις τῆς φύσης καί οἱ ἱστορικὲς συνθήκες».

αυτές συνίστανται, κυρίως, στην αναγκαιότητα της βιομηχανικής προόδου (στήν αντικατάσταση της βιοτεχνικής παραγωγής με τη μανουφакτουρική και της μανουφакτουρικής με την εργοστασιακή παραγωγή, στην αντικατάσταση ενός συστήματος γεωργίας με ένα άλλο πιά όρθολογικό), χωρίς την όποία δέν μπορεί πραγματικά νά τά βγάλει πέρα ένα κράτος με όρισμένη πυκνότητα πληθυσμού και όρισμένες διεθνείς σχέσεις, ένα κράτος χωρίς πολιτική και ήθική άρμονία, πράγμα πού καθορίζεται τόσο από τους οικονομικούς παράγοντες, όσο κι από την ανάπτυξη τών ιδεών. Αυτές άκριβώς τίς έξαιρετικά άπαραίτητες για τή ζωή του κράτους άλλαγές οί καπάτσοι τίς συνδέουν συνήθως μέ τόν έαυτό τους και μέ ένα όρισμένο καθεστώς, πού χωρίς καμιά άμφιβολία θά μπορούσαν ν' αντικατασταθούν και πάντα μπορεί ν' αντικατασταθούν από άλλους άνθρωπους, άν οί άλλοι άνθρωποι φανούν πιά έξυπνοι και πιά δραστήριοι άπ' ό,τι ήταν ως τά τώρα».

Έτσι λοιπόν, ό συγγραφέας δέν μπορεί παρά νά άναγνωρίσει ότι ή άστική τάξη έκπληρώνει «σπουδαίες κοινωνικές λειτουργίες», λειτουργίες πού γενικά μπορούν νά διατυπωθούν ως έξής: καθυπόταξη της έργασίας του λαού, διεύθυνσή της και άνέβασμα της παραγωγικότητάς της. Ό συγγραφέας δέν μπορεί νά μή βλέπει ότι ή «οικονομική πρόοδος» «συνδέεται» πραγματικά μ' αυτά τά στοιχεία, δηλ. ότι ή άστική τάξη του τόπου μας φέρνει πραγματικά μαζί της τήν οικονομική, ή, για ν' άκριβολογήσουμε, τήν τεχνική πρόοδο.

Έδώ όμως άρχίζει και ή ριζική διαφορά άνάμεσα στον ιδεολογικό έκπρόσωπο του μικροπαραγωγού και στο μαρξιστή. Ό ναρόντικος έξηγει αυτό τό γεγονός (της σύνδεσης άνάμεσα στην άστική τάξη και στην πρόοδο) μέ τό ότι «οί καπάτσοι» «έκμεταλλεύονται τίς περιστάσεις και τή στιγμή προς τό συμφέρον τους», μ' άλλα λόγια, θεωρεί τό φαινόμενο αυτό τυχαίο και γιαυτό συμπεραίνει μέ τόλμη άφελους ότι: «χωρίς καμιά άμφιβολία οί άνθρωποι αυτοί μπορούν πάντα(!) νά αντικατασταθούν μέ άλλους», πού θά φέρουν επίσης πρόοδο, όμως μιά πρόοδο όχι άστική.

Ό μαρξιστής έξηγει αυτό τό γεγονός μέ τίς κοινωνικές σχέσεις τών ανθρώπων — κατά τήν παραγωγή ύλικών άξιών — πού διαμορφώνονται στην έμπορευματική οικονομία, πού μετατρέπουν τήν έργασία σε έμπόρευμα, πού τήν ύποτάσσουν στο κεφάλαιο και άνεβάζουν τήν παραγωγικότητά της. Ό μαρξιστής δέ βλέπει εδώ κάτι τό τυχαίο, αλλά ένα άναγκαίο προϊόν της κεφαλαιοκρατικής όργάνωσης της κοινωνικής μας οικονομίας. Γι' αυτό τό λόγο βλέπει τή διέξοδο όχι στά παραμύθια για τό τί «μπορούν χωρίς άμφιβολία» νά κάνουν οί άνθρωποι, πού αντικατασταίνουν τόν άστό (μά πρώτα πρέπει νά τόν «άντικαταστή-

σουν», και για να γίνει αυτό δεν αρκοῦν μόνο τὰ λόγια ἢ ἡ ἐκκλήση στήν κοινωνία καί στό κράτος), ἀλλά τή βλέπουν στήν ἀνάπτυξη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων τοῦ δοσμένου οικονομικοῦ καθεστῶτος.

Ὁ καθένας καταλαβαίνει, ὅτι οἱ δύο αὐτές ἐξηγήσεις εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες, ὅτι ἀπ' αὐτές ἀπορέουν δύο ἀλληλοαποκλειόμενα συστήματα δράσης. Ὁ ναρόντικος, θεωρώντας τήν ἀστική τάξη τυχαῖο φαινόμενο, δέ βλέπει τό δεσμό της μέ τό κράτος καί μέ εὐκολοπιστία «ἀγαθοῦ μουζίκου» ζητάει βοήθεια ἀπό κείνον πού ἀκριβῶς περιφρουρεῖ τὰ συμφέροντα αὐτῆς τῆς τάξης. Ἡ δράση του συνοψίζεται στή μετριοπαθῆ καί προσεχτική, ἐπίσημη φιλελεύθερη δράση, πού ἰσοδυναμεῖ ἀπόλυτα μέ φιλανθρωπία, γιατί «τὰ συμφέροντα» δέν τὰ θίγει σοβαρά καί δέν ἀποτελεῖ γι' αὐτά οὔτε τήν παραμικρότερη ἀπειλή. Ὁ μαρξιστής ἀποστρέφεται αὐτό τό ἀνακάτωμα καί λέει ὅτι δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν ἄλλες «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον», ἐκτός ἀπό τή «σκληρή πάλη τῶν οικονομικῶν τάξεων».

Καταλαβαίνουμε ἐπίσης πῶς ἂν αὐτές οἱ διαφορές στά συστήματα δράσης ἀπορέουν ἄμεσα κι ἀναπόφευχτα ἀπό τίς διαφορετικές ἐξηγήσεις πού δίνονται στό φαινόμενο τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ τόπου μας, ὁ μαρξιστής, διεξάγοντας θεωρητική συζήτηση, περιορίζεται στό νά ἀποδείξει τήν ἀναγκαιότητα καί τό ἀναπόφευχτο (στίς συνθήκες τῆς σημερινῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς οικονομίας) αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης (αὐτή ἀκριβῶς ἦταν ἡ περίπτωση μέ τό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε) κι ἂν ὁ ναρόντικος, παρακάμπτοντας τό ζήτημα αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν μεθόδων ἐξήγησης, ἀσχολεῖται μέ συζητήσεις γιά χεγκελιανισμό καί γιά «σκληρότητα ἀπέναντι στό ἄτομο»*, αὐτό ἀπλῶς δείχνει ἀνάγλυφα τήν ἀδυναμία του.

«Ἡ ἱστορία τῆς τρίτης τάξης στή Δυτική Εὐρώπη εἶναι ἐξαιρετικά μακρόχρονη. . . Ἐμεῖς, φυσικά, δέ θά ἐπαναλάβουμε ὅλη αὐτή τήν ἱστορία, παρ' ὅλη τή διδασκαλία τῶν μοιρολατρῶν οἱ φωτισμένοι ἐκπρόσωποι τῆς τρίτης τάξης μας δέ θ' ἀρχίσουν, βέβαια, γιά νά φτάσουν τό σκοπό τους, νά χρησιμοποιοῦν ἐπίσης ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέσα στά ὁποῖα καταφεύγανε προηγουμένα, καί ἀπ' αὐτά τὰ μέσα θά διαλέξουν μόνο τὰ πιό κατάλληλα, τὰ μέσα πού ἀνταποκρίνονται στίς συνθήκες τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου. Γιά τήν ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιᾶς καί τή δημιουργία ἐργοστασιακοῦ προλεταριάτου δέ θά καταφύγουν φυσικά στήν ἄμῃ στρατιωτική βία ἢ στό ὄχι λιγότερο ἄμῃ ξεπάστρεμα τῶν τσιφλικιῶν. . .»

* Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στό τεύχος 10 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τοῦ 1894.

«Δέ θά καταφύγουν. . .»;! Μόνο στους θεωρητικούς τῆς μακάριας αἰσιοδοξίας, πού ἔχουν πεί κιόλας τό «ναί» τους, μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεῖς μιὰ τόσο σκόπιμη λήθη τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος, καί τό γλυκό βαυκάλισμα ὅτι ἀσφαλῶς στό μέλλον τό «ναί» αὐτό θά γίνῃ «ὄχι». Αὐτό, βέβαια, εἶναι ψέμα.

«. . . ἀλλά θά καταφύγουν στήν ἐκμηδένιση τῆς κοινοτικῆς γαιοκτησίας, στή δημιουργία φάρμερ, μιᾶς ὀλιγαριθμῆς τάξης εὐπορῶν ἀγροτῶν* καί γενικά στά μέσα πού κάνουν τόν οἰκονομικά ἀδύνατο νά καταστρέφεται μόνος του. Δέ θ' ἀρχίσουν νά δημιουργοῦν τώρα συντεχνίες, ἀλλά θά ὀργανώσουν πιστωτικές ἐνώσεις, ἐνώσεις γιά τήν προμήθεια πρώτων ὑλῶν, καταναλωτικές καί παραγωγικές ἐνώσεις, πού ἐνῶ θά ὑπόσχονται τή γενική εὐτυχία, θά βοηθοῦν ἀπλῶς τόν ἰσχυρό νά γίνῃ ἀκόμα πιό ἰσχυρός καί τόν ἀδύνατο νά γίνῃ ἀκόμα πιό ἀδύνατος. Δέ θά ἐπιδιώκουν πατρογονικό δικαστήριον, θά ἐπιδιώκουν ὁμῶς μιὰ νομοθεσία, πού θά ἐνθαρρύνῃ τή φιλεργία, τήν ἐγκράτεια καί τή μόρφωση, στά πλαίσια τῶν ὁποίων θά ἀναπτύσσει δραστηριότητα μόνο ἡ νεαρή ἀστική τάξη, γιατί ἡ μάζα θά μεθαίει ὅπως καί πρῶτα, θά εἶναι ἀγράμματη καί θά δουλεύει γιά ἄλλους».

Πόσο ὠραῖα χαρακτηρίζονται ἐδῶ ὅλες αὐτές οἱ πιστωτικές ἐνώσεις, οἱ ἐνώσεις γιά τήν προμήθεια πρώτων ὑλῶν καί οἱ κάθε λογῆς ἄλλες ἐνώσεις, ὅλα αὐτά τά μέτρα ἐνθάρρυνσης τῆς φιλεργίας, τῆς ἐγκράτειας καί τῆς μόρφωσης, πού μέ τόση συγκίνηση τά βλέπει ὁ σημερινός τύπος τῶν φιλελεύθερων ναρόντικων, στόν ὁποῖο συγκαταλέγεται καί τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Στό μαρξιστή δέ μένει παρά νά ὑπογραμμίσῃ ὅσα εἰπώθηκαν, νά συμφωνήσῃ πέρα γιά πέρα ὅτι πραγματικά ὅλα αὐτά δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἐκπροσώπηση τῆς τρίτης τάξης καί, συνεπῶς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού νοιάζονται γι' αὐτά δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μικροαστοί.

Ἡ περικοπή αὐτή δίνει ἱκανοποιητική ἀπάντηση στους σύγχρονους ναρόντικους, πού, ξεκινώντας ἀπό τήν περιφρονητική στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι σέ παρόμοια μέτρα, βγάζουν τό συμπέρασμα ὅτι οἱ μαρξιστές θέλουν νά παραμένουν «θεατές», ὅτι θέλουν νά κάθονται μέ σταυρωμένα χέρια. Καί, φυσικά, ἔτσι εἶναι, οἱ μαρξιστές δέ θά συμμετάσχουν ποτέ στήν ἀστική δράση, ἀπέναντί της θά μένουν πάντα «θεατές».

*Αὐτό πραγματοποιεῖται θαυμάσια καί χωρίς νά ἐκμηδενιστεῖ ἡ κοινότητα, πού δέν ἐξαλείφει καθόλου τή διάσπαση τῆς ἀγροτιάς, ὅπως διαπίστωσε ἡ στατιστική τῶν ζέμιστρο.

«Δυστυχώς ο ρόλος αυτής της τάξης (αυτών που προήλθαν από το λαό, της μικροαστικής τάξης), που αποτελεί τα τμήματα φρουράς, τη γραμμή των ακροβολιστών και την εμπροσθοφυλακή του αστικού στρατού, παρουσίαζε πολύ λίγο ενδιαφέρον για τους ιστορικούς και τους οικονομολόγους, ενώ ο ρόλος της, το επαναλαμβάνουμε, είναι εξαιρετικά σπουδαίος. Η διάλυση της κοινότητας και η απαλλοτρίωση της αγροτιάς, δέν πραγματοποιήθηκαν καθόλου μόνον από τους λόρδους και τους Ιππότες, αλλά κι από τον ίδιο τον αδερφό της αγροτιάς, δηλ. και πάλι από ανθρώπους βγαλμένους από το λαό, προικισμένους με πραχτικό μυαλό και με ελλύγιστη μέση, που είχαν την ευνοια των αφεντάδων, που ψάρεψαν στά θολά νερά ή απόχτησαν με ληστεία ένα μικρό κεφάλαιο, από ανθρώπους στους οποίους άπλωσαν το χέρι οι ανώτερες τάξεις και η νομοθεσία. Οι άνθρωποι αυτοί θεωρούνταν σαν τά πιό φίλεργα, ικανά και συνετά στοιχεία του λαού. . .»

Από την άποψη των γεγονότων ή παρατήρηση αυτή είναι πολύ σωστή. Πραγματικά ή απαλλοτρίωση της αγροτιάς γινόταν κυρίως από «τόν ίδιο τον αδερφό της», από τό μικροαστό. Ο ναρόντικος όμως αντιλαμβάνεται αυτό τό γεγονός μέ ένα τρόπο όχι ικανοποιητικό. Δέν κάνει διάκριση ανάμεσα στίς δυό ανταγωνιστικές τάξεις, στους φεουδάρχες και στην αστική τάξη, στους εκπροσώπους του καθεστώτος των «παλιών ευγενών» και των «καινούργιων αστών», δέν κάνει διάκριση ανάμεσα στά διάφορα συστήματα της οικονομικής οργάνωσης, δέ βλέπει την προοδευτική σημασία της δεύτερης τάξης σέ σύγκριση μέ την πρώτη. Αυτό είναι τό πρώτο. Δεύτερο, αποδίδει την ανάπτυξη της αστικής τάξης στη ληστεία, στην κατασσοσύνη, στη δουλικότητα κτλ., τή στιγμή που τό μικρό νοικοκυριό πάνω στό έδαφος της έμπορευματικής παραγωγής μετατρέπει σέ μικροαστό τον πιό συνετό και εργατικό νοικοκύρη: ο νοικοκύρης αυτός πραγματοποιεί «οίκονομίες» και, χάρη στίς σχέσεις που επικρατούν γύρω, οι «οίκονομίες» αυτές μετατρέπονται σέ κεφάλαιο. Διαβάστε γι' αυτό τό πράγμα στίς περιγραφές των βιοτεχνικών επαγγελμάτων και του νοικοκυριού του αγρότη, που δίνουν οι φιλολογοϋντες ναρόντικοί μας.

«. . . Αυτοί μάλιστα δέν είναι ή γραμμή των ακροβολιστών και ή εμπροσθοφυλακή, αλλά είναι ο κύριος αστικός στρατός, είναι οι συνταγμένοι κατώτατοι βαθμοϋχοι, συγκροτημένοι σέ τμήματα, που τά διοικούν ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί, διοικητές ξεχωριστών μονάδων και ένα γενικό έπιτελαιο, που αποτελείται από δημοσιολόγους, ρήτορες και έπιστήμονες*. Χωρίς αυτό τό στρατό ή αστική τάξη δέ θά μπορούσε νά κάνει τίποτε. Μη-

*Θά έπρεπε νά προστεθεί: από διοικητικά στελέχη και γραφειοκρατία. Διαφορετικά ή σύνθεση του «γενικού έπιτελίου» που αναφέρεται θά είναι σέ απαράδεχτο βαθμό άτελής, σέ απαράδεχτο βαθμό, ειδικά γιά τίς ρωσικές συνθήκες.

πως οί Άγγλοι λóρδοι γαιοχτήμονες, πού ó αριθμός τους δέ φτάνει ούτε τις 30 χιλιάδες, θά μπορούσαν χωρίς τούς φάρμερ νά διοικοῦν μιά πεινασμένη μάζα ἀπό κάμποσες δεκάδες ἑκατομμύρια ἀνθρώπους;! 'Ο φάρμερ εἶναι ἕνας πραγματικά μαχητικός στρατιώτης ἀπό πολιτική ἀποψη κι ἕνας μικρός ἀπαλλοτριωτικός πυρήνας ἀπό οικονομική ἀποψη. . . Στίς φάμπρικές τό ρόλο τῶν φάρμερ τόν παίζουν οἱ μαστόροι καί οἱ καλφάδες πού παίρνουν πολὺ καλὸ μισθό, ὄχι μονάχα γιά τήν τεχνικότερη δουλιὰ τους, ἀλλά καί γιά νά φεύγουν τελευταῖοι ἀπό τή μηχανή, γιά νά ἐπιβλέπουν τούς ἐργάτες, νά μήν τούς ἀφήνουν νά ζητᾶνε αὐξηση τοῦ μεροκάματοῦ ἢ ἐλάττωση τῶν ὠρῶν ἐργασίας, τέλος γιά νά δίνουν στά ἀφεντικά τή δυνατότητα νά λένε, δείχνοντας τους: „κοιτάχτε, πόσο πληρώνουμε κείνους πού δουλεύουν καί μᾶς φέρνουν ὄφελος“ τέτιο ρόλο παίζουν καί οἱ μαγαζάτορες, πού ἔχουν τις πιό στενές σχέσεις μέ τά ἀφεντικά καί τή διεύθυνση τοῦ ἐργοστασίου· οἱ ὑπάλληλοι τῶν γραφείων, οἱ κάθε λογῆς ἐπιστάτες καί ἄλλα παρόμοια παράσιτα, πού στίς φλέβες τους τρέχει ἀκόμα ἐργατικό αἷμα, μά πού στήν ψυχὴ τους θρονιάστηκε κιόλας ἀπόλυτα κυρίαρχο τό κεφάλαιο. [Πολὺ σωστά! Κ. Τ.] Βέβαια, τό ἴδιο πού βλέπουμε στήν Ἀγγλία, μπορούμε νά τό δοῦμε καί στή Γαλλία, καί στή Γερμανία, καί σέ ἄλλες χώρες. [Πολὺ σωστά! Καί στή Ρωσία ἐπίσης. Κ. Τ.] Σέ μερικές περιπτώσεις ἴσως ν' ἀλλάζουν μόνον οἱ λεπτομέρειες, συνήθως ὅμως κι αὐτές μένουν ἀμετάβλητες. Ἡ γαλλικὴ ἀστική τάξη, πού στά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα θριάμβευσε ἐνάντια στοὺς εὐγενεῖς, ἦ, θάναυ καλύτερα νά ποῦμε, πού ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴ νίκη τοῦ λαοῦ, ξεχώρισε μέσα ἀπὸ τό λαὸ τὴ μικροαστικὴ τάξη, πού βοήθησε νά ληστευθεῖ ὁ λαὸς καί πού τόν λήστεψε καί ἡ ἴδια καί τόν παρέδωσε στά χέρια τυχοδιωχτῶν. . . Τόν καιρὸ πού στή φιλολογία ψάλλονταν ὕμνοι γιά τό γαλλικὸ λαὸ, πού ἐξυμνοῦσαν τό μεγαλεῖο του, τὴ μεγαλοψυχία του καί τὴν ἀγάπη του πρὸς τὴν ἐλευθερία, τὴν ὥρα πού ὄλα αὐτὰ τὰ θυμιάματα σκέπαζαν τὴ Γαλλία σάν μέ ὀμίχλη, ὁ ἀστικός γάτος καταβρόχθιζε τό κοτόπουλο καί τό καταβρόχθισε σχεδόν ὀλόκληρο, ἀφήνοντας στό λαὸ μόνον τὰ κοκαλάκια. Ἡ περιβόητη λαϊκὴ γαιοκτησία ἀποδείχτηκε γαιοκτησία μικροσκοπικὴ, πού μετριέται μέ τὴν πιθαμὴ καί πού τις περισσότερες φορές δέν ἐπαρκεῖ ούτε γιά νά καλύψει τὰ ἐξοδα γιά τὴν καταβολὴ τῶν φόρων. . . »

* Ἀς σταθοῦμε σ' αὐτά.

Πρῶτο, θάταν ἐνδιαφέρον νά ρωτήσουμε τό ναρόντικο, ποίος «ἐπωφελήθηκε» στή χώρα μας «ἀπὸ τὴ νίκη ἐνάντια στή δουλοπαροικία», ἐνάντια στό «στρῶμα τῶν παλιῶν εὐγενῶν»; Ὅπως φαίνεται, ὄχι ἡ ἀστικὴ τάξη. Τί γινόταν μέσα στό «λαὸ» μας, τόν καιρὸ πού «στή φιλολογία ψάλλονταν οἱ ὕμνοι», πού τώρα δά ἀνάφερε ὁ συγγραφέας, οἱ ὕμνοι γιά τό λαὸ, γιά τὴν ἀγάπη πρὸς τό λαὸ, γιά τὴ μεγαλοψυχία, γιά τις ιδιότητες καί τις ἀρετές τῆς κοινότητας, γιά τὴν «κοινωνικὴ ἀλληλοπροσαρμογὴ καί τὴν ἀλληλέγγυα δράση» μέσα στήν κοινότητα, γιά τό ὅτι ὄλη ἡ Ρωσία εἶναι ἕνας συνεταιρισμός, ὅτι ἡ κοινότητα εἶναι «ὄλα ὅσα ὑπάρχουν στίς σκέψεις καί στίς πράξεις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ», etc.*, etc., etc., ὄλα αὐτὰ πού ψάλλονται κι

* — et cetera — καί τὰ λοιπά. Ἡ Σὺγγ.

ὡς τὰ σήμερα (ἂν καί σέ τόνο μινόμε) ἀπό τίς στῆλες τοῦ τύπου τῶν φιλελευθερο-ναρόντικων; Τῆ γῆ φυσικά δέν τήν ἄρπαξαν ἀπό τήν ἀγροτιά· ὁ ἀστικός γάτος δέν καταβρόχθισε τό κοτόπουλο, δέν τό ἔφαγε σχεδόν ὀλόκληρο· ἡ «περιβόητη λαϊκή γαιοκτησία» δέν «ἀποδείχθηκε μικροσκοπική», στίς συνθήκες αὐτῆς τῆς γαιοκτησίας οἱ πληρωμές δέν ξεπερνοῦσαν τὰ ἔσοδα;* — Ὅχι, μόνο «μυστικιστές καί μεταφυσικοί» εἶναι ἱκανοί νά ὑποστηρίζουν αὐτά τὰ πράγματα πού λένε οἱ ναρόντικοι, νά τὰ θεωροῦν γεγονός, νά παίρνουν αὐτό τό γεγονός σάν ἀφετηρία στίς κρίσεις τους σχετικά μέ τίς ὑποθέσεις μας, σάν ἀφετηρία στή δράση τους πού δέ στρέφεται στήν ἀναζήτηση «ἄλλων δρόμων γιά τήν πατρίδα», ἀλλά στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ σημερινοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ δρόμου πού διαγράφηκε πιά ὀριστικά.

Δεύτερο. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά συγκρίνει κανεῖς τή μέθοδο τοῦ συγγραφέα μέ τή μέθοδο τῶν μαρξιστῶν. Ἡ διαφορά τους μπορεῖ νά ξεκαθαριστεῖ πολύ καλύτερα πάνω στή βάση συγκεκριμένων συλλογισμῶν παρά μέ τή βοήθεια ἀφηρημένων συλλογισμῶν. Γιατί λοιπόν ὁ συγγραφέας λέει, ὅτι ἡ γαλλική «ἀστική τάξη» θριάμβευσε στά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα ἐνάντια στούς εὐγενεῖς; γιατί ὀνομάζεται ἀστική μιά δράση, πού εἶναι κυρίως καί σχεδόν ἀποκλειστικά δράση τῆς διανόησης; κι ἔπειτα, δέν ἔδρασε μήπως ἡ κυβέρνησις ἄρπάζοντας τή γῆ τῆς ἀγροτίας, ἐπιβάλλοντας μεγάλες πληρωμές κτλ.; Τέλος, μήπως δέν ἦταν αὐτοί οἱ παράγοντες πού μιλοῦσαν γιά ἀγάπη πρὸς τό λαό, γιά ἰσότητα καί γενική εὐτυχία, ὅπως μιλοῦσαν καί μιλοῦν οἱ φιλελεύθεροι καί οἱ ναρόντικοι τῆς Ρωσίας; μπορεῖ κανεῖς κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες νά βλέπει σ' ὅλα αὐτά μόνον «ἀστική τάξη»; δέν εἶναι τάχα «στενή» αὐτή ἡ ἀντίληψη πού ἀνάγει τὰ πολιτικά καί ἰδεολογικά κινήματα σέ Plusmacherei**; Κοιτάχτε τα, ὅλα εἶναι τὰ ἴδια ἐρωτήματα μέ τὰ ὁποῖα κατακλύζουν τοὺς ρώσους μαρξιστές, ὅταν λένε τὰ ἴδια πράγματα γιά τήν ἀγροτική μας μεταρύθμιση (βλέποντας τή διαφορά της μόνο στίς «λεπτομέρειες»), γενικά γιά τή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Ἐπαναλαβαίνω, δέ μιλάω ἐδῶ γιά τήν πραγματική ὀρθότητα τῆς ἀποψῆς μας, ἀλλά γιά τή μέθοδο πού χρησιμοποιεῖ

* Κι αὐτό κατὰ γενικό κανόνα, κι ὄχι μονάχα γιά «τίς περισσότερες φορές», ὅπως στή Γαλλία· κι ἐπιπλέον τό ξεπέρασμα δέ μετριέται μόνο μέ δεκάδες τοῖς %, ἀλλά καί μέ ἑκατοντάδες τοῖς %.

** — κуньги τοῦ κέρδους, τοῦ πλουτισμοῦ. Ἡ Σόντ.

στήν προκειμένη περίπτωση ὁ ναρόντικος. Παίρνει *σάν κριτήριο* τὰ ἀποτελέσματα («ἀποδείχτηκε» ὅτι ἡ λαϊκή γαιοχτησία εἶναι μικροσκοπική, ὁ γάτος «καταβρόχθισε» καί «καταβρόχθισε» τὸ κοτόπουλο), καί μάλιστα ἀποκλειστικά τὰ οἰκονομικά ἀποτελέσματα.

Γεννιέται τὸ ἐρώτημα : γιατί λοιπόν ἐφαρμόζει αὐτὴ τὴ μέθοδο μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴ Γαλλία καί δέ θέλει νά τὴ χρησιμοποιήσει καί γιὰ τὴ Ρωσία; Μά ἡ μέθοδος πρέπει νά εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια. Ἐν στή Γαλλία πίσω ἀπὸ τὴ δράση τῆς κυβέρνησης καί τῆς διανοήσης ψάχνετε νά βρεῖτε *συμφέροντα*, γιατί *δέν ψάχνετε νά βρεῖτε* καί στήν ἁγία Ρωσία; Ἐν ἐκεῖ τὸ κριτήριό σας ἀνακινεῖ τὸ ζήτημα: τί λογῆς «ἀποδείχτηκε» πὼς εἶναι ἡ λαϊκή γαιοχτησία, γιατί *ἐδῶ* τὸ κριτήριο ἀναφέρεται σέ κείνο πού «μπορεῖ» νά εἶναι αὐτὴ ἡ λαϊκή γαιοχτησία; Ἐν οἱ φράσεις, πού λέγονται ἐκεῖ γιὰ τὸ λαὸ καί γιὰ τὴ μεγαλοψυχία πού δειχνεῖ τὸν καιρὸ πού «καταβροχθίζεται τὸ κοτόπουλο», σᾶς προκαλοῦν δικαιολογημένα τὸν ἀποτροπιασμό, γιατί *ἐδῶ* δέν ξεκόβετε ἀπὸ τοὺς ἀστὸὺς ἐκείνους φιλοσόφους πού μπροστά στό ἀναμφισβήτητο γεγονός τῆς «καταβρόχθισης», πού τὸ παραδέχεστε κι ἐσεῖς οἱ ἴδιοι, μποροῦν νά μιλοῦν γιὰ «κοινωνική ἀλληλοπροσαρμογή», γιὰ «λαϊκὴ κοινότητα», γιὰ «ἀνάγκες τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς» καί γιὰ ἄλλα παρόμοια πράγματα;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι μιὰ: ἐπειδὴ εἰστε ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν, ἐπειδὴ οἱ ἰδέες σας, δηλ. οἱ ἰδέες τῶν ναρόντικων γενικά, κι ὄχι οἱ ἰδέες τοῦ Ἰβάν, τοῦ Πέτρου, τοῦ Σίντορ, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀντανάκλασης τῶν συμφερόντων καί τῶν ἀπόψεων τοῦ μικροπαραγωγοῦ καί δέν εἶναι καθόλου ἀποτέλεσμα «καθαρῆς»* σκέψης.

«Γιὰ μᾶς ὅμως ἐξαιρετικά διδαχτικὴ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἡ Γερμανία πού, ὅπως κι ἐμεῖς, ἄρνησε νά κάνει τὴν ἀστική μεταρύθμιση καί γι' αὐτὸ ὠφελήθηκε ἀπὸ τὴν πείρα τῶν ἄλλων λαῶν, ὄχι βέβαια μὲ τὴ θετική, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἔννοια». Ἡ σύνθεση τῆς ἀγροτικῆς στή Γερμανία — ἐπαναλαβαίνει ὁ συγγραφέας τὰ λόγια τοῦ Βασίλτσικοφ — ἦταν ἀνομοιογενής: οἱ ἀγρότες διέφεραν μεταξὺ τους καί ὅσον ἀφορᾷ τὰ δικαιώματα καί ὅσον ἀφορᾷ τὴ γαιοχτησία καί τὸ μέγεθος τοῦ κλήρου. Ὅλο τὸ προτσές ὁδήγησε στό σχηματισμὸ μιᾶς «ἀγροτικῆς ἀριστοκρατίας», «μιᾶς τάξης μικρογαιοχτημόνων πού δέν κατάγονταν ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς», στή μετατροπὴ τῆς μάζας «τῶν νοικοκυρέων σέ ἀπλοὺς ἐργάτες». «Τέλος, τὸ μισοαριστοκρατικὸ, μισοαστικὸ σύνταγμα τοῦ 1849, πού παραχώρησε δικαίωμα ψήφου

* Ἐκφραση τοῦ κ. Β. Β. — Βλ. «Οἱ κατευθύνσεις μας», καθὼς καί τὴν ἐφημερίδα «Νεντέλια» τοῦ 1894, ἀρ. φύλλων 47-49.

μόνο στους εύγενείς και στους ευπορους άστούς, δλοκλήρωσε τό έργο κι έκοψε κάθε νόμιμο δρόμο γιά τή βελτίωση τής κατάστασης τών εργατών».

Πρωτότυπος συλλογισμός. Τό σύνταγμα «έκοψε» τούς νόμιμους δρόμους;! Πρόκειται γιά μιά άκόμα άντανάκλαση τής άπλοϊκής παλιās θεωρίας τών ναρόντικων τής Ρωσίας, πού καλούσε τή «διανόηση» νά θυσιάσει τήν «έλευθερία», γιατί δήθεν ή έλευθερία θά έξυπηρετούσε μόνο τή διανόηση, ένώ τό λαό θά τόν παράδινε στά χέρια τής «εϋπορης άστικής τάξης». Δέ θ' άρχίσουμε συζήτηση ένάντια σ' αϋτή τήν άνόητη και άντιδραστική θεωρία, γιατί τήν άπαρνήθησαν οί σύγχρονοι ναρόντικοι γενικά, και οί πιό άμεσοι άντίπαλοί μας, οί κ. κ. δημοσιολόγοι τοϋ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» είδικά. Δέν μπορούμε όμως νά μή σημειώσουμε ότι οί ναρόντικοι αϋτοί, παραιτούμενοι άπό τούτη τήν ιδέα, παραμερίζοντας τή φλυαρία γιά τή δυνατότητα άλλων δρόμων και κάνοντας ένα βήμα πρós τά μπρός, πρós τήν άνοιχτή άναγνώριση τών *δοσμένων* δρόμων τής Ρωσίας, ταυτόχρονα έδειξαν όριστικά τή μικροαστικότητά τους, γιατί ή έπιμονή στίς μικρές, μικροαστικές μεταρρυθμίσεις, συνδυαζόμενη μέ μιά άπόλυτη έλλειψη κατανόησης τής ταξικής πάλης, τους τοποθετεί στό πλευρό τών φιλελευθέρων ένάντια σέ κείνους πού τάσσονται στόν «άντίποδά» τους, πού τόν βλέπουν σάν τόν μοναδικό, μπορούμε νά ποϋμε, ντεστινατέρ* τών άγαθών γιά τά όποια γίνεται λόγος.

«Και στή Γερμανία ύπήρχαν τότε πολλοί άνθρωποι πού έμεναν κατενθουσιασμένοι άπό τή χειραφέτηση, έμεναν κατενθουσιασμένοι δέκα χρόνια, είκοσι χρόνια, τριάντα και πάνω χρόνια: άνθρωποι πού καταδίκιζαν κάθε άμφιβολία, κάθε δυσαρέσκεια γύρω άπό τή μεταρύθμιση γιατί θεωρούσαν πώς αϋτές έξυπηρετούν τήν αντίδραση. Οί πιό άφελείς άπ' αϋτούς φαντάζονταν τό λαό σάν ένα άλογο, πού άφοϋ τό άμολύσουν έλεύθερο, μπορούν νά τό ξανακλείσουν στό σταϋλο και νά ξαναρχίσουν νά τό ζεύουν στό ταχυδρομικό άμάξι (πράγμα πού δέν είναι πάντα δυνατό). Ύπήρχαν όμως έδω και κατεργαρέοι πού κολάκευαν τό λαό, ένώ στά κρυφά άκολουθοϋσαν άλλη γραμμή, κατεργαρέοι πού είχαν κολήσει δίπλα σέ τέτοιους άφελείς άνθρωπους, πού άγαποϋν είλικρινά τό λαό και πού μπορεί κανείς νά τους ξεγελάει και νά τους έκμεταλλεύεται. "Αχ, αϋτοί οί άφελείς μέ τήν είλικρίνειά τους! "Όταν άρχίζει ό έμφύλιος πόλεμος, δέν είναι όλοι έτοιμοι γι' αϋτόν και δέν είναι όλοι ίκανοί νά πάρουν μέρος σ' αϋτόν».

Ύπέροχα λόγια, πού συνοψίζουν τίς καλύτερες παραδόσεις τοϋ παλιού ρωσικού ναρόντικισμού και πού μπορούμε νά τά

* Έδω ή λέξη έχει τήν έννοια τοϋ δημιουργοϋ. Ή Σύντ.

χρησιμοποιήσουμε, για νά χαρακτηρίσουμε τή στάση τῶν ρώσων μαρξιστῶν ἀπέναντι στό *σύγχρονο* ρωσικό ναροντικισμό. Γιά νά τά χρησιμοποιήσουμε γι' αὐτό τό σκοπό, δέ θά χρειαστεῖ νά τ' ἀλλάξουμε καί πολύ: εἶναι τόσο ὁμοιογενές τό προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης καί τῶν δύο χωρῶν εἶναι τόσο ὁμοιογενεῖς οἱ κοινωνικοπολιτικές ἰδέες πού ἀντανακλοῦσαν αὐτό τό προτσές.

Καί στή χώρα μας ἐπίσης στήν «πρωτοπόρα» φιλολογία λύνον καί δένουν ἄνθρωποι πού μιᾶνε γιά «οὐσιαστικές διαφορές τῆς ἀγροτικῆς μας μεταρύθμισης ἀπό τή μεταρύθμιση τῆς Δύσης», γιά «κατοχύρωση τῆς λαϊκῆς (sic!) παραγωγῆς», γιά «παραχώρηση» πολλῆς «γῆς» (μά αὐτό εἶναι ἐξαγορά!!) κτλ. καί γι' αὐτό περιμένουν ἀπό τίς ἀρχές νά κάνουν τό θαῦμα πού λέγεται «κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας», περιμένουν «δέκα χρόνια, εἴκοσι χρόνια, τριάντα καί πάνω χρόνια», ἐνῶ ὁ γάτος — γιά τόν ὁποῖο τώρα-δᾶ μιλήσαμε — καταβροχθίζει τό κοτόπουλο, κοιτώντας μέ μακαριότητα χορτάτου κ' ἤσυχου θηρίου τοὺς «εἰλικρινεῖς ἀφελεῖς», πού μιᾶνε γιά τήν ἀνάγκη νά διαλέξουμε ἄλλο δρόμο γιά τήν πατρίδα, γιά τό κακό τοῦ καπιταλισμοῦ «πού μᾶς ἀπειλεῖ», γιά μέτρα βοήθειας πρὸς τό λαό μέ πιστώσεις, μέ συνεταιρισμούς, μέ τήν ἀπό κοινοῦ καλλιέργεια καί μέ παρόμοια ἀθῶα μπαλώματα. «Ἄχ, αὐτοί οἱ εἰλικρινεῖς ἀφελεῖς!»

«Αὐτό ἀκριβῶς τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς τρίτης τάξης ζοῦμε τώρα κι ἐμεῖς, καί κυρίως ἡ ἀγροτιά μας. Σ' αὐτό τό ζήτημα ἡ Ρωσία ἔμεινε πίσω ἀπ' ὅλη τήν Εὐρώπη, ἀκόμα κι ἀπό τή φιλενάδα της τοῦ παρθεναγωγείου ἢ, πιό σωστά, ἀπό τήν παιδαγωγό της — τή Γερμανία. Παντοῦ στήν Εὐρώπη τό κυριότερο φυτώριο καί προζύμι τῆς τρίτης τάξης ἦταν οἱ πόλεις. Σέ μᾶς τό ἀντίθετο», οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων εἶναι ἀσύγκριτα λιγότεροι. . . «Ἡ κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς διαφορᾶς βρίσκεται στή λαϊκή μας γαιοκτησία, πού κρατᾶει τόν πληθυσμό στό χωριό. Ἡ ἀύξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στήν Εὐρώπη συνδέεται στενά μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ λαοῦ καί μέ τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία, πού στίς κεφαλαιοκρατικές συνθήκες παραγωγῆς χρειάζεται φτηνή ἐργασία καί πλεόνασμα τῆς προσφορᾶς της. Τόν καιρό πού ἡ διωγμένη ἀπ' τὰ χωριά ἀγροτιά τῆς Εὐρώπης πήγαινε γιά μεροκάματα στίς πόλεις, ἡ ἀγροτιά μας κρατιόταν καί κρατιέται ἀπό τή γῆ μέ ὅλες τῆς τίς δυνάμεις. Ἡ λαϊκή γαιοκτησία εἶναι τό κύριο στρατηγικό σημεῖο, τό κυριότερο κλειδί τῶν θέσεων πού κατέχουν οἱ ἀγρότες, πού τῆ σημασία τῆς καταλαβαίνουν θαυμάσια οἱ ἡγέτες τῶν ἀστῶν καί γι' αὐτό κατευθύνουν ἐναντίά του ὅλη τήν τέχνη τους κιόλες τίς δυνάμεις τους. Ἀπό δῶ προέρχονται κιόλες οἱ ἐπιθέσεις ἐναντία στήν κοινότητα, ἀπό δῶ προκύπτουν τὰ πολυάριθμα καί διάφορα σχέδια γιά χωρισμό τοῦ καλλιεργητῆ ἀπό τή γῆ, ἐνονόματι μᾶς ὀρθολογικῆς γεωπονίας, ἐνονόματι τῆς ἀνθίσης τῆς βιομηχανίας, ἐνονόματι τῆς ἐθνικῆς προόδου καί δόξας!»

Ἐδῶ πιά ἐκδηλώνεται ἀνάγλυφα ἡ ἐπιπολαιότητα τῆς ναροντνικιστικῆς θεωρίας, πού, ἐπειδὴ ὄνειροπολεῖ «ἄλλους δρόμους», κρίνει τελείως λαθεμένα τὴν πραγματικότητα: βλέπει «τό κύριο σημεῖο» σέ τέτιους νομικούς θεσμούς, πού δέν παίζουν βασικό ρόλο, ὅπως εἶναι οἱ μορφές τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας (κοινοτικῆς ἢ ἀτομικῆς), βλέπει κάτι τό ἰδιαίτερο στό μικρό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη μας, σά νά μὴν ἦταν ἓνα συνηθισμένο νοικοκυριό μικροπαραγωγῶν, ἐντελῶς ὁμοιογενές — σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν τύπο τῆς πολιτικοοικονομικῆς του ὀργάνωσης — μέ τό νοικοκυριό τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν ἀγροτῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀλλά κάποια «λαϊκή» (!) γαιοχτησία. Σύμφωνα μέ τὴν ὀρολογία πού καθιερώθηκε στό φιλελευθερο-ναροντνικιστικό τύπο μας, ἡ λέξις «λαϊκός» σημαίνει κάτι πού ἀποκλείει τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, κι ἔτσι ὁ συγγραφέας μέ τό χαρακτηρισμό του αὐτό συγκαλύπτει ἄμεσα τό ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅτι στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη μας ὑπάρχει ἡ ἴδια ἰδιοποίηση ὑπεραξίας, ἡ ἴδια ἐργασία γιὰ τόν ἄλλο, πού βασιλεύει κι ἔξω ἀπό τὴν «κοινότητα», κι ἀνοίγει διάπλατα τίς πόρτες σ' ἓνα συναισθηματικό καί μελιστάλαχτο φαρισαῖσμό.

«Ἐνας θεός ξέρεῖ τί ἐγγύηση ἀποτελεῖ ἡ σημερινή μας κοινότητα, πού ἔχει λίγη γῆ, καί εἶναι ἐπιβαρυνμένη μέ φόρους. Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ὁ ἀγρότης δέν εἶχε πολλή γῆ, καί τώρα, μέ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τὴ μείωση τῆς εὐφορίας, ἔγινε ἀκόμα λιγότερη. Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση δέ λιγοστεύει, ἀλλά μεγαλώνει· τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα εἶναι λίγα· οἱ δυνατότητες γιὰ μεροκάματα ἐπιτόπου εἶναι ἀκόμα πιό μικρές· ἡ ζωὴ στό χωριό γίνεται τόσο δύσκολη, πού οἱ ἀγρότες ὀλόκληρων χωριῶν φεύγουν μακριά γιὰ μεροκάματα, ἀφήνοντας στό σπίτι μόνο τίς γυναῖκες καί τὰ παιδιά. Ἔτσι ἐρημάνονται ὀλόκληροι νομοί. . . Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν δύσκολων συνθηκῶν ζωῆς, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, ξεχωρίζει μέσα ἀπὸ τὴν ἀγροτιά μιά ἰδιαίτερη τάξη ἀνθρώπων, ἡ νεαρὴ ἀστική τάξη, πού προσπαθεῖ ν' ἀγοράσει ἀτομικὰ γῆ ἀπὸ ἄλλου, προσπαθεῖ νά βρεῖ ἄλλες ἀπασχολήσεις — στό ἐμπόριο, στὴν τοκογλυφία, στὴν ὀργάνωση παραγωγικῶν συνεταιρισμῶν μέ ἐπικεφαλῆς αὐτὴν τὴν ἴδια, στὴν ἀνάληψη διάφορων ἐργολαβιῶν καί σ' ἄλλες παρόμοιες μικροδουλιές».

Ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε ὅσο τό δυνατό πιό λεπτομερειακά σ' αὐτό τό μέρος.

Βλέπουμε ἐδῶ, πρῶτο, τὴ διαπίστωση ὀρισμένων γεγονότων, πού μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ δυό λόγια: οἱ ἀγρότες φεύγουν· δεύτερο, τὴν ἐκτίμηση (ἀρνητικὴ) αὐτῶν τῶν γεγονότων καί, τρίτο, τὴν ἐξήγησή τους. ἀπὸ τὴν ὁποία βγαίνει ἄμεσα καί ἓνα ὀλόκληρο πρόγραμμα πού δέν ἀναλύεται ἐδῶ, πού εἶναι ὅμως πολὺ γνωστό (νά δοθεῖ περισσότερη γῆ, νά ἐλαττωθοῦν οἱ φό-

ροι· «ν' ανέβουν» και «ν' αναπτυχθούν» τά βιοτεχνικά επαγγέλματα).

Είναι απαραίτητο νά υπογραμμίσουμε ότι από τήν άποψη του μαρξιστή και τό *πρώτο* και τό *δεύτερο* είναι αναντίρητα έντελώς σωστά (μόνο πού ή διατύπωση, όπως θά δοϋμε άμέσως, δέν είναι καθόλου ίκανοποιητική). Τό *τρίτο* όμως δέν άξίζει άπολύτως τίποτε*.

Θά τό εξηγήσω αυτό. Τό πρώτο είναι σωστό. Είναι σωστό τό γεγονός ότι ή κοινότητά μας δέν άποτελεί έγγύηση, ότι ή άγροτιά έγκαταλείπει τό χωριό, παρατάει τή γή· θά έπρεπε νά ειπωθεί: άπαλλοτριώνεται, γιατί κατείχε (μέ δικαίωμα άτομικής ιδιοκτησίας) όρισμένα μέσα παραγωγής πού τά χάνει (άνάμεσα σ' αυτά κατείχε τή γή μέ βάση ένα ειδικό δικαίο, πού, ώστόσο, παραχωρούσε επίσης γιά άτομική έκμετάλλευση και τή γή πού *εξαγοράζεται* από τίς κοινότητες). Είναι σωστό ότι τά βιοτεχνικά επαγγέλματα «ξεπέφτουν», ότι δηλαδή κι εδώ οι άγρότες άπαλλοτριώνονται, χάνουν τά μέσα και τά έργαλεία παραγωγής, έγκαταλείπουν τήν οικιακή ύφαντουργία και πηγαίνουν σαν μισθωτοί εργάτες στην κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών, σαν χτίστες, σαν άπλοι εργάτες κτλ. Τά μέσα παραγωγής, από τά όποια έλευθερώνονται οι άγρότες περνούν στα χέρια μιās άσήμαντης μειοψηφίας και χρησιμεύουν σαν πηγή έκμετάλλευσης τής εργατικής δύναμης, γίνονται *κεφάλαιο*. Γιαυτό έχει δικίο ο συγγραφέας όταν λέει ότι οι κάτοχοι αυτών των μέσων παραγωγής γίνονται «άστική τάξη», δηλ. μιá τάξη, πού στίς συνθήκες τής κεφαλαιοκρατικής όργάνωσης τής κοινωνικής οίκονομίας κρατάει στα χέρια της τή «λαϊκή» εργασία. Όλα αυτά τά γεγονότα διαπιστώνονται και εκτιμούνται όσον άφορā τήν έκμεταλλευτική τους σημασία.

Όμως από τήν περιγραφή πού κάναμε ήδη ο άναγνώστης είδε, βέβαια, ότι ο μαρξιστής *εξηγει* έντελώς διαφορετικά αυτά τά γεγονότα. Ο ναρόντικος βλέπει τίς αιτίες αυτών των φαινομένων στό γεγονός ότι είναι «λίγη ή γή», βαριοί οι φόροι, πέφτουν «τά μεροκάματα», δηλ. στίς ιδιομορφίες τής άγροτικής, φορολογικής και βιομηχανικής *πολιτικής* και όχι στίς ιδιομορφίες τής *κοινωνικής όργάνωσης τής παραγωγής*, από τήν όποία άπορέει αναπόφευχτα αυτή ή πολιτική.

* Νά γιατί οι θεωρητικοί του μαρξισμού, πολεμώντας τό ναρόντικισμό, επιμένουν τόσο πολύ στην εξήγηση, στην κατανόηση και στην αντικειμενική πλευρά.

Ἡ γῆ εἶναι λίγη — συμπεραίνει ὁ ναρόντικος — καί γίνεται ὄλο καί λιγότερη. (Καί ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέν παίρνω αὐτή τή σωστή δήλωση ἀπό τόν ἀρθρογράφο, ἀλλά ἀπό τή γενική θέση τῆς θεωρίας τῶν ναρόντικων). Αὐτό εἶναι ἀπόλυτα σωστό, γιατί ὅμως λέτε μόνον ὅτι ἡ γῆ εἶναι λίγη καί δέν προσθέτετε: *λίγη πουλιέται*. Ξέρετε δά ὅτι οἱ ἀγρότες μας *ἐξαγοράζουν* τούς κλήρους τούς ἀπό τούς τσιφλικάδες. Γιατί λοιπόν στρέφετε τήν κύρια προσοχή σας στό γεγονός ὅτι ἡ γῆ εἶναι λίγη καί ὄχι στό γεγονός ὅτι ἡ γῆ *πουλιέται*;

Καί μόνο αὐτό τό γεγονός τῆς πούλησης, τῆς ἐξαγορᾶς δειχνεῖ ὅτι ἐπικρατοῦν τέτιες ἀρχές (ἀπόχτηση μέσων παραγωγῆς μέ χρήματα), πού οἱ ἐργαζόμενοι θά μείνουν ἔτσι ἢ ἀλλιῶς χωρίς μέσα παραγωγῆς, ἀδιάφορο ἂν πουλιοῦνται λίγα ἢ πολλά. Ἄγνοώντας σιωπηρά αὐτό τό γεγονός, ἀγνοεῖτε σιωπηρά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πού μονάχα πάνω στό ἔδαφος του μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ αὐτή ἡ πούληση. Ἄγνοώντας τὸ σιωπηρά, τοποθετεῖτε ἔτσι τόν ἑαυτό σας στό ἔδαφος αὐτῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί μετατρέπεστε σέ ἀπλό πολιτικάντη πού συζητάει ἂν πρέπει νά πουλιέται λίγη ἢ πολλή γῆ. Δέ βλέπετε ὅτι τό ἴδιο κιόλας τό γεγονός τῆς ἐξαγορᾶς ἀποδεικνύει πῶς «στήν ψυχή» ἐκείνων πού γιά τὰ συμφέροντά τους πραγματοποιήθηκε ἡ «μεγάλη» μεταρύθμιση, ἐκείνων πού τήν ἐφάρμοσαν, εἶχε «θρονιαστεῖ ἀπόλυτα κυρίαρχο τό κεφάλαιο», ὅτι ὄλη αὐτή ἡ φιλελευθερο-ναρόντικιστική «κοινωνία», ἡ ὁποία στηρίζεται στό καθεστῶς πού δημιούργησε ἡ μεταρύθμιση, ὅταν κάνει πολιτική, μιλώντας γιά διάφορες βελτιώσεις αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος, παίρνει τό φῶς της μόνον ἀπό τήν «κεφαλαιοκρατική σελήνη». Γιαυτό ἀκριβῶς ὁ ναρόντικος ξεσπαθώνει μέ τόσο μίσος ἐναντία σέ κείνους, πού ὑποστηρίζουν μέ συνέπεια μιά κατ' ἀρχήν διαφορετική ἄποψη. Βάζει τίς φωνές, ὅτι δέν φροντίζουν γιά τό λαό, ὅτι θέλουν νά ἀπαλλοτριώσουν τούς ἀγρότες!!

Αὐτός, ὁ ναρόντικος, φροντίζει γιά τό λαό, δέ θέλει νά ἀπαλλοτριωθεῖ ἡ ἀγροτιά, θέλει νάχει αὐτή περισσότερη γῆ (*πουλημένη*). Εἶναι τίμιος μαγαζάτορας. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἀποσιωπᾷ τό γεγονός πῶς τῆ γῆ δέν τή δίνουν δωρεάν, ἀλλά τήν πουλᾶνε μήπως ὅμως στά μαγαζιά λένε ὅτι τὰ ἐμπορεύματα πρέπει νά πληρώνονται μέ λεφτά; Αὐτό τό ξέρει ὁ καθένας καί χωρίς νά τοῦ τό ποῦν.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ ναρόντικος μισεῖ τούς μαρξιστές, πού λένε ὅτι πρέπει νά ἀπευθυνόμαστε ἀποκλειστικά σέ κείνους πού «διαφοροποιήθηκαν κιόλας» ἀπ' αὐτή τήν κοινωνία τῶν μαγα-

ζάτορων καί «ἀφορίστηκαν» ἀπ' αὐτήν — ἂν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιήσῃ κανεῖς αὐτές τίς πολύ χαρακτηριστικές μικροαστικές ἐκφράσεις τῶν κυρίων Μιχαηλόβσκι καί Γιουζακόφ*.

Πᾶμε παρακάτω. «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα εἶναι λίγα» — αὐτή εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ ναρόντικου γιά τή βιοτεχνία. Καί πάλι δέ λέει τίποτε γιά τό τί λογῆς εἶναι ἡ ὀργάνωση αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας. Κλείνει μακαρίως τά μάτια του μπροστά στό γεγονός ὅτι καί τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα πού «ξεπεφτουν» καί κείνα πού «ἀναπτύσσονται» εἶναι ἐξίσου ὀργανωμένα μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, μέ πλέρια ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο τῶν προαγοραστῶν, τῶν ἐμπόρων κτλ., καί περιορίζεται στίς μικροαστικές διεκδικήσεις γιά πρόοδο, βελτιώσεις, συνεταιρισμούς κτλ., λές καί παρόμοια μέσα μποροῦν νά θίξουν ἔστω καί στό ἐλάχιστο τό γεγονός τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου. Τόσο στόν τομέα τῆς γεωργίας, ὅσο καί στόν τομέα τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στέκει στό ἔδαφος τῆς σημερινῆς τους ὀργάνωσης καί παλαίβει ἐνάντια στίς διαφορές ἀτέλειες τῆς κι ὄχι ἐνάντια σ' αὐτή τήν ἴδια τήν ὀργάνωση. — Ὅσο γιά τοὺς φόρους, ἐδῶ πιά ὁ ναρόντικος διέψευσε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, προβάλλοντας ἀνάγλυφα τό βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ναροντικισμοῦ: τήν ἰκανότητα νά κάνει συμβιβασμούς. Ὁ ἴδιος ὑποστήριξε πῶς πάνω, ὅτι, ὅσο θά ὑπάρχει τό σύστημα τῆς ἰδιοποίησης τῆς ὑπεραξίας, κάθε φόρος (ἀκόμα καί ὁ φόρος εἰσοδήματος) θά πέφτει στίς πλάτες τῶν ἐργαζομένων — παρ' ὅλα αὐτά ὅμως δέν ἀρνεῖται καθόλου νά συζητήσῃ μέ τή φιλελεύθερη κοινωνία ἂν εἶναι μεγάλοι ἢ μικροί οἱ φόροι καί νά δώσει «σάν ἀξιότιμος πολίτης», τίς κατάλληλες συμβουλές στή διεύθυνση φόρων καί δασμῶν τοῦ ὑπουργείου.

Μέ δύο λόγια, σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ μαρξιστῆ, ἡ αἰτία δέ βρίσκεται στήν πολιτική, οὔτε στό κράτος, οὔτε καί στήν «κοινωνία», ἀλλά στό σημερινό σύστημα οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς Ρωσίας· δέν πρόκειται γιά τό ποιός ψαρεύει στά θολά νερά, οἱ «καπάτσοι» ἢ οἱ «ἀγύρτες», ἀλλά γιά τό ὅτι ὁ λαός ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἀλληλοαντιτιθέμενες καί ἀλληλοαποκλειόμενες τάξεις: «ὄλες οἱ δυνάμεις πού δροῦν στήν κοινωνία συν-

---

* Οἱ κ.κ. ναρόντικοι, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἀγνοοῦν καί δέν καταλαβαίνουν τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς ἐξαγορᾶς, προσπερνοῦν ἀπλῶς καί τό ἐξῆς: τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγρότες ἔχουν «λίγη γῆ» συμπληρώνεται μέ τό γεγονός ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ στρώματος τῶν «παλιῶν εὐγένων» ἔχουν πάρα πολύ καλά κομμάτια γῆς.

τίθενται σέ δυό ἀλληλοαντιτιθέμενες συνισταμένες δυνάμεων».

«Οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν συμφέρον νά ἐγκαθιδρυθεῖ τό ἀστικό καθεστῶς, βλέποντας ὅτι ναυαγοῦν τά σχέδιά τους* δέ σταματοῦν σ' αὐτό: λένε διαρκῶς στήν ἀγροτιά ὅτι γιά ὅλα φαίνε ἡ κοινότητα καί ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη, τά ξαναμοιράσματα τῶν χωραφιδῶν καί τό καθεστῶς τῆς κοινότητας, πού ἐνθαρρύνει τοὺς τεμπέληδες καί τοὺς μεπκρῆδες· ὀργανώνουν γιά τοὺς εὐποροὺς ἀγρότες πιστωτικούς συνεταιρισμοὺς καί συνεταιρισμοὺς ἀποταμίευσης καί φροντίζουν νά ὀργανωθεῖ μιά μικρὴ ἀγροτικὴ πίστη γιά τοὺς ἰδιοχτῆτες τῶν μικρῶν κλήρων· ὀργανώνουν στίς πόλεις τεχνικές, ἐπαγγελματικές καί διάφορες ἄλλες σχολές, στίς ὁποῖες πάλι μποροῦν νά πᾶνε μόνο τά παιδιὰ τῶν εὐκατάστατων, ἐνῶ ἡ μάζα μένει χωρὶς σχολειά· βοηθοῦν τοὺς πλούσιους ἀγρότες νά βελτιώνουν τά ζῶα μέ ἐκθέσεις, μέ βραβεῖα, μέ παραχώρηση ἐπὶ πληρωμῇ ἐπιβητόρων καλῆς ράτσας ἀπὸ σταθμοὺς ἐπιβητόρων κτλ. Ὅλες αὐτές οἱ μικρὲς προσπάθειες ἐνώνονται σέ μιά σημαντικὴ δύναμη, πού ἐπιδρᾷ στήν ἀγροτικὴ κοινότητα κατὰ τρόπο ἀποσυνθετικὸ καί διασπᾷ ὅλο καί περισσότερο τὴν ἀγροτιά στὰ δυό».

Ὁ χαρακτηρισμὸς «μικρὲς προσπάθειες» εἶναι καλός. Εἶναι πέρα γιά πέρα σωστὴ ἢ σκέψη τοῦ συγγραφέα ὅτι ὅλες αὐτές οἱ μικρὲς προσπάθειες (στίς ὁποῖες ἐπιμένουν σήμερα μέ τόσο ζῆλο τὸ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» κι ὅλος ὁ φιλελεύθερος ναροντνικιστικὸς τύπος μας) σημαίνουν, ἐκφράζουν καί προωθοῦν τό στρῶμα τῶν «καινούργιων ἀστῶν», τό κεφαλαιοκρατικὸ καθεστῶς.

Αὐτὸ ἀκριβῶς τό περιστατικὸ εἶναι καί ἡ αἰτία τῆς ἀρνητι-

* Κι ἔτσι τὸ ναυάγιο τοῦ σχεδίου ἐκμηδένισης τῆς κοινότητας σημαίνει νίκη ἐνάντια στὰ συμφέροντα τῆς «ἐγκαθίδρυσης τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος»!!

Ἀφοῦ ἔφτιαξε ἀπὸ τὴν «κοινότητα» μιά μικροαστικὴ οὐτοπία, ὁ ναρόντνικος καταλήγει σέ μιά τόσο φανταστικὴ ἄγνοια τῆς πραγματικότητας, ὥστε τὸ σχέδιο ἐνάντια στήν κοινότητα τὸ βλέπει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ σάν ἐγκαθίδρυση τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, ἐνῶ δέν εἶναι παρά πολιτικαντισμὸς πάνω στό ἔδαφος τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, πού ἔχει πιά «ἐγκαθιδρυθεῖ» πέρα γιά πέρα.

Τὸ πιὸ ἀποφασιστικὸ ἐπιχειρήμα τοῦ ναρόντνικου ἐνάντια στό μαρξιστῆ εἶναι τὸ ἐρώτημα πού τοῦ ὑποβάλλει μέ ὕφος ὀριστικοῦ θριάμβου: λοιπόν, πείτε μας, θέλετε νά ἐκμηδενίσετε τὴν κοινότητα ἢ ὄχι, ναί ἢ ὄχι; Γιά τὸ ναρόντνικο ἐδῶ βρίσκεται ὅλο τὸ ζήτημα, ὅλη ἡ «ἐγκαθίδρυση». Δέ θέλει καθόλου νά καταλάβει ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μαρξιστῆ ἡ «ἐγκαθίδρυση» εἶναι πιά γεγονὸς ἀπὸ καιρὸ τετελεσμένο καί ἀμετάκλητο, πού δέν μπορεῖ νά τὸ θίξει οὔτε ἡ ἐκμηδένιση τῆς κοινότητας, οὔτε τὸ στερέωμά της, ὅπως γεγονὸς εἶναι σήμερα ὅτι τὸ κεφάλαιο κυριαρχεῖ ἐξίσου καί στὰ χωριά, ὅπου ἡ γῆ ἀνήκει στήν κοινότητα, καί στὰ χωριά, ὅπου ἡ γῆ ἀνήκει σέ ἄτομα.

Τῆ μεγαλύτερη διαμαρτυρία ἐνάντια στήν «ἐγκαθίδρυση» ὁ ναρόντνικος προσπαθεῖ νά τὴν παρουσιάσει σάν συνηγορία ὑπὲρ τῆς ἐγκαθίδρυσης. Ὁ πινημένος πιάνεται ἀπ' τὰ μαλλιά του.

κής στάσης τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στίς προσπάθειες αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Καί τό γεγονός ὅτι οἱ «προσπάθειες» αὐτές ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητα τά πιά ἄμεσα desiderata τῶν μικροπαραγωγῶν ἀποδείχνει, σύμφωνα μέ τή γνώμη τῶν μαρξιστῶν, τήν ὀρθότητα τῆς βασικῆς τους θέσης: ὅτι δέν μπορεί νά βλέπει κανεῖς τόν ἀγρότη σάν ἐκπρόσωπο τῆς ιδέας τῆς ἐργασίας, γιατί στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκονομίας ὁ ἀγρότης εἶναι μικροαστός καί γι' αὐτό τό λόγο ἀπό ὀρισμένες πλευρές τῆς ζωῆς του (καί τῶν ιδεῶν του) ἀνήκει στήν ἀστική τάξη.

Δέ θά εἶναι ἄσκοπο νά χρησιμοποιοῦσαμε ἐπίσης αὐτή τήν περικοπή, γιά νά ὑπογραμμίσουμε τά παρακάτω. Ἡ ἀρνητική στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στίς «μικρές προσπάθειες» προκαλεῖ ιδιαίτερα τίς ἐπικρίσεις τῶν κυρίων ναρόντικων. Θυμίζοντάς τους τοὺς προγόνους τους, τοὺς δείχνουμε ἔτσι ὅτι ὑπῆρξε καιρός, πού οἱ ναρόντικοι ἔβλεπαν διαφορετικά αὐτό τό πράγμα, δέ δέχονταν τόσο πρόθυμα καί μέ τόσο ζήλο τοὺς συμβιβασμούς, [ἂν καί τότε ἀκόμα ἔκαναν συμβιβασμούς, ὅπως τό ἀποδείχνει τό ἴδιο τό ἄρθρο], ὑπῆρξε καιρός πού οἱ ναρόντικοι — δέ θά πῶ: καταλάβαιναν, — ἀλλά τουλάχιστο ἐνιωθαν τόν ἀστικό χαρακτήρα ὄλων αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν· τήν ἀρνηση αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν μόνο οἱ πιά ἀφελεῖς φιλελεύθεροι τήν καταδίκάζαν σάν «ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι στό λαό».

Ἡ εὐχάριστη συναναστροφή τῶν κυρίων ναρόντικων μ' αὐτούς τοὺς τελευταίους, σάν ἐκπροσώπους τῆς «κοινωνίας», ἔφερε, ὅπως φαίνεται, ὠφέλιμους καρπούς.

Τό ὅτι δέν μπορεί κανεῖς νά ἱκανοποιεῖται μέ τίς «μικρές προσπάθειες» τῆς ἀστικῆς προόδου δέ σημαίνει καθόλου ὅτι ἀρνεῖται ἀπόλυτα τίς μερικές μεταρρυθμίσεις. Οἱ μαρξιστές δέν ἀρνοῦνται καθόλου ὅτι τά μέτρα αὐτά ἔχουν ὀρισμένη χρησιμότητα (ἔστω καί ἐλάχιστη): τά μέτρα αὐτά μποροῦν νά φέρουν ὀρισμένη (ἔστω καί ἐλάχιστη) καλυτέρευση τῆς κατάστασης τοῦ ἐργαζομένου, ἐπιταχύνουν τήν ἀπονέκρωση τῶν πολύ καθυστερημένων μορφῶν τοῦ κεφαλαίου, τῆς τοκογλυφίας, τῆς ὑποδούλωσης κτλ., ἐπιταχύνουν τή μετατροπή τους στίς πιά σύγχρονες καί ἀνθρώπινες μορφές εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ. Γιαντό οἱ μαρξιστές σέ περίπτωση πού θά τοὺς ρωτοῦσαν, ἔν θά πρέπει νά παρθοῦν τέτια μέτρα, φυσικά θά ἀπαντοῦσαν ὅτι πρέπει νά παρθοῦν, ταυτόχρονα ὅμως θά ἐξηγοῦσαν γενικά τή στάση τους ἀπέναντι στό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς πού καλυτερεῖ μέ τά μέτρα αὐτά καί ταυτόχρονα θά αἰτιολογοῦσαν

τή συγκατάθεσή τους με τήν ἐπιθυμία νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος καί, συνεπῶς, τό τέλος του*.

«Ἄν προσέξουμε τό γεγονός ὅτι στή χώρα μας, ὅπως καί στή Γερμανίᾳ, ἡ ἀγροτιά εἶναι χωρισμένη σέ διάφορες κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τά δικαιώματα καί τήν ἰδιοχτησίᾳ της (κρατικοί ἀγρότες, ἀγρότες χτημάτων τῆς αυτοκρατορικῆς οἰκογένειας, πρῶν κληρονομοῦν τῶν τσιφλικῶν καί ἀπ' αὐτοῦς ἐκείνοι πού πήραν ὀλόκληρο κλῆρο, μισό κλῆρο ἢ ἕνα τέταρτο τοῦ κληροῦ, καί πρῶν ὑπηρέτες)· ὅτι ὁ κοινοτικός τρόπος ζωῆς δέν εἶναι στή χώρα μας ὁ τρόπος πού ἐπικρατεῖ παντοῦ· ὅτι στή νοτιοδυτικῆ περιοχῇ, ὅπου ὑπάρχει ἀτομική γαιοχτησία, ὑπάρχουν πάλι ἀγρότες πού ἔχουν ζῶα ἔλξης, ἀγρότες περσοί**, περιβολάρηδες, ἐργάτες γῆς καί τσινσεβίκοι***, καί ἀπ' αὐτούς ἄλλοι ἔχουν ἀπό 100 ντεσιατίνες καί πάνω καί ἄλλοι δέν ἔχουν οὔτε μιά πιθαμή γῆ· ὅτι στά κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς τό ἀγροτικό καθεστῶς ἀποτελεῖ ἀκριβές ἀντίγραφο τοῦ γερμανικοῦ ἀγροτικοῦ καθεστώτος κτλ. — θά δοῦμε ὅτι καί σέ μᾶς ὑπάρχει ἕδαφος γιά τήν ἀστική τάξη».

Δέν μπορούμε νά μή σημειώσουμε ἐδῶ αὐτή τή χιμαιρική ἐξόγκωση τῆς σημασίας τῆς κοινότητος, σφάλμα πού τό ἔκαναν πάντα οἱ ναρόντικοι. Ὁ συγγραφέας ἐκφράζεται μέ τέτιον τρόπο, λές καί ὁ «κοινοτικός τρόπος ζωῆς» ἀποκλείει τήν ἀστική τάξη, ἀποκλείει τό κομμάτισμα τῆς ἀγροτίας! Μά αὐτό εἶναι ὀλοφάνερη ἀναλήθεια!

Ὁ καθένας ξέρεי ὅτι καί οἱ κοινοτικοί ἀγρότες χωρίζονται ἐπίσης ἀνάλογα μέ τά δικαιώματα καί τούς κλήρους τους· ὅτι σέ κάθε χωριό ὀργανωμένο σέ κοινότητα οἱ ἀγρότες εἶναι ἐπίσης χωρισμένοι καί «ἀνάλογα μέ τά δικαιώματα» (ἀγρότες δίχως γῆ, ἀγρότες μέ κλῆρο, πρῶν ὑπηρέτες πού ἐξαγόρασαν τόν κλῆρο μέ εἰδικές δόσεις, ἀγρότες χτημάτων πού ἀνῆκαν σέ φάμπρικες etc., etc.), καί «ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοχτησίᾳ»: ἀγρότες πού ἔδωσαν μέ νοίκι τόν κλῆρο τους, ἀγρότες πού τούς ἀφαίρεσαν τούς κλήρους γιά καθυστερούμενες ὀφειλές ἢ γιατί δέν τούς καλλιεργοῦν καί τούς ἐγκατάλειπουν — καί ἀγρότες πού νοικιάζουν ξένους κλήρους· ἀγρότες πού ἔχουν τή γῆ γιά «αἰώνια χρῆση» ἢ πού «ἀγοράζουν ἀρκετές ντεσιατίνες γῆ γιά ὀρισμένα χρόνια»· τέλος, ἀγρότες χωρίς σπιτι, ἀγρότες χωρίς κανένα ζῶο, ἀγρότες χωρίς ἄλογο καί ἀγρότες μέ πολλά ἄλογα. Ὁ καθένας ξέρει ὅτι σέ κάθε χωριό ὀργανωμένο σέ κοινότητα

* Αὐτό δέν ἀφορᾷ μόνο τίς «τεχνικές καί ἄλλες σχολές», τή βελτίωση τῆς τεχνικῆς τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν, μά καί τή «διεῦρυνση τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν», τήν «πίστη» κτλ.

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 37-38. Ἡ Σύντ.

*** Κληρονομικός ἐνοικιαστής γῆς γιά ἀπεριόριστο χρονικό διάστημα πού πλήρωνε νοίκι (τσίνς) στόν ἰδιοχτητή τῆς γῆς. Σημ. μετ.

ἀνθίζουν θαυμάσια πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος τοῦ οἰκονομικοῦ χωρισμοῦ καί τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τό τοκογλυφικό κεφάλαιο καί ἡ ὑποδούλωση μέ ὄλες τίς μορφές της. Κι ὁμως οἱ ναρόντικοι ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά λένε τά ἄνοστα παραμύθια τους γιά κάποιο «κοινοτικό τρόπο ζωῆς»!

«Καί ἡ νεαρή ἀστική τάξη ἀναπτύσσεται στή χώρα μας πραγματικά ὄχι μέρα μέ τή μέρα, ἀλλά ὥρα μέ τήν ὥρα, ὄχι μόνο στίς ἐβραϊκές ἀκρινές περιοχές, ἀλλά καί στό ἐσωτερικό τῆς Ρωσίας. Γιά τήν ὥρα εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐκφράσουμε τή δύναμή της μέ ἀριθμούς, βλέποντας ὁμως τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν γαιοκτητῶν, τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν ἀδειῶν ἐμπορίου, τόν αὐξανόμενο ἀριθμό παραπόνων πού μᾶς ἔρχονται ἀπό τά χωριά ἐναντία στούς κουλάκους καί στά παράσιτα, καθώς καί ἄλλα παρόμοια γνωρίσματα*, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀριθμητική της δύναμη εἶναι κιόλας σημαντική».

Πολύ σωστά! Καί ἀκριβῶς αὐτό τό γεγονός, πού ἦταν σωστό γιά τό 1879 καί, σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό, ἀδιαφιλονίκητο γιά τό 1895, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά βάρη τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης γιά τή ρωσική πραγματικότητα.

Ἡ στάση μας ἀπέναντι σ' αὐτό τό γεγονός εἶναι ἐξίσου ἀρνητική· καί οἱ δύο εἴμαστε σύμφωνοι ὅτι ἐκφράζει φαινόμενα ἀντίθετα πρός τά συμφέροντα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ἐμεῖς ὁμως καταλαβαίνουμε ἐντελῶς διαφορετικά αὐτά τά γεγονότα. Πιο πάνω ἔχω κιόλας δώσει τό χαρακτηρισμό τῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῆς διαφορᾶς καί τώρα θά ἐξετάσουμε τήν πραχτική της πλευρά.

Ἡ ἀστική τάξη — ἰδιαίτερα τοῦ χωριοῦ — εἶναι ἀκόμα ἀδύνατη στή χώρα μας· μόλις γεννιέται, λέει ὁ ναρόντικος. Γιαυτό μπορεῖ ἀκόμα νά παλαίψει κανεῖς ἐναντίά της. Ἡ ἀστική κατεῦθυνση εἶναι ἀκόμα πολύ ἀδύνατη, γιαυτό ὑπάρχει ἀκόμα δυνατότητα γιά νά γυρίσει κανεῖς πίσω. Δέν εἶναι ἀργά.

Μόνον ἕνας μεταφυσικός κοινωνιολόγος (πού στήν πράξη μετατρέπεται σέ δειλό ἀντιδραστικό ρωμαντικό) εἶναι σέ θέση νά σκέφτεται ἔτσι. Δέ θά μιλήσω πιά γιά τό γεγονός ὅτι ἡ «ἀδυναμία» τῆς κεφαλαιοκρατίας τοῦ χωριοῦ ἐξηγιέται μέ τή διαροή τῶν ἰσχυρῶν στοιχείων της, τῶν κορυφῶν της, πρός τίς πόλεις, ὅτι στά χωριά βρίσκονται μόνον οἱ «στρατιῶτες», ἐνῶ στίς πόλεις ἐδρεύει κιόλας τό «γενικό ἐπιτελεῖο», δέ θά μιλήσω

* Στά ὁποῖα πρέπει νά προστεθοῦν οἱ ἀγορές μέ τή βοήθεια τῆς ἀγροτικῆς τράπεζας, «τά προοδευτικά ρεύματα στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη»: βελτίωση τῆς τεχνικῆς καί τῆς καλλιέργειας, εἰσαγωγή βελτιωμένων ἐργαλείων, καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν χόρτων κτλ., ἀνάπτυξη τῆς μικρῆς πίστωσης καί ὀργάνωση τῆς πούλησης γιά τοῦς βιοτέχνες κτλ.

γιά όλες τούτες τίς απόλυτα φανερές διαστρεβλώσεις αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπό τούς ναρόντικους. Ὑπάρχει κι ἄλλο λάθος σ' αὐτό τό συλλογισμό, πού τόν κάνει μεταφυσικό.

Ἐχουμε μπροστά μας μιά ὀρισμένη κοινωνική σχέση, τῆ σχέση ἀνάμεσα στό μικροαστό τοῦ χωριοῦ (πλούσιο ἀγρότη, ἔμπορο, κουλάκο, παράσιτο κτλ.) καί στόν «ἐργαζόμενο» ἀγρότη, ἐννοεῖται τόν ἐργαζόμενο «γιά τούς ἄλλους».

Ἡ σχέση αὐτή ὑπάρχει — ὁ ναρόντικος δέ θά μπορέσει νά ἀρνηθεῖ ὅτι αὐτή ἔχει διαδοθεῖ γενικά. Ἡ σχέση ὁμως αὐτή εἶναι ἀδύνατη — λέει — καί γι'αυτό μπορεῖ ἀκόμα νά διορθωθεῖ.

Τήν ἱστορία τήν κάνουν τά «ζωντανά πρόσωπα», θά ποῦμε σ' αὐτόν τό ναρόντικο, ἐπαναλαβαίνοντας τά ἴδια του τά λόγια. Ἡ διόρθωση, ἡ ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι φυσικά δυνατή, εἶναι ὁμως δυνατή μόνον ὅταν ξεκινάει ἀπό τά ἴδια τά μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού διορθώνονται ἢ ἀλλάζουν. Αὐτό εἶναι καθαρό σάν τήν ξάστερη μέρα. Γεννιέται τό ἐρώτημα, μπορεῖ ἄραγε ὁ «ἐργαζόμενος» ἀγρότης ν' ἀλλάξει αὐτή τῆ σχέση; Σέ τί συνίσταται αὐτή ἡ σχέση; Συνίσταται στό γεγονός ὅτι δύο μικροπαραγωγοί παράγουν καί οἱ δύο μέσα στό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅτι αὐτή ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία τούς διασπᾷ «στά δύο», ὅτι στόν ἓνα δίνει τό κεφάλαιο καί τόν ἄλλον τόν ἀναγκάζει νά δουλεύει «γιά τούς ἄλλους».

Πῶς θά μπορέσει ὁ ἐργαζόμενος ἀγρότης μας ν' ἀλλάξει αὐτή τῆ σχέση, ὅταν ὁ ἴδιος μέ τό ἓνα του πόδι πατάει ἀκριβῶς πάνω στό ἔδαφος πού πρέπει ν' ἀλλάξει; πῶς μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι δέν εἶναι καλή ἡ ἀπομόνωση καί ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία, ὅταν κι ὁ ἴδιος εἶναι ἀπομονωμένος καί παράγει μέ δική του εὐθύνη, ὅταν παράγει γιά τήν ἀγορά; ὅταν αὐτές οἱ συνθηκες ζωῆς γεννοῦν μέσα του «σκέψεις καί αἰσθήματα», πού χαρακτηρίζουν ὅσους δουλεύουν ἀτομικά γιά τήν ἀγορά; ὅταν τόν κομματιάσουν οἱ ἴδιες οἱ ὕλικές συνθήκες, τό μέγεθος καί ὁ χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ του, καί ὅταν γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἀντίθεσή του πρὸς τό κεφάλαιο δέν εἶναι ἀκόμα τόσο ἀναπτυγμένη καί δέν μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι πρόκειται ἀκριβῶς γιά κεφάλαιο, κι ὄχι ἀπλῶς γιά «ἀγύρτες» καί γιά καπάτσους ἀνθρώπους;

Δέν εἶναι τάχα ξεκάθαρο ὅτι πρέπει νά στραφοῦμε ἐκεῖ, ὅπου αὐτή ἀκριβῶς (nota bene*) ἡ κοινωνική σχέση ἔχει ἀναπτυχθεῖ

* — σημειώστε το. Ἡ Σύντ.

δολοκληρωτικά, όπου τά μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς σχέσης πού εἶναι ἄμεσοι παραγωγοί, ἔχουν κιόλας τά ἴδια «διαφοροποιηθεῖ» ὀριστικά καί «ἀφοριστεῖ» ἀπό τό ἀστικό καθεστῶς, όπου ἡ ἀντίθεση ἔχει πιά ἀναπτυχθεῖ τόσο, ὥστε νά εἶναι αὐτονόητη, όπου δέν εἶναι πιά δυνατή καμιά χιμαιρική, μεσοβέζικη τοποθέτηση τοῦ ζητήματος; Κι ὅταν οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, πού βρίσκονται σ' αὐτές τίς πρωτοπόρες συνθῆκες, θά ἔχουν «διαφοροποιηθεῖ ἀπό τή ζωή» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὄχι μόνο στήν *πραγματικότητα*, ἀλλά καί στή *συνείδησή τους*, τότε καί ἡ ἐργαζόμενη ἀγροτιά, πού βρίσκεται μέσα σέ χειρότερες συνθῆκες, σέ καθυστέρηση, θά δεῖ «πῶς γίνεται αὐτό» καί θά πλησιάσει τοὺς συντρόφους τῆς τῆς δουλιᾶς πού ἐργάζονται «γιά τοὺς ἄλλους».

«Ὅταν στή χώρα μας μιᾶνε γιά τίς περιπτώσεις ἀγορᾶς γῆς ἀπομέρους τῶν ἀγροτῶν κι ἐξηγοῦν ὅτι ἡ ἀγροτιά ἀγοράζει γῆ καί σάν ἀτομική ἰδιοχτησία καί μέσω τῆς κοινότητας, ποτέ σχεδόν δέν προσθέτουν σ' αὐτό ὅτι οἱ ἀγορές ἀπομέρους τῆς κοινότητας ἀποτελοῦν μόνο σπάνια καί μηδαμινὴ ἐξαίρεση ἀπὸ τό γενικό κανόνα τῶν ἀτομικῶν ἀγορῶν».

Ὁ συγγραφέας παραθέτοντας σέ συνέχεια στοιχεῖα σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἰδιωτῶν γαιοκτητῶν, πού ἐνῶ τό 1861 ἦταν 103 158, ἀνέβηκε, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς δεκαετίας 1860–1870, στίς 313 529, λέει ὅτι αὐτό ἐξηγιέται μέ τό ὅτι τῆ δευτέρῃ φορά συνυπολογίστηκαν οἱ μικροῖδιοχτῆτες ἀγρότες, πού δέν ὑπολογίζονταν τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας, καί συνεχίζει:

«αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ νεαρή μας ἀγροτική ἀστική τάξη, πού συνδέεται ἄμεσα καί συνενώνεται μέ τοὺς μικροτσιφλικάδες εὐγενεῖς».

Σωστό — θά ποῦμε ἐμεῖς πάνω σ' αὐτό — πολύ σωστό ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τό ὅτι αὐτή «συνδέεται» καί «συνενώνεται»! Γιαυτό ἀκριβῶς στοὺς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης συμπεριλαβαίνουμε ὅσους δίνουν σοβαρὴ σημασία (ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν συμφερόντων τῶν ἄμεσων παραγωγῶν) «στή διεύρυνση τῆς γαιοκτησίας τοῦ ἀγρότη», ἐπομένως καί τό συγγραφέα πού λέει αὐτό τό πράγμα στή σελ. 152.

Γιαυτό ἀκριβῶς θεωροῦμε κοινούς πολιτικάντηδες τοὺς ἀνθρώπους πού ἐξετάζουν τό ζήτημα τῶν ἀτομικῶν ἀγορῶν καί τῶν ἀγορῶν ἀπομέρους τῆς κοινότητας κατὰ τέτιον τρόπο, σά νά ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτό ἔστω καί κατὰ ἓνα γιώτα ἡ «ἐγκαθίδρυ-

ση» τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος. Ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι οἱ ἀγορές αὐ-
 τές καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση συνδέονται μέ τό ἀστι-
 κό σύστημα, γιατί ἡ ἀγορά εἶναι ἀγορά, γιατί καί στίς δυό περι-
 πτώσεις τά χρήματα εἶναι χρήματα, εἶναι δηλ. ἓνα ἐμπόρευμα
 πού περιέρχεται μόνο στά χέρια τῶν μικροαστῶν*, ἀδιάφορο ἂν
 αὐτοί εἶναι ἐνωμένοι σέ κοινότητα «γιά ἀμοιβαία κοινωνική
 προσαρμογή καί ἀλληλέγγυα δράση» ἢ ἂν εἶναι χωρισμένοι ἐξ-
 αιτίας τῆς κομματιασμένης γαιοχτησίας τους.

«Ἐξάλλου, αὐτή ἐδῶ (ἡ νεαρή ἀγροτική ἀστική τάξη) δέν εἶναι καθόλου
 ὅλη ἡ ἀστική τάξη. Ἡ λέξη „παράσιτο“ δέν εἶναι βέβαια καινούργια λέξη
 γιά τή Ρωσία, ὅμως ποτέ δέν εἶχε τή σημασία πού πήρε σήμερα, ποτέ δέν
 ἀσκοῦσε πάνω στοὺς συγχωριανοὺς τήν πίεση πού ἀσκεῖ σήμερα. Τό πα-
 ράσιτο ἦταν ἓνα πρόσωπο κάπως πατριαρχικό σέ σύγκριση μέ τό σημερινό,
 ἓνα πρόσωπο πού ὑποτασσόταν πάντα στήν κοινότητα καί κάποτε ἀπλῶς
 ἓνας κηφήνας πού δέν κυνηγοῦσε καί τόσο τό κέρδος. Σήμερα ἡ λέξη πα-
 ράσιτο ἔχει ἄλλη σημασία καί στά περισσότερα κυβερνεῖα ἐξελίχθηκε σέ
 μιά γενική ἔννοια, πού χρησιμοποιεῖται σχετικά λίγο καί ἀντικατασταίνεται
 μέ τίς λέξεις: κουλάκος, χαραμοφάης, ἔμπορος, ταβερνιάρης, ἔμπορος το-
 μαριῶν γάτας, ἐργολάβος, τοκογλύφος κτλ. Αὐτό τό κομματιασμά μιᾶς λέ-
 ξης σέ κάμποσες λέξεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἄλλες δέν εἶναι καινούργιες κι ἄλ-
 λες εἶναι ἐντελῶς καινούργιες ἢ δέν συναντιοῦνταν ὡς τώρα στό λεξιλόγιο
 τοῦ ἀγρότη, δείχνει πρὶν ἂπ' ὅλα ὅτι στήν ἐκμετάλλευση τοῦ λαοῦ ἔγινε
 ἓνας καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἔπειτα δείχνει τήν πλατιά ἀνάπτυξη
 τῆς καταλήστευσης τοῦ λαοῦ καί τήν εἰδίκευσή της. Σχεδόν σέ κάθε κεφα-
 λοχῶρι καί σέ κάθε χωριό ὑπάρχουν ἓνας ἢ κάμποσοι τέτιοι ἐκμεταλλευτές».

Χωρίς ἀμφιβολία σημειώνεται σωστά τό γεγονός αὐτό τῆς
 ἀνάπτυξης τῆς καταλήστευσης τοῦ λαοῦ. Μόνο πού, παρ' ὅλα
 αὐτά τά γεγονότα, ὁ συγγραφέας δέ θέλει, ὅπως καί ὅλοι οἱ να-
 ρόντικοι, νά καταλάβει ὅτι αὐτό τό συστηματικό, γενικό, κα-
 νονικό φαινόμενο, ἢ ἐμφάνιση δηλ. τοῦ στρώματος τῶν κουλά-
 κων (ὅπου ὑπάρχει μάλιστα καί καταμερισμός τῆς ἐργασίας),
 σημαίνει ἐμφάνιση τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, ὅτι σημαί-
 νει κυριαρχία τῶν πρωταρχικῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου, πού
 ἀπό τή μιά μεριά ξεζωμίζεται συνεχῶς ἀπό τόν καπιταλισμό
 τῆς πόλης καί τῆς τράπεζας, γενικά ἀπό ἓναν καπιταλισμό εὐ-
 ρωπαϊκοῦ τύπου πού οἱ ναρόντικοι τόν θεωροῦν σάν κάτι τό
 φερμένο ἀπέξω, κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑποστηρίζεται καί τρέ-
 φεται ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο τόν καπιταλισμό, μέ δυό λόγια, ὅτι ἐδῶ

* Φυσικά δέν πρόκειται γιά τά χρήματα πού χρησιμεύουν ἀπλῶς γιά τήν
 ἀπόκτηση τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης, ἀλλά γιά τά *ελεύθερα* χρή-
 ματα, πού μποροῦν νά ἀποταμιευτοῦν γιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς.

έχουμε μιά πλευρά τής κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης τής ρωσικής λαϊκής οικονομίας.

Έκτός απ' αυτό, ο χαρακτηρισμός τής «εξέλιξης» του παρασιτικού θά μᾶς δώσει τή δυνατότητα γιά ἓνα παραπέρα ξεσκεπάσμα του ναρόντικου.

Στή μεταρύθμιση του 1861 ο ναρόντικος βλέπει τήν κατοχύρωση τής λαϊκής παραγωγής καί βρίσκει ὅτι παρουσιάζει ούσιαστικές διαφορές ἀπό τή δυτική μεταρύθμιση.

Τά μέτρα πού λαχταράει τώρα ἀποβλέπουν τό ἴδιο σέ μιά παρόμοια «κατοχύρωση» τής κοινότητας κτλ., σέ παρόμοιες «ἐξασφαλίσεις μέ κλῆρο» καί μέ μέσα παραγωγής γενικά.

Γιά ποιό λόγο λοιπόν, κ. ναρόντικε, ἡ μεταρύθμιση, «πού κατοχύρωσε τή λαϊκή (καί ὄχι τήν κεφαλαιοκρατική) παραγωγή», εἶχε μονάχα σάν ἀποτέλεσμα νά μετατραπεί ὁ «πατριαρχικός κηφήνας» σέ ἓνα σχετικά δραστήριο, ζωνρό, πασαλειμμένο καί μ' ἓνα ἐπίχρισμα πολιτισμοῦ ληστή; γιατί εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μονάχα τήν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς ληστείας, ὅπως ἐγινε καί μέ τίς ἀντίστοιχες μεγάλες μεταρρυθμίσεις τῆς Δύσης;

Γιά ποιό λόγο νομίζετε ὅτι τά ἐπόμενα βήματα τῆς «κατοχύρωσης» (πού εἶναι ἀπολύτως δυνατά μέ τή μορφή τῆς διεύρυνσης τῆς γαιοκτησίας του ἀγρότη, τῶν μετοικήσεων, τῆς ρύθμισης τῶν μισθωμάτων καί ἄλλων ἀναμφισβήτητων προόδων, ὅμως μόνο ἀστικῶν προόδων), γιατί νομίζετε ὅτι θά ὀδηγήσουν σέ κάτι ἄλλο κι ὄχι σέ μιά παραπέρα ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς, σ' ἓνα παραπέρα ἐξευρωπαϊσμό του κεφαλαίου, κι ὄχι στή μετατροπή του ἀπό ἐμπορικό κεφάλαιο σέ παραγωγικό, ἀπό μεσαιωνικό σέ σύγχρονο;

Καί δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τά μέτρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέ θίγουν καθόλου τό κεφάλαιο, δηλ. τίς σχέσεις ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους, τίς σχέσεις ὅπου στά χέρια ὀρισμένων ἀνθρώπων εἶναι συγκεντρωμένο τό χρῆμα — προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ὀργανωμένης ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία — κι ὅπου ἄλλοι ἀνθρώποι, δέν ἔχουν τίποτε ἐκτός ἀπό τά ἀδειανά «χέρια»* τους, ἀδειανά ἀκριβῶς γιατί τό προϊόν εἶναι συγκεντρωμένο στά χέρια τῶν ἀνθρώπων τῆς προηγούμενης κατηγορίας.

* «Ἡ μάζα θά δουλεύει ὅπως καί πρὶν... γιά τοὺς ἄλλους» (στό ἄρθρο πού ἐξετάζουμε, σελ. 135): ἂν δέν ἦταν «ἐλεύθερη» (de facto εἴτε de jure (ἐμπράγματα εἴτε νομικά: *Η Σύντ.*), μπορεῖ βέβαια καί νά «εἶναι ἐξασφαλισμένη μέ κλῆρο»), αὐτό φυσικά δέ θά μπορούσε νά γίνει.

«... Ἀπ' αὐτοὺς (τοὺς κουλάκους κτλ.) οἱ πῖο μικροὶ πού δέν ἔχουν κεφάλαιο προσκολοῦνται συνήθως στοὺς μεγαλέμπορους πού τοὺς δίνουν πίστωση ἢ τοὺς ἀναθέτουν νά κάνουν ἀγορὴς γιὰ λογαριασμό τοὺς· οἱ πῖο ἐδκατάστατοι ἐργάζονται ἀνεξάρτητα, ἔρχονται μόνοι τοὺς σέ ἐπικοινωνία μέ τίς μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις καὶ τὰ μεγάλα λιμάνια, στέλνουν ἐκεῖ γιὰ δικό τοὺς λογαριασμό βαγόνια μέ ἐμπορεύματα καὶ πηγαίνουν κ' οἱ ἴδιοι γιὰ ἀγορά ἐμπορευμάτων πού χρειάζονται στὸν τόπο τοὺς. Ἀνεβείτε σ' ἓνα ὁποιοδήποτε τραῖνο καὶ χωρὶς ἄλλο θά συναντήσετε στὴν III θέση (σπάνια καὶ στή II) δεκάδες τέτοιους ἀνθρώπους πού πᾶνε κάπου γιὰ τίς ὑποθέσεις τοὺς. Θά γνωρίζετε αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους κι ἀπὸ τὸ ξεχωριστὸ ντύσιμό τοὺς κι ἀπὸ τοὺς ἐξαιρετικὰ χοντροὺς τρόπους τοὺς, ἀπὸ τὰ δυνατὰ τοὺς χάχανα σέ βάρος κάποιας κυρίας πού τοὺς παρακαλεῖ νά μὴν καπνίζουν ἢ σέ βάρος κάποιου ψωρομουζίκου [χρησιμοποιεῖ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ λέξη: «ψωρομουζικός». Κ.Τ.], πού πάει κάπου γιὰ νά βρεῖ μεροκάματο καὶ πού ἀποδειχεται „ἀμόρφωτος“, γιὰτί δέν καταλαβαίνει τίποτε ἀπὸ ἐμπόριο καὶ φορᾷι πλεονεχία πέδιλα ἀπὸ χόρτο. Θά γνωρίζετε αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους κι ἀπὸ τίς κουβέντες τοὺς. Συζητοῦν συνήθως: γιὰ „ἀρνιά“, γιὰ „λάδια“, γιὰ δέρματα, γιὰ „ψάρια“, γιὰ κεχρί κτλ. Θά τοὺς ἀκούσετε ἀκόμα νά διηγοῦνται κυνικά τίς ἀπάτες πού χρησιμοποιοῦν καὶ τίς νοθεῖες πού κάνουν στὰ ἐμπορεύματα: πῶς πούλησαν στὴ φάμπρικα παστό κρέας „πού εἶχε πάρει πολὺ βαριά μυραδιά“, πῶς „ὁ καθέννας μπορεῖ νά βᾶνει τὸ τσάι ἅμα τοῦ δεῖξουν μιὰ φορᾷ“, πῶς „βάζοντας νερὸ μπορεῖς νά κάνειῖς ἓνα καλούπι ζάχαρη νά γίνεῖι τρία φούντια πῖο βαρὺ, ἐνῶ ὁ ἀγοραστής οὔτε θά τὸ πάρει εἶδηση“ κτλ. Ὅλα αὐτὰ τὰ διηγοῦνται τόσο ἀνοιχτὰ καὶ ξετσιῶτα, πού βλέπετε καθαρά πῶς οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἂν δέν κλέβουν καὶ τὰ κουταλάκια ἀπὸ τοὺς μπουφέςδες κι ἂν δέν ξεβιδῶνουν τὰ μπέκ τοῦ φωταερίου στοὺς σιδηροδρομικοὺς σταθμοὺς, αὐτὸ τὸ κάνουν μόνον ἐπειδὴ φοβοῦνται μὴν πᾶνε φυλακῆ. Ἡ ἠθικὴ πλευρὰ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι πῖο κάτω ἀπὸ τίς πῖο στοιχειώδεις ἀπαιτήσεις, στηρίζεται ὀλόκληρη στὸ ρούβλι κι ἐξαντλεῖται μέ ἀφορισμοὺς σάν κι αὐτοὺς: ὁ ἔμπορος εἶναι ψαράς· γιὰντὸ ἀκριβῶς ὁ λουτσος εἶναι στὸ ποτάμι, γιὰ νά μὴν κοιμᾷται ὁ κυπρίνος· μὴν πέφτεις σέ γκάφες· ἀνοιξε τὰ μάτια σου γιὰ ν' ἀρπάξεις ὅ,τι δέ φυλάγεται καλά· ἐπωφελήσου ἀπὸ τὴ στιγμή πού δέ σέ βλέπει κανένας· μὴ λυπᾷσαι τὸν ἄδύνατο· προσκύνα καὶ σύρσου χάμω ὅταν χρειάζεται. Ἐπειτα ἀναφέρουν ἓνα παράδειγμα παρμένο ἀπὸ τίς ἐφημερίδες, πῶς κάποιοι Βόλκοφ, ταβερνιάρης καὶ τοκογλύφος, ἔκαψε τὸ σπίτι του πού τὸ εἶχε ἀσφαλίσει γιὰ ἓνα μεγάλο ποσό. Τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ «ὁ δάσκαλος κι ὁ παπᾶς τοῦ τέπου τὸν θεωροῦσαν σάν τὸν πῖο ἀξιοσέβαστο γνωστὸ τοὺς»· κάποιοι «δάσκαλος τοῦ γράφει γιὰ ἓνα ποτήρι κρασί ὅλα τὰ δικαστικὰ του ἔγγραφα». «Ὁ γραμματικὸς τῆς ἐπαρχίας τοῦ ὑπόσχετα νά τυλιξε τοὺς μορνεβίνους». «Ἐνας πρᾶχτορας τῶν ζέμιστρο καὶ ταυτόχρονα μέλος τῆς διοίκησης τῶν ζέμιστρο τοῦ ἀσφαλίξει ἓνα παλιὸ σπίτι γιὰ 1000 ρούβλια» κτλ. «Ὁ Βόλκοφ δέν εἶναι καθόλου μεμονωμένο φαινόμενο, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸς τύπος. Δέν ὑπάρχει μέρος πού νά μὴν ἔχει τοὺς δικούς του Βόλκοφ, ὅπου νά μὴν σᾶς διηγοῦνται ὄχι μόνο γιὰ κάποια παρόμοια ληστεία καὶ ὑποδοῦλωση τῶν ἀγροτῶν, μά καὶ γιὰ παρόμοιες περιπτώσεις ἐμπρησμών. . .»

«... Ποιὰ στάση ὁμως κρατᾷει ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἢ ἀγροτιά; Ἄν εἶναι ἀνόητοι, χτηνώδικοι — ἄκαρδοι καὶ μικροπρεπεῖς, ὅπως ὁ Βόλκοφ, τότε ἡ ἀγροτιά δέν τοὺς ἀγαπάει καὶ τοὺς φοβάται, τοὺς φοβάται γιὰτί εἶναι ἱκανοὶ νά κάνουν κάθε παλιανθρωπιά σέ βάρος τῆς, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν μπορεῖ νά τοὺς κάνει τίποτα· τὰ σπίτια τοὺς εἶναι ἀσφα-

λισμένα, έχουν σβέλατα άλογα, γερές κλειδαριές, άγρια σκυλιά και δεσμούς με τίς τοπικές άρχες. Άν όμως οί άνθρωποι αυτοί είναι πιο έξυπνοι και πιο πονηροί από τον Βόλκοφ, άν καλύπτουν τή ληστεία και τήν ύποδούλωση τής άγροτιάς με εύπρέπεια, άν τσεπάνοντας τό ρούβλι χαρίζουν τήν πεντάρα μπροστά σ' όλους και δε λυπούνται να κεράσουν μισό μουκάλι βότκα πού τούς περίσπευε ή να δώσουν λίγο άλεύρι σε κάποιο χωριό πού κήκε, τότε άπολαβαίνουν τήν εκτίμηση και τό σεβασμό των άγροτών, έχουν κύρος ανάμεσα στους άγρότες πού τούς βλέπουν σαν πατέρα τους, σαν ευεργέτες των φτωχών, πού ίσως θά πέθαιναν χωρίς αυτούς. Ή άγροτιά τούς βλέπει σαν ανθρώπους έξυπνους και τούς δίνει ακόμα και τά παιδιά της για να τά εκπαιδεύσουν· θεωρεί τιμή της όταν τό άγροτόπαιδο δουλεύει στό μαγαζί τους, όπου είναι σίγουρη πώς θά γίνει άνθρωπος».

Παρέθεσα επίτηδες πιο εκτεταμένα τούς συλλογισμούς του συγγραφέα, για ν' αναφέρω τό χαρακτηρισμό πού δίνεται στη νεαρή άστική τάξη μας από έναν αντίπαλο τής θέσης, σύμφωνα με τήν όποία ή όργάνωση τής ρωσικής κοινωνικής οικονομίας είναι καπιταλιστική. Ή άνάλυση του χαρακτηρισμού μπορεί να ξεκαθαρίσει πολλά πράγματα όσον άφορā τή θεωρία του ρωσικού μαρξισμού και τό χαρακτήρα των συνηθισμένων επιθέσεων ενάντια του άπομέρους του σύγχρονου ναροντικισμού.

Τό πρώτο μέρος αυτού του χαρακτηρισμού δείχνει πώς ό συγγραφέας σά να καταλαβαίνει τίς βαθιές ρίζες αυτής τής άστικής τάξης, σά να καταλαβαίνει τή σύνδεσή της με τή μεγάλη άστική τάξη, στην όποία «προσκολάται» ή μικρή, σά να καταλαβαίνει τή σύνδεσή της με τήν άγροτιά, πού τής δίνει «τά παιδιά της για να τά εκπαιδεύσει», τά παραδείγματα όμως του συγγραφέα, δείχνουν πώς αυτός δεν εκτιμάει καθόλου όσο χρειάζεται τή δύναμη και τή σταθερότητα αυτού του φαινομένου.

Τά παραδείγματά του μιλούν για ποινικά έγκλήματα, άπάτες, έμπρησμούς κτλ. Δημιουργιέται ή έντύπωση ότι «ή ληστεία και ή ύποδούλωση» τής άγροτιάς είναι κάτι τό τυχαίο, είναι άποτέλεσμα (όπως εκφράστηκε πιο πάνω ό συγγραφέας) των δύσκολων συνθηκών τής ζωής, «των άξεστων αντιλήψεων περί ήθικης», των περιορισμών για τή «διάδοση τής φιλολογίας στό λαό» (σελ. 152) κτλ., με δυό λόγια ότι όλα αυτά σε καμιά περίπτωση δεν είναι άναγκαία συνέπεια τής σημερινής όργάνωσης τής κοινωνικής μας οικονομίας.

Ό μαρξιστής όμως τάσσεται ακριβώς μ' αυτή τήν τελευταία γνώμη και ύποστηρίζει ότι αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο φαινόμενο, αλλά άναγκαιότητα, άναγκαιότητα πού τήν καθορίζει ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής πού κυριαρχεί στη Ρωσία. Μιά και ό άγρότης γίνεται παραγωγός έμπορευμάτων (και

τέτιοι ἔγιναν κιόλας ὄλοι οἱ ἀγρότες), ἡ «ἠθική» του «θά στηρίζεται» ἀναπόφευχτα «στό ρούβλι», καὶ δὲν μπορεῖ νά τόν κατηγορήσει κανεὶς γι' αὐτὸ τὸ πράγμα, γιατί οἱ ἴδιες οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τὸν ἀναγκάζουν νά ψαρεῦει αὐτὸ τὸ ρούβλι μέ διάφορες ἐμπορικές πονηριές*. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν «ἀγροτιά», χωρὶς νά μεσολαβήσει καμιὰ ἀξιοποίητη πράξη, χωρὶς κανένα λακεδισμό, χωρὶς καμιὰ νοθεΐα. Ἡ παλιά ἰσότητα δὲν μπορεῖ ν' ἀντέξει μπροστά στίς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς. Αὐτὸ δὲν εἶναι συλλογισμός· εἶναι γεγονός. Καὶ εἶναι γεγονός ὅτι ὁ «πλοῦτος» τῶν ὀλίγων γίνεται μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες κεφάλαιο, ἐνῶ ἡ «φτώχεια» ἀναγκάζει τίς μάζες νά πουλᾶνε τὰ μπράτσα τους καὶ νά δουλεύουν γιὰ τοὺς ἄλλους. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μαρξιστῆ, ὁ καπιταλισμὸς θρονιάστηκε πιά γιὰ καλά, διαμορφώθηκε καὶ σχηματίστηκε πέρα γιὰ πέρα ὄχι μόνο στὴν ἐργοστασιακὴ βιομηχανία, μὰ καὶ στό χωριὸ καὶ γενικά παντοῦ στὴ Ρωσία.

Μπορεῖτε νά φανταστεῖτε τώρα πόση ἐξυπνάδα δείχνουν οἱ κύριοι ναρόντικοι, ὅταν, ἀπαντώντας στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ μαρξιστῆ, ὅτι αἰτία αὐτῶν τῶν «θλιβερῶν φαινομένων» στό χωριὸ δὲν εἶναι ἡ πολιτικὴ, οὔτε ἡ στενότητα τῆς γῆς, οὔτε οἱ πληρωμές οὔτε τὰ κακὰ «πρόσωπα», ἀλλὰ ὁ καπιταλισμὸς, ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀναγκαῖα κι ἀναπόφευχτα στίς συνθήκες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, στίς συνθήκες κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης, — ὅταν ἀπαντώντας σ' αὐτὰ ὁ ναρόντικος, ἀρχίζει νά φωνάζει ὅτι οἱ μαρξιστὲς θέλουν ν' ἀπαλλοτριώσουν τὴν ἀγροτιά, ὅτι «προτιμοῦν» τὸν προλετάριο ἀπὸ τὸν «αὐτοτελεῖ» ἀγρότη, ὅτι δείχνουν — ὅπως λένε οἱ δεσποινίδες τῆς ἐπαρχίας καὶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στὴν ἀπάντησή του στόν κ. Στροῦβε — «περιφρόνηση καὶ σκληρότητα» ἀπέναντι στὴν «προσωπικότητα»!

Μιά τέτια εἰκόνα τοῦ χωριοῦ, πού παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μιά καὶ προέρχεται ἀπὸ ἀντίπαλο, μᾶς δείχνει παραστατικά τὴν ἀνοησία τῶν συνηθισμένων ἀντιρήσεων ἐναντία στοὺς μαρξιστὲς, τὸ φανταστικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀντιρήσεων, διατυπωμένων ἀπὸ ἀνθρώπους πού ἀγνοοῦν τὰ γεγονότα καὶ ξεχνοῦν τίς προηγουμένες διακηρύξεις τους, κι ὅλα αὐτὰ γιὰ νά σώσουν, οὔτε que οὔτε** τίς θεωρίες τῶν ὄνειροπολημάτων καὶ τῶν συμβιβασμῶν, πού εὐτυχῶς δὲν πρόκειται νά τίς σώσει τώρα πιά καμιὰ δύναμη.

* Πρβλ. τὸν Οὐσπένσκι¹⁰⁸

** — μέ κάθε θυσία. Ἡ Σὺντ.

Οί μαρξιστές, εξηγώντας τις καπιταλιστικές σχέσεις στη Ρωσία, μιμούνται έτοιμα σχήματα, επαναλαβαίνουν σάν δόγματα θέσεις, πού είναι αντίγραφα έντελώς διαφορετικῶν συνθηκῶν. Τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή τῆς Ρωσίας, τόσο μηδαμινή ἀπό πλευρά ἀνάπτυξης καί σημασίας (στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια μας ἐργάζονται τό ὄλο 1 400 000 ἄτομα), τήν ἐπεχτείνουν στη μάζα τῆς ἀγροτιάς πού ἔχει ἀκόμα γῆ στήν κατοχή της. Αὐτή εἶναι μιὰ ἀπό τίς ἀγαπημένες ἀντιρήσεις τοῦ στρατοπέδου τῶν φιλελευθερο-ναρόντικων.

Νά ὁμως τώρα πού βλέπουμε στήν ἴδια αὐτή εἰκόνα τοῦ χωριοῦ ὅτι ὁ ναρόντικος, περιγράφοντας τό καθεστῶς τῶν «κοινοτικῶν» καί τῶν «αὐτοτελῶν» ἀγροτῶν, δέν μπορεῖ νά κάνει χωρίς ἀκριβῶς τήν κατηγορία: ἀστική τάξη, πού τή δανεῖζεται ἀπό ἀφηρημένα σχήματα καί ξένα δόγματα, δέν μπορεῖ παρά νά διαπιστώσει ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἀποτελεῖ τό γενικό χαρακτηριστικό γιά τό χωριό κι ὄχι μιὰ μεμονωμένη περίπτωση, ὅτι συνδέεται μέ πολύ γερά νήματα μέ τή μεγάλη ἀστική τάξη τῶν πόλεων, ὅτι συνδέεται καί μέ τήν ἀγροτιά, πού «τῆς δίνει τά παιδιά της γιά νά τά ἐκπαιδεύσει», ἀπό τήν ὅποια, μ' ἄλλα λόγια, προέρχεται αὐτή ἡ νεαρή ἀστική τάξη. Συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι ἡ νεαρή αὐτή ἀστική τάξη ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό τήν «κοινότητά» μας κι ὄχι ἐξω ἀπ' αὐτήν, ὅτι γεννιέται ἀπό τίς ἴδιες τίς κοινωνικές σχέσεις πού ὑπάρχουν στούς κόλπους τῆς ἐξελιγμένης πιά σέ ἐμπορευματοπαραγωγό ἀγροτιάς: βλέπουμε ὅτι ὄχι μόνον «1 400 000 ἄτομα», ἀλλά κι ὄλη ἡ μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας δουλεύει γιά τό κεφάλαιο, βρίσκεται κάτω ἀπό τή «διεύθυνσή» του. — Ποιός λοιπόν βγάζει τά πιό σωστά συμπεράσματα ἀπ' αὐτά τά γεγονότα, γεγονότα διαπιστωμένα ὄχι ἀπό κάποιο «μυστικιστή καί μεταφυσικό» μαρξιστή, πού πιστεῦει στίς «τριάδες», ἀλλά ἀπό ἕναν πρωτότυπο ναρόντικο, πού ξέρεи νά ἐκτιμᾷ τίς ἰδιομορφίες τῆς ρωσικῆς ζωῆς; Μήπως τά βγάζει ὁ ναρόντικος ὅταν μιλάει γιά ἐκλογή καλύτερου δρόμου, λές καί τό κεφάλαιο δέν ἔχει κάνει ἀκόμα τήν ἐκλογή του, ὅταν μιλάει γιά στροφή πρὸς ἄλλο καθεστῶς καί περιμένει πῶς αὐτή τή στροφή θά τήν κάνει ἡ «κοινωνία» καί τό «κράτος», δηλ. τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ μόνο πάνω στό ἔδαφος αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς καί γι' αὐτήν; ἢ ὁ μαρξιστής, πού λέει πῶς ὅταν ὄνειρεύεται κανεῖς ἄλλους δρόμους σημαίνει ὅτι εἶναι ἀφελῆς ρωμαντικός, γιατί ἡ πραγματικότητα δείχνει μέ τόν πιό παραστατικό τρόπο ὅτι ὁ «δρόμος» ἔχει πιά ἐκλεγεί, ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου εἶναι γεγονός

πού δέν μπορεί νά τό ἀποφύγει κανείς μέ αἰτιάσεις καί ἐπικρίσεις, γεγονός πού μποροῦν νά τό ὑπολογίζουν μόνον οἱ ἄμεσοι παραγωγοί;

Ἄλλη συνηθισμένη μομφή: Οἱ μαρξιστές θεωροῦν προοδευτικό φαινόμενο τό μεγάλο καπιταλισμό στή Ρωσία. Προτιμοῦν ἔτσι τόν προλετάριο ἀπό τόν «αὐτοτελή» ἀγρότη, συμπαθοῦν τήν ἀπαλλοτριώση τοῦ λαοῦ καί, ἀπό τήν ἄποψη μιᾶς θεωρίας πού βάζει σάν ἰδανικό της νά ἀνήκουν τά μέσα παραγωγῆς στούς ἐργάτες, συμπαθοῦν τόν ἀποχωρισμό τοῦ ἐργάτη ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, δηλ. πέφτουν σέ ἀνειρήνευτη ἀντίφαση.

Ναί, οἱ μαρξιστές θεωροῦν τό μεγάλο καπιταλισμό σάν προοδευτικό φαινόμενο, ὄχι βέβαια ἐπειδή ἀντικαθιστᾶ τήν «αὐτοτέλεια» μέ τή «μῆ-αὐτοτέλεια», ἀλλά ἐπειδή δημιουργεῖ τούς ὄρους γιά τήν ἐκμηδένιση τῆς μῆ-αὐτοτέλειας. Ὅσο γιά τήν «αὐτοτέλεια» τοῦ ρώσου ἀγρότη, πρόκειται γιά ἓνα ὁμορφο παραμῦθι τῶν ναρόντικων καί τίποτε περισσότερο· στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει. Καί ἡ εἰκόνα πού παραθέσαμε (μά καί ὄλα τά ἔργα καί οἱ μελέτες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς) διαπιστώνει ἐπίσης αὐτό τό γεγονός (ὅτι στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει αὐτοτέλεια): καί ἡ ἀγροτιά, ὅπως καί οἱ ἐργάτες, δουλεῦει «γιά τούς ἄλλους». Αὐτό τό παραδέχονταν οἱ παλιοί ρῶσοι ναρόντικοι. Δέν καταλάβαιναν ὅμως τίς αἰτίες καί τό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς μῆ-αὐτοτέλειας, δέν καταλάβαιναν ὅτι κι αὐτή εἶναι κεφαλαιοκρατική, πού διαφέρει ἀπό τή μῆ-αὐτοτέλεια τῆς πόλης μόνο κατά τό ὅτι εἶναι λιγότερο ἀναπτυγμένη κι ἔχει μεγάλα ὑπολείμματα τῶν μεσαιωνικῶν, μισοφεουδαρχικῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου καί τίποτε περισσότερο. Ἄς συγκρίνουμε πχ. τό χωριό, πού μᾶς περιέγραψε ὁ ναρόντικος, μέ τή φάμπρικα. Ἡ διαφορά (ὅσον ἀφορᾷ τήν αὐτοτέλεια) βρίσκεται μόνο στό ὅτι στό χωριό βλέπουμε «μικρά παράσιτα», ἐνῶ στή φάμπρικα μεγάλα, στό χωριό ἔχουμε ἐκμετάλλευση τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστά μέ μέθοδες μισοφεουδαρχικές· στή φάμπρικα ἐκμετάλλευση μαζῶν, ἐκμετάλλευση πού εἶναι πιά καθαρά κεφαλαιοκρατική. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ δεύτερη εἶναι προοδευτική: στό χωριό ἔχουμε τόν ἴδιο καπιταλισμό, πού δέν εἶναι ἀναπτυγμένος καί γιαντό εἶναι διαποικιλμένος μέ τοκογλυφία etc., στό ἐργοστάσιο εἶναι ἀναπτυγμένος· ἡ ἴδια ἀντίθεση πού ὑπάρχει στό χωριό ἐκφράζεται ἐδῶ στό ἀκέριο· ἐδῶ ἡ διάσταση εἶναι πιά ὀλοκληρωτική καί δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γιά τή μεσοβέζικη τοποθέτηση τοῦ ζητήματος, μέ τήν ὁποία ἱκανοποιεῖται ὁ μικρός παραγωγός (καί ὁ ἰδεολογικός του ἐκ-

πρόσωπος) πού είναι σέ θέση νά κατασαδιάζει, νά επιπλήττει και νά καταριέται τόν καπιταλισμό, δέν είναι ὅμως σέ θέση ν' ἀρνηθεῖ τό ἴδιο τό ἔδαφος* αὐτοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ, τήν ἐμπιστοσύνη πρὸς τούς ὑπηρετές του, τά ρόδινα ὄνειρα ὅτι «θᾶταν καλύτερα χωρίς πάλη», ὅπως εἶπε ὁ ὑπέροχος κ. Κριβένκο. Ἐδῶ πιά δέν είναι δυνατά τά ὄνειρα, καί μόνον αὐτό τό πράγμα ἀποτελεῖ ἓνα γιγάντιο βῆμα πρὸς τά μπρός· ἐδῶ φαίνεται πιά καθαρά σέ ποιά πλευρά βρίσκεται ἡ δύναμη, καί δέν μπορεί νά φλυαρεῖ κανεὶς γιά ἐκλογή τοῦ δρόμου, γιατί εἶναι ξεκάθαρο ὅτι πρῶτα πρέπει νά γίνει «ἀνακατανομή» αὐτῆς τῆς δύναμης.

«Μακάρια αἰσιοδοξία» — ἔτσι χαρακτήρισε ὁ κ. Στρούβε τό ναροντικισμό, κι αὐτό εἶναι πολύ σωστό. Πῶς νά μὴν τὴν πεῖ αἰσιοδοξία, ὅταν ἀγνοεῖται, ἀποσιωπᾶται καί παρουσιάζεται σάν τυχαία ἢ πῶς πλέρια κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στό χωριό; ὅταν προτείνονται διάφορες πιστώσεις, ἀρτέλ, ἀπό κοινού καλλιέργειες, λές κι ὅλοι αὐτοὶ «οἱ κουλάκοι, οἱ χαραμοφάδες, οἱ ἔμποροι, οἱ κάπηλοι, οἱ ἐργολάβοι, οἱ τοκογλύφοι» κτλ., λές καί ὅλη αὐτή ἡ «νεαρή ἀστική τάξη» δέν κρατάει πιά «στά χέρια της» τό «κάθε χωριό»; — Πῶς νά μὴν τὴν πεῖ μακάρια, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐξακολουθοῦν ἐπὶ «10, 20, 30 καί πάνω χρόνια», νά λένε: «θᾶταν καλύτερα χωρίς πάλη», τῆ στιγμῆ πού ἡ πάλη διεξάγεται ἤδη, μόνο πού εἶναι ὑπόκοψη, ἀσυνείδητη καί δέ φωτίζεται ἀπὸ τὴν ἰδέα;

«Περάστε τώρα, ἀναγνώστη, στίς πόλεις. Ἐδῶ θά συναντήσετε τὴ νεαρή ἀστική τάξη πῶς πολυάριθμη καί πῶς ποικιλόμορφη. Ὅλοι ὅσοι γίνονται ἐγγράμματοι καί θεωροῦν τόν ἑαυτό τους κατάλληλο γιά πῶς εὐγενική δράση, ὅλοι ὅσοι θεωροῦν πῶς ἀξίζουν νάχουν μιὰ καλύτερη τύχη ἀπὸ τὴν ἄθλια μοῖρα τοῦ ἀπλοῦ ἀγρότη, τέλος, ὅλοι ὅσοι κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες δέ χωροῦν στό χωριό τείνουν τώρα πρὸς τίς πόλεις. . .»

Καί παρ' ὅλα αὐτά οἱ κύριοι ναρόντικοι ἐξηγοῦν μέ ὁμορφες

* Γιά ν' ἀποφύγουμε τίς παρεξηγήσεις, θά ἐξηγήσω ὅτι λέγοντας «ἔδαφος» τοῦ καπιταλισμοῦ ἔννοῶ τὴν κοινωνικὴ σχέση πού μέ διάφορες μορφές κυριαρχεῖ στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία καί πού ὁ Μάρξ τὴν ἔχει ἐκφράσει μέ τὸν τύπο: χρῆμα — ἐμπόρευμα — χρῆμα σὺν μιᾷ προσαύξειση.

Τά μέτρα τῶν ναρόντικων δέ *θίγουν* καθόλου αὐτὴ τὴ σχέση καί δέν κλονίζουν οὔτε τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή πού δίνει στά χέρια τῶν ἰδιωτῶν χρῆμα — προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, οὔτε τὴ διάσπαση τοῦ «λαοῦ» σέ κατόχους αὐτοῦ τοῦ χρήματος καί σέ ἄπορους.

Ὁ μαρξιστὴς ἐξετάζει αὐτὴ τὴ σχέση στὴν πῶς ἀναπτυγμένη μορφή της, πού ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσία ὄλων τῶν ὑπόλοιπων μορφῶν καί ὑποδείχνει στὸν παραγωγὸ τό καθῆκον καί τό σκοπὸ: νά ἐκμηδενίσει αὐτὴ τὴ σχέση καί νά τὴν ἀντικαταστήσει μέ ἄλλη.

κουβέντες ότι ο καπιταλισμός της πόλης είναι «φτιαχτός», ότι είναι ένα «φυτό θερμοκήπιου», πού, αν δεν τό προφυλάξει κανείς, θά σαπίσει μόνο του κτλ. Άρκει άπλούστατα νά προσέξει κανείς τά γεγονότα, καί θά δει ξεκάθαρα ότι αυτή ή «φτιαχτή» άστική τάξη είναι άπλώς οι έκμεταλλευτές του χωριού πού μετοίκησαν στις πόλεις καί αναπτύσσονται έντελώς αϋθόρμητα πάνω σ' ένα έδαφος πού φωτίζεται από την «κεφαλαιοκρατική σελήνη» καί αναγκάζει τόν κάθε άπλό άγρότη νά άγοράζει πιό φτηνά καί νά πουλάει πιό ακριβά.

«... Έδω συναντάτε: έμποροπαλλήλους, ύπαλλήλους γραφείων, πρματευτάδες, πλανόδιους μικροπωλητές, διάφορους εργολάβους (σουβατζήδες, ξυλουργούς, χτίστες κτλ.), όδηγούς, αρχιθωρούς, άστυνομικούς, έπικεφαλής συνεταιρισμένων εργατών, ιδιοκτήτες μεταφορικών μέσων, μαγειρείων καί πανδοχείων, ιδιοκτήτες διάφορων εργαστηρίων, μαστόρους εργοστασίων κτλ. κτλ. Όλοι αυτοί είναι ή πραγματική νεαρή άστική τάξη μ' όλα τά χαρακτηριστικά της γνωρίσματα. Καί δώ ό ήθικός της κώδικας δέν είναι πολύ πλατύς: όλη ή δράση της στηρίζεται στην έκμετάλλευση της εργασίας* καί ό σκοπός της ζωής της συνίσταται στην άπόκτηση κεφαλαίου μεγάλου ή μικρού γιά νά περνάει άνόητα τόν καιρό της. . .» «... Ξέρω ότι πολλοί χαιρόνται βλέποντας αυτούς τούς ανθρώπους, βλέπουν σ' αυτούς μυαλό, ένεργητικότητα καί έπιχειρηματικό πνεύμα, τούς θεωρούν σάν τά πιό προοδευτικά στοιχεία του λαού, τούς βλέπουν σάν τους συνεπείς καί φυσικούς φορείς του έθνικού πολιτισμού, πού τά στραβά του θά διορθωθούν μέ τόν καιρό. Ω, ξέρω από καιρό ότι σε μās δημιουργήθηκε μιá ανώτερη άστική τάξη από μορφωμένους ανθρώπους, από έμπόρους καί ευγενείς, πού είτε δέν άντεξαν στην κρίση του 1861 καί ξέπεσαν, είτε κυριεύτηκαν από τό πνεύμα της εποχής, ότι αυτή ή άστική τάξη δημιούργησε πιά τά στελέχη της τρίτης τάξης καί ότι έχει ακριβώς έλλειψη μόνον από τά λαϊκά έκείνα στοιχεία πού χωρίς αυτά δέν μπορεί νά κάνει τίποτε καί πού γι' αυτό της είναι κιόλας άρεστά. . .»

Κι έδω άφήνεται ένα παραθυράκι γιά τή «μακάρια αισιοδο-

*Δέν είναι σωστό. Ό μικροαστός διαφέρει από τόν μεγαλοαστό ακριβώς στό ότι δουλεύει κι ό ίδιος, όπως δουλεύουν κι αυτοί πού άνήκουν στις κατηγορίες πού άπαρίθμησε ό συγγραφέας. Φυσικά ύπάρχει έκμετάλλευση της εργασίας, όμως δέν ύπάρχει άποκλειστικά καί μόνον έκμετάλλευση.

Άκόμα μιá μικρή παρατήρηση: σκοπός της ζωής εκείνων πού δέν θεωρούν ίκανοποιητικό ν' ακολουθήσουν την τύχη του άπλου άγρότη είναι ή άπόκτηση κεφαλαίου. Αϋτά λέει (σε στιγμές διαύγειας) ό ναρόντικος. Η τάση της ρωσικής άγροτιάς δέν είναι τό κοινοτικό, αλλά τό μικροαστικό καθεστώς. Αϋτά λέει ό μαρξιστής.

Ποιά είναι ή διαφορά άνάμεσα σ' αυτές τις θέσεις; Μήπως μόνον ότι ή μιá μās δίνει έμπειρική παρατήρηση της ζωής, ένω ή άλλη γενικεύει τά γεγονότα πού παρατηρεί (πού εκφράζουν τις πραγματικές «σκέψεις καί αισθήματα» των πραγματικών «ζωντανών προσώπων») σε νόμο της πολιτικής οικονομίας;

ξία»: ή μεγαλοαστική τάξη «έχει έλλειψη μονάχα» από άστικά στοιχεία προερχόμενα από τό λαό!! Μά από πού βγήκε ή μεγαλοαστική τάξη, άν όχι από τό λαό; Μήπως ό άρθρογράφος θ' άρχίσει νά άρνεΐται τή σύνδεση τών «εμπόρων» μας μέ τήν άγροτιά;

Έδώ διαφαίνεται ή τάση νά παρασταθει αυτή ή ανάπτυξη τής νεαρής κεφαλαιοκρατίας σάν κάτι τό τυχαίο, σάν άποτέλεσμα τής πολιτικής κτλ. Αυτή ή έπιφανειακή έρμηνεία, πού δέν είναι σέ θέση νά δεί ότι οί ρίζες του φαινομένου βρίσκονται στην ίδια τήν οικονομική διάρθρωση τής κοινωνίας, πού είναι σέ θέση νά άπαριθμήσει μ' όλες τις λεπτομέρειες τούς διάφορους εκπροσώπους τής μικροαστικής τάξης, πού δέν είναι όμως σέ θέση νά καταλάβει ότι μέσα στό σημερινό οικονομικό καθεστώς άκόμα κι αυτό τό μικρό άυτοτελές νοικοκυριό του άγρότη και του βιοτέχνη δέν είναι καθόλου ένα είδος «λαϊκού» νοικοκυριού, αλλά μικροαστικό νοικοκυριό — ή έπιφανειακή αυτή έρμηνεία είναι έξαιρετικά χαρακτηριστική γιά τό ναρόντικο.

«...Ξέρω ότι πολλοί άπόγονοι παλιών οίκογενειών άσχολούνται κιόλας μέ τήν οίνοπνευματοποιία και μέ τις ταβέρνες, μέ έκχωρήσεις σιδηροδρομικών γραμμών και μέ έξερευνησεις, στρογγυλοκάθισαν στις διοικήσεις τών μετοχικών τραπεζών, βολεύτηκαν άκόμα και στη φιλολογία και τραγουδάνε τώρα καινούργιους σκοπούς. Ξέρω ότι πολλά άπ' αυτά τά φιλολογικά τους έργα είναι έξαιρετικά τρυφερά και συναισθηματικά, ότι μιλάνε γιά τις άνάγκες και τούς πόθους του λαού· ξέρω όμως επίσης ότι κάθε άξιόλογη φιλολογία έχει ύποχρέωση νά ξεσκεπάσει εκείνους πού έχουν τήν πρόθεση νά προσφέρουν στό λαό αντί του μάνα χολή».

Τί άρκαδικό είδύλιο¹⁰⁹! 'Υπάρχει μονάχα «πρόθεση» γιά μία τέτια προσφορά;!

Τί άρμονία: «ξέρει» ότι «άπό καιρό κιόλας» έχει δημιουργηθεί ή άστική τάξη και όμως έξακολουθεί νά θεωρεί καθήκον του «τό ξεσκεπάσμα τών προθέσεων» δημιουργίας τής άστικής τάξης!

Αυτό άκριβώς ονομάζεται «μακαριότητα», όταν μπροστά σέ κινητοποιημένο πιά στρατό, μπροστά σέ παραταγμένους «στρατιώτες», πού τούς έχει ένώσει ένα «άπό καιρό κιόλας» συγκροτημένο «γενικό έπιτελείο», οί άνθρωποι έξακολουθούν νά συζητούν γιά «ξεσκεπάσμα τών προθέσεων», και όχι γιά πάλι συμφερόντων πού έχει πιά εκδηλωθεί πέρα γιά πέρα.

«...Η γαλλική άστική τάξη συνταύτιζε επίσης τόν έαυτό της μέ τό λαό και διατύπωνε πάντα τις διεκδικήσεις της έξονόματος του λαού, πάντα

δμως τόν εξαπατούσε. Έχουμε τή γνώμη ότι ή άστική κατεύθυνση, πού υιοθέτησε ή κοινωνία μας τά τελευταία χρόνια, είναι βλαβερή και επικίνδυνη γιά τήν ήθική και τήν ευημερία του λαού.

Στή φράση αυτή έκδηλώθηκε ίσως πιό παραστατικά από κάθε άλλη φορά ή μικροαστικότητα του συγγραφέα. Κηρύχνει τήν άστική κατεύθυνση «έπιζήμια κι επικίνδυνη» γιά τήν ήθική και τήν ευημερία του λαού! Ποιανού «λαού», αξιότιμε κύριε ήθικολόγε; Του λαού πού εργαζόταν γιά τούς τσιφλικάδες τόν καιρό τής δουλοπαροικίας, ή όποία κατοχύρωνε τήν «οίκογενειακή έστία», τή «μονιμότητα του τόπου διαμονής» και τήν «ιερή υποχρέωση τής εργασίας»;* ή του λαού πού προσπαθούσε έπειτα νά έξοικονομήσει τό ρούβλι τής εξαγοράς; Ξέρετε πολύ καλά ότι ή πληρωμή αυτού του ρουβλίου ήταν βασικός και κύριος όρος γιά τήν «άπελευθέρωση» και ότι ό άγρότης δέν μπορεί νά βρει πουθενά αυτό τό ρούβλι παρά μόνο στον κύριο Κουπόν¹¹⁰. Έσεεις οί ίδιοι περιγράψατε μέ ποιόν τρόπο έκανε τή δουλιά του αυτός ό κύριος, μέ ποιόν τρόπο «ή άστική τάξη έμπασε στή ζωή τήν έπιστήμη της, τόν ήθικό της κώδικα και τά σοφίσματά της», μέ ποιόν τρόπο δημιουργήθηκε κιόλας ή φιλολογία πού έξυμνει «τό μυαλό, τό επιχειρηματικό πνεύμα και τήν ενεργητικότητα» τής άστικής τάξης. Είναι όλοφάνερο ότι όλο τό ζήτημα συνοψίζεται στήν αντικατάσταση δυό μορφών κοινωνικής όργάνωσης: τό σύστημα ιδιοποίησης τής πρόσθετης εργασίας των δεμένων στή γή δουλοπάροικων άγροτών δημιουργήσε τή φεουδαρχική ήθική· τό σύστημα τής «έλευθερης εργασίας», πού δουλεύει «γιά τούς άλλους», γιά τόν κάτοχο του χρήματος — δημιούργησε τήν άστική ήθική πού αντικατάστησε τή φεουδαρχική.

Ό μικροαστός όμως φοβάται νά δει τά πράγματα κατά πρόσωπο και νά τά κατονομάσει: ξεκόβει απ' αυτά τά άναμφίβητητα γεγονότα κι άρχίζει νά όνειροπολεί. «Ήθικό» θεωρεί μόνο τό μικρό αυτότελές νοικοκυριό (άποσιωπᾶ μέ μετριοφροσύνη τό γεγονός ότι τό νοικοκυριό αυτό παράγει γιά τήν αγορά), ενώ τή μισθωτή εργασία τή θεωρεί «άνήθικη». Δέν καταλαβαίνει τή σύνδεση του ενός μέ τό άλλο — και μάλιστα τήν άδιάσπαστη σύνδεση — και πιστεύει ότι ή άστική ήθική είναι κάποια τυχαία άρρώστια κι όχι τό άμεσο προϊόν του άστικού καθεστώτος πού αναπτύσσεται μέσα από τήν έμπορευματική οικονομία (πού ενάντια της ό μικροαστός δέν έχει ούσιαστικά καμιά αντίρηση).

* Λόγια του κ. Γιουζακόφ.

Καί νά, ἀρχίζει τό κήρυγμά του σάν γρηούλα: «είναι βλαβερό κι ἐπικίνδυνο».

Δέ συγκρίνει τή νέα μορφή ἐκμετάλλευσης μέ τήν προηγούμενη τή δουλοπάροικη, δέ βλέπει τίς ἀλλαγές πού ἐπέφερε στίς σχέσεις τοῦ παραγωγοῦ μέ τόν ἰδιοχτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς, τή συγκρίνει μέ μιá ἀνόητη, μικροαστική οὐτοπία: μέ ἓνα «μικρό αὐτοτελές νοικοκυριό», πού, ὄντας ἐμπορευματικό νοικοκυριό, δέ θά ὀδηγοῦσε ἐκεῖ πού ὀδηγεῖ (πρβλ. πῶ πάνω: «βρίσκονται σέ πλέρια ἀνθιση οἱ κουλάκοι καί προσπαθοῦν νά ὑποδουλώσουν τοὺς πῶ ἀδύνατους ἀγρότες καί νά τοὺς μετατρέψουν σέ ἐργάτες γῆς» κτλ.). Γιαυτό ἡ διαμαρτυρία του ἐνάντια στόν καπιταλισμό (σάν τέτια, σάν διαμαρτυρία, εἶναι ἀπόλυτα νόμιμη καί δίκαιη) καταντάει ἀντιδραστικός θρηῖνος.

Δέν καταλαβαίνει ὅτι «ἡ ἀστική κατεύθυνση» ἔκανε ὠφέλιμη δουλιά ἀντικατασταίνοντας τή μορφή ἐκμετάλλευσης πού ἔδενε τόν ἐργαζόμενο σ' ἓνα τόπο μέ μιάν ἄλλη μορφή πού τόν πετάει ἀπό τόπο σέ τόπο μέσα σ' ὅλη τή χώρα· ὅτι ἀντικατασταίνοντας τή μορφή ἐκμετάλλευσης, ὅπου ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ὑπερπροϊόντος μπερδεύετο μέ τίς προσωπικές σχέσεις ἐκμεταλλευτῆ καί παραγωγοῦ, μέ τίς ἀμοιβαῖες πολιτικές ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν, «μέ τήν ἐξασφάλιση μέ κλῆρο» κτλ., μέ μιá ἄλλη μορφή, πού στή θέση ὅλων αὐτῶν βάζει τήν «ἄκαρδη πληρωμή τοῖς μετρητοῖς», μέ μιá μορφή πού συγκρίνει τήν ἐργατική δύναμη μέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, μέ ἓνα πράγμα· ὅτι ἡ «ἀστική κατεύθυνση» ἀπογυμνώνει ἔτσι τήν ἐκμετάλλευση ἀπό κάθε συσκότιση καί αὐταπάτη, καί ἀπογυμνώνοντάς την προσφέρει μεγάλη ὠφρησία.

Ἐπειτα δόστε ἀκόμα προσοχή στή δήλωση ὅτι ἡ ἀστική κατεύθυνση υἱοθετήθηκε ἀπό τήν κοινωνία μας «τά τελευταῖα χρόνια». Μήπως μόνον «τά τελευταῖα χρόνια»; Μήπως δέν εἶχε ἐκφραστεῖ ἀπολύτως καθαρά καί στή δεκαετία 1860—1870; Μήπως δέν κυριαρχοῦσε καί σ' ὅλη τή δεκαετία 1870—1880;

Ὁ μικροαστός κι ἐδῶ προσπαθεῖ νά παρουσιάσει τά πράγματα πῶ μαλακά, νά παρουσιάσει τόν ἀστισμό, πού χαρακτηρίζει τήν «κοινωνία» μας σ' ὅλη τήν ἐποχή ὕστερα ἀπό τή μεταρρύθμιση, σάν μιá τάση ἐφήμερη, σάν μόδα. Νά μή βλέπει τό δάσος πίσω ἀπό τά δέντρα — αὐτό εἶναι τό βασικό χαρακτηριστικό τῆς μικροαστικῆς θεωρίας. Πίσω ἀπό τή διαμαρτυρία ἐνάντια στή δουλοπαροικία καί στίς λυσσασμένες ἐπιθέσεις ἐναντίον της αὐτός (ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν) δέ βλέπει τόν ἀστισμό, γιατί φοβᾶται νά δεῖ κατά πρόσωπο τίς

οικονομικές βάσεις του καθεστώτος που συγκροτήθηκε κάτω απ' αυτές τις λυσσασμένες φωνές. Πίσω από τις συζητήσεις όλης τής προοδευτικής («επιδεικτικά φιλελεύθερης» σελ. 129) φιλολογίας για πιστώσεις, για συνεταιρισμούς δανεισμού και αποταμίευσης, για φορολογική επιβάρυνση, διεύρυνση τής γαιοκτησίας και άλλα παρόμοια μέτρα βοήθειας προς τό «λαό», βλέπει απλώς τόν άστισμό τών «τελευταίων χρόνων». Τέλος, πίσω από τις κλάψες σχετικά μέ τήν «άντιδραση», πίσω από τούς θρήνους για τήν περίοδο «1860-1870», δέ βλέπει πιά καθόλου τόν άστισμό που βρίσκεται στή βάση όλων αυτών και που γιαντό συγχωνεύεται όλο και περισσότερο μ' αυτήν τήν «κοινωνία».

Πραγματικά, σ' όλη τή διάρκεια αυτών τών τριών περιόδων τής ιστορίας μας ύστερα από τή μεταρύθμιση ό ιδεολογικός εκπρόσωπος τής άγροτιάς μας στεκόταν πάντα δίπλα στήν «κοινωνία» και ήταν μαζί της, χωρίς νά καταλαβαίνει ότι ό άστισμός αυτής τής «κοινωνίας» άφαιρεί κάθε δύναμη από τις άντιαστικές διαμαρτυρίες του και ότι τόν καταδικάζει αναπόφευχτα είτε νά πλάθει όνειρα, είτε νά κάνει άξιοθρήνητους μικροαστικούς συμβιβασμούς.

Αυτή ή συγγένεια του ναροντικισμού μας (που «κατ' αρχήν» είναι έχθρός του φιλελευθερισμού) μέ τή φιλελεύθερη κοινωνία συγκινοϋσε πολλούς, κι ως τά σήμερα ακόμα εξακολουθεϊ νά συγκινεί τόν κ. Β. Β. (πρβλ. τό άρθρο του στή «Νεντέλια» του 1894, αρ. φύλλων 47-49). 'Απ' αυτό βγάζουν μερικοί τό συμπέρασμα ότι ή άστική διανόηση στή χώρα μας είναι αδύνατη είτε ακόμα και άνύπαρκτη, πράγμα που τό συνδέουν μέ τήν άνεδαφικότητα του ρωσικού καπιταλισμού. Στήν πραγματικότητα όμως συμβαίνει ακριβώς τό αντίθετο: ή συγγένεια αυτή άποτελεί τό πιό ισχυρό επιχείρημα ενάντια στο ναροντικισμό, άμεση επιβεβαίωση τής μικροαστικότητάς του. Όπως στή ζωή ό μικροπαραγωγός συγχωνεύεται μέ τήν άστική τάξη χάρη στήν ύπαρξη άτομικής παραγωγής έμπορευμάτων για τήν άγορά, χάρη στις πιθανότητες που έχει ν' άνοίξει τό δρόμο του και νά γίνει μεγαλοοικοκύρης, έτσι κι ό ιδεολογικός εκπρόσωπος του μικροπαραγωγού συγχωνεύεται μέ τόν φιλελεύθερο, συζητώντας μαζί του τά προβλήματα τών διάφορων πιστώσεων, τών συνεταιρισμών etc· όπως ό μικροπαραγωγός δέν είναι σε θέση νά παλαίψει ενάντια στήν άστική τάξη και στηρίζει τις έλπίδες του σε τέτια μέτρα βοήθειας, σαν τήν ελάττωση τών φόρων, τήν αύξηση τής γής κτλ., έτσι κι ό ναρόντικος έχει έμπιστοσύνη στή φιλελεύθερη «κοινωνία»

καί στήν περιβλημένη μέ «ἀπεριόριστη ψευτιά καί ὑποκρισία» φλυαρία γιά τό «λαό». Κι ἂν βρίζει κάποτε τήν «κοινωνία», τότε ἀμέσως προσθέτει ὅτι μόνο «τά τελευταῖα χρόνια» χάλασε, ἐνώ γενικά αὐτή καθαυτή δέν εἶναι κακή.

«Ἐξετάζοντας τελευταῖα τήν καινούργια οἰκονομική τάξη πού διαμορφώθηκε στή χώρα μας ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, ἡ „Σοβρεμένιγε Ἰζβέστια“ τή χαρακτηρίζει καλά μέ τά παρακάτω λόγια: „Ὁ σεμνός καί γενειοφόρος ἑκατομμυριοῦχος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, μέ τίς γρασωμένες μπότες, πού τά δίπλωνε μπροστά σ’ ἕναν κατώτερο ἀστυνομικό, μεταμορφώθηκε γρήγορα σέ ἐπιχειρηματία εὐρωπαϊκά, ζετσίπωτο καί μάλιστα βίαιο καί ὑπεροπτικό, στολισμένο κάποτε μέ ἕνα πολύ μεγάλο παράσημο, καί μέ κάποιο ὑψηλό ἀξίωμα. Ἄν κοιτάξεις προσεχτικά αὐτόν τόν κόσμο πού ἀναπτύχθηκε ἀναπάντεχα, θά δεῖς μέ κατάπληξη ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ’ αὐτούς τοὺς ἀστέρες τῆς ἡμέρας εἶναι χθесиноὶ ταβερνιάρηδες, ἐργολάβοι, ἐμποροῦ-πάλληλοι κτλ. Αὐτοὶ οἱ ἐπῆλυδες ἀναζωογόνησαν τή ζωὴ τῆς πόλης, μά δέν τήν καλύτρεψαν. Ἐμπασαν μέσα της μιά ἀνήσυχη κίνηση καί ἐξαιρετική σύγχυση ἐννοιῶν. Ἡ ἔνταση τῶν ἀνταλλαγῶν καί ἡ ζήτηση κεφαλαίου προκάλεσαν ἕναν πυρετό δημιουργίας ἐπιχειρήσεων πού μετατράπηκε σέ πάθος παιχνιδιοῦ. Ἐνα σωρό περιουσίες, πού δημιουργήθηκαν ἀπρόσμενα κι ἀναπάντεχα, ἀνέβασαν τήν ὄρεξη γιά κέρδη σέ ἀφάνταστο βαθμό“ κτλ. . .

Δέ χωραεὶ ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀσκοῦν τήν πιά ὀλέθρια ἐπίδραση στήν ἠθική τοῦ λαοῦ [αὐτοῦ λοιπόν βρίσκεται τό κακό: στή διαφθορά τῶν ἠθῶν καί ὄχι στίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς! Κ.Τ.], κι ἂν δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς πόλης εἶναι πιά διεφθαρμένοι ἀπό τοὺς ἐργάτες τοῦ χωριοῦ, τότε φυσικά δέν πρέπει νά ὑπάρχει ἀμφιβολία καί γιά τήν ἐξήγηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ: ἐδῶ στήν πόλη οἱ ἐργάτες περιστοιχίζονται σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀναπνέουν τόν ἀέρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων καί ζοῦνε τή ζωὴ πού δημιούργησαν αὐτοί».

Παραστατική ἐπιβεβαίωση τῆς γνώμης τοῦ κ. Στρούβε γιά τόν ἀντιδραστικό χαρακτήρα τοῦ ναροντικισμοῦ. Ἡ «διαφθορά» τῶν ἐργατῶν τῆς πόλης τρομάζει τόν μικροαστό πού προτιμᾷ τήν «οἰκογενειακὴ ἐστία» (μέ τίς σεξουαλικές σχέσεις πεθεροῦ καί νύφης καί μέ τό βούρδουλα) καί τό «μόνιμο τόπο διαμονῆς» (μέ τήν ἀποβλάκωση καί τή βαρβαρότητα), καί δέν καταλαβαίνει ὅτι τό ξύπνημα τοῦ ἀνθρώπου μέσα στόν «κονιάγκα»¹¹¹ — ξύπνημα πού ἔχει τόσο γιγάντια κοσμοϊστορική σημασία, ὥστε νά εἶναι γιαντό θεμιτὴ κάθε θυσία — δέν μπορεῖ νά μὴν πάρει ὀρμητικές μορφές στίς συνθήκες τοῦ καπιταλισμοῦ γενικά καί στίς συνθήκες τῆς Ρωσίας εἰδικά.

«Ἄν τό ρῶσο τσιφλικὰ τόν διέκριναν ἀγροῖκοι τρόποι κι ἔφτανε νά τόν ξύσεις λιγάκι γιά νά προβάλλει ὁ τάταρος, τό ρῶσο ἀστό δέν εἶναι ἀνάγκη οὔτε νά τόν ξύσεις. Ἄν οἱ παλιοὶ ρῶσοι ἐμποροὶ δημιούργησαν τό σκοτεινὸ

βασίλειο, τώρα μέ τήν καινούργια άστική τάξη θά δημιουργήσουν τέτιο ζόφο, πού θά σκοτώνει κάθε σκέψη, κάθε ανθρώπινο αίσθημα.

‘Ο συγγραφέας πέφτει πολύ έξω. Έδώ θάπρεπε νά χρησιμοποιήσει παρωχημένο χρόνο καί ὄχι μέλλοντα, θάπρεπε νά λέει τότε, στά 1870-1880.

«Οί ὀρδές τῶν νέων καταχτητῶν σκορποῦν πρός ὄλες τίς κατευθύνσεις καί πουθενά κι ἀπό κανένα δέ συναντοῦν αντίσταση. Οἱ τσιφλικάδες τούς προστατεύουν καί τούς ὑποδέχονται μέ χαρά, οἱ ἄνθρωποι τῶν ζέμιστρο τούς δίνουν τεράστια ἀσφάλιστρα, οἱ δημοδιδάσκαλοι τούς γράφουν τά ἔγγραφα πρός τίς ἀρχές, οἱ κληρικοί τούς κάνουν ἐπισκέψεις καί οἱ γραμματεῖς τῶν ἐπαρχιῶν τούς βοηθοῦν νά τυλίγουν τούς μορντβίνους».

Πέρα γιά πέρα σωστός χαρακτηρισμός! «Όχι μόνο δέ συναντοῦν πουθενά κι ἀπό κανέναν αντίσταση», ἀλλά τούς ὑποστηρίζουν ὄλοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους», πού τώρα-δά τούς ἀπαριθμησε θαυμάσια ὁ συγγραφέας. Γιαυτό — τί πρωτότυπη λογική! — γιά ν’ ἀλλάξουν τά πράγματα, πρέπει νά τούς συμβουλέψουμε νά διαλέξουν ἄλλο δρόμο, νά συμβουλέψουμε δηλαδή τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος».

«Τί νά κάνουμε ὁμως ἐνάντια σέ τέτιους ἄνθρώπους;»

«... Δέν εἶναι δυνατό νά περιμένουμε τήν πνευματική ἀνάπτυξη τῶν ἐκμεταλλευτῶν καί τήν καλύτερευση τῆς κοινῆς γνώμης οὔτε ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης, οὔτε ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἠθικῶν καί πολιτικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ τό κράτος».

Κοιτάξτε: τό κράτος πρέπει ν’ ἀκολουθεῖ ὀρισμένες «ἠθικές καί πολιτικές ἀρχές»! Αὐτό πιά εἶναι σκέτη φρασεολογία. Μήπως οἱ ἐκπρόσωποι καί οἱ πράχτορες τοῦ «κράτους», πού τώρα δά τούς περιγράψατε (ἀρχίζοντας ἀπό τούς γραμματεῖς τῶν ἐπαρχιῶν καί πάνω), δέν ἀκολουθοῦν κίόλας ὀρισμένες «πολιτικές» ἀρχές [πρβλ. πῖό πάνω: «πολλοί χαίρονται... τούς θεωροῦν σάν τά πῖό προοδευτικά στοιχεῖα τοῦ λαοῦ, τούς βλέπουν σάν ἄμεση καί φυσική πρόοδο τοῦ ἔθνικοῦ πολιτισμοῦ»] καί ὀρισμένες «ἠθικές» ἀρχές [πρβλ. τό ἴδιο: «βλέπουν σ’ αὐτούς μυαλό, ἐνεργητικότητα καί ἐπιχειρηματικό πνεῦμα»]; Γιατί λοιπόν συγκαλύπτετε τό γεγονός τῆς διάσπασης τῶν ἠθικῶν καί πολιτικῶν ἰδεῶν, πού εἶναι ἐξίσου ἐχθρικές, ὅπως εἶναι στή ζωῆ ἀναντίρητα ἐχθρικά «τά καινούργια βλαστάρια» σέ κείνους «πού ἡ ἀστική τάξη τούς διατάζει νά πᾶνε στή δουλιά»; Γιατί σκεπάζετε τήν πάλη αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, πού ἀποτελεῖ ἀπλῶς τό ἐποικοδόμημα τῆς πάλης τῶν κοινωνικῶν τάξεων;

Ἔλα αὐτά εἶναι φυσιολογικό καί ἀναπόφευχτο ἀποτέλεσμα τῆς μικροαστικῆς ἀποψῆς. Ὁ μικροπαραγωγός ὑποφέρει πολὺ ἀπὸ τὸ σημερινὸ καθεστῶς, βρίσκεται ὅμως στὸ περιθώριο τῶν ἀμεσῶν ἀντιθέσεων πού ἔχουν πέρα γιὰ πέρα ἀποκαλυφθεῖ, τίς φοβᾶται καί παρηγορεῖ τὸν ἑαυτοῦ με ἀφελῆ ἀντιδραστικά ὄνειρα, ὅτι δῆθεν «τὸ κράτος πρέπει ν' ἀκολουθήσει ὀρισμένες ἠθικές ἀρχές» καί συγκεκριμένα τίς ἠθικές ἀρχές πού ἀρέσουν στὸ μικροπαραγωγό.

ἜΟχι, δέν ἔχετε δίκιο. Τὸ κράτος στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεστε, τὸ σύγχρονο, τὸ σημερινὸ κράτος *κατανάγκη* θ' ἀκολουθήσει τίς ἠθικές ἀρχές πού ἀρέσουν στὴν ἀνώτερη κεφαλαιοκρατία, *κατανάγκη*, γιατί τέτλια εἶναι ἡ κατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς σημερινές τάξεις τῆς κοινωνίας.

Εἶστε ἀγαναχτισμένοι. Ἀρχίζετε νά φωνάζετε ὅτι ὁ μαρξιστής, ἀποδεχόμενος αὐτὸ τὸ «κατανάγκη», αὐτὴν τὴν ἀναγκαιότητα ὑπερασπίζει τὴν ἀστική τάξη.

Δέν εἶναι ἀλήθεια. Διαισθάνεστε ὅτι τὰ γεγονότα στρέφονται ἐναντίον σας καί γι' αὐτὸ καταφεύγετε πιά σέ ταχυδακτυλουργίες: τὴν ἐπιθυμία ὑπεράσπισης τῶν ἀστῶν τὴν ἀποδίδετε σέ κείνον πού ἐπικαλεῖται τὸ *γεγονός* τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης, καί ἀναιρεῖ τὰ μικροαστικά σας ὄνειρα γιὰ ἐκλογή δρόμου χωρὶς τὴν ἀστική τάξη· σέ κείνον πού ἀναιρεῖ τὴ χρησιμότητα τῶν μηδαμινῶν, τῶν τιποτένιων μέτρων σας ἐναντία στὴν ἀστική τάξη, ἐπικαλούμενος τίς βαθιές ρίζες τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τὴν οἰκονομική πάλη τῶν τάξεων πού βρίσκεται στά θεμέλια τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους»· σέ κείνον πού ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς ἰδεολογικοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἐργαζόμενης τάξης νά ξεκόψουν πέρα γιὰ πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καί νά ὑπηρετήσουν ἀποκλειστικά τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τὰ «διαφοροποίησε ἡ ζωὴ» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας.

«Φυσικά, δέ θεωροῦμε ἐντελῶς ἀνίσχυρη τὴν ἐπίδραση τῆς φιλολογίας, γιὰ νά γίνει ὅμως αὐτὸ πρέπει: πρῶτο, ἡ φιλολογία νά καταλαβαίνει καλύτερα τὸν προορισμὸ τῆς καί νά μὴν περιορίζεται ἀπλῶς καί μόνο (sic!!!) στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν κουλάκων, μά καί νά ζυπνάει τὴ συνείδηση τῆς κοινωνίας».

Νάτος κιόλας ὁ petit bourgeois*, καθαρῆς μορφῆς! Ἄν ἡ φιλολογία διαπαιδαγωγεῖ τοὺς κουλάκους, αὐτὸ γίνεται ἐπειδὴ

* — μικροαστός. Ἡ Σύντ.

δέν καταλαβαίνει καλά τόν προορισμό της!! Καί οί κύριοι αὐτοί ἐκπλήσσονται ὅταν τούς ὀνομάζουν ἀφελεῖς, ὅταν τούς λένε ρωμαντικούς!

Τό ἀντίθετο, ἀξιότιμε κ. ναρόντικε: «οἱ κουλάκοι»* δια-παιδαγωγοῦν τή φιλολογία, αὐτοί τῆς δίνουν τίς ἰδέες (σχετικά μέ τό μυαλό, τήν ἐνεργητικότητα καί τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, γιά τή φυσική πρόοδο τοῦ ἐθνικοῦ μας πολιτισμοῦ), αὐτοί τῆς δίνουν τά μέσα. Ἡ ἐκκλησή σας πρὸς τή φιλολογία εἶναι τό ἴδιο γελοῖο, ὅπως γελοῖο θᾶταν ἂν τήν ὥρα πού στέκονται ἀντιμέτωποι δύο ἐχθρικοί στρατοί ἀπευθυνόταν κανεῖς στόν ὑπασιστή τοῦ στρατάρχη τοῦ ἐχθροῦ μέ τήν ταπεινή παράκληση: «νά δράσουν πιό φιλικά». Εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο.

Τέτια εἶναι καί ἡ ἐπιθυμία: «νά ξυπνήσουν τή συνείδηση τῆς κοινωνίας». Τή συνείδηση τῆς κοινωνίας πού «ἀναζητάει τά ἰδανικά της μετά τόν ἀπογευματινό της ὕπνο»; Συνηθισμένη ἀπασχόληση τῶν κ.κ. ναρόντικων στήν ὁποία ἐπιδίδονται μέ τόση λαμπρή ἐπιτυχία «10, 20, 30 καί πάνω χρόνια».

Προσπαθεῖστε ἀκόμα κύριοι! Ἡ κοινωνία πού ἀπολαβαίνει τόν ἀπογευματινό ὕπνο κάποτε μουγγρίζει — σίγουρα αὐτό σημαίνει ὅτι ἐτοιμάστηκε νά δράσει ὁμόθυμα ἐνάντια στούς κουλάκους. Συζητεῖστε ἀκόμα μαζί της. *Allez toujours***.

«... καί δεύτερο, ἡ λογοτεχνία πρέπει ν' ἀπολαβαίνει μεγαλύτερη ἐλευθερία λόγου καί νάχει μεγαλύτερη ἐπαφή μέ τό λαό».

Ἵθραία ἐπιθυμία. Ἡ «κοινωνία» συμπαθεῖ αὐτό τό «ἰδανικό». Ἐπειδή ὅμως τό «ἐπιδιώκει» μετά τόν ἀπογευματινό της ὕπνο, κι ἐπειδή περισσότερο ἀπ' ὅλα στόν κόσμο φοβᾶται τή διατάραξη αὐτῆς τῆς ἡσυχίας, γι' αὐτό... γι' αὐτό ἀκριβῶς σπεύδει πολύ βραδέως, προχωρεῖ μέ τόση σοφία, πού κάθε καινούργιο χρόνο βρίσκεται ὄλο καί πιό πίσω. Οἱ κύριοι ναρόντικοι νομίζουν ὅτι αὐτό εἶναι τυχαῖο, ὅτι τώρα θά τελειώσει ὁ ἀπογευματινός ὕπνος καί θ' ἀρχίσει ἡ πραγματική πρόοδος. Περιμένετε!

«Δέ θεωροῦμε ἐπίσης καθόλου ἀνίσχυρη καί τήν ἐπίδραση τῆς ἀγωγῆς καί τῆς μόρφωσης, νομίζουμε ὅμως πρῶτ' ἀπ' ὅλα: 1) ὅτι ἡ μόρφωση πρέπει νά δίνεται σ' ὅλους κι ὄχι μόνο σέ ὀρισμένα πρόσωπα πού ξεχωρίζουν ἀπό τό περιβάλλον τους καί μετατρέπονται σέ κουλάκους...».

* Ἡ λέξη αὕτη ἔχει πολύ στενή σημασία. Θά ἔπρεπε νά εἰπωθεῖ πιό σωστά καί πιό συγκεκριμένα ἡ ἀστική τάξη.

** — Συνεχίστε! συνεχίστε! Ἡ Σύντ.

«Σέ ὄλους». . . — αὐτό ἀκριβῶς θέλουν οἱ μαρξιστές. Ἔχουν ὁμως τή γνώμη ὅτι αὐτό δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ στή βάση τῶν σημερινῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων, γιατί ἀκόμα καί μέ δωρεάν καί ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση, γιά τή «μόρφωση» θά χρειάζονται χρήματα πού τά ἔχουν μόνο «ἐκεῖνοι πού προέρχονται ἀπό τό λαό». Οἱ μαρξιστές ἔχουν τή γνώμη πώς κι ἐδῶ συνεπῶς δέν ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος, ἐκτός ἀπό τή «σκληρή πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων».

«. . . 2) ὅτι πρέπει ν' ἀνοίξουν οἱ πόρτες τῶν δημοτικῶν σχολείων ὄχι μόνο γιά τούς συνταξιούχους διάκους, τούς δημοσίους ὑπαλλήλους καί τούς διάφορους κρασοπατέρες, ἀλλά γιά τούς πραγματικά καθωσπρέπει ἀνθρώπους, πού ἀγαποῦν εἰλικρινά τό λαό».

Συγκινητικό! Ἔλα ὁμως πού ὄσοι βλέπουν «μυαλό, ἐπιχειρηματικό πνεῦμα κι ἐνεργητικότητα» στούς «ἀνθρώπους πού προέρχονται ἀπό τό λαό» βεβαιώνουν ἐπίσης (κι ὄχι πάντα χωρίς εἰλικρίνεια) ὅτι «ἀγαποῦν τό λαό», καί δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶναι «πραγματικά καθωσπρέπει» ἄνθρωποι. Καί ποιός θά εἶναι ἐδῶ ὁ κριτής; Τά πρόσωπα πού σκέφτονται κριτικά κι ἔχουν ἀναπτυγμένη ἠθική; Μά δέν εἶπε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ὅτι ἡ περιφρόνηση δέν ἔχει καμιά ἐπίδραση πάνω σ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους πού προέρχονται ἀπό τό λαό;*

Ξαναβρισκόμαστε, στό τέλος, μπροστά στό ἴδιο βασικό γνώρισμα τοῦ ναροντικισμοῦ, πού ἀναγκαστήκαμε νά τό διαπιστώσουμε ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή — στήν προσπάθεια νά παραβλέψει τά γεγονότα.

Ὅταν ὁ ναρόντικος περιγράφει τά γεγονότα, ἀναγκάζεται πάντα νά παραδεχθεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ πραγματικότητα ἀνήκει στό κεφάλαιο, ὅτι ἡ πραγματική μας ἐξέλιξη εἶναι κεφαλαιοκρατική, ὅτι ἡ δύναμη βρίσκεται στά χέρια τῆς ἀστικής τάξης. Αὐτό τό πράγμα τό παραδέχτηκε τώρα-δᾶ, λχ., καί ὁ ἀρθρογράφος μας στό ἀρθρο πού σχολιάζουμε, πού διαπίστωσε ὅτι στή χώρα μας ἔχει δημιουργηθεῖ ἕνας «ἀστικός πολιτισμός», ὅτι ἡ ἀστική τάξη διατάζει τό λαό νά πάει στή δουλιὰ, ὅτι ἡ ἀστική κοινωνία ἀσχολεῖται μόνο μέ τίς στομαχικές λειτουργίες καί τόν ἀπογευματινόν ὕπνο, ὅτι οἱ «ἀστοί» δημιούργησαν ἀκόμα καί ἀστική

* Σελ. 151: «. . . μήπως αὐτοί δέν περιφρονοῦν κιόλας προκαταβολικά (προσέξτε το καλά αὐτό τό «κιόλας προκαταβολικά») ἐκεῖνους πού θά μποῦσαν νά τούς περιφρονήσουν;»

ἐπιστήμη, ἀστική ἠθική, ἀστικά σοφίσματα στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς, ἀστικὴ φιλολογία.

Καί παρ' ὅλα αὐτὰ ὅλοι οἱ συλλογισμοὶ τῶν ναρόντικων στηρίζονταν πάντα στὴν ἀντίθετη ὑπόθεση: ὅτι ἡ δύναμη δὲ βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀλλὰ μὲ τὸ μέρος τοῦ «λαοῦ». Ὁ ναρόντικος φλυαρεῖ γιὰ ἐκλογή δρόμου (παράλληλα μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ χαρακτήρα τοῦ πραγματικοῦ δρόμου), γιὰ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας (πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ «διεύθυνση» τῆς ἀστικῆς τάξης), γιὰ τὸ ὅτι τὸ κράτος πρέπει νὰ ἀκολουθήσει τὶς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχές, ὅτι τὸ λαὸ πρέπει νὰ τὸν διδάσκουν ἀκριβῶς οἱ ναρόντικοι κτλ., λές καὶ ἡ δύναμη βρίσκεται πιά μὲ τὸ μέρος τῶν ἐργαζομένων ἢ τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων τους, καὶ δὲν ἀπομένει πιά παρά νὰ ὑποδειχτοῦν οἱ «πιὸ ἄμεσες», οἱ «πιὸ κατάλληλες» κτλ. μέθοδοι χρησιμοποίησης αὐτῆς τῆς δύναμης.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος ἓνα γλυκανάλατο ψέμα. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ νοηθεῖ κάποια *raison d'être** γιὰ τὶς αὐταπάτες αὐτοῦ τοῦ εἶδους πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα, τὸν καιρὸ πού ὁ πρῶτος ρεγκίρουνγκστ¹¹² ἀνακάλυπτε στὴ Ρωσία τὴν «κοινότητα»: τώρα ὅμως, ὕστερα ἀπὸ μιά τριαντάχρονη καὶ πάνω ἱστορία «ἐλεύθερης» ἐργασίας, αὐτὸ εἶναι κάτι μεταξύ κοροϊδίας, φαρισαϊσμοῦ καὶ ἀηδιαστικῆς ὑποκρισίας.

Βασικὸ θεωρητικὸ καθῆκον τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι νὰ ἐξαλείψει αὐτὸ τὸ καλοπροαίρετο καὶ καλοκάγαθο ψέμα. Πρῶτη ὑποχρέωση ἐκείνων πού θέλουν ν' ἀναζητήσουν «δρόμους γιὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία» εἶναι νὰ μὴν ἀπατοῦν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους, νὰ ἔχουν τὸ θάρρος νὰ ἀναγνωρίσουν ἀνοιχτὰ αὐτὸ πού ὑπάρχει.

Κι ὅταν οἱ ἰδεολογικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἐργαζόμενης τάξης θὰ τὸ καταλάβουν αὐτὸ καὶ θὰ τὸ νιώσουν, τότε θ' ἀναγνωρίσουν ὅτι τὰ «ιδανικά» δὲν πρέπει νὰ συνίστανται στὴν ἐπινόηση καλύτερων καὶ συντομότερων δρόμων, ἀλλὰ στὴ διατύπωση τοῦ καθήκοντος καὶ τῶν σκοπῶν τῆς «σκληρῆς πάλης τῶν κοινωνικῶν τάξεων» πού διεξάγεται στὴν κεφαλαιοκρατικὴ μας κοινωνία μπροστά στά μάτια μας: ὅτι μέτρο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐπιδιώξεών τους δὲν εἶναι ἡ ἐπεξεργασία συμβουλῶν πρὸς τὴν «κοινωνία» καὶ τὸ «κράτος», ἀλλὰ ὁ βαθμὸς τῆς διάδοσης αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν μέσα σὲ μιά ὀρισμένη τάξη τῆς κοινωνίας: ὅτι καὶ τὰ πιὸ ὑψηλά ἰδανικά δὲν ἀξίζουν πεντάρα, ἂν δὲν κατορθώσετε νὰ τὰ συγχωνέψετε ἀδιάρηχτα μὲ τὰ συμφέροντα ἐκείνων πού παίρ-

* -- δικαιολογία. Ἡ Σὺντ.

νον προσωπικά μέρος στήν οικονομική πάλη, νά τά συγχωνέψετε μέ τά «στενά» καί άσήμαντα ζητήματα τοῦ καθημερινοῦ βίου τῆς δοσμένης τάξης, ὅπως εἶναι τό ζήτημα τῆς «δίκαιης άμοιβῆς τῆς ἐργασίας», πού μέ τόση μεγαλόπρεπη περιφρόνηση τά βλέπει ὁ μεγαλόστομος ναρόντικος.

«... Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἄρκετό. Ὅπως δυστυχῶς βλέπουμε σέ κάθε βῆμα, ἡ πνευματική ἀνάπτυξη δέν ἐξασφαλίζει ἀκόμα τόν ἄνθρωπο ἀπό τίς ληστρικές ἐπιδιώξεις κι ἀπό τά ληστρικά ἐνστικτώ. Καί γι' αὐτό πρέπει νά παρθοῦν ἀμέσως μέτρα γιά νά περιφρουρηθεῖ τό χωριό ἀπό τήν καταλήστευση, πρέπει, πρὶν ἀπ' ὅλα, νά παρθοῦν μέτρα γιά νά περιφρουρηθεῖ ἡ κοινότητά μας, σάν μορφή συμβίωσης πού ἀναπληρώνει τήν ἠθική ἀτέλεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ κοινότητα πρέπει νά ἐξασφαλιστεῖ μιά γιά πάντα. Ὅμως κι αὐτό ἀκόμα δέν εἶναι ἄρκετό: ἡ κοινότητα δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει μέ τίς σημερινές οικονομικές τῆς συνθήκες καί μέ τά σημερινά φορολογικά βάρη· γι' αὐτό χρειάζονται μέτρα γιά τή διεύρυνση τῆς ἀγροτικῆς γαιοκτησίας, γιά τήν ἐλάττωση τῶν φόρων, γιά τήν ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς.

Αὐτά εἶναι τά μέσα ἐνάντια στούς κουλάκους, γιά τά ὁποῖα πρέπει νά συμφωνῆσει ὅλη ἡ σοβαρή φιλολογία καί νά τά ὑποστηρίξει. Τά μέσα αὐτά βέβαια δέν εἶναι καινούργια· τό ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι πρόκειται γιά μέσα μοναδικά στό εἶδος τους, μά γι' αὐτό τό πράγμα δέν ἔχουν ἀκόμα πεισθεῖ ὄλοι». (Τέλος).

Ὅριστε λοιπόν, καί τό πρόγραμμα αὐτοῦ τοῦ μεγαλόστομου ναρόντικου! Ἀπό τήν περιγραφή τῶν γεγονότων εἶδαμε ὅτι παντοῦ διαπιστώνεται πλέρια ἀντίθεση τῶν οικονομικῶν συμφερόντων, «παντοῦ» καί ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι διαπιστώνεται καί στήν πόλη καί στό χωριό, καί μέσα στήν κοινότητα κι ἔξω ἀπ' αὐτή, καί στήν ἐργοστασιακή καί στή «λαϊκή» παραγωγή, ἀλλά καί πέρα ἀπό τά ὄρια τῶν οικονομικῶν φαινομένων — καί στή φιλολογία καί στήν «κοινωνία», στή σφαῖρα τῶν ἠθικῶν, πολιτικῶν, νομικῶν κτλ. ἰδεῶν. Κι ὁ ἱπότης μας Kleinburger* χύνει πικρά δάκρυα καί καλεῖ: «νά παρθοῦν ἀμέσως μέτρα γιά τήν περιφρούρηση τοῦ χωριοῦ». Ἐδῶ φαίνονται ἐντελῶς ξεκάθαρα ἡ ἐπιφανειακότητα τῆς μικροαστικῆς ἀντίληψης καί ἡ προθυμία γιά συμβιβασμούς. Ὅπως εἶδαμε, αὐτό τό ἴδιο τό χωριό παρουσιάζει διάσπαση καί πάλη, ἀποτελεῖ ἓνα καθεστῶς ἀντιφατικῶν συμφερόντων, ὁ ναρόντικος ὅμως δέ βλέπει τή ρίζα τοῦ κακοῦ σ' αὐτό τό ἴδιο τό καθεστῶς, ἀλλά στίς ἐπιμέρους ἐλλείψεις του, δέ στηρίζει τό πρόγραμμά του στήν ἀνάγκη νά δοθεῖ ἰδεολογικό περιεχόμενο στήν πάλη πού διεξάγεται, ἀλλά στό «νά περιφρουρηθεῖ» τό χωριό ἀπό τούς τυχαίους, ἄνομους

* — μικροαστός. Σημ. μετ.

«ληστές» πού ἔρχονται ἀπέξω! Καί ποιός λοιπόν, ἀξιότιμε κ. ρωμαντικέ, πρέπει νά πάρει τά μέτρα περιφρούρησης; Ἡ «κοινωνία», πού ἱκανοποιεῖ τίς στομαχικές τῆς λειτουργίες σέ βάρος ἀκριβῶς ἐκείνων πού πρέπει νά περιφρουρεῖ; Οἱ πράχτορες τῶν ζέμιστρο, τῶν ἐπαρχιῶν καί οἱ διάφοροι ἄλλοι πράχτορες, πού ζοῦν ἀπό τό μερίδιο πού παίρνουν ἀπό τήν ὑπεραξία καί πού γι'αυτό, ὅπως τώρα-δᾶ εἶδαμε, δέν προβάλλουν ἀντίσταση, ἀλλά δίνουν βοήθεια;

Ὁ ναρόντικος βρίσκει ὅτι πρόκειται γιά ἓνα θλιβερό τυχαῖο γεγονός καί τίποτε περισσότερο, γιά ἓνα ἀποτέλεσμα κακῆς «ἀντίληψης τοῦ προορισμοῦ τους» ὅτι ἀρκεῖ μιά ἐκκληση γιά «συνεννόηση καί ἐνωμένη δράση» καί ὅλα τά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἶδους «θά ἐγκαταλείψουν τό στραβό δρόμο». Δέ θέλει νά δεῖ πῶς, ἂν στίς οἰκονομικές σχέσεις ἔχει δημιουργηθεῖ τό σύστημα τῆς Plusmacherei, ἂν ἔχει δημιουργηθεῖ ἓνα τέτιο καθεστῶς, ὅπου τά μέσα καί τό χρόνο γιά μόρφωση μπορεῖ νά τά ἔχει μόνον «ἐκεῖνος πού προέρχεται ἀπό τό λαό», ἐνῶ ἡ «μάζα» «θά μένει ἀμόρφωτη καί θά δουλεύει γιά ἄλλους», τότε ἄμεση πιά καί ἀπευθείας συνέπεια αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος θά εἶναι νά μπαίνουν στήν «κοινωνία» μόνο οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πρώτων, ὅτι μόνον ἀπό τίς γραμμές αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς «κοινωνίας» κι ἀπό «κεῖνους πού προέρχονται ἀπό τό λαό» μποροῦν νά στρατολογουῦνται οἱ γραμματεῖς τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ πράχτορες τῶν ζέμιστρο κτλ., πού ὁ ναρόντικος ἔχει τήν ἀφέλεια νά τοὺς θεωρεῖ σάν κάτι πού στέκεται *ψηλότερα* ἀπό τίς οἰκονομικές σχέσεις καί τίς τάξεις, σάν κάτι πού στέκεται *πάνω* ἀπ' αὐτές.

Γι'αυτό ἀκριβῶς καί ἡ ἐκκλησή του: «περιφρουρεῖστε» δέν ἀπευθύνεται καθόλου ἐκεῖ πού πρέπει.

Ὁ ναρόντικος ἐφησυχάζει εἴτε μέ μικροαστικά καταπραϋντικά (πάλη ἐναντία στοὺς κουλάκους — βλ. πῶς πάνω τά σχετικά μέ τοὺς συνεταιρισμούς δανεισμοῦ καί ἀποταμίευσης, μέ τήν πίστη, τῆ νομοθεσία πού ἀποβλέπει στήν ἐνθάρρυνση τῆς ἐγκράτειας, τῆς φιλεργίας καί τῆς μόρφωσης· διεύρυνση τῆς γαιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν — βλ. πῶς πάνω τά σχετικά μέ τήν ἀγροτική πίστη καί τήν ἀγορά γῆς· ἐλάττωση τῶν φόρων — βλ. πῶς πάνω τά σχετικά μέ τό φόρο εἰσοδήματος), εἴτε μέ ὠραῖα ὄνειροπολήματα μαθήτριας παρθεναγωγείου «γιά ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς».

Ἄλλὰ μήπως δέν ἔχει πιά ὀργανωθεί; Μήπως ὅλη αὐτή ἡ νεαρή ἀστική τάξη, πού περιγράψαμε πῶς πάνω, δέν ἔχει κιόλας ὀργανώσει μέ δικό της τρόπο, μέ ἀστικό τρόπο, αὐτή τῆ «λαϊκή

παραγωγή»; Διαφορετικά πώς θά μπορούσε «νά κρατάει στά χέρια της κάθε χωριό»; πώς θά μπορούσε «νά διατάζει τό λαό νά πηγαίνει στή δουλιά» καί νά ιδιοποιείται τήν ύπεραξία;

Ό ναρόντικος φτάνει ώς τό άνώτατο σημείο ήθικής άγανάχτησης. Είναι άνήθικο, φωνάζει, ν' άναγνωρίζει κανείς τόν καπιταλισμό γιά «όργάνωση», έφόσον στηρίζεται στήν άναρχία τής παραγωγής, στίς κρίσεις, στή μόνιμη, ταχτική καί διαρκώς αύξανόμενη άνεργία τών μαζών, στήν άπεριόριστη χειροτέρευση τής κατάστασης τών εργαζομένων.

Άπεναντίας. Είναι άνήθικο νά φτιασιδώνει κανείς τήν άλήθεια, νά παρουσιάζει σάν κάτι τό τυχαίο καί τό αναπάντεχο τό καθεστώς πού χαρακτηρίζει όλη τή Ρωσία ύστερα άπό τή μεταρύθμιση. Τό ότι κάθε κεφαλαιοκρατικό έθνος εισάγει τήν τεχνική πρόοδο καί τήν κοινωνικοποίηση τής εργασίας μέ τό σακάτεμα καί τήν παραμόρφωση τοϋ παραγωγοϋ έχει διαπιστωθεί άπό πολύν καιρό. Νά χρησιμοποιεί όμως κανείς αύτό τό γεγονός σάν ύλικό γιά ήθικές συζητήσεις μέ τήν «κοινωνία» καί, κλείνοντας τά μάτια μπροστά στήν πάλη πού διεξάγεται, νά μουρμουρίζει μέ ήρεμία άνθρωπο πού παίρνει τόν άπογευματινό του ύπνο: «περιφρουρείστε», «έξασφαλίστε», «όργανώστε», σημαίνει ότι είναι ρωμαντικός, ένας άφελής, αντιδραστικός ρωμαντικός.

Πιθανόν ό άναγνώστης νά σχηματίσει τήν έντύπωση ότι τό σχόλιο αύτό δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν άνάλυση τοϋ βιβλίου τοϋ κ. Στρούβε. Κατά τή γνώμη μου πρόκειται μόνο γιά έλλειψη έξωτερικής σύνδεσης.

Τό βιβλίο τοϋ κ. Στρούβε δέν άνακαλύπτει καθόλου τό ρωσικό μαρξισμό. Άπλώς δημοσιεύει γιά πρώτη φορά στόν τύπο μας θεωρίες πού διαμορφώθηκαν καί έκτέθηκαν πίο μπροστά*. Άπό τή δημοσίευση αύτή προηγήθηκε, όπως τό σημειώσαμε κιόλας, μία λυσσασμένη κριτική τοϋ μαρξισμού στόν τύπο τών φιλελεύθερων ναρόντικων, κριτική πού μέρδεψε καί διαστρέβλωσε τήν ύπόθεση.

Χωρίς ν' άπαντήσει κανείς προηγούμενα σ' αύτή τήν κριτική, δέ θά μπορούσε, πρώτο, νά καταπιαστεί μέ τό ζήτημα όπως παρουσιάζεται σήμερα, καί, δεύτερο, δέ θά μπορούσε νά καταλάβει τό βιβλίο τοϋ κ. Στρούβε, τό χαρακτήρα του καί τόν προορισμό του.

* Πρβλ. Β. Β. «Δοκίμια θεωρητικής οικονομίας», Πετρούπολη, 1895, σελ. 257-258 ¹¹³.

Γιά ν' ἀπαντήσουμε, χρησιμοποίησαμε ἓνα παλιό ἄρθρο τῶν ναρόντικων, γιατί χρειαζόταν ἓνα ἄρθρο ἀρχῶν καί, ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἓνα ἄρθρο πού νά διατηρεῖ ἔστω καί ὀρισμένες ἀπό τίς ὑποθήκες τῶν παλιῶν ναρόντικων τῆς Ρωσίας, τόσο πολύτιμες γιά τό μαρξισμό.

Μέ τό σχόλιο αὐτό προσπαθήσαμε νά δείξουμε ὅτι εἶναι φανταστικές καί παράλογες οἱ συνηθισμένες μέθοδοι πολεμικῆς τῶν φιλελεύθερων ναρόντικων. Οἱ κρίσεις γύρω ἀπό τό θέμα ὅτι ὁ μαρξισμός συνδέεται μέ τό χεικελιανισμό*, μέ τήν πίστη στίς τριάδες καί στά ἀφηρημένα δόγματα καί σχήματα, πού δέν χρειάζεται νά ἐπαληθευτοῦν ἀπό τά γεγονότα, ὅτι συνδέεται μέ τήν πεποίθηση πώς κάθε χώρα θά περάσει ὑποχρεωτικά ἀπό τή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ κτλ., ἀποδείχονται κούφια φλυαρία.

Ὁ μαρξισμός παίρνει σάν κριτήριο τή *διατύπωση* καί τή θεωρητική *ἐξήγηση* τῆς θέσης γιά τήν πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν οικονομικῶν συμφερόντων πού διεξάγεται μπροστά στά μάτια μας.

Ὁ μαρξισμός δέ στηρίζεται σέ τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τά γεγονότα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας· εἶναι κι αὐτός μιὰ ἰδεολογία τῆς ἐργαζόμενης τάξης, μόνο πού ἐξηγεῖ ἐντελῶς διαφορετικά τά πασίγνωστα γεγονότα τῆς ἀνάπτυξης καί τῶν νικῶν τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, ἀντιλαμβάνεται τελείως διαφορετικά τά καθήκοντα πού βάζει ἡ πραγματικότητα τῆς χώρας μας στούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Γιαυτό, ὅταν ὁ μαρξιστής μιλάει γιά τήν ἀναγκαιότητα, τό ἀναπόφευχτο καί τήν προοδευτικότητα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, ξεκινάει ἀπό γεγονότα γενικά διαπιστωμένα, πού ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι γενικά διαπιστωμένα, ἐπειδὴ δέν εἶναι καινούργια, δέ χρειάζεται νά τά ἀναφέρει κάθε φορά· ὁ μαρξιστής δίνει διαφορετική ἐξήγηση σέ κείνα πού ἔχει πεῖ καί ξαναπεῖ ἡ ναρόντικιστική φιλολογία, κι ἂν ὁ ναρόντικος, ἀπαντώντας σ' αὐτό, φωνάζει ὅτι ὁ μαρξιστής δέ θέλει νά ξέρει τά γεγονότα, τότε, γιά νά τόν ξεσκεπάσουμε, ἀρκεῖ ἀκόμα καί μιὰ ἀπλή παραπομπή σέ ὁποιοδήποτε ἄρθρο ἀρχῶν τῶν ναρόντικων τῆς δεκαετίας 1870-1880.

* Ἄς περάσουμε τώρα στήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στρούβε.

* Φυσικά, δέ μιῶ γιά τήν ἱστορική προέλευση τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλά γιά τό σημερινό του περιεχόμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ

Ὁ συγγραφέας βλέπει τὴν «οὐσία» τοῦ ναροντνικισμοῦ, τὴ «βασικὴ ἰδέα» του, στὴ «θεωρία τῆς ἰδιότυπης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας». Ἡ θεωρία αὐτή, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια του, ἔχει «δύο βασικὲς πηγές: 1) μιὰ ὀρισμένη διδασκαλία γιὰ τὸ ρόλο τῆς προσωπικότητας μέσα στὸ ἱστορικό προτσές καὶ 2) τὴν ἄμεση πεποίθηση γιὰ τὸν εἰδικὸ ἔθνικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ εἰδικὸ ἔθνικὸ πνεῦμα τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ καὶ γιὰ τὰ ἰδιαίτερα ἱστορικά πεπρωμένα του»(2). Σὲ μιὰ σημείωσή του σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι «τὸ ναροντνικισμὸ τὸν χαρακτηρίζουν ἐντελῶς καθορισμένα κοινωνικά ἰδανικά»*, καὶ λέει ὅτι τὴν οἰκονομικὴ κοσμοθεωρία τῶν ναρόντνικων τὴν ἐκθέτει παρακάτω.

Μοῦ φαίνεται, πὼς αὐτὸς ὁ χαρακτηρηισμὸς τῆς οὐσίας τοῦ ναροντνικισμοῦ πρέπει κάπως νὰ διορθωθεῖ. Εἶναι πολὺ ἀφηρημένος, ἰδεαλιστικὸς, γιὰτὶ τονίζει τίς ἐπικρατοῦσες θεωρητικὲς ἰδέες τοῦ ναροντνικισμοῦ, χωρὶς νὰ τονίζει οὔτε τὴν «οὐσία» του, οὔτε τὴν «πηγὴ» του. Μένει ἐντελῶς ἀνεξήγητο, γιὰ ποῖό λόγο τὰ πῖό πάνω ἰδανικά συνδυάζονταν μὲ τὴν πίστη σὲ μιὰ ἰδιότυπη ἀνάπτυξη, μὲ μιὰ εἰδικὴ θεωρία γιὰ τὸ ρόλο τῆς προσωπικότητας, γιὰ ποῖό λόγο οἱ θεωρίες αὐτές ἔγιναν τὸ ρεῦμα πού εἶχε «τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροή» στὴν κοινωνικὴ μας σκέψη. Ἄν ὁ συγγραφέας, μιλώντας γιὰ τίς «κοινωνιολογικὲς ἰδέες τοῦ ναροντνικισμοῦ» (τίτλος τοῦ Ιου κεφαλαίου), δὲν μπόρεσε ὥστόσο νὰ περιοριστεῖ στὰ καθαρὰ κοινωνιολογικά ζητήματα (μέθοδοι τῆς κοινωνιολογίας), ἀλλὰ ἔθιξε καὶ τίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων γιὰ τὴ ρωσικὴ οἰκονομικὴ πραγματικότητα, ἔπρεπε νὰ δείξει τὴν οὐσία αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων. Ὅστοςο στὴ σημείωση πού ἀναφέραμε αὐτὸ γίνεται μόνο κατὰ τὸ μισό. Ἡ οὐσία τοῦ ναροντνικισμοῦ συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὰ συμφέροντα τῶν παραγωγῶν ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μικροπαραγωγοῦ, τοῦ μικροαστοῦ. Ὁ κ. Στροῦβε στὸ ἄρθρο πού ἔγραψε στὰ γερμανικά γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ν.—ον («Sozialpolitisches Centralblatt»**, 1893, τεῦχος 1) ὀνόμασε τὸ ναροντνικισμὸ «ἔθνικὸ

* Φυσικά, τὴν ἔκφραση αὐτὴ: «ἐντελῶς καθορισμένα ἰδανικά» δὲν μπορεῖ νὰ τὴν παίρνομε στὴν κυριολεξία τῆς, δηλ. μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ ναρόντνικοι ξέρουν «ἐντελῶς συγκεκριμένα» τί θέλουν. Αὐτὸ θὰ ἦταν πέρα γιὰ πέρα λάθος. Λέγοντας «ἐντελῶς καθορισμένα ἰδανικά», δὲν πρέπει νὰ ἐννοοῦμε παρὰ μόνο τὴν ἰδεολογία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ἔστω κι ἂν ἡ ἰδεολογία αὐτὴ εἶναι ἡ πῖό συγκεκριμένη.

** — «Κεντρικὸ Κοινωνικο-Πολιτικὸ Φυλλάδιον». Ἡ Σύντ.

σοσιαλισμό» («Ρούσκογε Μπογκάτσβο», 1893, τεύχος 12, σελ. 185). Ἀντί «ἐθνικός» θάπρεπε νά λέει «ἀγροτικός» ὅταν ἀναφέρεται στόν παλιό ρωσικό ναροντικισμό, καί «μικροαστικός», ὅταν ἀναφέρεται στό σημερινό ναροντικισμό. Ἡ «πηγή» τοῦ ναροντικισμοῦ βρίσκεται στήν ἐπικράτηση τῆς τάξης τῶν μικροπαραγωγῶν στήν κεφαλαιοκρατική Ρωσία τῆς περιόδου ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐξηγήσουμε αὐτό τό χαρακτηρισμό. Τήν ἔκφραση «μικροαστικός» δέν τή χρησιμοποιοῦ μέ τή συνηθισμένη, ἀλλά μέ τήν πολιτικοοικονομική σημασία τῆς λέξης. Νά εἶναι κανείς μικροπαραγωγός, καί νά διεξάγει τό νοικοκυριό του μέσα στό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, αὐτά εἶναι τά δύο γνωρίσματα πού ἀποτελοῦν τήν ἔννοια «μικροαστός», Kleinbürger ἢ, πράγμα πού σημαίνει τό ἴδιο, μεστσανίν. Ἔτσι, ἡ ἔννοια αὐτή περιλαβαίνει καί τόν ἀγρότη, καί τό βιοτέχνη, πού ὁ ναρόντικος τοὺς ἔβαζε πάντα στήν ἴδια μοῖρα — καί εἶχε ἀπόλυτα δίκιο, γιατί καί οἱ δύο εἶναι τέτιοι παραγωγοί, πού δουλεύουν γιά τήν ἀγορά καί δέν διαφέρουν παρά μόνο στό βαθμό τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Παρακάτω, κάνω διάκριση ἀνάμεσα στόν παλιό* καί στό σημερινό ναροντικισμό, γιατί ὁ παλιός ναροντικισμός ἦταν μιά θεωρία ὡς ἓνα βαθμό ἀρμονική, πού εἶχε διαμορφωθεῖ τήν ἐποχή πού ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία ἦταν ἀκόμα πολύ ἀδύνατο ἀναπτυγμένος, ὅταν δέν εἶχε ἀκόμα πέρα γιά πέρα ἀποκαλυφθεῖ ὁ μικροαστικός χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, ὅταν ἡ πραχτική πλευρά τῆς θεωρίας ἦταν καθαρῆ οὐτοπία, ὅταν οἱ ναρόντικοι ἀπόφευγαν συστηματικά τή φιλελεύθερη «κοινωνία» καί «πήγαιναν στό λαό». Τώρα δέν εἶναι τό ἴδιο: κανένας πιά δέν ἀρνεῖται τόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, ἡ ἀποσύνθεση τοῦ χωριοῦ εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο. Ἀπό τήν ἀρμονική θεωρία τοῦ ναροντικισμοῦ μέ τήν παιδική πίστη στήν «κοινότητα» ἔμειναν μόνο ράκη. Ἀπό πραχτική ἄποψη τή θέση τῆς οὐτοπίας τήν πῆρε τώρα ἓνα πρόγραμμα μικροαστικῶν «προόδων», πού δέν εἶναι καθόλου οὐτοπικό, καί πού μόνον οἱ πομπώδεις φράσεις θυμίζουν τήν ἱστορική σύνδεση αὐτῶν τῶν ἄθλιων συμβιβασμῶν μέ τά ὄνειρα γιά καλύτερους καί ἰδιότυπους δρόμους γιά τήν πατρίδα. Ἀντί ξεχώρισμα ἀπό τή φιλελεύθερη κοινωνία βλέπουμε τήν πιό συγκινητική προσέγγιση σ' αὐτήν. Ἀκρι-

* Λέγοντας παλιοί ναρόντικοι, δέν ἔννοῶ ἐκείνους πού τοὺς κινούσε, λογουχάρη, τό περιοδικό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκ», μά ἀκριβῶς ἐκείνους πού «πήγαιναν στό λαό».

βῶς αὐτή ἢ ἀλλαγὴ μᾶς ἀναγκάζει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στήν ἰδεολογία τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν ἰδεολογία τῆς μικροαστικῆς τάξης.

Αὐτή ἢ τροποποίηση σχετικά μέ τό πραγματικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ μοῦ φάνηκε τόσο περισσότερο ἀπαραίτητη, γιατί βασική ἔλλειψη τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας τῆς πού ἀναφέραμε· αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Καί δεύτερο, «ὀρισμένες βασικές» θέσεις τῆς διδασκαλίας, μέ τήν ὁποία δέν ἔχει δεσμούς ὁ κ. Στροῦβε, ἀπαιτοῦν ἴσα-ἴσα τήν ἀναγωγή τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν στίς κοινωνικοοικονομικές σχέσεις.

Καί τώρα θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε ὅτι χωρίς μιά τέτια ἀναγωγή δέν μποροῦμε νά ξεκαθαρίσουμε ἀκόμα καί τίς καθαρά θεωρητικές ἰδέες τοῦ ναροντικισμοῦ, ὅπως τό ζήτημα τῆς μεθόδου τῆς κοινωνιολογίας.

Ὁ κ. Στροῦβε, ἀφοῦ τόνισε ὅτι τῇ διδασκαλία τῶν ναρόντικων σχετικά μέ τήν εἰδική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας τήν ἐκθέτουν καλύτερα ἀπ' ὄλους οἱ κ.κ. Μίρτοφ καί Μιχαηλόβσκι, χαρακτηρίζει αὐτή τῇ διδασκαλία «ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό» καί γιά νά τό ὑποστηρίξει αὐτό, παραθέτει μιά σειρά ἀποσπάσματα ἀπό τά ἔργα τους, στά ὁποῖα ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε.

Καί οἱ δύο συγγραφεῖς βάζουν στήν πρώτη γραμμὴ τῆ θέσης, ὅτι τήν ἱστορία τῇ δημιουργοῦσαν οἱ «ἀγωνιζόμενες ξεχωριστές προσωπικότητες». «Οἱ προσωπικότητες δημιουργοῦν τήν ἱστορία» (Μίρτοφ). Ἀκόμα πῖο καθαρά ἐκφράζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι: «Ἡ ζωντανή προσωπικότητα μ' ὄλες τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματά της γίνεται παράγοντας τῆς ἱστορίας μέ δική της εὐθύνη. Αὐτή, κι ὄχι κάποια μυστικιστική δύναμη, βάζει σκοπούς στήν ἱστορία καί κινεῖ τά γεγονότα πρὸς αὐτούς τοὺς σκοπούς μέσα ἀπὸ μιά σειρά ἐμπόδια, πού τῆς βάζουν οἱ στοιχειακές δυνάμεις τῆς φύσης καί τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν»(8). Ἡ θέση αὐτή, ὅτι δηλ. τήν ἱστορία τῇ φτιάχνουν οἱ προσωπικότητες, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη εἶναι στερημένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο. Ὅλη ἡ ἱστορία ἀποτελεῖται ἀπὸ πράξεις προσώπων καί καθῆκον τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης εἶναι νά ἐξηγήσει αὐτές τίς πράξεις, ἔτσι πού ἡ ὑπόδειξη γιά τό «δικαίωμα ἐπέμβασης στήν πορεία τῶν γεγονότων» (λόγια τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού τά παραθέτει ὁ κ. Στροῦβε, σελ. 8) καταλήγει σέ κενὴ ταυτολογία. Αὐτό τό πράγμα μᾶς τό δείχνει πολὺ καθαρά ἡ τελευταία μεγάλη περικοπὴ τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Ἡ ζωντανὴ προσωπικότητα — συλλογίζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — κινεῖ τά γεγονότα μέσα ἀπὸ

μιά σειρά ἐμπόδια, πού παρεμβάλλουν οἱ στοιχειακές δυνάμεις τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Καί σέ τί συνίστανται αὐτές οἱ «ἱστορικές συνθήκες»; Σύμφωνα μέ τή λογική τοῦ συγγραφέα, συνίστανται πάλι στίς πράξεις ἄλλων «ζωντανῶν προσωπικοτήτων». Ἀλήθεια, πόσο βαθιά εἶναι αὐτή ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας: ἡ ζωντανή προσωπικότητα κινεῖ τά γεγονότα μέσα ἀπό μιά σειρά ἐμπόδια πού βάζουν ἄλλες ζωντανές προσωπικότητες! Καί γιατί αὐτές οἱ πράξεις ὀρισμένων ζωντανῶν προσωπικοτήτων χαρακτηρίζονται στοιχειακές, ἐνῶ γιά τίς ἄλλες λέγεται ὅτι «κινοῦν τά γεγονότα» πρὸς σκοπούς βαλμένους ἀπό τά πρῖν; Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τό νά ψάχνει κανεῖς νά βρεῖ ἐδῶ ἔστω καί κάποιο θεωρητικό περιεχόμενο, θάταν ἕνα ἔργο χωρίς καμιά σχεδόν ἐλπίδα ἐπιτυχίας. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ ἱστορικές συνθήκες, πού ἔδιναν στοὺς ὑποκειμενιστές τῆς χώρας μας ὕλικό γιά τή «θεωρία», ἦταν (ὅπως εἶναι καί τώρα) οἱ ἀνταγωνιστικές σχέσεις πού γεννοῦσαν τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ. Οἱ ὑποκειμενιστές, μή μπορώντας νά καταλάβουν αὐτές τίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις, μή μπορώντας νά βροῦν σ' αὐτές τίς ἴδιες τά κοινωνικά στοιχεῖα, πού μέ τό μέρος τους θά μπορούσαν νά σταθοῦν «οἱ μεμονωμένες προσωπικότητες», περιορίζονταν στό νά φτιάχνουν θεωρίες πού παρηγοροῦσαν τίς «μεμονωμένες» προσωπικότητες μέ τό ὅτι τήν ἱστορία τή φτιάχναν οἱ «ζωντανές προσωπικότητες». Ἡ περιβόητη «ὑποκειμενική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας» δέν ἐκφράζει ἀπολύτως τίποτε ἐκτός ἀπό καλή πρόθεση καί κακή κατανόηση. Ὁ σὺλλογισμός τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἀναφέρει παρακάτω ὁ συγγραφέας, ἐπιβεβαιώνει ἀνάγλυφα αὐτό τό πράγμα.

Ἡ εὐρωπαϊκὴ ζωὴ, λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, «διαμορφωνόταν ἐξίσου χωρίς νόημα καί χωρίς ἠθική, ὅπως κυλάει στή φύση τό ποτάμι ἢ μεγαλώνει τό δέντρο. Τό ποτάμι κυλάει πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς μικρότερης ἀντίστασης, παρασέρνει ὅ,τι μπορεῖ νά παρασύρει, ἄς εἶναι κι ἀδαμαντορυχεῖο, παρακάμπτει ὅ,τι δέν μπορεῖ νά παρασύρει, ἄς εἶναι κι ἕνας σωρός κοπριά. Οἱ ὕδατοφράχτες, τά ἀναχώματα, τά ἀρδευτικά καί ἀποχευτικά κανάλια φτιάχνονται μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ λογικοῦ καί τοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀνθρώπου. Μποροῦμε νά ποῦμε, ὅτι αὐτό τό λογικό κι αὐτό τό αἶσθημα ἔλειπαν (; Π. Σ.) ὅταν γεννιόταν τό σύγχρονο οἰκονομικό καθεστῶς τῆς Εὐρώπης. Βρίσκονταν σέ ἐμβρυακὴ κατάσταση καί ἡ ἐπίδρασή τους στή φυσική, στήν ἀθόρμητη πορεία τῶν πραγμάτων ἦταν μηδαμινή» (9).

Ὁ κ. Στρούβε βάζει ἐρωτηματικό, κι ἀποροῦμε γιατί τό ἔ-

βαλε σέ μιά μόνο λέξη κι ὄχι σ' ὄλες τίς λέξεις: τόσο κενή ἀπό ἄποψη περιεχομένου εἶναι ὅλη αὐτή ἡ περικοπή! Τί ἀνοησίες εἶναι αὐτές, ὅτι δῆθεν τό λογικό καί τό αἶσθημα δέν ὑπῆρχαν κατά τήν ἐμφάνιση τοῦ καπιταλισμοῦ; Σέ τί λοιπόν συνίσταται ὁ καπιταλισμός, ἂν ὄχι σέ ὀρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους; ἔμεῖς ὅμως δέ γνωρίζουμε ἀκόμα ἀνθρώπους πού νά μὴν ἔχουν λογικό καί αἶσθημα. Καί τί καλπιά εἶναι αὐτό, ὅτι δῆθεν ἡ ἐπίδραση τοῦ λογικοῦ καί τοῦ αἰσθήματος τῶν «ζωντανῶν προσωπικοτήτων» ἐκείνου τοῦ καιροῦ πάνω στήν «πορεία τῶν πραγμάτων» ἦταν «μηδαμινή»; Τελείως ἀντίθετα. Μέ σωστά τά λογικά τους καί μέ γερή μνήμη οἱ ἄνθρωποι φτιάχνανε τότε ἐξαιρετικά τεχνικούς ὑδατοφράχτες καί ἀναχώματα, πού μπάζαν τόν ἀνυπόταχτο ἀγρότη στήν κοίτη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης· μέ διάφορα πολιτικά καί οἰκονομικά μέτρα δημιουργοῦσαν ἐξυπνο σύστημα ἀγωγῶν, γιά νά διοχετεύουν τήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευση καί τήν κεφαλαιοκρατική ἀπαλλοτρίωση, πού δέ διοχετεύονταν ἱκανοποιητικά μέ τή δράση μόνο τῶν οἰκονομικῶν νόμων. Μέ δύο λόγια, ὄλες αὐτές οἱ δηλώσεις τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι τόσο τερατώδικα λαθεμένες, ὥστε δέν μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν μόνο σέ θεωρητικά λάθη. Ἐξηγοῦνται στό ἀκέραιο μέ τή μικροαστική ἄποψη αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα. Ὁ καπιταλισμός ἔχει φανερώσει πιά ὀλοκάθαρα τίς τάσεις του, ἔχει ἀναπτύξει ὡς τό τέλος τόν ἀνταγωνισμό πού τόν χαρακτηρίζει, ἡ ἀντίθεση συμφερόντων ἀρχίζει νά παίρνει καθορισμένες μορφές κι ἀντανακλάται ἀκόμα καί στή ρωσική νομοθεσία· παρ' ὅλα αὐτά ὁ μικροπαραγωγός βρίσκεται στό περιθώριο αὐτῆς τῆς πάλης. Εἶναι ἀκόμα δεμένος στήν παλιά ἀστική κοινωνία μέ τό μικροσκοπικό νοικοκυριό του καί γι' αὐτό, ἐνῶ καταπιέζεται ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς, δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβει τίς ἀληθινές αἰτίες τῆς καταπίεσής του κι ἐξακολουθεῖ νά παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του μέ αὐταπάτες, πῶς ὅλα τά κακά προέρχονται ἀπό τό ὅτι τό λογικό καί τό αἶσθημα τῶν ἀνθρώπων βρίσκονται ἀκόμα «σέ ἐμβρυακή κατάσταση».

«Φυσικά — συνεχίζει ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν — οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦσαν πάντα νά ἐπιδράσουν μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο στήν πορεία τῶν πραγμάτων».

«Ἡ πορεία τῶν πραγμάτων» συνίσταται ἀκριβῶς στίς πράξεις καί στίς «ἐπιδράσεις» τῶν ἀνθρώπων καί σέ τίποτε παραπάνω, ἔτσι πού κι αὐτό πάλι εἶναι κούφια φρασεολογία.

«Καθοδηγοῦνταν ὅμως ἀπό τίς ὑποδείξεις μιᾶς πολύ πενιχρῆς πείρας κι ἀπό τά πιό χοντροειδή συμφέροντα· καί εἶναι εὐνόητο

ὅτι μονάχα σέ ἐξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις οἱ καθοδηγητές αὐτοὶ μπορούσαν, ἐντελῶς τυχαῖα, νά πέσουν πάνω στό δρόμο πού ὑποδείχνει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί οἱ ιδέες τῆς σύγχρονης ἠθικῆς»(9).

Μικροαστική ἠθική, πού καταδικάζει τή «χοντροκοπιά τῶν συμφερόντων», γιατί εἶναι ἀνίκανη νά προσεγγίσει τά «ιδανικά» τῆς σέ κάποια ζωτικά συμφέροντα· μικροαστικό κλεισιμο τῶν ματιῶν μπροστά στή διάσπαση πού πραγματοποιήθηκε πιά καί πού ἀντανακλάται ξεκάθαρα στή σύγχρονη ἐπιστήμη καί στίς ιδέες τῆς σύγχρονης ἠθικῆς.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὅλες ἀντές οἱ ιδιότητες τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι παραμένουν ἀμετάβλητες καί ὅταν καταπιάνεται μέ τή Ρωσία. «Χαιρετίζει μ' ὅλη τήν ψυχή του» τά ἐξίσου παράξενα παραμύθια κάποιου κ. Γιάκοβλεφ, ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι *tabula rasa**, ὅτι μπορεί ν' ἀρχίσει ἀπό τήν ἀρχή, νά ἀποφύγει τά λάθη τῶν ἄλλων χωρῶν κτλ. κτλ. Κι ὅλα αὐτά λέγονται μέ πλέρια ἐπίγνωση ὅτι σ' αὐτή τήν *tabula rasa* κρατιοῦνται ἀκόμα πολύ γερά οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ καθεστώτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», ἄνθρωποι μέ μεγάλη γαιοκτησία καί τεράστια πολιτικά προνόμια, ὅτι σ' αὐτήν ἀναπτύσσεται γρήγορα ὁ καπιταλισμός μέ τίς κάθε λογῆς «προόδους» του. Ὁ μικροαστός κλείνει δειλά τά μάτια μπροστά σ' αὐτά τά γεγονότα καί μεταφέρεται στή σφαῖρα τῶν ἀθῶων ὀνειρῶν, ὅτι «ἐμεῖς ἀρχίζουμε νά ζοῦμε τώρα, πού ἡ ἐπιστήμη ἔχει πιά καταχτήσει καί ὀρισμένες ἀλήθειες καί κάποιο κύρος».

Ἔτσι καί μόνον ἀπό τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἀναφέρει ὁ κ. Στροῦβε, φαίνεται ἡ ταξική προέλευση τῶν κοινωνιολογικῶν ιδεῶν τοῦ ναροντικισμοῦ.

Δέν μπορούμε ν' ἀφήσουμε χωρίς ἀπάντηση μιά παρατήρηση τοῦ κ. Στροῦβε ἐναντία στόν κ. Μιχαηλόβσκι. «Κατά τή γνώμη τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι — λέει ὁ συγγραφέας — δέν ὑπάρχουν στήν ἱστορική ἐξέλιξη ἀκατανίκητες τάσεις πού, σάν τέτιες, θά πρέπει νά χρησιμεύουν ἀπό τή μιά μεριά σάν ἀφετηρία κι ἀπό τήν ἄλλη σάν ὑποχρεωτικό ὄριο γιά τή σκόπιμη δράση τῆς προσωπικότητας καί τῶν κοινωνικῶν δμάδων»(11).

Αὐτή ἡ γλώσσα εἶναι γλώσσα ἀντικειμενιστῆ κι ὄχι μαρξιστῆ (ὄλιστῆ). Ἄνάμεσα σ' αὐτές τίς ἐννοιες (συστήματα ἀντιλήψεων) ὑπάρχει διαφορά, στήν ὁποία πρέπει νά σταθοῦμε, γιατί τό γεγονός ὅτι δέν ξεκαθαρίζεται πέρα γιά πέρα αὐτή ἡ διαφορά

* — ἄγραφος χάρτης. Ἡ Σὺντ.

ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς βασικές ἐλλείψεις τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, πού ἐκδηλώνεται στοὺς περισσότερους συλλογισμοὺς του.

Ἐν τῷ ἀντικειμενιστῆς μιλάει γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα ἐνός δοσμένου ἱστορικοῦ προτσές· ὁ ὕλιστῆς διαπιστώνει μὲ ἀκρίβεια τὸ δοσμένο κοινωνικοοικονομικὸ σχηματισμὸ καὶ τίς ἀνταγωνιστικὲς σχέσεις πού γεννᾶ. Ἐν τῷ ἀντικειμενιστῆς, ἀποδείχνοντας τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς δοσμένης σειρᾶς γεγονότων, κινδυνεύει πάντα νὰ ξεστρατίσει πρὸς τὴν ἄποψη τοῦ ἀπολογοητῆ αὐτῶν τῶν γεγονότων· ὁ ὕλιστῆς ξεσκεπάζει τίς ταξικὲς ἀντιθέσεις κι ἔτσι καθορίζει τὴν ἄποψή του. Ἐν τῷ ἀντικειμενιστῆς μιλάει γιὰ «ἀκατανίκητες τάσεις στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη»· ὁ ὕλιστῆς μιλάει γιὰ τὴν τάξη ἐκείνη πού «διευθύνει» ἓνα δοσμένο οἰκονομικὸ καθεστῶς, δημιουργώντας ὀρισμένους μορφές ἀντίδρασης τῶν ἄλλων τάξεων. Ἐτσι ὁ ὕλιστῆς, ἀπὸ τῆ μιᾶς μεριά, εἶναι πιὸ συνεπῆς ἀπὸ τὸν ἀντικειμενιστῆ καὶ ἐφαρμόζει τὸν ἀντικειμενισμό του πιὸ βαθιὰ καὶ πιὸ πλέρια. Δέν περιορίζεται νὰ τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ προτσές, ἀλλὰ διασαφηνίζει ποίος ἀκριβῶς κοινωνικοοικονομικὸς σχηματισμὸς δίνει περιεχόμενο σ' αὐτὸ τὸ προτσές, ποιά ἀκριβῶς τάξη καθορίζει αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα. Στὴν προκειμένη περίπτωση λχ. ὁ ὕλιστῆς δὲ θὰ ἀρκοῦνταν νὰ διαπιστώσει τίς «ἀκατανίκητες τάσεις στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη», ἀλλὰ θὰ τόνιζε ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες τάξεις πού καθορίζουν τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος καὶ ἀποκλείουν τὴ δυνατότητα ἄλλης διεξόδου ἔξω ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ὕλισμός συνεπάγεται, μποροῦμε νὰ ποῦμε, τὴν κομματικότητα, ὑποχρεώνοντας κάθε φορά πού δίνεται ἡ ἐκτίμηση ἐνός γεγονότος ν' ἀκολουθεῖται ἄμεσα καὶ ἀνοιχτὰ ἡ ἄποψη μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς ομάδας*.

Ἀπὸ τὸν κ. Μιχαηλόβσκι ὁ συγγραφέας περνάει στὸν κ. Γιουζακόφ πού δέν παρουσιάζει τίποτε τὸ πρωτότυπο καὶ ἐνδιαφέρον. Ὁ κ. Στροῦβε ἐκφράζεται πολὺ σωστά γιὰ τοὺς κοινωνιολογικοὺς συλλογισμοὺς τοῦ κ. Γιουζακόφ, ὅταν λέει ὅτι εἶναι «παχιά λόγια» «χωρὶς κανένα περιεχόμενο». Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ σταθοῦμε σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὴ (γιὰ τὸ ναροντικισμό γενικά) διαφορά ἀνάμεσα στὸν κ. Γιουζακόφ καὶ στὸν κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ κ. Στροῦβε σημειώνει αὐτὴ τὴ διαφορά, χαρακτηρίζοντας τὸν κ. Γιουζακόφ «ἐθνικιστῆ», ἐνῶ τάχα γιὰ τὸν

* Παρακάτω θὰ ἀναφέρουμε σὲ κάθε ξεχωριστὴ περίπτωση συγκεκριμένα παραδείγματα γιὰ τὴ μὴ πλέρια ἐφαρμογὴ τοῦ ὕλισμοῦ ἀπομέρους τοῦ κ. Στροῦβε καὶ γιὰ τὴν ἀσυνέπειά του ἀπέναντι στὴ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης.

κ. Μιχαηλόβσκι «ήταν πάντα δλότελα άγνωστη κάθε έκδήλωση έθνικισμού», και γι' αυτόν, σύμφωνα με τά ίδια του τά λόγια, «τό ζήτημα του λαϊκού δικαίου δέν άγκαλιάζει μόνο τό ρωσικό λαό, αλλά δλους τούς εργαζόμενους ανθρώπους δλου του πολιτισμένου κόσμου». Μοδ φαίνεται ότι πίσω άπ' αυτή τή διαφορά διαφαίνεται επίσης ή άντανάκλαση τής δισυπόστατης θέσης του μικρού παραγωγού, πού είναι στοιχείο προοδευτικό, στό βαθμό πού άρχίζει, σύμφωνα με μία άθελα πετυχημένη έκφραση του κ. Γιουζακόφ, «νά διαφοροποιείται άπό τήν κοινωνία», και στοιχείο άντιδραστικό, στό βαθμό πού παλαίβει γιά νά διατηρήσει τή θέση του σαν μικρονοικοκύρης και πού προσπαθεί νά συγκρατήσει τήν οικονομική άνάπτυξη. Γιαυτό και ό ρωσικός ναροντνικισμός ξέρει νά συνδυάζει τά προοδευτικά, δημοκρατικά χαρακτηριστικά τής θεωρίας με τά άντιδραστικά χαρακτηριστικά της, πού προκαλούν τή συμπάθεια τής εφημερίδας «Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι»¹⁴. Όσον άφορά αυτά τά τελευταία χαρακτηριστικά, θά ήταν δύσκολο, μοδ φαίνεται, νά τά παρουσιάσει κανείς πιδ άνάγλυφα άπ' ό,τι τό έκανε ό κ. Γιουζακόφ στην παρακάτω μακροσκελή περικοπή, πού παραθέτει ό κ. Στρούβε.

«Μόνο ή άγροτιά ήταν παντού και πάντα φορέας τής καθαρής ιδέας τής εργασίας. Όπως φαίνεται, αυτή τήν ιδέα τήν έφερε στό στίβο τής σύγχρονης ιστορίας ή λεγόμενη τέταρτη τάξη, τό προλεταριάτο τής πόλης, οι άλλαγές όμως πού συντελέστηκαν στην ουσία της είναι τόσο σημαντικές, πού είναι προβληματικό άν ό άγρότης θ' αναγνώριζε σ' αυτήν τή συνηθισμένη βάση του τρόπου ζωής του. Δικαίωμα στην εργασία κι όχι ιερή ύποχρέωση τής εργασίας, ύποχρέωση νά βγάξει με τόν ιδρώτα του προσώπου του τό ψωμί του [νά λοιπόν τί κρυβόταν πίσω άπό τήν «καθαρή ιδέα τής εργασίας». Καθαρά φεουδαρχική ιδέα γιά τήν «ύποχρέωση» του άγρότη νά παράγει σιτηρά. . . γιά τήν έκπλήρωση των ύποχρεώσεών του; Γι' αυτή τήν «ιερή» ύποχρέωση μιλλάνε στον κονιάγκα πού βασανίζεται και καταπιέζεται άπ' αυτή τήν ύποχρέωση!!*] έπειτα ό ξεχωρισμός τής εργασίας και τής άμοιβής της, δηλ αυτή ή ζύμωση γιά δίκαιη άμοιβή τής εργασίας, σά νά μή δημιουργεί ή ίδια αυτή εργασία με τούς καρ-

* Ό συγγραφέας δέν ξέρει άσφαλώς — πράγμα πού ταιριάζει σ' ένα μικροαστό — ότι ό εργαζόμενος κόσμος τής Δυτικής Εύρώπης έδώ και πολύν καιρό ξεπέρασε τό στάδιο άνάπτυξης, στό όποιο διεκδικούσε τό «δικαίωμα στη δουλιά», και διεκδικεί τώρα τό «δικαίωμα στην τεμπελιά», τό δικαίωμα άνάπαυσης άπό τήν υπερβολική δουλιά πού τόν σακατεύει και τόν πνίγει.

πούς της τήν άμοιβή [«Τί είν' αυτό;» — ρωτάει ό κ. Στρούβε — «sancta simplicitas* ή κάτι άλλο;» Είναι χειρότερο. Είναι άποθέωση τής ύποδούλωσης του δεμένου μέ τή γή εργάτη γής, πού συνήθισε νά δουλεύει γιά τούς άλλους σχεδόν δωρεάν! διαφοροποίηση τής εργασίας στό προτσές τής ζωής και άναγωγή της σέ κάποια άφηρημένη (; ! Π. Σ.) κατηγορία, πού τήν παρασταίνουν μέ τόσες ή τόσες ώρες παραμονής στη φάμπρικα και πού δέν έχει καμιά άλλη (; ! Π. Σ.) σχέση, καμιά σύνδεση μέ τά καθημερινά συμφέροντα του εργάτη [καθαρή μικροαστική δειλία του μικροπαραγωγού, πού κάποτε τά πάει πάρα πολύ άσχημα μέ τή σημερινή κεφαλαιοκρατική όργάνωση, μά πού περισσότερο άπ' όλα στον κόσμο φοβάται μία σοβαρή κίνηση ενάντια σ' αυτή τήν όργάνωση άπομέρους των στοιχείων πού «έχουν διαφοροποιηθεί» όριστικά άπό κάθε σύνδεση μαζί της] τέλος, ή έλλειψη μόνιμου τόπου διαμονής, οίκιακής έστίας δημιουργημένης μέ τήν εργασία, ή συχνή άλλαγή του τόπου δουλειάς — όλα αυτά είναι έντελώς ξένα προς τήν ιδέα τής δουλειάς του άγρότη. Η έστία πού δημιουργήθηκε μέ τή δουλιά και κληρονομήθηκε άπό τούς πατεράδες και τούς παπούδες, ή εργασία πού διαποτίζει μέ τά συμφέροντά της όλη τή ζωή και συγκροτεί τήν ήθική της — τήν άγάπη προς τό χωράφι, τό ποτισμένο μέ τόν ιδρώτα πολλών γενεών — όλα αυτά, πού άποτελούν άναφαίρετο χαρακτηριστικό γνώρισμα τής άγροτικής ζωής, είναι τελείως άγνωστα στό εργατικό προλεταριάτο, και γιαντό τή στιγμή πού ή ζωή του τελευταίου άν και είναι ζωή εργασίας και στηρίζεται στην άστική ήθική (άτομικιστική και βασισμένη στην άρχή του κεκτημένου δικαιώματος), είτε άν πάρουμε τήν καλύτερη περίπτωση στηρίζεται σέ μία ήθική άφηρημένα φιλοσοφική, ή ήθική του άγρότη είναι θεμελιωμένη άκριβώς στην εργασία, στη λογική της και στις άπαιτήσεις της»(18). Έδώ προβάλλουν πιά μέ καθαρή μορφή τά άντιδραστικά χαρακτηριστικά του μικροπαραγωγού, ή άποβλάκωσή του, πού τον κάνει νά πιστεύει ότι του είναι γραφτό νάχει γιά πάντα τήν «ίερή ύποχρέωση» νά είναι κοινιάγκα· ή δουλικότητα πού κληρονόμησε άπό τούς πατεράδες και τούς παπούδες του· ή προσήλωσή του στό άτομικό μικροσκοπικό νοικοκυριό, ό φόβος μήν τό χάσει, πού τον άναγκάζει νά παραιτείται άκόμα κι άπό κάθε σκέψη γιά «δίκαιη άμοιβή» και νά παρουσιάζεται σαν έχθρός κάθε «ζύμωσης»· αυτό τό νοικοκυριό, έξαιτίας τής χαμηλής παραγωγικότητας τής εργασίας και

* — άγία άπλοϊκότης. Η Σύντ.

τῆς προσκόλησης τοῦ ἐργαζόμενου σ' ἓναν τόπο, τὸν κάνει ἀγροϊκο καὶ γεννάει ἀναπόφευχτα τὴν ἀποβλάκωση καὶ τὴ δουλικότητα του, ἐξαιτίας τῶν οἰκονομικῶν ἀποκλειστικῶν συνθηκῶν. Ἡ καταστροφή αὐτῶν τῶν ἀντιδραστικῶν χαρακτηριστικῶν θά πρέπει ὀπωσδήποτε νά καταχωρηθεῖ στό ἐνεργητικό τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς χώρας μας· τὸ προοδευτικό τῆς ἔργο συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι ἔκοψε ὅλους τοὺς δεσμούς τοῦ ἐργαζόμενου μέ τὸ φεουδαρχικό καθεστῶς, μέ τίς φεουδαρχικές παραδόσεις. Τίς μεσαιωνικές μορφές ἐκμετάλλευσης, πού τίς σκέπαζαν οἱ ἀτομικές σχέσεις τοῦ κυρίου μέ τὸν ὑποταχτικό του, τοῦ ντόπιου κουλάκου ἢ ἐμπόρου μέ τοὺς ντόπιους ἀγρότες καὶ βιοτέχνες, τοῦ πατριαρχικοῦ «σεμνοῦ καὶ γενειοφόρου ἑκατομμυριοῦχου» μέ τὰ «παιδιά» του, καὶ πού γι' αὐτό τὸ λόγο γεννοῦσαν ὑπεραντιδραστικές ιδέες, τίς μεσαιωνικές αὐτές μορφές ἐκμετάλλευσης ἢ ἀστική τάξη τίς ἀντικατέστησε καὶ ἐξακολουθεῖ νά τίς ἀντικατασταίνει ἀπό τὴν ἐκμετάλλευση πού ἀσκεῖ ἓνας «ἐπιχειρηματίας μέ εὐρωπαϊκὴ ἀδιακρίσια», ἀπό μιά ἐκμετάλλευση ἀπρόσωπη, γυμνή, πού δέν τὴ συγκαλύπτει τίποτε καὶ γι' αὐτό διαλύει τίς ἀνόητες αὐταπάτες καὶ τὰ ἀνόητα ὄνειρα. Ἡ ἀστική τάξη κατέστρεψε τὴν προηγούμενη ἀπομόνωση τοῦ ἀγρότη (τὸ «μόνιμο τόπο διαμονῆς»), πού δέν ἤθελε *μά οὔτε καὶ μπορούσε* νά ξέρει τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπὸ τὸ κομματάκι τῆς γῆς του, καὶ, κοινωνικοποιώντας τὴν ἐργασία κι ἀνεβάζοντας ἐξαιρετικά τὴν παραγωγικότητά της, ἄρχισε νά σπρώχνει μέ τὴ βία τὸν παραγωγὸ στό στίβο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ὁ κ. Στροῦβε λέει σχετικά μ' αὐτό τὸ συλλογισμό τοῦ κ. Γιουζακόφ: «Ἔτσι ὁ κ. Γιουζακόφ ἀποδείχνει πεντακάθαρα ὅτι ὁ ναροντικισμὸς ἔχει τίς ρίζες του στὴ σλαβοφιλία» (18) καὶ παρακάτω, βγάζοντας τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐκθεσὴ του γιὰ τίς κοινωνιολογικές ιδέες τοῦ ναροντικισμοῦ, προσθέτει ὅτι ἡ πίστη στὴν «ιδιότυπη ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας» ἀποτελεῖ τὴν «ἱστορική σύνδεση ἀνάμεσα στὴ σλαβοφιλία καὶ στό ναροντικισμό» κι ὅτι γι' αὐτό ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστές καὶ στοὺς ναρόντικους εἶναι «ἢ φυσικὴ συνέχιση τῆς διαφωνίας ἀνάμεσα στὴ σλαβοφιλία καὶ στό δυτικισμό» (29). Μοῦ φαίνεται πὼς ἡ τελευταία αὐτὴ θέση χρειάζεται ἓναν περιορισμό. Δέ χωράει συζήτηση ὅτι οἱ ναρόντικοι εἶναι σέ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ὑπεύθυνοι γιὰ ἓνα στενοκέφαλο πατριωτισμὸ τῆς χειρότερης μορφῆς (λχ. ὁ κ. Γιουζακόφ). Δέ χωράει ἐπίσης συζήτηση, ὅτι γιὰ τοὺς ρώσους, πού θέλουν νά ἐκπροσωποῦν τὰ συμφέροντα αὐτῶν τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ἢ ἄγνοια τῆς κοινωνιολογικῆς μεθόδου τοῦ

Μάρξ και τῆς τοποθέτησης ἀπομέρους του τῶν ζητημάτων πού ἀφοροῦν τούς ἀμεσοὺς παραγωγούς ἰσοδυναμεῖ μέ πλέρια ἀποξένωση ἀπό τό δυτικό «πολιτισμό». Ἡ οὐσία ὁμοῦ τοῦ ναροντικισμοῦ βρίσκεται πιά βαθιά: δέ βρίσκεται στή θεωρία τῆς ἰδιοτυπίας οὔτε στή σλαβοφιλία, ἀλλά στήν ἐκπροσώπηση τῶν συμφερόντων και τῶν ἰδεῶν τοῦ ῥώσου μικροπαραγωγοῦ. Γιαυτό ἀνάμεσα στοὺς ναρόντικους ὑπῆρχαν συγγραφεῖς (κι αὐτοὶ ἦταν οἱ καλύτεροὶ ἀπό τούς ναρόντικους), πού, ὅπως τό παραδέχτηκε κι ὁ κ. Στρούβε, δέν εἶχαν τίποτε τό κοινό μέ τή σλαβοφιλία, πού ἀναγνώριζαν μάλιστα ὅτι ἡ Ῥωσία μπῆκε στόν ἴδιο δρόμο μέ τή Δυτική Εὐρώπη. Μέ τέτιες ἔννοιες, ὅπως ἡ σλαβοφιλία κι ὁ δυτικισμός, δέν εἶναι δυνατό νά προσανατολιστεῖ κανεῖς στά ζητήματα τοῦ ῥωσικοῦ ναροντικισμοῦ. Ὁ ναροντικισμός ἀντικαθρέφτισε ἕνα γεγονός τῆς ῥωσικῆς ζωῆς, πού σχεδόν δέν ὑπῆρχε ἀκόμα στήν ἐποχή πού διαμορφώθηκαν ἡ σλαβοφιλία κι ὁ δυτικισμός· συγκεκριμένα ἀντικαθρέφτισε τήν ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τῆς ἐργασίας και τοῦ κεφαλαίου. Ἀντικαθρέφτισε αὐτό τό γεγονός μέσα ἀπό τό πρίσμα τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν και τῶν συμφερόντων τοῦ μικροπαραγωγοῦ, γιαυτό τό ἀντικαθρέφτισε παραμορφωμένα, δειλά, δημιουργώντας μιὰ θεωρία, πού δέν προβάλλει τίς ἀντιθέσεις τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων, ἀλλά μάταιες ἐλπίδες για κάποιον ἄλλο δρόμο ἀνάπτυξης, και ἔχουμε καθῆκον νά διορθώσουμε αὐτό τό λάθος τοῦ ναροντικισμοῦ και νά δείξουμε ποιά εἶναι ἡ κοινωνική ομάδα, πού μπορεῖ νά ἀποτελέσει τόν πραγματικό ἐκπρόσωπο τῶν συμφερόντων τῶν ἀμεσῶν παραγωγῶν.

Τώρα περνᾶμε στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στρούβε.

Ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ τό ἐξῆς σχέδιο στήν ἐκθεσή του: στήν ἀρχή ἀναφέρει τούς γενικοὺς συλλογισμούς, πού ἐπιβάλλουν νά θεωρεῖται ὁ ὕλισμός σάν ἡ μοναδικά σωστή μέθοδος τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης· ἔπειτα ἐκθέτει τίς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ και τοῦ Ἐνγκελς, και τέλος ἐφαρμόζει τά συμπεράσματα πού βγάζει σέ ὀρισμένα φαινόμενα τῆς ῥωσικῆς ζωῆς. Ἐπειδή τό ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἔχει ἐξαιρετική σπουδαιότητα, θά προσπαθήσουμε ν' ἀναλύσουμε πιά λεπτομερειακά τό περιεχόμενό του, σημειώνοντας ὅλα τά σημεῖα πού γεννοῦν ἀντιρήσεις.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μέ τήν ἐντελῶς σωστή ὑπόδειξη, ὅτι ἡ θεωρία πού ἀνάγει τό κοινωνικό προτσές στίς πράξεις τῶν

«ζωντανῶν προσωπικοτήτων» πού «βάζουν μπροστά τους σκοπούς» καί «κινοῦν τά γεγονότα» εἶναι ἀποτέλεσμα παρανόησης. Φυσικά, κανένας δέ σκέφτηκε ποτέ ν' ἀποδόσει «σέ μιᾶ κοινωνική ομάδα αὐτοτελῆ ὑπαρξη, ἀνεξάρτητη ἀπό τά πρόσωπα πού τήν ἀποτελοῦν» (31), τό ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι «ἡ προσωπικότητα, σάν συγκεκριμένη ἀτομικότητα, εἶναι παράγωγο ὄλων τῶν προσωπικοτήτων πού ἐξῆσαν προηγούμενα καί πού ζοῦν σύγχρονα μ' αὐτήν, δηλ. τῆς κοινωνικῆς ομάδας» (31). Ἐξ ἐξηγήσουμε τή σκέψη τοῦ συγγραφέα. Τήν ἱστορία τή φτιάχνει — σκέφτεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — «ἡ ζωντανή προσωπικότητα μέ ὄλες τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματά της». Πολύ σωστά. Ἀπό τί ὅμως καθορίζονται αὐτές οἱ «σκέψεις κι αὐτά τά αἰσθήματα»; Μπορεῖ ἄραγε νά ὑπερασπίζει κανεῖς στά σοβαρά τή γνώμη, ὅτι ἐμφανίζονται τυχαῖα κι ὅτι δέν ἀπορέουν μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τό ὑπάρχον κοινωνικό περιβάλλον, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τό ὑλικό, τό ἀντικείμενο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς προσωπικότητας καί τό ὁποῖο θετικά ἢ ἀρνητικά ἀντανაკλάται «στίς σκέψεις καί στά αἰσθήματά» της, στήν τοποθέτησή της ὑπέρ τῶν συμφερόντων τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κοινωνικῆς τάξης; Καί παρακάτω: μέ βάση ποιά γνωρίσματα θά κρίνοῦμε τίς *πραγματικές* «σκέψεις» καί τά *πραγματικά* «αἰσθήματα» τῶν *πραγματικῶν* προσωπικοτήτων; Καταλαβαίνουμε πῶς τό κριτήριό αὐτό δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά μόνο ἓνα: οἱ *πράξεις* αὐτῶν τῶν προσωπικοτήτων, κι ἐπειδή πρόκειται μόνο γιά κοινωνικές «σκέψεις καί αἰσθήματα», πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμα: οἱ *κοινωνικές πράξεις* τῶν προσωπικοτήτων, δηλ. *τά κοινωνικά γεγονότα*. «Ὅταν χωρίζουμε τήν κοινωνική ομάδα ἀπό τήν προσωπικότητα — λέει ὁ κ. Στρούβε — ἐννοοῦμε μέ τήν πρώτη ὄλες ἐκεῖνες τίς πολυποίκιλες συνεργασίες ἀνάμεσα στίς προσωπικότητες, πού γεννιοῦνται πάνω στό ἔδαφος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί βρίσκουν τήν ἀντικειμενική τους ἐκδήλωση στά ἔθιμα καί στό δίκαιο, στά ἥθη καί στήν ἠθική, στίς θρησκευτικές ἰδέες» (32). Μ' ἄλλα λόγια: ὁ ὀλισθῆς κοινωνιολόγος, πού σάν ἀντικείμενο τῆς μελέτης του παίρνει ὀρισμένες κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, μελετάει ταυτόχρονα καί τίς πραγματικές *προσωπικότητες*, ἀπό τίς πράξεις τῶν ὁποίων ἀπαρτίζονται αὐτές οἱ σχέσεις. Ὁ ὑποκειμενιστής κοινωνιολόγος, πού ὁ συλλογισμός του ξεκινάει δῆθεν ἀπό τίς «ζωντανές προσωπικότητες», στήν πραγματικότητα ἀρχίζει ἀποδίδοντας σ' αὐτές τίς προσωπικότητες «σκέψεις καί αἰσθήματα», πού τά θεωρεῖ ὀρθολογικά (γιατί, ἀπομονώνοντας τίς «προσωπικότητές» του ἀπό τή συγκεκριμένη

κοινωνική κατάσταση, χάνει έτσι τή δυνατότητα νά μελετήσει τις *πραγματικές* τους σκέψεις και τά *πραγματικά* τους αίσθήματα), δηλ. «ἀρχίζει μέ μιὰ οὐτοπία», ὅπως ἀναγκάστηκε νά τό ὁμολογήσει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι*. Κι ἐπειδή, παρακάτω, οἱ ἴδιες οἱ προσωπικές ἀντιλήψεις αὐτοῦ τοῦ κοινωνιολόγου, γιά τό τί εἶναι ὀρθολογικό, ἀντικαθρεφτίζουν (χωρίς νά ἔχει ὁ ἴδιος συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος) τό δοσμένο κοινωνικό περιβάλλον, τά τελικά συμπεράσματά του ἀπό τό συλλογισμό, πού τοῦ φαίνονται σάν «καθαρότατο» προϊόν «τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῶν σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς», στήν πραγματικότητα ἐκφράζουν μόνο τήν ἄποψη καί τά συμφέροντα. . . τῶν μικροαστῶν.

Τό τελευταῖο αὐτό σημεῖο — ὅτι δηλ. ἡ εἰδική κοινωνιολογική θεωρία γιά τό ρόλο τῆς προσωπικότητας ἢ γιά τήν ὑποκειμενική μέθοδο βάζει τήν οὐτοπία στή θέση τῆς κριτικῆς ὑλιστικῆς ἔρευνας — εἶναι πολύ σπουδαῖο, κι ἐπειδή τό παράλειψε ὁ κ. Στρούβε, ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε λιγάκι σ' αὐτό.

Γιά νά τό ἐξηγήσουμε αὐτό πιό παραστατικά, ἄς πάρουμε τό συνηθισμένο συλλογισμό τῶν ναρόντικων γιά τό βιοτέχνη. Ὁ ναρόντικος περιγράφει τήν ἀξιοθρήνητη κατάσταση αὐτοῦ τοῦ βιοτέχνη, τά φτωχά μέσα τῆς παραγωγῆς του, τήν ξετσιπωτή ἐκμετάλλευσή του ἀπό τόν ἔμπορο, πού ἀπό τό προϊόν τσεπώνει τή μερίδα τοῦ λέοντος, ἀφήνοντας στόν παραγωγό πενταροδεκάρες γιά 16-18ωρη δουλιά τήν ἡμέρα, καί συμπεραίνει: τό ἄθλιο ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς καί ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τοῦ βιοτέχνη εἶναι οἱ κακές πλευρές τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος. Ὁ βιοτέχνης ὁμως δέν εἶναι μισθωτός ἐργάτης· αὐτή εἶναι ἡ καλή πλευρά. Πρέπει νά διατηρήσουμε τήν καλή πλευρά καί νά ἐξαλείψουμε τήν κακή· γιά τό σκοπό αὐτό πρέπει νά ἰδρυθεῖ ἕνας βιοτεχνικός συνεταιρισμός (ἀρτέλ.) Νά ποῖος εἶναι ὁ ὀλοκληρωμένος συλλογισμός τοῦ ναρόντικου.

Ὁ μαρξιστής σκέφτεται διαφορετικά. Ἡ γνωριμία του μέ τήν κατάσταση τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων γεννάει μέσα του, ἐκτός ἀπό τό ἐρώτημα ἂν αὐτή ἡ κατάσταση εἶναι καλή ἢ ἄσχημη, καί τό ἐρώτημα, τί εἶδους εἶναι ἡ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, δηλ. *πῶς καί γιατί ἀκριβῶς* ἔτσι *κι ὄχι διαφορετικά* διαμορφώνονται οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στούς βιοτέχνες κατὰ τήν παραγωγή ἑνός δοσμένου προϊόντος.

* Ἄπαντα, τόμ. III, σελ. 155: «Ἡ κοινωνιολογία πρέπει ν' ἀρχίσει ἀπό μιὰ ὀρισμένη οὐτοπία».

Καί βλέπει ὅτι ἡ ὀργάνωση αὐτή εἶναι ἐμπορευματική παραγωγή, δηλ. παραγωγή ἀπομονωμένων μεταξύ τους παραγωγῶν, πού συνδέονται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο μέσω τῆς ἀγορᾶς. Τό προϊόν τοῦ χωριστοῦ παραγωγοῦ, πού προορίζεται γιά ξένη κατανάλωση, μπορεῖ νά φτάσει στόν καταναλωτή καί νά δώσει ἐπομένως τό δικαίωμα στόν παραγωγό νά πάρει ἄλλο κοινωνικό προϊόν, μόνον ὅταν θά πάρει τή μορφή τοῦ χρήματος, δηλ. μόνον ἀφοῦ προηγούμενα ὑποβληθεῖ σέ κοινωνικό ἔλεγχο καί ἐκτιμηθεῖ τόσο ἀπό ποιοτική, ὅσο κι ἀπό ποσοτική πλευρά. Καί ἡ ἐκτίμηση αὐτή γίνεται πίσω ἀπό τίς πλάτες τοῦ παραγωγοῦ μέσω τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς. Αὐτές οἱ ἄγνωστες γιά τόν παραγωγό καί ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτόν διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς δέν μποροῦν παρά νά γεννοῦν τήν ἀνισότητα ἀνάμεσα στούς παραγωγούς, δέν μποροῦν παρά νά δυναμώσουν αὐτήν τήν ἀνισότητα, καταστρέφοντας ὀρισμένους καί δίνοντας στά χέρια ἄλλων τό χρήμα = τό προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἀπό δῶ φαίνεται καθαρά ποιὰ εἶναι καί ἡ αἰτία τῆς δύναμης τοῦ κατόχου τοῦ χρήματος, τοῦ ἐμπόρου: ἡ δύναμη αὐτή συνίσταται στό ὅτι ἀνάμεσα στούς βιοτέχνες, πού ζοῦν μεροδοῦλι-μεροφαί, ἢ τό πολύ-πολύ πού ζοῦν ἀπ' τή δουλιά τους ἀπό βδομάδα σέ βδομάδα, ὁ ἔμπορος εἶναι ὁ μόνος πού ἔχει χρήμα, πού ἔχει δηλ. τό προϊόν τῆς προηγούμενης κοινωνικῆς ἐργασίας, πού στά χέρια του γίνεται κεφάλαιο, ὄργανο ἰδιοποίησης τοῦ πρόσθετου προϊόντος ἄλλων βιοτεχνῶν. Γιαυτό, συμπεραίνει ὁ μαρξιστής, μέ μιά τέτια ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ καί ἡ ἐκμετάλλευσή του εἶναι πράγματα πέρα γιά πέρα ἀναπόφευχτα, εἶναι πέρα γιά πέρα ἀναπόφευχτη ἡ ὑποταγή τῶν φτωχῶν στούς πλούσιους καί ἡ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους, πού δίνει περιεχόμενο στήν ἐπιστημονική ἔννοια τῆς πάλης τῶν τάξεων. Συνεπῶς, συμφέρον τοῦ παραγωγοῦ δέν εἶναι καθόλου νά συμβιβάσει αὐτά τά ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα, μά ἀπεναντίας ν' ἀναπτύξει τήν ἀντίθεση, ν' ἀναπτύξει τή συνείδηση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης. Βλέπουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὀδηγεῖ καί σέ μᾶς ἐδῶ στή Ρωσία στήν ἴδια ἀνάπτυξη τῆς ἀντίθεσης: στό μέτρο πού ἀναπτύσσεται ἡ ἀγορά καί διευρύνεται ἡ παραγωγή, τό ἐμπορικό κεφάλαιο γίνεται βιομηχανικό. Ἡ βιομηχανία πού στηρίζεται στίς μηχανές κοινωνικοποιεῖ τήν ἐργασία, καταστρέφοντας ὀριστικά τή μικρή ἀπομονωμένη παραγωγή (πού τήν ἔχει πιά ὑποσκάψει γιά καλά ὁ ἔμπορος). Τώρα γίνεται ξεκάθαρο καί δέν κρύβεται ἀπό τίποτε τό σύστημα τῆς Plusmacherei, πού

στή βιοτεχνική παραγωγή τό κρύβει ή φαινομενική αὐτοτέλεια τοῦ βιοτέχνη καί ὁ φαινομενικά τυχαῖος χαρακτήρας τῆς ἐξουσίας τοῦ ἐμπόρου-προαγοραστή. Ἡ «ἐργασία», πού στά βοιτεχνικά ἐπαγγέλματα συμμετείχε στή «ζωή» μόνο χάρη στό γεγονός ὅτι χάριζε τό ὑπερπροϊόν στοὺς ἐμπόρους, «διαφοροποιεῖται» τώρα ὀριστικά «ἀπό τή ζωή» τῆς ἀστικής κοινωνίας. Ἡ κοινωνία αὐτή παραμερίζει ἀπροκάλυπτα τήν ἐργασία, διατυπώνοντας ἀνοιχτά τήν ἀρχή πού βρίσκεται στή βάση της, ὅτι δηλ. ὁ παραγωγός μπορεῖ ν' ἀποχτήσει μέσα ὑπαρξης, μόνον ὅταν βρεῖ ἕναν κάτοχο χρήματος, πού θά εὐαρεστηθεῖ νά ιδιοποιηθεῖ τό ὑπερπροϊόν τῆς ἐργασίας του· κι ἐκεῖνο πού ἦταν ἀκατανόητο γιά τό βιοτέχνη [καί γιά τόν ἰδεολογικό του ἐκπρόσωπο, τό ναρόντικο], συγκεκριμένα: ὁ βαθύς, ὁ ταξικός χαρακτήρας τῆς προαναφερόμενης ἀντίθεσης, γίνεται ἀφ'αυτοῦ καθαρό γιά τόν παραγωγό. Νά γιατί τά συμφέροντα τοῦ βιοτέχνη μπορεῖ νά τά ἐκπροσωπεῖ μόνον αὐτός ὁ πρωτοπόρος παραγωγός.

Ἄς συγκρίνουμε τώρα τοὺς συλλογισμούς αὐτοὺς ἀπό τήν πλευρά τῆς κοινωνιολογικῆς τους μεθόδου.

Ὁ ναρόντικος βεβαιώνει ὅτι εἶναι ρεαλιστής. «Τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ ζωντανές προσωπικότητες», κι ἐγώ, λέει ὁ ναρόντικος, ἀρχίζω ἀκριβῶς ἀπό τά «αἰσθήματα» τοῦ βιοτέχνη πού εἶναι ἀρνητικά διατεθειμένος ἀέναντι στό σημερινό καθεστῶς καί ἀπό τίς σκέψεις του γιά τήν ὀργάνωση ἑνός καλύτερου καθεστώτος, ἐνῶ ὁ μαρξιστής μιλάει γιά κάποια ἀναγκαιότητα καί γιά κάποιο ἀναπόφευχτο· εἶναι μυστικιστής καί μεταφυσικός.

Πραγματικά, ἀπαντάει αὐτός ὁ μυστικιστής, τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ «ζωντανές προσωπικότητες», κι ἐγώ, ἐξετάζοντας τό ζήτημα: γιατί στή βιοτεχνία οἱ κοινωνικές σχέσεις διαμορφώθηκαν ἔτσι κι ὄχι ἄλλως (ἐσεῖς οὔτε κἀν θέσατε αὐτό τό πρόβλημα!), ἐξέτασα ἀκριβῶς τό ζήτημα, πῶς οἱ «ζωντανές προσωπικότητες» ἐφτιαξαν κι ἐξακολουθοῦν νά φτιάχνουν *τήν ἱστορία τους*. Κι ἐγώ κρατοῦσα στά χέρια τό ἀσφαλές κριτήριο ὅτι ἔχω νά κάνω μέ «ζωντανά», πραγματικά πρόσωπα, μέ πραγματικές σκέψεις καί πραγματικά αἰσθήματα: τό κριτήριο αὐτό συνίστατο στό γεγονός ὅτι οἱ «σκέψεις καί τά αἰσθήματά» τους εἶχαν ἐκφραστεῖ πιά σέ πράξεις, εἶχαν δημιουργήσει ὀρισμένες κοινωνικές σχέσεις. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ἐγώ δέ λέω ποτέ ὅτι «τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ ζωντανές προσωπικότητες» (γιατί μοῦ φαίνεται πῶς πρόκειται γιά λόγια χωρίς περιεχόμενο), μελετώντας ὅμως τίς *πραγματικές* κοινωνικές σχέσεις καί τήν

πραγματική τους ανάπτυξη μελετώ ίσα-ίσα τό προϊόν τῆς δράσης τῶν ζωντανῶν προσώπων. Ὅσο γιά τίς «ζωντανές προσωπικότητες», εἶναι σωστό ὅτι ἐσεῖς μιλάτε γι' αὐτές, στήν πραγματικότητα ὁμως δέν παίρνετε σάν ἀφετηρία τό «ζωντανό πρόσωπο» μέ τίς «σκέψεις καί τά αἰσθήματα» πού δημιουργοῦνται πραγματικά ἀπό τούς δρους τῆς ζωῆς τους, ἀπό τό ὑπάρχον σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀλλά μιά κούκλα, καί τῆς γεμίσετε τό κεφάλι μέ τίς δικές σας «σκέψεις» καί τά δικά σας «αἰσθήματα». Φυσικά, ἀπό μιά τέτια ἀπασχόληση προκύπτουν μόνο ἄθῶα ὄνειρα· ἡ ζωῆ μένει ἔξω ἀπό σᾶς κι ἐσεῖς μένετε ἔξω ἀπό τή ζωῆ*. Κάτι περισσότερο: γιά δέστε μέ τί γεμίσετε τό κεφάλι αὐτῆς τῆς κούκλας καί τί μέτρα προπαγανδίζετε. Συστήνοντας στούς ἐργαζόμενους τό συνεταιρισμό σάν «δρόμο πού τόν ὑποδείχνουν ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί οἱ σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς», δέν προσέξατε μιά λεπτομέρεια: ὄλη τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας. Ἐπειδή δέν καταλαβαίνετε ὅτι εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, δέν προσέξατε ὅτι *πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος* ὄλοι οἱ πιθανοί συνεταιρισμοί τοῦ κόσμου δέ θά εἶναι παρά ἀσήμαντα καταπραῦντικά, πού δέν ἐξαλείφουν οὔτε στό ἐλάχιστο τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς, μαζί καί τοῦ χρήματος, στά χέρια τῆς μειοψηφίας (ἡ συγκέντρωση αὐτή εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο), οὔτε τήν πλέρεια ἐξαθλίωση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ, καταπραῦντικά πού στήν καλύτερη περίπτωση θ' ἀνεβάσουν μόνο μιά χούφτα μεμονωμένους βιοτέχνες στίς γραμμές τῶν μικροαστῶν. Ἀπό ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τοῦ ἐργαζομένου γίνεστε ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν.

* Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στόν κ. Στροῦβε. Ἀφοῦ ἔδειξε ὅτι εἶναι χωρίς περιεχόμενο οἱ συλλογισμοί τῶν ναρόντικων γιά τήν «προσωπικότητα», συνεχίζει: «Κάθε προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ τούτη ἡ ἐκείνη ἡ μεγάλη στιγμή τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης μᾶς πείθει ὅτι πραγματικά ἡ κοινωνιολογία τείνει πάντα νά ἀναγάγει τά στοιχεῖα τῆς ἀτομικότητας σέ κοινωνικές αἰτίες. Ὅταν τό ζήτημα φτάσει ἴσαμε τήν „ἱστορική προσωπικότητα“, τόν „μεγάλο ἄνδρα“, ὑπάρχει πάντα ἡ τάση νά τόν παρουσιάσουν σάν „φορέα“ τοῦ πνεύματος μιᾶς ὀρισμένης ἐποχῆς, σάν ἐκ-

* «Ἡ πράξη τήν περικόβει («τή δυνατότητα ἑνός καινούργιου ἱστορικοῦ δρόμου») ἀμείλιχτα» «μειώνεται, μποροῦμε νά ποῦμε, μέρα μέ τή μέρα» (λόγια τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού τά ἀναφέρει ὁ Π. Στροῦβε, σελ. 16). Δέ μειώνεται βέβαια ἡ «δυνατότητα» πού δέν ὑπῆρχε ποτέ, ἀλλά μειώνονται οἱ ἀτακάτες. Καί καλά κάνουν πού μειώνονται.

πρόσωπο τῆς ἐποχῆς του, νά παρουσιάσουν τή δράση του, τίς ἐπιτυχίες καί τίς ἀποτυχίες του σάν ἀναγκαῖα ἀποτελέσματα ὅλης τῆς προηγούμενης πορείας τῶν πραγμάτων» (32). Αὐτή ἡ γενική τάση κάθε προσπάθειας νά ἐξηγήσουν τά κοινωνικά φαινόμενα, δηλ. νά δημιουργήσουν κοινωνική ἐπιστήμη, «ἐκφράστηκε ἔντονα στή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης, σάν βασικό προτῆς τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Μιά καί ἔμεινε ἐξω ἀπό τό λογαριασμό ἡ προσωπικότητα, ἔπρεπε νά βρεθεῖ ἄλλο στοιχεῖο. Τέτιο στοιχεῖο ἀποδείχτηκε ἡ κοινωνική ὁμάδα» (33). Ὁ κ. Στρούβε ἔχει πέρα γιά πέρα δίκιο ὅταν τονίζει ὅτι ἡ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης ὀλοκληρώνει, σά νά λέμε, τή γενική τάση τῆς κοινωνιολογίας νά ἀνάγει «τά στοιχεῖα τῆς ἀτομικότητας σέ κοινωνικές αἰτίες». Κάτι παραπάνω: ἡ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης γιά πρώτη φορά διακηρύχνει αὐτή τήν τάση μέ τόση πληρότητα καί συνέπεια πού ἀνεβάζει τήν κοινωνιολογία σέ περιωπή ἐπιστήμης. Αὐτό ἐπιτεύχθηκε μέ τόν ὑλιστικό ὀρισμό τῆς ἔννοιας «ὁμάδα». Αὐτή καθαυτή ἡ ἔννοια ὁμάδα εἶναι ἀκόμα πολύ ἀκαθόριστη καί αὐθαίρετη: κριτήριο γιά τή διάκριση τῶν «ὁμάδων» μπορεῖ νά θεωρεῖ κανεῖς καί τά θρησκευτικά, καί τά ἔθνογραφικά, καί τά πολιτικά, καί τά νομικά κτλ. φαινόμενα. Δέν ὑπάρχει σταθερό γνῶρισμα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά διακρίνει κανεῖς στόν καθένα ἀπ' αὐτούς τοὺς τομεῖς τοῦτες ἢ ἐκεῖνες τίς «ὁμάδες». Μά ἴσα-ἴσα γι' αὐτό ἡ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης ἀποτελεῖ τεράστια κατάγτηση τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, γιατί καθορίζει μέ τή μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί σαφήνεια τίς μεθόδους αὐτῆς τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ στό κοινωνικό. Πρῶτο, ἡ θεωρία αὐτή ἐπεξεργάστηκε τήν ἔννοια τοῦ *κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ*. Πῆρε γιά ἀφετηρία ἕνα γεγονός, βασικό γιά κάθε κοινότητα ἀνθρώπων, τόν τρόπο παραγωγῆς τῶν μέσων συντήρησης, σύνδεσε μέ τόν τρόπο αὐτό τίς σχέσεις πού διαμορφώνονται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν δοσμένων τρόπων παραγωγῆς τῶν μέσων συντήρησης, καί μέσα στό σύστημα αὐτῶν τῶν σχέσεων (τῶν «σχέσεων παραγωγῆς») σύμφωνα μέ τήν ὀρολογία τοῦ Μάρξ) ἔδειξε *τή βάση* τῆς κοινωνίας πού περιβάλλεται μέ πολιτικο-οικονομικές μορφές καί μέ ὀρισμένα ρεύματα τῆς κοινωνικῆς σκέψης. Κάθε τέτιο σύστημα σχέσεων παραγωγῆς εἶναι, σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἕνας εἰδικός κοινωνικός ὀργανισμός, πού ἔχει εἰδικούς νόμους γέννησης, λειτουργίας καί περάσματος σέ ἀνώτερη μορφή, μετατροπῆς του σέ ἄλλον κοινωνικό ὀργανισμό. Ἡ θεωρία αὐτή ἐφάρμοσε στήν κοινωνική ἐπιστήμη

τό αντικειμενικό κριτήριο, τό γενικό ἐπιστημονικό κριτήριο τῆς ἐπανάληψης, πού οἱ ὑποκειμενιστές ἀρνοῦνταν τή δυνατότητα χρησιμοποίησής του στήν κοινωνιολογία. Οἱ ὑποκειμενιστές σκέφτονταν ἀκριβῶς ἔτσι, ὅτι δηλ. τά κοινωνικά φαινόμενα, ἐπειδή εἶναι ἐξαιρετικά σύνθετα καί πολυποίκιλα, δέν μποροῦν νά μελετηθοῦν, ἂν δέν διαχωριστοῦν τά σπουδαῖα ἀπό τά μή σπουδαῖα, καί γιά νά γίνει ἕνας τέτιος διαχωρισμός εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἄποψη τῆς «κριτικά σκεπτόμενης» καί «ἠθικά ἀναπτυγμένης» προσωπικότητας — κι ἔτσι καταλήγανε αἰσίως στή μετατροπή τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης σέ μιά σειρά παραινέσεις τῆς μικροαστικῆς ἠθικῆς, πού τά πρότυπά της τά εἶδαμε στόν κ. Μιχαηλόβσκι, πού φιλοσοφοῦσε γιά τό μή ὀρθολογικό χαρακτήρα τῆς ἱστορίας καί γιά ἕνα δρόμο φωτισμένο «ἀπό τό φῶς τῆς ἐπιστήμης». Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἔκοψε τίς ρίζες αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν συλλογισμῶν. Ὁ διαχωρισμός τοῦ σπουδαίου ἀπό τό μή σπουδαῖο ἀντικαταστάθηκε μέ τή διάκριση ἀνάμεσα στήν οικονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, σάν *περιεχόμενο*, καί στήν πολιτική καί ἰδεολογική *μορφή*: ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς οικονομικῆς διάρθρωσης ἐξηγήθηκε μέ ἀκρίβεια μέ τήν ἀναίρεση τῆς ἄποψης τῶν παλιῶν οικονομολόγων, πού ἔβλεπαν νόμους τῆς φύσης ἐκεῖ, ὅπου ὑπάρχει θέση μόνο γιά τούς νόμους ἑνός εἰδικοῦ, ἱστορικά καθορισμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς. Οἱ συλλογισμοί τῶν ὑποκειμενιστῶν γιά «κοινωνία» γενικά, συλλογισμοί χωρίς *περιεχόμενο* πού δέν πῆγαιναν πιά πέρα ἀπό τίς μικροαστικές οὐτοπίες (γιατί δέν ξεκαθαρίζοταν σ' αὐτούς οὔτε κἀν ἡ δυνατότητα γενίκευσης τῶν πιά διαφορετικῶν κοινωνικῶν καθεστώτων σέ εἰδικές κατηγορίες κοινωνικῶν ὀργανισμῶν), ἀντικαταστάθηκαν μέ *τή μελέτη* τῶν καθορισμένων μορφῶν συγκρότησης τῆς κοινωνίας. Δεύτερο, οἱ πράξεις τῶν «ζωντανῶν προσώπων» μέσα στά πλαίσια κάθε τέτιου κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ, πράξεις ἀπεριόριστης ποικιλίας, πού θά νόμιζε κανεῖς ὅτι δέν μπορεῖ καθόλου νά συστηματοποιηθοῦν, γενικεύτηκαν καί ἀνάχθηκαν στίς πράξεις ὁμάδων προσώπων πού ξεχώριζαν μεταξύ τους ὅσον ἀφορᾶ τό ρόλο πού ἔπαιζαν μέσα στό σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὅσον ἀφορᾶ τούς ὄρους παραγωγῆς καί, συνεπῶς, τούς ἔρους τῆς ζωῆς τους, καί ὅσον ἀφορᾶ τά συμφέροντα πού καθορίζονται ἀπ' αὐτούς τούς ὄρους, μέ δυό λόγια, στίς πράξεις τῶν *τάξεων* πού ἡ πάλη τους καθόριζε τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἀνατράπηκε ἡ παιδικά ἀφελής, καθαρὰ μηχανιστική ἄποψη τῶν ὑποκειμενιστῶν γιά τήν ἱστορία, πού ἱκανοποιοῦνταν μέ μιά

θέση πού δέν ἔλεγε τίποτε, μέ τή θέση ὅτι τήν ἱστορία τή φτιάχνουν τά ζωντανά πρόσωπα καί δέ θέλανε νά ξεδιαλύνουν ἀπό ποιές κοινωνικές συνθήκες καί πῶς ἀκριβῶς καθορίζεται ἡ δράση τους. Ὁ ὑποκειμενισμός ἀντικαταστάθηκε μέ τήν ἀντίληψη ὅτι τό κοινωνικό προτσές εἶναι ἕνα φυσικοἱστορικό προτσές, ἀντίληψη χωρίς τήν ὁποία δέ θά μπορούσε φυσικά νά ὑπάρχει κοινωνική ἐπιστήμη. Ὁ κ. Στρούβε τονίζει πολύ σωστά ὅτι «ἡ ἄγνοια τῆς προσωπικότητας στήν κοινωνιολογία ἢ πιά σωστά, ὁ ἐξοστρακισμός της ἀπό τήν κοινωνιολογία εἶναι στήν οὐσία μιά μερική περίπτωση πού δείχνει διάθεση γιά ἐπιστημονική γνώση» (33), ὅτι «ἀτομικότητες» δέν ὑπάρχουν μόνο στόν πνευματικό, ἀλλά καί στόν ὕλικό κόσμο. Ἐδῶ πρόκειται γιά τό γεγονός ὅτι στόν ὕλικό κόσμο ἡ ὑπαγωγή τῶν «ἀτομικοτήτων» σέ ὀρισμένους γενικούς νόμους ἔχει ὀλοκληρωθεῖ πρῖν ἀπό πολύ καιρό, ἐνῶ στόν κοινωνικό τομέα καθορίστηκε σταθερά μόνο μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ.

Μιά ἄλλη ἀντίρρηση τοῦ κ. Στρούβε στήν κοινωνιολογική θεωρία τῶν ὑποκειμενιστῶν τῆς Ρωσίας εἶναι ὅτι, ἐκτός ἀπ' ὅλα τά ἐπιχειρήματα πού ἀναφέραμε πιά πάνω, «ἡ κοινωνιολογία σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει σάν πρωταρχικό γεγονός αὐτό πού ὀνομάζουμε ἀτομικότητα, γιατί ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς ἀτομικότητας (πού δέ χρειάζεται ἄλλη ἐξήγηση) καί τό γεγονός πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνός μακρόχρονου κοινωνικοῦ προτσές» (36). Αὐτά ἀποτελοῦν μιά πολύ σωστή σκέψη στήν ὁποία ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε, τόσο περισσότερο πού ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέα περιέχει ὀρισμένα πράγματα ὄχι σωστά. Ἀναφέρει τίς ἀπόψεις τοῦ Ζίμμελ, πού στό ἔργο του «Γιά τήν κοινωνική διαφοροποίηση» ἀπόδειξε, λέει, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητας ἐξαρτιέται ἄμεσα ἀπό τή διαφοροποίηση τῆς ὀμάδας στήν ὁποία ἀνήκει αὐτό τό πρόσωπο. Ὁ κ. Στρούβε ἀντιπαραθέτει αὐτή τή θέση στή θεωρία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού λέει τό ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή ἡ διαφοροποίηση («ετερογένεια») τῆς κοινωνίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητας. «Σέ ἕνα μή διαφοροποιημένο περιβάλλον — ἀντιτάσσει ὁ κ. Στρούβε — τό ἄτομο θά εἶναι μιά „ἁρμονική ὀλότητα“. . . μέσα στήν ὀμοιομορφία καί στήν ἔλλειψη προσωπικότητας πού θά τό χαρακτηρίζει». «Ἡ πραγματική προσωπικότητα δέν μπορεῖ νά εἶναι „τό σύνολο ὀλων τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ γενικά“ γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι μιά τέτια πληρότητα περιεχομένου ξεπερνάει τίς δυνάμεις τῆς πραγματικῆς προσω-

πικότητας» (38-39). «Γιά νά μπορεί μιά προσωπικότητα νά εἶναι διαφοροποιημένη, πρέπει νά βρίσκεται σέ διαφοροποιημένο περιβάλλον» (39).

Ἀπό τήν ἔκθεση αὐτή δέ φαίνεται καθαρά μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο βάζει τό ζήτημα ὁ Ζίμελ καί τί ἐπιχειρήματα φέρνει. Ἡ τοποθέτηση ὅμως τοῦ ζητήματος, ὅπως τή μεταδίδει ὁ κ. Στροῦβε, παρουσιάζει τήν ἴδια ἔλλειψη πού συναντοῦμε καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ ἀφηρημένος συλλογισμός: μέ ποιόν τρόπο ἡ ἀνάπτυξη (καί ἡ εὐημερία) τῆς ἀτομικότητας ἐξαρτιέται ἀπό τή διαφοροποίηση τῆς κοινωνίας, εἶναι ὁλότελα ἀντιεπιστημονικός, γιατί δέν μπορεί νά βρεθεῖ κανένας συσχετισμός, κατάλληλος γιά ὅλες τίς μορφές ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια «διαφοροποίηση», «έτερογένεια» κτλ. παίρνει ἐντελῶς διαφορετική σημασία, ἀνάλογα μέ τίς κοινωνικές συνθήκες στίς ὁποῖες ἐφαρμόζεται. Τό βασικό λάθος τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι συνίσταται ἴσα-ἴσα στόν ἀφηρημένο δογματισμό τῶν συλλογισμῶν του, πού προσπαθοῦν ν' ἀγκαλιάσουν τήν «πρόοδο» γενικά ἀντί νά μελετήσουν τή συγκεκριμένη «πρόοδο» ἑνός ὁποιουδήποτε συγκεκριμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ὄταν ὁ κ. Στροῦβε ἀντιτάσσει στόν κ. Μιχαηλόβσκι τίς δικές του γενικές θέσεις (πού παραθέσαμε πιο πάνω), ἐπαναλαμβάνει τό λάθος τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι κι ἀντί νά περιγράψει καί νά δώσει ἐξήγηση τῆς συγκεκριμένης προόδου πέφτει σ' ἕνα νεφελώδικο καί ἀστήρικτο δογματισμό. Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα: «Τό περιεχόμενο πού παίρνει ἡ ἀρμονική ὁλότητα τοῦ ἀτόμου καθορίζεται ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξης, δηλ. διαφοροποίησης τῆς ομάδας», λέει ὁ κ. Στροῦβε καί ὑπογραμμίζει αὐτή τή φράση. Τί πρέπει ὅμως νά ἐννοοῦμε ἐδῶ μέ τίς λέξεις «διαφοροποίηση» τῆς ομάδας; Μέ τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ἔχουμε ἐνίσχυση ἢ ἐξασθένιση αὐτῆς τῆς «διαφοροποίησης»; Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι λύνει τό ζήτημα τασσόμενος μέ τή δεύτερη ἄποψη («Τί εἶναι πρόοδος;»); ὁ κ. Στροῦβε θά τό ἔλυνε, πιθανῶς, σύμφωνα μέ τήν πρώτη ἄποψη, ἐπικαλούμενος τό δυνάμωμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ ἕνας εἶχε ὑπόψη του τήν κατάργηση τῶν προνομιακῶν ταξικῶν διακρίσεων, ὁ ἄλλος τή δημιουργία οἰκονομικῶν διαφορῶν. Ὅπως βλέπετε, ὁ δρος εἶναι τόσο ἀόριστος, πού μπορεί νά ἐννοεῖ κανεῖς ἀντίθετα πράγματα. Κι ἕνα ἄλλο παράδειγμα. Τό πέρασμα ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ σάν περιορισμός τῆς «διαφοροποίησης», γιατί σταματάει ὁ λεπτομερειακός κατα-

μερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στοὺς εἰδικευμένους ἐργάτες. Καί ὅμως δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ὄροι γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητας εἶναι πολὺ πῖο εὐνοϊκοί (γιά τὸν ἐργάτη) ἴσα-ἴσα στὴν τελευταία περίπτωση. Ἐκ τούτου βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι δέν εἶναι σωστός αὐτός ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ ζητήματος. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας παραδέχεται ὅτι ὑπάρχει ἐπίσης ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στὴν προσωπικότητα καὶ στὴν ὁμάδα (γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πράγμα μιλάει ὁ Μιχαηλόβσκι). «Ἡ ζωὴ ὅμως — προσθέτει — δέν ἀπαρτίζεται ποτέ ἀπὸ ἀπόλυτες ἀντιθέσεις: στή ζωὴ ὅλα εἶναι ρευστά καὶ σχετικά, καὶ ταυτόχρονα οἱ διάφορες πλευρὲς τῆς βρίσκονται ὅλες σὲ μόνιμη ἀλληλεπίδραση» (39). Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε γιατί νά μπαίνουν σὲ πρώτη γραμμὴ οἱ ἀπόλυτοι συσχετισμοὶ ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα καὶ στό ἄτομο; συσχετισμοὶ πού δέν ἀφοροῦν μιᾶ ἀόστηρὰ καθορισμένη φάση ἀνάπτυξης ἑνός καθορισμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ; γιατί λοιπόν νά μὴ σχετιστεῖ ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία μὲ τὸ ζήτημα τοῦ συγκεκριμένου προτύπου ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας; Ὁ συγγραφέας κάνει προσπάθεια νά θέσει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ ζήτημα, κι ἂν εἶχε ἐπιμείνει μὲ συνέπεια σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια, ἡ ἐπιχειρηματολογία του θὰ κέρδιζε πολὺ. «Μόνον ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας — αὐτὸ τὸ προπατορικό ἁμάρτημα τῆς ἀνθρωπότητας, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι — δημιούργησε τοὺς ὄρους, γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς „προσωπικότητας“, πού ἐξονόματός τῆς ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διαμαρτύρεται μὲ τὸ δίκιο του ἐναντία στίς σύγχρονες μορφές καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας» (38). Θαυμάσια διατύπωση: μόνο πού ἀντὶ «καταμερισμός τῆς ἐργασίας» θάπρεπε νά εἰπωθεῖ «καπιταλισμός», καὶ μάλιστα ἀκόμα πῖο στενά: *ρωσικός καπιταλισμός*. Ἡ προοδευτικὴ σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι κατάστρεψε τίς παλιές στενές συνθήκες ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού γεννοῦσαν τὴν ἀμβλύνοια καὶ δέν ἔδιναν στοὺς παραγωγούς τὴ δυνατότητα νά πάρουν τίς τύχες τους στά δικά τους τὰ χέρια. Ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων καὶ τῶν ἀνταλλαγῶν σὲ παγκόσμια κλίμακα καὶ οἱ ἀδιάκοπες μετακινήσεις τεράστιων μαζῶν τοῦ πληθυσμοῦ ἔσπασαν τοὺς πατροπαράδοτους δεσμούς τοῦ γένους, τῆς οἰκογένειας, τῆς ἐδαφικῆς κοινότητας καὶ δημιούργησαν τὴν ποικιλομορφία τῆς ἀνάπτυξης, «τὴν ποικιλομορφία τῶν ταλέντων, τὸν πλοῦτο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων»*, πού παίζουν τόσο

* K. Marx. «Der achtzehnte Brumaire», S. 98 u.s.w. (K. Μάρξ. «Ἡ 18η Μπρυμαίρ», σελ. 98 κ.έ.Ἡ Σίντ.)¹¹⁵.

μεγάλο ρόλο στη νεότερη ιστορία της Δύσης. Στη Ρωσία τό προτσές αυτό έκδηλώθηκε μέ ὄλη του τή δύναμη στήν ἐποχή ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, τότε πού οἱ παλιές μορφές ἐργασίας καταστρέφονταν μέ τεράστια ταχύτητα καί τήν πρώτη θέση τήν πήρε ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ἀπόσπασε τόν ἀγρότη ἀπό τήν πατριαρχική μισοφεουδαρχική οἰκογένεια, ἀπό τίς ἀποβλακωτικές συνθήκες τοῦ χωριοῦ, καί ἀντικατάστησε τίς μισοφεουδαρχικές μορφές ἰδιοποίησης τῆς ὑπεραξίας μέ καθαρά κεφαλαιοκρατικές μορφές. Τό οικονομικό αυτό προτσές βρῆκε τήν ἀντανάκλασή του στόν κοινωνικό τομέα μέ τή «γενική ἄνοδο τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικότητας», μέ τήν ἐκμέρους τῶν ραζινοσίιντσι ἀπόωση τῆς τάξης τῶν τσιφλικάδων ἀπό τήν «κοινωνία», μέ τή σφοδρή πολεμική τῆς φιλολογίας ἐνάντια στούς παράλογους μεσαιωνικούς περιορισμούς τῆς προσωπικότητας κτλ. Οἱ ναρόντικοι πιθανόν δέ θά ἀμφισβητήσουν, ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ Ρωσία τῆς περιόδου πού ἀκολουθεῖ τή μεταρύθμιση ἔφερε αὐτή τήν ἄνοδο τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικότητας, τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρέπειας. Δέ βάζουν ὅμως τό ἐρώτημα, ποιοί ὑλικοί ὄροι ὀδήγησαν σ' αὐτό. Φυσικά, τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας δέν μπορούσε νά ὑπάρχει κάτι τό παρόμοιο, καί νά πού ὁ ναρόντικός χαιρετίζει τήν «ἀπελευθερωτική» μεταρύθμιση, χωρίς νά ἀντιλαμβάνεται ὅτι πέφτει στήν ἴδια μυωπική αἰσιοδοξία μέ τούς ἀστούς ἱστορικούς, γιά τούς ὁποίους ὁ Μάρξ εἶπε πώς βλέπουν τήν ἀγροτική μεταρύθμιση μέσα ἀπό τή *clairobscur** τῆς «χειραφέτησης», χωρίς νά ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ «χειραφέτηση» αὐτή συνίστατο ἀπλῶς στήν ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς μορφῆς μέ μιάν ἄλλη, στήν ἀντικατάσταση τοῦ φεουδαρχικοῦ ὑπερπροϊόντος μέ τήν ἀστική ὑπεραξία. Ἀπαράλλαχτα τό ἴδιο ἐγινε καί σέ μᾶς. Τό σύστημα τῆς οικονομίας τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», πού ἔδενε τόν πληθυσμό στόν τόπο τῆς διαμονῆς του καί τόν κομμάτιαζε σέ ὁμάδες ὑποταχτικῶν πού ἀνῆκαν στούς διάφορους τσιφλικάδες, τό σύστημα αὐτό εἶναι ἴσα-ἴσα κείνο πού καταπίεζε τήν προσωπικότητα. Καί σέ συνέχεια, ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός, πού ἀπόσπασε τό ἄτομο ἀπ' ὄλα τά δεσμά τῆς δουλοπαροικίας, τό ἔφερε σέ αὐτοτελεῖς σχέσεις μέ τήν ἀγορά, μετατρέποντάς το σέ κάτοχο ἐμπορεύματος (καί μ' αὐτή τήν ιδιότητα εἶναι ἰσότιμο μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο κάτοχο ἐμπορεύματος) καί δημιούργησε τήν ἄνοδο τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικό-

* — φωτοσκίαση. Ἡ Σύντ.

τητας. Ἄν οἱ κύριοι ναρόντικοι ἀνατριχιάζουν φαρισαϊκά, ὅταν τοὺς μιλοῦν γιά τόν προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, αὐτό γίνεται μόνο ἐπειδή δέν ἐμβαθύνουν στό ζήτημα τῶν ὑλικῶν ὄρων τῶν «ἀγαθῶν τῆς προόδου», πού χαρακτηρίζουν τή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρρύθμιση. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι χτυπᾷ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ὅταν ἀρχίζει τήν «κοινωνιολογία» του ἀπό τήν «προσωπικότητα», πού διαμαρτύρεται ἐναντία στό ρωσικό καπιταλισμό, σάν τυχαία καί παροδική παρέκκλιση τῆς Ρωσίας ἀπό τό σωστό δρόμο, καί χτυπᾷ τόν ἑαυτό του, γιατί δέν καταλαβαίνει ὅτι μόνον ὁ καπιταλισμός δημιούργησε τοὺς ὄρους ἐκείνους, κάτω ἀπό τοὺς ὁποίους ἡ προσωπικότητα ἔχει τίς δυνατότητες γιά διαμαρτυρία. — Στό παράδειγμα αὐτό βλέπουμε ἀκόμα μιά φορά ποιές ἀλλαγές πρέπει νά γίνουν στήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Στρούβε. Τό ζήτημα ἔπρεπε νά τοποθετηθεῖ ὀλοκληρωτικά στό ἔδαφος τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, στό ἔδαφος τῆς ἐξήγησης ἐκείνου πού ὑπάρχει καί τῆς ἐξήγησης τῶν λόγων γιά τοὺς ὁποίους ὑπάρχει ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι διαφορετικά: σκόπιμα οἱ ναρόντικοι στήριζαν ὅλη τήν κοινωνιολογία τους πάνω στό τί «μπορεῖ νά γίνει» κι ὄχι πάνω στήν ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας γιατί δέν μπορούσαν νά μὴν βλέπουν ὅτι ἡ πραγματικότητα διαλύει χωρίς οἶκτο τίς αὐταπάτες τους.

Ὁ συγγραφέας κλείνει τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῶν «προσωπικότητων» μέ τήν παρακάτω διατύπωση: «γιά τήν κοινωνιολογία ἢ προσωπικότητα εἶναι συνάρτηση τοῦ περιβάλλοντος», «ἢ προσωπικότητα εἶναι ἐδῶ μιά τυπική ἔννοια, πού τό περιεχόμενό της μᾶς τό δίνει ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας» (40). Ἡ τελευταία ἀντιπαράθεση ὑπογραμμίζει πάρα πολύ καλά τήν ἀντίθεση τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καί τοῦ ὕλισμοῦ: ἐκφέροντας τίς κρίσεις τους γιά τήν «προσωπικότητα» οἱ ὑποκειμενιστές καθόριζαν τό *περιεχόμενο* αὐτῆς τῆς ἔννοιας (δηλ. τίς «σκέψεις καί τά αἰσθήματα» αὐτῆς τῆς προσωπικότητας, τίς κοινωνικές της πράξεις) *a priori*, ἀντικαθιστοῦσαν δηλ. τή «μελέτη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας» μέ τίς οὐτοπίες τους.

Μιά ἄλλη «σπουδαία πλευρά» τοῦ ὕλισμοῦ — συνεχίζει ὁ κ. Στρούβε — «βρίσκεται στό ὅτι ὁ οἰκονομικός ὕλισμός ὑποτάσσει τήν ἰδέα στό γεγονός, τή συνείδηση κι αὐτό πού πρέπει νά γίνει — στό εἶναι» (40). «Ἐυποτάσσει» — σημαίνει, φυσικά, στή δοσμένη περίπτωσι: ὅτι δίνει δευτερεύουσα θέση στήν ἐξήγηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Οἱ ὑποκειμενιστές ναρόντικοι κάνουν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: στοὺς συλλογισμούς τους

ξεκινούν από τὰ «ιδανικά», χωρίς νά σκεφτοῦν καθόλου ὅτι τὰ ιδανικά αὐτά μποροῦσαν νά εἶναι ἀπλῶς μιὰ ὀρισμένη ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητος, ὅτι συνεπῶς εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐπαληθευτοῦν μέ γεγονότα, νά ἀναχθοῦν σέ γεγονότα. — Ἐξ-ἄλλου, χωρίς ἐξηγήσεις ὁ ναρόντικος δέ θά μπορέσει νά καταλάβει τήν τελευταία αὐτή θέση. Πῶς γίνεται αὐτό; — σκέφτεται — τὰ ιδανικά πρέπει νά καταδικάζουν τὰ γεγονότα, νά δείχνουν πῶς πρέπει νά ἀλλάζουν τὰ γεγονότα, νά ἐπαληθεύουν τὰ γεγονότα κι ὄχι νά ἐπαληθεύονται ἀπό τὰ γεγονότα. Τό τελευταῖο αὐτό φαίνεται στό ναρόντικο, πού συνήθισε νά βρίσκεται στά σύννεφα, σάν συμβιβασμός μέ τὰ γεγονότα. Ἄς ἐξηγηθοῦμε.

Ἡ ὕπαρξη τῆς «δουλιᾶς γιά τούς ἄλλους», ἡ ὕπαρξη τῆς ἐκμετάλλευσης θά γεννάει πάντα τόσο μέσα στοὺς ἴδιους τούς ἐκμεταλλεζόμενους, ὅσο καί στοὺς διάφορους ἐκπροσώπους τῆς «διανοήσεως», ιδανικά ἀντίθετα πρὸς αὐτό τό σύστημα.

Τὰ ιδανικά αὐτά εἶναι ἐξαιρετικά πολῦτιμα γιά τό μαρξιστῆ ὁ μαρξιστῆς μόνο πάνω στό ἔδαφός τους μάχεται μέ τό ναρόντικισμό, μάχεται ἀποκλειστικά γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ιδανικῶν καί τῆς πραγματοποιήσεώς τους.

Ὁ ναρόντικος ἀρκεῖται νά διαπιστώσει τό γεγονός πού γεννάει τέτια ιδανικά, ἔπειτα νά ἀναφέρει ὅτι τὰ ιδανικά εἶναι σύμφωνα μέ τή «σύγχρονη ἐπιστήμη καί μέ τίς σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς» [ἔδῳ δὲν καταλαβαίνει ὅτι αὐτὲς οἱ «σύγχρονες ἰδέες» δὲν σημαίνουν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο τίς παραχωρήσεις τῆς «κοινῆς γνώμης» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στήν καινούργια δύναμη πού γεννιέται] καί νά ἀπευθύνει σέ συνέχεια ἐκκλήση πρὸς τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος»: ἐξασφαλίστε, περιφρουρεῖστε, ὀργανῶστε!

Ὁ μαρξιστῆς ξεκινάει ἀπό τό ἴδιο ιδανικό, δὲν τό ἀντιπαραβάλλει ὅμως μέ τή «σύγχρονη ἐπιστήμη καί τίς σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς»*, ἀλλά μέ τίς ὑπάρχουσες ταξικὲς ἀντιθέσεις, καί γι'αὐτό δὲν τό διατυπώνει σάν ἀπαίτηση τῆς «ἐπιστήμης», ἀλλὰ σάν ἀπαίτηση τῆς τάδε τάξης, σάν ἀπαίτηση πού τή γεννοῦν οἱ τάδε κοινωνικὲς σχέσεις (πού πρέπει νά ἐξεταστοῦν ἀντικειμενικά) καί πού μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τόν

* Ὁ Ἐνγκελς στό βιβλίο του «Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft» («Ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν κ. Ε. Ντύρινγκ»). Ἡ Σύντ.) ἔκανε τὴν ὑπέροχη παρατήρηση ὅτι εἶναι παλιά ψυχολογικὴ μέθοδος νά ἀντιπαραβάλλει κανεὶς τὴν ἀντίληψή του ὄχι μέ τό γεγονός πού ἀντανάκλα ἢ ἀντίληψη αὐτῆ, ἀλλὰ μέ μιάν ἄλλη ἀντίληψη, μέ τό ἀντίγραφο ἑνὸς ἄλλου γεγονότος ¹¹⁸.

τάδε τρόπο εξαιτίας τῶν τάδε ιδιοτήτων αὐτῶν τῶν σχέσεων. Ἐάν δὲν ἀναγάγουμε μ' αὐτό τὸν τρόπο τὰ ἰδανικά στά γεγονότα, τὰ ἰδανικά αὐτά θά μείνουν εὐσεβεῖς πόθοι, χωρὶς καμιά ἐλπίδα νά τὰ δεχτοῦν οἱ μάζες καὶ συνεπῶς χωρὶς ἐλπίδα νά πραγματοποιηθοῦν.

Ἔτσι ὁ κ. Στροῦβε, ἀφοῦ ἀναφέρει τίς γενικὲς θεωρητικὲς θέσεις πού ἐπιβάλλουν νά θεωρεῖται ὁ ὕλισμός σάν ἡ μοναδικὰ σωστή μέθοδος τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, περνάει ἔπειτα στήν ἐκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς, παραθέτοντας περικοπὲς προπάντων ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ τελευταίου. Αὐτό τὸ μέρος τοῦ βιβλίου του εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ διδαχτικό.

Εἶναι πάρα πολὺ σωστή ἡ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα ὅτι «πρὸς τὸν δὲν προσκρούει κανεὶς σὲ μιά τέτια ἔλλειψη κατανόησης τοῦ Μάρξ, σάν κι αὐτὴ πού παρουσιάζουν οἱ ῥῶσοι δημοσιολόγοι» (44). Σάν παράδειγμα ἀναφέρεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, πού στήν «ἱστορικοφιλοσοφικὴ θεωρία» τοῦ Μάρξ βλέπει μόνο τὴν ἐξήγηση τῆς «γένεσης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος». Ὁ κ. Στροῦβε ἔχει ἀπόλυτα δίκιο πού διαμαρτύρεται γι' αὐτό. Πραγματικά, πρόκειται γιὰ ἓνα πάρα πολὺ χαρακτηριστικὸ γεγονός. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραψε πολλές φορές γιὰ τὸν Μάρξ, ποτὲ ὅμως δὲν εἶπε λέξη γιὰ τὴν σχέσιν ἀνάμεσα στὴ μέθοδο τοῦ Μάρξ καὶ στήν «ὑποκειμενικὴ μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραψε γιὰ «Τὸ Κεφάλαιο», δῆλωσε ὅτι τάσσεται «ἀλληλέγγυος» (;) μὲ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ, παράκαμψε ὅμως μὲ ἀπόλυτη σιωπὴ — λογουχάρη — τὸ ζήτημα: μήπως οἱ ὑποκειμενιστὲς τῆς Ρωσίας ἀκολουθοῦν τὴν μέθοδο τοῦ Προυντόν, πού θέλει νά μεταμορφώσῃ τὴν ἐμπορευματικὴ οἰκονομία σύμφωνα μὲ τὸ δικό του ἰδανικὸ περὶ δικαιοσύνης;* Κατὰ τί διαφέρει αὐτὸ τὸ κριτήριον (τῆς δικαιοσύνης — justice éternelle) ἀπὸ τὸ κριτήριον τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι: «σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς»; Καὶ γιὰ τὸ κ. Μιχαηλόβσκι, πού πάντα διαμαρτυροῦνταν τόσο ἔντονα ἐναντίον τῆς συνταύτισης τῆς μεθόδου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν μὲ τὴν μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δὲν καταπολέμησε τὴν δήλωση τοῦ Μάρξ, ὅτι αὐτὴ ἡ μέθοδος τοῦ Προυντόν εἶναι τὸ ἴδιο ἀνόητη, ὅπως καὶ ἡ μέθοδος ἑνὸς χημικοῦ, πού ἀντὶ «νά μελετήσῃ τοὺς πραγματικοὺς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης» θά ἤθελε νά μεταμορφώσῃ αὐτὴ τὴν

* «Das Kapital», I. B., 2-te Aufl., S. 62, Anm. 38 («Τὸ Κεφάλαιο», τόμ. I, 2η ἐκδ., σελ. 62, ὑποσημείωση 38. Ἡ Σὺντ.)¹¹.

ἀνταλλαγή σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς «συγγένειας»; γιατί δέν καταπολέμησε τήν ἄποψη τοῦ Μάρξ, ὅτι τό κοινωνικό προ- τσές εἶναι «φυσικοϊστορικό προτσές»; Αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐξη- γηθεῖ μέ τήν ἄγνοια τῆς σχετικῆς φιλολογίας: εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι πρόκειται γιά πλέρια ἔλλειψη κατανόησης ἢ γιά ἔλλειψη ἐπιθυμίας κατανόησης. Μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ κ. Στροῦβε εἶναι ὁ πρῶτος πού τό δήλωσε αὐτό στή φιλολογία μας κι αὐτοῦ βρι- σκεται ἡ μεγάλη ὕπηρεσία πού πρόσφερε.

Ἄς περάσουμε τώρα στίς δηλώσεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τό μαρξισμό, πού προσφέρουν ἔδαφος γιά κριτική. «Πρέπει νά ὁμολογήσουμε — λέει ὁ κ. Στροῦβε — ὅτι δέν ἔχει ἀκόμα δοθεῖ ἡ καθαρά φιλοσοφική θεμελίωση αὐτῆς τῆς θεωρίας, καί ὅτι ἡ θεωρία αὐτή δέν πῆρε ὑπόψη ἀκόμα τόν τεράστιο ὄγκο τοῦ συγκεκριμένου ὕλικου πού μᾶς δίνει ἡ παγκόσμια ἱστορία. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι χρειάζεται νά ξαναεξεταστοῦν τά γεγονότα ἀπό τήν ἄποψη τῆς νέας θεωρίας: χρειάζεται κριτική τῆς θεω- ρίας μέ βάση τά γεγονότα. Ἴσως νά ἐγκαταλειφθοῦν πολλές μο- νομέρειες καί πολλές βιαστικές γενικεύσεις» (46). Δέν εἶναι ἐντελῶς σαφές τί ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας λέγοντας «καθαρά φι- λοσοφική θεμελίωση»; Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐν- γκελς, ἡ φιλοσοφία δέν ἔχει κανένα δικαίωμα χωριστῆς αὐτο- τελοῦς ὑπαρξης καί τό ὕλικό της κατανέμεται στούς διάφορους κλάδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἔτσι, λέγοντας φιλοσοφική θεμελίωση, μπορεῖ νά ἐννοεῖ κανεῖς ἢ τή σύγκριση τῶν προῦ- ποθέσεών της μέ τούς σταθερά διαπιστωμένους νόμους τῶν ἄλ- λων ἐπιστημῶν [καί ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε ἀναγνώρισε ὅτι στήν ψυχολογία βρίσκουμε κιόλας τίς θέσεις πού μᾶς ὑποχρεώνουν νά παρατήσουμε τόν ὑποκειμενισμό καί νά δεχτοῦμε τόν ὕλι- σμό], ἢ τήν πείρα ἀπό τήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς θεωρίας. Κι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἔχουμε μιᾶ δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Στροῦβε, πῶς «ὁ ὕλισμός θά ἔχει πάντα στό ἐνεργητικό του τό γεγονός ὅτι ἔδωσε μιᾶ βαθιά ἐπιστημονική, πραγματικά φιλοσοφική (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα) ἐρμηνεία πολλῶν (αὐτό NB*) ἱστορικῶν γεγονότων τεράστιας σπουδαιότητος» (50). Ἡ τελευταία αὐτή δήλωση τοῦ συγγραφέα περιέχει τήν ὁμολο- γία ὅτι ὁ ὕλισμός εἶναι ἡ μοναδικά ἐπιστημονική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας, καί γι'αὐτό χρειάζεται βέβαια «νά ξαναεξε- ταστοῦν τά γεγονότα» ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἰδιαίτερα νά ξανα- εξεταστοῦν τά γεγονότα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί τῆς ρωσικῆς

πραγματικότητας, πού τά διαστρέβλωναν μέ τόσο ζήλο οί υποκειμενιστές τῆς Ρωσίας. Ὅσο γιά τήν τελευταία παρατήρηση σχετικά μέ ἐνδεχόμενες «μονομέρειες» καί «πολύ βιαστικές γενικεύσεις», ἐμεῖς, χωρίς νά σταθοῦμε σ' αὐτή τή γενική καί γιαντό ἀσαφῆ παρατήρηση, θά περάσουμε κατευθείαν σέ μιά ἀπό τίς τροποποιήσεις πού ἐπιφέρει ὁ «ἀμόλυντος ἀπό ὀρθοδοξία» συγγραφέας στίς «πολύ βιαστικές γενικεύσεις» τοῦ Μάρξ.

Πρόκειται γιά τό κράτος. «Ὁ Μάρξ καί οί ὄπαδοί του» ἀρνούμενοι τό κράτος «παρασύρθηκαν» «παρά πολύ μακριά στήν κριτική τοῦ *σύγχρονου κράτους*» καί ἔπесαν στή «μονομέρεια». «Τό κράτος, — λέει ὁ κ. Στρούβε διορθώνοντας αὐτούς πού παρασύρθηκαν, — εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μιά *ὀργάνωση τάξης* ὀργάνωση κυριαρχίας (ταξικῆς) τό κράτος εἶναι σέ μιά κοινωνία, ὅπου ἡ ὑποταγή ὀρισμένων ομάδων σέ ἄλλες καθορίζεται ἀπό τήν οἰκονομική τῆς διάρθρωση» (53). Τό καθεστῶς τῶν γενῶν. κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα, γνώρισε τό κράτος, πού θά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει καί ὕστερα ἀπό τήν ἐκμηδένιση τῶν τάξεων, γιατί γνώρισμα τοῦ κράτους εἶναι ἡ καταναγκαστική ἐξουσία.

Μόνο κατάπληξη μπορεῖ νά μᾶς προκαλέσει τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας κριτικάρει ἀπό καθέδρας τόν Μάρξ μέ μιά τόσο ἐκπληχτική ἔλλειψη ἐπιχειρημάτων. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα τήν καταναγκαστική ἐξουσία τή βλέπει πέρα γιά πέρα λαθεμένα σάν χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ κράτους: καταναγκαστική ἐξουσία ὑπάρχει σέ κάθε συμβίωση ἀνθρώπων, καί στό καθεστῶς τῶν γενῶν, καί στήν οἰκογένεια, ὅμως κράτος ἐκεῖ δέν ὑπῆρχε. «Οὐσιαστικό γνώρισμα τοῦ κράτους — λέει ὁ Ἐνγκελς στό ἴδιο ἔργο ἀπό τό ὅποιο ὁ κ. Στρούβε πήρε τήν περικοπή γιά τό κράτος — εἶναι ἡ δημόσια ἐξουσία, ἡ χωρισμένη ἀπό τή μάζα τοῦ λαοῦ» [*Ursprung der Familie u.s.w.*], 2-te Aufl., S. 84*. ρωσ. μετ. σελ. 109¹¹⁸], καί λίγο πρὶν, μιλώντας γιά τήν ἴδρυση ναυκραριῶν¹¹⁹, λέει ὅτι «ὑπόσκαφτε διπλά τό καθεστῶς τῶν γενῶν: πρῶτο, δημιουργοῦσε δημόσια ἐξουσία (*öffentliche Gewalt* — στή ρωσική μετάφραση ἀποδόθηκε λαθεμένα: κοινωνική δύναμη), πού δέ συνέπιπτε πιά ἀκριβῶς μέ τό σύνολο τοῦ ἐξοπλισμένου λαοῦ» (*ib.****, S. 79· ρωσ. μετ., σελ. 105¹²⁰). Κι ἔτσι γνώρισμα τοῦ κράτους εἶναι ἡ ὑπαρξη μῆς ἰδιαίτερης τάξης ἀνθρώπων, πού στά χέρια τῆς συγκεντρώνεται ἡ ἐξουσία.

* — «Καταγωγή τῆς οἰκογένειας κλπ.», 2η ἔκδ., σελ. 84. Ἡ Σύντ.

** — *ibidem* — στό ἴδιο. Ἡ Σύντ.

Φυσικά, κανένας δέ θά μπορούσε νά ὀνομάσει κράτος τήν κοινότητα, ὅπου τήν «ὀργάνωση τῆς τάξης» τή διεύθυναν μέ τή σειρά ὅλα τά μέλη της. Παρακάτω, εἶναι ἀκόμα πῶ ἀσύστατος ὁ συλλογισμός τοῦ κ. Στρούβε γιά τό σύγχρονο κράτος. Τό νά λέει κανεῖς ὅτι τό σύγχρονο κράτος εἶναι «πρῶτα ἀπ' ὅλα (sic!;) ὀργάνωση τάξης» — σημαίνει ὅτι δέν καταλαβαίνει ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Τό εἰδικό στρῶμα, πού στά χέρια του βρίσκεται ἡ ἐξουσία στή σύγχρονη κοινωνία, εἶναι ἡ γραφειοκρατία. Ἡ ἄμεση καί στενότερη σύνδεση αὐτοῦ τοῦ ὀργάνου, μέ τήν ἀστική τάξη πού κυριαρχεῖ στή σύγχρονη κοινωνία, φαίνεται κι ἀπό τήν ἱστορία (ἡ γραφειοκρατία ἦταν τό πρῶτο πολιτικό ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξης ἐνάντια στούς φεουδάρχες καί γενικά ἐνάντια στούς ἐκπροσώπους τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», ἡ πρώτη ἐμφάνιση στό στίβο τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας ὄχι τῶν γαλαζοαίματων μεγαλοαποχτημόνων, ἀλλά τῶν ραζνοτσίντσι, τῶν «ἀστῶν») κι ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς ὄρους τοῦ σχηματισμοῦ καί τῆς συμπλήρωσης αὐτῆς τῆς τάξης, (τῆς γραφειοκρατίας) στήν ὁποία μποροῦν νά μποῦν μόνο ἀστοί «πού προέρχονται ἀπό τό λαό» καί ἡ ὁποία συνδέεται μ' αὐτή τήν ἀστική τάξη μέ χιλιάδες πολύ γερά νήματα*. Τό λάθος τοῦ συγγραφέα εἶναι τόσο πῶ δυσάρεστο, πού ἴσα-ἴσα οἱ ναρόντικοι τῆς Ρωσίας, ἐνάντια στοὺς ὁποίους ἔκανε τήν τόσο καλή σκέψη νά ἐκστρατεύσει, δέν ἔχουν ἰδέα ὅτι κάθε γραφειοκρατία ἐξεταζόμενη καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἱστορικῆς της προέλευσης καί ἀπό τήν ἀποψη τῶν σημερινῶν της πηγῶν, καί ἀπό τήν ἀποψη τοῦ προορισμοῦ της, εἶναι καθαρά καί ἀποκλειστικά ἀστικός θεσμός, ἕνας θεσμός στόν ὁποῖο μόνον οἱ ἰδεολόγοι τῆς μικροαστικῆς τάξης εἶναι σέ θέση ν' ἀπευθύνονται ἐνονόματι τῶν συμφερόντων τοῦ παραγωγοῦ.

* Ἀξίζει νά σταθοῦμε λίγο ἀκόμα στή στάση τοῦ μαρξισμοῦ ἀπέναντι στήν ἠθική. Ὁ συγγραφέας παραθέτει στή σελ. 64-65 τή θαυμάσια ἐξήγηση τοῦ Ἐνγκελς γιά τή σχέση τῆς ἐλευθερίας μέ τήν ἀναγκαιότητα: «Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ γνώση τῆς ἀναγ-

* Πρβλ. *K. Marx*. «Bürgerkrieg in Frankreich», S. 23 (Lpz. 1876) (*K. Μάρξ*. «Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στή Γαλλία», σελ. 23, Λειψία 1876/Ἡ Σύντ.) καί «Der achtzehnte Brumaire», S. 45-46 (Hmb. 1885) («Ἡ 18η Μπρυμαίρ», σελ. 45-46, Ἀμβούργο, 1885/Ἡ Σύντ.)¹²¹: «Τό ὕλικό συμφέρον τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι πολύ στενά συνυφασμένο μέ τή διατήρηση αὐτοῦ τοῦ πλατιοῦ καί πολὺκλαδου μηχανισμοῦ [πρόκειται γιά τή γραφειοκρατία]. Σ' αὐτόν βρίσκει θέσεις γιά τόν ὑπεράριθμο πληθυσμό της καί συμπληρώνει μέ τή μορφή μισθῶν ἀπό τό δημόσιο ταμεῖο ἐκεῖνο πού δέν μπορεῖ νά πάρει μέ τή μορφή κέρδους, τόκων, γαιοπροσόδου καί ἀμοιβῶν».

καιότητας»¹²². Ὁ ντετερμινισμός ὄχι μόνο δέν προϋποθέτει τή μοιρολατρεία, ἀλλά, ἀπεναντίας, δημιουργεῖ ἴσα-ἴσα ἔδαφος γιά λογική δράση. Σ' αὐτό δέν μπορούμε νά μὴν προσθέσουμε ὅτι οἱ ὑποκειμενιστές τῆς Ρωσίας δέν μπόρεσαν νά ξεδιαλύνουν οὔτε ἓνα τόσο στοιχειῶδες ζήτημα, ὅπως τό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπερδευόταν ἀξεδιάλυτα, συγχέοντας τό ντετερμινισμό μέ τή μοιρολατρεία, κι ἔβρισκε διέξοδο. . . καθήμενος σέ δύο καρέκλες: μὴ θέλοντας ν' ἀρνηθεῖ τή νομοτέλεια, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης εἶναι γεγονός τῆς συνείδησής μας (γιά νά κυριολεχτήσουμε, αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι τοῦ Μίρτοφ, πού τή δανεῖζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι) καί γι' αὐτό μπορεί νά χρησιμεύσει σάν βάση τῆς ἠθικῆς. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἰδέες αὐτές, ἐφαρμοσμένες στήν κοινωνιολογία, δέν μπορούσαν νά δόσουν τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό οὐτοπία ἢ ἀπό μιά κενή ἠθική, πού ἀγνοεῖ τήν πάλη τῶν τάξεων πού διεξάγεται στήν κοινωνία. Γι' αὐτό δέν μπορούμε παρά νά παραδεχτοῦμε τήν ὀρθότητα τῆς διαβεβαίωσης τοῦ Ζόμπαρτ, ὅτι «ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος δέν παραπέμπει οὔτε καί στό ἐλάχιστο στήν ἠθική»: ἀπό θεωρητική πλευρά ὑποτάσσει τήν «ἠθική ἄποψη» στήν «ἀρχή τῆς αἰτιότητας» καί ἀπό πρακτική πλευρά τήν ἀνάγει στήν ταξική πάλη.

Ὁ κ. Στρούβε συμπληρώνει τήν ἐκθεση τοῦ ὕλισμοῦ μέ τήν ὕλιστική ἐκτίμηση «δύο παραγόντων πού παίζουν πολύ σπουδαῖο ρόλο σ' ὅλη τή συγκρότηση τῶν ναρόντικων»: τῆς «διανόησης» καί τοῦ «κράτους» (70). Στήν ἐκτίμηση αὐτή ἀντικαθρεφτίστηκε πάλι ἡ ἴδια «μὴ ὀρθοδοξία» τοῦ συγγραφέα, τήν ὁποία σημειώσαμε πῶς ἀνω, παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τόν ἀντικειμενισμό του. «Ἄν. . . ὅλες γενικά οἱ κοινωνικές δυνάμεις ἀποτελοῦν πραγματική δύναμη μόνο στό μέτρο. . . πού συμπίπτουν μέ τίς κοινωνικές τάξεις ἢ πού προσκολοῦνται σ' αὐτές, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ „ἐξωταξική διανόηση“ δέν εἶναι πραγματική κοινωνική δύναμη» (70). Ἀπό ἀφηρημένη θεωρητική ἄποψη ὁ συγγραφέας ἔχει βέβαια δίκιο. Τσακώνει, μπορούμε νά ποῦμε, τοὺς ναρόντικους ἀπό τά ἴδια τους τά λόγια. Λέτε πῶς ἡ διανόηση πρέπει νά κατευθύνει τή Ρωσία σέ «ἄλλους δρόμους», δέν καταλαβαίνετε ὅμως ὅτι ἂν ἡ διανόηση δέν προσκολληθεῖ σέ μιά τάξη εἶναι μηδέν. Καυχίεστε ὅτι ἡ ρωσική ἐξωταξική διανόηση διακρινόταν πάντα γιά τήν «καθαρότητα» τῶν ἰδεῶν της — ἀλλά γι' αὐτό ἀκριβῶς ἦταν πάντα ἀνίσχυρη. Ἡ κριτική τοῦ συγγραφέα περιορίζεται στήν παραβολή τῆς ἀνόητης ἰδέας τῶν ναρόντικων γιά παντοδυναμία τῆς διανόησης μέ τήν πολύ

σωστή δική του *ιδέα* για «αδυναμία της διανόησης μέσα στο οικονομικό προτσές» (71). Αυτή όμως ή παραβολή δέν άρκει. Για νά κρίνει κανείς τήν «έξωταξική διανόηση» της Ρωσίας, σάν ειδική ομάδα της ρωσικής κοινωνίας, πού τόσο χαρακτηρίζει όλη τήν εποχή ύστερα από τή μεταρύθμιση — εποχή οριστικής εκτόπισης των εύγενών από τους ραζνοτσίντσι — και πού αναμφισβήτητα έπαιξε κι έξακολουθεί νά παίξει ορισμένο ιστορικό ρόλο, για νά γίνει αυτό, χρειάζεται νά παραβληθούν οί ιδέες και άκόμα περισσότερο τό πρόγραμμα αυτής της «έξωταξικής διανόησης» της χώρας μας με τήν κατάσταση και τά συμφέροντα των σημερινών τάξεων της ρωσικής κοινωνίας. Για ν' αποκλείσουμε τή δυνατότητα νά μās ύποπτευθούν για μεροληψία, δέ θά κάνουμε αυτή τήν παραβολή έμεις οί ίδιοι, αλλά θά άρκεστούμε ν' αναφερθούμε στό ναρόντικο, πού τό άρθρο του σχολιάστηκε στό I κεφάλαιο. Τό συμπέρασμα πού βγαίνει άπ' όλες τίς κρίσεις του είναι πολύ συγκεκριμένο: ή ρωσική πρωτοπόρα, φιλελεύθερη, «δημοκρατική» διανόηση ήταν διανόηση της αστικής τάξης. 'Η «έξωταξικότητα» της διανόησης δέν αποκλείει καθόλου τήν ταξική προέλευση των ιδεών της. Παντού και πάντα ή αστική τάξη ξεσηκωνόταν ενάντια στη φεουδαρχία, ένονόματι της έξωταξικότητας — και σέ μās ή έξωταξική διανόηση τάχθηκε ενάντια στό καθεστώς των παλιών εύγενών πού στηριζόταν στις κλειστές τάξεις. 'Ενάντια στα ξεπερασμένα πλαίσια των κλειστών τάξεων και ενάντια στους άλλους μεσαιωνικούς θεσμούς τάσσονταν παντού και πάντα ή αστική τάξη έξονόματος όλου του «λαού», πού μέσα του δέν είχαν άκόμα αναπτυχθεί οί ταξικές αντιθέσεις: και όπως στη Δύση, έτσι και στη Ρωσία είχε δίκιο, γιατί οί θεσμοί πού κριτικάρονταν πίεζαν πραγματικά όλους. Μόλις δόθηκε στη Ρωσία αποφασιστικό χτύπημα στό καθεστώς των κλειστών τάξεων (τό 1861), άρχισε άμέσως νά εκδηλώνεται ό ανταγωνισμός μέσα στό «λαό» και παράλληλα με τό γεγονός αυτό και εξαιτίας του γεγονότος αυτού άρχισε ό ανταγωνισμός στους κόλπους της έξωταξικής διανόησης ανάμεσα στους φιλελεύθερους και στους ναρόντικούς, τους ιδεολογικούς εκπροσώπους της άγροτιάς (πού οί πρώτοι ρώσοι ιδεολογικοί εκπρόσωποι των άμεσων παραγωγών δέν έβλεπαν, και δέν μπορούσαν άκόμα νά δουν μέσα σ' αυτήν τή διαμόρφωση ανταγωνιστικών τάξεων). 'Η παραπέρα οικονομική ανάπτυξη αποκάλυψε άκόμα περισσότερο τίς κοινωνικές αντιθέσεις της ρωσικής κοινωνίας και ανάγκασε ν' αναγνωριστει τό γεγονός της αποσύνθεσης της άγροτιάς σέ

κεφαλαιοκρατία του χωριού και σέ προλεταριάτο. 'Ο ναροντικισμός μετατράπηκε πιά σχεδόν όλοτελα σέ ιδεολογία τής μικροαστικής τάξης, διαχωρίζοντας τόν έαυτό του από τό μαρξισμό. Γιαντό ή «έξωταξική διανόηση» τής Ρωσίας άποτελει «μιά πραγματική κοινωνική δύναμη» *έφόσον υπερασπίζει τά γενικά συμφέροντα τής αστικής τάξης**. 'Αν παρ' όλα αυτά ή δύναμη τούτη δέν *μπόρεσε* νά δημιουργήσει θεσμούς κατάλληλους γιά τά συμφέροντα πού υπερασπίζει, άν δέν *μπόρεσε* νά μεταπλάσει τήν «άτμόσφαιρα του σύγχρονου ρωσικού πολιτισμού» (κ. Β. Β.), άν «τόν ένεργό δημοκρατισμό τής έποχής τής πολιτικής πάλης» τόν διαδέχθηκε ή «κοινωνική άδιαφορία» (κ. Β. Β. στή «Νεντέλια» του 1894, άρ. φύλλου 47), ή αίτία γιά όλα αυτά δέν είναι μόνο ό όνειροπόλος χαρακτήρας τής έθνικής μας «έξωταξικής διανόησης», αλλά κυρίως ή κατάσταση τών τάξεων από τίς όποιες προερχόταν, κι από τίς όποιες άντλουσε δύναμη, ή διπροσωπία τους. Είναι άναμφισβήτητο ότι ή άτμόσφαιρα τής Ρωσίας παρουσίαζε γι' αυτούς πολλά άρνητικά, όμως τούς παρείχε κι όρισμένα πλεονεχτήματα.

Στή Ρωσία είναι πολύ μεγάλος ό ιστορικός ρόλος τής τάξης πού, κατά τή γνώμη τών ναρόντικων, δέν είναι φορέας τής «καθαρής ιδέας τής έργασίας» δέν μπορεί νά σταματήσει κανείς τή «δραστηριότητά» της μ' ένα «καλό φαγητό». Γιαντό, όταν οί μαρξιστές άναφέρονται σ' αυτή τήν τάξη, όχι μόνο δέν «κόβουν τό νήμα τών δημοκρατικών έλευθεριών», όπως βεβαιώνει γι' αυτό ό κ. Β. Β., ειδικός στό νά ξεφουρνίζει τίς πιά άπίθανες άνοησίες σέ βάρος τών μαρξιστών, αλλά αντίθετα άρπάζουν αυτό τό «νήμα» πού άφήνει από τά χέρια της ή άδιάφορη «κοινωνία» και άπαιτούν τήν ανάπτυξη, τή στερέωση και τό πλησίασμα του στή ζωή.

'Η άτελής έκτίμηση τής διανόησης από τόν κ. Στρούβε έχει σχέση μέ τήν όχι πολύ πετυχημένη διατύπωση τής παρακάτω θέσης. «Πρέπει νά άποδειχτεί — λέει — ότι είναι άναπόφευκτη

* Στο I κεφάλαιο μιλήσαμε γιά τό μικροαστικό χαρακτήρα τής τεράστιας πλειοψηφίας τών αίτημάτων τών ναρόντικων. Τά αίτήματα πού δέν ταιριάζουν σ' αυτόν τό χαρακτηρισμό (όπως ή «κοινωνικοποίηση τής έργασίας») κατέχουν στό σημερινό ναροντικισμό έλάχιστη θέση. Και τό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» (1893, τεύχος 11-12, άρθρο του Γιοϋζακόφ «Ζητήματα τής οικονομικής ανάπτυξης τής Ρωσίας») και ό κ. Β. Β. («Δοκίμια θεωρητικής οίκονομίας». Πετρούπολη, 1895) διαμαρτύρονται ένάντια στόν κ. Ν.—ον πού εκφράζεται «αύστηρά» (έκφραση του κ. Γιούζακόφ) γιά τήν ξεφτισμένη πανάκεια τών πιστώσεων, τήν επέκταση τής γαιοκτησίας, τίς μετοικήσεις κτλ.

ή άποσύνθεση τοῦ παλίου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος» (71). Πρῶτο, τί ἔννοεῖ ὁ συγγραφέας, λέγοντας «παλιό οἰκονομικό καθεστῶς»; Τή δουλοπαροικία; — μά ἡ άποσύνθεσή της δέν ὑπάρχει λόγος ν' άποδειχτεῖ. Τή «λαϊκή παραγωγή»; — μά ὁ ἴδιος λέει παρακάτω, καί τό λέει πολύ σωστά, ὅτι ὁ συνδυασμός αὐτός τῶν λέξεων «δέν ανταποκρίνεται σέ κανένα πραγματικά ἱστορικό καθεστῶς» (177), ὅτι μ' ἄλλα λόγια πρόκειται γιά μύθο, γιατί ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῆς «δουλοπαροικίας» στή χώρα μας ἄρχισε ν' αναπτύσσεται γρήγορα ἡ ἔμπορευματική οἰκονομία. Ὁ συγγραφέας εἶχε ὑπόψη του, πιθανόν, ἐκεῖνο τό στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, πού δέν ἔχει ἀκόμα ἀπαλλαγεί ὀλότελα ἀπό τοὺς μεσαιωνικούς θεσμούς, πού εἶναι ἀκόμα ἰσχυρό τό ἔμπορικό κεφάλαιο καί πού ἡ μικρή παραγωγή διατηρεῖται ἀκόμα γιά ἓνα μεγάλο τμήμα τῶν παραγωγῶν. Δεύτερο, ποιό, κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα, εἶναι τό κριτήριο αὐτοῦ τοῦ ἀναπόφευχτου; Ἡ κυριαρχία τῶν τάδε τάξεων; οἱ ἰδιότητες τοῦ δοσμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς; Καί στίς δύο περιπτώσεις τό ζήτημα ἀνάγεται στή διαπίστωση τῆς ὑπαρξης τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ (κεφαλαιοκρατικοῦ) καθεστῶτος· τό ζήτημα ἀνάγεται στή διαπίστωση ἑνός γεγονότος, καί σέ καμιά περίπτωση δέ θάπρεπε νά μεταφερθεῖ στόν τομέα τῶν συλλογισμῶν γιά τό μέλλον. Οἱ συλλογισμοί αὐτοῦ τοῦ εἶδους θάπρεπε ν' ἀφθοῦν στή μονοπωλιακή χρήση τῶν κ.κ. ναρόντικων, πού ἀναζητοῦν «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα». Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας λέει στήν ἐπόμενη σελίδα, ὅτι κάθε κράτος εἶναι «ἐκφραση τῆς κυριαρχίας ὀρισμένων κοινωνικῶν τάξεων», ὅτι «χρειάζεται νά γίνει ἀνακατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς διάφορες τάξεις, γιά νά μπορέσει τό κράτος ν' ἀλλάξει ριζικά τόν προσανατολισμό του» (72). Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ σωστά καί στρέφονται πολύ εὔστοχα ἐνάντια στοὺς ναρόντικους καί, ἀνάλογα μ' αὐτό, τό ζήτημα ἔπρεπε νά μπεῖ διαφορετικά: πρέπει ν' άποδειχτεῖ ὅτι στή Ρωσία ὑπάρχουν οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς (κι ὄχι ὅτι εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ άποσύνθεση» κτλ.)· πρέπει ν' άποδειχτεῖ ὅτι καί στίς ρωσικές συνθήκες ἐπιβεβαιώνεται ὁ νόμος ὅτι «ἡ ἔμπορευματική οἰκονομία εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία», δηλ. ὅτι καί στή χώρα μας ἡ ἔμπορευματική οἰκονομία μετεξελίσσεται παντοῦ σέ κεφαλαιοκρατική· πρέπει ν' άποδειχτεῖ ὅτι παντοῦ κυριαρχεῖ ἓνα καθεστῶς ἄστικό στήν οὐσία του, ὅτι ἀκριβῶς ἡ κυριαρχία αὐτῆς τῆς τάξης, κι ὄχι οἱ περιβόητες «τυχαῖες περιπτώσεις» τῶν ναρόντικων ἢ ἡ «πολιτική» κλπ., προκαλοῦν τόν ἀποχωρισμό

τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τὰ μέσα παραγωγῆς καί τό γεγονός ὅτι ὁ παραγωγός δουλεύει παντοῦ γιά τοὺς ἄλλους.

Μ' αὐτά τελειώνουμε τήν ἀνάλυση τοῦ πρώτου μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στρούβε, τοῦ μέρους πού ἔχει γενικό χαρακτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΠΩΣ ΘΕΤΟΥΝ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ΟΙ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΟΙ ΚΑΙ Ο Κ. ΣΤΡΟΥΒΕ

Τελειώνοντας μέ τήν κοινωνιολογία, ὁ συγγραφέας περνᾷ σέ πιό «συγκεκριμένα οἰκονομικά ζητήματα» (73). Παράλληλα θεωρεῖ «φυσικό καί σωστό» ν' ἀρχίσει ἀπό τίς «γενικές θέσεις καί τίς ἱστορικές πληροφορίες», ἀπό τίς «ἀναμφισβήτητες προϋποθέσεις πού ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπό τήν πανανθρώπινη πείρα», ὅπως λέει στόν πρόλογό του.

Πρέπει νά κάνουμε τήν παρατήρηση ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή πάσχει ἀπό τόν ἴδιο ἀφηρημένο χαρακτήρα πού τονίσαμε στήν ἀρχή-ἀρχή σάν βασική ἔλλειψη τοῦ βιβλίου πού ἐξετάζουμε. Στά κεφάλαια ὅπου περνᾷμε τώρα (τρίτο, τέταρτο καί πέμπτο) ἡ ἔλλειψη αὐτή ὀδήγησε σέ δύο εἰδῶν δυσάρεστες συνέπειες. Ἐπίσης ἀπό τή μιᾶ μεριά ἐξασθένισε τίς σαφεῖς θεωρητικές θέσεις πού διατύπωσε ὁ συγγραφέας ἐναντία στοὺς ναρόντικους. Ὁ κ. Στρούβε μιλάει *γενικά*, περιγράφει τό πέρασμα ἀπό τή φυσική οἰκονομία στήν ἐμπορευματική, τονίζει ὅτι τίς περισσότερες φορές τὰ πράγματα συνέβηκαν στόν κόσμο μέ τόν τάδε καί τάδε τρόπο, καί ταυτόχρονα μέ μεμονωμένες καί ξώπετες ὑποδείξεις περνάει καί στή Ρωσία, ἐπεκτείνοντας καί σ' αὐτή τό γενικό προτσές τῆς «ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς». Δέ χωράει συζήτηση ὅτι ἡ ἐπέκταση αὐτή εἶναι πολύ σωστή κι ὅτι οἱ «ἱστορικές πληροφορίες» τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητες γιά τήν κριτική τοῦ ναρόντικισμοῦ, πού παρουσιάζει λαθεμένα ὄχι μόνο τήν ἱστορία τῆς Ρωσίας. Θάπρεπε ὅμως νά ἐκφράσει πιό συγκεκριμένα αὐτές τίς θέσεις νά τίς ἀντιπαραθέσει πιό κατηγορηματικά στά ἐπιχειρήματα τῶν ναρόντικων, πού ἀρνοῦνται ὅτι εἶναι σωστό νά ἐπεκτείνεται τό γενικό προτσές καί στή Ρωσία· θάπρεπε νά παραβάλλει τήν τάδε ἀντίληψη τῶν ναρόντικων γιά τή ρωσική πραγματικότητα μέ τήν ἄλλη ἀντίληψη γιά τήν ἴδια πάλι πραγματικότητα, μέ τήν ἀντίληψη τῶν μαρξιστῶν. Ἐπίσης ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ ἀφηρημένος

χαρακτήρας τῶν συλλογισμῶν τοῦ συγγραφέα κάνει ἀσαφεῖς τίς θέσεις του, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, ἐνῶ δείχνει σωστά πῶς ὑπάρχει τό τάδε προτσές, δέν ἐξετάζει ποιές τάξεις διαμορφώθηκαν μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες, ποιές τάξεις ἦταν φορεῖς τοῦ προτσές, ἐπισκιάζοντας ἄλλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ὑποταγμένα σ' αὐτές· μέ δύο λόγια, ὁ ἀντικειμενισμός τοῦ συγγραφέα δέ φτάνει ἐδῶ ὡς τόν ὕλισμό, μέ τή σημασία πού δόθηκε πιο πάνω σ' αὐτούς τούς ὄρους*.

Θά φέρουμε τώρα ἀποδείξεις γιά νά στηρίξουμε τήν ἐκτίμησιν πού κάναμε σχετικά μέ τά πιο πάνω κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ κ. Στρούβε, ἀναλύοντας ὀρισμένες ἀπό τίς σπουδαιότερες θέσεις.

Εἶναι ἐξαιρετικά σωστή ἡ παρατήρησις τοῦ συγγραφέα ὅτι «στή ρωσική ἱστορία ἡ ἐξάρτησις (νομική καί οἰκονομική) τῶν ἡμεσῶν παραγωγῶν ἀπό τούς ἀφέντες παρουσιάζεται μπροστά μας ἀπό τίς πρῶτες σχεδόν σελίδες τῆς, σάν ἱστορικός συνοδοιπόρος τοῦ εἰδυλλίου τῆς „λαϊκῆς παραγωγῆς“» (81). Στήν ἐποχή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ὁ ἀγρότης ἦταν ὑποδουλωμένος στό γαιοχτήμονα, δέ δούλευε γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά γιά τόν εὐγενή, γιά τό μοναστήρι, γιά τόν τσιφλικά, καί ὁ κ. Στρούβε ἀντιπαραθέτει πολὺ δικαιολογημένα αὐτό τό ἱστορικό γεγονός στα παραμύθια τῶν κοινωνιολόγων μας ὀπαδῶν τῆς ἰδιότητος ἐξέλιξης, παραμύθια πού λένε ὅτι «τά μέσα παραγωγῆς ἀνῆκαν στόν παραγωγό» (81). Τά παραμύθια αὐτά ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς διαστρεβλώσεις τῆς ρωσικῆς ἱστορίας γιά τό χατίρι τῆς μικροαστικῆς οὐτοπίας, διαστρεβλώσεις στίς ὁποῖες οἱ ναρόντικοι εἶχαν πάντα τόσο μεγάλη ἐπίδοσις. Ἐπειδή φοβοῦνταν νά κοιτάξουν κατάματα τήν πραγματικότητα, ἐπειδή φοβοῦνταν νά χαρακτηρίσουν αὐτή τήν καταπίεσις μέ τό πραγματικό τῆς ὄνομα,

* Μιά τέτια συσχέτισις τοῦ ἀντικειμενισμοῦ καί τοῦ ὕλισμοῦ τονίστηκε, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, ἀπό τόν Μάρξ στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του: «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» («Ἡ 18ῆ Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη». *ἩΣὺντ.*). Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται σέ ὅ,τι ἔγραφε ὁ Προυντόν γι' αὐτό τό ἱστορικό γεγονός. (Coup d'état (Πραξικόπημα. *ἩΣὺντ.*)), καί ἀντιπαραθέτοντας τή δική του ἀποψη χαρακτηρίζει ὡς ἐξῆς τήν ἀποψη τοῦ Προυντόν:

«Ὁ Προυντόν προσπαθεῖ πάλι νά παρουσιάσει τό πραξικόπημα [τῆς 2 τοῦ Δεκεμβρίου] σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης πού προηγήθηκε. Ἀκαρατήρητα ὅμως ἡ ἱστορική ἐκθεσις τοῦ πραξικοπήματος μετατρέπεται σέ ἱστορική δικαίωσις τοῦ ἥρωα τοῦ πραξικοπήματος. Πέφτει ἔτσι στό λάθος πού κάνουν οἱ λεγόμενοι ἀντικειμενικοὶ ἱστορικοὶ μας. Ἐγώ, ἀντίθετα, ἀποδείχνω πῶς ἡ πάλῃ τῶν τάξεων στή Γαλλία δημιούργησε τέτιες συνθήκες καί τέτια κατάστασις πού ἔδωσαν τή δυνατότητα σ' ἓνα μέτριο καί γελοῖο πρόσωπο νά παίξει τό ρόλο ἥρωα» (Vorwort) ¹²³.

ἐπικαλοῦνταν τὴν ἱστορία καὶ παρουσίαζαν τὰ πράγματα μὲ τέτιον τρόπο, πού ἔβγαине τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἰδιοχτησία τῶν παραγωγῶν στὰ μέσα παραγωγῆς ἦταν ἡ «ἀπὸ ἀνέκαθεν» ἀρχή, τὸ «αἰώνιο βάθρο» τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ σημερινὴ ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιᾶς δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ φεουδαρχικοῦ ὑπερπροϊόντος ἀπὸ τὴν ἀστική ὑπεραξία, οὔτε μὲ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, ἀλλὰ μὲ τὸ τυχαῖο γεγονός μιᾶς ἀποτυχημένης πολιτικῆς, μὲ τὴν προσωρινή «παρέκκλιση ἀπὸ τὸ δρόμο πού μᾶς ὑπαγορεύει ὅλη ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους» (κ. Γιουζακόφ, περικοπὴ πού παραθέτει ὁ Π. Στρούβε, σελ. 15). Καὶ δὲν ντρέπονταν νὰ διηγοῦνται αὐτὰ τὰ κοινὰ παραμυθᾶκια γιὰ μιὰ χώρα, ὅπου μόλις τελευταῖα σταμάτησε* ἡ δουλοπαροικιακὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτιᾶς, πού γινόταν μὲ τίς πιὸ βάρβαρες ἀσιατικές μορφές, τότε πού ὄχι μονάχα τὰ μέσα παραγωγῆς δὲν ἀνῆκαν στὸν παραγωγό, μὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοὶ πολὺ λίγο διαφέρανε ἀπὸ ἓνα ὁποιοδήποτε «μέσο παραγωγῆς». Ὁ κ. Στρούβε ἀντιπαραθέτει πολὺ εὐστοχα σ' αὐτὴ τὴ «μακάρια αἰσιοδοξία» τὸ δριμύ χαρακτηρισμὸ τοῦ Σαλτικῶφ γιὰ τὴ σύνδεση τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς» καὶ τῆς δουλοπαροικίας, γιὰ τὸ πῶς ἡ «ἀφθονία» τῆς ἐποχῆς τῶν «αἰώνιων βάθρων» «ἔπεφτε μόνο [σημειώστε το αὐτό] στὸ μερτικὸ τῶν ἀπόγονων τῶν λαϊμπκαμπάντσι¹²⁴ καὶ τῶν ἄλλων πολεμιστῶν» (83).

Σὲ συνέχεια θὰ σημειώσουμε τὴν παρακάτω παρατήρηση τοῦ κ. Στρούβε, πού θίγει μὲ συγκεκριμένο τρόπο ὀρισμένα γεγονότα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητος καὶ περιέχει μιὰ ἐξαιρετικὰ σωστὴ σκέψη. «Ὅταν οἱ παραγωγοὶ ἀρχίζουν νὰ ἐργάζονται ὄχι γιὰ τὴν ντόπια ἀγορά, πού τὰ ὄριά της εἶναι καθορισμένα μὲ ἀκρίβεια, μὰ γιὰ μιὰ ἀπομακρυσμένη καὶ ἀκαθόριστη ἀγορά, καὶ ἀναπτύσσεται ὁ συναγωνισμὸς καὶ ἡ πάλη γιὰ τὴν ἀγορά, οἱ συνθῆκες αὐτὲς ὀδηγοῦν σὲ τεχνικὴ πρόοδο... Μιὰ καὶ εἶναι δυνατὸς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, πρέπει νὰ εφαρμοστεῖ ὅσο τὸ δυνατό πιὸ πλατιά, προτοῦ ὅμως ἀναδιοργανωθεῖ ἡ παραγωγὴ ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, ἡ ἐπίδραση τῶν καινούργιων ὄρων τῆς ἀνταλλαγῆς (τῆς πούλησης) θὰ ἐκδηλωθεῖ στὸ ὅτι ὁ παραγωγὸς θὰ πέσει σὲ οἰκονομικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν ἔμπορο (προαγοραστή),

* Δὲν μπορούμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι σταμάτησε ὀριστικά. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔχουμε τίς πληρωμὲς ἐξαγορᾶς (καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι σ' αὐτὲς δὲν περιλήφθηκε μόνο ἡ τιμὴ τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξαγορὰ τοῦ δουλοπαροικικοῦ) ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχουμε λχ. τὴν ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ τῶν ἀγροτῶν «τῆς γῆς τῶν ὀτρέζκι», πού εἶναι ἀμεση ἐπιβίωση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

καί από κοινωνική πλευρά ὁ παράγοντας αὐτός ἔχει ἀποφασιστική σημασία. Αὐτό τό παραβλέπουν οἱ „ἀληθινοί μαρξιστές“ μας σάν τόν κ. Β. Β., πού τοὺς ἀποτυφλώνει ἡ σημασία τῆς καθαρὰ τεχνικῆς προόδου» (98). Αὐτή ἡ ὑπόδειξη γιά τὴν ἀποφασιστική σημασία τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἐμπορίου-προαγοραστῆ εἶναι πολὺ σωστή. Ἐχει ἀποφασιστική σημασία ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ἀποδείχνει κίόλας ἀπόλυτα τὴν ὑπαρξὴ κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, ἀποδείχνει ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Ρωσία ἡ θέση πὼς «ἡ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία — ἡ χρηματικὴ οἰκονομία — εἶναι κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία», δημιουργεῖ τὴν ὑποταγὴ τοῦ παραγωγοῦ στό κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν ὁποία δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος ἐκτός ἀπὸ τὴ δρᾶση τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ. «Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀνάμεσα στόν καταναλωτὴ καί στόν παραγωγό παρεμβάλλεται ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιχειρηματίας — πράγμα ἀναπόφευχτο στίς συνθῆκες τῆς παραγωγῆς γιά μιὰ πλατιά κι ἀκαθόριστη ἀγορά — ἔχουμε μπροστά μας μιὰ ἀπὸ τίς μορφές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς». Καί ὁ συγγραφέας προσθέτει μέ τό δίκιο του: «ἂν ὅταν λέμε βιοτεχνικὴ παραγωγή ἐννοοῦμε τὴν παραγωγή, ὅπου ὁ παραγωγός, δουλεύοντας γιά μιὰ ἀκαθόριστη κι ἀπομακρυσμένη ἀγορά, ἔχει πλήρη οἰκονομικὴ αὐτοτέλεια, θ' ἀποδειχθεῖ, ἴσως, ὅτι στή ρωσικὴ πραγματικότητα δέν ὑπάρχει καθόλου αὐτὴ ἡ πραγματικὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή». Μόνο πού ἄδικα χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ ἡ ἔκφραση «ἄσως» καί ὁ μέλλοντας: ἡ ἐπικράτηση τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος τῆς μεγάλης παραγωγῆς καί τῆς πλείριας ὑποδούλωσης τῶν βιοτεχνῶν στοὺς ἐμπόρους εἶναι γενικά διαδομένο καί κυρίαρχο γεγονός στὴν πραγματικὴ ὀργάνωση τῶν βιοτεχνικῶν μας ἐπαγγελμάτων. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ δέν εἶναι ἀπλῶς κεφαλαιοκρατικὴ, ἀλλά, σύμφωνα μέ μιὰ σωστὴ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐπίσης ὀργάνωση «ἐξαιρετικὰ συμφερτικὴ γιά τοὺς κεφαλαιοκράτες», πού τοὺς ἐξασφαλίζει τεράστια κέρδη, τοὺς ἐπιτρέπει νά πληρῶνουν ἐξευτελιστικά μεροκάματα καί δυσκολεῖ πάρα πολὺ τὴν ὀργάνωση καί τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐργατῶν (σελ. 99-101). Δέν μποροῦμε παρά νά σημειώσουμε ὅτι τό γεγονός τῆς ἐπικράτησης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης στά βιοτεχνικά μας ἐπαγγέλματα εἶναι γνωστό ἀπὸ πολὺν καιρό, οἱ ναρόντικοι ὅμως τό ἀγνοοῦν χωρὶς νά νιώθουν οὔτε ἴχνος ντροπῆς. Σχεδὸν σέ κάθε τεύχος τῶν περιοδικῶν τους καί σέ κάθε φύλλο τῶν ἐφημερίδων τους, ὅπου γίνεται λόγος γι' αὐτό τό πράγμα, θά συναντήσετε παράπονα ὅτι ἡ κυβέρνηση ὑποστηρίζει «τεχνητὰ» τό μεγάλο καπιταλισμό [πού ὄλος ὁ «τεχνητός χαρακτήρας» του συν-

ίσταται στό ὅτι εἶναι μέγας κι ὄχι μικρός, ἐργοστασιακός κι ὄχι βιοτεχνικός, μηχανικός καί ὄχι χειρωνακτικός] καί δέν κάνει τίποτε γιά τίς «ανάγκες τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς». Ἐδῶ ἐκδηλώνεται μέ ἐξαιρετική παραστατικότητα ἡ περιορισμένη ἀντίληψη τοῦ μικροαστοῦ, πού παλαίβει γιά τό μικρό *κεφάλαιο* ἐνάντια στό μεγάλο καί κλείνει τά μάτια του μπροστά στό ἀναμφισβήτητα διαπιστωμένο γεγονός ὅτι καί σ' αὐτή τῇ «λαϊκῇ» παραγωγῇ ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀντίθεση συμφερόντων καί ὅτι συνεπῶς ἡ διέξοδος δέ βρίσκεται στίς ἀσήμαντες πιστώσεις κτλ. Ἐπειδή στό μικρονοικοκύρη, πού εἶναι δεμένος στό νοικοκυριό του καί φοβᾶται συνεχῶς μήν τό χάσει, ὅλα αὐτά φαίνονται σάν κάτι τό φριχτό, σάν μιᾶ «προπαγάνδα» «γιά δίκαιη ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, σά νά μήν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία πού μέ τούς καρπούς τῆς δημιουργεῖ αὐτή τήν ἀμοιβή», εἶναι εὐνόητο ὅτι μοναδικός ἐκπρόσωπος τῶν ἐργαζόμενων μαζῶν τῶν βιοτεχνῶν μπορεῖ νά εἶναι μόνον ὁ παραγωγός πού βρίσκεται στούς «τεχνητούς» ὄρους «θερμοκηπίου» τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας*.

Ἄς σταθοῦμε ἀκόμα στό συλλογισμό τοῦ κ. Στρούβε γιά τή γεωργία. Οἱ ἀτμοκίνητες μεταφορές ἐπιβάλλουν τό πέρασμα στήν ἀνταλλαχτική οἰκονομία, μετατρέπουν τήν ἀγροτική παραγωγή σέ ἐμπορευματική. Ὁ ἐμπορευματικός ὁμως χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ὅπωςδήποτε τήν «οἰκονομική καί τεχνική ὀρθολογική τῆς ὀργάνωση» (110). Τῇ θέσῃ αὐτῇ ὁ συγγραφέας τῇ θεωρεῖ ἐξαιρετικά σπουδαῖο ἐπιχείρημα ἐνάντια στούς ναρόντικους, πού μέ θριαμβευτικό ὕφος τονίζουν, ὅτι δέν μπορεῖ (δῆθεν) νά ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ μεγάλη παραγωγή στή γεωργία παρουσιάζει πλεονεχτήματα. «Ὅποιος στηρίζεται στή θεωρία τοῦ Μάρξ — τούς ἀπαντάει ὁ συγγραφέας — δέν ταιριάζει ν' ἀρνεῖται τή σημασία τῶν οἰκονομικῶν καί τεχνικῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, χάρη στίς ὁποῖες σέ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις ἔχουν οἰκονομικά πλεονεχτήματα ἀπέναντι στίς μεγάλες, ἂν κι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ἀρνοῦνταν τή σημασία αὐτῶν τῶν ἰδιομορφιῶν» (111). Τό μέρος αὐτό εἶναι πολύ ἀσαφές. Γιά ποιές ἰδιομορφίες μιλάει ὁ συγγραφέας; Γιατί δέν τίς ἀναφέρει συγκεκριμένα; Γιατί δέν ἀναφέρει πού καί πῶς ἐξέφρασε ὁ Μάρξ τή γνώμη του γι' αὐτό τό πράγμα καί γιά ποιό λόγο θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά διορθωθεῖ αὐτή ἡ γνώμη;

* «Ὅλο τό προτσές ἐκφράζεται στό ὅτι ἡ μικρή παραγωγή (ἡ χειροτεχνία) μέ ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς συγγενεῦει μέ τόν „καπιταλισμό“ καί μέ ἄλλα — μέ τή μισοθατή ἐργασία, πού εἶναι ἐλεύθερη ἀπό τά μέσα παραγωγῆς» (σελ. 104).

«Ἡ μικρὴ γεωργικὴ παραγωγή — συνεχίζει ὁ συγγραφέας — θὰ παίρνει ὄλο καὶ περισσότερο ἐμπορευματικὸ χαρακτήρα, καὶ τὰ μικρὰ γεωργικὰ νοικοκυριά, γιὰ νὰ εἶναι βιώσιμες *ἐπιχειρήσεις*, πρέπει νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς γενικὲς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς καὶ τεχνικῆς ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης» (111). «Ἐδῶ δὲν πρόκειται καθόλου γιὰ τὸ ἂν τὶς μικρὲς γεωργικὲς ἐπιχειρήσεις θὰ τὶς καταβροχθίσουν οἱ μεγάλες — μιὰ τέτια ἔκβαση τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης εἶναι ἀπίθανη — ἀλλὰ γιὰ τὴ μεταμόρφωση στὴν ὁποία ὑπόκειται ὄλη ἡ λαϊκὴ οἰκονομία κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀνταλλαγῶν. Οἱ ναρόντικοὶ δὲ βλέπουν ὅτι ἡ ἐκτόπιση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἀνταλλαχτικὴ οἰκονομία μαζί μὲ τὴ „διασπορά τῆς παραγωγῆς“, πού διαπιστώθηκε πῶς πάνω, ἀλλάζει τελείως ὄλη τὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας. Ἡ προηγούμενη σχέση ἀνάμεσα στὸ γεωργικὸ πληθυσμὸ (τοῦ χωριοῦ) καὶ στὸ μὴ γεωργικὸ πληθυσμὸ (τῆς πόλης) παραβιάζεται ὑπὲρ τοῦ τελευταίου. Ὁ ἴδιος ὁ οἰκονομικὸς τύπος καὶ ἡ ψυχοσύνθεση τῶν παραγωγῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἀλλάζει ριζικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν καινούργιων συνθηκῶν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς» (114).

Τὸ σημεῖο πού ἀναφέραμε μᾶς ἐξηγεῖ τί ἤθελε νὰ πεῖ ὁ συγγραφέας στὸ σημεῖο πού ἀνέφερε τὸν Μάρξ, καὶ ταυτόχρονα μᾶς παρουσιάζει παραστατικὰ τὴν πῶς πάνω παρατήρηση, ὅτι ὁ δογματικὸς τρόπος ἐκθεσης, πού δὲ στηρίζεται στὴν περιγραφὴ τοῦ συγκεκριμένου προτύπου, συσκοτίζει τὶς σκέψεις τοῦ συγγραφέα καὶ τὶς ἀφήνει ἀσαφεῖς. Ἡ θέση του ὅτι εἶναι λαθεμένες οἱ ἀπόψεις τῶν ναρόντικων εἶναι ἀπόλυτα σωστὴ, μὰ ἀτελής, γιὰτὶ δὲν τὴ συνοδεύει ἡ ὑπόδειξη τῶν νέων μορφῶν ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, πού ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν ἀντικατάσταση αὐτῆς τῆς μὴ ὀρθολογικῆς παραγωγῆς μὲ τὴν ὀρθολογικὴ. Ὁ συγγραφέας, λογουχάρη, περιορίζεται ν' ἀναφέρει στὰ πεταχτά ὅτι «ἡ οἰκονομικὴ ὀρθολογικὴ ὀργάνωση» σημαίνει «μέγιστη γαιοπρόσοδο» (110), ξεχνάει ὅμως νὰ προσθέσει ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος προϋποθέτει τὴν *ἀστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας*, δηλ. πρῶτο, τὴν πλέρια ὑποταγὴ τῆς στὴν ἀγορά, καί, δεύτερο, τὴ δημιουργία στὴ γεωργία τῶν ἰδίων τάξεων πού χαρακτηρίζουν καὶ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ βιομηχανία — τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τοῦ προλεταριάτου.

Οἱ ναρόντικοὶ, μιλώντας γιὰ τὴ δῆθεν μὴ κεφαλαιοκρατικὴ ὀργάνωση τῆς γεωργίας μας, βάζουν τὸ ζήτημα πάρα πολὺ στενά καὶ λαθεμένα, ἀνάγοντας τὰ πάντα μόνον στὴν ἐκτόπιση τῶν μικρῶν νοικοκυριῶν ἀπὸ τὰ μεγάλα. Ὁ κ. Στρούβε τοὺς λέει

πολύ σωστά, πώς όταν σκέφτονται έτσι τούς διαφεύγει ο γενικός χαρακτήρας της γεωργικής παραγωγής, πού μπορεί να είναι (καί πραγματικά είναι σέ μᾶς) ἀστικός καί όταν ἡ παραγωγή εἶναι μικρή, ὅπως εἶναι ἀστικό τό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Εἶναι γνωστές οἱ συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες τό μικρό αὐτοτελές νοικοκυριό («λαϊκό» σύμφωνα μέ τήν ὀρολογία τῶν διανοουμένων τῆς Ρωσίας) γίνεται ἀστικό: εἶναι, πρῶτο, ἡ κυριαρχία τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στίς συνθήκες τῆς ἀπομόνωσης* τῶν παραγωγῶν γεννάει ἀνάμεσά τους τό συναγωνισμό καί, καταστρέφοντας τή μάζα, πλουτίζει τούς λίγους· δεύτερο, ἡ μετατροπή τῆς ἐργατικῆς δύναμης σέ ἐμπόρευμα καί τῶν μέσων παραγωγῆς σέ κεφάλαιο, δηλ. ὁ ἀποχωρισμός τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς καί ἡ κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῶν σπουδαιότερων κλάδων τῆς βιομηχανίας. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες ὁ μικρός αὐτοτελής παραγωγός ἀρχίζει ν' ἀποτελεῖ ἐξαίρεση μέσα στή μάζα τῶν παραγωγῶν, ὅπως καί σέ μᾶς τώρα οἱ πραγματικά ἀνεξάρτητοι νοικοκυρεοὶ ἀποτελοῦν ἐξαίρεση μέσα στή μάζα πού ἐργάζεται γιά λογαριασμό ἄλλων καί πού δέν ἔχει ὄχι μόνο «αὐτοτελές» νοικοκυριό, μά οὔτε καί μέσα συντήρησης γιά μιὰ βδομάδα. Ἡ κατάσταση καί τά συμφέροντα τοῦ ἀνεξάρτητου νοικοκύρη τόν ἀπομονώνουν ἀπό τή μάζα τῶν παραγωγῶν, πού ζοῦν κυρίως ἀπό τό μεροκάματο. Τῆ στιγμή πού οἱ τελευταῖοι αὐτοί προβάλλουν τό ζήτημα μιᾶς «δίκαιης ἀμοιβῆς», πού ἀποτελεῖ κατανάγκη τήν εἰσαγωγή στό θεμελιακό ζήτημα μιᾶς ἄλλης ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, τόν πρῶτο τόν ἐνδιαφέρει πολύ πιά ζωτικά κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό: ἡ πίστωση, καί εἰδικά ἡ μικρή «λαϊκή» πίστωση, τά βελτιωμένα καί φτηνά ἐργαλεῖα, «ἡ ὀργάνωση τῆς πούλησης», «ἡ διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας» κτλ.

Ὁ ἴδιος ὁ νόμος τῆς ὑπεροχῆς τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν ἀπέναντι στά μικρά εἶναι νόμος μόνο τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί, συνεπῶς, δέν μπορεί νά ἐφαρμοστεῖ στά νοικοκυριά, πού δέν τραβήχτηκαν ἀκόμα ὀριστικά στήν ἐμπορευματική παραγωγή, πού δέν ὑποτάχτηκαν στήν ἀγορά. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἐπιχειρηματολογία (στήν ὁποία, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἐξασκοῦνταν καί ὁ κ. Β. Β.) ὅτι ὁ ξεπεσμός τῶν νοικοκυριῶν τῶν εὐγενῶν ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση καί ἡ μίσθωση ἀπό τούς ἀγρότες γῆς πού ἦταν

* Φυσικά, πρόκειται γιά οἰκονομική ἀπομόνωση. Ἡ κοινοτική γαιοχτησία δέν τήν ἐξαλείφει καθόλου. Καί μέ τούς πιά «ἐξισωτικούς» ἀναδασμούς ὁ ἀγρότης καλλιεργεῖ μόνος τόν κλῆρο του, συνεπῶς εἶναι ἕνας ἀπομονωμένος, ξεχωριστός παραγωγός.

άτομική ιδιοκτησία ανατρέπει τή γνώμη ότι ή γεωργία μας εξελίσσεται κεφαλαιοκρατικά — ή επιχειρηματολογία αυτή αποδείχνει μόνο ότι οί άνθρωποι πού καταφεύγουν σ' αυτή δέν καταλαβαίνουν καθόλου τό ζήτημα. Είναι εϋνόητο ότι ή καταστροφή τών δουλοπαροικιακών σχέσεων, όπου ή *καλλιέργεια* τής γης βρισκόταν στά χέρια τών άγροτών, προκάλεσε κρίση στους τσιφλικάδες. Όμως, χωρίς νά μιλήσουμε γιά τό γεγονός ότι ή κρίση αυτή οδήγησε άπλως στή χρησιμοποίηση σέ όλο και εϋρύτερη κλίμακα τής έργασίας τών έργατών γης και τών μεροκαματιάρηδων, πού αντικαθιστούσε στίς ξεπερασμένες μορφές τής μισοφεουδαρχικής έργασίας (ξεπληρωμή μέ δουλιά) — χωρίς νά μιλήσουμε γι' αυτό, τό ίδιο τό νοικοκυριό του άγρότη άρχισε ν' αλλάζει οϋσιαστικά τό χαρακτήρα του: ύποχρεώθηκε νά εργάζεται γιά τήν άγορά, πράγμα πού δέν άργησε νά οδηγήσει στή διάσπαση τής άγροτιάς σέ μικροαστική τάξη του χωριού και σέ προλεταριάτο του χωριού. Η διάσπαση αυτή λύνει όριστικά τό ζήτημα του καπιταλισμού στή Ρωσία. Ο κ. Στρούβε εξηγεί τό παραπάνω προτσές στό V κεφάλαιο, όπου παρατηρεί: «Ο μικρός καλλιεργητής διαφοροποιείται: από τή μιά μεριά αναπτύσσεται μιά „οικονομικά γερή“ άγροτιά [θά έπρεπε νά πεί: άστική], κι από τήν άλλη, μιά άγροτιά προλεταριακού τύπου. Τά χαρακτηριστικά τής λαϊκής παραγωγής συνενώνονται μέ τά κεφαλαιοκρατικά σέ μιά εικόνα πάνω από τήν όποία φαίνεται καθαρά ή έπιγραφή: έρχεται ό πανουκλιασμένος» (σελ. 177).

Ο κ. Στρούβε έπρεπε νά στρέψει τήν προσοχή του άκριβώς σ' αυτή τήν πλευρά του ζητήματος, στήν *άστική όργάνωση* τής νέας, «όρθολογικής» γεωργίας. Έπρεπε νά δείξει στους ναρόντικους πώς, όταν άγνοούν τό προτσές αυτό, από ιδεολογικοί εκπρόσωποι τής άγροτιάς μετατρέπονται σέ ιδεολογικούς εκπροσώπους τής μικροαστικής τάξης. Μέ μιά τέτια όργάνωση τής οικονομίας του άγρότη, ή «άνύψωση τής λαϊκής παραγωγής», πού λαχταρούν οί ναρόντικοι μπορεί νά σημαίνει άπλως τήν «άνύψωση» τής μικροαστικής τάξης. Άπεναντίας, εκείνοι πού στρέφουν τήν προσοχή τους στον παραγωγό, πού ζει μέσα σέ πίο αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, εκφράζουν σωστά τά συμφέροντα όχι μόνο αυτού του παραγωγού, μά και όλης τής γιγάντιας μάζας τής «προλεταριακής» άγροτιάς.

Τό γεγονός ότι ή έκθεση του κ. Στρούβε δέν είναι ίκανοποιητική, δέν είναι πλήρης και δέν εξετάζει τά πράγματα ως τό τέλος, είχε σαν άποτέλεσμα, ενώ μιλάει γιά όρθολογική γεωργία, νά μή δίνει τό χαρακτηρισμό τής κοινωνικοοικονομικής της

οργάνωσης και, ενώ δείχνει πώς οι ατμοκίνητες μεταφορές αντικατασταίνουν τη μη ορθολογική παραγωγή με την ορθολογική και τη φυσική με την εμπορευματική, να μη δίνει το χαρακτηρισμό της νέας μορφής ταξικού ανταγωνισμού που διαμορφώνεται ταυτόχρονα.

Κι αυτή η αδυναμία που υπάρχει στην τοποθέτηση των ζητημάτων, εκδηλώνεται στους περισσότερους συλλογισμούς των κεφαλαίων που εξετάζουμε. Για να το δείξω αυτό παραστατικά, θ' αναφέρω και μερικά άλλα παραδείγματα. 'Η εμπορευματική παραγωγή — λέει ο συγγραφέας — και ο πλατύς κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας «αναπτύσσονται, στηριζόμενα στο θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, στις αρχές της οικονομικής ελευθερίας και στο αίσθημα του ατομικισμού» (91). 'Η πρόοδος της εθνικής παραγωγής εξαρτιέται από το «βαθμό κυριαρχίας του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας στην κοινωνία». «'Ισως αυτό να είναι θλιβερό, αλλά έτσι γίνεται στην πραγματικότητα: είναι μία συνύπαρξη διαπιστωμένη από την πράξη και την ιστορία. Σήμερα, που με τόση επιπολαιότητα κακομεταχειρίζονται τις ιδέες και τις αρχές του XVIII αιώνα, και που επαναλαμβάνεται ουσιαστικά το λάθος του, πολύ συχνά ξεχνιέται αυτή η πολιτιστικοϊστορική σύνδεση της οικονομικής προόδου με το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, με τις αρχές της οικονομικής ελευθερίας και με το αίσθημα του ατομικισμού. Μόνο όποιος αγνοεί αυτή τη σύνδεση μπορεί να υπολογίζει ότι είναι δυνατή η οικονομική πρόοδος μιάς οικονομικά και πολιτιστικά ανεξέλιχτης κοινωνίας χωρίς να πραγματοποιηθούν οι πιο πάνω αρχές. Δέ νιώθουμε καμιά ιδιαίτερη συμπάθεια γι' αυτές τις αρχές και καταλαβαίνουμε θαυμάσια τόν ιστορικά μεταβατικό χαρακτήρα τους, ταυτόχρονα όμως δέν μπορούμε να μη βλέπουμε ότι αποτελούν τεράστια πολιτιστική δύναμη, όχι μόνο αρνητική, μά και θετική. Αυτό το πράγμα μπορεί να μὴν τό βλέπει μόνον ο ιδεαλισμός, που φαντάζεται ότι οι δοξασίες του δέν έχουν καμιά σύνδεση με την ιστορική διαδοχικότητα» (91).

'Ο συγγραφέας έχει απόλυτα δίκιο όταν διαπιστώνει «αντικειμενικά» τις «ιστορικές συνυπάρξεις», μά γιαυτό είναι τόσο πιο λυπηρό το γεγονός ότι δέν ολοκληρώνει την επιχειρηματολογία του. 'Ετσι σούρχεται να του πείξ: ολοκληρωστε λοιπόν! συσχετίστε αυτές τις γενικές θέσεις και τις ιστορικές πληροφορίες με μιά ορισμένη περίοδο της ρωσικής μας ιστορίας, διατυπώστε τις με τέτιον τρόπο, ώστε να δείξετε γιατί και κατά τί ακριβώς διαφέρει η αντίληψή σας από την αντίληψη των να-

ρόντικων, παραβάλετέ τες με την πραγματικότητα, πού θά πρέπει νά χρησιμεύει σάν κριτήριο γιά ένα ρώσο μαρξιστή, δείξτε τίς ταξικές αντιθέσεις πού κρύβονται πίσω απ' όλες αυτές τίς προόδους καί τούς πολιτισμούς*.

Ἡ «προόδος» καί ὁ «πολιτισμός» πού μᾶς ἔφερε ἡ Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, συνδέονται ἀναμφισβήτητα μέ τό «θεσμό τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας»: ὁ θεσμός αὐτός δέν καθιερώθηκε μόνο γιά πρώτη φορά σ' ὄλη του τήν πληρότητα μέ τή δημιουργία τοῦ νέου δικαίωματος τῆς «ἀντιδικίας» σέ ὑποθέσεις ἀστικοῦ δικαίου, δικαίωματος πού ἐξασφάλισε μπροστά στό δικαστήριο τήν ἴδια «ἰσότητα» πού ἐνσαρκωνόταν στή ζωή ἀπό τήν «ἐλεύθερη ἐργασία» καί ἀπό τήν πούλησή της στό κεφάλαιο· ὁ θεσμός ἐπεκτάθηκε καί στή γαιοχτησία τόσο τῶν τσιφλικάδων, πού ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπό κάθε ὑποχρέωση ἀπέναντι στό κράτος, ὅσο καί τῶν ἀγροτῶν, πού μετατράπηκαν σέ ἀγρότες *ἰδιοχῆτες*: πάρθηκε μάλιστα καί σάν βάση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν «πολιτῶν» γιά τή συμμετοχή τους στήν τοπική αὐτοδιοίκηση (τίμημα) κτλ. Ἀκόμα πιό ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ «σύνδεση» τῆς «προόδου» μας μέ τίς «αρχές τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας»: ἔχουμε κιόλας ἀκούσει στό I κεφάλαιο ἀπό τό ναρόντικο μας ὅτι ἡ «ἐλευθερία» αὐτή συνίστατο στήν ἀπελευθέρωση τῶν «σεμνῶν καί γενειοφόρων» χωραφοφάγων τῆς ρωσικῆς γῆς ἀπό τήν ἀνάγκη «νά ὑποτάσσονται σ' ἕναν κατώτερο ἀστυνομικό βαθμοῦχο». Μιλήσαμε προηγουμένα γιά τό πῶς ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας δημιουργοῦσε τό «αἶσθημα τοῦ ἀτομικισμοῦ». Συνοψίζοντας ὅλα αὐτά τά γνωρίσματα τῆς ἐθνικῆς προόδου, δέν μπορεῖ παρά νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα (πού ἔβγαζε καί ὁ ναρόντικος τῆς δεκαετίας 1870-1880), ὅτι αὐτή ἡ πρόδος κι αὐτός ὁ πολιτισμός ἦταν πέρα γιά πέρα ἀστικοί. Ἡ σημερινή Ρωσία εἶναι πολύ καλύτερη ἀπό τή Ρωσία πρὶν ἀπό τή μεταρύθμιση, ἐπειδή ὁμοῦς ὅλη αὐτή ἡ βελτίωση ὀφείλεται ἐξολοκλήρου καί ἀποκλειστικά στήν ἀστική τάξη, στους ἐκπροσώπους της καί στους θεωρητικούς της, οἱ παραγωγοί δέν ὠφελήθηκαν ἀπ' αὐτήν. Γιά τούς παραγωγούς οἱ βελτιώσεις αὐτές σήμαιναν μόνον ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς

* *Contra principia negantem disputari non potest* (εἶναι ἀδύνατο νά συζητησεῖς μέ κείνον πού ἀρνιέται τίς βασικές θέσεις: *Ἡ Σύντ.*), λέει ὁ συγγραφέας γιά τή διαμάχη μέ τούς ναρόντικούς. Αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τό πῶς διατυπώνονται αὐτά τά *principia*, — διατυπώνονται σάν γενικές θέσεις καί πληροφορίες, ἢ σάν μιά *διαφορετικὴ ἀντίληψη* γιά τοῦτα ἢ ἐκεῖνα τά *γεγονότα* τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας.

του υπερπροϊόντος, σήμαιναν μόνο βελτιωμένες και τελειοποιημένες μεθόδους άποχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Γιαυτό οι κύριοι ναρόντικοι δείχνουν την πιο άπιστευτη «έπιπολαιότητα» και ξεχασιά, όταν τις διαμαρτυρίες τους έναντια στο ρωσικό καπιταλισμό και άστισμό τις άπευθύνουν σε κείνους άκριβώς που ήταν φορείς και διοχετευτές τους. Τό μόνο που μπορεί να πεί κανείς γι' αυτούς είναι: «δέν ξέρουν τους δικούς τους».

Θάναι άνώτερο από τις δυνάμεις του σημερινού ναρόντικού να συμφωνήσει με μία τέτια έχτίμηση της ρωσικής και «κοινωνικής» πραγματικότητας στά χρόνια που άκολουθοϋν τή μεταρύθμιση. Για να άμφισβητήσει όμως τήν έχτίμηση αυτή, θάταν άποχρεωμένος ν' άρνηθει τόν άστικό χαρακτήρα της Ρωσίας ύστερ' από τή μεταρύθμιση, ν' άρνηθει εκείνο άκριβώς που έξονόματός του σηκώθηκε ο μακρινός πρόγονός του, ο ναρόντικός της δεκαετίας 1870-1880, και «πήγε στό λαό» για να βρει μέσα στους ίδιους τους άμεσους παραγωγούς τις «έγγυήσεις για τό μέλλον». Φυσικά ο σημερινός ναρόντικός δέν είναι μόνο ίκανός να τό άρνηθει αυτό, μά και θ' άρχίσει ίσως να άποδείχνει ότι από τήν άποψη που έξετάζουμε έπήλθε άλλαγή προς τό καλύτερο· έτσι όμως θά έδειχνε άπλώς, σε όσους δέν τό βλέπουν αυτό άκόμα, ότι δέν είναι τίποτ' άλλο παρά ένας κοινότατος μικροαστός.

Όπως βλέπει ο άναγνώστης, δέν κάνω τίποτ' άλλο παρά να όλοκληρώνω τις θέσεις του κ. Στροϋβε, δίνοντας σ' αυτές διαφορετική διατύπωση: «τό ίδιο πράγμα με άλλα λόγια». Γεννιέται τό έρώτημα, είναι άνάγκη να γίνει αυτό; Άξίζει τόν κόπο να σταθοϋμε τόσο λεπτομερειακά σ' αυτές τις συμπληρώσεις και σ' αυτά τά συμπεράσματα; Μήπως δέν είναι αυτονόητα;

Μου φαίνεται ότι άξίζει τόν κόπο να σταθοϋμε, για δύο λόγους. Πρώτο, ο στενός άντικειμενισμός του συγγραφέα είναι έξαιρετικά επικίνδυνος, γιατί φτάνει στό σημείο να ξεχνάει τά όρια άνάμεσα στους παλιούς από καθέδρας συλλογισμούς για τους δρόμους και τις τύχες της πατρίδας, που είναι τόσο ριζωμένοι στη φιλολογία μας, και στόν άκριβή χαρακτηρισμό του πραγματικού προτσές, που τό κινούν οι τάδε και τάδε τάξεις. Αύτός ο στενός άντικειμενισμός, αυτή ή άσυνέπεια στην εφαρμογή του μαρξισμού είναι ή βασική έλλειψη του βιβλίου του κ. Στροϋβε, και είναι άπαραίτητο να σταθοϋμε πολύ λεπτομερειακά σ' αυτόν, για να δείξουμε άκριβώς ότι δέν είναι άπόροια του μαρξισμού, αλλά της άνεπαρκούς εφαρμογής του μαρξισμού· ο στενός αυτός άντικειμενισμός δέν όφείλεται στό ότι ο συγγραφέας

πήρε άλλα κριτήρια για τη θεωρία του εκτός από την πραγματικότητα, στο ότι έβγαλε άλλα πραχτικά συμπεράσματα από τη θεωρία (τό ξαναλέω ότι τέτια συμπεράσματα δέν είναι δυνατά, δέν μπορεί νά νοηθούν χωρίς διαστρέβλωση όλων τών κυριότερων θέσεων της), αλλά στο ότι ο συγγραφέας περιορίστηκε μόνο σέ μία πολύ γενική πλευρά τής θεωρίας καί δέν τήν εφάρμοσε μέ πλήρη συνέπεια. Δεύτερο, δέν μπορεί παρά νά συμφωνήσουμε μέ τή σκέψη πού έχει εκφράσει ο συγγραφέας στόν πρόλογο, ότι, προτού κριτικάρει κανείς τό ναροντνικισμό στά επιμέρους ζητήματα, θάπρεπε «ν' αποκαλύψει τίς ίδιες τίς βάσεις τής διαφωνίας» (VII) μέ μία «πολεμική αρχών». Κι ακριβώς για νά μή μείνει άπραγματοποίητος ο σκοπός αυτός του συγγραφέα, είναι άπαραίτητο νά δοθεί πίο συγκεκριμένο νόημα σ' όλες σχεδόν τίς θέσεις του, είναι άπαραίτητο οί πολύ γενικές ύποδείξεις του ν' αναχθούν στά συγκεκριμένα προβλήματα τής ρωσικής ιστορίας καί πραγματικότητας. Σ' όλα αυτά τά προβλήματα οί ρώσοι μαρξιστές έχουν ακόμα νά κάνουν πολλή δουλιά για τήν «έπανεξέταση τών γεγονότων» από ύλιστική άποψη, δουλιά για τήν άποκάλυψη τών ταξικών αντιθέσεων στόν τομέα τής δραστηριότητας τής «κοινωνίας» καί του «κράτους», αντιθέσεων πού κρύβονται πίσω από τίς θεωρίες τής «διανόησης», τέλος δουλιά για τήν άποκατάσταση τής σύνδεσης ανάμεσα σ' όλες τίς ξεχωριστές, έξαιρετικά ποικίλες, μορφές ιδιοποίησης του ύπερπροϊόντος στους «λαϊκούς» κλάδους παραγωγής τής Ρωσίας καί στήν πρωτοπόρα, στήν πίο αναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική μορφή αυτής τής ιδιοποίησης, πού περικλείνει τίς «έγγυήσεις για τό μέλλον» καί προωθεί σήμερα στήν πρώτη σειρά τό ιδανικό καί τό ιστορικό καθήκον του «παραγωγού». Γιαυτό, όσο καί αν θά φαινόταν τολμηρή ή προσπάθεια νά ύποδειχθεί ή λύση αυτών τών προβλημάτων, όσες άλλαγές καί διορθώσεις κι αν επιφέρει ή παραπέρα λεπτομερειακή μελέτη, ώστόσο αξίζει τόν κόπο νά επιστημάνουμε τά συγκεκριμένα προβλήματα, για νά προκαλέσουμε πάνω σ' αυτά μία όσο τό δυνατό πίο γενική καί πίο πλατιά συζήτηση.

Τό άποκορύφωμα του στενού αντικειμενισμού του κ. Στρούβε, πού τόν κάνει νά θέτει λαθεμένα τά ζητήματα, είναι ή κρίση του για τόν Λίστ, για τή «θαυμάσια θεωρία» του σχετικά μέ τή «συννομοσπονδία τών έθνικών δυνάμεων παραγωγής», για τή σημασία πού έχει για τήν άγροτική οικονομία ή ανάπτυξη τής έργοστασιακής βιομηχανίας, για τήν ύπεροχή του μανουφακτουρικού γεωργικού κράτους άπέναντι στο γεωργικό κτλ. Ο συγγραφέας

βρίσκει ότι ή «θεωρία» αυτή «μιλάει» μέ έξαιρετική «πειστικότητα γιά τό ιστορικά αναπόφευχτο και τή νομιμότητα του καπιταλισμού μέ τήν πλατιά σημασία τής λέξης» (123), γιά τήν «πολιτιστική και ιστορική δύναμη τής εμπορευματικής παραγωγής πού θριαμβεύει» (124).

Στους συλλογισμούς αυτούς διακρίνει κανείς πολύ ζωηρά τό ύφος ενός συγγραφέα από καθέδρας, πού λές και ύψώνεται πάνω από οποιαδήποτε συγκεκριμένη χώρα, πάνω από οποιεσδήποτε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους και συγκεκριμένες τάξεις. Όπως κι αν πάρουμε αυτό τό συλλογισμό — είτε από καθαρά θεωρητική είτε από πραχτική πλευρά — ή εκτίμηση αυτή θά είναι έξίσου σωστή. Ας αρχίσουμε από τήν πρώτη πλευρά. Δέν είναι άραγε παράξενο νά νομίζει κανείς, ότι μέ άφηρημένες, δογματικές θέσεις γιά τή σημασία τής έργοστασιακής βιομηχανίας μπορεί «νά πείσει» όποιονδήποτε γιά τό «ιστορικά αναπόφευχτο και τή νομιμότητα του καπιταλισμού» σέ κάποια χώρα; Δέν είναι άραγε λάθος νά τοποθετεί κανείς τό ζήτημα πάνω σ' αυτή τή βάση, πού είναι τόσο προσφιλής στους φιλελεύθερους καθηγητές του «Ρούσκογε Μπογκάτσβο»; Δέν είναι άραγε ύποχρεωτικό γιά ένα μαρξιστή νά βλέπει ότι όλο τό ζήτημα είναι, νά εξηγήσει αυτό πού ύπάρχει, και γιά ποιό λόγο ύπάρχει άκριβώς έτσι κι όχι άλλιώς;

Οί ναρόντικοι θεωρούν τόν καπιταλισμό μας τεχνητό, τόν θεωρούν φυτό θερμοκηπίου, γιατί δέν καταλαβαίνουν τή σύνδεσή του μ' όλη τήν εμπορευματική όργάνωση τής κοινωνικής μας οικονομίας, δέ βλέπουν τίς ρίζες του μέσα στή «λαϊκή παραγωγή» μας. Δειξτε τους αυτή τή σύνδεση κι αυτές τίς ρίζες, δείξτε ότι ό καπιταλισμός κυριαρχεί επίσης και στή λαϊκή παραγωγή, μέ τή λιγότερο αναπτυγμένη και γιαυτό χειρότερη μορφή, και θ' αποδείξετε ότι «είναι αναπόφευχτος» ό ρωσικός καπιταλισμός. Δειξτε ότι ό καπιταλισμός αυτός, ανεβάζοντας τήν παραγωγικότητα τής εργασίας και κοινωνικοποιώντας την, αναπτύσσει και ξεκαθαρίζει τήν ταξική, τήν κοινωνική αντίθεση πού διαμορφώθηκε παντού μέσα στή «λαϊκή παραγωγή», και θ' αποδείξετε τό «νόμιμο» του ρωσικού μεγάλου καπιταλισμού. Όσο γιά τήν πραχτική πλευρά αυτού του συλλογισμού, πού εφάπτεται μέ τό πρόβλημα τής εμπορικής πολιτικής, μπορούμε νά παρατηρήσουμε τό εξής. Οί ρώσοι μαρξιστές, ύπογραμμίζοντας πριν απ' όλα και περισσότερο απ' όλα ότι τό ζήτημα τής έλευθερίας του εμπορίου και του προστατευτισμού είναι ζήτημα κεφαλαιοκρατικό, ζήτημα τής άστικής πολιτικής, πρέπει νά ύπο-

στηρίζουν τήν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, γιατί στή Ρωσία ἐκδηλώνεται μέ ἰδιαίτερη δύναμη ὁ ἀντιδραστικός χαρακτήρας τοῦ προστατευτισμοῦ, πού ἐπιβραδύνει τήν οικονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας καί δέν ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα ὅλης τῆς ἀστικής τάξης, ἀλλά μονάχα μιᾶς χούφτας μεγιστάνων τῆς ὀλιγαρχίας, γιατί ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου σημαίνει ἐπιτάχυνση τοῦ προτσές πού θά φέρει τά μέσα τῆς ἀπολύτρωσης ἀπό τόν καπιταλισμό.

Ἡ τελευταία § (XI) τοῦ III κεφαλαίου εἶναι ἀφιερωμένη στήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας «καπιταλισμός». Ὁ συγγραφέας τονίζει πολύ σωστά ὅτι ἡ λέξη αὐτή χρησιμοποιεῖται «πολύ ἐλεύθερα» καί ἀναφέρει παραδείγματα «πολύ στενῆς» καί «πολύ πλατιᾶς» ἀντίληψης αὐτῆς τῆς λέξης, δέν καθορίζει ὅμως κανένα συγκεκριμένο γνώρισμα. Ἡ ἔννοια «καπιταλισμός», παρ' ὅλη τήν ἀνάλυση τοῦ συγγραφέα, ἔμεινε ἀξεκαθάριστη. Κι ὅμως θά νόμιζε κανεῖς ὅτι αὐτό δέ θά πρέπει νά παρουσιάσει ἰδιαίτερη δυσκολία, γιατί τήν ἔννοια αὐτή τήν εἰσήγαγε στήν ἐπιστήμη ὁ Μάρξ κι ὁ ἴδιος πάλι τή θεμελίωσε μέ γεγονότα. Ὁ κ. Στροῦβε ὅμως κι ἐδῶ δέ θέλησε νά μολυνθεῖ ἀπό «ὀρθοδοξία». «Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ — λέει ὁ Στροῦβε — φανταζόταν ἴσως τό προτσές τῆς μετατροπῆς τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ ἐμπορευματική κεφαλαιοκρατική πιά ὀρμητικό καί πιά εὐθύγραμμο ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα» (σελ. 127, ὑποσημείωση). Ἴσως. Ἐπειδή ὅμως πρόκειται γιά τή μοναδική ἀντίληψη πού εἶναι θεμελιωμένη ἐπιστημονικά καί στηρίζεται στήν ἱστορία τοῦ κεφαλαίου, ἐπειδή δέν ξέρουμε ἄλλες ἀντιλήψεις λιγότερο «ἴσως» «ὀρμητικές» καί λιγότερο «εὐθύγραμμες», γι' αὐτό θά προσφύγουμε στόν Μάρξ. Σύμφωνα μέ τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ, τά οὐσιώδη γνωρίσματα τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι (1) ἡ ἐμπορευματική παραγωγή σάν γενική μορφή τῆς παραγωγῆς. Τό προϊόν παίρνει τή μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ στούς πιά διαφορετικούς κοινωνικούς παραγωγικούς ὀργανισμούς, ὅμως μόνο στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἡ μορφή αὐτή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας εἶναι γενική καί δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, δέν εἶναι μεμονωμένη, τυχαία. Τό δεύτερο γνώρισμα τοῦ καπιταλισμοῦ (2) εἶναι ὅτι ἐμπορευματική μορφή δέν παίρνει μόνο τό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, δηλ. ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ βαθμός ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης

χαρακτηρίζει το βαθμό ανάπτυξης του καπιταλισμού*. — Μέ τη βοήθεια αυτού του όρισμού θά ξεδιαλύνουμε εύκολα τά παραδείγματα λαθεμένης κατανόησης αυτού του όρου πού αναφέρει ο κ. Στρούβε. Δέ χωράει άμφιβολία ότι ή αντιπαράθεση του ρωσικού καθεστώτος στον καπιταλισμό, αντιπαράθεση πού στηρίζεται στην τεχνική καθυστέρηση της έθνικής μας οικονομίας, στην επικράτηση της χειρωνακτικής παραγωγής κτλ., και πού τόσο συχνά τήν κάνουν οί ναρόντικοι, είναι τελείως παράλογη, γιατί ο καπιταλισμός υπάρχει και μέ τή χαμηλά αναπτυγμένη και μέ τήν υψηλά αναπτυγμένη τεχνική, και ο Μάρξ υπογραμμίζει επανειλημμένα στό «Κεφάλαιο» ότι στην άρχή τό κεφάλαιο υποτάσσει τήν παραγωγή στην κατάσταση πού τή βρίσκει και μόνον άργότερα μετασχηματίζει τήν τεχνική της. Δέ χωράει άμφιβολία ότι ή γερμανική Hausindustrie, τό «σύστημα της μεγάλης οικιακής παραγωγής» στη Ρωσία, είναι κεφαλαιοκρατικός τρόπος όργάνωσης της παραγωγής, γιατί έδώ δέν κυριαρχεί άπλως ή έμπορευματική παραγωγή, αλλά και ο κάτοχος του χρήματος κυριαρχεί στον παραγωγό και ιδιοποιείται τήν υπεραξία. Δέ χωράει άμφιβολία ότι ή αντιπαράθεση της ρωσικής άγροτιάς πού «κατέχει γή», στό δυτικοευρωπαϊκό καπιταλισμό, μιά αντιπαράθεση πού τόσο πολύ άρέσει στους ναρόντικους, δείχνει επίσης μόνον ότι δέν καταλαβαίνουν τί είναι ο καπιταλισμός. Και στη Δύση, όπως παρατηρεί μ' όλο του τό δίκιο ο συγγραφέας, διατηρείται πού και πού τό «μισοφυσικό νοικοκυριό των άγροτών» (124), τό γεγονός όμως αυτό ούτε στη Δύση ούτε στη Ρωσία δέν εξαλείφει τήν επικράτηση της έμπορευματικής παραγωγής και τήν ύποταγή της συντριπτικής πλειοψηφίας των παραγωγών στό κεφάλαιο, ύποταγή πού ώστόσο νά φτάσει στό άνώτατο όριο της ανάπτυξης της περνάει από πολλές βαθμίδες, πού συνήθως τίς άγνοούν οί ναρόντικοι, παρά τό γεγονός ότι ο Μάρξ ξεκαθαρίζει τό ζήτημα μέ άπόλυτη ακρίβεια. Ή ύποταγή αυτή άρχίζει από τό έμπορικό και τό τοκογλυφικό κεφάλαιο, έπειτα περνάει στό βιομηχανικό καπιταλισμό, πού μέ τή σειρά του από τεχνική άποψη είναι στην άρχή έντελώς πρωτόγονος και δέ διαφέρει καθόλου από τά παλιά συστήματα

* «Das Kapital», II. Band (1885) S. 93 («Τό Κεφάλαιο», τόμ. II (1885), σελ. 93. Σύντ.).— Πρέπει νά σημειώσουμε ότι ο Μάρξ στό σημείο πού αναφέραμε δέ δίνει καθόλου τόν όρισμό (τόν έπίσημα διατυπωμένο. Σύντ.) του καπιταλισμού. Γενικά δέν ασχολούνταν μέ όρισμούς. Έδώ τονίζεται άπλως ή σχέση της έμπορευματικής παραγωγής μέ τήν κεφαλαιοκρατική και γιαντό ακριβώς γίνεται λόγος στό κείμενο ¹²⁵.

παραγωγής, έπειτα οργανώνει τή μανουφακτούρα — πού εξακολουθεί νά βασίζεται στή χειρωνακτική εργασία, στηρίζεται στά βιοτεχνικά επαγγέλματα πού επικρατοῦν χωρίς νά παραβιάζει τή σύνδεση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη μέ τή γῆ — καί ολοκληρώνει τήν ἀνάπτυξή του μέ τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Μόνον αὐτό τό τελευταίον, ἀνώτατο στάδιο, ἀποτελεῖ τό ἀποκορύφωμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, *μόνον* αὐτό δημιουργεῖ ἕναν ὀλοτέλα ἀπαλλοτριωμένο, ἐλεύθερο σάν τό πουλί ἐργάτη*, *μόνον* αὐτό γεννάει (καί ἀπό ὕλική καί ἀπό κοινωνική ἄποψη) ἐκεῖνο τόν «ἐνωτικό ρόλο» τοῦ καπιταλισμοῦ, πού οἱ ναρόντικοι συνήθισαν νά τόν συνδέουν μέ τόν καπιταλισμό γενικά, *μόνον* αὐτό ἀντιπαραθέτει στόν καπιταλισμό τό «γνήσιο τέκνο» του.

Τό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου: «Ἡ οἰκονομική πρόοδος καί ἡ κοινωνική πρόοδος» ἀποτελεῖ ἄμεση συνέχεια τοῦ τρίτου κεφαλαίου καί ἀφορᾷ τό μέρος τοῦ βιβλίου πού ἀντιτάσσει στους ναρόντικους τά στοιχεῖα τῆς «πανανθρώπινης πείρας». Ἐδῶ θά χρειαστεῖ νά σταθοῦμε διεξοδικά, πρῶτο, σέ μιά λαθεμένη ἄποψη τοῦ συγγραφέα [ἡ ἀποτυχημένη ἐκφραση;] σχετικά μέ τούς ὁπαδούς τοῦ Μάρξ, καί, δεύτερο, στή διατύπωση τῶν σκοπῶν πού ἐπιδιώκει ἡ κριτική τῶν οἰκονομικῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντικων.

Ὁ κ. Στρούβε λέει ὅτι ὁ Μάρξ φανταζόταν πῶς τό πέρασμα ἀπό τόν καπιταλισμό στό καινούργιο κοινωνικό καθεστῶς θά ἔχει τή μορφή μιᾶς ἀπότομης κατάπτωσης, κατάρρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ. (Νομίζει ὅτι αὐτό βγαίνει ἀπό «ὀρισμένες περικοπές» τοῦ Μάρξ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα *ὅλα τά ἔργα* τοῦ Μάρξ περιέχουν αὐτή τήν ἄποψη.) Οἱ ὁπαδοί τοῦ Μάρξ παλαίβουν γιά νά πετύχουν *μεταρρυθμίσεις*. Στήν ἄποψη τοῦ Μάρξ τῆς δεκαετίας 1840—1850 «ἔγινε σοβαρή διόρθωση»: ἀντί τῆς «ἀβύσσου», πού χωρίζει τόν καπιταλισμό ἀπό τό καινούργιο καθεστῶς, ἔγινε δεχτή μιά «ὀλόκληρη σειρά ἀπό περάσματα».

Δέν μπορούμε καθόλου νά παραδεχτοῦμε γιά σωστό αὐτό τό πράγμα. Οἱ «ὁπαδοί τοῦ Μάρξ» δέν ἔκαναν καμιά «διόρθωση» οὔτε σπουδαία οὔτε μή σπουδαία στήν ἄποψη τοῦ Μάρξ. Ἡ πάλη γιά μεταρρυθμίσεις δέ δείχνει καθόλου ὅτι ἔγινε «διόρθωση», δέ διορθώνει καθόλου τή διδασκαλία τῆς ἀβύσσου καί τῆς ἀπότομης κατάπτωσης, γιατί ἡ πάλη αὐτή διεξάγεται μέ ἀνοιχτό καί καθαρά ἀναγνωρισμένο σκοπό: νά φτάσει ἀκριβῶς στήν

* Οἱ ναρόντικοι πάντα παριστάνουν τά πράγματα μέ τέτιον τρόπο, ὅτι ὁ ἀπαλλοτριωμένος ἀπό τή γῆ ἐργάτης εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὄρος τοῦ καπιταλισμοῦ γενικά, κι ὄχι μόνο τῆς μηχανικῆς βιομηχανίας.

«κατάπτωση»· κι ὅτι γιὰ νά γίνει αὐτό χρειάζεται «ὀλόκληρη σειρά ἀπὸ περάσματα» — ἀπὸ μιὰ φάση τῆς πάλης σέ ἄλλη, ἀπὸ μιὰ βαθμίδα τῆς σέ ἄλλη — αὐτό τὸ ἀναγνώρισε κι ὁ Μάρξ στὴ δεκαετία 1840—1850, λέγοντας στὸ «Μανιφέστο» ὅτι τὸ κίνημα γιὰ ἓνα καινούργιο καθεστῶς δὲν μπορεῖ νά χωρίζεται ἀπὸ τὸ ἐργατικό κίνημα (καί συνεπῶς ἀπὸ τὴν πάλη γιὰ μεταρρυθμίσεις), καί διατύπωσε ὁ ἴδιος στὸ τέλος μιὰ σειρά πραχτικά μέτρα¹²⁶.

Ἄν ὁ κ. Στρούβε ἤθελε νά τονίσει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀποψῆς τοῦ Μάρξ, τότε βέβαια ἔχει δίκιο. Τότε ὅμως ἐμεῖς δὲ βλέπουμε ἐδῶ «διόρθωση» τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάρξ, μὰ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: *ἐφαρμογὴ καὶ πραγματοποίησή τους*.

Δὲν μποροῦμε ἐπίσης νά συμφωνήσουμε μὲ τὴ στάση τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στὸ ναροντικισμό.

«Ἡ φιλολογία τῶν ναρόντικων στὴ χώρα μας — λέει — συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ ἔθνικοῦ πλοῦτου καὶ τῆς λαϊκῆς εὐημερίας, τῆς κοινωνικῆς προόδου, τῆς προόδου τῆς διανομῆς» (131).

Ὁ ναροντικισμός δὲ «συνέλαβε» αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση, ἀλλὰ ἀπλῶς διαπίστωσε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση ὑπάρχει στὴ Ρωσία ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πρόοδο, στὸν πολιτισμό καὶ στὸν πλοῦτο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς, στὴν ἐλάττωση τοῦ μερίδου πού παίρνει ὁ παραγωγὸς ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς λαϊκῆς ἐργασίας, στὸ μέγλωμα τῆς ἀθλιότητος καὶ τῆς ἀνεργίας ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά· εἶναι ἡ ἴδια ἐκείνη ἀντίθεση πού δημιούργησε αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ στὴ Δύση.

«...Χάρη στὸν ἀνθρωπιστικό χαρακτήρα της, χάρις στὴν ἀγάπη της γιὰ τὸ λαό, ἡ φιλολογία αὐτὴ ἔλυσε τὸ ζήτημα μεμιάς πρὸς ὄφελος τῆς λαϊκῆς εὐημερίας, κι ἐπειδὴ ὀρισμένες μορφές τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας (κοινότητα, ἀρτέλ) ἐνσάρκωναν, ὅπως φαίνεται, τὸ ἰδανικό τῆς οἰκονομικῆς ἰσότητος κι ἐξασφάλιζαν ἔτσι τὴ λαϊκὴ εὐημερία, ἐνῶ ἡ πρόοδος τῆς παραγωγῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἔντασης τῶν ἀνταλλαγῶν δὲν ὑποσχόταν καθόλου ὅτι θά εὐνοήσει αὐτές τίς μορφές, γιατί παραμέριζε τίς οἰκονομικὲς καὶ ψυχικὲς τους βάσεις, οἱ ναρόντικοι, ἀναφέροντας τὴ θλιβερὴ πείρα τῆς Δύσης, ὅπου ἡ πρόοδος τῆς παραγωγῆς στηρίζεται στὴν ἀτομικὴ ἰδιοχτησία καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία, ἀντιπαράθεσαν στὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή, δηλαδὴ στὸν καπιταλισμό, τὴ λεγόμενη „λαϊκὴ παραγωγή“, πού ἐγγυᾶται τὴ λαϊκὴ εὐημερία σὰν κοινωνικοοικονομικό

ιδανικό· γιά τή διατήρηση καί τήν παραπέρα ανάπτυξη τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ ἔχουν χρέος νά παλαίψουν ἡ ρωσική διανόηση καί ὁ ρωσικός λαός».

Στό συλλογισμό αὐτό φαίνονται παραστατικότερα οἱ ἑλλείψεις τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Στρούβε. Ὁ ναροντικισμός παρασταίνεται σάν μιὰ «ἀνθρωπιστική» θεωρία πού «συνέλαβε» τήν ἰδέα τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ ἔθνικοῦ πλοῦτου καί τῆς λαϊκῆς φτώχειας καί «ἔλυσε τό πρόβλημα» ὑπέρ τῆς διανομῆς, γιατί ἡ «πείρα τῆς Δύσης» «δέν ὑποσχόταν» τή λαϊκή εὐημερία. Κι ὁ συγγραφέας ἀρχίζει ν' ἀντιμάχεται μιὰ τέτια «λύση» τοῦ προβλήματος, χωρίς νά βλέπει ὅτι πολεμάει ἔτσι μονάχα ἐνάντια στό ἰδεαλιστικό, ἢ ἂν θέλετε ἐνάντια στό ἀπλοϊκό, ρωμαντικό περικάλυμμα τοῦ ναροντικισμοῦ κι ὄχι ἐνάντια στό περιεχόμενό του, χωρίς νά βλέπει πῶς διαπράττει μεγάλο σφάλμα καί μόνο μέ τό γεγονός ὅτι θέτει τό ζήτημα ἀπό καθέδρας, δηλαδή μέ τό συνηθισμένο γιά τοῦς κύριους ναρόντικους τόπο. — Ὅπως σημειώσαμε κίόλας, αὐτό πού δίνει *περιεχόμενο* στό ναροντικισμό εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τῆς ἀποψῆς τοῦ ρώσου μικροπαραγωγῶ καί τῶν συμφερόντων του. «Ὁ ἀνθρωπισμός καί ἡ ἀγάπη γιά τό λαό» πού χαρακτήριζε αὐτή τή θεωρία, ἦταν συνέπεια τῆς καταθλιπτικῆς κατάστασης τοῦ μικροπαραγωγῶ μας, πού ὑπόφερνε τά πάνδεινα καί ἀπό τό καθεστῶς καί τίς παραδόσεις τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», καί ἀπό τήν καταπίεση τοῦ μεγάλου κεφαλαίου. Ἡ στάση τοῦ ναροντικισμοῦ ἀπέναντι στή «Δύση» καί στήν ἐπίδρασή της στή Ρωσία δέν καθορίστηκε, φυσικά, ἀπό τό γεγονός ὅτι «ἄρπαξε» τούτη ἢ ἐκείνη τήν ἰδέα ἀπό τή Δύση, ἀλλά καθορίστηκε ἀπό τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τοῦ μικροπαραγωγῶ: ὁ μικροπαραγωγός βρέθηκε ἀντιμέτωπος στό μεγάλο καπιταλισμό πού δανεῖζεται τή δυτικοευρωπαϊκή τεχνική*, καί, πνιγμένος ἀπ' αὐτόν, ἐπινοοῦσε ἀφελεῖς θεωρίες, πού δέν ἐξηγοῦσαν τήν κεφαλαιοκρατική πολιτική μέ τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, ἀλλά τόν καπιταλισμό μέ τήν πολιτική, καί διακήρυχναν ὅτι ὁ μέγανος καπιταλισμός εἶναι κάτι τό ξένο πρὸς τή ρωσική ζωή, κάτι φερμένο ἀπέξω. Τό γεγονός ὅτι ὁ μικροπαραγωγός ἦταν δεμένος μέ τό ἀπομονωμένο μικρό νοικοκυριό του τοῦ ἀφαιροῦσε τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν ἀληθινὸ χαρακτήρα τοῦ κράτους καί ἀπευθυνόταν στό κράτος μέ τήν παράκληση νά ὑποστηρίξει καί νά ἀναπτύξει τή μικρή («λαϊκή») παραγωγή. Τό γεγονός ὅτι δέν ἦταν

* Πρβλ. τό προαναφερόμενο ἀρθρο τοῦ «Ὁτέσεστβενιγε Ζαΐσκι».

ανάπτυγμένη ή ταξική αντίθεση, πού χαρακτηρίζει τή ρωσική κεφαλαιοκρατική κοινωνία, έκανε νά προβάλλει ή θεωρία αὐτῶν τῶν ιδεολογικῶν εκπροσώπων τῶν μικροαστῶν σάν ἀντιπροσωπευτική τῶν συμφερόντων τῆς ἐργασίας γενικά.

Ὁ συγγραφέας, ἀντί νά δείξει ὅτι εἶναι παράλογος αὐτός ὁ ἴδιος ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ ζητήματος ἀπό τοὺς ναρόντικους καί ἀντί, προβάλλοντας τοὺς ὑλικούς ὄρους τῆς ζωῆς τοῦ μικροπαραγωγοῦ, νά ἐξηγήσει τή «λύση» πού δίνουν οἱ ναρόντικοι σ' αὐτό τό ζήτημα, μέ τόν τρόπο πού θέτει τό ζήτημα παρουσιάζει ὁ ἴδιος ἓνα δογματισμό, πού θυμίζει τοὺς ναρόντικους στό ζήτημα τῆς «ἐκλογῆς» ἀνάμεσα στήν οἰκονομική καί στήν κοινωνική πρόοδο.

«Ἡ κριτική τῶν οἰκονομικῶν βάσεων τοῦ ναροντικισμοῦ. . . ἐπιδιώκει. . . ν' ἀποδείξει τά παρακάτω:

1) Ἡ οἰκονομική πρόοδος εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὄρος τῆς κοινωνικῆς προόδου· ἡ τελευταία πηγάζει ἱστορικά ἀπό τήν πρώτη, καί σέ μιά ὀρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης πρέπει νά ὑπάρχει καί πραγματικά ὑπάρχει μιά ὀργανική ἀλληλεπίδραση, ἓνας ἀλληλοκαθορισμός ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο προτσές» (133).

Γενικά, ἡ θέση αὐτή εἶναι, φυσικά, πολύ σωστή. Αὐτή ὅμως, καθορίζει, μᾶλλον, τοὺς σκοποὺς πού ἐπιδιώκει ἡ κριτική τῶν κοινωνιολογικῶν καί ὄχι τῶν οἰκονομικῶν βάσεων τοῦ ναροντικισμοῦ: οὐσιαστικά ἐδῶ πρόκειται γιά μιά διαφορετική διατύπωση τῆς θεωρίας πού λέει, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας καθορίζεται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τῆς θεωρίας γιά τήν ὁποία ἐγινε λόγος στό I καί στό II κεφάλαιο. Προκειμένου γιά τήν κριτική «τῶν οἰκονομικῶν βάσεων τοῦ ναροντικισμοῦ» αὐτό δέν ἄρκει. Πρέπει νά διατυπωθεῖ πιό συγκεκριμένα τό ζήτημα, πρέπει ν' ἀναχθεῖ ὄχι στήν πρόοδο γενικά, ἀλλά στήν «πρόοδο» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ρωσικῆς κοινωνίας, στά λάθη γύρω ἀπό τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς προόδου, λάθη πού γέννησαν τά γελοῖα παραμύθια τῶν ναρόντικων γιά *tabula rasa*, γιά «λαϊκή παραγωγή», γιά ἀνεδαφικότητα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ κτλ. Ἀντί νά λέγεται ὅτι ἀνάμεσα στήν οἰκονομική καί στήν κοινωνική πρόοδο πρέπει νά ὑπάρχει ἀλληλεπίδραση, πρέπει νά ἀναφερθοῦν (ἢ ἔστω καί νά σημειωθοῦν) ὀρισμένα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς προόδου στή Ρωσία μέ τίς τάδε καί τάδε οἰκονομικές ρίζες, πού δέν τίς βλέπουν οἱ ναρόντικοι*.

* Μπορεῖ νά προβάλλουν τήν ἀντίρρηση, ὅτι ἀπλῶς προτρέχω: μά ὁ συγγραφέας εἶπε ὅτι ἀπό τά γενικά προβλήματα σκοπεύει νά περάσει σιγά

«2) Γιαυτό, τό ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καί τοῦ βαθμοῦ τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας εἶναι ζήτημα πρωτεύον σέ σχέση μέ τό ζήτημα τῆς διανομῆς. Κάτω ἀπό ὀρισμένες ἱστορικές συνθῆκες, ὅταν ἡ παραγωγικότητα τῆς λαϊκῆς ἐργασίας εἶναι καί ἀπόλυτα καί σχετικά πολύ χαμηλή, ἐκδηλώνεται πολύ ἔντονα ἡ πρωταρχική σημασία τοῦ παράγοντα τῆς παραγωγῆς».

Ὁ συγγραφέας στηρίζεται ἐδῶ στή διδασκαλία τοῦ Μάρξ γιά τή δευτερεύουσα σημασία τῆς διανομῆς. Σάν ἐπίγραμμα γιά τό IV κεφάλαιο πῆρε ὀρισμένα λόγια ἀπό τίς παρατηρήσεις στό Πρόγραμμα τῆς Γκότα¹²⁷, ὅπου ὁ Μάρξ ἀντιπαρθέτει τόν ἀγοραῖο σοσιαλισμό στόν ἐπιστημονικό, πού δέν ἀποδίδει οὐσιαστική σημασία στή διανομή, ἐξηγώντας τό κοινωνικό καθεστῶς μέ τήν ὀργάνωση τῶν σχέσεων παραγωγῆς καί θεωρώντας ὅτι μιά ὀρισμένη ὀργάνωση αὐτῶν τῶν σχέσεων συνεπάγεται καί ἕνα ὀρισμένο σύστημα διανομῆς. Ἡ ἰδέα αὐτή, σύμφωνα μέ τήν πολύ σωστή παρατήρηση τοῦ συγγραφέα, διαπερνᾷ ὅλη τή θεωρία τοῦ Μάρξ κι ἔχει ἐξαιρετικά σπουδαία σημασία γιά τή διασάφηση τοῦ μικροαστικοῦ περιεχομένου τοῦ ναροντικισμοῦ. Τό δεύτερο ὅμως μισό τῆς φράσης τοῦ κ. Στροῦβε τήν κάνει πολύ σκοτεινή, ἰδιαίτερα γιατί χρησιμοποιοῖ τόν ἀσαφῆ ὄρο «παράγοντας τῆς παραγωγῆς». Μπορεῖ, ἴσως, νά γεννηθεῖ ἡ ἀπορία, μέ ποιά ἔννοια πρέπει νά καταλάβει κανεῖς αὐτόν τόν ὄρο. Ὁ ναρόντικος ἐκφράζει τήν ἄποψη τοῦ μικροπαραγωγοῦ, πού ἐξηγεῖ τά ἀτυχήματά του μέ τρόπο ἐξαιρετικά ρηχό: μέ τό γεγονός ὅτι αὐτός εἶναι «φτωχός», ἐνῶ ὁ γείτονας του εἶναι «πλούσιος» ἔμπορος, μέ τό ὅτι οἱ «ἀρχές» βοηθοῦν μόνο τό μεγάλο κεφάλαιο κτλ., μέ δυό λόγια, μέ τίς ἰδιομορφίες τῆς διανομῆς καί τά λάθη τῆς πολιτικῆς κτλ. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ἄποψη πού ἀντιπαρθέτει ὁ συγγραφέας στό ναρόντικο: εἶναι μήπως ἡ ἄποψη τοῦ μεγάλου κεφαλαίου, πού βλέπει μέ περιφρόνηση τήν τιποτένια παραγωγή τοῦ ἀγρότη-βιοτέχνη καί πού περηφανεύεται γιά τόν ὑψηλό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς δικῆς του παραγωγῆς, γιά τίς «ὀπηρεσίες» του, πού συνίστανται στό ἀπόλυτο καί σχετικό ἀνέβασμα τῆς χαμηλῆς παραγωγικό-

σιγά στά συγκεκριμένα, πού τά ἐξετάζει στό VI κεφάλαιο. Τό γεγονός ὅμως εἶναι ὅτι ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας τῆς κριτικῆς τοῦ κ. Στροῦβε, γιά τόν ὅποιο μιλήσαμε πῶς πάνω, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα ὅλου τοῦ βιβλίου του, καί τοῦ VI κεφαλαίου καί τοῦ τελευταίου ἀκόμα μέρους. Ἐκεῖνο πού ἔχει περισσότερη ἀνάγκη ἀπό διόρθωση εἶναι ἀκριβῶς ὁ τρόπος πού θέτει τά ζητήματα ὁ κ. Στροῦβε.

τητας της εθνικής εργασίας; ή μήπως είναι ή άποψη του αντί-ποδά του, που ζεί κιόλας μέσα σέ τόσο αναπτυγμένες σχέσεις, που δέν μπορεί νά ικανοποιείται μέ τίς παραπομπές στήν πολιτική καί στή διανομή, που άρχίζει νά καταλαβαίνει ότι ή αίτια βρίσκεται πιό βαθιά — στήν ίδια τήν όργάνωση της (κοινωνικής) παραγωγής, στήν ίδια τήν όργάνωση της κοινωνικής οικονομίας πάνω στίς άρχές της άτομικής ιδιοχτησίας καί κάτω άπό τόν έλεγχο καί τήν καθοδήγηση της άγοράς; Ένα τέτιο έρώτημα θά μπορούσε φυσικά νά γεννηθει στόν αναγνώστη, πολύ περισσότερο που ό συγγραφέας χρησιμοποιεί κάπου-κάπου τήν έκφραση «παράγοντας της παραγωγής» παράλληλα μέ τήν έκφραση «οικονομικός παράγοντας» (βλ. σελ. 171: «ή άγνοια του παράγοντα της παραγωγής» άπομέρους τών ναρόντικων, «πού φτάνει ως τήν άρνηση κάθε οικονομικού παράγοντα»), πολύ περισσότερο που κάπου-κάπου ό συγγραφέας μέ τή συσχέτιση της «μή όρθολογικής» παραγωγής μέ τήν «όρθολογική» συσκοτίζει τή σχέση του μικροπαραγωγού μέ τόν παραγωγό που έχει χάσει όριστικά τά μέσα παραγωγής. Δέ χωράει συζήτηση, ότι από *αντικειμενική πλευρά* αυτό δέ μειώνει καθόλου τήν όρθότητα της έκθεσης του συγγραφέα: ότι όποιος καταλαβαίνει τόν ανταγωνιστικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος μπορεί εύκολα νά φανταστεί τά πράγματα άπό τήν άποψη της τελευταίας σχέσης. Έπειδή όμως είναι πασίγνωστο ότι ίσα-ίσα οι κύριοι ναρόντικοι της Ρωσίας δέν τό καταλαβαίνουν αυτό, θά ήταν εδχής έργο στίς συζητήσεις μαζί τους νά συναντούσαμε περισσότερη σαφήνεια καί πληρότητα καί όσο τό δυνατό λιγότερες υπερβολικά γενικές καί άφηρημένες θέσεις.

Όπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε μέ ένα συγκεκριμένο παράδειγμα στό κεφάλαιο I, *όλη* ή διαφορά του ναροντικισμού άπό τό μαρξισμό βρίσκεται στό *χαρακτήρα της κριτικής του ρωσικού καπιταλισμού*. Ό ναρόντικός έχει τή γνώμη πώς για τήν κριτική του καπιταλισμού άρκει νά διαπιστώσει κανείς τήν ύπαρξη έκμετάλλευσης, τήν άλληλεπίδραση έκμετάλλευσης καί πολιτικής κτλ. Ό μαρξιστής έχει τή γνώμη πώς είναι άπαραίτητο νά έξηγήσει καί νά συνδέσει κανείς μαζί αυτά τά φαινόμενα της έκμετάλλευσης σάν σύστημα όρισμένων σχέσεων παραγωγής, σάν ειδικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, που οι νόμοι της λειτουργίας καί της ανάπτυξης του υπόκεινται σέ *αντικειμενική μελέτη*. Ό ναρόντικός έχει τή γνώμη πώς για τήν κριτική του καπιταλισμού είναι άρκετή ή καταδίκη του τελευταίου άπό τήν άποψη τών ιδανικών του πρώτου, άπό τήν

ἀποψη τῆς «σύγχρονης ἐπιστήμης καὶ τῶν σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς». Ὁ μαρξιστὴς ἔχει τὴ γνώμη πὼς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρευνήσῃ σ' ὅλες τοὺς τίς λεπτομέρειες τίς τάξεις πού σχηματίζονται στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία, θεωρεῖ βásiμη μόνο τὴν κριτικὴ πού γίνεται ἀπὸ τὴν σκοπιὰ μιᾶς ὀρισμένης τάξης, τὴν κριτικὴ πού δέ στηρίζεται στὶς ἠθικὲς κρίσεις τῆς «προσωπικότητος», ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη διατύπωση τοῦ κοινωνικοῦ προτῶς πού συντελεῖται πραγματικά.

Ἄν, ξεκινώντας ἀπ' αὐτό, δοκιμάσει κανεὶς νὰ διατυπώσῃ τὰ καθήκοντα τῆς κριτικῆς τῶν οικονομικῶν βάσεων τοῦ ναρόντικισμοῦ, τὰ καθήκοντα αὐτά θὰ μπορούσαν νὰ ἐκφραστοῦν περίπου ὡς ἑξῆς:

Πρέπει νὰ ἀποδειχθεῖ πὼς ἡ σχέση τοῦ μεγάλου καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία πρὸς τὴ «λαϊκὴ παραγωγή» εἶναι ἴδια μὲ τὴ σχέση ἑνὸς πλέρια ἀναπτυγμένου φαινομένου πρὸς ἓνα μὴ ἀναπτυγμένο, ἴδια μὲ τὴ σχέση τοῦ ἀνώτατου στάδιου ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ πρὸς τὸ κατώτατο στάδιό του*· πὼς ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ ἰδιοποίηση τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του ἀπὸ τὸν κάτοχο τοῦ χρήματος, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ ἐργοστάσιο εἴτε ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ κοινοτικὸ χωριό, δέν πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ, οὔτε μὲ τὴ διανομὴ, ἀλλὰ μὲ τίς σχέσεις παραγωγῆς πού διαμορφώνονται μὲ ἀναγκαιότητα στὴν ἔμπορευματικὴ οἰκονομία, μὲ τὸ σχηματισμὸ τάξεων πού βρίσκονται ἀντιμέτωπες ἐξαιτίας τῶν ἀντίθετων συμφερόντων τους, πράγμα πού χαρακτηρίζει τὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία**.

* Ἡ ἀνάλυση τῆς οικονομικῆς πλευρᾶς πρέπει, φυσικά, νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν, νομικοπολιτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν ἐποικοδομημάτων. Τὸ γεγονός ὅτι δέν καταλάβαιναν τὴ σύνδεση τοῦ καπιταλισμοῦ μὲ τὴ «λαϊκὴ παραγωγή» γεννοῦσε στοὺς ναρόντικους τὴν ἰδέα, ὅτι ἡ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση, ἡ κρατικὴ ἐξουσία, ἡ διάνοηση κτλ. δέν ἔχουν ταξικὸ χαρακτῆρα. Ἡ ὀλιστικὴ ἀνάλυση, ἀνάγοντας δλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα στὴν ταξικὴ πάλῃ πρέπει νὰ δείξει συγκεκριμένα, ὅτι ἡ «κοινωνικὴ πρόοδος» τῆς Ρωσίας ἔσπερ' ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση ἦταν ἀπλῶς ἐπακόλουθο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς «οἰκονομικῆς προόδου».

** «Ἡ ἐπανεξέταση τῶν γεγονότων» τῆς ρωσικῆς οικονομικῆς πραγματικότητος, ἰδιαίτερα ἐκείνης ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ ναρόντικοι ἀντλοῦν ὀλικὸ γιὰ νὰ ὄνειροπολοῦν σάν μαθήτριες παρθεναγωγείου, δηλ. τῆς ἀγροτικῆς καὶ βιοτεχνικῆς οἰκονομίας, πρέπει νὰ δείξει ὅτι ἡ αἰτία τῆς καταπίεσης τοῦ παραγωγοῦ δέ βρίσκεται στὴ διανομὴ («ὁ μουζικός εἶναι φτωχὸς καὶ ὁ ἔμπορος πλούσιος»), ἀλλὰ μέσα στὶς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς, στὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς σύγχρονης ἀγροτικῆς καὶ βιοτεχνικῆς οἰκονομίας. Ἀπὸ δὴ θὰ φανεῖ ὅτι καὶ στὴ «λαϊκὴ» παραγωγή «τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς πρῶτεύει ἀπέναντι στοῦ ζήτημα τῆς διανομῆς».

πώς αυτή ή πραγματικότητα (ή μικρή παραγωγή), πού οί ναρόντικοι, παρακάμπτοντας τόν καπιταλισμό, θέλουν νά τήν άνεβάσουν σέ άνώτερο επίπεδο, κλείνει κιόλας μέσα της τόν καπιταλισμό και τή χαρακτηριστική γι' αυτόν αντίθεση τών τάξεων και τίς συγκρούσεις τους, αλλά μονάχα στή χειρότερη μορφή της, πού δυσκολεύει τήν άνεξάρτητη δράση του παραγωγού, και γι' αυτό τό λόγο οί ναρόντικοι, πού άγνοούν τίς διαμορφωμένες πιά κοινωνικές αντιθέσεις και όνειρεύονται «άλλους δρόμους για τήν πατρίδα», είναι ούτοπιστές-άντιδραστικοί, γιατί ό μεγάλος καπιταλισμός άπλώς αναπτύσσει, ξεκαθαρίζει και διασαφηνίζει τό περιεχόμενο αυτών τών αντιθέσεων, πού ύπάρχουν παντού στή Ρωσία.

Σέ άμεση σύνδεση μέ τήν πολύ άφηρημένη διατύπωση τών καθηκόντων τής κριτικής τών οικονομικών αντιλήψεων του ναροντικισμού βρίσκεται και ή παραπέρα έκθεση του συγγραφέα πού προσπαθεί ν' άποδείξει τήν «άναγκαιότητα» και τόν «προοδευτικό χαρακτήρα» του δυτικοευρωπαϊκού και όχι του ρωσικού καπιταλισμού. Ή έκθεση αυτή, χωρίς νά θίγει άμεσα τό οικονομικό περιεχόμενο τής θεωρίας τών ναρόντικών, μάς δίνει όστόσο πολλά ένδιαφέροντα και διδαχτικά πράγματα. Στή ναροντικιστική φιλολογία τής χώρας μας πολλές φορές άκούστηκαν φωνές δυσπιστίας άπέναντι στο έργατικό κίνημα τής Δυτικής Εύρώπης. Αυτό εκφράστηκε πολύ έντονα τόν καιρό τής τελευταίας πολεμικής τών κ.κ. Μιχαηλόβσκι και Σία («Ρούσκογε Μπογκάτσβο», 1893-1894) ένάντια στους μαρξιστές. Τίποτε τό καλό δέν είδαμε ακόμα από τόν καπιταλισμό — έγραφε τότε ό κ. Μιχαηλόβσκι*. Αυτοί οί άνόητοι μικροαστικοί ισχυρισμοί ανατρέπονται θαυμάσια από τά στοιχεία του κ. Στρούβε, πολύ περισσότερο πού τά στοιχεία αυτά είναι παρμένα

* Πρέπει νά σημειώσουμε ότι ό κ. Μιχαηλόβσκι στήν άπάντησή του προς τόν κ. Στρούβε λέει πως ό Ένγκελς δείχνει «έγωισμό» όταν ισχυρίζεται πως τό κυρίαρχο, τό γιγάντιο γεγονός τής σύγχρονης εποχής, πού τήν κάνει καλύτερη από κάθε άλλη, πού δικαιολογεί τήν ιστορία τής προέλευσής της, είναι τό έργατικό κίνημα τής Δύσης.

Αυτή ή πραγματικά έξοργιστική μομφή προς τόν Ένγκελς είναι έξαιρετικά χαρακτηριστική για νά έκτιμήσει κανείς τό σύγχρονο ρωσικό ναροντικισμό.

Οί κύριοι αυτοί ξέρουν νά φλυαρούν για «λαϊκό δικιο», ξέρουν νά συζητούν μέ τήν «κοινωνία» μας και νά τήν κατσαδιάζουν γιατί διάλεξε λαθεμένο δρόμο για τήν πατρίδα, ξέρουν νά γλυκοτραγουδοούν «ή τώρα ή ποτέ», και νά τό τραγουδοούν αυτό «10, 20, 30 και πάνω χρόνια», είναι όμως άπολύτως άνίκανοι νά καταλάβουν πόσο καθολική σημασία έχει ή άνεξάρτητη δράση εκείνων πού στο όνομά τους τραγουδιόνταν αυτά τά γλυκά τραγούδια.

ἀπό τήν πιό πρόσφατη ἀστική φιλολογία, πού δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά τήν ὑποπευόμαστε γιά ὑπερβολές. Οἱ περικοπές πού παραθέτει ὁ συγγραφέας δείχνουν ὅτι στή Δύση ὄλοι, ἀκόμα καί οἱ ἄστοί, βλέπουν πώς εἶναι ἀναπόφευχτο τό πέρασμα τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ἓνα καινούργιο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό.

Ἐκεῖ ὁ καπιταλισμός κοινωνικοποίησε τήν ἐργασία σέ τόσο μεγάλο βαθμό, ὥστε ἀκόμα καί στήν ἀστική φιλολογία γίνονται ζωνρές συζητήσεις γιά τήν ἀνάγκη μιᾶς «σχεδιασμένης ὀργάνωσης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας». Ὁ συγγραφέας ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅταν λέει ὅτι αὐτά εἶναι «σημεῖα τῶν καιρῶν», σημεῖα πού δείχνουν τήν ὀλοκληρωτική ἀποσύνθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ δηλώσεις πού παραθέτει, ὄχι μόνο τῶν ἀστῶν καθηγητῶν, ἀλλά καί τῶν συντηρητικῶν, πού ἀναγκάστηκαν ν' ἀναγνωρίσουν ἐκεῖνο πού κι ὡς τά σήμερα θέλουν νά ἀρνοῦνται οἱ ριζοσπάστες τῆς Ρωσίας, ὅτι δηλ. τό ἐργατικό κίνημα τό δημιούργησαν οἱ ὕλικοι ὄροι πού γέννησε ὁ καπιταλισμός καί ὄχι «ἀπλῶς» ὁ πολιτισμός ἢ ἄλλοι πολιτικοί ὄροι.

Ἐπειτα ἀπ' ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ παραπάνω, ζήτημα εἶναι ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη νά σταθοῦμε στό συλλογισμό τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ διανομή μπορεῖ νά παρουσιάζει πρόοδο μόνον ὅταν στηρίζεται σέ μιᾶ ὀρθολογική παραγωγή. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι τό νόημα αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι πώς μόνον ὁ μέγας καπιταλισμός, πού στηρίζεται σέ μιᾶ ὀρθολογική παραγωγή, βάζει τόν παραγωγό σέ συνθήκες πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά σηκώσει κεφάλι, νά σκεφτεῖ καί νά φροντίσει καί γιά τόν ἑαυτό του καί γιά κείνους, πού λόγω τῆς καθυστερημένης παραγωγῆς δέ βρίσκονται σ' αὐτές τίς συνθήκες.

Θά ποῦμε μόνο δύο λόγια γιά τήν παρακάτω φράση τοῦ κ. Στροῦβε: «Τήν ἐξαιρετικά ἀνισόμετρη διανομή, πού ἀναχαιτίζει τήν οικονομική πρόοδο, δέν τή δημιούργησε ὁ καπιταλισμός, ἀλλά τήν κληρονόμησε ὁ καπιταλισμός» ἀπό μιᾶ ἐποχή, πού οἱ ρομαντικοί τήν ἐβλεπαν σάν ἐποχή ὅπου ρέει μέλι καί γάλα (σελ. 159). Αὐτό εἶναι σωστό, ἂν μ' αὐτό ὁ συγγραφέας θέλει ἀπλῶς νά πει ὅτι καί πρὶν ἀπό τόν καπιταλισμό ὑπῆρχε ἀνιση διανομή, πράγμα πού ἔχουν τήν τάση νά τό ξεχνοῦν οἱ κύριοι ναρόντικοι. Αὐτό ὁμοίως δέν εἶναι σωστό, ἂν ἀρνηθεῖ κανεῖς ὅτι στόν καπιταλισμό δυναμώνει ἡ ἀνισότητα. Τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας δέν ὑπῆρχε καί δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει τόσο ἐντονη ἀνισότητα, ὅση ὑπάρχει σήμερα ἀνάμεσα στόν

δλότελα εξαθλιωμένο αγρότη ή τόν ζυπόλητο άπ' τή μιά μεριά, καί στους μεγιστάνες τών τραπεζών, τών σιδηροδρόμων, τής βιομηχανίας άπό τήν άλλη, άνισότητα πού τή δημιούργησε ή κεφαλαιοκρατική Ρωσία ύστερ' άπό τή μεταρύθμιση.

*Άς περάσουμε στό V κεφάλαιο. 'Ο συγγραφέας μäs δίνει έδω τό γενικό χαρακτηρισμό «του ναροντικισμού σαν οικονομικής κοσμοθεωρίας». Οί «ναρόντικοι», κατά τή γνώμη του κ. Στρούβε, είναι «ιδεολογικοί εκπρόσωποι τής φυσικής οικονομίας καί τής πρωτόγονης ισότητας» (167).

Δέν μπορούμε νά συμφωνήσουμε μ'έναν τέτιο χαρακτηρισμό. Δέ θά επαναλάβουμε έδω τά επιχειρήματα πού φέραμε στό I κεφάλαιο γιά νά ύποστηρίξουμε τήν άποψη ότι οί ναρόντικοι είναι ιδεολογικοί εκπρόσωποι του μικροπαραγωγού. Έκει δείξαμε ήδη, μέ ποιόν άκριβώς τρόπο οί ύλικοί όροι τής ζωής του μικροπαραγωγού, ή μεταβατική, ή ένδιάμεση θέση του άναμεσα στ' «άφεντικά» καί στους «εργάτες», κάνουν τους ναρόντικούς νά μή καταλαβαίνουν τίς ταξικές αντιθέσεις καί νά άνακατεύουν τρομερά στό πρόγραμμά τους προοδευτικές επιδιώξεις μαζί μέ αντιδραστικές.

Έδω θά προσθέσουμε μόνον ότι ό ρωσικός ναροντικισμός μέ τήν πρώτη, δηλ. τήν προοδευτική του πλευρά, πλησιάζει στό δυτικοευρωπαϊκό δημοκρατισμό, γιαντό καί ταιριάζει θαυμάσια ό μεγαλοφυής χαρακτηρισμός πού δόθηκε πριν 40 καί πάνω χρόνια, άπ' άφορμή τά γεγονότα τής γαλλικής ιστορίας, στό δημοκρατισμό:

«'Ο δημοκράτης, έπειδή αντιπροσωπεύει τή μικροαστική τάξη, δηλ. μιά μεταβατική τάξη, όπου μέσα της άμβλύνονται ταυτόχρονα τά συμφέροντα δυό τάξεων, φαντάζεται ότι γενικά βρίσκεται πάνω άπό τόν ταξικό άνταγωνισμό. Οί δημοκράτες άναγνωρίζουν ότι άπέναντί τους βρίσκεται μιά προνομιούχα τάξη, ένώ αυτοί μαζί μ' όλο τό ύπόλοιπο έθνος άποτελούν τό λαό. 'Υπερασπίζον τό δίκιο του λαού, αντιπροσωπεύουν τά συμφέροντα του λαού. Γιαντό δέν έχουν ανάγκη νά εξετάσουν τά συμφέροντα καί τίς σχέσεις τών διάφορων τάξεων. Δέν έχουν ανάγκη νά ζυγίσουν μέ πάρα πολύ μεγάλη άκρίβεια τά μέσα τους*...

* Τό ίδιο άπαράλλαχτα όπως καί οί ναρόντικοι τής Ρωσίας. Δέν άρνούνται ότι στή Ρωσία ύπάρχουν τάξεις πού άνταγωνίζονται τόν παραγωγό, βαυκαλίζονται όμως μέ συλλογισμούς γιά τή μηδαμινότητα αυτών τών «ληστών» μπροστά στό «λαό» καί δέ θέλουν νά άσχοληθούν μέ τή συγκεκρι-

Κι ἂν ἀποδείχεται ὅτι τὰ συμφέροντά τους δέν παρουσιάζουν κανένα ἐνδιαφέρον κι ὅτι ἡ δύναμή τους εἶναι *ἀδυναμία*, γι' αὐτό φταῖνε εἴτε οἱ ὀλέθριοι ἐκεῖνοι σοφιστές πού διασποῦν τόν *ἀδια-ροτο λαό* σέ διάφορα ἐχθρικά στρατόπεδα*, ... εἴτε κάποια λεπτομέρεια στήν ἐκτέλεση ἔκανε ν' ἀποτύχει τό σύνολο, εἴτε, τέλος, μιά ἀπρόβλεπτη σύμπτωση ἔγινε αἰτία νά χαθεῖ αὐτή τή φορά τό παιχνίδι. Πάντως ὁ δημοκράτης βγαίνει ἀπό τήν πιά ἐπαί-σχυντη ἦττα τόσο ἄσπιλος, ὅσο ἀθῶος μῆκε στή μάχη, μέ τή νεοαποχτημένη πεποίθηση ὅτι πρέπει νά νικήσει, ὄχι γιατί αὐτός καί τό κόμμα του θά χρειαστεῖ νά ἐγκαταλείψουν τήν παλιά τους ἄποψη, μά ἀντίστροφα γιατί οἱ συνθήκες πρέπει νά ὀρμιάσουν πρὸς τή δική του κατεύθυνση» (ihm entgegentzueifen haben. «Der achtzehnte Brumaire u.s.w.», S. 39)¹²⁸.

Τά παραδείγματα πού φέρνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δείχνουν ὅτι δέν εἶναι σωστός ὁ χαρακτηρισμός σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο οἱ ναρόντικοι θεωροῦνται ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καί τῆς πρωτόγονης ἰσότητος. «Πρέπει νά σημειώσουμε σάν κάτι τό *περίεργο* — λέει ὁ κ. Στροῦβε — ὅτι ὁ κ. Ν.—ον χαρακτηρίζει ὡς τὰ σήμερα τόν Βασιλτικοφ φιλελεύθερο οἰκονομολόγο» (169). Τίποτε τό *περίεργο* δέ βρίσκουμε σ' αὐτόν τό χαρακτηρισμό ἂν δοῦμε *τήν οὐσία του*. Ὁ Βασιλτικοφ ἐπιδιώκει μέ τό πρόγραμμά του φτηνές πιστώσεις σέ πλατιά κλίμακα. Ὁ κ. Νικολάι — ὄν δέν μπορεῖ νά μή βλέπει ὅτι μέσα στίς συνθήκες μιᾶς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ὅπως εἶναι ἡ ρωσική, οἱ πιστώσεις ἀπλῶς θά δυναμώσουν τήν ἀστική τάξη, θά ὀδηγήσουν στήν «ανάπτυξη καί στήν ἐδραίωση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων» («Δοκίμια», σελ. 77). Ὁ Βασιλτικοφ, ὅπως καί ὅλοι οἱ ναρόντικοι, ἐκπροσωπεῖ μέ τὰ πραχτικά του μέτρα τὰ συμφέροντα μόνο τῆς μικροαστικῆς τάξης. Τό *περίεργο* ἐδῶ εἶναι μονάχα ὅτι ὁ κ. Ν.—ον θρονιασμένος δίπλα στούς δημοσιολόγους τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», δέ βλέπει «ὡς τὰ σήμερα» ὅτι αὐτοί, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά ἐξίσου ἀσήμαντοι «φιλελεύθεροι οἰκονομολόγοι», ὅπως καί ὁ

μένη ἐρευνα τῆς κατάστασης καί τῶν συμφερόντων κάθε ξεχωριστῆς τάξης, δέ θέλουν νά ἐξετάσουν μήπως τὰ συμφέροντα κάποιας κατηγορίας παραγωγῶν περιπλέκονται μέ τὰ συμφέροντα τῶν «ληστῶν», ἀδυνατίζοντας τή δύναμη ἀντίστασης τῶν πρώτων στούς τελευταίους.

* Γιά τοὺς ρώσους ναρόντικούς φταῖνε οἱ ὀλέθριοι μαρξιστές, πού εἰσάγουν τεχνητά τόν καπιταλισμό καί τοὺς ταξικούς του ἀνταγωνισμούς σ' ἓνα ἔδαφος, ὅπου ἀναπτύσσονται τόσο πλοῦσια τὰ ἄνθη τῆς «κοινωνικῆς ἀμοιβαίας προσαρμογῆς» καί τῆς «ἀλληλέγγυας δράσης» (κ. Β. Β., περικοπή πού νει ὁ Στροῦβε, σελ. 161).

πρίγκηπας Βασίλτσικοφ. Ἡ θεωρία τοῦ οὐτοπισμοῦ συμβιβάζεται εὐκολά στήν πράξη μέ τίς μικροαστικές προόδους. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός τοῦ ναροντικισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμα περισσότερο ἀπό τόν Γκολοβάτσεφ, πού ἀναγνωρίζει τό παράλογο τῆς ἰδέας νά δοθεῖ κλήρος σέ κάθε ἀγρότη καί προτείνει νά δοθοῦν «φτηνές πιστώσεις γιά τόν ἐργαζόμενο λαό». Κριτικάροντας αὐτή τήν «καταπληχτική» θεωρία, ὁ κ. Στροῦβε προσέχει μόνο τή θεωρητική ἀσυναρτησία της, φαίνεται ὁμως πῶς δέ βλέπει τό μικροαστικό της περιεχόμενο.

Παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τό V κεφάλαιο, πρέπει ἀκόμα νά σταθοῦμε στό «νόμο τῶν μέσων ἀναγκῶν» τοῦ κ. Στσερμπίνα. Αὐτό τό πράγμα ἔχει σημασία, γιά νά κρίνουμε τό μαλθουσιανισμό τοῦ κ. Στροῦβε, πού προβάλλει ἀνάγλυφα στό VI κεφάλαιο. Ὁ «νόμος» συνίσταται στό ὅτι μέ τό χωρισμό τῶν ἀγροτῶν σέ ομάδες *σύμφωνα μέ τόν κλήρο*, πετυχαίνεται ἕνας μέσος ὅρος ἀναγκῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας (δηλ. τῶν ἐξόδων γιά τίς διάφορες ἀνάγκες) μέ πολύ μικρές διακυμάνσεις (κατά ομάδες)· τά ἔξοδα ὁ κ. Στσερμπίνα τά ὑπολογίζει κατ' ἄτομο τοῦ πληθυσμοῦ.

Ὁ κ. Στροῦβε ὑπογραμμίζει μέ ἱκανοποίηση ὅτι ὁ «νόμος» αὐτός «ἔχει τεράστια σημασία», γιατί ἐπιβεβαιώνει ἤδη τόν «πασίγνωστο» νόμο τοῦ Μάλθους, ὅτι «ἡ εὐημερία καί ὁ πληθυσμιασμός τοῦ πληθυσμοῦ καθορίζονται ἀπό τά μέσα ὑπαρξῆς πού τοῦ εἶναι προσιτά».

Δέν καταλαβαίνουμε, γιατί χάρηκε γι' αὐτό τό νόμο ὁ κ. Στροῦβε. Δέν καταλαβαίνουμε πῶς μπορεῖ νά παίρνει κανεῖς γιά «νόμο», καί μάλιστα «τεράστιας σημασίας», τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Στσερμπίνα. Μέσα σέ συνθήκες πού δέν ὑπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές στόν τρόπο ζωῆς τῶν διαφόρων ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν εἶναι πολύ φυσικό νά χόουμε ἕνα μέσο ὅρο μέ μικρές διακυμάνσεις, ἂν χωρίσουμε τούς ἀγρότες κατά ομάδες, ἰδιαίτερα ἂν κατά τό χωρισμό σέ ομάδες πάρουμε σάν βάση τό μέγεθος τοῦ κλήρου, πού δέν καθορίζει ἄμεσα τήν εὐημερία τῆς οἰκογένειας (γιατί ὁ κλήρος μπορεῖ νά δοθεῖ μέ νοίκι, ὅπως ἐπίσης μπορεῖ καί νά ἔχει παρθεῖ γῆ μέ νοίκι), καί πού τόν παίρνει ἐξίσου καί ὁ πλούσιος καί ὁ φτωχός ἀγρότης, πού ἔχουν ἴδιο ἀριθμό φορολογούμενων ἀτόμων. Τό μόνο πού ἀποδείχνουν οἱ ὑπολογισμοί τοῦ κ. Στσερμπίνα εἶναι ὅτι διάλεξε μιάν ἀποτυχημένη μέθοδο χωρισμοῦ σέ ομάδες. Ἄν ὁ κ. Στσερμπίνα βλέπει ἐδῶ κάποιο νόμο πού τόν ἀνακάλυψε ὁ ἴδιος, αὐτό εἶναι πάρα πολύ παράξενο. Δέν εἶναι λιγότερο παράξενο τό νά βλέπει

κανείς έδω μιά έπιβεβαίωση του νόμου του Μάλθους, ότι δηθεν από τό μέγεθος του κλήρου μπορεί νά κρίνει κανείς για τά «μέσα ύπαρξης πού είναι προσιτά στον άγρότη», χωρίς νά παίρνει υπόψη ούτε τή μίσθωση τής γής, ούτε τά «μεροκάματα», ούτε τήν οικονομική έξάρτηση του άγρότη από τόν τσιφλικά και τόν έμπορο. — Σχετικά μ' αυτό τό «νόμο» του κ. Στσερμπίνα (ό τρόπος μέ τόν όποιο τόν έκθέτει ό κ. Στσερμπίνα δείχνει ότι ό ίδιος ό δράστης του «νόμου» δίνει άφάνταστα μεγάλη σημασία στους μέσους αριθμούς του, πού δέν αποδείχνουν άπολύτως τίποτε), ό κ. Στρούβε λέει: «„Λαϊκή παραγωγή“ στή δοσμένη περίπτωση σημαίνει άπλως μιά τέτια όργάνωση τής οικονομίας, όπου δέν χρησιμοποιείται μισθωτή εργασία. Δέ χωράει συζήτηση πώς μέ τέτια όργάνωση τής οικονομίας ή „ύπεραξία“ μένει στά χέρια του παραγωγού» (176). Καί ό συγγραφέας τονίζει ότι σέ συνθήκες χαμηλής παραγωγικότητας τής εργασίας τό γεγονός αυτό δέν έμποδίζει τόν εκπρόσωπο αυτής τής «λαϊκής παραγωγής» νά ζει χειρότερα από τόν εργάτη. Τό γεγονός ότι ό συγγραφέας γοητεύεται από τόν μαλθουσιανισμό όδήγησε στην άνακριβή διατύπωση έκ μέρος του τής θέσης πού άναφέραμε. Σ' όλα τά ρωσικά χωριά τό έμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο ύποτάσσει τήν εργασία και,—χωρίς νά μετατρέπει τόν παραγωγό σέ μισθωτό εργάτη,—άπομυζά απ' αυτόν όχι λιγότερη ύπεραξία από όση άπομυζά τό βιομηχανικό κεφάλαιο από τόν εργάτη. Ό κ. Στρούβε είπε πολύ σωστά πιό πάνω, ότι ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή άρχίζει από τή στιγμή πού άνάμεσα στους παραγωγούς και στους καταναλωτές παρεμβαίνει ό κεφαλαιοκράτης, έστω κι αν άπλως αγοράζει από τόν αυτότελη (φαινομενικά) παραγωγό έτοιμο έμπόρευμα (σελ. 99 και ύποσημείωση 2), και μέσα στους ρώσους «αυτότελεις» παραγωγούς δέ θά ήταν εύκολο νά βρει κανείς παραγωγούς, πού νά μή δουλεύουν για τόν κεφαλαιοκράτη (για τόν έμπορο, τόν προαγοραστή, τόν κουλάκο κτλ.). Ένα από τά μεγαλύτερα λάθη των ναρόντικων είναι ότι δέ βλέπουν τή στενότητα και άδιάρρηκτη σύνδεση άνάμεσα στην κεφαλαιοκρατική όργάνωση τής ρωσικής κοινωνικής οικονομίας και στην άπόλυτη κυριαρχία του έμπορικού κεφαλαίου στό χωριό. Γιαυτό ό συγγραφέας λέει πάρα πολύ σωστά, ότι «ή ίδια ή έκφραση „λαϊκή παραγωγή“, μέ τήν έννοια πού τή χρησιμοποιούν οι κύριοι ναρόντικοι, δέν ανταποκρίνεται σέ κανένα πραγματικό καθεστώς από όσα είναι γνωστά στην ιστορία. Σέ μās στην Ρωσία ως τό 1861 ή „λαϊκή παραγωγή“ συνδεόταν στενά μέ τό καθεστώς τής δουλοπα-

ροικίας, κι έπειτα, ύστερα από τό 1861, συντελοϋνταν μέ γοργούς ρυθμούς ή ανάπτυξη τής έμπορευματικής οίκονομίας, πού δέν μποροϋσε παρά νά αλλοιώνει τήν καθαρότητα τής λαϊκής παραγωγής» (177). "Όταν ο ναρόντικος λέει ότι ή ιδιοκτησία του παραγωγού στά μέσα παραγωγής αποτελεί άνέκαθεν τό θεμέλιο τής ρωσικής ζωής, διαστρεβλώνει άπλούστατα τήν ιστορία χάρη τής ουτοπίας του, τή διαστρεβλώνει μέ μιá φραστική πονηριά: στό καθεστώς τής δουλοπαροικίας τά μέσα παραγωγής τά έδινε στον παραγωγό ο τσιφλικάς, για νά μπορεί ο παραγωγός νά δουλεύει άγγαρεία στον τσιφλικά· ο κληρος ήταν ένα είδος πληρωμής του μεροκάματου σέ είδος, ήταν «άνέκαθεν» ένα μέσο ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος. Η κατάργηση τής δουλοπαροικίας δέ σήμαινε καθόλου «άπελευθέρωση» του παραγωγού· σήμαινε άπλώς αλλαγή τής μορφής του υπερπροϊόντος. "Αν κάπου στην Άγγλία ή πτώση τής δουλοπαροικίας δημιούργησε πραγματικά αυτότελείς κι ελεύθερους άγρότες, ή μεταρύθμιση στή χώρα μας πραγματοποίησε μονομιās τό πέρασμα από τό «επαίσχυντο» φεουδαρχικό υπερπροϊόν στην «ελεύθερη» αστική υπεραξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

ΠΩΣ Ο Κ. ΣΤΡΟΥΒΕ ΕΞΗΓΕΙ ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ ΎΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ

Τό τελευταίο (έκτο) κεφάλαιο του βιβλίου του κ. Στρούβε είναι αφιερωμένο στό πιό σπουδαίο ζήτημα, δηλ. στην οικονομική ανάπτυξη τής Ρωσίας. Τό θεωρητικό του περιεχόμενο διαιρείται στά παρακάτω μέρη: 1) ο υπερπληθυσμός τής γεωργικής Ρωσίας, ο χαρακτήρας και οι αίτιες του· 2) ή διαφοροποίηση τής άγροτιάς, ή σημασία και οι αίτιες της· 3) ο ρόλος του βιομηχανικού καπιταλισμού στην καταστροφή τής άγροτιάς· 4) τό ιδιόκτητο νοικοκυριό· ο χαρακτήρας τής ανάπτυξής του και 5) τό ζήτημα των άγορων για τό ρωσικό καπιταλισμό. Προτου περάσουμε στην ανάλυση τής επιχειρηματολογίας του κ. Στρούβε για τό καθένα απ' αυτά τά ζητήματα, θά σταθοϋμε στις παρατηρήσεις του για τήν άγροτική μεταρύθμιση.

Ο συγγραφέας διαμαρτύρεται ενάντια στην «ιδεαλιστική» έρμηνεία τής μεταρύθμισης και τονίζει τίς άνάγκες του κράτους που απαιτοϋσαν τήν άνοδο τής παραγωγικότητας τής εργασίας,

τήν *έξαγορά*, τήν πίεση «άπό τά κάτω». Κρίμα πού ό συγγραφέας δέν όλοκλήρωσε τή δικαιολογημένη διαμαρτυρία του. Οί ναρόντικοί έξηγοϋν τή μεταρϋθμιση μέ τήν ανάπτυξη στήν «κοινωνία» τών «άνθρωπιστικών» καί «άπελευθερωτικών» ιδεών. Τό γεγονός αυτό είναι άναμφισβήτητο, τό *νά έξηγγεις* όμως τή μεταρϋθμιση μ' αυτό τό γεγονός, σημαίνει ότι πέφτεις σέ κούφια ταυτολογία, άνάγοντας τήν «άπελευθέρωση» στίς «άπελευθερωτικές» ιδέες. Ό υλιστής θεωρεί άπαραίτητο *νά έξετάσει* ειδικά *τό περιεχόμενο* τών μέτρων πού πραγματοποιήθηκαν ένονόματι τών ιδεών. Στήν ιστορία δέν έγινε ούτε μία σημαντική «μεταρϋθμιση», για τήν έξύμνηση τής όποίας — παρ' όλο τόν ταξικό της χαρακτήρα — *νά μή χρησιμοποιήθηκαν* μεγάλα λόγια καί ύψηλές ιδέες. Τό ίδιο άκριβώς συμβαίνει καί μέ τήν άγροτική μεταρϋθμιση. Άν προσέξουμε τό πραγματικό περιεχόμενο τών αλλαγών πού έπέφερε, θά διαπιστώσουμε ότι έχουν τόν έξής χαρακτήρα: μία μερίδα άγροτών άπαλλοτριώθηκε καί — τό κυριότερο — οί υπόλοιποι άγρότες, στους όποιους άφησαν ένα μέρος τής γής τους, *άναγκάστηκαν* *νά τήν έξαγοράσουν* από τους τσιφλικάδες σάν έντελώς ξένο πράγμα, καί *νά τήν έξαγοράσουν* μάλιστα σέ τιμή τεχνητά έξογκωμένη. Όχι μόνο σέ μās, στή Ρωσία, μά καί στή Δύση οί μεταρϋθμίσεις αυτού του είδους συνοδεϋονταν από θεωρίες περί «έλευθερίας» καί «ισότητας», στό «Κεφάλαιο» μάλιστα έχει σημειωθεί ήδη ότι τό έδαφος πάνω στό όποιο *ανάπτυχθηκαν* οί ιδέες τής έλευθερίας καί τής ισότητας ήταν άκριβώς ή έμπορευματική παραγωγή. Έν πάση περιπτώσει, όσο σύνθετος κι αν ήταν ό γραφειοκρατικός μηχανισμός πού έφάρμοσε τή μεταρϋθμιση στή Ρωσία, όσο κι αν *φαινομενικά** βρισκόταν μακριά από τήν ίδια τήν αστική τάξη, παραμένει *άδιαφιλονίκητο* τό γεγονός, ότι μόνο πάνω στό έδαφος *μιάς τέτιας* μεταρϋθμισης μπορούσε ν' αναπτυχθεί *τό αστικό καθεστώς*. Ό κ. Στρούβε έχει άπόλυτα δίκιο πού τονίζει ότι δέν είναι σωστή ή άντιπαράθεση τής ρωσικής άγροτικής μεταρϋθμισης στήν άγροτική μεταρϋθμιση τής Δυτικής Εϋρώπης, πού γίνεται συνήθως: «δέν είναι καθόλου σωστός ό ισχυρισμός (*μέ τόσο γενική μορφή*) ότι στή Δυτική Εϋρώπη οί άγρότες έχουν *άπελευθερωθεί* χωρίς *νά πάρουν* γή ή, μ' άλλα λόγια, ότι *άπαλλοτριώθηκαν* μέ νομοθετικό τρόπο» (196). Υπογραμμίζω τίς λέξεις: «*μέ τόσο γενική μορφή*», γιατί ή *άπαλλοτρίωση*

* Πραγματικά, όπως τονίσαμε πιό πάνω, ό μηχανισμός αυτός καί λόγω τής σύνθεσής του καί λόγω τής ιστορικής του προέλευσης δέν μπορούσε παρά *νά έξυπηρετεί* μόνο τήν αστική τάξη.

των αγροτών με νομοθετικό τρόπο είναι αναμφισβήτητο ιστορικό γεγονός παντού, όπου έγινε αγροτική μεταρύθμιση, τό γεγονός όμως αυτό δέν είναι γενικό, γιατί στή Δύση *ένα μέρος* των αγροτών, κατά τήν άπελευθέρωση από τή δουλοπαροικιακή έξάρτηση, *έξαγόρασε* τή γή από τούς τσιφλικάδες, τήν εξαγοράζει καί sé μās. Μόνον οί άστοί είναι ίκανοί νά συγκαλύπτουν αυτό τό γεγονός τής *έξαγοράς* καί νά λένε ότι δήθεν «ή άπελευθέρωση των αγροτών με γή* έκανε τή Ρωσία tabula rasa» (λόγια κάποιου κ. Γιάκοβλεφ, «πού τά χαιρετίζει άπ' τήν καρδιά του» ό κ. Μιχαηλόβσκι — βλ. σελ. 10 στόν Π. Στρούβε).

I

*Ας περάσουμε στή θεωρία του κ. Στρούβε για τό «χαρακτήρα του υπερπληθυσμού στή γεωργική Ρωσία». Πρόκειται για ένα από τά σπουδαιότερα σημεία, στά όποία ό κ. Στρούβε υποχωρεί από τή «θεωρία» του μαρξισμού καί προσχωρεί στή θεωρία του μαλθουσιανισμού. Η ουσία των άπόψεών του, πού τίς αναπτύσσει στήν πολεμική του ενάντια στόν κ. Ν.—ον, είναι ότι ό υπερπληθυσμός στή γεωργική Ρωσία «δέν είναι κεφαλαιοκρατικός, μά, σά νά λέμε, άπλός, αντίστοιχος πρός τή φυσική οίκονομία»**.

Έπειδή ό κ. Στρούβε λέει ότι ή αντίρηση πού διατυπώνει ενάντια στόν κ. Ν.—ον «συμπίπτει άπόλυτα με τή γενική αντίρηση του Φ. Α. Λάνγκε ενάντια στή θεωρία του σχετικού υπερπληθυσμού του Μάρξ» (183, ύποσημείωση), θά άσχοληθούμε στήν άρχή μ' αυτή τή «γενική αντίρηση» του Λάνγκε για νά τήν ελέγξουμε.

Ό Λάνγκε στό V κεφάλαιο του έργου του «Τό εργατικό ζήτημα» (ρωσ. μετ. σελ. 142—178) μιλάει για τόν πληθυσμιακό νόμο του Μάρξ. Αρχίζει από τή βασική θέση του Μάρξ ότι «γενικά ό κάθε τρόπος παραγωγής, πού είναι ιδιαίτερος για κάθε ιστορική περίοδο, έχει αντίστοιχα τό δικό του νόμο αυ-

* Αν θά λέγαμε τήν αλήθεια, θάπρεπε νά πουμε: ή παροχή sé μιά μερίδα των αγροτών τής δυνατότητας νά *έξαγοράζουν* από τούς τσιφλικάδες *ένα μέρος* τής γής του κλήρου τους sé *διπλάσια τιμή*. Καί μάλιστα δέν είναι κατάλληλες οί λέξεις «παροχή τής δυνατότητας», γιατί, αν ό αγρότης άρνιόταν αυτού του είδους τήν «έξασφάλιση με κλήρο», τόν περίμενε τό ξύλο στά γραφεία τής έπαρχίας.

** Αυτή τή διατύπωση δίνει ό κ. Στρούβε στό άρθρο του στό «Sozialpolitiches Centralblatt» (1893, τεύχος 1, τής 2 του Όχτώβρη) καί προσθέτει ότι δέ θεωρεί αυτή τήν άποψη «μαλθουσιανική».

ξης της του πληθυσμού, πού έχει σημασία μόνο για τή δοσμένη ιστορική περίοδο. 'Αφηρημένος νόμος πολλαπλασιασμού υπάρχει μόνο για τά φυτά και τά ζώα»¹²⁹. 'Ο Λάνγκε λέει σχετικά μ' αυτό:

«Θά μᾶς ἐπιτραπεί νά παρατηρήσουμε, πρῶτο, ὅτι καί γιά τά φυτά καί γιά τά ζῶα, γιά νά εἶμαστε ἀκριβεῖς, δέν ὑπάρχει κανένας „ἀφηρημένος“ νόμος πολλαπλασιασμοῦ, γιατί γενικά ἡ ἀφαίρεση δέν εἶναι παρά ξεχωρισμός τοῦ γενικοῦ σέ μιά ὀλοκληρη σειρά ὁμοιογενῆ φαινόμενα» (143), κι ὁ Λάνγκε ἐξηγεῖ λεπτομερειακά στόν Μάρξ τί εἶναι ἀφαίρεση. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὁ Λάνγκε ἀπλουστάτα δέν κατάλαβε τό νόημα τῆς θέσης τοῦ Μάρξ. 'Ο Μάρξ ἀντιπαράθετει ἀπό τήν ἀποψη αὐτή τόν ἄνθρωπο στά φυτά καί στά ζῶα γιά τό λόγο ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζεῖ σέ διάφορους κοινωνικούς ὀργανισμούς, πού ἀλλάζουν ἱστορικά καί καθορίζονται ἀπό τό σύστημα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, συνεπῶς καί τῆς διανομῆς. Οἱ ὄροι τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτιοῦνται ἄμεσα ἀπό τή συγκρότηση τῶν διάφορων κοινωνικῶν ὀργανισμῶν καί γι' αὐτό ὁ νόμος τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά μελετιέται γιά τόν κάθε κοινωνικό ὀργανισμό χωριστά κι ὄχι «ἀφηρημένα», ἄσχετα ἀπό τίς διάφορες ἱστορικές μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης. 'Η ἐξήγηση τοῦ Λάνγκε, ὅτι ἀφαίρεση σημαίνει ξεχωρισμό τοῦ γενικοῦ μέσα ἀπό ὁμοιογενῆ φαινόμενα, στρέφεται ὀλοκληρωτικά ἐνάντια στόν ἴδιο: μποροῦμε νά θεωροῦμε ὁμοιογενεῖς τούς ὄρους ὑπαρξης μόνο τῶν ζῶων καί τῶν φυτῶν, σέ καμιά ὁμως περίπτωση καί τοῦ ἀνθρώπου, μιά καί ξέροῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ζήσει σέ κοινωνικές ἐνώσεις πού διέφεραν ὡς πρὸς τόν τύπο τῆς ὀργάνωσῆς τους.

'Ο Λάνγκε ἀφοῦ ἀνέλυσε μετά τή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τό σχετικό ὑπερπληθυσμό σέ μιά κεφαλαιοκρατική χώρα λέει: «ἀπό πρώτη ματιὰ μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι ἡ θεωρία αὐτή κόβει τό μακρὺ νῆμα πού διαπερνᾷ ὅλη τήν ὀργανική φύση μέχρι καί τόν ἄνθρωπο, ὅτι ἐξηγεῖ τίς βάσεις τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος ἔτσι, λές καί οἱ γενικές ἐρευνες γιά τήν ὑπαρξη, γιά τόν πολλαπλασιασμό καί τήν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι ἐντελῶς περιττές γιά τό σκοπό μας, δηλ. γιά τήν κατανόηση τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος» (154)*.

* Καί σέ τί μποροῦν νά συνίστανται αὐτές οἱ «γενικές ἐρευνες»; * Ἄν θά ἀγνοοῦν τούς ἰδιαίτερους ὀικονομικούς σχηματισμούς τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, θά καταλήγουν σέ μιά κοινοτοπία. Κι ἂν θά περιλαβαίνουν κάμποσους σχηματισμούς, τότε εἶναι φανερό ὅτι θά πρέπει νά προηγηθοῦν εἰδικές ἐρευνες γιά τόν κάθε σχηματισμό ξεχωριστά.

Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δέν κόβει καθόλου τό νῆμα πού διαπερνᾷ ὅλη τήν ὀργανική φύση μέχρι καί τόν ἄνθρωπο: ἐπειδή τό «ἐργατικό ζήτημα» ὑπάρχει μόνο στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἀπαιτεῖ νά λύνεται τό ζήτημα αὐτό ὄχι μέ βάση τίς «γενικές ἔρευνες» γιά τόν πολλαπλασιασμό τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά μέ βάση τίς εἰδικές ἔρευνες γιά τούς νόμους τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Ὁ Λάνγκε ὁμοίως ἔχει διαφορετική γνώμη: «στήν πραγματικότητα — λέει — δέν εἶναι ἔτσι. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ἐργοστασιακή ἐργασία στά πρῶτα κίόλας ἔμβρυά της προϋποθέτει τήν ἀθλιότητα» (154). Καί ὁ Λάνγκε ἀφιερώνει μιὰ μισητή σελίδα γιά ν' ἀποδείξει αὐτή τή θέση, πού εἶναι ἀντονόητη καί δέν προωθεί τό ζήτημα οὔτε κατά μία τρίχα: πρῶτο, ξέρομε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ τήν ἀθλιότητα, ἀκόμα πρὶν ἀπό τό στάδιο ἐκεῖνο τῆς ἀνάπτυξής του, στό ὅποιο ἡ παραγωγή παίρνει ἐργοστασιακή μορφή, προτοῦ οἱ μηχανές δημιουργήσουν πλεόνασμα πληθυσμοῦ· δεύτερο, καί ἡ μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού προηγήθηκε ἀπό τόν καπιταλισμό — ἡ φεουδαρχική, ἡ δουλοπαροικιακή — δημιούργησε κι αὐτή τήν εἰδική ἀθλιότητά της, πού τή μεταβίβασε κληρονομικά στόν καπιταλισμό.

«Ὅμως ἀκόμα καί μ' ἓναν τόσο ἰσχυρό βοηθό [ὅπως εἶναι ἡ ἀνάγκη] ὁ πρῶτος ἐπιχειρηματίας μόνο σέ σπάνιες περιπτώσεις καταφέρνει νά προσελκύσει σημαντικό ἀριθμό ἐργατικῶν δυνάμεων στό νέο εἶδος δράσης. Συνήθως τά πράγματα γίνονται ὡς ἐξῆς. Ἀπό τόν τόπο ὅπου ἔχει πιά πολιτογραφηθεῖ ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία ὁ ἐπιχειρηματίας προμηθεύεται ἓναν ὀρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν· σ' αὐτούς προσθέτει κάμποσους θεόφτωχους ἀγρότες*, πού στή δοσμένη στιγμή εἶναι χωρίς δουλιά, καί ἡ παραπέρα συμπλήρωση τοῦ ὑπάρχοντος ἐργοστασιακοῦ προσωπικοῦ γίνεται πιά ἀπό τίς γραμμές τῆς νέας γενιάς» (156). Ὁ Λάνγκε ὑπογραμμίζει τίς δύο τελευταῖες λέξεις. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι «οἱ γενικές ἔρευνες γιά τήν ὑπαρξη, τόν πολλαπλασιασμό καί τήν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους» βρῆκαν τήν ἔκφρασή τους ἀκριβῶς στή θέση, ὅτι ὁ ἐργοστασιάρχης στρατολογεῖ καινούργιους ἐργάτες ἀπό τίς γραμμές τῆς «νέας γενιάς»

* Ἐξάλλου, ἀπό τοῦ βρέθηκαν αὐτοί οἱ «θεόφτωχοι ἀγρότες»; Εἶναι φανερό ὅτι κατά τή γνώμη τοῦ Λάνγκε δέν εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ καθεστώτος τῆς δουλοπαροικίας, οὔτε προϊόν τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι «στά λαϊκά ἦθη δέν ἔχει ἐδραιωθεῖ ἡ τάση τοῦ ἐβελοντικοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων» (σελ. 157);

κι όχι από τίς γραμμές τῶν μαραζωμένων γέρον. Ὁ ἀγαθός Λάνγκε συνεχίζει αὐτές τίς «γενικές ἐρευνες» σέ μιὰ ἀκόμα δλόκληρη σελίδα (157) καί ἀφηγεῖται στόν ἀναγνώστη ὅτι οἱ γονεῖς προσπαθοῦν νά ἐξασφαλίσουν τὰ παιδιά τους, ὅτι οἱ ἀργόσχολοὶ ἠθικολογοῦν τοῦ κάκου καταδικάζουν τήν τάση τοῦ ἀνθρώπου νά βγεῖ ἀπο τήν κατάσταση στήν ὁποία γεννήθηκε, ὅτι ἡ ἐπιθυμία νά βρεῖ κανεῖς μιὰ θέση γιά τὰ παιδιά του, γιά νά βγάξουν μόνα τους μεροκάματο, εἶναι πέρα γιά πέρα φυσική. Μόνο ἀφοῦ τελειώσουμε μέ ὄλους αὐτούς τοὺς συλλογισμούς, πού εἶναι κατάλληλοι ἴσως γιά κανόνες ἠθικῆς, φτάνουμε στήν οὐσία τοῦ ζητήματος:

«Σέ μιὰ ἀγροτική χώρα, πού τό ἔδαφός της ἀνήκει σέ μικροὺς καί σέ μεγάλους γαιοχτήμονες, γεννιέται ἀναπόφευχτα, ἂν στά λαϊκά ἦθη δέν ἔχει κιόλας ἐδραιωθεῖ ἡ τάση τοῦ ἐθελοντικοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων, ἓνα μόνιμο πλεόνασμα ἐργατικῶν χεριῶν καί καταναλωτῶν, πού θέλουν νά ζήσουν ἀπό τὰ προϊόντα αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους» (157-158). Αὐτή τήν καθαρά μαλθουσιανική θέση ὁ Λάνγκε ἀπλῶς τήν προβάλλει χωρὶς καμιά ἀπόδειξη. Τήν ἐπαναλαμβάνει ξανά καί ξανά λέγοντας ὅτι «ὅπως καί νάχει τό πράγμα, ὁ πληθυσμὸς μιᾶς τέτιας χώρας, κι ἂν ἀκόμα ἀπόλυτα εἶναι πολὺ ἀραιός, παρουσιάζει συνήθως τὰ γνωρίσματα ἐνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ», ὅτι «στήν ἀγορά *ἐπικρατεῖ μόνιμα* προσφορά ἐργασίας, ἐνῶ ἡ ζήτηση μένει ἀσήμαντη» (158)— ὅλα ὅμως αὐτά δέν εἶναι παρά γενικολογίαι. Ἀπὸ πού βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι πραγματικά «ἀναπόφευχτη» ἡ ἐμφάνιση ἐνός «πλεονάσματος ἐργατῶν»; Ἀπὸ πού προκύπτει ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό πλεόνασμα καί στό γεγονός ὅτι στά λαϊκά ἦθη δέν παρατηρεῖται τάση γιά ἐθελοντικό περιορισμὸ τῶν γεννήσεων; Δέ θάπρεπε ἄραγε, προτοῦ μιλήσει γιά τὰ «λαϊκά ἦθη», νά δεῖ τίς σχέσεις παραγωγῆς μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ αὐτός ὁ λαός; Ἄς φανταστοῦμε λογουχάρη ὅτι οἱ μικροὶ καί οἱ μεγάλοι ἰδιοχτῆτες, γιά τοὺς ὁποῖους μιλάει ὁ Λάνγκε, εἶχαν ἐνωθεῖ γιά τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν μέ τόν ἐξῆς τρόπο: οἱ μικροὶ ἰδιοχτῆτες πῆραν ἀπὸ τοὺς μεγάλους κλήρους γῆ γιά νά ζήσουν, καί σέ ἀντάλλαγμα δουλεύουν ἀγγαρεία στοὺς μεγάλους, καλλιεργώντας τὰ χωράφια τους. Ἄς φανταστοῦμε σέ συνέχεια ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές ἔχουν ἐκμηδενιστεῖ, ὅτι οἱ ἀνθρωπιστικές ἰδέαι ἔχουν σέ τέτιο βαθμὸ ζαλίσει τοὺς μεγάλους ἰδιοχτῆτες, ὥστε «ἀπελευθέρωσαν τοὺς ἀγρότες τους δίνοντάς τους γῆ», δηλ. τοὺς ἔκοψαν περίπου τὰ 20 % τῶν κλήρων καί τὰ ὑπόλοιπα 80 % τοὺς ὑποχρέωσαν νά τὰ ἀγοράσουν, πληρώνοντάς τα στό διπλάσιο τῆς

τιμής πού πουλιέται ή γη. Είναι εϋνόητο διτι οί αγρότες αυτοί, εξασφαλισμένοι μ' αυτό τόν τρόπο από τήν «πληγή τής προλεταριοποίησης», γιά νά ζήσουν θά δουλεύουν δπως καί πρώτα γιά τούς μεγάλους ιδιοκτήτες, τώρα όμως δέ θά δουλεύουν δπως προηγούμενα κάτω από τίς διαταγές τοϋ ἐπιστάτη τής ἐποχής τής δουλοπαροικίας, αλλά μέ ἐλεύθερη συμφωνία, συνεπώς θά κοιτάνε ν' ἀρπάξουν ό ένας τή δουλιά τοϋ άλλου, γιατί τώρα δέν είναι πιά δεμένοι μαζί κι ό καθένας κάνει τό νοικοκυριό του γιά δικό του λογαριασμό. Αυτό τό καθεστώς, δπου ό ένας κοιτάει ν' ἀρπάξει τή δουλιά τοϋ άλλου, θά εκτοπίσει αναπόφευχτα ορισμένους αγρότες: ἐπειδή οί αγρότες αυτοί λόγω τής ἐλάττωσης τών κλήρων καί τής αύξησης τών πληρωμών έγιναν πιό αδύνατοι ἀπέναντι στόν τσιφλικά, ό ανταγωνισμός τους θ' αύξήσει τό ποσοστό τοϋ υπερπροϊόντος, καί ό τσιφλικάς θά κάνει τή δουλιά του μέ μικρότερο αριθμό αγροτών. Όσο κι αν ἐδραιωθεί στά λαϊκά ήθη ή τάση τοϋ ἐθελοντικού περιορισμοϋ τών γεννήσεων, ή δημιουργία «πλεονάσματος» είναι δπωςδήποτε αναπόφευχτη. Ό συλλογισμός τοϋ Λάνγκε, πού άγνοεί τίς κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, άποτελεί άπλως μία εϋγλωτη άπόδειξη διτι οί μέθοδοί του δέν έχουν καμιά αξία. Καί ό Λάνγκε δέ μās δίνει τίποτε περισσότερο εκτός από τέτοιους συλλογισμούς. Λέει διτι οί εργοστασιάρχες μεταφέρουν πρόθυμα τήν παραγωγή στά άπόκεντρα χωριά, γιατί εκεί «*υπάρχει πάντα έτοιμη ή αναγκαία ποσότητα παιδικής εργασίας γιά οποιαδήποτε δουλιά*» (161), χωρίς νά έρευνήσει ποιά ιστορία, ποιός τρόπος κοινωνικής παραγωγής δημιούργησε αυτή τήν «προθυμία» τών γονέων νά παραδίνουν στην ύποδούλωση τά παιδιά τους. Οί μέθοδοί του φαίνονται πιό ανάγλυφα στόν παρακάτω συλλογισμό του: παραθέτει περικοπές από τόν Μάρξ, πού λέει διτι ή μηχανική βιομηχανία, δίνοντας στό κεφάλαιο τή δυνατότητα ν' αγοράζει τήν εργασία τών γυναικών καί τών παιδιών, κάνει τόν εργάτη «δουλέμπορο».

«Νά πού ήθελε νά καταλήξει!», αναφωνεί θριαμβευτικά ό Λάνγκε. «Όμως, μπορούμε άραγε νά νομίζουμε διτι ό εργάτης, πού πουλάει από ανάγκη τήν εργατική του δύναμη, θά δεχόταν μέ τόση εϋκολία νά πουλήσει τή γυναίκα του καί τά παιδιά του, αν δέν τόν έσπρωχναν νά κάνει αυτό τό βήμα από τό ένα μέρος ή ανάγκη, κι από τό άλλο ό πειρασμός;» (163).

Ό αγαθός Λάνγκε ξεφτασε μέ τό ζήλο του στό σημείο νά υπερασπίζει τόν εργάτη από τόν Μάρξ, άποδείχνοντας στόν Μάρξ διτι τόν εργάτη τόν «σπρώχνει ή ανάγκη».

«. . . Μά καί τί άλλο είναι κατά βάθος αυτή ή διαρκώς αναπτυσ-

σόμενη ανάγκη, ἂν ὄχι μιά μεταμόρφωση τοῦ ἀγώνα γιά τήν ὑπαρξη;» (163).

Νά λοιπόν σέ ποιές ἀνακαλύψεις ὀδηγοῦν οἱ «γενικές ἔρευνες γιά τήν ὑπαρξη, τόν πολλαπλασιασμό καί τήν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους»! Μαθαίνουμε ἄραγε ἔστω καί τό ἐλάχιστο γιά τίς αἰτίες τῆς «ανάγκης», γιά τό πολιτικοοικονομικό περιεχόμενό της καί γιά τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξής της, ὅταν μᾶς λένε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη εἶναι μιά μεταμόρφωση τοῦ ἀγώνα γιά τήν ὑπαρξη; Γιατί αὐτό μπορεῖ νά τό πεί κανεῖς γιά τό καθετί, καί γιά τίς σχέσεις τοῦ ἐργάτη μέ τόν κεφαλαιοκράτη, καί γιά τίς σχέσεις τοῦ γαιοχτήμονα μέ τόν ἐργοστασιάρχη καί τό δουλοπάροικο ἀγρότη κτλ. κτλ. Ἡ προσπάθεια τοῦ Λάνγκε νά διορθώσει τόν Μάρξ δέ μᾶς δίνει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τέτιες χωρίς περιεχόμενο κοινοτοπίες εἴτε ἀφέλειες. Ἄς δοῦμε τώρα, τί λέει γιά νά ὑποστηρίξει αὐτή τή διόρθωση ὁ ὁπαδός τοῦ Λάνγκε, ὁ κ. Στροῦβε, στίς κρίσεις γιά τό συγκεκριμένο ζήτημα, δηλ. γιά τόν ὑπερπληθυσμό στή γεωργική Ρωσία.

Ἡ ἔμπορευματική παραγωγή — ἀρχίζει ὁ κ. Στροῦβε — αὐξάνει τήν ἀγοραστική δύναμη τῆς χώρας. «Ἡ ἀνταλλαγή ἀσκεῖ μιά τέτια ἐπίδραση ὄχι μόνο ὅταν ὑπάρχει μιά πλέρια, τεχνική καί οἰκονομική ἀναδιοργάνωση τῆς παραγωγῆς, ἀλλά καί στίς περιπτώσεις πού καί ἡ τεχνική τῆς παραγωγῆς μένει στό προηγούμενο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, καί ἡ φυσική οἰκονομία διατηρεῖ στή γενική οἰκονομία τοῦ πληθυσμοῦ τόν προηγούμενο κυρίαρχο ρόλο της. Στήν περίπτωση ὅμως αὐτή ὕστερα ἀπό μιά σύντομη ἀναζωογόνηση ἀκολουθεῖ ἐντελῶς ἀναπόφευχτα „ὁ ὑπερπληθυσμός“. Ὡστόσο, κι ἂν ἀκόμα φταίει γι' αὐτόν ἡ ἔμπορευματική παραγωγή, φταίει μόνο: 1) σάν κίνητρο, 2) σάν παράγοντας περιπλοκῆς» (182). Ὁ ὑπερπληθυσμός θά παρουσιαζόταν καί χωρίς τήν ἔμπορευματική οἰκονομία: γιατί ὁ χαρακτήρας του δέν εἶναι κεφαλαιοκρατικός.

Αὐτές εἶναι οἱ θέσεις πού διατυπώνει ὁ συγγραφέας. Ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή κιόλας προκαλοῦν κατάπληξη, γιατί παρουσιάζουν τήν ἴδια γενικολογία πού εἶδαμε καί στόν Λάνγκε: ὑποστηρίζεται ὅτι μέσα στά πλαίσια τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ὁ ὑπερπληθυσμός εἶναι ἀναπόφευχτος, δέν ἐξηγεῖται ὅμως ποιό εἶναι ἀκριβῶς τό προτσές πού τόν δημιουργεῖ. Ἄς δοῦμε τά γεγονότα, στά ὁποῖα ὁ συγγραφέας βρίσκει μιά ἐπιβεβαίωση τῶν ἀπόψεών του.

Τά στοιχεῖα γιά τήν περίοδο 1762-1846 δείχνουν ὅτι γενικά ὁ πληθυσμός δέν αὐξάνει καθόλου γρήγορα: ἡ ἐτήσια αὐξηση ἦταν 1,07-1,5%. Καί, ὅπως λέει ὁ Ἀρσένιεφ, ἡ αὐξηση ἦταν

πιό γρήγορη στά «σιτοπαραγωγικά» κυβερνεΐα. Τό «γεγονός» αυτό, συμπεραίνει ο κ. Στρούβε, «είναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό γιά τίς πρωτόγονες μορφές τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας, ὅπου ἡ αὐξηση βρίσκεται σέ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τή φυσική γονιμότητα, ἐξάρτηση, μποροῦμε νά ποῦμε, πού εἶναι χειροπιαστή». Αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δράσης «τοῦ νόμου τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὑπαρξης» (185). «Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔκταση τῆς γῆς κι ὅσο ἀνώτερη ἡ φυσική γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, τόσο μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ φυσική ἐπαύξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (186). Συμπέρασμα τελείως ἀσπαιρέτο: ὁ συγγραφέας, στηριζόμενος ἁπλῶς καί μόνο στό γεγονός, ὅτι ἀπό τά κυβερνεΐα τῆς κεντρικῆς περιοχῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας κατά τήν περίοδο 1790—1846 ὁ πληθυσμός παρουσίασε τή λιγότερη αὐξηση στά κυβερνεΐα Βλαντίμιρ καί Καλούγκα, φκιάχνει ὀλόκληρο νόμο γιά ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὑπαρξης. Μποροῦμε ἄραγε μέ βάση τήν ἔκταση τῆς γῆς νά κρίνουμε γιά τά μέσα συντήρησης τοῦ πληθυσμοῦ; (Κι ἂν ἀκόμα παραδεχτοῦμε ὅτι μέ τόσο λίγα στοιχεία μποροῦμε νά βγάζουμε γενικά συμπεράσματα). Γιατί ὁ «πληθυσμός» αὐτός δέ χρησιμοποιοῦσε ἄμεσα τά προϊόντα πού τοῦ ἔδινε ἡ «φυσική γονιμότητα»: τά μοιραζόταν μέ τούς τσιφλικάδες, μέ τό κράτος. Δέν εἶναι λοιπόν ξεκάθαρο ὅτι τό ἕνα ἢ τό ἄλλο σύστημα τῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας — τά δοσίματα ἢ ἡ ἀγγαρεία, τό μέγεθος τῶν ὑποχρεώσεων καί ὁ τρόπος τῆς ἐκπλήρωσῆς τους κτλ. — ἐπηρέαζαν ἀσύγκριτα περισσότερο τό μέγεθος τῶν «μέσων συντήρησης», πού περιέρχονταν στόν πληθυσμό, ἀπ' ὅτι ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού δέ βρισκόταν στήν ἀποκλειστική καί ἐλεύθερη κατοχή τῶν παραγωγῶν; Κάτι ἀκόμα. Ἐνεξάρτητα ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις πού βρίσκουν τήν ἔκφρασή τους στή δουλοπαροικία, ὁ πληθυσμός συνδεόταν καί τότε μέ τήν ἀνταλλαγή: «ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας ἀπό τή γεωργία — λέει πολύ σωστά ὁ συγγραφέας — δηλ. ὁ κοινωνικός, ὁ ἐθνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ὑπῆρχε καί στήν ἐποχή πρὶν ἀπό τή μεταρύθμιση» (189). Γεννιέται τό ἐρώτημα, γιατί τότε νά νομίζουμε ὅτι ὁ βιοτέχνης ἢ ὁ ζωέμπορος τοῦ κυβερνεΐου τοῦ Βλαντίμιρ, πού ζοῦσαν στό βάλτο, εἶχαν πιό περιορισμένα «μέσα συντήρησης» ἀπό τόν ἁπλό γεωργό τοῦ κυβερνεΐου τοῦ Ταμπόφ μέ ὅλη τή «φυσική γονιμότητα τῆς γῆς» του;

Ἐπειτα ὁ κ. Στρούβε παραθέτει στοιχεΐα γιά τήν ἐλάττωση τοῦ δουλοπαροικιακοῦ πληθυσμοῦ πρὶν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση.

Οί οικονομολόγοι, πού παραθέτει τή γνώμη τους, ἀποδίδουν αὐτό τό φαινόμενο στήν «πτώση τῆς εὐημερίας» (189). Ὁ συγγραφέας συμπεραίνει:

«Σταθήκαμε στό γεγονός τῆς ἐλάττωσης τοῦ δουλοπαροικιακοῦ πληθυσμοῦ πρὶν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση, γιατί, κατά τή γνώμη μας, τό γεγονός αὐτό ρίχνει ζωνρό φῶς στήν οικονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Σημαντικό τμήμα τῆς χώρας ἦταν. . . κορεσμένο ἀπό πληθυσμό μέ τίς ὑπάρχουσες τότε τεχνικοοικονομικές, κοινωνικές καί νομικές συνθήκες: οἱ συνθήκες αὐτές ἦταν πραγματικά δυσμενείς γιά μιὰ κάπως γρήγορη αὔξηση σχεδόν τοῦ 40 % τοῦ ὄλου πληθυσμοῦ πού σημειώθηκε» (189). Τί δουλιά ἔχει ἐδῶ ὁ «νόμος» τοῦ Μάλθους γιά τήν ἀντιστοιχία τῆς αὔξησης μέ τά μέσα συντήρησης, τή στιγμή πού τό φεουδαρχικό κοινωνικό καθεστῶς διοχέτευε αὐτά τά μέσα συντήρησης στά χέρια μιᾶς χούφτας μεγαλογαιοχτημόνων, ἀγνοώντας τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἡ αὔξησή του ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης; Μπορεῖ νάχει καμιά ἀξία λχ. ὁ συλλογισμός τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ μικρότερη αὔξηση παρατηρήθηκε εἴτε στά κυβερνεῖα μέ μικρή γονιμότητα καί μέ ἀδύνατη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, εἴτε στά πυκνοκατοικημένα κυβερνεῖα πού ἔχουν ἀποκλειστικά γεωργικό χαρακτήρα; Τοῦ κ. Στροῦβε τοῦ ἀρέσει νά βλέπει ἐδῶ τήν ἐκδήλωση τοῦ «μῆ κεφαλαιοκρατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ», πού θά παρουσιαζόταν καί χωρίς τήν ἐμπορευματική οἰκονομία ἢ ὅποια «ἀντιστοιχεῖ στή φυσική οἰκονομία». Θά μποροῦσε ὅμως νά ἰσχυριστεῖ κανεῖς μέ τά ἴδια, ἂν ὄχι μέ πιό ἰσχυρά ἐπιχειρήματα, ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμός αὐτός ἀντιστοιχεῖ στή φεουδαρχική οἰκονομία, ὅτι ἡ ἀργή αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἐξαρτιόταν περισσότερο ἀπ' ὅλα ἀπό τήν ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη στά νοικοκυριά τῶν τσιφλικάδων, πού προκάλεσε ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, γιά τό λόγο ὅτι ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦν τήν ἀγγαρεία στήν παραγωγή σιτηρῶν πού προορίζονταν γιά πούληση, κι ὄχι μόνο γιά τίς ἀνάγκες τους. Τά παραδείγματα τοῦ συγγραφέα στρέφονται ἐναντίον του: δείχνουν ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά σκαρώσει κανεῖς ἕναν ἀφηρημένο νόμο τοῦ πληθυσμοῦ, σύμφωνα μέ τόν κανόνα τῆς ἀντιστοιχίας τῆς αὔξησής του μέ τά μέσα συντήρησης καί ἀγνοώντας τά ξεχωριστά γιά κάθε ἱστορική περίοδο συστήματα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί τά στάδια ἀνάπτυξής τους.

Περνώντας ὁ κ. Στροῦβε στήν ἐποχή πού ἀκολουθεῖ τή μεταρρύθμιση λέει: «στήν ἱστορία τοῦ πληθυσμοῦ ὕστερ' ἀπό τήν κα-

τάργηση τῆς δουλοπαροικίας βλέπουμε τό ἴδιο βασικό γνώρισμα πού ὑπῆρχε καί πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση. Ἡ δυναμικότητα τῆς αὐξησης γενικά βρίσκεται σέ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς γῆς καί ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ κλήρου» (198). Αὐτό ἀποδειχναται ἀπὸ τὸν πίνακα πού χωρίζει τοὺς ἀγρότες σύμφωνα μέ τὴν ἔκταση τοῦ κλήρου τους καί πού δείχνει ὅτι τό ποσοστὸ αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι τόσο μεγαλύτερο, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔκταση τοῦ κλήρου τους. «Καί δέν μπορεῖ νά γίνεται διαφορετικά στίς συνθήκες τοῦ φυσικοῦ, „αὐτοκαταναλωτικοῦ“... νοικοκυριοῦ, πού χρησιμεύει πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ» (199).

Πραγματικά, ἂν ἦταν ἔτσι, ἂν οἱ κλήροι χρησίμευαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ παραγωγοῦ, ἂν ἀποτελοῦσαν τὴ μοναδική πηγὴ ἱκανοποίησης αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν, τότε καί μόνο τότε θά μπορούσε νά βγάλει κανεὶς ἀπὸ παρόμοια στοιχεῖα ἓνα γενικό νόμο αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐμεῖς ὅμως ξέρουμε πῶς δέν εἶναι ἔτσι. Οἱ κλήροι χρησιμεύουν «πρῶτ' ἀπ' ὅλα» γιά τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῶν τσιφλικῶν καί τοῦ κράτους: ἀφαιροῦνται ἀπὸ τοὺς κατόχους τους, ἂν οἱ «ἀνάγκες» αὐτές δέν ἱκανοποιοῦνται στὴν καθορισμένη προθεσμία· ἐπιβαρύνονται μέ φόρους πού ξεπερνοῦν τὴν ἀποδοτικότητα τους. Ἐπειτα, ὁ κλῆρος δέν εἶναι ὁ μοναδικὸς πόρος τοῦ ἀγρότη. Τό ἔλλειμμα τοῦ νοικοκυριοῦ — λέει ὁ συγγραφέας — πρέπει νά βρεῖ τὴν ἀντανάκλασή του προληπτικά κι ἀνασταλτικά στὸν πληθυσμό. Τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τὴν ἐπιβραδύνει ἐξάλλου καί ἡ ἐξάσκηση ἐπαγγελμάτων ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο διαμονῆς, πού ἀποροφᾷ τὸν ἐνήλικο ἀρσενικό πληθυσμό (199). Ἐὰν ὅμως τό ἔλλειμμα πού ἀφήνει ἡ καλλιέργεια τοῦ κλήρου καλύπτεται μέ τὴ μίσθωση γῆς ἢ μέ ἔσοδα ἀπὸ μὴ ἀγροτικά ἐπαγγέλματα, τότε τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἀγρότη μπορεῖ ν' ἀποδειχτοῦν πέρα γιά πέρα ἀρκετά γιά μιὰ «γρήγορη αὐξηση» τοῦ πληθυσμοῦ. Δέ χωραεὶ συζήτηση ὅτι μόνο γιά μιὰ μειωσιφία τῶν ἀγροτῶν, τὰ πράγματα μπορεῖ νάρθουν τόσο εὐνοϊκά, ὅμως, ἐφόσον μᾶς λείπει μιὰ εἰδικὴ ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς μέσα στὴν ἀγροτιά, ἀπὸ πούθενά δέ φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ αὐξηση ἔγινε ἰσόμετρα, ὅτι δέν προκλήθηκε κυρίως ἀπὸ τὴν εὐημερία τῆς μειωσιφίας. Τέλος, ὁ συγγραφέας βάζει μόνος του τὴ φυσικὴ οἰκονομία σάν ὄρο ἀπόδειξης τῆς ῥηθότητος τῆς θέσης του, ὅπως ὁμολογεῖ ὅμως κι ὁ ἴδιος, ὕστερ' ἀπὸ τὴ μεταρῦθμιση εἰσχώρησε στὴν παλιά ζωὴ σάν πλατὺ κύμα ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ συγγραφέα εἶναι

ἀπολύτως ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴ διατύπωση ἑνὸς γενικοῦ νόμου αὐξη-
σης τοῦ πληθυσμοῦ. Κάτι παραπάνω, ἡ ἀφηρημένη «ἀπλότητα»
αὐτοῦ τοῦ νόμου, πού προϋποθέτει ὅτι στήν κοινωνία πού ἐξε-
τάζουμε τὰ μέσα παραγωγῆς «χρησιμεύουν πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιὰ
ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ»,
δίνει μιὰ ὀλότελα λαθεμένη καὶ ἀναπόδειχτη ἐρμηνεία σέ γε-
γονότα ἐξαιρετικά πολύπλοκα. Παράδειγμα: ὕστερ' ἀπὸ τὴν
ἀπελευθέρωση — λέει ὁ κ. Στρούβε — οἱ τσιφλικάδες εἶχαν
συμφέρο νά δίνουν στοὺς ἀγρότες τὴ γῆ μέ νοίκι. «Ἔτσι αὐξανε
ἡ ἐπισιτιστικὴ ἔκταση, ἡ προσιτὴ στήν ἀγροτιά, δηλ. αὐξαιναν
τὰ μέσα τῆς συντήρησής της» (200). Αὐτὴ ἡ ἄμεση ἀναγωγή ὅλης
τῆς ἔκτασης πού προέρχεται ἀπὸ μίσθωση στήν «ἐπισιτιστικὴ
ἔκταση» εἶναι ἐντελῶς ἀστήριχτη καὶ λαθεμένη. Ὁ ἴδιος ὁ συγ-
γραφέας τονίζει ὅτι οἱ τσιφλικάδες ἔπαιρναν τὴ μερίδα τοῦ λέον-
τος ἀπὸ τὸ προϊόν πού παραγόταν στὴ γῆ τους (200), ἔτσι πού
πρέπει ἀκόμα νά δεῖ κανεὶς ἂν αὐτὴ ἡ μίσθωση (λχ. μέ ξεπληρω-
μὴ μέ δουλιὰ) δέ χειροτέρευε τὴν κατάστασι τῶν ἐνοικιαστῶν, ἂν
δέν τοὺς δημιουργοῦσε ὑποχρεώσεις, πού ὀδηγοῦσαν τελικὰ στήν
ἐλάττωσι τῆς ἐπισιτιστικῆς ἔκτασης. Παρακάτω, ὁ ἴδιος ὁ συγ-
γραφέας τονίζει ὅτι μόνον οἱ εὐποροὶ (216) ἀγρότες εἶναι σέ θέση
νά νοικιάζουν γῆ, πού στά χέρια τους θ' ἀποτελεῖ μᾶλλον μέσο
διεύρυνσι τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, παρά μέσο αὐξησης
τῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν «αὐτοκατανάλωσι». Κι ἂν ἀκόμα εἶχε
ἀποδειχτεῖ ὅτι γενικά ἡ μίσθωση βελτίωσε τὴν κατάστασι τῆς
«ἀγροτιάς», τί σημασία θά μπορούσε νάχει αὐτὸ τὸ περιστατικόν,
ὅταν, σύμφωνα μέ τὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, οἱ φτωχοὶ
καταστρέφονταν ἀπὸ τίς μισθώσεις (216), δηλ. αὐτὴ ἡ καλυτέ-
ρευσι τῆς κατάστασις ὀρισμένων σήμαινε χειροτέρευσι τῆς
κατάστασις τῶν ἄλλων; Ὅπως βλέπουμε, στὴ μίσθωση γῆς ἀπὸ
τοὺς ἀγρότες περιπλέκονται οἱ παλιές σχέσεις δουλοπαροικίας
καὶ οἱ καινούργιες, κεφαλαιοκρατικὲς σχέσεις· ὁ ἀφηρημένος
συλλογισμὸς τοῦ συγγραφέα, πού δέν παίρνει ὑπόψη του οὔτε
τίς πρῶτες οὔτε τίς δευτέρες, ὄχι μόνον δέ μᾶς βοηθάει στήν κατα-
νόησι αὐτῶν τῶν σχέσεων, μὰ ἀντίθετα μερδεύει τὰ πράγματα.

Μένει μιὰ ἀκόμα παραπομπὴ τοῦ συγγραφέα σέ ὀρισμένα
στοιχεῖα πού ἐπιβεβαιώνουν δῆθεν τίς ἀπόψεις του. Πρόκειται
γιὰ τὴν παραπομπὴ στό γεγονός ὅτι «ἡ παλιὰ ἔκφρασι στενό-
τητα γῆς εἶναι ἄπλως ἓνας ὄρος πού χρησιμοποιεῖται συνήθως
γιὰ τὸ φαινόμενο πού ἡ ἐπιστήμη τὸ ὀνομάζει ὑπερπληθυσμὸς»
(186). Ὁ συγγραφέας σά νά στηρίζεται ἔτσι σ' ὅλη τὴ ναροντι-
κιστικὴ φιλολογία μας, πού διαπίστωσε ἀναμφισβήτητα τὸ γε-

γονός ότι οι κληροί των αγροτών «είναι ανεπαρκείς» και η οποία χίλιες φορές «υποστήριξε» τους πόθους της για τη «διεύρυνση της αγροτικής γαιοκτησίας» με έναν τέτιον «άπλο» συλλογισμό: ο πληθυσμός αύξηθηκε, οι κληροί μικρυναν — είναι φυσικό ότι οι αγρότες καταστρέφονται. Ζήτημα είναι όμως αν αυτός ο ξεφτισμένος συλλογισμός των ναρόντικων για «στενότητα γης» έχει κάποια επιστημονική* σημασία, ζήτημα είναι αν μπορεί να χρησιμεύσει σε τίποτ' άλλο εκτός από «καλοπροαίρετους λόγους» στην επιτροπή σχετικά με το ζήτημα της ανώδυνης πορείας της πατρίδας στο σωστό δρόμο. Στο συλλογισμό αυτό πίσω από τα δέντρα δέ φαίνεται το δάσος, πίσω από το εξωτερικό περίγραμμα του φαινομένου δέ διακρίνεται το ουσιαστικό κοινωνικοοικονομικό φόντο της εικόνας. Από τη μιά μεριά, τεράστιες εκτάσεις γης ανήκουν στους εκπροσώπους του καθεστώτος των «παλιών εύγενών», και από την άλλη μεριά, αγορές για την απόκτηση γης — αυτό είναι το βασικό φόντο όπου κάθε «διεύρυνση της γαιοκτησίας» θά μείνει ένα άθλιο ήμιμετρο. Και οι συλλογισμοί των ναρόντικων για τη στενότητα γης, και οι «νόμοι» του Μάλθους για την αντιστοιχία της αύξησης του πληθυσμού με τα μέσα ύπαρξης παρουσιάζουν ακριβώς το ελάττωμα της άφηρημένης «απλότητας», πού άγνοεί τις δοσμένες, συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις.

Αυτή η άνασκόπηση των επιχειρημάτων του κ. Στρούβε μάς οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι άπολύτως τίποτε δέν άποδειχνει την όρθότητα της θέσης του, πώς τάχα ο υπερπληθυσμός της αγροτικής Ρωσίας έξηγιέται με την έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στην αύξηση του πληθυσμού και στα μέσα ύπαρξης. Τα επιχειρήματα του κ. Στρούβε καταλήγουν ως έξης: «κι έτσι έχουμε μπροστά μας την εικόνα ενός υπερπληθυσμού, πού όφείλεται στη φυσική οίκονομία, ενός υπερπληθυσμού πού περιπλέχτηκε με στοιχεία της έμπορευματικής οίκονομίας και με άλλα σπουδαία χαρακτηριστικά, πού τά κληρονόμησε από τό κοινωνικό καθεστώς της εποχής της δουλοπαροικίας» (200). Μπορούμε, βέβαια, νά πούμε ότι κάθε οίκονομικό γεγονός, πού συμβαίνει σε μιά χώρα στην περίοδο του περάσματος από τη «φυσική» οίκονομία στην «έμπορευματική», άποτελεί φαινόμενο της «φυσικής οίκο-

* Δηλαδή, ό συλλογισμός αυτός είναι τελείως άκατάλληλος για νά έξηγήσει την καταστροφή της αγροτιάς και τον υπερπληθυσμό, αν και τό ίδιο τό γεγονός της «άνεπαρκείας» είναι έξω από κάθε συζήτηση, όπως και η ίδια η έξυνη του λόγω αύξησης του πληθυσμού. Έκείνο πού χρειάζεται δέν είναι νά διαπιστωθεί τό γεγονός, αλλά νά έξηγηθεί από πού προήλθε.

νομίας περιπλεγμένο μέ στοιχεῖα τῆς ἔμπορευματικῆς οἰκονομίας». Μποροῦμε νά ποῦμε καί τό ἀντίθετο: «ἀποτελεῖ φαινόμενο τῆς ἔμπορευματικῆς οἰκονομίας περιπλεγμένο μέ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας» — ὅλα αὐτά ὅμως δέν εἶναι σέ θέση νά δόσουν ὄχι πιά τήν «εἰκόνα», μά οὔτε καί τήν ἐλάχιστη ἰδέα γιά τό πῶς ἀκριβῶς δημιουργιέται ὁ ὑπερπληθυσμός μέσα στίς συνθήκες τῶν σημερινῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων. Τό τελικό συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα ἐνάντια στόν κ. Ν. — ὄν καί στή θεωρία γιά κεφαλαιοκρατικό ὑπερπληθυσμό στή Ρωσία λέει: «οἱ ἀγρότες μας παράγουν τρόφιμα σέ ἀνεπαρκῆ ποσότητα» (237).

Ὡς τά σήμερα ἡ γεωργική παραγωγή τῶν ἀγροτῶν δίνει προϊόντα πού πᾶνε στούς τσιφλικάδες, οἱ ὁποῖοι εἰσπράττουν μέσω τοῦ κράτους τά χρήματα τῆς ἔξαγορᾶς· αὐτή ἡ γεωργική παραγωγή ἀποτελεῖ μόνιμο ἀντικείμενο τῶν πράξεων τοῦ ἔμπορικοῦ καί τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου, πού ἀρπάζει τεράστιες μερίδες τοῦ προϊόντος τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῆς ἀγροτιᾶς· τέλος, μέσα στήν ἴδια τήν «ἀγροτιά» ἡ παραγωγή αὐτή κατανέμεται κατά τρόπο τόσο περίπλοκο, πού τό γενικό καί μέσο σύν (μίσθωση) μετατρέπεται γιά τή μάζα σέ πλῆν, κι ὅλο αὐτό τό δίχτυ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὁ κ. Στροῦβε τό κόβει σάν τό γόρδιο δεσμό¹³⁰ μέ μιᾶ λύση ἀφηρημένη καί χωρίς περιεχόμενο: «ἡ παραγωγή εἶναι ἀνεπαρκῆς». Ὁχι, ἡ θεωρία αὐτή δέν ἀντέχει σέ καμιᾶ κριτική: ἀπλῶς μεταθέτει ἐκεῖνο πού πρόκειται νά ἐρευνηθεῖ, δηλ. τίς σχέσεις παραγωγῆς μέσα στό γεωργικό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν. Ἡ μαλθουσιανική διατύπωση παρουσιάζει τά πράγματα ἔτσι, σά νάχουμε μπροστά μας μιᾶ tabula rasa κι ὄχι φεουδαρχικές καί ἀστικές σχέσεις, πού περιπλέκονται μέσα στή σημερινή ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τοῦ ρώσου ἀγρότη.

Φυσικά, δέν μποροῦμε καθόλου ν' ἄρκεστοῦμε μονάχα στήν κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ κ. Στροῦβε. Πρέπει ἀκόμα νά βάλουμε τό ἐρώτημα: πού ὀφείλεται τό λάθος του; καί ποιός ἀπό τοῦς δύο ἀντιπάλους (ὁ κ. Ν. — ὄν ἢ ὁ κ. Στροῦβε) ἐξηγεῖ σωστά τόν ὑπερπληθυσμό;

Ὁ κ. Ν. — ὄν στηρίζει τήν ἐξήγησή του γιά τόν ὑπερπληθυσμό στό γεγονός τῆς «ἀπελευθέρωσης» μάζας τῶν ἐργατῶν λόγω τῆς κεφαλαιοκρατικοποίησης τῶν ἐπαγγελμάτων. Παραθέτει ὅμως στοιχεῖα μόνο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας καί δέν προσέχει καθόλου τό γεγονός ὅτι παράλληλα ἀναπτύσσονται τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, γεγονός πού ἐκφράζει τό βάθαιμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐρ-

γασίας*. Έπεκτείνει την εξήγησή του και στη γεωργία, χωρίς καν να προσπαθεί να περιγράψει συγκεκριμένα την κοινωνικοοικονομική της οργάνωση και *τό βαθμό της ανάπτυξής της*.

Ο κ. Στρούβε απαντώντας σ' αυτό τονίζει ότι «ο κεφαλαιοκρατικός υπερπληθυσμός, με την έννοια που του δίνει ο Μάρξ, συνδέεται στενά με την πρόοδο της τεχνικής» (183), και επειδή έχει τη γνώμη, όπως και ο κ. Ν. —ον, ότι «ή τεχνική» στο «νοικοκυριό» του αγρότη «δέ σημείωσε σχεδόν καμιά πρόοδο» (200), αρνείται να αναγνωρίσει ότι ο υπερπληθυσμός στη γεωργική Ρωσία είναι κεφαλαιοκρατικός και ψάχνει να βρει άλλες εξηγήσεις.

Η παρατήρηση του κ. Στρούβε στην απάντησή του στον κ. Ν. —ον είναι σωστή. Ο κεφαλαιοκρατικός υπερπληθυσμός δημιουργείται από το γεγονός, ότι *τό κεφάλαιο* καταχτᾷ την παραγωγή και, ελαττώνοντας τον αριθμό των απαραίτητων εργατών (για την παραγωγή μιᾶς δοσμένης ποσότητας προϊόντων), δημιουργεί παραπανίσιο πληθυσμό. Ο Μάρξ λέει τά παρακάτω για τον κεφαλαιοκρατικό υπερπληθυσμό στη γεωργία:

«Όταν ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή καταχτᾷ την αγροτική οικονομία ή στο βαθμό που την καταχτᾷ, μαζί με τή συσσώρευση του κεφαλαίου, που δρᾷ σ' αυτό τον τομέα, ελαττώνεται απόλυτα ή ζήτηση εργατών γῆς, χωρίς ή ἀπόθηση των εργατών να συνοδεύεται, όπως γίνεται στη μή γεωργική βιομηχανία, με μιά μεγαλύτερη προσέλευσή τους. Γιαυτό, ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού είναι πάντα έτοιμο να μετατραπεί σέ προλεταριάτο τῆς πόλης ή τῆς μανουφακτούρας**». (Μανουφακτούρα — ἐδῶ με τήν έννοια κάθε μή γεωργικῆς βιομηχανίας.) Έτσι ἀναβλύζει συνεχῶς ή πηγὴ αὐτῆ τοῦ σχετικῆς υπερπληθυσμοῦ. Η μόνιμη ὁμως ροή τῆς προϋποθέτει ότι στο χωριό ὑπάρχει πιά ἕνας μόνιμος λανθάνων υπερπληθυσμός, που οἱ διαστάσεις του γίνονται φανε-

* Είναι γνωστό ότι ὕστερ' ἀπὸ τή μεταρρύθμιση ἀναπτύχθηκαν τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στη χώρα μας καί παρουσιάστηκαν ἕνα σωρὸ καινούργια. Είναι ἐπίσης γνωστὴ ή θεωρητικὴ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος παράλληλα με τήν κεφαλαιοκρατικοποίηση τῶν ἄλλων ἐπαγγελμάτων, που ἔδωσε ὁ Μάρξ ὅταν ἐξήγησε τή «δημιουργία ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο» [«Das Kapital», 2. Aufl., S. 776 u. ff. («Τό Κεφάλαιο», 2η ἐκδ., σελ. 776 κ.έ. Ἡ Σύντ.)]¹¹¹.

** Θά σημειώσουμε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ότι ή παρατήρηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἔδωσε ἀσφαλῶς τήν ἀφορμὴ στόν Λάνγκε νά ἐπισήσει τή διόρθωση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, που δέν τήν κατάλαβε καλά. Ἐντί, ἀναλύοντας αὐτό τό γεγονός, νά πάρει σάν ἀφετηρία τό δοσμένο (κεφαλαιοκρατικό) τρόπο κοινωνικῆς παραγωγῆς καί νά παρακολουθῆσει πῶς ἐκδηλώνεται στη γεωργία, ἀρχισε νά ἐπινοεῖ διάφορες ἰδιομορφίες τῶν «ἐθίμων τοῦ λαοῦ».

ρές μόνο όταν οί άποχετευτικοί άγωγοί άνοίγουν διάπλατα. Γιαντό ό εργάτης γής ύποχρεώνεται νά περιοριστεί στό ελάχιστο όριο του μεροκάματου και πατάει διαρκώς μέ τό ένα του πόδι στό βάλτο τής εξαθλίωσης» («Das Kapital», 2, Aufl., S. 668)¹³².

‘Ο κ. Ν. —ον δέν άπόδειξε τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα του ύπερπληθυσμού στή γεωργική Ρωσία, γιατί δέν τόν σύνδεσε μέ τόν καπιταλισμό στή γεωργία: περιορίστηκε ν’ αναφέρει στά πεταχτά και άτελώς τήν κεφαλαιοκρατική εξέλιξη του άτομικού ιδιόχτητου νοικοκυριού και δέν πρόσεξε καθόλου τά άστικά γνωρίσματα τής όργάνωσης του νοικοκυριού του άγρότη. ‘Ο κ. Στρούβε θάπρεπε νά διορθώσει αυτή τήν άνεπάρκεια τής έκθεσης του κ. Ν. —ον πού έχει πολύ σπουδαία σημασία, γιατί ή άγνοια του γεγονότος ότι ό καπιταλισμός αναπτύσσεται στή γεωργία, ή άγνοια του γεγονότος τής κυριαρχίας του και ταυτόχρονα τής άδύνατης άκόμα άνάπτυξής του, όδήγησε φυσιολογικά στή θεωρία τής έλλειψης ή του περιορισμού τής έσωτερικής άγοράς. ‘Αντί νά αναγάγει τή θεωρία του κ. Ν. —ον στά συγκεκριμένα στοιχεία του γεωργικού μας καπιταλισμού, ό κ. Στρούβε έπεσε σέ άλλο λάθος και άρνήθηκε όλότελα τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα του ύπερπληθυσμού.

‘Όλη τήν ιστορία ύστερ’ άπό τή μεταρύθμιση τή χαρακτηρίζει ή εισβολή του κεφαλαίου στή γεωργική οίκονομία. Οί τσιφλικάδες περνούσαν (μέ άργούς ή γρήγορους ρυθμούς, αυτό είναι άλλο ζήτημα) στήν έλεύθερη μισθωτή εργασία, πού διαδόθηκε σέ πολύ πλατιά κλίμακα και καθόρισε άκόμα και τό χαρακτήρα του μεγαλύτερου μέρους των έσόδων των άγροτών βελτίωναν τήν τεχνική και άρχισαν νά χρησιμοποιούν μηχανές. ‘Ακόμα και τό δουλοπαροικιακό σύστημα οίκονομίας πού χάνονταν σιγά-σιγά — ή παραχώρηση γής στους άγρότες μέ τόν όρο νά τήν ξεπληρώνουν μέ δουλιά — μετατρέπóταν σέ κεφαλαιοκρατικό λόγω του συναγωνισμού των άγροτών, πού όδήγησε στή χειροτέρευση τής κατάστασης των ένοικιαστών, σέ βαρύτερους όρους* και, συνεπώς, στήν έλάττωση του άριθμού των εργατών. Στά άγροτικά νοικοκυριά έκδηλώθηκε όλοκάθαρα ή διαφοροποίηση τής άγροτιάς σέ άστική τάξη του χωριού και σέ προλεταριάτο. Οί «πλού-

* Βλ. λχ. τόν Κάρισεφ («Συμπεράσματα τής στατιστικής των ζέμισθον», τόμ. II, σελ. 266) — τή βαθμιαία έλάττωση τής μερίδας των άγροτών στή σκόπισσινα¹³³, πού αναφέρεται στή συλλογή γιά τό νομό Ροστόφ του Ντόν. Στο ίδιο, κεφ. V, § 9 — γιά τίς συμπληρωματικές πληρωμές μέ εργασία άπομέρους των εργατών κατά τή μίσθωση τής γής μέ τό σύστημα τής πληρωμής σέ είδος.

σιοι» διεύρυναν τίς καλλιεργούμενες έκτάσεις, βελτίωναν τό νοικοκυριό [πρβλ. Β. Β. «Τά προοδευτικά ρεύματα στό άγροτικό νοικοκυριό»] καί αναγκάζονταν νά καταφεύγουν στή μισθωτή έργασία. Όλα αυτά είναι γεγονότα διαπιστωμένα από καιρό καί αναγνωρισμένα άπ' όλους, γεγονότα πού τά αναφέρει (όπως θά δοϋμε άμέσως) κι ό ίδιος ό κ. Στροϋβε. Άς πάρουμε άκόμα, γιά νά δόσουμε μιá εικόνα τοϋ πράγματος, τήν πιό συνηθισμένη περίπτωση στό ρωσικό χωριό: ό «κουλάκος» άρπαξε από «τήν κοινότητα», πιό σωστά, από τά προλεταριοποιημένα μέλη τής κοινότητας, τά καλύτερα κομμάτια τών κλήρων καί τά έκμεταλλεύεται μέ τήν έργασία καί τά σύνεργα τών άγροτών πού είναι «έξασφαλισμένοι μέ κλήρο», όμως είναι βουτηγμένοι στά χρέη καί στίς ύποχρεώσεις καί δεμένοι στόν ευεργέτη τους χωρίς τή θέλησή τους, δυνάμει τών κοινοτικών κανόνων πού τόσο πολύ άρέσουν στους ναρόντικους, μέ σκοπό τήν κοινωνική άλληλοπροσαρμογή καί τήν άλληλέγγυα δράση. Τό νοικοκυριό του φυσικά διεξάγεται καλύτερα από τό νοικοκυριό τών καταστραμμένων άγροτών καί άπαιτεί πολύ λιγότερους έργάτες σέ σύγκριση μέ τήν έποχή πού τό κομμάτι αυτό βρισκόταν στά χέρια κάμποσων μικρονοικοκυρέων. Κανένας ναρόντικος δέν μπορεί ν' άρνηθεί ότι τά γεγονότα αυτοϋ τοϋ είδους δέν είναι μεμονωμένα, αλλά γενικά φαινόμενα. Η πρωτοτυπία τών θεωριών τους βρίσκεται μόνο στό ότι δέ θέλουν νά κατονομάσουν μέ τό πραγματικό τους όνομα αυτά τά γεγονότα, δέ θέλουν νά δοϋν ότι σημαίνουν *κυριαρχία τοϋ κεφαλαίου στή γεωργία*. Ξεχνούν ότι πρωταρχική μορφή *κεφαλαίου* ήταν παντοϋ καί πάντα τό έμπορικό, τό χρηματικό κεφάλαιο, ότι τό κεφάλαιο δέχεται πάντα τήν τεχνική τοϋ προτσές τής παραγωγής, έτσι όπως τή βρίσκει, καί μόνο κατοπινά άρχίζει νά μετασχηματίζει τήν τεχνική του. Γιαντό δέ βλέπουν ότι, «ύπερασπίζοντας» (έννοείται μόνο στά λόγια καί τίποτε περισσότερο) τό σημερινό καθεστώς τής γεωργίας από τόν «έπερχόμενο» (;!) καπιταλισμό, ύπερασπίζουν μονάχα τίς *μειωμένες* μορφές τοϋ κεφαλαίου από τήν επίθεση τών νεότατων, καθαρά άστικών μορφών.

Συνεπώς, δέν μπορεί ν' άρνηθεί κανείς τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοϋ υπερπληθυσμοϋ στή Ρωσία, όπως δέν μπορεί ν' άρνηθεί τήν κυριαρχία τοϋ κεφαλαίου στή γεωργία. Άλλά, έννοείται, πώς είναι έντελώς παράλογο ν' άγνοεί κανείς τό *βαθμό ανάπτυξης τοϋ κεφαλαίου*, όπως κάνει ό κ. Ν. —ον, πού στόν ένθουσιασμό του φαντάζεται αυτή τήν ανάπτυξη σχεδόν ολοκληρωμένη καί γιαντό έπινοεί τή θεωρία τοϋ περιορισμοϋ ή τής

έλλειψης έσωτερικης αγοράς, τή στιγμή πού στήν πραγματικότητα τό κεφάλαιο, άν και κυριαρχεί πιά, κυριαρχεί ώστόσο μέ μορφή σχετικά πολύ λίγο αναπτυγμένη· ώς τήν πλέρια ανάπτυξη, ώς τόν πλέριο άποχωρισμό του παραγωγού από τά μέσα παραγωγής μεσολαβούν άκόμα πολλές ένδιάμεσες βαθμίδες, και κάθε βήμα του γεωργικού καπιταλισμού πρós τά μπρός σημαίνει ανάπτυξη τής έσωτερικης αγοράς, πού, σύμφωνα μέ τή θεωρία του Μάρξ, δημιουργιέται άκριβώς από τό γεωργικό καπιταλισμό, ή όποία στή Ρωσία δέν περιορίζεται, άλλ' αντίθετα διαμορφώνεται και αναπτύσσεται.

Έπειτα βλέπουμε πώς αυτός ό έστω και πολύ γενικός χαρακτηρισμός του γεωργικού καπιταλισμού μας* δέν άγκαλιάζει όλες τίς κοινωνικοοικονομικές σχέσεις του χωριού. Δίπλα στον καπιταλισμό βλέπουμε νά υπάρχουν άκόμα και δουλοπαροικιακές σχέσεις — και στον οικονομικό τομέα (λχ. νοίκιασμα τής γής των άτρέζκι έναντι ξεπληρωμής μέ δουλιά και πληρωμής σέ είδος — έδώ υπάρχουν όλα τά γνωρίσματα τής δουλοπαροικιακής οικονομίας: και «άνταλλαγή ύπηρεσιών» σέ είδος άνάμεσα στον παραγωγό και στον κάτοχο των μέσων παραγωγής, και έκμετάλλευση του παραγωγού μέ τό δέσιμό του μέ τή γή και όχι μέ τόν άποχωρισμό του από τά μέσα παραγωγής), κι άκόμα περισσότερο στον κοινωνικό και νομικοπολιτικό τομέα (ύποχρεωτική «έξασφάλιση κλήρου», δέσιμο μέ τή γή, δηλ. έλλειψη έλευθερίας μετακίνησης, πληρωμή ποσών έξαγοράς, δηλ. πληρωμή των ίδιων δοσιμάτων στον τσιφλικά, ύποταγή στους προνομιούχους γαιοκτήμονες στον τομέα τής δικαιοσύνης και τής διοίκησης κτλ.) και οι σχέσεις αυτές οδηγούν, άναμφισβήτητα, στήν καταστροφή των άγροτών και στήν άνεργία, στον «ύπερπληθυσμό» των δεμένων μέ τή γή έργατών γής. Η κεφαλαιοκρατική βάση των σύγχρονων σχέσεων δέν πρέπει νά κρύβει αυτά τά ισχυρά άκόμα ύπολείμματα του στρώματος των «παλιών ευγενών», πού δέν τά έχει άκόμα καταστρέψει ό καπιταλισμός άκριβώς γιατί δέν είναι ανάπτυγμένος. Τό γεγονός ότι ό καπιταλισμός δέν είναι άκόμα ανάπτυγμένος, τό γεγονός τής «καθυστερήσης τής Ρωσίας», πού οι ναρόντικοι τό θεωρούν για «ευτόχημα»**, είναι «ευτόχημα» μόνο για τους έκμεταλλευτές πού έχουν τίτλους ευγενείας. Ό σημερινός «ύπερπληθυσμός», εκτός από τά βα-

* Γι' αυτό θά γίνει λόγος πιά λεπτομερειακά παρακάτω και θά γίνει λόγος χωριστά για τους άγρότες και χωριστά για τους τσιφλικάδες.

** Ό κ. Γιουζάκοφ στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο».

σικά κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστικά του, έχει συνεπώς και χαρακτηριστικά τῆς δουλολαροικίας.

Ἄν συγκρίνουμε αὐτή τὴν τελευταία θέση μὲ τὴν θέση τοῦ κ. Στρούβε, ὅτι ὁ «ὑπερπληθυσμός» ἔχει χαρακτηριστικά φυσικῆς οἰκονομίας καὶ χαρακτηριστικά ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ πρῶτο δὲν ἀποκλείει τὸ δεῦτερο, μὰ ἀπεναντίας περιέχεται σ' αὐτό: ἡ δουλολαροικία ἀνήκει στὰ φαινόμενα τῆς «φυσικῆς οἰκονομίας», ὁ καπιταλισμός στὰ φαινόμενα τῆς «ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας». Ἡ θέση τοῦ κ. Στρούβε, ἀπὸ τῆς μιάς μεριάς, δὲν ἀναφέρει συγκεκριμένα ποιῆς ἀκριβῶς σχέσεις θεωροῦνται σὰν σχέσεις τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καὶ ποιῆς σὰν σχέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μᾶς ὁδηγεῖ πίσω στοὺς γενικοὺς καὶ χωρὶς περιεχόμενο «νόμους» τοῦ Μάλθους.

Ἄπὸ τίς ἑλλείψεις αὐτές πρόκυψε μὲ φυσικότητα ὁ μὴ ἱκανοποιητικὸς χαρακτήρας τῆς παραπέρα ἐκθεσης τοῦ συγγραφέα. «Μὲ ποιὸ λοιπὸν τρόπο — ρωτᾷ ὁ συγγραφέας — πάνω σὲ ποιῆς ἀρχές *μπορεῖ* ν' ἀναδιοργανωθεῖ ἡ ἐθνικὴ μας οἰκονομία;» (202). Παράξενη ἐρώτηση, διατυπωμένη καὶ πάλι μὲ ἐντελῶς καθηγητικὸν τρόπο, ἀκριβῶς ἔτσι ὅπως ἔχουν συνηθίσει νὰ θέτουν τὰ ζητήματα οἱ κύριοι ναρόντικοι, πού κάνουν τὴν διαπίστωση ὅτι δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὸν τὸ παρὸν καὶ διαλέγουν καλύτερους δρόμους γιὰ τὴν πατρίδα. «Ἡ ἐθνικὴ μας οἰκονομία» εἶναι κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία, πού ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ «ἀναδιοργάνωσις» τῆς καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀστικὴν τάξιν πού «διευθύνει» αὐτὴ τὴν οἰκονομία. Ἄντὶ νὰ θέσει τὸ ζήτημα μιᾶς πιθανῆς ἀναδιοργάνωσις, θάπρεπε νάχει θέσει τὸ ζήτημα τῶν διαδοχικῶν βαθμίδων ἀνάπτυξης αὐτῆς τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας· καὶ θάπρεπε νάχει κάνει αὐτὸ τὸ πράγμα ἴσα-ἴσα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρίας ἐκείνης, ἐξονόματος τῆς ὁποίας ὁ συγγραφέας ἀπαντᾷ τόσο ὠραῖα στὸν κ. Β. Β., πού πιστοποιεῖ ὅτι ὁ κ. Ν.—ον εἶναι «ἀναμφισβήτητος μαρξιστής», ὅτι αὐτός ὁ «ἀναμφισβήτητος μαρξιστής» δὲν ἔχει ἰδέαν γιὰ τὴν ταξικὴν πάλην καὶ τὴν ταξικὴν προέλευσιν τοῦ κράτους. Ἄν ὁ συγγραφέας εἶχε θέσει τὸ ζήτημα ὅπως λέμε πῶς ἀνω, θ' ἀπόφευγε τέτοιους συγκεκριμένους συλλογισμοὺς γιὰ τὴν «ἀγροτιάν», σὰν κι αὐτοὺς πού διαβάζουμε στίς σελ. 202-204.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μὲ τὸ ὅτι ἡ ἀγροτιάν δὲν ἔχει ἀρκετὸ κληρο, ὅτι κι ἂν ἀκόμα καλύπτει αὐτὴ τὴν ἑλλειψιν, παίρνοντας γῆ μὲ νοίκι, πάλι «μιά σημαντικὴ μερίδα τῆς» ἔχει πάντα ἑλλειμμα γῆς· δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς γιὰ τὴν ἀγροτιάν σὰν

σύνολο, δέν μπορεί, γιατί αὐτό θά σήμαινε ὅτι μιλάει γιά ἓνα πλάσμα τῆς φαντασίας* (σελ. 203). Κι ἀπ' αὐτό βγάζει ἄμεσα τό συμπέρασμα:

«Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀνεπαρκῆς παραγωγή εἶναι τό βασικό, τό κυρίαρχο γεγονός τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας» (σελ. 204). Τελείως ἀστήριχτο συμπέρασμα, χωρίς καμιά σύνδεση μέ τό προηγούμενο: γιατί νά μήν εἶναι «βασικό, κυρίαρχο γεγονός» τό ὅτι ἡ ἀγροτιά σάν σύνολο εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας, μιά καί διαμορφώνονται μέσα της ἐχθρικές τάξεις; Ὁ συγγραφέας βγάζει τό συμπέρασμα του χωρίς νά στηρίζεται σέ κανένα στοιχεῖο, χωρίς ν' ἀναλύσει καθόλου τά γεγονότα πού ἀφοροῦν τήν «ἀνεπαρκῆ παραγωγή» [πού ὡστόσο δέν ἐμποδίζει τή μειοψηφία νά ἐξασφαλίζει ἐπάρκεια σέ βάρος τῆς πλειοψηφίας] ἢ τό κομμάτισμα τῆς ἀγροτίας — ἀπλῶς καί μόνο ἀπό κάποια προδιάθεση ὑπέρ τοῦ μαλθουσιανισμοῦ. — «Γιαυτό — συνεχίζει ὁ συγγραφέας — τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας συμφέρεи ἄμεσα καί εἶναι εὐεργετικό γιά τή ρωσική ἀγροτιά» (204). Δέν καταλαβαίνουμε τί γίνεται: πρὶν λίγο ὁ συγγραφέας διατύπωσε ἐνάντια στοὺς ναρόντικους μιά σοβαρή (καί πάρα πολύ σωστή) κατηγορία: ὅτι κάνουν συλλογισμούς γιά τό «πλάσμα τῆς φαντασίας», γιά τήν «ἀγροτιά» γενικά, καί τώρα μπάζει κι ὁ ἴδιος στήν ἀνάλυσή του αὐτό τό πλάσμα τῆς φαντασίας! Ἄν οἱ σχέσεις μέσα σ' αὐτή τήν «ἀγροτιά» εἶναι τέτιες, πού ἡ μειοψηφία γίνεται «οἰκονομικά ἰσχυρή», ἐνῶ ἡ πλειοψηφία προλεταριοποιεῖται, ἂν ἡ μειοψηφία διευρύνει τή γαιοχτησία της καί πλουτίζει, ἐνῶ ἡ πλειοψηφία ἔχει πάντα ἔλλειμμα καί καταστρέφεται, πῶς μπορεί νά λέει κανεῖς ὅτι «συμφέρεи καί εἶναι εὐεργετικό» τό προτσές γενικά; Προφανῶς, ὁ συγγραφέας ἤθελε νά πεῖ ὅτι τό προτσές συμφέρεи καί στή μιά καί στήν ἄλλη μερίδα τῆς ἀγροτίας. Τότε ὅμως θά ἔπρεπε, πρῶτο, ν' ἀναλύσει τήν κατάσταση τῆς κάθε ὁμάδας ξεχωριστά καί νά τήν ἐξετάσει ἰδιαίτερα, καί, δεύτερο, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στίς ὁμάδες, θάπρεπε νά καθορίσει συγκεκριμένα, ἀπό τήν ἄποψη ποιᾶς ὁμάδας λέγεται ὅτι «συμφέρεи καί εἶναι εὐεργετικό». Μέ τό παράδειγμα αὐτό ἐπιβεβαιώνεται γιά μιά ἀκόμα φορά ὅτι ὁ ἀντικειμενισμός τοῦ κ. Στρούβε δέν εἶναι ἱκανοποιητικός καί δέν εἶναι ὀλοκληρωμένος.

* «Ἡ κυριότερη ἔλλειψη τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Γκολουμπιόφ στά θαυμάσια ἄρθρα του βρῖσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι δέν μπορεί καθόλου νά ἀπαλλαγεῖ ἀπ' αὐτό τό πλάσμα τῆς φαντασίας» (203).

Ἐπειδὴ ὁ κ. Ν.—ον ἔχει ἀντίθετη γνώμη γιὰ τὸ προκείμενο ζήτημα καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι «τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητος τῆς γεωργικῆς ἐργασίας* δὲν μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ ἀνέβασμα τῆς λαϊκῆς εὐημερίας, ἂν τὰ προϊόντα θὰ παράγονται μὲ τὴ μορφή ἐμπορεύματος» («Δοκίμια», σελ. 266), ὁ κ. Στρούβε περνάει τώρα στὴν ἀναίρεση αὐτῆς τῆς γνώμης.

Πρῶτο, λέει, ὁ ἀγρότης, πού πάνω του ἔπесе μὲ ὄλο τὸ βάρος τῆς ἡ σημερινῆ κρίσης, παράγει σιτηρὰ γιὰ ἀτομικὴ του κατανάλωση· δὲν πουλάει σιτηρὰ, ἀλλὰ ἀγοράζει συμπληρωματικὰ σιτηρὰ. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγρότη — καὶ τέτιοι εἶναι κάπου τὰ 50% τῶν ἀγροτῶν (ἀγρότες μὲ ἓνα ἄλογο καὶ χωρὶς ἄλογο) καὶ σὲ καμιά περίπτωση λιγότεροι ἀπὸ 25% (χωρὶς ἄλογο) — συμφέρει ὅπωςδήποτε τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, παρ' ὄλη τὴν πτώση τῆς τιμῆς τῶν σιτηρῶν.

Ναί, τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητος θὰ σύμφερνε φυσικὰ σ' ἓναν τέτιο ἀγρότη, ἂν μποροῦσε νὰ κρατήσῃ τὸ νοικοκυριό του καὶ νὰ τὸ ἀνεβάσῃ σὲ ἀνώτερη βαθμίδα. Μὰ ἴσα-ἴσα οἱ ὄροι αὐτοὶ δὲν ὑπάρχουν γιὰ τοὺς ἀγρότες μὲ ἓνα ἄλογο ἢ χωρὶς ἄλογο. Οἱ ἀγρότες αὐτοὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κρατήσουν τὸ σημερινὸ νοικοκυριό τους, μὲ τὰ πρωτόγονα ἐργαλεῖα του, μὲ τὴν πρόχειρη καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους κτλ., καὶ πολὺ περισσότερο δὲν εἶναι σὲ θέση ν' ἀνεβάσουν τὴν τεχνικὴ. Αὐτὸ τὸ ἀνέβασμα τῆς τεχνικῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Κι ἂν στὴ σημερινῆ κίτλας βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἢ πούληση σιτηρῶν ἀποτελεῖ ἀνάγκη ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἀγρότες πού εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀγοράζουν συμπληρωματικὰ σιτηρὰ, ἡ ἐπόμενη βαθμίδα θὰ κάνει αὐτὴ τὴν πούληση ἀκόμα πιὸ ὑποχρεωτικὴ (ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος τὴν ἀνάγκη τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴ φυσικὴ οἰκονομία στὴν ἐμπορευματικὴ), κι ὁ συναγωνισμὸς τῶν νοικοκυρέων, πού βελτίωσαν τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς τους, ἀναπότρεπτα καὶ ἄμεσα θ' ἀπαλλοτριώσῃ αὐτὸν τὸν ἀγρότη ὀλοκληρωτικὰ καὶ θὰ τὸν μετατρέψῃ ἀπὸ προλετάριο δεμένο μὲ τὴ γῆ σὲ προλετάριο ἐλεύθερο σάν τὸ πουλί. Δὲ θέλω καθόλου νὰ πῶ ὅτι δὲν τὸν συμφέρει αὐτὴ ἡ ἀλλαγή. Ἐντίθετα, μιά καὶ ὁ παραγωγὸς ἔχει πέσει πιά στὰ νύχια τοῦ κεφαλαίου — κι αὐτὸ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία γεγονὸς τετελεσμένο γιὰ τὴν ὁμάδα τῆς ἀγροτικῆς πού ἐξετάζουμε — τὸν «συμφέ-

* «Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα», τὸ ἀνέβασμα αὐτὸ εἶναι «ἐπιθυμητὸ καὶ ἀναγκαῖο», προσθέτει ὁ κ. Ν.—ον.

φέρει» πολύ και το εἶναι «εὐεργετική» ἢ πλέρια ἐλευθερία, πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀλλάξει ἀφεντικό και τοῦ λύνει τά χέρια. Ἡ πολεμική ὁμως ἀνάμεσα στούς κυρίους Στρούβε και Ν.—ον δέ διεξάγεται καθόλου στήν περιοχή *τέτιων* συλλογισμῶν.

Δεύτερο, συνεχίζει ὁ κ. Στρούβε, ὁ κ. Ν.—ον «ξεχνάει ὅτι τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας εἶναι δυνατό μόνο μέ ἀλλαγές στά τεχνικά μέσα και στό σύστημα τῆς οἰκονομίας ἢ στίς μεθόδους καλλιέργειας» (206). Πραγματικά, ὁ κ. Ν.—ον τό ξεχνάει αὐτό, μά ὁ συλλογισμός αὐτός θά ἐνισχύσει μόνο τή θέση ὅτι εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ ὀριστική ἀπαλλοτρίωση τῶν φτωχῶν ἀγροτῶν, τῶν ἀγροτῶν «προλεταριακοῦ τύπου». Γιά ν' ἀλλάξει ἡ τεχνική πρὸς τό καλύτερο, πρέπει νά ὑπάρχουν διαθέσιμα χρήματα, οἱ ἀγρότες ὁμως αὐτοὶ δέν ἔχουν οὔτε τά ἀναγκαῖα τρόφιμα γιά τή συντήρησή τους.

Τρίτο, καταλήγει ὁ συγγραφέας, δέν ἔχει δίκιο ὁ κ. Ν.—ον ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας θά ὑποχρεώσει τοὺς ἀνταγωνιζόμενους νά ἐλαττώσουν τήν τιμή. Γιά νά γίνει αὐτή ἡ ἐλάττωση — λέει σωστά ὁ κ. Στρούβε — εἶναι ἀπαραίτητο ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργικῆς μας ἐργασίας ὄχι μόνο νά φτάσει τήν παραγωγικότητα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης [στήν περίπτωση αὐτή θά πουλάμε τό προϊόν στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικά ἀναγκαῖας ἐργασίας], μά και νά τήν ξεπεράσει. Ἡ ἀντίρηση αὐτή εἶναι πέρα γιά πέρα βásiμη, δέ μάς λέει ὁμως ἀκόμα τίποτε γιά τοῦτο δῶ: σέ ποιὰ ἀκριβῶς μερίδα τῆς «ἀγροτιάς» και γιατί θά συμφέρει αὐτό τό ἀνέβασμα τῆς τεχνικῆς.

«Γενικά, τοῦ κάκου ὁ κ. Ν.—ον φοβᾶται τόσο πολύ τήν ἀύξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας» (207). Κατά τή γνώμη τοῦ κ. Στρούβε, τή φοβᾶται γιατί δέν μπορεί νά φανταστεῖ διαφορετικά τήν πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας παρά μόνο μέ τή μορφή τῆς προόδου τῆς ἐκτατικῆς γεωργίας, πού συνοδεύεται ἀπό μιά ὄλο και μεγαλύτερη ἐκτόπιση τῶν ἐργατῶν ἀπό τίς μηχανές.

Ἡ συγγραφέας χαρακτηρίζει πολύ εὐστοχα τή στάση τοῦ κ. Ν.—ον ἀπέναντι στήν ἀνάπτυξη τῆς γεωργικῆς τεχνικῆς μέ τή λέξη: «φόβος»· ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅτι ὁ φόβος αὐτός εἶναι ἀνόητος. Νομίζουμε ὁμως ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία του δέ θίγει τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν.—ον.

Ἡ κ. Ν.—ον, πού ἐμμένει δῆθεν μ' ὄλη τήν αὐστηρότητα στή θεωρία τοῦ μαρξισμού, ξεχωρίζει ὥστόσο ξεκάθαρα τήν κεφαλαιοκρατική ἐξέλιξη τῆς γεωργίας στήν κεφαλαιοκρατική κοι-

ωνία από την εξέλιξη της βιομηχανίας έπεξεργασίας — την ξεχωρίζει από την άποψη ότι στην περίπτωση της τελευταίας αναγνωρίζει την προοδευτική δουλιά του καπιταλισμού, την κοινωνικοποίηση της έργασίας, ενώ στην περίπτωση της πρώτης δέν την αναγνωρίζει. Γιαυτό, γιά τή βιομηχανία έπεξεργασίας «δέ φοβάται» την αύξηση της παραγωγικότητας της έργασίας, ενώ γιά τή γεωργία τή «φοβάται», *αν και ή κοινωνικοοικονομική πλειορά του ζητήματος και ή αντανάκλαση αυτού του προτσές στις διάφορες τάξεις της κοινωνίας είναι άπολύτως ίδια και στις δύο περιπτώσεις...* Ο Μάρξ έχει εκφράσει πολύ παραστατικά αυτή τή θέση στην ακόλουθη παρατήρηση: «Οί φιλόανθρωποι άγγλοι οικονομολόγοι, σάν τους Μίλ, Ρότζερς, Γκόλντγουιν Σμίθ, Φάουσετ κλπ., και οί φιλελεύθεροι έργοστασιάρχες, σάν τόν Τζόν Μπράιτ και Σία, ρωτάνε τους άγγλους γαιοχτήμονες άριστοκράτες, όπως ρωτούσε ο θεός τόν Κάιν γιά τόν άδελφό του Άβελ — τί άπόγιναν οί χιλιάδες άγρότες μας; — Μά από πού έχετε βγει έσεις οί ίδιοι; Άπό τήν καταστροφή εκείνων τών άγροτών. Γιατί δέ ρωτάτε σε συνέχεια τί άπόγιναν οί ανεξάρτητοι ύφαντουργοί, κλώστες, χειροτέχνες;» («Das Kapital», I, S. 780, Anm. 237*). Η τελευταία φράση συνταγίζει παραστατικά τήν τύχη τών μικροπαραγωγών στη γεωργία μέ τήν τύχη τους στη βιομηχανία έπεξεργασίας και ύπογραμμίζει τό σχηματισμό τών τάξεων της άστικής κοινωνίας και στις δύο περιπτώσεις**. Τό βασικό λάθος του κ. Ν. — ον είναι άκριβώς ότι άγνοεί αυτές τίς τάξεις, τή δημιουργία τους μέσα στην άγροτιά μας, δέ βάζει σκοπό νά παρακολουθήσει μ' όλη τήν άκρίβεια κάθε διαδοχική βαθμίδα ανάπτυξης της αντίθεσης αυτών τών τάξεων.

Ο κ. Στρούβε όμως δέ βάζει καθόλου τό ζήτημα μ' αυτό τόν τρόπο. Όχι μόνο δέ διορθώνει τό πιό πάνω λάθος του κ. Ν. — ον, αλλά αντίθετα τό επαναλαμβάνει κι ο ίδιος, κρίνοντας από τήν άποψη ενός καθηγητή πού στέκει πάνω από τάξεις, ότι «συμφέρει» ή πρόοδος γιά τήν «άγροτιά». Αυτή ή άπόπειρα νά ύψωθεί πάνω από τίς τάξεις προκαλεί μιá εξαιρετική θολούρα στις θέσεις του συγγραφέα, θολούρα πού φάνει σε τέτιο σημείο, ώστε νά μπορεί νά βγάλει κανείς απ' αυτές άστικά συμπεράσματα: στην άναμφισβήτητα σωστή θέση, ότι ο καπιταλισμός στη γεωργία (όπως ο καπιταλισμός και στη βιομηχανία) χειροτε-

* — «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, σελ. 780, ύποσημ. 237.¹³⁴ Η Σύντ.

** Βλ. ειδικά τήν § 4 του XXIV κεφαλαίου: «Η γέννηση τών κεφαλαιοκρατών μισθωτών γής». Σελ. 773-776.¹³⁵

ρεύει τήν κατάστασιν τοῦ παραγωγοῦ, ἀντιτάσσει τή θέσιν ὅτι οἱ ἀλλαγές αὐτές «συμφέρουν» γενικά. Θάταν τό ἴδιο ἂν κάποιος, μιλώντας γιά τίς μηχανές στήν ἀστική κοινωνία, ἄρχιζε ν' ἀντικρούει τή θεωρίαν τοῦ ρωμαντικοῦ οἰκονομολόγου, ὅτι οἱ μηχανές χειροτερεύουν τήν κατάστασιν τῶν ἐργαζομένων, μέ ἀποδείξεις ὅτι «συμφέρει καί εἶναι εὐεργετική» ἡ πρόοδος γενικά.

Στό συλλογισμό τοῦ κ. Στροῦβε ὁ ναρόντικος πιθανόν ν' ἀπαντήσει: ὁ κ. Ν. —ον δέ φοβᾶται τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, ἀλλά τόν ἀστισμό.

Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι στό κεφαλαιοκρατικό μας καθεστῶς ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στή γεωργία συνδέεται μέ τόν ἀστισμό, ὁ «φόβος» ὅμως πού δείχνουν οἱ ναρόντικοι εἶναι φυσικά ἐντελῶς παράλογος. Ὁ ἀστισμός εἶναι πιά γεγονός τῆς πραγματικῆς ζωῆς, ἡ ἐργασία καί στή γεωργία εἶναι πιά ὑποταγμένη στό κεφάλαιο, καί κείνο πού πρέπει «νά φοβόμαστε» δέν εἶναι ὁ ἀστισμός; ἀλλά τό γεγονός ὅτι ὁ παραγωγός δέν ἔχει ἐπίγνωσιν αὐτοῦ τοῦ ἀστισμοῦ, ὅτι δέν ἔχει τήν ἱκανότητα νά ὑπερασπίζῃ τά συμφέροντά του ἐναντίον του. Γιαυτό δέν πρέπει νά ἐπιθυμοῦμε τήν ἀναχαίτισιν τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά ἀντίθετα τήν πλέρια ἀνάπτυξήν του, τήν ἀνάπτυξήν του ὡς τό τέλος.

Γιά νά δείξουμε πῶς λεπτομερειακά καί πῶς συγκεκριμένα τίς αἰτίαι τοῦ λάθους πού ἔκανε ὁ κ. Στροῦβε, δταν πραγματευόταν τό ζήτημα τῆς γεωργίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, θά δοκιμάσουμε νά περιγράψουμε (σέ πολύ γενικές γραμμές) τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τάξεων παράλληλα μέ τίς ἀλλαγές στήν τεχνική, πού ἔδωσαν ἀφορμή γιά τό συλλογισμό του. Ὁ κ. Στροῦβε ξεχωρίζει ἐδῶ αὐστηρά τήν ἐκτατική ἀπό τήν ἐντατική γεωργία καί βλέπει τή ρίζαν τῆς πλάνης τοῦ κ. Ν. —ον στό ὅτι δέ θέλει νά ξέρει τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν ἐκτατική γεωργία. Θά προσπαθῆσουμε ν' ἀποδείξουμε ὅτι τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν. —ον δέ βρίσκεται στό ὅτι ὁ σχηματισμός τῶν τάξεων τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κατά τό πέρασμα τῆς γεωργίας σέ ἐντατική εἶναι οὐσιαστικά ὁ ἴδιος μέ τό σχηματισμό τους κατά τήν ἀνάπτυξιν τῆς ἐκτατικῆς γεωργίας.

Δέ χρειάζεται νά ποῦμε πολλά γιά τήν ἐκτατική γεωργία, γιατί καί ὁ κ. Στροῦβε παραδέχεται ὅτι τό ἀποτέλεσμά της εἶναι ἡ ἐκτόπισιν τῆς «ἀγροτιᾶς» ἀπομέρους τῆς ἀστικῆς τάξης. Θά σημειώσουμε μόνο δύο σημεία. Πρῶτο, ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς προκαλεῖται ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία· γιά τήν πραγματοποίησίν της πρέπει ὁ νοικοκύρης νά ἔχει ἐλεύθερα,

περίσσια [σέ σχέση μέ κείνα πού χρειάζεται για τή δική του κατανάλωση και τήν αναπαραγωγή τών δικών του μέσων παραγωγής] χρήματα. Πού μπορεί νά βρεί αυτά τά χρήματα; Είναι όλοφάνερο ότι τά χρήματα αυτά δέν μπορεί νά τά βρεί από πουθενά άλλο, παρά μόνο από τή μετατροπή τής κυκλοφορίας: έμπορεύμα — χρήμα — έμπόρευμα, στήν κυκλοφορία: χρήμα — έμπορεύμα — χρήμα σύν μιά έπαύξηση. Μ' άλλα λόγια, τά χρήματα αυτά μπορεί νά τά πάρει αποκλειστικά και μόνον από τό κεφάλαιο, τό *έμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο*, από κείνους άκριβώς τούς «τοκογλύφους, τούς κουλάκους, τούς έμπόρους» κτλ., πού οί άφελείς ναρόντικοι τής Ρωσίας δέν τούς συμπεριλαμβάνουν στόν καπιταλισμό, αλλά στή «ληστεία» (λές και ό καπιταλισμός δέν είναι ληστεία! λές και ή ρωσική πραγματικότητα δέ μās δείχνει τήν άμοιβαία σύνδεση τών διάφορων μορφών αυτής τής «ληστείας» — από τούς πιό πρωτόγονους κουλάκους ως τούς πιό σύγχρονους, τούς όρθολογιστές έπιχειρηματίες!)*. Δεύτερο, θά σημειώσουμε τήν περιέργη στάση του κ. Ν. —ον άπέναντι σ' αυτό τό ζήτημα. Στήν ύποσημείωση 2 τής σελ. 233 άντικρούει τόν Β. Ε. Πόστνικοφ, συγγραφέα του έργου «Τό άγροτικό νοικοκυριό τής Νότιας Ρωσίας», πού λέει ότι οί μηχανές άνέβασαν τήν καλλιεργούμενη έκταση του άγροτικού νοικοκυριού άκριβώς στό διπλάσιο, από 10 ντεσιατίνες σέ 20 ντεσιατίνες κατά έργάτη, κι ότι γιαυτό αίτία τής «φτώχιας τής Ρωσίας» είναι «ή μικρή έκταση του άγροτικού νοικοκυριού». Μ' άλλα λόγια: ή άνάπτυξη τής τεχνικής στήν άστική κοινωνία οδηγεί στήν άπαλλοτρίωση τών μικρών και καθυστερημένων νοικοκυριών. Ο κ. Ν. —ον προβάλλει τήν άντίρρηση: αύριο ή τεχνική μπορεί νά τριπλασιάσει τήν καλλιεργούμενη έκταση κατά έργάτη. Τότε τά νοικοκυριά πού έχουν 60 ντεσιατίνες θά πρέπει νά μετατραπούν σέ νοικοκυριά μέ 200

* Οί κύριοι ναρόντικοι έχουν ακόμα μιά, πολύ σπουδαία μέθοδο νά συγκαλύπτουν τίς ρίζες του βιομηχανικού μας καπιταλισμού στή «λαϊκή παραγωγή», δηλ. στή «λαϊκή» τοκογλυφία και στους «λαϊκούς» κουλάκους. Ο κουλάκος φέρνει τίς «άποταμιεύσεις» του στήν κρατική τράπεζα: οί καταθέσεις του επιτρέπουν στήν τράπεζα, στηριζόμενη στήν άνάπτυξη του λαϊκού πλούτου, τών άποταμιεύσεων του λαού, του λαϊκού έπιχειρηματικού πνεύματος, του άξιόχρεου του λαού, νά δανειστεί χρήματα από τούς άγγλους. Μέ τά δανεισμένα χρήματα τό «κράτος» δίνει βοήθεια... — τί κοντόφθαλμη πολιτική! τί θλιβερή άγνοια τής «σύγχρονης επιστήμης» και τών «σύγχρονων ιδεών ήθικης»! — . . . στους *κεφαλαιοκράτες*. Και τώρα γεννιέται τό έρώτημα, μήπως δέν είναι ξεκάθαρο πώς άν τό κράτος χρησιμοποιούσε αυτά τά χρήματα (των κεφαλαιοκρατών) για τή «λαϊκή παραγωγή», κι όχι για τόν καπιταλισμό, δέ θάχαμε έδώ στή Ρωσία καπιταλισμό, αλλά «λαϊκή παραγωγή»;

ἢ 300 ντεσιατινές. Ἐνα τέτιο ἐπιχείρημα ἐνάντια στή θέση ὅτι ἡ γεωργία μας ἔχει ἀστικό χαρακτήρα εἶναι ἐξίσου γελοῖο, ὅπως θάταν γελοῖο ἂν κάποιος καταπιανόταν ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ ἐργοστασιακός καπιταλισμός εἶναι ἀδύνατος κι ἀνίσχυρος, ἐπειδὴ ἡ σημερινή ἀτμοκίνητη μηχανή θά χρειαστεῖ «αὔριο» ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιά ἠλεκτροκίνητη. «Δέν ξέρουμε ἐπίσης τί γίνονται τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού ἀπελευθερώνονται», προσθέτει ὁ κ. Ν. —ον, καλώντας τὴν ἀστική τάξη νά ἀπολογηθεῖ ἐνώπιόν του καὶ ξεχνώντας ὅτι ἐκτός ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν παραγωγὸ δέν ὑπάρχει ἄλλος νά τὴ δικάσει. Ἡ δημιουργία ἐφεδρικοῦ στρατοῦ ἀνέργων εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν στὴν ἀστική γεωργία, ὅπως καὶ στὴν ἀστική βιομηχανία.

Κι ἔτσι, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑκτατικῆς γεωργίας, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁδηγεῖ, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, στή μετατροπὴ τοῦ «ἀγρότη» σὲ φάρμερ (λέγοντας φάρμερ ἐννοοῦμε τὸν ἐπιχειρηματία, τὸν κεφαλαιοκράτη στή γεωργία) καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ ἐργάτη γῆς καὶ σὲ μεροκαματιάρη. Ἐὰν δοῦμε τώρα τὴν περίπτωσιν πού ἡ ἑκτατικὴ γεωργία μετατρέπεται σὲ ἐντατικὴ. Ἐπ' αὐτὸ ἴσα-ἴσα τὸ προτσές ὁ κ. Στροῦβε περιμένει «ὀφέλη» γιὰ τὸν «ἀγρότη». Γιὰ νά ἀποφύγουμε κάθε συζήτηση γιὰ τὴν καταλληλότητα τοῦ ὕλικου στό ὁποῖο στηρίζομαστε γιὰ νά περιγράψουμε αὐτὸ τὸ πέρασμα, θά χρησιμοποιήσουμε τὸ ἔργο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία» τοῦ κ. Α. Ι. Σκβορτσόφ*, πού τόσο πολὺ τὸν ἐπαινεῖ ὁ κ. Στροῦβε.

Στὸ 3ο κεφάλαιον τοῦ IV μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ ἐξετάζει «τίς ἀλλαγές τῆς τεχνικῆς τῆς γεωργίας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν» στίς χῶρες μέ ἑκτατικὴ καὶ στίς χῶρες μέ ἐντατικὴ γεωργία. Ἐὰν δοῦμε τὴν περιγραφὴ αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στίς *πυκνοκατοικημένες χῶρες μέ ἑκτατικὴ γεωργία*. Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε, ὅτι αὐτὸς ὁ

* Στὴ φιλολογία μας τὸν συμπεριλαμβάνουν συνήθως στοὺς μαρξιστές. Ὑπάρχει τόσο λίγη βάση γι' αὐτὸ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατάταξιν στοὺς μαρξιστές τοῦ κ. Ν. —ον. Ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ ἐπίσης δέν ξέρει τὴ θεωρίαν τῆς ταξικῆς πάλης καὶ τοῦ ταξικοῦ χαρακτήρα τοῦ κράτους. Οἱ πρακτικὲς του προτάσεις στίς «Οἰκονομικὲς μελέτες» δὲ διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τίς συνηθισμένες ἀστικές προτάσεις. Ἐὰν βλέπει τὴ ρωσικὴ πραγματικότητα μέ πολὺ πικρὸ καθαρό μάτι ἀπὸ τοὺς κυρίους ναρόντικους, τότε γι' αὐτὸ καὶ *μόνο* τὸ λόγο θά πρέπει νά συμπεριλάβουμε στοὺς μαρξιστές καὶ τὸν κ. Μπ. Τσιτσέρην καὶ πολλοὺς ἄλλους.

χαρακτηρισμός περιλαβαίνει και την Κεντρική Ευρωπαϊκή Ρωσία. Ο κ. Σκβορτσόφ προβλέπει για μία χώρα αυτής της κατηγορίας τις ίδιες ακριβώς αλλαγές, που κατά τη γνώμη του κ. Στρούβε θα πρέπει να γίνουν αναπόφευχτα και στη Ρωσία, και συγκεκριμένα: τη μετατροπή της σε χώρα έντατικής γεωργίας με αναπτυγμένη έργοστασιακή παραγωγή.

*Ας παρακολουθήσουμε τον κ. Α. Σκβορτσόφ (§§ 4-7, σελ. 440-451).

Μία χώρα με έκτακτη γεωργία*. Ένα πολύ σημαντικό μέρος του πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία. Η ομοιομορφία των απασχολήσεων προκαλεί την έλλειψη αγοράς. Ο πληθυσμός είναι φτωχός, πρώτο, λόγω των μικρών διαστάσεων των νοικοκυριών και, δεύτερο, λόγω της έλλειψης ανταλλαγών: «οι υπόλοιπες ανάγκες, εκτός από την τροφή, που την παράγει ο ίδιος ο γεωργός, ικανοποιούνται, μπορούμε να πούμε, αποκλειστικά από την παραγωγή της πρωτόγονης χειροτεχνίας, της βιοτεχνίας, όπως λέγεται στη χώρα μας».

Η κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών ανεβάζει την τιμή των γεωργικών προϊόντων και συνεπώς αυξάνει την αγοραστική δύναμη του πληθυσμού. «Μαζί με τις σιδηροδρομικές γραμμές η χώρα πλημμυρίζει από φτηνά προϊόντα της μανουφακτούρας και της φάμπρικας», που καταστρέφουν τους ντόπιους βιοτέχνες. Αυτή είναι η πρώτη αιτία της «καταστροφής πολλών νοικοκυριών».

Η δεύτερη αιτία του ίδιου φαινομένου είναι οι κακές σοδιές. «Και η γεωργία γινόταν ως τότε σήμερα με πρωτόγονο τρόπο, δηλ. γινόταν πάντα κατά τρόπο όχι ορθολογιστικό, και συνεπώς, οι κακές σοδιές δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο, ενώ με την κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών η αύξηση της τιμής του προϊόντος, που προηγούμενα οφειλόταν στην κακή σοδιά, ή δεν παρουσιάζεται καθόλου ή, εν πάση περιπτώσει, ελαττώνεται σημαντικά. Γι' αυτό τό λόγο φυσική συνέπεια της πρώτης κίολας κακής σοδιάς είναι έδω συνήθως ή καταστροφή πολλών νοικοκυριών. Το αποτέλεσμα αυτό έπέρχεται τόσο πιο γρήγορα, όσο μικρότερα είναι γενικά τα πλεονάσματα των κανονικών

* Ο κ. Α. Σκβορτσόφ παρατηρεί ότι λέγοντας χώρα με έκτακτη καλλιέργεια έννοούν συνήθως μία άραιοκατοικημένη χώρα (σελ. 439, ύποσημείωση). Νομίζει ότι αυτός ο όρισμός δεν είναι σωστός και αναφέρει τα παρακάτω γνωρίσματα της έκτακτης καλλιέργειας: 1) μεγάλες διακυμάνσεις στις σοδιές· 2) ομοιομορφία των καλλιεργειών και 3) έλλειψη έσωτερικών αγορών, δηλ. μεγάλων πόλεων που συγκεντρώνουν τη βιομηχανία έπεξεργασίας.

σοδιῶν κι ὅσο περισσότερο ὁ πληθυσμός εἶναι ἀναγκασμένος νά στηρίζεται σέ ἔσοδα ἀπό βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα».

Γιὰ νά μποροῦν οἱ ἀγρότες νά τὰ βγάξουν πέρα χωρίς βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καί γιὰ νά ἐξασφαλιστοῦν ἀπό τίς κακές σοδιές μέ τό πέρασμα στήν ἐντατική (ὀρθολογιστική) γεωργία, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχουν, πρῶτο, μεγάλα πλεονάσματα χρημάτων (ἀπό τήν πούληση τῶν γεωργικῶν προϊόντων σέ ὑψηλότερες τιμές) καί, δεύτερο, διανοητικές δυνάμεις τοῦ πληθυσμοῦ, χωρίς τίς ὁποῖες δέν εἶναι δυνατό νά ἀνέβει ὁ ὀρθολογισμός καί ἡ ἐντατικότητα. Φυσικά ἡ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἔχει ἐξασφαλίσει αὐτούς τούς ὄρους: στούς ὄρους αὐτούς ἀνταποκρίνεται μόνο μιά μειοψηφία*.

«Ὁ παραπανίσιος πληθυσμός πού δημιουργήθηκε μ' αὐτό τόν τρόπο [δηλ. λόγω τῆς «διάλυσης» πολλῶν νοικοκυριῶν, πού καταστράφηκαν ἐξαιτίας τῆς παρακμῆς τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων καί τῶν μεγαλύτερων ἀπαιτήσεων τῆς γεωργίας] θά ἀποροφηθεῖ ἐνμέρει ἀπό τὰ νοικοκυριά, πού θά βγοῦν πιό γερά ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση καί θάχουν τή δυνατότητα ν' αὐξήσουν τήν ἐντατικότητα τῆς παραγωγῆς» (δηλ. «θ' ἀποροφηθοῦν» φυσικά σάν μισθωτοί ἐργάτες, ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες. Ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ δέν τό λέει αὐτό, ἴσως γιὰτί τό θεωρεῖ πολύ καθαρό). Θά χρειαστεῖ μεγάλη δαπάνη ζωντανῆς δύναμης, ἐπειδή τό πλησίασμα τῆς ἀγορᾶς πού γίνεται μέ τή βελτίωση τῶν μέσων συγκοινωνίας δίνει τή δυνατότητα νά παράγουν προϊόντα πού μεταφέρονται δύσκολα καί «πού ἡ παραγωγή τους ἀπαιτεῖ στό μεγαλύτερό της μέρος σημαντική δαπάνη ζωντανῆς ἐργατικῆς δύναμης». «Συνήθως ὁμοῦ — συνεχίζει ὁ κ. Σκβορτσόφ — τό προτσές τῆς καταστροφῆς προχωρεῖ πολύ πιό γρήγορα ἀπό τό προτσές τῆς βελτίωσης τῶν νοικοκυριῶν πού διατηρήθηκαν, καί ἕνα μέρος τῶν καταστραμμένων νοικοκυρέων ἀναγκάζεται νά ἐγκαταλείψει τό χωριό καί νά φύγει, ἂν ὄχι ἔξω ἀπ' τή χώρα, τουλάχιστο στίς πόλεις. Κι αὐτό ἀκριβῶς τό μέρος ἀποτελοῦσε τό κυριότερο τμήμα πού συντελοῦσε στήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων ἀπό τότε πού κατασκευάστηκαν οἱ σιδηρόδρομοι».

Παρακάτω. «Πλεονάσμα πληθυσμοῦ σημαίνει φτηνά ἐργα-

* «Γιὰ μιά τέτια χώρα (πού μέ τόν ὑπάρχοντα βαθμό οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι κορεσμένη μέ πληθυσμό) πρέπει νά δεχτοῦμε πῶς τά μικρά πλεονάσματα, ἀπό τή μιά μεριά, καί τό χαμηλό μορφωτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπό τήν ἄλλη, ὀδηγοῦν, ὅταν ἀλλάζουν οἱ ὅροι, πολλά νοικοκυριά στή διάλυση» (442).

τικά χέρια». «Σε περίπτωση που το έδαφος είναι γόνιμο (και το κλίμα ευνοϊκό. . .) υπάρχουν εδώ όλοι οι όροι για την καλλιέργεια των φυτών και γενικά για την παραγωγή των γεωργικών προϊόντων, που απαιτούν μεγάλη κατανάλωση εργατικής δύναμης κατά μονάδα επιφάνειας» (443), πολύ περισσότερο που οι μικρές διαστάσεις των νοικοκυριών («έστω κι αν θα έχουν ίσως αξιηθεί σε σύγκριση με το παρελθόν») δυσκολεύουν την εισαγωγή μηχανών. «Παράλληλα δέ θα μείνει χωρίς αλλαγή και το πάγιο κεφάλαιο, και πρώτ' απ' όλα θα πρέπει ν' αλλάξουν το χαρακτήρα τους τα άψυχα σύνεργα». Κι εκτός από τις μηχανές «ή ανάγκη νά καλλιεργείται καλύτερα το έδαφος θά οδηγήσει στην αντικατάσταση των παλιών πρωτόγονων εργαλείων με πιό τελειοποιημένα, στην αντικατάσταση του ξύλου με τό σίδηρο και τό άτσάλι. Ή μεταβολή αυτή θά προκαλέσει εδώ αναπόφευχτα τή δημιουργία εργοστασίων που θά άπασχολούνται με τήν κατασκευή τέτιων εργαλείων, γιατί τά εργαλεία αυτά δέν μπορούν νά κατασκευαστούν κάπως ίκανοποιητικά με βιοτεχνικό τρόπο». Τήν ανάπτυξη αυτού του κλάδου τής βιομηχανίας τήν ευνοούν οι παρακάτω όροι: 1) ή ανάγκη νά κατασκευαστεί γρήγορα μιá μηχανή ή ένα εξάρτημά της· 2) «υπάρχει εδώ άφθονία εργατικών χεριών και μάλιστα φτηνών»· 3) τά καύσιμα, τά χτίρια και ή γη είναι φτηνά· 4) «οι μικρές διαστάσεις των νοικοκυριών έχουν σαν άποτέλεσμα ν' αυξάνει ή κατανάλωση εργαλείων, γιατί είναι γνωστό πώς τά μικρά νοικοκυριά απαιτούν σχετικά περισσότερα σύνεργα». Ή αναπτύσσονται κι άλλα είδη παραγωγής. «Γενικά αναπτύσσεται ή ζωή των πόλεων». Αναπτύσσονται κατανάγκην οι έξορυχτικές βιομηχανίες, «γιατί, από τή μιá μεριά, υπάρχουν πάρα πολλά ελεύθερα χέρια, κι από τήν άλλη, χάρη στους σιδηροδρόμους και στην ανάπτυξη τής βιομηχανίας έπεξεργασίας και των άλλων βιομηχανιών, μεγαλώνει ή ζήτηση των προϊόντων τής έξορυχτικής βιομηχανίας.

Έτσι μιá περιφέρεια, που πριν τήν κατασκευή τής σιδηροδρομικής γραμμής ήταν πυκνοκατοικημένη περιφέρεια με έκτατική γεωργία, μετατρέπεται άργά ή γρήγορα σε περιφέρεια πολύ έντατικής γεωργίας με λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένη εργοστασιακή παραγωγή». Ή αύξηση τής έντατικότητας εκδηλώνεται με τήν αλλαγή του συστήματος τής καλλιέργειας. Γίνεται αδύνατο τό τριαδικό σύστημα άγρανάπαυσης λόγω των διακυμάνσεων των σοδιών. Ήπιβάλλεται τό πέραςμα σ' ένα «σύστημα άμειψισπ. ράς» που εξαλείφει τις διακυμάνσεις στις

σοδιές. Φυσικά δέν μπορεί νά μπει άμέσως σέ εφαρμογή *ένα πλήρες σύστημα άμειψισποράς**, πού άπαιτεί πολύ μεγάλη έντατικότητα. Γιαυτό στην άρχή θά εισαχθεί *ή άμειψισπορά σιτηρών* [σωστή έναλλαγή των φυτών], θ' αναπτυχθεί *ή χτηνοτροφία*, καί *ή καλλιέργεια χόρτων κατάλληλων γιά νομή*.

«Συνεπώς, τελικά *ή πυκνοκατοικημένη έκτατική μας περιφέρεια* θά μετατραπεί λίγο-πολύ γρήγορα, στό μέτρο πού θ' αναπτύσσονται οί συγκοινωνίες, σέ περιφέρεια μέ πολύ έντατική καλλιέργεια, καί *ή έντατικότητά της*, όπως είπαμε, θ' αύξάνει πρίν άπ' όλα μέ τήν αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου».

Αυτή *ή λεπτομερειακή περιγραφή του προτός ανάπτυξης της έντατικής καλλιέργειας* δείχνει παραστατικά ότι καί σ' αυτή τήν περίπτωση *ή πρόοδος της τεχνικής* στίς συνθήκες της έμπορευματικής παραγωγής οδηγεί σέ οικονομία κεφαλαιοκρατικής μορφής, διασπᾶ άμεσα τόν παραγωγό σέ *φάρμερ*, πού άπολαβαίνει όλα τά πλεονεχτήματα της έντατικότητας, της βελτίωσης των έργαλείων κτλ., καί σέ *εργάτη*, πού μέ τήν «έλευθερία» του καί μέ τή «φτήνια» του προσφέρει τούς πιό «ενοϊκούς δρους» γιά τήν «προοδευτική ανάπτυξη όλης της έθνικής οικονομίας».

Τό βασικό λάθος του κ. Ν.—ον δέν είναι ότι άγνοεί τήν έντατική γεωργία καί περιορίζεται μόνο στην έκτατική, αλλά ότι, αντί νά αναλύσει τίς ταξικές αντιθέσεις στην περιοχή της ρωσικής γεωργικής παραγωγής, προσφέρει στόν αναγνώστη κενές θρηνολογίες, ότι «*εμείς*» ακολουθοιμε όχι σωστό δρόμο. 'Ο κ. Στρούβε επαναλαβαίνει αυτό τό λάθος, συγκαλύπτοντας τίς ταξικές αντιθέσεις μέ «*άντικειμενικούς*» συλλογισμούς, καί διορθώνει μόνο τά δευτερεύοντα λάθη του κ. Ν.—ον. Αυτό είναι τόσο πιό περίεργο, πού καί ο ίδιος έντελώς δικαιολογημένα κατηγορεί αυτόν τόν «*αναμφισβήτητο μαρξιστή*», ότι δέν καταλαβαίνει τή θεωρία της ταξικής πάλης. Αυτό είναι τόσο πιό λυπηρό, πού μέ τό λάθος του αυτό ο κ. Στρούβε μειώνει τήν άποδεικτική σημασία της πολύ σωστής σκέψης του, ότι είναι παράλογο «*νά φοβάται*» κανείς τήν τεχνική πρόοδο στή γεωργία.

Γιά νά τελειώνουμε μ' αυτό τό ζήτημα του καπιταλισμού στή γεωργία, θά συνοψίσουμε όσα έκθέσαμε παραπάνω. Πώς βάζει τό ζήτημα ο κ. Στρούβε; Ξεκινάει από τήν άπριοριστική

* Τά γνωρίσματά της είναι: 1) όλη *ή γή καλλιεργείται*; 2) *άποκλείεται όσο τό δυνατόν *ή άγροανάπαυση**; 3) *στην άμειψισπορά έναλλάσσονται σωστά τά φυτά*; 4) *ή γή καλλιεργείται όσο τό δυνατόν πιό έπιμελημένα*; 5) *τά ζώα συντηροῦνται σέ σταύλους*.

καί ἀστήριχτη ἐξήγηση τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἀνταποκρίνεται στή μέση ὑπαρξή: τονίζει σέ συνέχεια ὅτι ὁ ἀγρότης μας παράγει «ἀνεπαρκῆ» ποσότητα τροφίμων, καί λύνει τό ζήτημα λέγοντας, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς συμφέρει στήν «ἀγροτιά», ὅτι «θά πρέπει ν' ἀνεβεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργίας» (211). Πῶς θάπρεπε νά βάλει τό ζήτημα, ἂν «εἶχε δεσμούς μέ τή θεωρία» τοῦ μαρξισμοῦ; Θάπρεπε ν' ἀρχίσει ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς πού ὑπάρχουν στή ρωσική γεωργία καί — ἀφοῦ θά ἔδειχνε ὅτι ἡ καταπίεση τοῦ παραγωγοῦ δέν ὀφείλεται στήν τύχη, οὔτε στήν πολιτική, ἀλλά στήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου, πού διαμορφώνεται ἀναπόφευχτα στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — νά παρακολουθήσει ἔπειτα πῶς αὐτό τό κεφάλαιο καταστρέφει τή μικρή παραγωγή καί ποιές μορφές παίρνουν ἐδῶ οἱ ταξικές ἀντιθέσεις. Θά ἔπρεπε ἔπειτα νά δείξει πῶς ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη ὀδηγεῖ στή μετεξέλιξη τοῦ κεφαλαίου ἀπό ἐμπορικό σέ βιομηχανικό (παίρνοντας τίς τάδε μορφές στίς συνθήκες τῆς ἐκτατικῆς, καί τίς τάδε μορφές στίς συνθήκες τῆς ἐντατικῆς καλλιέργειας), ἀναπτύσσοντας καί ὀξύνοντας τήν ταξική ἀντίθεση, πού τά θεμέλιά της εἶχαν μπεῖ ὀλοκληρωτικά ὅταν ἡ ἀντίθεση αὐτή βρισκόταν στήν παλιά μορφή της, ἀντιπαραθέτοντας ὀριστικά τήν «ἐλεύθερη» ἐργασία στήν «ὀρθολογιστική» παραγωγή. Τότε θάταν πιά ἀρκετή μιᾶ ἀπλή σύγκριση αὐτῶν τῶν δύο διαδοχικῶν μορφῶν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης, γιά νά φανεῖ πεντακάθαρα ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ἔχει «προοδευτικό» χαρακτήρα καί ὅτι «συμφέρει» στόν παραγωγό: στήν πρώτη περίπτωση ἡ ὑποταγὴ τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο εἶναι σκεπασμένη μέ χιλιάδες συντρίμια τῶν μεσαιωνικῶν σχέσεων, πού ἐμποδίζουν τόν παραγωγό νά δεῖ τήν οὐσία τοῦ ζητήματος καί γεννοῦν στόν ἰδεολογικό του ἐκπρόσωπο ἀνόητες καί ἀντιδραστικές ἰδέες, ὅτι μπορεῖ νά περιμένει βοήθεια ἀπό τήν «κοινωνία» κτλ.· στή δευτέρη περίπτωση ἡ ὑποταγὴ αὐτή εἶναι ὀλότελα ἀπαλλαγμένη ἀπό τά μεσαιωνικά δεσμά κι ὁ παραγωγός ἀποχτᾷ τή δυνατότητα καί καταλαβαίνει τήν ἀνάγκη μιᾶς αὐτοτελοῦς καί συνειδητῆς δράσης ἐνάντια στόν «ἀντίποδά» του. Στή θέση τῶν συλλογισμῶν γιά τό «δύσκολο καί ὀδυνηρό πέρασμα» στόν καπιταλισμό θά διατυπωνόταν μιᾶ θεωρία, πού ὄχι μόνο θά μιλοῦσε γιά ταξικές ἀντιθέσεις, μά καί θά τίς ἀποκάλυπτε πραγματικά σέ κάθε μορφή «μὴ ὀρθολογιστικῆς» κι «ὀρθολογιστικῆς» παραγωγῆς, «ἐκτατικῆς» καί «ἐντατικῆς» καλλιέργειας.

Τά ἀποτελέσματα, στά ὅποια μᾶς ὀδήγησε ἡ ἀνάλυση τοῦ πρώτου μέρους τοῦ VI κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, πού εἶναι ἀφιερωμένο στό «χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή γεωργική Ρωσία», μποροῦν νά διατυπωθοῦν μέ τόν παρακάτω τρόπο: 1) Ὁ μαλθουσιανισμός τοῦ κ. Στροῦβε δέν ἐνισχύεται μέ κανένα στοιχεῖο στηριγμένο σέ γεγονότα καί βασίζεται σέ μεθοδολογικά λαθεμένες δογματικές προϋποθέσεις. — 2) Ὁ ὑπερπληθυσμός στή γεωργική Ρωσία ἐξηγιέται μέ τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου κι ὄχι μέ τήν ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὑπαρξης τοῦ πληθυσμοῦ. — 3) Ἡ θέση τοῦ κ. Στροῦβε, ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμός ἔχει χαρακτήρα φυσικῆς οἰκονομίας, εἶναι σωστή μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι τά ὑπολείμματα τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων κρατοῦν τό γεωργικό κεφάλαιο σέ μορφές μὴ ἀναπτυγμένες καί γι'αυτό πολύ βαριές γιά τόν παραγωγό. — 4) Ὁ κ. Ν.—ον δέν ἀπόδειξε τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή Ρωσία γιατί δέ μελέτησε τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία. — 5) Τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν.—ον, πού τό ἐπαναλαμβάνει καί ὁ κ. Στροῦβε, εἶναι ὅτι δέν ἀναλύονται οἱ τάξεις πού διαμορφώνονται στίς συνθήκες τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας. — 6) Αὐτή ἡ ἄγνοια τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων ἀπομέρους τοῦ κ. Στροῦβε εἶχε σάν φυσικό ἀποτέλεσμα νά ἐκφραστεῖ μέ μιά ἐξαιρετικά ἀποτυχημένη καί νεφελώδικη μορφή ἡ πολύ σωστή θέση, ὅτι οἱ τεχνικῆς βελτιώσεις ἔχουν προοδευτικό χαρακτήρα καί εἶναι ἐπιθυμητές.

II

Ἄς περάσουμε τώρα στό δεύτερο μέρος τοῦ VI κεφαλαίου, πού εἶναι ἀφιερωμένο στό ζήτημα τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς. Τό μέρος αὐτό συνδέεται ἀπευθείας καί ἄμεσα μέ τό προηγούμενο μέρος καί ἀποτελεῖ συμπλήρωμα στό ζήτημα σχετικά μέ τόν καπιταλισμό στή γεωργία.

Ὁ κ. Στροῦβε, ἀφοῦ τόνισε ὅτι αὐξήθηκαν οἱ τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων στά πρῶτα 20 χρόνια ὕστερ' ἀπό τή μεταρρύθμιση, ὅτι εὐρύνθηκε ἡ ἐμπορευματική παραγωγή στή γεωργία, λέει πολύ σωστά ὅτι ἀπ' αὐτό «κέρδισαν κυρίως οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ εὐποροὶ ἀγρότες» (214). «Ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δέν μποροῦσε παρά νά ἐνταθεῖ, καί σ' αὐτή τήν ἐποχὴ ἀναφέρονται οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες της». Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τίς διαπιστώσεις ὀρισμένων τοπικῶν ἐρευνητῶν,

πού λένε ότι ή κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών ανέβασε τήν ευημερία μόνο τής ευπορης μερίδας τής αγροτιάς, ότι ή μίσθωση τής γής καταλήγει σε «πραγματική μάχη» ανάμεσα στους αγρότες, πού οδηγεί πάντα στη νίκη των οικονομικά ισχυρών στοιχείων (216-217). Παραθέτει μία περικοπή από την έρευνα του Β. Πόστνικοφ, πού λέει ότι τά νοικοκυριά των ευπορων αγροτών εξαρτιόνται πιά από την αγορά σε τέτιο βαθμό, ώστε τά 40% τής καλλιεργούμενης έκτασης παράγουν προϊόντα πού προορίζονται για πούληση· σε συνέχεια, αφού προσθέτει ότι στην αντίθετη μεριά οι αγρότες «χάνουν τήν οικονομική τους αυτοτέλεια και βρίσκονται στο μεταίχμιο τής μετατροπής τους σε εργάτες γής, επειδή πουλουν τήν εργατική τους δύναμη», συμπεραίνει πολύ σωστά: «Μόνο με τή διείσδυση τής ανταλλαχτικής οικονομίας εξηγείται τό γεγονός ότι τά ισχυρά από οικονομική άποψη αγροτικά νοικοκυριά μπορούν ν' άποκομίζουν όφέλη από τήν καταστροφή των αδύνατων νοικοκυριών» (223). «Η ανάπτυξη τής χρηματικής οικονομίας και ή αύξηση του πληθυσμού — λέει ο συγγραφέας — οδηγούν στο χωρισμό τής αγροτιάς σε δύο μέρη: σ' ένα μέρος οικονομικά ισχυρό, πού αποτελείται από εκπροσώπους τής νέας δύναμης, δηλ. του κεφαλαίου σε όλες τις μορφές και τις βαθμίδες ανάπτυξης του και σ' ένα άλλο μέρος, πού αποτελείται από μισοανεξάρτητους γεωργούς και από πραγματικούς εργάτες γής» (239).

Όσο σύντομες κι αν είναι οι παρατηρήσεις του συγγραφέα σχετικά μ' αυτή τή «διαφοροποίηση», ώστόσο μας δίνουν τή δυνατότητα νά σημειώσουμε τά παρακάτω σπουδαία χαρακτηριστικά του προτσές πού εξετάζουμε: 1) Τό ζήτημα δέν περιορίζεται στη δημιουργία μόνο περιουσιακής άνισότητας: δημιουργείται μία «καινούργια δύναμη», δηλ. τό κεφάλαιο. 2) Η δημιουργία αυτής τής καινούργιας δύναμης συνοδεύεται από τή δημιουργία καινούργιων τύπων αγροτικών νοικοκυριών: πρώτο, ενός ευπορου, οικονομικά ισχυρού νοικοκυριού, με αναπτυγμένη έμπορευματική παραγωγή, πού παίρνει από τή φτωχολογία με μίσθωση τή γή πού του χρειάζεται και καταφεύγει στην έκμετάλλευση ξένης εργασίας*· δεύτερο, τής «προλε-

* Ό κ. Στρούβε δέ μιλάει γι' αυτό τό χαρακτηριστικό, πού έκδηλώνεται και με τή χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας, πράγμα πού παίζει όχι μικρό ρόλο στο νοικοκυριό των ευπορων αγροτών, και με τις πράξεις του τοκογλυφικού και έμπορικού κεφαλαίου, πού βρίσκεται στα χέρια τους και αφαιρεί έξίσου τήν υπεραξία από τον παραγωγό. Χωρίς αυτό τό χαρακτηριστικό δέν μπορούμε νά μιλάμε για «κεφάλαιο».

ταριακῆς» ἀγροτιᾶς, πού πουλάει τὴν ἐργατικὴ τῆς δύναμη στὸ κεφάλαιο. 3) Ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἀναπτύχθηκαν ἀπευθείας κι ἄμεσα πάνω στὴ βάση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ὁ κ. Στροῦβε τόνισε ὁ ἴδιος ὅτι χωρὶς τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή θά ἦταν ἀδύνατο νά ὑπάρχουν αὐτὰ τὰ φαινόμενα, ἐνῶ μέ τὴ διείσδυσή τῆς ἔγιναν ἀναγκαῖα. 4) Τὰ φαινόμενα αὐτὰ (ἢ «καινούργια δύναμη», οἱ καινούργιοι τύποι ἀγροτιᾶς) ἀνάγονται στὸν τομέα τῆς παραγωγῆς καὶ δέν περιορίζονται στὸν τομέα τῶν ἀνταλλαγῶν, τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας: τὸ κεφάλαιο ἐμφανίζεται στὴ γεωργικὴ παραγωγή· τὸ ἴδιο καὶ ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Θά νόμιζε κανεῖς, ὅτι αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προτσῆς δείχνουν καθαρά, ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα φαινόμενο καθαρὰ κεφαλαιοκρατικό, ὅτι μέσα στὴν ἀγροτιᾶ διαμορφώνονται οἱ τάξεις πού προσιδιάζουν στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία — ἢ ἀστική τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο. Ὅμως αὐτὸ δέν ἀρκεῖ: τὰ γεγονότα αὐτὰ δείχνουν ὄχι μόνο τὴν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στὴ γεωργία, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ κεφάλαιο ἔχει κάνει κιόλας, ἂν μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε αὐτὴ τὴν ἔκφραση, τὸ δεύτερο βῆμα. Ἀπὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο μετατρέπεται σέ βιομηχανικό, ἀπὸ κυρίαρχο στὴν ἀγορά σέ κυρίαρχο στὴν παραγωγή· ἡ ταξικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν πλοῦσιο ἔμπορο καὶ στὸ φτωχὸ ἀγρότη μετατρέπεται στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ὀρθολογιστὴ ἀστὸ ἐπιχειρηματία καὶ στὸν ἐλεύθερο πωλητὴ τῶν ἐλεύθερων χειρῶν του.

Ἄλλὰ ὁ κ. Στροῦβε δέν μπόρεσε οὔτε ἐδῶ νά μὴν ἐκδηλώσει τὸ μαλθουσιανισμό του· κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ προτσῆς πού ἐξετάζουμε ἐκφράζει *μόνο τὴ μιά πλευρά* τοῦ ζητήματος («μόνο τὴν προσοδευτικὴ πλευρά»), πλάι στὴν ὁποία ὑπάρχει καὶ μιά ἄλλη: «ἢ μὴ ὀρθολογιστικὴ τεχνικὴ ὄλης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας»: «αὐτὴ ἐκφράζει, μπορούμε νά ποῦμε, τὴν ὀπισθοδρομικὴ πλευρά τοῦ ὅλου προτσῆς», αὐτὴ «ἰσοπεδώνει» τὴν ἀγροτιᾶ, σβῆνει τὴν ἀνισότητα, δρώντας «σέ σύνδεση μέ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (223-224).

Τὸ μόνο πού φαίνεται ἀπ' αὐτὸν τὸν ἀρκετὰ θολὸ συλλογισμό εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας προτιμᾶει ἀντὶ γιὰ τίς συγκεκριμένες ὑποδείξεις τίς ἐξαιρετικὰ ἀφηρημένες θέσεις, ὅτι ἀνακατεῦει σ' ὅλα τὰ ζητήματα τὸ «νόμο» τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὰ μέσα ὑπαρξῆς. Λέω: ἀνακατεῦει, γιατί, κι ἂν ἀκόμα περιοριστεῖ κανεῖς αὐστηρά στὰ γεγονότα πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, εἶναι ἀδύνατο νά βρεῖ ὑπο-

δείξεις συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν τοῦ προτσές, πού νά ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τή «θεωρία» τοῦ μαρξισμού καί νά ἀπαιτοῦν τήν ἀποδοχή τοῦ μαλθουσιανισμού. Ἄς σκιαγραφήσουμε ἄλλη μιὰ φορά αὐτό τό προτσές: στήν ἀρχή ἔχουμε παραγωγούς τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, ἀγρότες, σχετικά ὁμοιογενεῖς*. Μέ τή διείσδυση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ὁ πλοῦτος τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ νοικοκυριοῦ ἐξαρτᾶται πιά ἀπό τήν ἀγορά, πού οἱ διακυμάνσεις της δημιουργοῦν τώρα μιὰ ἀνισότητα· ἡ ἀνισότητα αὐτή δξύνεται μέ τή συγκέντρωση ἐλεύθερων χρημάτων στά χέρια ὀρισμένων καί μέ τήν καταστροφή ἄλλων. Τά χρήματα αὐτά χρησιμεύουν, φυσικά, γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν φτωχῶν, καί μετατρέπονται σέ κεφάλαιο. Κι ὅσον καιρό οἱ ἀγρότες πού καταστρέφονται οἰκονομικά ἐπιμένουν νά καλλιεργοῦν τό νοικοκυριό τους, τό κεφάλαιο μπορεῖ νά τοὺς ἐκμεταλλεύεται, ἀφήνοντάς τους νά διεξάγουν τό νοικοκυριό τους ὅπως καί πρίν, πάνω στίς παλιές, τεχνικά μὴ ὀρθολογιστικές βάσεις καί μπορεῖ νά στηρίζει τήν ἐκμετάλλευσή τους ἀγοράζοντας τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους. Στό τέλος ὅμως ἡ καταστροφή φτάνει σέ τέτιο βαθμό, πού ὁ ἀγρότης ἀναγκάζεται νά παρατήσῃ ὀλοτέλα τό νοικοκυριό: δέν μπορεῖ πιά νά πουλάει τά προϊόντα τῆς ἐργασίας του καί τό μόνο πού τοῦ μένει εἶναι νά πουλάει τήν ἐργασία του. Τό κεφάλαιο παίρνει τότε τό νοικοκυριό στά χέρια του καί ἀναγκάζεται — ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ — νά τό ὀργανώσει ὀρθολογιστικά· κι αὐτό ἔχει τή δυνατότητα νά τό κάνει, γιατί διαθέτει ἐλεύθερα χρήματα «ἐξοικονομημένα» ἀπό τά πρίν· τώρα δέν ἐκμεταλλεύεται πιά τοὺς νοικοκυρέους, ἀλλά τοὺς ἐργάτες γῆς, τοὺς μεροκαματιάρηδες. Γεννιέται τό ἐρώτημα, ποιές εἶναι οἱ δύο πλευρές πού διακρίνει ὁ συγγραφέας σ' αὐτό τό προτσές; Πῶς νομίζει ὅτι μπορεῖ νά βγάλει ἓνα τόσο τερατώδικο μαλθουσιανικό συμπέρασμα: «ἢ μὴ ὀρθολογιστική τεχνική τοῦ νοικοκυριοῦ καί ὄχι ὁ καπιταλισμός [σημειώστε αὐτό τό «καί ὄχι»], αὐτός εἶναι ὁ ἐχθρός πού ἀφαιρεῖ τόν ἄρτον τόν ἐπιούσιον ἀπό τήν ἀγροτιά μας» (224). Λές καί τόν ἄρτον αὐτόν τόν ἐπιούσιον τόν ἔπαιρνε ποτέ ὀλόκληρο ὁ παραγωγός καί δέ μοιραζόταν σέ ἀναγκαῖο προϊόν καί σέ ὑπερπροϊόν, πού τό ἔπαιρναν ὁ τσιφλικάς, ὁ κουλάκος, ὁ «γερός» ἀγρότης, ὁ κεφαλαιοκράτης!

* Πού δουλεύουν γιά τόν τσιφλικά. Ἡ πλευρά αὐτή παραμερίζεται σέ δεύτερη μοῖρα, γιά νά παρουσιαστῇ πῶς καθαρά τό πέρασμα ἀπό τή φυσική οἰκονομία στήν ἐμπορευματική. Γιά τό ὅτι τά ὑπολείμματα τῶν σχέσεων τῶν «παλιῶν ἐγγενῶν» χειροτερεύουν τήν κατάσταση τοῦ παραγωγοῦ καί προσδίνουν στήν καταστροφή ἐξαιρετικά βαριές μορφές, ἔχουμε ἤδη μιλήσει.

Πρέπει νά προσθέσουμε, ωστόσο, ὅτι στό ζήτημα τῆς «ἰσοπέδωσης» ὁ συγγραφέας δίνει ὀρισμένες συμπληρωματικές ἐξηγήσεις. Λέει ὅτι «ἓνα ἀποτέλεσμα τῆς ἰσοπέδωσης πού ἀναφέραμε πῶς πάνω» εἶναι «ἡ ἐλάττωσις ἢ ἀκόμα καί ἡ ἐξαφάνισις τοῦ μεσαίου στρώματος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, γεγονός πού διαπιστώνεται σέ πολλά μέρη» (225). Ὁ συγγραφέας παραθέτει μιὰ περικοπή ἀπό μιὰ ἐκδοσις τῶν ζέμστρο, ὅπου διαπιστώνεται «ἡ ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξησις τῆς ἀπόστασις πού χωρίζει τοὺς πλοῦσιους τοῦ χωριοῦ ἀπό τό προλεταριάτο, πού δέν ἔχει οὔτε γῆ οὔτε ἄλλο», καί συμπεραίνει: «Φυσικά ἡ ἰσοπέδωσις στή δοσμένη περίπτωσις εἶναι ταυτόχρονα καί διαφοροποίησις, πάνω ὅμως στό ἔδαφος μιᾶς τέτιας διαφοροποίησις ἀναπτύσσεται μόνο ἡ ὑποδούλωσις, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἀποτελεῖ τροχοπέδη γιά τήν οἰκονομική πρόοδο» (226). — Κι ἔτσι ἀποδείχεται πιά τώρα ὅτι τῆ διαφοροποίησις πού δημιουργεῖ ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία πρέπει νά τήν ἀντιπαραθέτομε ὄχι στήν «ἰσοπέδωσις», ἀλλά πάλι στή διαφοροποίησις, ὅμως σέ μιὰ διαφοροποίησις ἄλλου εἴδους, καί συγκεκριμένα στήν ὑποδούλωσις. Κι ἐπειδή ἡ ὑποδούλωσις «φρενάρι» τήν «οἰκονομική πρόοδο», ὁ συγγραφέας, ὀνομάζει αὐτή τήν «πλευρά» — «ὀπισθοδρομική».

Ὁ συλλογισμός αὐτός στηρίζεται σέ ἐξαιρετικά παράξενες καί καθόλου μαρξιστικές μεθόδους. Συγκρίνονται ἡ «ὑποδούλωσις» καί ἡ «διαφοροποίησις» σάν δύο ἀνεξάρτητα, ἰδιαίτερα «συστήματα»· τό ἓνα ἐξυμνεῖται, ἐπειδή συμβάλλει στήν «πρόοδο»· τό ἄλλο καταδικάζεται, ἐπειδή φρενάρι τήν πρόοδο. Τί ἀπόγινε ἡ ἀπαίτησις τοῦ κ. Στροῦβε νά γίνεται ἀνάλυσις τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων, ἀνάλυσις πού ἐπειδή δέν τήν ἔκανε ὁ κ. Ν. — ον τοῦ ἐπιτέθηκε μ' ὄλο του τό δίκιο, ἡ θεωρία τοῦ «αὐθόρμητου προτσές», γιά τό ὅποιο μίλησε τόσο ὠραῖα; Μά αὐτή ἡ ὑποδούλωσις, πού τώρα-δά τήν ἐκμηδένισε γιά τήν ὀπισθοδρομικότητά της, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ πρωταρχική ἐμφάνισις τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, τοῦ ἴδιου καπιταλισμοῦ, πού ὀδηγεῖ σέ συνέχεια στήν προοδευτική ἄνοδο τῆς τεχνικῆς. Πραγματικά, τί εἶναι ὑποδούλωσις; Εἶναι ἡ ἐξάρτησις τοῦ νοικοκύρη, πού ἔχει δικά του μέσα παραγωγῆς καί εἶναι ἀναγκασμένος νά δουλεύει γιά τήν ἀγορά, ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, ἐξάρτησις πού, ὅσο διαφορετικά κι ἂν ἐκφράζεται (εἴτε μέ τῆ μορφή τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου, εἴτε τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἐμπόρου πού μονοπώλησε τήν πούλησις), ἔχει πάντα γιά ἀποτέλεσμα, νά μή περιέρχεται στόν παραγωγό ἓνα τεράστιο μέρος τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας του, ἀλλά στόν κάτοχο τοῦ χρήματος. Συνεπῶς, ἡ

ουσία της είναι καθαρά κεφαλαιοκρατική*, κι όλη ή ιδιομορφία της συνίσταται στό ότι αυτή ή πρωταρχική, έμβρυώδικη μορφή τών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων είναι τυλιγμένη όλόκληρη μέ τις προηγούμενες, τις φεουδαρχικές σχέσεις: έδω δέν υπάρχει ελεύθερο συμβόλαιο, αλλά αναγκαστική συναλλαγή (κάποτε μέ διαταγή τών «άρχων», κάποτε μέ τήν έπιθυμία νά διατηρηθεί τό νοικοκυριό, κάποτε εξαιτίας κάποιων παλιών χρεών κτλ.)· ό παραγωγός είναι έδω δεμένος μ' έναν όρισμένο τόπο και μ' έναν όρισμένο εκμεταλλευτή: σ' αντίθεση μέ τόν άπρόσωπο χαρακτήρα τής έμπορευματικής συναλλαγής, πού χαρακτηρίζει τις καθαρά κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, έδω ή συναλλαγή έχει όπωσδήποτε προσωπικό χαρακτήρα «βοήθειας» και «ευεργεσίας», και ό χαρακτήρας αυτός τής συναλλαγής βάζει αναπόφευχτα τόν παραγωγό σέ προσωπική, μισοφεουδαρχική εξάρτηση. Οί τέτιες εκφράσεις του συγγραφέα, όπως: «ίσοπέδωση», «τροχοπέδη στην πρόοδο», «όπισθοδρομικότητα», δέ σημαίνουν τίποτ' άλλο παρά μόνο ότι τό κεφάλαιο καταχτᾶ στην αρχή τήν παραγωγή πάνω στην παλιά βάση, υποτάσσει τόν παραγωγό, τόν τεχνικά καθυστερημένο παραγωγό. Η γνώμη του συγγραφέα, ότι ή ύπαρξη καπιταλισμού δέ μᾶς δίνει ακόμα τό δικαίωμα νά τόν θεωρούμε «ύπαίτιο για όλες τις συμφορές», είναι σωστή μέ τήν έννοια ότι ό αγρότης μας πού δουλεύει για άλλους δέν υποφέρει μόνο άπό τόν καπιταλισμό, αλλά κι άπό τήν άνεπαρκή ανάπτυξη του καπιταλισμού. Μ' άλλα λόγια: ή τεράστια μάζα τής αγροτιάς δέν έχει πιά σχεδόν καμιά αυτότελεια νά παράγει για τόν έαυτό της· παράλληλα μέ τή δουλιά για τούς «όρθολογιστές» άστους νοικοκυρέους βλέπουμε μόνο δουλιά για τούς κατόχους του χρηματικού κεφαλαίου, δηλ. επίσης κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση, μόνο πού δέν είναι αναπτυγμένη αλλά πρωτόγονη και πού γι' αυτό τό λόγο, πρώτο, κάνει δέκα φορές χειρότερη τή θέση του εργαζομένου, τυλίγοντάς τον μ' ένα δίχτυ ειδικών, πρόσθετων πιέσεων,

* Έδω υπάρχουν δλα τά γνωρίσματα: έμπορευματική παραγωγή, σάν βάση, μονοπώληση του προϊόντος τής κοινωνικής εργασίας μέ τή μορφή του χρήματος, σάν άποτέλεσμα, και μετατροπή αυτού του χρήματος σέ κεφάλαιο.— Δέν ξεχνᾶ καθόλου ότι οι πρωταρχικές αυτές μορφές κεφαλαίου ύπήρχαν σέ όρισμένες περιπτώσεις και πριν άπ' τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς. Έδω όμως άκριβῶς πρόκειται για τό έξής πράγμα, ότι στό σύγχρονο νοικοκυριό του ρώσου αγρότη οι μορφές αυτές δέν άποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά κανόνα, κυρίαρχο σύστημα σχέσεων. Γιατί έχουν συνδεθεί (μέσω τών έμπορικῶν συναλλαγῶν, τών τραπεζῶν) μέ τό μεγάλο εργοστασιακό καπιταλισμό πού στηρίζεται στις μηχανές κι έτσι έδειξαν τήν τάση τους· έδειξαν ότι οι εκπρόσωποι αυτής τής «υποδούλωσης» είναι άπλως οι μάχιμοι στρατιῶτες του ένιαίου κι άδιαίρετου στρατού τής άστικής τάξης.

καί, δεύτερο, αφαιρεί απ' αυτόν (καθώς και από τόν ιδεολογικό του εκπρόσωπο, τό ναρόντικο) τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν ταξικό χαρακτήρα όλων τῶν «δυσάρεστων» πού τοῦ συμβαίνουν καί νά προσαρμόσει τή δράση του σ' αὐτό τό χαρακτήρα τους. Συνεπῶς, ἡ «προοδευτική πλευρά» τῆς «διαφοροποίησης» (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή γλώσσα τοῦ κ. Στροῦβε) συνίσταται στό ὅτι βγάζει στά φόρα τήν ἀντίθεση, πού κρύβεται μέ τή μορφή τῆς ὑποδούλωσης, καί τῆς ἀφαιρεί τά χαρακτηριστικά πού ἀνήκουν στήν ἐποχή «τῶν παλιῶν εὐγενῶν». Ἡ «ὀπισθοδρομικότητα» τοῦ ναρόντικισμοῦ, πού ὑπερασπίζει τήν ἀγροτική ἰσοπέδωση (ἀπέναντι... στόν κουλάκο), συνίσταται στό ὅτι θέλει νά κρατήσῃ τό κεφάλαιο στίς μεσαιωνικές μορφές του, πού συνδυάζουν τήν ἐκμετάλλευση μέ μιὰ κομματιασμένη καί τεχνικά καθυστερημένη παραγωγή, μέ μιὰ προσωπική πίεση πάνω στόν παραγωγό. Καί στίς δύο περιπτώσεις (καί στήν περίπτωση τῆς «ὑποδούλωσης» καί στήν περίπτωση τῆς «διαφοροποίησης») αἰτία τῆς καταπίεσης εἶναι ὁ *καπιταλισμός*, καί οἱ ἀντίθετες δηλώσεις τοῦ συγγραφέα, ὅτι «δέν πρόκειται γιά τόν καπιταλισμό», ἀλλά γιά «μὴ ὀρθολογιστική τεχνική», ὅτι «ὑπαίτιος γιά τή φτώχεια τοῦ ἀγρότη δέν εἶναι ὁ καπιταλισμός» κτλ., δείχνουν μονάχα ὅτι ὁ κ. Στροῦβε παρασύρθηκε πολύ μακριά, ὑπερασπίζοντας τή σωστή σκέψη πῶς εἶναι προτιμότερος ὁ ἀναπτυγμένος καπιταλισμός ἀπό τόν μὴ ἀναπτυγμένο, καί χάρη στόν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῶν θέσεων του ἀντιπαράθεσε τόν πρῶτο στό δεύτερο ὄχι σάν δύο διαδοχικά στάδια ἀνάπτυξης ἑνός δοσμένου φαινομένου, ἀλλά σάν εἰδικές περιπτώσεις*.

III

Τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας παρασύρθηκε βρῆκε τήν ἐκφρασή του καί στό συλλογισμό του, ὅτι δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται

* Γιά ποιό λόγο, θά ρωτήσῃ ἴσως ὁ ἀναγνώστης, πρέπει ν' ἀποδίδεται αὐτό μόνο στό γεγονός ὅτι ὁ κ. Στροῦβε παρασύρθηκε; Γιά τό λόγο ὅτι ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει ρητά τόν καπιταλισμό σάν βασικό φόντο, πάνω στό ὅποιο συντελοῦνται ὅλα τά φαινόμενα πού περιγράφουμε. Τόνισε ὀλοκάθαρα, ἀπό τή μιὰ μεριά, τή γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιάς, τή «διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων» (245) κτλ., καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τήν «ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τή γῆ καί τή δημιουργία ἀγροτικοῦ προλεταριάτου» (238). Τέλος, ὁ ἴδιος χαρακτήρισε αὐτό τό πράγμα σάν δημιουργία μιᾶς καινούργιας δύναμης, τοῦ *κεφαλαίου*, καί τόνισε τήν ἀποφασιστική σημασία τῆς ἐμφάνισης τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στόν καταναλωτή.

αίτια τῆς καταστροφῆς τῆς ἀγροτιᾶς κυρίως ὁ μέγας βιομηχανικός καπιταλισμός. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀρχίζει πολεμικῆ μέ τόν κ. Ν. —ον.

Ἡ φτηνὴ παραγωγή ἐργοστασιακῶν προϊόντων — λέει ὁ κ. Ν. —ον σχετικὰ μέ τὰ ἐνδύματα ἐργοστασιακῆς κατασκευῆς, προκάλεσε ἐλάττωση τῆς οἰκιακῆς τους κατασκευῆς (σελ. 227 τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε).

«Τὰ πράγματα παρουσιάζονται ἐδῶ ἀκριβῶς ἀπό τὴν ἀνάποδη — ἀναφωνεῖ ὁ κ. Στροῦβε — κι αὐτὸ δέν εἶναι δύσκολο νά τό δείξουμε. Ἡ ἐλάττωση τῆς παραγωγῆς ὑλικῶν νηματοουργίας ἀπό τούς ἀγρότες προκάλεσε αὔξηση τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης τῶν προϊόντων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βαμβακουργίας καί ὄχι ἀντίστροφα» (227).

Ἀμφίβολο εἶναι ἂν ὁ συγγραφέας βάζει καλά τό ζήτημα, γιατί σκεπάζει τὴν οὐσία τῆς ὑπόθεσης μ' ἓνα σωρὸ δευτερευουσες λεπτομέρειες. Ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας καί παρακολουθήσουμε αὐτὸ τό γεγονός (καί ὁ κ. Ν. —ον ξεκινάει ἀκριβῶς ἀπό τὴν παρακολούθηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος), δέν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι καί ἡ φτήνια τῶν ἐργοστασιακῶν προϊόντων ἐπιταχύνει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, ἐπιταχύνει τὴν ἐκτόπιση τῶν οἰκιακῶν προϊόντων. Ὁ κ. Στροῦβε μέ τὴν ἀντίρησή του σ' αὐτὴ τὴ δῆλωση τοῦ κ. Ν. —ον ἀδυνατίζει ἀπλῶς τὴ δική του ἐπιχειρηματολογία ἐναντία σ' αὐτόν τό συγγραφέα, πού τό βασικὸ λάθος του συνίσταται στό ὅτι προσπαθεῖ νά παρουσιάσει τὴ «φάμπρικα» σάν κάτι τό ἀποσπασμένο ἀπό τὴν «ἀγροτιά», σάν κάτι τό τυχαῖο, σάν κάτι πού ἦρθε ἀπέξω καί τὴν ξάφνιασε, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ «φάμπρικα» δέν εἶναι (καί σύμφωνα μέ τὴ θεωρία πού ὁ κ. Ν. —ον θέλει νά ἀκολουθεῖ πιστά, καί σύμφωνα μέ τὰ δεδομένα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας) παρά ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς ὀργάνωσης ὅλης τῆς κοινωνικῆς, συνεπῶς καί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἡ μεγαλοαστικὴ παραγωγή τῆς «φάμπρικας» εἶναι ἡ ἀπευθείας καί ἄμεση συνέχιση τῆς μικροαστικῆς παραγωγῆς τοῦ χωριοῦ, τῆς περιβόητης «κοινότητος» ἢ τῆς βιοτεχνίας. «Γιὰ νά γίνει ἡ „ἐργοστασιακὴ μορφή πιὸ φτηνὴ“ — λέει πολὺ σωστά ὁ κ. Στροῦβε — πρέπει ὁ ἀγρότης ν' ἀκολουθήσει τὴν ἄποψη τῆς ὀρθολογιστικῆς οἰκονομίας στὶς συνθήκες τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας». «Ἄν ἡ ἀγροτιά ἐξακολουθοῦσε νά ἐπιμένει. . . στὴ φυσικὴ οἰκονομία, κανένα τσιτάκι. . . δέ θά τὴν ἔβαζε σέ πειρασμό».

Μ' ἄλλα λόγια: «ἡ μορφή τῆς φάμπρικας» εἶναι ἀπλῶς μιά

ἀναπτυγμένη ἔμπορευματικὴ παραγωγή κι αὐτὴ ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὴ μὴ ἀναπτυγμένη ἔμπορευματικὴ παραγωγή, πού ὑπάρχει στὸ νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καὶ τοῦ βιοτέχνη. Ὁ συγγραφέας θέλει ν' ἀποδείξει στὸν κ. Ν. — ὅν ὅτι ἡ «φάμπρικα» καὶ ἡ «ἀγροτιά» συνδέονται ἀμοιβαῖα, ὅτι οἱ οἰκονομικὲς «ἀρχές» τοῦ συστήματός τους δὲν εἶναι ἀνταγωνιστικὲς*, ἀλλὰ ταυτόσημες. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ θάπρεπε κι αὐτὸς ν' ἀναγάγει τὸ ζήτημα στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, ν' ἀντιτάξει στὸν κ. Ν. — ὅν τὴ θέση, ὅτι ὁ μικροπαραγωγὸς μας (ὁ ἀγρότης-καλλιεργητὴς καὶ ὁ βιοτέχνης) εἶναι μικροαστὸς. Μὲ μιὰ τέτια τοποθέτηση θά μετέφερε τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν σφαῖρα τῶν συζητήσεων γιὰ τὸ τί «πρέπει» νὰ εἶναι, τί «μπορεῖ» νὰ εἶναι κτλ., στὴ σφαῖρα τῆς διευκρίνισης ἐκείνου πού ὑπάρχει καὶ τῆς ἐξήγησής γιὰτί ὑπάρχει ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι διαφορετικά. Γιὰ ν' ἀνατρέψουν αὐτὴ τὴ θέση οἱ ναρόντικοι θά ἦταν ὑποχρεωμένοι εἴτε ν' ἀρνηθοῦν τὰ πασίγνωστα καὶ ἀναμφισβήτητα γεγονότα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἔμπορευματικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιάς [καὶ τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποδείχνουν τὸ μικροαστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀγροτιάς], εἴτε ν' ἀρνηθοῦν τίς στοιχειώδεις ἀλήθειες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς θέσης σημαίνει ἀναγνώριση ὅτι εἶναι παράλογη ἢ ἀντιπαράθεση «τοῦ καπιταλισμοῦ» στὸ «λαϊκὸ καθεστῶς», ἀναγνώριση ὅτι ἔχουν ἀντιδραστικὸ χαρακτῆρα τὰ σχέδια, «πού ἀναζητοῦν ἄλλους δρόμους γιὰ τὴν πατρίδα», καθὼς καὶ τὸ ν' ἀπευθύνει κανεὶς τίς εὐχές του γιὰ «κοινωνικοποίηση» στὴν ἀστικὴ «κοινωνία» ἢ στὸ «κράτος», πού κατὰ τὸ μισὸ εἶναι ἀκόμα κράτος «τῶν παλιῶν εὐγενῶν».

Καὶ ὁ κ. Στροῦβε, ἀντὶ ν' ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἀρχή**, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τέλος: «ἀπορίπτουμε — λέει — μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ θεμελιακὲς θέσεις τῆς θεωρίας τῶν ναρόντικων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας, τὴ θέση ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἐπεξεργασίας καταστρέφει τὸν ἀγρότη-καλλιεργητὴ» (246). Αὐτὸ πιά σημαίνει, ὅπως λένε οἱ γερμανοί, νὰ πετᾶς καὶ τὸ μωρὸ μαζί μὲ τὸ νερὸ τῆς μανιέρας! «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς με-

* Οἱ ναρόντικοι τὸ ἔλεγαν αὐτὸ καθαρά καὶ ξάστερα, ἐνῶ ὁ «ἀναμφισβήτητος μαρξιστὴς», κ. Ν. — ὅν σερβίρει τὴν ἴδια ἀνοησία μὲ νεφελώδεις φράσεις γιὰ «λαϊκὸ καθεστῶς» καὶ «λαϊκὴ παραγωγή», στολισμένες μὲ περικοπὲς ἀπὸ τὸν Μάρξ.

** Δηλαδή ν' ἀρχίσει ἀπὸ τὸ μικροαστικὸ χαρακτῆρα τοῦ «ἀγρότη-καλλιεργητῆ», γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι «εἶναι ἀναπόφευχτος καὶ νόμιμος» ὁ μέγας καπιταλισμὸς.

γάλης βιομηχανίας έπεξεργασίας» σημαίνει και εκφράζει τήν ανάπτυξη του καπιταλισμού. Και ή θέση ότι ίσα-ίσα ό καπιταλισμός καταστρέφει τόν άγρότη δέν είναι καθόλου θεμελιακή θέση του ναροντικισμού, αλλά του *μαρξισμού*. Οί ναρόντικοι έβλεπαν και βλέπουν τίς αίτιες τής άπελευθέρωσης του παραγωγού από τά μέσα παραγωγής όχι στήν ειδική όργάνωση τής ρωσικής κοινωνικής οίκονομίας πού όνομάζεται καπιταλισμός, αλλά στήν πολιτική τής κυβέρνησης πού ήταν, λένε, άποτυχημένη («έμεις» άκολουθούσαμε όχι σωστό δρόμο κτλ.), στήν αδράνεια τής κοινωνίας, πού δέ συσπειρώθηκε όσο χρειάζεται ένάντια στους ληστές και στους άγύρτες κτλ. Γιαυτό και τά «μέτρα» πού πρότειναν περιορίζονταν στή δράση «τής κοινωνίας» και του «κράτους». Αντίθετα, ή άποψη ότι οί αίτιες τής άπαλλοτρίωσης βρίσκονται στό γεγονός τής ύπαρξης τής κεφαλαιοκρατικής όργάνωσης τής κοινωνικής οίκονομίας οδηγεί άναπόφευχτα στή θεωρία τής *πάλης τών τάξεων* (πρβλ. τό βιβλίο του Στρούβε, σελ. 101, 288 και πολλές άλλες). Η άσάφεια στήν έκφραση του συγγραφέα συνίσταται στό ότι μιλάει για «τό γεωργό» γενικά κι όχι για τίς αντίθετες τάξεις τής άστικής γεωργίας. Οί ναρόντικοι λένε ότι ό καπιταλισμός καταστρέφει τή γεωργία και γιαυτό δέν είναι σέ θέση ν' άγκαλιάσει δλη τήν παραγωγή τής χώρας και οδηγεί αυτή τήν παραγωγή σέ όχι σωστό δρόμο, οί μαρξιστές λένε ότι ό καπιταλισμός και στή βιομηχανία έπεξεργασίας και στή γεωργία πιέζει τόν παραγωγό, όμως, άνεβάζοντας τήν παραγωγή σέ μία άνώτερη βαθμίδα, δημιουργεί τους όρους και τή δύναμη για τήν «κοινωνικοποίηση»*.

Τό συμπέρασμα του κ. Στρούβε σ' αυτό τό ζήτημα είναι τό εξής: «Ένα από τά πιό βασικά λάθη του κ. Ν.—ον συνίσταται στό ότι μετάφερε όλοκληρωτικά τίς άντιλήψεις και τίς κατηγορίες του *διαμορφωμένου* κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος στό σημερινό νοικοκυριό του άγρότη, πού ως τά σήμερα είναι περισσότερο φυσικό παρά χρηματικό» (237).

Είδαμε πιό πάνω ότι μόνον ή όλοκληρωτική άγνοια τών συγκεκριμένων στοιχείων του ρωσικού γεωργικού καπιταλισμού

* «Η μεγάλη ύπηρεσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συνίσταται, από τή μία μεριά, στήν όρθολογιστική όργάνωση τής γεωργίας, για τήν όποια μόνον αυτός ό τρόπος παραγωγής δημιουργεί τή δυνατότητα τής κοινωνικής διεξαγωγής της, κι από τήν άλλη, στό γεγονός ότι άνάγει σέ παραλογισμό τήν ιδιοκτησία τής γης. Όπως κι όλες τίς άλλες ιστορικές του προόδους, έτσι κι αυτή τήν εξαγόρασε ό καπιταλισμός μέ τήν πλέρια έξαθλίωση τών άμεσων παραγωγών» («Das Kapital», III. B., 2. Th., S. 157. («Τό Κεφάλαιο», τόμ. III, μέρος 2ο, σελ. 157. Η Σύντ.))¹³⁶.

όδηγησε σ' ένα γελοίο λάθος τόν κ. Ν. — ον, πού μιλάει γιά «περιορισμό» τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Τό λάθος ὁμως αὐτό δέν προέρχεται ἀπό τό ὅτι μετάφερε στήν ἀγροτιά ὅλες τίς κατηγορίες τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά στό ὅτι δέν ἐφάρμοσε καμιά *κατηγορία τοῦ καπιταλισμοῦ* στά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τῇ γεωργίᾳ. Οἱ πύ σπουδαῖες «κατηγορίες» τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι βέβαια ἡ ἀστική τάξη καί ἡ τάξη τοῦ προλεταριάτου. Ὁ κ. Ν. — ον ὄχι μόνο δέν τίς «μετάφερε» στήν «ἀγροτιά» (δηλ. δέν ἀνάλυσε σέ ποιές ἀκριβῶς ὁμάδες ἢ τμήματα τῆς ἀγροτιάς ταιριάζουν αὐτές οἱ κατηγορίες καί σέ ποιό βαθμό εἶναι ἀναπτυγμένες), ἀλλά, ἀντίθετα, σκεφτόταν μέ καθαρά ναροντνικιστικό τρόπο, ἀγνοώντας τά ἀντιθετικά στοιχεῖα μέσα στήν «κοινότητα», κάνοντας συλλογισμούς γιά τήν «ἀγροτιά» γενικά. Καί τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά μείνει ἀκριβῶς ἀναπόδειχτη ἡ θέση του ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ εἶναι κεφαλαιοκρατικός, ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἀπαλλοτριώσεως τοῦ γεωργοῦ, καί νά χρησιμεύει μόνο γιά μιᾶ ἀντιδραστική οὐτοπία.

IV

Στήν § VIII τοῦ ἔκτου κεφαλαίου ὁ κ. Στρούβε ἐκθέτει τίς σκέψεις του γιά τήν ἰδιόχτητη οἰκονομία. Τονίζει πολύ σωστά ὅτι οἱ μορφές πού παίρνει αὐτή ἡ οἰκονομία ἐξαρτιοῦνται στενά καί ἄμεσα ἀπό τήν καταστροφή τῶν ἀγροτῶν. Ὁ καταστραμμένος ἀγρότης δέ βάζει πιά «σέ πειρασμό» τόν τσιφλικά γιά «μυθῶδη νοίκια τῆς γῆς»· ὁ τσιφλικάς περνάει τώρα στή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τοῦ ἐργάτη γῆς. Σάν ἀπόδειξη παραθέτονται περικοπές ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Ρασπόιν, πού ἐπεξεργάστηκε τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τό νοικοκυριό τῶν τσιφλικάδων, κι ἀπό μιᾶ ἐκδοση τῶν ζέμστβο γιά τήν τρέχουσα στατιστική, πού σημειώνει τόν «ἀναγκαστικό» χαρακτήρα τῆς αὔξεσης τῶν καλλιεργειῶν γιά οἰκονομικούς σκοπούς. Ἀπαντώντας στούς κυρίους ναρόντνικους, πού μέ συλλογισμούς γιά τό «μέλλον» τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία καί γιά τίς «δυνατότητες» πού παρουσιάζει, συγκαλύπτουν μέ τόση προθυμία τό γεγονός τῆς κυριαρχίας του σήμερα, ὁ συγγραφέας μιλάει συγκεκριμένα γιά *τήν πραγματικότητα*.

Ἐδῶ θά πρέπει νά σταθοῦμε μόνο στήν ἐκτίμηση πού κάνει σ' αὐτό τό φαινόμενο ὁ συγγραφέας, λέγοντας ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά «προοδευτικά ρεύματα μέσα στήν ἰδιόχτητη οἰκονομία» (244), ὅτι τά ρεύματα αὐτά τά δημιουργεῖ «ἡ ἀδυσώπητη λογική τῆς

οικονομικής εξέλιξης» (240). 'Επειδή αυτές οι πολύ σωστές θέσεις έχουν άφηρημένο χαρακτήρα, φοβόμαστε ότι δε θα μπορέσει να τις καταλάβει ο άναγνώστης που δέν ξέρει μαρξισμό· ότι ο άναγνώστης δε θα καταλάβει — άν δέν του μιλήσουμε συγκεκριμένα για τήν άλλαγή των τάδε συστημάτων οικονομίας, των τάδε μορφών ταξικής αντίθεσης — για ποιό λόγο τό δοσμένο αυτό ρεύμα είναι «προοδευτικό» (έννοείται από τή μοναδική άποψη, από τήν όποία μπορεί να βάζει τό ζήτημα ο μαρξιστής, δηλ. από τήν άποψη μιās όρισμένης τάξης), σε τί ακριβώς συνίσταται «ό άδυσώπητος χαρακτήρας» τής συντελούμενης εξέλιξης. Γιαυτό θα δοκιμάσουμε να περιγράψουμε αυτή τήν άλλαγή (έστω και σε πολύ γενικές γραμμές) σε παραλληλισμό με τόν τρόπο που παρουσιάζουν τά πράγματα οι ναρόντικοι.

Ο ναρόντικός παρουσιάζει τό προτσές ανάπτυξης του νοικοκυριού του έργάτη γής σαν πέραςμα από τό «αυτοτελές» νοικοκυριό του άγρότη στό εξαρτημένο, και, φυσικά, θεωρεί αυτό τό πράγμα όπισθοδρόμηση, κατάπτωση κτλ. Αυτή ή περιγραφή του προτσές είναι κυριολεκτικά λαθεμένη από τήν άποψη των γεγονότων, δέν ανταποκρίνεται καθόλου στην πραγματικότητα, και γιαυτό είναι παράλογα και τά συμπεράσματα που βγαίνουν απ' αυτήν. Παρασταίνοντας τά πράγματα τόσο αισιόδοξα (σχετικά με τό παρελθόν και τό παρόν), ο ναρόντικός απλώς ξεκόβει από τά γεγονότα, που έχουν διαπιστωθεί άκόμα κι από τή φιλολογία των ίδιων των ναρόντικων, και στρέφεται προς τις ουτοπίες και τις πιθανότητες.

*Ας πάρουμε σαν άφετηρία τή δουλοπαροικιακή οικονομία πριν από τή μεταρύθμιση.

Τό βασικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής ήταν τό παρακάτω: ο τσιφλικάς έδινε στον άγρότη γή, οίκοδομήσιμη ξυλεία, μέσα παραγωγής γενικά (κάποτε και μέσα συντήρησης) για κάθε ξεχωριστό νοικοκυριό, και, αφήνοντας τόν άγρότη να βγάζει μόνος του τήν τροφή του, τόν άνάγκαζε να δουλεύει *όλο τόν πρόσθετο χρόνο* για τόν τσιφλικά, να δουλεύει άγγαρεία. Υπογραμμίζω: «όλο τόν πρόσθετο χρόνο», για να σημειώσω ότι στό σύστημα αυτό ούτε καν λόγος μπορεί γά γίνεται για «αυτοτέλεια» του άγρότη*. Ο «κληρός», με τόν όποιο «έξασφάλιζε» τόν άγρότη ο τσιφλικάς, δέν ήταν παρά μόνο *πληρωμή του μεροκάματου σε είδος, χρησίμευε έξολοκλήρου κι άποκλειστικά για τήν έκμετάλλευση του άγρότη άπομέρους του τσιφλικά, για*

* Περιορίζομαι άποκλειστικά στην οικονομική πλευρά του ζητήματος.

«νά εξασφαλίζει» εργατικά χέρια στὸν τσιφλικά, καί ποτέ γιά τήν πραγματική εξασφάλιση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀγρότη*.

Νά ὅμως πού εισορμάει ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία. Ὁ τσιφλικός ἀρχίζει νά παράγει σιτηρά γιά πούληση καί ὄχι γιά τίς ἀνάγκες του. Αὐτό προκαλεῖ ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τῶν ἀγροτῶν, ἔπειτα δημιουργεῖ δυσκολίες στό σύστημα τῶν κλήρων, γιατί στὸν τσιφλικά δέ συμφέρεи πιά νά δίνει καινούργιους κλήρους στοὺς ἀγρότες τῆς νέας γενιᾶς καί παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νά τοὺς πληρώνει μέ χρήμα. Γίνεται πῶ βολικό νά χωριστεῖ μιά γιά πάντα ἡ γῆ τῶν ἀγροτῶν ἀπό τῆ γῆ τοῦ τσιφλικᾶ (καί προπάντων ἂν περικοπεῖ ἐδῶ ἓνα μέρος τῶν κλήρων καί ἂν παρθεῖ «δίκαιη» πληρωμὴ ἐξαγορᾶς) καί νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐργασία τῶν ἴδιων πάλι ἀγροτῶν, πού βρίσκονται σέ χειρότερες ὑλικές συνθήκες καί ἀναγκάζονται νά συναγωνίζονται καί τὰ πρῶην κοπέλια τῶν τσιφλικᾶδων καί τοὺς «ντάρστβενικούς»¹³⁷, καί τοὺς καλύτερα εξασφαλισμένους πρῶην κρατικούς ἀγρότες καί τοὺς ἀγρότες χτημάτων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας κτλ.

* Ἡ δουλοπαροικία καταργεῖται.

Τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, — πού τώρα πιά παράγει γιά τήν ἀγορά (αὐτό ἔχει πολὺ σπουδαία σημασία), — ἀλλάζει, δέν ἀλλάζει ὅμως ἀμέσως. Στά παλιὰ χαρακτηριστικά καί στίς παλιές «ἀρχές» προσθέτονται καινούργια χαρακτηριστικά καί καινούργιες ἀρχές. Τὰ καινούργια αὐτά χαρακτηριστικά συνίστανται στό ὅτι βάση γιά τήν Plusmacherei δέν εἶναι πιά ὁ ἐφοδιασμός τοῦ ἀγρότη μέ μέσα παραγωγῆς, μά, ἀντίθετα, ὁ ἀποχωρισμός του ἀπό τὰ μέσα παραγωγῆς, ἡ ἀνάγκη χρημάτων· βάση δέν εἶναι πιά ἡ φυσική οἰκονομία, οὔτε ἡ ἀνταλλαγὴ «ὀπηρεσιῶν» σέ εἶδος (ὁ τσιφλικός δίνει στὸν ἀγρότη γῆ καί ὁ ἀγρότης δίνει στὸν τσιφλικά προϊόντα τῆς ὑπερεργασίας του: σιτηρά, πανί, κτλ.), ἀλλά ἡ «ἐλεύθερη» συναλλαγὴ, ὅπου τὰ πάντα πουλιόνται κι ἀγοράζονται μέ χρήμα. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ μορφή οἰκονομίας, πού συνδυάζει τὰ παλιὰ καί τὰ καινούργια χαρακτηριστικά, εἶναι κείνη πού ἐπικράτησε στή Ρωσία ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση. Στίς παλιές μεθόδους παραχώρησης γῆς μέ ἀντάλλαγμα τήν ἐργασία (λχ. νοικοκυριό πού βασίζεται στή χρησιμοποίησιν γῆς πού προέρχεται ἀπὸ τὰ «ἀτρέζκι») προστέθηκε ἡ «χειμωνιάτικη μί-

* Γιαυτό εἶναι καθαρὴ ἀπάτη νά ἐπικαλεῖται κανεὶς τὸ δουλοπαροικιακὸ «κλήρο», γιά νά ἀποδείξει ὅτι τὰ μέσα παραγωγῆς ἀνήκαν «ἀνέκαθεν» στὸν παραγωγό.

σθωση» — τό δάνεισμα χρημάτων μέ ἀντάλλαγμα τήν ἐργασία σέ μιὰ ἐποχή πού ὁ ἀγρότης ἔχει μεγάλη ἀνάγκη ἀπό χρήματα καί πουλάει πάμφθινα τήν ἐργασία του, τό δάνεισμα σιτηρῶν μέ τόν ὄρο νά ξεπληρωθοῦν μέ δουλιά κλπ. Οἱ κοινωνικοοικονομικές σχέσεις στήν πρῶν «βότσινα»* κατέληξαν, ὅπως βλέπετε, στήν πιό συνηθισμένη *τοκογλυφική* συναλλαγή: πρόκειται γιά πράξεις ἀπόλυτα ἀνάλογες μέ τίς πράξεις πού κάνει ὁ προαγοραστής ἔμπορος μέ τούς βιοτέχνες.

Εἶναι ἀναντίρητο, ὅτι αὐτός ἀκριβῶς ἦταν ὁ τύπος τῆς οἰκονομίας πού ἐπικράτησε ὕστερά ἀπό τή μεταρύθμιση, καί ἡ ναροντικιστική φιλολογία μας ἔδωσε θαυμάσιες *περιγραφές* αὐτῆς τῆς πολύ ἀποκρουστικῆς μορφῆς τῆς Plusmacherei, πού συνδέεται μέ τίς παραδόσεις καί τίς σχέσεις τῆς δουλοπαροικίας, μέ τήν πλέρια ἀδυναμία τοῦ δεμένου μέ τόν «κλήρο» του ἀγρότη.

Οἱ ναρόντικοι ὅμως δέν ἤθελαν καί δέ θέλουν νά βλέπουν ποιά εἶναι ἡ οἰκονομική βάση αὐτῶν τῶν σχέσεων.

Βάση τῆς κυριαρχίας ἐδῶ δέν εἶναι πιά μόνο ἡ κατοχή γῆς, ὅπως παλιά, ἀλλά καί ἡ κατοχή χρήματος, πού τό ἔχει ἀνάγκη ὁ ἀγρότης (καί τό χρήμα εἶναι προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τῆς ὀργανωμένης ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία), καί ὁ «ἀποχωρισμός» τοῦ ἀγρότη ἀπό τά μέσα ὑπαρξης. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι πρόκειται γιά κεφαλαιοκρατικές, ἀστικές σχέσεις. Τά «καινούργια» χαρακτηριστικά δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ ἀρχική μορφή τῆς κυριαρχίας τοῦ *κεφαλαίου* στή γεωργία, μορφή πού δέν ἔχει ἀκόμα ἀπαλλαγεί ἀπό τά δεσμά τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», μορφή πού ἔχει δημιουργήσει τήν ταξική ἀντίθεση πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού ὅμως δέν τή σταθεροποίησε ἀκόμα.

Νά ὅμως πού μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας φεύγει τό ἔδαφος κάτω ἀπ' αὐτή τήν ἀρχική μορφή κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου: ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτιάς, πού τώρα ἔχει φτάσει ὡς τήν πλέρια κατάρρευση, δείχνει καθαρά ὅτι οἱ ἀγρότες ἔχασαν τά σύνεργά τους — πού πάνω τους στηρίζονταν καί ἡ δουλοπαροικιακή καί ἡ ὑποδουλωτική μορφή ἐργασίας — κι ἔτσι ἀναγκάζει τόν τσιφλικά νά χρησιμοποιοῦσε δικά του σύνεργα καί τόν ἀγρότη νά γίνε ἐργάτης γῆς.

Εἶναι ἐπίσης γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι τό πέρασμα αὐτό

* -- μορφή μεγάλης φεουδαρχικῆς γαιοκτησίας στό ρωσικό κράτος τῆς περιόδου XII - XVII αἰῶνων. Μεταβιβαζόταν κληρονομικά ἀπό πατέρα σέ γιό. Σημ. μετ.

ἄρχισε νά σημειώνεται στή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Τό γεγονός αὐτό δείχνει τήν τάση τῆς ὑποδουλωτικῆς μορφῆς, πού οἱ ναρόντικοι τήν ἐξετάζουν καθαρά μεταφυσικά, ἔξω ἀπό τή σύνδεσή της μέ τό παρελθόν, χωρίς νά παίρνουν ὑπόψη τους τίς τάσεις γιά ἀνάπτυξή της· τό γεγονός αὐτό δείχνει τήν *παρὰ* ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, τήν *παρὰ* ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης, πού προσιδιάζει στή σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία· ἡ ἀντίθεση αὐτή στήν προηγηθεῖσα ἐποχή ἐκφραζόταν στίς σχέσεις τοῦ «κουλάκου» μέ τόν ἀγρότη, ἐνῶ τώρα ἀρχίζει νά ἐκφράζεται στή σχέση τοῦ ὀρθολογιστῆ ἐπιχειρηματία μέ τόν ἐργάτη γῆς καί τό μεροκαματιάρη.

Κι ἀκριβῶς αὐτή ἡ τελευταία ἀλλαγὴ προκαλεῖ ἀπόγνωση καί φρίκη στό ναρόντικο, πού ἀρχίζει νά φωνάζει γιά «ἀπαλλοτρίωση», γιά «ἀπώλεια τῆς αὐτοτέλειας», γιά «ἐπικράτηση τοῦ καπιταλισμοῦ» καί γιά συμφορές μέ τίς ὁποῖες μᾶς «ἀπειλεῖ» κτλ. κτλ.

Κοιτάχτε αὐτούς τούς συλλογισμούς ἀμερόληπτα καί θά δεῖτε σ' αὐτούς, πρῶτο, *ψευτιά*, ἔστω καί καλοπροαίρετη, γιατί πρὶν ἀπ' αὐτό τό νοικοκυριό τῶν ἐργατῶν γῆς δέν προηγήθηκε ἡ «αὐτοτέλεια» τοῦ ἀγρότη, ἀλλά ἄλλες μορφές ἰδιοποίησης τοῦ ὑπερπροϊόντος ἀπομέρους ἐκείνου πού δέν ἔπαιρνε μέρος στή δημιουργία του. Δεύτερο, θά δεῖτε πόσο ἐπιπόλαια καί τιποτένια εἶναι ἡ διαμαρτυρία τῶν ναρόντικων, πού μετατράπηκε, σύμφωνα μέ τήν πετυχημένη ἐκφραση τοῦ κ. Στρούβε, σέ ἀγοραῖο σοσιαλισμό. Γιατί βλέπουν αὐτή τήν «ἐπικράτηση» μόνο στή δευτέρη μορφή κι ὄχι καί στίς δύο; γιατί ἡ διαμαρτυρία δέ στρέφεται ἐναντία στό βασικό ἱστορικό γεγονός, πού συγκέντρωσε στά χέρια τῶν «ἀτομικῶν γαιοκτητῶν» τά μέσα παραγωγῆς, ἀλλά μόνον ἐναντία σέ μιὰ ἀπό τίς μεθόδους χρησιμοποίησης αὐτοῦ τοῦ μονοπωλίου; Γιατί δέ βλέπουν τή ρίζα τοῦ κακοῦ στίς σχέσεις παραγωγῆς, πού παντοῦ καί πάντα ὑποτάσσουν τήν ἐργασία στόν κάτοχο τοῦ χρήματος, ἀλλά τή βλέπουν μόνο στήν ἄνιση διανομή, πού προβάλλει τόσο ἀνάγλυφα στήν *τελευταία* μορφή αὐτῶν τῶν σχέσεων; Ἄκριβῶς αὐτό τό βασικό γεγονός — ἡ διαμαρτυρία ἐναντία στόν καπιταλισμό, διαμαρτυρία πού παραμένει στά πλαίσια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν πάλι σχέσεων — μετατρέπει τούς ναρόντικούς σέ ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης, ἡ ὁποία δέ φοβᾶται τόν ἀστισμό, ἀλλά μόνο τήν ὄξυνση τῶν ἀντιθέσεων του, τή μόνη πού ὀδηγεῖ σέ ριζικὴ ἀλλαγὴ.

V

Περνάμε στο τελευταίο σημείο τῶν θεωρητικῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Στροῦβε, στο «ζήτημα τῶν ἀγορῶν γιά τό ρωσικό καπιταλισμό» (245).

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας πού διατύπωσαν οἱ ναρόντικοι, ὅτι δέν ἔχουμε ἀγορές, μέ τό ἐρώτημα: «τί ἐννοεῖ ὁ κ. Β. Β. λέγοντας καπιταλισμό;» Τό ἐρώτημα αὐτό ἐρχεται στήν ὥρα του, γιατί ὁ κ. Β. Β. (μά καί ὅλοι οἱ ναρόντικοι γενικά) παραβάλλανε πάντα τό ρωσικό καθεστῶς μέ κάποια «ἀγγλική μορφή» (247) καπιταλισμοῦ κι ὄχι μέ τά βασικά γνωρίσματά του, πού ἀλλάζουν τή φυσιογνωμία τους ἀπό χώρα σέ χώρα. Κρίμα μόνο πού ὁ κ. Στροῦβε δέ δίνει ὀλοκληρωμένο ὄρισμό τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἀναφέρει γενικά τήν «κυριαρχία τῆς ἀνταλλαχτικῆς οἰκονομίας» [αὐτό εἶναι τό πρῶτο γνώρισμα· τό δεύτερο εἶναι ἡ ἰδιοποίηση τῆς ὑπεραξίας ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, ἡ κυριαρχία τοῦ τελευταίου πάνω στήν ἐργασία], «τό καθεστῶς πού βλέπουμε στή Δυτική Εὐρώπη» (247), «μέ ὄλες τίς συνέπειές του», μέ «τή συγκέντρωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, μέ τόν καπιταλισμό στή στενή σημασία τῆς λέξης» (247).

«Ὁ κ. Β. Β. — λέει ὁ συγγραφέας — δέν ἐμβάθυνε στήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας „καπιταλισμός“, ἀλλά τή δανείστηκε ἀπό τόν Μάρξ, πού εἶχε ὑπόψη του κυρίως τόν καπιταλισμό μέ τή στενή ἔννοια, σάν πλέρια διαμορφωμένο προϊόν τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται πάνω στό ἔδαφος τῆς ὑποταγῆς τῆς παραγωγῆς στήν ἀνταλλαγή» (247). Δέν μπορούμε νά συμφωνήσουμε μ' αὐτό. Πρῶτο, ἂν ὁ κ. Β. Β. πραγματικά εἶχε δανειστεῖ ἀπό τόν Μάρξ τήν ἀντίληψή του γιά τόν καπιταλισμό, θά εἶχε σωστή ἀντίληψη γι' αὐτόν καί δέ θά μπορούσε νά συγγέει τήν «ἀγγλική μορφή» μέ τόν καπιταλισμό. Δεύτερο, δέν εἶναι καθόλου σωστό ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε κυρίως ὑπόψη του «τή συγκεντροποίηση ἢ τή συγκέντρωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς» [αὐτό ἐννοεῖ ὁ κ. Στροῦβε ὅταν μιλάει γιά καπιταλισμό μέ τή στενή ἔννοια]. Ἀντίθετα, παρακολούθησε τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἀπό τά πρῶτα της βήματα, ἀνάλυσε τόν καπιταλισμό· στίς πρῶτες μορφές του τῆς ἀπλῆς συνεργασίας καί τῆς μανουφакτούρας — τίς μορφές πού ἀπέχουν ὀλόκληρους αἰῶνες ἀπό τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς μέ μηχανές — ἔδειξε τή σύνδεση τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ μέ τό γεωργικό. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε στενεύει τήν ἔννοια καπιταλισμός ὅταν λέει: «...τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ κ. Β. Β. ἦταν τά πρῶτα βήματα τῆς

έθνικῆς οἰκονομίας στό δρόμο ἀπό τή φυσική ὀργάνωση πρὸς τὴν ἐμπορευματικὴν». Θὰ ἔπρεπε νὰ πεῖ: τὰ *τελευταῖα* βήματα. Ἐπειδὴ ὅσα ξέρομε, ὁ κ. Β. Β. μελετοῦσε μόνο τὴν οἰκονομία τῆς Ρωσίας ὕστερ' ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε (189-190), ἀκόμα καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ὀργάνωση τῆς βαμβακουργίας δημιουργήθηκε πρὶν τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν. Ἡ μεταρύθμιση προώθησε τὴν τελικὴ ἀνάπτυξη μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια· πρόβαλε στὴν πρώτη σειρά ὄχι τὴν ἐμπορευματικὴ μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ τὴν ἐμπορευματικὴ μορφή τῆς ἐργατικῆς δύναμης· ἐπικύρωσε τὴν κυριαρχία ὄχι τῆς ἐμπορευματικῆς ἀλλὰ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς πιά παραγωγῆς. Ὁ ἀσαφὴς ξεχωρισμὸς τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ καπιταλισμὸ μὲ τὴν πλατιά καὶ τὴ στενὴ ἔννοια* κάνει, ὅπως φαίνεται, τὸν κ. Στροῦβε νὰ βλέπει τὸ ρωσικὸ καπιταλισμὸ σάν ὑπόθεση τοῦ μέλλοντος καὶ ὄχι σάν μιὰ σημερινὴ πραγματικότητα, πού ἔχει διαμορφωθεῖ πλεῖρα καὶ ὀριστικά. Λέει λογουχάρη:

«Πρὶν βάλει τὸ ζήτημα, ἂν εἶναι ἀναπόφευχτο γιὰ τὴ Ρωσία ὁ καπιταλισμὸς μὲ τὴν ἀγγλικὴ μορφή, ὁ κ. Β. Β. θάπρεπε νὰ βάλει καὶ νὰ λύσει ἕνα ἄλλο, πιὸ γενικὸ καὶ γι' αὐτὸ πιὸ σπουδαῖο ζήτημα: εἶναι ἄραγε ἀναπόφευχτο γιὰ τὴ Ρωσία τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ οἰκονομία στὴ χρηματικὴ, καὶ ποιά εἶναι ἡ σχέση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς *sensu stricto*** πρὸς τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή γενικά;» (247). Ἀμφιβάλλουμε ἂν τὸ ζήτημα πρέπει νὰ μπεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Ἐὰν ἐξηγήσουμε τὸ σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς πού ὑπάρχει σήμερα στὴ Ρωσία, τότε θὰ λυθεῖ *eo ipso**** καὶ τὸ ζήτημα, ἂν εἶναι «ἀναπόφευχτη» τοῦτη ἢ ἐκείνη ἡ ἀνάπτυξη. Ἐὰν πάλι δὲν ἐξηγήσουμε αὐτὸ τὸ σύστημα, τότε δὲ θὰ λύσουμε τὸ ζήτημα. Ἐντὶ νὰ κάνομε συλλογισμοὺς γιὰ τὸ μέλλον (πού ἀρέσουν στοὺς κυρίους ναρόντικους), πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὸ παρόν. Τὸ μεγαλύτερο γεγονός, πού πρόβαλε στὴ Ρωσία ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση, εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ, ἂν μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὴ τὴν ἔκφραση, ἐκδήλωση τοῦ καπιταλισμοῦ, δηλ. ἡ ἐκδήλωση τῶν

* Δὲ φαίνεται, μὲ βάση ποῖο κριτήριον ξεχωρίζει ὁ συγγραφέας αὐτὲς τὶς ἔννοιες; Ἐὰν λέγοντας καπιταλισμὸ μὲ τὴ στενὴ ἔννοια ἔννοεῖ μόνο τὴ μηχανικὴ βιομηχανία, τότε εἶναι ἀκατανόητο γιὰτὶ δὲν ξεχωρίζει ἰδιαίτερα καὶ τὴ μανουφακτοῦρα; Ἐὰν λέγοντας καπιταλισμὸ μὲ τὴν πλατιά ἔννοια ἔννοεῖ μόνο τὴν ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, τότε δὲν ὑπάρχει ἐδῶ καπιταλισμὸς.

** — μὲ τὴ στενὴ ἔννοια. Ἡ Σύντ.

*** — μόνο του. Ἡ Σύντ.

«κορυφών» του (τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς, τῶν σιδηροδρόμων, τῶν τραπεζῶν κτλ.), καί μπροστά στή θεωρητική σκέψη μπῆκε ἀμέσως τὸ ζήτημα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Οἱ ναρόντικοι προσπαθοῦσαν ν' ἀποδείξουν ὅτι οἱ κορυφές αὐτές εἶναι τυχαῖες, δέ συνδέονται μ' ὄλο τὸ οἰκονομικὸ καθεστῶς, εἶναι ἀνεδαφικές καί γιαντὸ ἀνίσχυρες· ἐκτός ἀπ' αὐτὸ χρησιμοποίησαν τὴ λέξη «καπιταλισμός» μὲ τὴν πολὺ στενὴ ἔννοια, ξεχνώντας ὅτι ἡ ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο περνάει ἀπό πολὺ μακρόχρονα καί διαφορετικά στάδια, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο καί φθάνοντας στήν «ἀγγλικὴ μορφή». Οἱ μαρξιστές πρέπει ν' ἀποδείξουν ὅτι οἱ κορυφές αὐτές δέν εἶναι παρά τὸ τελευταῖο βῆμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ καιρὸ στή Ρωσία καί παντοῦ, σ' ὄλους τοὺς κλάδους παραγωγῆς, καί πού γεννάει τὴν ὑποταγὴ τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ κ. Στρούβε, ὅτι ὁ ρωσικὸς καπιταλισμός εἶναι κάτι πού ἀνήκει στό μέλλον καί ὄχι στό παρόν, ἐκφράστηκε πολὺ καθαρά στὸν παρακάτω συλλογισμὸ: «ἐφόσον θὰ ὑπάρχει ἡ σημερινὴ κοινότητα, κατοχυρωμένη καί στερεωμένη ἀπὸ τὸ νόμο, στό ἔδαφός της θ' ἀναπτυχθοῦν τέτιες σχέσεις πού δέν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὴ „λαϊκὴ εὐημερία“. [᾽Ωστε μόνο τώρα «θὰ ἀναπτυχθοῦν»; Καί δέν ἔχουν κίόλας ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ πολὺν καιρὸ, ἔτσι πού ὀλόκληρη ἡ φιλολογία τῶν ναρόντικων, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφάνισής της, ἐδῶ καί πάνω ἀπὸ ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα, περιέγραφε αὐτὰ τὰ φαινόμενα καί διαμαρτυροῦταν γι' αὐτά;] Στὴ Δύση ἔχουμε ἀρκετὰ παραδείγματα ὑπαρξῆς μικρῶν νοικοκυριῶν δίπλα στὰ μεγάλα κεφαλαιοκρατικά. Στὴ Ρωσία ἔχουμε τὴν Πολωνία καί τὴ νοτιοδυτικὴ ἀκρινὴ περιοχὴ πού παρουσιάζουν φαινόμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ρωσία τοῦ ἀτομικοῦ νοικοκυριοῦ καί τῆς κοινότητας — ἐφόσον ἡ καταστραμμένη ἀγροτιά παραμένει στή γῆ καί ἡ ἐξισωτικὴ ἐπίδραση μέσα της ἀποδειχνεται πῶς ἰσχυρὴ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ διαφοροποίησις — πλησιάζει σ' αὐτὸ τὸν τύπο» (280). ᾽Ωστε μόνο τώρα πλησιάζει καί δέν παρουσιάζει τώρα κίόλας αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τύπο; Γιὰ νὰ καθορίσουμε τὸν «τύπο», πρέπει, φυσικά, νὰ πάρουμε τὰ βασικὰ οἰκονομικὰ γνωρίσματα τοῦ καθεστώτος καί ὄχι τίς νομικὲς μορφές. Ἄν κοιτάξουμε αὐτὰ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς οἰκονομίας τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ, θὰ δοῦμε τὴν ἀπομονωμένη οἰκονομία τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀγροτῶν πάνω σὲ μικρὰ κομματάκια γῆς, θὰ δοῦμε ἀναπτυσσόμενη τὴν ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, πού σήμερα κίόλας παίξει

κυρίαρχο ρόλο. Αὐτά ἀκριβῶς εἶναι τὰ χαρακτηριστικά πού μᾶς δίνουν τό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας «μικρό νοικοκυριό». Βλέπουμε σέ συνέχεια τὰ ἴδια χρέη τῶν ἀγροτῶν στοὺς τοκογλύφους, τὴν ἴδια ἀπαλλοτρίωση, πού μᾶς δείχνουν τὰ στοιχεῖα τῆς Δύσης. Ὁλη ἡ διαφορά βρίσκεται στὴν ἰδιομορφία τοῦ νομικοῦ μᾶς καθεστῶτος (ἀνισότητα τῶν ἀγροτῶν ὅσον ἀφορᾶ τὰ πολιτικά δικαιώματα μορφές γαιοκτησίας), πού διατηρεῖ πιά ἀτόφια τὰ ἴχνη τοῦ «παλιοῦ καθεστῶτος», ἐπειδὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή χώρα μας εἶναι πιά ἀδύνατη. Οἱ ἰδιομορφίες ὁμως αὐτές δέν παραβιάζουν καθόλου τὴν ὁμοιογένεια πού παρουσιάζει ὁ τύπος τοῦ ἀγροτικοῦ καθεστῶτος στή Ρωσία μέ τό καθεστῶς τῆς Δύσης.

Περνώντας στὴν ἴδια τὴ θεωρία τῶν ἀγορῶν, ὁ κ. Στροῦβε παρατηρεῖ ὅτι οἱ κ.κ. Β. Β. καὶ Ν. — ὄν μπερδεύονται σ' ἓνα φαῦλο κύκλο: γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ χρειάζεται διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ ὁ καπιταλισμός καταστρέφει τὸν πληθυσμό. Ὁ συγγραφέας μέ τό μαλθουσιανισμό του διορθώνει πολὺ ἀποτυχημένα αὐτὸν τό φαῦλο κύκλο, ἀποδίδοντας τὴν καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς στὴν «αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» κι ὄχι στὸν καπιταλισμό!! Τό λάθος τῶν συγγραφέων πού ἀναφέραμε εἶναι ἐντελῶς ἄλλο: ὁ καπιταλισμός δέν καταστρέφει μόνο, ἀλλὰ διαφοροποιεῖ τὴν ἀγροτιά σέ ἀστική τάξη καὶ σέ προλεταριάτο. Τό προτσές αὐτό δέν περιορίζει τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, ἀλλὰ τὴ δημιουργεῖ: ἡ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία ἀναπτύσσεται καὶ στοὺς δύο πόλους τῆς ἀγροτιᾶς πού διαφοροποιεῖται, καὶ στὸν «προλεταριακό», πού ἀναγκάζεται νά πουλάει «ἐλεύθερη ἐργασία», καὶ στὸν ἀστικό, πού ἀνεβάζει τὴν τεχνικὴ τοῦ νοικοκυριοῦ του (μηχανές, ἐργαλεῖα, λιπάσματα κτλ. Πρβλ. «Τὰ προοδευτικά ρεύματα στοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριό» τοῦ κ. Β. Β.) καὶ ἀξάνει τίς ἀνάγκες. Παρ' ὄλο πού αὐτός ὁ τρόπος κατανόησης τοῦ προτσές στηρίζεται ἄμεσα στή θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τό συσχετισμό τοῦ βιομηχανικοῦ καὶ τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ κ. Στροῦβε τὸν ἀγνοεῖ, ἴσως ἐπειδὴ τὸν παραπλάνησε «ἡ θεωρία τῶν ἀγορῶν» τοῦ κ. Β. Β. Ὁ τελευταῖος αὐτός, στηριζόμενος δῆθεν στὸν Μάρξ, προσέφερε στοῦ κοινὸ τῆς Ρωσίας μιὰ «θεωρία», σύμφωνα μέ τὴν ὁποία σέ μιὰ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία εἶναι ἀναπόφευχτο τό «πλέονασμα ἐμπορευμάτων» ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀρκετὴ, χρειάζεται ἀπαραίτητα ἡ ἐξωτερικὴ ἀγορά. «Ἡ θεωρία αὐτὴ εἶναι σωστὴ(!) — δηλώνει ὁ κ. Στροῦβε — ἐφόσον διαπιστῶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ οὔτε στὴν κατανάλωση τῶν κεφα-

λαιοκρατών, ούτε στην κατανάλωση των εργατών, αλλά προϋποθέτει την κατανάλωση τρίτων προσώπων» (251). Είναι έντελως αδύνατο νά συμφωνήσουμε μ' αυτό τον ισχυρισμό. 'Η «θεωρία» του κ. Β. Β. (αν στην περίπτωση αυτή μπορούμε νά μιλάμε για θεωρία) συνίσταται απλώς και μόνο στην άγνοια της διαφορᾶς ανάμεσα στην ατομική και στην παραγωγική κατανάλωση, της διαφορᾶς ανάμεσα στά μέσα παραγωγῆς και στά εἶδη κατανάλωσης, χωρίς την ὁποία (διαφορά) εἶναι αδύνατο νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἀναπαραγωγή ὄλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ὁ Μάρξ τό ἔδειξε αὐτό λεπτομερέστατα στό II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (μέρος τρίτο: «Ἡ ἀναπαραγωγή καί ἡ κυκλοφορία ὄλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου»), καί τό ἔδειξε ἀνάγλυφα καί στόν I τόμο, ὅταν ὑπόβαλε σέ κριτική τή θέση τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συνίσταται στή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας μονάχα σέ μεροκάματο, καί ὄχι σέ σταθερό κεφάλαιο (μέσα παραγωγῆς) σύν μεροκάματο. Γιά νά ὑποστηρίξουμε αὐτόν τό χαρακτηρισμό τῆς θεωρίας τοῦ κ. Β. Β., θά περιοριστοῦμε σέ δύο περικοπές ἀπό τά ἄρθρα πού ἀναφέρει ὁ κ. Στροῦβε.

«Κάθε ἐργάτης — λέει ὁ κ. Β. Β. στό ἄρθρο «Τό πλεόνασμα στόν ἐφοδιασμό τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα» — παράγει περισσότερα ἀπ' ὅσα καταναλώνει ὁ ἴδιος, κι ὅλα αὐτά τά πλεονάσματα συσσωρεύονται στά χέρια λίγων· οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν πλεονασμάτων τά καταναλώνουν οἱ ἴδιοι, καί γιά τό σκοπό αὐτό τά ἀνταλλάσσουν μέσα στή χώρα καί στό ἐξωτερικό μέ τά πιό ποικίλα προϊόντα ἀνάγκης καί ἀνεσης· ὅσο ὅμως κι ἂν τρῶνε, κι ἂν πίνουν κι ἂν χορεύουν (sic!!) — δέν μποροῦν νά ξοδέψουν ὅλη τήν ὑπεραξία» («Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», 1883, τεῦχος 5, σελ. 14), καί γιά «νά δείξει» αὐτό τό πράγμα «πιό παραστατικά», ὁ συγγραφέας «ἐξετάζει τά κυριότερα ἐξοδα» τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅπως γεύματα, ταξίδια κτλ. Κι ἀκόμα πιό ἀνάγλυφα στό ἄρθρο «Μιλιταρισμός καί καπιταλισμός»: «Ἡ ἀχιλλεῖος πτέρνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς βιομηχανίας εἶναι ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες δέν μποροῦν νά καταναλώσουν ὄλο τό εἰσοδήμα τους» («Ρούσκαγια Μίσλ», 1889, τεῦχος 9, σελ. 80). «Ὁ Ρότσιλντ δέ θά μπορέσει νά καταναλώσει ὅλη τήν αὔξηση τοῦ εἰσοδήματός του. . . ἀπλούστατα ἐπειδή αὐτή ἡ αὔξηση. . . ἀντιπροσωπεύει τόσο σημαντική ποσότητα ἀντικειμένων κατανάλωσης, ὥστε ὁ Ρότσιλντ, πού ὄλες του οἱ ἰδιοτροπίες ἱκανοποιοῦνται καί χωρίς αὐτή τήν αὔξηση, θά βρισκόταν μπροστά σέ ἀνυπέβλητη δυσκολία» κτλ.

Όλοι αυτοί οι συλλογισμοί στηρίζονται, όπως βλέπετε, στην άφελή γνώμη, ότι δήθεν σκοπός του κεφαλαιοκράτη είναι ή ατομική κατανάλωση κι όχι ή συσσώρευση υπεραξίας, στο λάθος ότι δήθεν τό κοινωνικό προϊόν διαιρείται σέ $\mu + \nu$ (μεταβλητό κεφάλαιο σύν υπεραξία), όπως δίδασκαν ό Α. Σμίθ και όλη ή πολιτική οικονομία πριν από τόν Μάρξ, κι όχι σέ $\sigma + \mu + \nu$ (σέ σταθερό κεφάλαιο, δηλ. σέ μέσα παραγωγής, και ύστερα απ' αυτά σέ μεροκάματα και υπεραξία), όπως έδειξε ό Μάρξ. Μιά και διορθώθηκαν αυτά τά λάθη και πάρηκε ύπόψη τό γεγονός ότι στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία τά μέσα παραγωγής παίζουν τεράστιο και συνεχώς αυξανόμενο ρόλο (τό μέρος τών κοινωνικών προϊόντων πού δέν πάει για τήν ατομική, αλλά για τήν παραγωγική κατανάλωση, για τήν κατανάλωση όχι τών ανθρώπων αλλά του κεφαλαίου), καταρέει έντελώς και όλη αυτή ή περιβόητη «θεωρία». Ό Μάρξ απόδειξε στο II τόμο ότι είναι πέρα για πέρα δυνατή μία κεφαλαιοκρατική παραγωγή χωρίς νάχει ανάγκη από έξωτερικές αγορές, μία παραγωγή μέ αυξανόμενη συσσώρευση του πλούτου και χωρίς κανενός είδους «τρίτα πρόσωπα», πού ό κ. Στρούβε τά επικαλέστηκε κατά τρόπο τελείως άποτυχημένο. Ό συλλογισμός του κ. Στρούβε πάνω σ' αυτό τό ζήτημα προκαλεί τόσο περισσότερο άπορία, πού κι ό ίδιος τονίζει τήν κυριαρχική σημασία τής έσωτερικής αγοράς για τή Ρωσία και συλλαμβάνει τόν κ. Β. Β. στο «πρόγραμμα ανάπτυξης του ρωσικού καπιταλισμού», πού στηρίζεται σέ «γερή άγροτιά». Τό προτσές τής διαμόρφωσης αυτής τής «γερης» (δηλαδή άστικής) άγροτιάς, πού συντελείται σήμερα στο ρωσικό χωριό, μās δείχνει άμεσα τή γέννηση του κεφαλαίου, τήν προλεταριοποίηση του παραγωγού και τήν ανάπτυξη τής έσωτερικής αγοράς: «ή διάδοση βελτιωμένων εργαλείων» λχ. σημαίνει ίσα-ίσα συσσώρευση κεφαλαίου μέ τή μορφή μέσων παραγωγής. Σχετικά μέ τό ζήτημα αυτό θά ήταν ιδιαίτερα αναγκαίο νά δινόταν όχι ή έκθεση τών «δυνατοτήτων» αλλά μία έκθεση και εξήγηση του πραγματικού προτσές, πού εκφράζεται στη δημιουργία έσωτερικής αγοράς για τό ρωσικό καπιταλισμό*.

Τελειώνοντας μ' αυτά τήν ανάλυση του θεωρητικού μέρους του βιβλίου του κ. Στρούβε, μπορούμε τώρα νά επιχειρήσουμε

* Έπειδή πρόκειται για ένα πολύ σπουδαίο και σύνθετο πρόβλημα σκεπτόμαστε ν' αφιερώσουμε σ' αυτό ένα ειδικό άρθρο¹³⁸.

νά δόσουμε ένα γενικό, σά νά λέμε, συνοπτικό χαρακτηρισμό τῶν βασικῶν μεθόδων τῶν συλλογισμῶν του καί νά καταπιαστοῦμε ἔτσι μέ τήν ἀπάντηση στά ἐρωτήματα πού μπήκαν στήν ἀρχή: «τί ἀκριβῶς ἀπ' αὐτό τό βιβλίο μπορεῖ νά ἔχει σχέση μέ τό μαρξισμό;», «ποιές θέσεις τῆς θεωρίας (τοῦ μαρξισμοῦ) ἀπορίπτει, συμπληρώνει ἢ διορθώνει ὁ συγγραφέας, καί ποιό εἶναι τό ἀποτέλεσμα σ' αὐτές τίς περιπτώσεις;»

Τό βασικό χαρακτηριστικό τῶν συλλογισμῶν τοῦ συγγραφέα, πού τό τονίσαμε ἀπό τήν ἀρχή, εἶναι ὁ στενός ἀντικειμενισμός του, πού περιορίζεται στό ν' ἀποδείξει τό ἀναπόφευχτο καί τήν ἀναγκαιότητα τοῦ προτσές καί πού δέν προσπαθεῖ ν' ἀποκαλύψει σέ κάθε συγκεκριμένο στάδιο αὐτοῦ τοῦ προτσές τή μορφή τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού προσιδιάζει σ' αὐτό — ἀντικειμενισμός πού χαρακτηρίζει τό προτσές γενικά, κι ὄχι τίς ἀνταγωνιστικές τάξεις χωριστά πού ἀπό τήν πάλη τους διαμορφώνεται αὐτό τό προτσές.

Καταλαβαίνουμε πολύ καλά ὅτι γιά νά περιορίσει ὁ συγγραφέας τίς «σημειώσεις» του μόνο στό «ἀντικειμενικό» καί μάλιστα στό πιό γενικό μέρος, εἶχε τούς λόγους του: πρῶτο, θέλοντας ν' ἀντιπαραθέσει στούς ναρόντικους τίς βάσεις τῶν ἐχθρικών ἀντιλήψεων, ἐξέθεσε μόνο τά *principia**, καί ἄφησε τήν ἀνάπτυξη καί τήν πιό συγκεκριμένη ἐξήγησή τους στήν παράπερα πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς πολεμικῆς· δεύτερο, στό κεφάλαιο I προσπαθήσαμε νά δείξουμε ὅτι ὅλη ἡ διαφορά τοῦ ναροντικισμοῦ ἀπό τό μαρξισμό συνίσταται στό *χαρακτήρα τῆς κριτικῆς* τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, στή διαφορετική ἐξήγησή του, ἀπ' ὅπου ἀπορέει φυσιολογικά τό γεγονός, ὅτι οἱ μαρξιστές περιορίζονται κάποτε μόνο σέ γενικές «ἀντικειμενικές» θέσεις καί ἐπιμένουν ἀποκλειστικά στή διαφορά ἀνάμεσα στόν τρόπο πού ἀντιλαμβανόμαστε ἐμεῖς (τά *πασίγνωστα γεγονότα*) ἀπό τόν τρόπο πού τά ἀντιλαμβάνεται ὁ ναροντικισμός.

Νομίζουμε ὅμως ὅτι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ὁ κ. Στρούβε προχώρησε πολύ μακριά. Ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας στόν τρόπο τῆς ἐκθεσῆς του ἔδινε συχνά θέσεις πού δέν μπορούσαν παρά νά προκαλοῦν παρεξηγήσεις· ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ ζητήματος δέ διέφερε ἀπό τίς συνηθισμένες μεθόδους πού κυριαρχοῦν στή φιλολογία μας, ἀπό τίς μεθόδους τῆς διεξαγωγῆς συζητήσεων ἀπό καθέδρας, ἀφ' ὑψηλοῦ, γιά τούς δρόμους καί τίς τύχες τῆς πατρίδας κι ὄχι γιά τίς ξεχωριστές τάξεις πού τραβᾶνε

* — ἀρχές. Ἡ Σύντ.

ἀπό τόν τάδε καί τόν τάδε δρόμο· ὅσο πιά συγκεκριμένοι γίνονταν οἱ συλλογισμοί τοῦ συγγραφέα, τόσο πιά ἀδύνατο γινόταν νά ἐξηγηθοῦν τά *principia* τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἀφήνονταν στό ὕψος τῶν γενικῶν ἀφηρημένων θέσεων, τόσο πιά ἀπαραίτητο ἦταν ν' ἀναφέρονται συγκεκριμένα ἢ τάδε κατάσταση τῶν τάδε τάξεων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, ὁ τάδε συσχετισμός τῶν διαφορῶν μορφῶν τῆς *Plusmacherei* μέ τά συμφέροντα τῶν παραγωγῶν.

Γιαυτό ἀκριβῶς νομίσαμε ὅτι ἔχει τή θέση τῆς ἢ προσπάθεια νά συμπληρώσουμε καί νά ἐξηγήσουμε τή θέση τοῦ συγγραφέα, νά παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τήν ἔκθεσή του, γιά νά δείξουμε ὅτι χρειάζεται *διαφορετική* τοποθέτηση τῶν ζητημάτων, ὅτι χρειάζεται *πιό συνεπῆς* ἐφαρμογή τῆς θεωρίας τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων.

Ὅσο γιά τίς ἄμεσες παρεκκλίσεις τοῦ κ. Στροῦβε ἀπό τό μαρξισμό — στά ζητήματα τοῦ κράτους, τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς — γι' αὐτές ἔχουν εἰπωθεῖ ἀρκετά.

VI

Στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε, ἐκτός ἀπό τήν κριτική τοῦ θεωρητικοῦ περιεχομένου τοῦ ναρόντικισμοῦ, ὑπάρχουν ἀκόμα, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν οἰκονομική πολιτική τῶν ναρόντικῶν. Ἐάν καί οἱ παρατηρήσεις αὐτές γίνονται στά πεταχτά καί δέν ἀναπτύσσονται ἀπό τό συγγραφέα, ὥστόσο δέν μποροῦμε νά μή τίξουμε, γιά νά μήν ἀφήσουμε θέση γιά κανενός εἶδους παρεξηγήσεις.

Στίς παρατηρήσεις αὐτές γίνεται λόγος γιά τόν «ὀρθολογιστικό χαρακτήρα», γιά τήν προοδευτικότητα, τή «λογικότητα» κτλ. τῆς φιλελεύθερης, δηλ. τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς σέ σύγκριση μέ τήν πολιτική τῶν ναρόντικῶν*.

* Θά δόσουμε δείγματα αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων: «Ἐάν τό κράτος... θέλει νά δυναμώσει τή μικρή καί ὄχι τή μεγάλη γαιοκτησία, τότε μέ τίς σημερινές οἰκονομικές συνθήκες μπορεῖ νά πετύχει αὐτό τό σκοπό ὄχι κυνηγώντας τή μὴ πραγματοποιήσιμη οἰκονομική ἰσότητα μέσα στήν ἀγροτιά, ἀλλά μόνο ὑποστηρίζοντας τά βιώσιμα στοιχεῖα τῆς καί δημιουργώντας ἀπ' αὐτά μιά οἰκονομικά γερή ἀγροτιά» (240). «Δέν μπορῶ νά μήν παρατηρήσω ὅτι ἡ πολιτική πού ἐπιδιώκει τή δημιουργία *μιάς τέτιας* ἀγροτιάς (δηλαδή: «οἰκονομικά γερῆς καί προσαρμοσμένης στήν ἐμπορευματική παραγωγή») θά εἶναι ἡ μοναδική λογική καί προοδευτική πολιτική» (281). «Ἡ Ρωσία ἀπό φτωχή κεφαλαιοκρατική χώρα θά πρέπει νά γίνει πλούσια κεφαλαιοκρατική ἐπίσης χώρα» (250) κτλ. μέχρι καί τήν τελευταία φράση: «θά φοιτήσουμε στή σχολή τοῦ καπιταλισμοῦ».

Είναι ολοφάνερο ότι ο συγγραφέας ήθελε ν' αντιπαραθέσει τις δυο πολιτικές που στηρίζονται πάνω στις σημερινές σχέσεις, και *μέ τήν έννοια αυτή* τόνισε πολύ σωστά ότι «λογική» πολιτική είναι εκείνη που αναπτύσσει κι όχι που αναχαιτίζει τον καπιταλισμό, κ' είναι «λογική», φυσικά, όχι επειδή έξυπνητώντας την άστική τάξη υποτάσσει όλο και περισσότερο τον παραγωγό σ' αυτήν [δπως προσπαθούν νά εξηγήσουν οί διάφοροι «άφελεις» ή «άκροβάτες»], αλλά επειδή, δξύνοντας και ξεκαθαρίζοντας τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, φωτίζει τό λογικό εκείνου, από τον οποιο και μόνο εξαρτιέται ή αλλαγή, και του λύνει τά χέρια.

Ώστόσο, πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι αυτή τήν απόλυτα σωστή θέση τήν εκφράζει ο κ. Στρούβε αποτυχημένα και, χάρη στον άφηρημένο τρόπο που τον χαρακτηρίζει, τή διατυπώνει έτσι, που κάποτε σούρχεται νά του πεις: αφήστε τους νεκρούς νά θάψουν τους νεκρούς τους. Ή Ρωσία ποτέ δέν είχε έλλειψη από ανθρώπους, που ασχολούνταν όλόψυχα νά δημιουργούν θεωρίες και προγράμματα, που εκφράζανε τά συμφέροντα της άστικής τάξης τής χώρας, που εκφράζανε τήν «ανάγκαιότητα», δπως τό δυνατό και μεγάλο κεφάλαιο πνίξει τό μικρό κεφάλαιο και καταστρέφει τις πρωτόγονες και πατριαρχικές μεθόδους εκμετάλλευσης.

*Αν ο συγγραφέας είχε έμμείνει κι έδω άσστηρά στις άπαιτήσεις τής «θεωρίας» του μαρξισμού, που επιβάλλει νά ανάγεται ή εκθεση στη διατύπωση του πραγματικού προτσές, που επιβάλλει νά ξεσκεπάζονται οί ταξικές αντιθέσεις που κρύβονται πίσω από κάθε μορφή «λογικής», «όρθολογιστικής» και προοδευτικής πολιτικής, θά εξέφραζε τήν ίδια σκέψη διαφορετικά, θά έβαζε διαφορετικά τό ζήτημα. Θά ανάφερνε τις θεωρίες και τά προγράμματα του φιλελευθερισμού, δηλ. τής άστικής τάξης, που ύστερα από τή μεγάλη μεταρύθμιση ξεφύτρωναν σαν τά μανιτάρια ύστερα από τή βροχή, και παράλληλα θά έδινε συγκεκριμένα στοιχεία για τήν ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Θάδειχνε έτσι μέ τό παράδειγμα τής Ρωσίας τή σύνδεση των κοινωνικών ιδεών μέ τήν οικονομική ανάπτυξη, σύνδεση που προσπάθησε νά τήν αποδείξει στα πρώτα κεφάλαια και που μπορεί νά διαπιστωθεί όριστικά μόνο μέ τήν ύλιστική άνάλυση των ρωσικών στοιχείων. Δεύτερο, θάδειχνε έτσι πόσο άφελεις είναι οί ναρόντικοι που στη φιλολογία τους πολεμούν ένάντια στις άστικές θεωρίες, λές και οί θεωρίες αυτές αντιπροσωπεύουν μόνο λαθεμένους συλλογισμούς κι όχι τά συμφέροντα μιας ισχυρής τάξης, μιας τάξης, που είναι άνόητο νά τή νουθετείς, που μπο-

ρεί «νά πειστεί» μόνο με την επιβλητική δύναμη μιᾶς ἄλλης τάξης. Τρίτο, θάδειχνε ἔτσι ποιὰ εἶναι ἡ τάξη πού καθορίζει σέ μᾶς πραγματικά τήν «ἀναγκαιότητα» καί τήν «πρόοδο», καί πόσο γελοιοί εἶναι οἱ ναρόντικοί πού συζητοῦν ποιό «δρόμο» πρέπει «νά διαλέξουμε».

Οἱ κύριοι ναρόντικοί ἄρπαξαν μέ ιδιαίτερη εὐχαρίστηση αὐτές τίς ἐκφράσεις τοῦ κ. Στροῦβε, γεμάτοι χαιρεκακία πού ἡ ἀποτυχημένη διατύπωσή τους ἐπέτρεψε σέ διάφορους ἀστούς οικονομολόγους (σάν τόν κ. Γιανζούλ) καί σέ θιασῶτες τῆς δουλοπαροικίας (σάν τόν κ. Γκολοβίν) νά γαντζώνονται ἀπό διάφορες φράσεις, ἀποσπασμένες ἀπό τή γενική σύνδεση. Εἶδαμε σέ τί συνίσταται ὁ μὴ ἱκανοποιητικός χαρακτήρας τῆς ἐκθεσης τοῦ κ. Στροῦβε, πού ἔδωσε ἕνα τέτιο ὄπλο στά χέρια τῶν ἀντιπάλων.

Οἱ προσπάθειες νά κριτικαριστεῖ ὁ ναροντικισμός ἀπλῶς σάν μιὰ θεωρία, πού δέ χαράζει σωστό δρόμο γιά τήν πατρίδα*, ἔκαναν τό συγγραφέα νά μὴ διατυπώσει μέ σαφήνεια τή στάση του ἀπέναντι στήν «οἰκονομική πολιτική» τοῦ ναροντικισμοῦ. Ἐδῶ μπορούμε νά δοῦμε ἴσως τήν ὀλοκληρωτική ἄρνηση αὐτῆς τῆς πολιτικῆς κι ὄχι μόνο τοῦ μισοῦ της μέρους. Γιαυτό εἶναι ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε σέ τοῦτο τό σημεῖο.

Οἱ φιλοσοφίες γιά δυνατότητα «ἄλλων δρόμων γιά τήν πατρίδα» δέν εἶναι παρά τό ἐξωτερικό περικάλυμμα τοῦ ναροντικισμοῦ. Τό περιεχόμενό του εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐκπροσώπηση τῶν συμφερόντων καί τῶν ἀπόψεων τοῦ ρώσου μικροπαραγωγοῦ, τοῦ μικροαστοῦ. Γιαυτό ἀκριβῶς ὁ ναρόντικος στή θεωρία εἶναι ἕνας Ἰανός¹³⁹, πού μέ τό ἕνα πρόσωπο βλέπει πρὸς τό παρελθόν καί μέ τό ἄλλο πρὸς τό μέλλον, ὅπως στή ζωὴ εἶναι Ἰανός ὁ μικροπαραγωγός, πού βλέπει μέ τό ἕνα πρόσωπο πρὸς τό παρελθόν, ἐπιθυμώντας νά δυναμώσει τό μικρό νοικοκυριό του, πού δέν ξέρει καί δέ θέλει νά ξέρει τίποτε γιά τό γενικό οικονομικό καθεστῶς καί γιά τήν ἀνάγκη νά παίρνει κανεῖς ὑπόψη του τήν τάξη πού τό κυβερνᾶ, καί μέ τό ἄλλο πρόσωπο πρὸς τό μέλλον, παίρνοντας ἐχθρική στάση ἀπέναντι στόν καπιταλισμό πού τόν καταστρέφει.

Ἄπ' ὅλα αὐτά εἶναι εὐνόητο πὼς θάταν τελειῶς λαθεμένο ν' ἀπορίψουμε στό σύνολό του, χωρίς διάκριση, ὅλο τό πρόγραμμα τῶν ναρόντικων. Στό πρόγραμμα αὐτό πρέπει νά κάνουμε αὐστηρὴ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀντιδραστική καί στήν προο-

* Ὁ συγγραφέας τῶν «Κριτικῶν σημειωμάτων» μιλάει γιά τήν οικονομική βάση τοῦ ναροντικισμοῦ (σελ. 166-167), κατὰ τὴ γνώμη μας ὁμοῦ δέν εἶναι ἀρκετὰ ὄσα λέει.

δευτική του πλευρά. Ο ναροντικισμός είναι αντιδραστικός στο βαθμό που προτείνει μέτρα που δένουν τόν αγρότη στη γη και στις παλιές μεθόδους παραγωγής, όπως είναι η αρχή του αναπαλλοτριώτου των κλήρων κτλ.*, στο βαθμό που θέλει ν' αναχαιτίσει την ανάπτυξη της χρηματικής οικονομίας, στο βαθμό που περιμένει από την «κοινωνία» κι από την επέμβαση των εκπροσώπων της γραφειοκρατίας όχι επιμέρους βελτιώσεις, μά αλλαγή του δρόμου (παράδειγμα: ο κ. Γιουζακόφ, που έγραψε στο «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», 1894, τεύχος 7, για τίς από κοινοῦ καλλιέργειες, σύμφωνα μέ τά σχέδια ενός τοπάρχη, καί ασχολήθηκε μέ τό νά κάνει τροποποιήσεις σ' αὐτά τά σχέδια). Φυσικά, ἐνάντια σ' αὐτά τά σημεῖα τοῦ προγράμματος τῶν ναρόντικων πρέπει νά διεξάγεται ἀδιάλλαχτος πόλεμος. Τό πρόγραμμά τους ὅμως ἔχει καί ἄλλα σημεῖα πού ἀφοροῦν τήν αὐτοδιοίκηση, τήν ἐλεύθερη καί πλατιά διάδοση τῶν γνώσεων στό «λαό» καί τήν «ἄνοδο» τοῦ «λαϊκοῦ» (δηλ. τοῦ μικροῦ) νοικοκυριοῦ μέ τή βοήθεια φτηνῶν πιστώσεων, τεχνικῶν βελτιώσεων, ρύθμισης τῆς πούλησης κτλ. κτλ. κτλ. Ὅτι τά πανδημοκρατικά αὐτά μέτρα εἶναι προοδευτικά, αὐτό τό ἀναγνωρίζει βέβαια πέρα γιά πέρα καί ὁ κ. Στρούβε. Τά μέτρα αὐτά δέ θ' ἀναχαιτίσουν, ἀλλά θά ἐπιταχύνουν τήν οικονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας στόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο, θά ἐπιταχύνουν τή δημιουργία ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, θά ἐπιταχύνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καί τῆς μηχανικῆς βιομηχανίας, καλυτερεύοντας τή θέση τοῦ ἐργαζομένου καί ἀνεβάζοντας τό ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν του, θά ἐπιταχύνουν καί θά διευκολύνουν τήν ἀνεξάρτητη σκέψη καί δράση του.

Ἐδῶ μπορεῖ ἴσως νά γεννηθεῖ τό ἐρώτημα: ποιοί ὑποδείχνουν πιά σωστά καί καλύτερα μέτρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μέτρα ἀπόλυτα ἐπιθυμητά, οἱ ναρόντικοι ἢ οἱ δημοσιολόγοι à la κ. Α. Σκβορτσόφ, πού ἐπίσης κόβεται γιά τήν τεχνική πρόοδο καί πού τόσο πολύ τόν συμπαθεῖ ὁ κ. Στρούβε; Μοῦ φαίνεται, πῶς κρίνοντας μαρξιστικά δέν μπορεῖ νά ἀμφιβάλλει κανεῖς ὅτι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι ἀπόλυτα προτιμότερος ὁ ναροντικισμός. Καί τά μέτρα πού προτείνουν ὁ κύριος Σκβορτσόφ καί οἱ ὅμοιοι του ἀφοροῦν τά συμφέροντα ὅλης τῆς τάξης τῶν μικροπαραγωγῶν, τῆς μικροαστικῆς τάξης, ὅπως τό πρόγραμμα τῶν «Μοσκόβκιγε Βέντομοστι» ἀφορᾶ τά συμφέροντα τῆς μεγαλοαστι-

* Πάρα πολύ σωστά λέει ὁ κ. Στρούβε ὅτι τά μέτρα αὐτά θά μποροῦσαν ἀπλῶς «νά πραγματοποιήσουν τά φλογερά ὄνειρα ὀρισμένων γαιοκτημόνων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας πού θέλουν νάχουν τοὺς ἐργάτες γῆς δεμένους γερά πάνω της» (279).

κῆς τάξης. Δέν ἀφοροῦν ὄλους*, ἀλλά μόνο ὀρισμένους ἐκλεχτοὺς, πού τοὺς κάνουν τὴν τιμὴ νά τοὺς προσέξουν οἱ ἀρχές. Τέλος, εἶναι χοντροκομμένα μέχρι ἀηδίας, γιατί προϋποθέτουν τὴν ἀστυνομικὴ ἐπέμβαση στό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν. Τά μέτρα αὐτά, παρμένα στό σύνολό τους, δέν προσφέρουν καμιὰ σοβαρὴ ἐγγύηση καί καμιὰ πιθανότητα «παραγωγικῆς προόδου τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη».

Ἐκ τῆς αὐτῆς τῆς ἀποψη οἱ ναρόντικοὶ καταλαβαίνουν καί ἐκπροσωποῦν ἀσύγκριτα πιό σωστά τὰ συμφέροντα τῶν μικροπαραγωγῶν, καί οἱ μαρξιστὲς πρέπει, ἀπορίπτοντας ὅλα τὰ ἀντιδραστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προγράμματος τῶν ναρόντικων, ὄχι μόνο νά υἱοθετήσουν τὰ γενικά δημοκρατικὰ σημεῖα του, ἀλλά καί νά τὰ ἐφαρμόσουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί εὐρύτητα καί νά προχωρήσουν πιό πέρα. Ὅσο πιό ἀποφασιστικὲς θὰ εἶναι αὐτὲς οἱ μεταρρυθμίσεις στὴ Ρωσία, ὅσο πιό ψηλά θὰ ἀνεβάζουν τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐργαζομένων μαζῶν, τόσο πιό ἔντονα καί καθαρά θὰ προβάλλει ἡ σπουδαιότατη καί βασικὴ (σήμερα κιόλας) κοινωνικὴ ἀντίθεση τῆς ρωσικῆς ζωῆς. Οἱ μαρξιστὲς ὄχι μόνο δέν «κόβουν τὸ δημοκρατικὸ νῆμα» ἢ ρεῦμα, ὅπως τοὺς συκοφαντεῖ ὁ κ. Β. Β., μὰ ἀπεναντίας θέλουν νά ἀναπτυχθεῖ καί νά δυναμώσῃ αὐτὸ τὸ ρεῦμα, τὸ θέλουν κοντὰ στὴ ζωὴ, θέλουν νά πάρουν στά χέρια τους τὸ «νῆμα», πού φεύγει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς «κοινωνίας» καί τῆς «διανοήσεως»**.

Ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ — νά μὴν πεταχθεῖ τὸ «νῆμα», μὰ ἀπεναντίας νά στερεωθεῖ — δέν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση κάτι πού προέρχεται τυχαῖα ἀπὸ τίς προσωπικὲς διαθέσεις τούτων ἢ ἐκείνων τῶν «μαρξιστῶν», ἀλλά καθορίζεται μέ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴν κατάσταση καί τὰ συμφέροντα τῆς τάξης πού θέλουν νά ὑπηρετοῦν, ὑπαγορεύεται μέ ἀναγκαιότητα καί ἀπόλυτα ἀπὸ τίς βασικὲς ἀπαιτήσεις τῆς «θεωρίας» τους. Δέν μπορῶ, γιὰ πολὺ εὐνόη-

* Δηλαδή ὄλους ἐκείνους, φυσικά, στοὺς ὁποίους εἶναι προσιτὴ ἡ τεχνικὴ πρόοδος.

** «Νεντέλια», 1894, τεύχος 47, κ. Β. Β.: «Στὴν ἱστορικὴ περίοδο πού ἀκολουθεῖ μετὰ τὴ μεταρρύθμιση ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴ χώρα μας πλησίασαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σχέσεων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: δημοκρατικὴ δραστηριότητα στὴν ἐποχὴ τῆς πολιτικῆς πάλης καί κοινωνικὴ ἀδιαφορία στὴν ἐπόμενη περίοδο». Προσπαθήσαμε ν' ἀποδείξουμε στό κεφάλαιο I ὅτι «ἡ ἀδιαφορία» αὐτὴ δέν παρουσιάζεται τυχαῖα, ἀλλά εἶναι τὸ ἀναπόφευχτο ἀποτέλεσμα τῆς θέσης καί τῶν συμφερόντων τῆς τάξης ἐκείνης, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «κοινωνίας» καί ἡ ὁποία τάξη ἐκτός ἀπὸ τὰ μειονεχτήματα ἔχει ἀπὸ τίς σημερινὲς σχέσεις καί πλεονεχτήματα πού ἡ σημασία τους δέν εἶναι καθόλου μικρὴ.

τους λόγους, νά σταθώ ἐδῶ στήν ἀνάλυση τοῦ πρώτου μέρους αὐτῆς τῆς θέσης, στό χαρακτηρισμό τῆς «κατάστασης» καί τῶν «συμπεριόντων» ἐδῶ, μοῦ φαίνεται, τά πράγματα μιλάνε μόνα τους. Θά θίξω μόνο τό δεύτερο μέρος καί συγκεκριμένα: τή στάση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἀπέναντι στά προβλήματα τά σχετικά μέ «τό νῆμα πού κόβεται».

Τά προβλήματα αὐτά πρέπει οἱ μαρξιστές νά τά βάζουν διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι κάνανε καί κάνουν οἱ κύριοι ναρόντικοι. Οἱ τελευταῖοι, βάζουν τό πρόβλημα ἀπό τήν ἀποψη τῆς «σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῶν σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς»· τά πράγματα τά παρουσιάζουν ἔτσι, λές καί ἡ μή πραγματοποίηση παρόμοιων μεταρρυθμίσεων νά μήν ὀφείλεται σέ κάποια βαθιά αἰτία, πού βρίσκονται στίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς, ἀλλά σέ ὀρισμένα ἐμπόδια, πού ὀφείλονται μόνο στά ἄξεστα αἰσθήματα: στό ἀδύνατο «φῶς τοῦ λογικοῦ» κτλ., λές καί ἡ Ρωσία εἶναι μιά *tabula rasa* καί δέν μένει τίποτε ἄλλο παρά νά χαράξει κανεῖς πάνω της σωστά τούς σωστούς δρόμους. *Μιά τέτια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος* ἐξασφάλιζε, βέβαια, στό πρόβλημα αὐτό τήν «καθαρότητα», γιά τήν ὁποία καυχίεται ὁ κ. Β. Β. καί ἡ ὁποία στήν πραγματικότητα δέν διαφέρει ἀπό τήν «καθαρότητα» ὄνειροπολημάτων μαθητριῶν παρθεναγωγείου, πού κάνει τούς συλλογισμούς τῶν ναρόντικων τόσο χρήσιμους γιά τίς συζητήσεις τῶν γραφείων.

Τά ἴδια αὐτά προβλήματα οἱ μαρξιστές πρέπει νά τά βάζουν μέ ἕναν τρόπο ἐντελῶς διαφορετικό*. Οἱ μαρξιστές ὄντας ὑποχρεωμένοι ν' ἀναζητοῦν τίς ρίζες τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στίς σχέσεις παραγωγῆς, ὄντας ὑποχρεωμένοι νά τίς ἀνάγουν στά *συμφέροντα* ὀρισμένων τάξεων πρέπει νά διατυπώνουν τά ἴδια *desiderata* σάν «πόθους» τῶν τάδε κοινωνικῶν στοιχείων, πού συναντοῦν ἀντίδραση ἐκμέρους τῶν τάδε καί τάδε ἄλλων στοιχείων καί τάξεων. Ἐνας τέτιος τρόπος τοποθέτησης θά ἐξάλειφε τελείως τή δυνατότητα χρησιμοποίησης αὐτῶν τῶν «θεωριῶν» τους γιά ἀφηρημένες συζητήσεις, πού γίνονται ξεκρέμαστες πάνω ἀπό τάξεις, τή δυνατότητα γιά σχέδια καί ἐκθέσεις πού ὑπόσχονται «λαμπρή ἐπιτυχία»**. Φυσικά, ἐδῶ πρόκειται

* Ἄν θά ἐφαρμόζουν μέ συνέπεια τή θεωρία τους, ἔχουμε κιόλας ἐπιμένει πολύ στό γεγονός ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς ἐκθέσης τοῦ κ. Στρούβε δέν εἶναι ἱκανοποιητικός, ἀκριβῶς γιατί δέν ἐφάρμοσε μ' ὄλη τήν ἀπαιτούμενη αὐστηρότητα αὐτή τή θεωρία.

** Ἐκφραση τοῦ κ. Γιουζακόφ.

ἀκόμα μόνο γιά μιὰ ἔμμεση ἀρετὴ τῆς προαναφερόμενης ἀλλαγῆς τῆς ἄποψης, εἶναι ὁμως πολὺ μεγάλη ἀρετὴ, ἂν δεῖ κανεὶς τὸν ἀπότομο κατήφορο ἀπ' τὸν ὁποῖο κατρακυλάει ὁ σύγχρονος ναροντικισμὸς στὸ βάλτο τοῦ ὀπορτουניσμοῦ. Τὸ ζήτημα ὁμως δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἔμμεση ἀρετὴ. * Ἄν βάλουμε αὐτὰ τὰ ἴδια προβλήματα σύμφωνα μέ τὴ θεωρίαν τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ [γιά νὰ γίνεῖ αὐτὸ χρειάζεται φυσικὰ «ἐπανεξέταση τῶν γεγονότων» τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καὶ πραγματικότητας], τότε οἱ ἀπαντήσεις πού θὰ ἀκολουθήσουν θὰ διατυπώνουν τὰ ζωτικὰ συμφέροντα τῶν δεῖνα τάξεων, οἱ ἀπαντήσεις αὐτές θὰ προορίζονται γιά νὰ χρησιμοποιηθοῦν* στὴν πράξη Ἰσα-Ἰσα ἀπ' αὐτές τίς ἐνδιαφερόμενες τάξεις καὶ ἀποκλειστικά μόνο ἀπ' αὐτές, θὰ ἐπιδιώκουν νὰ ξεφύγουν, σύμφωνα μέ τὴν ὑπέροχη ἔκφραση ἑνὸς μαρξιστῆ, ἀπὸ «τὸ στενὸ γραφεῖο τῆς διανόησης» καὶ νὰ φθάσουν μέ τὴν πιὸ ἀναπτυγμένη καὶ καθαρὴ τους μορφή στοὺς ἴδιους τοὺς μέτοχους τῶν σχέσεων παραγωγῆς, σὲ κείνους πού νιώθουν πιὸ πολὺ τίς συνέπειες ἀπὸ τὸ «κόψιμο τοῦ νήματος», καὶ πού «ἔχουν ἀνάγκη» ἀπὸ «ἰδανικά», γιὰτί χωρὶς αὐτὰ αἰσθάνονται ἄσχημα. Αὐτὸς ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος θὰ φρεσκάρει μέ καινούργιο δροσερὸ ἀεράκι δλα αὐτὰ τὰ παλιὰ προβλήματα — γιά τοὺς φόρους, τίς ταυτότητες, τὴ μετοίκηση, τὰ ἐπαρχιακὰ γραφεῖα κτλ. — προβλήματα πού ἡ «κοινωνία» μας τὰ συζητοῦσε καὶ τὰ σχολίαζε, τὰ μασοῦσε καὶ τὰ ξαναμασοῦσε, τὰ ἔλυνε καὶ τὰ ξανάλυε, καὶ γιά τὰ ὁποῖα ἄρχισε τώρα νὰ χάνει κάθε ὄρεξη.

* Ἔτσι λοιπόν, ὅπως κι ἂν καταπιαστοῦμε μέ τὸ πρόβλημα — εἴτε ἀναλύοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ συστήματος τῶν οικονομικῶν σχέσεων πού κυριαρχεῖ στὴ Ρωσία καὶ τίς διάφορες μορφές αὐτοῦ τοῦ συστήματος στὴν ἱστορικὴ τους σύνδεση καὶ στὴ σχέση τους μέ τὰ συμφέροντα τῶν ἐργαζομένων, εἴτε ἀναλύοντας τὸ πρόβλημα γιά τὸ «κόψιμο τοῦ νήματος» καὶ τίς αἰτίες πού προκάλεσαν αὐτὸ τὸ «κόψιμο» — καὶ στίς δύο περιπτώσεις καταλήγουμε στὸ ἴδιο συμπέρασμα, στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι μεγάλη

* Βέβαια γι' αὐτὴ τὴ «χρησιμοποίηση» χρειάζεται τεράστια προκαταρκτικὴ δουλιὰ, καὶ μάλιστα δουλιὰ ἀφανῆς, σύμφωνα μέ τὴν ἴδια τῆς τὴν οὐσία. Ὡς αὐτὴ τὴ χρησιμοποίηση μπορεῖ νὰ περάσει μιὰ λίγο-πολύ μακρόχρονη περίοδος, πού στὴ διάρκειά της θὰ λέμε ἀνοιχτὰ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀκόμα καμιά δύναμη ἱκανὴ νὰ ὑποδείξει καλύτερους δρόμους γιά τὴν πατρίδα — σὲ ἀντίθεση μέ τὴ «μακάρια αἰσιοδοξία» τῶν κ.κ. ναρόντικων, πού βεβαιώνουν ὅτι ὑπάρχουν οἱ δυνάμεις κι ὅτι δὲ μᾶς ἀπομένει παρά νὰ τίς συμβουλέψουμε «νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ λαθεμένο δρόμο».

ή σημασία τοῦ ἱστορικοῦ καθήκοντος τῆς «διαφοροποιημένης ἀπ' τῆ ζωῆ ἐργασίας», καθήκοντος πού προβάλλεται ἀπό τήν ἐποχή πού ζοῦμε, στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἰδέες αὐτῆς τῆς τάξης ἔχουν καθολική σημασία.

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ
ΥΛΙΚΑ

**ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ, ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΥΠΟΓΡΑΜΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ
ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Ε. ΠΟΣΤΝΙΚΟΦ
«ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ
ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΡΩΣΙΑΣ»¹⁴⁰**

[9] *

Σύμφωνα με τὰ στοιχεία τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν, πού ἔκανε τὸ ζέμστρο, ὁ ἀριθμὸς τῶν νοικοκυριῶν πού ὑπάρχουν στὶς διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν καὶ ἡ μέση ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου ἐκφράζεται μετὰ παρακάτω νοῦμερα:

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΑΓΡΟΤΩΝ	Νομός Δνεπέρου		Νομός Μελιτόπολης		Νομός Μπερτιάνσκ	
	Ἀριθ. νοικο- κυριῶν	Σέ 1 νοικ. ντεσιατ.	Ἀριθ. νοικο- κυριῶν	Σέ 1 νοι- κοκ.κατά- ληλη γῆ	Ἀριθ. νοικο- κυριῶν	Σέ 1 νοικοκ. γῆ
Πρώην ἔποικοι γερμανοὶ	113	84	1 874	46	3 075	37. ₉
Πρώην ἔποικοι βούλγαροι	—	—	285	75. ₇	4 149	38. ₁
Πρώην κρατι- κοὶ ἀγρότες	16 708	20. ₄	28 758	19. ₈	21 057	18. ₃
Πρώην δουλο- πάροικοι ἰδιοκτῆτες	2 351	11. ₈	2 764	11. ₅	187	8. ₉
Πρώην δουλο- πάροικοι πού πήραν κλῆρο δωρεάν (ντάρστβενικί)	414	3. ₁	1 297	3. ₂	326	2. ₃
Κατὰ νομό	19 586	19. ₃	34 978	20. ₅	28 794	23

Συνολικά ἀπὸ τὰ 83 358 νοικοκυριά τῶν 3 νομῶν τὰ 9496 νοικοκυριά ἀνήκουν σὲ ἔποικους, δηλ. $> \frac{1}{9}$.

* Ἐδῶ ὅπως καὶ παρακάτω μέσα σὲ ἀγκύλες σημειώνονται οἱ σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ. Ἡ Σύντ.

[107]

... Σήμερα ή στατιστική φιλολογία τών ζέμιστρο διαθέτει ένα μικρό αριθμό στοιχείων γιά τούς προηπολογισμούς τών άγροτών καί σέ ορισμένους νομούς μάλιστα τοῦ κυβερνείου τοῦ Βορόνεζ τά στοιχεία αὐτά συγκεντρώθηκαν μέ έρευνα κατά νοικοκυριό. . . Πρέπει, όμως, νά ποῦμε ότι τά στοιχεία αὐτά τῆς στατιστικῆς γιά τό κυβερνείο τοῦ Βορόνεζ, πού ἀναφέρονται μόνο σέ ένα χρόνο ἀπογραφῆς, δέν ἀποτελοῦν τό μέσο ὄρο κάθε άγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί ὁ προηπολογισμός μιᾶς άγροτικῆς οἰκογένειας περιλαβαίνει καί αρκετά έξοδα νοικοκυριοῦ (λογουχάρη, γιά γιορτινά ροῦχα, προίκα, έξοδα γιά τήν ὀργάνωση νοικοκυριοῦ ὅταν χωρίζουν τά παιδιά, έξοδα γιά ἐγκαταστάσεις καί μεγάλα έργα-λεῖτα) πού κυμαίνονται πολύ ἀπό χρόνο σέ χρόνο καί έξαρτῶνται, κυρίως, ἀπό τή σοδιά, πού δίνει στοῦς άγρότες τά μέσα νά καλύπτουν ὅλα αὐτά τά ἔκτακτα έξοδα.

;; γιατί;

[117]

Στούς άγρότες 3 νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας

% βόδια:		Καλλιεργώ- μενη έκταση	*Άλογα	Βόδια	Καλλιεργώμενη Έκταση πού αντι- στοιχεί σέ κάθε ζευγάρι ζώων έργασίας
Περίπου 1/3	Σ' αὐτοῦς πού καλλιεργοῦν ὄς 5 ντεσ.	34 070 ντεσ.	6 467	3 082	7.1 ντεσ.
Περίπου 1/4	Σ' αὐτοῦς πού καλλιεργοῦν 5-10 ντεσ.	140 426 »	25 152	8 924	8.2 »
< 1/4	Σ' αὐτοῦς πού καλλιεργοῦν 10-25 ντεσ.	540 093 »	80 517	24 943	10.2 »
< 1/4	Σ' αὐτοῦς πού καλλιεργοῦν 25-50 ντεσ.	494 095 »	62 823	19 030	12.5 »
< 1/3	Σ' αὐτοῦς πού καλλιεργοῦν πά- νω ἀπό 50 ντεσ.	230 583 »	21 003	11 648	14.5 »
	Σύνολο	1 439 267 »	195 962	67 627	10.9 »

Ἄν ὑπολογίσουμε τὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐργατικὲς δυνάμεις καὶ στὴν καλλιεργούμενη ἔκταση, θὰ βροῦμε ὅτι σὲ 100 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀναλογοῦν στὶς διάφορες ὁμάδες:

Πληθυσμὸς μαζί με τοὺς
μισθωτοὺς ἐργάτες

	Νοικο- κυριά	Ἀτομα	ἐργά- τες	ζῶα ἐργασίας
Σ' αὐτοὺς πού καλλιεργ. ὡς 5 ντεσ.	28.7	136	28.5	28.2
» » » 5-10 »	12.9	67	12.6	25
» » » 10-25 »	6.1	41.2	9.3	20
» » » 25-50 »	2.9	25.5	7	16.6
» » πάνω ἀπὸ 50 »	1.3	18	6.8	14
Μέσος ὁρος	5.4	36.6	9	18.3

Ἔτσι μετὰ τὴν ἀύξηση τῆς ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας τὰ ἐξοδα τῶν ἀγροτῶν γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, ἀνθρώπων καὶ ζῶων, πού εἶναι τὰ κυριότερα ἐξοδα στὴν ἀγροτική οἰκονομία, μειώνονται βαθμιαία, καὶ στὶς ὁμάδες πού καλλιεργοῦν μεγάλες ἐκτάσεις γίνονται σχεδὸν δύο φορές μικρότερα κατὰ καλλιεργούμενη ντεσ. ἀπὸ τὰ ἐξοδα τῶν ὁμάδων, πού καλλιεργοῦν μικρὲς ἐκτάσεις.

[134]

Ἡ ἀπογραφή τοῦ ζέμισθου τῆς Ταυρίδας δίνει τοὺς παρακάτω ἀριθμοὺς καὶ γιὰ τοὺς 3 νομοὺς μαζί:

	Οἰκισμοὶ ἐποίκων	Ἄλλα χωριά	
Συνολικὸς ἀριθμὸς νοικοκυριῶν	9 496	74 539*	84 035
Ἀριθμὸς νοικοκυριῶν χωρὶς ζῶα ἐργασίας	972	11 555	
Ἀριθμὸς νοικοκυριῶν μετὰ καλλιεργήσιμη ἔκταση ὅχι ἀνάλογη μετὰ τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη	865	5 477	

* Στὸν ἀριθμὸ τῶν νοικοκυριῶν αὐτῶν περιλαμβάνονται καὶ τὰ χωριά πού τὴ στιγμὴ τῆς ἀπογραφῆς δὲν ἦταν ἐνταγμένα σὲ δήμους.

[145]

Σέ κάθε νοικοκυριό αναλογεί κατά μέσο όρο

				Γή που προ- έρχεται από κλήρους	Πόσσητη όγοραμέ- νη γή	Νοικιασμέ- νη γή
				Καλλιεργήσιμη έκταση σε ντεσ.		
10 ¹⁴¹	Πού δέν καλλιεργούν			6.8	3.1	0.9
8.0	Πού καλλιεργούν ώς	5	ντεσ.	6.9	0.7	0.4
10.1	» »	5-10	»	9	-	1.1
18.7	» »	10-25	»	14.1	0.6	4
39.5	» »	25-50	»	27.6	2.1	9.8
116.4	» » πάνω από	50	»	36.7	31.3	48.4
21.4	Κατά νομό			14.8	1.6	5

Στό νομό Μελιτόπολης

9.4	Πού δέν καλλιεργούν			8.7	0.7	-
7.7	Πού καλλιεργούν ώς	5	ντεσ.	7.1	0.2	0.4
10.6	» »	5-10	»	9	0.2	1.4
17.6	» »	10-25	»	12.8	0.3	4.5
38.4	» »	25-50	»	23.5	1.5	13.4
100	» » πάνω από	50	»	36.2	21.3	42.5
22.2	Κατά νομό			14.1	1.4	6.7

Στό νομό Δνείπερον

7.4	Πού δέν καλλιεργούν			6.4	0.9	0.2
6.1	Πού καλλιεργούν ώς	5	ντεσ.	5.5	0.04	0.6
10.3	» »	5-10	»	8.7	0.06	1.6
18.9	» »	10-25	»	12.5	0.6	5.8
36.3	» »	25-50	»	16.6	2.3	17.4
91.4	» » πάνω από	50	»	17.4	30	44
19.9	Κατά νομό			11.2	1.7	7.0*

* Στόν αριθμό που δείχνει τή νοικιασμένη γή και στους τρεις νομούς περιλαμβάνεται τόσο ή γή που δέν προέρχεται από κλήρους όσο και ή γή που προέρχεται από κλήρους.

[150]

... Σύμφωνα με τὰ στοιχεία τῆς στατιστικῆς, ἡ κατανομὴ ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες τῆς νοικιασμένης κρατικῆς καλλιεργήσιμης γῆς τὸ 1884-1886 ἦταν ἡ παρακάτω*

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΓΡΟΤΩΝ	Νομός Μπερτιάνσκι				Νομός Μελιτόπολις				Νομός Δνεπέτρου			
	ἀριθμὸς νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ		ἐκτασὴ σέ ντεσιατίνες		ἀριθμὸς νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ		ἐκτασὴ σέ ντεσιατίνες		ἀριθμὸς νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ		ἐκτασὴ σέ ντεσιατίνες	
	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ	κατὰ νοικοκυριῶν πού μισθώνεται γῆ
Ὅσοι καλλ. ὡς 5 ντεσ.	39	66	1.7	24	383	16	20	62	3.1	83	511	
» » 5-10 »	227	400	1.8	159	776	4.8	58	251	4.3	444	1 427	
» » 10-25 »	687	2 642	3.8	707	4 569	6.4	338	1 500	4.4	1 732	8 711	
» » 25-50 »	387	3 755	9.7	672	8 564	12.7	186	1 056	5.7	1 245	13 375	
» πάνω ἀπὸ 50 »	113	3 194	28.3	440	15 365	34.9	79	1 724	21.8	632	20 283	
Σύνολο	1 476	10 107	7	2 002	29 657	14.8	681	4 595	6.7	4 136	44 307	
	1 453	10 057						4 593				

* Σύμφωνα με τοὺς ὄρους τῆς μίσθωσης οἱ ἀγρότες ἔχουν δικαίωμα νὰ ὀρθώνουν μόνο τὸ 1/4 τῆς γῆς πού μισθώνουν. Τὸ ὑπόλοιπο μπορεί νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν κρίση τους γιὰ νὰ μαζέβουν χόρτο ἢ γιὰ νὰ βόσκουν τὰ ζῶα.

Συνολικὰ στοὺς
3 νομούς 142

Νοικοκυ-
ριά πού
μισθώ-
νουν γῆ
Ντεσια-
τίνες

[279]

1. Προϋπολογισμός για τρία χρόνια (1886-1888) του μεμονωτή Γιάκοφ Νέιφελντ από τον οικισμό έποίκων Όρλόφ, του νομού Μπερντιάνσκ.

[280-281]

Ό μέσος όρος των έσόδων και των εξόδων στα τρία χρόνια ήταν ό παρακάτω:

Έσοδα

Άπό τήν πούληση σταριοϋ	894 ρ. 03 κ.
» » » άλλων σιτηρών και λαχανικών	151 » 33 »
» » » άλλων, βοοειδών και προβάτων	198 » 35 »
» » » μαλλιοϋ	52 » 25 »
» » » αύγων και βουτύρου	24 » 63 »
» » » άχύρου	35 » 92 »
» » » καύσιμης κοπριάς	8 » 83 »
» » » έργαλείων	63 » 33 »
Διάφορα άλλα	30 » 80 »
Σύνολο	1 459 ρ. 47 κ.

Έξοδα

Πληρωμές στήν κοινότητα και στό κράτος	168 ρ. 32 κ.
Γιά μίσθωση γης	70 » - »
» εργάτες	146 » 66 »
» βοσκούς	25 » 14 »
» αγορά ζώων	54 » 75 »
» πατάτες και σπόρο σταριοϋ	15 » 08 »
» επιδιόρθωση έγκαταστάσεων	32 » 18 »
» επιδιόρθωση και αγορά μηχανών	77 » 13 »
» κρέας και ψάρια	6 » 43 »
» καφέ και ζάχαρη	25 » 20 »
» κρασί και βότκα	5 » 98 »
» ρούχα	363 » 92 »
» παπούτσια	38 » 72 »
» διάφορα άλλα	99 » 92 »
Σύνολο	1 129 ρ. 43 κ.

Μέσο χρονιάτικο υπόλοιπο 330 ρ. 4 κ.

[282-283]

Ἄς σταθοῦμε λίγο στήν ἀνάλυση τοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ προϋπολογισμοῦ ἐποίκου.

Τό χρονιάτικο χρηματικό εἰσόδημα ἀπό ἓνα νοικοκυριό μέ 72 ντεσιατίνες εἶναι 1 459 ρ. 47 κ. πού προέρχονται:

Ἄπό γεωργικά προϊόντα	1 081 ρ. 28 κ.
» κτηνοτροφικά »	284 » 06 »
διάφορα ἔσοδα	94 » 13 »

Σέ κάθε ντεσιατίνα γῆς τοῦ νοικοκυριοῦ ἀναλογεῖ εἰσόδημα 20 ρ. 27 κ. Αὐτό ὅμως εἶναι μόνο τό χρηματικό εἰσόδημα. Γιά νά βρεθεῖ ὁ ἀριθμός τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος, πρέπει νά προστεθεῖ στό χρηματικό εἰσόδημα ὅλη ἡ ἀξία τῶν προϊόντων, πού καταναλώνονται μέσα στό νοικοκυριό. Σύμφωνα μέ τίς δηλώσεις τοῦ νοικοκύρη αὐτοῦ, ἡ χρονιάτικη κατανάλωση προϊόντων τοῦ δικοῦ του νοικοκυριοῦ εἶναι ἡ παρακάτω:

1) *Γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας
καί τοῦ ἐργαζομένου:*

Ποσό

10 τσέτβερτ στάρι πρὸς 8 ρ. 25 καπ.	82 ρ. 50 κ.
6 τσέτβερτ σίκαλι πρὸς 5 ρ.	30 ρ. — »
πατάτες, λαχανικά καί μπιστανικά	36 ρ. — »
Συνολικό ποσό	148 ρ. 50 κ.

2) *Γιά τὰ παραγωγικά ζῶα:*

α) γιά τίς γελάδες: 250 πούτια χόρτο, πρὸς 30 κ.	75 ρ.
30 πούτια σικαλίσιο ἀλεύρι, πρὸς 70 κ.	21 »
100 πούτια ἄχυρο σταριοῦ καί κριθαριοῦ	08 »
10 ντεσ. βοσκότοπος, πρὸς 5 ρ.	50 »
β) γιά τὰ γουρούνια 18 τσέτβερτ κριθάρι πρὸς 4 ρ.	72 »
Συνολικό ποσό	226 ρ.

Στό νοικοκυριό τὰ παραγωγικά ζῶα τρέφονται γιὰ νὰ δίνουν ζωικές τροφές καί γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὰ δυὸ προηγούμενα συνολικά ποσὰ μπορούμε νὰ τὰ ἐνώσουμε σὲ ἓνα. Ἔτσι ὅλα τὰ προϊόντα διατροφῆς, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ νοικοκυριοῦ ἀνέρχονταν σὲ 374 ρ. 50 κ., ἀπὸ δῶ βγαίνει ὅτι τὰ ἐξοδα πού ἀντιστοιχοῦν σὲ κάθε ἄτομο εἶναι 46 ρ. 81 κ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα 18 ρ. 56 κ. πᾶνε γιὰ φυτικές τροφές καί τὰ 28 ρ. 25 κ. γιὰ ζωικές τροφές*.

3) *Γιὰ 8 ἄλογα ἐργασίας:*

109 τσέτβερετ κριθάρι καί βρώμη, πρὸς 4 ρ.	436 ρ.
100 πούτια χόρτο, πρὸς 30 κ.	30 »
400 πούτια ψιλοκομμένο ἄχυρο πρὸς 10 κ.	40 »
4 ντεσ. βοσκότοπος μὲ βάση τίς τρέχουσες τιμές	20 »
Σύνολο	526 ρ.

Ἔτσι γιὰ τὴ διατροφή ἑνὸς ἀλόγου τὸ νοικοκυριό ξόδευε 65 ρ. 75 κ.

4) *Γιὰ σπόρο:*

12 τσέτβερετ στάρι, πρὸς 8 ρ. 25 κ.	99 ρ.
6 τσέτβερετ κριθάρι, πρὸς 4 ρ.	24 »
1 τσέτβερετ σίκαλι, πρὸς 5 ρ.	5 »
3 τσέτβερετ βρώμη, πρὸς 4 ρ.	12 »
Σύνολο	140 ρ.

Γιὰ θέρμανση:

2 κυβ. σάζεν** καύσιμης κοπριάς, πρὸς 10 ρ. 20 ρ.	
1/4 κυβ. σάζεν ξύλα	7 »
500 πούτια ἄχυρο, πρὸς 8 κ.	40 »
Σύνολο	67 ρ.

* Δέν ἀναφέρονται ἐδῶ τὰ πουλερικά, πού καταναλώθηκαν στό νοικοκυριό. Ἡ ἀξία τους μπορεῖ νὰ ἀντισταθμιστεῖ μὲ τὴν ἀξία ἄλλων τροφῶν, οἱ ὁποῖες δέν ὑπολογίζονται ἐδῶ καί μετατράπηκαν σὲ βούτυρο πού πουλήθηκε ἀπὸ τὸ νοικοκυριό.

** Μονάδα μέτρησης = 2,134 μ. Σημ. μετ.

Ἡ ἀξία ὄλων τῶν προϊόντων, πού καταναλώνονται στό νοικοκυριό, ἀνέρχεται σέ 1 107 ρ. 50 κ., ἔτσι σέ κάθε ντεσιατίνα ἀντιστοιχεῖ ποσό 15 ρ. 38 κ.

Γά συνολικά ἔσοδα τοῦ νοικοκυριοῦ σέ εἶδος καί σέ χρῆμα ἀνέρχονται σέ 2 666 ρ. 97 κ., δηλ. σέ 35 ρ. 65 κ. κατά ντεσιατίνα.

Ἀθροίζοντας τὰ ἔξοδα σέ εἶδος καί σέ χρῆμα, ἔχουμε τὰ παρακάτω ἔξοδα κατά κατηγορία:

$$\begin{array}{r} 1\,459.47 \\ + 1\,107.5 \\ \hline 2\,566.97 \end{array}$$

	Συνολικά	Κατά ντεσιατίνα	
1. Πληρωμές γιά τή γῆ	238 ρ. 32 κ.	3 ρ. 31 κ.	
2. Σπόρος	140 » — »	1 » 95 »	
3. Γιά ἐγκαταστάσεις	32 » 18 »	— » 45 »	) 109.31
4. Γιά ἐργαλεῖα	77 » 13 »	1 » 07 »	
5. Γιά ἀναπλήρωση ζώων	54 » 75 »	— » 76 »	
6. Γιά ζῶα ἐργασίας	526 » — »	7 » 31 »	
7. Ἡμερομίσθια ἐργατῶν	171 » 80 »	2 » 40 »	
8. Διατροφή οἰκογένειας καί ἐργατῶν	412 » 11 »	5 » 72 »	
9. Ροῦχα καί παπούτσια	402 » 64 »	5 » 60 »	
10. Θέρμανση	67 » — »	— » 91 »	
11. Διάφορα	115 » — »	1 » 60 »	
Σύνολο	2 236 ρ. 93 κ.	31 ρ. 07 κ.	

[286]

3) Προϋπολογισμός τοῦ ἀγρότη Στεπὸν Μάσλοφ, πού κατοικεῖ στό χωριό Βεσέλογε, τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. . .

[287]

Ἐξοδα

Μίσθωμα γιά 26 ντεσ. καλλιεργήσιμης γῆς πρὸς 6 ρ.	156 ρ.
Δασμοί καί κοινοτικές εἰσφορές γιά 3 άτομα	34 »
Σέ ἔκτακτο ἐργάτη γιά 2 μῆνες	45 »
Στό βοσκό 50 κ. κατά γελάδα καί 40 κ. κατά πρόβατο	8 »

Στό σιδερά για τό πετάλωμα τών άλόγων και τήν έπιδιόρθωση τών έργαλείων	32 ρ.	} 333 ρ.
Ρουχα και παπούτσια για 6 άτομα	284 »	
Τσάι άξίας 3 ρουβλιών και 1 πούτι ζάχαρη	9 »	
3 κουβάδες λάδι για τή σαρακοστή, πρós 5 ρ. και παστά ψάρια	25 ρ.	
Βότκα	15 »	
Σύνολο	608 ρ.	

*Οι σημειώσεις και οι έπολογισμοί έγιναν
όχι νωρίτερα από τό Μάρτη του 1893.*

*Πρωτοδημοσιεύτηκε, όχι όλόκληρο,
τό 1940
στή Λενινιστική Συλλογή τόμ. XXXIII*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό πρωτότυπο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1

ΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΟΥΛΙΑΝΟΦ (ΛΕΝΙΝ)

1887-1893

1

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Διευθυντή
τοῦ Κλασικοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ

Ἀπομέρους τοῦ μαθητῆ τῆς VIII τάξης
τοῦ Κλασικοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπιθυμώντας νά δόσω ἀπολυτήριες ἐξετάσεις, ἔχω τήν τιμή
νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά μοῦ ἐπι-
τρέψει νά παρουσιασθῶ σ' αὐτές.

Σιμπίρσκ. 18 τοῦ Ἀπρίλη 1887.

Ὁ μαθητής τῆς VIII τάξης
τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ

Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Πῆρα τό ὑπ' ἀριθ. 468¹⁴³ ἀπολυτήριο καί ὅλα τά ἄλλα δικαι-
ολογητικά μαζί καί τά ἀντίγραφα *Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ*.

*Πρατοδημοσιεύτηκε δλόκληρο
τό Γενάρη τοῦ 1924 στό περιοδικό
«Μολοντάγια Γκβάφνιγια» τεῦχος 1*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

2

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρύτανη
τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν

Ἀπομέρους τοῦ ἀπόφοιτου τοῦ Γυμνασίου
τοῦ Σιμπίρσκ Βλαντίμιρ Ἰλίν Οὐλιάνοφ,
γιοῦ ὑπαλλήλου

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπιθυμώντας νά ἐγγραφῶ στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν γιά νά συνεχίσω τίς σπουδές μου, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά δώσει τήν ἀπαραίτητη ἐντολή γιά τήν ἐγγραφή μου στόν πρῶτο χρόνο τῆς νομικῆς σχολῆς, μέ βάση τά δικαιολογητικά πού ἐπισυνάπτω μαζί μέ τά ἀντίγραφα τους, καί συγκεκριμένα: α) ἀπολυτήριο Γυμνασίου, β) πιστοποιητικό γέννησης καί βάπτισης, γ) βεβαίωση γιά τήν ὑπηρεσία τοῦ πατέρα μου, δ) βεβαίωση ἐγγραφῆς στούς στρατολογικούς καταλόγους καί ε) δύο φωτογραφίες.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα μέ τήν § 100 τοῦ κανονισμοῦ τῶν Αὐτοκρατορικῶν Πανεπιστημίων τῆς Ρωσίας, τοῦ ἐγκεκριμένου ἀπό τήν Αὐτοῦ Αὐτοκρατορική Μεγαλειότητα, ἀναλαβαίνω τήν ὑποχρέωση σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς φοίτησής μου στό Πανεπιστήμιο νά σέβομαι τούς κανονισμούς καί τίς ἀποφάσεις τοῦ Πανεπιστημίου.

Ὁ ἀπόφοιτος τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν. 29 τοῦ Ἰούλη 1887¹⁴⁴.

3

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρύτανη
τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν

Ἀπομέρους τοῦ φοιτητῆ τοῦ Ἴου
ἐξαμήνου τῆς νομικῆς σχολῆς
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπειδή κάτω ἀπό τίς σημερινές συνθήκες τοῦ Πανεπιστημίου μου εἶναι ἀδύνατο νά συνεχίσω τίς σπουδές μου στό Πανεπιστήμιο, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά δώσει τήν ἀπαραίτητη ἐντολή γιά τή διαγραφή μου ἀπό τά μητρώα τῶν φοιτητῶν τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν.

Ὁ φοιτητής τοῦ Ἴου ἐξαμήνου
τῆς νομικῆς σχολῆς
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν. 5 τοῦ Δεκέμβρη 1887¹⁴⁵.

*Πρωτοδημοσιεύθηκε
στίς 24 τοῦ Σεπτεμβρίου 1946
στήν ἐφημερίδα «Ἰσβέστια» ἀρ. φύλλου 225*

Ἐ δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

4

Πρὸς τὸν Ὑπερεξοχότατο κύριο
Ἑπουργὸ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας

Ἀπομέρους τοῦ πρώην φοιτητῆ
τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπιθυμώντας νά ἀποκτήσω τή δυνατότητα νά συνεχίσω τίς σπουδές μου, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ὑπερεξοχότητά Σας νά ἐπιτρέψει τήν ἐγγραφή μου στό Αὐτοκρατορικό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν.

Ὁ πρώην φοιτητής τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν

Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν. 9 τοῦ Μάη 1888.

Ἡ διεύθυνσή μου εἶναι: Πάροδος Προφέσορσκι,
οἰκία Ζαβιάλοβας, διαμέρισμα Βερετένικοβας¹⁴⁶.

Πρωτοδημοσιεῖσθαι στίς 17 τοῦ Ὀχτώβρη
1929 στό περιοδικό
«Κράνογε Στουπέντσσετβο» τεῦχος 4

Δημοσιεῖται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

5

Πρός τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό
τῶν Ἐσωτερικῶν

Ἀπομέρους τοῦ πρώην φοιτητῆ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Γιά νά ἐξασφαλίσω τά μέσα τῆς ὑπαρξῆς μου καί γιά νά βοηθήσω τήν οἰκογένειά μου ἔχω τήν πιό ἐπιταχτική ἀνάγκη νά ἀποχτήσω ἀνώτερη μόρφωση· μή ἔχοντας ὅμως τή δυνατότητα νά τήν ἀποχτήσω στή Ρωσία, λαμβάνω τήν τιμῆ νά παρακαλέσω εὐσεβῶς τήν Ἐκλαμπρότητά Σας νά μοῦ ἐπιτρέψει ν' ἀναχωρήσω στό ἐξωτερικό γιά νά ἐγγραφῶ σέ Πανεπιστήμιο τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ὁ πρώην φοιτητής
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν, 6 τοῦ Σεπτεμβρίου 1888.

Ἡ διεύθυνσή μου εἶναι: Καζάν, πάροδος Προφέσορσκι, οἰκία Ζαβιάλοβας, διαμέρισμα Βερετένικοβας¹⁴⁷.

*Πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1957
στό βιβλίο «Τά νεανικά χρόνια τοῦ Β. Ι. Λένιν.
Ἀπό ἀναμνήσεις τῶν συγχρόνων του καί
ἀπό ντοκουμέντα». Ἔκδ. «Μολοντάγια Γκβάρντιγια»*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

6

Πρός τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό
τῆς Παιδείας

Ἀπομέρους τοῦ πρώην φοιτητῆ τοῦ
Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Στά δύο χρόνια πού πέρασαν μετά τήν ἀποφοίτησή μου ἀπό τό Γυμνάσιο, εἶχα ὀλη τή δυνατότητα νά πεισθῶ ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά βρεῖ δουλιὰ ἓνας ἄνθρωπος πού δέν ἔχει ἀποχτήσει εἰδική μόρφωση.

Γιά τό λόγο αὐτό καί ἐπειδή ἔχω πολύ μεγάλη ἀνάγκη νά ἐξασφαλίσω ἓνα ἐπάγγελμα, πού θά μοῦ ἔδινε τή δυνατότητα νά συντηρῶ μέ τή δουλιὰ μου τήν οἰκογένειά μου, ἢ ὅποια ἀποτελεῖται ἀπό τήν ὑπερήλικη μητέρα μου καί ἀπό ἓνα ἀδελφό καί μιὰ ἀδελφή μου πού εἶναι ἀνήλικοι, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβᾶστως τήν Ἐκλαμπρότητά Σας νά μοῦ ἐπιτρέψει νά δώσω ἐξετάσεις, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει, γιά πτυχίο νομικῆς σ' ἓνα ἀπό τά ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα.

Ὁ πρώην φοιτητής τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν

Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 28 τοῦ Ὀχτώβρη 1889.

Ὁδός Βοσκρεσένσκαγια, οἰκία Κάτκοφ¹⁴⁸.

7

Πρός τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό
τῆς Παιδείας

Ἀπομέρους τοῦ Εὐγενῆ¹⁴⁹ Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Δεδομένου ὅτι ἡ Ἐκλαμπρότητά Σας εὐαρεστήθηκε νά μοῦ ἐπιτρέψει νά δώσω πτυχιακές ἐξετάσεις, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει, ἐνώπιον τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς ἐνός ἀπό τά Πανεπιστήμια, πού διέπονται ἀπό τόν κανονισμό τοῦ 1884, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ὑμετέραν Ἐκλαμπρότητα ὅπως μοῦ ἐπιτρέψει νά δώσω τίς ἐξετάσεις αὐτές ἐνώπιον τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης.

Ὁ Εὐγενῆς Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 12 τοῦ Ἰούνη 1890.

Διασταύρωση ὁδῶν Ποιστόβαγια καί Σοκόλνιτσια,
οἰκία Ρίτικοφ¹⁵⁰.

Πρωτοδημοσιεύτημα τό 1924
στό περιοδικό «Κρόναγια Λέτοπις»
τεύχος 2

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

8.

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρόεδρο τῆς Ἐξεταστικῆς
Ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης

Ἀπομέρους τοῦ Εὐγενῆ
Βλαντίμιρ Ἴλιν Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπισυνάπτοντας στήν παροῦσα αἴτηση: φωτογραφία μου, βεβαίωση τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν, βεβαίωση τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὅτι δόθηκε ἔγκριση ἀπό τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό τῆς Παιδείας ὅπως δόσω πτυχιακές ἐξετάσεις, χωρίς νά ἔχω φοιτήσῃ, ἐνώπιον τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ἀπόδειξη καταβολῆς 20 ρουβλίων στό ταμεῖο τοῦ Πανεπιστημίου, σάν δικαίωμα τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς καί τή μελέτη μου ἐπί τοῦ ποινικοῦ δικαίου, σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ κανονισμοῦ, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβῶς τήν Ἐξοχότητά Σας ὅπως ἐγκρίνει νά παρουσιασῶ γιά ἐξετάσεις στήν Ἐπιτροπή τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

Πετρούπολη, 26 τοῦ Μάρτη 1891.

Ὁ Εὐγενῆς Βλαντίμιρ Ἴλιν Οὐλιάνοφ¹⁵¹

Πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1924
στό περιοδικό «Κρόναγια
Λέτοιας» τεῦχος 2

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

9

Πρός τό Πρωτοδικείο τῆς Σαμάρας

Ἀπομέρους τοῦ Βλαντίμιρ Ἰλίτς Οὐλιάνοφ,
ἀσκούμενου δικηγόρου στό Πρωτοδικείο
τῆς Σαμάρας, κατοίκου Σαμάρας, ὁδός Σο-
κόλνιτσια, οἰκία Ρίτικοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐχω τήν τιμή νά παρακαλέσω τό Πρωτοδικείο τῆς Σαμάρας νά μοῦ χορηγήσει ἄδεια ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. Ταυτόχρονα, σύμφωνα μέ τά προβλεπόμενα τοῦ ἄρθρου 406⁵ τοῦ κανονισμοῦ λειτουργίας τῶν δικαστηρίων (ἐκδ. 1883) δηλώνω ὅτι γιά τήν ἀπόκτηση τῆς ἄδειας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος δέν ὑπάρχει ἀναφορικά μέ τό ἄτομό μου κανένα ἀπό τά κωλύματα τά προβλεπόμενα στό ἄρθρου 246 τοῦ κώδικα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος

Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 28 τοῦ Φλεβάρη 1892¹⁵².

*Πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1957
στό βιβλίο «Τά νεανικά χρόνια τοῦ Β. Ι. Λένιν.
Ἀπό ἀναμνήσεις τῶν συγχρόνων του
καί ἀπό ντοκουμέντα». Ἐκδ. «Μολντάγια
Γιβράντιγια»*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

10

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Ἀστυνομικό Διευθυντή

Ἀπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας
Βλαντίμιρ Ἰλίτς Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Μέ ἀπόφαση τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας, πού συνήλθε ἐν ὄλομελείᾳ στίς 30 τοῦ Γενάρη 1892, θεωροῦμαι ἀσκούμενος δικηγόρος. Μετά τήν ἀπόφαση αὐτή ὑπέβαλα στό Πρωτοδικεῖο αἴτηση παρακαλώντας νά μου χορηγηθεῖ ἄδεια ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. Ἐπειδή τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας κωλύεται νά δώσει συγκεκριμένη ἀπάντηση στήν αἴτησή μου, ἀπό ἔλλειψη πληροφοριῶν σχετικῶν μέ τό ἄτομό μου, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας, ὅπως γνωστοποιήσει στόν κύριο πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας, ὅτι ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση δέν ἔχει ἀντιρῆσεις γιά τή χορήγηση τῆς αἰτουμένης ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 1 τοῦ Ἰούνη 1892.

Διασταύρωση ὁδῶν Ποιστόβαγια καί
Σοκόλνιτσια, οἰκία Ρίτικοφ¹⁵³

11

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρόεδρο
τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας

Ἀπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
Β. Ι. Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Συμπληρωματικά μέ ὄσα ἐκτίθενται στήν αἴτηση πού ὑπέβαλα τό μήνα Μάρτη τρέχοντος ἔτους στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας γιά τήν ἐκδοση στό ὄνομά μου ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος*, ἔχω τήν τιμή νά ἀναφέρω στήν Ἐξοχότητά Σας ὅτι δέν εἶμαι σέ θέση νά παρουσιάσω πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης γιά τούς παρακάτω λόγους: ἡ Πρυτανεία τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης, ἀπό ὅπου πῆρα τό πτυχίο νομικῆς, δέν μπορεῖ νά ἐκδόσει σχετικό πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης, γιατί δέν ἦμουν φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου αὐτοῦ, ἀλλά ἔδοσα ἐξετάσεις στήν Ἐξεταστική Ἐπιτροπή τῆς Νομικῆς Σχολῆς του, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει ἔπειτα ἀπό ἔγκριση τοῦ Ἐκλαμπροτάτου κυρίου Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, πού δόθηκε τό Μάη τοῦ 1890. Ὅσον ἀφορᾷ τή χορήγηση ἀπομέρους τῆς ἀστυνομίας πιστοποιητικοῦ νομιμοφροσύνης, σᾶς κάνω γνωστό ὅτι ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση δέ χορηγεῖ τέτιο πιστοποιητικό μέ αἴτηση ἰδιωτῶν, ἀλλά μόνο μέ αἴτηση τῶν ἀρμοδίων ἀρχῶν. Μέ βάση τά παραπάνω, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας ὅπως ἀπευθυνθεῖ στόν κ. Ἀστυνομικό Διευθυντή γιά νά πληροφορη-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 555. Ἡ Σύντ.

θεῖ ἂν ὑπάρχουν ἀπ' τήν πλευρά του ἐμπόδια γιά τήν ἐκδοση στό
 ὄνομά μου ἄδειας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.

Σαμάρρα, 11 τοῦ Ἰουνη 1892.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
*Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ*¹⁵⁴

*Πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1957
 στό βιβλίο «Τά νεανικά χρόνια τοῦ Β. Ι. Λένιν.
 Ἐπί ἀναμνήσεις τῶν συγγράφων του καί ἀπό
 ντοκουμέντα». Ἐκδ. «Μολοντάγια
 Γκαβάρνγια»*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

12

Πρός τό Πρωτοδικείο τῆς Σαμάρας

Ἐπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
Βλαντίμιρ Ἰλίτς Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπισυνάπτοντας στήν παροῦσα αἴτηση ἀπόδειξη τοῦ ταμείου τοῦ Κυβερνείου τῆς Σαμάρας, ἐκδοθεῖσα τόν τρέχοντα μήνα Γενάρη 1893 μέ ἀριθ. 75, ἀπό τήν ὁποία φαίνεται ὅτι κατέθεσα 75 ρούβλια σάν τέλη γιά τήν ἐκδοση στό ὄνομά μου ἀδείας ἀνάληψης ὑποθέσεων καθὼς καί τήν ἄδεια πού μοῦ εἶχε χορηγηθεῖ γιά τό 1892, ἔχω τήν τιμή νά σᾶς παρακαλέσω εὐσεβάστως ὅπως μοῦ χορηγήσετε ἄδεια ἀνάληψης ὑποθέσεων γιά τή διάρκεια τοῦ 1893. Ταυτόχρονα δηλώνω ὅτι γιά τή χορήγηση τῆς αἰτουμένης ἀδείας δέν ὑπάρχει κανένα κώλυμα, ἀπό τά προβλεπόμενα στό ἄρθρο 246 τοῦ κώδικα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας.

Σαμάρα, 5 τοῦ Γενάρη 1893.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ¹⁵⁵

Δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

18

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρόεδρο
τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας

Ἀπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
Βλαντίμιρ Ἰλίτς Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπειδή σάν ἀσκούμενος δικηγόρος προτίθεμαι νά μεταφέρω τά δικαιώματά μου στήν περιοχή τοῦ Ἐφετείου τῆς Πετρούπολης, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά μοῦ χορηγήσει βεβαίωση ὅτι εἶμαι ἀναγνωρισμένος ἀσκούμενος δικηγόρος στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας καί ὅτι πῆρα γιά τό 1892 καί τό 1893 ἄδεια ἀνάληψης ὑποθέσεων.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος

Β. Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 16 τοῦ Αὐγούστου 1893¹⁵⁶.

Δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά, σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ
ΠΟΥ ΔΕΝ ΒΡΕΘΗΚΑΝ

—
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

—
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

—
ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ
ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ
ΠΟΥ ΓΡΑΦΤΗΚΑΝ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1891-1894
ΚΑΙ ΔΕ ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΩΣ ΤΩΡΑ

1891

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΠΑΝΩ ΣΕ ΘΕΜΑ
ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἡ μελέτη υποβλήθηκε ἀπὸ τὸν Βλαντίμιρ Ἰλίτς μαζί με τὴν αἴτηση τῆς 26 τοῦ Μάρτη 1891 στὸν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης (βλ. σὲ τοῦτο τὸν τόμο σελ. 554).

1893

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΟΥ ΕΓΡΑΨΕ Ο Β. Ι. ΛΕΝΙΝ ΣΤΗ ΣΑΜΑΡΑ
ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Β.
«ΟΙ ΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ»

Ἄ Ο Α. Α. Γκάνσιν στίς ἀναμνήσεις του γράφει, ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Βλαντίμιρ Ἰλίτς εἶχε, ὅπως φαίνεται, τίτλο «*Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντικισμού στὰ ἔργα τοῦ Β. Β.*» καὶ μεταφέρθηκε τὸ 1893 ἀπὸ τὴ Σαμάρα στὴν Πετρούπολη (βλ. Ἀναμνήσεις γιὰ τὸν Βλαντίμιρ Ἰλίτς Λένιν. Ρωσ. ἐκδ., μέρος 1ο, Μόσχα, 1956, σελ. 138).

Γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν, ὅπου γινόταν κριτικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Β. «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία», μιλοῦν στίς ἀναμνήσεις τους ὁ Μ. Γ. Γκριγκόριεφ (βλ. «Προλετάρσκαγια Ρεβολιούτσιγια» 1923, τεῦχος 8, σελ. 61), ὁ Σ. Ι. Μιτσκέβιτς (βλ. Ν. Λένιν. «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;», ἐκδ. «Μοσκόβσκι Ραμπότσι» καὶ «Νόβαγια Μοσκβά», 1923, σελ. XV, XVIII), ὁ Ι. Χ. Λαλαγιάντς (βλ. Ἀναμνήσεις γιὰ τὸν Βλαντίμιρ Ἰλίτς Λένιν. Ρωσ. ἐκδ. Μέρος 1ο, Μόσχα, 1956, σελ. 105).

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΤΟΝ Ν. Ε. ΦΕΝΤΟΣΕΓΕΦ

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Β. Ι. Λένιν μετὰ τὸν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ ἄρχισε τὸ 1893 ἢ τὸ 1894.

Ἄ Ο Β. Ι. Λένιν στὸ ἄρθρο του «Λίγα λόγια γιὰ τὸν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ» ἔγραφε: «Ὅσο θυμάμαι, ἡ ἀλληλογραφία μου μετὰ τὸν Φεντοσέγεφ ἀναφέρονταν σὲ ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς ἢ σοσιαλδημοκρατικῆς κοσμοθεωρίας, ζητήματα πού εἶχαν ἐμφανιστεῖ τότε. . . Εἶναι πιθανὸ νὰ ἔμειναν σέ μένα

μερικά αποσπάσματα από τὰ γράμματα ἢ ἀπό τὰ χειρόγραφα τοῦ Φεντοσέ-
γεφ, δὲν εἶμαι ὁμως σέ θέση νά πῶ τίποτε τό συγκεκριμένο ἀν σώθηκαν καί
ἀν μποροῦν νά βρεθοῦν» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 33ος, σελ. 415).

1894

«ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ „ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ“ ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΟΛΕΜΟΥΝ
ΤΟΥΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ;»

Μέρος II. Γράφτηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1894

Η ΔΙΑΛΕΞΗ «Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ
ΑΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ» (ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1894)

Στόν πρόλογο τῆς συλλογῆς «Μέσα σέ 12 χρόνια», ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε,
ὅτι εἶχε κάνει διάλεξη μέ τόν τίτλο: «Ἡ ἀνανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν
ἀστική φιλολογία», σ' ἓναν ὄμιλο τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης. «Ὅπως
φαίνεται ἀπ' τόν τίτλο — ὑπογράμμισε ὁ Β. Ι. Λένιν — ἡ πολεμική ἐνάντια
στόν Στρούβε ἦταν στή διάλεξη αὐτή ἀσύγκριτα πιά ἀδυστηρή καί πιά κα-
τηγορηματική (σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματα) ἀπό
ὅ,τι στό ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε τήν ἀνοιξη τοῦ 1895. Ὁ μετριασμός τοῦ
ὑφους στό ἄρθρου ἐγινε ἐνμέρει ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας κι ἐνμέρει χάρη
τῆς „συμαχίας“ μέ τό νόμιμο μαρξισμό στήν κοινή πάλη ἐνάντια στό να-
ροντικισμό» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13ος, σελ. 82). Ἄπ' τήν ὁμάδα
τῶν σοσιαλδημοκρατῶν στόν ὄμιλο αὐτό πῆραν μέρος ὁ Β. Ι. Λένιν, ὁ Β. Β.
Στάρκοφ καί ὁ Σ. Ι. Ραντσένκο· καί ἀπό τοὺς νόμιμους λόγιους-μαρξιστές ὁ
Π. Μπ. Στρούβε, ὁ Α. Ν. Πότερσοφ καί ὁ Ρ. Ε. Κλάσσον.

1894—1895

Η ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ
ΣΕΜΙΑΝΙΚΟΦ

Ἡ προκήρυξη γράφτηκε ὀστερα ἀπό τίς 24 τοῦ Δεκεμβρῆ 1894 (5 Γε-
νάρη 1895) ἀπ' ἀφορμή τίς ταραχές, πού εἶχαν ξεσπάσει στίς 23 τοῦ Δε-
κεμβρῆ στό μηχανουργικό ἐργοστάσιο τοῦ Νεβά (πρῶην Σεμιάνικοφ) στήν
Πετρούπολη.

Ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια ἀναφέρει στίς ἀναμνήσεις της ὅτι ἡ πρώτη
αὐτή προπαγανδιστική προκήρυξη τῶν ρώσων μαρξιστῶν γράφτηκε ἀπό τόν
Β. Ι. Λένιν (βλ. Ν. Κ. Κρούπσκαγια, Ἐναμνήσεις γιά τόν Λένιν, ρωσ. ἔκδ.,
Μόσχα, 1957, σελ. 19 καί τό περιοδικό «Τβόρτσσετβο» 1920, τεύχος 7-10,
σελ. 5).

Ὁ Β. Ι. Λένιν στό ἄρθρο-νεκρολογία «Ὁ Ἰβάν Βασίλιεβιτς Μπάμπου-
σκιν» (1910) ἔγραφε ὅτι στή σύνταξη τῆς προκήρυξης πρός τοὺς ἐργάτες
τοῦ Σεμιάνικοφ πῆρε ἐνεργό μέρος ὁ Ι. Β. Μπάμπουσκιν, πού μοίρασε ὁ
ἴδιος τήν προκήρυξη αὐτή.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΩΝ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΙ ΑΠ' ΤΟΝ Β.Ι. ΛΕΝΙΝ

Τέλος 1889—1890

Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος» (μετάφραση από τα γερμανικά). Ή μετάφραση δέ διασώθηκε.

Ή Μ. Ι. Ουλιάνοβα στις αναμνήσεις της για την περίοδο πού ο Λένιν έμενε στό χωριό Άλακάγιεβα της Σαμάρας παραθέτει τά παρακάτω λόγια του Α. Ι. Γεραμάσοφ: «Τότε ο Βλαντίμιρ Ίλίτς έκανε μιá υπέροχη μετάφραση του „Κομμουνιστικού μανιφέστου“ του Κ. Μάρξ και του Φ. Ένγκελς. Ή μετάφραση αυτή κυκλοφορούσε χειρόγραφη από χέρι σέ χέρι, την πήγαμε και στό Σιζράν. Έκει έδοσα τό τετράδιο σ' ένα γνωστό μου δάσκαλο, πού θεωρούνταν από τίς εκπαιδευτικές άρχές όχι νομιμόφρονος. Έτυχε, κάποτε νά καλέσουν τό δάσκαλο για μιá δουλιá στό Σιμπίρσκ στον επιθεωρητή τών δημοτικών σχολειών. Ή μητέρα του δάσκαλου φοβήθηκε μήπως πάνε και κάνουν έρευνα στό σπίτι και κατάστρεψε τό τετράδιο. Αιτή την τύχη είχε ή μετάφραση αυτή του Ίλίτς. Όταν τό θυμάμαι, μέ τύπτει ή συνείδηση γιατί ένμέρει ήμουν υπεύθυνος για τό χαμό της υπέροχης αυτής μετάφρασης» (βλ. Άναμνήσεις για τον Βλαντίμιρ Ίλίτς Λένιν. Ρωσ. έκδ., Μέρος 1, Μόσχα, 1956, σελ. 57). Για την πληροφορία αυτή του Α. Ι. Γεραμάσοφ γράφει στις αναμνήσεις του και ο Μ. Ι. Σεμενόφ. (Μ. Μπλάν) (βλ. «Ή έπαναστατική Σαμάρα στά χρόνια 1880—1900». Έκδοτικό του Κούμπισεφ, 1940, σελ. 55).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Τό άρθρο «*Νέες οικονομικές αλλαγές στην αγροτική ζωή. Ἄπ' ἀφορμή τό βιβλίον τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ — „Τό αγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας“*» εἶναι τό πρῶτο ἀπ' ὄλα τά ἔργα τοῦ Λένιν, πού ἔφτασαν στά χέρια μας. Γράφτηκε τήν ἀνοιξη τοῦ 1893 καί διαβάζονταν ἀπ' τό χειρόγραφο στούς κύκλους τῆς μαρξιστικῆς νεολαίας τῆς Σαμάρας. Ὁ Λένιν σκεφτόταν νά δημοσιεύσει τό ἄρθρο στό φιλελεύθερο περιοδικό «Ρούσκαγια Μίσλ», πού ἐκδιδόταν στή Μόσχα, ἢ σύνταξη ὅμως τοῦ περιοδικοῦ τό ἀπόριψε «γιατί δέ συμφωνεῖ μέ τή γραμμή τοῦ περιοδικοῦ». Στό γράμμα του ἀπ' τίς 30 τοῦ Μάη 1894 ὁ Λένιν ἔγραφε γι' αὐτό τό ζήτημα: «Εἶχα, μάλιστα, τήν ἀφέλεια νά τό στείλω στό „Ρούσκαγια Μίσλ“, ἀπ' ὅπου, ἐννοεῖται, πῆρα ἀρνητική ἀπάντηση: τό λόγο τῆς ἀρνήσεως τόν κατάλαβα πολύ καλά, ὅταν στό τεύχος 2 τοῦ „Ρούσκαγια Μίσλ“ διάβασα τό ἄρθρο πού ἔγραψε γιά τόν Πόστνικοφ ὁ „γνωστός μας“ σαχλός φιλελεύθερος, ὁ κ. Β. Β. Πρέπει νάχει κανεῖς μεγάλη ἐπιδεξιότητα γιά νά μπορεῖ νά παραμορφώνει τελείως ἕνα θαυμάσιο ὕλικό καί νά ἐξαφανίζει ὄλα τά στοιχεῖα μέσα σέ κούφιες φράσεις!». (Λενινιστική Συλλογή XXXIII, 1940, σελ. 17).

Στό Ἰνστιτούτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ ὑπάρχουν δύο χειρόγραφα τοῦ ἄρθρου «*Νέες οικονομικές αλλαγές στην αγροτική ζωή*», γραμμένα μέ τό χέρι τοῦ Λένιν. Τό πρῶτο (τό πρόχειρο) χειρόγραφο προέρχεται ἀπό τό προσωπικό ἀρχειο τοῦ Λένιν τό δεύτερο χειρόγραφο, ὅπου ὑπάρχουν ὀρισμένες συμπληρώσεις, πού ἔκανε ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ὅταν καθαρόγραφε τό ἄρθρο, εἶχε δοθεῖ ἀπό τόν ἴδιο στόν Σ. Ι. Μιτσκέβιτς καί κατασχέθηκε στήν ἔρευνα πού τοῦ ἔγινε στίς 3 τοῦ Δεκέμβρη 1894. Τό χειρόγραφο βρέθηκε τό 1923 στά ἀρχεια τοῦ Ἐφετείου τῆς Μόσχας καί τότε ἀκριβῶς πρωτοδημοσιεύτηκε στή συλλογή «*Στά εἰκοσιπεντάχρονα τοῦ πρώτου συνεδρίου τοῦ κόμματος (1898-1923)*». Σέ τούτη τήν ἐκδοση τό ἄρθρο «*Νέες οικονομικές αλλαγές στην αγροτική ζωή*» δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό δεύτερο χειρόγραφο, τό διορθωμένο ἀπ' τόν Β. Ι. Λένιν.

Στό Ἰνστιτούτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ φυλάγεται ἐπίσης τό βιβλίον τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «*Τό αγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας*» μέ σημειώσεις τοῦ Λένιν, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται σέ τούτο τόν τόμο στό μέρος «*Προκαταρκτικά ὕλικά*».

Τά βασικά ὕλικά αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ὁ Λένιν τά χρησιμοποίησε στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του «*Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία*», πού γράφτηκε τό 1896-1899 καί τυπώθηκε τό Μάρτη τοῦ 1899. — 1.

- ² *Στατιστική τῶν ζέμστρο* εἶναι ἡ στατιστικὴ πού διενεργήσαν οἱ ὑπηρεσίες τῶν ζέμστρο. Οἱ διευθύνσεις, τὰ γραφεῖα κ' οἱ ἐπιτροπές στατιστικῆς τῶν συμβουλίων τῶν ζέμστρο στὰ κυβερνεῖα καὶ στοὺς νομοὺς διενεργήσαν στατιστικὰ ἔρευνες (ἀπογραφές τῶν ἀγροτικῶν καὶ βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν, καθορισμὸς τῆς ἀποδοτικότητος τῶν χωραφῶν, ἐπανεκτίμησις τῆς γῆς καὶ τῆς περιουσίας, πού ἐπιβαρύνονταν μὲ εἰσφορές γιὰ τὰ ζέμστρο, μελέτη τῶν προϋπολογισμῶν τῶν ἀγροτῶν κτλ.) καὶ δημοσίευαν πολυάριθμες μελέτες καὶ στατιστικὰς συλλογές, κατὰ νομοὺς καὶ κυβερνεῖα, πού περιεῖχαν ὕλικό, πλούσιο σὲ στοιχεῖα.

Ὁ Β. Ι. Λένιν, πού ἔδειχνε μεγάλη ἐκτίμησις γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο, ἔγραφε ὅτι «μιά πῖο κοντινὴ γνωριμία τῶν εὐρωπαϊῶν μὲ τὴ δική μας στατιστικὴ τῶν ζέμστρο θά ἔδινε, ἴσως, ἰσχυρὴ ὄθησις στὴν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς στατιστικῆς γενικῶς» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 5ος, σελ. 195). Ταυτόχρονα ὁ Λένιν ἐπέκρινε τὶς μεθόδους πού ἐφάρμοζαν οἱ στατιστικοὶ τῶν ζέμστρο στὴν ἐπεξεργασία καὶ στὴν ταξινόμησις τῶν στατιστικῶν στοιχείων. «Αὐτὸ εἶναι τὸ πῖο ἀκανθῶδες σημεῖο τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο μας, πού εἶναι περίφημη σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐπιμελημένη καὶ λεπτολογημένη ἐργασία», ἔγραφε ὁ Λένιν (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 20ός, σελ. 67). Οἱ στατιστικοὶ τῶν ζέμστρο, πού πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ὑποστήριζαν τὶς θέσεις τῶν ναρόντικων, συχνὰ ἐπεξεργάζονταν μεροληπτικὰ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα. Πίσω ἀπ' τὶς στήλες τῶν ἀριθμῶν πού παράθεταν, ἐξαφανίζονταν οἱ οὐσιαστικὲς διαφορές καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν διάφορων ομάδων τῆς ἀγροτικῆς, πού σχηματίστηκαν στὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ὁ Λένιν μελετοῦσε, ἔλεγχε καὶ ἐπεξεργάζονταν τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο. Ἐκανε δικούς του ὑπολογισμοὺς, σύντασσε καταστάσεις καὶ πίνακες, ἀνέλυε μαρξιστικὰ καὶ ταξινομοῦσε ἐπισημονικὰ τὰ συγκεντρωμένα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἀγροτικά καὶ βιοτεχνικά νοικοκυριά. Χρησιμοποιώντας τὸ πλούσιο ὕλικό τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο, ὁ Λένιν ξεσκέπαζε τὰ ἐπινοημένα σχήματα τῶν ναρόντικων καὶ ἔδειχνε τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Τὰ ὕλικά τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο, ὁ Λένιν τὰ χρησιμοποίησε πλατιά στὶς ἐργασίες του καὶ ἰδιαίτερα στὸ βιβλίον «Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» (γιὰ τὴ στατιστικὴ τῶν ζέμστρο βλ. τὴν ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν «Σχετικὰ μὲ τὰ καθήκοντα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο», πού γράφτηκε τὸ 1914). — 3.

- ³ Πρόκειται γιὰ τὴ συλλογὴ «Τὰ συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας στὴ Ρωσία σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο». Τόμ. Ι — Β. Β. «Ἡ ἀγροτικὴ κοινότης», Μόσχα, 1892· τόμ. ΙΙ — Ν. Κάρισεφ. «Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν», Ντέρπτ, 1892. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐργασίες ἔχουν φιλελευθεροναροντικιστικὸ προσανατολισμὸ. — 4.

- ⁴ *Κοινότης* (ἀγροτικὴ) στὴ Ρωσία — μορφή κοινῆς χρησιμοποίησις τῆς γῆς ἀπ' τοὺς ἀγρότες, πού χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀμειψισπορά ἦταν ὑποχρεωτικὴ καὶ τὰ δάση κ' οἱ βοσκότοποι ἔμεναν ἀδιαιρέτα. Κύρια γνωρίσματα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος στὴ Ρωσία ἦταν

ή ἀλληλέγγυα εδθύνη (ὕποχρεωτική συλλογική εδθύνη τῶν ἀγροτῶν γιά τήν ἔγκαιρη καί πλέρια καταβολή τῶν χρηματικῶν ὀφειλῶν καί γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν κάθε λογῆς ὑποχρεώσεων πρὸς τὸ κράτος καί τοὺς τοιφλικάδες), ἡ συστηματικὴ ἀναδιανομὴ τῆς γῆς καί ἡ ἔλ- λειψη δικαιώματος ἐγκατάλειψης τῆς γῆς, ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης τῆς γῆς.

Ἡ κοινότητα στή Ρωσία εἶναι γνωστή ἀπό πολὺ παλιά. Στὴν πο- ρεία τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης ἡ κοινότητα γινόταν βαθμιαία ἕνα ἀπό τὰ θεμέλια τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία. Οἱ τοιφλικάδες καί ἡ τσα- ρικὴ κυβέρνησις χρησιμοποιοῦσαν τὴν κοινότητα γιά νὰ δυναμῶνουν τὴν καταπίεση τῶν δουλοπαροικῶν καί γιά νὰ ἀπομυζοῦν ἀπ' τὸ λαὸ χρήματα μέ τὴ μορφή ἐξαγορᾶς καί φόρων. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔλεγε, ὅτι ἡ κοινότητα «χωρὶς νὰ προστατεύει τοὺς ἀγρότες ἀπ' τὴν προλετα- ριοποίηση, παίξει στὴν πραγματικότητα ρόλο μεσαιωνικοῦ φρα- γμοῦ, πού ἀπομονώνει τοὺς ἀγρότες, τοὺς κρατᾷ καθηλωμένους σέ μικρὲς ἐνώσεις καί σέ κατηγορίες, πού ἔχουν χάσει κάθε „νόημα ὑπαρξῆς“» (Ἀπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 15ος, σελ. 61).

Τὸ πρόβλημα τῆς κοινότητας προκάλεσε ἔντονες συζητήσεις καί συντέλεσε στὴν ἐμφάνιση πλούσιας οἰκονομικῆς φιλολογίας. Ἰδιαί- τερη προσοχὴ στὴν κοινότητα ἔδιναν οἱ ναρόντικοι, πού τὴν ἔβλε- παν σάν ἐγγύηση ἑνὸς ἰδιαίτερου δρόμου ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ. Κάνοντας μεροληπτικὴ ἐπιλογή καί πλαστογράφηση τῶν στοιχείων καί χρησιμοποιώντας τοὺς λεγόμενους «μέσους ἀρι- θμούς», οἱ ναρόντικοι προσπαθοῦσαν νὰ ἀποδείξουν, ὅτι ἡ κοινο- τικὴ ἀγροτιά στή Ρωσία ἔχει ἐξαιρετικὴ «σταθερότητα» κι ὅτι τάχα ἡ κοινότητα προστατεύει τοὺς ἀγρότες ἀπ' τὴ διείσδυση τῶν καπι- ταλιστικῶν σχέσεων στή ζωὴ τους, ὅτι «σῶζει» τοὺς ἀγρότες ἀπ' τὴν καταστροφὴ καί τὴν ταξικὴ διαφοροποίηση. Ἀκόμα ἀπὸ τὰ 1880- 1890 ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ ἔδειξε, ὅτι δὲν ἔχουν καμιά βάση οἱ ἀταπά- τες τῶν ναρόντικων περὶ «κοινοτικοῦ σοσιαλισμοῦ» τὴν ἐπόμενη δεκαετία ὁ Β. Ι. Λένιν σύντριψε τελειωτικὰ τίς θεωρίες τῶν ναρόντι- κων. Στηριζόμενος σέ πολυάριθμα γεγονότα καί στατιστικὰ στοιχεία, ὁ Λένιν ἔδειξε μέ ποιὸν τρόπο ἀναπτύσσονταν οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις στὸ ρωσικὸ χωριὸ καί μέ ποιὸν τρόπο τὸ κεφάλαιο, διεισ- δύοντας στὴν πατριαρχικὴ ἀγροτικὴ κοινότητα, ἀποσύνθετε τὴν ἀγροτιά σέ ἀνταγωνιστικὲς τάξεις: σέ κουλάκους καί σέ φτωχοὺς ἀγρότες.

Τὸ 1906 ὁ τσαρικός ὑπουργὸς Στολίπιν ψήφισε πρὸς τὸ συμφέ- ρον τῶν κουλάκων ἕνα νόμο, πού ἐπέτρεπε τὴν ἔξοδο τῶν ἀγροτῶν ἀπ' τὴν κοινότητα καί τὴν πούληση τοῦ κλήρου. Μέσα σέ ἐννια ἡρόνια ἀπὸ τὴν ψήφισις αὐτοῦ τοῦ νόμου, πού ἔγκαινιασε τὴν ἐπίσημη διάλυση τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος στὸ χωριὸ καί δυνάμωσε τὴ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιάς, βγῆκαν ἀπ' τὴν κοινότητα πάνω ἀπὸ δύο ἑκατομμύρια νοικοκυρεοί. — 9.

⁵ Ἀνακαταγραμμένα ἄτομα. Πρόκειται γιά τὸν ἀρσενικὸ πληθυσμὸ τῆς Ρωσίας στὴν ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας, πού πλήρωνε κεφαλικὸ φό- ρο (κυρίως ἀγρότες καί μικροαστοί) καί γιά τὸ σκοπὸ αὐτὸ περνοῦσε ἀπὸ εἰδικὲς ἀπογραφές (τίς λεγόμενες «ἀνακαταγραφές»). Τέτιες «ἀνα- καταγραφές» ἄρχισαν νὰ γίνονται στή Ρωσία ἀπὸ τὸ 1718. Τὸ 1857- 1859 ἔγινε ἡ τελευταία, ἡ δέκατη «ἀνακαταγραφή». Μέ βάση τὴν

ἀνακαταγραφή γινόταν σέ μιά σειρά περιοχές ἀναδιανομή τῆς γῆς μέσα στίς ἀγροτικές κοινότητες. — 10.

- 6 Ὁ Β. Ι. Λένιν διόρθωσε στόν πίνακα τά λάθη πού ἔκανε ὁ Β. Ε. Πόστνικοφ στίς ἀθροίσεις: ἀντί 1476 ἔβαλε 1453· ἀντί 10 107 ἔβαλε 10 057· ἀντί 4595 ἔβαλε 4593 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 539). — 16.
- 7 Οἱ *μεννονίτες* ἦταν ὁπαδοί μιᾶς αἵρεσης, πού ἦρθαν ἀπό τή Δυτική Εὐρώπη καί μετοίκησαν στή Ρωσία στά τέλη τοῦ XVIII αἰώνα. Ὀνομάστηκαν ἔτσι ἀπ' τό ὄνομα τοῦ ὀλλανδοῦ Μέννο Σίμονς, Ἰδρυτῆ τῆς αἵρεσης. Οἱ μεννονίτες ἐγκαταστάθηκαν κυρίως στά κυβερνεῖα Αἰκατερινოსλάβ καί Ταυρίδας. Τά νοικοκυριά τῶν μεννονιτῶν ἐποίκων ἦταν στήν πλειονότητά τους εὐπορα, κουλάκικα νοικοκυριά. — 25.
- 8 «*Ἀγροτική μεταρύθμιση*» τοῦ 1861, εἶναι ἡ μεταρύθμιση πού κατέργησε τή δουλοπαροικία στή Ρωσία καί πού ἐφαρμόστηκε ἀπ' τήν τσαρική κυβέρνηση πρὸς ὄφελος τῶν φεουδαρχῶν-τσιφλικάδων. Τὴν ἀνάγκη τῆς μεταρύθμισης τὴν καθόρισε ὅλη ἡ πορεία τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας καί ἡ ἄνοδος τοῦ μαζικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐναντία στή φεουδαρχικὴ ἐκμετάλλευση. Ὡς πρὸς τὴ μορφή τῆς ἢ «ἀγροτικὴ μεταρύθμιση» ἦταν μεταρύθμιση φεουδαρχικῆ. Ἡ δύναμη ὁμως τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης, πού ὠθοῦσε τὴ Ρωσία στὸ δρόμο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἔδωσε στή φεουδαρχικὴ μορφή ἀστικό περιεχόμενο καί «τὸ περιεχόμενο αὐτὸ ἐκδηλωνόταν τόσο ἐντονότερα, ὅσο λιγότερο περικόπτονταν τὰ χωράφια τῶν ἀγροτῶν, ὅσο πῖο πλήρης ἦταν ὁ χωρισμὸς τους ἀπὸ τὰ τσιφλικάδικα χωράφια, ὅσο πῖο χαμηλὸ ἦταν τὸ χαράτσι πού ἔτρεπε νὰ πληρώσουν οἱ ἀγρότες στοὺς τσιφλικάδες» (Β. Ι. Λένιν. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 17ος σελ. 95). Ἡ «ἀγροτικὴ μεταρύθμιση» ἦταν ἓνα βῆμα πρὸς τὴ μετατροπὴ τῆς Ρωσίας σέ ἀστικὴ μοναρχία. Στίς 19 τοῦ Φλεβάρη 1861 ὁ Ἀλέξανδρος Β' ὑπόγραψε τὸ Διάγγελμα καί τὰ «Διατάγματα» γιὰ τοὺς ἀγρότες, πού ἀπελευθερώνονταν ἀπ' τὴ φεουδαρχικὴ ἐξάρτηση. Συνολικὰ ἀπελευθερώθηκαν 22,5 ἑκατομμύρια δουλοπάροικοι. Ἡ τσιφλικάδικη ὁμως γαιοκτησία διατηρήθηκε. Ἡ γῆ τῶν ἀγροτῶν κηρύσσονταν ἰδιοχτησία τοῦ τσιφλικᾶ. Ὁ ἀγρότης μπορούσε νὰ ἀποχτήσει κληρὸ μόνο σύμφωνα μέ τὸ μέγεθος πού καθόριζε ὁ νόμος (κι αὐτὸ μέ τὴ συγκατάθεση τοῦ τσιφλικᾶ) καί μέ ἐξαγορά. Τὴν ἐξαγορά τὴν πληρώναν οἱ ἀγρότες στήν τσαρική κυβέρνηση κι αὐτὴ πληρώνε στοὺς τσιφλικάδες τὸ καθορισμένο ποσό. Σύμφωνα μέ κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμοὺς οἱ εὐγενεῖς κατεῖχαν ὅστερα ἀπ' τὴ μεταρύθμιση 71,5 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες γῆ καί οἱ ἀγρότες 33,7 ἑκατομ. ντεσιατίνες. Χάρη στή μεταρύθμιση οἱ τσιφλικάδες ἀφαίρεσαν πάνω ἀπ' τὸ $\frac{1}{5}$ τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν καί σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα καί τὰ $\frac{2}{5}$.

Ἡ μεταρύθμιση δὲν κατέργησε ἀλλὰ μόνο ὑπονόμευσε τὸ παλιὸ σύστημα οἰκονομίας, πού στηρίζονταν στήν ἀγγαρεία. Στά χέρια τῶν τσιφλικάδων ἔμεναν τὰ καλύτερα κομμάτια τῶν ἀγροτικῶν κληρῶν («ἡ γῆ πού ἀφαιρέθηκε», τὰ δάση, τὰ λιβάδια, οἱ ποτιστρες, οἱ βοσκότοποι καί λοιπά), πού χωρὶς αὐτὰ οἱ ἀγρότες δὲν μπορούσαν νὰ διατηρήσουν ἀνεξάρτητο νοικοκυριό. Ὡστόσο συνάψουν τὰ συμ-

βόλαια εξαγορᾶς οἱ ἀγρότες θεωροῦνταν «προσωρινὰ ὑπόχρεοι» καί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά δίνουν στόν τσιφλικά δοσίματα καί νά ἐκτελοῦν ἀγαραίεις. Τά ποσά εξαγορᾶς πού πλήρωναν οἱ ἀγρότες γιά νά γίνουν ἰδιοχτῆτες τῶν κλήρων τους δείχνουν τήν καθαρή καταλήστευση τους ἀπό τοὺς τσιφλικάδες καί τήν τσαρική κυβέρνηση. Γιά τήν ἐξόφληση τοῦ χρέους τῶν ἀγροτῶν πρὸς τήν τσαρική κυβέρνηση καθορίστηκε προθεσμία 49 χρόνων μέ τόκο 6%. Οἱ καθυστερούμενες δόσεις γιά τήν εξαγορά ἀξίαιναν ἀπό χρόνο σέ χρόνο. Καί μόνο οἱ ἀγρότες πού ἦταν δουλοπάροικοι στοὺς φεουδάρχες πλήρωσαν γιά εξαγορά στήν τσαρική κυβέρνηση 1,9 δισεκατομ. ρούβλια, ἐνῶ ἡ τιμὴ ἀγορᾶς τῆς γῆς πού πέρασε στοὺς ἀγρότες δέν ξεπερνοῦσε τὰ 544 ἑκατομμ. ρούβλια. Στήν πραγματικότητα οἱ ἀγρότες ὑποχρεώθηκαν νά πληρώσουν γιά τὴ γῆ τους ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια ρούβλια, πράγμα πού ἔφερε τήν καταστροφὴ τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί τὴ μαζικὴ ἐξαθλίωση τῶν ἀγροτῶν.

Οἱ ρῶσοι ἐπαναστάτες δημοκράτες μέ ἐπικεφαλῆς τὸν Τσερνισέβσκι ἐπέκριναν τήν «ἀγροτικὴ μεταρύθμιση» γιά τὸν φεουδαρχικὸ χαρακτήρα.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ὀνόμασε τήν «ἀγροτικὴ μεταρύθμιση» τοῦ 1861 πρῶτο μαζικὸ ἐκβιασμὸ σέ βάρος τῆς ἀγροτιάς πρὸς ὄφελος τοῦ ἀναπτυσσόμενου στή γεωργία καπιταλισμοῦ, «ἐκκαθάριση τοῦ ἐδάφους», πού πραγματοποιήθηκε ἀπ' τοὺς τσιφλικάδες ὑπὲρ τοῦ καπιταλισμοῦ.

Γιά τὴ μεταρύθμιση τοῦ 1861 βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Φ. Ἐνγκελς «Ὁ σοσιαλισμὸς στή Γερμανία» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Ἄπαντα, ρωσ. ἐκδ. τόμ. 16ος, μέρος II, 1936, σελ. 252-254) καί τίς ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν «Πενήντα χρόνια ἀπ' τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας», «Ἀπ' ἀφορμὴ μιᾶ ἐπέτειο», «, Ἡ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση» καί ἡ προλεταριακο-αγροτικὴ ἐπανάσταση» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 17ος, σελ. 64-67, 84-101). — 26.

⁹ Στὸ χειρόγραφο παρεισέφρυσαν ὀρισμένα λάθη στοὺς ἀριθμητικούς ὑπολογισμοὺς: τὸ σύνολο τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης εἶναι 1651 ντεσιατίνες· τὸ μέγεθος τῆς χρηματικῆς ζήτησης πού παρουσιάζεται στήν ἀγορά, ἀν ὑπολογιστοῦν μόνο τὰ νοικοκυριά μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πᾶνω ἀπὸ 5 ντεσιατίνες τὸ καθένα, εἶναι 22 498 ρούβλια. Ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν πᾶνω ἀπὸ 5 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση θά εἶναι 1603 ντεσιατίνες. Αὐτὰ ὅμως τὰ ἀριθμητικὰ λάθη δέν ἔχουν ἐπίδραση στὰ γενικά συμπεράσματα.

Στόν πρῶτο τόμο τῆς τέταρτης ἐκδόσεως τῶν ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν τὰ παραπάνω ἀριθμητικὰ λάθη διορθώθηκαν μ. τὴν τροποποίηση τῶν στοιχείων πού πῆρε ὁ Β. Ι. Λένιν σάν ἀφετηρία στοὺς ὑπολογισμοὺς του.

Σέ τούτῃ τὴν ἐκδοσὴ οἱ ἀριθμητικοὶ ὑπολογισμοὶ μπαίνουν σύμφωνα μέ τὸ χειρόγραφο τοῦ Β. Ι. Λένιν. — 34.

¹⁰ *Κολληγιά* — παλιὰ στοιχειώδης μορφή κοινῆς δουλιᾶς τῆς φτωχολογιάς τοῦ χωριοῦ, ὅπου μερικά ἀγροτικὰ νοικοκυριά ἐνώνουν τὰ ζῶα ἐργασίας καί τὰ ἄλλα μέσα παραγωγῆς τους γιά νά κάνουν τίς ἀγροτικὲς δουλιές. Ὁ Β. Ι. Λένιν στό δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὀνομάζει τὴν κολ-

ληγιά «συνεταιρισμό τῶν νοικοκυριῶν πού ξεπέφτουν καί πού ἐκτοπίζονται ἀπό τήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 3ος, σελ. 56). — 37.

- ¹¹ *Σέλσκαγια ρασπράβα* (κοινοτικό δικαστήριο) — εἰδικό δικαστήριο γιά τούς κρατικούς ἀγρότες, πού ἰδρύθηκε στήν τσαρική Ρωσία μέ τό διάταγμα τοῦ 1838. Ἀποτελοῦνταν ἀπό τόν προεστό τοῦ χωριοῦ (σάν πρόεδρο) καί δυό χωρικούς, πού ἐκλέγονταν. Ἡ σέλσκαγια ρασπράβα, πού ἦταν δικαστήριο πρωτοβάθμιο, ἐξέταζε ἀστικές μικροῦ-ποθέσεις καί παραβάσεις, ἐπέβαλλε πρόστιμα, καταδίκαιζε σέ ἀναγκαστική ἐργασία καί σέ ραβδισμούς. Δευτεροβάθμιο ἀγροτικό δικαστήριο ἦταν ἡ βολοστνάγια ρασπράβα (ἐπαρχιακό δικαστήριο). Τό 1858 τά ἐπαρχιακά καί κοινοτικά δικαστήρια καταργήθηκαν, ὁ δρος ὁμοῦ «ρασπράβα» ἐξακολουθοῦσε νά συνηθίζεται γιά τά κατώτερα ἀγροτικά δικαστήρια. — 42.

- ¹² «*Ρούσκαγια Μίσλ*» («Ρωσική Σκέψη») — μηνιάτικο περιοδικό μέ φιλελευθεροναροντικιστικό προσανατολισμό· ἄρχισε νά βγαίνει στή Μόσχα ἀπό τό 1880. Τήν τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα, πού ἦταν περίοδος διαμάχης ἀνάμεσα στούς μαρξιστές καί στούς φιλελευθεροναροντικούς, ἡ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ, παρ' ὄλο πού ἀκολουθοῦσε τή γραμμή τῶν ναροντικών, διέθετε μερικές φορές τίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ γιά ἄρθρα τῶν μαρξιστῶν. Στή φιλολογική ρουμπρίκα τοῦ περιοδικοῦ δημοσιεύονταν ἐργασίες προοδευτικῶν συγγραφέων: τοῦ Α. Μ. Γκόρκι, τοῦ Β. Γ. Κορολένκο, τοῦ Δ. Ν. Μάμιν-Σμπιριάκ, τοῦ Γ. Ι. Οὐσπένσκι, τοῦ Α. Π. Τσέχοφ κ. ἄ.

Ὑστερα ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905 τό περιοδικό αὐτό ἔγινε ὄργανο τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τοῦ κόμματος τῶν καντέτων κι ἔβγαине μέ διευθυντή τόν Π. Μπ. Στρούβε. Κλείστηκε στά μέσα τοῦ 1918. — 47.

- ¹³ *Ντλινοζεμέλιε*. Πρόκειται γιά ἀγροτικούς κλήρους πού βρίσκονταν πολλά χιλιόμετρα μακριά (μερικές φορές τό ἕνα κομμάτι τοῦ κλήρου ἀπείχε 25-30 χιλιόμετρα ἀπό τό ἄλλο). Τέτοιους κλήρους συναντοῦσε κανεῖς συχνά στίς περιοχές τῶν στεπῶν στή Νότια καί στήν Ἀνατολική Ρωσία, ὅπου ὑπῆρχαν κυρίως μεγάλα χωριά, πού ἀριθμοῦσαν κάμποσες ἑκατοντάδες ἀγροτικά νοικοκυριά (περιγραφή γιά τούς κλήρους αὐτούς βλ. στό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας»). Μόσχα 1891, κεφάλαιο III. Οἱ ἀπομακρυσμένοι καί κατατεμαχισμένοι κλήροι τῶν ἀγροτῶν, σελ. 69-105). — 52.

- ¹⁴ «*Βέστνικ Ἐβρόπι*» («Ἀγγελιαφόρος τῆς Εὐρώπης») — μηνιάτικο ἱστορικο-πολιτικό καί φιλολογικό περιοδικό μέ ἀστικό φιλελεύθερο προσανατολισμό· ἔβγαине στήν Πετρούπολη ἀπ' τό 1866 ὡς τό 1918. Στό περιοδικό δημοσιεύονταν ἄρθρα ἐναντία στούς ἐπαναστάτες μαρξιστές. — 56.

- ¹⁵ *Τά νομαρχιακά συμβούλια γιά τίς ὑποθέσεις τῶν ἀγροτῶν* εἶχαν ἰδρυθεῖ στή Ρωσία τό 1874 γιά νά ἐπιβλέπουν τά κοινοτικά καί ἐπαρχιακά «ἀγροτικά κοινωνικά διοικητικά» ὄργανα. Τά συμβούλια αὐτά ἀπο-

τελούνταν από τους αστυνόμους, τους ειρηνοδίκες και τους προέδρους των ζέμστρο των νομών και είχαν επικεφαλής τους αίρετους εκπροσώπους των εύγενών του κάθε νομού. Τα νομαρχιακά συμβούλια για τις υποθέσεις των αγροτών υπάγονταν στα αντίστοιχα συμβούλια των κυβερνείων, που είχαν επικεφαλής τους γενικούς διοικητές των κυβερνείων. — 61.

- ¹⁶ Πρόκειται για την πείνα του 1891 που έπληξε πολύ σκληρά τα ανατολικά και νοτιοανατολικά κυβερνεία της Ρωσίας. Η πείνα του 1891 ξεπερνούσε σέ εκατοση όλες τις παλιότερες ανάλογες θεομηνίες, που έπληξαν τη χώρα. Η πείνα, που έφερε στον εργαζόμενο πληθυσμό άπιστευτες συμφορές, προκάλεσε μαζική καταστροφή των αγροτών και ταυτόχρονα επιτάχυνε το πρόσές της δημιουργίας έσωτερικής αγοράς για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία (για την πείνα του 1891 στη Ρωσία βλ. τό άρθρο του Φ. Ένγκελς «Ο σοσιαλισμός στη Γερμανία». Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς. Άπαντα, ρωσ. έκδ. τόμ. 16ος, μέρος II, 1936, σελ. 253-254 και Β. Ι. Λένιν. Άπαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 3ος, σελ. 135-488). — 64.

- ¹⁷ Η εργασία του Β. Ι. Λένιν «Άπ' άφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα των άγορών» γράφτηκε στην Πετρούπολη τό φθινόπωρο του 1893.

Τίς βασικές θέσεις της εργασίας αυτής ο Λένιν τίς ανάπτυξε αρχικά σέ συνεδρίαση του όμίλου των μαρξιστών της Πετρούπολης (στό λεγόμενο κύκλο των «γέρων») όταν έγινε συζήτηση πάνω στη διάλεξη του Γ. Μπ. Κράσιν μέ θέμα «Τό πρόβλημα των άγορών». Σύμφωνα μέ τά σχόλια των μελών του κύκλου ή όμιλία του Λένιν προκάλεσε τεράστια έντύπωση σ' αυτό. Η Ν. Κ. Κρούπσκαγια στίς άναμνήσεις της, άναφερόμενη σ' αυτήν την όμιλία του Λένιν, έγραφε: «Τό ζήτημα των άγορών τό εξέταζε στην εργασία του ό νεοφερμένος μαρξιστής πολύ συγκεκριμένα, τό συνέδεε μέ τά συμφέροντα των μαζών, στον τρόπο που τό εξέταζε ένιωθες τό ζωντανό μαρξισμό, που άντικρύζει τά φαινόμενα στίς συγκεκριμένες τους συνθήκες και στην εξέλιξη τους» (Ν. Κ. Κρούπσκαγια. Άναμνήσεις για τον Λένιν. Μόσχα 1957, σελ. 10).

Στην όμιλία του στη συνεδρίαση του όμίλου και κατόπιν στη γραφή διάλεξη μέ τον τίτλο «Άπ' άφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα των άγορών» ο Λένιν έδειξε τά λάθη του Γ. Μπ. Κράσιν, που θεωρούσε την ύπαρξη των έξωτερικών άγορών άπαραίτητο όρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και άρνοδνταν τη σύνδεση άνάμεσα στίς δύο όποδιαιρέσεις της κοινωνικής παραγωγής. Ταυτόχρονα ο Λένιν έπέκρινε άστηρά τίς άπόψεις των φιλελεύθερων ναροντικών σχετικά μέ τίς τύχες του καπιταλισμού στη Ρωσία, καθώς επίσης και τίς άντιλήψεις των εκπροσώπων του «νόμου μαρξισμού», που τότε άρχισε να παρουσιάζεται.

Η εργασία του Λένιν «Άπ' άφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα των άγορών» κυκλοφορούσε στους σοσιαλδημοκρατικούς όμίλους του Πέτερμπουργκ και άλλων πόλεων στήθι, με ισχυρό όπλο στην πάλη ένάντια στό ναροντικισμό και στό «νόμο μαρξισμό». Τά βασικά συμπεράσματα της εργασίας αυτής άναπτύχθηκαν κατοπινά από τον Λένιν στό βιβλίο του «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».

Τό χειρόγραφο της εργασίας του Λένιν «Άπ' άφορμή τό λεγόμενο

πρόβλημα των αγορών», πού θεωρούνταν χαμένο, μόλις τό 1937 εφτασε στό Ίνστιτούτο μαρξισμού-λενινισμού τής ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

Ἡ ἐργασία πρωτοδημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Μπολσεβίκ» τεύχος 21 τό 1937· τό 1938 ἐκδόθηκε ἀπό τό Ίνστιτούτο σέ ξεχωριστή ἐκδόση· σέ συνέχεια συμπεριλήφθηκε στόν πρῶτο τόμο τής τέταρτης ἐκδόσης τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν. — 69.

- ¹⁸ *Πρόσθετη ἀξία* εἶναι ἡ ὑπεραξία (Mehrwert, κατά τόν Μάρξ). Στά ἔργα του τής τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποίησε τόν ὄρο «πρόσθετη ἀξία» παράλληλα μέ τόν ὄρο «ὑπεραξία». Ἀργότερα χρησιμοποίησε μόνο τόν ὄρο «ὑπεραξία». — 75.
- ¹⁹ Τό σχῆμα τής διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς, ὅπου ὑπολογίζεται καί ἡ τεχνική πρόοδος, παρατίθεται αὐτοῦσιο σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ὅρισμένες ἀριθμητικές ἀνακρίβειες, πού ὑπάρχουν σ' αὐτό δέν ἐπιδροῦν στήν πορεία τῶν συλλογισμῶν καί στά γενικά συμπεράσματα. — 81.
- ²⁰ Στή στήλη «Μέσα παραγωγῆς γιά μέσα κατανάλωσης» παρατίθεται τό συνολικό ποσό $I (\mu + \nu)$, πού περιλαμβάνει καί τό μέρος, πού προορίζεται γιά συσσώρευση. Πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη ὅτι ἕνα μέρος τής νεοδημιουργημένης ἀξίας ἐστὶν I ὑποδιαίρεση ἐνσωματώνεται σέ ἐργαλεῖα καί ὕλικά, πού δέν ἀποτελοῦν μέσα παραγωγῆς γιά τή II ὑποδιαίρεση, ἀλλά πρόσθετα (πάνω ἀπό τήν ἀναπλήρωση) μέσα παραγωγῆς γιά τήν I ὑποδιαίρεση. Ποιό μέρος ἀπό τά παραχθέντα μέσα παραγωγῆς προορίζεται γιά τή II ὑποδιαίρεση καί ποιό μέρος μένει στήν I ὑποδιαίρεση — αὐτό μπορεῖ νά τό δεῖ κανεὶς ἀπό τό μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού λειτουργεῖ πραγματικά τόν ἐπόμενο χρόνο καί στίς δύο ὑποδιαίρεσεις.
- Στό χειρόγραφο τοῦ Β. Ι. Λένιν παρεισέφρυσαν δύο παραδρομές καί συγκεκριμένα: ἀντί $3172 \frac{1}{2}$ γράφτηκε 3172, καί ἀντί 10 830 γράφτηκε $10\ 828 \frac{1}{2}$, πράγμα πού φαίνεται ἀπό τό σχῆμα πού παρατίθεται στό κείμενο. — 82.
- ²¹ Βλέπε Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» τόμ. II, 1955, σελ. 439. — 84.
- ²² Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» τόμ. I, 1955, σελ. 113. — 96.
- ²³ Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» τόμ. II, 1955, σελ. 314. — (σημείωση 32). — 102.
- ²⁴ Διορθώθηκαν οἱ ἀριθμητικές ἀνακρίβειες. Στό χειρόγραφο κατά λάθος εἶχε γραφτεῖ 7014 καί 28275. Ὁ Β. Ι. Λένιν διόρθωσε τήν παραδρομή αὐτή στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (βλ. Ἀπαντα, 4η ἐκδ., τόμ. 3ος, σελ. 61). — 108.
- ²⁵ Διορθώθηκε ἡ ἀριθμητική ἀνακρίβεια. Στό χειρόγραφο κατά λάθος εἶχε γραφτεῖ 149 703. — 108.
- ²⁶ Τό βιβλίο τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φιλοὶ τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολε-

μοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες; (Ἀπάντηση στά ἄρθρα τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» ἐνάντια στούς μαρξιστές)» γράφτηκε τό 1894 (τό πρῶτο μέρος τέλειωσε τόν Ἀπρίλη, τό δεύτερο καί τό τρίτο τό καλοκαίρι). Ὁ Λένιν ἄρχισε νά δουλεύει τό βιβλίο αὐτό στή Σαμάρα τό 1892—1893. Στίς διαλέξεις του στόν κύκλο τῶν μαρξιστῶν τῆς Σαμάρας ἔκανε δριμεία κριτική στούς ἀντιπάλους τοῦ μαρξισμοῦ — στούς φιλελεύθερους ναρόντικους: Β. Β. (Βοροντόφ), Μιχαηλόβσκι, Γιουζακόφ καί Κριβέσκο. Οἱ διαλέξεις αὐτές ἀποτελέσαν τό προπαρασκευαστικό ὑλικό γιά τό βιβλίο «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».

Τό φθινόπωρο τοῦ 1894 ὁ Λένιν διάβασε τήν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» στό μαρξιστικό κύκλο τῆς Πετρούπολης. «Θυμᾶμαι πόσο μᾶς συνάρπασε ὅλους τό βιβλίο αὐτό — ἔγραφε στίς ἀναμνήσεις της ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια. Στό βιβλίο διατυπωνόταν μέ ἀσυνήθιστη σαφήνεια ὁ σκοπός τῆς πάλης. Ἀργότερα οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ κυκλοφοροῦσαν πολυγραφημένοι ἀπό χέρι σέ χέρι μέ τόν τίτλο „Κίτρινα τετράδια“ Ἦταν ἀνυπόγραφα. Τά διάβασε ἕνας ἀρκετά μεγάλος ἀριθμός προσώπων καί δέ χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση πάνω στή μαρξιστική νεολαία κείνου τοῦ καιροῦ». (Ν. Κ. Κρούπσκαγια. Ἀναμνήσεις γιά τόν Λένιν. Μόσχα, 1957, σελ. 12).

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἐκδόθηκε τμηματικά. Τό πρῶτο μέρος σέ πολύγραφο τόν Ἰούνη τοῦ 1894 στήν Πετρούπολη καί κυκλοφόρησε παράνομα στήν Πετρούπολη καί σ' ἄλλες πόλεις. Τόν Ἰούλη τοῦ 1894 κυκλοφόρησε ἡ δευτέρα ἐκδοσὴ τοῦ πρῶτου μέρους, τυπωμένη κατὰ τόν ἴδιο τρόπο. Ἐκατό περίπου ἀντίτυπα τοῦ πρῶτου καί τοῦ δευτέρου μέρους τυπώθηκαν ἀπό τόν Α. Α. Γκάνσιν τόν Αὐγουστο στό Γκόρκι (κυβερνεῖο Βλαντίμιρ) καί τό Σεπτέμβρη στή Μόσχα. Τό Σεπτέμβρη τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Α. Α. Βανέεφ ἔβγαλε στήν Πετρούπολη ἄλλα 50 ἀντίτυπα τοῦ πρῶτου μέρους σέ πολύγραφο (αὐτή ἦταν ἡ τέταρτη ἐκδοσὴ) καί σχεδόν ἄλλα τόσα ἀντίτυπα τοῦ τρίτου μέρους. Ἡ ἐκδοσὴ αὐτή εἶχε στό ἐξώφυλλο τή σημεῖωση: «Ἐκδοσὴ μιᾶς ἐπαρχιακῆς ὀμάδας σοσιαλδημοκρατῶν». Ἡ σημεῖωση μῆκε γιά συνωμοτικούς λόγους. Οἱ τοπικὲς ὀργανώσεις ἀνατύπωναν τό ἔργο τοῦ Λένιν μέ διάφορους τρόπους: ἀντέγραφαν διάφορα μέρη μέ τό χέρι, τὰ δακτυλογραφοῦσαν κτλ. Ἡ ὀμάδα τῶν σοσιαλδημοκρατῶν τοῦ νομοῦ Μπορζνά τοῦ κυβερνεῖου Τσερνίγκοφ ἔβγαλε τό 1894 τό βιβλίο «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» σέ πολύγραφο. Ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς κυκλοφόρησαν στό Τσερνίγκοφ, στό Κίεβο καί στήν Πετρούπολη. Στά τέλη τοῦ 1894 διάβασαν τό βιβλίο στή Βίλνα, τό 1895 στήν Πένζα καί τόν ἴδιο περίπου καιρό στό Βλαντίμιρ. Στήν περίοδο 1895—1896 τό βιβλίο κυκλοφόρησε ἀνάμεσα στούς μαρξιστὲς φοιτητὲς τοῦ Τόμσκ. Τόν ἴδιο καιρό διαβάστηκε στό Ροστόβ πάνω στόν Ντόν καί τό 1896 στήν Πολτάβα καί σ' ἄλλες πόλεις.

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἦταν πολὺ γνωστὸ στήν ὀμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» καθὼς καί σέ ἄλλες ρωσικὲς σοσιαλδημοκρατικὲς ὀργανώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἡ πολυγραφημένη ἐκδοσὴ τοῦ πρῶτου καί τοῦ τρίτου μέρους τοῦ βιβλίου «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» βρέθηκε στίς ἀρχές τοῦ 1923 στά σοσιαλδημοκρα-

τικά ἀρχεῖα τοῦ Βερολίνου καὶ σχεδόν ταυτόχρονα στὴν Κρατικὴ Δημόσια βιβλιοθήκη Μ. Ε. Σαλτικὸφ-Στσεντρίν τοῦ Λένινγκραντ.

Στὴν πρώτη, δευτέρα καὶ τρίτη ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ἡ ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύθηκε σύμφωνα μὲ τὴν πολυγραφημένη ἐκδοσὴ τοῦ 1894, πού βρέθηκε τὸ 1923.

Τὸ 1936 ἔφτασε στὸ Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ ἓνα νέο ἀντίτυπο τῆς πολυγραφημένης ἐκδοσῆς τοῦ 1894 τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;». Στὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ὑπάρχουν πολλές διορθώσεις, πού τίς ἔκανε, ὅπως φαίνεται, ὁ Λένιν προετοιμάζοντας μιὰ ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου πού ἐπρόκειτο νὰ γίνει στὸ ἔξωτερικόν.

Στόν πρῶτο τόμο τῆς τέταρτης ἐκδοσῆς τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ἡ ἐργασία «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» δημοσιεύθηκε σύμφωνα μὲ τὸ ἀντίτυπο τῆς πολυγραφημένης ἐκδοσῆς, πού ἔφθασε στὸ Ἰνστιτοῦτο τὸ 1936· πάρθηκαν ὑπόψη οἱ διορθώσεις πού ὑπῆρχαν σ' αὐτό. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀσθεντικὸν αὐτὸ ἀντίτυπο τὰ εἰσαγωγικά στὰ ἀντίστοιχα σημεία ἀντικαθιστοῦνται μὲ πλάγια στοιχεῖα, καὶ μιὰ σειρὰ σημαίωσις, πού στὸ ἀρχικὸ κείμενο δίνονται σὲ παρενθέσεις, μεταφέρονται κάτω, στὸ τέλος τῆς σελίδας. Δημοσιεύθηκε ἐπίσης καὶ ἡ ἐπεξηγήση τοῦ Λένιν στόν πίνακα (παράρτημα Ι τοῦ βιβλίου) πού εἶχε παραλειφθεῖ στίς προηγουμένες ἐκδόσεις.

Σὲ τούτῃ τὴν ἐκδοσὴ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου δημοσιεύονται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, πού χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴν τέταρτη ἐκδοσὴ.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου δὲ βρέθηκε ἀκόμα. — 125.

²⁷ «*Ρούσκογε Μπογκάτσβο*» («*Ρωσικὸς Πλοῦτος*»), μηνιατικὸ περιοδικὸ πού ἐβγαίνει στὴν Πετρούπολη ἀπὸ τὸ 1876 ὡς τὰ μέσα τοῦ 1918. Ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890-1900 τὸ περιοδικὸ ἔγινε ὄργανο τῶν φιλελεύθερων ναρόντικων καὶ διευθυνόταν ἀπὸ τοὺς Σ. Ν. Κριβένκο καὶ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι. Τὸ περιοδικὸ κήρυχνε τὴ συμφιλίωσιν μὲ τὴν τσαρική κυβέρνησιν καὶ ἔκανε λυσσασμένη πάλιν ἐναντία στὸ μαρξισμό καὶ στοὺς ῥώσους μαρξιστές. Στὴ φιλολογικὴ στήλῃ τοῦ περιοδικοῦ ἔγραφαν οἱ προοδευτικοὶ συγγραφεῖς: Β. Β. Βερεσάεφ, Β. Μ. Γκάρσιν, Α. Μ. Γκόρκι, Β. Γ. Κορολένκο, Α. Ι. Κουπρίν, Ντ. Ν. Μάμιν-Σμπιριάκ, Γ. Ι. Οὐσπένσκι καὶ ἄλλοι.

Ἀπὸ τὸ 1906 ἔγινε ὄργανο τοῦ μισοκαντέτικου κόμματος τῶν ἐνέσων («*λαϊκῶν σοσιαλιστῶν*»). — 129.

²⁸ Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι «*Λογοτεχνία καὶ ζωὴ*», πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «*Ρούσκογε Μπογκάτσβο*» τεῦχος 10 τοῦ 1893. Οἱ μαρξιστές ἀπάντησαν μὲ μιὰ σειρὰ γράμματα στὸ συγγραφεῖα, καὶ πῆραν θέση ἀπέναντι στὸ ἄρθρο. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ γράμματα αὐτὰ δημοσιεύθηκαν στὸ περιοδικὸ «*Μπιλόγε*», τεῦχος 23 τοῦ 1924. — 129.

²⁹ Ἐχει ὑπόψη τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι «*Ὁ Κάρλ Μάρξ δι-καζόμενος ἀπὸ τὸν κ. Γιου. Ζουκόβσκι*», πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «*Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι*» τεῦχος 10, Ὀκτώβρης 1877. — 131.

- ³⁰ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», τόμ. Ι, ρωσ. Έκδ., 1955. Πρόλογος στήν πρώτη γερμανική Έκδοση, σελ. 8. — 132.
- ³¹ 'Ο Λένιν Έχει ύπόψη του τήν Έργασία του Κ. Μάρξ «Κριτική τής γεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου», που γράφτηκε άπ' τόν Μάρξ στό Κρόυτσναχ τό καλοκαίρι του 1843. Στο 'Ινστιτούτο μαρξισμοβ-λενινισμοβ τής ΚΕ του ΚΚΣΕ φυλάγεται τό μισοτελειωμένο χειρόγραφο τής Έργασίας αυτής, όπου γίνεται πλατιά κριτική άνάλυση των §§ 261-313 τής Έργασίας του Χέγκελ «Οι βάσεις τής φιλοσοφίας του δικαίου». 'Ο Μάρξ σχεδίαζε νά Έτοιμάσει για Έκτύπωση και νά δημοσιεύσει τό Έκτενές Έργο του «Κριτική τής γεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου» άμέσως μετά τή δημοσίευση στο «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Γερμανογαλλικά χρονικά») τό 1844 τής «Εισαγωγής» στο Έργο αυτό. 'Ο Μάρξ όμως δέν μπόρεσε νά πραγματοποιήσει τό σχέδιό του. Τό χειρόγραφο του Μάρξ πρωτοδημοσιεύτηκε στή γλώσσα του πρωτότυπου τό 1927 άπό τό 'Ινστιτούτο μαρξισμοβ-λενινισμοβ (Βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς. Ένγκελς. Άπαντα, 2η ρωσ. Έκδ., τόμ. 1ος σελ. 219-368, 414-429). — 134.
- ³² 'Ο Β. Ι. Λένιν παραθέτει άπόσπασμα άπό τόν πρόλογο τής «Κριτικής τής Πολιτικής Οικονομίας». Στο άρθρο «Κάρλ Μάρξ» (1914) ο Β. Ι. Λένιν δίνει νέα μετάφραση του άποσπάσματος αυτού (βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς. Διαλεχτά Έργα σε δυό τόμους, ρωσ. Έκδ., τόμ. Ι. 1955, σελ. 321-323). — 135.
- ³³ «*Contrat social*» («Κοινωνικό συμβόλαιο») — Ένα άπό τά βασικά Έργα του Ζάν-Ζάκ Ρουσό. 'Ο πλήρης τίτλος του Έργου είναι: «Du contrat social; ou, Principes du droit politique» («Για τό κοινωνικό συμβόλαιο ή 'Αρχές του πολιτικού δικαίου»); Έκδόθηκε στο Άμστερνταμ τό 1762. Μεταφράστηκε στα ρωσικά τό 1906. 'Η βασική ιδέα αυτού του Έργου είναι ότι κάθε κοινωνικό σύστημα πρέπει νά είναι τό άποτέλεσμα ελεύθερης συμφωνίας, συμβολαίου άνάμεσα στους άνθρώπους. Παρά τήν Ιδεαλιστική τής βάση, ή θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου», που διατυπώθηκε στις παραμονές τής γαλλικής άστικής επανάστασης του ΧVIII αιώνα, έπαιξε επαναστατικό ρόλο. 'Ηταν ή Έκφραση των αίτημάτων τής άστικής Ισότητας, προσκλητήριο για τήν Εξάλειψη των φεουδαρχικών προνομίων τής κάστας και τήν Έγκαθίδρυση τής άστικής δημοκρατίας. — 136.
- ³⁴ Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. Έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 378. — 143.
- ³⁵ Τό γράμμα του Κ. Μάρξ προς τή σύνταξη του περιοδικού «'Οτέτσετβενιγε Ζαπίσκι» γράφτηκε στα τέλη του 1877 άπ' άφορμή του άρθρου του Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι «'Ο Κάρλ Μάρξ δικαζόμενος άπό τόν κ. Γιου. Ζουκόβσκι». Τό γράμμα αντιγράφηκε άπό τόν Ένγκελς και στάλθηκε στή Ρωσία μετά τό θάνατο του Μάρξ. 'Όπως λέει ο Ένγκελς τό γράμμα αυτό «πολύ καιρό κυκλοφορούσε στή Ρωσία σε αντίγραφα καμωμένων με τό χέρι άπό τό γαλλικό πρωτότυπο, και σε συνέχεια δημοσιεύτηκε σε ρωσική μετάφραση στο „Βέστνικ Ναρόντοβι Βόλι“ (τεύχος 5.—'Η Σύντ.), τό 1886, στή Γενεύη, άργότερα και

στήν ίδια τή Ρωσία. Τό γράμμα αὐτό, ὅπως καί καθετί πού προέρχονταν ἀπό τήν πένα τοῦ Μάρξ, τράβηξε πολύ τήν προσοχή τῶν ρωσικῶν κύκλων» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. XVI, μέρος II, 1936, σελ. 396). Στή Ρωσία τό γράμμα τοῦ Μάρξ πρωτοδημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Γιουριντίτσесκι Βέστνικ», τεύχος 10, τοῦ 1888 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, ρωσ. ἔκδ., 1953, σελ. 313-316). — 143.

³⁶ Βλ. Φ. Ἐνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ. Ἡ ἀνατροπή τῆς ἐπιστήμης ἀπό τόν κύριο Εὐγένιο Ντύρινγκ» (Μέρος δεύτερο. Ἡ πολιτική οἰκονομία. Κεφάλαιο πρῶτο. Ἀντικείμενο καί μέθοδος), ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 140. — 144.

³⁷ Τό ἔργο πού ἀναφέρεται ἐδῶ — «Ἡ Γερμανική ἰδεολογία» — τό ἔγραψαν ἀπό κοινού ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἐνγκελς στά χρόνια 1845-1846.

Τό χειρόγραφο, — πενήντα περίπου τυπογραφικά φύλλα — ἀποτελοῦνταν ἀπό δύο τόμους. Ὁ πρῶτος περιεῖχε, κυρίως, τήν ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου καί τήν κριτική τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων τοῦ Λ. Φόυερμαχ, τοῦ Μπ. Μπάουερ καί τοῦ Μ. Στίρνερ, καί ὁ δεύτερος τήν κριτική τῶν ἀπόψεων τῶν διάφορων ἐκπροσώπων τοῦ «ἀληθινοῦ σοσιαλισμοῦ».

Στά 1846-1847 ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ἔκαναν ἐπανεπιλημμένες προσπάθειες νά βροῦν στή Γερμανία ἐκδότη γιά τό ἔργο τους. Ὡστόσο λόγω τῶν ἐμποδίων πού τοὺς ἔβαζε ἡ ἀστυνομία καί λόγω τῆς ἀρνήσεως τῶν ἐκδοτῶν, πού ἦταν ἐνδιαφερόμενοι ἐκπρόσωποι τῶν κατευθύνσεων, πού πολεμοῦσαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς, οἱ προσπάθειες αὐτές ἔμειναν χωρίς ἀποτέλεσμα. Ὅσο ζοῦσαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς δημοσιεύτηκε μόνο ἓνα κεφάλαιο, τό IV τοῦ II τόμου τῆς «Γερμανικῆς ἰδεολογίας» στό περιοδικό «Das Westphälische Dampfboot» («Τό καράβι τῆς Βεστφαλίας») τόν Αὐγουστο καί τό Σεπτέμβρη τοῦ 1847. Τό χειρόγραφο ἔμεινε ἐπί δεκαετίες στά συρτάρια τῶν ἀρχείων τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Τό ἔργο «Ἡ Γερμανική ἰδεολογία» τυπώθηκε ὀλόκληρο γιά πρώτη φορά τό 1932 στά γερμανικά, σέ ἔκδοση τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ. Ἡ ρωσική μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ κυκλοφόρησε τό 1933 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 3ος).

Ὁ χαρακτηρισμός πού δίνει ὁ Ἐνγκελς γιά τό ἔργο «Ἡ Γερμανική ἰδεολογία» παίρνεται ἀπ' τόν πρόλογο στό ἔργο του «Ὁ Λουδοβίκος Φόυερμαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δύο τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 340). — 144.

³⁸ Βλ. Φ. Ἐνγκελς. Πρόλογος στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ κράτους» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δύο τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 161). — 146.

³⁹ Ὁργάνωση τῆς κοινωνίας κατά γένη — τό πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα ἢ ὁ πρῶτος στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ συστήματος τῶν γενῶν

χρονολογικά συνέπεσε με την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του τύπου του σύγχρονου ανθρώπου. Ἡ κοινότητα τῶν γενῶν ἀποτελοῦσε ὁμάδα ἀνθρώπων συγγενῶν ἐξ αἵματος, ἐνωμένων με οἰκονομικῶς καὶ κοινωνικῶς δεσμοῦς. Τὸ σύστημα τῶν γενῶν στὴν ἀνάπτυξή του πέρασε δύο περιόδους: τὴ μητριαρχία καὶ τὴν πατριαρχία. Ἡ περίοδος τῆς πατριαρχίας ἐκλείσει με τὴ μετατροπὴ τῆς πρωτόγονης κοινωνίας σὲ ταξικὴ κοινωνία καὶ τὴν ἐμφάνισή τοῦ κράτους. Βάση τῶν σχέσεων παραγωγῆς τοῦ πρωτόγονου κοινοτικοῦ συστήματος ἦταν ἡ κοινωνικὴ ἰδιοχτησία στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ ἐξισωτικὴ κατανομή τῶν προϊόντων. Αὐτὸ ἀνταποκρινόταν βασικὰ στὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης καὶ στὸ χαρακτῆρα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐκείνης τῆς περιόδου. Τὰ πέτρινα ἐργαλεῖα καὶ ἀργότερα τὸ τόξο καὶ τὰ βέλη δὲν ἔδιναν τὴ δυνατότητα στοὺς ἀνθρώπους νὰ παλαίβουν ἐνας-ἕνας με τὶς δυνάμεις τῆς φύσης καὶ τὰ ἄγρια θηρία.

Γιὰ τὸ πρωτόγονο κοινοτικὸ σύστημα βλ. Κ. Μάρξ «Περίληψη τοῦ βιβλίου τοῦ Λούις Γ. Μόργκαν „Ἡ ἀρχαία κοινωνία“» (Ἀρχεῖο Μάρξ καὶ Ἐνγκελς, τόμ. 9ος, 1941) καὶ τὸ ἔργο τοῦ Φ. Ἐνγκελς «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καὶ τοῦ κράτους». — 148.

- ⁴⁰ *Τιμαριωτικὸ σύστημα* — Ἰδιαιτέρου συστήματος φεουδαρχικῆς γαιοχτησίας, ποὺ ἐμφανίστηκε καὶ ἐπεκράτησε στὴ Ρωσία τὸ XV καὶ ἰδιαίτερα τὸ XVI αἰῶνα. Τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα συνδέεται ἀναπόσπαστα με τὴ διαμόρφωση τοῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους καὶ τὴ δημιουργία συγκεντροποιημένου στρατοῦ. Ἡ τιμαριωτικὴ γῆ, ποὺ θεωροῦνταν ἰδιοχτησία τοῦ φεουδάρχη ἄρχοντα, παραχωροῦνταν ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του εἰς ἐγγενοὺς με τὴν ὑποχρέωση νὰ ὑπηρετοῦν στὸ στρατὸ ἢ στὴν αὐλή. Οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ κατόχου ἦταν ἀνάλογες με τὸν κλῆρο. Σὲ ἀντίθεση με τὸ πατρογονικὸ κτῆμα (βότσινα) ποὺ ἀποτελοῦσε πλήρη καὶ κληρονομικὴ ἰδιοχτησία τοῦ ἄρχοντα, τὸ τιμᾶριο (πομέστιε-τσιφλίκι) δινόταν συμβατικὰ καὶ προσωρινὰ στὴν κατοχὴ τῶν ἐγγενῶν σὲ ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν τους.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ XVI αἰῶνα ἄρχισε ἡ βαθμιαία μετατροπὴ τοῦ τιμαρίου σὲ κληρονομικὴ ἰδιοχτησία καὶ τὸ τιμᾶριο προσεγγίζει ὅλο καὶ περισσότερο στὸ πατρογονικὸ κτῆμα. Τὸ XVII αἰῶνα ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές τῆς φεουδαρχικῆς γαιοχτησίας — τὸ πατρογονικὸ κτῆμα καὶ τὸ τιμᾶριο — ἐξαλείφεται: τὰ φεουδαρχικὰ δικαιώματα τῶν κατόχων τοῦ πατρογονικοῦ κτήματος καὶ τοῦ τιμαρίου ἐξισώνονται. Ὑστερα ἀπὸ τὸ διάταγμα τοῦ Πέτρου I τὸ 1714, γιὰ τὴν κληρονομία κατὰ πρεσβυτερίαν, τὸ τιμᾶριο ἐγίνε ὀριστικὰ ἀτομικὴ ἰδιοχτησία τῶν ἐγγενῶν-τσιφλικάδων. Ὁ ὅρος «τιμᾶριο» ἐξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ Ρωσία σ' ὅλη τὴ φεουδαρχικὴ ἐποχὴ. — 151.

- ⁴¹ *Ἡ Διεθνὴς — Διεθνὴς Ἐνωσις τῶν Ἐργατῶν*, εἶναι ἡ πρώτη διεθνὴς ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Μάρξ τὸ 1864 στὴ διεθνῆ ἐργατικὴ σύσκεψη τοῦ Λονδίνου, ποὺ συγκλήθηκε ἀπὸ ἄγγλους καὶ γάλλους ἐργάτες. Ἡ δημιουργία τῆς Ἡ Διεθνούς εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπίμονης καὶ πολὺχρονης πάλης τοῦ Κ. Μάρξ καὶ τοῦ Φ. Ἐνγκελς γιὰ τὴ δημιουργία ἐπαναστατικοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὅπως τόνιζε ὁ Β. Ι. Λένιν ἡ Ἡ Διεθνὴς «ἐβάλε τὰ θεμέ-

λια της διεθνούς οργάνωσης τῶν ἐργατῶν γιά τήν προετοιμασία τῆς ἐπαναστατικῆς τους ἐφόδου ἐνάντια στό κεφάλαιο», «ἔβαλε τά θεμέλια τῆς διεθνούς πάλης τοῦ προλεταριάτου γιά τό σοσιαλισμό» ('Απαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 29ος, σελ. 280, 281).

Κεντρικό καθοδηγητικό ὄργανο τῆς I Διεθνούς ἦταν τό Γενικό συμβούλιο τῆς Διεθνούς Ἐνώσεως τῶν Ἐργατῶν, πού εἶχε μόνιμο μέλος τόν Κ. Μάρξ. Ὑπερνικώντας τίς μικροαστικές ἐπιδράσεις καί τίς σχεταριστικές τάσεις, πού κυριαρχοῦσαν τότε στό ἐργατικό κίνημα (τρεῖντυγιουνιονισμός στήν Ἀγγλία, προυντονισμός καί ἀναρχισμός στίς λατινικές χώρες), ὁ Μάρξ συσπείρωσε γύρω του τά πύθ συνειδητά μέλη τοῦ Γενικοῦ συμβουλίου (Φ. Λέσνερ, Ε. Ντυπόν, Γ. Γιούνγκ κ. ἄ.). Ἡ I Διεθνῆς καθοδηγοῦσε τήν οἰκονομική καί πολιτική πάλη τῶν ἐργατῶν τῶν διάφορων χωρῶν καί στερέωνε τή διεθνή τους ἀλληλεγγύη. Ἡ I Διεθνῆς ἐπαίξε τεράστιο ρόλο στή διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ, στή συνένωση τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τό ἐργατικό κίνημα.

Ὑστερα ἀπό τήν ἤττα τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ μπροστά στήν ἐργατική τάξη πῆκε τό καθήκον τῆς δημιουργίας μαζικῶν ἐθνικῶν κομμάτων πάνω στίς ἀρχές, πού εἶχε διατυπώσει ἡ I Διεθνῆς. «Παίρνοντας ὑπόψη τήν κατάσταση πού ὑπάρχει στήν Εὐρώπη, — ἔγραφε τό 1873 ὁ Κ. Μάρξ, — θεωρῶ ἀπόλυτα ἀφέλιμο νά τεθεῖ προσωρινά σέ δεύτερη μοίρα ἡ τυπική οργάνωση τῆς Διεθνούς» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεκτά γράμματα, ρωσ. ἐκδ., 1953, σελ. 288). Τό 1876, ἡ συνδιάσκεψη τῆς Φιλαδέλφειας διέλυσε ἐπίσημα τήν I Διεθνή. — 154.

⁴² Ὁ Β. I. Λένιν χρησιμοποιεῖ τό ὄνομα τοῦ Β. Μπουρένιν, συνεργάτη τῆς ἀντιδραστικῆς ἐφημερίδας «Νόβογε Βρέμια» σάν προσηγορικό ὀδισιαστικό γιά νά ὑποδηλώσει τίς ἀτιμες μεθόδους πολεμικῆς. — 154.

⁴³ «Νόβογε Βρέμια» («Νέοι Καιροί»), καθημερινή ἐφημερίδα, πού ἐβγαίνε στήν Πετροῦπολη ἀπό τό 1868 ὡς τό 1917. Ἀνῆκε σέ διάφορους ἐκδότες καί ἀλλάξε συνεχῶς τήν πολιτική της κατεύθυνση. Στήν ἀρχή ἦταν μετριοπαθῆς φιλελεύθερη, ἀπό τό 1876 μετατράπηκε σέ ὄργανο τῶν ἀντιδραστικῶν ἀριστοκρατικῶν καί ὑπαλληλο-γραφειοκρατικῶν κύκλων. Ἀπό τό 1905 ἦταν ὄργανο τῶν μαυροεκατονταρχιδῶν. Ὑστερα ἀπό τήν ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη ἡ ἐφημερίδα ὑποστήριζε πέρα γιά πέρα τήν ἀντεπαναστατική πολιτική τῆς Προσωρινῆς ἀστικῆς κυβέρνησης καί κατέτρεχε μέ λύσσα τοῦς μπολοσεβίκους. Κλείστηκε ἀπό τή Στρατιωτική-ἐπαναστατική ἐπιτροπή τοῦ Σοβιέτ τῆς Πετροῦπολης στίς 26 τοῦ Ὀχτώβρη (8 τοῦ Νοέμβρη) 1917. Ὁ Β. I. Λένιν ἀποκαλοῦσε τή «Νόβογε Βρέμια» πρότυπο πωλημένης φυλλάδας.

Στήν ἐπιφυλλίδα του «Κριτικές σημειώσεις», πού δημοσιεύτηκε στίς 4 τοῦ Φλεβάρη 1894, ὁ Β. Μπουρένιν ἐπαινοῦσε τόν Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι γιά τήν πάλη του ἐνάντια στοῦς μαρξιστές. — 157.

⁴⁴ βλ. Φ. Ἐνγκελς. Πρόλογος στήν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καί τοῦ κράτους» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεκτά ἔργα σέ δύο τόμους, ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 160). — 159.

- ⁴⁵ Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 11. — 160.
- ⁴⁶ 'Ο Λένιν έχει υπόψη του τό περιοδικό «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Γερμανογαλλικά χρονικά»), πού ἔβγαине στά γερμανικά στό Παρίσι κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Α. Ροῦγκε. Βγήκε μόνο τό πρώτο, διπλό, τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ τό Φλεβάρη τοῦ 1844. Ἡ κύρια αἰτία τῆς διακοπῆς τῆς ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ ἦταν οἱ διαφωνίες πάνω σέ ζητήματα ἀρχῶν ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί στόν ριζοσπάστη ἀστό Ροῦγκε. — 160.
- ⁴⁷ Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, 2η ρωσ. έκδ., τόμ. 1ος, σελ. 379-380. — 161.
- ⁴⁸ Τριάδα στή φιλοσοφία εἶναι τό σχῆμα τῆς τριαδικῆς ἐξέλιξης. Γιά πρώτη φορά ἡ ἰδέα τῆς τριαδικῆς ἐξέλιξης διατυπώθηκε ἀπ' τοὺς νεοπλατωνικούς φιλοσόφους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καί ἰδιαίτερα ἀπό τόν Πρόκλο. Βρῆκε τήν ἔκφρασή της στίς ἐργασίες τῶν γερμανῶν ἰδεαλιστῶν-φιλοσόφων Φίχτε καί Σέλλινγκ. Ἡ τριάδα ἀναπτύχθηκε περισσότερο ὀλόπλευρα στήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, πού θεωροῦσε ὅτι κάθε προτοές ἐξέλιξης περνάει τρία στάδια: τή θέση, τήν ἀντίθεση καί τή σύνθεση. Τό δεύτερο στάδιο σημαίνει ἄρνηση τοῦ πρώτου, καί τό πέρασμα σ' αὐτό εἶναι μετατροπή στό ἀντίθετο· τό τρίτο στάδιο σημαίνει ἄρνηση τοῦ δευτέρου, δηλαδή ἄρνηση τῆς ἄρνησης· αὐτό στήν οὐσία σημαίνει ἐπιστροφή στήν ἀρχική μορφή, πλουτισμένη ὁμως μέ νέο περιεχόμενο πάνω σέ καινούργια, ἀνώτερη βάση. Ἡ τριάδα τοῦ Χέγκελ εἶναι ἓνα σχῆμα, στό ὁποῖο προσαρμόζεται τεχνητά ἡ πραγματικότητα· τό αὐθαίρετο κατασκευάσμα τοῦ σχήματος τῆς τριάδας διαστρέβλωνε τήν πραγματική ἐξέλιξη τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας. Ὁ Κ. Μάρξ, ὁ Φ. Ἐνγκελς καί ὁ Β. Ι. Λένιν, ἐκτιμώντας πολύ τά ὀρθολογιστικά στοιχεῖα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Χέγκελ, ἐπεξεργάστηκαν κριτικά τή διαλεκτική του μέθοδο καί δημιούργησαν τήν ὕλιστική διαλεκτική, πού ἀντανაკλᾷ τοὺς πύ γενικούς νόμους ἀνάπτυξης τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. — 162.
- ⁴⁹ Βλ. Φ. Ἐνγκελς. «Ἀντι-Ντόρινγκ» (Μέρος πρῶτο. Φιλοσοφία. Κεφάλαιο δέκατο τρίτο. Διαλεκτική. Ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης). — 162.
- ⁵⁰ Ἡ συστηματική διατύπωση καί ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς μεθόδου δίνεται στά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἐλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», «Φιλοσοφικά τετράδια», «Κάρλ Μάρξ» καί ἄλλα. — 164.
- ⁵¹ Τό σημεῖωμα αὐτό τό ἔγραψε ὁ Ι. Ι. Κάουφμαν (Ι. Κ —ν), καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης. Τό σχόλιο ἐκτιμήθηκε ἀπό τόν Μάρξ σάν μιά ἀπό τίς πύ πετυχημένες διατυπώσεις τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου (βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955. Ἐπίλογος στή δεύτερη ἐκδοση, σελ. 17-19). — 165.

- ⁵⁸ Ο Β. Ι. Λένιν παραθέτει παρακάτω στο κείμενο (σελ. 168-173 του τόμου τούτου) σέ δική του μετάφραση άποσπάσματα από τό έργο του Φ. Ένγκελς «Άντι-Ντύρινγκ» (Μέρος πρώτο. Φιλοσοφία. Κεφάλαιο δέκατο τρίτο. Διαλεκτική. Άρνηση τής άρνησης). Βλ. Έκδοση του Ίνστιτούτου μαρξισμού-λενινισμού τής ΚΕ του ΚΚΣΕ, 1957, σελ. 121-126. — 168.
- ⁵⁹ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. Έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 84-85. — 170.
- ⁶⁰ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. Έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 764. — 171.
- ⁶¹ Πρόκειται για τόν έπίλογο στή δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου» του Κ. Μάρξ. — 174.
- ⁶² «Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκι» («Χρονικά τής Πατρίδας») — λογοτεχνικο-πολιτικό περιοδικό, πού άρχισε νά βγαίνει στήν Πετρούπολη τό 1820. Άπό τό 1839 έγινε τό καλύτερο προοδευτικό περιοδικό εκείνης τής έποχής. Στο περιοδικό συνεργάζονταν ό Β. Γ. Μπελίνσκι, ό Α. Ι. Χέρτσεν, ό Τ. Ν. Γκρανόβσκι, ό Ν. Π. Όγκαριόφ κ. ά. Άπό τό 1846 μετά τήν άποχώρηση του Μπελίνσκι από τή σύνταξη, τό περιοδικό άρχισε νά χάνει τή σημασία του. Άπό τό 1868, όταν τό περιοδικό πέρασε στά χέρια του Ν. Α. Νεκράσοφ καί του Μ. Ε. Σαλικόφ-Στεντρίν, άρχισε μιά περίοδος καινούργιας άνθισης του «Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκι». Στην περίοδο αυτή τό περιοδικό συγκέντρωνε γύρω του τήν επαναστατική-δημοκρατική διάνοηση. Ύστερα από τό θάνατο του Νεκράσοφ (1877) επικράτησε στο περιοδικό ή έπιροή των ναρόντικων.
- Τό περιοδικό τό κατεδίωκε συνεχώς ή λογοκρισία καί τόν Άπρίλη του 1884 τό έκλεισε ή τσαρική κυβέρνηση. — 174.
- ⁶³ Πρόκειται για τίς παρακάτω θέσεις, πού διατυπώθηκαν από τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ένγκελς στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος»:
- «Οί θεωρητικές θέσεις των κομμουνιστών δέ στηρίζονται καθόλου σέ ιδέες, σέ άρχές, πού έφευρέθηκαν ή άνακαλύφθηκαν από τουτον ή εκείνον τόν άναμορφοτή του κόσμου.
- Οί θέσεις αυτές αποτελούν μονάχα τή γενική έκφραση πραγματικών σχέσεων τής πάλης των τάξεων, πού ύπάρχει στήν πραγματικότητα, τής ιστορικής κίνησης πού συντελείται μπρός στά μάτια μας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς, Άπαντα, 2η ρωσ. Έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 438). — 178.
- ⁶⁴ Βλ. Φ. Ένγκελς. «Άντι-Ντύρινγκ» (Μέρος πρώτο. Φιλοσοφία. Κεφάλαιο ένατο. Ήθική καί δίκαιο. Αιώνιες άλήθειες), ρωσ. Έκδ., 1957, σελ. 88. — 179.
- ⁶⁵ Πρόκειται για τά άρθρα του Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι: «Άπ' άφορμή τή ρωσική έκδοση του βιβλίου του Κάρλ Μάρξ» («Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκι», τεύχος 4, Άπρίλης 1872), καί «Ό Κάρλ Μάρξ δικαζόμενος

από τον κ. Γιου. Ζουκόβσκι» («'Οτέσεστβενιγε Ζαπίσκι» τεύχος 10, 'Οχτώβρης 1877) - 182.

- ⁶⁰ 'Ο Β. Ι. Λένιν παραθέτει απόσπασμα από τό γράμμα του Κ. Μάρξ προς τον Α. Ρούγκε (Σεπτέμβρης 1843) (βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς. 'Απαντα, 2η ρωσ. έκδ., τόμ. 1ος, σελ. 381). — 185.
- ⁶¹ 'Ο Β. Ι. Λένιν έχει υπόψη του τον Σ. Ν. Γιουζακόφ, στις πολιτικο-οικονομικές αντιλήψεις του όποιου γίνεται κριτική στο δεύτερο μέρος του βιβλίου «Τί είναι οί „φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τούς σοσιαλδημοκράτες». Δέ βρέθηκε ούτε τό χειρόγραφο, ούτε ή πολυγραφημένη έκδοση του δεύτερου μέρους αυτού του βιβλίου. — 186.
- ⁶² Πρόκειται για τήν ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» — τήν πρώτη ρωσική μαρξιστική ομάδα, που ιδρύθηκε από τον Γκ. Β. Πλεχάνοφ στη Γενεύη ('Ελβετία) τό 1883. 'Εκτός από τον Πλεχάνοφ στην ομάδα ανήκαν ό Π. Μπ. 'Αξελρόντ, ό Λ. Γ. Ντέιτς, ή Β. Ι. Ζασούλιτς, ό Β. Ν. 'Ιγνάτοφ.
- 'Η ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» έκανε μεγάλη δουλιά για τή διάδοση του μαρξισμού στη Ρωσία. Μετέφραζε στά ρωσικά, τύπωνε στό έξωτερικό και κυκλοφορούσε στη Ρωσία τά έργα των θεμελιωτών του μαρξισμού: «Τό Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος» του Μάρξ και του Ένγκελς, «Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο» του Μάρξ, «'Η ανάπτυξη του σοσιαλισμού από τήν ούτοπία στην επιστήμη» του Ένγκελς και άλλα. 'Ο Πλεχάνοφ και ή ομάδα του έδωσαν ένα σοβαρό χτύπημα στο ναροντικισμό. Τά δυό σχέδια προγράμματος των ρώσων σοσιαλδημοκρατών, που έγραψε ό Πλεχάνοφ τό 1883 και τό 1885 και έξέδωσε ή ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» ήταν ένα σοβαρό βήμα για τήν προετοιμασία και τή δημιουργία σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στη Ρωσία. Μεγάλο ρόλο στη διάδοση των μαρξιστικών αντιλήψεων έπαιξαν οί εργασίες του Πλεχάνοφ «'Ο σοσιαλισμός και ή πολιτική πάλη» (1883), «Οί διαφονίες μας» (1885), «Σχετικά μέ τό ζήτημα τής ανάπτυξης τής μονιστικής αντίληψης τής Ιστορίας» (1895). 'Ωστόσο ή ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» είχε και σοβαρά λάθη: ύπολειμματα ναροντικιστικών απόψεων, ύποτίμηση τής επαναστατικότητας τής άγροτιάς, ύπερτίμηση του ρόλου τής φιλελεύθερης άστικής τάξης. Τά λάθη αυτά αποτέλεσαν τό έμβρυο των μελλοντικών μενσεβίκικων απόψεων του Πλεχάνοφ και των άλλων μελών τής ομάδας. 'Η ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» δέ συνδεόταν πραχτικά μέ τό εργατικό κίνημα. 'Ο Β. Ι. Λένιν τόνιζε ότι ή ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» «έβαλε μόνο τό θεωρητικό θεμέλιο τής σοσιαλδημοκρατίας κι έκανε τό πρώτο βήμα προς τό εργατικό κίνημα» ('Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 2ός, σελ. 255).
- Στό δεύτερο συνέδριο του ΣΔΕΚΡ τον Αύγουστο του 1903 ή ομάδα «'Απελευθέρωση τής εργασίας» δήλωσε ότι αυτοδιαλύεται. — 194.

- ⁶³ «Σημείωση του εκδότη» — επίλογος στην πρώτη έκδοση του πρώτου μέρους τής εργασίας του Β. Ι. Λένιν «Τί είναι οί „φίλοι

του λαού“ και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;». — 202.

⁶⁴ «Σχετικά με τούτη τήν έκδοση» — επίλογος στη δεύτερη έκδοση του πρώτου μέρους της εργασίας «Τί είναι οι „ φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;» γράφτηκε τον Ίούλη του 1894. — 203.

⁶⁵ «Γιονριντίσεσκι Βέστνικ», («Νομικός Ἀγγελιαφόρος») — μηνιαίο περιοδικό αστικοφιλελεύθερης κατεύθυνσης. Ἐβγαίνε στη Μόσχα ἀπό τό 1867 ὡς τό 1892. — 209.

⁶⁶ Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔχει ὑπόψη τό Μανιφέστο γιά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στη Ρωσία, πού ὑπογράφηκε στίς 19 του Φλεβάρη 1861 ἀπό τόν τσάρο Ἀλέξανδρο Β'. — 222.

⁶⁷ Τά στοιχεῖα ἀπό κάμποσους νομούς γιά τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Β. Ι. Λένιν, μπήκαν στό δεύτερο μέρος (πού δέ βρέθηκε) του βιβλίου «Τί είναι οι „ φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;».

Τό ζήτημα τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς τό ἐπεξεργάστηκε λεπτομερειακά ὁ Λένιν στό ἔργο «Ἡ ἀνάπτυξη του καπιταλισμοῦ στη Ρωσία», ἰδιαίτερα στό δεύτερο κεφάλαιο: «Ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς». — 227.

⁶⁸ Ἀγρότες τῶν τσέτβεργι ὀνομάζονταν στήν τσαρική Ρωσία μιά κατηγορία ἀγροτῶν, πού ἀνήκαν ἄλλοτε στό κράτος, ἀπόγονοι μικροστρατιωτικῶν, πού ἐγκαταστάθηκαν τό XVI-XVII αἰῶνα σάν μέτοικοι στίς ἀκρινές περιοχές του Μοσχοβίτικου κράτους. Οἱ ἔποικοι αὐτοί (κοζάκοι, στραλτσι, στρατιῶτες) ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τή φρούρηση τῶν συνόρων καί ἔπαιρναν γιά προσωρινή ἢ κληρονομική χρῆση μικρά κομμάτια γῆς, πού μετριοῦνταν σέ «τσέτβεργι»*. Ἀπό τό 1719 οἱ ἔποικοι αὐτοί του δημοσίου ἀρχισαν νά ὀνομάζονται μονονοικοκυρεοί. Οἱ μονονοικοκυρεοί εἶχαν παλιότερα διάφορα πρόνομα, τό δικαίωμα νά ἔχουν στήν ἐξουσία τους ἀγρότες. Στή διάρκεια του XIX αἰῶνα οἱ μονονοικοκυρεοί ἐξομοιώθηκαν βαθμιαῖα ὄσον ἀφορᾶ τά δικαιώματα μέ τους ἄλλους ἀγρότες. Μέ τό διάταγμα του 1866 ἡ γῆ τῶν μονονοικοκυρέων (γῆ τῶν τσέτβεργι) ἀναγνωρίστηκε σάν ἀτομική τους ἰδιοχτησία. — 229.

⁶⁹ Ἐδῶ καί σ' ἄλλα σημεῖα του τόμου τούτου ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπό τό βιβλίο του Ι. Α. Γκούρβιτς «Ἡ οἰκονομική κατάσταση του ρωσικοῦ χωριοῦ», πού βγήκε στά ἀγγλικά στη Νέα Ὑόρκη τό 1892· τό βιβλίο ἐκδόθηκε στά ρωσικά τό 1896 καί περιέχει πολύτιμα στοιχεῖα· οἱ κρίσεις του Λένιν γι' αὐτό ἦταν πολύ εὐμενεῖς. — 230.

⁷⁰ Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό ἔργο του Κ. Μάρξ «Κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας του δικαίου. Εἰσαγωγή» (βλ. Κ.

* Παλιό μέτρο γῆς, μήκους 40 καί πλάτους 30 σάξεν· 1 σάξεν 2,134 μ. Σημ. μστ.

Μάρξ καί Φ. Ένγκελς, "Άπαντα, 2η ρωσ. Έκδ., τόμ. Ιος σελ. 415). — 240.

- ⁷¹ *Πομπαντούρ* — αντιπροσωπευτικός σατιρικός τύπος, πού δημιούργησε ο Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στεντρίν στό έργο του «Οί πομπαντούροι καί οί πομπαντούρες», στό όποιο ο μεγάλος ρώσος σατιρικός συγγραφέας στιγμάτισε τούς άνωτέρους τσαρικούς διοικητικούς ύπαλλήλους, τούς ύπουργούς καί τούς γενικούς διοικητές τών κυβερνήσιών. 'Ο έπιτυχημένος αυτός όρος του Σαλτικόφ-Στεντρίν μήκε στή ρωσική γλώσσα μέ τή σημασία τής διοικητικής αυθαιρεσίας καί αδταρχικότητας. — 250.

Τό άρθρο του Γ. Ι. Ούσπένσκι «Γενική έξίσωση» είναι ή συνέχεια καί τό τέλος του διηγήματός του «Οί γέροι», πού δημοσιεύτηκε στό τεύχος ΧΙ του περιοδικού «Ρούσκαγια Μίσλ» τό 1881. — 261.

- ⁷² *Νόμοι του Γλάδστονα για τή γή* είναι οί άγροτικοί νόμοι, πού θέσπισε ή άγγλική φιλελεύθερη κυβέρνηση του Γλάδστονα στήν εικοσαετία 1870-1890. Για να άμβλύνει τήν πάλη ανάμεσα στους ένοικιαστές τής γής καί στους λόρδους γαιοχτήμονες καί για να πάρει τίς ψήφους τών ένοικιαστών, ή κυβέρνηση του Γλάδστονα επέβαλε όρισμένους άσήμαντους περιορισμούς στις αυθαιρεσίες τών λόρδων γαιοχτημόνων, πού έδιωχναν κατά μάζες τούς ένοικιαστές. 'Η κυβέρνηση ύπόσχονταν επίσης να ρυθμίσει τό ζήτημα τών καθυστερημένων χρεών τών ένοικιαστών, να ιδρύσει ειδικά κτηματικά δικαστήρια για τόν καθορισμό «δικαίου» ένοικίου τής γής κτλ. Οί άγροτικοί νόμοι του Γλάδστονα άποτελούν πρότυπο κοινωνικής δημαγωγίας τής φιλελεύθερης άστικής τάξης. — 264.

- ⁷³ «*Νεντέλια*» («Έβδομάδα») — φιλελευθερο-ναροντικιστική πολιτική καί φιλολογική έφημερίδα: έβγαινε στήν Πετρούπολη άπό τό 1866 ως τό 1901. 'Η έφημερίδα έπαιρνε θέση ενάντια στήν πάλη κατά τής άπολυταρχίας, προπαγάνδιζε τή λεγόμενη θεωρία τών μικρών έργων, δηλ. καλοϋσε τή διανόηση να παραιτηθεί άπό τήν έπαναστατική πάλη καί να άσχοληθεί μέ τήν «πολιτιστική δράση». — 269.

- ⁷⁴ Πρόκειται για τόν γαλλικό ούτοπικό σοσιαλισμό, πού ήταν πλατιά διαδομένος στις άρχές του ΧΙΧ αιώνα καί άποτελοϋσε ένα άπό τά κύρια ιδεολογικά ρεύματα εκείνης τής περιόδου.

Κοινωνικο-οικονομική βάση τής εμφάνισης του γαλλικού ούτοπικού σοσιαλισμού ήταν ή αύξηση τής έκμετάλλευσης τών εργαζομένων μαζών, ή εκδήλωση τών άνειρήνευτων αντίθεσεων ανάμεσα στο προλεταριάτο καί στήν άστική τάξη. Πιο έπιφανείς εκπρόσωποι του γαλλικού ούτοπικού σοσιαλισμού ήταν ο Α.-Κ. Σαιν-Σιμόν καί ο Σ. Φουριέ, πού οί αντίληψεις τους διαδόθηκαν πλατιά όχι μόνο στή Γαλλία, αλλά καί σε άλλες χώρες. 'Οστόσο οί γάλλοι ούτοπιστές σοσιαλιστές όέν μπόρεσαν ν' άποκαλύψουν μέ συνέπεια τήν ούσία τών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων καί τής κεφαλαιοκρατικής έκμετάλλευσης, να έξηγήσουν τή βασική αντίθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Θεμελιώσαν τήν άνάγκη τής σοσιαλιστικής άναδιοργάνωσης τής κοινωνίας, ξεκινώντας άπό τόν ούτοπικό χαρακτήρα τών

κοινωνικο-πολιτικῶν τους ιδανικῶν, ἀπό τὴν ἀνάγκη τῆς νίκης τοῦ λογικοῦ κατὰ τῆς ἀμάθειας, τῆς ἀλήθειας κατὰ τοῦ ψεύδους. Ἡ ἀνωριμότητα τῶν ἀντιλήψεων τους ἐξηγεῖται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συνθηκὲς τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ γαλλικὸ σοσιαλισμὸ βλ. στὰ ἔργα τοῦ Φ. Ἐνγκελς «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν ἐπιστήμη» καὶ «Ἀντι-Ντὺρινγκ». Ὁ Β. Ι. Λένιν, μιλώντας γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν γάλλων οὐτοπιστῶν-σοσιαλιστῶν σὲ σχέση μετὰ τὶς γαλλικὲς ἐπαναστατικὲς διδασκαλίες γενικά, τὶς χαρακτήρισε σάν μιὰ ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ μαρξισμοῦ.

Οἱ ρῶσοι ἐπαναστᾶτες δημοκράτες Α. Ι. Χέρτσεν, Β. Γ. Μπελίνσκι, Ν. Γ. Τσερνισέβσκι, Ν. Α. Ντομπρολιούμποφ, πού υἱοθέτησαν τὶς ἰδέες τῶν γάλλων διαφωτιστῶν, ἀντίθετα ἀπὸ πολλὰ ρεύματα τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὑποστήριζαν τὴν ἰδέα τῆς πάλης τῶν μαζῶν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ἀπολυταρχίας, τὴν ἰδέα τῆς ἀγροτικῆς ἐπανάστασης. Ὡστόσο πίστευαν λαθεμένα ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ περνᾶει μέσα ἀπὸ τὴ μισοφεουδαρχικὴ ἀγροτικὴ κοινότητα. Λόγω τῆς ἀδύνατης οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, οἱ ρῶσοι ἐπαναστᾶτες δημοκράτες μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν Τσερνισέβσκι δὲν μπόρεσαν νὰ δοῦν τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν οἰκοδόμησι τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. — 269.

⁷⁶ Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Β. Β. (Β. Π. Βοροντσόφ) «Οἱ κατευθύνσεις μας» πού ἐκδόθηκε τὸ 1893. — 270.

⁷⁷ Ἡ ἀπάντησι τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι στὸν Β. Β. δόθηκε στὸ ἄρθρον «Λογοτεχνία καὶ ζωή», πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τεύχος 10, 1893. — 270.

⁷⁸ *Μπακουινιστὲς καὶ κινήματιες* — ὁπαδοὶ καὶ μαθητὲς τοῦ Μ. Α. Μπακούνιν (1814-1876), ἰδεολόγος τοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ φανατικοῦ ἐχθροῦ τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ μπακουινιστὲς πολεμοῦσαν μετὰ πείσμα τὴ μαρξιστικὴ θεωρία καὶ ταχτικὴ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Βασικὴ θέση τοῦ μπακουινισμοῦ εἶναι ἡ ἀρνήσι κάθε κράτους, μαζί καὶ τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ἡ μὴ κατανόησι τοῦ κοσμοϊστορικοῦ ρόλου τοῦ προλεταριάτου. Ὁ Μπακούνιν διατύπωσε τὴν ἰδέα τῆς «ἐξίσωσης» τῶν τάξεων, τῆς συνένωσης τῶν «ἐλεύθερων συλλόγων» ἀπὸ τὰ κάτω. Κατὰ τὴ γνώμη τῶν μπακουινιστῶν θὰ ἔπρεπε μιὰ μυστικὴ ἐπαναστατικὴ ἐταιρία ἀπὸ «ἐξέχουσες» προσωπικότητες, νὰ μπεῖ ἐπικεφαλῆς τῶν λαϊκῶν ἐξεγέρσεων πού θὰ ἐκδηλώνονταν ἀμέσως. Ἔτσι οἱ μπακουινιστὲς θεωροῦσαν ὅτι στὴ Ρωσία ἡ ἀγροτιά ἦταν ἐτοιμὴ νὰ ἐξεγερθεῖ ἀμέσως. Ἡ ταχτικὴ τους τῶν συνωμοσιῶν, τῶν ἀμεσῶν ἐξεγέρσεων καὶ τῆς τρομοκρατίας ἦταν τυχοδιωχτικὴ καὶ ἐχθρικὴ πρὸς τὴ μαρξιστικὴ διδασκαλία τῆς ἐξέγερσης. Ὁ μπακουινισμὸς συγγενεῖ μετὰ τὸν προυντονισμὸ, δηλ. μετὰ τὸ μικροαστικὸ ρεῦμα, πού καθρέφτιζε τὴν ἰδεολογία τοῦ καταστραμμένου μικροϊδιοχτήτη. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν μπακουινιστῶν στὴ Ρωσία ἦταν ὁ Σ. Γ. Νετσάγεφ· αὐτὸς κρατοῦσε στενὴν σύνδεσιν μετὰ τὸν Μπακούνιν, πού ζοῦσε στὸ ἐξωτερικόν. Τὸ πρόγραμμά του γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς συνωμοτικῆς ἐταιρίας τὸ

διατύπωσαν στην «Επαναστατική κατήχηση». Τό 1869 ὁ Νετσάγεφ προσπάθησε νά δημιουργήσει στή Ρωσία μιὰ στενή συνωμοτική ὀργάνωση, τή «Ναρόντναγια ρασπράβα». Δέν μπόρεσε ὁμως νά ὀργανώσει παρά μόνο μερικούς ὁμίλους στή Μόσχα. Ἡ «Ναρόντναγια ρασπράβα» ἀνακαλύφθηκε γρήγορα καί τό Δεκέμβρη τοῦ 1869 χτυπήθηκε καί διαλύθηκε ἀπό τήν τσαρική κυβέρνηση. Ἡ θεωρία καί ἡ ταχτική τῶν μπακουμιστῶν καταδικάστηκε ἀδυστηρά ἀπό τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἐνγκελς. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήρισε τόν μπακουνισμό σάν κοσμοθεωρία «τοῦ μικροαστοῦ πού ἔχασε κάθε ἐλπίδα γιά τή σωτηρία του» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 18ος, σελ. 11). Ὁ μπακουνισμός ἀποτελεσε μιὰ ἀπό τίς ἰδεολογικές πηγές τοῦ ναροντικισμοῦ.

Γιά τόν Μπακούιν καί τοὺς μπακουμιστές βλέπε τά ἔργα τοῦ Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς «Ἡ ἔνωση τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας καί ἡ Διεθνὴς ἔνωση τῶν Ἑργατῶν» (1873), Φ. Ἐνγκελς «Οἱ μπακουμιστές ἐπὶ τό ἔργον» (1873), «Ἡ φιλολογία τῶν ἑκπατρισμένων» (1875) καθὼς καί τήν ἔργασια τοῦ Β. Ι. Λένιν «Γιά τήν προσωρινὴ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση» (1905) καί ἄλλα. — 271.

- ⁷⁹ *Ναροντοβόλτσι* — μέλη τῆς μυστικῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης τῶν ναροντικῶν-τρομοκρατῶν «Ναρόντναγια βόλια» («Λαϊκὴ ἐλευθερία»), πού ἐμφανίστηκε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1879 σάν ἀποτέλεσμα τῆς διάσπασης τῆς μυστικῆς ἐταιρίας «Ζεμλιά ι βόλια» («Γῆ καί ἐλευθερία»). Ἐπικεφαλῆς τῆς «Ναρόντναγια βόλια» ἦταν μιὰ ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπὴ, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς Α. Ι. Ζελιάμποφ, Α. Ντ. Μιχάηλοφ, Μ. Φ. Φρολένκο, Ν. Α. Μορόζοφ, Β. Ν. Φίγκνερ, Σ. Α. Περόβσκαγια, Α. Α. Κβιατκόφσκι καί ἄλλους. Ἄμεσος σκοπὸς τῆς «Ναρόντναγια βόλια» ἦταν ἡ ἀνατροπὴ τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας. Τό πρόγραμμα τῆς «Ναρόντναγια βόλια» πρόβλεπε τὴν ὀργάνωση «μόνιμης λαϊκῆς ἀντιπροσώπευσης», πού θά ἐκλεγόταν μὲ βάση τό γενικὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα, τὴ διακήρυξη τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν, τὴ μεταβίβαση τῆς γῆς στὸ λαὸ καί τὴν ἐπεξεργασία μέτρων γιά τό πέρασμα τῶν ἐργοστασίων στὰ χέρια τῶν ἑργατῶν. Οἱ ναροντοβόλτσι, ὁμως, ἐπειδὴ δέν κατόρθωσαν νά βροῦν τό δρόμο πρὸς τίς λαϊκῆς μάζες, πῆραν τὸ δρόμο τῆς πολιτικῆς συνωμοσίας καί τῆς ἀτομικῆς τρομοκρατίας. Ἡ τρομοκρατικὴ πάλη τῶν ναροντοβόλτσι δέν ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ ἓνα μαζικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα, πράγμα πού ἔδωσε τὴ δυνατότητα στήν κυβέρνηση, μὲ ἄγριες καταδιώξεις, ἐκτελέσεις καί προβοκάτσιες νά τσακίσει τὴν ὀργάνωση αὐτή.

Μετά τό 1881 ἡ «Ναρόντναγια βόλια» διαλύθηκε. Οἱ ἀλλεπάλληλες προσπάθειες γιά ἀναγέννηση τῆς «Ναρόντναγια βόλια», πού ἔγιναν στή δεκαετία 1880-1890, ἔμειναν χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἐτσι τό 1886 ἐμφανίστηκε μιὰ τρομοκρατικὴ ὁμάδα μὲ ἐπικεφαλῆς τόν Α. Ι. Οὐλιάνοφ (ἀδελφὸ τοῦ Β. Ι. Λένιν) καί τόν Π. Γ. Σεβριόφ, πού ἀκολούθησε τίς παραδόσεις τῆς «Ναρόντναγια βόλια». Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ ἀνεπιτυχεὴ δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἐνάντια στὸν Ἀλέξανδρο Γ', ἡ ὁμάδα ἀνακαλύφθηκε καί τὰ δραστικὰ μέλη τῆς ἐκτελέστηκαν.

Ὁ Β. Ι. Λένιν, ἐπικρίνοντας τό λαθεμένο, οὐτοπικὸ πρόγραμμα τῶν ναροντοβόλτσι, μιλοῦσε μὲ μεγάλη ἐκτίμηση γιά τὴ γεμάτη ἀνταρρηση πάλη τῶν μελῶν τῆς «Ναρόντναγια βόλια» ἐνάντια στὸν τσαρισμό. Τό 1899, στή «Διαμαρτυρία τῶν σοσιαλδημοκρατῶν τῆς

Ρωσίας», ὁ Λένιν τόνιζε ὅτι «οἱ ἀγωνιστές τῆς παλιᾶς „Ναρόντναγια βόλια“ ἔπαιξαν τεράστιο ρόλο στή ρωσική ἱστορία, μόλο πού τὰ κοινωνικά στρώματα πού ὑποστήριζαν τοὺς λιγοστοὺς ἥρωες δέν ἦταν πλατιά, μόλο πού σημαία τοῦ κινήματος δέν ἦταν διόλου ἡ ἐπαναστατική θεωρία» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 163). — 271.

⁸⁰ Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη τοῦ ἑνα κεντρικό ἀντιπροσωπευτικό σῶμα.

Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἐνγκελς ἔγραψαν στά 1873 γιά τὸ ζήτημα αὐτό τὰ παρακάτω: «Τότε στή Ρωσία ζητοῦσαν νά συγκληθεῖ ἑνα Ζέμσκι σομπόρ. Ἄλλοι ζητοῦσαν τὴ σύγκλησὴ του γιά νά ὑπερνηκηθοῦν οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, ἄλλοι γιά νά μπεῖ τέρμα στή μοναρχία. Ὁ Μπακούνιν ἤθελε τὴ σύγκληση γιά νά διατρανωθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς Ρωσίας καί νά στερεωθεῖ ἡ ἐξουσία καί τὸ μεγαλεῖο τοῦ τσάρου». (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Ἄπαντα, ρωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, μέρος II, 1940, σελ. 645).

Γιά πολλοὺς ρώσους ἐπαναστάτες ἡ σύγκληση τοῦ Ζέμσκι σομπόρ ἰσοδυναμοῦσε μέ τὴν ἀνατροπὴ τῆς τσαρικῆς δυναστείας.

Ἡ σύγκληση ἑνός Ζέμσκι σομπόρ ἀποτελούμενου ἀπὸ ἀντιπροσώπους ὄλων τῶν πολιτῶν γιά τὴν ἐπεξεργασία συντάγματος ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς προγραμματικὲς διεκδικήσεις τοῦ ρωσικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος. — 271.

⁸¹ Πρόκειται γιά τὸν Ν. Γ. Τσερνισέβσκι καί τὸν Α. Ι. Χέρτσεν. Βλ. τὸ γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ πρὸς τὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτὰ γράμματα, ρωσ. ἐκδ., 1953, σελ. 314). — 272.

⁸² Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτὰ γράμματα, ρωσ. ἐκδ., 1953, σελ. 315. — 273.

⁸³ «*Sozialpolitisches Centralblatt*» («Κεντρικὸ Κοινωνικοπολιτικὸ Δελτίο») — ὄργανο τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἄρχισε νά βγαίνει ἀπὸ τὸ 1892. — 279.

⁸⁴ Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη τοῦ τὸν πωλημένο τύπο — περιοδικὰ καί ἐφημερίδες, πού εἶχαν ἐξαγοραστεῖ ἀπὸ τὴν τσαρική κυβέρνηση καί σέρνονταν μπροστά της. — 282.

⁸⁵ Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη τοῦ τὴν ὁμάδα τῶν σοσιαλιστῶν ναρόντνικων πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἐκατριζμένους ρώσους ἐπαναστάτες μέ ἐπικεφαλῆς τοὺς Ν. Ι. Οὔτιν, Α. Ντ. Τροῦσοφ καί Β. Ι. Μπαρτένεφ. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἐβγαζε στή Γενεύη τὸ περιοδικὸ «Ναρόντνογε Ντέλο». Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1870 σχημάτισε τὸ ρωσικὸ τμήμα τῆς Διεθνούς Ἐνώσεως τῶν Ἑργατῶν (I Διεθνῆς). Στὶς 22 τοῦ Μάρτη 1870 τὸ Γενικὸ συμβούλιο τῆς Διεθνούς δέχθηκε τὸ ρωσικὸ τμήμα στή Διεθνῆ. Μέ παράκληση τοῦ τμήματος τὴν ἀντιπροσώπευσή του στὸ Γενικὸ συμβούλιο τὴν ἀνέλαβε ὁ Μάρξ. «Δέχομαι μέ εὐχαρίστηση τὸ τιμητικὸ καθῆκον πού μοῦ προτείνετε, νά εἶμαι δηλαδὴ ἀντιπρόσωπός σας στὸ Γενικὸ συμβούλιο», ἔγραφε ὁ Μάρξ στὶς 24 τοῦ Μάρτη 1870 στὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ρωσικοῦ τμήματος (βλ. Ἀλληλογραφία τοῦ

Κ. Μάρξ και τοῦ Φ. Ένγκελς μέ τοὺς ρώσους πολιτικούς παράγοντες, 2η ρωσ. ἔκδ., 1951, σελ. 38). Τά μέλη τοῦ ρωσικοῦ τμήματος τῆς Ι Διεθνoῦς ὑποστήριζαν τόν Μάρξ στήν πάλη του ἐναντία στοὺς ἀναρχικούς-μπακουιστές, ἔκαναν ἐπαναστατική προπαγάνδα τῶν ἰδεῶν τῆς Διεθνoῦς, ἐπιδίωκαν νά δυναμώσουν τή σύνδεση τοῦ ρωσικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος μέ τό δυτικοευρωπαϊκό, ἔπαιρναν μέρος στό ἐργατικό κίνημα τῆς Ἑλβετίας και τῆς Γαλλίας. Ὡστόσο τά μέλη τοῦ ρωσικοῦ τμήματος δέν ἦταν συνεπεῖς μαρξιστές, στίς ἀπόψεις τους ὑπῆρχε ἀκόμα ἓνα μεγάλο μέρος ἀπό τόν οὐτοπισμό τῶν ναρόντωνικων, ἰδιαίτερα ἐξιδανικευαν τήν κοινότητα, ἀποκαλώντας τήν «μεγάλη κατάκτηση τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ». Τό ρωσικό τμήμα δέν μπόρεσε νά ἐξασφαλίσει στενή σύνδεση μέ τό ἐπαναστατικό κίνημα στή Ρωσία, πράγμα πού σέ τελευταία ἀνάλυση στάθηκε ἡ βασική αἰτία τῆς διάλυσῆς του τό 1872. — 286.

⁸⁶ Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδωσε τό χαρακτηρισμό τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ Α. Ν. Ένγκελχαρντ στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», κεφάλαιο ΙΙΙ, § VI. — 287.

⁸⁷ «Σοσιαλ-Ντεμοκράτ» — λογοτεχνική-πολιτική ἐπιθεώρηση· τήν ἐβγαζε ἡ ομάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» στό ἐξωτερικό (Λονδίνο, Γενεύη) στά χρόνια 1890-1892· ἔπαιξε μεγάλο ρόλο γιά τή διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ μαρξισμοῦ στή Ρωσία. Βγήκαν μόνο τέσσερα τεύχη. Κύριοι συνεργάτες τοῦ «Σοσιαλ-Ντεμοκράτ» ἦταν ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ, ὁ Π. Μπ. Ἀξελρόντ, ἡ Β. Ι. Ζασούλιτς.

Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Πλεχάνοφ «Ν. Γ. Τσερνισέβσκι» (βλ. «Σοσιαλ-Ντεμοκράτ», τεῦχος 1, 1890, σελ. 138-139, καί Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. Πλήρης συλλογή ἔργων, τόμ. ΧΙΙΙ, 1949, σελ. 187-188). — 289.

⁸⁸ Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι «Πρόλογος» (βλ. Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. Πλήρης συλλογή ἔργων, τόμ. ΧΙΙΙ, 1949, σελ. 106). — 290.

⁸⁹ Ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιεῖ σάν προσηγορικό οὐσιαστικό τό δνομα τοῦ Ἄρακτσέεφ — σκληροῦ εὐνοοῦμένου τῶν τσάρων Παύλου Α΄ καί Ἄλεξάνδρου Α΄· ἡ δράση του συνδέεται μέ τήν περίοδο τοῦ ἀντιδραστικοῦ ἀστυνομικοῦ δεσποτισμοῦ καί τῆς βάρβαρης στρατοκρατίας. Χαρακτηριστικό γνῶρισμα τοῦ καθεστώτος τοῦ Ἄρακτσέεφ ἦταν τά ἀνηλεῆ μέτρα ἐναντία στό ἐπαναστατικό κίνημα τῶν καταπιεζομένων μαζῶν καί σέ κάθε ἐκδήλωση ἐλευθερίας. — 300.

⁹⁰ Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τό κόμμα «Ναρόντνογε πρᾶβο» («Λαϊκό δίκαιο») — παράνομη ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς δημοκρατικῆς διανόησης, πού ἰδρύθηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1893 μέ συμμετοχή τῶν πρῶν ναροντοβόλτσι Ο. Β. Ἄπτεκμαν, Α. Ι. Μπογντανόβιτς, Α. Β. Γκεντεόνοβσκι, Μ. Α. Νάτανσον, Ν. Σ. Τιούτσειφ καί ἄλλων. Οἱ ναροντοπράβτσι ἔβαλαν σάν καθῆκον τους τή συνένωση ὅλων τῶν ἀντιπολιτευομένων δυνάμεων στήν πάλη γιά πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Ἡ ὀργάνωση αὐτή ἐβγαλε δύο προγραμματικά ντοκουμέντα: τό «Μανιφέστο» καί τό «Ζωτικό ζήτημα». Τήν ἀνοιξη τοῦ 1894 ἡ ὀργάνωση διαλύθηκε

ἀπό τὴν τσαρική κυβέρνηση. Σχετικά με τὴν κρίση τοῦ Λένιν γιὰ τοὺς ναροντοπράβτσι σὰν πολιτικό κόμμα βλ. σέ τοῦτον τὸν τόμο, σελ. 341-344 καὶ στὴ μπροσοῦρα «Τὰ καθήκοντα τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν» ("Απαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 465-468) Ἡ πλειοψηφία τῶν ναροντοπράβτσι μῆκε ἀργότερα στὸ κόμμα τῶν ἐσέρων. — 300.

- ⁹¹ Βλ. Κ. Μάρξ, «Τὸ Κεφάλαιο» ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 766-767. — 321.
- ⁹² Ὁ Β. I. Λένιν παραθέτει ἐδῶ λόγια ἀπὸ τὸ μῦθο τοῦ I. A. Κριλόφ «Ἡ γάτα κι ὁ μάγερας». — 321.
- ⁹³ Ὁ Β. I. Λένιν ἐδῶ ὅπως καὶ παρακάτω, παραθέτει σέ δική του μετάφραση περικοπές ἀπὸ τὸν πρόλογο στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Φ. Ἐνγκελς «Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κατοικίας» (Βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτά ἔργα σέ δύο τόμους, ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 508). — 328.
- ⁹⁴ Βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτά ἔργα σέ δύο τόμους, ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 511, 512. — 328.
- ⁹⁵ Βλ. Κ. Μάρξ «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 451-452. — 329.
- ⁹⁶ Ὁ Β. I. Λένιν ἔχει ὑπόψη του τίς θέσεις πού διατύπωσε ὁ Κ. Μάρξ στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» πού στρεφόταν ἐναντία στὸν Π.-Ζ. Προυντόν (βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, "Απαντα, 2η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 146). — 330.
- ⁹⁷ Ὁ Β. I. Λένιν παραθέτει περικοπὴ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κ. Μάρξ «Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα» (βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτά ἔργα σέ δύο τόμους, ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 21). — 331.
- ⁹⁸ *Μανιλοφισμός* — σύνολο τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ Μανίλοφ, ἐνὸς ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Β. Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές». Στὴ μορφή τοῦ Μανίλοφ, συναισθηματικοῦ καὶ «μακάριου» τσιφλικῆ, ὁ συγγραφέας ἐνσάρκωσε τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ ἄβουλου ὄνειροπόλου, τοῦ κενοῦ φαντασιόπληκτου, τοῦ ἄπραγου φλύαρου. Ὁ Β. I. Λένιν χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Μανίλοφ σὰν προσηγορικό οὐσιαστικό γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τοὺς φιλελεύθερους ναρόντικους. — 333.
- ⁹⁹ *Κλίνη τοῦ Προκρούστη* — ἔκφραση ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ μυθολογικοῦ γίγαντα ληστή Προκρούστη, πού παράσερνε τοὺς στρατοκόπους καὶ τοὺς ξάπλωνε α' ἓνα κρεβάτι: ἂν ἦταν πιά κοντοὶ ἀπ' τὸ κρεβάτι ὁ Προκρούστης τοὺς τέντωνε, κι ἂν ἦταν πιά μακροὶ τοὺς ἔκοβε τὰ πόδια. Ἀπὸ ἐδῶ προέκυψε καὶ ἡ ἔκφραση: *βάζω στὴν κλίνη τοῦ Προ-*

κρούστη, δηλ. μέ τή βία καί παρά φύση προσαρμύζω κάτι σέ ἀκατάλληλο καλούπι. — 338.

¹⁰⁰ Βλ. τόν ἐπίλογο τῆς δευτέρας ἐκδόσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ Κ. (Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 20). — 339.

¹⁰¹ Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει περικοπή ἀπό τό γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ πρὸς τόν Α. Ρούγκε (Σεπτέμβρης 1843). Πιό ἐκτενῆ περικοπή ἀπό τό γράμμα αὐτό παραθέτει ὁ Λένιν στή σελ. 185 τοῦ τόμου τούτου (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Ἄπαντα, 2η ρωσ. ἐκδ., τόμος, σελ. 381). — 340.

¹⁰² Τό ἄρθρο «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίον τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία). Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίον τοῦ Π. Στροῦβε: „Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας“. Πετρούπολη 1894» γράφτηκε ἀπ' τόν Β. Ι. Λένιν στήν Πετρούπολη στά τέλη τοῦ 1894-ἀρχές 1895. Ἔναι ἡ πρώτη ἐργασία τοῦ Λένιν, πού τυπώθηκε σέ νόμιμο τυπογραφεῖο. Στήν ἐργασία του αὐτή ὁ Λένιν συνέχισε τήν κριτική τῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντικων πού εἶχε ἀρχίσει στά προηγούμενα ἔργα του, καί ἔκανε διεξοδική κριτική τῶν λαθεμένων ἀπόψεων τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν». Ὁ Λένιν πρὶν ἀπό ὅλους ἀντιλήφθηκε τή φιλελευθερο-αστική φύση τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ». Ἀπό τό 1893 ἀκόμα, στήν ἐργασία «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» ὁ Λένιν ἐκτός ἀπό τό ξεσκεπάσμα τῶν ἀπόψεων τῶν φιλελευθερῶν ναρόντικων, ἔκανε κριτική καί στίς ἀπόψεις τῶν ἐκπροσώπων τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», πού τότε ἀρχισε νά ἐμφανίζεται.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1894 ὁ Λένιν ἔκανε σέ ὄμιλο μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης διάλεξη, πού στρέφονταν ἐναντία στίς ἀπόψεις τοῦ Στροῦβε καί τῶν ἄλλων «νόμιμων μαρξιστῶν». Ἡ διάλεξη αὐτή ἀποτελέσει κατοπινά τή βάση γιά τό ἄρθρο «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίον τοῦ κ. Στροῦβε». Ὁ Λένιν ἔγραφε τό 1907 σχετικά μ' αὐτό τό ἄρθρο του καί μέ ὀμιλία του σέ ὄμιλο μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης: «Στόν ὄμιλο αὐτό ἔκανα τότε διάλεξη μέ τόν τίτλο: „Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία“. Ὅπως φαίνεται ἀπό τόν τίτλο ἡ πολεμική ἐναντία στόν Στροῦβε ἦταν στή διάλεξη αὐτή ἀσύγκριτα πιό αὐστηρή καί πιό κατηγορηματική (σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τά σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματα) παρά στό ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε τήν ἀνοιξη τοῦ 1895. Ὁ μετριασμός τοῦ ὕψους στό ἄρθρο ἐγίνε ἐνμέρει λόγω τῆς λογοκρισίας κι ἐνμέρει λόγω τῆς „σμμαχίας“ μέ τό νόμιμο μαρξισμό στήν κοινῆ πάλη ἐναντία στό ναροντικισμό. Τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε, πού δημοσιεύθηκε (1895) σέ συλλογή πού κᾶηκε, καί μερικά ἄρθρα του στό „Νόβογε Σλόβο“ (1897) δείχνουν καθαρά ὅτι ἡ „ῶθηση πρὸς τά ἀριστερά“, πού ἔδωσαν τότε στόν κ. Στροῦβε οἱ σοσιαλδημοκράτες τῆς Πετρούπολης, δέν ἔμεινε χωρίς ἀποτέλεσμα» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, σελ. 82).

Τό ἄρθρο «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίον τοῦ κ. Στροῦβε» δημοσιεύτηκε (μέ τό ψευ-

δώσιμο Κ. Τούλιν) στη συλλογή «Υλικά για τό χαρακτήρα τῆς οικονομικῆς μας ἀνάπτυξης». Ἡ συλλογή τυπώθηκε σέ 2000 ἀντίτυπα τόν Ἀπρίλη τοῦ 1895. Ἡ τσαρική κυβέρνησις ἀπαγόρευε τήν κυκλοφορία τῆς συλλογῆς καί ὕστερα ἀπό ἕναν ὀλόκληρο χρόνο τήν κατάσχεσε καί τήν ἔκαψε. Διασώθηκαν μόνο 100 περίπου ἀντίτυπα, πού κυκλοφόρησαν μυστικά ἀνάμεσα στούς σοσιαλδημοκράτες τῆς Πετρούπολης καί ἄλλων πόλεων.

Τό πιό μαχητικό καί δξύ ἀπό πολιτική ἄποψη ἄρθρο τῆς συλλογῆς ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ Λένιν. Ὁ λογοκριτής στήν ἐκθεσή του γιά τή συλλογή «Υλικά γιά τό χαρακτήρα τῆς οικονομικῆς μας ἀνάπτυξης» ἀναφέρεται πολύ ἀναλυτικά ἀκριβῶς στήν ἐργασία τοῦ Λένιν. Σημειώνοντας ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς συλλογῆς προπαγανδίζουν τή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν ἀναπότρεπτη ἐξέλιξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές, ὁ λογοκριτής τονίζει ὅτι τό ἄρθρο τοῦ Κ. Τούλιν ἀποτελεῖ τό πιό σαφές καί πλῆρες πρόγραμμα τῶν μαρξιστῶν.

Στά τέλη τοῦ 1907 τό ἄρθρο «Τό οικονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στρούβε», ὁ Λένιν τό ἔβαλε στή συλλογή «Μέσα σέ 12 χρόνια», μέ τόν ὑπότιτλο «Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία». Ἡ ἐκδοσις τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς ἔγινε ἀπό τό ἐκδοτικό «Ζερνό» στά μέσα τοῦ Νοέμβρη 1907 (στό ἐξώφυλλο ἀναγράφεται σάν χρόνος ἐκδόσεως τό 1908). Ἀπό τούς τρεῖς τόμους, πού σχεδιαζόταν νά ἐκδοθοῦν, ἐκδόθηκε μόνο ὁ πρώτος τόμος καί τό πρώτο μέρος τοῦ δευτέρου. Στόν πρώτο τόμο, ἐκτός ἀπ' τό παραπάνω ἄρθρο, συμπεριλήφθηκαν καί τά ἔργα τοῦ Λένιν: «Τά καθήκοντα τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν», «Οἱ διῶχτες τῶν ζέμισθο καί οἱ Ἀντίβες τοῦ φιλελευθερισμοῦ», «Τί νά κάνουμε;», «Ἐνα βῆμα μπρός, δύο βῆματα πίσω», «Ἡ ἐκστρατεία τῶν ζέμισθο καί τό σχέδιο τῆς „Ἰσκρα“» καί «Οἱ δύο ταχικές τῆς σοσιαλδημοκρατίας στή δημοκρατική ἐπανάστασι». Ὁ πρώτος τόμος κατασχέθηκε μόλις κυκλοφόρησε· ἕνα σημαντικό ὅμως μέρος ἀντιτύπων διασώθηκε καί τό βιβλίο ἐξακολουθοῦσε νά κυκλοφορεῖ παράνομα. — 345.

¹⁰³ *Truck - System* — σύστημα πληρωμῆς τοῦ μεροκάματοῦ στούς ἐργάτες μέ ἔμπορεύματα καί προϊόντα ἀπό τά ἐργοστασιακά πρᾶτήρια, πού ἀνήκαν στούς ἐργοστασιάρχες. Τό σύστημα αὐτό, πού ἀποτελοῦσε ἕνα πρόσθετο μέσο ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργατῶν, ἦταν πολύ διαδομένο στίς βιοτεχνικές περιοχές τῆς Ρωσίας. — 358.

¹⁰⁴ Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει λόγια ἀπό τό μῦθο τοῦ Ι. Α. Κριλόφ «Ὁ λύκος καί οἱ βοσκοί». — 362.

¹⁰⁵ *Ξαφριστές, ξάφρισμα* — εἰρωνική ἐκφρασις, πού χρησιμοποιοῦσε ἐπανειλημμένα ὁ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στεντρίν στά ἔργα του γιά νά χαρακτηρίσει τόν ἀστικοφιλελεύθερο τύπο καί τούς ἐκπροσώπους του. Στό V κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Τό ἡμερολόγιο ἐνός ἐπαρχιώτη στήν Πετρούπολη» ὁ Σαλτικόφ-Στεντρίν μέ σαρκαστική εἰρωνή γράφει γιά τούς φιλελεύθερους: «Ἐπειδή δέν ὑπάρχει σοβαρή ἀπασχόλησις καί γιά νά περνάει ὁ καιρός ἡσυχᾶ ἰδρύεται ἐπιστημονικολογοτεχνικό σωματεῖο μέ τόν τίτλο „Ἐλεύθερη Ἐνωσις Ξαφριστῶν“». Τίς «ὑποχρεώσεις» τῆς «Ἐνωσις» αὐτῆς ὁ Σαλτικόφ-Στεντρίν τίς

καθορίζει με τὰ παρακάτω λόγια: «Δέ θά μείνει ἀπαρατήρητο κανένα ἀπό τὰ ἐπίκαιρα ζητήματα καί θά συζητούνται ὅλα μέ τέτιο τρόπο, ὥστε ἀπό τή συζήτηση αὐτή νά μὴ βγαίνει ποτέ τίποτε». — 365.

- 106 «*Βέστ*» («*Εἰδήσεις*») — ἀντιδραστική-φεουδαρχική ἐφημερίδα· ἐβγαίνε στήν Πετρούπολη ἀπ' τὸ 1863 ὡς τὸ 1870. — 365.
- 107 «*Δικτατορία τῆς καρδιάς*» ὀνομαζόταν εἰρωνικά ἡ ἐφήμερη πολιτική τῆς ἐρωτοτροπίας μέ τοὺς φιλελεύθερους τοῦ τσαρικοῦ ἀξιωματοῦ-χου Λορίς-Μέλικοφ, πού διορίστηκε τὸ 1880 στήν ἀρχὴ διευθυντῆς τῆς «*Ἀνώτατης διοικητικῆς ἐπιτροπῆς*» γιὰ τὴν πάλῃ ἐναντία στίς «*συνωμοσίες*» καί κατόπιν ὑπουργός τῶν Ἑσωτερικῶν. Οἱ ὑποσχέσεις ὅτι θά ἔκανε «*παραχωρήσεις*» στοὺς φιλελεύθερους καί οἱ ἄγριοι διωγμοὶ κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν — αὐτὴ ἦταν ἡ βάση πάνω στήν ὁποία προσπαθοῦσε νά στηρίξει τὴν πολιτικὴ του ὁ Λορίς-Μέλικοφ. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τῶν ἐλιγμῶν, πού ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ κατάσταση τοῦ 1879-1880, εἶχε σκοπὸ νά ἐξασθενήσει τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα καί νά τραβήξει μέ τὸ μέρος τοῦ τσαρισμοῦ τὴ φιλελεύθερη ἀστική τάξη, πού εἶχε ἀντιπολιτευτικὲς διαθέσεις. Ὅταν τσακίστηκε τὸ ἐπαναστατικὸ κύμα τοῦ 1879-1880, ἡ τσαρική κυβέρνησις ἐγκατέλειψε τὴν πολιτικὴ τῆς «*δικτατορίας τῆς καρδιάς*» καί βιάστηκε νά βγάλει διακήρυξη γιὰ τὸ «*ἀκατάλυτο*» τῆς ἀπολυταρχίας. Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1881 ὁ Λορίς-Μέλικοφ ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ. — 365.
- 108 Βλ. λογουχάρη, τὰ διηγήματα καί τὰ σκίτσα τοῦ Γ. Ι. Οὐσπένσκι: «*Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ χωριοῦ*», «*Τὸ βιβλιάριο τῶν ἐπιταγῶν*», «*Γράμματα ἀπὸ τὸ ταξίδι*», «*Δεσμοὶ πού δὲν κόπηκαν*», «*Ζωντανοὶ ἀριθμοὶ*». — 393.
- 109 *Ἀρκαδικὸ εἰδύλλιο* — εἰρωνικὴ ἔκφραση, πού χρησιμοποιεῖται στὴ φιλολογία σάν συνώνυμο μιᾶς εὐτυχισμένης, ξέγνοιαστης ζωῆς, μιᾶς εὐτυχισμένης χώρας. Ἡ Ἀρκαδία εἶναι ὄρεινὴ περιοχὴ στὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου (Ἑλλάδα)· στήν ἀρχαιότητα ὁ πληθυσμὸς τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀσχολοῦνταν κυρίως μέ τὴν κτηνοτροφία. Στὴν ἀρχαία καί στήν κλασικὴ φιλολογία ἡ Ἀρκαδία παρουσιαζόταν σάν τόπος μιᾶς εὐτυχισμένης εἰδυλλιακῆς ζωῆς τῶν βοσκῶν καί τῶν γεωργῶν. — 398.
- 110 «*Ὁ κύριος Κουπόν*» — παραστατικὴ ἔκφραση, πού πολιτογραφήθηκε στὴ φιλολογία τῆς περιόδου 1880-1900 γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ κεφαλαίου καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τὴν ἔκφραση «ὁ κύριος Κουπόν» τὴ χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ συγγραφέας Γκλέμπ Οὐσπένσκι στὰ σκίτσα «*Βαριά ἀμαρτήματα*». — 399.
- 111 «*Κονιάγκα*» — ἀλληγορικὸς τύπος τοῦ τσακισμένου καί βασανισμένου ἀπὸ τὴν ξεθεωτικὴ δουλιὰ φτωχοῦ ἀγρότη, ἀπὸ τὸ σατιρικὸ παραμῦθι τοῦ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν «*Κονιάγκα*». Στὸ παραμῦθι αὐτὸ ὁ συγγραφέας μιλάει ἀλληγορικά γιὰ τὸ «*ἀσήκωτο βᾶρος τῶν χωραφιδῶν*», πού θά κρατᾶει σκλαβωμένο τὸν ἄνθρωπο ἐφόσον δὲν ἀπελευθερώσει τὴν «*παραμυθένια δύναμη*» ἀπὸ τὴ σκλαβιά. Ταυτόχρονα ὁ

Σαλτικόν-Στσεντρίν εἰρωνεύεται τὶς ἀνοησίες τῶν ναρόντικων γιὰ τὸ ὅτι «ἡ ἀληθινὴ ἐργασία» πρὸ βρῆκε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὁ «κοινιάγκα» ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὸ ἀλώβητο, γιὰ τὴν ψυχικὴ ἰσοροπία, τὴν ἀγνότητα καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἀγρότη.— 402.

- 112 *Πρῶσος ρεγκίρουγκσρατ* (κυβερνητικὸς σύμβουλος) — πρόκειται γιὰ τὸν γερμανὸ οἰκονομολόγο βαρῶνο Α. Χάξτχαουζεν, πού ἐπισκέφτηκε τὴ Ρωσία στὴ δεκαετία 1840-1850. Ὁ Χάξτχαουζεν στὸ βιβλίον «Μελέτες γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς σχέσεις τῆς λαϊκῆς ζωῆς καὶ ἐιδικὰ τῶν ἀγροτικῶν θεσμῶν τῆς Ρωσίας», περιέγραψε λεπτομερικὰ τὴ ρωσικὴ ἀγροτικὴ κοινότητα, πού τὴν ἔβλεπε σάν μέσο ἐδραίωσης τῆς δουλοπαροικίας. Ἐξυμνοῦσε τὴ Ρωσία τῆς ἐποχῆς τοῦ τσάρου Νικολάου, θεωρώντας σάν πλεονέχημά της σὲ σύγκριση μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὴν δέν ὑπάρχουν «οἱ πληγές τῆς προλεταριοποίησης». Ὁ Κ. Μάρξ καὶ ὁ Φ. Ἐνγκελς ἔδειξαν τὴν ἀντιδραστικότητα τῶν συμπερασμάτων τοῦ Χάξτχαουζεν. Αὐστηρὴ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Χάξτχαουζεν ἔκαναν ὁ Α. Ι. Χέρτσεν καὶ ὁ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. — 407.
- 113 Ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας ὁ Β. Ι. Λένιν δέν μποροῦσε νὰ ἀναφέρει ἀνοιχτὰ τὰ ἔργα τοῦ Μάρξ πού εἶχε ἐκδόσει ἡ ομάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς δουλείας». Παραπέμπει τὸν ἀναγνώστη στὴν ἐργασία τοῦ Β. Β. (Βοροντσόφ) «Δοκίμια θεωρητικῆς οἰκονομίας» (Πετρούπολη 1895), ὅπου στίς σελίδες 257-258 παρατίθεται μιὰ μεγάλη περικοπὴ ἀπὸ τὸ ἄρθρον τοῦ Πλεχάνοφ «Ἐσωτερικὴ ἀνασκόπηση» πού εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ περιοδικὸ «Σοσιαλ-Ντεμοκράτ», τεῦχος 2, Αὐγούστος 1890 (βλ. Γ. Β. Πλεχάνοφ. Ἄπαντα, τόμ. ΙΙΙ, ρωσ. ἔκδ., 1923, σελ. 258-259). — 410.
- 114 «*Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι*» («Χρονικὰ τῆς Μόσχας») — μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ παλιῆς ρωσικῆς ἐφημερίδες· ἀρχικὰ τὴν ἔβγαζε τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Μόσχας (ἀπὸ τὸ 1756) σὲ σχῆμα μικροῦ φυλλαδίου ἀπὸ τὸ 1860 καὶ πέρα, λόγω τῆς κατεύθυνσης πού πήρε, ἐγίνε μοναρχο-εθνικιστικὸ ὄργανον, πού ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις τῶν πιὸ ἀντιδραστικῶν στρωμάτων τῶν τσιφλικιδῶν καὶ τοῦ κλήρου· ἀπὸ τὸ 1905 ἐγίνε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ὄργανα τῶν μαυροκατονταρχιδῶν. Ἐβγαίνε ὡς τὴν Ὀχτωβριανὴ Ἐπανάστασιν τοῦ 1917. — 419.
- 115 Βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς. Ἄπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 8ος, σελ. 207. — 432.
- 116 Βλ. Φ. Ἐνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ. Ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν κύριον Εὐγένιον Ντύρινγκ», ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 90. — 435.
- 117 Βλ. Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιον», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 91-92 (Σημείωσις 38). — 436.
- 118 Βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς. Διαλεχτὰ ἔργα σὲ δύο τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 257. — 438.
- 119 *Ναυκραρίες* — μικρὲς ἐδαφικὲς περιφέρειαι στὴν ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ

δημοκρατία. Οί ναυκραρίες ένώνονταν σέ φυλές. Τό συμβούλιο τών ναυκράρων διαχειριζόταν τά οικονομικά του άθναϊκού κράτους. Κάθε ναυκραρία ήταν υποχρεωμένη νά ναυπηγήσει, νά εξοπλίσει και νά επανδρώσει ένα πολεμικό πλοίο και νά δώσει δυό ίππεις γιά τίς στρατιωτικές ανάγκες του κράτους. — 438.

¹²⁰ Βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Έγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δυό τόμους, ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 254. — 438.

¹²¹ Βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Έγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δυό τόμους, ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 474-475, 247, καθώς και "Απαντα, 2 ρωσ. έκδ., τόμ. 8ος, σελ. 157-158. — 439.

¹²² Βλ. Φ. Έγκελς. «'Αντι-Ντύρινγκ», ρωσ. έκδ., 1957, σελ. 107. — 440.

¹²³ Βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Έγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δυό τόμους, ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 209.

Τό έργο του Προυντόν, πού αναφέρεται στό κείμενο, τιτλοφορείται «'Η κοινωνική επανάσταση, μέ παράδειγμα ένα πραξικόπημα». — 445.

¹²⁴ *Λαϊμπαμπάντσι* — σωματοφύλακες — τιμητικός τίτλος του λόχου τών γρεναδιέρων του συντάγματος Πρεομπραζένσκι, πού του απονεμήθηκε τό 1741 από την Έλισάβετ Πετρόβνα, γιατί την ανέβασε στον τσαρικό θρόνο. Σάν άμοιβή οί λαϊμπαμπάντσι πήραν τσιφλίκια, κάθε λογής εκκολιές και προνόμια, κι όσοι άπ' αυτούς δέν είχαν τίτλο ευγενείας αναγνωρίστηκαν ευγενείς, μέ δικαίωμα μεταβίβασης του τίτλου στους κληρονόμους. Τό επίθετο «λαϊμπαμπάντσι» τους τό έδωσε ο Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν στο έργο του «Ποσεχονιακά διηγήματα». — 446.

¹²⁵ Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 113-114. — 458.

¹²⁶ Βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Έγκελς. "Απαντα, 2η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 446-447. — 460.

¹²⁷ *Πρόγραμμα τής Γκότα* — πρόγραμμα του Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος τής Γερμανίας πού ψηφίστηκε τό 1875 στο συνέδριο τής Γκότα, όταν ενώθηκαν τά δυό ξεχωριστά ως τότε γερμανικά σοσιαλιστικά κόμματα οί άιξναχικοί (πού είχαν επικεφαλής τον Μπέμπελ και τον Λημπκνεχτ και βρίσκονταν κάτω άπ' την ιδεολογική έπιροή του Μάρξ και του Έγκελς) και οί λασσαλικοί. Τό πρόγραμμα αυτό τό χαρακτήριζε ένας εκλεκτικισμός και ήταν όπορτουμιστικό γιατί πάνω στα σπουδαιότερα ζητήματα οί άιξναχικοί υποτάχτηκαν στις άπόψεις των λασσαλικών και δέχτηκαν τίς λασσαλικές διατοπώσεις. 'Ο Κ. Μάρξ και ο Φ. Έγκελς υπόβαλαν σέ συντριπτική κριτική τό σχέδιο του προγράμματος τής Γκότα γιατί τό θεωρούσαν σαν ένα σημαντικό βήμα προς τά πίσω άκόμα και σέ σύγκριση μέ τό πρόγραμμα του "Αιξναχ, πού ψηφίστηκε τό 1869 (βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Έγκελς. Διαλεχτά

- Έργα σέ δύο τόμους, ρωσ. έκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 5-38). — 463.
- ¹²⁸ Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς. "Άπαντα, 2η ρωσ. έκδ., τόμ. 8ος, σελ. 151. — 469.
- ¹²⁹ Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 637. — 475.
- ¹³⁰ *Γόρδιος δεσμός* — έξαιρετικά δύσκολος καί σύνθετος κόμπος, πού χρησιμοποίησε, σύμφωνα μέ τήν άρχαία έλληνική παράδοση, ό βασιλιάς τής Φρυγίας Γόρδιος, γιά νά δέσει στέρατα τό ζυγό του άμαξιού του. Ένας χρησμός έλεγε οτι όποιος λύσει αυτόν τό δεσμό θά γίνει κύριος όλης τής Άσίας. Ό Άλέξανδρος ό Μακεδόνας δέν προσπάθησε νά λύσει τό δεσμό, αλλά τόν έκοψε μ' ένα κτύπημα του σπαθιού του: από δώ βγήκε ή έκφραση «κόψιμο του γόρδιου δεσμού» — δηλ. γρήγορη άποφασιστική κι όριστική λύση ενός μπερδεμένου καί δύσκολου προβλήματος. Ό Β.Ι. Λένιν χρησιμοποiei έδω τήν έκφραση αυτή ειρωνικά, γιά νά διακωμωδήσει τίς μαλθουσιανικές άπόψεις του κ. Στρούβε. — 485.
- ¹³¹ Ό Β.Ι. Λένιν έχει έδω ύπόψη τό είκοστό τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου» (§ 5 — «Άντεπίδραση τής γεωργικής επανάστασης στή βιομηχανία. Δημιουργία τής έσωτερικής άγοράς γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο») (βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 748). — 486.
- ¹³² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 648. — 487.
- ¹³³ *Σκόπισσινα* λεγόταν στίς νότιες περιοχές τής Ρωσίας ή μίσθωση τής γής, πού γινόταν σέ είδος κάτω από όρους ύποδουλωτικούς καί ύποχρέωνε τό μισθωτή νά δίνει στό γαιοχτήμονα «άπό τή θημωνιά» μιά όρισμένη ποσότητα τής σοδιάς (τή μισή, καί μερικές φορές άκόμα πιά πολύ), καί επιπλέον νά διαθέτει στό γαιοχτήμονα ένα μέρος τής εργασίας του μέ τή μορφή συνήθως διάφορων «ξεπληρωμών μέ δουλιά». — 487.
- ¹³⁴ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 752-753 (σημείωση 237). — 494.
- ¹³⁵ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 746-748. — 494.
- ¹³⁶ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 630-631. — 512.
- ¹³⁷ «*Ντάροσθβενικι*» ή *άργότες πού πήραν γή δωρεάν*, ήταν μιά μερίδα πρώην κολλήγων, πού τόν καιρό τής μεταρύθμισης του 1861, έπειτα από «συμφωνία» μέ τόν τσιφλικά, έπαιρναν δωρεάν (χωρίς έξαγορά) έναν άθλιο κλήρο: αυτός ό κλήρος ήταν όλο-όλο τό ένα τέταρτο του λεγόμενου «άνώτατου» ή του «προβλεπόμενου» κλήρου, εκείνου δηλ.

του αγροτικού κλήρου, πού τό μέγεθός του κατά περιοχές τό καθόριζε ὁ νόμος. Ὅλο τό υπόλοιπο μέρος τῶν πρώην κλήρων τῶν ἀγροτῶν τό ἄρπαξε ὁ τσιφλικάς, ὁ ὁποῖος καί ὕστερα ἀπ' τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας κρατοῦσε σέ οἰκονομική ὑποδούλωση τοῦ ἀπαλλοτριωμένους μέ τή βία «ντάρστβενικούς» τοῦ τσιφλικιοῦ του. Τόν κληρο πού δόθηκε «δωρεάν» ὁ λαός τόν ἔλεγε «τεταρτάκι», «κλήρο γιά ἓνα ὄρφανό», «κλήρο γιά μιὰ γάτα», ἢ «κλήρο τοῦ Γκαγκάριν» (ἀπ' τό ὄνομα τοῦ πρίγκηπα Π. Π. Γκαγκάριν, πού πρότεινε τό σχέδιο νόμου γιά τοῦς «δωρεάν» κλήρους). — 515.

138 Τό ζήτημα αὐτό ὁ Β. Ι. Λένιν τό ἐπεξεργάστηκε λεπτομερειακά στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1899). — 523.

139 Ὁ *Ἴανός* — σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ρωμαϊκή μυθολογία ἦταν θεός τοῦ καιροῦ ὅπως καί κάθε ἀρχῆς καί τέλους, εἰσόδου καί ἐξόδου ἀπεικονιζόταν μέ δύο πρόσωπα, πού ἔβλεπαν σέ δύο ἀντίθετες πλευρές: τό ἓνα πρόσωπο, τό νεανικό ἔβλεπε μπροστά, στό μέλλον, τό ἄλλο τό γεροντικό ἔβλεπε πίσω στό παρελθόν. Μέ τίς ἐκφράσεις «Ἴανός», «διπρόσωπος Ἴανός» χαρακτηρίζονται ἄνθρωποι πού ἡ διαγωγή τους, ἢ στάση τους εἶναι διπρόσωπη, ἀντιφατική. — 527.

140 Τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας», βγήκε τό 1891 στή Μόσχα. Οἱ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν πάνω σ' αὐτό ἔγιναν ὄχι νωρίτερα ἀπό τό Μάρτη τοῦ 1893. Ὁ Λένιν ἀναλύει λεπτομερειακά τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ στό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή». Τό ὄλικό τοῦ ΙΧ καί τοῦ Χ κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τό χρησιμοποιήσε ὁ Λένιν καί γιά τήν ἐργασία «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 110-114). Ὁ Λένιν στό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας». Στά γράμματα τοῦ Λένιν πρὸς τόν Π. Μάσλοφ, πού περιλαμβάνονται σέ τοῦτη τήν ἐκδοση τῶν Ἀπάντων, βρίσκει κανεῖς τήν ἐκτίμηση πού δίνει ὁ Λένιν στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ. — 535.

141 Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει τοῦς ὑπολογισμούς αὐτούς σέ πίνακα τοῦ ἄρθρου του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 12). — 538.

142 Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει τοῦς ὑπολογισμούς αὐτούς σέ πίνακα τοῦ ἄρθρου του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 17). — 539.

143 Στό ἀπολυτήριο γυμνασίου πού ἀναφέρεται ἐδῶ εἶχαν καταχωρηθεῖ βαθμοί γιά 11 μαθήματα· σέ δέκα ἀπό αὐτά ὁ Λένιν εἶχε πάρει τόν ἀνώτερο βαθμό — 5, καί σέ ἓνα — 4. Στό ἀπολυτήριο ἐπίσης σημειωνόταν: «Τό παιδαγωγικό Συμβούλιο, παίρνοντας ὑπόψη τήν ἀριστη διαγωγή, τήν ἐπιμέλεια καί τήν ἀριστη ἐπίδοσή του στά μαθήματα, ἰδιαίτερα στίς ἀρχαῖες γλώσσες ἀποφάσισε νά βραβεύσει τόν Οὐλιάνοφ μέ ΧΡΥΣΟ ΜΕΤΑΛΛΙΟ καί νά τοῦ χορηγήσει ἀπολυτήριο πού

νά του παρέχει όλα τὰ δικαιώματα, τὰ προβλεπόμενα στις §§ 129-132 του *Αυτοκρατορικοῦ* κανονισμοῦ γυμνασίων καὶ ἡμιγυμνασίων τῆς 30 τοῦ Ἰουλίου 1871. . .». Τὸ ἀπολυτήριο φέρει ἡμερομηνία 10 τοῦ Ἰούνη 1887. Ἡ βεβαίωση παραλαβῆς τοῦ ἀπολυτηρίου ὑπογράφηκε ἀπὸ τὸν Β. Ι. Λένιν ὕστερα ἀπὸ τὴν 10 τοῦ Ἰούνη. — 547.

- 144 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἀπόφαση, πιθανῶς τοῦ Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου: «Αναβάλλεται μέχρι τῆς λήψης πιστοποιητικοῦ τοῦ γυμνασίου». Καὶ μιὰ σειρά παρακάτω: «Ἐγκρίνεται».

Στὸ πιστοποιητικὸ πού ἔστειλε ὁ διευθυντῆς τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σμπέρσκ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν ἀναφέρεται:

«Ὁ Οὐλιάνοφ εἶναι ἐξαιρετικὰ προικισμένος, διακρινόταν πάντα γιὰ τὸ ζῆλο καὶ τὴν ἐπιμέλειά του, ἦταν σὲ ὄλες τὶς τάξεις ὁ πρῶτος μαθητῆς καὶ μὲ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπ' τὸ Γυμνάσιο βραβεύτηκε μὲ χρυσὸ μὲτάλλιο σάν ὁ πιὸ καλὸς στὴ μάθηση, στὴν πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ τὴ διαγωγή. . .». — 548.

- 145 Ἡ αἴτηση αὐτὴ ὑποβλήθηκε ἀπὸ τὸν Λένιν σ' ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιὰ τὰ βίαια μέτρα τῆς χωροφυλακῆς ἐναντία στὴ συγκέντρωση τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν στίς 4 τοῦ Δεκεμβρίου 1887 καὶ γιὰ τὶς διώξεις πού ἐξαπέλυσε ὁ τσαρισμὸς ἐναντία στοὺς ἐπαναστάτες φοιτητές. — 549.

- 146 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἀπόφαση τοῦ ὑποδιευθυντῆ τοῦ τμήματος τῆς Ἀνάτατης Ἐκπαίδευσης: «Ἡ παρούσα αἴτηση παραπέμπεται γιὰ γνωμάτευση στὸν κ. Ἐπιθεωρητῆ τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Περιφέρειας τοῦ Καζάν».

Ὁ Ἐπιθεωρητῆς τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Περιφέρειας τοῦ Καζάν στὴν ἀναφορά του πρὸς τὸ τμήμα Ἐθνικῆς Παιδείας, μὲ ἡμερομηνία 14 Ἰούνη 1888, ἀναφέρει ὅτι ὁ Λένιν πῆρε μέρος στὴ φοιτητικὴ συγκέντρωση τῆς 4 τοῦ Δεκεμβρίου 1887 καὶ γράφει ὅτι εἶναι «ἀκρῶς ἀνεπιθύμητη ἡ ἐπαναπρόσληψη τοῦ Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν». Στὸ περιθώριο τῆς ἀναφορᾶς ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Πρὸς ἀναφοράν» καὶ παρακάτω: «Μήπως εἶναι ἀδελφὸς τοῦ ἄλλου Οὐλιάνοφ; Μήπως προέρχεται κι αὐτὸς ἀπ' τὸ Γυμνάσιο τοῦ Σμπέρσκ; Ναι, αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀναφορᾶς. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν πρέπει νὰ γίνει δεκτὸς». Στὸ ἐπάνω περιθώριο τῆς ἀναφορᾶς ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀναφορά τῆς 22 τοῦ Ἰούνη, πρὸς τὸν κύριο Ὑπουργό, ἡ Ἐξουχότητά του εὐαρεστήθηκε νὰ δώσει ἔντολή νὰ ἀποριφθεῖ ἡ αἴτηση. Ὁ διευθυντῆς Ν. Ἀνίτσκοφ». — 550.

- 147 Στὴν αἴτηση ὑπάρχουν δύο ἀποφάσεις. Ἡ μιὰ ἀπόφαση στὴν ἀπάνω γωνία τῆς αἴτησης: «Πρὸς τὸν κ. Ἐβρέινοφ. Μήπως βρίσκεται ὑπὸ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση;» Καὶ ἡ δευτέρη παρακάτω: «Ἀπορίπτεται». Τὸ ὄνομα τοῦ Οὐλιάνοφ εἶναι ὑπογραμμισμένο μὲ μολύβι.

Σχετικὰ μὲ τὴν αἴτηση αὐτὴ ὁ Ντουρνοβό, προϊστάμενος τῆς Ἀστυνομικῆς Διεύθυνσης, ἔστειλε στίς 16 τοῦ Σεπτεμβρίου 1888 στὸ διοικητῆ τοῦ κυβερνείου τοῦ Καζάν τὸ παρακάτω ἔγγραφο: «Ὁ Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ, πρῶην φοιτητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν, ὑπόβαλε αἴτηση στὸν κύριο Ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ ζητᾷ τὴν

έγκριση νά ἀναχωρήσει στό ἐξωτερικό γιά νά φοιτήσῃ σ' ἓνα ἀπό τά ἐκεῖ Πανεπιστήμια.

Ἐπειδή ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι δέν πρέπει νά ἰκανοποιηθεῖ ἡ αἴτηση τοῦ Οὐλιάνοφ, ἔχω τήν τιμὴν νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας ὅπως μὴ τοῦ χορηγηθεῖ διαβατήριο γιά τό ἐξωτερικό καί διατάξετε νά τοῦ ἀνακοινωθεῖ ὅτι ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση θεωρεῖ τήν ἀναχώρησή του στό ἐξωτερικό πρόωρη.

Ταυτόχρονα παρακαλῶ εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας σέ περίπτωση ἀναχώρησης τοῦ ἐν λόγῳ Οὐλιάνοφ ἀπό τό Καζάν νά πληροφορήσετε τήν Ἀστυνομική Διεύθυνση γιά ποιά συγκεκριμένα μέρος ἀναχώρησε καί νά εἰδοποιήσετε αὐτεπάγγελτα τό Διοικητὴ τοῦ ἀντίστοιχου κυβερνοείου ὅτι δέν πρέπει νά τοῦ χορηγηθεῖ διαβατήριο». — 551.

- ¹⁴⁸ Σχετικά μέ τήν αἴτηση αὐτή τό ὑπουργεῖο Παιδείας μέ ἔγγραφο τοῦ ἀπό τίς 11 τοῦ Νοέμβριου 1889 παρακαλεῖ τήν Ἀστυνομική Διεύθυνση νά γνωρίσει στό ὑπουργεῖο «ἂν ὁ Οὐλιάνοφ εἶναι νομιμόφρων» καί νά γνωματεύσει σχετικά μέ τήν αἴτηση ποῦ ὑποβλήθηκε. Ἀπαντώντας στίς 4 τοῦ Δεκεμβρίου 1889 σ' αὐτό τό ἔγγραφο ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση πληροφοροῦσε ὅτι «ὁ Οὐλιάνοφ στή διάρκεια τῆς διαμονῆς του στό Καζάν διατηροῦσε σχέσεις μέ ὑποπτα ἀπό πολιτική ἀποψη πρόσωπα· μερικά ἀπό τά πρόσωπα αὐτά παραπέμφθηκαν ἤδη σέ διοικητικὴ προανάκριση μέ τήν κατηγορία τῆς διάπραξης ἐγκλήματος κατὰ τοῦ κράτους». Στίς 10 τοῦ Δεκεμβρίου 1889 ἡ διεύθυνση τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀπόριψε τήν αἴτηση τοῦ Λένιν.

Μόλις τό καλοκαίρι τοῦ 1890, ἔπειτα ἀπό αἴτηση τῆς Μ.Α. Οὐλιάνοβα, μητέρας τοῦ Λένιν, πρὸς τόν Ὑπουργό τῆς Παιδείας, ἐπιτράπηκε ἐπιτέλους στόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς νά δόσει ἐξετάσεις χωρὶς φοίτηση γιά τό πτυχίον τῆς Νομικῆς σ' ἓνα ἀπό τά Πανεπιστήμια. — 552.

- ¹⁴⁹ Ὁ τίτλος εὐγενεῖας χορηγήθηκε στόν Ἰλιά Νικολάγεβιτς Οὐλιάνοφ, πατέρα τοῦ Λένιν, τό 1882. — 553.
- ¹⁵⁰ Στὴν αἴτηση ὑπάρχουν δύο ἀποφάσεις: «Πρὸς ἀναφορά. Προτιμότερο νά δόσει ἐξετάσεις στό Καζάν» καί «Ὑποβλήθηκε ἀναφορά στίς 18 τοῦ Ἰουλίου. Δόθηκε διαταγή καί ἀνακοινωθεῖ στόν αἰτοῦντα ὅτι τήν αἴτησή του πρέπει νά τὴν ἀπευθύνῃ στόν Πρόεδρο τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς. Ὁ Διευθυντής, ἀντ' αὐτοῦ Γεζόφ». — 553.
- ¹⁵¹ Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Μέ τήν ἐγκριση τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας».

Τὴν ἀνοιχὴ καί τό φθινόπωρο τοῦ 1891 ὁ Λένιν ἔδωσε πτυχιακὲς ἐξετάσεις στή Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης καί ἀρίστευσε σ' ὅλα τά μαθήματα. Τό Γενάρη τοῦ 1892 ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς πῆρε δίπλωμα πρώτης τάξεως, ὅπου σημειωνόταν: «Μετά τὴν κατάθεση τῆς μελέτης του καί τῆ γραφτῆ του δοκιμασία, ποῦ καί οἱ δύο κρίθηκαν ἀριστες, ἔδωσε προφορικές ἐξετάσεις στὰ μαθήματα: *Γενικὲς ἀρχαί τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἱστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἀστικὸ Δίκαιο καὶ Πολιτικὴ Δικονομία, Ἐμπορικὸ Δίκαιο καὶ Ἐμπορικὴ Δικονομία, Ποινικὸ Δίκαιο καὶ Ποινικὴ Δικονομία, Ἱστορία τοῦ Ρωσικοῦ Δικαίου, Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο, Δημόσιο Δίκαιο, Διεθνὲς*

Δίκαιο, Ἀστυνομική Νομοθεσία, Πολιτική Οἰκονομία καὶ Στατιστική, Δημόσια Οἰκονομία, Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Δικαίου καὶ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, καὶ πῆρε σέ ὅλα τὸ βαθμὸ ἄριστα. — 554.

- 152 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἡ παρακάτω σημείωση: «Ἀπὸ τῆς 30 τοῦ Γενάρη 1892 ὁ Οὐλιάνοφ εἶναι ἀσκούμενος δικηγόρος στὸ γραφεῖο τοῦ κ. Χάρντιν. — Στὸν φάκελλο δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἠθικὸ ποιοῦν τοῦ Οὐλιάνοφ. Ὁ ἐκπληρῶν χρέη Γραμματέα, ὑπογραφή δυσανάγνωστη. — 555.
- 153 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφασις: «Νά τοῦ ἀνακοινωθεῖ ὅτι ἡ σχετικὴ ἀπάντησις θά δοθεῖ ὅταν θά ζητηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρμοδία δικαστικὴ ἀρχή. 5/VI». — 556.
- 154 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφασις: «Πρὸς τὴ Διεύθυνση τῆς Κρατικῆς Ἀστυνομίας τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν. 18 τοῦ Ἰούνη Ἀριθ. 1556». Σχετικὰ μὲ τὴν αἴτηση αὕτη ὁ πρόεδρος τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας ἔστειλε στίς 18 τοῦ Ἰούνη 1892 στὴ Διεύθυνση τῆς Ἀστυνομίας ἓνα ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο ζητοῦσε νὰ πληροφορηθεῖ «ἂν ὑπάρχουν ἀντιρῆσεις γιὰ τὴ χορήγησις στὸν Οὐλιάνοφ ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος». Στὸ ἔγγραφο ὑπάρχει ἡ ἀπόφασις: «Νά παραμείνῃ ὁ Οὐλιάνοφ ὑπὸ μυστικῆς ἀστυνομικῆς ἐπιτήρησης καὶ νὰ ἀνακοινωθεῖ στοὺς ἀρμοδίους ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντίρρηση γιὰ τὴ χορήγησις τῆς αἰτουμένης ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. 2 τοῦ Ἰούλη». Στὴν κοινὴ συνεδρίασις τῶν τμημάτων τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας πού ἐγίνε στίς 23 τοῦ Ἰούλη 1892 ἀρθθηκε ἡ ἀπόφασις: «Νά χορηγηθεῖ στὸν Οὐλιάνοφ ἡ αἰτουμένη ἀδεία: νὰ δημοσιευτεῖ ἡ ἀπόφασις στὸ Δελτίο τοῦ Κυβερνερίου καὶ νὰ ὑποβληθεῖ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸν κ. Ὑπουργὸ τῆς Δικαιοσύνης». — 558.
- 155 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφασις: «1893, 7 τοῦ Γενάρη, στὴ γενικὴ συνέλευσις τῶν τμημάτων τοῦ ἐν λόγῳ δικαστηρίου ἀποφασίστηκε: Νά χορηγηθεῖ στὸν ἀσκούμενο δικηγόρο Οὐλιάνοφ ἡ αἰτουμένη ἀδεία καὶ νὰ ὑποβληθεῖ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸν κύριο Ὑπουργὸ τῆς Δικαιοσύνης». — 559.
- 156 Στὴν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφασις: «Νά χορηγηθεῖ ἡ αἰτουμένη βεβαίωσις». — 560.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΗΓΩΝ
ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΙ Ἡ ΠΑΡΑΘΕΤΕΙ
ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΤΟΥΣ Ο Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

* *Άγροτική έπισκόπηση τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ γιά τό 1892.* Μέρος III. Νίζνι-Νόβγκοροντ, έκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ, 1893. 188, 12 σελ. (Στατιστικό τμήμα τοῦ συμβουλίου τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ). — 105.

* *Αννενσκι, Ν. Φ. *Έκθεση γιά τήν κατάσταση τῶν βιοτεχνῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Πάβλοβο.* — «Δελτίο τῆς Ἀτμοπλοίας καί τῆς Βιομηχανίας τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ», 1891, τεῦχος 1, σελ. 10-16· τεῦχος 2, σελ. 40-45· τεῦχος 3, σελ. 58-62. — 210, 254.

* *Άστικός κώδικας.* — Στό βιβλίο: Κώδικας νόμων τῆς Ρωσικῆς Ἀδοκρατορίας. Τόμ. 10. Μέρος I. Πετρούπολη, 1887. σελ. 27. — 150.

Β.Β. — βλ. [Βοροντσόφ, Β.Π.]

«*Βέστ*» («*Εἰδήσεις*»), Πετρούπολη. — 365.

«*Βέστνικ Ἐβρόπι*». («*Άγγελιαφόρος τῆς Εὐρώπης*»), Πετρούπολη, 1872, τεῦχος 5, σελ. 427-436. — 165.

— 1893, τεῦχος 1, σελ. 55-92. — 96-97.

— 1893, τεῦχος 3, σελ. 296-318. — 56.

Βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου: Οἱ κοινωνικοοικονομικές μελέτες τοῦ Ντάβνιτ Ρικάρντο καί τοῦ Κάρολ Μάρξ. Δοκίμιο κριτικοοικονομικῆς μελέτης, Ν. Ι. Ζίμπερ, Πετρούπολη, 1885. — «*Ρούσκαγια Μίσλ*», Μόσχα, 1885, τεῦχος 11, σελ. 13-17. — 220.

[*Βοροντσόφ Β. Π.*] *Β. Β.* Ἡ *άγροτική κοινότητα*. Γενική έπισκόπηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμιστβο γιά τό άγροτικό νοικοκυριό, πού

* Μέ άστερίσκο σημειώνονται τά βιβλία πού στις σελίδες τους υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν. Τά βιβλία αὐτά φυλάγονται στό Ἄρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

συγκεντρώθηκαν ἀπ' τόν Α. Φορτουνάτοφ. Μόσχα, 1892 σελ. XLVI, 600, VI (Στή συλλογή: Συμπεράσματα ἀπό τήν ἔρευνα γιά τήν οικονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο. Τόμ. I). — 4.

— *Μιλταρισμός καί καπιταλισμός* — «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1889, τεύχος 9, σελ. 70-90. — 522.

— *Οἱ κατευθύνσεις μας*. Πετρούπολη, 1893, VI, 215 σελ. — 270, 376.

— *Ὁ γερμανικός σοσιαλδημοκρατισμός καί ὁ ρωσικός ἀστικισμός* (Π. Στρούβε. Κριτικά σημεῖωματα γιά τό ζήτημα τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας). «Νεντέλια», Πετρούπολη, 1894, ἀρ. φύλλου 47, 20 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 1504-1508· ἀρ. φύλλου 48, 27 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 1543-1547· ἀρ. φύλλου 49, 4 τοῦ Δεκέμβρη, σελ. 1587-1593. — 365, 376, 401, 442, 529.

— *Δοκίμια θεωρητικῆς οἰκονομίας*. Πετρούπολη, 1895, σελ. 319. — 410, 442.

— *Τά προοδεντικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό*. Πετρούπολη, 1892, VI, 261 σελ. — 105, 258, 261, 488.

* — *Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία*. Πετρούπολη, 1882, 312 σελ. — 275.

[Βοροντόφ, Β. Π.] Β. Β. *Τό πλεόνασμα στόν ἐφοδιασμό τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα*. — «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» Πετρούπολη, 1883, τεύχος 5, σελ. 1-39. — 522.

Γενικός κανονισμός τῶν αὐτοκρατορικῶν Ρωσικῶν Πανεπιστημίων. 23 Αὐγούστου 1884. Μόσχα, 1884, 15 σελ. — 548, 553.

Γερμόλοφ — βλ. [Ἐρμόλοφ Α.Σ.].

Γιουζακόφ, Σ. Ν. Προβλήματα τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1893, τεύχ. II, σελ. 202-227· τεύχος 12, σελ. 186-209. — 129, 187, 241, 243, 256, 442.

— *Ὑπουργεῖο Γεωργίας*. (Σημεῖωμα ἀπ' ἀφορμή τίς φήμες γιά τή συγκρότησή του). — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1893, τεύχος 10, σελ. 29-40. — 241, 263-264, 266.

— *Οἱ νόμοι τῆς λαϊκῆς γαιοχτησίας στή Ρωσία*. (Δοκίμιο οικονομικῆς μελέτης γιά τήν κοινωνική ἔκταση τῶν ἀγροτικῶν κληρῶν στή Ρωσία). — «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1885, τεύχος 9, σελ. 1-40. — 47, 249.

— *Χρονικό τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς*. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 7, σελ. 127-153. — 367, 528.

«*Γιουρντίτσεςκι Βέστνικ*». («Νομικός Ἀγγελιαφόρος»), Μόσχα, 1883, τεύχος 11, σελ. 414-441· τεύχος 12, σελ. 543-597. — 209.

40 Ἀπαντα Λένιν. Τόμος I.

— 1888, τεύχος 10, σελ. 270–273. — 272.

Γκόγκολ, Ν. Β. Νεκρές ψυχές. — 333.

Γκορμπουνόβα, Μ. Κ. Ἡ δαντελοποιία. — Στο βιβλίο: Μπογκόλεποφ, Ι. Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας. Μέρος II. Μόσχα, 1880, σελ. 1–91 (Στὴν ἐκδ.: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI, μέρος II). — 114–119.

Γκριγκόριεφ, Β. Ν. Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ κλειδιῶν καὶ μαχαιριῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Πάβλοβο. (Στὸ νομὸ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ καὶ στὸ νομὸ Μούρομ τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Βλαντίμιρ). Στο βιβλίο: Ραγκόζιν, Β. Ὑλικά γιὰ τὴ μελέτη τῆς βιοτεχνίας τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλγα. Παράρτημα τῆς ἐκδ. «Βόλγκα», Μόσχα, 1881, σελ. XI–XVI, 1–124. — 254.

Δαντελοποιία — βλ. Γκορμπουνόβα, Μ. Κ.

Δελτίο τῆς Ἀτμοπλοίας καὶ τῆς Βιομηχανίας τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ. 1891, τεύχος 1, 10–16 σελ. — 210–211.

Δικαστικοὶ κώδικες. Πετρούπολη, 1883, 632 σελ. — 555, 559.

Ἐνγκελς, Φ. Ἀντι-Ντύρινγκ. Ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν κ. Εὐγένιο Ντύρινγκ. 1876–1878. — 144, 146, 162–163, 164, 168–173, 179–180, 439–440.

— *Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία.* Μὲ βάση προσωπικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀθθεντικὲς πηγές. Σεπτέμβρης 1844–Μάρτης 1845. — 102.

— *Πρόλογος* [στὸ βιβλίο «Ὁ Λουδοβίκος Φόμερμαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας»]. 21 τοῦ Φλεβάρη 1888. — 144–145, 183.

— *Πρόλογος στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ 1884* [τοῦ βιβλίου «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους»]. Τέλη τοῦ Μάη 1884. — 145–146, 159.

— *Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους.* (Μετάφραση ἀπὸ τὴν 4ῃ γερμανικὴ ἐκδοσὴ) Πετρούπολη, Τυχάνοφ, 1894. XVII, 175 σελ. — 438.

— *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν ἐπιστήμη.* Ἀρχές 1890. — 164.

Ἐρμόλοφ, Α. Σ. Ἡ αιτοδεία καὶ ἡ ἀθλιότητα τοῦ λαοῦ. Πετρούπολη, 1892, 270 σελ. — 298.

Ζίμπερ, Ν. Ι. Οἱ κοινωνικοοικονομικὲς μελέτες τοῦ Ντάβιτ Ρικάρντο καὶ

τοῦ Κάρολ Μάρξ. Δοκίμιο κριτικοοικονομικῆς μελέτης. Πετρούπολη, 1885, VII, 598 σελ. — 220.

Ζωτικό ζήτημα — βλ. [Μπογκντανόβιτς, Α. Ι.]

Ἡ ἄποψη τῆς πολιτικο-οικονομικῆς κριτικῆς στὸν Κάρολ Μάρξ. — βλ. [Κάουφμαν, Ι. Ι.]

Ἡ πλουτοκρατία καὶ οἱ βάσεις της. — «Ὅτέσσεστβενιγε Ζαπίσκυ». Πετρούπολη, 1872, τεῦχος 2, σελ. 202-236. — 255, 291-292.

Ἰσάγεφ, Α. Α. Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας. Τόμ. II, 1. Ἡ βιοτεχνία ἐπεξεργασίας μετάλλου. 2. Ἡ ἀγγειοπλαστική, Μόσχα, ἐκδ. τοῦ συμβουλίου τοῦ ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας, 1876, 200, IV σελ. — 217-218.

Καμπλουκόφ, Ν. Α. Τὸ πρόβλημα τῶν ἐργατῶν στὴν ἀγροτική οἰκονομία. Μόσχα, σύντ. περιοδικοῦ «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1884, X, XXIV, 299 σελ. — 359.

— Μελέτη τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀτομικῶν γαιοχτητῶν. Μόσχα, ἐκδ. τοῦ ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας, 1879, σελ. V, 200, 103. (Στὴν ἐκδ.: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τμῆμα τῆς οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. V. Μέρος I). — 248.

Κανονισμὸς τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων. Στὸ βιβλίον: Δικαστικοὶ κώδικες. Πετρούπολη, 1883, σελ. 70. — 555.

Κ.—ν. Ι. — βλ. [Κάουφμαν, Ι. Ι.]

[Κάουφμαν, Ι. Ι.] Ἡ ἄποψη τῆς πολιτικοοικονομικῆς κριτικῆς στὸν Κάρολ Μάρξ. — «Βέστνικ Ἐβρόπι», Πετρούπολη, 1872, τεῦχος 5, σελ. 427-436. — 165.

Καρέγεφ, Ν. Ι. Παλιές καὶ καινούργιες μελέτες γιὰ τὸν οἰκονομικὸ ὄλισμό. Ὑλικά γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ οἰκονομικοῦ ὄλισμοῦ. Πετρούπολη, 1896, VI, 162 σελ. — 140.

* Κάρισεφ, Ν. Α. Οἱ ἐκτός κλήρον γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν. Ντέρπτ, 1892. XIX, 402. LXV σελ. (Στὴν ἐκδ. Συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐρευνα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασιν τῆς Ρωσίας σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Τόμ. II). — 4, 14, 15, 19, 487.

— Σκίτσα τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας. XII. Οἱ σημερινές τάσεις στὰ ἀγροτικά νοικοκυριά τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγοροντ. — «Ρούσσογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη, 1894, τεῦχος 2, σελ. 1-19. — 241, 258-260.

Κορολένκο, Σ. Α. Ἡ ἐλεύθερη μισθωτὴ ἐργασία στὰ ιδιόχτητα ἀτομικά νοικοκυριά καὶ οἱ μετακινήσεις ἐργατῶν μὲ βάση τὴν στατιστικὴν οἰκονομικὴ ἐπισκόπησιν τῆς Ἐθρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀπὸ ἀγροτικὴ καὶ βιομη-

χανική ἄποψη. Πετρούπολη, 1892, ΧΧ, 844 σελ. (Διεύθυνση γεωργίας καὶ ἀγροτικῆς βιομηχανίας. Οἰκονομικά καὶ στατιστικά στοιχεία ἀπὸ ὑλικά πού πάρθηκαν ἀπὸ τοὺς νοικοκυρέους. Μέρους V. — 326-327.

[Κράσιν, Γ. Μ.] *Τὸ πρόβλημα τῶν ἀγορῶν*. [Διάλεξι]. — 73-74, 78-80, 84-88, 101, 103-104.

Κριβένκο, Σ. Ν. *Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας*. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 7, σελ. 154-170· τεύχος 9, σελ. 35-71· τεύχος 10, σελ. 94-130. — 364, 396, 397.

— *Γράμματα ἀπὸ τὸ ταξίδι*. Γράμμα πρῶτο. (Ὁ προῦπολογισμὸς τοῦ ἀγρότη σὲ σύνδεση μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ οἰκονομία στὴν ἐμπορευματικὴ). — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Πετρούπολη 1894, τεύχος 1, σελ. 150-170. — 207, 221-222, 223-225, 227, 231-232, 233-236, 243-245, 249-253.

— *Σχετικά μὲ τοὺς μεμονωμένους καλλιεργημένους ἀνθρώπους* «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη 1893, τεύχος 12, σελ. 160-192. — 129, 207, 208, 209, 213, 237-238, 241, 243, 244-245, 250-251, 252, 253, 257, 262, 268, 269, 271-272, 275-276, 277, 278-279, 280-281, 286-287, 328-329, 413.

Κριλόφ, Ι. Α. *Ὁ λύκος καὶ οἱ βοσκοί*. — 362.

— *Ἡ γάτα καὶ ὁ μάγειρας*. — 321, 322.

— *Ὁ ἐλέφαντας καὶ τὸ σκυλάκι*. — 157.

— *Ὁ λούτσος*. — 304.

Κώδικας Πολιτικῆς Δικονομίας. — Στὸ βιβλίον: Δικαστικοὶ κώδικες. Πετρούπολη, 1883, σελ. 34. — 555, 559.

Λάνγκε, Φ.-Α. *Τὸ ἐργατικὸ ζήτημα*. Ἡ σημασία του τώρα καὶ στὸ μέλλον. Μετ. τοῦ Α. Λ. Μπλέκ ἀπὸ τὴν 4η γερμανικὴ ἐκδοσὴ. Μὲ πρόλογο τοῦ Ρ. Ι. Σεμεντόβσκι. Πετρούπολη, Παβλένκοφ, 1892. II, VI, 323 σελ. — 474-479, 486.

Μανιφέστο τοῦ κοινωνικοῦ-ἐπαναστατικοῦ κόμματος «Ναρόντνογε Πράβο» [Προκήρυξι]. 19 τοῦ Φλεβάρη 1894. [Σμόλνενσκ], 1894, 1 φύλλο. — 344.

Μάρξ, Κ. *Κριτικὴ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*. Εἰσαγωγή. Τέλη 1843-Γενάρης 1844. — 134, 240.

— *Τὸ Κεφάλαιο*. Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. I-III. 1867-1894. — 130-132, 137-140, 141-142, 145, 146, 159-160, 164-167, 174-175, 178-179, 180, 181-182, 183, 185, 273, 436, 458, 473.

- Μάρξ, Κ. Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. Ι. 1867. — 74, 80, 131-133, 134, 137-139, 143, 159-160, 164-167, 174, 179-182, 339, 340, 436, 522.*
- * — *Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Τόμ. Ι. Βιβλίο Ι. Τό προτῶν παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Πετροῦπολη, Πολιακόφ, 1872. XIII, 678 σελ. — 170-173, 320-321, 329-330, 474-475, 476, 478.*
- *Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. ΙΙ. 1885. — 74-83, 522, 523.*
- *Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα. Παρατηρήσεις πάνω στό πρόγραμμα τοῦ γερμανικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος πού ψηφίστηκε στίς 5 τοῦ Μάη 1875. — 330-331, 463.*
- *Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας. Ἀπάντηση στή «Φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητος» τοῦ κ. Προυντόν. Πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1847. — 140, 164, 273, 330.*
- *Γράμμα πρὸς τή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». (Γράμμα πρὸς τόν Μιχαηλόβσκι). Τέλη 1877. — «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1888, τεῦχος 10, σελ. 270-273. Ἐπικεφαλίδα: Τό γράμμα τοῦ Κάρλ Μάρξ. — 143, 272.*
- *Γράμμα πρὸς τόν Ροῦγκε. Σεπτέμβρης 1843. — «Σοτσιάλ-Ντεμοκράτ», Γενεύη, 1892, βιβλίο 4, σελ. 25-29. — 160-161, 185, 340.*
- *Ἐπίλογος στή δεύτερη ἐκδοσὴ [τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»]. 24 τοῦ Γενάρη 1873. — 159-160, 164-167, 174, 339-340.*
- *Πρόλογος στήν «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». Γενάρης 1859. — 134-135, 149.*
- *Πρόλογος στήν πρώτη ἐκδοσὴ [τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»]. 25 τοῦ Ἰουλῆ 1867. — 131-132, 138.*
- Μάρξ, Κ. καὶ Ἐνγκελς Φ. Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος. Δεκέμβρης 1847-Γενάρης 1848. — 140, 144, 178, 273, 400, 460.*
- *Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία. Κριτικὴ τῆς νεότερης γερμανικῆς φιλοσοφίας στό πρόσωπο τῶν ἐκπροσώπων τῆς Φόουερμαχ, Μπ. Μπάουερ καὶ Στίρνερ καὶ τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλισμοῦ στό πρόσωπο τῶν διαφόρων προφητῶν του. 1845-1846. — 144, 183.*
- Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ. Σημειώσεις ἐνός ἀμύητου. — Ἄπαντα. Τόμ. 3ος. Πετροῦπολη, 1881, 493 σελ. — 133-134, 142-143, 424.*
- *Ὁ Κάρλ Μάρξ δικαζόμενος ἀπ' τόν κ. Γιούλι Ζουκόβσκι. «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», Πετροῦπολη, 1877, τεῦχος 10, σελ. 321-356. — 131-132, 169-170, 174, 180-183.*

Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ. Φιλολογία καὶ ζωή.—«Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1892, τεύχος 6, σελ. 172-204. — 188-189, 208.

— Φιλολογία καὶ ζωή. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1893, τεύχος 10, σελ. 108-141. — 129, 269-270.

— Φιλολογία καὶ ζωή. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Πετρούπολη, 1894, τεύχος 1, σελ. 88-123. — 129-130, 131, 133, 139-157, 159, 160-161, 180-185, 186-187, 191, 193, 194, 195-199, 274, 340-341.

— Φιλολογία καὶ ζωή. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 2, σελ. 148-168. — 129, 161-162, 163, 167-168, 173-174, 178-180, 200-201.

— Φιλολογία καὶ ζωή. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 10, σελ. 45-77. — 371, 393.

— Γράμμα πρὸς τὴ σύνταξη. — «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», Πετρούπολη, 1883, τεύχος 7, σελ. 97-112. Ὑπογραφή: Ποστορόνι. — 174-175.

— Μέ τὴν εὐκαιρία τῆς ρωσικῆς ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Κάρολ Μάρξ. — «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», Πετρούπολη, 1872, τεύχος 4, σελ. 176-184. — 182, 186, 263.

— Τί εἶναι ἡ πρόοδος; — 431.

«Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι». — 419, 528.

[Μπογκιτανόβιτς, Α. Ι.] Ζωτικὸ ζήτημα. [Σμολένσκ], ἔκδ. τοῦ κόμματος «Ναρόντογε Πράβο», 1894, 41 σελ. (Μέρος 1). — 341-343.

Μπουρένιν, Β. Π. Κριτικὲς σημειώσεις. — «Νόβογε Βρέμια», Πετρούπολη, 1894, ἀρ. φύλλου 6443, 4 (16) τοῦ Φλεβάρη, σελ. 2. — 157.

Νέα βλαστάρια στὸν κάμπο τοῦ λαοῦ. — «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι» Πετρούπολη, 1879, τεύχος 2, σελ. 125-152. — 352-385, 388-393, 396-411, 440, 453, 461.

«Νεντέλια». Πετρούπολη. — 269.

— 1894, ἀρ. φύλλου 47, 20 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 1504-1508· ἀρ. φύλλου 48, 27 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 1543-1547· ἀρ. φύλλου 49, 4 τοῦ Δεκέμβρη, σελ. 1587-1593. — 365, 376, 401, 442, 529.

Νικολάι—ον — βλ. [Ντανιελσόν, Ν. Φ.]

«Νόβογε Βρέμια». Πετρούπολη. — 269.

— 1894, ἀρ. φύλλου 6643, 4 (16) τοῦ Φλεβάρη, σελ. 2. — 157.

[Ντανιελσόν, Ν. Φ.] Νικολάι—ον. Λίγες γραμμὲς γιὰ τὶς συνθήκες τῆς οἰ-

κοινωνικῆς μας ἀνάπτυξης. — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894 τεύχος 4, σελ. 1-34· τεύχος 6. σελ. 86-130. — 318-320, 321, 323, 324, 326-327, 329, 333-334, 335-337.

— *Μελέτες πάνω στήν κοινωνική οἰκονομία μας μετά τή μεταρῶθμιση.* Πετρούπολη, 1893. XVI, 353, XVI σελ. — 96-97, 99, 119-120, 323, 324-325, 326-327, 335-337, 412-413, 469, 492, 494-495.

Ντεμέντιεφ, Ε. Μ. Ἡ φάμπρικα, τί δίδει καί τί παίρνει ἀπό τόν πληθυσμό. Μόσχα, 1893. VIII, 246 σελ. — 212-213.

ἽΟδηγός σχετικά μέ τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — βλ. Ὁρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ.

ἽΟδηγός τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Συγτάχθηκε ἀπό τό στατιστικό γραφεῖο τοῦ ζέμισβο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Ὑπεύθυνος τῆς σύνταξης Κ. Α. Βέρνερ. Συμφερόπολη, 1889. 678 σελ. (Στήν ἐκδοσση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας. Τόμ. IX). — 18.

ἽΟρλόφ, Β. Ι. καί Καμπλουκόφ, Ν. Α. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τμήμα τῆς οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. II. Μόσχα, ἐκδ. τοῦ ζέμισβο τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας. 1878. 616 σελ. — 247-248.

ἽΟρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ. ἽΟδηγός σχετικά μέ τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ὑλικά γιά τήν ἐργοστασιακή στατιστική. [Σύμφωνα μέ τά στοιχεία γιά τό 1890, συμπληρωμένα μέ στοιχεία γιά τό 1893, καί τό 1894]. ἽΕκδ. 3η, διορθωμένη καί συμπληρωμένη σημαντικά. Πετρούπολη, 1894, II, XVI, 827 σελ. — 324-325.

«Ὁτέσεστβενγε Ζαπίσκι». Πετρούπολη. — 174, 177, 188, 255, 291, 326, 413.

— 1872, τεύχος 2, σελ. 202-236. — 255, 290-292.

— 1872, τεύχος 4, σελ. 176-184. — 185, 263.

— 1877, τεύχος 10, σελ. 321-356. — 131-132, 169-170, 174, 180, 181-182.

— 1879, τεύχος 2, σελ. 125-152. — 352-385, 387-393, 396-411, 440-441, 453, 461.

— 1883, τεύχος 5, σελ. 1-39. — 522.

— 1883, τεύχος 7, σελ. 97-112. — 174.

Ὁδσπένσκι, Γ. Ι. Βαρειά ἀμαρτήματα. — 399.

Πλεχάνοφ, Γ. Β. Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. — «Σοτσιάλ-Ντεμοκράτ», Λονδίνο, 1890, βιβλίο 1, Φλεβάρης, σελ. 88-175· Γενεύη, 1890, βιβλίο 2, Αύγουστος, σελ. 62-142· 1890, βιβλίο 3, Δεκέμβρης, σελ. 71-110. 1892, βιβλίο 4, σελ. 144-194. — 288, 289-290.

— *Οι διαφωνίες μας.* Γενεύη, τυπογρ. τῆς ομάδας «Ἀπελευθέρωση τῆς δουλιᾶς», 1884, στό ἐξώφυλλο ἀναγράφεται: 1885. XXIV, 322 σελ. (Βιβλιοθήκη τοῦ σύγχρονου σοσιαλισμοῦ. Μέρος III). — 194-195, 196, 280.

* *Πόστνικοφ, Β. Ε. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας.* Μόσχα, 1891. XXXII, 391 σελ. — 1, 3, 5-68, 111-113, 496, 504, 535-544.

Ποστορόνι — βλ. Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.

Ρασπόιν, Β. Τό ἀτομικό ἰδιόχτητο νοικοκυριό στή Ρωσία. (Σύμφωνα μέ τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμιστρο) — «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», Μόσχα, 1887, τεῦχος 11, σελ. 460-486· τεῦχος 12, σελ. 629-647. — 513.

«*Ρούσκαγια Μίσλ*», Μόσχα, 1885, τεῦχος 9, σελ. 1-40. — 47, 249.

— 1885, τεῦχος 11, σελ. 13-17. — 220.

— 1889, τεῦχος 9, σελ. 70-90. — 522.

— 1892, τεῦχος 6, σελ. 172-204. — 188-189, 208.

«*Ρούσκαγε Μπογκάτσβο*» Πετρούπολη. — 125, 129, 132, 146, 156, 186-187, 202, 203, 245, 253, 255, 263, 266, 269, 270-271, 280-281, 295, 319, 351, 372, 377, 383, 456, 469-470, 489.

— 1893-1894. — 466.

— 1893, τεῦχος 10, σελ. 29-40, σελ. 108-141. — 129, 241, 263-264, 266, 269-270.

— 1893, τεῦχος 11, σελ. 202-227. — 129, 187, 241, 242-243, 442.

— 1893, τεῦχος 12, σελ. 145-159, σελ. 160-192, σελ. 186-209. — 129, 207, 208, 209-210, 213, 237-238, 241, 242-243, 244-245, 250-251, 252, 253, 254-255, 257, 263, 268, 269, 271-272, 276-277, 279, 280-281, 285-287, 328-329, 412-413, 442.

— 1894, τεῦχος 1, σελ. 88-123, σελ. 150-170. — 129-130, 131, 133, 138-158, 159-160, 161, 180-185, 186-187, 188, 191, 193, 194, 195-199, 207, 222-225, 227, 229-236, 244-245, 249, 273-274, 340-341.

— 1894, τεῦχος 2, σελ. 1-19, σελ. 125-147, σελ. 148-168. — 129, 154.

161-162, 163, 167-168, 173-174, 178-180, 200-201, 241, 258-260, 264, 267.

— 1894, τεύχος 6, σελ. 86-130. 319-320, 321, 323, 324, 326, 330, 332-335, 336-337.

— 1894, τεύχος 7, σελ. 127-153. — 364, 528.

— 1894, τεύχος 10, σελ. 45-77, σελ. 94-130. — 364, 371, 393, 396, 397.

Σαλτικόφ-Στσεντρίν, Μ. Ε. Καλοπροαίρετοι λόγοι. — 484.

— *Τό ἡμερολόγιο ἑνός ἐπαρχιώτη στήν Πετρούπολη.* — 365, 442.

— *Στό ἐξωτερικό.* — 146.

— *Κονιάγκα.* — 402, 419, 420.

— *Ὁ φιλελεύθερος.* — 266.

— *Οἱ πομπαντοῦροι καί οἱ πομπαντοῦρες.* — 250, 269, 298.

— *Ποσεχονιακά διηγήματα.* — 446.

Σκβορτσόφ, Α. Ι. Ἡ ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία. Μελέτη στόν τομέα τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας. Βαρσοβία, 1890. VIII, VI, 703 σελ. — 497-501.

— *Οἰκονομικές μελέτες. I. Οἱ οἰκονομικές αἰτίες τῶν λιμῶν στή Ρωσία καί τά μέτρα γιά τήν ἐξάλειψή τους. Πετρούπολη, 1894, VIII, 185, II σελ. — 199, 497.*

Σλονίμσκι, Α. Ζ. Οἱ ἀνάγκες τῆς ἀγροτιάς καί οἱ ἐρευνητές τους. «Βέστνικ Ἑβρόπι», Πετρούπολη, 1893, τεύχος 3, σελ. 296-318. — 56.

«Σοτσιάλ-Ντεμοκράτ». Λονδίνο, 1860, βιβλίο I, Φλεβάρης, σελ. 88-175. — 288-290.

— Γενεύη, 1892, βιβλίο 4, σελ. 25-29. — 160-161, 185-186, 340.

Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Δνείπερον. Συντάχθησαν ἀπό τό στατιστικό γραφεῖο τοῦ ζέμιστρο τῆς Ταυρίδας. Συμφερόπολη, ἐκδ. τοῦ ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, 1886. III, 253 σελ. (Στήν ἐκδ.: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας. Τόμ. II). — 50-51, 52, 53-55, 57-58, 107, 108, 109.

* *Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. Μέρος I. Συντάχθηκε ἀπό τό στατιστικό γραφεῖο τοῦ ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας. Συμφερόπολη, ἐκδ. τοῦ ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, 1885. VII, 280 σελ. (Στήν*

ἐκδ.: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας, Παράρτ. στὸν 1ο τόμο τῆς συλλογῆς. — 50- 51, 52, 57-58.

Στρούβε, Π. Μπ. Κριτικά σημειώματα γὰ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Μέρος I. Πετρούπολη, 1894, X, σελ. 293. — 345, 349-351, 356, 368, 371, 410-417, 418-424, 427-428, 430-433, 439-441, 442-449, 451-464, 467-474, 479-486, 490, 495-497, 501-513, 518-522, 523-528.

Στσερμπίνα, Φ. Α. Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ. Μὲ ὀκτώ χάρτες. Βορόνεζ, ἐκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ, 1887. XVIII, 454, 51 σελ. (Στὴν ἐκδ.: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γὰ τὸ κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ. Τόμ. II. Μέρος II). — 47-48, 222, 223, 225, 226, 227-228, 229-231, 232, 249, 311-317, 470, 471.

Συλλογή στοιχείων γὰ τὴ Ρωσία. 1890. Πετρούπολη, ἐκδ. τῆς κεντρικῆς στατιστικῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἑσωτερικῶν 1890. VI, 352 σελ. (Στατιστικὴ τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας. X). Στὴ ρωσικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα. — 99.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. II. Συντάκτες Β. I. Ὀρλόφ καὶ Ν. Α. Καμπλουκόφ. Μόσχα, ἐκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας, 1878. 616 σελ. — 247-248.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. V. Μέρος I. Περιγραφή τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀτομικῶν ἰδιοκτητῶν γῆς. Συντάκτης Ν. Καμπλουκόφ. Μόσχα, ἐκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας, 1879. V, 200, 103 σελ. — 248.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI-VII. Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Μόσχα, ἐκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας, 1879-1883. 5 τόμ.

Τόμ. VI. Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Μέρος I. Συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Β. Ὀρλόφ καὶ τὸν I. Μπογκολέποφ. 1879, 287 σελ. Μέρος II. Συντάχθηκε ἀπὸ τὸ I. Μπογκολέποφ. 1880. 264, 91, II σελ. — 45, 114-119.

Τόμ. VII. Μέρος I. Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Μέρος III. Συντάχθηκε ἀπὸ τὸ στατιστικὸ τμῆμα τοῦ συμβουλίου τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. 1882, VIII, 147, 338 σελ. Μέρος II. Ἡ γυναικεῖα βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Μέρος IV. Συντάχθηκε ἀπ' τὴ Μ. Κ. Γκορμπουνόβα. 1882, XXXII, 299 σελ.* Μέρος III. Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Μέρος V. Συντάχθηκε ἀπὸ τὸ στατιστικὸ τμῆμα τοῦ συμβουλίου τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο τῆς Μόσχας 1883. 218 σελ. — 45, 114, 213-215.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γὰ τὸ κυβερνεῖο τῆς Σαμάρας. Τμῆμα

τῆς οἰκονομικῆς στατιστικῆς, νομός τοῦ Νοβοουζένσκ. Τόμ. VII, Σαμάρα, ἔκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Σαμάρας, 1890. II, 64, 453, V σελ. — 107-109, 258.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας. Τόμ. I-II. Συμπερόπολη, ἔκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, 1885-1886, 2 τόμ. — 50-51, 52, 53-55, 57, 107, 109.

* *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Σαράτοφ.* Τόμ. XI. Νομός τοῦ Καμίσιν. Σαράτοφ, ἔκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου τοῦ Σαράτοφ, 1891. III, II, 974 σελ. — 107, 109.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ. Τόμ. II. Μέρος II. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό τοῦ Ὀστρογκόζσκ. Μὲ 8 χάρτες. Συντάκτης Φ. Στσερμπίνα, Βορόνεζ, ἔκδ. τοῦ ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου τοῦ Βορόνεζ, 1887. XVIII, 454, 51 σελ. — 47-48, 222, 223, 225, 226, 227-228, 229-231, 232, 249, 311-317, 470, 471.

* *Συλλογή τῆς στρατιωτικῆς στατιστικῆς.* Μέρος IV. Ρωσία. Ἐκδοση μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Ν. Ὀμπρουτσεφ. Πετρούπολη, 1871. XXX, 922, 235 σελ. — 99, 324.

Συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας στή Ρωσία σύμφωνα μέ τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο. Τόμ. I-II Μόσχα. — Ντέρπτ, 1892, 2 τόμ. — 4-5, 14, 487.

Τβερσκόι, Π. Α. Δέκα χρόνια στήν Ἀμερική. Προσωπικές ἀναμνήσεις. — «Βέστνικ Ἐβρόπ», Πετρούπολη, 1893, τεύχος 1, σελ. 55-92. — 96-97.

Τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν. — βλ. [Κράσιν, Γ. Μ.]

Τριφόγκοφ, Β. Γ. Ἡ κοινότητα καί ὁ κεφαλικὸς φόρος. (Συλλογή μελετῶν). Πετρούπολη, 1882, 509 σελ. — 53.

Τσερνισέβσκι, Ν. Γ. Πρόλογος. Μυθιστόρημα ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1860-1870. — 289-290.

Χαξτχάουζεν, Α. Μελέτες γιά τίς ἐσωτερικές σχέσεις τῆς λαϊκῆς ζωῆς καί εἰδικά γιά τοὺς θεσμούς τοῦ χωριοῦ τῆς Ρωσίας. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά καί ἔκδοση τοῦ Α. Ι. Ραγκόζιν. Τόμ. I, Μόσχα, 1870, XXII, 490 σελ. — 407.

Χαριζομένοφ, Σ. Α. Ἡ σημασία τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς. — «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1883, τεύχος 11, σελ. 414-441· τεύχος 12, σελ. 543-597. — 208-209.

Χρονικό τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1893, τεύχος 12, σελ. 145-159. — 253, 254, 255, 256.

Χρονικό τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 2, σελ. 125-147. — 154, 264, 267.

- Dühring, E. Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus.* 3-te Aufl. Leipzig, Fues (R. Reisland), 1879. XIV, 574 S. — 168-169, 170, 171, 172, 173, 174.
- Engels, F. Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft.* 1876-1878. — 146, 435.
- *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats.* Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen. 2-te Aufl. Stuttgart, Dietz. 1886. VI, 147 S. — 438.
- *Vorwort* [zur 2-ten Auflage der Arbeit: „Zur Wohnungsfrage“]. 10. Januar 1887. — 327-328.
- *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Hälfte 1872 — Januar 1873. — 327-328.
- Goethe, J.-W. Zahme Xenien.* — 268.
- Hourwich, I. A. The economics of the russian village.* New York, 1892. VI, 182 p. — 229, 261.
- Kautsky, K. Karl Marx's Ökonomische Lehren.* — 130-131.
- Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 3-te Aufl. Hamburg, Meissner, 1885, VI, 108 S. — 432, 438-439, 445, 468-469.
- *Der Bürgerkrieg in Frankreich.* Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiter — Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. Neuer Abdruck. Leipzig, Genossenschaftsbuchdruckerei, 1876. 56 S. — 438-439.
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meissner, 1872. 830 S. — 95-96, 170-172, 329-330, 436, 486-487, 494.
- *— *Das Kapital.* Kritik der Politischen Ökonomie. Bd. II Buch II. Der Zirkulationsprozess des kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1885, XXVII, 526 S. — 83-84, 101-102, 457-458.
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2 Buch III. Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1894. IV, 422 S. — 512.
- *Vorwort zur 2-te Auflage* [der Arbeit: „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte“] 23. Juni 1869. — 445.
- Mayer, S. Die soziale Frage in Wien.* Studie eines Arbeitgebers. Wien, Beck-sche Universitätsbuchhndlung, 1871. XIV, 32 S. — 160.
- Proudhon, P.-J. Revolution sociale, démontrée par le coup d'état.* — 445.

-
- Rousseau, J.-J. Du Contract social; ou, Principes du droit politique.* — 136.
- Simmel, G. Über soziale Differenzierung.* Soziologische und psychologische Untersuchungen. Leipzig, Duncker & Humblot, 1890. VII. 147 S. — 430, 431.
- «*Sozialpolitisches Centralblatt*». Berlin, 1893, N. 1, 2. Oktober, S. 1-3. — 279, 280, 281, 282, 318, 319, 322-323, 334, 335-337, 412, 474.
- Struve, P. Zur Beurteilung der kapitalistischen Entwicklung Russlands.* In: „Sozialpolitisches Centralblatt“. Berlin, 1893, N. 1, 2. Oktober, S. 1-3. — 279, 280, 281, 282, 318, 319, 322-323, 334, 335-337, 412, 474.
-

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

Άννεσκι, Ν. Φ. (1843–1912) — δημοσιολόγος και οικονομολόγος-στατιστικός, έπιφανής παράγοντας του κινήματος των φιλελεύθερων ναρόντικων. Στά χρόνια 1880–1900 διηύθυνε τίς στατιστικές έργασίες των ζέμισβο του Καζάν και του Νίζνι-Νόβγκοροντ κι έπαιξε μεγάλο ρόλο στην όργάνωση τής στατιστικής των ζέμισβο στην Ρωσία. Μέ τή δική του καθοδήγηση και σύνταξη έκδόθηκαν πολλές στατιστικές έργασίες. Συνεργαζόταν στά περιοδικά: «Ντιέλο» και «Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκι» ήταν μέλος τής σύνταξης του περιοδικού των φιλελεύθερων ναρόντικων «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Στά 1904–1905 ήταν ένας από τούς καθοδηγητές τής άστικοφιλελεύθερης όργάνωσης «Ένωση άπελευθέρωσης». Τό 1906 έδρασε σάν ένας άπ' τούς όργανωτές και καθοδηγητές του συγγενικού πρós τούς καντέτους μικροαστικού κόμματος των «λαϊκών σοσιαλιστών», πού άποσπάστηκαν άπό τή δεξιά πτέρυγα των έσέρων (σοσιαλιστών έπαναστατών). Στά τελευταία χρόνια τής ζωής του άποχώρησε άπ' τήν πολιτική δράση. — 210, 254.

Άρσένιεφ, Κ. Ι. (1789–1865) — γεωγράφος, ιστορικός και στατιστικός, άπό τό 1819 καθηγητής του Πανεπιστημίου τής Πετρούπολης και άπό τό 1836 μέλος τής Άκαδημίας έπιστημών Πετρούπολης. Στην περίοδο 1835–1853 ήταν έπικεφαλής των στατιστικών έργασιών τής Ρωσίας: κάτω άπό τήν καθοδήγησή του συγκροτούνταν οι έπιτροπές στατιστικής των κυβερνήων. Ήταν ένας άπό τούς ιδρυτές τής Γεωγραφικής έταιρίας τής Ρωσίας (1845). Έγραψε πολλές έργασίες στον τομέα τής στατιστικής, τής γεωγραφίας και τής Ιστορίας. Στίς έργασίες του «Περιγραφή τής στατιστικής του ρωσικού κράτους» (1818–1819) και «Στατιστικές μελέτες άναφορικά μέ τή Ρωσία» (1848) προσπάθησε γιά πρώτη φορά νά θεμελιώσει έπιστημονικά τήν ιδέα τής διαίρεσης τής Ρωσίας σέ ζώνες. Ή έργασία του «Έπιτομή γενικής γεωγραφίας», πού κυκλοφόρησε τό 1818, έφτασε στίς 20 εκδόσεις και έπί 30 χρόνια ήταν ένα άπό τά πιό διαδομένα έγχειρίδια γεωγραφίας. Τά έργα του Άρσένιεφ είναι άξιόλογα γιατί περιέχουν πλουτο γεωγραφικών στοιχείων: τά έργα αυτά έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην διαμόρφωση τής οικονομικής γεωγραφίας τής Ρωσίας. — 479.

Β

Βασίλτσικοφ, Α. Ι. (1818–1881) — μεγαλοτσιφλικάς, εγγενής παράγοντας των ζέμισβο, οικονομολόγος και δημοσιολόγος. Άπό τό 1872 πρόεδρος

τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν πιστωτικῶν καὶ δανειστικο-ἀποταμιευτικῶν ἐταιριῶν τῆς Πετρούπολης, πού ἰδρύθηκε μέ δική του πρωτοβουλία. Δημοσίευσε μιά σειρά ἐργασίες γιά τό ἀγροτικό ζήτημα, γιά τήν τοπική αὐτοδιοίκηση καί τήν πίστη. Στά ἔργα του «Ἡ γαιοχτήσια καί ἡ γεωργία στή Ρωσία καί στά ἄλλα εὐρωπαϊκά κράτη» (1876), «Ἡ ἀγροτική ζωὴ καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία στή Ρωσία» (1881) καί ἄλλα τασσόταν ὑπὲρ τῆς διατήρησης τῆς κοινότητας στή Ρωσία, θεωρώντας τὴν σάν ἓνα μέσο ἐξάλειψης τῆς ταξικῆς πάλης. Ὁ Β. Ι. Λένιν, χαρακτηρίζοντας τὸν Βασίλτσικοφ, ἔγραφε: «Ὁ Βασίλτσικοφ, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ναρόντικοι, ἐκπροσωπεῖ μέ τὰ πραχτικά του μέτρα τὰ συμφέροντα μόνο τῆς μικροαστικῆς τάξης» (βλ. σὲ τοῦτον τὸν τόμο σελ. 469). — 242, 376, 469-470.

B. B. — βλ. Βοροντσόφ, Β. Π.

Βερετένικοβα, Α. Α. (1833-1897) — ἀδελφὴ τῆς Μ. Α. Οὐλιάνοβας, μητέρα τοῦ Β. Ι. Λένιν. — 550, 551.

Βερνάντσκι, Ι. Β. (1821-1884) — ἀστός οικονομολόγος, καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέβου καί τῆς Μόσχας. Συντάχτης τῶν περιοδικῶν «Ἐκονομίτσεςκι Οὐκαζάτελ» (1857-1861) καί «Ἐκονομίστ» (1858-1865) ἐπέκρινε τὴ δουλοπαροικία καί ὑπεράσπιζε τὸ ἀστικό σύστημα καί τὶς ἀρχές τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ὁ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι στὸ περιοδικό «Σοβρεμένικ» ἀφιέρωσε πολλές σελίδες στὴν πολεμικὴ ἐνάντια στὸν Βερνάντσκι. Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ ἀπηχοῦσε τὴν ἐναρξη τῆς πάλης ἀνάμεσα στὴν ἀστικοφιλελεύθερη καί στὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία στή Ρωσία. — 367.

Βέρνερ, Κ. Α. (1850-1902) — στατιστικὸς τῶν ζέμστβο μέ ναροντικιστικὲς κατευθύνσεις. Στά 1880-1889 δούλευε στὸ τμήμα στατιστικῆς τῶν συμβουλίων τῶν ζέμστβο τῶν κυβερνεῖων Μόσχας καί Ταυρίδας. Ἀπὸ τὸ 1895 ἦταν καθηγητὴς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὸ Γεωργικὸ ἴνστιτοῦτο τῆς Μόσχας. Οἱ κυριότερες ἐργασίες τοῦ Βέρνερ εἶναι: «Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ στὸ νομὸ Μελιτόπολης» (1887), «Ὁ ὁδηγὸς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας» (1889), «Ἡ βιοτεχνία τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκογε τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», (1890) καί ἄλλες. — 18.

Βίσμαρκ, (Bismarck), Ὁττο-Ἐντουάρντ-Λεοπόλντ (1815-1898) — κρατικὸς παράγοντας καί διπλωμάτης τῆς Πρωσίας καί τῆς Γερμανίας, ὁ πρῶτος καγκελάριος τῆς Γερμανικῆς αὐτοκρατορίας· ἐπὶνομιάστηκε «σιδηροῦς καγκελάριος». Τὸ 1862 ἦταν πρῶθυπουργὸς καί ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Πρωσίας. Βασικὸς σκοπὸς τοῦ Βίσμαρκ ἦταν νὰ συνενώσει «διὰ πυρὸς καί σιδήρου» τὰ μικρὰ καί ἀπομονωμένα γερμανικὰ κράτη καί νὰ δημιουργήσει μιά ἐνιαία γερμανικὴ αὐτοκρατορία κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τῆς Πρωσίας τῶν γιουόνκερς. Τὸ Γενάρη τοῦ 1871 ὁ Βίσμαρκ ἔγινε καγκελάριος τῆς Γερμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸ 1871 ὡς τὸ 1890 καθοδηγοῦσε ὅλη τὴν ἐξωτερικὴ καί ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Γερμανίας, κατευθύνοντας τὴν πρὸς τὸ συμφέρον τῶν τσιφλικάδων-γιουόνκερς καί προσπαθώντας ταυτόχρονα νὰ ἐξασφαλίσει τὴν συμμαχία τῶν γιουόνκερς μέ τὴ μεγαλοαστικὴ τάξη.

Ἐπειδὴ δὲν κατάφερε νὰ πνίξει τὸ ἐργατικὸ κίνημα μέ τὸν ἔκτακτο νόμο ἐνάντια στοὺς σοσιαλιστές, πού εἰσήγαγε τὸ 1878, παρουσιάστηκε μέ ἓνα δημαγωγικὸ πρόγραμμα κοινωνικῆς νομοθεσίας, εἰσάγοντας νόμους γιά ὑπο-

χρωατική κοινωνική ασφάλιση ορισμένων κατηγοριών εργατών. Ἡ προσπάθειά του όμως νά ἀποσυνθέσει τὸ ἐργατικὸ κίνημα με τιποτένιες ἐλεημοσύνες ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τὸ Μάρτη τοῦ 1890 παραιτήθηκε. — 264.

Βίττε, Σ. Ι. (1849–1915) — κρατικὸς παράγοντας τῆς Ρωσίας στὰ τέλη τοῦ XIX ἀρχὲς XX αἰώνα, ἐκπρόσωπος τῶν συμφερόντων τοῦ «στρατιωτικοῦ-φεουδαρχικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ» τῆς τσαρικής Ρωσίας· ἦταν φανατικὸς ὀπαδὸς τῆς ἀπολυταρχίας καὶ προσπαθοῦσε νά διατηρήσει τὴ μοναρχία με ἀσημαντες παραχωρήσεις καὶ ὑποσχέσεις πρὸς τὴ φιλελεύθερη ἀστική τάξη καὶ με ἄγριους διωγμοὺς ἐνάντια στὸ λαό. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὀργανωτὲς τῆς συντριβῆς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905–1907. Σάν ὑπουργὸς τῶν συγκοινωνιῶν (Φλεβάρης–Αὔγουστος τοῦ 1892), σάν ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν (1892–1903) καὶ σάν πρῶθυπουργὸς (τέλη 1905–Ἀπρίλης 1906), ὁ Βίττε με τὰ μέτρα του στὸν τομέα τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, τῆς δασμολογικῆς πολιτικῆς, τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας κλπ., πού ἐφάρμοζε πρὸς τὸ συμφέρο τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης, ὑποβοηθοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία καὶ τὸ δυνάμωμα τῆς ἐξάρτησής της ἀπὸ τίς ἱμπεριαλιστικὲς Δυνάμεις. «Ἵπουργό-μεσίτη» — ἔτσι τὸν χαρακτήριζε ὁ Β. Ι. Λένιν. — 282.

Βοροντσόφ, Β. ΙΙ. (Β. Β.) (1847–1918) — ρώσος οἰκονομολόγος καὶ δημοσιολόγος, ἕνας ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ στὰ χρόνια 1880–1900, συγγραφέας τῶν βιβλίων: «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» (1882), «Μελέτες σχετικὰ με τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή τῆς Ρωσίας» (1886), «Προοδευτικὰ ρεύματα στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριό» (1892), «Οἱ κατευθύνσεις μας» (1893), «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας» (1895) καὶ ἄλλων, ὅπου ὑποστήριζε ὅτι στὴ Ρωσία δέν ὑπάρχουν συνθήκες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ὑπεράσπιζε τὸν μικροεμπορευματοπαραγωγό, ἐξιδανίκευε τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα. Ὁ Βοροντσόφ προπαγάνδιζε τὴ συμφιλίωση με τὴν τσαρική κυβέρνηση καὶ πάλαιψε ἀποφασιστικὰ ἐνάντια στὸ μαρξισμό. Κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Βοροντσόφ ἔκανε ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ στὸ ἔργο του «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντικισμοῦ στὰ ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.)» (1896). Ὁ Β. Ι. Λένιν στοὺς λόγους του καὶ στὰ ἔργα του τῆς δεκαετίας 1890–1900 ξεσκέπασε πέρα γιὰ πέρα τίς ἀντιδραστικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Βοροντσόφ. — 4, 103, 105, 121, 157, 247, 258, 261, 270, 275, 298, 320, 359, 365, 376, 401, 410, 442, 450, 469, 488, 490, 518, 519, 521–522, 523, 529, 530.

Γ

Γαλβάνι (Galvani), Λουίτζι (1737–1798) — Ἰταλὸς ἀνατόμος καὶ φυσιολόγος, ἕνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς θεωρίας τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, πού ἐξακρίβωσε τὴν ὑπαρξὴ ἠλεκτρικοῦ ρεύματος στὸ ζωικὸ ὄργανισμὸ. Τὰ πειράματα τοῦ Γαλβάνι συντέλεσαν στὴν ἀνακάλυψη τοῦ γαλβανικοῦ ρεύματος, πού εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς. Τὰ πειράματα αὐτὰ ἔβαλαν τὰ θεμέλια τῆς ἠλεκτροφυσιολογίας. Βασικὸ ἔργο τοῦ Γαλβάνι εἶναι ἡ «Διατριβὴ γιὰ τίς δυνάμεις τοῦ ἠλεκτρισμοῦ στὶς μυϊκὲς κινήσεις» (1791). — 162.

Γιάκοβλεφ, Α. Β. (1835–1888) — συγγραφέας σειρᾶς ἐργασιῶν σχετικὰ με τίς μικρὲς γεωργικὲς πιστώσεις, τὰ ἀρτελ κλπ. Ὁ Στρούβε στὴν ἐργασία του

«Κριτικά σημειώματα για τὸ πρόβλημα τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας» παραθέτει περικοπές ἀπ' τὸ ἄρθρο τοῦ Γιάκοβλεφ «Ἡ ἔταιρία καὶ τὸ ἀρτέλ», πού δημοσιεύθηκε τὸ 1872 στὴ συλλογὴ «Νεντέλια». — 417, 474.

Γιατζούλ, Ι. Ι. (1846–1914) — ἀστός οικονομολόγος καὶ στατιστικός. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας στὴν ἔδρα τοῦ Δημοσιονομικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1882 — μέ τὴν πρώτη σειρά τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας — ἦταν ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας τοῦ νομοῦ τῆς Μόσχας· εἶναι συγγραφέας πολλῶν ἀρθρῶν ὅπως καὶ διαφόρων ἐργασιῶν σχετικά μέ τὴν ἐργατικὴ νομοθεσία καὶ τὴν ἐργοστασιακὴ ζωὴ. Γιά τὴ δουλιὰ του σάν ἐπιθεωρητὴ ἐργασίας ἔγραψε τὸ βιβλίο «Ἀπὸ τίς ἀναμνήσεις καὶ τὴν ἀλληλογραφία ἐνός ἐπιθεωρητὴ ἐργασίας τῆς πρώτης σειρᾶς». (1907). — 527.

Γιουζακόφ, Σ. Ν. (1849–1910) — ἕνας ἀπ' τοὺς θεωρητικούς τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ, κοινωνιολόγος καὶ δημοσιολόγος. Συνεργαζόταν στὰ περιοδικὰ «Ὀτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», «Βέστνικ Ἐβρόπι» καὶ ἄλλα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς καθοδηγητὴς τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο». Ἦταν φανατικός πολέμιος τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν στὴν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» (βλ. σὲ τὸν τόν τόμο, σελ. 125–344) ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο μέρος (πού δέ βρέθηκε), καθὼς καὶ στὰ ἄρθρα «Τὰ νοικοκυριά τῶν γυμνασίων καὶ τὰ ἀναμορφωτικά γυμνάσια» καὶ «Μαργαριτάρια τῆς σχεδιομανίας τῶν ναρόντικων» («Ἀπαντα, 5η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 61–69, 471–504) κριτικάρισε ἀσπτηρὰ τίς πολιτικο-οικονομικὲς ἀπόψεις τοῦ Γιουζακόφ. — 47, 129, 187, 202, 207–208, 211, 222, 233, 241, 243, 249–250, 256, 263–264, 266, 288, 298, 364, 381–382, 399, 418–421, 442, 446, 489, 528, 530.

Γκολοβάτσφ, Α. Α. (1819–1903) — κοινωνικός παράγοντας καὶ δημοσιολόγος μέ φιλελεύθερες κατευθύνσεις· ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς ἔπιτροπῆς τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Γβέρ γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν· πῆρε μέρος στὴν ἐπεξεργασία τοῦ σχεδίου τῆς κατάργησης τῆς δουλοπαροικίας· ἕνα σημαντικό μέρος τοῦ σχεδίου αὐτοῦ χρησίμευσε σάν βάση τοῦ «Διατάγματος» τῆς 19 τοῦ Φλεβάρη 1861. Ἀπὸ τὸ 1858 ἄρχισε νά δημοσιογραφεῖ γιά τὸ ἀγροτικὸ καὶ γιά ἄλλα ζητήματα στίς ἐφημερίδες καὶ στὰ περιοδικὰ «Ρούσκι Βέστνικ», «Βέστνικ Ἐβρόπι», «Ρούσκαγια Μίσλ», «Σάνκτ-Πετερμπούρσκιγε Βέντομοστι», «Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι» κλπ. — 470.

Γκολοβίν, Κ. Φ. (1843–1913) — πεζογράφος (ψευδώνυμο Κ. Ὀρλόβσκι), ἀντιδραστικός κριτικός καὶ δημοσιολόγος. Ἀρθρογραφοῦσε στὸ «Ρούσκι Βέστνικ», στὸ «Ρούσκογε Ὀμποζρένιγε», στὸ «Βέστνικ Ἐβρόπι» καὶ σέ ἄλλα περιοδικὰ. Στὸ τεῦχος 12 τοῦ «Ρούσκι Βέστνικ» τὸ 1894 δημοσίευσε τὸ ἄρθρο «Οἱ δύο καινούργιοι ἀντίπαλοι τῆς κοινότητος» ὅπου ἀνέλυε τίς «Ὀικονομικὲς μελέτες» τοῦ Α. Σκβορτσόφ καὶ τὰ «Κριτικά σημειώματα γιά τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας» τοῦ Π. Στρούβε. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ Γκολοβίν δήλωνε ὅτι εἶναι δυνατό τὸ «συμβάδισμα χέρι μέ χέρι» μέ τοὺς μαρξιστές, δηλ. μέ τοὺς «νόμιμους μαρξιστές». Ἀργότερα ἔγινε ὑπερναντιδραστικός καὶ ὁπαδὸς τῆς δουλοπαροικίας, ὑπερασπιστὴς τῶν συμφερόντων τῶν μεγαλογαιοκτημόνων καὶ τῆς μοναρχίας. — 527.

Γκούρβιτς, Ι. Α. (1860–1924) — οικονομολόγος. Τὸ 1880 πιάστηκε γιά τὴν ὑπόθεση τοῦ τυπογραφείου τῶν ναρόντικων καὶ τὸ 1881 ἐξορίστηκε στὴ

Σιβηρία. Στην έξορία έκανε την πρώτη επίτοπια έρευνα για τή μετοίκηση των άγροτών και τά άποτελέσματα της τά γενίκευσε στην έργασία «*Η μετοίκηση των άγροτών στη Σιβηρία*» (1888). Γυρίζοντας από την έξορία έκανε έπαναστατική προπαγάνδα ανάμεσα στους έργατες και ήταν ένας από τούς όργανωτές του πρώτου έβραϊκού έργατικού κύκλου στο Μίνσκ. Το 1889 έφυγε στην Άμερική, όπου πήρε δραστήριο μέρος στο άμερικανικό συνδικαλιστικό και σοσιαλδημοκρατικό κίνημα. Στις αρχές του 20ου αιώνα έγινε άναθεωρητής. Οι έργασίες του Γκούρβιτς «*Η μετοίκηση των άγροτών στη Σιβηρία*» και ιδιαίτερα «*Η οικονομική κατάσταση του ρωσικού χωριού*» (1892, έκδόθηκε στα ρωσικά το 1896) έκτιμήθηκαν πολύ από τόν Β. Ι. Λένιν και τόν Γ. Β. Πλεχάνοφ. — 229, 261.

Γλάδστον (Gladstone), *Ούίλιαμ-Έβαρτ* (1809-1898) — άγγλος πολιτικός και κρατικός παράγοντας, άρχηγός των φιλελευθέρων. Από τό 1859 έγινε ύπουργός των οικονομικών στη φιλελεύθερη κυβέρνηση του Πάλμερστον κατοπινά συμμετείχε σ' όλες τις κυβερνήσεις των φιλελευθέρων κι από τό 1868 ήταν για κάμποσα χρόνια έπικεφαλής της κυβέρνησης των φιλελευθέρων. Επίδέξιος πολιτικός και δεινός ρήτορας, χρησιμοποίησε όλα τά μέσα της πολιτικής δημαγωγίας και προχώρησε στην εφαρμογή έντυπωσιακών ψευτομεταρρυθμίσεων για νά τραβήξει μέ τό μέρος του τά μικροαστικά στρώματα του πληθυσμού και τις κορυφές της έργατικής τάξης. Έφάρμοξε καταχτητική άποικιακή πολιτική. Άπέναντι στην Ίρλανδία ή κυβέρνηση του Γλάδστον έφάρμοξε, σύμφωνα με την έκφραση του Μάρξ, πολιτική βίας και έκτακτων μέτρων, καταπνίγοντας άγρια τό έθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Το 1894 ο Γλάδστον παραιτήθηκε και άποχώρησε από την ενεργό πολιτική δράση. Σάν πολιτικός παράγοντας ο Γλάδστον «ό ήρωας αυτός των φιλελευθέρων άστών και των στενοκέφαλων μικροαστών», όπως έλεγε ο Λένιν, («*Άπαντα*, 4 ρωσ. έκδ. τόμ. 20ός, σελ. 131) διακρινόταν για την παντελή έλλειψη άρχών, για τόν ταρτοφισμό του και την ύποκρισία του. Ο Κ. Μάρξ χρησιμοποιώντας για τόν Γλάδστον τό επίθετο «μεγάλος» (σε είσαγωγικά) τόν άποκαλούσε «σταμπαρισμένο ύποκριτή και ταχυδακτυλουργό» (Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς, «*Άπαντα*, ρωσ. έκδ., τόμ. 27ος, 1935, σελ. 129). — 264.

Γκριγκόριεφ, Β. Ν. (1852-1925) — στατιστικός, οικονομολόγος και κοινωνικός παράγοντας μέ ναροντικιστικές κατευθύνσεις. Για τή συμμετοχή του στην έπαναστατική δράση στάλθηκε κάμποσες φορές έξορία. Από τό 1886 ως τό 1917 δούλευε στο τμήμα στατιστικής του Δημοτικού Συμβουλίου της Μόσχας. Η πρώτη του έργασία: «*Η βιοτεχνική παραγωγή μαχαιριών και κλειδαριών στην περιοχή του Πάβλοβο*» (1881) γράφτηκε τόν καιρό της έξορίας του στο Νίζνι-Νόβγοροντ. Μέ βάση τά στοιχεία που συγκέντρωσε επίτοπου, ο Γκριγκόριεφ έγραψε τό 1885 την πιο μεγάλη έργασία του «*Οι μετοικήσεις των χωρικών του κυβερνείου του Ριαζάν*». Το 1897 πήρε μέρος στη σύνταξη της ναροντικιστικής φιλελεύθερης συλλογής «*Η επίδραση των σοδιών και των τιμών σιτηρών σε όρισμένες πλευρές της έθνικής οικονομίας της Ρωσίας*». Για τή μελέτη της ιστορίας της στατιστικής μεγάλη σημασία έχει ή έργασία του Γκριγκόριεφ «*Θεματικό εύρητήριο των ύλικών στις στατιστικές έργασίες των ζέμιστρο από τό 1860 ως τό 1917*» (τό δεύτερο μέρος έκδόθηκε τό 1926-1927). Ο Β. Ι. Λένιν στο έργο του «*Η άνάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*» χρησιμοποίησε όρισμένα ύλικά από τις έργασίες του Γκριγκόριεφ, κάνοντάς του ταυτόχρονα κριτική για την έξιδανίκευση της μικρής παραγωγής. — 254.

Δ

Δαρβίνος (Darwin), *Τσάρλς-Ρόμπερτ* (1809–1882) — μεγάλος ἄγγλος ἐπιστήμονας, θεμελιωτής τῆς ὕλιστικῆς βιολογίας, τῆς θεωρίας γιά τήν καταγωγή καί τήν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν. Ὁ Δαρβίνος, μέ βάση ἕνα τεράστιο φυσικοεπιστημονικό ὕλικό, θεμελίωσε γιά πρώτη φορά τή θεωρία τῆς ἐξέλιξης τῆς ὀργανικῆς φύσης, ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐξέλιξη τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου γίνεται ἀπό τίς πιό ἀπλές μορφές πρὸς τίς πιό σύνθετες, ὅτι ἡ ἐμφάνιση νέων μορφῶν ὅπως καί ἡ ἐξαφάνιση τῶν παλιῶν, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς φυσικοιστορικής ἐξέλιξης. Κεντρική ἰδέα τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου εἶναι ἡ διδασκαλία του γιά τήν καταγωγή τῶν εἰδῶν μέσω τῆς φυσικῆς καί τῆς τεχνητῆς ἐπιλογῆς. Ὁ Δαρβίνος ὑποστήριζε ὅτι τοὺς ὀργανισμούς τοὺς χαρακτηρίζει ἡ μεταβλητότητα καί ἡ κληρονομικότητα, καί ὅτι οἱ μεταβολές πού ἀποδειχνοῦνται ὀφείλμες γιά τὸ ζῶο ἢ τὸ φυτὸ στήν πάλη γιά τήν ὑπάρξή του, σταθεροποιοῦνται καί, συσσωρευόμενες, μεταδίδονται κληρονομικά καί καθορίζουν τήν ἐμφάνιση νέων μορφῶν ζῶων καί φυτῶν. Οἱ κύριες ἀρχές καί τὰ ἀποδεικτικά ἐπιχειρήματα τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ἐκτέθηκαν στό βιβλίο του «Ἡ καταγωγή τῶν εἰδῶν» (1859). Ὁ Μάρξ, ἐκτιμώντας πολὺ τή σημασία τῆς διδασκαλίας τοῦ Δαρβίνου καί τοῦ βιβλίου του, ἔγραψε ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίο «στηριζόμενο πάνω στά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας παρουσιάζει καθαρότητα νοημάτων καί γιά πρώτη φορά ὄχι μόνο δίνει τή χαρακτηριστικὴ βολή κατὰ τῆς „τελεολογίας“ στίς φυσικῆς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ καί ἐμπειρικά ξεκαθαρίζει τὸ λογικὸ τῆς νόημα» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεκτὰ γράμματα, ρωσ. ἐκδ., 1953, σελ. 121). — 138, 139.

Ε

Ἐνγκελς (Engels), *Φρίντριχ* (1820–1895) — ἕνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτές τοῦ ἐπιστημονικοῦ κομμουνισμοῦ, ἀρχηγὸς καί δάσκαλος τοῦ διεθνοῦς προλεταριάτου, φίλος καί συναγωνιστῆς τοῦ Κ. Μάρξ (βιογραφικά στοιχεῖα βλ. στό ἄρθρο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Φρίντριχ Ἐνγκελς», — Ἄπαντα, 5η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 1–14). — 102, 144–149, 155, 159, 162–164, 168–173, 179–180, 182, 183, 327–328, 422, 435–440, 466.

Ἐνγκελχαρντ, Α. Ν. (1832–1893) — δημοσιολόγος, ναρόντικος, γνωστὸς ἀπὸ τῆ δράση του στὸν κοινωνικό τομέα καθὼς καί στὸν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί ἀπὸ τὰ πειράματα ὀρθολογιστικῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκονομίας στό κτῆμα του, στό Μπατίσεβο τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Σμολένσκ. Ὁ Β. Ι. Λένιν στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (κεφάλαιο III, § VI) χαρακτηρίζει τὸ νοικοκυριὸ τοῦ Ἐνγκελχαρντ καί δείχνει, παίρνοντας τὸ νοικοκυριὸ αὐτὸ σάν παράδειγμα, πόσο οὐτοπικῆς εἶναι οἱ θεωρίες τῶν ναρόντικων. Ὁ Ἐνγκελχαρντ ἔγραψε τὰ γράμματα «Ἀπὸ τὸ χωριό», πού δημοσιεύτηκαν στό περιοδικὸ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» (βγήκαν σὲ ξεχωριστὴ ἐκδοση τὸ 1882) καθὼς καί πολλὰς ἐργασίες γιά ζητήματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας· ἦταν διευθυντῆς τοῦ περιοδικοῦ «Χιμίτσесκι Ζουρνάλ», πρώτου ρωσικοῦ περιοδικοῦ τοῦ εἴδους αὐτοῦ (1859–1860). — 287.

Ἐρμόλοφ [Γερμόλοφ], Α. Σ. (1846–1917) — ὑπουργὸς τῆς γεωργίας καί τῶν δημοσίων κτημάτων ἀπὸ τὸ 1894 ὡς τὸ 1905 καί κατοπινὰ μέλος τοῦ Κρατικοῦ Συμβουλίου. Ἦταν ἐκφραστῆς τῶν συμφερόντων τῶν τσιφλικῶν

δων-φειουδαρχών. Έγραψε μιά σειρά έργασίες γιά τά ζητήματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Τό 1892 ἔβγαλε τό βιβλίο: «Ἡ σιτοδεΐα καί ὁ λιμός τοῦ λαοῦ», ὅπου προσπαθοῦσε νά δικαιολογήσει τήν ἀγροτική πολιτική τῆς κυβέρνησης. — 282, 298.

Z

Ζίμμελ (Simmel) *Γκεόργκ* (1858–1918) — γερμανός φιλόσοφος καί κοινωνιολόγος μέ ἰδεαλιστικές ἀντιλήψεις, ὁπαδός τοῦ Κάντ. Καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου καί τοῦ Στρασβούργου. Οἱ βασικές του ἐργασίες εἶναι: «Ἡ κοινωνική διαφοροποίηση» (1890), «Προβλήματα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» (1892), «Ἡ κοινωνιολογία» (1908) καί ἄλλες. — 430, 431.

Ζίμπερ, Ν. Ι. (1844–1888) — ρώσος οἰκονομολόγος, δημοσιολόγος, καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῆς στατιστικῆς στό Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέβου· συνεργάζοταν σέ πολλά ριζοσπαστικά καί φιλελεύθερα περιοδικά πού ἐκδίδονταν στή δεκαετία 1880–1890. Τό 1881, τόν καιρό πού βρισκόταν στό Λονδίνο γιά ἐπιστημονικές μελέτες, γνωρίστηκε προσωπικά μέ τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ένγκελς. Ὁ Ζίμπερ ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς πρώτους ἐκλαϊκευτές καί προπαγανδιστές τῶν οἰκονομικῶν ἔργων τοῦ Κ. Μάρξ στή Ρωσία. Δέν προσπαθοῦσε νά ἐκθέσει ἀπλῶς τίς ἰδέες τοῦ «Κεφαλαίου» ἀλλά καί υπεράσπιζε τήν οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Κ. Μάρξ παλαιβοντας ἐναντία στοὺς «ἐπικριτές» τῆς.

Ὁ Ζίμπερ, ὅμως, καταλάβαινε μονόπλευρα τό μαρξισμό, ἡ ἐπαναστατική-κριτική πλευρά τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ ἔμεινε ξένη γι' αὐτόν. Τό 1871 ἔγραψε τή διατριβή: «Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας καί τοῦ κεφαλαίου τοῦ Ντ. Ρικάρντο καί οἱ κατοπινές συμπληρώσεις καί ἐπεξηγήσεις», πού σχολιάστηκε ἐθνοϊκά ἀπό τόν Κ. Μάρξ στόν ἐπίλογο τῆς 2ης ἐκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». Ἡ ἐργασία αὐτή τοῦ Ζίμπερ, ξαναδουλεμένη καί συμπληρωμένη, ἐκδόθηκε τό 1885 μέ τόν τίτλο «Οἱ κοινωνικο-οικονομικές μελέτες τοῦ Ντ. Ρικάρντο καί τοῦ Κ. Μάρξ». Πολύ γνωστές ἔγιναν ἐπίσης καί οἱ ἐργασίες του «Ἡ οἰκονομική θεωρία τοῦ Μάρξ» (πού δημοσιεύτηκε τό 1876–1878 στά περιοδικά «Ζνάνιγε» καί «Σλόβο»), «Μελέτες γιά τήν οἰκονομία τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς» (1883) καί ἄλλες. — 220.

Ζόμπαρτ (Sombart), *Βέρνερ* (1863–1941) — γερμανός ἀστός χυδαῖος οἰκονομολόγος, ἓνας ἀπό τοὺς κύριους θεωρητικούς τοῦ γερμανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπρεσλάου καί κατόπιν τοῦ Βερολίνου. Στήν ἀρχή τῆς δράσης του ὁ Ζόμπαρτ ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς ἀντιπροσωπευτικούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους «τοῦ πασαλειμμένου καί μέ λίγο μαρξισμό σοσιαλφιλελευθερισμοῦ». (Β. Ι. Λένιν. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 18ος, σελ. 51). Ἀργότερα ἔγινε ἀνοιχτός ἐχθρός τοῦ μαρξισμοῦ, παρουσίαζε τόν καπιταλισμό σάν ἄρμονικό οἰκονομικό σύστημα, προσπαθοῦσε νά ἀνατρέψει τή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, ἀρνιόταν τή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης, τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, τή θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του πέρασε στό φασισμό καί ἐξυμνοῦσε τό χιτλερικό καθεστῶς. Τά κύρια ἐργα τοῦ Ζόμπαρτ εἶναι: «Ὁ σοσιαλισμός καί τό κοινωνικό κίνημα τοῦ XIX αἰώνα» (1896), «Ὁ σύγχρονος καπιταλισμός» (1902). — 440.

Ζουκόβσκι, Ι. Γ. (1822–1907) — ἀστός οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος.

Ἄρθρογραφοῦσε στά περιοδικά «Σοβρεμένικ» καί «Βέστνικ Ἐβρόπυ» καί ἦταν ἕνας ἀπό τούς συντάχτες τοῦ περιοδικοῦ «Κόσμος». Στίς ἐργασίες του προσπαθοῦσε νά συνδυάσει ἐκλεκτικά διάφορες οἰκονομικές θεωρίες. Ὁ Ζουκόβσκι, πού ἦταν ἀντίπαλος τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, δημοσίευσε τό 1877 στό τεῦχος 9 τοῦ περιοδικοῦ «Βέστνικ Ἐβρόπυ» τό ἄρθρο «Ὁ Κάρλ Μάρξ καί τό βιβλίον του „Τό Κεφάλαιο“», πού περιεῖχε ἐμπαθεῖς ἐπιθέσεις ἐναντία στό μαρξισμό. Τό ἄρθρο προκάλεσε ζωηρή συζήτηση στή Ρωσία γύρω ἀπό τό «Κεφάλαιο». Ὁ Ν. Μιχαηλόβσκι δημοσίευσε στό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» τεῦχος 10, Ὀχτώβρης 1877, τό ἄρθρο «Ὁ Κάρλ Μάρξ δικάζεται ἀπό τόν κ. Ζουκόβσκι». Τό ἄρθρο στάθηκε ἀφορμή γιά νά σταλεῖ τό γνωστό γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ στή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, ρωσ. ἐκδ., 1953, σελ. 313-316). Ὁ Β. Ι. Λένιν ὀνόμαζε τόν Ζουκόβσκι «χυδαῖο ἀστό» οἰκονομολόγο. — 131, 169-170, 174.

I

Ἰλίν, Βλ. — βλ. Λένιν, Β. Ι.

Ἰσάγεφ, Α. Α. (1851-1924)—ἀστός οἰκονομολόγος καί στατιστικός. Δουλεύοντας στό ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας, ἀσχολοῦνταν μέ τή μελέτη τῆς βιοτεχνίας τοῦ κυβερνεῖου αὐτοῦ. Δίδασκε πολιτική οἰκονομία σέ πολλά ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα. Συνεργαζόταν σέ κάμποσα περιοδικά καί ἔγραψε ἐγχειρίδια πολιτικῆς οἰκονομίας καί πολλά βιβλία καί μπροσουρες γιά ζητήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνιολογίας, πού εἶχαν πλατιά διάδοση ὡς τό 1917. Τήν οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Κ. Μάρξ τήν ἐρμήνευε μέ πνεῦμα πού ἐννοοῦσε τίς ἀστικές μεταρρυθμίσεις· ὑποστήριζε τό θεσμό τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, τά βιοτεχνικά ἀρτέλ καί τούς συνεταιρισμούς γιατί θεωροῦσε πῶς αὐτές οἱ μορφές δίνουν, τάχα, στό μικρό νοικοκυριό πλεονεχτήματα μεγάλου νοικοκυριοῦ καί διευκολύνουν τό πέρασμα στό σοσιαλισμό. Ἐγραψε τά ἔργα: «Ἡ βιοτεχνία τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας» (1876-1877), «Ἀρχές πολιτικῆς οἰκονομίας» (1894), «Τό παρόν καί τό μέλλον τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας» (1896) καί ἄλλα. — 217-218.

K

Κ. Τ. — βλ. Λένιν, Β. Ι.

Καμπλουκόφ, Ν. Α. (1849-1919)—οἰκονομολόγος καί στατιστικός. Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας. Ἀπό τό 1885 ὡς τό 1907 διεύθυνε τό τμήμα στατιστικῆς τοῦ ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας. Μέ τήν καθοδήγησή του συντάχτηκαν οἱ «Συλλογές στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας» (1877-1879). Συνεργάζονταν σέ πολλές ἐφημερίδες καί περιοδικά. Στίς οἰκονομικές καί στίς στατιστικές ἐργασίες του ὑποστήριζε τήν ἰδέα τῆς «σταθερότητας» τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, ὑπεράσπιζε τήν ἀγροτική κοινότητα σάν μορφή, πού εἶναι τάχα ἱκανή νά προλάβει τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιάς. Ἦταν ἀντίθετος μέ τή μαρξιστική θέση γιά τό ρόλο καί τή σημασία τῆς ταξικῆς πάλης, καί προπαγάνδιζε τήν ταξική εἰρήνη. Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλά ἔργα του, ἰδιαίτερα στό βιβλίον του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» κριτικάρισε ἀδυστηρά τίς ἀπόψεις τοῦ Καμπλουκόφ. Τό 1917 ὁ Καμπλουκόφ πῆρε μέρος στίς ἐργασίες τῆς Ἀνώ-

τατης αγροτικής επιτροπής τῆς αστικής Προσωρινῆς κυβέρνησης. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασιν δούλευε στὴν Κεντρικὴ Στατιστικὴ Διεύθυνση, (ΚΣΔ), παρέδιδε μαθήματα σὲ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ δημοσιογραφοῦσε. Τὰ κύρια ἔργα του εἶναι: «Τὸ ζήτημα τῶν ἐργατῶν στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία» (1884), «Μαθητὶκά ἀγροτικῆς οἰκονομίας» (1897), «Σχετικά μὲ τὴ συνθήκας ἀνάπτυξης τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ στὴ Ρωσία» (1899), «Πολιτικὴ οἰκονομία» (1918) καὶ ἄλλα. — 248, 359.

Κάουτσκι (Kautsky), **Κάρλ** (1854–1938) — ἓνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας καὶ τῆς II Διεθνούς, ἀρχικὰ ἦταν μαρξιστῆς, ἀργότερα ἀποστάτης ἀπὸ τὸ μαρξισμό κι ἔγινε θεωρητικὸς τοῦ κεντρισμοῦ. Εἶναι θεμελιωτὴς ἐνὸς ὀπορτουλιστικοῦ ρεύματος μέσα στὸ ἐργατικὸ κίνημα — τοῦ καουτσκιζμοῦ. Ὁ Κάουτσκι ἄρχισε νὰ παίρνει μέρος στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα ἀπὸ τὸ 1874. Οἱ ἀντιλήψεις του ἐκείνον τὸν καιρὸ ἦταν ἓνα μίγμα λασσαλισμοῦ, νεομαλθουσιανισμοῦ καὶ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1881 γνωρίστηκε μὲ τὸν Κ. Μάρξ καὶ τὸν Φ. Ἐνγκελς καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τους πέρασε στὸ μαρξισμό, ἀλλὰ παρουσίαζε ἀπὸ τότε ἀκόμα ὀπορτουλιστικὰ ταλαντεύσεις καὶ ἀσυνέπειες. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Κ. Μάρξ καὶ ὁ Φ. Ἐνγκελς πολλές φορές ἔκαναν αὐστηρὴ κριτικὴ στὸν Κάουτσκι. Στὰ 1880–1900 ὁ Κάουτσκι ἔγραψε πολλὰ θεωρητικὰ καὶ ἱστορικὰ ἔργα γιὰ διάφορα ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: «Ἡ οἰκονομικὴ διδασκαλία τοῦ Κάρλ Μάρξ», «Τὸ ἀγροτικὸ πρόβλημα» καὶ ἄλλα, πού τὸν ἔκαναν πολὺ γνωστό. «Ξέρουμε ἀπὸ πολλές ἐργασίες τοῦ Κάουτσκι, — ἔγραφε ὁ Λένιν, — ὅτι ἤξερε νὰ εἶναι μαρξιστῆς ἱστορικὸς, ὅτι ἀπὲς οἱ ἐργασίες του, παρὰ τὴν κατοικιὴν του ἀποστασία, θὰ μείνουν μόνιμο ἀπόκτημα τοῦ προλεταριάτου» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 28ος, σελ. 246). Στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα παρουσίασε πλατεῖα ἀνάπτυξη, ὁ Κάουτσκι πῆρε θέση ἐναντία στὴν ἐπαναστατικὴ πάλῃ τοῦ προλεταριάτου καὶ στὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάστασι. Στὴ προσοῦρα του «Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐξουσία» (1909) ὁ Κάουτσκι ἀναγνώριζε ὅτι ἐπέρχεται ἡ ἐποχὴ τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ καὶ πάλι παρέκαμψε ὀλότελα τὸ ζήτημα τοῦ κράτους παρ' ὄλο πού ἡ ἐργασία του αὐτὴ ἦταν ἀφιερωμένη στὴν ἀνάλυση τοῦ ζητήματος τῆς «πολιτικῆς ἐπανάστασης». «Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν παρακάμψεων τοῦ ζητήματος, αὐτῶν τῶν παρασιωπήσεων καὶ τῶν ὑπεκφυγῶν ὀδήγησε. . . στὸ ὀλοκληρωτικὸ πέρασμα στὸν ὀπορτουλισμό» (Β. I. Λένιν. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ. τόμ. 25ος, σελ. 453).

Στὶς παραμονές τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου ὁ Κάουτσκι γίνεται κεντριστῆς καὶ ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ πολέμου σοσιαλσβινιστῆς. Ὁ Κάουτσκι ἦταν ὁ δημιουργὸς τῆς θεωρίας τοῦ υπερμπεριαλισμοῦ τὴν ἀντιδραστικὴ οὐσία τῆς θεωρίας αὐτῆς τὴν ἔσεκέπασε ὁ Λένιν στὰ ἔργα του «Ἡ χρεωκοπία τῆς II Διεθνούς» (1915), «Ὁ ἱμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ» (1916) καὶ σὲ ἄλλα ἔργα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν Ὀχτωβριανὴ ἐπανάστασι ὁ Κάουτσκι τάχθηκε ἀνοιχτὰ ἐναντία στὴν προλεταριακὴ ἐπανάστασι καὶ στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἐναντία στὴ Σοβιετικὴ ἐξουσία.

Ὁ Β. I. Λένιν στὰ ἔργα του «Κράτος καὶ ἐπανάστασι» (1917), «Ἡ προλεταριακὴ ἐπανάστασι καὶ ὁ ἀποστάτης Κάουτσκι» (1918) καὶ σὲ μιά σειρά ἄλλα ἔργα ἔκανε συντριπτικὴ κριτικὴ στὶς θεωρίες τοῦ Κάουτσκι. Ἀποκαλύπτοντας τὸν κίνδυνον τοῦ καουτσκιζμοῦ ὁ Β. I. Λένιν ἔγραφε: «Ἡ ἐργατικὴ τάξι δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει τὸν παγκόσμιον ἐπαναστατικὸν ρόλον ἀνδὲν κάνει ἀμείλιχτον πόλεμον ἐναντία στὴν ἀποστασία, στὴν ἔλλειψιν χαρακτήρα, στὴ δουλικότητα ἀπέναντι στὸν ὀπορτουλισμό καὶ στὸν πρωτοφανῆ

θεωρητικό έκχυδαισμό του μαρξισμού» (Άπαντα, 4η ρωσ. εκδ., τόμ. 21ος, σελ. 283). — 130-131, 155, 270, 331.

Καρζέγεφ, Ν. Ι. (1850-1931) — φιλελεύθερος άστός ιστορικός και δημοσιολόγος ένας από τους εκπροσώπους της ύποκειμενικής σχολής στην κοινωνιολογία, εκλεκτικός Ιδεαλιστής. Άπό τό 1879 καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας και κατόπιν της Πετρούπολης. Άπό τό 1905 μέλος του κόμματος των καντέτων. Άπό τή δεκαετία 1890-1900 παλαίβει επίμονα ένάντια στο μαρξισμό. Είναι συγγραφέας πολλών έργασιών οι πιο σημαντικές από αυτές είναι οι εργασίες του για τήν Ιστορία της γαλλικής άγροτιάς: «Οί άγρότες και τό άγροτικό πρόβλημα στη Γαλλία κατά τό τελευταίο τέταρτο του ΧVΙΙΙ αιώνα» (1879), που έκτιμήθηκε θετικά από τον Μάρξ και τό «Δοκίμιο Ιστορίας των γάλλων άγροτών» (1881). Δημοσίευσε επίσης πολλές εργασίες για τήν Ιστορία της Πολωνίας. Πολύ γνωστή έγινε ή εργασία του «Νεότερη Ιστορία της Δυτικής Εύρώπης» (7 τόμοι) (1892-1917). Τό 1910 έκλέχτηκε άντεπιστέλλον μέλος της Άκαδημίας Έπιστημών της Πετρούπολης και τό 1929 επίτιμο μέλος της Άκαδημίας Έπιστημών της ΕΣΣΔ. — 140.

Κάρισεφ, Ν. Α. (1855-1905) — οικονομολόγος και στατιστικός, παράγοντας των ζέμστω. Άπό τό 1891 καθηγητής του Πανεπιστημίου του Γιούριεφ (Τάρτου) και κατοπινά του Γεωργικού Ίνστιτούτου της Μόσχας. Είναι συγγραφέας πολλών οικονομικών και στατιστικών βιβλίων και άρθρων σε περιοδικά. Η διδακτορική διατριβή του «Οί μισθώσεις από τους άγρότες γαιών που δέν άνήκουν σε κληρο», που βγήκε τό 1892, άποτελεί τό 2ο τόμο του έργου «Συμπεράσματα από τήν οικονομική έρευνα της Ρωσίας σύμφωνα με τά στατιστικά στοιχεία των ζέμστω». Συνεργάζονταν στην έφημερίδα «Ρούσκιε Βέντομοστι», στα περιοδικά «Ζέμστω», «Ρούσκογε Μπιογκάτστω» και άλλα. Οι εργασίες του Κάρισεφ είναι άπερωμένες κυρίως στα ζητήματα της οικονομίας του άγροτικού νοικοκυριού της Ρωσίας. Σ' αυτά έχει συγκεντρωθεί σημαντικό στατιστικό υλικό. Ο Κάρισεφ, συμμεριζόμενος τις άπόψεις των φιλελεύθερων ναρόντικων, υπεράσπιζε τήν κοινοτική γαιοχτησία, τά βιοτεχνικά άρτέλ και τους άλλους συνεταιρισμούς. Ο Β. Ι. Λένιν σε πολλά έργα και όμιλίες του κριτικάριζε άδστηρά και ξεσκέπαζε τήν άστική ούσία των ναροντικιστικών άπόψεων του Κάρισεφ. — 4, 14, 15, 19, 241, 258-259, 260, 487.

Κορολένκο, Σ. Α. — οικονομολόγος-στατιστικός· άπηρετουσε στο ύπουργείο των δημοσίων κτημάτων· κατόπιν διορίστηκε δ'άλληλος με είδικά καθήκοντα προσκολλημένος στον κρατικό έλεγκτή. Άπό τό 1889 ως τό 1892 με έντολή του ύπουργείου των δημοσίων κτημάτων προετόιμασε τήν έκδοση του βιβλίου «Η έλεύθερη μισθωτή εργασία στα ιδιόχτητα άτομικά νοικοκυριά και οι μετακινήσεις εργατών με βάση τή στατιστική οικονομική επισκόπηση της Εύρωπαϊκής Ρωσίας από άγροτική και οικονομική άποψη» (1892), που έκδόθηκε από τό τμήμα γεωργίας και άγροτικής βιομηχανίας. — 326-327.

Κόσιτς, Α. Ι. (γεννήθηκε τό 1833) — διοικητής του κυβερνείου του Σαράτοφ στα χρόνια 1887-1891. — 269.

Κριβένκο, Σ. Ι. (1847-1906) — δημοσιολόγος, εκπρόσωπος των φιλελεύθε-

ρων ναρόντικων συγγραφέας τῶν ἐργασιῶν: «Χετικά μέ τούς μεμονωμένους μορφωμένους ἀνθρώπους» (1893), «Γράμματα ἀπό τό ταξίδι» (1894), «Χετικά μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας» (1894) καί ἄλλων. Ἦταν συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκ», ἕνας ἀπό τούς συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ τῶν φιλελευθέρων ναρόντικων «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» καί ἀργότερα τῆς φιλελευθέρης ἀστικῆς ἐφημερίδας «Σίν Ὁτέσεστβ». Ὁ Κριβένκο στίς ἐργασίες του προπαγάνδιζε τή συμφιλίωση μέ τόν τσαρισμό, συγκάλυπτε τόν ἀνταγωνισμό τῶν τάξεων καί τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων, δέν παραδεχόταν τόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Τίς ἀπόψεις τοῦ Κριβένκο τίς κριτικάρισε ἀυστηρά ὁ Β. Ι. Λένιν καί ἀργότερα ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ στό ἔργο του «Χετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης στήν ἱστορία» (1895). — 129, 202, 207-287, 318, 324, 329, 364, 396.

Λ

Λαβρόφ, Π. Α. (Μίρτοφ) (1823-1900) — ἐπιφανῆς θεωρητικός τοῦ ναροντικισμοῦ, ἐκπρόσωπος τῆς ὑποκειμενικῆς σχολῆς στήν κοινωνιολογία· ἔγραψε τό βιβλίο «Ἱστορικά γράμματα» (1868-1869), πού εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στούς διανοούμενους τοῦ ναροντικισμοῦ στή Ρωσία, καί πολλά ἄλλα βιβλία στόν τομέα τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς σκέψης, τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος καί τοῦ πολιτισμοῦ («Οἱ ναρόντικοι-προπαγανδιστές στά 1873-1878», «Δοκίμια γιά τήν ἱστορία τῆς Διεθνούς» καί ἄλλα). Ὁ Λαβρόφ ἦταν ὁ θεμελιωτής τῆς ἀντιδραστικῆς θεωρίας τῶν ναρόντικων γιά τούς «ἤρωες» καί τόν «ὄχλο», πού δέν παραδέχονταν τίς ἀντικειμενικές νομοτέλειες τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας καί θεωροῦσε τήν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας σάν ἀποτέλεσμα τῆς δράσης «τῶν κριτικά σκεπτόμενων προσωπικοτήτων».

Ὁ Λαβρόφ ἦταν μέλος τῆς ἐταιρίας «Ζεμλιά ι βόλια» καί ἀργότερα τοῦ κόμματος «Ναρόνναγια βόλια». Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1870 ἔμεινε στό ἐξωτερικό· ἐκεῖ ἔβγαζε τό περιοδικό «Βπερίοντ» (Ζυρίχη-Λονδίνο, 1873-1876), ἦταν διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ «Βέστνικ Ναρόντοϊ βόλι» (1883-1886) καί ἔπαιρνε μέρος στή σύνταξη τῶν συλλογῶν τῶν ναροντοβόλτσι «Υλικά γιά τήν ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ κοινωνικοῦ-ἐπαναστατικοῦ κινήματος» (1893-1896)· ἦταν μέλος τῆς I Διεθνούς, γνῶρισε τόν Μάρξ καί τόν Ἐνγκελς καί ἀλληλογραφοῦσε μαζί τους. — 414, 440.

Λάνγκε (Lange), Φρίντριχ-Άλμπερτ (1828-1875) — γερμανός ἀστός φιλόσοφος-νεοκαντιανός, καθηγητής τῶν Πανεπιστημίων τῆς Ζυρίχης καί τοῦ Μάρμπουργκ. Ἐνας ἀπό τούς πρωτεργάτες τοῦ ἀντιδραστικοῦ κινήματος «πίσω πρὸς τόν Κάντ» τῶν ἀστών καθηγητῶν. Ὁ Λάνγκε ἦταν ἐχθρός τοῦ ὕλισμοῦ· θεωροῦσε ὅτι ὁ ὕλισμός, ὄντας ἐφαρμοσμένος σάν μέθοδος ἐρευνας τῆς φύσης, δέν ἱκανοποιεῖ σάν φιλοσοφική θεωρία καί ὀδηγεῖ ὀπωσδήποτε στόν ἰδεαλισμό. Ὁ Λάνγκε προσπάθησε νά ὑπερνικήσει τό δυϊσμό τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, μετατρέποντας τό «πράγμα καθαυτό» σέ ὑποκειμενική ἔννοια. Ὑποστήριξε τίς θέσεις τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ, μεταφέροντας τούς νόμους τῆς βιολογίας στήν ἀνθρώπινη κοινωνία, παραδεχόταν τό νόμο τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τοῦ Μάλθους. Εἶναι συγγραφέας τῶν ἔργων: «Τό ἐργατικό ζήτημα. Ἡ σημασία του τώρα καί στό μέλλον» (1865), «Ἡ ἱστορία τοῦ ὕλισμοῦ καί ἡ κριτική τῆς σημασίας του σήμερα» (1865) καί ἄλλων. Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλά ἔργα του καί ἰδιαίτερα στόν «Υλισμό καί ἐμπειριοκριτικισμό» χαρακτήριζε τόν Λάνγκε μπερδεσιάρη πού παραποιεῖ τόν ὕλισμό.

Οί άντεπιστημονικές φιλοσοφικές καί κοινωνιολογικές άπόψεις του Λάνγκε χρησιμοποιούνται άπ' τή σύγχρονη άστική φιλοσοφία. — 474-479, 486.

Λένιν, Β. Ι. (Ούλιάνοφ, Β. Ι., Βλ. Ίλιν, Κ. Τ., Κ. Τούλιν, Β. Ούλιάνοφ, Βλαντίμιρ Ούλιάνοφ, Βλαντίμιρ Ίλιν Ούλιάνοφ, Βλαντίμιρ Ίλιτς Ούλιάνοφ) (1870-1924) — βιογραφικά στοιχεία. — 5, 202, 203, 207, 345, 357, 358, 374, 391, 402, 523, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557-558, 559, 560.

Λήμπκνεχτ (Liebknecht), Βίλχελμ (1826-1900) — επιφανής παράγοντας του γερμανικού καί του διεθνούς έργατικού κινήματος, ένας άπ' τούς ιδρυτές καί ήγέτες του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, πατέρας του Κάρλ Λήμπκνεχτ. Πήρε ένεργό μέρος στην έπανάσταση του 1848-1849 στη Γερμανία: ύστερα από τήν ήττα της πήγε στο έξωτερικό, στην άρχή στην Έλβετία καί κατόπιν στο Λονδίνο, όπου συνδέθηκε μέ τόν Μάρξ καί τόν Ένγκελς. Κάτω από τήν επίδραση του Μάρξ καί του Ένγκελς ό Λήμπκνεχτ έγινε σοσιαλιστής καί τό 1862, ύστερα από τήν επιστροφή του στη Γερμανία καί τήν όργάνωση της Ι Διεθνούς έγινε ένας από τούς πιό ένθερμους προπαγανδιστές τών έπαναστατικών της ιδεών καί όργανωτής του τμήματος της Διεθνούς στη Γερμανία. Στά 1875, μετά τή δημιουργία του Ένιαίου Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Γερμανίας καί ως τό τέλος της ζωής του ό Λήμπκνεχτ ήταν μέλος της Κεντρικής Έπιτροπής του κόμματος καί διευθυντής του Κεντρικού όργάνου «Vorwärts» («Έμπρός»). Άπό τό 1867 ως τό 1870 ήταν βουλευτής του ράιχσταγ της Βόρειας Γερμανίας καί από τό 1874 έκλεγόταν επανειλημμένα βουλευτής του ράιχσταγ της Γερμανίας. Χρησιμοποίησε μέ τέχνη τό βήμα της βουλής γιά νά ξεσκεπάσει τήν αντιδραστική έξωτερική καί έσωτερική πολιτική τών γιουδνκερς της Πρωσίας. Γιά τήν επαναστατική του δράση φυλακίστηκε επανειλημμένα. Πήρε δραστήρια μέρος στην όργάνωση της ΙΙ Διεθνούς. Ό Μάρξ καί ό Ένγκελς έκτιμοδσαν πολύ τόν Λήμπκνεχτ, τόν θεωρούσαν ένα από τά κύρια στηρίγματα τους στη Γερμανία, καθοδηγούσαν τή δράση του, ταυτόχρονα, όμως, ύπόβαλλαν καί σε άσπρη κριτική τή συμφιλιωτική του πολιτική άπέναντι στα όπορουνιστικά στοιχεία. — 307.

Λίστ (List), Φρόντριχ (1789-1846) — γερμανός άστός χυδαίος οικονομολόγος καί πολιτικός παράγοντας: έργοστασιάρχης. Άπό τό 1817 καθηγητής του Πανεπιστημίου του Γιούμπινγκεν καί από τό 1819 πρόεδρος του έμπορικού έπιμελητηρίου της Γερμανίας. Οί άπόψεις του Λίστ έκφράζαν τόν αντιδραστικό χαρακτήρα της γερμανικής άστικής τάξης, πού έκλινε προς τό συμβιβασμό μέ τούς γιουδνκερς. Τό 1841 δημοσίευσε τήν έργασία του «Τό έθνικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας», όπου προσπαθούσε νά κάνει κριτική στη θεωρία τών άστών κλασικών οικονομολόγων. Θεωρώντας ότι ή μανουφακτούρα άποτελεί τή βάση της οικονομικής ανάπτυξης του έθνους, ό Λίστ ζητούσε νά καθιερωθούν δασμοί πού νά προστατεύουν τή νεαρή κεφαλαιοκρατική βιομηχανία της Γερμανίας από τούς ανταγωνιστές του έξωτερικού. Κατά τή γνώμη του Λίστ ή καθιέρωση δασμών θά έπρεπε νά επιταχύνει τήν ανάπτυξη της μανουφακτούρας, νά οδηγήσει στην οικονομική ανάπτυξη του έθνους καί νά συντελέσει στην αύξηση της ισχύς του κράτους. Στο πρόσωπο του Λίστ ή νεαρή βιομηχανική άστική τάξη της Γερμανίας βρήκε έναν ένθερμο ύπερασπιστή τών συμφερόντων της. — 455-456.

M

Μάγιερ (Mayer), *Ζίγκμουντ* — συγγραφέας του βιβλίου «Τό κοινωνικό πρόβλημα στη Βιέννη» (1871), επιχειρηματίας. — 160.

Μάλθους (Malthus), *Τόμας-Ρόμπερτ* (1766-1834) — άγγλος αντιδραστικός άστος οικονομολόγος, ένας από τους ίδρυτές της μισάνθρωπης θεωρίας του πληθυσμού. Στην εργασία του «Δοκίμιο για τό νόμο του πληθυσμού» (1798) ό Μάλθους προσπάθησε νά αποδείξει ότι αίτια του υπερπληθυσμού και της φτώχιας των εργαζομένων δέν είναι οι οικονομικές συνθήκες του καπιταλισμού, αλλά οι φυσικές συνθήκες, ή άπόλυτη ανεπάρκεια μέσων ύπαρξης πάνω στη γή. Σύμφωνα μέ τή «θεωρία» — σχήμα του Μάλθους ή παραγωγή των μέσων ύπαρξης αυξάνει δήτην κατά άριθμητική μόνο πρόοδο, ένώ ό πληθυσμός αυξάνει κατά γεωμετρική πρόοδο. Μέ τό πρόσχημα αυτό ό Μάλθους δικαίωσε τους πολέμους και τίς επιδημίες σάν μέσα μείωσης του πληθυσμού και καλούσε τους εργαζομένους νά αποφεύγουν τό γάμο. «Τά συμπεράσματα του Μάλθους πάνω σε επιστημονικά ζητήματα, — έγραφε ό Μάρξ, — σκαρώθηκαν „μέ γνώμονα“ τά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων γενικά και ειδικά τά συμφέροντα των αντιδραστικών στοιχείων των κυρίαρχων αυτών τάξεων. Αυτό σημαίνει ότι ό Μάλθους πλαστογραφεί τήν επιστήμη για νά ξευπηρετήσει τά συμφέροντα των τάξεων αυτών» (Κ. Μάρξ. «Οι θεωρίες της ύπερξιας», ρωσ. έκδ., μέρος II, 1957, σελ. 113). Στη Ρωσία τίς άποψεις του Μάλθους τίς ύποστηρίζαν ό Στρούβε, ό Μπουλγκάκοφ και άλλοι. Ή σύγχρονη ιμπεριαλιστική άστική τάξη άνανεώνει τίς μαλθουσιανικές θεωρίες, τίς χρησιμοποιεί σάν όπλο πάλης ένάντια στους εργαζομένους και σάν μέσο δικαιολόγησης της ιμπεριαλιστικής της πολιτικής. — 470-471, 481, 490.

Μάρξ (Marx), *Κάρλ* (1818-1883) — θεμελιωτής του επιστημονικού κομμουνισμού, μεγαλοφυής στοχαστής, κορυφή της επαναστατικής επιστήμης, άρχηγός και δάσκαλος του διεθνούς προλεταριάτου (βλ. τό άρθρο του Β. Ι. Λένιν «Ο Κάρλ Μάρξ (Σύντομη βιογραφική σκιαγραφία και έκθεση του μαρξισμού)» — Άπαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 21ος, σελ. 27-74). — 73-78, 80-84, 95-96, 101-102, 130-135, 137-140, 142-150, 155-157, 159-175, 177-179, 182-188, 190, 193-197, 212, 220, 240, 271-273, 302, 318-319, 320-321, 326-328, 329-332, 335, 339-341, 396, 421-422, 428-430, 432, 433, 436-439, 445, 448-449, 457-460, 463, 474-476, 478-179, 486-487, 489, 494, 511, 518, 521-523.

Μεντελέγεφ, *Δ. Ι.* (1834-1907) — μέγάλος ρώσος επιστήμονας: άνακάλυψε τό νόμο της περιοδικότητας των χημικών στοιχείων, πού άποτελεί τή βάση της σύγχρονης θεωρίας των φυσικών επιστημών για τήν ύλη. Μέ βάση τό νόμο της περιοδικότητας προείπε τήν ύπαρξη και τίς ιδιότητες όρισμένων χημικών στοιχείων, πού άνακαλύφθηκαν κατοπινά. Στο κλασικό του έργο «Οι βάσεις της χημείας» (1869-1871) γίνεται για πρώτη φορά συστηματική έκθεση της άνόργανης χημείας στο σύνολό της από τήν άποψη του νόμου της περιοδικότητας. Ο Μεντελέγεφ είναι γνωστός από τίς σημαντικές έρευνές του στους πιο διαφορετικούς τομείς της επιστήμης και της τεχνικής. Πρωτοπόρος κοινωνικός παράγοντας της έποχής του, ό Μεντελέγεφ πάλαιβε μέ θέρμη για τή διάδοση της παιδείας, για τήν ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της Ρωσίας, για τήν οικονομική της ανεξαρτησία. Τό 1876 εκλέχτηκε άντεπιστέλλον μέλος της Άκαδημίας Έπιστημών της Ρω-

τρούπολης, όμως η ύποψηφιότητά του γιά ταχτικό μέλος της 'Ακαδημίας τῶν 'Επιστημῶν, πού ὑποβλήθηκε τό 1890, ἀπορίφθηκε κάτω ἀπ' τήν πίεση τῶν ἀντιδραστικῶν κυβερνητικῶν κύκλων· τό 1890 ὁ Μεντελέγεφ ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ ἀπό τό Πανεπιστήμιο τῆς Πετρούπολης, ὅπου ἦταν καθηγητής ἀπό τό 1865. Ἡ ἐπιστημονική κληρονομία πού ἄφησε ὁ Μεντελέγεφ ἀνέρχεται σέ 400 καί πλέον δημοσιευμένες ἐργασίες. Τά ἐργα του βρῆκαν παγκόσμια ἀναγνώριση. Ὁ Μεντελέγεφ ἦταν ἐπίτιμο μέλος πολλῶν ξένων ἀκαδημιῶν καί ἐπιστημονικῶν ὀργανώσεων. — 367.

Μίλ (Mill), Τζόν-Στούαρτ (1806-1873) — ἄγγλος ἀστός φιλόσοφος, εἰδικός στή Λογική καί οἰκονομολόγος, ἕνας ἀπ' τοὺς ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τοῦ θετικισμοῦ. Τό 1865-1868 ἦταν μέλος τῆς κάτω βουλῆς τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου. Τά κύρια φιλοσοφικά ἐργα τοῦ Μίλ εἶναι: «Σύστημα ἀπαγωγικῆς καί ἐπαγωγικῆς λογικῆς» (1843) καί «Ἐπισκόπηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ σέρ Οὐίλιαμ Χάμιλτον» (1865). Ἡ βασική οἰκονομική ἐργασία του εἶναι: «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1848). Ὁ Μίλ ἀνῆκε σέ μία κατηγορία ἐκπροσώπων τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού, σύμφωνα μέ τόν ὄρισμό τοῦ Μάρξ, «προσπαθοῦσαν νά ἐναρμονίσουν τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ κεφαλαίου μέ τίς διεκδικήσεις τοῦ προλεταριάτου, πού τώρα πιά δέν μποροῦσαν νά τίς ἀγνοοῦν» («Τό Κεφάλαιο» ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 13). Ὁ Μίλ σέ σύγκριση μέ τόν Ντ. Ρικάρντο ἔκανε ἕνα βῆμα πρὸς τά πίσω, ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή θεωρία τῆς ἀξίας τῆς ἐργασίας καί τήν ἀντικατέστησε μέ τή χυδαία θεωρία τῶν ἐξόδων τῆς παραγωγῆς. Τό κέρδος τῶν καπιταλιστῶν ὁ Μίλ προσπαθοῦσε νά τό ἐξηγήσει μέ τήν ψευτοεπιστημονική θεωρία τῆς ἐγκράτειας, πού δείχνουν, τάχα, οἱ καπιταλιστές στήν κατανώση. Στό πρόβλημα τοῦ πληθυσμοῦ ὁ Μίλ ἦταν ὀπαδός τῆς θεωρίας τοῦ Μάλθους. Κριτική τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τοῦ Μίλ ἔκανε ὁ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι στίς σημειώσεις του στή μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Μίλ «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1860-1861) καί στήν ἐργασία του «Σκίτσα ἀπ' τήν πολιτική οἰκονομία (κατά τόν Μίλ)» (1861). — 494.

Μίρτοφ — βλ. Λαβρόφ, Π. Α.

Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ. (Ποστορόνι) (1842-1904) — ὁ πιό ἐπιφανής θεωρητικός τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ, δημοσιολόγος, κριτικός, φιλόσοφος-θετικιστής, ἕνας ἀπ' τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ὑποκειμενικῆς σχολῆς στήν κοινωνιολογία. Ὁ Μιχαηλόβσκι ἄρχισε τή φιλολογική του δράση τό 1860. Στά 1870-1880 ὀργάνωνε καί διεύθυνε τίς ἐκδόσεις τῶν ναρόντικων. Ὁ Μιχαηλόβσκι ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς καθοδηγητές τοῦ περιοδικοῦ «Ὁτέτσετβενιγε Ζαπίσκι», συνεργαζόταν στήν ἐφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστ», στά περιοδικά «Σέβερνι Βέστνικ», καί «Ρούσκαγια Μίσλ», ἀπ' τό 1892 διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», ἀπό τίς στήλες τοῦ ὁποῖου ἔκανε λυσσασμένη πάλη ἐνάντια στοὺς μαρξιστές.

Κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Μιχαηλόβσκι γίνεται στήν ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φιλοὶ τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» (1894) καί σέ ἄλλα ἐργα. — 129-201, 202, 207-208, 244, 263, 266, 270-272, 274, 276, 277, 321, 330, 339, 340, 368, 371, 381-382, 393, 414-417, 418-419, 423-424, 427, 429, 430-432, 434, 436, 440, 466, 474.

Μόργκαν (Morgan), Λούις-Χένρυ (1818-1881) — διάσημος ἀμερικανός ἐπιστήμονας, ἐθνογράφος, ἀρχαιολόγος καί ἱστορικός. Μέ βάση ἕνα πλούσιο

ἔθνογραφικό ὕλικό, πού συγκέντρωσε στήν πορεία τῆς μελέτης τοῦ κοινο-
νικοῦ συστήματος καί τῆς ζωῆς τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικής, θεμελίωσε τή
θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ γένους, σάν βασική μορφή τοῦ πρωτόγονου κοινο-
τικοῦ συστήματος. Ἡ θεωρία τοῦ Μόργκαν κατάφερε χτύπημα στήν πα-
τριαρχική θεωρία, πού κυριαρχοῦσε γιά πολλούς αἰῶνες καί ὑποστήριξε,
ὅτι ἡ πατριαρχική οἰκογένεια ὑπῆρχε πάντοτε σάν ἔμβρυο καί σάν βασικός
πυρήνας τῆς κοινωνίας. Ὁ Ἐνγκελς ἔλεγε, ὅτι ἡ ἀνακάλυψη αὐτῆ τοῦ Μόρ-
γκαν ἔχει τήν ἴδια ἐπιστημονική ἀξία πού ἔχουν ἡ θεωρία τῆς καταγωγῆς
τῶν εἰδῶν τοῦ Δαρβίνου καί ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας τοῦ Μάρξ. Στό ἐνεργη-
τικό ἐπίσης τοῦ Μόργκαν εἶναι καί ἡ προσπάθεια νά χωριστεῖ σέ περιόδους
ἡ ἱστορία τῆς προταξικῆς κοινωνίας. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς θεωροῦσαν
πολύτιμες τίς ἐργασίες τοῦ Μόργκαν. Ὁ Μάρξ ἔκανε λεπτομερειακή περί-
ληψη τοῦ βιβλίου τοῦ Μόργκαν «Ἡ ἀρχαία κοινωνία» (1877) καί ὁ Ἐνγκελς
δουλεῖοντας τό βιβλίο του «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς
ἰδιοκτησίας καί τοῦ κράτους», χρησιμοποίησε τό ὕλικό πού εἶχε συγκεντρώ-
σει ὁ Μόργκαν. — 145, 146, 148, 183.

Μπαράνοφ, Ν. Μ. (1836–1901) — γενικός διοικητής τοῦ κυβερνεῖου τοῦ
Νίζνι-Νόβγκοροντ ἀπό τό 1882 ὡς τό 1897. Ἐγινε πασίγνωστος γιά τήν
αὐταρχικότητά του τόν καιρό τῆς πείνας τοῦ 1891–1892. Χάρις στό ξεσκέπα-
σμα πού τοῦ ἔκανε ὁ Β. Γ. Κορολένκο, τό ὄνομα τοῦ Μπαράνοφ πολιτογρα-
φήθηκε σάν προσωνυμία γιά τό χαρακτηρισμό τῶν ἐπαρχιακῶν σατραπῶν.—
269.

Μπλός (Blos), Βίλχελμ (1849–1927) — γερμανός μικροαστός ἱστορικός καί
δημοσιολόγος, ἐκπρόσωπος τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ
κόμματος τῆς Γερμανίας. Στά 1872–1874 ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς συντάχτες τῆς
σοσιαλδημοκρατικῆς ἐφημερίδας «Der Volksstaat» («Λαϊκό Κράτος»). Στά
1877–1878 καί ἀπό τό 1890 κ' ὕστερα ἦταν μέλος τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς
ομάδας τοῦ ράιχσταγ. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ἔκαναν αὐστηρή κριτική στήν
ὀρπορτουμιστική πολιτική τοῦ Μπλός. Ὁ Μπλός ἔγινε γνωστός μέ τά ἔργα
του γιά τήν ἱστορία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1789 καί τήν ἱστορία
τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848.

Στά 1918–1920 ὁ Μπλός ἦταν πρόεδρος τῆς κυβέρνησης Βυτεμβέργης,
πού ὀνομάστηκε ματοβαμμένη γιά τίς ἐκτελέσεις κομμουνιστῶν. Ἀργότερα
ὁ Μπλός ἀποχώρησε ἀπό τήν πολιτική σκηνή. — 143.

Μπουρένιν, Β. ΙΙ. (1841–1926) — ἀντιδραστικός δημοσιολόγος καί λόγιος.
Ἀπό τό 1876 ἀνῆκε στή σύνταξη τῆς ἐφημερίδας «Νόβογε Βρέμια» κ' ἦταν
ἐπικεφαλῆς τῆς πουλημένης κλίκας τῶν λογίων πού δούλευαν σ' αὐτήν τήν
ἐφημερίδα. Ὁ Β. Ι. Λένιν συχνά χρησιμοποίησε τό ὄνομα τοῦ Μπουρένιν
γιά νά χαρακτηρίσει τίς ἄτιμες μεθόδους πολεμικῆς. — 154, 157, 184, 188,
278.

Μπράιτ (Bright), Τζόν (1811–1889) — ἄγγλος ἀστός πολιτικός καί βιομη-
χανος. Ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς ἡγέτες τοῦ κινήματος τῶν ἐλευθέρων ἐμπορικῶν
ἀνταλλαγῶν καί ἰδρυτής τῆς «Ἐνώσης ἀγῶνα ἐνάντια στοὺς νόμους γιά τά
σιτηρό» (δηλ. ἐνάντια στήν ἐπιβολή μεγάλων δασμῶν στά εἰσαγόμενα σι-
τηρά). Κάνοντας δημαγωγικές ἐπιθέσεις ἐνάντια στήν ἀριστοκρατία καί πα-
ρουσιαζόμενος σάν ὑπερασπιστής τῶν συμφερόντων τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ὁ
Μπράιτ ὑποστήριξε ταυτόχρονα τή συμμαχία ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη

καί στήν ἀριστοκρατία καί ἦταν ἐνάντια στόν περιορισμό μέ νόμο τῆς ἐργάσιμης μέρας καθώς ἐπίσης καί ἐνάντια σέ ἄλλα αἰτήματα τῶν ἐργατῶν. Ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας 1860—1870 ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς ἡγέτες τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων καί ἀνέλαβε διάφορα ὑπουργεῖα στίς κυβερνήσεις τῶν φιλελευθέρων. — 494.

N

Ναπολέον Α' (Βοναπάρτης) (1769—1821) — μεγάλος γάλλος στρατηλάτης, ὁ πρῶτος ὕπατος τῆς Γαλλικῆς δημοκρατίας στά χρόνια 1799—1804, αὐτοκράτορας τῆς Γαλλίας στά χρόνια 1804—1814 καί 1815. — 167.

N. —ον, Νικ. —ον, Νικολάι —ον, — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.

Ντανιελσόν, Ν. Φ. (N.—ον, Νικ.—ον, Νικολάι—ον, —ον) (1844—1918) — ρώσος συγγραφέας-οικονομολόγος, ἕνας ἀπό τοὺς θεωρητικούς τοῦ φιλελευθέρου ναροντνικισμοῦ στά 1880—1900· ἡ πολιτική του δράση καθρέφτιζε τὴν ἐξέλιξη τῶν ναρόντικων ἀπὸ τίς ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις ἐνάντια στό τσαρισμό πρὸς τὴ συμφιλίωση μ' αὐτόν. Στά 1860—1880 ὁ Ντανιελσόν συνδεόταν μέ τὴν ἐπαναστατικὴ νεολαία τῶν ραζνοτσίντσι. Στίς ἀρχές τοῦ 1870 πιάστηκε. Τέλειωσε τὴν πρώτη μετάφραση στά ρωσικά τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ, πού τὴν εἶχε ἀρχίσει ὁ Γ. Α. Λοπάτιν. Τὸν καιρὸ πού μετάφραζε τὸ «Κεφάλαιον», εἶχε ἀλληλογραφία μέ τὸν Κ. Μάρξ καί τὸν Φ. Ἐνγκελς στὴν ὁποία ἔθιγε καί προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Ὁ Ντανιελσόν, ὅμως, δὲν κατάλαβε τὴν οὐσία τοῦ μαρξισμοῦ καί κατοπινὰ τάχθηκε ἐνάντια σ' αὐτόν. Τὸ 1893 ἔβγαλε τὸ βιβλίο «Δοκίμια γιὰ τὴν κοινωνικὴ μας οἰκονομία ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση», πού ἀποτελέσει μαζί μέ τίς ἐργασίες τοῦ Β. Π. Βοροντσόφ τὴν κύρια οἰκονομικὴ βάση τοῦ φιλελευθέρου ναροντνικισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλὰ ἔργα του ἔκανε αὐστηρὴ κριτικὴ στόν Ντανιελσόν καί ξεσκέπασε πέρα γιὰ πέρα τὴν οὐσία τῶν ἀντιδραστικῶν του ἀντιλήψεων. — 96—97, 99, 105, 119—120, 216, 241—242, 278, 281, 318—320, 321—328, 329, 330, 333—337, 359, 412—413, 442, 469—470, 474, 485, 486, 487, 488, 490, 492—497, 501, 502—503, 507, 510—512, 521.

Ντεμέντιεφ, Ε. Μ. (1850—1918) — γιατρός καί στατιστικός, προοδευτικὸς κοινωνικὸς παράγοντας, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ρώσους ἐπιστήμονες, πού ἐπεξεργάστηκε τὴ στατιστικὴ τῆς ἐργασίας καί τὴν ἱατρικὴ στατιστικὴ. Μέ ἐντολὴ τοῦ ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖοῦ τῆς Μόσχας ἔκανε ἐρευνα τῆς ὑγιεινῆς κατάστασης σέ μιὰ σειρά φάμπρικες κι ἐργοστάσια τοῦ κυβερνεῖοῦ τῆς Μόσχας γιὰ τὰ χρόνια 1879—1885 καί μέ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας αὐτῆς περιέγραψε λεπτομερειακὰ τίς βαριές συνθήκες δουλειᾶς τῶν ἐργατῶν. Μεγάλη κοινωνικοπολιτικὴ σημασία εἶχε ἡ ἐργασία τοῦ Ντεμέντιεφ «Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στόν πληθυσμό καί τί παίρνει ἀπὸ τὸν πληθυσμό» (1893). Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἀνέτρεψε τὴ λαθεμένη θέση τῶν ναρόντικων ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴ Ρωσία τάξη ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί ἀπόδειξε ὅτι ἡ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία, ὅπως καί στίς κεφαλαιοκρατικὲς χώρες τῆς Δύσης ἔτσι καί στὴ Ρωσία, ἀποσπᾷ ἀναπόφευχτα τὸν ἐργάτη ἀπὸ τὴ γῆ. Ἐδειξε τὴ σκληρὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν ἀπομέρους τῶν κεφαλαιοκρατῶν, καί τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα, πού ἔχουν γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἐργατῶν καί τῶν οἰκογενειῶν τους οἱ βαριεὲς συνθήκες δουλειᾶς στίς φάμπρικες στίς συνθήκες τοῦ καπιταλισμοῦ. — 212—213.

Ντύρινγκ (Dühring), *Ευγένιος* (1833-1921) — γερμανός φιλόσοφος και οικονομολόγος. Οί φιλοσοφικές αντιλήψεις του Ντύρινγκ αποτελούν έκλεκτικό μίγμα θετικισμού, μεταφυσικού υλισμού και ιδεαλισμού. Τό αντιδραστικό-ούτοπικό σύστημά του της «κοινωνικοποιημένης» οικονομίας εξιδανίκευε τίς πρωσικές μισοφεουδαρχικές μορφές οικονομίας. Οί επιζημίες και μπερδεμένες απόψεις του Ντύρινγκ στά ζητήματα της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας και του σοσιαλισμού υποστηρίχτηκαν από όρισμένους σοσιαλδημοκράτες της Γερμανίας· τό πράγμα αυτό αποτέλεσε μεγάλο κίνδυνο γιά τό κόμμα, πού δέν είχε δυναμώσει άκόμα. Γιά τό λόγο αυτό ο Ένγκελς τάχθηκε ένάντια στόν Ντύρινγκ και μέ τό βιβλίον του «Αντι-Ντύρινγκ. Ή άνάτροπή της έπιστήμης από τόν κύριο Ευγένιο Ντύρινγκ» (1877-1878) κριτικάρισε τίς απόψεις του Ντύρινγκ. Ή Β. Ι. Λένιν στό βιβλίον του «Υλισμός και έμπειριοκριτικισμός» (1909) και σέ μιά σειρά άλλα έργα κριτικάρισε έπανειλημμένα τίς έκλεκτικές απόψεις του Ντύρινγκ.

Τά βασικά έργα του Ντύρινγκ είναι: «Έγχειρίδιο φιλοσοφίας» (1875), «Κριτική Ιστορία της έθνικής οικονομίας και του σοσιαλισμού» (1871), «Έγχειρίδιο έθνικής και κοινωνικής οικονομίας» (1873). — 162, 164, 108-170, 171-174, 179, 184.

Ο

— ον, — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.

Όρλόφ, Β. Ι. (1848-1885) — στατιστικός, ένας από τούς θεμελιωτές της στατιστικής των ζέμισθον στή Ρωσία. Διευθυντής του τμήματος στατιστικής στό ζέμισθον του κυβερνείου της Μόσχας. Καθοδηγούσε επίσης τή στατιστική ύπηρεσία των κυβερνείων του Ταμπόφ, του Κούρσκ, του Όριόλ, του Βορόνεζ και της Σαμάρας. Οί «Συλλογές στατιστικών στοιχείων γιά τό κυβερνείο της Μόσχας» συντάχτηκαν βασικά από τόν Όρλόφ. Τά στατιστικά στοιχεία των εργασιών του Όρλόφ χρησιμοποιούνταν από τόν Κ. Μάρξ, τόν Β. Ι. Λένιν και τόν Γκ. Β. Πλεχάνοφ. — 247-248.

Ουλιάνοφ, Β. Ι. — βλ. Λένιν, Β. Ι.

Ουσπένσκι, Γ. Ι. (1843-1902) — έπιφανής ρώσος συγγραφέας και δημοσιολόγος, έπαναστάτης-δημοκράτης. Γιά πρώτη φορά έμφανίστηκε στόν τύπο τό 1862 μέ τό διήγημα «Εϊδύλλιον»· τό 1865 έγινε συνεργάτης του περιοδικού «Σοβρεμέννικ» και ύστερα από τό κλείσιμό του μόνιμος συνεργάτης του περιοδικού «Ότέτσσεστβενιγε Ζαπίσκ». Στά έργα του «Τά ήθη της όδου Ραστεριάγεβα» (1866), «Ή καταστροφή» (1869-1871), «Από τό ήμερολόγιο του χωριού» (1877-1880), «Ο άγρότης και ή άγροτική εργασία» (1880), «Ή έξουσία της γής» (1882) και άλλα, ο συγγραφέας άπεικόνισε μέ μεγάλη ρεαλιστική τέχνη τήν καταπίεση σέ βάρος της πτωχολογιάς της πόλης και του χωριού και τήν έλλειψη κάθε δικαιώματος πού χαρακτήριζε τή ζωή τους. Παρά τίς ναροντικιστικές απόψεις του άπεικόνισε σωστά τήν ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, τήν καταστροφή των θεμελίων της πατριαρχικής ζωής στό χωριό, τήν καταστροφή της κοινότητας. Ή Β. Ι. Λένιν εκτιμούσε πολύ τόν Ουσπένσκι, τόν θεωρούσε έναν «από τούς καλύτερους συγγραφείς, πού περιέγραψαν τήν άγροτική ζωή» και στίς εργασίες του άναφέρονταν συχνά στά έργα του Ουσπένσκι. — 261, 352-354, 360, 393.

Π. Σ. — βλ. Στρούβε, Π. Μπ.

Πλεχάνοφ, Γκ. Β. (1856–1918) — ο πρώτος προπαγανδιστής του μαρξισμού στη Ρωσία, διάλλαχτος αγωνιστής της υλιστικής κοσμοθεωρίας, επιφανής παράγοντας του ρωσικού και του διεθνούς εργατικού κινήματος. Φοιτητής άκόμα ο Πλεχάνοφ συνδέθηκε τό 1875 μέ τούς ναρόντικους, μέ τούς εργάτες της Πετρούπολης και άρχισε τήν επαναστατική του δράση. Τό 1877 μπήκε στην όργάνωση των ναρόντικων «Ζεμλιά ι βόλια», και τό 1879 ύστερα από τή διάσπασή της, τέθηκε έπικεφαλής της επανασταθείσης όργάνωσης των ναρόντικων «Τσιόρνι Περεντέλ». Τό 1880, όταν ο Πλεχάνοφ άναχώρησε για τό έξωτερικό, ζέκοψε από τό ναροννικισμό και τό 1883 δημιούργησε στη Γενεύη τήν πρώτη ρωσική μαρξιστική όργάνωση, τήν ομάδα «Άπελευθέρωση της δουλιάς». Ο Πλεχάνοφ έγραψε πολλά έργα για τή φιλοσοφία, τήν ιστορία των κοινωνικοπολιτικών θεωριών, για τά ζητήματα της θεωρίας της τέχνης και της λογοτεχνίας, που άποτελούν πολύτιμη συμβολή στό θησαυροφυλάκιο του έπιστημονικού σοσιαλισμού. Ο Β. Ι. Λένιν έγραψε για τόν Πλεχάνοφ: «Μέσα σέ 20 χρόνια, από τό 1883 ως τό 1903, έγραψε πολλά ύπέροχα έργα, ιδιαίτερα ενάντια στους όπορτουμιστές, τούς μαχιστές και τούς ναρόντικους» (Άπαντα, 4η ρωσ. έκδ. τόμ. 20ός, σελ. 333). Ο Β. Ι. Λένιν έλεγε, ότι τά φιλοσοφικά έργα του Πλεχάνοφ είναι τά καλύτερα έργα της διεθνούς μαρξιστικής φιλολογίας. Παρ' όλα όμως αυτά ο Πλεχάνοφ έπεσε σέ σοβαρά λάθη: ύποτιμούσε τόν επαναστατικό ρόλο της άγροτιάς, έβλεπε τή φιλελεύθερη άστική τάξη σάν σύμμαχο της εργατικής τάξης κι ενώ στά λόγια άναγνώριζε τήν ιδέα της ήγεμονίας του προλεταριάτου, στην πράξη έπαιρνε θέσεις αντίθετες μέ τήν ούσία αυτής της ιδέας.

Ύστερα από τό Η συνέδριο του ΣΔΕΚΡ ο Πλεχάνοφ ήταν ύπέρ της συμφιλίωσης μέ τούς όπορτουμιστές, και κατοπινά προσχώρησε στους μενσεβίκους. Στην περίοδο της πρώτης ρωσικής επανάστασης του 1905–1907 ο Πλεχάνοφ είχε σοβαρές διαφωνίες μέ τούς μπολσεβίκους πάνω σέ βασικά ζητήματα της ταχτικής. Άργότερα αρκετές φορές άπομακρύνθηκε από τούς μενσεβίκους, ταλαντευόμενος άνάμεσα στό μενσεβικισμό και στόν μπολσεβικισμό· στά 1908–1912, όταν οι μενσεβίκοι πήραν τό δρόμο της διάλυσης των παρανομων όργανώσεων του κόμματος, ο Πλεχάνοφ τάχθηκε ενάντια στους λικβινταριστές και μπήκε έπικεφαλής της ομάδας των «κομματικών μενσεβίκων». Στη διάρκεια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, 1914–1918, ύποστήριζε σοσιαλσωβινιστικές θέσεις. Ύστερα από τήν άστικοδημοκρατική επανάσταση του Φλεβάρη 1917, ο Πλεχάνοφ γύρισε στη Ρωσία και τάχθηκε μέ τό μέρος της Προσωρινής κυβέρνησης· ή στάση του επέναντι στη Μεγάλη Όχτωβριανή σοσιαλιστική επανάσταση ήταν άρνητική.

Τά σπουδαιότερα θεωρητικά έργα του Πλεχάνοφ είναι: «Ο σοσιαλισμός και ή πολιτική πάλη» (1883), «Οι διαφωνίες μας» (1885), «Για τό ζήτημα της ανάπτυξης της μονιστικής αντίληψης στην ιστορία» (1895), «Δοκίμια της ιστορίας του υλισμού» (1896), «Η θεμελίωση του ναροννικισμού στά έργα του κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.)» (1896), «Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας» (1897), «Για τό ζήτημα του ρόλου της προσωπικότητας στην ιστορία» (1898) και άλλες. — 182, 194–196, 223, 280, 289, 299.

Πομπεντονόστσεφ, Κ. Π. (1827–1907) — αντίδραστικός κρατικός παρά-

γοντας τῆς τσαρικήσ Ρωσίας, βασιλικός ἐπίτροπος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, οὐσιαστικὸς καθοδηγητὴς τῆς κυβέρνησης καὶ κύριος ἐμπνευστὴς τῆς ἀχαλί-
νωτης δουλοπαροικιακῆς ἀντίδρασης ἐπὶ τσάρου Ἀλεξάνδρου Γ', ἐξακο-
λουθοῦσε νὰ παίξει σοβαρὸ ρόλο καὶ ἐπὶ τσάρου Νικολάου Β'. Σ' ὅλη τὴ
διάρκεια τῆς ζωῆς του ἦταν φανατικὸς πολέμιος τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινή-
ματος. Ἀδιάλλατος ἀντίπαλος τῶν ἀστικῶν μεταρρυθμίσεων τῆς δεκαετίας
1860-1870, ὁπαδὸς τῆς ἀπεριόριστης ἀπολυταρχίας, ἐχθρὸς τῆς ἐπιστήμης
καὶ τῆς μόρφωσης. Τὴν περίοδο τῆς ἀνόδου τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπα-
νάστασης τοῦ Ὀχτώβρη 1905, ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ καὶ ἀποχώρησε
ἀπ' τὴν πολιτικὴ δρᾶση. — 280.

Πόστνικοφ, Β. Ε. (1844-1908) — οἰκονομολόγος-στατιστικὸς, ὑπηρετοῦσε
στὸ ὑπουργεῖο τῆς Γεωργίας καὶ τῶν δημοσίων κτημάτων στὸν τομέα τῆς
διαχείρισης τῶν κρατικῶν γαιῶν, μέλος τῆς Ἐλευθέρης Οἰκονομικῆς Ἑται-
ρίας. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ τῆς Νότιας
Ρωσίας» (1891), ὅπου συγγράφει καὶ ἐπεξεργάστηκε τὰ στοιχεῖα τῆς στα-
τιστικῆς τῶν ζέμστω τῶν κυβερνεῖων Αἰκατερινοσλάβ, Ταυρίδας καὶ Χερ-
σώνας. Ὁ Β. Ε. Λένιν ἀναλύει τὸ βιβλίον τοῦ Πόστνικοφ στὶς ἐργασίες του
«Νέες οἰκονομικὲς ἀλλαγές στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ», «Ἀπ' ἀφορμὴ τὸ λεγόμενον
πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» (βλ. σὲ τοῦτο τὸν τόμο, σελ. 1-122), «Ἡ ἀνάπτυξη
τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία». Ὁ Β. Ε. Λένιν, χαρακτηρίζοντας τὴν ἐργασία
αὐτὴ τοῦ Πόστνικοφ, ἔγραφε: «Στὴ φιλολογία γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῆς
ἀγροτιάς, τὸ ἔργο αὐτὸ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν πρώτη θέση» (Ἄπαντα,
4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 3ος, σελ. 48). Ταυτόχρονα ὁ Β. Ε. Λένιν ὑπογράμμισε ὅτι
ὁ Πόστνικοφ ἐνῶ ἔδινε μεγάλη σημασία στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα, τὰ ἐξέ-
ταζε δίχως νὰ τὰ συνδέει, δίχως νὰ τὰ βάζει σὲ μιά λογικὴ σειρὰ. Στὴν ἐξή-
γηση τῶν οἰκονομικῶν προτάσεσ, ὁ Πόστνικοφ ἔπεφτε σὲ ἀντιφάσεις καὶ
ἔκανε μεθοδολογικὰ λάθη. — 1-68, 111-112, 113, 496, 594, 535-544.

Ποστορόν — βλ. Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.

Προυντόν (Proudhon), *Πιέρ-Ζοζέφ* (1809-1865) — γάλλος δημοσιολόγος,
οἰκονομολόγος καὶ κοινωνιολόγος, θεωρητικὸς τῆς μικροαστικῆς τάξης,
ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1840 ἔβγαλε τὸ βιβλίον «Τί εἶναι
ἡ ἰδιοκτησία;». Ὁ Προυντόν ὀνειροπολοῦσε νὰ διαιωνίσει τὴ μικρὴ ἀτο-
μικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἔκανε κριτικὴ στὴ μεγάλη κεφαλαιοκρατικὴ ἰδιοκτη-
σία ἔσκινώντας ἀπὸ μικροαστικὲς θέσεις πρότεινε νὰ ὀργανωθεῖ εἰδικὴ
«λαϊκὴ τράπεζα», ποῦ μὲ «δωρεάν πιστώσεις» θὰ βοηθοῦσε τοὺς ἐργάτες
νὰ ἐφοδιαστοῦν μὲ δικά τους μέσα παραγωγῆς καὶ νὰ γίνουν βιοτέχνες. Ἐξί-
σου ἀντιδραστικὸ ἦταν καὶ τὸ οὐτοπικὸ σχέδιον τοῦ Προυντόν νὰ δημιουργη-
θοῦν εἰδικὲς «τράπεζες ἀνταλλαγῶν» ποῦ θὰ βοηθοῦσαν τοὺς ἐργαζομέ-
νους νὰ ἐξασφαλίσουν τάχα μιά «δίκαιη» διάθεση τῶν προϊόντων τῆς ἐργα-
σίας τους, χωρὶς νὰ θιχτεῖ παράλληλα καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἰδιοκτησία
στὰ ἐργαλεῖα καὶ στὰ μέσα παραγωγῆς. Τὸ 1846 ἔβγαλε τὸ βιβλίον «Τὸ σύ-
στημα τῶν οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων, εἴτε ἡ φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητος»,
ὅπου διατύπωσε τίς μικροαστικὲς φιλοσοφικὲς καὶ οἰκονομικὲς του ἀπόψεις.
Ὁ Μάρξ στὸ ἔργο του «Ἡ ἀθλιότης τῆς φιλοσοφίας» ἔκανε συντριπτικὴ
κριτικὴ στὸ βιβλίον τοῦ Προυντόν δείχνοντας ὅτι δὲ στηρίζεται σὲ ἐπιστη-
μονικὰ βάθη. Τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 ὅταν ὁ Προυντόν
ἐκλέχθη μέλος τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης καταδίκασε τίς ἐπαναστατι-
κὲς ἐπιτάξεις τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐπιδοκίμασε τὸ βοναπαρτικὸ πραξί-

κόπημα τῆς 2 τοῦ Δεκεμβρίου 1851, πού εἶχε σάν ἐπακόλουθο τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος τῆς δευτέρας αὐτοκρατορίας στὴ Γαλλία. — 140, 436, 445.

Ρ

Ρασπόιν, Β. — στατιστικός, συγγραφέας τοῦ ἀρθροῦ «Τὸ ἀτομικὸ ἰδιόχρητο νοικοκυριὸ στὴ Ρωσία (Σύμφωνα μὲ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζεμιστρο)», πού δημοσιεύθηκε στὰ τεύχη 11 καὶ 12 τοῦ περιοδικοῦ «Γιουριντίτσκι Βέστνικ» τὸ 1887. — 513.

Ρότζερς (Rogers), Τζέιμς-Ἐντβιν-Τόρολντ (1823-1890) — ἄγγλος ἀστός, οἰκονομολόγος-ἱστορικός. Ἀπὸ τὸ 1859 καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς στατιστικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου καὶ ἀπὸ τὸ 1862 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης. Στὰ 1880-1886 βουλευτὴς τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων, συνεπὴς ἀντίπαλος τοῦ προστατευτισμοῦ καὶ ὁπαδὸς τῶν ἐλευθέρων ἀνταλλαγῶν. Στὸ βασικὸ του ἔργο «Ἱστορία τῆς γεωργίας καὶ τῶν τιμῶν στὴν Ἀγγλία» (1866) συγκέντρωσε καὶ ἐπεξεργάστηκε πλούσια στατιστικὰ στοιχεῖα. Ὁ Κ. Μάρξ χρησιμοποίησε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα στὸν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». — 494.

Ροῦγκε (Ruge), Ἄρνολντ (1802-1880) — γερμανὸς δημοσιολόγος, νεοεγκελιανὸς ἀστός ριζοσπάστης. Τὸ 1844 ἐβγαζε στὸ Παρίσι μαζί μὲ τὸν Μάρξ τὸ περιοδικὸ «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Γερμανογαλλικά χρονικά»). Ὁ Μάρξ ἀποχωρίστηκε γρήγορα ἀπὸ τὸν Ροῦγκε. Τὸ 1848 ὁ Ροῦγκε ἦταν βουλευτὴς στὴν ἐθνικὴ συνέλευση τῆς Φρανκφούρτης καὶ ἀνῆκε στὴν ἀριστερῆ πτέρυγα· στὴ δεκαετία 1850-1860 ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν γερμανῶν μικροαστῶν ἐκπατρισμένων στὴν Ἀγγλία· ὕστερα ἀπὸ τὸ 1866 ἔγινε ἐθνικιστὴς-φιλελευθέρως, ὁπαδὸς τοῦ Βίσμαρκ καὶ ἀρθρογραφοῦσε στὸν τύπο ὑπὲρ τῆς συνένωσης τῆς Γερμανίας κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τῆς Πρωσίας. — 160.

Ρουσσώ (Rousseau), Ζάν-Ζάκ (1712-1778) — διάσημος γάλλος διαφωτιστής, πού ἀπηχοῦσε στὰ ἔργα του τὴν ἰδεολογία τῆς μικροαστικῆς τάξης· ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν ἰδεολογικὴ προετοιμασία τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης τοῦ XVIII αἰῶνα· ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς γαλλικῆς ἀστικοδημοκρατικῆς φιλολογίας· ἄσκηση μεγάλη ἐπιρροή στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς παιδαγωγικῆς. Ὁ Ρουσσώ ἐβαλε μὲ δξύτητα τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος. Θεωροῦσε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοχρησία σὺν πηγῇ τῆς κοινωνικῆς καταπίεσης τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ταυτόχρονα, ὅμως, δὲν πάλευε γιὰ τὴν πλήρη κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχρησίας καὶ διατύπωσε τὴν οὐτοπικὴ θεωρία περὶ ἀνακατανομῆς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχρησίας πάνω στὴ βάση τῆς ἰσότητος. Οἱ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τοῦ Ρουσσώ δὲν παρουσίαζαν συνέπεια. Ὁ Ρουσσώ θεωροῦσε σάν ἀρχὴ ὅλων τῶν φυσικῶν φαινομένων τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὄλη, κάνοντας μάλιστα τὴ διάκριση ὅτι ἡ ὄλη εἶναι ἡ παθητικὴ ἀρχή, ἐνῶ ὁ θεὸς ἡ ἐνεργητικὴ. Ἐπικρατέστερη τάση στὴ φιλοσοφία τοῦ Ρουσσώ ἦταν ὁ ἰδεαλισμὸς, σὲ πολλὰς ὅμως περιπτώσεις διατυπώνονταν καὶ ὀλιστικὲς θέσεις. Στὴ διδασκαλία τοῦ Ρουσσώ γιὰ τὴν πρόλευση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος διαφαινόταν ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος τῆς οἰκονομίας στὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Ὁ Φ. Ἐνγκελς στὸ ἔργο «Ἀντι-Ντύρινγκ» χαρακτηρίζει τὸν Ρουσσώ σάν διαλεκτικὸ.

Τά βασικά ἔργα τοῦ Ρουσσώ εἶναι: «Συνετέλεσε ἄραγε ἡ ἀναγέννηση τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν στή βελτίωση τῶν ἠθῶν;» (1750), «Σκέψεις γιά τήν προέλευση καὶ τίς βάσεις τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων» (1755), «Ίουλιὰ εἶτε ἡ Νέα Ἐλοῖζα» (1761), «Τό κοινωνικό συμβόλαιο, εἶτε οἱ Ἀρχές τοῦ πολιτικοῦ δικαίου» (1762), «Ὁ Αἰμίλιος, ἡ Περί ἀγωγῆς» (1762) καί ἄλλα. — 173.

Σ

Σαλτικῶφ-Στσεντρίν, Μ. Ε. (1826-1899) — μέγας ρώσος σατιρικός συγγραφέας, ἐπαναστάτης-δημοκράτης. Στά ἔργα του, χρησιμοποιώντας τή σάτιρα, ἔκανε συντριπτική κριτική στό ἀπολυταρχικό-δουλοπαροικιακό σύστημα τῆς Ρωσίας, δημιούργησε δλόκληρη σειρά τύπων ἀταρχικῶν τσιφλικῶν, ἐκπροσώπων τῆς τσαρικής γραφειοκρατίας, δειλῶν φιλελεύθερων καὶ γιά πρώτη φορά στή λογοτεχνία περιέγραψε τύπους ἀστῶν ληστῶν. Γιά τά πρῶτα του διηγήματα «Ἀντιθέσεις» (1847) καὶ «Μπερδεμένη ὑπόθεση» (1848) ἐξορίστηκε τόν Ἀπρίλη τοῦ 1848 στή Βιάτκα, ὅπου ἐμεινε πάνω ἀπό 7 χρόνια. Ὅταν γύρισε στίς ἀρχές τοῦ 1856 στήν Πετροῦπολη, ὁ Σαλτικῶφ δημοσιεύει μέ τό ψευδώνυμο «Ν. Στσεντρίν» τά «Σκίτσα ἀπό τήν ἐπαρχία» καὶ ἀργότερα, στά 1860-1890 ἔγραψε μιά σειρά μεγάλα ἔργα: «Ἡ ἱστορία μιᾶς πόλης» (1869-1870), «Καλοπροαίρετοι λόγου» (1872-1876), «Οἱ κύριοι Γκολοβλιόβι» (1875-1880) καὶ ἄλλα. Τόν τύπο τοῦ Ίούντουσκα, τοῦ κύριου προσώπου τοῦ μυθιστορημάτος «Οἱ κύριοι Γκολοβλιόβι», ὁ Λένιν τόν χαρακτήρισε σάν ἀθάνατο καὶ τόν χρησιμοποίησε ἐπανειλημμένα στίς ἐργασίες του, ὅπως καὶ ἄλλους τύπους ἀπό τά ἔργα τοῦ Σαλτικῶφ, ὅταν ξεσκέπαζε τίς ἐχθρικές γιά τό λαό κοινωνικές ὁμάδες καὶ πολιτικά κόμματα. Πολύ ἐκτιμοῦσε τά ἔργα τοῦ Σαλτικῶφ καὶ ὁ Κ. Μάρξ. Στά 1863-1864 ὁ Σαλτικῶφ εἶναι ὁ σπουδαιότερος συνεργάτης τοῦ ἐπαναστατικοῦ-δημοκρατικοῦ περιοδικοῦ «Σοβρεμέννικ», καὶ ἀπό τό 1868 μέλος τῆς σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ «Ὁτέεσεστβενιγε Ζαπίσκι». Ὑστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Νεκράσοφ, τό 1878 γίνεται διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ καὶ πραγματικός πνευματικός ἀρχηγός τῆς δημοκρατικῆς διανόησης, συνεχίζοντας τίς μεγάλες παραδόσεις τῆς ἐπαναστατικῆς δημοκρατίας τῆς δεκαετίας 1860-1870. — 266, 446.

Σέنيορ (Senior), Νάσσαου-Γουίλλιαμ (1790-1864) — ἄγγλος χυδαῖος οἰκονομολόγος· υπεράσπιζε τά συμφέροντα τῶν ἐργοστασιαρχῶν καὶ πῆρε δραστήριο μέρος στήν ἐκστρατεία πού ὀργάνωσαν οἱ τελευταῖοι ἐνάντια στή μείωση τῆς ἐργασίμης μέρας στήν Ἀγγλία (στή δεκαετία 1830-1840). Τό λιβελλό του «Γράμματα γιά τήν ἐπίδραση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας στή βιομηχανία βαμβακερῶν» (1837) τόν κριτικάρισε ἀσπληρᾶ ὁ Κ. Μάρξ στόν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». — 84.

Σκβορτσόφ, Α. Ι. (1848-1914) — ἀστός οἰκονομολόγος, γεωπόνος, καθηγητής τοῦ ἴνστιτούτου γεωργίας καὶ δασῶν τοῦ Νόβγια Ἀλεξάντρια, συγγραφέας πολλῶν ἔργων πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ὁ Β. Ι. Λένιν στά ἔργα του κριτικάρισε ἐπανειλημμένα τίς ἀστικές ἀπόψεις τοῦ Σκβορτσόφ. Τά κύρια ἔργα τοῦ Σκβορτσόφ εἶναι: «Ἡ ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία» (1890), «Οἰκονομικές μελέτες» (1894), «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1898) καὶ ἄλλα. — 199, 497-502, 528-529.

Σλονίμσκι, Α. Ζ. (1850–1918) — δημοσιολόγος, μόνιμος συνεργάτης του περιοδικού «Βέστνικ Έβρόπι». Στη δεκαετία 1890–1900 συμμετείχε στην πολεμική ενάντια στους μαρξιστές, είχε φιλελεύθερες άστικές απόψεις. Τά άρθρα του πάνω στα θέματα αυτά συγκεντρώθηκαν στο βιβλίο: «Η οικονομική διδασκαλία του Κ. Μάρξ» (1898) και σ' άλλα. — 56, 334–335.

Σμίθ (Smith), Άνταμ (1723–1790) — άγγλος οικονομολόγος, ένας από τους μεγαλύτερους εκπροσώπους της κλασικής άστικής πολιτικής οικονομίας. Στο έργο του «Ή έρευνα γιά τή φύση και τίς αίτίες του πλούτου τών λαών» (1776) διακήρυξε γιά πρώτη φορά ότι πηγή της άξια είναι κάθε έργασία, σέ οποιοδήποτε κλάδο της παραγωγής και άν ξεοδεύεται. Ξεκινώντας από τή θέση αυτή έβγαλε τό πολύ σπουδαίο συμπέρασμα ότι ο μισθός έργασίας του έργάτη αποτελεί ένα μέρος του προϊόντος της έργασίας του και καθορίζεται από τήν άξια τών μέσων της ύπαρξής του, ότι πηγή τών έσόδων τών κεφαλαιοκρατών και τών γαιοκτημόνων είναι έπίσης ή έργασία τών έργατών. Ο Σμίθ γιά πρώτη φορά έδειξε ότι ή κεφαλαιοκρατική κοινωνία αποτελείται από τρεις τάξεις: τούς έργάτες, τούς κεφαλαιοκράτες και τούς γαιοκτήμονες. Περιορισμένος όμως μέσα στό στενό όρίζοντα της άστικής κοσμοθεωρίας, άρνιόταν τήν ύπαρξη ταξικής πάλης σ' αυτή τήν κοινωνία. Ο Μάρξ, τονίζοντας τίς υπηρεσίες του Σμίθ στην ανάπτυξη της πολιτικής οικονομίας, έδειξε ταυτόχρονα τήν άστική στενότητα, τήν αντίφατικότητα και τή σφαλερότητα τών άπόψεών του. Ο Σμίθ τήν άξια του έμπορευματος, πού σωστά τήν καθόριζε από τήν άξια του χρόνου έργασίας πού καταναλώνεται γιά τήν κατασκευή του, τή συγγέει μέ τήν άξια της ίδιας της έργασίας. Υποστήριζε ότι στόν καπιταλισμό ή άξια δημιουργείται μόνο από τά έσοδα — ήμερομίσθια, κέρδος και γαιοπρόσοδος — έδώ όμως έπεσε στό λάθος νά μή παίρνει ύπόψη τήν άξια του σταθερού κεφαλαίου, πού καταναλώνεται στην παραγωγή του έμπορευματος. Τίς λαθεμένες θέσεις του Σμίθ τίς χρησιμοποίησαν οι χυδαίοι άστοι οικονομολόγοι γιά τήν ιδεολογική υπεράσπιση του καπιταλισμού. Ο Β. Ι. Λένιν, χαρακτηρίζοντας τόν Σμίθ σάν μεγάλο θεωρητικό της πρωτοπόρας άστικής τάξης, κριτικάρει σέ πολλά έργα του όρισμένες θέσεις της θεωρίας του. — 523.

Σμίθ (Smith), Γκόλντγουιν (1823–1910) — άγγλος ιστορικός, δημοσιολόγος και οικονομολόγος· καθηγητής της ιστορίας τών νέων χρόνων στό Πανεπιστήμιο της Όξφόρδης· από τό 1868 κατείχε τήν έδρα της άγγλικής ιστορίας στό Πανεπιστήμιο της Ίθάκης (πολιτεία της Νέας Υόρκης). Τό 1871 μετανάστευσε στόν Καναδά. Είναι συγγραφέας πολλών έργων αναφορικά μέ τήν Ίρλανδία, τόν Καναδά και τίς Ένωμένες Πολιτείες της Άμερικής. — 494.

Σπένσερ (Spencer), Χέμπερτ (1820–1903) — άγγλος φιλόσοφος, ψυχολόγος και κοινωνιολόγος, έπιφανής εκπρόσωπος του θετικισμού, ένας από τους ιδρυτές της λεγόμενης όργανικής θεωρίας της κοινωνίας. Ο Σπένσερ, προσπαθώντας νά δικαιώσει τήν κοινωνική άνισότητα, παρομοίαζε τήν άνθρωπινη κοινωνία μέ ζωικό όργανισμό, θεωρώντας ότι στην ιστορία της άνθρωπινης ισχύει έξίσου ή βιολογική θεωρία της πάλης γιά τήν ύπαρξη. Οι αντίδραστικές αυτές φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές άντιλήψεις έκαναν τόν Σπένσερ έναν από τους πιό γνωστούς θεωρητικούς της άγγλικής άστικής τάξης. Ο Β. Ι. Λένιν στό βιβλίο του «Υλισμός και έμπειροκριτικισμός» κριτικάρισε τίς άπόψεις του Σπένσερ και έδειξε τήν ιδεολογική συγγένεια

των απόψεων αυτών με τις ιδεαλιστικές απόψεις του ναρόντικου Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι. Ἡ βασική ἐργασία τοῦ Σπένσερ εἶναι τὸ «Σύστημα συνθετικῆς φιλοσοφίας» (1862-1896). — 133.

Στρούβε, Π. Μπ. (Π. Σ.) (1870-1944) — ῥώσος ἀστός οἰκονομολόγος καὶ δημοσιολόγος· ὁ πιό ἐπιφανῆς ἐκπρόσωπος τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ» τῆς δεκαετίας 1890-1900, συνεργάτης καὶ διευθυντῆς τῶν περιοδικῶν «Νόβογε Σλόβο» (1897), «Νατσάλο» (1899) καὶ «Ζίζν» (1900). «Μεγάλο μαέστρο τῆς ἀποστασίας» — ὀνόμασε τὸν Στρούβε ὁ Β. Ι. Λένιν (Ἰάπανα, 4η ῥωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, σελ. 453). Στὴν πρώτη κιόλας ἐργασία του «Κριτικά σημεῖωματα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας» (1894) ὁ Στρούβε, κριτικάροντας τὸ ναρόντικισμό, ἔκανε ταυτόχρονα «συμπληρώσεις» καὶ «κριτική» στὴν οἰκονομικὴ καὶ φιλοσοφικὴ διδασκαλία τοῦ Κ. Μάρξ, τασσόταν ἀλληλέγγυος μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς χυδαίας ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, προπαγάνδιζε τὸ μαλθουσιανισμό. Στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1900-1910 ὁ Στρούβε ἔξεκοψε ὀριστικά ἀπὸ τὸ μαρξισμό καὶ τὴ σοσιαλδημοκρατία, πέρασε στὸ στρατόπεδο τῶν φιλελευθέρων, ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς ἐκπροσώπους καὶ τοὺς ὀργανωτῆς τῆς ἀστοφιλελευθέρης ὀργάνωσης «Ἐνωσις ἀπελευθέρωσης» (1904-1905) καὶ συντάχτης τοῦ παράνομου ὀργάνου τῆς «Ὄσβομποζντένιγε» (1902-1905). Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κόμματος τῶν καντέτων τὸ 1905 ἔγινε μέλος τῆς ΚΕ του. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἦττα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905-1907 ὁ Στρούβε ἔγινε ἡγέτης τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τῶν φιλελευθέρων. Μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου 1914-1918 γίνεται ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιθετικούς θεωρητικούς τοῦ ρωσικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασι ὁ Στρούβε γίνεται φανατικὸς ἐχθρὸς τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας, μέλος τῆς ἀντεπαναστατικῆς κυβέρνησης τοῦ Βράγγελ, λευκοφρουρὸς ἐμγκρές. — 278-281, 318, 319, 323, 333-337, 345, 349-351, 356, 364, 365, 368, 371, 393, 396, 402, 410, 412-531.

Στσεντρίν — βλ. Σαλτικόφ-Στσεντρίν, Μ. Ε.

Στσερμπίνα, Φ. Α. (1849-1936) — στατιστικὸς τῶν ζέμσβο, ναρόντικος· θεωρεῖται ἰδρυτῆς τῆς στατιστικῆς στὸν τομέα τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν τῆς Ρωσίας. Στὰ χρόνια 1884-1903 διεύθυνε τὸ στατιστικὸ τμήμα τοῦ ζέμσβο τοῦ Βορόνεζ. Τὸ 1907 ἦταν βουλευτῆς τοῦ κόμματος τῶν λαϊκῶν σοσιαλιστῶν στὴ II Κρατικὴ Δούμα. Ἄντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν τῆς Ρωσίας. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασι ἔφυγε στὸ ἐξωτερικό. Μὲ τὴν προσωπικὴ του ἐπιμέλεια ἐκδόθηκαν 100 περίπου στατιστικῆς ἐργασίες· ἀνάμεσα σ' αὐτές εἶναι: «Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ στὸ νομὸ τοῦ Ὄστρογκόζσκ» (1887), «Τὸ ζέμσβο τοῦ Βορόνεζ. 1865-1889. Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπησι» (1891), «Οἱ προϋπολογισμοὶ τῶν ἀγροτῶν» (1900). Ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιοῦντας τὶς ἐργασίες τοῦ Στσερμπίνα, τὸν ἐπέκρινε ἀσχηρὰ σάν ναρόντικο. — 222-223, 224, 225-228, 232, 470-471.

Τ

Τβερσκόι, Π. Α. — ῥώσος γαιοχτήμονας, ποὺ μετανάστευσε τὸ 1881 στὴν Ἀμερικὴ. Συνεργαζόταν στὸ περιοδικὸ «Βέστνικ Ἐβρόπι». — 96-97.

Τούλω, Κ. — βλ. Λένιν, Β. Ι.

Τριφύλλοφ, Β. Γ. — στατιστικός, αντιπρόεδρος τῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Σαράτοφ. Ἐγραψε τὸ βιβλίον «Ἡ κοινότητα καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος» (1882). — 53.

Τσερνισέβσκι, Ν. Γ. (1828-1889) — μέγας ρώσος ἐπαναστάτης-δημοκράτης, ἐπιστήμονας, συγγραφέας, κριτικός, ἓνας ἀπὸ τοὺς διάσημους προδρόμους τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ὁ Τσερνισέβσκι ἦταν ὁ θεωρητικός καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κινήματος τῶν ἐπαναστατῶν-δημοκρατῶν τῆς δεκαετίας 1860-1870 στὴ Ρωσία. Ἦταν σοσιαλιστῆς-οὐτοπιστῆς καὶ πίστευε ὅτι εἶναι δυνατόν τὸ πέρασμα στὸ σοσιαλισμὸν μέσῳ τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος· ταυτόχρονα ὁμως, σάν ἐπαναστάτης-δημοκράτης, «ἤξερε νὰ ἐπιδρᾷ πάνω σέ ὅλα τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του μὲ πνεῦμα ἐπαναστατικόν, διαδίδοντας — παρά τὰ ἐμπόδια καὶ τοὺς φραγμοὺς τῆς λογοκρισίας — τὴν ἰδέαν τῆς ἀγροτικῆς ἐπανάστασης, τὴν ἰδέαν τῆς πάλης τῶν μαζῶν γιὰ τὴν ἀνατροπὴν ὄλων τῶν παλιῶν ἐξουσιῶν» (Β. Ι. Λένιν, Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 17ος, σελ. 97). Ὁ Τσερνισέβσκι ξεσκέπασε μὲ ἀγανάχτησιν τὸ δουλοπαραοικιακὸν χαρακτῆρα τῆς «ἀγροτικῆς μετ' ῥύθμισης» τοῦ 1861 καὶ καλοῦσε τοὺς ἀγρότας σὲ ἐξέγερσιν. Τὸ 1862 πιάστηκε ἀπὸ τὴν τσαρικήν κυβέρνησιν καὶ κλείστηκε στὸ φρούριον τοῦ Πετροπαβλόβσκ, ὅπου ἔμεινε δύο χρόνια περιποῦν· κατοπινὰ καταδικάστηκε σὲ ἑπτὰ χρόνια καταναγκαστικά ἔργα καὶ σὲ ἰσόβια ἐξορία στὴ Σιβηρία. Ὁ Τσερνισέβσκι ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν ἐξορίαν ὅταν εἶχε γεράσει πιά. Ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἔμεινε φλογερὸς ἀγωνιστῆς ἐναντία στὴν κοινωνικὴ ἀνισότητά, ἐναντία σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταπίεσης.

Τεράστιες εἶναι οἱ ὑπηρεσίες πού πρόσφερε ὁ Τσερνισέβσκι στὴν ἀνάπτυξιν τῆς ρωσικῆς ὕλιστικῆς φιλοσοφίας. Οἱ φιλοσοφικῆς του ἀντιλήψεις ἀποτέλεσαν τὴν κορυφὴν ὅλης τῆς προμαρξικῆς ὕλιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ὕλισμὸς τοῦ Τσερνισέβσκι εἶχε ἐπαναστατικὸν ἐνεργητικὸν χαρακτῆρα. Ὁ Τσερνισέβσκι κριτικᾶρισε αὐστηρὰ τὶς διάφορες ἰδεαλιστικῆς θεωρίας καὶ προσπαθοῦσε νὰ μεταπλάσει τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Χέγκελ μὲ ὕλιστικὸν πνεῦμα. Στόν τομέαν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς αἰσθητικῆς, τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, τῆς ἱστορίας ὁ Τσερνισέβσκι ἔδωσε πρότυπα διαλεκτικῆς μελέτης τῆς πραγματικότητος. Ὁ Κ. Μάρξ, πού εἶχε μελετήσῃ τὰ ἔργα τοῦ Τσερνισέβσκι, τὰ ἐκτιμοῦσε πολὺ καὶ ὀνόμαζε τὸν Τσερνισέβσκι μέγαστον ρώσον ἐπιστήμονα. Ὁ Λένιν ἔγραφε ὅτι ὁ Τσερνισέβσκι εἶναι «ὁ μοναδικὸς πραγματικὸς μέγας ρώσος συγγραφέας, πού μπόρεσε ἀπὸ τὸ 1850-1860 ὡς τὸ 1888 νὰ παραμείνῃ στὸ ὕψος ἐνὸς ἀκέραιου φιλοσοφικοῦ ὕλισμοῦ. . . Μά ὁ Τσερνισέβσκι δέν μπόρεσε ἢ ἀκριβέστερα: δέν μποροῦσε, — ἔλεγε ὁ Λένιν — ἐξαιτίας τῆς καθυστέρησης τῆς ρωσικῆς ζωῆς, νὰ ὑψωθῆι ὡς τὸ διαλεκτικὸν ὕλισμὸν τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 14ος, σελ. 346).

Ὁ Τσερνισέβσκι ἔγραψε ὀλόκληρην σειράν λαμπρῶν ἔργων στόν τομέαν τῆς φιλοσοφίας, τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς ἱστορίας, τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς. Τὰ φιλοσοφικά-κριτικά ἔργα του εἶχαν τεράστια ἐπίδρασιν στὴν ἀνάπτυξιν τῆς ρωσικῆς φιλολογίας καὶ τῆς τέχνης. Μὲ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Τσερνισέβσκι «Τί νὰ κάνουμε;» (1863) διαπαιδαγωγήθησαν πολλῆς γενιῆς ἐπαναστατῶν στὴ Ρωσία καὶ στὸ ἐξωτερικόν. — 269, 272, 288-290.

Τσιτσέρωφ, Μπ. Ν. (1828-1904) — νομικός-δημοσιολόγος, ἱστορικός καὶ φιλόσοφος, ἐπιφανὴς παράγοντας τοῦ φιλελεύθερου κινήματος. Ἀπὸ τὸ 1861 ὡς τὸ 1868 καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας. Στὰ 1882-1883

δήμαρχος τῆς Μόσχας. Ἀπό πολιτική ἄποψη ἦταν ὁπαδὸς τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς φιλοσοφικῆς του ἀπόψεις ἦταν ἀπὸ πεποίθησι ἰδεαλιστῆς καὶ μεταφυσικός. Οἱ βασικὲς του ἐργασίες εἶναι: «Ἡ ἰδιοκτησία καὶ τὸ κράτος» (1882-1883), «Ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν» (1869-1902), «Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου» (1900) καὶ ἄλλες. — 367, 497.

Φ

Φάουσετ (Fawcett), Χένρυ (1833-1884) — ἄγγλος πολιτικός παράγοντας, οἰκονομολόγος, ὁπαδὸς τοῦ Μάλθους. Ἀπὸ τὸ 1863 καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ. Τὸ 1865 ἐκλέχτηκε στὸ κοινοβούλιο, ὅπου προσχώρησε στοὺς Οὐίγους. Ἀπὸ τὸ 1880 ἦταν ὑπουργὸς στὴν κυβέρνησι τοῦ Γλάδστον. Οἱ ἐργασίες του εἶναι: «Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασι τοῦ βρετανοῦ ἐργάτη» (1865), «Ὁ Παουπερισμὸς: οἱ αἰτίαι του καὶ τὰ μέσα τῆς ἐξάλειψής του» (1871) καὶ ἄλλα. — 494.

Χ

Χαριζομένοφ, Σ. Α. (1854-1917) — ἐπιφανὴς ῥώσος στατιστικός τῶν ζέμστρο, οἰκονομολόγος. Στὴ δεκαετία 1870-1880 ἦταν μέλος τῆς ὀργάνωσι τῶν ναρόντικων «Ζεμλιά ι βόλια» καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ διάσπασή τῆς προσχώρησε στὴν ὀργάνωσι «Τσιόρνι Περεντέλ». Τὸ 1880 ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ ἐπαυστατικὸ κίνημα καὶ ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ στατιστικὴ. Ὁ Χαριζομένοφ ἐρεῦνησε τὶς βιοτεχνικῆς ἐπιχειρήσεις τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Βλαντίμιρ, πῆρε μέρος στὴν ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας, ἦταν καθοδηγητὴς τῶν στατιστικῶν ἐρευνῶν τῶν ζέμστρο στὰ κυβερνεῖα τοῦ Σαράτοφ, τῆς Τούλας, τοῦ Τβέρ, καὶ ἔγραψε πολλὰ ἄρθρα πάνω σὲ οἰκονομικὰ ζητήματα στὰ περιοδικὰ «Ρούσκαγια Μίσλ» καὶ «Γιουριντίτσесκι Βέστνικ».

Ὁ Β. Ι. Λένιν στὰ ἔργα του τῆς δεκαετίας 1890-1900 χρησιμοποιοῦσε συχνὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ Χαριζομένοφ. — 208-209.

Χέγκελ (Hegel), Γκεόργ-Βίλχελμ-Φρίντριχ (1770-1831) — μεγάλος γερμανὸς φιλόσοφος-ἀντικειμενικός ἰδεαλιστῆς. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ ἦταν ἡ ὀλοκλήρωσι καὶ ἡ κορυφή τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ στὰ τέλη τοῦ XVIII-ἀρχὲς τοῦ XIX αἰῶνα. Ἡ ἱστορικὴ ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Χέγκελ βρίσκεται στὴ βαθιὰ καὶ ὀλόπλευρη ἐπεξεργασία τῆς ἰδεαλιστικῆς διαλεκτικῆς, πού χρησίμευσε σάν μιὰ ἀπὸ τὶς θεωρητικῆς πηγῆς τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ ὀλος ὁ φυσικός, ὁ ἱστορικός καὶ ὁ πνευματικός κόσμος βρίσκεται σὲ διαρκῆ κίνησι, ἄλλαγι, μεταμόρφωσι καὶ ἐξέλιξι — ἀλλὰ ὁ Χέγκελ θεωρεῖ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον, τὴν πραγματικότητα, σάν γέννημα τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, τῆς ἀπόλυτης ἰδέας. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήρισε τὴν ἀπόλυτη ἰδέα σάν θεολογικὴ ἐπινόησι τοῦ ἰδεαλιστῆ Χέγκελ. Τὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ τὴ διακρίνει βαθιὰ ἀντίθεσι ἀνάμεσα στὴ διαλεκτικὴ του μέθοδο καὶ στὸ συντηρητικὸ, μεταφυσικὸ σύστημά του, πού ἀξίωνε στὴν ὀσία τὸ σταμάτημα τῆς ἐξέλιξις. Στὶς κοινωνικοπολιτικῆς ἀντιλήψεις του ὁ Χέγκελ ἦταν ἀντιδραστικός.

Ὁ Κ. Μάρξ, ὁ Φ. Ἐνγκελς καὶ ὁ Β. Ι. Λένιν, ἐπεξεργάστηκαν κριτικὰ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο τοῦ Χέγκελ καὶ δημιούργησαν τὴν ὕλιστικὴ διαλεκτικὴ, πού ἀντανაკλᾷ τοὺς πιδὸ γενικοὺς νόμους τῆς ἐξέλιξις τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρώπινης σκέψης.

Τά κύρια ἔργα τοῦ Χέγκελ εἶναι: «Ἡ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος» (1806), «Ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς» (1812-1816), «Ἡ ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» (1817), «Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου» (1821). Ἐκδόθησαν μετὰ τὸ θάνατό του: «Διαλέξεις αισθητικῆς ἢ ἡ φιλοσοφία τῆς τέχνης» (1836-1838) καὶ «Διαλέξεις γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας» (1833-1836). — 134, 162, 164-165, 167, 170.

Χέρτσεν, Α. Ι. (1812-1870) — μέγας ρώσος ἐπαναστάτης-δημοκράτης, φιλόσοφος-ύλιστής, δημοσιολόγος καὶ συγγραφεὺς· θεμελιωτὴς τοῦ «ρωσικοῦ» σοσιαλισμοῦ. Ὁ Χέρτσεν μπήκε στὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα σάν εὐγενὴς ἐπαναστάτης, συνεχίζοντας τίς παραδόσεις τῶν δεκεμβριστῶν. Στὰ 1829-1833, τὸν καιρὸ τῆς φοίτησής του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας, ἦταν ἐπικεφαλῆς ἐνὸς κύκλου πρωτοπόρων νέων μὲ ἐπαναστατικὲς διαθέσεις, πού μελετοῦσαν τίς πολιτικὲς καὶ τίς θεωρητικὲς διδασκαλίαι τῶν ἐπαναστατῶν στοχαστῶν τοῦ XVIII αἰῶνα καὶ τῶν σοσιαλιστῶν-οὐτοπιστῶν. Τὸ 1834 πιάστηκε μαζί μὲ ἄλλα μέλη τοῦ ὁμίλου, τὸ 1835 ἐξορίστηκε στὸ Πέρμ καὶ ἀργότερα στὴ Βιάτκα, στὸ Βλαντιμίρ καὶ στὸ Νόβγκοροντ. Τὸ 1842 μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπ' τὴν ἐξορία, ζοῦσε στὴ Μόσχα. Τά φιλοσοφικά ἔργα πού ἔγραψε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ «Ὁ ἔρασιτεχνισμὸς στὴν ἐπιστήμη» (1842-1843) καὶ «Γράμματα γιὰ τὴ μελέτη τῆς φύσης» (1844-1846) ἐπαίξαν σοβαρὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ρωσικῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήριζε τὸν Χέρτσεν σάν διάσημο στοχαστὴ, πού ἔφθασε πολὺ κοντὰ στὸ διαλεκτικὸ ὑλισμὸ καὶ σταμάτησε μπροστὰ στὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ. Τὸ Γενάρη τοῦ 1847, λόγω τῶν διώξεων τῆς τσαρικῆς κυβέρνησης ἔφυγε στὸ ἐξωτερικόν. Τὸν πρῶτο καιρὸ ἔμενε στὸ Παρίσι καὶ στὴ Νίκαια καὶ τὸ 1852 πῆγε στὸ Λονδίνο, ὅπου ἴδρυσε ρωσικὸ τυπογραφεῖο καὶ ὀργάνωσε τὴν ἐκδοσὴ ἐλεύθερου ρωσικοῦ τύπου στὸ ἐξωτερικόν. Ἀφοῦ ἔβγαλε κάμποσες ἐπαναστατικὲς προκηρύξεις, προσοῦρες καὶ ἄρθρα, ἄρχισε νὰ ἐκδίδει τὸ 1855 τὸ ἡμερολόγιο «Πολιάρναγια Ζβεζντά» καὶ ἀπὸ τὸ 1857 κ' ὕστερα, μαζί μὲ τὸν Ν. Σ. Ὀγκαριόφ, τὸ περιοδικὸ «Κόλοκολ». Ἐπειδὴ δὲν κατάλαβε τὴν ἀστικοδημοκρατικὴ οὐσία τοῦ κινήματος τοῦ 1848 καὶ τοῦ προμαρξικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ Χέρτσεν δὲν μπόρεσε νὰ καταλάβει τὸν ἀστικὸ χαρακτήρα τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης καὶ ταλαντευόταν ἀνάμεσα στὸ δημοκρατισμὸ καὶ στὸ φιλελευθερισμὸ. Τὴ δεκαετία 1860-1870 ὁ Χέρτσεν ζέκοτε τελειῶς ἀπὸ τὸ φιλελευθερισμὸ καὶ περνώντας μὲ τὸ μέρος τῆς ἐπαναστατικῆς δημοκρατίας «ἔστρεψε τὰ βλέμματά του. . . πρὸς τὴ Διεθνή, ἐκείνη τὴ Διεθνή πού καθοδηγοῦσε ὁ Μάρξ» (Β. Ι. Λένιν. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 18ος, σελ. 11). Σ' ἓνα γράμμα του πρὸς τὸν Ὀγκαριόφ ὁ Χέρτσεν χαϊρέτιζε τὴ μετὰφραση στὴ ρωσικὴ γλῶσσα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μάρξ.

Ἐκτίμηση τοῦ ρόλου τοῦ Χέρτσεν στὴν ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος κάνει ὁ Β. Ι. Λένιν στὸ ἄρθρο του «Στὴ μνήμη τοῦ Χέρτσεν» (1912). — 269, 272-273, 279.

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ
ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

(1870-1894)

1870

Ἀπρίλης, 10 (22). Στό Σμπίρσκ (σημερινό Ουλιάνοβσκ) γεννήθηκε ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς Ουλιάνοφ (Λένιν).

1879

Αὐγουστος, 16 (28). Ὁ Λένιν ἐγγράφεται στήν πρώτη τάξη τοῦ κλασικοῦ Γυμνασίου τοῦ Σμπίρσκ.

1886

Γενάρης, 12 (24). Θάνατος τοῦ πατέρα τοῦ Λένιν — Ἰλιά Νικολάγεβιτς Ουλιάνοφ.

1887

Μάρτης, 1 (13). Συλλαμβάνεται ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός τοῦ Λένιν, ὁ Ἀλέξανδρος Ἰλίτς Ουλιάνοφ γιά συμμετοχή στήν ἀπόπειρα κατά τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ'.

Ἀπρίλης, 18 (30). Ὁ Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στό Διευθυντή τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σμπίρσκ γιά νά δώσει ἀπολυτήριες ἐξετάσεις.

*Μάης, 5 (17) -
Ἰούνης, 6 (18).* Ὁ Λένιν δίνει ἀπολυτήριες ἐξετάσεις στό Γυμνάσιο τοῦ Σμπίρσκ.

Μάης, 8 (20). Ἐκτελεῖται ὁ Α. Ι. Ουλιάνοφ καί οἱ ἄλλοι πού εἶχαν καταδικαστεῖ γιά τήν ἀπόπειρα κατά τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ'.

Ἰούνης, 10 (22). Ὁ Λένιν τέλειωσε τό Γυμνάσιο τοῦ Σμπίρσκ μέ χρυσό μετάλλιο.

- Μέσα του 'Ιούνη.* 'Ο Λένιν αποφασίζει νά έγγραφει στή Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Καζάν.
- Τέλη του 'Ιούνη.* 'Η οικογένεια Ουλιάνοφ εγκαθίσταται στό Καζάν.
- 'Ιούλης, 29 (Αύγουστος, 10).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στόν Πρύτανη του Πανεπιστημίου του Καζάν γιά τήν έγγραφή του στόν πρώτο χρόνο τής Νομικής Σχολής.
- Αύγουστος, 13 (25).* 'Ο Λένιν έγγράφεται στό Πανεπιστήμιο του Καζάν.
- Σεπτέμβρης-Νοέμβρης.* Στό Καζάν ό Λένιν συμμετέχει στόν έπαναστατικό φοιτητικό όμιλο καί στό Σύλλογο τών φοιτητών-συντοπιτών τής Σαμάρας καί του Σμιρσκ.
- 'Οχτώβρης, 6 (18).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στόν επιθεωρητή του Πανεπιστημίου του Καζάν καί ζητάει νά έγγραφει στόν κύκλο τών μαθημάτων του πρώτου εξαμήνου του σχολικού έτους 1887-1888. 'Εκτός από τά ειδικά μαθήματα: 'Ιστορία του Ρωσικού Δικαίου, 'Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου, έγκυκλοπαιδεία του Δικαίου, στήν αίτηση αναφέρονται ή Θεολογία καί ή άγγλική γλώσσα.
- Δεκέμβρης, 4 (16).* 'Ο Λένιν παίρνει μέρος σέ μιά συγκέντρωση φοιτητών του Πανεπιστημίου του Καζάν.
- Δεκέμβρης, νύχτα 4 μέ 5 (16 μέ 17).* 'Ο Λένιν συλλαμβάνεται γιά συμμετοχή στίς φοιτητικές ταραχές.
- Δεκέμβρης, 5 (17).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στόν Πρύτανη του Πανεπιστημίου του Καζάν καί ζητάει νά τον διαγράψουν από τή δύναμη τών φοιτητών γιατί του είναι άδύνατο νά συνεχίσει τή φοίτηση μέ τίς ύπάρχουσες συνθήκες τής πανεπιστημιακής ζωής.
- 'Ο Λένιν αποβάλλεται άπ' τό Πανεπιστήμιο.
- Δεκέμβρης, 7 (19).* 'Ο Λένιν έκτοπίζεται από τό Καζάν στό χωριό Κοκούσκινο του κυβερνείου του Καζάν, όπου βρίσκεται κάτω από μυστική άστυνομική επίτηρηση.
- 1 8 8 8
- Μάης, 9 (21).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στόν ύπουργό τής Παιδείας καί ζητάει τήν έγκριση γιά τήν επανεγγραφή του στό Πανεπιστήμιο του Καζάν. 'Η αίτηση άπορίπτεται.
- Σεπτέμβρης, 6 (18).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στόν ύπουργό τών 'Εσω-

τερικῶν καὶ ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἀναχώρησή του στό ἐξωτερικό «γιά τή συνέχιση τῶν σπουδῶν του». Ἡ αἴτηση ἀπορίπτεται.

*Ἀρχές
τοῦ Ὀχτώβρη.*

Ἐγκρίνεται ἡ ἐπιστροφή τοῦ Λένιν ἀπό τό χωριό Κοκούσκινο στό Καζάν, ὅπου καί ἐγκαθίσταται ὅλη ἡ οἰκογένεια Οὐλιάνοφ. Ὁ Λένιν τίθεται κάτω ἀπό μυστική ἀστυνομική ἐπιτήρηση.

Φθινόπωρο.

Ὁ Λένιν μελετᾷ τό «Κεφάλαιο» τοῦ Κ. Μάρξ, προσχωρεῖ σ' ἓναν ἀπό τοὺς μαρξιστικούς κύκλους, πού ὀργάνωσε ὁ Ν. Ε. Φεντοσέγεφ.

1889

*Μάης, 3-4
(15-16).*

Ὁ Λένιν ἐγκαταλείπει τό Καζάν καί ἐγκαθίσταται σ' ἓνα ἀγρόχτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγιεβκα τοῦ κυβερνεῖου τῆς Σαμάρας.

Μάης.

Ὁ Λένιν ζητάει ἄδεια ἀναχώρησης στό ἐξωτερικό «γιά θεραπεία». Ἡ Διεύθυνση τῆς Ἀστυνομίας ἀρνεῖται νά τοῦ χορηγήσει διαβατήριο γιά τό ἐξωτερικό.

Μάης-Ἰούνης.

Στά φύλλα τῆς «Σαμάρσκαγια Γκαζέτα» ἀρ. 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125 τοῦ 1889 δημοσιεύθηκε ἀγγελία ὅτι ὁ Λένιν (Β. Οὐλιάνοφ) παραδίδει μαθήματα.

Ἰούλης, 13 (25).

Συλλαμβάνεται ὁ Ν. Ε. Φεντοσέγεφ καί τά μέλη τῶν μαρξιστικῶν κύκλων, πού εἶχε ὀργανώσει στό Καζάν, καθώς ἐπίσης καί τά μέλη τοῦ ὀμίλου, ὅπου ἔπαιρνε μέρος ὁ Λένιν.

Ὀχτώβρης, 11 (23).

Ὁ Λένιν ἐγκαταλείπει τό ἀγρόχτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγιεβκα καί ἐγκαθίσταται στή Σαμάρα.

*Ἵστερα ἀπό τίς 11
(23) τοῦ Ὀχτώβρη.*

Ὁ Λένιν παραδίδει μαθήματα στή Σαμάρα.

*Ἀνάμεσα στίς 11 (23)
τοῦ Ὀχτώβρη 1889
καί στίς 17 (29) τοῦ
Αὐγούστου 1893.*

Ὁ Λένιν δουλεύει πάνω στό βιβλίο τοῦ Β. Β. (Β. Π. Βοροντσόφ) «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» κάνει σ' αὐτό σημειώσεις, ὑπολογισμούς καί ὑπογραμμίσεις. Τό βιβλίο αὐτό τό κριτικάρει στά ἔργα του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» καί «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

*Ὀχτώβρης, 28
(Νοέμβρης, 9).*

Ὁ Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ νά δώσει ἐξετάσεις

γιά δίπλωμα νομικής, σ' ένα από τα 'Ανώτερα έκπαιδευτικά ιδρύματα, χωρίς να έχει φοιτήσει. 'Η αίτηση απορίπτεται.

1890

Τέλη του
1889-1890.

'Ο Λένιν στή Σαμάρα συνεχίζει τή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καί τοῦ 'Ενγκελς, μεταφράζει τό «Μαυιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος», πού κατόπιν διαβάζεται στους παράνομους ὁμίλους τῆς Σαμάρας (ἡ μετάφραση δέ διασώθηκε). 'Ο Λένιν γνωρίζεται μέ τούς Α. Π. Σκλιαρένκο, Β. Α. 'Ιόνοφ καί προπαγανδίζει τό μαρξισμό στή νεολαία τῆς Σαμάρας.

Μάης, 12 (24).

'Η μητέρα τοῦ Λένιν Μαρία 'Αλεξάντροβνα Οὐλιάνοβα ὑποβάλλει αίτηση στήν 'Αστυνομική Διεύθυνση ζητώντας νά ἐπιτραπεί στό γιό της νά ἐγγραφῆι σ' ένα ἀπό τά Πανεπιστήμια ἢ νά δώσει πτυχιακές ἐξετάσεις χωρίς νά ἔχει φοιτήσει.

Μάης, 17 (29).

'Η Μ. Α. Οὐλιάνοβα ὑποβάλλει αίτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας ζητώντας νά ἐπιτραπεί στό γιό της νά δώσει πτυχιακές ἐξετάσεις σ' ένα ἀπό τά Πανεπιστήμια. 'Η αίτηση γίνεται δεκτή.

'Ιούνης, 12 (24).

'Ο Λένιν ὑποβάλλει αίτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεί νά δώσει ἐξετάσεις γιά πτυχίο νομικής, στό Πανεπιστήμιο τῆς Πετρούπολης χωρίς νά ἔχει φοιτήσει. 'Η αίτηση γίνεται δεκτή.

'Ανάμεσα στίς 12 (24)
τοῦ 'Ιούνη 1890
καί στίς 5 (17) τοῦ
'Απρίλη 1891.

Σέ συνδυασμό μέ τήν προετοιμασία του γιά τίς πτυχιακές ἐξετάσεις, ὁ Λένιν μελετᾷ τά βιβλία τοῦ Α. Ντ. Γκραντόβσκι «Οἱ ἀρχές τοῦ ρωσικοῦ κρατικοῦ δικαίου» (τόμ. Ι-ΙΙ) καί κάνει σ' αὐτά ὑπογραμμίσεις καί σημειώσεις στά περιθώρια.

Καλοκαίρι.

'Ο Λένιν ζεῖ στό ἀγρόκτημα κοντά στό χωριό 'Αλακάβεγκα καί κατά διαστήματα πηγαίνει στή Σαμάρα.

Τέλη Αὐγούστου.

'Ο Λένιν κάνει τό πρῶτο ταξίδι στήν Πετρούπολη γιά νά τακτοποιήσει τό ζήτημα τῶν πτυχιακῶν του ἐξετάσεων στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης.

Αὐγουστος, 26 -
Σεπτέμβρης, 1
(Σεπτέμβρης, 7-13).

Στό δρόμο πρὸς τήν Πετρούπολη ὁ Λένιν σταματᾷ στό Καζάν.

Ἀνάμεσα στις 19 (31) τοῦ Ὀκτώβρη 1890 καί στις 10 (22) τοῦ Ἀπριλίη 1891. Σέ συνδυασμό μέ τήν προετοιμασία του γιά τίς πτυχιακές ἐξετάσεις ὁ Λένιν μελετᾷ τό βιβλίο τοῦ Γιούλι Γιανσον «Ἡ θεωρία τῆς στατιστικῆς» καί κάνει σ' αὐτό ὑπογραμμίσεις καί σημειώσεις στά περιθώρια.

Ὀκτώβρης, 24 (Νοέμβρης, 5). Ὁ Λένιν ἀναχωρεῖ ἀπό τήν Πετρούπολη γιά τή Σαμάρα.

1891

Τέλη τοῦ Μάρτη. Ὁ Λένιν ἔρχεται στήν Πετρούπολη γιά νά δώσει ἐξετάσεις.

Μάρτης, 26 (Ἀπριίλης, 7). Ὁ Λένιν ὑποβάλλει στόν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης αἴτηση καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ νά δώσει πτυχιακές ἐξετάσεις χωρίς νά ἔχει φοιτήσει. Στήν ἔκθεση ἐπισυνάπτεται μελέτη πάνω στό Ποινικό Δίκαιο.

Τέλη τοῦ Μάρτη - Ἀπριίλης. Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται ἐπανελημμένα τήν ἀδελφή του Ὑλγα Ἰλίνιτσα Οὐλιάνοβα στή φοιτητική στέγη τῆς Ἀνώτερης σχολῆς θηλέων (Ἰνστιτούτο Μπεστούζεφ).

Ἀπριίλης, 4-24 (Ἀπριίλης, 16-Μάης, 6). Ὁ Λένιν δίνει πτυχιακές ἐξετάσεις στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης (ἀνοιξιᾶτικη περίοδος).

Ἀπριίλης. Ὁ Λένιν μεταφέρει στό νοσοκομεῖο Ἀλεξαντρόφσκαγια τήν ἀδελφή του Ο. Ι. Οὐλιάνοβα, πού ἀρρώστησε ἀπό κοιλιακό τύφο καί τήν ἐπισκέπτεται ταχτικά.

Τέλη τοῦ Ἀπριίλη - ἀρχές τοῦ Μάη. Ὁ Λένιν εἰδοποιεῖ τή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα γιά τήν ἀρρώστια τῆς ἀδελφῆς του Ο. Ι. Οὐλιάνοβας.

Πεθαίνει ἡ Ο. Ι. Οὐλιάνοβα.

Μάης, 10 (22). Ὁ Λένιν παίρνει μέρος στήν κηδεῖα τῆς ἀδελφῆς του Ο. Ι. Οὐλιάνοβας, πού ἐνταφιάζεται στό νεκροταφεῖο τοῦ Βόλκοβο.

Ἀνοιξη καί φθινόπωρο. Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τόν Λ. Γ. Γιαβείν, καθηγητή τοῦ τεχνολογικοῦ Ἰνστιτούτου καί παίρνει ἀπό αὐτόν μαρξιστική φιλολογία.

Ἀνοιξη ἢ φθινόπωρο. Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τόν Σ. Φ. Ὀλντενμπουργκ, ἑκτακτο ὀφηγητή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης, γιά νά μάθει ὀρισμένες λεπτομέρειες γιά τή

- ζωή και την επιστημονική δουλιά του αδελφού του Α. Ι. Ουλιάνοφ και της αδελφής του Ο. Ι. Ουλιάνοβας.
- Μάρης, 17 (29).* 'Ο Λένιν αναχωρεί από την Πετρούπολη για τή Σαμάρα.
- Καλοκαίρι-αρχές του Σεπτεμβρίου.* 'Ο Λένιν διαμένει στή Σαμάρα και στο αγρόκτημα κοντά στο χωριό 'Αλακάγεβκα.
- Πρώτο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου.* 'Ο Λένιν αναχωρεί στην Πετρούπολη για να δώσει τό υπόλοιπο μέρος των εξετάσεων στο εκεί Πανεπιστήμιο.
- 'Ανάμεσα στις 10 και 15 (22 και 27) του Σεπτεμβρίου.* 'Ο Λένιν δίνει γραπτές εξετάσεις πάνω σ' ένα θέμα του Δικαίου.
- Σεπτέμβρης, 16 (28)-Νοέμβρης, 9 (21).* 'Ο Λένιν τελειώνει τις πτυχιακές εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης (φθινοπωρινή περίοδος).
- 'Οχτώβρης, 20 (Νοέμβρης, 1).* 'Ο Λένιν έγινε δεκτός από τόν ύποδιευθυντή της 'Αστυνομικής Διεύθυνσης για τό ζήτημα της αναχώρησής του στο εξωτερικό. 'Η αίτησή του άπορίφτηκε.
- Νοέμβρης, 12 (24).* 'Ο Λένιν επιστρέφει από την Πετρούπολη στή Σαμάρα.
- Νοέμβρης, 15 (27).* 'Η εξεταστική επιτροπή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Πετρούπολης δίνει στον Λένιν δίπλωμα πρώτου βαθμού.
- 1 8 9 2
- Γενάρης, 14 (26).* 'Ο Λένιν παίρνει από τή διεύθυνση της εκπαιδευτικής περιφέρειας της Πετρούπολης πανεπιστημιακό δίπλωμα πρώτου βαθμού.
- Γενάρης, 30 (Φλεβάρης, 11).* 'Ο Λένιν αναγνωρίζεται σάν άσκούμενος δικηγόρος και δουλεύει στο γραφείο του δικηγόρου Α. Ν. Χάρντιν στή Σαμάρα.
- Φλεβάρης, 28 (Μάρτης, 11).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στο Πρωτοδικείο της Σαμάρας για να του δοθεί άδεια εξάσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος.
- Μάρτης-'Απρίλης.* 'Ο Λένιν παρίσταται στο Πρωτοδικείο της Σαμάρας συνήγορος των άγροτών Μουλένκοφ, 'Οπάριν, Τίσκιν, Ζόριν και άλλων.

- Ίούνης, 1 (13).* 'Ο Λένιν υποβάλλει αίτηση στον 'Αστυνομικό Διευθυντή και παρακαλεί νά γνωστοποιήσουν στον Πρόεδρο του Πρωτοδικείου τής Σαμάρας ότι ή 'Αστυνομική Διεύθυνση δέν έχει αντίρρηση νά του χορηγηθεί άδεια εξάσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος.
- Ίούνης, 11 (23).* 'Ο Λένιν υποβάλλει στον πρόεδρο του Πρωτοδικείου τής Σαμάρας αίτηση και τον παρακαλεί νά απευθυνθεί στην 'Αστυνομική Διεύθυνση γιά νά πληροφορηθεί άν υπάρχουν αντιρήσεις απομέρους της γιά τή χορήγηση σ' αυτόν άδειας εξάσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος.
- Ίούνης.* 'Ο Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικείο τής Σαμάρας συνήγορος των άγροτών Μπαμπούκοφ, Τσίνοφ και άλλων.
- Ίούλης, 23 (Αύγουστος, 4).* 'Ο Λένιν παίρνει τό δικαίωμα νά διεκπεραιώνει δικαστικές υποθέσεις στή διάρκεια του 1892.
- Καλοκαίρι.* 'Ο Λένιν πηγαίνει κατά διαστήματα στό άγρόκτημα κοντά στό χωριό 'Αλακάγεβκα.
- 'Ο Λένιν μαζί μέ τον Μ. Τ. 'Ελιζάροφ — άνδρα τής Α. Ι. Ουλιάνοβας — επισκέπτεται τήν πόλη Σιζράν και τό χωριό Μπεστούζεβκα.
- Καλοκαίρι 1892 — χειμώνας 1892-1893.* 'Ο Λένιν γράφει διαλέξεις κριτικής των αντιλήψεων των ναρόντικων και τις διαβάξει στους παράνομους όμίλους. Οι διαλέξεις αυτές αποτέλεσαν τό προπαρασκευαστικό ύλικό γιά τήν εργασία του «Τί είναι οι „φίλοι του λαου“ και πώς πολεμοϋν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
- Σεπτέμβρης - Δεκέμβρης.* 'Ο Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικείο τής Σαμάρας συνήγορος σέ διάφορες υποθέσεις.
- 1 8 9 3
- Γενάρης, 5 (17).* 'Ο Λένιν υποβάλλει στό Πρωτοδικείο τής Σαμάρας αίτηση και ζητάει νά του δοθεί τό δικαίωμα νά διεκπεραιώνει δικαστικές υποθέσεις στή διάρκεια του 1893.
- Γενάρης, 12 (24)-13 (25).* 'Ο Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικείο τής Σαμάρας συνήγορος σέ μιá δικαστική υπόθεση.
- Όχι νωρίτερα από τό Μάρτη.* 'Ο Λένιν μελετά τό βιβλίο του Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό άγροτικό νοικοκυριό τής Νότιας Ρωσίας» κάνει σ'

αυτό σημειώσεις, ύπολογισμούς και ύπογραμμίσεις. Το βιβλίο αυτό αναλύεται λεπτομερειακά στο άρθρο του «Νέες οικονομικές αλλαγές στην αγροτική ζωή». 'Ο Λένιν αναφέρεται στο βιβλίο του Πόστνικοφ στο άρθρο του «'Απ' άφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τών αγορών», και άργότερα στο βιβλίο του «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».

- Μάρτης-'Απρίλης.* 'Ο Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικείο τής Σαμάρας συνήγορος σέ διάφορες δικαστικές ύποθέσεις.
- "Ανοιξη.* Γύρω από τόν Λένιν σχηματίζεται ό πρώτος όμιλος τών μαρξιστών τής Σαμάρας (Α. Π. Σκλιαρένκο, Ι. Χ. Λαλαγιάντζ). 'Ο Λένιν έτοιμάζει και διαβάζει στόν όμιλο τή διάλεξη-άρθρο «Νέες οικονομικές αλλαγές στην αγροτική ζωή ('Απ' άφορμή τό βιβλίο του Β. Ε. Πόστνικοφ)». 'Ο όμιλος άσκησε μεγάλη επίδραση στην πρωτοπόρα νεολαία τής περιοχής του Βόλγα.
- Μετά τίς 20 του Μάη (1 του 'Ιούνη) - πριν τίς 31 του Αύγουστου (12 του Σεπτεμβρη).* 'Ο Λένιν δουλεύει πάνω στο άρθρο του Ν. Α. Κάρισεφ «Σκίτσα τής έθνικής μας οικονομίας» («Ρούσκογε Μπογκάτσβο», τεύχος 5, 1893)· κάνει σ' αυτό ύπογραμμίσεις και σημειώσεις στα περιθώρια.
- Καλοκαίρι.* 'Ο Λένιν πηγαίνει κατά διαστήματα στο άγρόκτημα κοντά στο χωριό 'Αλακάγεβκα.
- Αύγουστος, 16 (28).* 'Ο Λένιν, σκοπεύοντας νά μεταφερθεί στο Πρωτοδικείο τής Πετρούπολης, ύποβάλλει γι' αυτό αίτηση στόν πρόεδρο του Πρωτοδικείου τής Σαμάρας και ζητάει τήν έκδοση πιστοποιητικού πού νά βεβαιώνει ότι είναι άσκούμενος δικηγόρος και ότι στην διάρκεια του 1892 και του 1893 είχε τό δικαίωμα νά διεκπεραιώνει δικαστικές ύποθέσεις.
- 'Αργότερα από τίς 17 (29) του Αύγουστου.* 'Ο Λένιν, ταξιδεύοντας από τή Σαμάρα για τήν Πετρούπολη, σταματάει στο Νίζνι-Νόβγκοροντ, γνωρίζεται μέ τούς εκεί μαρξιστές και παίρνει σύνδεση για τήν Πετρούπολη.
- Τέλη του Αύγουστου.* 'Ο Λένιν, ταξιδεύοντας για τήν Πετρούπολη, σταματάει στη Μόσχα και γνωρίζεται μέ τούς εκεί μαρξιστές.
- Αύγουστος, 26 (Σεπτέμβρης, 7).* 'Ο Λένιν δουλεύει στο άναγνωστήριο τής βιβλιοθήκης του Μουσείου Ρουμιάντσεφ (σήμερα Κρατική βιβλιοθήκη Β. Ι. Λένιν τής ΕΣΣΔ).
- Αύγουστος, 31 (Σεπτέμβρης, 12).* 'Ο Λένιν φθάνει στην Πετρούπολη.

- Σεπτέμβρης, 3 (15).* 'Ο Λένιν προσλαμβάνεται σάν άσκούμενος δικηγόρος στο γραφείο του δικηγόρου Μ. Φ. Βολκενστέιν.
- Σεπτέμβρης, όχι νωρίτερα από τις 21 (3 του 'Οχτώβρη) - ούτε αργότερα από τις 25 (7 του 'Οχτώβρη).* 'Ο Λένιν φτάνει στο Βλαντίμιρ για νά συναντηθεί μέ τον Ν. Ε. Φεντοσέγεφ. 'Η συνάντηση δέν έγινε γιατί ό Φεντοσέγεφ δέν είχε άποφυλακιστεί άκόμα.
- Σεπτέμβρης 1893-1895.* 'Ο Λένιν παίρνει μέρος στις συσκέψεις των άσκούμενων δικηγόρων καθώς και στις συσκέψεις του δικηγορικού σώματος του Πρωτοδικείου τής Πετρούπολης, δίνει νομικές γνωματεύσεις και διεκπεραιώνει δικαστικές ύποθέσεις.
- 'Ο Λένιν είναι ταχτικός έπισκέπτης τής Κρατικής δημόσιας βιβλιοθήκης (σήμερα Κρατική λαϊκή βιβλιοθήκη Σαλτικόφ-Στσεντρίν) όπως και τής βιβλιοθήκης τής 'Ελεύθερης οικονομικής 'Εταιρίας.
- 'Οχτώβρης, 5 (17).* 'Ο Λένιν γράφει γράμμα στη μητέρα του Μ. Α. Ουλιάνοβα, τήν ενημερώνει για τις συνθήκες τής ζωής του και τήν πληροφορεί ότι έλπίζει νά βρεί θέση νομικού συμβούλου.
- 'Οχτώβρης.* 'Ο Λένιν γράφει γράμμα στην άδελφή του Μ. Ι. Ουλιάνοβα, τήν πληροφορεί για τή δουλιά του στη Δημόσια βιβλιοθήκη, και τή ρωτάει για τις σπουδές της καθώς και για τις σπουδές του άδελφού τους.
- Πρίν από τό φθινόπωρο του 1893.* 'Ο Λένιν μελετά τό βιβλίο «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο του Σαράτοφ, τόμ. ΧΙ, νομός Καμίσιν» κάνει σ' αυτό σημειώσεις, ύπολογισμούς και ύπογραμμίσεις. 'Η συλλογή χρησιμοποιήθηκε από τον Λένιν για τις εργασίες του: «'Απ' άφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα των άγορών» και «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».
- Φθινόπωρο.* 'Ο Λένιν μπαίνει στο μαρξιστικό όμιλο των φοιτητών-τεχνολόγων τής Πετρούπολης (Σ. Ι. Ραντσένκο, Β. Β. Στάρκοφ, Π. Κ. Ζαπορόζετς, Γ. Μ. Κρζιζανόβσκι, Α. Α. Βανέγεφ, Μ. Α. Σίλβιν και άλλοι). Σέ μία συνέλευση του όμίλου κάνει κριτική στη διάλεξη του Γ. Μπ. Κράσιν «Τό πρόβλημα των άγορών».
- 'Ο Λένιν γράφει τή διάλεξη-άρθρο «'Απ' άφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα των άγορών» και τή διαβάζει στο μαρξιστικό όμιλο.
- 'Ο Λένιν δουλεύει πάνω στο βιβλίο «Συλλογή στρατιωτικής στατιστικής» Μέρος ΙV. Ρωσία. 'Επιμ. Ν. Ν.

“Ομπρουτσεφ” κάνει στο βιβλίο αυτό σημειώσεις και υπογραμμίσεις. Ἡ συλλογή χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Λένιν στὶς ἐργασίες του: «Ἀπ’ ἀφορμὴ τὸ λεγόμενον πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», «Τι εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» καὶ «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία».

Φθινόπωρο καὶ χειμῶνας τοῦ 1893-1894.

Ἐκεῖ ὁ Λένιν συνδέεται μὲ τοὺς πρωτοπόρους ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων τῆς Πετρούπολης (Β. Α. Σελγκούνωφ, Ι. Β. Μπάμπουσκιν καὶ ἄλλους).

Δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Δεκεμβρίου.

Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει γράμμα στὸν Π. Π. Μύσλοφ, καὶ τὸν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τὸ γράμμα του, ὅτι τοῦ ἔστειλε τὰ ἄρθρα τοῦ Ν. Ε. Φεντοσέγεφ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρύθμιση καὶ ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκαγια Μίσλ» ἀρνήθηκε νὰ δημοσιεύσει τὸ ἄρθρο «Νέες οἰκονομικὲς ἀλλαγές στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ» τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ στείλει τίς παρατηρήσεις του πάνω σ’ αὐτὸ τὸ ἄρθρο.

1893 ἢ 1894.

Ἐκεῖ ὁ Λένιν ἀρχίζει ἀλληλογραφία μὲ τὸν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ πάνω σὲ ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς κοσμοθεωρίας.

1894

Ἄρχές τοῦ Γενάρου

Ἐκεῖ ὁ Λένιν φτάνει στὴ Μόσχα.

Γενάρου, 9 (21).

Ἐκεῖ ὁ Λένιν μιλάει σὲ μιὰ παράνομη συγκέντρωση στὴ Μόσχα ἐναντὶα στὶς ἀπόψεις τοῦ ναρόντικου Β. Β. (Β. Π. Βοροντσόφ) καὶ τίς ὑποβάλλει σὲ συντριπτικὴ κριτικὴ.

Γενάρου.

Ἐκεῖ ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τὸ Νίζνι-Νόβγκοροντ καὶ κάνει στὸν ἐκεῖ μαρξιστικὸ ὄμιλο διάλεξη γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Β. Β. «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία».

Ἐκεῖ ὁ Λένιν ἐπιστρέφει στὴν Πετρούπολη, ὅπου καθοδηγεῖ τὴν ὁμάδα τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης καὶ τὸν κεντρικὸ ἐργατικὸ ὄμιλο, κάνει μαθήματα σὲ ἐργατικὸς ὄμιλους στὴ συνοικία τῆς Νέβσκαγια Ζαστάβα καὶ σὲ ἄλλες συνοικίες.

Τέλη τοῦ Φλεβάρου.

Ἐκεῖ ὁ Λένιν παίρνει μέρος στὴ σύσκεψη τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης, πού ἐγινε στὸ διαμέρισμα τοῦ μηχανικοῦ Κλάσσον (στὴ συνοικία Ὅχια). Στὴ σύσκεψη ἐκτός ἀπὸ τὸν Βλαντίμιρ Ἰλίτς πῆσαν μέρος ἢ Ν. Κ. Κρούτσκαγια, ὁ Ρ. Ε. Κλάσσον, ὁ Ι. Π. Κορομπκά, ὁ Σ. Ι. Ραντσένκο, ὁ Σερεμπρόβσκι καὶ

- άλλοι. Σ' αυτή τή σύσκεψη ο Λένιν συναντήθηκε για πρώτη φορά με την Κρούτσκαγια.
- Ο Λένιν γνωρίζεται με τους εκπροσώπους των «νόμιμων μαρξιστών»: Α. Ν. Πότερσοφ, Π. Μπ. Στρούβε, Μ. Ι. Τουγκάν-Μπαράνοβσκι και άλλους. Άργότερα κλείνει μαζί τους προσωρινή συμφωνία για πάλη ενάντια στους ναρόντικους.
- Πρίν από τον
'Απρίλη.*
- Ο Λένιν μελετά τό βιβλίο του Φ. Ένγκελς «Έ καταγωγή τής οικογένειας, τής άτομικής ιδιοκτησίας και του κράτους» και μεταφράζει από τή γερμανική στή ρωσική γλώσσα όρισμένα μέρη του.
- 'Ανοιξη-καλοκαίρι.*
- Ο Λένιν γράφει τό έργο «Τί είναι οι „φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τούς σοσιαλδημοκράτες;» τό πρώτο μέρος βγήκε στήν Πετρούπολη πολυγραφημένο τον Ίούνη.
- Μάης, 30
(Ίούνης, 11).*
- Ο Λένιν γράφει γράμμα στον Π. Π. Μάσλοφ σχετικά με τίς παρατηρήσεις του τελευταίου στο άρθρο «Νέες οικονομικές αλλαγές στήν άγροτική ζωή».
- Πρώτο εξάμηνο
του χρόνου.*
- Ο Λένιν μελετά τό βιβλίο του ναρόντικου Ν. Α. Κάρισεφ «Οί έκτός κλήρου γαιομισθώσεις των άγροτών» και κάνει σ' αυτό σημειώσεις και ύπογραμμίσεις. Τό βιβλίο αυτό αναφέρεται από τον Λένιν στίς εργασίες του «Νέες οικονομικές αλλαγές στήν άγροτική ζωή» και «Τό οικονομικό περιεχόμενο του ναροντικισμού και ή κριτική του στο βιβλίο του κ. Στρούβε» άργότερα τό κριτικάρισε στο έργο του «Έ ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία».
- Ο Λένιν διαβάζει στο μαρξιστικό όμιλο τής Πετρούπολης διάλεξη, με την όποία κάνει κριτική άνάλυση του βιβλίου του ναρόντικου Κάρισεφ «Οί έκτός κλήρου γαιομισθώσεις τών άγροτών».
- 'Ιούνης, 14 (26).*
- Ο Λένιν αναχωρεί για τή Μόσχα. Περνάει τό καλοκαίρι κοντά σε συγγενείς του στο Κουζμίνσκι, στα περίχωρα τής Μόσχας.
- 'Ιούλης.*
- Στήν Πετρούπολη βγαίνει πολυγραφημένη ή δεύτερη έκδοση του πρώτου μέρους τής εργασίας του Λένιν «Τί είναι οι „φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
- 'Ιούλης-Αύγουστος.*
- Ο Λένιν πηγαίνει στο Γκόρκι (κυβερνείο Βλαντίμιρ) στον Α. Α. Γκάνσιν για τήν παράνομη έκδοση τής εργασίας του «Τί είναι οι „φίλοι του λαού“ και πώς πολεμούν τούς σοσιαλδημοκράτες;».

- Αύγουστος, 27*
(Σεπτέμβρης, 8). 'Ο Λένιν επιστρέφει από τή Μόσχα στήν Πετρούπολη.
- Τέλη τοῦ Αὐγούστου.* Βγαίνει ἡ τρίτη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» (στό Γκόρκι, τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ) ὅπως καί ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ δευτέρου μέρους στή Μόσχα.
- Σεπτέμβρης.* Βγαίνει στήν Πετρούπολη παράνομα ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ τρίτου μέρους καί ἡ τέταρτη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;».
- 'Οχτώβρης-Νοέμβρης.* Βγαίνει στήν Πετρούπολη παράνομα ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;».
- Φθινόπωρο.* 'Ο Λένιν διαβάζει στόν ὄμιλο τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης τήν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;».
- 'Ο Λένιν διαβάζει σέ μιά συνέλευση τοῦ ὀμίλου τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης τή διάλεξη «Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία», ὅπου ὑποβάλλει σέ αὐστηρή κριτική τίς ἀστικές διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ στό βιβλίο τοῦ Στροῦβε «Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας».
- Φθινόπωρο-χειμῶνας.* 'Ο Λένιν κάνει μαθήματα σέ ἐργατικούς ὀμίλους στή συνοικία τῆς Νέβσκαγια Ζαστάβα καί τῶν συνοικιῶν Πέτερμπουργκ καί Βίμποργκ.
- Δεκέμβρης, 13 (25).* 'Ο Λένιν γράφει γράμμα στή Μ. Ι. Οὐλιάνοβα καί τή ρωτάει γιά τήν ὑγεία τή δική της καί τῆς μητέρας τους· ζητάει πληροφορίες γιά τή ζωή στό Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας, παραπονεῖται ὅτι τοῦ εἶναι δύσκολο νά βρεῖ τόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» καί τήν παρακαλεῖ νά ἐνημερώσει γι' αὐτό τόν Μ. Τ. 'Ελιζάροφ.
- Δεκέμβρης, 24*
(5 τοῦ Γενάρη
1895). 'Ο Λένιν γράφει γράμμα στήν Μ. Ι. Οὐλιάνοβα καί τῆς ἐκφράζει τίς ἀνησυχίες του γιά τήν ὑγεία της καί τῆς συνιστᾷ νά μή κουράζεται πολὺ· ζητάει τή γνώμη της γιά τίς ἐργασίες τοῦ Ν. Β. Σελγκουνόφ.
- Τέλη τοῦ Δεκέμβρη.* 'Ο Λένιν ἐπισκέπτεται τήν ἄρρωστη φοιτήτρια τῆς

Ἀνώτατης Σχολῆς θηλέων (Ἰνστιτούτο Μπεστούζεφ)
Σ. Π. Νεβζόροβα, μέλος τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς
ομάδας τῆς Πετρούπολης.

*Ἵστερα ἀπό τίς 24
τοῦ Δεκέμβρη
(5 τοῦ Γενάρη 1895).*

Ὁ Λένιν μέ τῆ δραστήρια συμμετοχῆ τοῦ ἐργάτη Ι. Β.
Μπάμπουσκιν γράφει μιὰ προκήρυξη πρὸς τοὺς ἐρ-
γάτες τοῦ ἐργοστασίου Σεμιάνικοφ γιὰ τίς ταραχές
ποῦ ἐγιναν ἐκεῖ. Ἦταν ἡ πρώτη προπαγανδιστικὴ
προκήρυξη τῶν ρώσων μαρξιστῶν.

*Τέλη τοῦ 1894-
ἀρχές τοῦ 1895.*

Ὁ Λένιν γράφει τὴν ἐργασία του «Τὸ οἰκονομικὸ
περιεχόμενον τοῦ ναροντικισμοῦ καὶ ἡ κριτικὴ του
στό βιβλίον τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ
μαρξισμοῦ στὴν ἀστικὴ φιλολογία)».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στά Ἄπαντα . . .	VII
Πρόλογός στον πρώτο τόμο . . .	XVIII

1893

ΝΕΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ. Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ — «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» . . .	1- 68
I	3
II	7
III	23
IV	36
V	64
ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ	69-123
I	73
II	73
III	78
IV	84
V	88
VI	95
VII	103
VIII	119

1894

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ «ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ» ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΟΛΕΜΟΥΝ ΤΟΥΣ ΣΟ-
ΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ; (*Ἀπάντηση στά ἄρθρα τοῦ «Ρούσσογε Μπο-
γκάτσβο» ἐνάντια στοὺς μαρξιστές*). 125-344

Μέρος I 127

Σημείωση τοῦ ἐκδότη 202

Σχετικά μέ τούτη τήν ἐκδοση 203

Μέρος III 205

Παράρτημα I 311

Παράρτημα II 318

Παράρτημα III 338

ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η
ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ κ. ΣΤΡΟΥΒΕ (Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ
ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ). *Ἀπ' ἀφορμή τό βι-
βλίο τοῦ Π. Στροῦβε: «Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς
οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας». Πετρούπολη 1894*. 345-532

Κεφάλαιο I. Λεπτομερειακό σχόλιο στήν Profession de foi
τῶν ναρόντικων 352

Κεφάλαιο II. Κριτική τῆς κοινωνιολογίας τῶν ναρόντικων 412

Κεφάλαιο III. Πῶς θέτουν τά οἰκονομικά ζητήματα οἱ να-
ρόντικοι καί ὁ κ. Στροῦβε 444

Κεφάλαιο IV. Πῶς ὁ κ. Στροῦβε ἐξηγεῖ ὀρισμένα χαρακτη-
ριστικά τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας ὕστερα
ἀπό τή μεταρύθμιση. 472

I 474

II 503

III 509

IV 513

V 518

VI 525

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ, ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΥΠΟΓΡΑΜΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕ-
ΝΙΝ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Ε. ΠΟΣΤΝΙΚΟΦ «ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΝΟΙΚΟΚΥ-
ΡΙΟ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΡΩΣΙΑΣ» . . . . .

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΟΥΛΙΑΝΟΦ (ΛΕΝΙΝ) 1887-1893	547-560
Κατάλογος εργασιῶν τοῦ Β. Ι. Λένιν πού γράφτηκαν στά χρόνια 1891-1894 καί πού δέ βρέθηκαν ὡς τώρα	563-564
Κατάλογος ἔργων πού ἔχουν μεταφραστεῖ ἀπ' τόν Β. Ι. Λένιν	565
Σημειώσεις	566-599
Εὐρετήριο φιλολογικῶν εργασιῶν καί πηγῶν πού ἀναφέρει ἡ παραθετεῖ περικοπές τοῦ Β. Ι. Λένιν	600-613
Εὐρετήριο ὀνομάτων	614-639
*Ἡμερομηνίες ἀπό τή ζωή καί τή δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν	640-652

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Πορτραῖτο τοῦ Β. Ι. Λένιν — 1918	II-III
Πορτραῖτο τοῦ Β. Ι. Λένιν — 1890-1891	XXVI-1
*Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» — 1893	8-9
*Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν «'Απ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν». — 1893	71
*Ἡ τελευταία σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν «'Απ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν». — 1893	123
Τό ἐξώφυλλο τοῦ III μέρους τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί είναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» — 1894	200-201
*Ἡ τελευταία σελίδα τοῦ III μέρους τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί είναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;» — 1894	328-329
Τό ἐξώφυλλο τῆς συλλογῆς, ὅπου δημοσιεύτηκε ἡ ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στρούβε». — 1895	347

ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

1